

Asta Balčiūnienė
Albinas Drukteinis
Rūta Kazlauskaitė
Jolanta Vaskelienė

**PRAKTINĖ BENDRINĖS
LIETUVIŲ KALBOS**

gramatika

Asta Balčiūnienė • Albinas Drukteinis • Rūta Kazlauskaitė • Jolanta Vaskelienė

**PRAKTINĖ BENDRINĖS
LIETUVIŲ KALBOS**

gramatika

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2024

Recenzentai:

Doc. dr. Rima Bakšienė
Doc. dr. Robertas Kudirka
Doc. dr. Lina Murinienė
Dr. Daiva Murmulaitytė
Prof. dr. Meilutė Ramonienė
Doc. dr. Erika Rimkutė
Doc. dr. Vidas Valskys
Dr. Ramunė Vaskelaitė

Leidiny s apsarstytas ir jam pritarta Valstybinėje lietuvių kalbos komisijoje.

Knygos rengimą ir leidybą rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-07-1115-6 (skaitmeninis PDF)

© Asta Balčiūnienė, Albinas Drukteinis, Rūta Kazlauskaitė, Jolanta Vaskelienė, 2024
© Valstybinė lietuvių kalbos komisija, 2024

TURINYS

I. FONETIKA (Rūta Kazlauskaitė)	7
II. MORFOLOGIJA (Asta Balčiūnienė)	119
III. ŽODŽIŲ DARYBA (Jolanta Vaskelienė)	311
IV. SINTAKSĖ (Albinas Drukteinis)	489

PRATARMĖ

Per paskutinius keliolika metų nėra pasirodę išsamesnių lietuvių kalbos gramatikos aprašų. Ankstesnės gramatikos yra akademinės, išsamiai klasifikuojančios kalbinius reiškinius, pateikiančios daug pavyzdžių, bet nedaug analizuojančios ir aiškinančios kalbos įvairovę. Atskiroms kalbos sistemos dalims yra skirti vadovėliai aukštosioms mokykloms ar monografinio pobūdžio leidiniai. Vis dėlto trūksta kalbos vartotojui naudingo gramatikos aprašo, reikalingo informacijai, susijusiai su kalbos vartojimu, sužinoti ar pasitikslinti. Panašaus pobūdžio praktinė gramatika buvo išleista 2003 m. (Meilutė Ramonienė ir Joana Pribušauskaitė. „Praktinė lietuvių kalbos gramatika“. Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba), tačiau jos tikslas – pagelbėti lietuvių kalbos besimokantiems užsieniečiams, todėl medžiagos atranka ir pateikimo būdas gerokai skiriasi nuo tradicinių gramatikų. Praktiniai kalbos žinynai pateikia tik glaustą informaciją, nesudarančią kalbos vartotojui galimybių pamatyti kalbos sistemos vienetų tipiškumą, pasitikrinti dėl periferinių raiškos būdų funkcionalumo.

Įvairias kalbos vartojimo normas nustatančių taisyklių formuluotėse paprastai apibūdinami kalbos vienetai, minimi jų požymiai, leidžiantys skirti taisyklingą vartoseną nuo klaidingos. Neretai kalbos norma tik sugretina tinkamesnę vartoseną su ne tokia tinkama, kad ir neklaidinga. Ši „Praktinė lietuvių bendrinės kalbos gramatika“ (toliau – „Gramatika“) pirmiausia sudarys galimybę kalbos normų taikytojams įvertinti aptariamo kalbos vieneto vietą gramatinėje kalbos sistemoje, geriau suprasti konkrečių atvejų normos apibūdinimą, taikyti normą nepamintiems, bet panašiams kalbos vartosenos atvejams.

„Gramatikos“ tikslas – pateikti gramatinių vienetų ar reiškinių svarbiausių ypatybių aprašą ir kuo kruopščiau aptarti periferinius reiškinius, padedančius vartotojui, taip pat ir kalbos normintojui nustatyti kalbos sistemos ribas, atpažinti kalbos sistemą pažeidžiančius vartosenos atvejus. Tačiau gramatikos normos nėra formuluojamos, konkrečių vartojimo atvejų taisyklingumas išsamiau nėra komentuojamas, nebent pateikiamos nuorodos į normos šaltinius ar trumpos norminimo pastabos, susijusios su aprašomais kalbos vienetais. Priklausymas aprašomai kalbos gramatikos sistemai ir yra normos nustatymo kriterijus. Kai kurie problemiškesni vartosenos ar aktualūs norminimo atvejai aptariami savarankiškuose skyreliuose, pateikiama sistemiškumu grindžiama interpretacija.

Šiuo kalbos gramatinės sistemos aprašu nesiekama spręsti teorinių kalbos problemų, tačiau aptariami diskutuoti reiškiniai, dėl kurių interpretacijos kalbininkų nuomonės išsiskiria. Pasirenkama leidinio autoriams priimtinesnė nuostata ir ji argumentuojama. Apraše laikomasi tradicinės lietuvių kalbos gramatikos sampratos. Taip gramatikos reiškiniai aprašomi mokykliniuose vadovėliuose, tokia gramatikos interpretacija remiamasi nustatant kalbos taisyklingumo normas, formuluojant rašybos ir skyrybos taisykles.

Į aprašomų kalbos lygmenų vienetų sistemą nėra įtraukti bendrinės kalbos vartosenai nebeaktualūs atvejai – pasenusios formos ar darybos elementai, daugiau ar mažiau tarmėse paplitę, bet bendrinei kalbai netinkantys ir norminimo šaltiniuose nerekomenduojami vartoti vienetai.

„Gramatika“, pateikdama glaustą sisteminių aprašą, gali pasitarnauti įvairių lygių mokymo tikslams, būti naudinga gimtakalbiams, besidomintiems kalba, nors medžiagos išdėstymas nėra orientuotas į didaktinius tikslus.

„Gramatiką“ sudaro keturios dalys: I – „Fonetika“ (Rūta Kazlauskaitė), II – „Morfologija“ (Asta Balčiūnienė), III – „Žodžių daryba“ (Jolanta Vaskelienė), IV – „Sintaksė“ (Albinas Drukeinis). Kiekvienos dalies pradžioje pateikiamas įvadas, kuriame supažindinama su dalies struktūra, pagrindinėmis sąvokomis, bendrosiomis tai gramatikos sričiai aktualiomis problemomis, pabaigoje – vartojamų terminų rodyklės.

Iliustraciniai pavyzdžiai daugiausia nauji, ne iš kitų gramatikos aprašų. Jie rinkti iš įvairių stilių tekstų, neretai adaptuoti, kad aiškiau iliustruotų aptariamą reiškinį, todėl šaltinių nuorodų nepateikiama.

„Gramatika“ parengta pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos inicijuotą projektą „Leidinio „Praktinė bendrinės lietuvių kalbos gramatika“ rengimas“ (vad. Albinas Drukeinis), finansuotą iš programos *Valstybinės kalbos norminimas, vartojimas, ugdymas ir sklaida* lėšų.

I.

FONETIKA

TURINYS

FONETIKA IR JOS OBJEKTAS / 9

- Fonetika / 9
- Fonetikos objektas / 9
- Fonetinio tyrimo tikslas / 11
- Bendrinės kalbos tartis ir jos stilistinės atmainos / 12

SAKYTINĖS KALBOS UŽRAŠYMAS / 13

- Rašto ženklai / 13
- Transkripcija / 13

FONETIKOS ŠAKOS / 19

- Artikuliacinė fonetika / 19
 - Kalbos padargai / 19
 - Garsų artikuliacinių ypatybių nustatymas / 20
- Akustinė fonetika / 21
 - Pagrindinės akustinės garsų ypatybės / 22
 - Garsų akustinių ypatybių nustatymas prietaisais / 22
- Perceptyvioji fonetika / 24
 - Klausos sistema / 25
 - Klausa suvokiamų garsų ypatybių nustatymas / 26
- Funkcinė fonetika (fonologija) / 27
 - Fonologiniai elementai / 28
 - Fonologinio tyrimo tikslas ir svarbiausios fonologijos sąvokos / 29

BALSYNAS / 32

- Balsio sąvoka, inventorius / 32
- Balsių artikuliacija, akustika ir skirstymas / 32
 - Artikuliacinės ypatybės / 33
 - Akustinės ypatybės / 35
- Balsinių fonemų sistema / 37
- Balsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos / 41
- Balsių paplitimas / 49

PRIEBALSYNAS / 50

- Priebalsio sąvoka, inventorius / 50
- Priebalsių artikuliacija, akustika ir skirstymas / 51
 - Artikuliacinės ypatybės / 51
 - Akustinė ypatybė / 56
- Priebalsių fonemų sistema / 56
- Priebalsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos / 58
- Priebalsių paplitimas / 62
- Sintagminiai priebalsių junginiai / 63

DVIGARSAI / 67

- Dvigarsio sąvoka, inventorius, žymėjimas raidėmis / 67
- Dvigarsių skirstymas / 69
- Sudėtinių dvigarsių fonologinis vertinimas / 76
- Aktualiausios dvigarsių tarties normos / 77

GARSŲ PRISITAIKYMAS KALBOJE / 81**Diachroniniai fonetiniai procesai / 81****Sinchroniniai fonetiniai procesai / 85**

Vienodų garsų sandūra / 85

Garsų derinimas frazėje / 88

Akomodacija / 88

Asimiliacija / 90

Žodžių pradžios ir galo dėsniai / 93

SAKYTINĖS KALBOS SRAUTO ELEMENTAI / 95**Garsas / 95****Skiemuo / 95****Fonetinis žodis / 96****Frazė / 97**

Intonacija / 99

Aktualioji skaida / 102

Frazėje funkcionuojantys kirčiai / 106

Loginis kirtis / 106

Frazės kirtis / 108

LITERATŪRA / 110**TERMINŲ RODYKLĖ / 112**

FONETIKA IR JOS OBJEKTAS

Fonetika

Fonetika (gr. *phōnētikós*, φωνητικός ‘garsinis, balsinis’) yra mokslas, tiriantis garsinę kalbos sandarą. Fonetika tiria ne tik kalbinę garsinių elementų funkciją, bet ir fizinę objekto pusę: kalbos padargų veiklą, akustines ypatybes ir tai, kaip jas suvokia kalbos vartotojai.

Fonetika susijusi su tokiomis nelingvistinėmis disciplinomis kaip anatomija ir fiziologija (tiriamas garsų susidarymas), fizika ir akustika (tiriamos instrumentais nustatomos ir klausa suvokiamos fizinės garsų ypatybės), psichologija, nes kalbinė veikla yra žmogaus psichinės veiklos dalis.

Fonetikos, kalbos garsų mokslo, taikomoji paskirtis pasireiškia įvairiose sferose: rašytinei kalbai aktualus rašto ženklų sistemos tobulinimas, edukologijai – taisyklingo tarimo mokymas(is) (ypač negimtakalbių), logopedijai ir surdopedagogikai – kalbos sutrikimų atpažinimas, nustatymas ir įveikimas specialiais ugdymo metodais.

Fonetikos objektas

Fonetikos dėmesio centre – kalbos garsai: balsiai, priebalsiai, dvigarsiai. Tai mažiausi pasikartojantys sakininės kalbos srauto elementai. Be jų, fonetika tiria garsų derinimo dėsnius, skiemenis, kirtį, priegaides, intonaciją.

Balsis yra aiškaus tarimo židinio neturintis, neekliūtinis kalbos garsas. Balsių akustinį pagrindą sudaro tonai – periodiški ir tolygūs (ritmingi) virpesiai. Lietuvių kalboje balsiai vieni patys sudaro skiemenį, todėl yra centriniai jo nariai, pvz.: *ā-ša-ra* (skiemens centrai yra ilgasis-įtemptasis balsis *a* ir du trumpieji-neįtemptieji balsiai *a*), *stri-go* (skiemens centrai yra trumpasis-neįtemptasis balsis *i* ir ilgasis-įtemptasis balsis *o*). Tariant balsius, oro srovė gana silpna; suvirpinusi balso stygas, per ryklę ir burną ji išeina laisvai, be trinties, o kalbos padargai įtempti daugiau ar mažiau vienodai.

Priebalsis yra kalbos garsas, turintis aiškų tarimo židinį ir suvokiamas kaip įvairaus pobūdžio triukšmas. Kitaip sakant, tai nemuzikinis garsas, pvz., *k*, *s*, arba garsas su nemuzikinio elemento priemaiša, pvz., *j*, *l*. Skiemenyje priebalsiai užima periferinę padėtį, jų gali nebūti: pavyzdžiui, pirmieji žodžių *a-kis*, *a-e-ro-zò-lis* skiemenys yra be priebalsių. Tariant priebalsius, oro srovės stiprumas skiriasi: jai reikia įveikti kalbos padargų tam tikroje burnos

vietoje sudarytą kliūtį. Kliūtį įveikus, oro srovė susilpnėja, o buvę įtempti kalbos padargai atsipalaiduoja.

Dvigarsis, arba diftongas (gr. *díphthongos*, δίφθογγος ‘dvibalsis’ < δι- ‘dvi-’, φθόγγος ‘balsas, garsas’), yra nekliūtinis kalbos garsas, pasižymintis ryškiai kintama artikuliacija. Jį sudaro viename skiemenyje esantys du balsiai arba balsis ir balsingasis (sklandusis) priebalsis, pvz.: *lau-kaĩ*, *giñ-klams*, *nẽr*. Skiemenyje dvigarsiai atlieka balsių funkciją: yra skiemens centras, kirčiuoti turi priegaidę ir kt.

Skiemuõ fonetikoje yra mažiausias tarimo vienetas, susidedantis iš 1–7 garsų, pvz.: *a-kĩs*, *po-ẽ-tas*, *skriaũst* (i pastarajame žodyje rašomas, bet netariamas, nes yra minkštumo ženklas). Pirmasis žodis susideda iš dviejų skiemenų, antrasis – iš trijų, trečiasis – iš vieno. Žodžio skiemenų yra tiek, kiek balsių ir (arba) dvigarsių.

Kirtis yra ryškesnis vieno skiemens ištarimas, pabrėžimas žodyje kitų skiemenų atžvilgiu, pvz.: *vãkaras*, *vakaraĩ*; *sãlos* (dgs. vard.), *salõs* (vns. kilm.). Žodyje paprastai būna vienas kirčiuotas (kirtį turintis) skiemuo¹. Kirtis suskaido garsų srautą į tam tikras prasmines atkarpas, visų pirma, į žodžius. Pavyzdžiui, patarlė *vakarasrytmoko* susideda iš trijų žodžių: *vãkaras*, *rytq* ir *moko*. Kirčiuotą skiemenį (ir ilgojo skiemens priegaidę) rašte rodo kirčio ženklai: kairinis (˘), dešininis (˙) ir riestinis (˜).

Priegaidė yra kirčiuoto ilgojo skiemens tarimo būdas. Tvirtapradė priegaidė (kitas terminas – akútas) pasižymi pagrindinio tono kilimu ir staigiu kritimu, ryškesniu ilgojo balsio ar dvigarsio pirmojo dėmens ištarimu, pvz.: *ĩlanka*, *sėja*, *kóvq* (vns. vard. *kóvas*), *píenas*, *júosti* ‘rišti, supti’, *áušti* ‘vesti’, *pĩlkis* ‘pilkas gyvulys, paukštis, daiktas’. Tvirtagalės priegaidės (cirkumflėkso) pagrindinio tono kreivė aptakesnė, tolydesnė. Būdingas nežymus tono kilimas ir laipsniškas kritimas, palyginti nekontrastiška balsinių dvigarsio dėmenų artikuliacija, didesnė balsio trukmė, pvz.: *ĩlenkė*, *sėjq*, *kóvq* (vns. vard. *ková*), *piẽnė*, *juõsti* ‘darytis juodam’, *áušti* ‘švisti’, *pĩlkis* ‘pilkumas’ (priegaidžių požymius žr. Stundžia 2009: 33; Švageris 2015; 2020). Tvirtapradė priegaidė rašte žymima dešininio (˙) ir (rečiau) kairinio (˘) ženklais. Kairinis ženklas

¹ Ilgesniuose žodžiuose, ypač dariniuose, gali būti du kirčiai: pagrindinis ir šalutinis. Su dviem kirčiais linkstama tarti tokius dūrinius kaip *kẽturiãsdẽšimt*, *šẽšiasdẽšimtmẽtis*, *mẽteorolõgija*, *nĩtroglĩcerĩnas* (Girdenis 1995: 239; Laigonaitė 2002: 14; Kazlauskienė, Raškinis, Vaičiūnas 2021). Pavyzdžiuose pabrauktas šalutinį kirtį gaunantis skiemuo.

rašomas, kai sudėtinių dvigarsių pirmuoju dėmeniu eina trumpasis balsis *i*, *u*, *o*. Tvirtagale priegaidę rodo riestinis (˘) ženklas.

Intonācija (viduramžių lot. *intonātio* ‘giedojimas, intonavimas’ < lot. *intono* ‘šaukiu, rėkiu; griaudėju’) yra garsinių priemonių kompleksas, suteikiantis baigtinį pavidalą stambiausiam sakytinės kalbos srauto elementui – frazei. Frazę rašte atitinka sakinys. Pavyzdžiui, patarlė *Vākaras rýtq móko* gali būti ištarta kaip teiginys (*Vākaras rýtq móko.*) ir kaip klausimas (*Vākaras rýtq móko?*).

Fonetikos dalis, tirianti kirtį, priegaides ir intonaciją, vadinama akcentologija. Akcentologija lietuvių kalbotyroje yra savarankiška šaka, nes kirčiavimo sistema sudėtinga. Jai būdingas laisvas, t. y. nefiksuotas tame pačiame skiemenyje, kirtis ir dvi priegaidės. Plg.:

nāmo (dktv.; vns. vard. *nāmas*) : *namō* (prieiv.);

pláuko (dktv.; vns. vard. *pláukas*) : *plaūko* (vksm., es. 1. 3 a.; bendr. *plaukýti*);

kártų (vksm., tar. n. 3 a.; bendr. *kárti*) ir *kařtų* (dktv.; vns. vard. *kařtas*) : *kartų* (dktv.; vns. vard. *kartà*).

Abu minimi elementai (kirtis ir priegaidės) glaudžiai susiję su morfemomis.

Fonetinio tyrimo tikslas

Fonetiniu tyrimu siekiama aprašyti ir suklasifikuoti sakytinės kalbos srauto elementus, jų derinius. Pavyzdžiui, frazė iš dviejų žodžių *Málkos dègs*. (perrašius transkripcija, geriau rodančią tarimą, – [ˈmɑːlkoːs ˈdʲɛks̺ ||]) fonetiškai aptariama taip. Nustatoma, kiek kokių garsų ištarta: garsų srautą sudaro balsiai *o* [oː] ir *è* [ʲɛ], kietieji priebalsiai *m* [m], *k* [k], *s* [s], minkštasis *d* [dʲ] ir dvigarsis *ál* [ˈɑːl]. Nurodomos būdingosios garsų ypatybės: balsis *o* [oː] yra ilgasis-įtemptasis, *è* [ʲɛ] – trumpasis-neįtemptasis ir t. t. Apibūdinamas antrajame žodyje įvykęs susidūrusių priebalsių *g* [g] ir *s* [s] suderinimas: *g* [g] virsta *k* [k] – įvyksta asimiliacija pagal balso stygų veiklą. Suskaičiuojama, kiek yra skiemenų, jie apibrėžiami pagal kiekybę, priebalsių padėtį balsio atžvilgiu, kirtį. Aptariamojo junginio garsai sudaro tris skiemenis: *mál-* [ˈmɑːl], *-kos* [koːs] ir *dègs* [ˈdʲɛks̺] (šis skiemuo sudaro atskirą žodį). Visi skiemenys yra uždarieji ir pridengtieji. Kirčiuoti, t. y. labiau pabrėžti, yra pirmasis (*mál-* [ˈmɑːl]) ir trečiasis (*dègs* [ˈdʲɛks̺]), be to, pirmasis, būdamas ilgasis, turi tvirtą priegaidę. Tariant frazę *Málkos dègs*. [ˈmɑːlkoːs ˈdʲɛks̺ ||] balsas nuleidžiamas gale – konstatuojamas veiksmas, vykstantis ateityje.

Bendrinės kalbos tartis ir jos stilistinės atmainos

Tartis yra sakininės kalbos elementų realizavimo būdas. Ta pačia reikšme kartais vartojamas terminas ortoepija (gr. *orthoépeia*, ὀρθοέπεια < ὀρθός ‘taisyklinga, priimtina, tikra’ ir ἔπος ‘šneka’). Pastarasis terminas gali būti suvokiamas plačiau: reikšti kodifikacijos būdu nustatytas garsų, jų junginių, taip pat žodžių ir jų junginių artikuliacijos taisyklės, įteisintų normų sistemą ir net tarties taisyklių diegimą, laikymąsi.

Bendrinė kalba nėra vienalytė – visi kalbos lygmenys, taip pat ir fonetinis, pasižymi variantais. Jų pasirinkimą reguliuoja kalbos tikslas, turinys ir įvairios aplinkybės, kitaip sakant, tam tikra komunikacinė situacija. Atsižvelgiant į tai, skirtingi aukštesnis ir žemesnis oficialiosios aplinkos, kurioje natūraliai reiškiasi bendrinė kalba, stilistiniai lygmenys.

Aukštesnio lygmens, arba aiškioji, kanoninė, tarties atmaina orientuoja į bendrinės kalbos etaloną. Būdinga tiksli, pabrėžta artikuliacija, vidutinis kalbėjimo tempas, neutrali konstatuojamoji intonacija. Tokia maniera pasižymi viešojoje erdvėje skelbiama informacija: diktorių pranešimai radijo ir televizijos žinių laidose, diktuojamieji tekstai mokykloje, poetiniai ar filosofiniai intarpai spektakliuose, instrukcijos, kaip visuomenei elgtis ir pan. Paprastai tai vieno žmogaus monologinė kalba; klausytojai reaguoja mintimis ar veiksmu, dialogo nekuriama.

Žemesnio stilistinio lygmens tarties raiška nėra itin griežta, garsų požymiai blankesni, be to, juntamas didesnis ar mažesnis emocinis kalbos atspalvis. Šio stiliaus tekstai pasižymi žanrų įvairove. Jų pagrindas – dviejų ar keleto žmonių pokalbiai: interviu radijuje ir televizijoje, įtraukiosios paskaitos universitetuose, debatai ir pan. Sakytinė bendrinė kalba, kuri jungia įvairius bendravimą liudijančius ir nevienodai emociškai nuspalvintus tekstus, atstovauja laisvajai stilistinei tarties atmainai. (Plačiau apie bendrinės kalbos tarties diferenciaciją ir stilistinės raiškos požymius žr. Pupkis 2020: 147–153.)

Taigi viešojoje erdvėje vartojama sakytinė kalba stilistiškai skiriasi, bet funkciškai reikšmingi kalbos elementai skiriamuosius požymius privalo išlaikyti. „Netoleruoti tikrai tie dalykai, kurių neįmanoma pateisinti jokia tarme (pvz., kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas ir įtempimas galūnėse), ir tie, kurie akivaizdžiai pažeidžia plačiai suprantamą bendrinės kalbos fonologinę sistemą (pvz., visiškas ilgųjų ir trumpųjų balsių neskyrimas, priebalsių kietinimas prieš priešakinius balsius)“ (Girdenis 1993: 5).

SAKYVINĖS KALBOS UŽRAŠYMAS

Rašto ženklai

Sakytinei kalbai užrašyti vartojami sutartiniai rašto ženklai.

Daugelyje Europos kalbų, tarp jų ir lietuvių kalboje, vartojamas fonografinis raštas: atskiri jo ženklai (raidės) žymi skiriamąją funkciją atliekančius garsus. Balsius žymi balsės, priebalsius – priebalsės. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos ilgasis–įtemptasis balsis *i* užrašomas balsėmis *y*, *Y* ir *ī*; *ī*: *ýpač*, *ypatýbė*, *lýsti*, *īprastas*, *īpratimas*, *līsti*, *Ýlakis*, *Įsōdas* (pavardės); priebalsis *l* užrašomas priebalsėmis *l* ir *L*: *lāpės*, *lapóti*, *Lāpės* (miestelio Kauno r. pav.), *Lapišė* (upės Raseinių r. pav.).

Lietuvių kalbos abėcėlę sudaro 32 raidės. Abėcėlė galutinai susiformavo XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje lotyniškojo raidyno pagrindu. Lotyniškas variantas papildytas 9 raidėmis su diakritiniais ženklais: *č*, *š*, *ž*, *ė*, *ū* ir nosinėmis balsėmis *q*, *ę*, *į*, *ų*.

Mokslo ar mokymo reikmėms tarimas užrašomas taikant transkripcijos ženklus.

Transkripcija

Transkripcija (lot. *transcriptio* ‘perrašymas’) vadinamas sakytinės kalbos srauto ar atskirų jos atkarpų tikslus užrašymas specialiais ženklais; tų ženklų sistema. Fonetinė transkripcija, kitaip negu bendrinės kalbos rašyba, vienu ar keliais tariamais garsais žymi tuo pačiu ženklu, pvz.: *lýsti* [ˈlʲiːsʲtʲɪ], *līsti* [ˈlʲiːsʲtʲɪ]; *lāpės* ir *Lāpės* [ˈlaːpʲeːs] (vartojant tradicinę lietuvių transkripciją, [lʲiːsʲtʲɪ], [lʲiːsʲtʲɪ] ir [lāpʲeːs]; plg. ilgojo–įtemptojo *e*, įprastine rašyba užrašomo *e*, *ę*, *ia*, *iq*, transkripcinį ženklą [æː]: *lēdas* [ˈlʲæːdɛs], *sklēstas* [ˈsʲkʲlʲæːstɛs], *keliāvo* [kʲɛˈlʲæːvoː] ir *kelių* [kʲɛˈlʲæː] (tradicine transkripcija [lā̃das], [šklā̃stas], [kelā̃vo], [kelā̃]; kartais priebalsių minkštumas žymimas vadinamuoju minutės ženklu ‘).

Fonetinė transkripcija daugiausia taikoma fonetikoje ir fonologijoje, dialektologijoje (tiksliai užrašomi tarmių garsų ypatumai), leksikologijoje ir leksikografijoje (perteikiamas svetimų kalbos arba tarminių žodžių tarimas).

Lietuvių kalbotyroje sakytinė kalba ilgą laiką buvo užrašoma laikantis Jurgio Gerulio 1930 m. sukurtos ir tarmių tekstams pritaikytos ženklų sistemos. Ji remiasi 1925 m. Kopenhagoje priimta tarptautine fonetine transkripcija ir

vadinama tradicine. Pastaruoju metu dėl platesnio pritaikymo įsitvirtina ir kitose kalbose vartojamos tarptautinės fonetinės abėcėlės (TFA, angl. IPA – *International Phonetic Alphabet*) rašmenys².

Abiem lietuvių kalbai taikomos transkripcijos rūšims bendri šie principai:

- sakytinė kalba ir jos elementai pateikiami laužtiniuose skliaustuose [...];
- bekirčiai žodžiai su kirčiuotaisiais jungiami lankeliu „◌“, pvz.: iš *paskōs* [ɪf_pes²'ko:s], *mataũ gi* [mɛ²'tɔu_ɡ¹ɪ];
- įprastinio rašto skyrybos ženklai ir minkštumo ženklas nevartojami; intonacinės pauzės kalbos sraute žymimos „||“ (ryškios pauzės, rodančios frazės pabaigą, ženklas) ir „|“ (įprastinės pauzės frazės viduje, rodančios sintagmų sandūrą, ženklas), pvz., *Kalbūs kalbq, darbūs dārbq rañda*. [kel'bus ²'kel'ba: | der'bus ¹'dɛrba: ²'ren'dɛ ||];
- kylanti frazės ar jos atkarpos intonacija žymima „↗“, krintanti – „↘“, plg. teigimą, informavimą *Mēlo kōjos truñpos*. [²'mæ:lo: ¹'ko:jɔ:s ²'trum'po:s↘ ||] ir klausimą *Mēlo kōjos truñpos?* [²'mæ:lo: ¹'ko:jɔ:s ²'trum'po:s↗ ||].

Bendrinės kalbos garsų ir kitų vienetų pagrindinės fonetinės ypatybės tarptautinės fonetinės abėcėlės diakritikais žymimos taip:

- balsių ilgumas – „:“, sudėtinių kirčiuotų dvigarsių dėmenų pailgėjimas dėl priegaidės – „ː“, pvz., ilgąjį *e* rodo [æ:] – *gēlia* [²'g¹æ:l¹ɛ], dvigarsį *el* rodo [æːl¹] – *gēlti* [¹'g¹æːl¹t¹ɪ];
- užpakalinės eilės balsio papriešakėjimas po minkštojo priebalsio – „+“, pvz., papriešakėjusį *u* rodo [ɯ] – *galiũ* [gɛˈl¹ɯ];
- priebalsių (išskyrus *j*) minkštumas – „ː“, pvz., minkštuosius *l*, *m* rodo [l¹], [m¹] – *lémė* [¹'l¹e:m¹e];
- priebalsių *p*, *t*, *k*, vartojamų žodžio gale prieš pauzę, aspiracija – „h“, pvz., *bék* [¹'b¹e:kʰ];
- kirtis žymimas ženklu „ˈ“, rašomu prieš kirčiuotą skiemenį, pvz.: *šakà* [ʃɛˈkɛ], *tikì* [t¹ˈk¹ɪ], *tiki* [t¹k¹ɪ]; jei žodyje girdėti šalutinis kirtis, jis žymimas „ˌ“, pvz., *septyniasdešimtás* [s¹ɛp¹t¹i:n¹ɛz¹d¹ɛ²j¹mˈtɛs];

2 Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkai yra sukūrę automatinį teksto transkribuoklį. Jo rengimo grupių vadovė – prof. dr. Asta Kazlauskienė. Transkribuoklio adresas: <https://kalbu.vdu.lt/mokymosi-priemones/tartis/#fonetinis-transkribuoklis>

- tvirtapradė priegaidė žymima ženklų „¹“, tvirtagalė priegaidė – „²“, rašomais prieš kirčiuotą skiemenį, pvz.: *vėjas* [1'v¹e:jes], *rūgsta* [1'ru:ks²tə]; *vėžės* [2'v¹e:ž¹e:s], *rūksta* [2'ru:ks²tə];
- atskiriems skiemenims priklausančių balsių sandūra (hiatas) – „³“, pvz.: *pàima* [1'p³e.ɪmə], *Seùlas* [s¹ɛ.'u³lɛs].

Transkribuojant laisvesnio stiliaus kalbą ar siekiant pažymėti specifinius garsų ypatumus, atsirandančius dėl gretimų garsų įtakos ar individualių kalbėtojo ypatybių, gali būti vartojama daugiau ir įvairesnių TFA diakritikų.

Ne visi garsus žymintys TFA rašmenys sutampa su lietuvių abėcėlės rašmenimis. Ypač skiriasi balsius perteikiantys ženklai, nes jie turi parodyti kokybinius ilgųjų–įtemptųjų ir trumpųjų–neįtemptųjų balsių skirtumus. Vartojami šie:

- *v*, *ε*, *ɪ*, *u*, *ɔ*, kartais *e* (žymi trumpuosius–neįtemptuosius *a*, *e*, *i*, *u*, tarptautinių žodžių *o* ir fakultatyvųjų tokių žodžių *e*), pvz.: *smagūs* [sm¹ɛ'gus], *nėšti* [n¹ɛʃt¹ɪ], *vėto* [v¹ɛtɔ] (fakultatyviai [v¹ɛtɔ]).
- *a*, *æ*, *i*, *u*, *o*, *e* (kartu su ilgumo ženklu „³“ žymi ilguosius–įtemptuosius balsius; paskutinis balsis žymi vidutinio pakilimo balsį, įprastinia-me rašte užrašomą raide *ė*), pvz.: *dāro* [2'da:ro:], *mėdį* [2'm¹æ:d³i:], *pūtė* [2'pu:t³ɛ:].

Tos pačios balsės vartojamos ir užrašant dvigarsius. Ženkla *v*, *ε*, *ɪ*, *u*, *ɔ* ir kartais *e* žymimi trumpieji sudėtinių dvibalsių dėmenys, esantys nekirčiuotuose arba kirčiuotuose tvirtagaliuose skiemenyse, pvz.: *vaikýti* [vɛr¹k¹i:t¹ɪ], *vaiko* [2'vɛrko:], *kuitimasis* [ku¹t¹ɪmɛs¹ɪs], *kuitėsi* [2'ku¹t¹ɛ:s¹ɪ], *vertimas* [v¹ɛr¹t¹ɪmɛs], *veřta* [2'v¹ɛrte], *euforiskas* [ɛu¹fɔr¹ɪʃkɛs] (fakultatyviai [ɛu¹fɔr¹ɪʃkɛs]), *Mòira* [1'mɔɪrɛ] ‘likimo deivė’. Išimtis – sulūpintą balsį *a* rodantis *v*, vartojamas tvirtagaliame dvigarsyje *au*, pvz.: *laūkas* [2'lu¹u¹kɛs], *šaukė* [2'ʃu¹u¹k¹ɛ:].

Ženkla *ɪ*, *u* ir *ɔ*, *ε* (*e*) žymimi kirčiuotuose tvirtapradžiuose skiemenyse neilgėjantys pirmieji dėmenys, pvz.: *vìrti* [1'v¹ɪr¹t¹ɪ], *kùisėsi* [1'ku¹ɪs¹ɛ:s¹ɪ] ‘kasėsi, zulinosi’, *pùltas* [1'pultɛs], *zòndas* [1'zɔndɛs], *koncèrtas* [kɔn¹ɪ¹t¹ɛrtɛs] (galima ir tvirtapradė priegaidė *koncèrtas* [kɔn¹ɪ²t¹ɛrtɛs]).

Tvirtapradžių skiemenų dvigarsių pirmieji dėmenys *a*, *e* pailgėja. Jie žymimi ilgųjų balsių ženklais *a*, *æ*, pvz.: *váikščioti* [1'va¹ɪk¹ʃt¹ɔ:t¹ɪ], *vértas* [1'v¹ɛ¹rtes] (dlv.; bendr. *vérti*).

Vadinamieji sutaptiniai dvigarsiai *ie* ir *uo* perrašomi [iɛ], [uɔ], pvz.: *míelas* [1'm¹iɛlɛs], *miėgas* [2'm¹iɛgɛs], *púokštė* [1'puɔk¹ʃt¹ɛ:], *puošė* [2'puɔʃɛ:].

Transkripcijoje vartojamos savitos priebalsės [ʃ], [ʒ], [v], [x], [ɣ], [ʈ], [ɟ], [dz], [dʒ]. Jomis užrašomi priebalsiai ir afrikatos, įprastai užrašytame tekste žymimi atitinkamai š, ž, v, ch, h, c, č, dz, dž, pvz.: *šúolis* [ʃʊɔlʲɪs], *žíedas* [ʲʒʲiɛdɐs], *võs* [ʲʋo:s], *chòras* [ʲxɔres], *heròjė* [ɣʲeʲɔje:], *cèchas* [ʲtʂʲexɐs], *čáižyti* [ʲtʃʲaʲʒʲi:tʲɪ], *Dzūkijà* [dzu:kʲɪʲjɐ], *džìnsai* [ʲdʒʲɪnsɐɪ].

Visų lietuvių bendrinės kalbos garsų transkripcija TFA ir tradicinės lietuvių transkripcijos rašmenimis pateikiama 1 lentelėje.

1 lentelė. Lietuvių bendrinės kalbos garsų transkripcija

Raidė, raidžių junginys	Raidės pavadinimas	Pavyzdys įprastine rašyba	Garsas ir pavyzdys tarptautine transkripcija	Garsas ir pavyzdys tradicine lietuvių transkripcija
A a	a	<i>ãšara</i>	[ɑ:], [ɐ] – [ʲɑ:ʃɐrɐ]	[aʲ], [a] – [ãšara]
Ą ą	a nosinė	<i>kąs</i>	[ɑ:] – [ʲka:s]	[aʲ] – [kãs]
B b	bė	<i>bebařzdis</i>	[b], [bʲ] – [bʲɛʲberʲzʲdʲɪs]	[b], [b̂] – [b̂ebař.ž̂dis]
C c	cė	<i>càpt, cikadà</i>	[ʈ], [ʈʲ] – [ʲtʂɛptʰ], [ʲtʰkɛʲdɐ]	[ʈs], [ʈ̂s] – [ʈsàpt], [ʈ̂sikadà]
Ch ch	cha	<i>chòras, chèmija</i>	[x], [xʲ] – [ʲxɔres], [ʲxʲɛmʲɪjɐ]	[x], [x̂] – [xòras], [x̂èmije]
Č č	čė	<i>čaiži, čia</i>	[ʧ], [ʧʲ] – [ʲtʃɛʲʒʲɪ], [ʲtʃʲɪ]	[ʈʃ], [ʈ̂ʃ] – [ʈ̂šaiži], [ʈ̂šè]
D d	dė	<i>dūdėlė</i>	[d], [dʲ] – [du:ʲdʲæ:lʲe:]	[d], [d̂] – [dûd̂ė̂l̂ɛ̂]
Dz dz	džė	<i>dzũkas, dzĩngt</i>	[dz], [dzʲ] – [ʲdzu:kes], [ʲdʒʲɪŋktʰ]	[dz], [d̂ž] – [dzũkas], [d̂žĩngt]
Dž dž	džė	<i>džáulis, džiuği</i>	[dʒ], [dʒʲ] – [ʲdʒʲaʊlʲɪs], [ʲdʒʲɪʋʲgʲɪ]	[dž], [d̂ž̂] – [džá.úlis], [d̂ž̂úĝi]
E e	e	<i>ėketę</i>	[æ:], [ɛ] – [ʲæ:kʲɛtʲæ:]	[æʲ], [æ], [eʲ], [e] – [ẽ̂k̂et̂æ̂]
Ę ę	e nosinė	<i>tęs, tęsi</i>	[æ:] – [ʲtʲæ:s], [ʲtʲæ:sʲɪ]	[æʲ], [eʲ] – [t̂æs], [t̂êsi]

Raidė, raidžių junginys	Raidės pavadinimas	Pavyzdys įprastine rašyba	Garsas ir pavyzdys tarptautine transkripcija	Garsas ir pavyzdys tradicine lietuvių transkripcija
Ė ė	ė	<i>édė</i>	[e:] – [ʲe:dʲe:]	[e̞] – [é̞d̞e̞]
F f	ef	<i>fojė, figà</i>	[f], [fʲ] – [fɔʲje:], [fʲɪ'gɐ] (ir abilūpis [Φ], [Φʲ] šalia lūpinių balsių – <i>sòfos</i> [ʰsɔΦo:s])	[f], [f̂] – [foj̥e̞], [f̂igà]
G g	gè	<i>gigántas</i>	[g], [gʲ] – [gʲɪ'gɑ̃ntes]	[g], [ĝ] – [ĝigá.ɲtas]
H h	ha	<i>hālė, hidrà</i>	[ɣ], [ɣʲ] – [ʰɣɑ:lʲe:], [ɣʲɪ'drɐ]	[h], [ĥ] – [ĥā̞l̞e̞], [ĥidrà]
I i	i	<i>imì</i>	[ɪ] – [ɪmʲɪ]	[i] – [im̂i]
Į į	i nosinė	<i>įl̃š</i>	[i:] – [i:ʲɪʲs]	[i̞] – [i̞l̃ʲs]
Y y	i ilgoji	<i>tr̃ys</i>	[i:] – [ʲɪʲɔ:ʲs]	[i̞] – [t̃r̃i̞s]
J j	jot	<i>jója</i>	[j] – [ʲjɔ:ʲe]	[j] – [jɔ̞jæ]
K k	ka	<i>pakàkti</i>	[k], [kʲ] – [pɐ'kɐktʲɪ]	[k], [k̂] – [pakà̞k̂ti]
L l	el	<i>lalėti</i>	[l], [lʲ] – [lɐʲɪ'ɛ:tʲɪ]	[l], [l̂] – [la̞l̂e̞ti]
M m	em	<i>memuārai</i>	[m], [mʲ] – [mʲɛmʊ.ʲɑ:rɐɪ] (ir lūpinis dantinis [ɱ], [ɱʲ] prieš <i>v</i> ir <i>f</i> – <i>žemvald̃ys</i> [ʒʲɛɱʊvɐlʲɪʲs])	[m], [m̂] – [m̂emuārai]
N n	en	<i>nùneria</i>	[n], [nʲ] – [ʲnʊnʲɛrʲɛ] (ir gomurinis [ɲ], [ɲʲ] prieš <i>k, g, ch, h</i> – <i>rankà</i> [rɐɲ'kɐ])	[n], [n̂] – [n̂u̞n̂e̞fæ]
O o	o	<i>òperos</i>	[o:], [ɔ] – [ʰɔpʲɛro:s]	[o̞], [ɔ̞] – [ò̞pero̞s]
P p	pè	<i>pupėlė</i>	[p], [pʲ] – [pʊʲpʲæ:lʲe:]	[p], [p̂] – [pu̞p̂e̞l̞e̞]

Raidė, raidžių junginys	Raidės pavadinimas	Pavyzdys įprastine rašyba	Garsas ir pavyzdys tarptautine trans- kripcija	Garsas ir pavyzdys tradicine lietuvių transkripcija
R r	er	<i>prarìs</i>	[r], [r ^l] – [pre'r ^l is]	[r], [ř] – [prařis]
S s	es	<i>saũsis</i>	[s], [s ^l] – [s ^l ɒu's ^l is]	[s], [š] – [saũ.šis]
Š š	eš	<i>šãškės</i>	[ʃ], [ʃ ^l] – [s ^l ʃa:ʃ ^l k'e:s]	[š], [š̌] – [šãš̌kės]
T t	tė	<i>stotìs</i>	[t], [t ^l] – [sto:t ^l is]	[t], [t̃] – [stořt̃is]
U u	u	<i>bùs</i>	[u] – [ˈbus]	[u] – [bùs]
Ų ų	u nosinė	<i>siųstũ</i>	[u:] – [s ^l ũ:s ² tu:]	[u:] – [šũstũ]
Ū ū	u ilgoji	<i>pũs</i>	[u:] – [s ² pu:s]	[u:] – [pũs]
V v	vė	<i>kavãvirė</i>	[v], [v ^l] – [kɐ ² ʋa:v ^l r'e:] (ir abilūpis [β], [β ^l] šalia lūpinių balsių – <i>voverė</i> [βo:v ^l ɛ ² r'e:])	[v], [ṽ] – [kavãṽirė]
Z z	zė	<i>zỹzdamas</i>	[z], [z ^l] – [s ² z ^l i:zdemes]	[z], [ž] – [žĩzdamas]
Ž ž	žė	<i>žięžula</i>	[ʒ], [ʒ ^l] – [s ^l ʒ ^l iɛʒulɐ]	[ž], [ž̌] – [žięžula]

Pastabos. 1. Tikslųjų mokslų literatūroje priebalsės *H h*, *Y y*, *Z z* turi specialius vardus: *hãš* (*hãš*), *ỹgrek* ir *zèt*;

2. Skliaustuose nurodytas priebalsių *f*, *m*, *n*, *v* ryškiausių variantų žymėjimas TFA.

Raidžių pavadinimai vartojami:

- įvardijant atskirus fonetinius kalbos vienetus (tarkime, numeracijoje);
- tariant raidines žodžių santrumpas (akronimus), pvz.: *JAV* [jɔtɐ²v^le:] 'Jungtinės Amerikos Valstijos', *LHMT* [ɛlɥa:ɛm^{l2}t^le:] / [ɛlɥa:ɛm⁽⁺⁾2^lt^le:] 'Lietuvos hidrometeorologijos tarnyba', *LTV* [ɛl^lt^liɛ:2^lv^le:] / [ɛl⁽⁺⁾t^liɛ:2^lv^le:] 'Lietuvos televizija', *SMS* [ɛs^lɛ'm^lɛs] / [ɛs⁽⁺⁾ɛ'm^lɛs] 'trumpoji žinutė; trumpųjų žinučių paslauga (angl. *short message service*)';
- diktuoiant paraidžiui neaiškiaus ar mažai žinomus žodžius.

FONETIKOS ŠAKOS

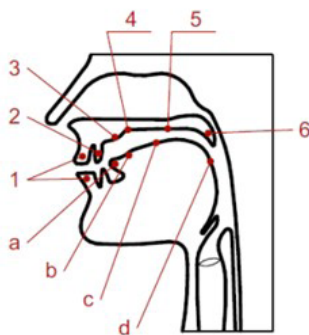
Fonetikos moksle skiriamos keturios šakos: artikuliacinė, akustinė, perceptyvioji (audicinė) ir funkcinė (fonologinė). Kiekviena jų turi savo tyrimo būdus ir priemones – garsų prigimtis ir funkcijos nustatomos tam tikru aspektu.

Funkcinė fonetika, arba fonologija, neretai laikoma savarankišku mokslu. Vis dėlto nuo gryniosios fonetikos šis mokslas atsiriboti negali: fonologiniai elementai, jų santykiai randami tik konkrečiuose kalbėjimo aktuose ir aprašomi fonetikos sąvokomis ir kategorijomis.

Artikuliacinė fonetika

Artikuliacinė fonetika (lot. *articulatio* < *articulo* ‘aiškiai tariu, skaidau’) analizuoja padargų veiklą sudarant kalbos garsą. Kalba tirama iš kalbėtojo pozicijos.

Kalbos padargai yra balso stygos, liežuvis (jo priešakinė, vidurinė ir užpakalinė dalys), lūpos, priekiniai dantys, alveolės (vietos ties viršutinių dantų šaknimis), kietasis ir minkštasis gomurys. Artikuliuojant garsus, svarbios ryklės, burnos, nosies ertmės; į jas per bronchus, trachėją ir gerklas patenka oras iš plaučių.

1 pav. Kalbos padargai: 1 – lūpos, 2 – dantys, 3 – alveolės, 4 – postalveolės, 5 – kietasis gomurys, 6 – minkštasis gomurys ir liežuvėlis; a – liežuvio galiukas, b – liežuvio priešakinė dalis, c – liežuvio vidurinė dalis, d – liežuvio užpakalinė dalis (*šaltinis*: Kazlauskienė A. *Bendrinės lietuvių kalbos fonetikos ir fonologijos pagrindai*. Vadovėlis. Kaunas: VDU, 2018, p. 50)

Garsų artikuliacinių ypatybių nustatymas. Artikuliacinės ypatybės nustatomos naudojant tradicinius (palatografinį, rentgenografinį, labiografinį, kimografinį) ir modernesnius metodus. Gauti vaizdai rodo vieną ar kelis tiriamo garso artikuliacinius požymius.

Palatogramose (lot. *palatum* ‘gomurys’, gr. *γοάμμα* ‘rašytinis ženklas, linija; atvaizdas’) matyti liežuvio pakilimo pėdsakas, užfiksuotas ant gomurio. Taikant šių dienų elektropalatografinį metodą, naudojamas specialus dirbtinis gomurys su elektrodais. Liežuviui šiuos elektrodus palietus, kompiuteris fiksuoja, kur ir kaip liežuvį juos liečia.

Rentgenogramos rodo profilinę kalbos padargų padėtį. Prietaisas, skirtas tam tikro ilgio elektromagnetiniams spinduliams gauti ir tais spinduliais peršviesti, pavadintas prietaiso kūrėjo vokiečių fiziko V. K. Rentgeno (*Röntgen*) pavarde. Šiandien vietoj rentgenografinio tyrimo vis dažniau renkamas ne tokius kenksmingus sveikatai magnetinį rezonansą arba ultragarsinį liežuvio veiklos įrašą. Gaunami duomenys, rodantys liežuvio formą, padėtį ir judesius artikuliuojant garsą.

Labiogramos (lot. *labium* ‘lūpa’) perteikia lūpų padėtį artikuliuojant garsą. Dažniausiai fotografuojama paprastu fotoaparatu arba filmuojama vaizdo kamera.

Kimogramose (gr. *kŷma*, *κῡμα* ‘banga’) užfiksuojamas iš nosies ir burnos ertmių einančios oro srovės raštas.

Oro srovės kiekis atskirais kalbėjimo momentais matuojamas pneumotakografais. Naudojama speciali kaukė, kuri leidžia išmatuoti per burną ir nosį išpučiamo oro srautą. Jeigu fiksuojamas oro judėjimas ir per nosį, vadinasi, tariaimi garsai yra nosinami.

Balso stygų veikla fiksuojama laringoskopu. Lankstus vamzdelis, kurio gale įtaisyta filmavimo kamera, įkišamas per nosį. Gautas vaizdas siunčiamas į kompiuterį ir apdorojamas. Modernesnis būdas yra elektrolaringografija. Du nedideli elektrodai pritvirtinami prie kaklo šalia skydliaukės, Adomo obuolio. Duomenys apie balso stygų virpėjimą kalbant perduodami į kompiuterį, braižoma kreivė. Plg. balsių *i* [i] ir *a* [‘e] artikuliavimo vaizdą (žr. 2 pav.). Matyti, kad, tariant balsį *i* [‘i], liežuvį prie gomurio pakyla arti priekinių dantų; liečia jį plačiais kraštais. Tariant balsį *a* [‘e], liežuvį nuo priekinių dantų atitraukia ir pakyla prie gomurio užpakalinės dalies pakraščiais.

2 pav. Profilinis kalbos padargų vaizdas, artikuliuojant balsius *i* ['i] (kairėje) ir *a* ['e] (dešinėje) (*šaltinis: Mokomoji tarties ir kirčiavimo programa*. Kaunas: VDU; <https://tartis.vdu.lt/fonetika-ir-tartis/igudziu-tobulinimas/garsu-ypatybes/>)

Eksperimentiškai lietuvių garsynas pradėtas tirti XX a. I pusėje. Pirmieji tyrėjai – švedų kalbininkas Richardas Ekblomas (Richard Ekblom) ir Jurgis Gerulis (Georg Gerulis). Tyrimai suintensyvėjo apie 1930 m., Vytauto Didžiojo universitete įsteigus Eksperimentinės fonetikos laboratoriją. Lietuvių bendrinės kalbos ir tarmių garsų palatogramas analizavo Antanas Salys, Elzbieta Mikalauskaitė, Petras Jonikas, Aleksandras Žirgulyš ir kiti fonetikai. Vėliau, XX a. II pusėje, aktualių bendrinės kalbos fonetikos eksperimentinių tyrimų atliko Valerija Vaitkevičiūtė, Antanas Pakerys, Aleksas Girdenis, kiti mokslininkai. XXI a. eksperimentiškai bendrinę kalbą ir tarmes daugiausia tiria fonetikai Asta Kazlauskienė su VDU kolegomis, Rima Bakšienė, Asta Leskauskaitė, Jolita Urbanavičienė (LKI), Evaldas Švageris (VU).

Akustinė fonetika

Akustinė fonetika (gr. *akoustikós*, *ἀκουστικός* ‘girdimasis’) analizuoja kalbos padargų suformuoto garso, kaip tam tikro mechaninio oro virpesio, ypatybes. Kalba tiriama instrumentais, jos tyrėjas yra atsiribojęs nuo tyrimo objekto – užima stebėtojo poziciją.

Garsas yra judesio energijos forma. Virpantis kūnas išjudina aplink esančias oro molekules, kurių sutankėjimai ir praretėjimai sukuria slėgio pokyčius – garso bangą. Pasiekusi ausį, garso banga paverčiama elektriniais signalais ir girdimas garas.

Instrumentais nustatomos fizinės garso ypatybės: virpesių dažnis (skaičius per sekundę), aukštis, periodiškumas, intensyvumas (stiprumas), trukmė.

Akustinė fonetika ypač svarbi kuriant programas, paremtas šiuolaikinėmis kalbos technologijomis. Tokios, pavyzdžiui, yra mašininio vertimo, diktavimo sistemos.

Pagrindinės akustinės garsų ypatybės yra aukštis, intensyvumas (stiprumas), trukmė (ilgumas), tembras.

Garso aukštis priklauso nuo virpesių dažnio, kurį lemia virpančių balso stygų ilgumas ir įtempimo laipsnis. Kuo virpesių dažnis didesnis, tuo garsas aukštesnis. Pavyzdžiui, daugelio moterų balsas aukštesnis negu vyrų, nes jos turi trumpesnes balso stygas; moterų balso stygų ilgis yra 15–18 mm, vyrų – 20–24 mm. Virpesių dažnis matuojamas hercais (Hz). 1 Hz lygus vienam virpesiui per sekundę.

Garso intensyvumas (stiprumas) priklauso nuo virpančio daikto sukeltos oro bangos amplitudės – nuokrypio nuo pusiausvyros padėties. Tai atstumas vertikaliajoje ašyje tarp aukščiausio bangos pakilimo taško ir žemiausio nusileidimo taško; horizontali ašis šiuo atveju rodo trukmę. Intensyvumas matuojamas decibelais (dB).

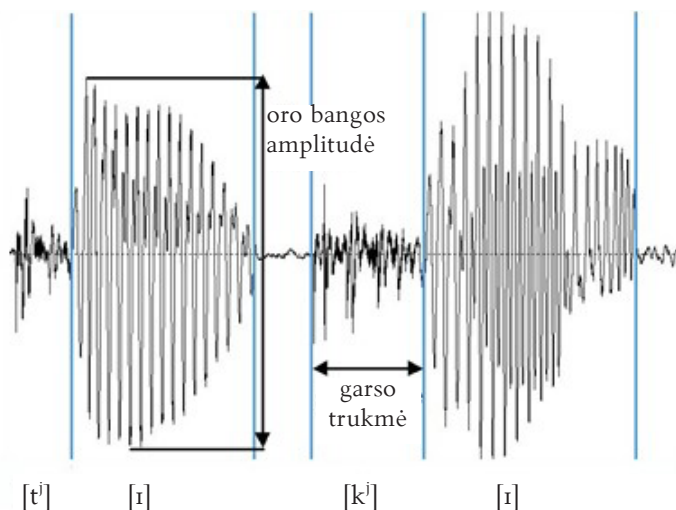
Garso trukmė (ilgumas) – virpančio kūno sukeltų virpesių trukimo, tęsimosi laikas. Pavyzdžiui, kirčiuoti lietuvių kalbos balsiai yra ilgesni už nekirčiuotus, plg. balsių *i* [ɪ], *a* [ə] kiekybę žodžiuose *tikì* [tʰɪˈkʲɪ], *tadà* [təˈdɐ]; pučiamieji priebalsiai ilgesni už sprogstamuosius, plg. priebalsių *ž* [ʒ] ir *b* [b], *š* [ʃ] ir *t* [t] kiekybę žodžiuose *žùdo* [ˈʒudoː] : *bùdo* [ˈbudoː], *tāšo* [ˈtaːʃoː], *tāko* [ˈtaːkoː]. Trukmė matuojama milisekundėmis (ms).

Garso tembras – garso atspalvis, sukuriamas obertonų, kitaip sakant, šaltutinių tonų; tai obertonų santykis su pagrindiniu tonu. Tembrą lemia balso stygų virpesių dažnis, taip pat burnos, nosies ir ryklės ertmių apimtis ir forma. Pavyzdžiui, užpakalinės eilės balsiai (ilgieji ir trumpieji *a*, *o*, *u* ([aː], [ɐ], [oː], [ɔ], [uː], [ʊ]) to paties žmogaus kalboje rezonuoja žemesniu tembru negu priešakinės eilės balsiai (ilgieji ir trumpieji *e*, *i* ir *é* ([æː], [ɛ], [iː], [ɪ], [eː]). Tariant užpakalinės eilės balsius, liežuvis atsitraukia nuo priekinių dantų – burnos ertmė yra didesnė, platesnė, negu tariant priešakinės eilės balsius, kai liežuvis prie dantų.

Garsų akustinių ypatybių nustatymas prietaisais. Daugelį garsų akustinių ypatybių galima nustatyti iš oscilogramų (lot. *oscillo* ‘svyruoju’, gr. *γράφω* ‘rašytinis ženklas, linija; atvaizdas’) ir spektrogramų (lot. *spec-trum* ‘vaizdiny, vaizdas’). Vaizdai gaunami oscilografais ir spektrografais.

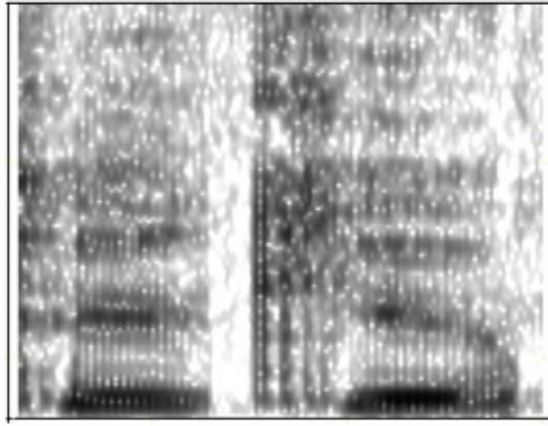
Oscilografas yra prietaisas, kalbos padargų sukeltus oro bangų virpesius paverčiantis elektroniniais virpesiais. Užrašytos oro bangos kreivės pasikartojantys žemųjų dažnių svyravimai rodo pagrindinio tono aukštį, amplitudė – intensyvumą, ilgis – trukmę.

3 pav. pateikiama veiksmažodžio esamojo laiko 2 asmens formos *tiki* [tʰiˈkʲi], ištartos konstatuojamąja intonacija, oscilograma. Palyginus abu formos balsius *i* [i], matyti, kad nekirčiuoto pirmojo baltio virpesiai retesni ir trunka trumpiau, jų amplitudė mažesnė. Tai reiškia, kad nekirčiuotas balsis tariamas žemesniu ir silpnėsiu tonu, yra trumpesnis už kirčiuotą atitikmenį.

3 pav. Žodžio *tiki* [tʰiˈkʲi] oscilograma

Spektrografas balsių ir balsingųjų priebalsių bangas, paverstas elektroniniais virpesiais, suskaido į paprastus sudedamuosius virpesius. Spektrograme išryškėja virpesių dažnių stiprinimo sritys, vadinamosios formantės (žr. 4 pav. – žodžio *tiki* [tʰiˈkʲi] spektro vaizdą). Svarbiausios pirmosios dvi formantės, esančios vaizdo apačioje. Jos žymimos F_1 ir F_2 . Formančių padėtis spektro centro atžvilgiu (1500 Hz) – išsidėstymas netoli centro arba pakraščiuose – rodo kokybines balsinių elementų charakteristikas: akustinius ir atitinkamus artikuliacinius požymius.

4 pav. Žodžio *tiki* [tʰi'kʰi] spektrograma

Suartėjusios F_1 ir F_2 rodo kompaktinius balsius [ɑ:], [ɐ], [æ:], [ɛ], energija sukoncentruota gana siaurame, 650–1700 Hz dažnių diapazone. Minimi balsiai pagal vertikalųjį liežuvio poslinkį yra žemutinio pakilimo. Spektro pakraščiuose esančios formantės rodo difuzinius, kitaip sakant, išsklaidytos energijos balsius. Tokie yra [u:], [ʊ] (pagal horizontalųjį liežuvio poslinkį – užpakalinės eilės balsiai) ir [i:], [ɪ] (priešakinės eilės balsiai). Pirmosios poros balsių F_1 ir F_2 yra tame pačiame spektro pakraštyje, o antrosios poros – abiejuose pakraščiuose. Plg. vidutines bendrinės kalbos balsių formančių reikšmes: [u:] $F_1 = 300$ Hz, $F_2 = 600$ Hz; [i:] $F_1 = 250$ Hz, $F_2 = 2400$ Hz (Girdenis 1995: 199). Pirmoji formantė priklauso nuo balsių artikuliacijos atvirumo, liežuvio pakilimo, antroji – nuo tarimo eilės, t. y. liežuvio aukščiausio pakilimo vietos.

Perceptyvioji fonetika

Fizinės garsų ypatybės nustatomos arba naudojant instrumentus (akustinės fonetikos veiklos sritis), arba klausa. Ištartų garsų suvokimo ypatumus tiria perceptyvioji (lot. *perceptio* ‘suvokimas’), arba audicinė (lot. *auditio* ‘klausymas’) (Crystal 2003: 42), psichoakustinė fonetika. Į kalbą žvelgiama iš klausytojo pozicijos.

Perceptyvioji fonetika siekia nustatyti tiek universalias charakteristikas, būdingas garsinei žmonių kalbai apskritai, tiek specifinius požymius, ku-

riais pasižymi atskirų kalbų garsiniai vienetai. Daugiausia dėmesio skiriama šiems sakininės kalbos suvokimo klausimams: kokios yra klausos sistemos elementų funkcijos; kaip apibrėžiamas aukštosios nervinės veiklos aktyvumas; kokios fizinės garso ypatybės lemia jo priskyrimą tam tikrai fonemai; kiek reikšminga balso tembro, artikuliacijos riktų, foninio triukšmo ir kitų komunikacijos trikdžių įtaka; kaip atpažįstami svetimų, nežinomų kalbos garsai ir jų išmokstama. Tai nelengvai sprendžiami klausimai. Pavyzdžiui, fonemų atpažinimas sudėtingas, nes garsų akustinės ir artikuliacinės ypatybės kalbos sraute nėra pastovios, jos nuolat kinta, susiderina.

Tyrimais nustatyta, kad dekoduoja kalbines struktūras žmogaus klausos sistema atsirenka tik reikšmingąsias (skiriamąsias) kalbos signalo ypatybes – tas, be kurių perduodamas turinys būtų nesuprantamas. Taip pasireiškia foneminė klausa – perceptyviosios fonetikos moksle ši sąvoka laikoma viena svarbiausių. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje reikšmingu laikytinas priebalsių palatališkumas (minkštumas): žodžių ir formų reikšmių skirtumą rodo tokios poros kaip *galū* [gə'lʊ] ir *galiū* [gə'lʲʊ]. Balsių trukmės skirtumas svarbiu pripažįstamas ne tik lietuvių, bet ir anglų kalboje, plg.: *būdo* [ˈbu:do:] ir *būdo* [ˈbudo:]; *sheep* [ʃi:p] ‘avis’ ir *ship* [ʃip] ‘laivas’. Ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicijos nėra, pavyzdžiui, rusų kalboje.

Kalbėjimo aktuose klausa suvokiamos informacijos dažniausiai būna mažiau, negu jos reikėtų fonemoms tiksliai atpažinti. Vadinasi, klausytojai, interpretuodami tai, ką girdi, atsižvelgia į bendravimo situaciją, kontekstą ir pasakymų turinį (Girdenis 1995: 201). Klausos pojūčius sustiprina ir prasmės atpažinimą palengvina net ir optiniai signalai, tokie kaip gestai, veido išraiška, matomi artikuliaciniai judesiai.

Klausos sistema. Girdimąjį suvokimą užtikrina darniai veikianti klausos sistema. Ją sudaro trys dalys: ausis (išorinė, vidurinė ir vidinė), klausos nervas ir galvos smegenų žievėje esanti klausos zona.

Ausies kaušelis sugaudo garsų bangas ir nukreipia jas į ausies kanalą. Suvirpinta ausies būgnelio membrana priverčia judėti vidurinės ausies kaulėlius: plaktukėlį, priekalėlį ir kilpelę. Kaulėliai sustiprina bangą. Per šiuos tarpininkus bangos pasiekia vidinės ausies ertmę. Vidinė ausis sudaryta iš sraigės, kuri pripildyta endolimfinio skysčio, ir plaukuotųjų ląstelių – fonoreceptorių. Garsų bangų vibracija judina sraigėje esantį skystį, o plaukuotosios ląstelės paverčia mechaninę garsų bangų energiją nerviniais impulsais, juos perduoda klausos nervui. Impulsai juda klausos nervu į galvos smegenų

klausos zoną. Smegenų žievėje, kuri yra jutimus pasiekiančios informacijos imtuvas ir analizatorius, nerviniai impulsai iki galo apdorojami: atrenkama tai, kas kiekvienu konkrečiu atveju svarbu ir būtina, t. y. nustatomos garsų ar jų junginių fonetinės ypatybės. Girdėjimo sutrikimų kyla, jei pažeistas receptinis paviršius – sutrikusios plaukuotųjų ląstelių funkcijos, yra žuvusių ląstelių ir visos akustinės informacijos nebegalima perduoti.

Dydis, apibūdinantis klausos organų slėgio pojūtį skambant garsui, vadinamas garsumu. Jį galima laikyti psichofiziniu garso intensyvumo atitikmeniu, nors tiesioginės priklausomybės tarp abiejų minimų garso požymių nėra. Garsumas priklauso ne vien nuo garso stiprumo – daug įtakos turi virpesių dažnis ir forma. Pavyzdžiui, žemas garsas girdimas silpnesnis negu tokio pat stiprumo aukštas garsas.

Žmogaus klausa yra jautriausia vidutinių girdimų dažnių diapazono (700–6000 Hz) garsams, o apskritai ji skiria garsų aukštį nuo 16 iki 20 000 Hz. Taigi klausos sistema leidžia suvokti ir itin tylūs garsus, tokius kaip uodo zvimimas, ir labai stiprius garsus, tokius kaip reaktyvinio variklio gausmas. Smegenys ne tik apdoroja garsų bangas, bet ir padeda nustatyti, kurioje pusėje garsas girdimas, įvertinti patalpos, kurioje sklinda garsas, dydį.

Klausa suvokiamų garsų ypatybių nustatymas. Siekiant nustatyti, kaip garsai ir kiti garsiniai elementai (kirtis, priegaidės, intonacija) suvokiama, kokie jų požymiai laikomi skiriamaisiais, atliekami audiciniai eksperimentai. Jie atliekami su grupe žmonių – auditorių. Tyrimo dalyvių kalbinio elgesio matavimo duomenimis remiamasi formuluojant išvadas. Audiciniai eksperimentai sudaro dalį psicholingvistinių eksperimentų.

Fonetikos specialistai Lietuvoje taiko jau nusistovėjusią tyrimo metodiką. Parenkamos žodžių poros, kurios skiriasi koku nors fonetiniu požymiu, ir su jomis sudaromi aiškos reikšmės sakiniai. Juos įskaito vienas ar keli diktoriai. Vėliau sakiniai išmaišomi reikiama tvarka ir pateikiami auditoriams. Auditoriai paprastai klauso įrašų, o ne gyvos kalbos, nes tiriamąją medžiagą tokiu būdu lengviau parengti tinkamai. Atpažinti pateikiami iš sakinių iškirpti žodžiai, įeinantys į minimaliąsias poras, su reikalingais ištirti segmentais. Auditoriai nurodo, kuriam iš dviejų galimų sakinių žodis priskirtinas. Gauti duomenys vertinami statistiškai. Kai auditoriai identifikuoja daugumą žodžių (teisingų atsakymų skaičius artimas 100 proc.), laikomasi nuostatos, kad tiriamieji žodžiai skiriasi reikšmingu požymiu. Kai teisingų atsakymų skaičius svyruoja apie 50 proc., manoma, kad girdimieji požymiai nėra

skiriamieji arba tyrimo dalyviai spėlioja (apie metodiką plačiau žr. Bacevičiūtė, Rinkauskienė 2009: 70–75).

Instrumentais rengiant tiriamąją audicinių eksperimentų medžiagą, garsiniai elementai segmentuojami – aktualūs garsai ar jų junginiai išskiriami iš sakininės kalbos srauto. Jie gali būti perkeliama į kitą kontekstą (transponuojami), taip pat sukuriama (sintezuojami ir imituojami). Audicinių eksperimentų metu tikrinamas garsų ar jų junginių natūralumas – tyrimo dalyviams gali būti pateikiamas ne tik tikras, bet ir sukurtas garsas.

Taigi percepcijos užduotys skirtos garsiniams stimulams atpažinti, jų skirtumams ir panašumams nustatyti.

Funkcinė fonetika (fonologija)

Fonetika apima ne tik garsinių elementų artikuliacijos, akustikos ir suvokimo tyrimus, bet ir garsinių elementų funkcionavimą. Fonetikos šaka, kuri tiria kalbos garsinę sistemą, jos elementus, jų derinius ir požymius, atliekančius skiriamąją (distinktyvinę) funkciją, vadinama funkcinė fonetika, arba fonologija (gr. φωνή ‘garsas, balsas’, λόγος ‘žodis, mokslas’). Distinktyviniai garsinių elementų požymiai yra fonologiškai reikšmingi, arba relevantiniai (angl. *relevant* ‘svarbus’ < viduramžių lot. *relevāns* ‘tinkamas, deramas, galiojantis’ < lot. *relevo* ‘pakeliu, palengvinu, paguodžiu’).

Žmonės gali ištarti įvairiausių savitų požymių turinčius garsus, bet ne visi šie garsai, sudarydami opozicijas, skiria žodžius ir formas. Pavyzdžiui, oro pūstelėjimas – aspiracija, papildantis sprogstamųjų priebalsių artikuliaciją, lietuvių kalboje funkciškai nėra reikšmingas. Kaip bebūtų ištarta: [tʰɪrʲɪ] ar [tʰɪrʲɪ], kalbos srauto atkarpa bus suprantama kaip 3 asmens veiksmažodžio forma, rodanti buvimą savininku, ko nors valdymą – [jis] tūri. O štai, sakysime, priebalsių palatališkumas (minkštumas) neabejotinai laikytinas svarbiu, distinktyviniu požymiu. Jis lemia tokių porų kaip *galū* [gɛˈlʊ] (dktv.; vns. įn.) ir *galiū* [gɛˈlʲɯ] (vksm.; es. l. 1 a.); *šuō* [ʲʃuɔ] (dktv.; vns. vard.) ir *šiuō* [ʲʃʲuɔ] (įv.; vns. įn.) narių skirtingas reikšmes.

Atskirose kalbose tas pats elementas ar požymis gali būti traktuojamas nevienodai: kaip fonologinis (funkciškai reikšmingas) ir kaip nefonologinis. Minėta aspiracija yra fonologinis požymis senovės graikų, sanskrito, armėnų, islandų, korėjiečių, kinų ir kai kuriose kitose kalbose. Plg. armėnų kalbos rytų varianto žodžius տուր ir թուր (lotynų abėcėlės rašmenimis perrašoma

tur, *t'ur*, tariama [tur], [t^hur]): pirmasis yra veiksmažodis, reiškiantis 'duok', antrasis – daiktavardis, jo reikšmė – 'kardas'.

Fonologiniai elementai. Fonologija, nustačiusi ir aptarusi kalboje funkcionuojančių distinktyvinių fonetinių elementų modelius, siekia pateikti kuo bendresnius teiginius apie garsinės sistemos prigimtį. Skiriami dvejopi fonologiniai elementai: segmentiniai (linijiniai) ir supersegmentiniai (prozodiniai). Segmentas (lot. *segmentum* 'atkarpa') yra teksto (kalbos) atkarpa tarp dviejų pauzių.

Segmentiniais vadinami skiriamąją funkciją atliekantys garsiniai elementai, kurie vienas su kitu kalbos sraute jungiasi linijiskai.

Mažiausias segmentinis garsinis elementas vadinamas fonema (gr. *phōnēma*, φώνημα 'garsas; balsas'). Tai abstraktus elementas. Konkreti fonemos išraiška yra garsas, o, vartojant fonologijos terminus, – fonemos variantas, alofonas. Fonemos variantai, žvelgiant funkciškai, nėra savarankiški.

Skirtingose pozicijose realizuojami įvairūs tos pačios fonemos variantai. Pavyzdžiui, žodžių *rūsti* ['rus^ttɪ] 'darytis rudam' ir *ràsti* ['res^ttɪ] 'ieškant, stebint aptikti, pastebėti' pirmasis priebalsis [r] abiejuose žodžiuose tariamas truputį kitoks. Pirmajame žodyje jis šiek tiek sulūpinamas, nes eina prieš lūpinį bemolinį balsį [u] – tariant balsį, lūpos suapvalinamos ir atkišamos į priekį, šis požymis persiduoda ir gretimam priebalsiui [r]. Sulūpintas nelūpinis priebalsis, esant reikalui, žymimas specialiu ženklu ^w: *rūsti* ['r^wus^ttɪ]. Antrajame žodyje vartojamas [r] tokio lūpinimo nepatiria. Abu variantai pridera tai pačiai fonemai /r/, plg.: *rūsti* ['rus^ttɪ] : *dūsti* ['dus^ttɪ] 'stigti oro, trokšti, ilsti', *šūsti* ['ʃus^ttɪ] 'sausai kaisti, virti' ir *ràsti* ['res^ttɪ] : *kàsti* ['kes^ttɪ] 'kapstyti, rausti'. Priebalsis /r/ yra fonologinis elementas, nes sudaro opozicijas su kitais priebalsiniais elementais: pakeitus vieną tos pačios fonetinės aplinkos elementą kitu elementu, pasikeičia žodžio ar formos reikšmė. Taigi atskiras garsas iš garsų eilės išskiriamas tik kaip fonemos atstovas, nes yra susijęs su reikšminiais kalbos vienetais.

Didesni segmentiniai elementai yra fonemų grandinės: skiemenys, žodžiai, frazės.

Supersegmentiniais (lot. *super-* 'virš', *segmentum* 'atkarpa') vadinami garsiniai elementai, apimantys ir skiriantys kalbos atkarpas, didesnes negu viena fonema: skiemenis, žodžius, sakinius. Patys vieni supersegmentiniai elementai funkcionuoti negali, jie pasireiškia kartu su segmentiniais – juos papildo, tarsi užkloja.

Supersegmentiniams elementams priskiriami: kirtis, priegaidės, frazės intonacija. Jų modelius, funkcionavimo ypatumus tiria fonologijos kryptis prozodija (lot. *prosōdia* < gr. *prosōidia*, προσωδία ‘daina, atliekama akompanuojant; priegaidė’). Elementai vadinami prozodemomis.

Ilgųjų skiemenų prozodiniai elementai yra priegaidės, plg.: *vėrtas* [1ʰvʲæʳtes] ‘durtas, smeigtas’ : *veřtas* [2ʰvʲerʳtes] ‘turintis vertę’; *tám* [1ʰtaːm] (vns. naud.) : *tañ* [2ʰtemː] (vns. viet.).

Žodžio prozodinis elementas yra kirtis, plg.: *stótis* [1ʰstoːtʲis] ‘užimti stačią padėtį’ : *stotìs* [stoːtʲis] ‘transporto sustojimo vieta; jos pastatas’; *týli* [2ʰtʲiːlʲi] ‘neišduoda garso’ : *tylì* [tʲiːlʲi] ‘negarsiai skambanti’; *gėlės* [2ʰgʲeːlʲeːs] (dgs. vard.) : *gėlēs* [gʲeːˈlʲeːs] (vns. kilm.).

Frazės prozodinis elementas yra intonacija, plg.: *Jaũ privažiãvome stõtį.* [2ʰjɛʊ pʲrʲivɛˈzʲæːvoːmɛ 2ʰstoːtʲiː ↘ ||] (tiesioginė frazė) : *Jaũ privažiãvome stõtį?* [2ʰjɛʊ pʲrʲivɛˈzʲæːvoːmɛ ↗ 2ʰstoːtʲiː ||] (klausiamoji frazė).

Kaip matyti, ne tik fonemos, bet ir priegaidės, kirtis, intonacija – nevie-noda balso moduliacija tariant žodį, skiemenį ir frazę – atlieka žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją.

Fonologinio tyrimo tikslas ir svarbiausios fonologijos sąvokos. Fonologiniu tyrimu siekiama nustatyti kalbos garsinių elementų funkcinį savarankiškumą, sudaryti fonemų inventorių, išskirti fonemų klases, aprašyti jų santykius ir alofonus. Fonologų dėmesio centre – funkcinis, kitaip sakant, kalbinis aspektas.

Fonologinio tyrimo aprašuose vartojama įvairių specialių sąvokų. Jas perima ir grynosios fonetikos specialistai. Svarbesnes, plačiau vartojamas sąvokas tikslinga paaiškinti.

Paradigminiai santykiai ir paradigminė fonemų identifikacija. Terminas *paradigma* (gr. *paradeigma*, παράδειγμα ‘pavyzdys, modelis’) žymi funkcionuojančių elementų visumą; sakysime, morfologijos moksle kalbama apie linksniavimo, asmenavimo paradigmas – formų, kuriomis reiškiasi žodis, sistemos. Paradigminiai santykiai apima vienai klasei, arba paradigmai, priklausančius elementus. Pavyzdžiui, tokie santykiai yra tarp fonemų /b/, /p/, /z/: pozicijoje *-úti* [–1ʰuːtʲi] jos gali pakeisti viena kitą, priklausyti skirtingiems žodžiams (*búti* [1ʰbuːtʲi], *púti* [1ʰpuːtʲi], *žúti* [1ʰzuːtʲi]).

Paradigminė fonemų identifikacija nustato, kurie garsai atitinka fonemas, o kurie yra tos pačios fonemos variantai. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje savarankiškos fonemos yra ilgieji ir trumpieji, uždarieji ir atvirieji balsiai, plg.: *vìs*

[¹vʲɪs] ‘dauginsis, veisis’ : vʲs [²vʲɪ:s] ‘glebs, menkės’; vʲs [¹vʲɪs] : vʲs [¹vʲɛs] ‘padės eiti, vers eiti, varys’. Opozicijų nesudarantys garsai yra vienos fonemos variantai (alofonai). Pavyzdžiui, žodžio *ves* balsį galime ištarti ir uždaresnį, *e* [ɛ] tipo, ir atviresnį, gana artimą balsiui *a*, bet nežymus atvirumo laipsnis skiriamosios funkcijos neatlieka: abiem atvejais žodis tiesiogiai reikš ‘padės eiti, vers eiti, varys’.

Sintagminiai santykiai ir sintagminė fonemų identifikacija. Sintagma [gr. *syntagma*, σύνταγμα ‘kas sujungta’] vadinama frazės atkarpa – sintaksinis vienetas, pasižymintis vienos krypties intonacija; taigi terminas orientuoja į linijinius funkcionuojančių elementų santykius. Sintagminiai santykiai apima elementus, kurie gali jungtis vieni su kitais ir sudaryti stambesnius junginius. Pavyzdžiui, tokie santykiai yra tarp fonemų /b/, /u:/, /tʰ/, /ɪ/. Šios fonemos jungiasi linijškai ir sudaro veiksmąžodį *būti* [¹bu:tʰɪ].

Sintagminė fonemų identifikacija nustato, kurie garsai yra fonemos, o kurie – fonemų junginiai. Dauguma garsų yra vientisi, neskaidomi. Sudėtingiau įvertinti lietuvių kalbos dvibalsius *ie* [iɛ], *uo* [uɔ] ir afrikatas *c* [tʃ], *č* [tʃ], *dz* [dʒ], *dž* [dʒ] – fonologai paprastai jų neskaido. Segmentų dalumas tikrinamas vadovaujantis dviem principais: mažiausio inventoriaus (stengiamasi suskaidyti kuo daugiau segmentų ir taip gauti kuo mažiau fonemų) ir reguliariausių santykių (segmentai interpretuoti taip, kad fonemų junginiai ir jų santykiai būtų aprašomi kuo paprasčiau).

Minimaliosios poros – gretinami žodžiai, kurių fonetinė sudėtis skiriasi mažiausiai, dažniausiai vos vienu požymiu (lot. *minus* ‘mažiausias’). Tokios poros, pavyzdžiui, yra *vʲs* [¹vʲɪs] ‘dauginsis, veisis’ : *vʲs* [²vʲɪ:s] ‘glebs, menkės’ (skiriamąją funkciją atlieka balsių kiekybė), *vértas* [¹vʲæʳtes] ‘durtas, smeigtas’ : *veřtas* [²vʲɛʳtes] ‘turintis vertę’ (žodžius skiria priegaidės).

Minimaliosios poros leidžia patikrinti segmentų fonologinį savarankiškumą. Jei audicinio eksperimento dalyviai minimaliųjų porų narius suvokia kaip skirtingus žodžius, segmentai yra fonologiniai: garsai – fonemos, o kirtis, priegaidės ir frazės intonacija – prozodemos. Jei į porų narius reaguojama kaip į tą patį kartojamą žodį, segmentai yra ne atskiros fonemos ar prozodemos, o vienos fonemos arba prozodemos variantai (kitais žodžiais, alofonai arba alotonai).

Opozicija (lot. *oppositio* ‘prieštaravimas, priešprieša’) – toje pačioje pozicijoje vartojamų fonologinių elementų priešprieša. Pavyzdžiui, kietieji ir minkštieji priebalsiai sudaro opoziciją prieš užpakalinės eilės balsius – *galū*

[gɐ'lʊ] (dktv.; vns. įn.) : *galiù* [gɐ'lʲʊ] (vksm.; es. l. 1 a.); ilgieji-įtemptieji ir trumpieji-neįtemptieji balsiai sudaro opozicijas būdami kirčiuoti ir nekirčiuoti – *tikti* [tʲɪkʲɪtʲɪ] ‘būti geram, naudingam’: *tỹkti* [tʲɪ:kʲɪtʲɪ] ‘tilti, rimti’; *ántis* [ʲɐnʲɪtʲɪs] (vns. vard.) : *ántys* [ʲɐnʲɪtʲɪs] (dgs. vard.).

Jei kalbama apie vienoje pozicijoje galimus, vienas kitą pakeičiančius segmentus, opozicija suprantama kaip paradigminių santykių sinonimas.

Neutralizacija (lot. *neutrālis* ‘niekatrōsios (bevardės) giminės’ < *neuter* ‘nei vienas, nei kitas; nė vienas iš dviejų’) – fonemų opozicijos nebuvimas tam tikroje pozicijoje. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos skardieji priebalsiai neutralizuojami – virsta dusliaisiais – žodžio gale, t. y. prieš pauzę negalima priebalsių skardumo ir duslumo opozicija. Plg.: *tàt* [tʲɐtʰ] (iv.) : *tàd* [tʲɐtʰ] (jng.); *jók* [jʲɔ:kʰ] (vksm.; liep. n. 2 a.) : *jóg* [jʲɔ:kʰ] (jng.).

Abi žodžių poros tariamos vienodai, todėl gali atrodyti, kad [t] ir [d], [k] ir [g] yra tos pačios fonemos variantai. Iš tiesų kalbamieji priebalsiai atstovauja dviem fonemoms, nes fonologinė opozicija galimà kitose žodžio pozicijose, t. y. pradžioje ir viduje, pvz.: *tārė* [tʲarʲe:] : *dārė* [dʲarʲe:], *nuséta* [nuʲsʲe:tɐ] : *nuséda* [nuʲsʲe:dɐ].

Atviroji sandūra – tolydžios artikuliacijos trūkis. Tai abstraktus fonologinis vienetas, lemiantis tai, kad gretimi garsai vienas prie kito neprisitaiko. Jie realizuojami taip, tarsi tarp jų būtų pauzė. Atvirosios sandūros reiškiasi nenuosekliai ir paprastai signalizuoja morfemų (priešdėlio ir šaknies, dviejų šaknų) ribas. Transkribuotuose pavyzdžiuose atviroji sandūra kartais žymima ženklu ⁽⁺⁾, pvz.: *apspìto* [ɐp⁽⁺⁾sʲpʲɪto:], *saũskelnės* [sʲɔʊs⁽⁺⁾kʲɛlʲnʲe:s], *LTV* [ɛl⁽⁺⁾tʲe:ʲvʲe:] ‘Lietuvos televizija’, *sénbernis* [sʲɛn⁽⁺⁾bʲɛrʲnʲɪs]. Šiuose pavyzdžiuose priebalsiai *p* [p] ir *s* [s] nepaklūsta ištisinei palatalizacijai – lieka kieti.

Fonologinė sistema – tai konkrečios kalbos ar tarmės fonologinių elementų (fonemų ir prozodemų) visuma. Visi fonologiniai elementai nustatomi ir suskirstomi į klases ištyrus funkcionuojančių garsų ir kirčio, priegaidžių, intonacijos požymius.

BALSYNAS

Balsio sąvoka, inventorius

Balsis yra kalbos garsas, kurį tariant nesusidaro aiškaus tarimo židinio ir suvokimo pagrindas yra tonas. Tonas – tai ryklės, burnos ir kartais nosies ertmėje rezonuojantys periodiškai virpesiai, kuriuos sukelia ritmingai virpančios balso stygos. Balsiai yra skambiausi, kitaip sakant, sonoringiausi garsai. Jų artikuliacijai metu kalbos padargai įtempti maždaug tolygiai, balso vamzdis yra atviras ir nestipri oro srovė iš plaučių per burną išeina laisvai. Tai nekliūtiniai garsai. Balsiai gali patys vieni sudaryti skiemenį, todėl vadinami centriniais skiemens elementais.

Lietuvių kalboje iš viso yra 11 balsių: 6 ilgieji-įtemptieji, tarptautine fonetine transkripcija žymimi [ɑ:], [æ:], [o:], [e:], [u:], [i:], pvz.: *šāką* [ʲʃɑ:kɑ:], *žēmę* [ʲʒʲæ:mʲæ:], *stōros* [ʲsto:ro:s], *vérė* [ʲvʲe:rʲe:], *būtį* [bu:ʲtu:] (dlv.; dgs. kilm.), *tikį* [tʲʲiʲkʲi:], ir 5 trumpieji-neįtemptieji, žymimi [ɐ], [ɛ], [ɔ], [ʊ], [ɪ], pvz.: *šakàs* [ʃe'kes], *žemès* [ʒʲɛ'mʲɛs], *mòto* [mɔtɔ], *butù* [bu'tu], *tìkì* [tʲɪkʲɪ]. Ilgumą rodo diakritikas „:“, rašomas transkripcijos ženklo dešinėje pusėje. Visi balsiai gali būti kirčiuoti ir nekirčiuoti.

Kartais atskiru fonologiniu balsiu laikomas tik naujuosiuose skoliniuose (tarptautiniuose žodžiuose) pasitaikantis trumpasis-neįtemptasis [ɐ], pvz.: *gėnas* [gʲenes], *operètė* [ɔpʲe'rʲetʲe:]. Šis balsis kiek uždaresnis negu lietuviškų žodžių [ɛ], bet tik maža dalis kalbos vartotojų abiejų balsių netapatina, t. y. skiria tokius žodžius kaip *gėstų* [gʲestu:] (dktv.; vns. vard. *gėstas*) : *gėstų* [gʲestu:] (vksm. tar. n. 3 a.; bendr. *gėsti*), *vestù* [vʲes'tu] 'vakarų vėju' (dktv.; vns. vard. *vėstas*) : *vestù* [vʲes'tu] (dlv.; vns. vard. *vėstas*). Tarptautinių žodžių [ɐ] vadinamas periferine fonema </e/>, nes gretinamųjų balsių, ypač esančių nekirčiuotuose skiemenyse, akustinis skirtumas beveik arba iš viso neapčiuopiamas (Girdenis 1995: 169–170; Miliūnaitė 2016: 1–5). Jei balsiai tariami ir girdimi vienodi, transkripcijoje vartojamas tas pats ženklas: [gʲenes], [ɔpʲe'rʲetʲe:], [gʲestu:], [vʲes'tu].

Balsių artikuliacija, akustika ir skirstymas

Balsių artikuliacijai labai svarbi liežuvio ir lūpų veikla. Liežuvis gali judėti aukštyne ir žemyn, pirmyn ir atgal, lūpos gali būti patempiamos į šonus arba atkišamos į priekį – tai lemia balso vamzdžio dydį ir formą, arba, kitaip

sakant, burnos atvirumą. Svarbus ir kalbos padargų įtempimo laipsnis ir to įtempimo išlaikymo trukmė.

Balsių klasifikacijos pagrindas yra šios **artikuliacinės ypatybės**: horizontalusis liežuvio poslinkis (arba aktyviosios liežuvio dalies pakilimo vieta), vertikalusis liežuvio poslinkis (arba pakilimo laipsnis), lūpų poslinkio kryptis pirmyn arba atgal, artikuliavimo trukmė ir kalbos padargų įtempimo jėga. Artikuliacinius požymius atliepia akustiniai – klausa ir instrumentais nustatomos balsių virpesių dažnio ypatybės.

Pagal horizontalią liežuvio padėtį lietuvių kalbos balsiai skiriami į dvi eiles³:

- priešakiniai [æ:], [ɛ], [e:], [i:], [ɪ], rašte žymimi raidėmis *ę, e, é, y, i, i;*
- užpakaliniai [ɑ:], [ɐ], [o:], [ɔ], [u:], [ʊ], rašte žymimi *ą, a, o, ū, u, u.*

Kai liežuvis pasislenka į priekį, jo galas atsiremia į priekinius apatinius dantis, o vidurinė dalis pakyla priešakinės gomurio dalies link ir burnos gale susidaro palyginti nemaža erdvė, tariame priešakinės eilės balsius. Aktyviau juda liežuvio priešakinė dalis.

Kai liežuvis pasislenka atgal, į burnos gilumą, jo galas atsitraukia nuo priekinių apatinių dantų, o užpakalinė liežuvio dalis kilstelėja minkštojo gomurio link ir burnos gale erdvės sumažėja, bet ji padidėja prie dantų, tariame užpakalinės eilės balsius. Aktyvesnė yra užpakalinė liežuvio dalis.

Pagal vertikalią liežuvio padėtį (burnos atvirumą) skiriami trejopo pakilimo balsiai:

- aukštutiniai [i:], [ɪ], [u:], [ʊ], rašte juos žymi raidės *y, i, i, ū, u, u;*
- vidutiniai [e:], [o:], [ɔ], rašte žymimi *é, o;*
- žemutiniai [æ:], [ɛ], [ɑ:], [ɐ], rašte žymimi *ę, e, a, q.*

Tariant aukštutinio pakilimo balsius, liežuvis pakyla aukštyn prie minkštojo gomurio ir kraštais plačiai liečia kietąjį gomurį. Burna uždara, oro srovei vietos yra kur kas mažiau, negu tariant žemutinio pakilimo balsius. Aukštutinio pakilimo balsiai dažnai vadinami uždaraisiais.

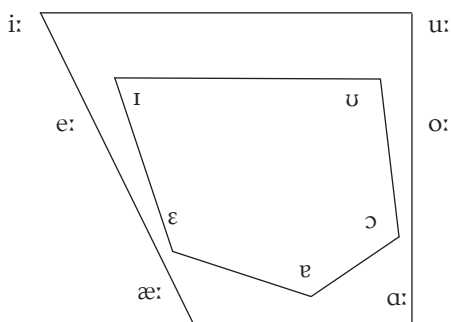
3 Aukštaičių tarmės rytinės ir pietrytinės dalies patarmėse yra ir vidurinės eilės balsių, plg. suužpakalėjusius [i:] ir [e:], tariamus žodžiuose ['sâulĩ] ~ *sâulę*, ['sâulɐ] ~ *sâulė*. Tokios kokybės ir kiekybės (nekirčiuotame skiemenyje patrupėję) balsiai gali būti žymimi [i], [ɐ] (Bakšienė 2018: 16).

Tariant vidutinio pakilimo balsius, liežuvis pakyla ne taip aukštai ir kietąjį gomurį liečia siauresniais ruožais. Burna atviresnė, negu tariant aukštutinius balsius.

Tariant žemutinio pakilimo balsius, liežuvis pakilęs menkai ir šonais gomurio neličia ([ɑ:], [ɐ] atveju) arba liečia tik šiek tiek ([æ:], [ɛ]). Burna atvira, plačiai pražiota, todėl žemutiniai balsiai vadinami atviraisiais.

Atkreiptinas dėmesys, kad grupuojant balsius (taigi ir apibūdžiant balsių pakilimą bei su juo susijusį burnos atvirumą) laikomasi santykinų matų. Pavyzdžiui, trumpasis balsis [ɛ] galėtų būti laikomas vidutinio pakilimo balsiu, nes artikuliacijos metu liežuvis pakyla tiek, kad šonais prisiglaudžia prie kietojo gomurio pakraščių. Bet priešakinių balsių eilėje [ɛ] yra žemiausios artikuliacijos balsis, todėl jis poruotinas su žemiausiu užpakalinės eilės balsiu [ɐ], abu jie priskirtini tai pačiai sistemos pakopai. Aptariant balsį [ɐ], matyti, kad jis pagal horizontalųjį liežuvio poslinkį skiriasi nuo kitų užpakalinių balsių – liežuvis nuo dantų atsitraukęs mažiausiai. Bet balsis laikomas užpakaliniu, nes liežuvis nesiremia į dantis, o yra nuo jų atitrauktas. Be abejo, svarbus ir funkcinis požiūris – [ɛ] ir [ɐ] yra to paties rango elementai, nes [ɛ] vartojamas po minkštųjų priebalsių, o [ɐ] – po kietųjų, plg.: *lėkia* [²l'æ:k¹ɛ] ir *lāka* [²la:kɐ]; kiti užpakalinės eilės balsiai eina ir po minkštųjų, ir po kietųjų priebalsių.

Liežuvio padėties artikuliuojant lietuvių kalbos balsius vaizdas matyti 5 paveiksle.

5 pav. Lietuvių kalbos balsių planimetrinis modelis

Pagal lūpų veiklą (aktyvumą) balsiai skirstomi į dvi grupes:

- lūpiniai [u:], [ʊ], [o:], [ɔ], rašte žymimi raidėmis *ū, u, u* ir *o*;
- nelūpiniai [ɑ:], [ɐ], [ɛ:], [æ:], [ɛ], [i:], [ɪ], rašte žymimi *q, a, é, ę, e, y, ĭ, i*.

Tariant nežemutinius užpakalinius balsius, lūpos suapvalinamos ir atkišamos į priekį, todėl susidaro priešburnio ertmė. Užpakaliniai balsiai vadinami lūpiniais, nes lūpos yra aktyvusis kalbos padargas.

Tariant visus kitus balsius – jie vadinami nelūpiniais – lūpos nėra tokios aktyvios. Tik jų kampai patempiami į šonus, kad paplatėtų plyšys orui išeiti. Lūpos nuo priekinių dantų atsitraukia mažai, didesnė priešburnio ertmė nesusidaro.

Pagal tarimo trukmę ir kalbos padargų įtempimą balsiai yra dvejopi:

- trumpieji-neįtemptieji [ɐ], [ɛ], [ʊ], [ɪ] ir tarptautinių žodžių [ɔ], žymimi raidėmis *a, e, u, i* ir *o*;
- ilgieji-įtemptieji [ɑ:], [æ:], [o:], [e:], [u:], [i:], žymimi *q, a, ę, e, o, é, ū, y, y, i*.

Trukmė ir įtempimas yra skiriamasis balsių požymis, pasireiškiantis tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame skiemenyse. Kiekybe (ilgumu ar trumpumu) labiau skiriasi žemutinio pakilimo, kokybe (įtempimu ar neįtempimu) – aukšutinio pakilimo balsiai.

Artikuliacinės balsių ypatybės papildo **akustinės** – suvokiamos klausa. Balsiai skirstomi pagal tembro (tono) aukštį, spektro sklaidą (virpesių energijos išsidėstymą spektre), bemoliškumą, taip pat jau aptartą virpesių trukmę ir kalbos padargų įtempimą.

Kaip jau minėta, tembro aukštis, t. y. balso spalva, labiausiai priklauso nuo balso stygų virpesių dažnio ir rezonatoriaus funkciją atliekančių ryklės, burnos, priešburnio ertmių apimties ir formos. To paties žmogaus ištarti priešakinės eilės balsiai ([æ:], [ɛ], [e:], [i:], [ɪ]) skamba aukštesniu tembru (tonu), o užpakalinės eilės balsiai ([ɑ:], [ɐ], [o:], [ɔ], [u:], [ʊ]) – žemesniu. Tai reiškia, kad, palyginti su užpakaliniiais balsiais, priešakinių balsių virpesiai dažnesni, burnos rezonatorius siauresnis ir mažesnis, o ryklės rezonatorius, nors jis šiuo atveju nėra labai svarbus, – platesnis.

Tembro aukštį rodo spektro antroji formantė – F_2 ; jos reikšmės tiesiogiai proporcingos liežuvio poslinkiui dantų atžvilgiu. Aukštatonių balsių ([æ:], [ɛ], [e:], [i:], [ɪ]) F_2 svyruoja 1700–2400 Hz dažnių srityje, o žematonių balsių ([ɑ:], [ɐ], [o:], [ɔ], [u:], [ʊ]) ji yra nuo 600 Hz iki 1300 Hz (Girdenis 1995: 199).

Spektro sklaida, t. y. formančių išsidėstymas, rodo aptariamų garsų bal-singumo, kitaip sakant, burnos atvirumo laipsnį (Girdenis 1999: 58). Balsin-

giausi balsiai yra žemutinio pakilimo ([ɑ:], [ɐ], [æ:], [ɛ]). Jie vadinami kompaktiniais (lot. *compactus* ‘tankus, glaudus, suspaustas’), nes pirmoji ir antroji formantės (F_1 , F_2) spektre yra arti viena kitos ir priartėjusios prie spektro centro (1000 Hz). Pavyzdžiui, [ɑ:] F_1 yra apie 900 Hz, o $F_2 = 1200$ Hz.

Aukštutinio pakilimo balsių balsingumas mažiausias. Juos tariant burna uždariausia. Šių balsių F_1 ir F_2 yra nutolusios nuo spektro centro – išsidėsčiusios arba spektro apačioje (balsių [u:], [ʊ]), arba apatiniame (F_1) ar viršutiniame (F_2) pakraštyje ([i:], [ɪ]). Pavyzdžiui, [u:] F_1 yra apie 300 Hz, o $F_2 = 600$ Hz; [i:] F_1 yra apie 250 Hz, o $F_2 = 2400$ Hz. Tai difuziniai balsiai (lot. *diffusio* ‘sklidimas, išsiliejimas’).

Balsiai [e:], [o:], [ɔ] yra balsingesni už aukštutinius [u:], [ʊ], [i:], [ɪ], bet šiuo požymiu neprilygsta žemutiniams [ɑ:], [ɐ], [æ:], [ɛ]. Balsių [e:], [o:], [ɔ] formantės spektro centro atžvilgiu išsidėsčiusios pereinamojoje zonoje, todėl šie balsiai vadinami tarpiniais.

F_1 rodo liežuvio pakilimo tašką. Pakilimas lemia ryklės ertmės dydį ir burnos atvirumą. Tariant žemutinio pakilimo balsius, liežuvis nusileidęs, ryklės ertmė nedidelė, burna atvira – virpesiai rezonuoja aukštais dažniais (700–900 Hz). Tariant aukštutinio pakilimo balsius, liežuvis pakilęs, ryklės ertmė paplatėjusi, o burnos – sumažėjusi, virpesiai yra žemesnių dažnių (200–300 Hz). Taigi F_1 reikšmė yra atvirkščiai proporcinga liežuvio pakilimo vietai.

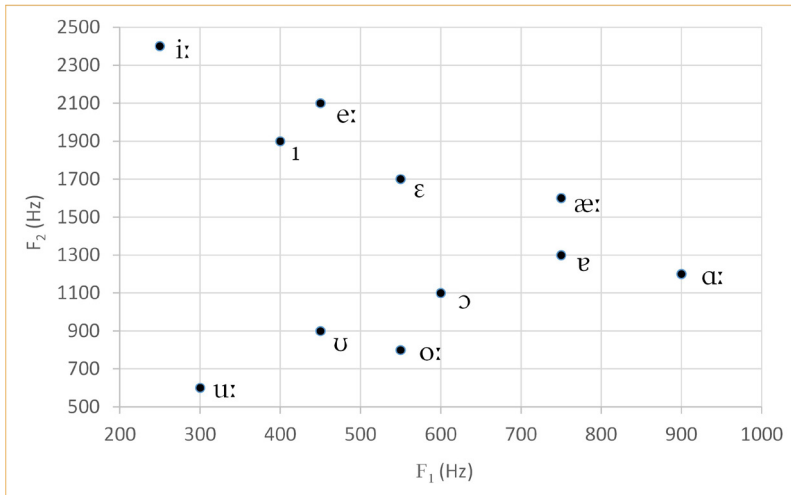
Dar viena su tembru susijusi ypatybė – bemoliškumas. Bemolis yra muzikos ženklas, rodantis garso pažemėjimą pustomiu. Bemoliniai, t. y. pažemėjusio tembro, balsiai yra [u:], [ʊ], [o:], [ɔ]. Pagal artikuliaciją tai lūpiniai balsiai. Sudėjus lūpas ratuku, jas atkišus į priekį ir susiformavus priešburnio ertmei, pailgėja balso vamzdis. Dėl tokios lūpų veiklos balsiai rezonuoja specifiškai, žemesniu tembru. Pakitusius F_1 ir ypač F_2 dažnius liudija spektrogramos.

Tarimo trukmė ir kalbos padargų įtempimas yra ir artikuliacinis, ir akustinis požymis. Trumpieji-neįtemptieji [ɐ], [ɛ], [ɔ], [ʊ], [ɪ] tariami apie 1,5–2 kartus trumpiau negu ilgieji-įtemptieji [ɑ:], [æ:], [o:], [e:], [u:], [i:], be to, tariant trumpuosius-neįtemptuosius balsius, kalbos padargai yra labiau atsipalaidavę, jų formantės yra arčiau vadinamojo neutraliojo balsio [ə] formančių (jo $F_1 = 500$ Hz, $F_2 = 1500$ Hz). Dėl šių priežasčių ilgųjų-įtemptųjų balsių kokybiniai požymiai kur kas ryškesni negu trumpųjų-neįtemptųjų. Labiausiai požymis pasireiškia kirčiuotuose skiemenyse.

Nekirčiuotuose skiemenyse ilgieji-įtemptieji balsiai neretai realizuojami pusilgiais alofonais, bet dėl kalbos padargų įtempimo akustinis ilgumo įspūdis

lieka nepakitęs. Požymis turi būti išlaikytas, kad trumpieji ir ilgieji balsiai nesuspanašėtų – aiškiai skirtingi [ɐ] ir [ɑ:], [ɛ] ir [æ:], [ɔ] ir [o:], [ʊ] ir [u:], [ɪ] ir [i:].

Lietuvių kalbos balsių abi pirmosios formantės matyti 6 paveiksle.

6 pav. Lietuvių kalbos balsių vidutinės formančių reikšmės (šaltinis: Girdeinis A. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas, 1995, p. 199)

Balsinių fonemų sistema

Aptarti artikuliaciniai ir juos atliepiantys akustiniai balsių požymiai (horizontalusis liežuvio poslinkis ir tembro aukštis; vertikalusis liežuvio poslinkis ir balsingumo – burnos atvirumo – laipsnis; pakitusi lūpų forma, jų poslinkis ir bemoliškumas; artikuliavimo trukmė ir kalbos padargų įtempimo laipsnis) yra skiriamąją funkciją atliekančių opozicijų pagrindas. Pakeitę vieną akustinį ir artikuliacinį balsio požymį kitu, gauname kitos reikšmės žodžius ir formas. Tai leidžia tvirtinti, kad „Balsyno“ skyriuje aptarti balsiai yra savarankiški fonologiniai elementai – fonemos: /ɑ:/, /æ:/, /o:/, /e:/, /u:/, /i:/, /ɐ/, /ɛ/, /ɔ/, /ʊ/, /ɪ/.

Į balsinių fonemų sąrašą įtrauktini sutaptiniai dvibalsiai /iɛ/ ir /uo/, nes pagal funkcionavimą jie nesiskiria nuo ilgųjų balsių. Įprastiniame rašte /iɛ/ ir /uo/ žymi dviraidžiai *ie* ir *uo*, pvz.: *píenas* [ˈpʲiɛnɐs], *šiėnas* [ˈʃʲiɛnɐs], *púodas* [ˈpuɔdɐs], *kuōdas* [ˈkuɔdɐs].

Fonetikų darbuose šie garsai paprastai vadinami sutartiniais dvibalsiais, todėl, laikantis tradicijos, jų fonetinės ypatybės aptariamos dvigarsių skyriuje. Įvardytinas ryškiausias fonetinis ypatumas – nuo kitų balsinių fonemų /iε/ ir /uo/ aiškiai skiriasi liežuvio vertikaliuoju poslinkiu. Tai kintamojo pakilimo balsiai.

Fonemos /iε/, /uo/ į du atskirus komponentus neskyla⁴. Funkcinį garsų artumą balsiams, o ne dvigarsiams rodo keletas ypatybių.

1. Prieigaidė pailgina visą kirčiuotame skiemenyje esantį /iε/, /uo/. Palyginkime: tokių dvigarsių, kaip *ai*, *al*, *el*, ilgėja visas dėmuo, plg. *tái-ko* [t'ái'ko:] : *taĩkq* [t'ái'kq:], *báltas* [b'ái'l'tes] : *baĩsas* [b'ái'ses]; *gél-da* [g'él'de] : *geĩsvas* [g'él'sves].
2. Fonemos /iε/, /uo/ gali eiti tiesiai prieš balsį (ir einantį dvigarsio pirmuoju dėmeniu), šioje pozicijoje nesuyra, pvz.: *prĩe-uostis* [p'ri'ie.uost'is], *prĩe-angis* [p'ri'ie.əŋ'g'is], *nuoakiaiĩ* [nuo.ə'k'ei] ‘nuošaliai’, *núoalpis* [n'uo.əl'p'is]; plg. *kálti* [k'ái'l't'i], *káĩtas* [k'ái'tes], bet *káĩla* [k'ái:l'e] – prieš priebalsį dvigarsis [al] tariamas, o prieš balsį jis suskyla į balsį ir priebalsį.
3. Morfonologinėse balsių kaitose dalyvauja visos /iε/, /uo/, o ne atskiri dvigarsio komponentai, plg. /uo/ : /u/ kaitos pavyzdžius – *aĩtuoniĩ* [e'ftuo'n'i] : *aĩtuĩntas* [e'ftun'tes]; *púolė* [p'uo'l'e:] : *púĩlti* [p'ul't'i].
4. Kiekybe /iε/ ir /uo/ artimi kitiems balsiams: /iε/ šiek tiek ilgesnis už artimiausią pagal artikuliaciją vidutinio pakilimo ilgąjį-įtemptąjį /e:/, o /uo/ – atitinkamai už /o:/. Sudėtiniai dvigarsiai kur kas ilgesni.
5. Fonemos /iε/, /uo/ paplitusios panašiai kaip kiti balsiai (sudėtiniai dvigarsiai retesni). Priešakinė /iε/ sudaro 1,21 proc. visų fonemų masvyvo (užima 30 vietą), užpakalinė /uo/ – 0,61 proc. (40 vieta) (žr. Girdenis, Karosienė 2010 [1993]: 19–20).

Artikuliaciniai ir akustiniai diferenciniai balsių požymiai pateikiami 2 lentelėje.

4 Minėtina, kad suklaidinti gali sutartinis /iε/, /uo/ užrašymas dviraide. Plg. tikslesnius rašmenis *ĩ*, *ũ*, XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje vartotus kai kurių kalbininkų (K. Jauniaus, K. Būgos).

2 lentelė. Lietuvių kalbos balsių požymiai

Liežuvio pakilimas (vertikalusis poslinkis) ir burnos atvirumas (spektro sklaida)		Balsių eilė (liežuvio horizontalusis poslinkis) ir tembro aukštis			
		Priešakiniai (aukšto tembro)		Užpakaliniai (žemo tembro)	
		Ilgieji- įtemptieji	Trumpieji- neįtemp- tieji	Ilgieji- įtemptieji	Trumpieji- neįtemp- tieji
Aukštutiniai, uždarieji (difuziniai)		i:	ɪ	u:	ʊ
Vidutiniai (tarpiniai)	kintamieji	iɛ		uo	
	nekintamieji	e:	<e>	o:	ɔ
Žemutiniai, atvirieji (kompaktiniai)		æ:	ɛ	ɑ:	ɐ

Balsinės fonemos sudaro tris kokybines (1–3) ir vieną kiekybinę (4) opozicijas:

- 1) eilės ir tembro aukščio – kontrastuoja priešakiniai (aukšto tembro) ir užpakaliniai (žemo tembro) balsiai, pvz.:

lĩs [ʲi:s] : *liũs* [ʲi:ʊ:s];

šiẽ [ʲʃiɛ] : *šiuõ* [ʲʃiɔ];

vežėjo [vʲɛ¹ʲzʲe:jɔ:] : *vežiõjo* [vʲɛ¹ʲzʲɔ:jɔ:];

žali [ʒvʲli] : *žaliũ* [ʒvʲli:ʊ];

erėliai [ɛ²rʲæ:lʲei] : *arėliai* [ɛ²rʲæ:lʲei] ‘žemės plotelis prie namų’;

jei skiriama savarankiška tarptautinių žodžių /e/, ir *jènq* [ˈjenɔ:] ‘Japonijos piniginių vienetą’ : *jònq* [ˈjɔnɔ:] ‘elektringą atomą arba atomų grupę’;

- 2) pakilimo ir burnos atvirumo laipsnio – kontrastuoja aukštutinio (uždarieji), vidutinio (vidutinio atvirumo) ir žemutinio pakilimo (uždarieji) balsiai, pvz.:

skỹs [ʲsʲkʲi:s] ‘darysis skystas, skystesnis, tiš’ : *skiẽs* [ʲsʲkʲiɛs] ‘darys skystą, skystesnį’ : *skẽs* [ʲsʲkʲe:s] ‘skleis platyn, plės’ : *skẽs* [ʲsʲkʲæ:s] ‘grims skystyje’;

- rudŭ* [ru²du:] : *ruduō* [ru²duo], *vaduōs* [vɛ²duos] : *vadōs* [vɛ²do:s], *vōlas* [ʔ²vo:lɛs] : *vālas* [ʔ²va:lɛs];
surīks [su²r¹iks] : *surēgs* [su²r¹eks]; *rūks* [ruks] : *rāks* [rɛks];
- 3) lūpų aktyvumo ir bemoliškumo – kontrastuoja nelūpiniai (nebemoliniai) ir lūpiniai (bemoliniai) balsiai, pvz.:
nŭkti [ʔ²n¹i:k¹t¹] ‘nustoti būti, gaišti, dingti’ : *niūkti* [ʔ²n¹u:k¹t¹] ‘trauktis debesimis, niauktis’;
tikiēsi [t¹i¹k¹iɛs¹] : *tikiūosi* [t¹i¹k¹uɔs¹];
galēš [gɛ²l¹ɛ:s] : *galiōs* [gɛ²l¹ɔ:s];
anq̃ [ɛ²na:] : *anō* [ɛ²no], *anuō* [ɛ²nuo], *anū* [ɛ²nu:];
skiriant savarankišką svetimžodžių /e/, ir *jènq̃* [ʔ²jenɑ:] : *jònq̃* [ʔ²ɟnɑ:];
- 4) trukmės, įtempimo laipsnio – priešpriešą sudaro trumpieji-neįtempieji ir ilgieji-įtemptieji balsiai, vartojami tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse, pvz.:
- *vŭs* [ʔ²v¹is:] : *vīs* [ʔ²v¹is]; *būdo* [ʔ²bu:do:] : *būdo* [ʔ²budo:]; (*éstų* [ʔ²e:stu:] : *èstų* [ʔ²estu:]); *tōlis* [ʔ²to:l¹is] ‘tolumas’ : *tōlis* [ʔ²tɔ:l¹is] ‘ruloninė degutinė medžiaga’; *mēs* [ʔ²m¹ɛ:s] : *mēs* [ʔ²m¹ɛs], *kāš* [ʔ²ka:s] : *kās* [ʔ²kes];
 - *šylū* [ʔ²ʃi:lu] : *šilū* [ʔ²ʃi¹lu]; *skiltys* [ʔ²s¹k¹ɪl¹t¹i:s] : *skiltis* [ʔ²s¹k¹ɪl¹t¹is]; *rūdà* [ru:de] : *rudà* [ru²de]; *báltų* [ʔ²b¹ɑ¹ltu:] : *báltu* [ʔ²b¹ɑ¹ltu]; (*režimas* [r¹ɛ:ʒ¹ɪmes] : *režimas* [r¹ɛ²ʒ¹ɪmes]); *Jonūs* [jɔ:nus] : *jonūs* [jɔ²nus], *Márko* [ʔ²ma¹rko:] : *márko* [ʔ²ma¹rko] ‘monetos vertės nustatymas pagal jos svorį, o ne pagal nominalą’; *tęsiū* [t¹ɛ:s¹u] ‘darau ilgesnį, platesnį, aukštesnį’ : *tesiū* [t¹ɛ:s¹u] ‘laikausi (žodžio)’, *sáulę* [ʔ²sa¹ul¹ɛ:] : *sáule* [ʔ²sa¹ul¹ɛ]; *raštūs* [ra²:stus] : *rastūs* [re²:stus], *kal̃bą* [ʔ²kel¹ba:] : *kal̃ba* [ʔ²kel¹be].

Žemutinio pakilimo (atvirosios) priešakinės fonemos /æ:/, /ɛ/ ir užpakalinės fonemos /ɑ:/, /ɐ/ gali būti priešinamos tik žodžio pradžioje. Tokių pavyzdžių mažai, plg. *ežýtė* [ɛ¹ʒ¹i:t¹ɛ:] ‘maža ežia’ : *Ažýtė* [ɛ¹ʒ¹i:t¹ɛ:] (upės Kėdainių r. pav.); *el̃kis* [ʔ²ɛl¹k¹is] (vksm.; liep. n. 2 a.; bendr. *el̃gtis*) : *alkis* [ʔ²ɛl¹k¹is] ‘norėjimas valgyti, išalkimas, badas’. Žodžio viduje priešakinių ar užpakalinių fonemų pasirodymą lemia prieš kalbamuosius balsius esančio priebalsio palatališkumas (minkštumas ar kietumas). Po minkštųjų priebalsių tariami priešakiniai balsiai, po kietųjų – užpakaliniai, t. y. /ɑ:/, /ɐ/, atsidūrę po minkštųjų priebalsių, supriešakėja, paprastai virsta /æ:/, /ɛ/, pvz.: *žāliq̃* [ʔ²ʒɑ:l¹ɛ:], *žaliāvo* [ʒɑ:²l¹ɛ:vo:], *žalià* [ʒɛ²l¹ɛ].

Balsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos

Rašte balsiai [ɑ:], [æ:], [o:], [e:], [u:], [i:] ir [ɐ], [ɛ], [ɔ], [ʊ], [ɪ] atitinkamai žymimi šiomis balsėmis: *A a, Ȧ q, E e, (Ė)⁵ ę, O o, Ė è, Ū ū, (Ų) ų, Y y, I i* ir *A a, E e, O o, U u, I i* (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Balsių (garsų) žymėjimas raidėmis

Balsis tarptautinė transkripcija	Balsį žyminčios raidės	Pavyzdžiai įprastine rašyba ir tarptautine transkripcija
[ɑ:]	A a, Ȧ a	<i>Ādas</i> [²'a:des], <i>pasāko</i> [pe²'sa:ko:], <i>Ȧžuolýnas</i> [a:ʒuo¹'l'i:nes] (Kauno dalies pav.), <i>žq̇sys</i> [²'ʒa:s¹:i:s]
[ɐ]	A a	<i>Alytus</i> [el¹'i:'tus], <i>àkti</i> ['ek¹t¹ɪ]
[æ:]	E e, (Ė) ę	<i>Ėglė</i> [²'æ:g¹l'e:], <i>nusēko</i> [nu²'s¹æ:ko:], <i>iškęsti</i> [ɪj¹²'k¹æ:s¹t¹ɪ]
[ɛ]	E e	<i>Ežerėlis</i> [ɛʒ¹ɛ²'r¹e:l¹s] (miestelio Kauno r. pav.), <i>vestūvės</i> [v¹es'tuv¹e:s]
[o:]	O o	<i>Onà</i> [o:'nɐ], <i>tvōros</i> [²'tvo:ro:s]
[ɔ]	O o	<i>Olímpas</i> [ɔ¹'l¹mpɐs] (kalno Graikijoje pav.), <i>motōras</i> [mo'tɔres]
[e:]	Ė è	<i>Ėriškiai</i> [¹'e:r¹ɪj¹k¹ɪɪ] (kaimo Panevėžio r. pav.), <i>kēdės</i> [²'k¹e:d¹e:s]
<[e]>	E e	<i>Elektrėnai</i> [el¹ek¹t¹r¹e:nɐɪ], <i>fonėtika</i> [fɔ'n¹et¹ikɐ]
[u:]	Ū ū, (Ų) ų	<i>Ūlā</i> [u:'lɐ] (upės Varėnos r. pav.), <i>ūmėdės</i> [²'u:m¹e:d¹e:s], <i>skųstų</i> [¹'sku:stu:]
[ʊ]	U u	<i>Ukrainà</i> [ʊkrej¹r¹nɐ] / [ʊkre.¹r¹nɐ], <i>purūs</i> [pu'rʊs]
[i:]	Y y, I i	<i>Ųčas</i> [²'i:ʃɐs] (pavardė), <i>ypatýbė</i> [i:pe¹'t¹i:b¹e:], <i>Įsrutis</i> [i:sru't¹is] (miesto Rytų Prūsijoje pav.), <i>įprastas</i> [²'i:prestɐs]
[ɪ]	I i	<i>Įgnas</i> ['ɪgnɐs], <i>išlįpti</i> [ɪj¹l¹p¹t¹ɪ]

5 Suskliaustos didžiosios raidės absoliučioje žodžio pradžioje galimos tik teoriškai. Kalboje tokių pavyzdžių nėra.

Raidės su diakritikais (*A a, E e, Ė ė, Ū ū, U u, I i*, taip pat *Y y*) žymi ilguosius-įtemptuosius (prigimtinio ilgumo) balsius tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame skiemenyse, pvz.:

žq̄sį [ʔʒaːsʲiː], *kq̄sti* [ʲkaːsʲtʲi], *katrq̄* [kɐʔtraː], *žq̄s̄is* [ʒaːsʲis], *grq̄žà* [graːʒɐ],
vaĩkq̄ [ʔʲvɛrˈkaː];

kq̄esti [ʔkʲæːsʲtʲi], *manq̄s* [mɐʔnʲæːs], *šiã* [ʔʲʃʲæː], *kq̄sdamì* [kʲæːzdɐmʲi], *kãtq̄*
[ʔkaːtʲæː];

édžios [ʲeːdʒʲɔːs], *gérėjosi* [gʲeːʲrʲeːjɔːsʲi], *Ėvė* [ʔeːvʲeː] (vardas), *Kalē-*
dos [kɐʔlʲeːdoːs], *tikēš* [tʲɪʔkʲeːs], *fojė* [fɔʔʲjeː], *ėdìmas* [eːdʲɪmɐs], *sáulė*
[ʲsaːulʲeː];

ũkas [ʔuːkɐs], *žiũri* [ʔʒʲiːrʲi], *trũks* [ʔtruːks], *kačiũ* [kɐʔtʲʃiː], *ũkaĩ* [uːʔkɛrʲ],
ėĩtũ [ʔɛrtuː];

ýpač [ʲiːpɛtʃ], *drĩsta* [ʔdʲrʲiːstɐ], *apýkaklė* [ɐʲpʲiːkɛklʲeː], *šašlykas* [ʃɐʲʃʲliːkɐs],
dýgs [ʔdʲiːks], *arklỹ* [ɛrʲiːklʲiː], *ypatĩngas* [iːpɛʲtʲɪŋgɐs], *drĩsaũ* [dʲrʲiːʔsau],
dygliũotas [dʲiːʲgʲliːuɔtɐs], *árklĩ* [ʲaːrʲklʲiː].

Atkreiptinas dėmesys, kad nekaitomų naujųjų skolinių (tarptautinių daiktvardžių) galo skiemenyje tariamas ilgasis-įtemptasis [eː]. Rašte jis žymimas raide *ė*: *ateljė* [ɛtʲɛlʲiːʲjeː], *esė* [ɛʔsʲeː], *karatė* [kɛrɐʔtʲeː], *Monteskjė* [mɔnʲtʲɛʔsʲkʲjeː] (pavardė).

Raidės *I i, U u* žymi trumpuosius-neįtemptuosius kirčiuotus ir nekirčiuotus balsius [ɪ], [ʊ]. Kirčiuotame skiemenyje šie balsiai neturi būti ilginami, pvz.:

rĩtas [ʲrʲɪtɐs] (plg. *rýtas* [ʲrʲiːtɐs]),

dvilĩtis [dʲʊlʲiːtʲɪs] ‘dviejų litų pinigais’ (plg. *dvilýtis* [dʲʊlʲiːtʲɪs] ‘kuris dviejų lyčių’);

rũkti [ʲruktʲi], *rũko* [ʲrukoː] (plg. *rũkti* [ʲruːkʲtʲi], *rũko* [ʲruːkoː]),

pũs [ʲpus] (plg. *pũs* [ʲpuːs]).

Pastaba. Raidė *i* vartojama ir priebalsių minkštumui prieš užpakalinės eilės balsius žymėti, pvz.: *šiáudas* [ʲʃʲæːudes], *gríovė* [ʲgrʲɔːvʲeː], *žaliũs* [ʒɐʲlʲʊs]. Būdamas minkštumo ženklas, atskiros garso ji nereiškia.

Raidės *O o, E e*, esančios naujųjų skolinių (tarptautinių žodžių) kamiene ir nekaitomų žodžių gale, žymi trumpuosius-neįtemptuosius balsius [ɔ] ir [ɛ] (uždariesnis pastarasis balsis gali būti žymimas <[ɛ]>), pvz.: *Ōdinas* [ʔɔdʲɪmɐs]

(sen. skandinavų dievas), *heròjė* [ɣʰɛʳɔjɛ]; *tángo* [tʰaŋɡɔ]; *Ėdenas* [ɛdʰɛnɛs] (Biblijoje aprašyta vieta), *prèmija* [pʰrʰɛmʰijɛ], *vale!* [ʰva:lʰɛ] (lot. 'lik sveikas').

Lietuviškos kilmės žodžių ir senųjų skolinių kamiene, taip pat visų žodžių galūnėse vartojami *O, o* žymi ilguosius-įtemptuosius balsius. Senųjų skolinių dažnesni pavyzdžiai: *milijōnas* [mʰilʰiʰjɔ:nɛs], *fortepijōnas* [fɔrʰtʰɛpʰiʰjɔ:nɛs], *sek-retōrė* [sʰɛkʰrʰɛʰto:rʰɛ], *egzempliōrius* [ɛɡʰzʰɛmʰiʰpʰlʰɔ:rʰɪʰʊs], *majōras*, *-ė* [mɛʰjɔ:rʰɛ]; *dóleris* [dʰo:lʰɛrʰɪs], *cólis* [tʰso:lʰɪs], *pópiežius* [pʰpo:pʰiɛʒʰɪʊs], *póvas* [pʰpo:vɛs], *vōnios* [vʰo:nʰɔ:s], *salōtos* [sɛʰlo:to:s]. Tai prigimtinio ilgumo balsiai.

Vienu kitu atveju balsis, užrašomas raide *o*, gali būti tariamas trumpai-neįtemptai arba ilgai-įtemptai:

- a) daiktavardžiuose *makaronai*, *motyvas*, *lotynas*, *-ė* ir jų vediniuose, pvz.: *makarōnai* [mɛkɛʰrɔnɛi] / *makarōnai* [mɛkɛʰro:nɛi], *makaronýbė* [mɛkɛrɔʰnʰi:bʰɛ] / [mɛkɛroʰnʰi:bʰɛ], *motývas* [mɔʰtʰi:vɛs] / [moʰtʰi:vɛs], *motyvúoti* [mɔʰtʰiʰvuoʰtɪ] / [moʰtʰiʰvuoʰtɪ], *lotýnas*, *-ė* [loʰtʰi:nɛs], [loʰtʰi:nʰɛ] / [loʰtʰi:nɛs], [loʰtʰi:nʰɛ], *lotynístas*, *-ė* [lotʰi:nʰɪstɛs], [lotʰi:nʰɪstʰɛ] / [lotʰi:nʰɪstɛs], [lotʰi:nʰɪstʰɛ];
- b) daiktavardžiuose, turinčiuose nekirčiuotą priesagą ar baigmenį *-orius*, *-ė*, pvz.: *rèktorius*, *-ė* [rʰɛktɔrʰɪʊs], [rʰɛktɔrʰɛ] / [rʰɛkto:rʰɪʊs], [rʰɛkto:rʰɛ], *dirèktorius*, *-ė* [dʰirʰɛktɔrʰɪʊs], [dʰirʰɛktɔrʰɛ] / [dʰirʰɛkto:rʰɪʊs], [dʰirʰɛkto:rʰɛ], *āktorius*, *-ė* [ʰa:ktɔrʰɪʊs], [ʰa:ktɔrʰɛ] / [ʰa:ktɔ:rʰɪʊs], [ʰa:ktɔ:rʰɛ];
- c) kai kuriuose vyrų ir moterų varduose, pvz.: *Aldonà* [ɛldɔʰnɛ] / [ɛldoʰnɛ], vns. gal. *Aldōnq* [ɛlʰdɔnɔ:] / *Aldōnq* [ɛlʰdo:nɔ:]; *Aldōnas* [ɛlʰdɔnɛs] / *Al-dōnas* [ɛlʰdo:nɛs], vns. įn. *Aldonù* [ɛldɔʰnu] / [ɛldoʰnu]; *Nijolė* [nʰijɔlʰɛ] / *Nijolė* [nʰiʰjɔlʰɛ], vns. įn. *Nijolė* [nʰijɔlʰɛ] / [nʰijɔ:lʰɛ]; *Simonas* [sʰimɔnɛs] / [sʰimo:nɛs]; *Zėnonas* [zʰɛnɔnɛs] / [zʰɛno:nɛs].

Visi prigimtinio ilgumo balsiai – [ɑ:], [æ:], [o:], [e:], [u:] ir [i:] (jie žymi-mi raidėmis *Ą ą, Ė ę, O o, Ė ė, Ū ū, U u, Į į, Y y*) – nekirčiuotuose skieme-nyse gali būti tariami trumpiau už kirčiuotus, pvz.: *grqžà* [ɡrɔʰʒɐ], *kęsdamì* [kʰɛʰzdɛʰmʰɪ], *sáulė* [sʰaʰulʰɛ], *ūkai* [uʰkɛr], *dygliúotas* [dʰiʰlʰgʰlʰɔʰtɛs], *dirèkto-rius*, *-ė* [dʰirʰɛkto:rʰɪʊs], [dʰirʰɛkto:rʰɛ], *Aldonà* [ɛldoʰnɛ]. Kaip jau minėta, arti-kuliuojant pamažėjusią garso trukmę kompensuoja kalbos padargų įtempimas.

Raidės *A a, E e* žymi ir ilguosius-įtemptuosius balsius ([ɑ:], [æ:]), ir trum-puosius-neįtemptuosius balsius ([ɐ], [ɛ]). Kirčiuotų skiemenų balsiai dažniau būna ilgieji-įtemptieji, plg.: *kāsa* [ʰka:sɐ] : *kàs* [ʰkɛs], *tāpsmas* [ʰta:psmɛs] :

tàpti ['tɛp'tɪ], *vėda* [²v'æ:de] : *vės* ['v'ɛs], *tėkšė* [²t'æ:kʃ'e] : *tėkši* ['t'ɛkʃɪ], *erškėtas* [ɛrʲ²'ʃk'æ:tes] 'stambi kremzlinė žuvis' : *pikėtas* [pɪ'k'ɛtes], *nėsti* [²n'æ:s'tɪ] 'nėra' : *nėšti* ['n'ɛʃ'tɪ]. Balsiai, užrašomi *Ā ā, Ė ė*, vadinami padėtinio ilgumo balsiais, t. y. jų kiekybę lemia kirtis. Nekirčiuoti *A a, E e* visada žymi trumpuosius-neįtemptuosius balsius: *kasù* [kɛ'su], *tapsmù* [tɛp'smu], *vedì* [v'ɛ'dɪ], *tekšės* [t'ɛ'kʃ'ɛs], *erškėtukas* [ɛrʲ'ʃk'ɛ'tukes].

Lietuviškų žodžių balsiai, žymimi *A a, E e*, gavę kirtį, lieka trumpieji-neįtemptieji ([ɐ], [ɛ]) šiais atvejais:

- a) dviskiemenėse bendratyse ir iš jų padarytose formose, pvz.: *ràsti* ['res'tɪ], *ràsdavo* ['rezdevo:], *ràs* ['res], *ràstų* ['restu:], *ràsk* ['resk], *ràsdaavęs* ['rezdeu'æ:s], *ràsiqs* ['res'æ:s] (*ràsiantis* ['res'en'tɪs]), *ràsimas* ['res'ɪmes], *ràsiant* ['res'ɛnt], *ràsdavus* ['rezdevus], *ràsdamas* ['rezdɛmes], *ràstinas* ['res'tɪnes]; *kèpti* ['k'ɛp'tɪ], *kèpdavo* ['k'ɛbdevo:], *kèps* ['k'ɛps], *kèptų* ['k'ɛptu:], *kèpk* ['k'ɛpkʰ], *kèpdavęs* ['k'ɛbdeu'æ:s], *kèpsiqs* ['k'ɛp's'æ:s] (*kèpsiantis* ['k'ɛp's'en'tɪs]), *kèpsimas* ['k'ɛp's'ɪmes], *kèpsiant* ['k'ɛp's'ɛnt], *kèpdavus* ['k'ɛbdevus], *kèpdamas* ['k'ɛbdɛmes], *kèptinas* ['k'ɛp'tɪnes]; išimtis – būtojo laiko neveikiamųjų dalyvių formos *rāstas* [²ra:stes], *kėptas* [²k'æ:ptes];
- b) esamojo laiko 3 asmens veiksmažodžiuose, kurių bendratis baigiasi *-sėti, -šėti*, pvz.: *càksi* ['tsɛk'sɪ], *kvàksi* ['kvek'sɪ], *spràgsi* ['sprek'sɪ], *žàgsi* ['ʒɛk'sɪ], *pàkši* ['pek'ʃɪ], *plėkši* ['p'ɫɛk'ʃɪ], *trėkši* ['t'r'ɛk'ʃɪ];
- c) silpną, vienkartinį arba neilgai trunkantį veiksmažodžių žyminiųose ištiktukuose ir iš jų padarytuose veiksmažodžiuose, pvz.: *bàkst* ['bekstʰ], *klàpt* ['kleptʰ], *tėkšt* ['t'ɛkʃtʰ], *trėpt* ['t'r'ɛptʰ]; *bàkstelėti* ['bek's't'ɛl'ɛ:tɪ], *klàptelėjo* ['klep't'ɛl'ɛ:jɔ:], *tėkštelėsiu* ['t'ɛkʃt'ɛl'ɛ:sɪj], *trėptelėkime* ['t'r'ɛpt'ɛl'ɛ:kɪm'ɛ]; plg. *bākst* [²ba:kstʰ] (iš. stipresniam dūrimui žymėti), *bākstelėti* [²ba:k's't'ɛl'ɛ:tɪ] 'stipriau įdurti' (DLKŽe);
- d) veiksmažodžių priešdėliuose: *àt-, àp-, pà-, prà-, nè-, nebè-, tè-, tebè-, bè-*, pvz.: *àtkiša* ['ɛt'kɪʃɐ], *àpvėda* ['ɛp'v'ɛde], *pàneša* ['pen'ɛʃɐ], *pràmeta* ['prem'ɛtɐ], *nėželia* ['n'ɛʒ'ɛl'ɛ], *nebėseka* [n'ɛ'b'ɛs'ɛkɐ], *tėgeria* ['t'ɛg'ɛr'ɛ], *tebėsuka* [t'ɛ'b'ɛsukɐ], *bėtiki* ['b'ɛtɪkɪ];
- e) savybinių įvardžių formose *màno* ['meno:], *tàvo* ['tɛvo:], *sàvo* ['sɛvo:];
- f) vyriškosios giminės įvardžiuotinių formų vienaskaitos vardininko priesagoje, pvz.: *jaunàsis* [jɛu'nes'ɪs], *mylimàsis* [mɪ'lɪ'mes'ɪs];
- g) aukštesniojo ir aukštėlesniojo laipsnio būdvardžių priesagoje, pvz.: *jaunėsnis, -ė* [jɛu'n'ɛs'n'ɪs], [jɛu'n'ɛs'n'ɛ:], *jaunėlėsnis, -ė* [jɛun'ɛ:l'ɛs'n'ɪs], [jɛun'ɛ:l'ɛs'n'ɛ:]

- h) žodžių gale – absoliučiamie ir neabsoliučiamie, vienskiemeniuose žodžiuose, pvz.: *eidamà* [ɛɪdɐ'mɐ], *taikà* [tɐɪ'kɐ], *và* [vɐ], *dainàs* [dɛɪ'nɐs], *puikià* [pɔɪ'kɪ], *šiàs* [ʃɪəs], *bitè* [bɪ'tɪɛ], *nè* [nɪɛ], *gėlès* [gɛ:¹'lɛs], *mès* [mɪɛs] (vksm.; būs. 1. 3 a.), *nèt* [nɪɛtʰ]; išimtis – *mēs* [²mɪɛ:s] (įv.).

Vienu kitu atveju kirčiuotame skiemenyje esantys *a*, *e*, neįeinantys į divgarsius, gali žymėti abejopo ilgumo balsius.

Ilgieji-įtemptieji arba trumpieji-neįtemptieji *a*, *e* tariami:

- a) daiktavardyje *bebras* ir jo vediniuose: *bēbras* [²bɪɛ:bres] / *bèbras* [¹bɪɛbres], *bēbrenos* [²bɪɛ:bɪrɛno:s] / *bèbrenos* [¹bɪɛbɪrɛno:s] 'bebrų kailių kailiniai', *bēbrinis*, *-ė* [²bɪɛ:bɪrɪnɪs], [²bɪɛ:bɪrɪnɪɛ] / *bèbrinis*, *-ė* [¹bɪɛbɪrɪnɪs], [¹bɪɛbɪrɪnɪɛ];
- b) pavardėse:
- lietuvių, pvz.: *Dāpkus* [²da:pkus] / *Dàpkus* [¹depkus], *Kātkus* [²ka:tkus] / *Kàtkus* [¹ketkus], *Pētks* [²pɛ:tkus] / *Pètks* [¹pɛtkus], *Šētks* [²ʃɛ:tkus] / *Šètks* [¹ʃɛtkus]; *Palēckis* [pɐ²lɛ:ts'kɪs] / *Palèckis* [pɐ¹lɛts'kɪs], *Kaunēc- kas* [kɔu²nɪɛ:tskɛs] / *Kaunèckas* [kɔu¹nɪɛtskɛs];
 - nelietuviškos kilmės, kai autentiškai tariama trumpai-neįtemptai, pvz.: *Bāfalas* [²ba:fɛles] / *Bàfalas* [¹bɛfɛles] (angl. *Buffall*), *Dāglas* [²da:gles] / *Dàglas* [¹degles] (angl. *Douglas*), *Kāris* [²ka:rɪs] / *Kàris* [¹kerɪs] (angl. *Currey*), *Rāselas* [²ra:sɛles] / *Ràselas* [¹resɛles] (angl. *Russell*), *Rāskas* [²ra:skɛs] / *Ràskas* [¹reskɛs] (angl. *Rusk*), *Sāfolkas* [²sa:fɔlkɛs] / *Sàfolkas* [¹sɛfɔlkɛs] (angl. *Suffolk*).

Trumpieji-neįtemptieji arba ilgieji-įtemptieji *a*, *e* tariami:

- a) suaugtiniuoserieveisksmiuose ir prielinksniuose *anàkur* [ɐ'nɛkur] / *anākur* [ɐ²na:kur], *anàpus* [ɐ'nɛpus] / *anāpus* [ɐ²na:pus], *šiàpus* [ʃɪɛpus] / *šiāpus* [ʃɪɛ:pus];
- b) skoltinių daiktavardžių šaknyje:
- žodyje *stepė* ir jo vediniuose: *stèpė* [¹sʲtɛpɪɛ] / *stēpė* [²sʲtɛ:pɪɛ], *stèpinis*, *-ė* [¹sʲtɛpɪmɪs], [¹sʲtɛpɪmɪɛ] / *stēpinis*, *-ė* [²sʲtɛ:pɪmɪs], [²sʲtɛ:pɪmɪɛ];
 - naujažodžiuose iš anglų kalbos ir jų vediniuose, pvz.: *rèpas* [rɪɛpɛs] / *rēpas* [²rɪɛ:pes], *rèperis*, *-ė* [rɪɛpɪɛrɪs], [rɪɛpɪɛrɪɛ] / *rēpe- ris*, *-ė* [²rɪɛ:pɪɛrɪs], [²rɪɛ:pɪɛrɪɛ], *slèmas* [sɪlɛmɛs] / *slēmas* [²sɪlɛ:mes], *trèšas* [tɪrɪɛʃɛs] / *trēšas* [²tɪrɪɛ:ʃɛs];

c) nekaitomų svetimžodžių gale, pvz.:

- *buržuà* [burʒu.ˈɐ] / *buržuã* [burʒu.ˈɐ̃], *chnà* [ˈxne] / *chnã* [ˈxnaː], *fà* [ˈfɛ] / *fã* [ˈfaː], *Rà* [ˈrɛ] / *Rã* [ˈraː] (senovės egiptiečių saulės dievas), *chabàd* [xɐˈbɐtʰ] / *chabãd* [xɐˈbaːtʰ] ‘chasidizmo kryptis’;
- *Serà* [sɛˈrɛ] / *Serã* [sɛˈraː] (pranc. *Seurat*), *Diubuà* [dʲɥbu.ˈɐ] / *Diubuã* [dʲɥbu.ˈɐ̃] (pranc. *Dubois*), *Zolià* [zɔˈlʲɛ] / *Zoliã* [zɔˈlʲɐː] (pranc. *Zola*), *Kuràž* [kʊˈrɛʃ] / *Kurãž* [kʊˈraːʃ] (pranc. *Courage*), *Ràš* [ˈrɛʃ] / *Rãš* [ˈraːʃ] (angl. *Rush*) (Vaitkevičiūtė 1973: 23; Pakerys 1991: 92);

d) jaustukuose, pvz.: *àk* [ˈɛk] / *ãk* [ˈɐ̃k], *ahà* [ɐˈɣɐ] / *ahã* [ɐˈɣɐ̃], *škàc* [ˈʃkɛts] / *škãc* [ˈʃkaːts], *vè* [ˈvʲɛ] / *vẽ* [ˈvʲɐ̃].

Aktualiausios balsių tarties normos susijusios su kalbos padargų išlaikymo trukme ir liežuvio pakilimu (burnos atvirumu) artikuliacijos metu.

1. Kalbant turi būti išlaikyta trumpųjų-neįtemptųjų ir ilgųjų-įtemptųjų balsių kiekybė (trukmė) ir kokybė (įtempimas). Kirčiuoti trumpieji-neįtemptieji balsiai neilginami. Nekirčiuotos padėties ilgieji balsiai gali patrum-pėti. Kalbant būtina skirti:

- kirčiuotus [ɐ] ir [aː], nekirčiuotus [ɐ] ir [aː] / [aː], plg. *ràstų* [ˈrestuː] ir *rãstų* [ˈraːstuː]; *kàs* [ˈkɛs] ir *kãs* [ˈkaːs]; *rastùs* [rɛˈstus] ir *rãstùs* [raːˈstus] / [raːˈstus], *bálta* [ˈbaːlʲtɐ] ir *báltq* [ˈbaːlʲtaː] / [ˈbaːlʲtaː];
- kirčiuotus [ɛ] ir [æː], nekirčiuotus [ɛ] ir [æː] / [æː], plg. *trėšdamas* [ˈtʲrʲɛʒdɐmɐs] ‘pamažu pūdamas, trūnydamas’ ir *trėšdamas* [ˈtʲrʲæːʒdɐmɐs] ‘berdamas, dėdamas trašų’, *mès* [ˈmʲɛs] (vksm.; būs l. 3 a.) ir *mēs* [ˈmʲæːs] (įv.), *panėlių* [pɐˈnʲɛlʲɥː] ‘sienos žemutinės dalies apmušalų’ ir *panėlių* [pɐˈnʲæːlʲɥː]; *tesių* [tʲɛˈsʲɥ] ‘laikau, tveriu’ ir *tėsių* [tʲæˈsʲɥ] / [tʲæˈsʲɥ] ‘darau ilgesnį, platesnį, aukštesnį’, *gėrve* [ˈgʲæˈrʲvʲɛ] ir *gėrvė* [ˈgʲæˈrʲvʲæː] / [ˈgʲæˈrʲvʲæː];
- kirčiuotus [ɛ] (<[e]>) ir [eː], nekirčiuotus [ɛ] ir [eː] / [eː], plg. *dėkite* [ˈdʲɛkʲitʲɛ] ir *dėkite* [ˈdʲɛːkʲitʲɛ], *vėto* [ˈvʲɛtɔ] ([ˈvʲɛtɔ]) ir *vėto* [ˈvʲɛːtɔ]; *reži-mas* [rʲɛˈʒʲɪmɐs] ([rʲɛˈʒʲɪmɐs]) ir *rėžimas* [rʲɛˈʒʲɪmɐs] / [rʲɛˈʒʲɪmɐs], *gėrve* [ˈgʲæˈrʲvʲɛ] ir *gėrvė* [ˈgʲæˈrʲvʲæː] / [ˈgʲæˈrʲvʲæː];
- kirčiuotus [ɔ] ir [oː], nekirčiuotus [ɔ] ir [oː] / [oː], plg. *gròtos* [ˈgrɔtɔːs] ‘platūs urvai skliautiškomis lubomis’ ir *gròtos* [ˈgroːtɔːs] ‘metalinių virbų užtvara’, *jòtas* [ˈjɔtɐs] ‘raidė j’ ir *jòtas* [ˈjɔːtɐs] ‘raitas’; *gròtàs* [grɔˈtɐs] ir *gròtàs* [groˈtɐs] / [groˈtɐs], *šokù* [ʃɔˈkʲɥ] ir *šokiù* [ʃoˈkʲɥ] / [ʃoˈkʲɥ];

- kirčiuotus [u] ir [u:], nekirčiuotus [u] ir [u:] / [uː], plg. *rùdą* [ˈruda:] ir *rũdą* [ˈru:da:], *skùsti* [ˈsku:sʰtʰ] ir *skũsti* [ˈsku:sʰtʰ]; *rudàs* [ruˈdes] ir *rũdàs* [ruˈdes] / [ruˈdes], *tuřgus* [ˈturːgus] ir *tuřgũs* [ˈturːgu:s] / [ˈturːgu:s];
- kirčiuotus [ɪ] ir [i:], nekirčiuotus [ɪ] ir [i:] / [iː], plg. *gĩnė* [ˈgʲmʲe:] ir *gýnė* [ˈgʲi:nʲe:]; *vĩs* [ˈvʲɪs] ir *vỹs* [ˈvʲi:s]; *pakĩlũ* [pekʲɪˈlu] ir *pakylũ* [pekʲiˈlu] / [pekʲiˈlu], *váltis* [ˈvaːlʲtʲɪs] ir *váltys* [ˈvaːlʲtʲɪs] / [ˈvaːlʲtʲɪs].

2. Balsiai turi būti aiškiai diferencijuojami pagal liežuvio vertikaliąją padėtį (burnos atvirumą). Šis kokybinis požymis ypač svarbus tariant žemutinio ir vidutinio pakilimo balsius. Būtina skirti:

- kirčiuotus ir nekirčiuotus [ɛ] ir kintamąjį [iɛ], plg. *mèstų* [ˈmʲestu:] ir *miěštų* [ˈmʲiestu:]; *lès* [ˈlʲɛs] ir *liěs* [ˈlʲiɛs]; *mestũs* [mʲɛˈstus] ir *miestũs* [mʲiɛˈstus], *senėlė* [sʲɛˈnʲæ:lʲe:] ir *sienėlė* [sʲiɛˈnʲæ:lʲe:];
- kirčiuotus [æ:] ir kintamąjį [iɛ], nekirčiuotus [æ:] / [æː] ir kintamąjį [iɛ], plg. *městą* [ˈmʲæsta:] ir *miěstą* [ˈmʲiɛsta:]; *grėžė* [ˈgʲrʲɛʒʲe:] ir *gríežė* [ˈgʲrʲiɛʒʲe:]; *grėžikas* [gʲrʲæːʒʲɪkɐs] / [gʲrʲæːʒʲɪkɐs] ir *griežikas* [gʲrʲiɛːʒʲɪkɐs];
- kirčiuotus [e:] ir kintamąjį [iɛ], nekirčiuotus [e:] / [eː] ir kintamąjį [iɛ], plg. *sėjo* [ˈsʲe:jɔ:] ir *síejo* [ˈsʲiɛ:jɔ:]; *rėtis* [ˈrʲe:tʲɪs] ir *ríetis* [ˈrʲiɛtʲɪs]; *sėjámóji* [sʲeːjɛˈmo:jɪ] / [sʲeːjɛˈmo:jɪ] ir *siejámóji* [sʲiɛjɛˈmo:jɪ], *rėkėĩ* [rʲeːˈkʲɪ] / [rʲeːˈkʲɪ] ir *riekeĩ* [rʲiɛˈkʲɪ];
- kirčiuotus ir nekirčiuotus [ɔ] ir kintamąjį [uɔ], plg. *jòdas* [ˈjɔdɐs] ir *júodas* [ˈjɔdɐs], *klònas* [ˈklɔnɐs] ‘organizmo palikuonis, turintis identišką paveldėtųjų savybių’ ir *klúonas* [ˈkluɔnɐs] ‘trobesys javams krauti’; *jodúoti* [jɔˈduɔtʲɪ] ‘tepti jodu’ ir *juodúoti* [juɔˈduɔtʲɪ] ‘būti juodam’, *kloniùkas* [kloˈnʲɪkɐs] ir *kluoniùkas* [kluɔˈnʲɪkɐs];
- kirčiuotus [o:] ir kintamąjį [uɔ], nekirčiuotus [o:] / [oː] ir kintamąjį [uɔ], plg. *ódą* [ˈoːda:] ir *úodą* [ˈuɔda:]; *lapóti* [leˈpo:tʲɪ] ‘leisti lapus’ ir *lapúoti* [leˈpuɔtʲɪ] ‘kurie su lapais’; *odũ* [oːˈdu:] / [oːˈdu:] ir *uodũ* [uɔˈdu:].

3. Skiemenų ir žodžių sandūroje turi būti ištariami abu susiję balsiai: savarankiški garsai arba priklausantys dvigarsiams. Balsių samplaika, arba hiatas, nenaikinama nei lietuviškos kilmės, nei pasiskolintuose žodžiuose, pvz.:

- *prisĩrti* [pʲrʲɪsʲɪˈrʲtʲɪ], *prisĩria* [pʲrʲɪsʲɪˈrʲɪɛ], *prisĩyrė* [pʲrʲɪsʲɪˈrʲiɛ:]; *paašaróti* [pe.ɐʃeˈro:tʲɪ]; *juodaākė* [juɔdɐˈaːkʲe:]; *paobuoliáuti* [pe.o.buoˈlʲæˈutʲɪ], *pasiobuoliáuti* [pesʲɪ.o.buoˈlʲæˈutʲɪ]; *storaõdis* [sto.reˈoːdʲɪs]; *neateĩti* [nʲɛ.eˈtʲɪtʲɪ]; *príeaugis* [ˈpʲrʲiɛ.buɔʲɪs];

- *po óda* [poːˈoːdɐ], *su ūžesiu* [suːˈuːʒʲesʲɨ], *nuo atidārymo* [nuoːˈetʲɪˈdaːrʲiːmoː];
- *zoològija* [zɔːˈlɔgʲɪjɐ], *vākuumas* [ˈvɑːku.umes], *aerozo̯lis* [e.ɛrɔˈzɔlʲɪs], *teātras* [tʲɛ.ˈʔɑːtres], *ideològija* [ɪdʲɛ.ˈlɔgʲɪjɐ], *neutralì* [nʲɛ.ʊtrɐˈlʲɪ], *virtuòzas* [vʲɪrtu.ˈɔzes], *aleùtas* [ɐlʲɛ.ˈʊtes], *ekspluatúoti* [ɛksplɔ.eˈʲtuɔtʲɪ], *poètas* [pɔ.ˈɛtes], *aktuālija* [ɛktu.ˈʔɑːlʲɪjɐ], *duodenìtas* [dʊ.ɔdʲɛˈnʲɪtes] ‘dvylika-pirštės žarnos uždegimas’.

Jei vienas iš balsių samplaikos narių svetimžodžiuose yra *i* [ɪ], tarp balsių gali būti įterpiamas *j* [j]:

- Priebalsis *j* [j] įterpiamas, kai *i* [ɪ] samplaikoje yra pirmas balsis, pvz.: *dialògas* [dʲɪjɐˈlɔgɐs], *entuziāzmas* [ɛntuzʲɪˈʔjæːzmes], *sòciumas* [ˈsɔtsʲɪjʊmes], *čempìonas*, –*ė* [tʲɛmʲpʲɪˈjɔnɐs], [tʲɛmʲpʲɪˈjɔnʲɛː], *biològas*, –*ė* [bʲɪjɔˈlɔgɐs], [bʲɪjɔˈlɔgʲɛː], *dietà*, *diētos* [dʲɪjɐˈtɐ], [dʲɪˈjɛtoːs], *kliēntas*, –*ė* [kʲlʲɪˈjɛnˈtɐs], [kʲlʲɪˈjɛnˈtʲɛː].

Pastaba. Žodžių *kiòskas*, *bibliotekà*, *meliorācija*, *jubiliātas*, –*ė* ir jų vedinių *io*, *ia* gali būti vertinami ir kaip samplaikos, ir kaip minkštumo ženklo ir balsio junginiai. Pirmuoju atveju tariant įterpiamas *j* [j]: *kiòskas* [kʲɪˈjɔskɐs], *bibliotekà* [bʲɪbʲlʲɪjɔtʲɛˈkɐ], *meliorācija* [mʲɛlʲɪjɔˈʔrɑːtsʲɪjɐ], *jubiliātas*, –*ė* [jʊbʲɪlʲɪˈʔjæːtes], [jʊbʲɪlʲɪˈʔjæˈtʲɛː], antruoju – tariamas supriešakėjęs po minkštojo priebalsio balsis: [ˈkʲɔskɐs], [bʲɪbʲlʲɪjɔtʲɛˈkɐ], [mʲɛlʲɪjɔˈʔrɑːtsʲɪjɐ], [jʊbʲɪˈʔlʲæːtes], [jʊbʲɪˈʔlʲæˈtʲɛː] (žr. „Priebalsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos“).

- Priebalsis *j* [j] gali būti įterpiamas, kai *i* [ɪ] samplaikoje yra antras balsis, pvz.: *eseìstas*, –*ė* [ɛsʲɛˈjɪstɐs], [ɛsʲɛˈjɪstʲɛː] / [ɛsʲɛ.ˈɪstɐs], [ɛsʲɛ.ˈɪstʲɛː]; *naivùs*, –*ì*, *naìvų*, –*iq* [nɐjɪˈvʊs], [nɐjɪˈvʲɪ], [nɐˈjɪvʊː], [nɐˈjɪvʲæː] / [nɐ.ɪˈvʊs], [nɐ.ɪˈvʲɪ], [nɐ.ˈvʊː], [nɐ.ˈvʲæː]; *altruizmas* [ɐltrʊˈjɪzmes] / [ɐltrʊ.ˈɪzmes]; *heròika* [ɣʲɛˈrɔjɪkɐ] / [ɣʲɛˈrɔ.ɪkɐ].

Pastaba. Raidės *eu*, *uo*, *ie*, *ai* gali žymėti ne du balsius, o dvibalsius, pvz.: *neut-ralì* [nʲɛutɾɐˈlʲɪ], *virtuòzas* [vʲɪrʲɪˈtuɔzes], *dietà*, *diētos* [dʲɛˈtɐ], [ˈdʲɛtoːs], *naivùs*, –*ì*, *naìvų*, –*iq* [nɐɪˈvʊs], [nɐɪˈvʲɪ], [ˈnɐɪvʊː], [ˈnɐɪvʲæː]. Apie galimą dvejopą tarimą žr. „Aktualiausios dvigarsių tarties normos“.

Balsių paplitimas

Labiausiai paplitęs lietuvių kalbos balsis yra trumpasis-neįtemptasis /e/. Jis sudaro 25,05 proc. visų balsinių fonemų masyvo. Tai apskritai pats dažniausias garsas – /e/ yra kas dešimtas garsas kalboje (sudaro 10,46 proc. visų garsų). Visų balsių santykinis dažnumas (Girdenis, Karosienė 2010 [1993]: 24–27) pateikiamas 4 lentelėje.

4 lentelė. Lietuvių kalbos fonologinių balsių dažnumas

Fonemos	/e/	/ɪ/	/o:/	/ɛ/	/u/	/e:/	/i:/	/ɑ:/	/u:/	/æ:/	/iɛ/	/uo/	/ɔ/
Dalis (%) balsių masyve	25,05	17,19	12,01	10,88	8,90	6,26	4,65	3,88	3,53	2,98	2,90	1,47	0,30
Dalis (%) visų garsų masyve	10,46	7,18	5,01	4,54	3,71	2,61	1,94	1,62	1,47	1,24	1,21	0,61	0,12

Pirmieji penki balsiai (/e/, /ɪ/, /o:/, /ɛ/, /u/) sudaro 74,03 proc. visų balsių pavartojimo atvejų.

Dažnesni yra trumpieji-neįtemptieji balsiai. Nuo seno vartojami trumpieji-neįtemptieji /e/, /ɪ/, /ɛ/, /u/ patenka į dažniausių balsių penketuką ir sudaro 62,02 proc. (pridėjus naujųjų skolinių /ɔ/ – 62,32 proc.) balsių ir 25,89 proc. visų garsų, t. y. balsių ir priebalsių, masyvo. Ilgieji-įtemptieji balsiai (jų du kartus daugiau – 8) apima 37,68 proc. balsinių ir 15,71 proc. visų fonemų. Iš jų dažniausi vidutinio pakilimo /o:/ ir /e:/ (18,27 proc. balsių pavartojimo atvejų). Abu balsiai ypač dažni galūnėse (Girdenis, Karosienė 2010 [1993]: 37–38).

Fonemų vartojimo dažnumas, be abejo, priklauso nuo tiriamosios medžiagos apimtys, pasirinktos metodikos, nevienodos kai kurių probleminių faktų interpretacijos, todėl kiek kitokius rezultatus liudija naujesnis VDU mokslininkų tyrimas. Nustatytas dažniausių balsių penketukas yra toks: /ɪ/ : /e/ : /ɛ/ : /o:/ : /u/ (žr. Kazlauskienė, Raškinis 2009). Vis dėlto, kaip pastebi patys tyrėjai, pagrindiniai atskirų balsių grupių paplitimo santykiai lieka panašūs.

PRIEBALSYNAS

Priebalsio sąvoka, inventorius

Priebalsis yra aiškų tarimo židinį turintis kalbos garsas. Priebalsiai paprastai suvokiami kaip įvairaus pobūdžio triukšmai: trenksmas, švilpesys, šlamesys ar ūžesys, kylantis tam tikroje balso vamzdžio vietoje oro srovei įveikiant kliūtį. Judantis oro srautas iš pradžių sustabdomas arba pristabdomas (atsiranda trintis), po to išsiveržia. Skiemenyje priebalsiai užima periferinę padėtį, šliejasi prie balsio, t. y. jie nėra būtini garsai.

Lietuvių kalboje iš viso yra 45 priebalsiai: 37 gryniesi priebalsiai ir 8 sudėtiniai (afrikatos), tarptautine fonetine transkripcija žymimi [b], [bʲ], [d], [dʲ], [f], [fʲ], [g], [gʲ], [ɣ], [ɣʲ], [j], [k], [kʲ], [l], [lʲ], [m], [mʲ], [n], [nʲ], [p], [pʲ], [r], [rʲ], [s], [sʲ], [ʃ], [ʃʲ], [t], [tʲ], [x], [xʲ], [v], [vʲ], [z], [zʲ], [ʒ], [ʒʲ], [dʒ], [dʒʲ], [dʒ], [dʒʲ], [tʃ], [tʃʲ], pvz.: *bārė* [ˈbaːrʲeː], *bérė* [ˈbʲeːrʲeː], *dūrti* [ˈdʲurʲtʲɪ], *dīrbti* [ˈdʲirʲpʲtʲɪ], *fōnas* [ˈfōnes], *fēnas* [ˈfʲeːnes], *gālas* [ˈgaːles], *gēlia* [ˈgʲæːlʲe], *hālas* [ˈɣaːles] ‘optinis atmosferos reiškinytis’, *hēlis* [ˈɣʲelʲɪs] ‘cheminis elementas (He)’, *jāunas* [ˈjæːunes], *kūlė* [ˈkuːlʲeː], *kėlė* [ˈkʲeːlʲeː], *lābas* [ˈlaːbes], *lēdas* [ˈlʲæːdes], *mūzika* [ˈmuzʲɪkə], *miūziklas* [ˈmʲɪzʲɪkles], *nūtrupa* [ˈnutrupə], *nūtrypė* [ˈnutʲrʲɪːpʲeː], *pūrtosi* [ˈpurtoːsʲɪ], *piŗkosi* [ˈpʲirˈkoːsʲɪ], *rātas* [ˈraːtes], *rētis* [ˈrʲetʲɪs], *sūrdutas* [ˈsurdutes] ‘vyrų drabuţis’, *siuŗbė* [ˈsʲɪrʲbʲeː], *šōka* [ˈʃoːkə], *šiōks* [ˈʃʲoːks], *tuńka* [ˈtuŋˈkə], *teńka* [ˈtʲeŋˈkə], *chōlera* [ˈxolʲere], *chēminė* [ˈxʲemʲɪnʲeː], *vāsara* [ˈvaːsere], *vēsdino* [ˈvʲæːzʲdʲɪnoː], *zlōtas* [ˈzlotes], *zēbras* [ˈzʲebres], *ţāros* [ˈzʲeroːs], *ţēri* [ˈzʲeːrʲɪ], *dzvāktelejo* [ˈdzvektʲelʲeːjɔː], *dzīngtelejo* [ˈdzɪŋˈktʲelʲeːjɔː], *Dţōnas* [ˈdʒɔnes], *dţēmas* [ˈdʒʲemes], *cūkrus* [ˈtsukrus], *cēchas* [ˈtʲexes], *čaiţiai* [ˈtʲerzʲeɪ], *čiumpa* [ˈtʲɪmpə]. Parodant ne įprastą, o pakitusią [f], [fʲ], [m], [mʲ], [n], [nʲ], [v], [vʲ] artikuliaciją, gali būti vartojami ir kitokie ženklai: [ɸ], [ɸʲ], [ɱ], [ɱʲ], [ɳ], [ɳʲ], [β], [βʲ] (žr. 1 lentelę), pvz.: *fōkusas* [ˈfōkuses] / [ˈɸɔkuses], *şilūmveţis* [ʃʲɪˈlumʲvʲeʒʲɪs] / [ʃʲɪˈlumʲvʲeʒʲɪs], *ambicīnga* [emʲbʲɪˈtʲɪŋgə], *kovóti* [koːˈvoːtʲɪ] / [koːˈβoːtʲɪ].

Transkripcijos ženkle deşinėje raşomas „j“ žymi priebalsio palatališkumą (minkştumą).

Pastaba. Savita artikuliacija išsiskiriantys sudėtiniai priebalsiai (afrikatos) [tʃ], [tʃʲ], [tʃ], [tʃʲ], [dʒ], [dʒʲ], [dʒ], [dʒʲ] fonetikos darbuose gali būti aptariami dvigarsių skyriuje (Pakerys 1995: 150).

Priebalsių artikuliacija, akustika ir skirstymas

Tariant priebalsius, oro srovė paprastai nėra tolydi – ji sustiprėja susidūrusi su kliūtimi ir ją įveikdama. Dėl to ir kalbos padargai atskirais garso susidarymo momentais įtempti nevienodai.

Priebalsiai artikuliuojami toje burnos vietoje, kur aktyvusis kalbos padargas (liežuvio galiukas, vidurinė arba užpakalinė dalys, apatinė lūpa) prisispaudžia ar bent priartėja prie pasyviojo padargo (viršutinės lūpos, viršutinių priekinių dantų, alveolių, vidurinės ar užpakalinės gomurio dalies) ir sudaro kliūtį oro srovei lengvai išeiti. Kliūtis būna dvejopa: aklina uždarama arba ankštuma. Oras per ją prasiskverbia su sprogimu, yra išpučiamas arba išeina be didelės trinties, gana sklandžiai, radęs atvirą kelią per nosį, liežuvio šonus arba angą tarp alveolių ir nuo jų atšokusio liežuvio galiuko.

Balso stygų veikla lemia priebalsių duslumą arba skardumą. Oras, pučiamas iš plaučių, nevirpina prasiskleidusių balso stygų, o virpina suartėjusias.

Priebalsių minkštumas arba kietumas (neutralus tarptautinis terminas – *palatališkumas*: lot. *palatum* ‘gomurys’) susijęs su papildomu liežuvio vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio. Tariant kietuosius priebalsius, kitaip negu minkštuosius (palatalinius arba palatalizuotus), liežuvio vidurinė dalis nebūna papildomai pakilusi ir gomurio kraštų liežutis arba visai neliečia, arba liečia tiek, kiek būtina reikiamai artikuliacijos kliūčiai susidaryti.

Lietuvių kalbos priebalsių klasifikacijos pagrindas yra šios **artikuliacinės ypatybės**: artikuliacijos būdas (kliūties forma ir oro skverbimosi būdas), artikuliacijos vieta, balso stygų veikla, palatališkumas.

Pagal kliūties formą ir oro skverbimosi būdą priebalsiai skirstomi taip:

- uždarumos, sprogstamieji [p], [pʲ], [b], [bʲ], [t], [tʲ], [d], [dʲ], [k], [kʲ], [g], [gʲ];
- ankštumos, pučiamieji [s], [sʲ], [z], [zʲ], [ʃ], [ʃʲ], [ʒ], [ʒʲ], [x], [x̞], [χ], [χʲ], [f], [fʲ];
- uždarumos-atvirumos, sklandieji: paprastieji [v], [vʲ], [j], nosiniai [m], [mʲ], [n], [nʲ], šoniniai [l], [lʲ], virpamieji [r], [rʲ];
- uždarumos-ankštumos, sprogstamieji-pučiamieji [ts], [tsʲ], [tʃ], [tʃʲ], [dz], [dzʲ], [dʒ], [dʒʲ], dar vadinami afrikatomis.

Pastabos.

1. Uždarumos-atvirumos, sklandieji paprastieji priebalsiai [v], [vʲ], [j] gali būti skiriami pučiamųjų priebalsių grupei (Vaitkevičiūtė 1965: 70; Urbanavičienė 2019: 45), nes oras eina tolydžiai, balso vamzdžio viduriu, kaip ir tariant ankštumos, pučiamuosius.

2. Uždarumos-ankštumos, sprogstamieji-pučiamieji [ʈ], [ʈʲ], [ʧ], [ʧʲ], [ɖ], [ɖʲ], [ɖʒ], [ɖʒʲ] yra glaudžiai susijusių sprogstamojo ir pučiamojo elementų derinys. Jų artikuliacijos metu atsiradusią uždarumą lengvai keičia ankštuma, o sprogimas sklandžiai pereina į pūtimą. Perėjimas yra trumpas ir tuo šių priebalsių artikuliacija skiriasi nuo pučiamųjų priebalsių, kuriuos galima tęsti ilgai (žr. Mikalauskaitė 1975: 48), plg. *adžarus* [ɛdʒɐʹrus] (dktv.; vns. gal.; vns. vard. *adžāras* ‘adžarų etninės grupės žmogus’) ir *atžarus* [ɛdʒɐʹrus] (būdvd.; vns. vard.).

Pagal artikuliacijos vietą, t. y. aktyviojo ir pasyviojo kalbos padargų sudaromą kliūtį, skiriamos tokios priebalsių grupės:

- lūpiniai, lūpiniai (arba abilūpiniai) [p], [pʲ], [b], [bʲ], [m], [mʲ];
- lūpiniai, dantiniai [f], [fʲ], [v], [vʲ];
- liežuvio priešakiniai, dantiniai [t], [tʲ], [d], [dʲ], [s], [sʲ], [z], [zʲ], [n], [nʲ], [l], [ʈ], [ʈʲ], [ɖ], [ɖʲ];
- liežuvio priešakiniai, alveoliniai [ʎ], [ʎʲ], [ʃ], [ʃʲ], [ʒ], [ʒʲ], [ʧ], [ʧʲ], [ɖʒ], [ɖʒʲ];
- liežuvio viduriniai, gomurio viduriniai [kʲ], [gʲ], [xʲ], [ɣʲ], [j];
- liežuvio užpakaliniai, gomurio užpakaliniai [k], [g], [x], [ɣ] (žr. 5 lentelę).

Pastaba. Nepriešakinės artikuliacijos priebalsiai [k], [kʲ], [g], [gʲ], [x], [xʲ], [h], [ɣʲ] apibendrintai gali būti vadinami liežuvio užpakaliniais, gomurinėmis (Vaitkevičiūtė 1965: 71).

Elzbieta Mikalauskaitė pagal šalutinę artikuliacijos požymį – ryklės sienelių įtempimą – skolingus priebalsius [h], [ɣʲ] vadina rykliniais (Mikalauskaitė 1975: 38).

5 lentelė. Priebalsių skirstymas pagal artikuliacijos vietą

Požymis pagal aktyvųjį padargą		Požymis pagal pasyvųjį padargą				
		lūpiniai	dantiniai	alveoliniai	gomurio viduriniai	gomurio užpakaliniai
lūpiniai		p, b, m p ⁱ , b ⁱ , m ⁱ	f, v f ⁱ , v ⁱ			
liežu- vio	prieša- kiniai		t, d, s, z, n, dz, ts, l t ⁱ , d ⁱ , s ⁱ , z ⁱ , n ⁱ , dz ⁱ , ts ⁱ	r, ʃ, ʒ, tʃ, dʒ l ⁱ , r ⁱ , ʃ ⁱ , ʒ ⁱ , tʃ ⁱ , dʒ ⁱ		
	viduri- niai				k ⁱ , g ⁱ , x ⁱ , ɣ ⁱ , j	
	užpaka- liniai					k, g, x, ɣ

Pagal balso stygų veiklą, orui judant iš plaučių, skiriami dvejopi priebalsiai:

- duslieji [p], [pⁱ], [t], [tⁱ], [k], [kⁱ], [s], [sⁱ], [ʃ], [ʃⁱ], [x], [xⁱ], [f], [fⁱ], [tʃ], [tʃⁱ];
- skardieji [b], [bⁱ], [d], [dⁱ], [g], [gⁱ], [z], [zⁱ], [ʒ], [ʒⁱ], [ʎ], [ʎⁱ], [dz], [dzⁱ], [dʒ], [dʒⁱ] ir [v], [vⁱ], [j], [m], [mⁱ], [n], [nⁱ], [l], [lⁱ], [r], [rⁱ].

Dauguma dusliųjų priebalsių (visi sprogstamieji, sprogstamieji-pučiamieji ir beveik visi pučiamieji) turi skardžiuosius atitikmenis, yra poriniai. Plg.: *lāpas* [ˈlaːpəs] : *lābas* [ˈlaːbəs], *pāltas* [ˈpaːltəs] : *bāltas* [ˈbaːltəs], *turì* [tuˈrɪ] : *durì* [duˈrɪ], *tìria* [ˈtʲirʲɛ] : *dìria* [ˈdʲirʲɛ], *kāras* [ˈkaːrəs] : *gāras* [ˈgaːrəs], *keļs* [ˈkʲelʲs] : *geļs* [ˈgʲelʲs], *visà* [vʲiˈsɐ] : *vizà* [vʲiˈzɐ], *sykiù* [sʲiˈkʲu] : *zykiù* [zʲiˈkʲu] ‘zyzių’, *šalià* [ʃeˈlʲɛ] : *žalià* [ʒeˈlʲɛ], *šilas* [ʃʲɪlɐs] : *žilas* [ʒʲɪlɐs], *chòraq* [ˈxɔraː] : *hòraq* [ˈɣɔraː] ‘rumunų ir moldavų liaudies ratelį’, *cārè* [ˈtʃaːrʲɛ] : *Dzârè* [ˈdʒaːrʲɛ] (Albanijos miesto pav.), *čònas* [ˈtʃɔnɐs] ‘Pietų Korėjos piniginių vieneto vonos šimtoji dalis’ : *Džònas* [ˈdʒɔnɐs], *čyrúoti* [tʃʲiːˈruɔtʲɪ] : *džyrúoti* [dʒʲiːˈruɔtʲɪ]. Pagal balso stygų veiklą suderinami ir keli šalia esantys priebalsiai, plg.: *ištýrè* [ɪʃˈtʲirʲɛ] : *išdýrè* [ɪʒˈtʲirʲɛ], *apklóstyti* [ɐpˈkloːstʲiːtʲɪ] : *apglóstyti* [ɐbˈgloːstʲiːtʲɪ], *užtarq* [ˈuʃtɐraː] : *uždarq* [ˈuʒdɐraː].

Uždarumos-atvirumos sklandieji [j], [m], [mʲ], [n], [nʲ], [l], [lʲ], [r], [rʲ] dusliųjų atitikmenų neturi, į poras, skiriamas pagal balso stygų veiklą, neįeina.

Duslieji ir skardieji priebalsiai skiriasi akustiškai. Kai balso stygos nevirpa ir nesukelia periodinių virpesių – pagrindinio tono, tariami duslieji priebalsiai. Susidarius periodiniams virpesiams, tariami skardieji priebalsiai. Patys balsingiausi yra sklandieji priebalsiai, dar vadinami pusbalsiais arba sonantais (lot. *sonāns* ‘skambus, skardus’).

Pastaba. Priebalsiai [f], [fʲ] ir [v], [vʲ] pagal duslumo ar skardumo požymį taip pat gali būti priešinami, pvz.: *fāgq* [ʰfɑ:qɑ:] ‘virusą’ : *vāgq* [ʰvɑ:qɑ:], *fēnq* [ʰfɛnɑ:] : *vēnq* [ʰvɛnɑ:], bet tikrųjų funkcinių porų nesudaro – [v] žodžio gale, kaip kiti skardieji, nesuduslėja.

Pagal palatališkumo (minkštumo) požymį – papildomą liežuvio vidurinės dalies poslinkį ir pakilimą kietojo gomurio link – priebalsiai taip pat grupuojami dvejopai:

- kietieji [p], [b], [t], [d], [k], [g], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [x], [ɣ], [f], [v], [m], [n], [l], [r], [tʃ], [dʒ], [dʒ];
- minkštieji [pʲ], [bʲ], [tʲ], [dʲ], [kʲ], [gʲ], [sʲ], [zʲ], [ʃʲ], [ʒʲ], [xʲ], [ɣʲ], [fʲ], [vʲ], [j], [mʲ], [nʲ], [lʲ], [rʲ], [tʃʲ], [dʒʲ], [dʒʲ].

Į poras, skiriamas pagal palatališkumą, įeina visi priebalsiai, išskyrus liežuvio vidurinę ir gomurio vidurinę [j], kuris savo prigimtimi yra minkštasis (palatalinis). Pvz.: *lāpų* [ʰla:pu:] : *lāpių* [ʰla:pʲu:], *svarbù* [sver'bu] : *svarbiù* [sver'bʲu:], *tūlis* [ʰtulʲis] ‘cheminis elementas (Tm)’ : *tiūlis* [ʰtʲulʲis], *Dumà* [dʰmɛ] (PAR politinis veikėjas) : *Diumà* [dʲɥ'mɛ] (prancūzų rašytojas), *kùrti* [ʰkur'tʲi] : *kiùrti* [ʰkʲur'tʲi], *rāugu* [ʰra'ugu] : *rāugiu* [ʰra'ugʲu:], *sùsti* [ʰsus'tʲi] : *siùsti* [ʰsʲus'tʲi], *šuō* [ʰʃuo] : *šiuō* [ʰʃʲuo], *gražùs* [gre'ʒus] : *gražiùs* [gre'ʒʲus], *monárchų* [mɔ¹na'rxu:] : *monárchų* [mɔ¹na'rʲxʲu:], *fotogrāfų* [fɔtɔ²gra'fu:] : *fotogrāfių* [fɔtɔ²gra'fʲu:], *žavù* [ʒv'vu] : *žaviù* [ʒv'vʲu:], *ramùs* [re'mus] : *ramiùs* [re'mʲus], *ganaũ* [ge'nɔu:] : *ganiaũ* [ge'nʲɛu:], *palóvė* [pe¹lo:v'e:] : *palióvė* [pe¹lʲo:v'e:], *trùko* [ʰtruko:] : *triùko* [ʰtʲrʲuko:], *pùčui* [ʰpuʃui] : *Pùčiui* [ʰpuʃʲui] (pavardė).

Pavieniai ir junginiuose esantys kietieji priebalsiai vartojami prieš užpakalinės eilės balsius ([ɐ], [ɑ:], [ɔ], [o:], [u], [u:], rašte žymimus raidėmis *a, q, o, u, y, ū*), pvz.: *lāpų* [ʰla:pu:], *svarbù* [sver'bu]. Tik kietieji priebalsiai vartojami prieš pauzę – žodžių gale, pvz.: *dėšimt* [ʰdʲæ:ʃɪmtʰ], *vākar* [ʰva:ker], *škàc* [ʃkɛts].

Minkštieji priebalsiai, esantys vieni ir junginiuose, yra vartojami ir prieš užpakalinės, ir prieš priešakinės eilės balsius ([ɛ], <[e]>, [æ:], [e:], [ɪ], [i:], rašte

žymimus *e, ę, é, i, ĭ, y*), plg.: *lāpių* [ʰla:pʲu:] ir *lāpė* [ʰla:pʲe:], *svarbių* [sver'bʲu] ir *svarbì* [sver'bʲɪ], *tiulis* [tʲɪlʲɪs] ir *Tilius* [tʲɪlʲɪs] (vardas), *rišliūs* [rʲɪʃlʲɪʊs] ir *rišli* [rʲɪʃlʲɪ], *baľsio* [ʰbelʲsʲɔ:] ir *baľsė* [ʰbelʲsʲe:]. Priebalsiai [k] ir [g] prieš kitus minkštuosius priebalsius dažnai neminkštėja, bet neužkerta kelio minkštėti tolesniems priebalsiams, ypač [r] ir [l]: *sargdina* [ser'g'dʲɪnɐ], *álkti* [ʰa'lʲk'tʲɪ].

Minkštumas prieš užpakalinius balsius yra istorinis reiškiny – buvo tariamas *j*, kuris ilgainiui iškrito (**sjūlas* > *s'ūlas* [ʰsʲu:las]). Kitu atveju, t. y. prieš priešakinius balsius, minkštumas yra asimiliacinis – susiderina kalbos padargų veikla. Priebalsių minkštumas prieš užpakalinius balsius rašte žymimas minkštumo ženklu *i*.

Artikuliaciniai priebalsių požymiai apibendrinti 6 lentelėje.

Apčiuopiamiausia priebalsių **akustinė ypatybė** yra tembro skirtumas. Kietiesiems priebalsiams būdingas palyginti žemas tembras, o minkštiesiems – aukštas. Tembro pobūdis priklauso nuo burnos rezonatoriaus dydžio ir formos. Dydis ir forma priklauso nuo liežuvio vidurinės dalies padėties.

Lietuvių kalbos priebalsių klasifikacijas, laikantis TFA principų, žr. Ryčio Ambrazevičiaus ir Astos Leskauskaitės (2014), Astos Kazlauskienės (2018), Jolitos Urbanavičienės, Inesės Indričanės, Jurgitos Jaroslavienės ir Jurio Grigorjevo darbuose (Urbanavičienė, Indričane, Jaroslavienė, Grigorjevs 2019).

Priebalsių fonemų sistema

Aptarti priebalsių požymiai yra diferenciniai (distinktyviniai). Jų pagrindu sudaromos fonologinės priešpriešos: atskirų grupių priebalsiai, vartojami toje pačioje aplinkoje, skiria žodžių ir formų reikšmes, taigi funkcionuoja kaip savarankiškos fonemos.

Priebalsinės fonemos gali būti priešinamos:

- 1) sklandžiąja ir nesklandžiąja artikuliacija, arba balsingumu ir nebalsingumu (opoziciją sudaro kuris nors sklandusis ir sprogstamasis, pučiamasis arba sprogstamasis-pučiamasis priebalsis), plg.: *māro* [ʰma:ro:], *nāro* [ʰna:ro:], *vāro* [ʰva:ro:] : *bāro* [ʰba:ro:], *gāro* [ʰga:ro:] ; *nõrma* [ʰnõrme] : *fõrma* [ʰfõrme]; *rũkas* [ʰru:kes] : *dzũkas* [ʰdzu:kes]; *ienq* [ʰjienq:] : *pienq* [ʰpʲienq:], *sienq* [ʰsʲienq:] ; *súomiai* [ʰsuɔmʲɛɪ] : *súodžiai* [ʰsuɔdžʲɛɪ];
- 2) nosinumu ir nenosinumu (opoziciją sudaro sklandieji [m], [n], [mʲ], [nʲ] ir [ʋ], [l], [r], [j], [ʋʲ], [lʲ], [rʲ]), plg.: *māro* [ʰma:ro:], *nāro* [ʰna:ro:] :

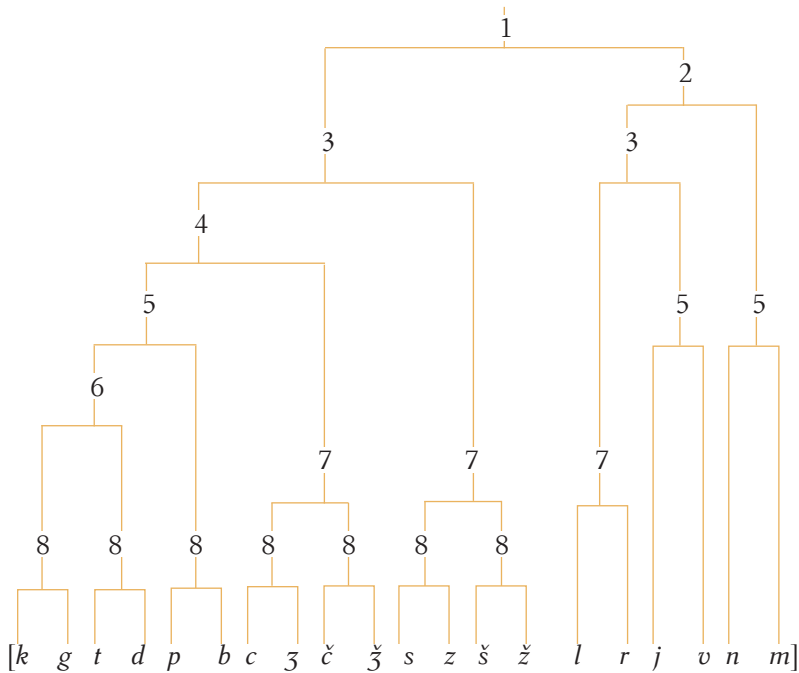
vāro [ʔʰva:ro:]; *ramiū* [re'mʲʊ] : *raviū* [re'vʲʊ], *raju* [re'jʲʊ]; *nēs* [nʲes] : *vēs* [vʲes], *lēs* [lʲes];

- 3) pučiamąja ir nepučiamąja artikuliacija (opoziciją sudaro pučiamasis ir sprogstamasis priebalsis arba afrikata, plg.: *sāko* [ʔʰsa:ko:] : *tāko* [ʔʰta:ko:]; *sùkru* [sʰukru:] : *cùkru* [ʧʰukru:]; *fāktas* [ʔʰfa:ktes] : *pāktas* [ʔʰpa:ktes]; *krāchas* [ʔʰkra:xes] : *krāpas* [ʔʰkra:pes]; *siłpo* [ʔʰsʲɪl'po:] : *tiłpo* [ʔʰtʲɪl'po:]; *šiś* [ʃʲɪs] : *kis* [kʲɪs]; *žilė* [ʒʲɪlʲe:] : *gilė* [gʲɪlʲe:]; *pasiūs* [pʲesʲʊs] : *padžiūs* [pʲe'dʒʲʊs];
 - 4) sprogstamąja-pučiamąja ir sprogstamąja artikuliacija (opoziciją sudaro afrikata ir sprogstamasis priebalsis), plg.: *capnóti* [ʧe'pno:tʲɪ] : *tapnóti* [te'pno:tʲɪ], *kaučiukas* [kʰu'ʧʲʊkʲes] : *kaukiukas* [kʰu'kʲʊkʲes], *dỹdžiai* [ʔʰdʲi:ɖʲeɪ] : *dỹgiai* [ʔʰdʲi:gʲeɪ];
 - 5) lūpine ir nelūpine artikuliacija (opoziciją sudaro sprogstamieji lūpiniai priebalsiai [p], [b], [v], [m], [pʲ], [bʲ], [vʲ], [mʲ] ir nelūpiniai [k], [g], [t], [d], [n], [kʲ], [gʲ], [tʲ], [dʲ], [nʲ], [j]), plg.: *būs* [ʔʰbus], *mūs* [ʔʰmus] : *gūs* [ʔʰgʊs], *dūs* [ʔʰdʊs]; *bāro* [ʔʰba:ro:], *vāro* [ʔʰva:ro:], *māro* [ʔʰma:ro:] : *gāro* [ʔʰga:ro:], *dāro* [ʔʰda:ro:]; *išbiŗs* [ɪʒʲi²'bʲɪrs] : *išgiŗs* [ɪʒʲi²'gʲɪrs], *išdiŗs* [ɪʒʲi²'dʲɪrs]; *semiū* [sʲe'mʲʊ] : *segiū* [sʲe'gʲʊ], *seniū* [sʲe'nʲʊ];
 - 6) liežuvio priešakine ir nepriešakine artikuliacija (opoziciją sudaro sprogstamieji liežuvio priešakiniai, dantiniai [t], [d], [tʲ], [dʲ] ir liežuvio užpakaliniai, gomuriniai [k], [g], [kʲ], [gʲ]), plg.: *tās* [ʔʰtes] : *kās* [ʔʰkes]; *dāro* [ʔʰda:ro:] : *gāro* [ʔʰga:ro:]; *kiŗtis* [kʲɪʃʲtʲɪs] : *kiŗkis* [kʲɪʃʲkʲɪs]; *draũdė* [ʔʰdruʊdʲe:] : *draũgė* [ʔʰdruʊgʲe:];
 - 7) alveoline ir dantine artikuliacija (opoziciją sudaro pučiamasis alveolinis [ʃ], [ʒ], [ʧ], [ɖʒ], [ʃʲ], [ʒʲ], [ʧʲ], [ɖʒʲ] ir dantinis [s], [z], [ʧ], [ɖʒ], [sʲ], [zʲ], [ʧʲ], [ɖʒʲ]), plg.: *vēs* [vʲes] : *vēs* [vʲes]; *šliũžas* [ʃʲɪʲʊʒes] : *šliũzas* [ʃʲɪʲʊʒes], *Čivilis* [ʧʲɪ'vʲɪlʲɪs] (pavardė) : *civilis* [ʧʲɪ'vʲɪlʲɪs].
- Dar dvi (8, 9) fonologinės opozicijos, būtent duslumo ir skardumo bei kietumo ir minkštumo, jau aptartos, jas įrodančių pavyzdžių pateikta ankstesniame skyriuje. Plg. daugiau pavyzdžių:
- 8) *prāstą* [ʔʰpra:sta:] : *brāstą* [ʔʰbra:sta:]; *tuōs* [ʔʰtuʊs] : *duōs* [ʔʰduʊs]; *klós-to* [ʔʰklo:sto:] : *glósto* [ʔʰglo:sto:]; *krēs* [ʔʰkrʲe:s] : *grēs* [ʔʰgrʲe:s]; *praŗšys* [pre²ʲʃʲi:s] : *praŗỹs* [pre²ʲʒʲi:s];
 - 9) *plepù* [pʲlʲe'pu] : *plepiū* [pʲlʲe'pʲʊ]; *vagũ* [ve'gu:] : *vagiũ* [ve'gʲʊ]; *saũso* [ʔʰsuʊso:] : *saũsio* [ʔʰsuʊsʲo:]; *triũšo* [ʔʰtrʲʊʃo:] : *triũšio* [ʔʰtrʲʊʃʲo:]; *taiklūs* [teɪ'klus] : *taikliūs* [teɪ'kʲlʲʊs].

Matyti, kad pagal balso stygų veiklą priešinami priebalsiai, einantys prieš balsius, dvigarsius ir sklandžiuosius priebalsius, o pagal palatališkumą – priebalsiai, tariami prieš užpakalinės eilės balsius.

Visos fonologinės priešpriešos realizuojamos prieš užpakalinės eilės balsius.

Aprašytos 1–8 opozicijos priebalsinių fonemų sistemą leidžia pateikti kaip dendrogramą (7 pav.). Skolintos, periferinėmis laikytinos /x/, /ɣ/, /f/, /xʲ/, /ɣʲ/, /fʲ/ (Girdenis 1995: 165) joje neįkomponuotos.

7 pav. Fonologinė balsių sistema: dendrograma (šaltinis: Girdenis A. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas, 1995, p. 168)

Priebalsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos

Rašte priebalsiai žymimi atitinkamomis raidėmis (priebalsėmis): [b], [bʲ] – B b, [d], [dʲ] – D d, [f], [fʲ] – F f, [g], [gʲ] – G g, [ɣ], [ɣʲ] – H h, [j] – J j, [k], [kʲ] – K k, [l], [lʲ] – L l, [m], [mʲ] – M m, [n], [nʲ] – N n, [p], [pʲ] – P p, [r],

[rⁱ] – R r, [s], [sⁱ] – S s, [j], [jⁱ] – Š š, [t], [tⁱ] – T t, [v], [vⁱ] – V v, [z], [zⁱ] – Z z, [ʒ], [ʒⁱ] – Ž ž, [ʦ], [ʦⁱ] – C c, [tʃ], [tʃⁱ] – Č č, ir dviraizdžiais: [x], [xⁱ] – Ch ch, [dz], [dzⁱ] – Dz dz, [dʒ], [dʒⁱ] – Dž dž. Minkštuosius priebalsius (išskyrus [j]), einančius prieš užpakalinės eilės balsius, rašte žymi minkštumo ženklas i: *miùziklas* [mⁱʊzⁱɪkles], *siuṛbė* [sⁱʲʊrⁱˈbⁱeː], *šiósks* [sⁱʲɔːks].

7 lentelė. Asimiliaciją patiriantys priebalsiai ir jų žymėjimas raidėmis

Priebalsis	Priebalsį žyminčios raidės	Pavyzdžiai
[p], [p ⁱ] [b], [b ⁱ]	p, b	<i>líepžiedis</i> [l ⁱ ʲiɛb ⁱ ʒ ⁱ iɛd ⁱ ɪs] <i>gnýbti</i> [l ⁱ gn ⁱ iːp ⁱ t ⁱ ɪ], <i>vìslab</i> [v ⁱ ɪslɐp ^h] ‘visa, viskas’
[t], [t ⁱ] [d], [d ⁱ]	t, d	<i>rąstgalys</i> [raːzdge ² l ⁱ iːs] <i>vìdpadis</i> [v ⁱ ɪtpɛd ⁱ ɪs], <i>niėkad</i> [n ⁱ ɛkɛt ^h]
[k], [k ⁱ] [g], [g ⁱ]	k, g	<i>pìktžolė</i> [p ⁱ ɪgdʒoːl ⁱ eː] <i>dañgtis</i> [d ² ɛŋ ⁱ k ⁱ t ⁱ ɪs], <i>daũg</i> [d ² ɒu ^h k ^h]
[s], [s ⁱ], [ʃ] [z], [z ⁱ], [ʒ]	s, z	<i>pùsgyvìs</i> [p ^u z ⁱ g ⁱ iːv ⁱ ɪs], <i>vaĩsčius</i> [v ² ɐl ⁱ ʃ ⁱ t ^u s] <i>ziṛzti</i> [z ⁱ ɪr ⁱ s ⁱ t ⁱ ɪ], <i>pāvyzdžiui</i> [p ² ɐːv ⁱ iːʒ ⁱ dʒ ⁱ ʊɪ]
[ʃ], [ʃ ⁱ] [ʒ], [ʒ ⁱ]	š, ž	<i>išdavė</i> [ɪʒdɐv ⁱ eː] <i>ùžtarė</i> [ʊʃtɛr ⁱ eː], <i>daugmàž</i> [d ² ɒu ^h gmɛʃ]
[ʦ], [ʦ ⁱ] [dz], [dz ⁱ]	c, dz	<i>Macgaliaĩ</i> [madzge ² l ⁱ ɛr] (kaimo Kėdainių r. pav.), <i>Zálc-bergenas</i> [l ⁱ zaːl ⁱ dʒ ⁱ b ⁱ ɛr ⁱ g ⁱ ɛnɐs] (Vokietijos miesto pav.) <i>Rùdzkis</i> [r ^u ʦ ⁱ k ⁱ ɪs] (pavardė)
[tʃ], [tʃ ⁱ] [dʒ], [dʒ ⁱ]	č, dž	<i>trėčdalis</i> [t ² ɪr ⁱ ɛːdʒdɛl ⁱ ɪs], <i>Kučgalys</i> [kudʒge ² l ⁱ iːs] (kaimo Biržų r. pav.) <i>didžkukulis</i> [d ⁱ ɪtʃkukul ⁱ ɪs], <i>didžpinigis</i> [d ⁱ ɪtʃp ⁱ ɪn ⁱ ɪg ⁱ ɪs] ‘turtuolis’
[m], [m ⁱ]	n	<i>sénbernis</i> [s ⁱ ɛːm ⁱ b ⁱ ɛr ⁱ n ⁱ ɪs], <i>vienpùsė</i> [v ⁱ ɛːm ⁱ p ^u s ⁱ eː] (atvirosios sandūros atveju neasimilijuojama: [s ⁱ ɛːn ⁱ (+) ⁱ b ⁱ ɛr ⁱ n ⁱ ɪs], [v ⁱ ɛːn ⁱ (+) ⁱ p ^u s ⁱ eː])

Užrašant sakininę kalbą, įvykus asimiliacijai, t. y. priebalsiams netekus duslumo ar skardumo požymio arba (ir) pasikeitus artikuliacijos vietai (žr. 7 lentelę), remiamasi fonologiniu-morfologiniu rašybos principu – vartojama

raidė, žyminti priebalsį, tariamą prieš balsį, sklandųjį priebalsį, arba nustatomas pavartotas darybos formantas, pvz.: *lìpdavo* [l'ɪbdevo:] – tariama [b], rašoma *p*; *áugti* [l'a'uk'tɪ] – tariama [k], rašoma *g*; *išdrōš* [ɪʒ²'dro:ʃ] – tariama [ʒ], rašoma *š*; *mókesčiai* [l'mo:k'ɛʃ'g'ɛɪ] – tariama [ʃ], rašoma *s* (plg. *lìpo*, *áugo* ar *augl̥ys* ir priešdėlį *iš-*, priesagą *-estis*).

Aktualiausios priebalsių tarties normos susijusios su atskirų klasių ir grupių garsų (priebalsių ir balsių arba skirtingą diferencinį požymį turinčių priebalsių) derinimu kalbos sraute. Tariami garsai turi prisitaikyti vienas prie kito – įvyksta asimiliacija pagal palatališkumą, balso stygų veiklą, artikuliacijos vietą ir kt.

1. Prieš priešakinės eilės balsius [ɛ], [æ:], [e:], [ɪ], [i:] ir kintamąjį dvibalsį [ie], rašte žymimus *e*, *ę*, *ė*, *i*, *y*, *į*, *ie*, skoliniuose, kaip ir savuose (paveldėtuose) žodžiuose, priebalsius ir jų grupes būtina tarti minkštuosius, pvz.:

- *procėsas* [prɔ'tɕ'esɛs], *princėsė* [p'rɪn'ɪ'tɕ'es'e:], *dėmonas* [d'ɛmɔnɛs], *džėmas* [dʒ'ɛmɛs], *inflīacija* [ɪn²'flɪ'æ:tɕɪjɛ] (plg. *cipnóti* [ɕɪ¹'pno:tɪ]), *licėjus* [lɪ²'tɕ'e:jʊs], *atašė* [ɛtɛ²'ʃ'e:] (plg. *lašėti* [lɛ¹'ʃ'e:tɪ]), *Smorìginas* [smɔ'rɪg'ɪnɛs], *Krylòvas* [k'rɪ:l'ɔvɛs] (plg. *krypúoja* [kr'i:¹'puɔjɛ]), *šašl̥ýkas* [ʃɛ¹'ʃl̥i:kɛs] (plg. *pašl̥ýja* [pɛ²'ʃl̥i:jɛ]), *muziėjus* [mɯ²'z'ie:jʊs];
- *álgebra* [l'a'l̥g'ɛbrɛ], *alternatyv̥à* [ɛl't'ɛrnet'i:ʊɐ], *buhálteris*, *-ė* [bu¹'ɣa'l't'ɛr'ɪs], [bu¹'ɣa'l't'ɛr'e:], *smùlkmena* [l'smul'k'm'ɛnɐ], *al̥ksnis* [²'ɛl'k's'n'ɪs], *Báltija* [l'ba'l'tɪjɛ], *Al̥girdas* [²'ɛl'g'irdɛs].

Prieš užpakalinius balsius [ɐ], [ɑ:], [ɔ], [o:], [u], [u:] ir kintamąjį [uo], rašte žymimus *a*, *ą*, *o*, *u*, *ū*, *ų*, *uo*, ir žodžių gale (prieš pauzę) priebalsius ir jų grupes reikia tarti kietuosius:

- *bulvāras* [bul²'va:rɛs], *fīlmas* [l'fɪlmɛs], *páltas* [l'pa'ltes], *pùlsas* [l'pulsɛs], *deltà* [dɛl'tɐ], *albùmas* [ɛl'bɯmɛs], *kultūrà* [kultu:'rɐ], *Váldas* [l'va'lɛs], *Dobrovòlska* [dɔbro¹'vɔlskɛ];
- *ýpač* [l'i:petʃ], *mán* [l'ma'n], *kòl* [²'ko:l], *Meřkel* [²'m'ɛr'k'ɛl].

Pastabos: 1) kai kuriuose svetimžodžiuose priebalsiai [l], [r], einantys tiesiogiai prieš užpakalines eilės balsius, tariami minkštai (balsiai tokiu atveju supriešakėja, o [ɐ], [ɑ:], žymimi *a*, virsta [ɛ], [æ:], žymimais *e*, pvz.: *populiarius*, *-i* [pɔpul'ɛ'rɪs], [pɔpul'ɛ'rɪ], *distiliātas* [dɪs'tɪl²'ɪ'æ:tɛs], *girliānda* [gɪr'ɪ¹'ɪ'æ:ndɐ], *apeliāntas*, *-ė* – [ɐp'ɛ¹'ɪ'æ:ntɛs], [ɐp'ɛ¹'ɪ'æ:n'tɛ:], *melìonas* [m'ɛ'lɪɔnɛs], *fliðksas* [f'flɪɔksɛs], *celiuliòzė*

[tʰɛlʲʊˈlʲɔzʲe:], *tuberkuliozė* [tubʲɛrkuˈlʲɔzʲe:], *celiulitas* [tʰɛlʲʊˈlʲɪtes], *aliūzija* [vʲlʲʊzʲɪjɛ], *fliktuacija* [flʲɪktu.ˈʲa:tʲɪjɛ]; *burīatai* [buˈrʲæ:tɛɪ], *variāgai* [vɛˈrʲæ:gɛɪ]. Rašte priebalsio minkštumą rodo minkštumo ženklas *i*.

Žodžiai *bibliotekà*, *meliorācija*, *jubiliātas*, *-ė*, taip pat *kiòskas* ir jų vediniai gali būti tariami dvejopai. Prieš *o*, *a* rašomas *i* laikomas minkštumo ženklu ir netariamas arba *i* laikomas balsiu [ɪ] ir po jo įterpiamas *j* [j]: *bibliotekà* [bʲɪbʲlʲɪˈtʲɛˈkɛ] / [bʲɪbʲlʲɪjɔtʲɛˈkɛ], *meliorācija* [mʲɛlʲɔˈrʲa:tʲɪjɛ] / [mʲɛlʲɪjɔˈrʲa:tʲɪjɛ], *jubiliātas*, *-ė* [jʊbʲɪˈlʲæ:tɛs], [jʊbʲɪˈlʲæ:tʲɛ] / [jʊbʲɪlʲɪˈjæ:tɛs], [jʊbʲɪlʲɪˈjæ:tʲɛ:], *kiòskas* [ˈkʲɔskɛs] / [kʲɪˈjɔskɛs] (dar žr. „Balsių žymėjimas raidėmis ir tarties normos“);

2) priebalsis [l], esantis priebalsių grupėje prieš užpakalinės eilės balsius, tariamas kietai. Iš tradicijos viename kitame svetimos kilmės žodyje šis priebalsis prieš kietuosius priebalsius gali būti tariamas tiek kietai, tiek minkštai, pvz.: *pòlka* [ˈpɔlkɛ] / [ˈpɔlʲkɛ], *vàlsas* [ˈvaˈlsɛs] / [ˈvaˈlʲsɛs], *álfa* [ˈaˈlfɛ] / [ˈaˈlʲfɛ].

2. Priebalsių grupėje esančių sprogstamųjų ir pučiamųjų priebalsių, afrikatų skardumą ar duslumą nulemia dešinėje esantis priebalsis. Jei jis duslusis, prieš jį esantis skardusis priebalsis suduslėja, jei jis skardusis – suskardėja:

- *vìdpadis* [ˈvʲɪtpɛdʲɪs], *sprógsa* [ˈsproːkstɛ], *užkùrti* [ʊjʲˈkurʲtʲɪ], *dìdžponis* [ˈdʲɪtʲpoːnʲɪs];
- *ātbulas* [ˈɑːdbules], *lākdavo* [ˈlɛgdɐvoː], *išdróžė* [ɪʒʲˈdroːʒʲɛ], *trēčdalis* [ˈtʲrʲæːdʒdɛlʲɪs].

Žodžio gale (prieš pauzę) tartinas duslusis priebalsis, pvz.: *daūg* [ˈdɐuːkʰ], *niēkad* [ˈnʲiɛketʰ], *dievāž* [dʲiɛˈvɛʃ].

3. Kalbant kanoniniu (aiškiuoju) stiliumi, susidūrę pučiamieji dantiniai [s], [sʲ], [z], [zʲ], [tʰ], [tʰʲ], [dʒ], [dʒʲ] ir alveoliniai [ʃ], [ʃʲ], [ʒ], [ʒʲ], [tʃ], [tʃʲ], [dʒ], [dʒʲ] priebalsiai, rašte žymimi *s*, *z*, *c*, *dz* ir *š*, *ž*, *č*, *dž*, susiderina pagal artikuliacijos vietą – pirmasis priebalsis prisitaiko prie antrojo: dantinis virsta alveoliniu, alveolinis – dantiniu. Priebalsiai pakinta žodžių kamienne ir kartais dviejų žodžių (savarankiško ir nesavarankiško) sandūroje, pvz.:

- *rūpesciai* [ˈruːpʲɛʃʲɪ], *išvaizdžiai* [ɪʒʲˈvɛɪʒʲdʒʲɪ], *išcentrinė* [ɪsʲtʲɛnʲˈtʲɪmʲɛ:], *uždzyrāvo* [ʊzʲdʒʲɪˈrʲaːvoː];
- *nes čèpsi* [nʲɛʃʲˈtʲɪɛpʲsʲɪ], iš *citātos* [ɪsʲˈtʲɪˈtʲaːtoːs], už *dzūko* [ʊzˌˈdzuːkoː].

Laisvojo stiliaus kalboje asimiliuojama ne visada – neretai taria-
ma *išcentrinė* [ɪʃˈtɕɛnʲɪˈtʲɪnʲeː], *uždzyrāvo* [ʊʒˈdʒiːˈrɑːvoː], *nes čėpsi*
[nʲɛsʲ ˈtʲɪpʲsʲɪ], iš *citātos* [ɪʃˈtɕɪtʲɑːtoːs], už *dzūko* [ʊʒˈdzuːkoː].

Priebalsių paplitimas

Lietuvių kalbos priebalsiai pagal dažnumą išsidėsto taip: /s/, /j/, /k/, /t/, /v/, /r/, /rʲ/, /n/, /tʲ/, /nʲ/, /sʲ/, /lʲ/, /p/, /m/, /d/, /vʲ/, /kʲ/, /l/, /g/, /mʲ/, /pʲ/, /dʲ/, /jʲ/, /j/, /b/, /zʲ/, /gʲ/, /bʲ/, /tʲʲ/, /z/, /dʒʲ/, /tɕʲ/, /z/, /zʲ/, /tɕ/, /f/, /dʒʲ/, /tʲʲ/, /fʲ/, /ɣʲ/, /x/, /xʲ/ ir /ɣ/, /dʒ/, /dʒʲ/ (Girdenis, Karosienė 2010 [1993]: 19–21). Naujesnio tyrimo duomenimis, taip: /s/, /k/, /t/, /tʲ/, /m/, /nʲ/, /r/, /rʲ/, /j/, /sʲ/, /n/, /p/, /lʲ/, /vʲ/, /mʲ/, /d/, /g/, /l/, /kʲ/, /dʲ/, /b/, /pʲ/, /v/, /jʲ/, /gʲ/, /bʲ/, /j/, /tɕʲ/, /zʲ/, /tʲʲ/, /z/, /ɲ/, /ɲʲ/ (pirmojo tyrimo apraše sugomurinti sklandieji neminimi), /z/, /f/, /dʒʲ/, /zʲ/, /fʲ/, /x/, /xʲ/, /ɣʲ/, /tʲʲ/, /ɣ/, /tɕ/, /dʒʲ/, /dʒ/, /dʒʲ/ (Kazlauskienė, Raškinis 2009: 176–177).

Kietasis priebalsis /s/ yra pats dažniausias: sudaro daugiau negu 10 proc. visų priebalsių ir beveik 5,9 proc. visų tekstuose pavartotų garsų – balsių ir priebalsių – atvejų. Pirmieji 9 priebalsiai, t. y. /s/, /j/, /k/, /t/, /v/, /r/, /rʲ/, /n/, /tʲ/ arba /s/, /k/, /t/, /tʲ/, /m/, /nʲ/, /r/, /rʲ/, /j/, apima per 50 proc. priebalsių masyvo. Poriniai duslieji yra tris kartus dažnesni už skardžiuosius atitikmenis.

Rečiausi 15 priebalsių sudaro apie 1 proc. garsų visumos. Tai vėliausiai bendrinės lietuvių kalbos sistemą papildę garsai.

Priebalsiai /f/, /fʲ/, /x/, /xʲ/, /ɣ/, /ɣʲ/ natūraliai vartojami pasiskolintuose žodžiuose, pvz.: *fantāzija* [fɛnˈtɑːzʲɪjɛ], *feldmāršalas* [fʲɛldˈmɑːrʃɛlɛs] ‘kai kurių valstybių kariuomenių aukščiausias karinis laipsnis’, *šachtà* [ʃɛˈxtɛ], *chirūrgas* [xʲɪˈrurgɛs], *hāskiai* [ˈɣɑːsʲkʲɛɪ] ‘kinkomųjų šunų veislė’, *Hèlijas* [ˈɣʲɛlʲɪjɛs] ‘senovės graikų saulės dievas’. Šie priebalsiai – periferiniai fonologinės sistemos elementai. Ankstesniais laikais į kalbą jie buvo priimami adaptuoti – keičiami artimiausios artikuliacijos savaisiais garsais: atitinkamai /p/, /pʲ/, /k/, /kʲ/, /g/, /gʲ/ (plg. tikrinius žodžius *Prancūzija* [prɛntsʊːzʲɪjɛ], *Kristus* [ˈkʲɪˈɪstʲus]). Savuose žodžiuose minėtų priebalsių pasitaiko garsažodžiuose, jausmažodžiuose, pvz.: *tfiù* [ˈtʲfʲɪ], *chà* [ˈxɛ], *chì* [ˈxʲɪ], *ahà* [ɛˈɣɛ], *ohō* [oːˈɣoː], *ùf* [ˈʊf], *ùch* [ˈʊx].

Afrikatos /tɕ/, /tɕʲ/, /tʲʲ/, /tʲʲʲ/, /dʒ/, /dʒʲ/, /dʒʲʲ/ taip pat vartojamos skoliniuose: ir senuosiuose, pvz.: *cùkrus* [ˈtɕukrus], *čînšas* [ˈtʲɪnʃɛs], *Kūčios*

[²'ku:tʃɔ:s], *kindžiukas* [k¹'m¹'dz'ɥkes] 'skilandis', ir naujuosiuose, pvz.: *còkolis* ['tɔkɔl'is], *kálcis* ['ka'l'ɛ'sis], *čadrà* [tʃe'drɛ], *kapučinas* [kɛpu'tʃɪnɛs], *Dzoál-jis* [dʒɔ.¹'a'l'jɪs] (Italijos miestas), *dziudò* [dz'ɥ'dɔ], *džáulis* ['dʒa:ul'is], *džipas* ['dʒ'ɪpɛs]. Lietuviškuose žodžiuose afrikatos vartojamos ištiktukuose, garsa-žodžiuose ir iš jų padarytuose veiksmažodžiuose, pvz.: *càptelėti* ['tɛp'tɛl'ɛ:tɪ], *cìt* ['tɪtʰ], *čvánkt* ['tʃvaŋktʰ], *čepsėti* [tʃɛp¹'s'ɛ:tɪ], *dzagnóti* [dʒe¹'ɡno:tɪ], *bin-dzinėti* [b¹'m¹'dz'ɪ¹'n'ɛ:tɪ], *džárkšt* ['dʒa'rkʃtʰ], *džirinti* ['dʒ'ɪr'ɪn'ɪtɪ]. Minkštosios afrikatos /tʃ/, /dʒ/ gana dažnos prieš galūnių ar priesagų užpakalinius balsius, pvz.: *pésčias* ['p'ɛ:ʃ'ɪɛs], *delčià* [d'ɛl'ɪɛ], *sùkčius* ['sukʃ'ɥs], *skrañdžiai* ['skren¹'dʒ'ɛɪ], *vàdžios* ['vɑ:dʒ'ɔ:s], *slidžiū* [s¹'l'ɪ²'dʒ'ɥ:]; *váikščioti* ['va'ɪkʃ'ɪt'ɔ:tɪ], *nejučiòm* [n'ɛ:ɥ²'tʃ'ɔ:m], *gardžiaĩ* [ɡe'r¹²'dʒ'ɛr], *didžiūnas* [d¹'ɪ²'dʒ'ɥ:nɛs]. Pastaruoju metu /tʃ/, /dʒ/, tariamų prieš užpakalinius balsius, gausėja, nes kaip tik taip – su minkštosiomis afrikatomis – linkstama tarti daugumą iš įvairių neklasikinių kalbų perimtų naujažodžių (<http://www.vlkk.lt/konsultacijos/12686-c-dz-tarimas-skoliniuose>), pvz.: *odžiachùris* [ɔdʒ'ɛ'xur'is] 'mėsa, kepta su daržovėmis' (kartvelų k. *ojakhuri*), *džiulèpas* [dʒ'ɥ'l'ɛpɛs] 'šaltas mėtomis pagardintas gėrimas' (anglų k. *julep*), *čiapātis* [tʃɛ²'pa:t'is] 'neraugintos tešlos apvali duona, panaši į lavašą' (hindi *capātī*, plg. anglų k. *chap(p)at(t)i*), *čiòperis* ['tʃɔ'pɛr'is] 'tam tikras motociklo tipas' (anglų k. *chopper*), *kačiasà* [kɛtʃ'ɛ'sɛ] 'braziliška cukranendrių degtinė' (portugalų k. *cachaça*, *cacaça*), *čimičiùris* [tʃim'ɪ'tʃ'ɥr'is] 'aštrus aliejinis padažas, būdingas Pietų Amerikos šalims' (ispanų k. *chimichurri*), *gočiudžángas* [ɡɔtʃ'ɥ¹'dʒa'ŋɡɛs] 'pikantiškas, saldus ir aštrus fermentuotas pagardas iš aitriųjų paprikų miltelių, lipnių ryžių ir fermentuotų sojų pupelių' (korėjiečių k. *gochu-jang*).

Lietuviškų žodžių pradžioje prieš užpakalinius balsius nevartojami minkštieji priebalsiai /p¹/, /b¹/, /t¹/, /d¹/ . Jų randama tik skoliniuose, pvz.: *piurė* [p¹'ɥ²'r'ɛ:], *biùras* [b¹'ɥrɛs], *tiubeteikà* [t¹'ɥb'ɛt'ɛr'kɛ], *diùkeris* [d¹'ɥk'ɛr'is] 'slėginis vandentiekis vandeniui per kliūtis pervaryti'.

Sintagminiai priebalsių junginiai

Visose trijose žodžio pozicijose: pradžios, vidaus ir galo, vartojami ne tik pavieniai priebalsiai, bet ir jų junginiai. Jungimasi į sintagminius vienetus tiria fonotaktika (Girdenis 1995: 99).

Pagrindinė lietuvių kalbos fonotaktikos taisyklė – didžiausias galimas pradinis priebalsių junginys yra STR- tipo, o galinis – šio junginio veidrodinis

atspindys -RTS. Sutartiniai žymenys S, T, R rodo priebalsių klases, išskirtas pagal oro skverbimosi būdą per kliūtį: S atstovauja pučiamiesiems ([s], [sʲ], [z], [zʲ], [ʃ], [ʃʲ], [ʒ], [ʒʲ]), T – sprogstamiesiems ([p], [pʲ], [b], [bʲ], [t], [tʲ], [d], [dʲ], [k], [kʲ], [g], [gʲ]), R – sklandiesiems ([v], [vʲ], [j], [m], [mʲ], [n], [nʲ], [l], [lʲ], [r], [rʲ]).

Žodžio pradžioje STR- modelis įprastai pasireiškia šiais junginiais: *spi-*, *spr-*, *stv-*, *str-*, *skv-*, *skl-*, *skr-*, pvz.: *spjūvis* [ʲsʲpʲjʊ:vʲɪs], *sprándas* [ʲsprɑ:ndɐs], *spríegti* [ʲsʲpʲrʲiɛktʲɪ], *stvárstyti* [ʲstvɑ:rʲsʲtʲi:tʲɪ], *stvérti* [ʲsʲtʲvʲæ:rʲtʲɪ], *stropùs* [stro:ʲpus], *strígti* [ʲsʲtʲrʲiktʲɪ], *skvarbùs* [skvɐ:rʲbus], *sklāstis* [ʲskla:sʲtʲɪs], *sklembti* [ʲsʲklʲemʲpʲtʲɪ], *skrādžiai* [ʲskra:dʒʲɛɪ], *skriaūsti* [ʲsʲkrʲɛu:sʲtʲɪ]. Rečiau (tikri-niuose žodžiuose ir šnekamojoje kalboje) pasitaiko *škl-*, *škr-*, *štr-*, *zbr-*, *zdr-*, *zgr-*, *ždr-*: *Šklėriai* [ʲʃʲklʲe:rʲɛɪ] (kaimo Varėnos r. pav.), *škrābalas* [ʲʃkra:bɐles] ‘skrabalas’, *Štreimikis* [ʲʃtʲrʲeɪmʲikʲɪs] (pavardė), *zbrainùs* [zbrɐi:nus] ‘labai judrus, žvalus, smarkus’, *Zdramỹs* [zdrɐʲmʲi:s], *Zgrūnda* [ʲzgrundɐ], *Ždrāmis* [ʲʒdra:mʲɪs] (pavardės). Tarptautiniuose žodžiuose ir kitų šalių vietovardžiuose teorinis modelis gali būti realizuojamas įvairiau (pavyzdžiui, *spl-*, *škv-*, *špr-*, *štr-*, *skj-*, *stj-*), pvz.: *splenìtas* [spʲlʲɛ'nʲɪtes] ‘blužnies uždegimas’, *škvālas* [ʲʃkva:lɐs], *špròtai* [ʲʃprɔtɐɪ] ‘silkinės žuvys *Sprattus*’, *štrėkas* [ʲʃtʲrʲekɐs] ‘horizontalus požeminis kasinys be tiesioginio išėjimo į žemės paviršių’, *Skjáúlvandis* [ʲsʲkʲjʲæʊlvenʲdʲɪs] (įlankos Islandijoje pav.), *Stjentà* [stʲjɛnʲtɐ] (miesto Italijoje pav.).

Iš trinario modelio išvedami dvinariai: pradžioje funkcionuoja ST-, TR-, SR, o gale atitinkamai -TS, -RT, -RS.

ST- modelis įprastai realizuojamas *sp-*, *st-*, *sk-*, *šp-*, *št-*, *sč-*, pvz.: *spāliai* [ʲspa:lʲɛɪ], *stiprùs* [stʲipʲrus], *skeřsas* [ʲsʲkʲɛrsɐs], *špagātas* [ʃpɐʲga:tɐs], *štai̯* [ʲʃtɐɪ], *ščiūti* [ʲʃtʲjʊ:tʲɪ]; TR- realizuojamas *bj-*, *bl-*, *tl-*, *br-*, *dr-*, *dv-*, *gl-*, *gm-*, *gn-*, *gr-*, *gv-*, *kl-*, *km-*, *kn-*, *kr-*, *kv-*, *pj-*, *pl-*, *pr-*, *tr-*, *tv-*, pvz.: *bjūrti* [ʲbʲjʊ:rʲtʲɪ], *blėsti* [ʲbʲlʲe:sʲtʲɪ], *tliūšti* [tʲlʲjʊʃtʲɪ] ‘tižti, kristi’, *braūkti* [ʲbrɔu:kʲtʲɪ], *drėgmė* [dʲrʲe:ʲgʲmʲe:], *dvējetas* [ʲdʲvʲæ:jɛtɐs], *globėjas* [glo:ʲbʲe:jɐs], *gmūtulas* [ʲgmɔtɔles] ‘gniutulas, gabalas (minkštų daiktų)’, *gniáuži* [ʲgʲnʲæuʃtʲɪ], *grōžis* [ʲgro:ʒʲɪs], *gvelbti* [ʲgʲvʲɛlʲpʲtʲɪ], *klusnùs* [klɔ:ʲsnus], *kmýnas* [ʲkmʲi:nɐs], *knebinėti* [kʲnʲɛbʲrʲnʲe:tʲɪ], *kraipýtis* [krɐiʲpʲi:tʲɪs], *kvýkti* [ʲkʲvʲi:kʲtʲɪ], *pjūvis* [ʲpʲjʊ:vʲɪs], *plepalai̯* [pʲlʲɛpɐʲlɐɪ], *próvéža* [ʲpro:vʲe:ʒɐ], *trikdis* [tʲrʲikʲdʲɪs], *tvérti* [ʲtʲvʲæ:rʲtʲɪ]; SR- realizuojamas *sv-*, *sm-*, *sn-*, *sl-*, *sr-*, *zv-*, *zm-*, *zn-*, *zl-*, *šv-*, *šm-*, *šn-*, *šl-*, *žv-*, *žm-*, *žn-*, *žl-*, pvz.: *sva-*

jìngas [sue¹iŋges], smìgti [s¹m¹ikt¹i], snaĩgė [s²nerg¹ie:], slėgti [s²l¹ie:kt¹i], sraũtas [s²sroutes], zviĩbti [s²z¹v¹im¹p¹t¹i], Zmáila [s¹zma¹ilė] (pavardė), znỹkti [s²z¹n¹i:kt¹i] ‘žviegti; murmėti, niurnėti’, zliėbti [s²z¹l¹iept¹i] ‘labai plonai verpti, ploninti’, švelnūs [s¹v¹el¹nus], šmėkla [s¹šm¹ie:kle], šnarėti [s¹šn¹e¹r¹et¹i], šlaĩtas [s²slertes], žvelgti [s²z¹v¹el¹k¹t¹i], žmonà [zmo¹:ne], žniáugti [s²z¹n¹æ¹ukt¹i] ‘veržti su žniaugu, čiaupti’, žlugdýti [zlug¹d¹i:t¹i]. Reti (vartojami daugiausia skolintose kilmės žodžiuose (ir tikriniuose) ir garsažodžiuose) modelius atitinkantys junginiai yra zb-, zd-, zg-, šk-, šr-, žb-, žd-, pn-, tm-, dj-, dl-, zr-, žr-, pvz.: Zbāras [s²zba:res] (kaimo pav.), Zdanỹs [zde²n¹i:s] (pavardė), zgedáuti [s²g¹el¹da¹ut¹i] ‘ieškoti, teirautis; pageidauti; liūdėti’, škāplieriai [s²ška:p¹lier¹ei] ‘tikinčiųjų ant kaklo nešiojamos porinės šventintos medžiagos skiautelės su paveikslėliais’, šriřtas [s¹r¹iřtes], žbũre [s¹zbur¹ie] (sakoma avis variant), Ždañkus [s²zdeŋ¹kus] (pavardė), pneumòniija [p¹n¹eu¹møn¹ije], tmèzis [t¹m¹ez¹is] ‘kartu parašytų žodžių išskyrimas’, Djakòvičius [d¹je¹kou¹it¹ŭs], Dlùskis [dlus¹k¹is] (pavardės), zriĩgt [s²z¹r¹iŋ¹kt¹h] ‘džingt’, žr [zr] (išiktukas tekėjimui, tratėjimui, sukimuisi žymėti).

Pastaba. Tarptautiniai žodžiai ir ypač kitų šalių vietovardžiai, asmenvardžiai į lietuvių kalbą atneša dvinarius ir trinarus, net keturnarius pradinis junginius, neatliepiančius būdingųjų lietuvių kalbos modelių, pvz.: *psìchika* [p¹s¹ix¹ike], *ptòzė* [ptoz¹ie:] ‘organo nusileidimas, nudribimas’, *tsòngai* [t¹tsong¹ei] ‘Afrikos tauta’, *sferà* [s¹f¹ie¹re]; *Stšėlinas* [s¹t¹š¹el¹ines] (Lenkijos miesto pav.), *Vrnògračas* [v¹urnogre¹řes] (Bosnijos ir Hercegovinos miesto pav.) (PVE 2006), *Gòranas Trbùljakas* [g¹orenes¹trbul¹jekes], *Aleksándras Srnècas* [el¹ek¹sa¹ndres¹s¹r¹n¹etses] (kroatų menininkų pavardės); *Skrvìlnas* [s¹k¹r¹v¹ilnes] (Lenkijos miesto pav.), *Smrkas* [smrkes], *Smržovka* [smr¹zovke] (Čekijos miestų pav.), *Jaròslavas Vrchlìckis* [je¹rosleves¹v¹r¹x¹l¹it¹s¹k¹is] (čekų poeto slapyvardis). Tokios struktūros junginių svetimumas aiškiai jaučiamas. Šnekamojoje kalboje tokie junginiai neretai pertvarkomi į įprastus derinius, plg. skolintines lietuvių pavardes *Bžėskis* [b¹ž¹ie:s¹k¹is], *Chvòščas* [xv¹ořtes] ir dėl patogesnio tarimo perdirbtus jų variantus *Abžėskis* [e¹b¹ž¹ie:s¹k¹is], *Kvòščas* [kv¹ořtes] (LPŽ I: 373, 387).

Galiniai priebalsių junginių modeliai -RTS, -TS, -RT, -RS realizuojami taip:

- RTS: *-rps, -rpš, -lps, -lpš, -mps, -rks, -rkš, -lks, -lkš, -nks, -nkš*⁶: *kiřps* [2'k^lirps], *šniřpš* [2'ʃn^lirpʃ], *alřps* [2'el'ps], *viřpš* [1'v^lilpʃ] (ištiktukas stai-
giam numetimui, nubloškimui nusakyti), *pařps* [2'pem'ps], *piřks*
[2'p^lir'ks], *šneřkš* [2'ʃn^ler'kʃ], *smiřks* [2's^lm^lil'ks], *teřkš* [2't^lel'kʃ] 'smarkiai
lis', *meřks* [2'm^ler'ks], *iņkš* [2'ij'kʃ];
- TS: *-ps, -pš, -ts, -ks, -kš*, pvz.: *liřps* [1'lip's], *rōpš* [2'ro:pʃ], *pāts* [1'pets], *visóks*
[v^li^lso:ks], *dúokš* [1'duokʃ];
- RT: *-mt, -mk, -nt, -nk, -lt, -lk, -rp, -rt, -rk*, pvz.: *iņt* [2'im^th], *iņk* [2'im^kh],
bútent [1'bu:t^lent^h], *vénk* [1'v^læ'ŋk^h], *kilt* [1'k^lilt^h], *kilk* [1'k^lilk^h], *tařp*
[2'ter'p^h], *iškařt* [1^l2'ker^th], *veřk* [2'v^ler'k^h];
- RS: *-ms, -mš, -ls, -lš, -rs, -rš*, pvz.: *tokiéms* [to:1'k^liems], *dremš* [2'd^lr^lem'ʃ],
kilš [2'k^lil's], *meřš* [2'm^lel'ʃ], *veřs* [2'v^ler's], *viřš* [2'v^lir'ʃ].

Kartais prie galinių priebalsių junginių ir atskirų priebalsių prišlyja struk-
tūriškai nemotyvuoti [k], [t], pvz.: *viřpšt* [1'v^lilpʃt^h], *klibinkšt* [kl^li^lb^lŋkʃt^h],
kriņst [2'k^lr^lim'st^h], *kriņsk* [2'k^lr^lim'sk^h], *veřsk* [2'v^ler'sk^h]. Nemotyvuotas ga-
linis priebalsis patvirtina įvairesnių junginių galimybę, pvz., -RT modelio
-mp: *plūmpt* [1'plumpt^h], *tūmpt* [1't^limpt^h].

Pastaba. Minkštieji, poriniai skardieji priebalsiai ir [v] žodžio gale nevartojami.
Junginiai *-ns, -nš* neįmanomi dėl istorinių priežasčių: nosiniai dvigarsiai prieš s,
š virto nosiniais balsiais, t. y. senovinį **keņs* dabar atitinka *kęs* [2'k^læ:s], **greņš*
atitinka *gręš* [2'g^lr^læ:ʃ] ir pan.

Žodžio vidaus pozicijoje daugiausia gali susidurti 4 priebalsiai, iš ku-
rių pirmasis priklauso mišriajam dvigarsiui, pvz.: *gìrgžda* [1'g^lirgʒde],
irštva [ir'ʃtve], *iņkšti* [2'ij'kʃt^lh], *instrùkcija* [in'struk^lts^lijε], *Žiegždriai*
[ʒ^liεgⁱ²ʒ^ld^lr^ler].

6 Šnekamojoje buitinėje kalboje pasitaiko ir kitokių junginių, pvz.: *-nts, -mts*: *nórints*
[1'no:r^lints] 'nors', *dēšimts* [2'dæ:ʃimts] 'dešimt'.

DVIGARSIAI

Dvigarsio sąvoka, inventorius, žymėjimas raidėmis

Dvigarsis (dvibalsis) – glaudus dviejų balsingų elementų (dviejų balsių arba balsio ir pusbalsio), priklausančių tam pačiam skiemeniui, junginys. Plg. poras *núo-šim-tis* [ˈnuɔʃimˈtʲɪs] : *nù-o-šė* [ˈnu.ɔʃe]; *duō-lė* [ˈduɔlʲe:] ‘apykvailė, ištižėlė’ : *du-ò-lė* [du.ˈɔlʲe:] ‘ritminė muzikinė figūra’; *karaĩ* [keˈrer] : *karaĩmai* [kere.ˈimɐi] (ir [kereˈjɪmɐi]); *paũkš-tį* [ˈpɔuˌkʃtʲi:] : *pã-u-pį* [ˈpɑːuˌpʲi:]; *kėl-ti* [ˈkʲæˈlʲtʲɪ] : *kē-lia* [ˈkʲæˈlʲɛ]. Tariant dvigarsius (*uo* [uɔ], *ai* [er], *aũ* [ɔv], *ėl* [æˈl] žodžiuose *núo-šim-tis*, *duō-lė*, *ka-raĩ*, *paũkš-tį*, *kėl-ti*), kitaip negu du atskirus balsius gretinamame poros žodyje, kalbos padargai lengvai ir sklandžiai pereina iš vienos padėties į kitą.

Dvigarsio elementų glaudumas aiškinamas sklandžia artikuliacija ir, jei skiemuo kirčiuotas, priegaide.

Lietuvių kalboje vyrauja iš dviejų dėmenų susidedantys dvigarsiai. Įprastiniame rašte jie užrašomi taip: *ai, au, ei, ui, ou, eu, oi; al, am, an, ar, el, em, en, er, il, im, in, ir, ul, um, un, ur, ol, om, on, or*. Jų kokybė ir kiekybė priklauso nuo to, kokiam kirčio atžvilgiu skiemenyje jie vartojami.

Kirčiuotuose skiemenyse dėl tvirtapradės priegaidės iki pusilgio pailgėja lietuviškos kilmės žodžių pirmasis dvigarsio dėmuo balsis *a, e, o* dėl tvirtagalės priegaidės – antrasis dėmuo: balsis *i, u*, priebalsis *l, m, n, r*. Pailgėjimas žymimas tašku dešinėje raidės pusėje (.). Nekirčiuoto ir tvirtagalio skiemens dvigarsio *au* pirmasis dėmuo redukuojamas, tariamas [ɔ]. Plg.: *dáugina* [ˈdaːuɡɪnɐ], *daũgelis* [ˈdɔuˌgʲelʲɪs], *daugýba* [dɔuˈgʲiːbɐ]; *méilė* [ˈmʲæˈlʲe:], *meĩlų* [ˈmʲerˈlu:], *meilumas* [mʲerˈlumes]; *várginti* [ˈvaˌrˈɡɪnˈtʲɪ], *vaĩrgas* [ˈverˈges], *vargdiēnė* [verˈɡʲɪ²ˈdʲienʲe:]; *sémti* [ˈsʲæˈmˈtʲɪ], *seĩs* [ˈsʲemˈs], *semtùvas* [sʲemˈtuves]. Dvigarsių pirmuoju dėmeniu einantys balsiai *u, i* ir svetimžodžiuose (tarptautiniuose žodžiuose) vartojami *o, e* dėl tvirtapradės priegaidės tradiciškai neilgėja, plg. *zùiti* [ˈzuˈtʲɪ] ir *zuĩkis* [ˈzuˌkʲɪs], *zuikėlis* [zuˈkʲæˈlʲɪs]; *pùlti* [ˈpuˈlʲtʲɪ] ir *puĩkas* [ˈpuˌkʲes], *puldinėjo* [pulˈdʲɪˈnʲeːjɔ:]; *lĩnksmintoja* [ˈlʲɪŋkʲsˈmʲintoːjɐ] ir *liĩksmas* [ˈlʲɪŋksmes], *linksmýn* [lʲɪŋkʲɪ²ˈsʲmʲiːn]; *klòunas* [ˈklɔunes] ir *klounadà* [klɔunɐˈdɐ]. Tik kalbant laisviau, ne itin oficialiai, visi šie balsiai, išskyrus tarptautinių žodžių *e*, gali truputį (iki pusilgių) pailgėti: *zùiti* [ˈzuˈtʲɪ], *lĩnksmintoja* [ˈlʲɪŋksˈmʲintoːjɐ], *pùlti* [ˈpuˈlʲtʲɪ], *klòunas* [ˈklɔunes].

Tradiciškai dvigarsiams priskiriami *ie* [iɛ] ir *uo* [uɔ]. Žvelgiant fonologiškai, jie yra kintamojo pakilimo balsiai, nes neskyla į du aiškius dėmenis, o priegaidė pailgina ne garso dalį, o jį visą.

Visų kirčio atžvilgiu skirtingose pozicijose vartojamų dvigarsių kokybė ir kiekybė matyti 8 lentelėje.

8 lentelė. Lietuvių kalbos dvigarsiai

Dvigarsių pogrupis	Užrašyti raidėmis	Transkribuoti		
		nekirčiuoti	tvirtapradžiai	tvirtagaliai
Dvibalsiai	ie	[iɛ]		
	uo	[uɔ]		
	ai	[ɛɪ]	[ɑɪ]	[ɐɪ]
	au	[ɒʊ]	[ɑʊ]	[ɒʊ]
	ei	[ɛɪ]	[æɪ]	[ɛɪ]
	eu	[ɛʊ]	æʊ (tarptautiniuose žodžiuose [ɛʊ])	[ɛʊ]
	ui	[ʊɪ]	[ʊɪ] / [ʊɪ]	[ʊɪ]
	oi	[ɔɪ]	[ɔɪ] / [ɔɪ]	–
	ou	[ɔʊ]	[ɔʊ] / [ɔʊ]	–
Mišrieji dvigarsiai	al, am, an, ar	[ɛl, ɛm, ɛn, ɛr]	[ɑːl, ɑːm, ɑːn, ɑːr]	[ɛlː, ɛmː, ɛnː, ɛrː]
	el, em, en, er	[ɛl, ɛm, ɛn, ɛr]	[æːl, æːm, æːn, æːr] (tarptautiniuose žodžiuose [ɛl, ɛm, ɛn, ɛr])	[ɛlː, ɛmː, ɛnː, ɛrː]
	il, im, in, ir	[ɪl, ɪm, ɪn, ɪr]	[ɪl, ɪm, ɪn, ɪr] / [ɪːl, ɪːm, ɪːn, ɪːr]	[ɪlː, ɪmː, ɪnː, ɪrː]
	ul, um, un, ur	[ʊl, ʊm, ʊn, ʊr]	[ʊl, ʊm, ʊn, ʊr] / [ʊːl, ʊːm, ʊːn, ʊːr]	[ʊlː, ʊmː, ʊnː, ʊrː]
	ol, om, on, or	[ɔl, ɔm, ɔn, ɔr]	[ɔl, ɔm, ɔn, ɔr] / [ɔːl, ɔːm, ɔːn, ɔːr]	[ɔlː, ɔmː, ɔnː, ɔrː]

Dvigarsių skirstymas

Dvigarsiai skirstomi į grupes pagal dėmenų grynumą ir sąlydį, taip pat pagal tikrumą, kilmę.

Pagal grynumą (kitaip sakant, pagal garsų klases, kurioms priskiriami dėmenys) dvigarsiai skirstomi į grynuosius balsinius dvigarsius, t. y. dvibalsius, ir mišriuosius dvigarsius.

Gryniesi balsiniai dvigarsiai susideda iš dviejų balsių. Lietuvių kalboje įprasti šie gryniesi dvibalsiai:

ai [aɪ], [er], [ei], pvz.: *táikino* [ˈtɑɪkʲɪnoː], *taĩką* [ˈtɛrkɑː], *taikiklis* [tɛɪkʲɪklʲɪs];

au [aʊ], [ɒʊ], [ɒu], pvz.: *tráukia* [ˈtrɑʊkʲɛ], *patraũklų* [pɛˈtrɒʊkluː], *pér-trauka* [ˈpʲɛrtrɒʊkɐ];

ei [æɪ], [ɛɪ], [ɛi], pvz.: *méilė* [ˈmʲɛɪlʲeː], *meĩliai* [ˈmʲɛɪlʲɛɪ], *meilikáuti* [mʲɛɪlʲɪˈkaʊtʲɪ];

ui [ɯɪ] / [ʊɪ], [ʊr], pvz.: *kùisytis* [ˈkʊɪsʲɪːtʲɪs] / [ˈkʊɪsʲɪːtʲɪs], *kuĩsti* [ˈkʊɪsʲtʲɪ], *kuitinétis* [kʊɪtʲɪˈnʲɛːtʲɪs];

ie [iɛ], pvz.: *síena* [ˈsʲɪɛnɐ], *jĩẽ* [ˈjʲiɛ];

uo [ʊɔ], pvz.: *úodas* [ˈʊɔdɐs], *ruduõ* [ruˈduɔ].

Prie jų šlyja tik svetimos kilmės žodžių šaknyje pasitaikantys [ɔɪ] / [ɔɪ], [ɔʊ] / [ɔʊ], [ɛʊ] ([ɛʊ]), pvz.:

boikòtas [bɔɪˈkɔtɐs], *Kòiva* [ˈkɔɪvɐ] / [ˈkɔɪvɐ] (upė Estijoje);

bòulingas [ˈbɔʊlɪŋgɐs] / [ˈbɔʊlɪŋgɐs], *Snòudenas* [ˈsnɔʊdʲɛnɐs] / [ˈsnɔʊdʲɛnɐs] (Didžiosios Britanijos politinio ir valstybės veikėjo pavardė; *Philip Snowden*);

plèura [ˈpʲlʲɛʊrɐ] ([ˈpʲlʲɛʊrɐ]), *Europà* [ɛʊrɔˈpɐ] ([ɛʊrɔˈpɐ]).

Mišrieji dvigarsiai susideda iš balsio ir sklandžiojo priebalsio (pusbalsio). Nuo seno lietuvių kalboje vartojami mišrieji dvigarsiai, kurių pirmasis dėmuo – trumpasis balsis *a*, *e*, *i*, *u*:

al [ɛl], [aɪ], [ɛl], *am* [ɛm], [aːm], [ɛmː], *an* [ɛn], [aːn], [ɛnː], *ar* [ɛr], [aːr], [ɛrː], pvz.: *áľkanas* [ˈaɪlkenɐs], *aĩkis* [ˈɛɪkʲɪs], *alkanáuti* [ɛlkɛˈnaʊtʲɪ]; *skámbčioti* [ˈskaːmʲɪʃˈtʲɪ], *skam̃biai* [ˈskɛmʲbʲɛɪ], *skambùmas* [skɛmˈbumɐs]; *ránkioja* [ˈraːŋkʲɔːjɛ], *raĩkdarbis* [ˈrɛŋgderʲbʲɪs], *ran-kinùkas* [rɛŋkʲɪˈnukɐs]; *sárgas* [ˈsaːrgɐs], *saĩgiai* [ˈserʲgʲɛɪ], *sargýba* [serʲˈgʲɪːbɐ];

el [ɛl], [æːl], [ɛlː], *em* [ɛm], [æːm], [ɛmː], *en* [ɛn], [æːn], [ɛnː], *er* [ɛr], [æːr], [ɛrː], pvz.: *kėlmas* [ˈkʲɛːlˈmɛs], *Kėlmė* [ˈkʲɛlˈmʲeː] (miesto pav.), *kėlmūtis* [kʲɛlˈmutʲɪs]; *vėngia* [ˈvʲæːŋˈgʲɛ], *veñgs* [ˈvʲɛːŋˈɡʲs], *vengimas* [vʲɛːŋˈgʲɪmɛs]; *mėnkė* [ˈmʲæːŋˈkʲeː], *meñkinti* [ˈmʲɛːŋˈkʲɪnˈtʲɪ], *menkystà* [mʲɛːŋˈkʲiːˈstɛ]; *nėrti* [ˈnʲæːrˈtʲɪ], *neřšti* [ˈnʲɛːrˈʃtʲɪ], *nerštàvietė* [nʲɛːrˈʃtaːvʲɛtʲeː];

il [ɪl], [rɪl], [ɪlː], *im* [ɪm], [rɪm], [ɪmː], *in* [ɪn], [rɪn], [ɪnː], *ir* [ɪr], [rɪr], [ɪrː], pvz.: *piltinis* [pʲɪlˈtʲɪnʲɪs], *pilti* [ˈpʲɪlˈtʲɪ] / [ˈpʲɪrˈtʲɪ], *pilvas* [ˈpʲɪlˈvɛs]; *timpinėti* [tʲɪmˈpʲɪnʲeːtʲɪ], *tĩmptelėjimas* [ˈtʲɪmˈpʲtʲɛlʲeːjɪmɛs] / [ˈtʲɪrˈmˈpʲtʲɛlʲeːjɪmɛs], *tiñpinti* [ˈtʲɪmˈpʲɪnˈtʲɪ]; *ginklúotė* [gʲɪŋˈkluoːtʲeː], *ginti* [ˈgʲɪnˈtʲɪ] / [ˈgʲɪrˈnˈtʲɪ], *giñklas* [ˈgʲɪŋˈkles]; *diržinis* [dʲɪrˈʒɪnʲɪs], *dirti* [ˈdʲɪrˈtʲɪ] / [ˈdʲɪrˈrˈtʲɪ], *diržas* [ˈdʲɪrˈʒɛs];

ul [ʊl], [ʊːl], [ʊlː], *um* [ʊm], [ʊːm], [ʊmː], *un* [ʊn], [ʊːn], [ʊnː], *ur* [ʊr], [ʊːr], [ʊrː], pvz.: *dulkėtas* [dulˈkʲeːtɛs], *dulkė* [ˈdulˈkʲeː] / [ˈduːlˈkʲeː], *dułkti* [ˈdulˈkʲtʲɪ] ‘smulkiai lyti’; *grumtynės* [grumˈtʲɪnʲeːs], *grumtis* [ˈgrumˈtʲɪs] / [ˈgruːmˈtʲɪs], *gruñba* [ˈgrumˈbɛ]; *skundikas* [skunˈdʲɪkɛs], *skundė* [ˈskunˈdʲeː] / [ˈskuːnˈdʲeː], *skuñdas* [ˈskunˈdɛs]; *gurkšnóti* [gurkˈʃnoːtʲɪ], *gùrkšnis* [ˈguːrˈkʲɪnʲɪs] / [ˈguːrˈkʲɪnʲɪs], *guřgti* [ˈguːrˈkʲtʲɪ].

Mišriesiems dvigarsiams struktūriškai artimi skolintiniuose žodžiuose pasitaikantys [ɔl] / [ɔːl], [ɔm] / [ɔːm], [ɔn] / [ɔːn], [ɔr] / [ɔːr] ir [ɛl], [ɛm], [ɛn], [ɛr] (jei skiriama savarankiška skolintinė fonema [e], žymimi [el], [em], [en], [er]), pvz.:

kòlba [ˈkɔːlbɛ] / [ˈkɔːlbɛ], *domkràtas* [dɔmˈkraːtɛs], *òmikron* [ˈɔmˈɪkron], *pořrėtas* [pɔrˈtʲɛtɛs];

Mėlnas [ˈmʲɛlˈnɛs] ([ˈmʲɛlˈnɛs]) (miestas Lenkijoje, lenk. *Mielno*), *temperameñtas* [tʲɛmˈpʲɛrɛˈmʲɛnˈtɛs] ([tʲɛmˈpʲɛrɛˈmʲɛnˈtɛs]), *āmen* [ˈɑːmʲɛn] ([ˈɑːmʲɛn]), *teřminas* [ˈtʲɛrˈmʲɪnɛs] ([ˈtʲɛrˈmʲɪnɛs]).

Pagal sąlydį (kitais sakant, pagal tai, kiek artima dėmenų artikuliacija) skiriami sutartiniai ir sudėtiniai dvigarsiai.

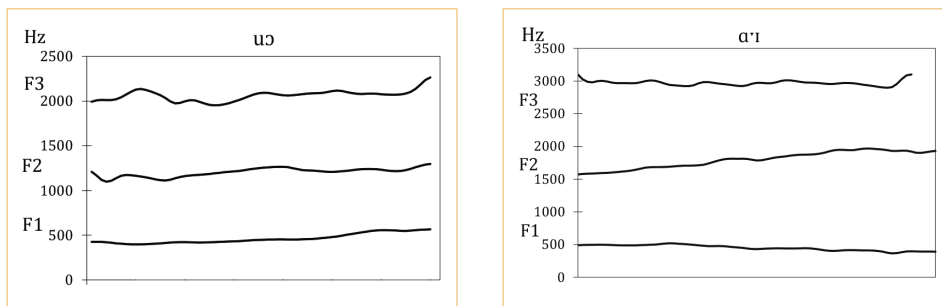
Sutartiniai yra grynėji dvibalsiai [iɛ] ir [uo], rašte žymimi atitinkamai *ie* ir *uo*, pvz.: *siekti* [ˈsʲiɛkʲtʲɪ], *siėkis* [ˈsʲiɛkʲɪs], *siekinys* [sʲiɛkʲɪˈnʲɪs]; *dúona* [ˈduɔnɛ], *dykaduònė* [dʲiːkɛˈduɔnʲeː], *duonėlė* [duɔˈnʲæːlʲeː]. Jų artikuliacija tolydžiai kintama: liežuvis, iš pradžių pakilęs aukštai prie kietojo gomurio, nuosekliai juda žemyn, kol visiškai nusileidžia. Ryškesnė riba tarp dėmenų neapčiuopiama. Jei šiuos dvigarsius reikėtų skaidyti, dėmenų būtų ne du, o keletas. Elzbieta Mikalauskaitė (1975: 59, 60) nurodo, kad [iɛ] gali būti

vaizduojamas kaip [iueæ], o [uɔ] – kaip [uuoɔɐ]. Todėl sutaptingus dvibalsius galima vadinti poliftongais (žr. Girdenis 1995: 85–87). Žvelgiant fonologijos aspektu, [iɛ] ir [uɔ] yra balsiai, nes gana stabilų aukštutinį ilgąjį-įtemptąjį balsinį elementą papildo glaidinis elementas (žr. Girdenis, 2009: 213–242).

Sutaptinis dvibalsis [iɛ] artikuliuojamas priešakinėje burnos dalyje, prie dantų. Tai priešakinės eilės, aukšto tono garsas. Jis yra ir nelūpinis, nebemolinis garsas: lūpos patemptos į šonus, bet neatkištos į priekį. Dėl tokios lūpų padėties burnos rezonatorius išlieka nepailgėjęs, garso tembras nepasikeičia.

Dvibalsis [uɔ] yra užpakalinės eilės, žemo tono. Jis artikuliuojamas atitraukus liežuvį nuo dantų į burnos galą. Lūpos aktyvios: sudėtos apvaliai ir atkištos į priekį. Dėl pailgėjusio balso vamzdžio [uɔ] rezonuoja truputį žemesniu tembru. Šis dvibalsis yra lūpinis, bemolinis.

Visi sudėtiniai dvigarsiai yra aiškūs dviejų dėmenų junginiai. Iš klausos dėmenis nustatyti nesunku: pirmasis yra balsis, antrasis – arba balsis, arba (mišriuosiuose dvigarsiuose) sklandusis pusbalsis. Spektro vaizdai patvirtina, kad perėjimas nuo vieno dėmens prie kito yra sklandus, bet riba įžvelgiama (žr. 8 pav.). Natūraliai susidariusių dvigarsių dėmenys yra trumpieji-neįtemptieji. Kirčiuotame tvirtapradžiame skiemenyje pailgėja pirmuoju dėmeniu einantis žemutinis balsis [ɐ], [ɛ], kirčiuotame tvirtagaliame pailgėja antrasis dėmuo. Stengiantis taisyklingai ištarti tvirtapradę priegaidę, kirčiuotų dvigarsių pirmasis dėmuo – balsis [ɪ], [ʊ], [ɔ] – gali nežymiai pailgėti (Mikalauskaitė 1975: 61).

8 pav. Kirčiuotų [uɔ], [ɑɪ] formantės (moters balsas)

Sudėtiniais vadinami gryniesi dvibalsiai *ai* [ɛɪ], [ɑɪ], [ɛr], *au* [ɔʊ], [ɑʊ], [ɒʊ], *ei* [ɛɪ], [æɪ], [ɛr], *ui* [ʊɪ], [ʊɪ], [ʊr]; *oi* [ɔɪ], [ɔɪ], *ou* [ɔʊ], [ɔʊ], *eu* [ɛʊ] ([ɛʊ]) ir visi mišrieji dvigarsiai (balsio ir *l*, *m*, *n*, *r* junginiai), pvz.:

[ɑɪ] – *tái* [tʰɑɪ], [ɛr] – *laĩkas* [lʰɛrʰkɛs]; [ɑʊ] – *Alatáu* [ɛlɛtʰɑʊ] (kalnagūbriai Vidurinėje Azijoje), [ɔʊ] – *saulėtas* [sɔʊlʰɛtɛs]; [æɪ] – *nėi* [nʰæɪ], [ɛr] – *ėĩti* [ɛrʰtʰɪ]; [ʊr] – *apsukuĩ* [ɛpsʊtʰkʊr], [ʊɪ] – *zuĩkėĩlis* [zʊtʰkʰæ:lʰɪs], *ou* [ɔʊ] – *šou* [ʃɔʊ];

[ɑɪ] – *Gálvė* [gʰɑlʰvʰɛ] (ežeras), [ɛl] – *šáltis* [ʃʰɛlʰtʰɪs]; [ɛm] – *vampýras* [vɛmʲpʰi:res], [ɑm] – *kaĩpas* [kʰɛmʰpɛs]; [ɛn] – *sākant* [sʰa:kɛntʰ], [ɑn] – *kánda* [kʰɑndɛ]; [ɛr] – *kartũs* [kɛrʰtus], [ɛr] – *dabaĩ* [dɛtʰbɛr];

[æɪ] – *kėĩnėĩs* [kʰæɪnʰɛs], [ɛl] – *gėĩsta* [gʰɛlʰstɛ]; [ɛm] – *tempėĩjas* [tʰɛmʰpʰɛ:jɛs], [ɛm] – *suteĩĩs* [sʊtʰtʰɛmʰs]; [æɪ] – *žėĩntas* [ʃʰɛntɛs], [ɛn] – *Grendà* [grɛndɛ] (pavardė); [æɪ] – *gėĩti* [gʰæɪtʰɪ], [ɛr] – *suvertĩ* [sʊvʰɛrʰtʰɪ];

[ɪl] / [rɪl] – *Vĩlma* [vʰɪlʰmɛ] / [vʰɪrʰlʰmɛ], *ilgĩn* [ɪlʲgʰɪn]; [ɪm] / [rɪm] – *tĩmpt* [tʰɪmptʰ] / [tʰɪrʰmptʰ], [ɪm] – *iĩmpilas* [ɪmʰpʰɪlɛs]; [ɪn] / [rɪn] – *kaĩĩn* [kʰɛɪɪn] / [kʰɛɪɪrʰn], [ɪm] – *vieniĩntelis* [vʰiɛɪnʰtʰɛlʰɪs]; [ɪr] / [rɪr] – *fĩrminė* [fʰɪrʰmʰɪnʰɛ] / [fʰɪrʰmʰɪnʰɛ], [ɪr] – *iĩĩgi* [ɪrʰgʰɪ];

[ʊl] – *bulgāras* [bʊlʲgʰɑ:res], [ʊl] – *gulbėĩs* [gʰʊlʰbʰɛs]; [ʊm] – *sakýtum* [sɛkʰɪ:tʰum], [ʊm] – *guĩĩbas* [gʰʊmʰbɛs]; [ʊn] / [ʊr] – *ũncija* [ʊnʰtʰɪjɛ] / [ʊnʰtʰɪjɛ], [ʊn] – *siuĩtė* [sʰiʊnʰtʰɛ]; [ʊr] / [ʊr] – *nastĩrta* [nɛtʰstʊrtɛ] / [nɛtʰstʊrtɛ], [ʊr] – *kuĩ* [kʰʊr];

[ɔl] – *Solveĩgà* [sɔlʰvʰɛɪgɛ], [ɔm] / [ɔm] – *plòmba* [pʰlɔmbɛ] / [pʰlɔmbɛ], [ɔn] / [ɔn] – *Lòndonas* [lɔndɔnɛs] / [lɔndɔnɛs], [ɔr] / [ɔr] – *kuròrtas* [kʊrʰɔrtɛs] / [kʊrʰɔrtɛs];

[ɛl] ([ɛl]) – *belvėderis* [bʰɛlʰvʰɛdʰɛrʰɪs] ([bʰɛlʰvʰɛdʰɛrʰɪs]), [ɛm] ([ɛm]) – *keĩĩpin-gas* [kʰɛmʰpʰɪŋgɛs] ([kʰɛmʰpʰɪŋgɛs]), [ɛn] ([ɛn]) – *ceĩĩntas* [tʰɛntɛs] ([tʰɛntɛs]), [ɛr] ([ɛr]) – *Álbertas* [ɑlʰbʰɛrtɛs] ([ɑlʰbʰɛrtɛs]).

Sudėtiniai yra ir dėl morfemų trumpėjimo susidarę dvigarsiai ir trigarsiai, turintys netrumpąjį pirmąjį dėmenį (balsį ar dvigarsį), pvz.:

[ɛ:l] – *pamažėĩl* [pɛmɛtʰgʰɛ:l], [o:r] – *nórs* [nɔ:rs], [uɔn] – *dúonkubilis* [dʊɔŋkʊbʰɪlʰɪs], [ɛʊl] – *kiaũlpienė* [kʰɛʊlʰpʰiɛnʰɛ].

Pagal tikrumą (kitaip sakant, susidarymo laiką) dvigarsiai skyla į pirminius ir antrinius.

Pirminiai dvigarsiai susidarę natūraliai, kalboje jie įprasti – vartojami nuo seno savuose žodžiuose arba perimti iš naujųjų svetimžodžių (tarptautinių

žodžių). Pavyzdžiui, dvigarsiai [uɔ] ir [ɛr], [ɐr], [ir] žodžiuose *úodas* [¹uɔdes], *beŕti* [²b¹ɛr¹t¹ɪ], *baŕsto* [²b¹er¹sto:], *bìrti* [¹b¹ir¹t¹ɪ] liudija dėsningas senovines kiekybines balsių kaitas: atitinkamai **ē* (→ *é*) : **ā* (→ *o* → *uo*) ir **ĕR* (→ *er*) : **ōR* (→ *ar*) : *R̥* (→ *ir* / *ur*). Pirminiai yra dauguma aptartų dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių.

Antriniai dvigarsiai yra naujesni, tai lengvai pastebima. Šių dvigarsių atsiranda dėl morfemų trumpėjimo – nukritus galo balsiui, sudariusiam atskirą skiemenį, vienas likęs garsas (sklandusis [l], [l̥], [m], [m̥], [n], [n̥], [r], [r̥], [j], [v], [v̥]) yra priverstas prisilieti prie pirmesnio skiemens balsio ar dvibalsio, plg. *er-dvė-jė* [ɛr¹d¹v¹e:¹jɛ] → *erdvėj* [ɛr¹²d¹v¹e:¹ɪ]. Visi antriniai dvigarsiai skirstytini į dvi grupes pagal pirmuoju dėmeniu einančio balsio kiekybę.

Palyginus, pavyzdžiui, *el* [æ¹l] ir *ui* [uɪ] tarimą žodžiuose *kėl-ti* [¹k¹æ¹l¹t¹ɪ] ir *kėl-kraš-tis* [¹k¹æ¹lkre¹t¹ɪs] (: *kē-lias*, *krāš-tas*); *Vil-niui* [¹v¹ɪl¹n¹ɪuɪ] / *Vil-niui* [¹v¹ɪl¹n¹ɪuɪ] ir *Vilniuj* [¹v¹ɪl¹n¹ɪuɪ] / [¹v¹ɪl¹n¹ɪuɪ] (← *Vil-niu-je*) matyti, kad ryškesnių dvigarsių tarimo savitumų nėra. Daiktavardžių *kėlkraštis*, *Vilniuj* dvigarsiai nesiskiria nuo senųjų, pirminių, tariamų žodžiuose *kėl-ti* ir *Vil-niui*. Naujai susidarę garsų junginiai atitinka svarbiausius dvigarsių požymius ir gali būti vadinami tikraisiais dvigarsiais.

Dėl morfemų trumpėjimo dažniau susiformuoja dvigarsiniai junginiai, kurių pirmasis dėmuo – ilgasis-įtemptasis balsis [e:], [o:], [i:], [u:], kartais ir koks nors dvibalsis, pvz.: *dū-mą* + *tráukti* → *dúm-traukis* [¹du:mtrouk¹ɪs]; *pa-no-rėti* → *pa-nōr-ti* [pɐ²no:r¹t¹ɪ]; *dai-no-jė* → *dai-nōj* [dɛ²no:ɪ]. Dėl neįprastos darybos tokius antrinius junginius galima vadinti netikraisiais dvigarsiais (trigarsiais) arba dvigarsinėmis samplaikomis, samplaikiniais dvigarsiais; pastaruosius terminus vartojo Elzbieta Mikalauskaitė (žr. Mikalauskaitė 1975: 55, 60, 61).

Netikrieji antriniai dvigarsiai (trigarsiai) aptinkami žodžio viduje ir gale. Jie vartojami veiksmažodžių šaknyse ir 3 asmens sutrumpėjusiose formose, dūrinių be jungiamojo balsio pirmajame komponente, priesagų *-mena*, *-muo* vediniuose, prieveiksiuose, viename kitame tarnybiniame žodyje (jungtuke, dalelytėje, prielinksnyje), jaustukuose ir ištiktukuose, taip pat kai kurių formų galūnėse (vardažodžių vienaskaitos vietininko, daugiskaitos naudininko ir įnagininko linksnių, veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko 3 asmenų). Pvz.:

ėl [e:l] – *šėlsta* [²ʃe:lstɐ], *mėlžolė* [¹m¹e:lzo:l¹e:], *dėl* [²d¹e:l];

ėm [e:m] – *rémjuostė* [¹r¹e:m¹j¹uost¹e:], *kaĩtkartėm* [²kert¹ker¹t¹e:m], *katėms* [kɛ¹t¹e:ms];

ėn [e:n] – *mėnraštis* [¹m¹e:nre¹t¹ɪs], *kairėn* [kɛ²r¹e:n];

ēr [e:r] – *nustērti* [nu²s¹t¹e:r¹t¹i], *nebēr* [n¹ε²b¹e:r], *bērširois* [b¹e:r¹ʃi¹r¹ʊ¹i:s];
ēj [e:i] – *vējvaikis* [v¹ε¹e:ɪvɛi¹k¹i:s], *erdvēj* [εr¹i²d¹ʊ¹e:i];
ol [o:l] – *tōlti* [t¹o:l¹t¹i], *mólduobē* [m¹o:l¹duob¹e:], *kōl* [k¹o:l];
om [o:m] – *nenórom* [n¹ε¹n¹o:ro:m], *kitóms* [k¹i¹t¹o:ms], *sáugodavom*
 [s¹a¹u¹go:devo:m];
on [o:n] – *keliōnpinigiai* [k¹ε²l¹ɔ:n¹p¹i¹n¹i¹g¹ɛi], *plónmena* [p¹lo:n¹m¹ɛnɛ], *čiōn*
 [t¹ʃ¹ɔ:n];
or [o:r] – *panōrti* [pε²n¹o:r¹t¹i], *órkaitē* [o¹o:r¹kɛit¹e:], *stormuō* [sto:r²muo];
oj [o:i] – *rytój* [r¹i¹o:t¹ɔi], *ói* [o¹o:i], *baltōj* [bɛl²to:i];
yl [i:l] – *skỹlmuša* [s¹s¹k¹i:lm¹ʊʃɛ], *býlkšt* [b¹b¹i:lk¹t^h];
ym [i:m] – *týmpt* [t¹t¹i:mpt^h];
yn [i:n] – *devynmētis* [d¹εv¹i:n¹i²m¹æ:t¹i:s], *pirmỹn* [p¹i¹r¹i²m¹i:n];
yr [i:r] – *žvỹrduobē* [ʒ¹v¹i:r¹duob¹e:], *gyrpeľnỹs* [g¹i:r¹p¹ɛl¹i²n¹i:s] ‘pagyrūnas’;
yj [i:i] – *pašalỹj* [pɛʃɛ²l¹i:i], *širdỹj* [ʃi¹r¹i²d¹i:i];
ūl [u:l] – *kūľgrinda* [k¹u:l¹g¹r¹i¹ndɛ], *siūlvėris* [s¹s¹ɥ¹l¹v¹ɛ:r¹i:s];
ūm [u:m] – *mūmti* [m¹u:m¹t¹i] ‘bliauti, mūkti’, *dūmtraukis* [d¹u:m¹trɔuk¹i:s],
pūmpt [p¹u:mpt^h];
ūn [u:n] – *malūnšparnis* [mɛ²l¹u:nspɛr¹n¹i:s], *nūn* [n¹u:n];
ūr [u:r] – *sūr̃ti* [s¹u:r¹t¹i], *jūrmylė* [j¹ɥ¹r¹m¹i:l¹e:].

Kartais neoficialiojoje šnekamojoje kalboje susidaro dvigarsiai [e:ɪ], [o:ɪ], [i:ɪ], [u:ɪ], [u:ɪ] (rašte žymimi junginiais *ėv*, *ov*, *yv*, *ūv*, *ūj*), pvz.: *tėvžudỹs* [t¹t¹ε:vʒ²d¹i:s], *rankóvgalis* [rɛŋ¹ko:v¹gɛl¹i:s], *alỹvpalmė* [ɛ²l¹i:v¹pɛl¹m¹ɛ:], *nu-pūvnagis* [n¹u¹p¹u:v¹nɛg¹i:s] ‘laumės pirštas’, *kūjgaľvis* [ku:r²gɛl¹v¹i:s] ‘kūja-galvis; buožgalvis’. Elzbieta Mikalauskaitė mini pavyzdį su [i:ɪ] – *gỹvnagis* [g¹i:v¹nɛg¹i:s] (Mikalauskaitė 1975: 60).

Iš netikrųjų dvigarsių labiausiai paplitę *yn* [i:n] ir *om* [o:m]. Jų gausu su-trumpėjusių prievieksmių gale.

Iš trigarsių dažniausi junginiai, kurių pirmąjį dėmenį sudaro sutaptinis dvibalsis *ie* [iɛ] ar *uo* [uɔ]:

uol [uɔl] – *súolsėdis* [s¹uɔl¹s¹ɛ:d¹i:s], *obuolmušỹs* [o:buɔlm¹ʊ²ʃi:s]; *uom*
 [uɔm] – *núompinigiai* [n¹uɔm¹p¹i¹n¹i¹g¹ɛi], *tuōmsyk* [tuɔm¹i²s¹i:k¹h]; *uon*
 [uɔn] – *dúonkubilis* [d¹uɔn¹kub¹il¹i:s], *aguōnpienis* [ɛ²g¹uɔn¹p¹iɛn¹i:s]; *uor*
 [uɔr] – *papuōrti* [pε²p¹uɔr¹t¹i] ‘pašturpti, pasišiausti, pasipūsti’, *Duōrpiiai*
 [d¹uɔr¹p¹ɛi] (kaimas Kupiškio r.); [uɔi] (rašoma *uoj*) – *tuōj* [t¹uɔi];
iel [iɛl] – *aukštieľninkas* [ɔuk¹i¹ʃt¹ɛl¹n¹iŋkɛs], *sielvartáuti* [s¹ɛlver¹ta¹ʊt¹i];
iem [iɛm] – *kiēmsargis* [k¹iɛmsɛr¹g¹i:s], *mažiẽms* [mɛ¹ʒ¹iɛms]; *ien* [iɛn] –

vienplaūkis [vʲien²plouːkʲis], *Šiēnlaukis* [ʲʃʲienlɔukʲis] (kaimo ir miško Raseinių r. pav.), *anādien* [e²ːnɑːdʲien], *išvōien* [ɪʃ¹ːvʲien]; *ier* [iɛr] – *popíergalis* [poː¹pʲiɛrgɐlʲis]; [iɛu] (rašoma *iev*) – *sudiēv* [su²ːdʲiɛu] (VDU parengtame *Lietuvių dabartinės kalbos tarties žodyne* nurodoma, kad tariama [su²ːdʲiɛf]).

Pavyzdžiai su trigarsiais, prasidedančiais sudėtinio dvigarsiu:

aul [ɑul] – *sáulašarė* [¹ːsɑːulɐʃerʲeː]; *aum* [ɒum] – *laūmžirgis* [²ːlɒumʲzʲirˈgʲis];
[ɑur] – *Láursas* [¹ːlaːursɐs] (pavardė);
ail [ɛrl] – *pagaĩlti* [pɐ²ːgerʲlʲtʲɪ]; *aim* [ɑim] – *káimpalaikis* [¹ːkaːmpelɛrˈkʲis];
air [ɛrr] – *žvaĩrti* [²ːzverʲrʲtʲɪ]; *ain* [ɛin] – *rainmařgis* [reim²ːmerˈgʲis];
eil [æil] – *sėilžolė* [¹ːsʲæilʒoːlʲeː];
uil [urɪ] – *muĩlakmenis* [²ːmʊrˈlɛkmʲenʲis], *urm* [urm] – *kūrmrausis* [¹ːkurˈmrɔusʲis] / [¹ːkurˈmrɔusʲis];
iln [ɪln] – *pilnoidūris* [pʲɪlnɔʲrʲɪdʊrʲis], *irm* [ɪrm] – *piřm* [²ːpʲɪrm], *pĩrmtakas* [¹ːpʲĩrmtɛkɐs] / [¹ːpʲĩrmtɛkɐs], *irn* [ɪrn] – *žĩrnmilčiai* [¹ːzʲɪrˈnʲmʲɪlʲtʲɪ] / [¹ːzʲɪrˈnʲmʲɪlʲtʲɪ].

Netikrųjų dvigarsių pasitaiko svetimos kilmės žodžiuose. Į bendrinę kalbą patekusiuose senuosiuose skoliniuose dominuoja dvigarsiai, kurių pirmasis dėmuo – ilgasis-įtemptasis balsis *o* [oː], pvz.: *gōrčius* [²ːgoːrʲtʲʊs] ‘skysčių ir biralų matas’, *kōrtos* [²ːkoːrtoːs], *kvortà* [kvoːrʲtɛ], *morkà* [moːrʲkɛ], *Mortà* [moːrʲtɛ], *altōrtiesė* [ɐl²ːtoːrʲtʲiesʲeː] ‘marška, tiesiama ant altoriaus’, *bajōrkiemis* [bɐ²ːjɔːrʲkʲiemʲis] ‘bajoro ūkis, kiemas’, *gōnkas* [²ːgoːnɐs] ‘priebutis, prienamis, veranda’, *gōntas* [²ːgoːntɐs] ‘stogo dengiama lentelė’, *čigōnvyšnė* [tʲʃʲɪr²ːgoːnʲvʲiːʃʲnʲeː] ‘trešnė’.

Skolintiniuose tikriniuose žodžiuose aptinkama ne tik dvigarsių, kurių pirmas dėmuo yra ilgasis-įtemptasis balsis, bet ir įvairių trigarsių, pvz.: *Vėrdau* [¹ːvʲeːrdɔu] (miesto Vokietijoje pav.; *Werdau*), *Krýnsas* [¹ːkʲrʲiːnsɐs] (miesto Šveicarijoje pav.; *Kriens*), *Súrlahtas* [¹ːsuːrlɛxʲtɐs] (ežero Estijoje pav.; *Suurlaht*); *Láimduota* [¹ːlaːimduotɛ] (latvių moterų vardas), *Reĩnheimas* [²ːrʲeːrnyɛimɐs] (miesto Vokietijoje pav.; *Reinheim*), *Lòunsvikas* [¹ːlɔunˈsʲvʲikɐs] (įlankos Islandijoje pav.; *Lónsvík*), *Kvárnbergsvatnetas* [²ːkvaːrˈnʲbʲerksvɛtʲnʲetɐs] (ežero Švedijoje pav.; *Kvarnbergsvattnet*), *Tòrntonas* [¹ːtɔrntɔnɐs] / [¹ːtɔrntɔnɐs] (miesto Anglijoje pav.; *Thornton*), *Jelĩmslevas* [²ːjɛlʲmʲsʲlʲɛvɐs] (danų kalbininko pavardė; *Louis Trolle Hjelmslev*), *Beřnsas* [²ːbʲɛrnsɐs] (škotų poeto pavardė; *Robert Burns*).

Pagal kilmę, t. y. atsiradimą ir prisitaikymą lietuvių kalboje, dvigarsiai skirstomi į savuosius ir svetimuosius.

Savieji dvigarsiai vartojami paveldėtuose žodžiuose: *nustėmba* [nu² s¹ t¹ ɛ m¹ bɛ], *gėrti* [g¹ ɛ r¹ t¹ i], *ilgas* [i¹ l gɛ s] / [i¹ r l gɛ s], *iñdas* [i² n² dɛ s], *atsigūlti* [ɛ t¹ s¹ i² g u l¹ t¹ i], *burnà* [bur¹ nɛ]; *laikas* [l² i ɛ r kɛ s], *eiti* [e² i t¹ i]. Dvigarsių gausu galūnėse, pvz.: *kañpui* [k² ɛ m¹ p u i], *kampaĩ* [k² ɛ m² p ɛ r]; *gėrei* [g¹ ɛ r¹ ɛ i], *gėriau* [g¹ ɛ r¹ ɛ u]. Visi netikrieji dvigarsiai (trigarsiai) taip pat yra savieji, pvz.: *dārom* [d² a¹ r o¹ m], *gėrėm* [g¹ ɛ r¹ ɛ m], *raudonyn* [r u d o² n¹ i¹ n].

Svetimieji dvigarsiai vartojami naujųjų skolinių kamiene. Vartojami [ɔl] / [ɔ¹ l], [ɔm] / [ɔ¹ m], [ɔn] / [ɔ¹ n], [ɔr] / [ɔ¹ r], [ɛl], [ɛm], [ɛn], [ɛr] (jei skiriama skolininė fonema [e], žymimi [el], [em], [en], [er]) ir [ɔi] / [ɔ¹ i], [ɔu] / [ɔ¹ u], [ɛu] ([eu]). Pvz.: *sòl* [s¹ ɔ l¹] / [s¹ ɔ¹ l¹], *kuròrtas* [k u¹ r¹ ɔ r tɛ s] / [k u¹ r¹ ɔ r tɛ s], *Vėlsas* [v¹ ɛ l¹ sɛ s], *Ròbertas* [r¹ ɔ b¹ ɛ r tɛ s], *Eugėnija* [ɛ u¹ g¹ ɛ n¹ i jɛ].

Sudėtinių dvigarsių fonologinis vertinimas

Sudėtiniai dvigarsiai funkcionuoja kaip dviejų garsų (balsio ir sklandžiojo priebalsio) junginiai:

1. Priegaidė pailgina ne visą dvigarsį, o atskirus jo dėmenis, plg. tvirtapradį, tvirtagalį ir nekirčiuotą variantus: *kártų* [k¹ a r t u¹ :] : *kařtų* [k² ɛ r t u¹ :] : *kartų* [k² ɛ r² t u¹ :]; *verki* [v¹ ɛ r¹ k¹ i] : *veřki* [v² ɛ r¹ k¹ i] : *verkì* [v¹ ɛ r¹ k¹ i].
2. Prieš balsį sudėtiniai dvigarsiai eiti negali – jie suskyla į savarankiškus garsus: balsį ir priebalsį, plg.: *šlai-stý-tis* [ʃ l ɛ r¹ s¹ t¹ i¹ t¹ i s] : *šla-ji-nėti* [ʃ l ɛ j r¹ n¹ ɛ¹ t¹ i] ‘vaikštinėti be darbo’; *drau-gáu-ti* [d r u¹ g a u¹ t¹ i] : *drau-gā-vo* [d r u² g a v o¹ :]; *gùì-ti* [g u i¹ t¹ i] / [g¹ u¹ r¹ t¹ i] : *gù-jo* [g u j ɔ¹ :]; *žėl-ti* [ʒ¹ ɛ l¹ t¹ i] : *žē-lia* [ʒ² ɛ l¹ i ɛ]; *dùm-ti* [d u m¹ t¹ i] / [d¹ u¹ m¹ t¹ i] : *dù-mia* [d u m¹ i ɛ]; *gamìn-ti* [g ɛ¹ m¹ i n¹ t¹ i] / [g ɛ¹ m¹ r¹ n¹ t¹ i] : *gamìna* [g ɛ¹ m¹ i nɛ].
3. Ne tik visas dvigarsis, bet ir atskiri jo dėmenys gali būti priešinami kitiems garsams – sudaryti fonologines opozicijas, pvz.: *laikas* [l² i ɛ r kɛ s] : *laūkas* [l² i u¹ kɛ s]; *reik-ti* [r² i ɛ r k¹ t¹ i] : *reñg-ti* [r² i ɛ ŋ¹ k¹ t¹ i]; *žėg-ti* [ʒ² i ɛ r¹ k¹ t¹ i] : *žeñg-ti* [ʒ² i ɛ ŋ¹ k¹ t¹ i]; *kùltas* [k u l¹ tɛ s] / [k¹ u¹ l¹ tɛ s] : *kòl-tas* [k¹ ɔ l¹ tɛ s] / [k¹ ɔ¹ l¹ tɛ s] ‘JAV inžinieriaus S. Kolto (Colt) konstrukcijos revolveris’ : *kòr-tas* [k¹ ɔ r¹ tɛ s] / [k¹ ɔ¹ r¹ tɛ s] ‘lauko teniso aikštė’.
4. Sudėtiniai dvigarsiai, būdami dviejų garsų junginiai, yra gerokai ilgesni už balsius ir sutaptinius /iɛ/, /uo/.

Vertinant fonologiškai, antruoju sudėtinio dvigarsio dėmeniu laikytinas pusbalsis /l/, /m/, /n/, /r/, /j/ ir /v/. Interpretaciją tvirtai paremia statistinis fonemų dažnumo tyrimas (Girdenis, Karosienė 2010 [1993]: 23–34).

Aktualiausios dvigarsių tarties normos

Tarčiai aktualūs du su dvigarsiais (dvibalsiais ir mišriaisiais dvigarsiais) susiję dalykai. Pirma, ne visada lengva atpažinti, koks garsinis elementas pavartotas naujajame svetimžodyje: dviejų balsių sandūra (hiatas) ar dvigarsis. Antra, kirčiuotuose skiemenyse kartais supanašėja tvirtapradžių ir tvirtagalių sudėtinių dvigarsių diferenciniai požymiai.

1. Svetimžodžiuose (tarptautiniuose žodžiuose) dvibalsiai tariaimi šiais atvejais:

a) *ou* [ɔv]:

- žodžiuose *bòulingas*, *klòunas*, *-ė*, *sòulas* ir jų vediniuose: *bòulingas* [l'boʊl'ɪŋɡəs], *klòunas*, *-ė* [l'klounəs], [l'kloun'ɛ:], *sòulas* [l'soules] 'toks muzikos stilius'; *boulingúoti* [boʊl'ɪŋ'ɟuotɪ], *klounadà* [klounɐ'dɛ]; dėl tvirtapradės priegaidės dvibalsio *ou* pirmasis dėmuo gali būti pailgėjęs iki pusilgio: [l'boʊl'ɪŋɡəs], [l'klounəs], [l'kloun'ɛ:], [l'soules];

b) *eu* [ɛv]:

- daiktavardžiuose *neurònas* [n'ɛu'rɔnəs], *neuròzė* [n'ɛu'rɔz'ɛ:], *leukomà* [l'ɛukɔ'mɐ], *leukèmija* [l'ɛu'kɛm'ɪjɛ], *pleurà* [p'l'ɛu'rɐ], *reumàtas* [r'ɛu²'ma:təs], *teutònai* [t'ɛu'tɔnɐi] ir jų vediniuose, pvz.: *pleurítas* [p'l'ɛu'rɪtəs], *reumatizmas* [r'ɛume'tɪzmes], *teutòniškas*, *-a* [t'ɛu'tɔnɪʃkəs], [t'ɛu'tɔnɪʃkɐ];
- žodžių pirmuosiuose dėmenyse *euro-* [ɛurɔ], *leuko-* [l'ɛukɔ], *neuro-* [n'ɛurɔ], *pleuro-* [p'l'ɛurɔ], *pneumo-* [p'n'ɛumɔ], *pseudo-* [p's'ɛudɔ], *reumo-* [r'ɛumɔ], pvz.: *europarlameñtas* [ɛurɔpɐrlɐ²'m'ɛn'təs], *leukocítai* [l'ɛukɔ'tɪtɐi], *neurologas*, *-ė* [n'ɛurɔ'lɔɡəs], [n'ɛurɔ'lɔɡ'ɛ:], *pleuroskòpija* [p'l'ɛurɔ'skɔp'ɪjɛ], *pleuoperikárdinis*, *-ė* [p'l'ɛurɔp'ɛrɪ¹'ka'r'dɪn'ɪs], [p'l'ɛurɔp'ɛrɪ¹'ka'r'dɪn'ɛ:], *pneumònija* [p'n'ɛu'mɔn'ɪjɛ], *pseudonìmas* [p's'ɛudɔ'nɪmɐs], *reumokardítas* [r'ɛumɔkɐr'dɪtəs].

Žodžiuose *neutralūs*, *-i*, *neutrònas* ir jų vediniuose gali būti tariamasis dvibalsis *eu* [ɛv] arba du atskiri balsiai: *neutralūs*, *-i* [n'ɛutɾe'lus], [n'ɛutɾe'lɪ] / [n'ɛ.utɾe'lus], [n'ɛ.utɾe'lɪ], *neutralizàcija* [n'ɛutɾelɪ²'za:tɪjɛ] /

[nʲɛ.ʊtrɛlʲɪˈzɑːʂʲɪjɐ], *neutralizuoti* [nʲɛʊtrɛlʲɪˈzuɔʈʲɪ] / [nʲɛ.ʊtrɛlʲɪˈzuɔʈʲɪ]; *neutrònas* [nʲɛʊˈtrɔnɐs] / [nʲɛ.ʊˈtrɔnɐs], *neutròninis* [nʲɛʊˈtrɔnʲɪnʲɪs] / [nʲɛ.ʊˈtrɔnʲɪnʲɪs].

2. Kai kuriuose svetimžodžiuose tariami *uo* [uɔ], *ie* [iɐ] ir *ai* [ɑɪ], [ɐɪ], [ɐr] (virtimas dvibalsiais liudija prisitaikymą prie lietuvių kalbos) arba atskiri balsiai kaip originalioje kalboje:

- *flúoras* [ˈfluɔrɐs] / *fluòras* [flu.ˈɔrɐs], *virtuòzas* [vʲɪrˈtuɔzɐs] / *virtuòzas* [vʲɪrtu.ˈɔzɐs];
- *dietà*, *diètos* [dʲiɐˈtɐ], [ˈdʲiɛtoːs] / *dietà*, *diètos* [dʲiɐˈtɐ], [dʲɪˈjetoːs]; *higienà*, *higiènos* [ɣʲɪgʲiɐˈnɐ], [ɣʲɪˈgʲiɛnoːs] / *higienà*, *higiènos* [ɣʲɪgʲɪˈjɐˈnɐ], [ɣʲɪgʲɪˈjɛnoːs]; tarp nedvigarsio balsių *i* [ɪ] ir *e* [ɛ] tariant įterpiamas *j* [j];
- *mozáika* [mɔˈzɑːɪkɐ] / *mozāika* [mɔˈzɑːjɪkɐ] / *mozāika* [mɔˈzɑːɪkɐ];
- *naivùs*, *-ì*, *naïvų*, *-iq* [nɐɪˈvʊs], [nɐɪˈvʲɪ], [nɐˈɪvuː], [nɐˈɪvʲæː] / [nɐjɪˈvʊs], [nɐjɪˈvʲɪ], [nɐˈjɪvuː], [nɐˈjɪvʲæː] / *naivùs*, *-ì*, *naïvų*, *-iq* [nɐɪˈvʊs], [nɐɪˈvʲɪ], [ˈnɐɪvuː], [ˈnɐɪvʲæː]; tarp nedvigarsio balsių *a* [ɑː], [ɐ] ir *i* [ɪ] tariant gali būti įterpiamas *j* [j].

3. Kirčiuoti tvirtapradžiai sudėtiniai dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai kokybiškai ir pagal dėmenų trukmę skirtingi nuo atitinkamų kirčiuotų tvirtagalių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių. Tvirtapradžių dvigarsių pirmasis dėmuo – žemutinis balsis – pailgėja iki pusilgio. Pirmasis dėmuo – aukštutinis balsis *i* [ɪ], *u* [ʊ] ir tarptautinių žodžių *o* [ɔ] – tariami trumpi, panašiai kaip atitinkami atskiri balsiai, tik kartais, ypač laisvesnio stiliaus kalboje, jie gali irgi šiek tiek pailgėti, pvz.: *kálnas* [ˈkɑːlnɐs], *kélti* [ˈkʲɛːlʲtʲɪ], *kìlti* [ˈkʲɪlʲtʲɪ] / [ˈkʲɪlʲtʲɪ], *kùlti* [ˈkʊlʲtʲɪ] / [ˈkʊːlʲtʲɪ], *kòlba* [ˈkɔːlbɐ] / [ˈkɔːlbɐ]. Tvirtagalių sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių antrasis dėmuo dėl priegaidės pailgėja visada, pvz.: *kaĺba* [ˈkɛːlbɐ], *keĺs* [ˈkʲɛːs], *kiĺniai* [ˈkʲɪlʲnʲɪɪ], *kuĺnas* [ˈkʊːlnɐs]. Kokybiniai požymiai ryškesni dėmens, gaunančio priegaidės spūdį:

- a) tvirtapradžiai dvibalsiai *ái* [ɑɪ], *áu* [ɑʊ], *éi* [ɛɪ] ir *úi* [ʊɪ] / [ʊɪ] turi būti skiriami nuo atitinkamų tvirtagalių dvibalsių *aĩ* [ɐr], *aũ* [ɔʊ], *eĩ* [ɛr] ir *uĩ* [ʊr], plg.:

táiko [ˈtɑːɪkoː] : *taĩkq* [ˈtɛːrkɑː],

pláuuko [ˈplɑːʊkoː] (dktv.; vns. vard. *pláukas*) : *plaũko* [ˈplɔːʊkoː] (vksm., būt. 1. 3 a.; bendr. *plaukýti*),

téisė [ˈtʲɛːɪsʲɛː] (dktv.) : *teĩsė* [ˈtʲɛːɪsʲɛː] (vksm., būt. 1. 3 a.; bendr. *teĩsti*),

zùiti [ˈzuːtʲɪ] : *zuĩkį* [ˈzuːrkʲɪ];

- b) tvirtapradžiai mišrieji dvigarsiai *ál* [aːl], *ám* [aːm], *án* [aːn], *ár* [aːr]; *él* [æːl], *ém* [æːm], *én* [æːn], *ér* [æːr] turi būti skiriami nuo atitinkamų tvirtagalių mišriųjų dvigarsių *al̃* [eːl̃], *am̃* [eːm̃], *añ* [eːñ], *ar̃* [eːr̃]; *eĭ* [ɛːl̃], *eġ* [ɛːm̃], *eñ* [ɛːñ], *eř* [ɛːr̃], plg.:

káltas [ˈkaːltes] : *kaĭtas* [ˈkɛl̃tes],
bám̃ba [ˈbaːmbɐ] : *baġmba* [ˈbɛm̃bɐ],
ánkštis [ˈaːŋkʲɪʃtʲɪs] ‘pailgas kelių sėklų vaisius’ : *añkštis* [ˈɐŋkʲɪʃtʲɪs] ‘ankštumas’,
kártas [ˈkaːrtɐs] : *kařtas* [ˈkertɐs];
kéltis [ˈkʲɛl̃tʲɪs] : *keĭtis* [ˈkʲɛl̃tʲɪs] ‘pėdos viršaus pakilimas’,
lémpa [ˈlʲɛmpɐ] : *leġmpa* [ˈlʲɛmpɐ] ‘darosi lepus, išlepeš’,
sénsta [ˈsʲɛnstɐ] : *señka* [ˈsʲɛŋkɐ],
mérkti [ˈmʲɛr̃kʲtʲɪ] ‘pridengti akis vokais’ : *meřkti* [ˈmʲɛr̃kʲtʲɪ] ‘nardinti į vandenį’;

- c) tvirtapradžiai mišrieji dvigarsiai *il̃* [ɪl̃] / [r̃l̃], *im̃* [ɪm̃] / [r̃m̃], *iñ* [ɪñ] / [r̃ñ], *ir̃* [ɪr̃] / [r̃r̃]; *ul̃* [ʊl̃] / [ʊr̃], *um̃* [ʊm̃] / [ʊr̃m̃], *uñ* [ʊñ] / [ʊr̃ñ], *ur̃* [ʊr̃] / [ʊr̃r̃] turi būti skiriami nuo atitinkamų tvirtagalių mišriųjų dvigarsių *il̃* [ɪl̃], *iñ* [ɪm̃], *iñ* [ɪñ], *iř* [ɪr̃]; *uĭ* [ʊl̃], *uġ* [ʊm̃], *uñ* [ʊñ], *uř* [ʊr̃], plg.:

pĭl̃kas [ˈpʲɪl̃kɐs] / [ˈpʲɪr̃l̃kɐs] : *viĭl̃kas* [ˈvʲɪl̃kɐs],
kĭmti [ˈkʲɪm̃tʲɪ] / [ˈkʲɪr̃m̃tʲɪ] : *iġmti* [ˈɪm̃tʲɪ],
gĭnti [ˈgʲɪm̃tʲɪ] / [ˈgʲɪr̃ñtʲɪ] ‘stengtis atremti puolimą, saugoti’ : *giñti* [ˈgʲɪñtʲɪ] ‘varyti’,
vĭrti [ˈvʲɪr̃tʲɪ] / [ˈvʲɪr̃r̃tʲɪ] : *viřsti* [ˈvʲɪr̃s̃tʲɪ];
kũlti [ˈkʲʊl̃tʲɪ] / [ˈkʲʊr̃l̃tʲɪ] : *guĭti* [ˈgʲʊl̃tʲɪ],
stũmti [ˈstʲʊm̃tʲɪ] / [ˈstʲʊr̃m̃tʲɪ] : *drum̃sti* [ˈdrʊm̃s̃tʲɪ],
jũngia [ˈjʲʊŋgʲɐ] : *juñta* [ˈjʲʊñtɐ],
kũrti [ˈkʲʊr̃tʲɪ] / [ˈkʲʊr̃r̃tʲɪ] : *kuřsti* [ˈkʲʊr̃s̃tʲɪ] ‘darytis kurčiam’.

4. Kirčiuoti svetimžodžių dvibalsiai *oi* [ɔɪ], *ou* [ɔʊ] ir mišrieji dvigarsiai *ol* [ɔl], *om* [ɔm], *on* [ɔn], *or* [ɔr] tartini tvirtapradžiškai, pvz.: *vòltas* [ˈvɔltes], *pòm̃pa* [ˈpɔmpɐ], *fòndas* [ˈfɔndɐs], *tòrtas* [ˈtɔrtɐs], *steròidai* [s̃tʲɛˈɪrɔɪdɐɪ], *Fròidas* [ˈfrɔɪdɐs], *klòunas* [ˈklɔʊnɐs]. Dėl priegaidės pirmasis dėmuo gali būti pa- ilgėjęs iki pusilgio: [ˈvɔːltes], [ˈpɔːmpɐ], [ˈfɔːndɐs], [ˈtɔːrtɐs], [s̃tʲɛˈɪrɔɪdɐɪ], [ˈklɔːʊnɐs].

5. Kirčiuotas svetimžodžių dvibalsis *ei* [ɛɪ] ir mišrieji dvigarsiai *em* [ɛm], *en* [ɛn] tartini tvirtagališkai, pvz.: *rė̃isas* [ˈrʲɛrsɐs], *keġpingas* [ˈkʲɛm̃pʲɪŋgɐs], *ceñtas* [ˈtʲɛñtɐs].

6. Kirčiuotas svetimžodžių dvibalsis *eu* [ευ] ir mišrieji dvigarsiai *el* [ɛl], *er* [ɛr] tartini tvirtagališkai arba tvirtapradiškai, pvz.: *terapeūtas* [tʰɛɾɐ²ˈpʲɛʊtɐs] / *terapeūtas* [tʰɛɾɐ¹ˈpʲɛʊtɐs], *elfas* [ʲɛlˈfɐs] / *elfas* [ʲɛlˈfɐs], *ekspeřtas*, -ė [ɛkʲɪ²ˈsʲpʲɛɾtɐs], [ɛkʲɪ²ˈsʲpʲɛɾtɐ:] / *ekspeřtas*, -ė [ɛkʲɪ¹ˈsʲpʲɛɾtɐs], [ɛkʲɪ¹ˈsʲpʲɛɾtɐ:].

GARSŲ PRISITAIKYMAS KALBOJE

Labai retai tariami pavieniai, izoliuoti garsai. Vienas po kito tariami garsai prisitaiko prie šalia esančių, nes, kontroliuojant centrinei nervų sistemai, kalbos padargai veikia sinchroniškai. Garsų taikymasis, vieno garso poveikis kitam vadinamas koartikuliacija (lot. *co-* ‘su-, są-; kartu’ + *articulatio* < *articulo* ‘aiškiai tariau; skaidau’) (Hardcastle, Hewlett 1999: 1). Koartikuliacijos užduotis – išsiaiškinti, kaip smegenys, centrinė nervų sistema valdo raumenis, kurie judina kalbos padargus. Fonetikai aktualūs dėl koartikuliacijos vykstantys pakitimai, nes, taikydami vienas prie kito, garsai stipriau ar silpniau pakinta. Pakitę garsai yra paprasčiau ir patogiau tariami.

Garsų kitimai laiko atžvilgiu yra dvejopi: diachroniniai (istoriniai) ir sinchroniniai (vienalaikiai).

Diachroniniai fonetiniai procesai

Diachroniniai kitimai įvyksta per tam tikrą laiko tarpą. Dėl jų vieną sinchroninę sistemą ilgainiui pakeičia kita. Diachronija leidžia suvokti kalbos ir konkrečių jos reiškinių esmę, ypač paaiškinti įvairius nenuoseklumus, išimtis, žvelgiant iš dabarties pozicijos. Pavyzdys – nevienodi veiksmazodžio formų *mės-ti* [ˈmʲɛsʲtʲɪ] ir *mė-ta* [ˈmʲæ:tɐ], *mė-tė* [ˈmʲæ:tʲe:] šaknies galo priebalsiai. Jie skiriasi, nes naujai įsivestas bendratis *s*; senesnė bendratis forma, kaip rodo *mēt-a* [ˈmʲæ:tɐ] ir *mēt-ė* [ˈmʲæ:tʲe:], buvo **mēt-ti*. Pirmasis iš susidūrusių sprogstamųjų *tt* pasikeitė (išpanašėjo) pagal vieną savo požymį – oro skverbimosi būdą, pavirto pučiamuoju *s*.

Diachroniniai procesai apima kiekybinę ir kokybinę balsių kaitą, disimiliaciją, afrikaciją, metatezę, garsų iškritimo ir pridėjimo reiškinius: eliminaciją, aferezę, sinkopę, apokopę, kontrakciją, eliziją, haplologiją ir protezę, epentezę.

Kiekybinė balsių kaita – reiškinys, kai giminiškų žodžių šaknyse, skirtingose to paties žodžio formose kaitaliojasi tas pats istorinis trumpasis ir ilgasis balsis. Pvz.:

[ɪ] (< *i) : [i:] (< *ī) – *dìdelis* [ˈdʲɪdʲɛlʲɪs] : *dỹdis* [ˈdʲi:dʲɪs]; *skìlo* [sʲkʲɪlo:] : *skỹla* [ˈsʲkʲi:lɐ];

[ʊ] (< *ū) : [u:] (< *ū) – *mùša* [ˈmuʃɐ] : *mũšis* [ˈmu:ʃʲɪs]; *dũsti* [ˈdusʲtʲɪ] : *dũsta* [ˈdu:stɐ];

[ɛ] / [æ:] (< *ē) : [e:] (< *ē) – *vėžti* [ˈvʲɛʃˈtʲɪ], *vėža* [ˈvʲɛʃˈzɐ] : *vėžės* [ˈvʲɛʃˈzʲɛs];
geriū [gʲɛˈrʲɪʊ], *gėria* [ˈgʲɛˈrʲɪɐ] : *gėrė* [ˈgʲɛˈrʲɪɐ];

[ɐ] / [ɑ:] (< *ā) : [o:] (< *ā) – *gražūs* [grɛˈʒus], *grąžų* [ˈgrɑːzu:] : *grōžis* [ˈgroːʒʲɪs]; *varýti* [vɐˈrʲiːtʲɪ], *vāro* [ˈvaːro:] : *vorà* [voːrɐ].

Kokybinė balsių kaita – reiškiny, kai giminiškų žodžių šaknyse ar to paties žodžio formose kaitaliojasi skirtingos kokybės balsiai ar dvigarsiai.

Pagrindas – trumpųjų *ē : *ā ir ilgųjų *ē : *ā kaita. Kalbамieji trumpieji balsiai, kaip jau minėta, šiuo metu yra dvejopi: trumpieji [ɛ], [ɐ] ir dėl kirčio pailgėję, virtę ilgaisiais [æ:], [ɑ:]; ilgieji balsiai pakitę kokybiškai, susiaurėję. Atsižvelgus į diachroninius pakitimus, kaitą galima žymėti taip: [ɛ] / [æ:] : [ɐ] / [ɑ:] : [e:] : [o:] / [uo], pvz.:

vėžti [ˈvʲɛʃˈtʲɪ], *vėža* [ˈvʲɛʃˈzɐ] : *važiúoti* [vɐˈʒʲɪʊtʲɪ], *vāžis* [ˈvaːʒʲɪs] : *vėžės* [ˈvʲɛʃˈzʲɛs];

slegiū [sʲlʲɛˈgʲɪʊ], *slėgia* [ˈsʲlʲɛˈgʲɪɐ] : *slāktai* [ˈsʲlaːktɐi] ‘prietaisas pelėms, žvėreliams gaudyti, spąstai, žabangai’ : *slėgti* [ˈsʲlʲɛˈktʲɪ] : *slogà* [sloːˈgɐ], *sluoksnis* [ˈsluoksnʲɪs].

Prie aptartos pagrindinės kaitos garsų iš galo gali prišlyti kuris nors sklandusis priebalsis (R, t. y. [r l m n]) arba [ɪ], [ʊ]. Taip susidaro dar trys – balsių *e*, *i*, *u* – kaitos eilės. Kalboje aptinkami ne visi kaitos eilių nariai, be to, kai kurie žodžiai nepaplitę, žinomi tik atskirose Lietuvos vietovėse.

- *e* eilė: *eR* : *aR* : *ėR* : *uoR* : *iR* : *uR* : *yR* : *ūR*, pvz.:

gėrti [ˈgʲɛˈrʲɪtʲɪ] : *prāgaras* [ˈpraːgɐrɐs] ‘rijūnas, ėdrūnas, besotis’ : *gėrė* [ˈgʲɛˈrʲɪɐ] : *girtas* [ˈgʲɪrtɐs] : *gūrķšnis* [ˈgʲurˈkʲʃnʲɪs];

tvėrti [ˈtʲvʲɛˈrʲɪtʲɪ] : *tvārtas* [ˈtʲvaːrtɐs] : *tvėrė* [ˈtʲvʲɛˈrʲɪɐ] : *tvirtas* [ˈtʲvʲɪrtɐs] : *turėti* [tuˈrʲɛːtʲɪ] : *tūris* [ˈtuːrʲɪs].

- *i* eilė: *ie*, *ei* (*ej*) : *ai* (*aj*) : *ė(j)* : *i(j)* : *y*, pvz.:

šliėti [ˈʃʲlʲɪɛtʲɪ], *šlėivas* [ˈʃʲlʲɪɐvɐs], *šlėja* [ˈʃʲlʲɪɐːɐ] ‘šlieja’ : *šlaĩtas* [ˈʃʲlɪrtɐs], *šlajos* [ˈʃʲlaːjɔːs] ‘darbinės rogės’, *šlėjo* [ˈʃʲlʲɪɐːjɔː] ‘šliejo’ : *šlijo* [ˈʃʲlʲɪjɔː] : *šlyti* [ˈʃʲlʲɪːtʲɪ];

šviēsti [ˈʃʲvʲɪɛsʲtʲɪ], *šveĩsti* [ˈʃʲvʲɪɐsʲtʲɪ] : *ātšvaitas* [ˈaːtʃvɪrtɐs] : *švėstelti* [ˈʃʲvʲɪɛsʲtʲɛlʲtʲɪ] ‘mestelėti, duoti’ : *švōisti* [ˈʃʲvʲɪsʲtʲɪ] : *švytėti* [ʃʲvʲɪːˈtʲɛːtʲɪ].

- *u* eilė: *au*, *au* (*av*, *ov*) : *ė(v)* : *uo* : *u* : *ū*, pvz.:

čiaupti [ˈtʲɕʲɐʊpʲtʲɪ], *taupýti* [tɔʊˈpʲɪːtʲɪ] : *čiuõpti* [ˈtʲɕʲɐʊpʲtʲɪ] : *tuopýti* [tɔʊˈpʲɪːtʲɪ] ‘taupyti’ : *čiũpti* [ˈtʲɕʲɐpʲtʲɪ] (ir *čiũpsóti* [ˈtʲɕʲɐːpʲsoːtʲɪ] ‘būti susičiaupus’);

blaūstis [ˈblɔʊsˈtʲɪs] ‘niauktis, ūktis’ : *blėsti* [ˈbʲlʲeːsˈtʲɪ] : *blúostas* [ˈblɔʊstɐs] : *blūsti* [ˈblɔʊsˈtʲɪ] ‘akims merktis, snusti’ : *blūsà* [blɔʊˈsɐ] ‘snaudimas, snaudulys’;

ràuti [ˈrɑʊtʲɪ] : *ravėjo* [rɐˈvʲeːjɔː], *róvė* [ˈroːvʲeː].

Kartais pasireiškia ir mišri kaita. Ji apima narius, priklausančius skirtingoms eilėms, pvz.:

plėšyti [ˈpʲlʲeːʃiːtʲɪ] : *plúostas* [ˈplɔʊstɐs] (*e* eilė), *plėišėti* [ˈpʲlʲæːʃeːtʲɪ] : *atplaišà* [ɐtplɐiˈʃɐ] : *plyšti* [ˈpʲlʲiːʃtʲɪ] (*i* eilė), *plaušai* [plɔʊˈʃɐr] (*u* eilė);

brėžti [ˈbʲrʲeːʃtʲɪ] : *brížės* [ˈbʲrʲɪʒʲeːs] ‘spyruoklinės akėčios’: *brỹžis* [ˈbʲrʲɪʒʲɪs] ‘rėžys, linija, užbrėžimas’ : *brúožas* [ˈbruɔʒɐs] (*e* eilė) : *braižyti* [brɐiˈʒiːtʲɪ] (*i* eilė) : *brúžinti* [ˈbruːʒɪnˈtʲɪ] : *nubraužti* [nɔʊˈbruɔʃtʲɪ] ‘nubruožti, nubraukti’ (*u* eilė).

Disimiliacija, arba išpanašėjimas, – vieno iš dviejų vienodų ar panašių priebalsių pakeitimas artimos artikuliacijos priebalsiu. Pvz., *t* ([t], [tʲ]), *d* ([d], [dʲ]), susidūrę su tokiais pačiais *t* ([t], [tʲ]), *d* ([d], [dʲ]), išvirto į *s* ([s], [sʲ]) (prieš dusliuosius priebalsius) ir *z* ([z], [zʲ]) (prieš skardžiuosius): **mēt-ti* (plg. *mēt-ė* [ˈmʲæːtʲeː]) > *mėsti* [ˈmʲɛsˈtʲɪ]; **met-damas* > *mėsdamas* [ˈmʲɛzdɐmɐs]; **išvód-ti* (plg. *išvód-o* [ɪʃˈvʲiːdoː]) > *išvósti* [ɪʃˈvʲiːsˈtʲɪ]; **vaĩd-das* (plg. *vaĩd-ėntis* [vɐiˈdʲæːnˈtʲɪs]) > *vaĩzdas* [ˈvɐɪzɐs].

Tarmėse galima išgirsti ir tokių pavyzdžių kaip *kalĩdorius* [kɐˈlʲiɔɾʲɔʊs] ‘koridorius’ (*rr* > *lr*), *lėndrė* [ˈlʲæːnˈdʲrʲeː] ‘nendrė’ (*nn* > *ln*), *šálmėtės* [ˈʃɑˈlʲkʲmʲeːtʲeːs] ‘šaltmėtės’ (*tt* > *kt*). Priebalsiai šiuose tarminiuose pavyzdiuose veikia vienas kitą per atstumą – yra įvykusi tolimoji disimiliacija.

Afrikacija (lot. *affricatio* ‘(i)trynimasis’) – sprogstamojo priebalsio vartojimas sudėtinio priebalsiu, t. y. afrikata. Afrikatų pradžia (ekskursija) yra kaip sprogstamųjų priebalsių, o tarimas (ekspozicija) ir pabaiga (rekursija) – kaip toje pačioje vietoje artikuliuojamų pučiamųjų. Lietuvių kalboje savos afrikatos yra *č* ([tʃʲ]), *dž* ([dʒʲ]) (džukuojančiosiose šnektose – *c* ([tsʲ]), *dz* ([dzʲ])). Jos kilo iš junginių **tj*, **dj*, pvz.: **svetjuñ* > *svečių* [sʲvʲɛˈtʃʲuː], **gaĩdja* > *gaĩdžio* [ˈgɐɪdʒʲoː].

Metatezė – priebalsių sukeitimas vietomis bendrašakniuose žodžiuose. Prieš sprogstamuosius priebalsius tariami priebalsių grupių *ks*, *kš*, *gz*, *gž*, o prieš balsius – *sk*, *šk*, *zg*, *žg*, pvz.: *pliėksti* [ˈpʲlʲieksˈtʲɪ] : *pliėskia* [ˈpʲlʲiesˈkʲɛ], *rėikšti* [ˈrʲæːɪkʲtʲɪ] : *rėiškia* [ˈrʲæːɪʃˈkʲɛ], *rėgzti* [ˈrʲeksˈtʲɪ] : *rėzga* [ˈrʲæːzgɐ], *džėrėgzti* [ˈdʒʲɐrʲɪkʲtʲɪ] : *džėrėžgia* [ˈdʒʲɐrʲɪʒˈgʲɛ].

Eliminacija – priebalsio išmetimas darant naują žodį. Dažnai išmetamas išmetamas *t* ([t], [tʰ]) arba *d* ([d], [dʰ]), tariamas prieš pučiamąjį *s* ([s], [sʰ]) ar kurį nors sklandųjį priebalsį, pvz.: *mąst-lūs* > *mąslūs* [maˈslus], *raud-muō* > *raumuō* [rɒu²ˈmuɔ], *smárd-vė* > *smárvė* [ˈsmarˈvʲeː].

Aferezė – garso išmetimas žodžio pradžioje, pvz.: *beždžiōnė* [bʲɛ²ˈʒʲdʒʲɔːnʲeː] (brus. *абязьяна*), *Zarasai* [zere²ˈser] < **Azarasai* (sėlių *Ezerasai* ‘ežeruotasis’, žr. Būga 1959: 20–21).

Sinkopė – trumpojo nekirčiuoto balsio išmetimas žodžio viduje, pvz.: *šitai* > *štaĩ* [ˈʃtɛr], *kėlinės* > *kėlnės* [ˈkʲæːlʲnʲeːs], *vìsakas* > *vìskas* [ˈvʲɪskɐs]. Tokių pavyzdžių gausu tarmėse, čia išmetami ir balsiai *e* [ɛ], *u* [u]: *šulinys* [ʃulʲɪ²ˈnʲiːs] > *šulnys* [ʃulʲɪ²ˈnʲiːs], *dárgana* [ˈdɑːrgɛnɐ] > *dárgna* [ˈdɑːrgnɐ], *dì-deliai* [ˈdʲɪdʲɛlʲɛi] ‘labai, smarkiai’ > *dìdliai* [ˈdʲɪdʲlʲɛi], *sąsiuvinis* [ˈsaːsʲʊvʲɪnʲɪs] > *sąsvinis* [ˈsaːsʲvʲɪnʲɪs] ir pan.

Apokopė – vieno ar kelių garsų numetimas žodžio gale, pvz.: *nėšas* [ˈnʲæːʃɐs] < *nėšasi* [ˈnʲæːʃɐsɪ], *mėdy* [ˈmʲæːdʲiː], *mėdyj* [ˈmʲæːdʲiːɪ] < *mėdyje* [ˈmʲæːdʲiːjɛ], *šiañdie* [ˈʃʲɛnʲˈdʲiɛ] < *šiañdien* [ˈʃʲɛnʲˈdʲiɛn].

Kontrakcija – dviejų skirtingų garsų sutraukimas į vieną. Sutraukiami balsiai (pvz.: *ne-yrà* > *nėrà* [nʲeːˈrɐ], *grė-(j)imas* < *greĩmas* [ˈgrʲɛˈrmɐs] ‘plėvelė ant virinto pieno ar sriubos’) ir priebalsiai (pvz.: *mùš-s* > *mùš* [ˈmʊʃ], *lūž-snà* > *lūšnà* [luːˈʃnɐ] (plg. *lūžo* [ˈluːʒoː])). Rašyba galinio šaknies priebalsio ir priesagos priebalsio kontrakcijos (š < šs / žs) neparodo.

Elizija – vieno balsio išmetimas žodžio ar morfemos gale, kai kitas žodis prasideda tokiu pat balsiu, pvz.: *nėsti* [ˈnʲæːsʲtʲɪ] < *ne ėsti*, *nesù* [nʲɛˈsu] < *ne esù*, *neĩti* [ˈnʲɛɪtʲɪ] < *ne eĩti*, *amžinātilsį* [ɐmʲʒʲɪ²ˈnɑːtʲɪlʲsʲiː] < *ámžinq ātilsį*.

Haplogigija – vieno iš dviejų vienodų ar panašių skiemenų išmetimas. Bendrinėje lietuvių kalboje kartais išmetamas skienuo *-ni-* priesagos *-inin-* kas vediniuose, pvz.: *mašíninkas* [mɐʃʲɪnʲɪŋˈkɐs] < *mašínininkas*, *šulininĩkas* [ʃulʲɪ²ˈnʲɪŋˈkɐs] < *šulininiĩkas*.

Protezė – neetimologinio garso pridėjimas žodžio pradžioje. Toks pridėtinis *s* ([s], [sʰ]) yra žodžiuose *stvérti* [ˈsʲtʲvʲæˈrʲtʲɪ] < *tvérti* ‘imti, griebti’, *skėšti* [ˈsʲkʲɛːsʲtʲɪ] < *kėšti* ‘plėsti’. Pavyzdžių su protetiniu balsiu galima rasti tarmėse: *atkōčius* [ɛtk²ˈoːtʲʲʊs] ‘audėjas’ (lenk. *tkacz*; plg. pavardes *Atkočaitis*, *Atkočiūnas*), *uzbōnas* [u²ˈzboːnɐs] ‘ąsotis’ (lenk. *zban*, brus. *збан*).

Epentezė – neetimologinio garso įterpimas žodžio viduje, pvz., *žvaigždė* [ʒvɛɪgʲɪ²ˈʒʲdʲeː] (plg. kai kurių žemaičių *žvaizdė*, rus. *звезда*). Tarmėse vartojami *vykšnià* [vʲiːkʲʃnʲɛ] < *vyšnià* [vʲiːʃnʲɛ], *nuveĩna* [nu²ˈvɛɪnɐ] < *nueĩna* [nu²ˈɛrnɐ], *pāletas* [ˈpaːlʲɛtɐs] > *páltas* [ˈpaːlʲtɐs].

Garsų kitimą lemia kalbos tvarkos (ritmo), skirtumo (įvairumo) ir trumpumo siekis. Kitaip sakant, garsai kinta, kad palengvėtų tarimas.

Didelę dalį garsų kaitos dėsningumų galima paaiškinti pasirėmus dabartinės kalbos duomenimis – pritaikius tam tikras morfonologijos taisykles. Pavyzdžiui, *e* [ɛ], [æ] : *é* [e:] kaita nuosekliai pasireiškia tokių veiksmažodžių kaip *kėlti* [ˈkʲæːlʲtʲɪ], *kėlia* [ˈkʲæːlʲɛ], *kėlė* [ˈkʲeːlʲe:]; *šėrti* [ˈʃʲæːrʲtʲɪ], *šeria* [ˈʃʲæːrʲɛ], *šérė* [ˈʃʲeːrʲe:]; *sėmti* [ˈsʲæːmʲtʲɪ], *sėmia* [ˈsʲæːmʲɛ], *sémė* [ˈsʲeːmʲe:] pagrindinėse formose; *e* [ɛ], [æ] : *a* [a] kaita būdinga galūnių vediniams daiktavardžiams, padarytiems iš priešdėlinių veiksmažodžių: *pāsaka* [ˈpaːsəkə] (: *pāsėkė* [ˈpɛːʃkʲe:]), *núolaida* [ˈnuɔləɪdə] (: *nulėido* [nuˈlʲæːɪdo:]), *įtampa* [ˈiːtempə] (: *įtempė* [ˈiːtɛmʲpʲe:]) ir pan.

Sinchroniniai fonetiniai procesai

Sinchroniniai kitimai yra gyvi, vyksta realiu laiku – į kintančią kalbą žvelgiama iš kalbos vartotojo pozicijos. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *mėsti* [ˈmʲɛsʲtʲɪ], *mėta* [ˈmʲæːtɛ], *mėtė* [ˈmʲæːtʲe:] tariamosios nuosakos formoje *mėstų* [ˈmʲɛstu:] ištariamas priebalsis *s* [s], o būtojo dažninio laiko formoje *mėsdavo* [ˈmʲɛzdɐvo:] – *z* [z]. Taigi fonemai /s/ atstovauja du priebalsiai: [s] ir [z]. Antrasis priebalsis [z] atsiranda priebalsiui [s] prieš skardųjį [d] suskardėjus.

Sinchroniniai procesai apima dviejų vienodų garsų sandūrą, garsų derinimą frazėje (žodžių viduje ir tarp žodžių), žodžių pradžios ir galo dėsnius.

Vienodų garsų sandūrą suprantame kaip tokios pat arba labai artimos artikuliacijos garsų susijimą. Sandūra galima, kai viena morfema baigiasi tokiu garsu, koku prasideda kita morfema.

Skirtingiems skiemenims priklausantys du susidūrę balsiai vadinami hiatu (sambalsiu); vienas hiatui priklausantis balsis gali eiti dvigarsio dėmeniu. Lietuviškos kilmės žodžiuose hiatas aptinkamas tarp priešdėlio ar sangrąžos dalelytės ir šaknies ir tarp dviejų dūrinio šaknų (pirmasis balsis, paprastai *a*, eina jungiamuoju balsiu), pvz.: *pa-aštrėti* [pɛ.ɐˈʃʲtʲrʲeːtʲɪ], *susi-ima* [suˈsʲɪ.ɪmɐ], *po-odinis* [poːoːdʲɪnʲɪs], *su-užgti* [su.ʔʊrʲgʲɪsʲtʲɪ], *ne-eiliuotas* [nʲɛ.ɛɪˈlʲɪuɔtɐs]; *auksa-ākė* [ɔksɐ.ʔʌkʲe:] ‘tinklasparnių būrio vabzdys’, *dvylika-aūkštis* [dʲɪlʲiːlʲɪkɐ.ʔɔukʲɪʃtʲɪs], *dvi-iškis* [dʲɪlʲɪ.ʔɪrʲkʲɪs]. Susieina ir nevienodi balsiai, pvz.: *pa-ūžti* [pɛ.ʔʊʃʲtʲɪ], *ne-atėjo* [nʲɛ.ɐʔtʲeːjɔː], *nu-ālinti* [nu.ʔʌlʲɪnʲtʲɪ], *pri-ařtina* [pʲɪrʲɪ.ʔerʲtʲɪnɐ], *pó-elgis* [ˈpoːɛlʲgʲɪs], *su-uodė* [su.ʔʊɔdʲeː]; *tarpù-akis*

[tɛr'pʊ.ɛkʲɪs], *tri-eĩlis* [tʲɪɪ.²ɛrʲɪs]. Skiemens riba tarp dviejų balsių transkribuojant žymima tašku (·).

Hiatas dažnas skolinių kamiene. Čia jis paprastai vartojamas po priešdėlio ir prieš priesagą (baigmenį). Pvz.: *koordinātės* [kɔ.ɔrʲdʲɪ²na:tʲe:s], *neòromantizmas* [nʲe.ɔrɔmenʲtʲɪzmɛs], *triacetātas* [tʲɪɪ.ɛsʲe²ta:tɛs], *polietilēnas* [pɔɪɪ.ɛtʲɪʲɛnɛs], *vākuumas* [²va:ku.ɔmɛs], *maēstras* [mɛ.²ɛstɾɛs], *chaòsas* [xɛ.²ɔsɛs], *aūlas* [ɛ.¹u:lɛs], *teātras* [tʲɛ.²a:tɾɛs], *eksplloatúoti* [ɛksplɔ.ɛ¹tuɔtʲɪ], *poemā* [pɔ.ɛ²mɛ], *Bornēo* [bɔrʲnʲɛ.ɔ], *individualūs* [ɪnʲdʲɪvʲɪdu.ɛ¹lus], *guāšas* [gu.²a:fɛs]. Hiatas lietuvių kalboje negalimas linksniuojamųjų žodžių kamieno ir galūnės sandūros vietoje – įterpiamas [j]. Pavyzdžiui, vardai *Maria*, *Matias* tariami [mɛrʲɪʲjɛ] ir [²ma:tʲɪjɛs].

Dviejų žodžių sandūroje susiję balsiai taip pat galimi, pvz.: *nė éde* [nʲe:¹e:dʲe:], *po óda* [po:¹o:ɔdɛ], *su užrašu* [su¹uʒɾɛʃu], *kadà atvažiúosi* [kɛ²dɛ¹ɛtʲvɛ¹ʒʲɔsʲɪ].

Balsiai yra skiemens pagrindas, todėl bendrinėje kalboje nėra nei sutraukiami, nei išmetami. Išimtinėmis laikytinos tokios bendrinės kalbos formos kaip *pasilsėti* [pɛsʲɪl¹sʲe:tʲɪ], *pasĩlsi* [pɛ¹sʲɪl¹sʲɪ], *pasĩlsėjo* [pɛsʲɪl¹sʲe:jɔ:] < *pa-siĩlsėti* [pɛsʲɪl¹sʲe:tʲɪ], *pasĩĩlsi* [pɛsʲɪ.¹ɪl¹sʲɪ], *pasĩĩlsėjo* [pɛsʲɪ.ɪl¹sʲe:jɔ:]; *neĩna* [²nʲɛrɲɛ] < *ne eĩna*; kaimų pavadinimai *Pórijai* [¹po:rʲɪjɛɪ] (*po-* (*pa-*) vedinys iš upėvardžio *Orijà* [o:rʲɪjɛ]) ir *Užúožeriai* [u¹ʒuɔʒɛrʲɛɪ] (*užu-* vedinys iš daiktavardžio *ēžeras* tarminės formos *āžeras*). Pastarieji pavyzdžiai liudija praeityje vykusius fonetinius reiškinius.

Du gretimi tokios pačios artikuliacijos priebalsiai vadinami geminata. Dažniausiai ji susidaro tarp priešdėlio ir šaknies, dviejų dūrinio šaknų, nesavarankiško (šlyjančio) ir savarankiško žodžių. Iš dviejų susidūrusių priebalsių įprastai tariamas tik pirmasis, o rašant taikomas morfologinis rašybos principas – rašyba turi parodyti morfemų ribas ir darybos ypatumus, pvz.: *pér-rašymas* [¹pʲæ:rɛʃʲɪ:mɛs], *iš-šókti* [ɪ¹ʃo:ktʲɪ], *už-žymėjo* [uʒʲɪ:¹mʲe:jɔ:]; *púod-dangtis* [¹puɔdɛŋktʲɪs], *dóbil-laukis* [¹do:bʲɪlɔukʲɪs], *šém-mařgis* [ʃe:²mɛrʲgʲɪs], *van-den-nešys* [vɛnʲdʲɛnʲɛ²ʃʲɪs], *pus-septiñto* [pusʲɛpʲɪ²tʲɪn²to:], *dešimtūkstantinė* [dʲɛʃʲɪmtu:kstɛnʲtʲɪnʲe:], *kiek-kařt* [kʲɛ²kɛrʲtʰ], *taip pàt* [tɛɪ¹pɛtʰ]. Tokiuose pavyzdžiuose kaip *užšókti* [u¹ʃo:ktʲɪ], *išžařsto* [ɪ²ʒɛr²sto:], *žyřkelis* [²ʒʲɪ:kʲɛlʲɪs], *rýtdiena* [¹rʲɪ:dʲɪɛnɛ] susidūrę priebalsiai tampa vienodi – suduslėja arba suskardėja (ir dažniausiai susilieja – geminata panaikinama, įvyksta degeminacija) dėl vykstančios asimiliacijos: žš > šš (> š), šž > žž (> ž), *gk* > *kk* (> *k*), *td* > *dd* (> *d*).

Geminatos yra buvusios šaknies ir kai kurių priesagų sandūroje, bet įvykusios kontrakcijos dabartinė rašyba neliudija. Laikantis fonetinio rašybos principo rašomos šios veiksmazodžių formos:

- bendraties, pvz.: *šniōkšti* [ʔʲnʲɔ:kʲʃʲtʲɪ] < *šniōkšt-ti* (plg. *šniōkštė* [ʔʲnʲɔ:kʲʃʲtʲe:]), *šviŗkšti* [ʔʲvʲɪrʲkʲʃʲtʲɪ] < *šviŗkšt-ti* (plg. *šviŗkštė* [ʔʲvʲɪrʲkʲʃʲtʲe:]);
- esamojo laiko su priesaga *-sta*, pvz.: *vėsta* [ʲvʲe:stɐ] < *vės-sta* (plg. *vėso* [ʲvʲe:so:]), *pailstù* [pɐ.ɪlʲstɯ] < *pails-stù* (plg. *pailšo* [pɐ.ʲɪlʲso:]);
- būsimajo laiko, pvz.: *dùs* [dɯs] < *dùs-s* (plg. *dùsti* [dɯstʲɪ]), *liėsiu* [ʲlʲiesʲɯ] < *liės-siu* (plg. *liėsti* [ʲlʲiesʲtʲɪ]);
- liepiamosios nuosakos, pvz.: *lėk* [ʲlʲe:kʰ] < *lėk-k(i)* (plg. *lėkti* [ʲlʲe:kʲtʲɪ]), *juōkis* [ʲjɯɔkʲɪs] < *juōk-kis* (plg. *juōktis* [ʲjɯɔkʲtʲɪs]).

Išvestinių formų ir priesagų vedinių rašyba tokia pati, kaip bendraties ir esamojo laiko formų, t. y. su vienu priebalsiu, pvz.: *vėstantis* [ʲvʲe:stenʲtʲɪs], *šviŗkšdavo* [ʲʃvʲɪrʲkʲʃʲgʲdɐvo:], *šviŗkšlỹs* [ʲʃvʲɪrʲkʲʃʲlʲi:s] (*-lys* vedinys iš *šviŗkšt-ti*).

Lietuvių kalboje įsitvirtinusiems skoliniams geminatos nebūdingos. Degeminaciją rodo ir rašyba, pvz.: *klāsė* [ʲkla:sʲe:] (plg.: lot. *classis*, angl. *class*, vok. *Klasse*, pranc. *classe*, rus. *класс*), *apetitas* [ɐpʲɛʲtʲɪtes] (plg. lot. *appetitus*, angl. *appetite*, vok. *Appetit*, pranc. *Appétit*, rus. *appetit*), *Tālinas* [ʲta:lʲɪnes] (est. *Tallinn*). Tik atskiruose aiškesnės darybos tarptautiniuose žodžiuose rašomi du priebalsiai, pvz.: *superregenerātorius* [supʲɛrʲɛgʲɛnʲɛʲrʲatɔrʲɯs], *siurrealīzmas* [sʲɯrʲɛ.ɐʲlʲɪzmes], *grammolēkulė* [gremɔʲlʲɛkɯlʲe:], *Transsībiras* [trenʲsʲɪbʲɪres].

Kai kalbama lėtai, aiškiai, pabrėžiamai, degeminuojama ne visada: arba likęs priebalsis ištariamas ilgesnis, arba ištariami abu priebalsiai. Dėl ypatingos artikuliacijos ypač linkstama išlaikyti *rr* geminatą, pvz.: *keturrātis* [kʲɛtur⁽⁺⁾ʲrʲatʲɪs], *kontrrevoliūcija* [kɔntr⁽⁺⁾ʲrʲɛvoʲlʲɯtsʲɪjɛ]. Ištariamas nenaikinant geminatos (morfemų sandūroje pasireiškia atviroji sandūra) yra šalutinis tarties variantas.

I degeminaciją panašus dar vienas reiškinys – priebalsio [p], [b] ir [pʲ], [bʲ], einančio antruoju nariu trijų ar keturių priebalsių grupėje, praleidimas. Priebalsiai [p], [b] ir [pʲ], [bʲ] gali būti netariami, kai eina po [m], [mʲ] prieš [s], [sʲ], [t], [tʲ], [d], [dʲ], pvz.: *kliūpsta* [ʲkʲlʲɪmʲpste] / [ʲkʲlʲɪmʲste], *įtemptas* [ʲi:tʲemptes] / [ʲi:tʲemtes], *zviūbti* [ʲzʲvʲɪmʲpʲtʲɪ] / [ʲzʲvʲɪmʲtʲɪ], *skam̃btelėti* [ʲskemʲpʲtʲɛlʲe:tʲɪ] / [ʲskemʲtʲɛlʲe:tʲɪ], *pampsiūkas* [pempʲsʲɯkes] / [pemʲsʲɯkes], *klumpdirbys* [klumʲbʲdʲɪrʲbʲɪs] / [klumʲdʲɪrʲbʲɪs] (DLKG: 31). Kai šalia

atsiduria du vienodos artikuliacijos – abilūpiei – priebalsiai, antrąjį tarti nepatogu, jis išmetamas.

Garsų derinimas frazėje – dviejų greta esančių ir vienas kitą veikiančių garsų artikuliacijos taikymas. Jų koartikuliacijos ypatumus, kai įvyksta aki-vaizdus ar bent pastebimas pokytis, apibrėžia akomodacijos ir asimiliacijos reiškiniai.

Akomodacija (lot. *accomodatio* ‘pri(si)taikymas’) – tai dalinis, nesukeliantis fonemų kaitos (neutralizacijos) gretimų garsų derinimas. Šio proceso rezultatas – atsiradę tų pačių fonemų kombinaciniai variantai, pavyzdžiui, fonemos /e/ sulūpintas variantas tarp abilūpių priebalsių žodyje *pàbara* [ˈpebɐrɐ] ir sunosintas variantas tarp nosinių priebalsių žodyje *ramùnė* [rɐˈmunʲɐ]. Dėl akomodacijos atsiradę garsų pokyčiai rašte nėra išreiškiami.

Ryškesni akomodacijos atvejai: priešakėjimas ir užpakalėjimas, atvirėjimas ir uždarėjimas, lūpinimas (labializacija), nosinimas (nazalizacija), gomurinimas, sprogstamųjų priebalsių sproginimo vietos kaita, aspiracija.

Priešakėjimas yra užpakalinės eilės balsių [e], [a:], [ɔ], [o:], [u], [u:] tarimas, liežuviui šiek tiek pasislinkus į priekį, plg. žodžių *àkti* [ˈɛkʲɪ] ir *làkti* [ˈlɛkʲɪ]; *gāro* [ˈgɑːrɔ:] ir *dāro* [ˈdɑːrɔ:] pirmojo skiemens balsio kokybę. Antruosiuose porų veiksmažodžiuose [e] ir [a:] priešakesni, nes eina po liežuvio priešakinių, dantinių priebalsių [l], [d]. Po liežuvio užpakalinių, gomurio užpakalinių priebalsių [k], [g], [x], [ɣ] ir ypač tarp tokių priebalsių balsiai [e], [a:] tampa užpakalesni, pvz.: *kalvà* [kɐlˈvɐ], *galvà* [gɐlˈvɐ], *chelvà* [xɐlˈvɐ] (plg. *spalvà* [spɐlˈvɐ]), *hālė* [ˈɣɑːlʲɐ] (plg. *sālė* [ˈsɑːlʲɐ]); *kaktà* [kɛkˈtɐ] (plg. *staktà* [stɛkˈtɐ], *rastà* [rɛsˈtɐ]), *chakāσαι* [xɐˈkɑːsɐi] ‘Sibiro tauta’ (plg. *ananāsai* [ɛnɐˈnɑːsɐi]).

Balsiai labai supriešakėja, būdami po minkštųjų priebalsių; transkripcijoje reiškinys žymimas ženklu „,“, rašomu žemiau balsį žyminčios raidės, pvz.: *šiō* [ˈʃʲɔ:], *siūlas* [ˈsʲɪːlɐs], *važiuōs* [vɐˈʒʲɪɔs]. Žemutinio pakilimo balsiai [e], [a:] po minkštųjų balsių supriešakėja itin stipriai ir virsta priešakiniais [ɛ], [æ:], pvz.: *žalià* [ʒɐlʲɐ], *žaliāvo* [ʒɐˈlʲæːvɔ:], *kuriā* [kuˈrʲæ:] (įvyksta balsinių fonemų kaita, arba neutralizacija).

Atvirėjimas yra priešakinių balsių tarimas atviresne burna. Bendrinėje kalboje ypač ryškus balsio [æ:], einančio prieš kietuosius priebalsius, užpakalinės eilės balsius ir gale, kokybinis pasikeitimas, plg. tolesnių žodžių tarimą: *nēša* [ˈnʲæːʃɐ], *nešū* [nʲɛˈʃu], *be ābejo* [bʲɛˌˈɑːbʲɛjɔ:], *darbė* [dɐrʲɪˈbʲɐ].

Prieš minkštuosius priebalsius ir tolesnius nežemutinius balsius priešakiniai balsiai yra uždaresni (siauresni), pvz.: *neši* [n¹ɛ¹ʃ¹ɪ], *be eilės* [b¹ɛ¹ɛɪ²l¹ɛ:s]. Kokybiškai pakinta ir tvirtagalių bei nekirčiuotų dvibalsių *ai* [ɛɪ], *ei* [ɛɪ] pirmieji dėmenys, pvz.: *laikas* [l¹ɛɪkəs], *keistà* [k¹ɛɪstɛ], *reĩdas* [r²ɛɪrdəs]. Uždarumą lemia liežuvis, pakilęs kietojo gomurio link, artikuliuojant tolesnį garsą.

Lūpinimas (labializacija) – lūpinių garsų poveikis, t. y. tarimas truputį supapalinant lūpas ir atkišant jas į priekį. Labiausiai lūpinami priebalsiai, esantys tarp lūpinių balsių arba prieš juos. Stiprus poveikis transkripcijoje gali būti žymimas ženklu „w“, pvz.: *oro* [l¹o:r^wo:], *rũdo* [r¹ud^wo:], *po lóva* [po:ɫ¹w^wo:vɛ]; *kótas* [k¹w^wo:təs], *šiũ* [ʃ²i^wɥ:], *ir rũkas* [ɪr²ɥ^wu:kəs]. Priebalsiai [ʊ], [ʊ¹], [f], [f¹] prieš lūpinčius balsius ir tarp jų dažnai virsta abilūpiaisiais. Jie gali būti žymimi atitinkamai [β], [β¹] ir [ɸ], [ɸ¹], pvz.: *bũvo* [b¹uβo:], *sòfos* [s¹ɔɸo:s]. Tvirtagalių ir nekirčiuotų dvibalsių *au* [ʊu] ir *eu* [ɛu] pirmasis dėmuo prisitaiko prie antrojo dėmens, lūpinio *u*, pvz.: *laũkas* [l²ɫ¹u¹kəs], *Europà* [ɛuɾɔ¹pɛ].

Šalia lūpinių balsių ir tarp abilūpių priebalsių [p], [p¹], [b], [b¹] esantys nelūpiniai balsiai lūpinami mažiau, pvz.: *sũošė* [s¹u.o:ʃ¹ɛ:], *paũš* [pɛ.²u:ʃ]; *pàbara* [pɛbɛrɛ], *Bàbtai* [b²ɔ:ptɛɪ].

Nosinimas (nazalizacija) – tai nosinių priebalsių [m], [m¹], [n], [n¹] poveikis balsiams, tarimas daliai oro srovės išeinant per nosies ertmę. Labiausiai nosinami tarp nosinių priebalsių esantys trumpieji balsiai, pvz.: *ramũnė* [rɛ¹mun¹ɛ:], *namaĩ* [nɛ²mɛr], *ten iĩkštė* [t¹ɛn¹ɫ²ɪ¹k¹ʃt¹ɛ:]. Ilgiųjų balsių nosinis atspalvis blankesnis, plg.: *pirmũnė* [p¹ɪr²mu:n¹ɛ:], *nãmo* [n²na:mo:], nes, artikuliuojant ilgiau, aukščiau pakeltas minkštasis gomurys priveria nosies ertmės angą. Sunosinimas gali būti žymimas ženklu „~“, pvz.: *ramũnė* [rɛ¹mũn¹ɛ:], *namaĩ* [nɛ²mɛr].

Gomurinimas – priebalsių [n], [n¹], sudarančių sudėtinių mišriųjų dvigarsių antrąjį dėmenį, artikuliacijos vietos pakeitimas, virtimas gomuriniaisiais [ŋ], [ŋ¹]. Įprastai kalbiamieji priebalsiai artikuliuojami prie dantų (yra liežuvio priešakiniai, dantiniai), bet prieš liežuvio užpakalinius, gomurio užpakalinius [k], [g], [x] ir liežuvio vidurinius, gomurio vidurinius [k¹], [g¹], [x¹] liežuvis atitraukiamas į užpakalinę burnos dalį – gretimų priebalsių artikuliacijos vieta suvienodėja. Pvz.: *liĩko* [l²ɪ¹ɪ¹ko:], *angà* [ɛŋ¹gɛ], *branchĩtas* [brɔŋ¹x¹ɪtəs].

Sprogimo vietos kaita būdinga uždarumos sprogstamiesiems priebalsiams [p], [p¹], [b], [b¹], [t], [t¹], [d], [d¹], kai jie susiduria su sklandžiaisiais priebalsiais.

Kai abilūpiei [p], [p¹], [b], [b¹] atsiduria prieš tos pačios artikuliacijos vietos [m], [m¹], o liežuvio priešakiniai, dantiniai [t], [t¹], [d], [d¹] – prieš [n], [n¹],

oro srovė susprogdinama ties rykle. Faukalinį, arba ryklinį, sprogimą ilius-truoja *āpmaudas* [ʔ'a:pmɔʊdɐs], *stabmeldys* [stɛb'mʲɛlʲɪʔ'dʲi:s], *atneša* [ʔ'ɛt'nʲɛʃɐ], *liūdnas* [ʔ'lʲɔ:dnɐs].

Susidūrus liežuvio priešakiniais, dantiniams [t], [tʲ], [d], [dʲ] ir [l], [lʲ], oras su stipriu sprogimu prasiveržia pro liežuvio šonus, pvz.: *atlasas* [ʔ'a:tlesɐs], *riėdlentė* [ʔ'rʲiɛdʲlʲɛnʲtʲɛ:]. Toks sprogimas vadinamas šoniniu.

Aspiracija – papildomas oro pūstelėjimas tariant dusliuosius [p], [t], [k], esančius žodžio gale, prieš pauzę. Aspiracija žymima ženklu „^h“; pvz.: *savaip* [sɛʔ'vɛrp^h], *visàd* [vʲi'sɛt^h], *kìtqsyk* [kʲɪtɔ:sʲi:k^h].

Garsai vienu metu gali prisitaikyti įvairiais atžvilgiais. Pavyzdžiui, žodyje *glotnūs* [glo:'tnɔs] priebalsiai [tn] yra ir sulūpinti tarp lūpinių balsių, ir patiria faukalinį sprogimą.

Asimiliacija (lot. *assimilatio* ‘supanašėjimas’) – reiškinys, kurio metu gretimi arba arti vienas kito esantys garsai pakinta taip, kad pasikeičia skiriamieji fonemų požymiai – įvyksta fonemų kaita, pvz., *atgàvo* [ɛdʔ'gɔ:vɔ:]. Kaip matyti, fonemos /g/ skiriamasis skardumo požymis perkeliamas į kitą fonemą – dusliąją /t/, todėl ši fonema virsta skardžiaja /d/. Asimiliacija lietuvių bendrinėje kalboje nuosekliau reiškiasi tariant priebalsius. Balsių asimiliacijos atvejų gausiau tarmėse.

Skiriamos kelios asimiliacijos rūšys:

- pagal supanašėjimo laipsnį: dalinė ir visiškai,
- pagal poveikio kryptį: progresyvioji ir regresyvioji,
- pagal vienas kitą veikiančių garsų atstumą: artimoji (kontakcinė) ir tolimoji (distancinė).

Dalinės asimiliacijos metu priebalsis tik iš dalies derinamas su šalia esančiu priebalsiu; ištariami abu priebalsiai (AB → CB), pvz.: *dìrbti* [ʔ'dʲɪrʲpʲtʲɪ], *strazdžiukas* [stɛzʲ'dʒʲɤkɐs].

Visiškosios asimiliacijos metu garsai visiškai suderinami, supanašėja. Susidūrę du vienodi priebalsiai ištariami kaip vienas, nes susidariusi geminata panaikinama (AB → B), pvz.: *pérraša* [ʔ'pʲæ:rɛʃɐ], *trìssyk* [ʔ'tʲɪsʲi:k^h].

Progresyvioji asimiliacija pasireiškia, kai pirmesnis garsas veikia tolesnį (A → B). Progresyvosios asimiliacijos atvejų bendrinėje kalboje nedaug. Ryškiausias pavyzdys – būsimąjo laiko 3 a. forma: *peš-ti* + *s* > *pešš* > *peš* [ʔ'pɛʃʲ] (dėl šaknies [ʃ] poveikio priesaga [s] virto [ʃ]).

Regresyvosios asimiliacijos metu tolesnis garsas veikia pirmesnį ($A \leftarrow B$), pvz.: *dìrbti* [¹d¹ɪr¹p¹t¹ɪ], *išsamiai* [ɪs²m¹ɛɪ]. Absoliuti dauguma asimiliacijos pavyzdžių liudija regresyviąją garsų derinimo kryptį.

Artimoji (kontaktinė) asimiliacija apima gretimus garsus ($A \rightarrow B$, $A \leftarrow B$), pvz.: *dìrbti* [¹d¹ɪr¹p¹t¹ɪ], *pérraša* [¹p¹æ:ɾɛʃɐ].

Vykstant tolimajai (distancinei) asimiliacijai, supanašėja per nuotolį esantys garsai (tarp vienas kitą veikiančių garsų įsiterpęs bent vienas asimiliacijoje nedalyvaujantis garsas; $A...B \rightarrow B...B$). Tolimosios asimiliacijos pavyzdžiai dažniausiai yra atsitiktiniai kalbos riktai, pvz., *apšišlavė* [ɐp¹ʃ¹ɪʃlɐv¹ɛ:] (dėl šaknies pirmojo priebalsio [ʃ] poveikio sangrąžos dalelytė [s] virto [ʃ]). Seniau įvykusią asimiliaciją rodo kai kurie tikriniai žodžiai, pavyzdžiui, pavardė *Šlīnkšė* [¹ʃ¹l¹ɪŋ¹k¹ʃɛ:] < *Slinkšė* (: *sliŋk-ti* + *-šė*).

Dalinė ir visiškoji asimiliacija reiškiasi keleriopai. Skiriami šie asimiliacijos būdai:

- pagal balso stygų veiklą: suskardėjimas ir suduslėjimas,
- pagal artikuliacijos vietą – tarimo vietos pakeitimas,
- pagal palatališkumą;
- mišrusis supanašėjimas.

Dalinė asimiliacija pagal balso stygų veiklą. Šalia esantys duslusis ir skardusis priebalsiai susiderina pagal balso stygų veiklą – pirmasis prisitaiko prie antrojo, pvz.: *láukdavo* [¹l¹ɑ¹ʊgdɐvɔ:] (duslusis /k/ dėl skardžiojo /d/ poveikio virto skardžiuoju /g/ – įvyko suskardėjimas), *dègs* [¹d¹ɛks] (skardusis /g/ dėl dusliojo /s/ poveikio virto dusliuoju /k/ – įvyko suduslėjimas). Suskardėti ir suduslėti gali visi priebalsiai, išskyrus sklandžiuosius; jie visada skardūs, greitimi duslieji priebalsiai skardumui įtakos nedaro, plg.: *dāgtį* [²d¹ɑ:k¹t¹i:] ir *dañtį* [²d¹ɛn¹t¹i:], *dùbti* [¹d¹ʊp¹t¹ɪ] ir *dùmti* [¹d¹ʊm¹t¹ɪ], *kìbti* [¹k¹ɪp¹t¹ɪ] ir *kìmti* [¹k¹ɪm¹t¹ɪ].

Visiškoji asimiliacija pagal balso stygų veiklą. Susidūrus poriniams skardžiajam ir dusliajam priebalsiams, suderinamas skiriamasis požymis ir vietoj dviejų vienodų priebalsių ištariamasis tik antrasis, pvz.: *ātdaras* [²ɑ:derɛs] (duslusis /t/ dėl skardžiojo /d/ poveikio suskardėjo, virto /t/; geminata /tt/ degeminuota, ištartas vienas /t/); *užšālo* [ʊ²ʃɑ:lɔ:] (skardusis /ʒ/, paveikus dusliajam /ʃ/, suduslėjo, virto /ʃ/; geminata /ʃʃ/ degeminuota, ištartas vienas /ʃ/).

Dalinė asimiliacija pagal artikuliacijos vietą nuosekliau reiškiasi (kai nerealizuojama atviroji sandūra) dviem atvejais:

- 1) pučiamieji liežuvio priešakiniai, dantiniai /s^j/ ir /z^j/ prieš liežuvio priešakinius alveolinius /t^j/ ir /dž^j/ tampa alveoliniais /ʃ^j/, /ʒ^j/, pvz.: *mókesčiai* [l'mo:k'ɛʃ'tɕi] (dantinis /s^j/ prisitaikė prie tolesnio priebalsio /t^j/ alveolinės artikuliacijos – virto alveoliniu /ʃ^j/); *pāvyzdžiui* [l'pɑ:v'i:ʒ'dž'i] (dantinis /z^j/ prisitaikė prie tolesnio priebalsio /dž^j/ alveolinės artikuliacijos – virto alveoliniu /ʒ^j/);
- 2) sklandieji liežuvio priešakiniai, dantiniai /n/, /n^j/ prieš abilūpius /p/, /b/ ir /p^j/, /b^j/ tampa abilūpiais /m/, /m^j/, pvz.: *sénbernis* [l's'æ'n^jb'ɛr'n^jis], *raudonplaũkė* [rɒvdo:n^jplɒu'k'ɛ:] (dantiniai /n^j/, /n/ artikuliaciškai prisiderino prie tolesnių abilūpių priebalsių /b^j/, /p/ ir virto tokiais pačiais abilūpiais /m^j/, /m/).

Visiškoji asimiliacija pagal artikuliacijos vietą. Susidūrus pučiamiesiems dantiniams ir alveoliniams priebalsiams, paprastai dusliesiems /s/ ir /ʃ/, /s^j/ ir /ʃ^j/, suderinama artikuliacijos vieta ir ištariamas tik antrasis priebalsis, pvz., *pūsšimtis* [l'puʃ'ɪm't^jis] (dantinis priebalsis /s^j/ prisitaikė prie tolesnio alveolinio /ʃ^j/, virto tokiau pat alveoliniu /ʃ^j/; susidūrę du vienodi priebalsiai sulieti, ištartas vienas /ʃ^j/).

Asimiliacija pagal palatališkumą – priebalsių palatalizacija (minkštinimas) prieš priešakinės eilės balsius. Priebalsiai prieš [æ:], [ɛ], [e:], [i:], [ɪ] (rašte jie žymimi raidėmis *e*, *ę*, *ė*, *y*, *į*, *i*) palatalizuojami, nes liežuvis liečia kietojo gomurio pakraščius. Toks garsų derinimas prieš priešakinius balsius sukelia kietųjų ir minkštųjų priebalsinių fonemų kaitą, todėl laikytinas asimiliacijos reiškiniu, plg. *dedù* [d'ɛ'du] ir *dedì* [d'ɛ'dɪ], *laũkas* [l'ɒu'kɛs] ir *laukėlis* [lɒu²'k'æ:l¹is], *māto* [l'mɑ:to:] ir *matýti* [mɛ¹'tⁱ:tⁱɪ].

Dalinės asimiliacijos mišrusis supanašėjimas – reiškinys, kai du priebalsiai supanašėja ne pagal vieną, o pagal kelis požymius iš karto, pvz., *pùsdžiũvis* [l'puʒ'dž'i:u¹is]. Priebalsis /s^j/ pagal balso stygų veiklą yra duslusis, o pagal artikuliacijos vietą – liežuvio priešakinis, dantinis. Tolesnis /dž^j/ yra skardusis ir liežuvio priešakinis, alveolinis priebalsis. Taigi /s^j/ ir /dž^j/ derintini dviem požymiais. Derinimasis nuosekliai aprašomas taip: duslusis /s^j/ dėl skardžiojo /dž^j/ poveikio virsta skardžiuoju /z^j/; dantinis /z^j/ dėl alveolinio /dž^j/ poveikio virsta /ʒ^j/ ir vietoj /s^j/ ir /dž^j/ tariami pagal balso stygų veiklą ir artikuliacijos vietą susiderinę /ʒ^j/ ir /dž^j/.

Visiškosios asimiliacijos mišriojo supanašėjimo atveju gretimi priebalsiai visiškai supanašėja dviem ar trimis požymiais ir, panaikinus skirtumus, įvyksta degeminacija – vienas priebalsis neištariamas. Tokios asimiliacijos pavyzdys – daiktavardis *pūsžiemis* [ˈpuʒˈiɐ̃mʲɪs]. Vykstantis derinimasis nuosekliai aprašomas taip: duslusis /sʲ/, paveikus skardžiajam /ʒʲ/, virsta alveoliniu /zʲ/; liežuvio priešakinis, dantinis /zʲ/ dėl alveolinio skardžiojo /ʒʲ/ poveikio virsta /ʒʲ/; susiduria du vienodi priebalsiai /ʒʲ/ ir /ʒʲ/, jie susilieja ir ištariamas vienas /ʒʲ/.

Aptarti asimiliacijos atvejai pasireiškia ir žodžių sandūroje. Nuosekliausiai priebalsis asimiliuojamas susidūrus nesavarankiškam (bekirčiam) ir savarankiškam žodžiams. Dviejų savarankiškų žodžių junginiuose garsai gali ir nepakisti, t. y. asimiliacija yra fakultatyvi. Pvz.:

iš *gālo* [ɪʒˌˈɡɑːloː], už *pāstato* [uʃˌˈpaːstetoː], *tiesiog palik* [tʲiesʲɔːk_pɐˈlʲɪkʰ] / *tiesióg palik* [tʲiesʲˈsʲɔːkʰ pɐˈlʲɪkʰ] (dalinė asimiliacija pagal balso stygų veiklą);

bet dūria [bʲɛˌˈduːrʲɪɐ̃], *lig kraštū* [lʲɪˌkrɐʃˈtuː], *bus žvalūs* [buˌʒvɐˈlus] / *būs žvalūs* [ˈbuʒ ʒvɐˈlus] (visiškoji asimiliacija pagal balso stygų veiklą; paskutiniame pavyzdyje neįvyko degeminacija);

vis čaižo [vʲɪʃˌˈtʲɑːʒoː], *ten pramušė* [tʲɛmˌˈpremuʃʲɐː] / *teñ pramušė* [ˈtʲɛnˌˈpremuʃʲɐː] (dalinė asimiliacija pagal artikuliacijos vietą);

nors šauk [noːrˌˈʃuːk], *miškas šlāma* [ˈmʲɪʃkɐʃ ˈʃlɑːmɐ] (visiškoji asimiliacija pagal artikuliacijos vietą; paskutiniame pavyzdyje neįvyko degeminacija);

tik išveda [tʲɪˈkʲɪʃˈvɛdɐ], *ir senōliai* [ɪrʲˌsɛˈnoːlʲɪɪ], *taip išmókė* [tɐɪpʲˌɪʃˈmoːkʲɐː] / *taĩp išmókė* [ˈtɐɪrpʰ ɪʃˈmoːkʲɐː] (asimiliacija pagal palatališkumą);

nes džiūva [nʲɛʒˌˈdʒʲuːvɐ], *ims džėmo* [ɪmʒˌˈdʒʲɛmoː] / *iñs džėmo* [ˈɪmˈsˌˈdʒʲɛmoː] (dalinės asimiliacijos mišrusis supanašėjimas);

kas žāda [kɐˌˈʒɑːdɐ], *bemaž stāčias* [bʲɛmɐˌˈstaːtʲʲɛs] (dažniau [bʲɛmɐʃˌˈstaːtʲʲɛs]) (pirmieji du pavyzdžiai – visiškosios asimiliacijos mišrusis supanašėjimas).

Žodžių pradžios ir galo dėsniai rodo sklandžiujų [j], [v] ir porinių skardžiujų ir dusliučių, kietučių ir minkštučių priebalsių vartojimą prieš [iɐ̃] ir pauzę.

Žodžio pradžioje, taip pat po priešdėlio ar sangrąžos dalelytės prieš šaknies [iɛ] tariamas pridėtinis [j], pvz.: *ietis* [i'jietʰɪs], *ietigalis* [jie'tʰigəlʰɪs], *ievà* [jie'vɐ], *íesko* [i'jiesko:], *pāieskos* [pɑ:jieʃko:s], *suíeskti* [sujieʰʃko:tʰɪ]. Šį priebalsį žyminti raidė *j* rašte paprastai nerašoma. Išimčių vos keletas – žodžiai *jič*, *jiėdu*, *jiėdvi*, *jiėvaras* 'jovaras', *Jiėznas*, *jiežniškis*, *Jiesià*.

Žodžio gale, kitaip sakant, prieš pauzę, vartojami duslieji ir kietieji priebalsiai. Skardieji priebalsiai šioje pozicijoje suduslėja, pvz.: *visàd* [vʰɪ'setʰ], *daũg* [dʰɔu'kʰ], o minkštieji priebalsiai – sukietėja, pvz.: *nėšti* [nʰɛʃtʰɪ] > *nėšt* [nʰɛʃtʰ], *vėlei* [vʰe:lʰei] > *vėl* [vʰe:l].

Eidami dvigarsių galiniais dėmenimis ir tariami prieš pauzę sklandieji [j] ir [v] virsta balsiais [ɥ], [ɪ], pvz.: *rytój* [rʰi:ʰto:ɪ], plg. *rytójus* [rʰi:ʰto:jʊs], *Vilniuj* [vʰɪlʰnʰɥi], plg. *Vilniuje* [vʰɪlʰnʰɥje]; *sudiėv* [suʰdʰieʊ], plg. *su Dievù* [su dʰie'vʊ].

Nesavarankiško (bekirčio) ir savarankiško žodžių sandūra vertinama kaip vieno fonetinio žodžio skiemenų sandūra, todėl natūraliomis aplinkybėmis priebalsiai čia taip pat susiderina – prieš balsius arba sklandžiuosius priebalsius ([m], [mʰ], [n], [nʰ], [l], [lʰ], [r], [rʰ], [j], [v], [vʰ]) tariami duslieji priebalsiai, pvz.: *kad ateĩtų* [ket_eʰtʰieɾtu:], *kad jìs* [ketʰ_ʃɪs]. Skardumas gali būti išlaikomas, jei kalbama pabrėžiamai, raiškiai: *kad ateĩtų* [kəd_eʰtʰieɾtu:], *kad jìs* [kədʰ_ʃɪs]. Vienintelio prielinksnio *už* priebalsis sandūroje nesuduslėja, pvz.: *už antràdienį* [ʊʒ_enʰtra:dʰienʰi:], *už nãmo* [ʊʒ_ʰna:mo:].

SAKYTINĖS KALBOS SRAUTO ELEMENTAI

Ištisinis sakytinės kalbos srautas skaidomas į garsus, skiemenis, žodžius, frazes.

Garsas

Garsas yra mažiausias pasikartojantis srauto elementas. Pavyzdžiui, srauto atkarpą *ąš* [ʲɐ] sudaro du garsai: *a* [ɐ] ir *š* [ʲ], *láištau* [lʲaːɪstɔu] – septyni: *l* [l], *a* [aː], *i* [ɪ], *s* [s], *t* [t], *a* [ɔ], ir *u* [u], o *rožės* [roːʲzʲɐs] – penki: *r* [r], *o* [oː], *ž* [ʒʲ], *e* [ɛ] ir *s* [s].

Garsai retai tariami po vieną. Tokie yra jaustukai *e* [ɛ], *é* [eː], *a* [ɐ], *o* [oː], pvz.: *Ė, kę čia šnekì!* [ʲɛ | ʲkaː tʃʲɛ ʃnʲɛˈkʲɪ ||]; *Ė̃, dár neiĩmk, paláuk.* [ʲeː | derʲ nʲɛ.ʲmˈk | pɐˈlʲaːuk ||]; *À, tikraiĩ tikraiĩ, teisýbę sakaĩ.* [ʲɐ | tʲɪˈkrer tʲɪˈkrer | tʲɪrʲsʲiːbʲæː sɐˈkɐr ||]; *Pašlaĩtėje – ō! – kíek mēlynúoja žibuŕklių!* [pɐˈʃlertʲeːjɐ | ʲoː | ʲkʲɛk mʲeːlʲiːˈnuoʲɐ ʒʲɪˈbuŕkʲlʲɪː ||].

Skiauo

Sudarydami žodžius, garsai jungiasi į skiemenis – artikuliacinius (tarimo), akustinius ir funkcinius vienetus, arba, kitaip sakant, kalbos srauto atkarpas, esančias tarp dviejų mažiausių kalbos padargų įtempimo tarpsnių.

Skiemens sudaromieji garsai lietuvių kalboje yra balsiai arba balsių junginiai – dvibalsiai, mišrieji dvigarsiai, vieni patys arba su priešijusiais priebalsiais. Nustatyti, kiek žodyje skiemenų, paprasta: jų tiek, kiek balsinių elementų. Pavyzdžiui, *ąš* [ʲɐ] susideda iš vieno skiemens (skiemens centras – balsis *a* [ɐ]), o *láištau* [lʲaːɪstɔu] ir *rožės* [roːʲzʲɐs] – iš dviejų: *láis-tau*, *ro-žės* (skiemens centrai – dvibalsiai *ai* [aːɪ], *au* [ɔu] ir balsiai *o* [oː], *e* [ɛ]); visi šie skiemenys prasideda arba baigiasi priebalsiu. Dar plg.: *o-ā-zė* [ɔ.ʲaːzʲɛ] (trys skiemenys; pirmieji du yra be priebalsių), *ó-buol-mu-šiai* [ʲoːbuolmuʃɪɪ] ‘apskritais rutuliukais dėmėti’ (keturi skiemenys), *álk-stan-tis* [ʲaːlksenʲtʲɪs] (trys skiemenys), *sprĩngt* [ʲsʲpʲrʲĩŋˈktʲɪ] (vienas skiauo). Kaip matyti iš pavyzdžių, mažiausią skiemenį sudaro vienas balsis (*o* [oː], *a* [aː]), didžiausią – balsis su trinarėmis priebalsių grupėmis abipus (*sprĩngt* [ʲsʲpʲrʲĩŋˈktʲɪ]).

Skiemenys gali būti trumpieji ir ilgieji, pridengtieji ir ne pridengtieji, atvirieji ir uždarieji.

Trumpasis skiemuo yra tas, kurio pagrindą sudaro trumpasis-neįtemp-tasis balsis: [e], [ɛ], [ɔ], [u], [i]. Žodyje *ro-žės* [ro:'ʒ'ɛs] trumpasis skiemuo yra *-žės* [-'ʒ'ɛs], *ó-buol-mu-šiai* ['o:buɔlmʊʃɛi] – *-mu-* [-mʊ-], *álk-stan-tis* ['a'lkstɛn'tɪs] – *-tis* [-tɪs]. Ilgąjį skiemenį sudaro ilgasis-įtemptasis balsis arba dvigarsis (dvibalsis, mišrusis dvigarsis). Žodžių *ro-žės* [ro:'ʒ'ɛs], *ó-buol-mu-šiai* ['o:buɔlmʊʃɛi], *álk-stan-tis* ['a'lkstɛn'tɪs] ilgieji skiemenys yra *ro-* [ro:-], *ó-* ['o:-] (pagrindas – ilgasis balsis), *-buol-* [-buɔl-], *-šiai* [-ʃɛi], *álk-* ['a'l-], *-stan-* [-stɛn-] (pagrindas – dvigarsis).

Pridengtaisiais vadinami priebalsiu prasidedantys skiemenys, o nepridengtaisiais – prasidedantys balsiu. Pavyzdžiui, žodžio *ó-buol-mu-šiai* ['o:buɔlmʊʃɛi] pirmasis skiemuo yra nepridengtasis, kiti trys – pridengtieji (prasideda priebalsiais [b], [m], [ʃ]).

Atviraisiais vadinami balsiu pasibaigiantys skiemenys, o uždaraisiais – pasibaigiantys priebalsiu. Žodžio *ó-buol-mu-šiai* ['o:buɔlmʊʃɛi] antrasis skiemuo *-buol-* [-buɔl-] yra uždarasis, kiti trys skiemenys (['o:-], [-mʊ-], [-ʃɛi]) – atvirieji.

Fonetinis žodis

Žodis yra išraiškos ir turinio vienybė pasižymintis kalbos vienetas, visada atliekantis tam tikrą funkciją ir laisvai atkuriamas šnekoje. Žodyje būna nuo vieno iki keliolikos skiemenų.

Vienskiemeniai žodžiai yra *ąš* ['ɐʃ], *šuō* [ʃuɔ], *teñ* [tɛ'n], *tuōj* [tuɔj]. Dvieskiemeniai: *ma-nęs* [mɛn¹²'ɛ:s], *šū-nys* [ʃun¹²'i:s], *te-naĩ* [tɛ²'nɛr], *tuo-jaũ* [tuɔ²'jɛv]. Daugiaskiemeniai susideda iš trijų ir daugiau skiemenų, pvz.: *kiš-kū-tis* [kɪʃ'kutɪs] (trys skiemenys), *ko-pūst-la-pis* [ko:²'pu:stlɛpɪs] (keturi skiemenys), *kiš-kia-ko-pūs-tis* [kɪʃ'kɪkɔ:pu:s'tɪs] (penki skiemenys), *kiš-kia-ko-pūs-tā-vi-mas* [kɪʃ'kɪkɔ:pu:²'sta:vɪmɛs] (septyni skiemenys), *ne-be-pa-si-kiš-kia-ko-pūs-te-liáu-da-vo-me* [nɛb'ɛpɛs'ɪkɪʃ'kɪkɔ:pu:s'tɛ¹'lɛvɔdɛvɔ:m'ɛ] (trylika skiemenų).

Vienas kuris žodžio ar formos skiemuo yra kirčiuotas. Kirtį gali gauti bet kuris skiemuo, nes kirčio vieta lietuvių kalboje nėra fiksuota, plg.: *nėši* ['nɛʃɪ] (būs. l. 2 a.) : *neši* [nɛ'ʃɪ] (es. l. 2 a.); *kártų* ['kɛrtu:] (vkism., tar. n. 3 a.; bendr. *kárti*), *kařtų* [kɛ'rtu:] (vns. vard. *kařtas*) : *kartų* [kɛr²'tu:] (vns. vard. *kartà*); *užkratai* [uʃkre'tɛi] (dktv.) : *užkrataĩ* [uʃkre²'tɛi] (vkism., es. l. 2 a.). Jei žodį sudaro vienintelis skiemuo, jis ir yra kirčiuotas. Kirčiuotas ilgasis skiemuo

turi priegaidę: tvirtapradę arba tvirtagalę, plg.: *kártų* [ˈkʰaːrtuː] : *kařtų* [ˈkʰer-tuː]; *júosti* [ˈjʉɔsˈtʰi] ‘rišti, supti’ : *juōsti* [ˈjʉɔsˈtʰi] ‘darytis juodam, tamsiam’; *griúti* [ˈgrʲʉːtʰi] : *griūti* [ˈgrʲʉːtʰiː].

Ištarti žodžiai ne visada atitinka parašytus žodžius, nes sakytinės kalbos sraute kai kurie žodžiai nėra kirčiuojami. Palyginus dvi srauto atkarpas – *Áš láistau rožės* [ˈeʃ ˈlʰaːɪstəu roːzʲes ||] ir *Áš láistau tik rožės* [ˈeʃ ˈlʰaːɪstəu tʰik_roːzʲes ||] – matyti, kad pirmoji susideda iš trijų žodžių, rašomi irgi trys. Tiek pat žodžių sudaro ir antrąją atkarpą, nors rašomi keturi žodžiai. Dalelytė *tik* [tʰikʰ] neturi kirčio, ji prišlyja prie *rožės* [roːzʲes] ir funkcionuoja kaip sakytinio srauto atkarpos *tik rožės* [tʰik_roːzʲes] pirmasis skienu. Kirtį turintys žodžiai su prie jų prišlyjančiais bekirčiais žodžiais sudaro fonetinius žodžius. Fonetinių žodžių ištariama tiek, kiek ištariama kirčiuotų skienu.

Kirčio neturintys žodžiai, prišlyjantys prie kirčiuotų žodžių ir virstantys jų pradiniais arba galiniais skienuimis, vadinami klitikais. Jais paprastai virsta tarnybinės kalbos dalys: prielinksniai, jungtukai ir dalelytės, pvz.: *Per ámžius net akmuo àptrupa*. [pʲer_ˈaːmʲzʲʉs | nʲet_eˈkmuɔ ˈeːptɾupe ||]; *Svajōnių ir póreikių tūrime įvairiū*. [svɛˈjɔːnʲʉː ɪr_ˈpoːrʲeikʲʉː | ˈtʉrʲimʲe iːvɛrʲrʲʉː ||]. Retkarčiais prišlyja ir trumpi, ypač vienskienuiniai, savarankiškų kalbos dalių žodžiai, pvz.: *Mūsų yra penkì, jŭ – tiek pat*. [ˈmuːsuː iːre pʲeɲʲkʲi | jʉː | tʲiek_ˈpetʰ ||]; *Ką tu mán norėjai pasakýti?* [ˈkaː tʉ_ˈmaːn | noːˈrʲeːjɛi pɛsɛˈkʲiːtʲiːʔ ||]. Kiek ir kokių žodžių neteks kirčio ir prišlis, priklauso nuo kalbos tempo, ritmo, intonacinio pabrėžimo ir kitų panašių veiksnių.

Bekirčiai žodžiai, šlyjantys prie kirčiuoto žodžio iš priekio, vadinami proklitikais. Proklitikai yra visi anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose pavartoti šlyjantys žodžiai: *per, net, ir, tiek, tu*.

Bekirčiai žodžiai, šlyjantys prie kirčiuoto žodžio iš galo, vadinami enklitikais, pvz.: *Kadà gi ateĩsite?* [kɛˈdɛ_gʲi eˈtʲeːsʲiːtɛ ||]; *Skambùtis kã tik sũčĩrškẽ*. [skɛmˈbutʲis ˈkaː_tʲik ˈsʉtʲʲɪrʲʲkʲeː ||]. Enklitikai yra *gi* ir *tik*.

Frazė

Stambiausias sakytinio srauto elementas yra frazė; kartais vartojamas ir lietuviškas atitikmuo *pasakymas*. Tai baigtinę mintį reiškiantis, gramatiškai ir intonaciškai sutvarkytas žodžių junginys ar posakis, pvz.: *Áš láistau rožės*. [ˈeʃ ˈlʰaːɪstəu roːzʲes ▽ ||]; *Kariėtą tráukẽ óbulmušiai žĩrgai?* [kɛˈrʲiɛtaː ˈtrʰaːukʲeː ˈoːbulmuʃʲeːi zʲʲɪrʲˈger ʔ ||]. Rašytinėje kalboje frazė maždaug atitinka vientisinis

sakinys, todėl kartais šie terminai vartojami kaip sinonimai – net ir mokslinėje literatūroje frazė gali būti pavadinta sakiniu. Esant būtinybei vartoti tikslus terminus, skirtumas įvardytinas taip: sakinytis yra apibendrintas kalbos sistemos vienetas, o (intonacinė) frazė – tai individualumo žymę turintis sakinytis su jo esmę rodančiomis ypatybėmis. Kitaip sakant, (intonacinė) frazė yra kalbos gramatinės sistemos vieneto realizacija komunikacijos metu.

„Trumpas sakinytis gali sutapti su fraze, ilgėlesnis suskyla į kelias frazes“ (Laigonaitė 2002: 12). Pavyzdžiui, Vygando Račkaičio miniatiūros „Ramybė“ sakinytis *O krūmókšnius tarýtum kas būtų įmýgęs į sniégą, iš vėpūtinių jų tik kūkšteros kýšo* [o: kru: 'mo: k'j'f'n'ys ʔ te 'r'i: tum kez 'bu: tu: | i: 'm'i: g'æ: s i: 's'j'n'iega: ʔ || i'f 'v'e: pu: t'i'n'j: ʔ 'j'j: | t'ik 'kuk'j't'ero: s ʔ 'k'i: fo: ||] susideda iš dviejų frazių. Sakytinėje kalboje jų ribą rodo balso moduliacijos pokytis ir ilgesnė pauzė; rašte frazės atskiriamos skyrybos ženklų kableliu.

Frazė yra mažiausias prasminis-intonacinis teksto vienetas. Kiekvienai frazei būdingos dvi ypatybės: predikatyvumas ir intonacija. Predikatyvumas yra kalbamųjų dalykų, ypač gramatinio centro, įvardijančio veikėją ir jo atliekamą veiksmą arba jam priskirtą ypatybę, orientacija pagal kalbėjimo aktą. Tai yra teigimo, neigimo, prašymo, abejojimo, liepimo ar klausimo reiškimas, kurį lemia veiksnio ir tarinio santykis. Pavyzdžiui, fraze *Áš láistau rožės*. [ʔf 'l'a'istau ro: 'z'ies ʔ ||] pranešama apie realų įvykį (*laistau rožes*), nurodomas įvykio dalyvis (jis sutampa su kalbėtoju (*aš*)), taip pat įvykio laikas (veiksmas vyksta dabar, kalbėjimo momentu – *laistau*). Fraze *Kariėtą traukė obuolmušiai žirgai?* [ke 'r'ieta: 'tra'uk'e: 'o: buolmuš'ei ž'ir'ger ʔ ||] teiraujamasi pašnekovo, kas buvo veikėjas (*žirgai*), kokį veiksmą veikėjas atliko (*traukė*), kokia ypatybe veikėjas pasižymėjo (*obuolmušiai*) arba kokią priemonę jie valdė (*kariėtą*). Kurio požymio realumas klausėjui rūpi, rodo intonacija; pavyzdžiui, pabrėžiant pirmąjį žodį *kariėtą* [ke 'r'ieta: ʔ 'tra'uk'e: 'o: buolmuš'ei ž'ir'ger ||], pasitikslinama, į kokios rūšies vežimą žirgai įkinkyti. Veikėjas, minimas fraze, ir kalbėtojas, kuris tą frazę ištaria, nesutampa. Aptariamasis veiksmas yra įvykęs praeityje, dar iki kalbėjimo laiko.

Frazės tiesiogiai susijusios su komunikavimu. Kokios frazės bus vartojamos, lemia komunikavimo tikslai ir aplinkybės (svarbi bendravimo situacija, kontekstas), komunikacijos dalyvių būdo bruožai ir laikysena plačiąja prasme, kalbėtojo pasirengimas kalbėti, klausytojo nusiteikimas (ir, apskritai, galimybės) pasakytus žodžius išgirsti. Pavyzdžiui, pradinių klasių mokinys ir jo tėvas, suaugęs žmogus, tą patį įvykį perpasakos nevienoda kalba – vaikas

vartos trumpesnes, emocingesnes frazes. Klausydamasis pradinuko kalbos ir norėdamas geriau suprasti, mokytojas, tikėtina, reaguos pasitikslindamas, perklausdamas – pateiks klausimų, frazių, prasidedančių modalinėmis dalelytėmis (*gal, turbūt* ir kt.). Esant foniniam triukšmui, kalbėtojas bus privers-tas arba nutilti, arba kalbėti garsiau, labiau pabrėžti svarbias vietas, pakartoti, galbūt net papildyti žodžius gestais. Toks kalbėjimo būdas leidžia auditorijai geriau išgirsti kalbėtoją ir suvokti reiškiamas mintis. Komunikavimo situa-cijoje nelingvistiniai kalbos vieneto pavartojimo veiksniai yra itin svarbūs.

Atkreiptinas dėmesys, kad XX a. mokslinėje literatūroje (ypač literatūrolo-gijos) vietoj termino *frazė* gali būti vartojama kitokių terminų: *sintagma, rit-minė grupė, ritminis kolonas* ir pan.⁷ Sintagma vadintina frazės dalis – atkarpa, esanti tarp dviejų neryškių pauzių ir pasižyminti vienos krypties intonacija.

Intonacija

Kiekvienoje komunikacijos situacijoje ne tik kalbama kokia nors tema. Komunikuojant išryškėja kalbėtojo požiūris į kalbamųjų dalykų turinį, at-siskleidžia kalbos turinio santykis su tikrove – turinys gali būti suvokiamas ir pateikiamas kaip tikroviškas arba netikroviškas, galimas, pageidaujamas ir pan. Ši semantinė ir gramatinė kategorija vadinama modalumu.

Viena iš modalumo raiškos priemonių yra intonacija. Tai kompleksinis garsinės kalbos reiškinys, susidedantis iš tarpusavyje susijusių elementų: melodikos (balso aukščio, pagrindinio tono dažnio), intensyvumo (jėgos), trukmės, kalbos tempo (tarimo greičio), tembro, pauzių, kartais ir spektro ypatybių. Kalbant paprasčiau, intonacija yra balso pakilimo ir nusileidimo kaitaliojimasis, kalbos melodija (DLKŽe). Pagrindinio tono variacijos pri-klauso nuo balso stygų vibracijos dažnių, kurie suformuoja balso aukščio akustinį koreliatą – pagrindinio tono dažnį (Kazlauskienė, Dereškevičiūtė, Sabonytė 2023: 11).

Pagal kryptį intonacija yra *kylančioji* ir *krintančioji*, plg. balso moduliaci-ją tariant frazę *Šiañdien laukè smārķiai lŷja*. [ʔʲɛnʲdʲiɛnʲ ʌʊʲkʲɛ | ʔʲsmɐrʲkʲɛɪ ʔʲli:je ʌ ||]. Pradžioje balsas pakeliamas, nes pasakomas natūralus komuni-

7 Minėtinas dar vienas terminas – *vidinė frazė* (Kazlauskienė, Dereškevičiūtė, Sabonytė 2023: 22, 82). Jis itin tinkamas, kai vietoj įprastinio termino *frazė* renkamasi vartoti dvizodį termi-ną *intonacinė frazė*.

kavimo situaciją atliepantis dalykas – kalbamąjį momentą žymintis žodis *šiañdien* [ʰʃʲɛn¹dʲiɛn], o gale nuleidžiamas, nes pateikiama nauja informacija – įvardijamas gamtos reiškiny, t. y. veiksmas *lýja* [ʰlʲi:je]. Taigi intonacijos kontūrą – kylančiosios ir krintančiosios intonacijos dalių kaitą, kitais žodžiais sakant, antikadenciją ir kadenciją, – lemia skelbiamos informacijos naujumas, aktualumas. Trumpų ir turinio atžvilgiu nesudėtingų frazių intonacijos kontūras pakyla vienąkart. Kai frazė suima daug įvairios informacijos, intonacijos kreivė yra banguo janti.

Pagal modalumą plačiąja prasme, funkciją, t. y. kalbos tikslą ir pobūdį, frazės skirstomos į tris komunikacinius tipus: tiesiogines (konstatuojamąsias), skatinamąsias ir klausiamąsias.

1. Tiesioginės frazės – a) *Dabař jau vis vîen nebespésime*. [dɛ²ˈber¹ʃjɛu | vʲis¹ʲʲɛn¹ nʲɛbʲɛ¹sʲpʲɛ:sʲimʲɛ ||] (Juozas Aputis); b) *Kaĩp Jonêlis raidês paži-no*. [ʰkɛrʲpʲɔ:²nʲæ:lʲis¹ʃ | rɛr¹dʲɛs¹ pɛʲʒʲino: ||] (Žemaitė); c) *Và ir tikêk ařtиму sàvo...* [ʰvɛ ir¹ʲtʲɪ¹kʲe:kʲ | ²ɛr¹tʲɪmu¹ sɛvo:¹ ||]; d) *Tù einì namô*. [ʰtu¹ʃ | ɛr¹nʲɪ¹ nɛ²mo:¹ ||].

Tiesioginių frazių (1) intonacijos kontūras paprastai yra kylantis ir krintantis. Frazės tariamos ramiu, vidutinio garsumo balsu, kiek pakeliant balsą ties svarbiausią minties vietą žyminčiu žodžiu. Formalus gramatinis tokių frazių požymis – vartojamos veiksmažodžių tiesioginės, netiesioginės ir tariamosios nuosakų formos (a, b, d pavyzdžiai). Kartais (c pavyzdys) pasitaiško liepiamosios nuosakos formų; jos nežymi kreipimosi į pašnekovą ir savo reikšmė yra priartėjusios prie tiesioginės nuosakos, plg. *Và ir tiki*¹ʃ | *ařtиму*¹ sàvo... ||.

2. Skatinamosios frazės – a) *Neriê, nèšk laivêlį*. [nʲɛ²ˈrʲiɛ¹ʃ | ¹nʲɛʲk¹ lɛr²ʲvʲæ:lʲi: ||] (Paulius Širvys); b) *Neišdúok viltiês ir neviltiês...* [nʲɛ.ɪʒ¹¹dúok¹ vʲɪl¹²tʲɪɛs ir¹ nʲɛvʲɪl¹²tʲɪɛs ||] (Janina Degutyte); c) *Tù einì namô*. [ʰtu¹ʃ | ɛr¹nʲɪ¹ nɛ²mo:¹ ||].

Skatinamosiomis frazėmis (2) kalbėtojas pareiškia savo valią. Įsakmiai liepiant, reikalaujant (a pavyzdys) nuleidžiamas balsas ties valią žyminčiu veiksmažodžiu ar jo atitikmeniu ir vėliau, jei frazė tęsiama, balsas kilstelėjamas. Raginimas, prašymas, maldavimas (b pavyzdys) perteikiamas be kalbos padargų įtampos, žemesniu tonu. Skatinamųjų frazių branduolį paprastai sudaro liepiamosios nuosakos 1 ir 2 asmens formos (a, b pavyzdžiai), taip pat sinoniminės liepimą, prašymą, norą, neprieštaravimą ir pan. valios aktus reiškiančios tiesioginės nuosakos formos (c pavyzdys).

3. Klausiamosios frazės – a) *O kuŗ jiē dėsīs?* [o: 2'kur 2'jie 1'd'e:s'is ↗ ||] (Bitė Vilimaitė); b) *Tū | eini namō?* || ['tu ɛr'n'ɪ nɐ2'mo: ↗ ||].

Klausiamosioms frazėms, arba klausimams (3), būdingas balso pakėlimas tariant reikšmingiausią žodį – tą, kuris žymi kalbėtojiui nežinomą ar abejonių keliantį dalyką. Reikšmingiausias žodis dažniausiai būna frazės gale. Klausiamosios frazės paprastai prasideda klausiamosiomis ar abejojamosiomis dalelytėmis (*ar, gal, negi, kažin* ir kt.), klausiamaisiais įvardžiais (*kas, kieno, kuris, -i, koks, -ia, katras, -a, keli, -ios, kelintas, -a*) ar įvardiniais prieveiksmais (*kur, kada, kaip, kodėl, dėl ko, ko, kam, kiek*) (žr. a pavyzdį).

Plg. visų trijų tipų frazės – skatinamąją, klausiamąją ir dvi tiesiogines – Jono Strielkūno eilėraščio posme: *Stók ant akmenėlio... || Bet kuŗ žirgas tàvo? || Nulėkė. || Kaip jáunos diėnos nubaltàvo. ||* [1'sto:k ɛnt ɛkm'ɛ2'n'ie:l'ɔ:-- || bet 2'kur 1'ʒ'irges ↗ 'tevo: || 'nul'e:k'e: ɛ || kɛp' 1'jæ'uno:s 2'd'i:eno:s ɛ nubɐ2'ta:vo: ||].

Visų tipų frazės gali būti ištartos neutraliai arba emocingai, ekspresyviai: su akivaizdžia nuostaba, apgailestavimu, pasipiktinimu, pašaipa, gėrėjimusi ir pan. Fonetiniai požymiai, liudijantys kalbėtojo subjektyvų santykį su tuo, kas pranešama, faktų vertinimą, yra žemesnis arba aukštesnis negu įprasta balsas, kiekybiškai ir kokybiškai pakitusi garsų artikuliacija, pagreitėjęs arba sulėtėjęs tempas, nenatūralios pauzės. Pavyzdžiui, netikėtai aukštas pagrindinis tonas, svyruojantis aiškus garsų stiprumas dažniausiai išduoda kalbėtojo jaudinimąsi, ryškus visų garsų lūpinimas ir nosinimas – atitinkamai švelnumą, meilinimąsi. Intensyvūs ilgi priebalsiai neįprastai sutrumpintų balsių fone lietuvių kalboje dažnai yra nepasitenkinimo ar net pykčio išraiška, plg. neutraliai ir emocingai pasakytą *rūpūžės*: [rupu:ʒ'ɛ:s] ir [rɒpu:ʒ'ɛ:s]. Ištesėti balsiai liudija žmogaus nuolankumą, nusižeminimą, pvz., *Būūūk geeēras!* [1'buuu:(k) 2'g'æææ:res!] (pavyzdžius žr. – Girdenis 1995: 25–26). Rašte emocingo tarimo atveju rašomas skyrybos ženklas šauktukas. Emocingumu ypač pasižymi skatinamosios frazės.

Emocinės frazės ir įprasta žodžių tvarka pasižyminčios, neutraliai tariamos frazės intonacijos kontūru pernelyg nesiskiria – susiformuoja viena viršūnė (banga), plg.: *Āk tos vīrpančios vėjyje siėlos!* ['ɛk to:s 1'v'irpɛn'tʃ'ɔ:s ↗ | 1'v'ɛ:ji:'je 1's'i:elo:s ɛ ||] (Jonas Strielkūnas); *Pakárt begėd!* [pɐ1'ka'rt ɛ b'ɛ2'g'e:d'i: ||] (Balys Sruoga); *Argi snaigės gāli būti draūgės?!* [ɛr'g'i 2'snɛr'g'e:s 2'ga:l'i 1'bu:t'i 2'drɒu'g'e:s ↗ ||] (Tomas Arūnas Rudokas).

Intonacija atlieka dvi pagrindines funkcijas. Pirmą, ji fonetiškai organizuoja kalbą. Antra, tai priemonė dalykiniam ir emociniam turiniui išreikšti. Kaip jau minėta, intonacija skiria pasakymo dalis pagal jų reikšminį svarbumą, t. y. rodo, kuri perduodamos informacijos dalis yra žinoma, todėl neaktuali, o kuri yra nauja, komunikacijos atžvilgiu reikšminga. Intonacija išryškinami įvairūs minties atspalviai. Ji rodo kalbėtojo nuostatas, nusiteikimą kalbamųjų dalykų atžvilgiu, nubrėžia pasakymo potekstę, išreiškia pagrindines emocijas: džiaugsmą, liūdesį, nerimą, pyktį ir kt. Taigi intonacija apibūdina kalbėtoją ir visą bendravimo situaciją.

Intonacija kartu su ryškesniais stabtelėjimais kalbant – pauzėmis – yra svarbiausia frazės įforminimo priemonė. Ji leidžia nustatyti frazės ribas, atriboti vieną frazę nuo kitos frazės ir nuo stambesnių teksto atkarpų, parodyti tos frazės komunikacinį tipą.

Aktualioji skaida

Pagal teikiamą informaciją frazės skyla į dvi dalis. Vienoje atkarpoje kalbama apie žinomus, anksčiau minėtus ar savaime suprantamus, todėl komunikavimo atžvilgiu ne itin aktuales dalykus. Kita atkarpa iškelia nežinomą, naują, komunikacijai plėtoti reikšmingą turinį. Dalis, kuria pateikiama žinoma informacija, vadinama tema; dalis, kurioje pristatomi nauji dalykai, – rema. Pvz.: *Dabaṛ ↗ jau* (tema) | *vis v́ien nebespésime ↘* (rema) || [de²'ber ↗ - jεu' (tema) | v¹is¹ - v¹ien n¹eb¹ε¹s¹p¹e:s¹im¹ε ↘ (rema) ||] (Juozas Aputis); *Po lietaūs ↗* (tema) *paliñko* | *āvižos ↘ laukuōs* (rema) || [po: ǁiε²'tovs ↗ (tema) pe²'liŋ'ko: | ²'a:v¹iʒo:s ↘ lɒv²'kuos (rema) ||] (Jonas Strielkūnas).

Tai, kas pirmojoje frazėje yra rema, antrojoje frazėje virsta tema, plg.: *Jiē ↗* (tema) *kirviū* | *sukapójo ↘ žōdį*, | *Užrakìno ↘ vārio raktū*, (rema) || *O jīs ↗* (tema) | *mūro ākmenį ↘ skródē* | *Nemirtìngo žiņgsnio taktū ↘*, (rema) || [²'jie ↗ (tema) k¹ir¹v¹ū | suke¹¹po:jō: ↘ ²'ʒo:d¹i: | uʒre¹k¹mo: ↘ ²'va:r¹q: rek'tu (rema) || o: ǁis ↗ (tema) | ¹'mu:ro: ²'a:k¹m¹en¹i: ↘ ¹'skro:d¹e: | n¹em¹ir¹¹t¹inggo: ²'ʒ¹iŋ¹k¹s¹n¹q: tek'tu ↘ (rema) ||] (Henrikas Radauskas). Pirmojoje frazėje nauja informacija (rema) yra veiksmas, kuriuos *jie* atliko žodžiui: *kirviū* | *sukapójo ↘ žōdį*, | *Užrakìno ↘ vārio raktū* ||. Antrojoje frazėje veiksmo objektas žodis *jau* yra žinomas, įvardis *jīs*, daiktavardžio *žōdis* pakaitalas, eina tema. Nauja informacija šioje frazėje (rema) – žodžio gebėjimą veržtis pro kliūtis įvardijantis veiksmas *skródē* su jam priklausančiais žodžiais.

Temos susieja frazes, daro tekstą vientisą. Remos leidžia tęsti pokalbį, plėtoti kalba reiškiamas mintis. Plg. etiologinės sakmės „Neklusni gyvatė“ (kn. *Kadaise ir akmenys augo*, sud. Edita Korzonaitė. Vilnius: Šviesa, 2007, p. 109) frazės funkcinio reikšmingumo aspektu.

Neklusni gyvatė

Kar̃tq Diēvas liēpē visiēms žvērim̃s áusti dróbes. Bet gyvatē jō nepaklaūsē ir neáudē. Todēl̃ dabař jėigu ir bañdo, negāli įkāsti per dróbę.

Sakmę sudarančios frazės skaidomos taip:

1. *Kar̃tq Diēvas liēpē* ↗ (tema) | *visiēms žvērim̃s áusti dróbes*. ↘ (rema) ||
2. *Bet gyvatē* ↗ (tema) | *jō nepaklaūsē* ↗ | *ir neáudē*. ↘ (rema) ||
3. *Todēl̃ dabař jėigu ir bañdo*, ↗ (tema) | *negāli įkāsti per dróbę*. ↘ (rema) || [1. ²kert̃a: ²d̃iēvus ²liēp̃e: ↗ (tema) | ṽi¹ s̃iēms ž̃ṽe: ¹r̃ims ¹áus̃t̃i ¹dro: b̃ēs ↘ (rema) ||
2. b̃ed̃l̃ g̃i: ²va: t̃e: ↗ (tema) | ²j̃o: ñēp̃e ²kl̃b̃u: s̃e: ↗ | ir̃l̃ ñē. ¹áud̃e: ↘ (rema) ||
3. to: ²d̃e: l̃ d̃e: ²b̃er̃ ¹j̃ae: ĩgu ir̃ ²beñdo: ↗ (tema) | ñē: ²ga: l̃i i: ¹ka: s̃t̃i p̃er̃ ¹dro: b̃æ: ↘ (rema) ||].

Pirmoji frazė pradedama nuo Visatos kūrėjo ir valdytojo priesako: *Kar̃tq Diēvas liēpē*. Tai teminė frazės dalis: įvardijama visų pripažįstama, neginčijama aukščiausiosios visagalės esybės funkcija – rikiuoti ir prižiūrėti sklandų gamtos darbą. Nauja tai, kad liepiama *visiēms žvērim̃s áusti dróbes* – nurodytas konkretus darbas iš daugybės galimų; tai frazės rema. Beje, pirmoji frazė gali būti neskaidoma. Ji pateikia kontekstinę informaciją ir yra egzistencinė arba, kitu žodžiu, reprezentacinė (Sirtautas, Grenda 1988: 192; Sirtautas 2001: 48).

Antrojoje frazėje dėmesio centre atsiduria gyvatė, kuri nutarė Dievo neklausyti. Nepaklusnus roplys anksčiau buvo priskirtas visiems žvėrim̃s, taigi daiktavardis *gyvatē* – antrasis gyvūno paminėjimas. Todėl ši dalis yra tema. Priešpriešą žymintis jungtukas *bet* neatsiejamas nuo roplio pavadinimo *gyvatē*, nes įeina į vieną fonetinį žodį. Nauja informacija (rema), pasakoma aptariamąja fraze, yra atsisakymas atlikti Dievo įsakymą: *jō nepaklaūsē | ir neáudē*. ||.

Veiksmažodžio 3 asmens forma *neáudē* semantiškai siejama su trečiosios frazės pradžia: *Todēl̃ dabař jėigu ir bañdo* [austi]. Ypač ryški laiko sąsaja – anksčiau gyvatė griežtai atsisakė dirbti, šiuo metu griežtumo nėra likę: ji *dabař bañdo*. Taigi antrosios frazės rema (*neáudē*) trečiojoje frazėje tapo tema (*Todēl̃ dabař jėigu ir bañdo*). Bandymo rezultatas – *negāli įkāsti per dróbę* – yra neminėtas, nežinomas dalykas. Tai rema.

Prasminių elementų – temos ir remos – opozicija, jų tarpusavio sąveika vadinama aktualiąja skaida (Girdenienė 1971: 38). Ji reiškia žodžių tvarka (tikslingu žodžių išdėstymu sakinyje) ir intonacinėmis priemonėmis. Pagalbinė, ne visada panaudojama raiškos priemonė – įvairūs pabrėžiamieji žodžiai, ypač dalelytės.

Apskritai, lietuvių kalba pasižymi laisva žodžių tvarka. Skiriami du žodžių tvarkos modeliai. Pirmasis – neutralusis (objektyvusis, nežymėtasis): žodžių išdėstymas atitinka įprastinius vartosenos polinkius, nepriklauso nuo konteksto, neturi specialios paskirties, neatkreipia adresato dėmesio. Jis vyrauja kalboje. Antrasis modelis – inversinis (atvirkštinis, subjektyvusis, žymėtasis): žodžiai perkeliama į jiems neįprastas vietas, surikiuojami taip, kad trauktų akį. Vieną ar kitą modelį lemia kalbinio akto aplinkybės (čia priskirtinas ir kalbos mokėjimo lygis), komunikaciniai tikslai, stilistiniai motyvai, semantika: modalinis sakinio tipas, tariniu einančio žodžio formos valentingumas ir pan.

Siekdamas sėkmingos komunikacijos, kalbėtojas mintį pradeda nuo to, kas klausytojams aišku ir suprantama, o baigia tuo, kas nežinoma, nauja. Todėl dalykinėje kalboje, kuria informuojama, instruktuojama, pasakojama, aprašoma ir pan., yra įprastos temos ir remos tipo frazės. Neutralių frazių temos lietuvių kalboje perteikiamos kylančia intonacija, didėjančiu balso stiprumu, dažnai lėtesniu tempu, o remos tariamos ryškia krintančia intonacija, jos paprastai būna gale. Žr. dar vieną tekstą; jo autorius – Gediminas Isokas (žr. Pakerys A., Pupkis A. *Lietuvių kalbos bendrinė tartis: Kompaktinės plokštelės tekstai*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2004, p. 36; 3-b-4 įrašas).

Lapūs ↗ (tema) | šaldo saulė ↘ (rema) ||

Galąsdamas daigį, ↗ (tema) | pirštą iki kaulo ↘ įsipjoviau. (rema) || Plūsta ↗ iš žaidžios kraujas, (tema) | nėra kuō sulaikyti, ↘ (rema) || o karštis (tema) nežmōniškas. ↘ (rema) || Įkaito (tema) ākmenys, ↗ | tvorōs kártys, ↗ | vanduo, ↗ | nēt cementiniai láiptai, ↘ (rema) || o kiēmo gyslōčiai ↗ (tema) būvo | šaltì šaltì. ↘ (rema) || Apsukaū (rema) jaīs ↘ pirštą... (tema) || Rankà (tema) užgijo. ↘ (rema) || Liko (tema) tik rāndas. ↘ (rema) || Kaĩtrią saulėtą diēną ↗ | augalų lāpai, ↗ gārindami drēgmę, ↗ (tema) | gerókai atšąla. ↘ (rema) || Ne mažiaū ↗ vēsina (tema) | ir jūdalksnio ↘ lāpai, (rema) || nors saulės ↗ | ir jiems ↘ (tema) užteĩka (rema). ||

lɛ'pusʔ (tema) | 1'ʃaːldoː 1'saʊlɛːʌ (rema) ||

gɛ1'laːzdɛmɛs 2'dɛlɪˈɡiːʔ (tema) | 2'pʲɪrʃtaː ɪkʲɪ_1'kaʊloːʌ iːsʲɪ1'pʲjɔːvʲɛu
(rema) || 1'pluːstɛʔ ɪ_ʒɛɪ2'zdoːs 2'krʊʊjɛs (tema) | nʲɛːrɛ 2'kuo
sulɛɪ1'kʲiːtʲɪʌ (rema) || oː_2'kɛrʲɪʃtʲɪs (tema) nʲɛ1'zmoːnʲɪʃkɛsʌ (rema) ||
iː2'kertɔː (tema) 2'aːkʲmʲɛnʲiːsʔ | tʊoː2'roːs 1'kaːrʲtʲiːsʔ | vɛn2'duoʔ |
'nʲɛt tsʲɛmʲɛnʲtʲɪnʲɛɪ 1'laːɪptɛɪʌ (rema) || oː_2'kʲiɛmoː ɡʲiː2'sloːʃʲɛɪʔ (tema)
'buʊoː | ʃɛlʲtʲɪ ʃɛlʲtʲɪʌ (rema) || ɛpsʊ2'kʊʊ (rema) 2'jɛrsʌ 2'pʲɪrʃtaː
(tema) || rɛɲ'kɛ (tema) ʊʒʲgʲɪjɔːʌ (rema) || 1'ɪkoː (tema) tʲɪk_1'raːndɛsʌ
(rema) ||

2'kɛrtʲɪrʲæː sʊʊ1'ɛːtaː 2'dʲiɛnaːʔ | ʊʊɡɛ2'luː 2'laːpɛɪʔ | 2'ɡaːrʲɪndɛmʲɪ
2'dʲɪrʲɛːɡmʲæːʔ (tema) | ɡʲɛ1'roːkɛɪ ɛt2'ʃaːlɛʌ (rema) || nʲɛ_mɛ2'ʒʲɛʊʔ
ʊʲɛːsʲɪnɛ (tema) | ɪrʲ_1'jʊɔdɛlʲkʲsʲnʲɔːʌ 2'laːpɛɪ (rema) || 'noːrs_1'saʊlɛːsʔ
| ɪrʲ_1'jɛɪmsʌ (tema) ʊʃʲ2'tʲɛɲkɛ (rema) ||

Vienintelė sakinio teksto frazė *Apsukaũ jaĩs ʌ piřřtq...* || prasideda nauja, reikšminga informacija (rema) – veiksmazodžiu *apsukaũ* raiškiai (dėmesys sutelktas į kalbėtoją, frazė nebaigta, dalis informacijos lieka už teksto) nurodoma, kad gysločio lapai dėl savo didumo (ir šaltumo) gali būti naudojami kaip patikimas gamtinis spaudžiamasis tvarstis, padedantis sukrešėti kraujui. Neutralesnė frazė būtų tokia: *Jaĩs* (tema) *apsukaũ piřřtq.* ʌ (rema) ||.

Taigi emocinių ekspresinių frazių ir klausimų temos ir remos paprastai susikeičia vietomis: kalbėti pradedama nuo netikėtų, naujų, aktualių dalykų. Tokiu atveju, tariant remos grupės žodžius, intonacija kyla. Pvz.:

– *Kóks gražūs* ʔ (rema) | *jõs rübēlis!* (tema) || [1'koːks grɛ'ʒus ʔ (rema) | 2'jɔːs ruː2'bʲæːlʲɪs (tema) ||] (Bitė Vilimaitė).

Gelsvaĩs purienų ežeraĩs ʔ (rema) | *Visì skliautaiĩ* (tema) ʌ *užtvìno.* (rema) || [ɡʲɛl2'sʊɛrs pu1'rʲiɛnuː ɛʒʲɛ2'rɛrsʔ (rema) | vʲɪsʲɪ sʲkʲlʲɛʊ2'tɛr (tema) ʌ ʊʃʲtʲʊʲnoː (rema) ||] (Kotryna Grigaitytė). Šiame pavyzdyje remos grupė suskaidyta; ją sudarantys žodžiai pavartoti ir pradžioje, ir gale.

– *Tai čia* ʔ (rema) *tas ežėras?* (tema) || – *Čia* ʌ. (tema) || – *Ar nebuvaĩ mā-tęs?* ʔ (rema) || [tʲɛr 'ʃʲɛʔ (rema) tɛsʲ_2'æːʒʲɛres (tema) || 'ʃʲɛʌ (tema) || ɛrʲ_nʲɛbʊ2'ʊɛr 2'maːtʲæːsʔ (rema) ||] (Marius Katiliškis).

Meninio, šnekamojo (buitinio) stiliaus tekstuose, dialoguose pasitaiko ekspresyvių nepilnųjų, elipsinių frazių. Jos pateikia vien naują informaci-

ją apie tai, kas nepasakyta, bet tema aiški iš konteksto. Nepasakytą turinį gali kompensuoti kūno kalba: laikysena, gestai, mimika ir pan. Tokios vien iš remų susidedančios frazės yra vienalypės. Pvz., *Patrauklūs kariniñkas!* \ (rema) || *Visai nunókęs* \ (rema). || [pɛtrɔu'klus kɛr'ɪ²'n'ɪŋ'kɛs \ (rema) || v'ɪ¹'sɪ¹ nɪ¹'no:k'æ:s \ (rema) ||] (Borisas Dauguvietis).

Frazėje funkcionuojantys kirčiai

Svarbus sakytinės kalbos elementas yra kurį nors frazės žodį išskiriantis kirtis. Frazėje funkcionuoja dvejopi kirčiai: loginis ir frazės.

Loginis kirtis. Norėdamas parodyti svarbiausius aptariamąsios situacijos dalykus, kalbėtojas pabrėžia juos įvardijančius žodžius. Fonetinis žodžio ar žodžių grupės išskyrimas, kurį lemia ypatinga semantinė ir emocinė svarba, vadinamas loginiu kirčiu. „Išryškintieji frazės elementai yra tarsi kokie branduoliai, spinduliuojantys aplink save konteksto aureolę“ (Stundžia 1986: 61). Logiškai, t. y. prasmės atžvilgiu, gali būti išryškintas kiekvienas frazės žodis, netgi tarnybinės kalbos dalys. Jei kalbėjimas ramus, konstatuojamasis, loginių kirčių gali nebūti.

Loginio kirčio vieta nefiksuota. Jos įvairavimą galima parodyti pavyzdžiais. Ankstesnio skyrelio pradžioje pateiktoje frazėje *Dabař ↗ jau* (tema) | *vis v'ien nebespésime* \ (rema). || [dɛ²'bɛr ↗ jɛu' (tema) | v'ɪs¹¹ v'ɪɛn n'ɛb'ɛ¹¹ s'p'ɛ:s'ɪm'ɛ \ (rema) ||] loginį kirtį turi veiksmazodis *nebespésime*. Akcentavus veiksmo negalimumą, šį kirtį gautų prieveiksmis *vis v'ien: Dabař ↗ jau* (tema) | *vis v'ien* \ *nebespésime* (rema). || [dɛ²'bɛr ↗ jɛu' (tema) | v'ɪs¹¹ v'ɪɛn \ n'ɛb'ɛ¹¹ s'p'ɛ:s'ɪm'ɛ (rema) ||].

Frazėje *Jiẽ ↗* (tema) *kirviù* | *sukapójo* \ *žōdį*, | *Užrakino* \ *vārio raktù* (rema). || [²'jie ↗ (tema) k'ɪr'v'ɪʏ | suke¹¹ po:jo: \ ²'zo:d'i: | uʒre'k'ino: \ ²'va:r'ɔ: rɛk'tu (rema) ||] išryškinti veiksmai *sukapójo*, *užrakino*. Minties centrais laikant ne veiksmus, o veiksmo objektus, loginiu kirčiu būtų pabrėžiami *žōdį* ir *raktù*: *Jiẽ ↗* (tema) *kirviù* | *sukapójo žōdį* \, | *Užrakino vārio raktù* \ (rema). || [²'jie ↗ (tema) k'ɪr'v'ɪʏ | suke¹¹ po:jo: \ ²'zo:d'i: \ | uʒre'k'ino: \ ²'va:r'ɔ: rɛk'tu \ (rema) ||].

Įprastai loginis kirtis būna remos grupėje. Bet ir temos žodžiai nėra vienodai svarbūs, todėl kartais ir temos dalies žodis gauna loginį kirtį. Tokiu atveju kalbame apie temos remą, plg. pabrėžiamą veikėjo veiksmą *liẽpẽ* ir

veikėją *Diėvas*: *Kařtą Diėvas liėpė*↗ (tema) | *visiems žvėrimis áusti drėbes*↘ (rema). || [²'kərta: ²'diėves ²'liėp'e:↗ (tema) | v'ɪ¹'s'iems ʒ'v'e:¹'r'ims ¹'a'us't'ɪ ¹'dro:b'ēs↘ (rema) ||] ir *Kařtą Diėvas liėpė* (tema) | *visiems žvėrimis áusti drėbes*↘ (rema). || [²'kərta: ²'diėves ²'liėp'e:↗ (tema) | v'ɪ¹'s'iems ʒ'v'e:¹'r'ims ¹'a'us't'ɪ ¹'dro:b'ēs↘ (rema) ||].

Skiriamos dvi loginio kirčio atmainos: kontrastyvusis ir emfatinis loginis kirtis (Crystal 2003: 435; Kazlauskaitė 2015: 45–46).

Kontrastyvusis loginis kirtis turi paslėptą, bet lengvai suvokiamą prieš-priešos reikšmę. Frazės *Dabař jau* (tema) | *vis viėn nebespėsimė*↘. (rema) || [dė²'ber↗ jəu' (tema) | v'ɪs' ¹'v'iən n'ėb'ė¹'s'p'e:s'ɪm'ė↘ (rema) ||] veiksma-žodis *nebespėsimė* gali būti priešinamas, pavyzdžiui, su formomis *spėsimė*, *nebespėsite*, *nenorėsimė* ar *nevažiuosimė*.

Informacinių tekstų – žinių laidų pranešimų – analizė rodo, kad loginį kirtį turintys žodžiai gali būti skirstomi į dvi grupes. Vieni tiksliai įvardija veiksmą arba realiją, rodo būdingąją jos ypatybę, pvz.: *O dėl didelio deficito*↗ (tema) | *šalis gāli suláukti*↗ | *ekonòminių sánkcijų*↘ (rema). || [o: ²'d'e:l 'd'ɪd'el'q: d'ėf'ɪ't'ɪto:↗ (tema) | ʃe'l'ɪs ²'ga:l'ɪ su'¹'la'ukt'ɪ↗ | ək'o'nòm'ɪn'ɪj: ¹'sa'ŋ'k't'ɪj:↘ (rema) ||]; *Reportāžą pàrengė* (tema) | *Justinas Visòckas*↘ (rema). || [r'ėpər²'ta:ʒa:↗ p'ər'ėŋ'g'e: (tema) | j'ɥ's't'ɪnes v'ɪ²'so:t'kəs↘ (rema) ||]; *Tókią situāciją lémė*↗ (tema) | *Baltarùsijos*↘ *veiksmaĩ* (rema). || [¹'to:k'æ: s'ɪtu.²'a:t'ɪjæ: ¹'l'e:m'e:↗ (tema) | b'elt'e'r'us'ɪj'q:s↘ v'ėik²'smər ||].

Kaip matyti, loginiu kirčiu pavyzdžiuose išskirti veiksmą ir veikėją pavadinantys *suláukti* ir *Visòckas*, taip pat apibūdinamasis daiktavardis *Baltarusijos*. Antrajai grupei skirtini žodžiai ne tik įvardija, bet ir išskiria kokį nors dalyką kaip neįprastą, kitonišką arba tikėtiną, lengvai nuspėjamą. Šie žodžiai savo reikšmės struktūroje turi emocinę ir (arba) ekspresinę semą, pvz.: *Keturiólika vųrų*↗ (tema) | *pėrsirengę Kalėdų Senėliais ir nykštūkiais*↗ | *tiesióg po vándėniu*↘ *sùrengė žygį* (rema). || [k'et'u¹'r'q:l'ɪke ¹'v'i:ru:↗ (tema) | ¹'p'ær's'ɪr'ėŋ'g'æ: k'e²'l'e:du: s'ė²'n'æ:l'ėis ɪr'¹'n'ɪ:k't'uk'ɪs↗ | t'ɪe¹'s'q:g po: ¹'va'n'd'ɛn'ɪj:↘ 'sur'ėŋ'g'e: ²'ʒ'i:g'i: (rema) ||] – neįprasta tai, kad švenčių veikėjai pasirinko žygiuoti ten, kur Kalėdų stebuklais tikintys žmonės negyvena; *Tarptautinis valiutos fòndas*↗ | *nusprėndė suteikti pàramą*↗ (tema) / *be papildomų*↘ *ekonòminių sálygų* (rema). || [tərptəu't'ɪn'ɪs v'e'l'ɥto:s ¹'fòndəs↗ | nu'¹'s'p'r'æ'n'd'e: su²'t'ɛr'kt'ɪ ²'pa:rema:↗ (tema) | b'ɛ pe¹'p'ɪldo:mu:↘ ək'o'nòm'ɪn'ɪj: ¹'sa:l'i:gu: (rema) ||] – fondo veiksmai kelia nuostabą, nes lėšų skirta lengvai, neprimetus taisyklių.

Kita loginio kirčio atmaina, emfatinis kirtis, rodo kalbėtojo santykį su turiniu. Emfazė yra įspūdžio, emocinės įtampos sustiprinimas specialiomis stilistinėmis priemonėmis (Pikčilingis 1971: 188). Tokio pobūdžio kirčiui reikšti vartojami įvairūs pabrėžiamąją semą turintys žodžiai: dalelytės, kai kurie įvardžiai ir prieveiksmiai, pvz.: *Netrūkus*↗ (tema) | *dár*↘ *apie spòrtą* (rema). || [nʲɛ'trukus↗ (tema) | ʲdár↘ epʲie_ʲspòrtɑ: (rema) ||]; *Kovà*↗ *dėl globõs* (tema) | *tęsiasì* *ĩr*↘ *po Naujũjũ* (rema). || [ko:'vɛ↗ dʲe:l_glo:'bo:s (tema) | ʲtʲæ:sʲɛsʲɪ ʲĩr↘ po:_nɒuʲjũ:jũ: (rema) ||].

Loginio kirčio semantinė funkcija – išreikšti kalbėtojo dalykinį ir emocinį požiūrį į aptariamus dalykus: iš kalbos srauto išskirti žodžius ir jų junginius, pasižyminčius didžiausiu informatyvumu ir rodančius emocinį kalbėtojo nusiteikimą, perkelti dalį turinio į potekstę. Pabrėžti ir neutraliai ištarti ar net nutylėti žodžiai klausytojui padeda įvertinti situaciją. Bet pirmiausia loginis kirtis yra teksto fonetinės struktūros elementas.

Frazės kirtis. Frazėje funkcionuojančiam kirčiui apibūdinti vieno termino nepakanka, nes būtina diferencijuoti neutralų tarimą ir aiškiai suvokiamą pabrėžimą, plg.: *Dabař*↗ *jau* (tema) | *vis v́ien* *nebespésime*↘ (rema). || [dɛʲ'ber↗_jɛu' (tema) | vʲɪs_ʲvʲien nʲɛbʲɛ_ʲsʲpʲɛ:sʲimʲɛ↘ (rema) ||] ir *Dabař*↗ *jau* (tema) | *vis v́ien*↘ *nebespésime* (rema). || [dɛʲ'ber↗_jɛu' (tema) | vʲɪsʲ_ʲvʲien↘ nʲɛbʲɛ_ʲsʲpʲɛ:sʲimʲɛ (rema) ||]. Pirmąją frazė teigiama, kad veiksmaus neįvyks (*nebespésime*), antroji išryškina požiūrį į neįvyksiantį veiksmą, jo vertinimą (*vis v́ien* 'kas bebūtų' *nebespésime*). Frazijų atkarpos yra pabrėžtos loginiu kirčiu; kaip minėta, tokio kirčio vieta yra laisva.

Pirmosios frazės veiksmazodžio *nebespésime* ryškesnį ištirimą galima laikyti ne tik loginiu, bet ir frazės kirčiu. Loginis ir frazės kirtis sutampa, kai frazė pasakoma neutraliu tonu, konstatuojant, kai pabrėžiamas galinis žodis.

Frazės kirtis yra galinio žodžio natūralus, automatizuotas išryškinimas kitų tos pačios neutralios frazės žodžių atžvilgiu. Frazės kirtį gauna informacinės dalies – remos grupės – žodis. Pvz.:

Lapùs↗ (tema) | *šáldo sáulė*↘ (rema). || [lɛ'pus↗ (tema) | ʲʃɑ'ldo:_ʲsɑ'ulʲɛ:↘ (rema) ||].

Rýmo ramunėlė↗ (tema) | *rùdenio arĩmuos*↘ (rema). || [ʲrʲi:mo:_remuʲʲnʲe:lʲɛ:↗ (tema) | 'rudʲɛnʲɔ: vʲrʲimuɔs↘ (rema) ||] (Salomėja Nėris).

Kai temos ir remos centrai yra frazių atkarpų pabaigoje, frazės intonacija natūraliausia ir logiškiausia (Girdenienė 1971: 41). Jei frazės pradžioje esan-

čius žodžius, gavusius loginį kirtį, nukeltume į galą, turėtume įprastą frazės kirtį, pvz.: *Dabař ↗ jau* (tema) | *nebespésime vis v́ien ↘* (rema). || [dɐ²'ber ↗ - jɐu' (tema) | n'ɛb'ɛ¹'s'p'ɛ:s'ɪm'ɛ v'ɪs¹ 'v'ɪɛn ↘ (rema) ||].

Frazės kirčio pozicija lemia funkciją: fonetiškai organizuoti rišlios kalbos frazę, išskirti ją iš kalbos srauto, parodyti frazių ribas kalbos sraute.

LITERATŪRA

- Ambrasevičius R., Leskauskaitė A. 2014. *Priebalsių akustinės ypatybės: palatalizacija ir balsingumas*. Kaunas: Technologija.
- Bacevičiūtė R., Rinkauskienė R. 2009. Audicinis eksperimentas dialektologijoje: privalumai ir trūkumai (rytų aukštaičių uteniškių vietininkų priegaidžių tyrimas). *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 70–75.
- Bakšienė R. 2018. Lietuvių tarmių transkripcija IPA simboliais: pietų aukštaičių ypatybių analizė. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 22(1/2), p. 10–20.
- Būga K. 1959. *Rinkiniai raštai*, t. 2. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Crystal D. 2003. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. Fifth edition. Blackwell Publishing.
- Dereškevičiūtė S., Kazlauskienė A., Levinskas J., Pauliūnas P., Pukevičiūtė A., Raškinis G., Sabonytė R. 2017. *Mokomoji tartis ir kirčiavimo programa*. Kaunas: VDU. <https://tartis.vdu.lt/fonetika-ir-tartis/igudziu-tobulinimas/garsu-ypatybes/>
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. S. Keinys. 7-asis patais. ir papild. leid. Vilnius: LKI, 2012; el. variantas, 2015 (atnaujinta versija, 2017). <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>
- Girdenienė D. 1971. Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reiškimo būdai lietuvių kalboje. *Kalbotyra*, 22(1), p. 35–47.
- Girdenis A. 1993. Tezės dėl bendrinės tarties. *Aktualūs bendrinės tarties klausimai*. Seminaro tezės. Vilnius: Valstybinė lietuvių kalbos komisija, p. 5–6.
- Girdenis A. 1995. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A. 1999. Balsiai. In: *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Red. V. Ambrazas (p. 57–58). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A. 2009. Vadinamųjų sutaptinių dvibalsių [ie uo] garsinė ir fonologinė sudėtis. *Baltistica*, 44(2), p. 213–242.
- Girdenis A., Karosienė V. 2010 [1993]. *Bendrinės lietuvių kalbos statistinė struktūra: fonologijos dalykai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Hardcastle W. J., Hewlett N. 1999. *Coarticulation. Theory, Data and Techniques*. Cambridge University Press.
- Kazlauskaitė R. 2015. Loginis ir frazės kirtis informaciniuose tekstuose. *Žmogus ir žodis: didaktinė lingvistika*, 17(1), p. 37–50.
- Kazlauskienė A. 2018. *Bendrinės lietuvių kalbos fonetikos ir fonologijos pagrindai*. Vadovėlis [elektroninis išteklis]. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. <https://portalcris.vdu.lt/server/api/core/bitstreams/b558511b-6c9b-47f7-ba28-7e488e8d0a55/content>
- Kazlauskienė A., Dereškevičiūtė S., Sabonytė R. 2023. *Bendrinės lietuvių kalbos intonacija: frazės centras, ribos ir žymėjimas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Kazlauskienė A., Raškinis G. 2009. Bendrinės lietuvių kalbos garsų dažnumas. *Respectus philologicus*, 16(21), p. 169–182.

Kazlauskienė A., Raškinis G., Vaičiūnas A. 2021. *Dabartinės lietuvių kalbos tarties žodynas* [elektroninis išteklius]. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. <https://kalbu.vdu.lt/mokymosi-priemonės/tartis/>

Laigonaitė A. 2002. *Lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Gimtasis žodis.

LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, t. 1. Ats. red. A. Vanagas. Vilnius: Mokslo, 1985.

Mikalauskaitė E. 1975. *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*. Vilnius: Mokslo.

Miliūnaitė R. 2016. Skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* dabartinė kodifikacijos būklė ir galima kaita. *Bendrinė kalba*, 89, p. 1–36. http://www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/89/Miliunaitė_BK_89_straipsnis.pdf

Pakerys A. 1991. *Tarptautinių žodžių kirčiavimas*. Kaunas: Šviesa.

Pakerys A. 1995. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Žara.

Pakerys A., Pupkis A. 2004. *Lietuvių kalbos bendrinė tartis: Kompaktinės plokštelės tekstai*. Vilnius: Gimtasis žodis.

Pikčilingis J. 1971. *Lietuvių kalbos stilistika*, t. 1. Vilnius: Mintis.

Pupkis A. 2020. *Lietuvių bendrinė tartis: norminimo istorija ir dabartis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

PVE – *Pasaulio vietovardžiai. Europa*. Ats. red. Rita Trakymienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

Sirtautas V. 2001. Iš teksto teorijos. In: V. Sirtautas, R. Petkevičienė, Č. Grenda, *Rinkiniai kalbotyros straipsniai* (p. 44–57). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

Sirtautas V., Grenda Č. 1988. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslo.

Stundžia B. 1986. Kirčio semantinė funkcija. In: *Ženklas ir prasmė*. Sud. B. Savukynas (p. 52–62). Vilnius: Mokslo.

Stundžia B. 2009. *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*. Vadovėlis aukštosios mokykloms. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Švageris E. 2015. Akustinių požymių koreliacijos svarba lietuvių kalbos priegaidžių skyrimui. *Baltistica*, 50(1), p. 91–113.

Švageris E. 2020. Eksperimentiniai baltų kalbų tarmių priegaidžių tyrimai: naujesni metodologiniai aspektai. *Lietuvių kalba*, 15, p. 1–19. <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22438>

Urbanavičienė J. 2019. Consonants of the lithuanian language in IPA context: identification problems. *Збірник матеріалів III круглого столу «Сучасні тенденції фонетичних досліджень»*, p. 45–49.

Urbanavičienė J., Indričėnė I., Jaroslavičienė J., Grigorjevs J. 2019. *Baltų kalbų garsynas XXI a. pradžioje: Priebalsių instrumentinis tyrimas*. Serija *Baltų kalbų garsynas XXI a. pradžioje*, II knyga. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vaitkevičiūtė V. 1965. *Fonetika. Lietuvių kalbos gramatika*, t. 1. Vilnius: Mintis, p. 43–157.

Vaitkevičiūtė V. 1973. Kaip tarti skiemeninius oktavų garsų pavadinimus. *Mūsų kalba*, 2, p. 23.

TERMINŲ RODYKLĖ

- abėcėlė 13, 15
 aferezė 81, 84
 afrikacija 81, 83
 afrikata 50, 51, 62–63, 83
 akcentologija 11
 akomodacija 88
 aktualioji skaida 102
 akustinės garsų ypatybės (akustiniai garsų požymiai) 9, 22–23, 25, 33, 35, 37
 aukštis 21, 22, 23, 26, 36
 intensyvumas 22–23, 26, 99
 tembras 22, 25, 35–36, 56, 99
 trukmė 21, 22–23, 35, 99
 alofonas žr. fonemos variantas
 apokopė 81, 84
 artikuliacija 12, 25, 27, 31, 46, 85, 88, 101
 balsių 24, 32, 34, 36, 38
 dvigarsių 10, 67, 70
 priebalsių 50, 51–53, 55, 56–57, 59, 62, 83, 86, 87, 89, 92
 asimiliacija 59, 60, 88, 90–93
 artimoji (kontakcinė) 90, 91
 dalinė 90, 91, 92
 pagal artikuliacijos vietą 92, 93
 pagal balso stygų veiklą 11, 86, 91, 93
 pagal palatališkumą 92, 93
 progresyvioji 90
 mišrioji 91, 92, 93
 regresyvioji 90, 91
 tolimoji (distancinė) 90, 91
 visiškoji 90, 91, 92, 93
 aspiracija 14, 27, 88, 90
 atvirėjimas 88
 atviroji sandūra 31, 59, 87, 92
 balsė 13, 15, 41
 balsynas 32
 balsio (dvigarsio dėmens) pailgėjimas 14, 15, 67, 71, 77, 78, 79, 82
 balsis 9, 10, 25, 32, 49, 68, 69, 71, 72
 atvirasis 29, 34, 39
 aukšto tono (tembro) 35, 39, 71
 aukštutinio pakilimo 33, 34, 35, 36, 39
 bemolinis 36, 40
 difuzinis 24, 36, 39
 ilgasis–įtemptasis 10, 11, 15, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 39, 40
 kintamojo pakilimo 38, 39, 47, 68, 70
 kompaktinis 24, 36, 39
 lūpinis 17, 18, 34, 35, 36, 40
 nebemolinis 40
 nelūpinis 28, 34, 35, 36, 40
 priešakinės eilės 12, 22, 24, 33, 34, 35, 39, 40, 71
 tarpinis 36, 39
 trumpasis–neįtemptasis 11, 15, 29, 31, 32, 35, 36, 39, 40
 uždarasis 29, 33, 39
 užpakalinės eilės 22, 24, 30, 33, 34, 39, 40, 71
 vidutinio pakilimo 15, 33, 34, 38, 39
 žemo tono (tembro) 35, 39, 71
 žemutinio pakilimo 24, 33, 34, 35, 36, 39
 balsių kaita 73, 81–82, 83, 85
 kiekybinė 73, 81
 kokybinė 81, 82, 88
 balsių kiekybė 10, 22, 25, 30, 33, 34, 35, 38, 40, 43, 44, 46, 67, 68, 73
 balsių kokybė 33, 35, 46, 67, 68, 82, 88
 balsių trukmė žr. balsių kiekybė
 balso stygos 9, 11, 19, 20, 22, 32, 35, 51, 54, 58, 60, 91, 92, 93, 99

- bemoliškumas 35, 36, 37, 40
 diftongas žr. dvigarsis
 disimiliacija 81, 83
 dvibalsis 30, 48, 67, 68, 69, 70, 77, 78, 79, 80, 95, 96
 bemolinis 71
 grynasis 69, 70, 72
 kintamasis 47, 60
 lūpinis 71
 pirminis 73
 sudėtinis 15, 72, 77, 78
 sutaptinis 37, 38, 71, 74
 dvigarsio dėmuo 10, 11, 14, 15, 38, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 89, 93
 dvigarsis 9, 10, 15, 38, 45, 47, 50, 58, 67, 68, 72, 75, 76, 77, 82, 85, 94, 96
 antrinis 72, 73, 76
 grynasis 69
 mišrusis 66, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 89, 95, 96
 nekirčiuotas 89
 netikrasis 73–76
 nosinis 66
 pirminis 72, 73
 savasis 76
 sudėtinis 11, 14, 38, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 79
 sutaptinis 71
 svetimasis 76
 tikrasis 73
 tvirtagalis 67, 68, 77, 78, 79
 tvirtapradis 67, 68, 76, 77, 78, 79
 dviraidis 37, 38, 59
 elementas
 balsinis 23, 71, 95
 fonologinis 19, 28, 30, 31, 37, 62
 garsinis 9, 26, 27, 28, 29, 77, 99
 klausos sistemos 25
 sakytinės kalbos srauto 9, 11, 12, 14, 28, 95, 97, 106
 segmentinis 28
 supersegmentinis žr. prozodema
 eliminacija 81, 84
 elizija 81, 84
 epentezė 81, 84
 fonema 25, 28, 29, 30, 32, 37, 38, 49, 70, 76, 77, 85, 90
 periferinė 32, 58, 62
 fonemos variantas 28, 36, 58, 62
 fonemų identifikacija 29–30
 fonemų kaita žr. neutralizacija
 fonemų opozicija 25, 30, 31, 39–40, 56–58
 fonemų sistema 37–40, 56–58
 fonetika 9, 10, 11, 13, 19, 21, 26, 27, 29, 81
 fonetikos šaka 19, 27
 akustinė 19, 21–22, 24
 artikuliacinė 19–20
 eksperimentinė 21
 funkcinė žr. fonologija
 perceptyvioji 19, 24–25
 fonetinis procesas 81
 diachroninis 81, 82
 sinchroninis 81, 85
 fonografinis raštas 13
 fonologija 13, 19, 27–29, 71
 fonologinė sistema 12, 31, 58, 62
 fonotaktika 63
 frazė 11, 14, 28, 29, 30, 85, 88, 95, 97–99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108
 emocinė 101
 intonacinė 98, 99
 klausiemoji 29, 100, 101
 konstatuojamoji, žr. tiesioginė

- neutrali 101, 104, 105, 108
 skatinamoji 100, 101
 tiesioginė 29, 100, 101
 vidinė 99
 garsas 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 38, 42, 43, 49, 50, 62, 69, 76, 81, 84, 85, 88, 90, 91, 95, 101
 garsų derinimas (taikymasis) 9, 11, 31, 60, 61, 76, 81, 85, 88–93, 101
 geminata 86, 87, 90, 91
 gomurinimas 88, 89
 haplologija 81, 84
 hiatas 15, 47, 77, 85, 86
 intonacija 9, 11, 26, 29, 30, 31, 98, 99–102, 105, 108
 kylančioji 14, 99, 100, 104, 105
 krintančioji 14, 99, 100, 104
 kalbos padargai 9, 19, 20, 21, 23, 51, 52, 53, 55, 67, 81
 kalbos padargų veikla (įtempimas) 9, 10, 19, 21, 23, 32, 33, 35, 36, 37, 43, 46, 51, 56, 95
 kimograma 20
 kirtis 10, 11, 14, 26, 29, 30, 31, 44, 67, 68, 96, 97, 106
 emfatinis 107–108
 frazės 108–109
 kontrastyvusis 107
 loginis 106–108, 109
 klausos sistema 25–26
 koartikulicija 81, 88
 kontrakcija 81, 84, 87
 labializacija žr. lūpinimas
 labiograma 20
 liežuvis 19, 20, 22, 24, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 70, 71, 88, 89, 90, 92, 93
 lūpinimas 28, 88, 89, 101
 lūpos 19, 20, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 51, 71
 metatezė 81, 83
 minimalioji pora 30
 minkštinimas žr. palatalizacija
 minkštumas 13, 14, 25, 27, 40, 42, 50, 51, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 91, 92, 93
 minkštumo ženklas 10, 14, 42, 48, 56, 59, 61
 neutralizacija 31, 88, 90, 92
 nosinimas (nazalizacija) 88, 89, 101
 opozicija (priešprieša) 25, 27, 28, 30, 31, 37, 39, 56, 57, 76, 104
 fonologinė 31, 56, 57, 58
 ortoepija, žr. tartis
 oscilografas 22, 23
 palatališkumas žr. minkštumas
 palatalizacija 31, 91
 palatograma 20, 21
 pasakymas žr. frazė
 pauzė 14, 28, 31, 54, 60, 61, 90, 93, 94, 98, 99, 101, 102
 poliftongas 71
 pozicija žodyje 31, 63
 galo 14, 31, 45, 54, 61, 63, 66, 81, 94
 pradžios 40, 41, 63, 64, 84
 vidaus 31, 40, 63, 66, 73, 84, 85
 priebalsė 13, 16, 18, 58
 priebalsynas 50
 priebalsis 62
 abilūpis 17, 18, 52, 88, 89, 92
 alveolinis 52, 53, 55, 57, 61, 92, 93
 ankštumos 51, 52, 55
 dantinis 17, 52, 53, 55, 57, 61, 88, 89, 90, 92, 93
 duslusis 31, 53, 54, 55, 61, 62, 83, 90, 91, 92, 93, 94
 gomurinis 17, 52, 57, 89
 gomurio užpakalinis 52, 53, 54, 55, 89

- gomurio vidurinis 52, 53, 55, 88, 89
kietasis 11, 30, 31, 34, 40, 51, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 88, 92, 93, 94
liežuvio priešakinis 52, 53, 55, 57, 88, 89, 90, 92, 93
liežuvio užpakalinis 55, 57, 88, 89
liežuvio vidurinis 32, 53, 54, 55, 89
lūpinis 17, 52, 53, 55, 57
minkštasis 11, 14, 30, 34, 40, 48, 51, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 66, 88, 92, 93, 94
nelūpinis 28, 57
pučiamasis 22, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 61, 64, 81, 83, 92
ryklinis 52
skardusis 31, 53, 54, 55, 61, 62, 66, 83, 85, 90, 91, 92, 93, 94
sklandusis 10, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 64, 69, 71, 73, 76, 82, 83, 89, 91, 92, 93, 94
sprogstamasis 22, 27, 51, 53, 55, 56, 57, 61, 64, 81, 83, 88, 89
sprogstamasis-pučiamasis 52, 53, 55, 56, 57
uždarumos 51, 55, 89
uždarumos-ankštumos 51, 52, 55
uždarumos-atvirumos 51, 52, 54, 55
priegaidė 9, 10, 11, 14, 15, 26, 29, 30, 31, 38, 67, 68, 76, 78, 79, 97
tvirtagalė 10, 11, 15, 67, 78, 97
tvirtapradė 10, 11, 15, 67, 71, 77, 97
priešakėjimas 14, 40, 48, 60, 88
protezė 81, 84
prozodema 28, 29, 30, 31
prozodija 29
pusbalsis 54, 67, 69, 71, 77
raidė 13, 15, 16, 17, 18, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 46, 48, 54, 58–60, 67–68, 88, 92, 94
rema 102–106, 107, 108, 109
rentgenograma 20
ritmas 85, 97
sakytinė kalba 12, 13, 14, 25, 27, 59, 95, 97, 98, 106
sandūra
balsių žr. hiatas
skiemenu 47, 87, 94
vienodų garsų 85
žodžių 47, 61, 86, 93, 94
santykiai 19, 29, 30, 49
paradigminiai 29, 31
sintagminiai 30, 63
sinkopė 81, 84
sintagma 99
skiemuo 9, 10, 11, 14, 15, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 43, 45, 50, 67, 71, 73, 77, 84, 85, 86, 88, 95–96, 97
atvirasis 29, 95, 96
ilgasis 10, 29, 95, 96
nepridengtas 95, 96
pridengtas 11, 95, 96
trumpasis 95, 96
uždarasis 11, 29, 95, 96
spektrografas 22, 23
sprogimo vietos kaita 88, 89, 90
supanašėjimas žr. asimiliacija
tarties normos 12, 41
balsių 41, 46–48
dvigarsių 77–80
priebalsių 58, 60–62
tarties stilistinės atmainos 12
aiškioji (aukštesnio stilistinio lygmens) 12, 61, 81
laisvoji (žemesnio stilistinio lygmens) 12, 15, 62, 67, 78
tartis 12, 75, 77, 87, 104
tekstas 12, 13, 14, 16, 28, 62, 98, 102, 105, 107, 108
tema 102–106, 107, 108, 109
tembras 22, 25, 35, 36, 37, 56, 71, 99
tempas 12, 97, 99, 101, 104

- tyrimas 19, 20, 21, 25, 26, 27, 49, 62, 77
 audicinis 26–27, 30
 eksperimentinis 21, 26
 fonetinis 11
 fonologinis 29
- transkripcija 11, 13–18, 29, 32
 tarptautinė fonetinė 13, 14, 15, 16, 17, 18, 32, 41, 50, 56, 88, 89
 tradicinė fonetinė 13, 14, 16, 17, 18
- trigarsis 72, 73, 74, 75, 76
- trukmė 11, 21, 22, 23, 33, 35, 36, 37, 40, 43, 46, 78, 99
- uždarėjimas 88
- užpakalėjimas 33, 88
- ženklas 9, 13, 14, 15, 28, 31, 36, 50, 59, 61, 88, 89, 90, 98, 101
 kirčio 10, 14
- minkštumo 10, 14, 42, 48, 56
- priegaidės 10 11 15
- transkripcijos 13, 32, 50
- žodis 9, 10, 11, 12, 14, 18, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 43, 45, 47, 48, 56, 60, 61, 63, 66, 67, 73, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 90, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 104, 106, 107, 108
 bekirtis (nesavarankiškas) 14, 61, 86, 93, 94, 97
 fonetinis 94, 96, 103
 tarptautinis (svetimas) 15, 32, 35, 39, 40, 42, 46, 48, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 77, 78, 79
 tikrinis 62, 64, 65, 75, 91
 vienskiemenis 45, 96, 97
- žodžių pradžios ir galo dėsniai 85, 93
- žodžių tvarka 101, 104

II.

MORFOLOGIJA

TURINYS

ĮVADAS / 121

Pagrindinės sąvokos / 121

Morfologijos aprašo tikslas, dalys / 123

1. MORFEMIKA / 125

1.1. Morfeminė analizė / 126

1.2. Morfeminė žodžio sandara / 128

1.2.1. Šaknis / 128

1.2.1.1. Fonetinės šaknų neatitiktytys / 129

1.2.1.2. Bendrieji morfologiniai ir darybiniai šaknies modeliai / 136

1.2.2. Galūnė / 138

1.2.3. Priesaga / 141

1.2.4. Priešdėlis / 150

1.2.5. Sangrąžos dalelytė / 151

1.2.6. Intarpas / 152

1.2.7. Jungiamieji balsiai ir išsraustiniai priebalsiai / 153

2. FORMŲ KAITYBA IR DARYBA / 154

3. FUNKCINĖ (SINTAKSINĖ) DARYBA / 155

4. KALBOS DALYS / 160

5. DAIKTAVARDIS / 162

5.1. Daiktavardžio gramatinės kategorijos / 162

5.1.1. Giminės kategorija / 163

5.1.2. Skaičiaus kategorija / 168

5.1.3. Linksnio kategorija / 174

6. BŪDVARDIS / 189

6.1. Būdvardžio gramatinės kategorijos / 189

6.1.1. Giminės kategorija / 190

6.1.2. Skaičiaus kategorija / 192

6.1.3. Linksnio kategorija / 192

6.1.4. Laipsnio kategorija / 195

6.1.5. Apibrėžtumo kategorija / 197

7. SKAITVARDIS / 201

7.1. Kiekiniai skaitvardžiai / 202

7.2. Dauginiai skaitvardžiai / 205

7.3. Kuopiniai skaitvardžiai / 208

7.4. Trupmeniniai skaitvardžiai / 208

7.5. Kelintiniai skaitvardžiai / 209

8. ĮVARDIS / 211**8.1. Įvardžio gramatinės kategorijos / 214**

8.1.1. Giminės kategorija / 214

8.1.2. Skaičiaus kategorija / 216

8.1.3. Linksnio kategorija / 216

9. VEIKSMAŽODIS / 221**9.1. Struktūriniai tipai / 225****9.2. Reikšminės grupės / 227****9.3. Bendrosios kategorijos – tranzityvumas (sangraža) ir veikslas / 228****9.4. Asmenuojamųjų veiksmažodžių morfologinės kategorijos / 235****9.5. Rūšis / 245****9.6. Dalyvis / 250**

9.6.1. Veikiamosios rūšies dalyvis / 251

9.6.2. Neveikiamosios rūšies dalyvis / 260

9.7. Pusdalyvis / 263**9.8. Padalyvis / 265****10. PRIEVEIKSMIS / 269****10.1. Reikšminiai skyriai / 269****10.2. Laipsnio kategorija / 270****11. PRIELINKSNIS / 272****12. DALELYTĖ / 288****13. JUNGtukas / 297****14. ĮAUSTukas / 300****15. IŠTIKTukas / 302****LITERATŪRA IR ŠALTINIAI / 304****TERMINŲ RODYKLĖ / 307**

ĮVADAS

Morfologija (gr. *morphe* ‘forma’ + *logos* ‘mokslas’) yra gramatikos šaka, tirianti žodžio sudėtį (tiriamos tik reikšminės žodžio dalys) ir formas. Analizuojama ne tik žodžių sandara ir formos, bet ir formų santykiai bei sistemos, kaityba reiškiamos gramatinės reikšmės, skiriamos kalbos dalys. Taigi lietuvių kalbos morfologija nagrinėja, iš kokių mažiausių reikšminių vienetų sudaryti žodžiai, kaip jie kaitomi, kokios gramatinės reikšmės būdingos skirtingoms žodžio formoms. Morfologija ypač glaudžiai susijusi su žodžių daryba ir sintakse, taip pat ir su kitomis kalbotyros šakomis – leksikologija ir fonetika.

Pagal morfologijos objekto – žodžio – tyrimo tikslus skiriamos pagrindinės morfologijos dalys:

- **MORFEMIKA** (tiriamos mažiausios reikšminės žodžio dalys ir jų išsidėstymo žodyje dėsninčiai);
- **FORMŲ KAITYBA IR DARYBA** (analizuojamas žodžio gramatinių formų sudarymas ir jų kaitymo sistema, t. y. skiriamas kaitymas linksniais, giminėmis, skaičiais, asmenimis ir pan.);
- **KALBOS DALYS IR JŲ GRAMATINĖS KATEGORIJOS** (tiriamos žodžių klasės, skiriamos pagal reikšmės, sintaksinių ryšių ir morfologinių požymių bendrumą).

Pagrindinės sąvokos. Bendrosios sąvokos, ypač svarbios morfologijai: gramatinė reikšmė, gramatinė forma, gramatinė kategorija ir paradigma.

G r a m a t i n ė r e i k š m ė yra apibendrinta reikšmė, nusakoma gramatinės formos priešinant su kitomis formomis, pavyzdžiui, vardininko linksnio reikšmė išryškėja jį priešinant su kitais linksniais (*duona*, plg. *nupirk duonos; mėgstu duoną*). Gramatinė reikšmė žymima tam tikrais rodikliais, iš kurių svarbiausia yra galūnė. Galūnė gali turėti kelias gramatines reikšmes (pvz., žodžio *duona* galūnė *-a*, viena vertus, rodo vardininko linksnį, vienaskaitą ir moteriškąją giminę, kita vertus, šio žodžio santykis su kitomis formomis atskleidžia, kad ta pati galūnė gali žymėti dar ir vienaskaitos įnagininką ir šauksmininką). Gramatinė reikšmė nuo leksinės (žodžio) reikšmės skiriasi tuo, kad leksinė reikšmė yra individuali (pvz., žodžio *duona* leksinė reikšmė yra ‘iš miltų kepalais kepamas valgis’), o gramatinė apibendrinta reikšmė išreiškia žodžio kaip gramatinės klasės elementus.

Gramatinė forma yra kalbos vienetas, reiškiantis gramatinius ryšius ir perteikiantis tam tikras gramatines reikšmes. Lietuvių kalboje tas pats žodis gali turėti įvairių gramatinių formų, pvz.: *tinklas, tinklo, tinklui, tinklai, tinklams; laukiu, lauki, laukia, laukiame; laukdavau, laukdavai; lauk* ir pan. Dažniausiai žodžio formas sudaro vienas žodis (kinta jo galūnė), tačiau veiksmazodžiui būdingos formos, sudarytos iš žodžių junginio. Veiksmazodžio formos, sudarytos iš vieno žodžio, vadinamos **vientisinėmis (sintetinėmis)**, pvz.: *neš-u, neš-i; neš-iau, neš-ei*, o su jomis į tą pačią sistemą įeinančios formos, sudarytos iš žodžių junginių, vadinamos **sudėtinėmis (analitinėmis)** formomis, pvz.: *esu nešęs, esu nešusi; buvai nešamas, -a; būsi nešamas, -a; būtų nešęs, būtų nešusi* (plačiau žr. 9.5 poskyrį).

Gramatinė kategorija – tai gramatinių elementų, turinčių bendrą gramatinę reikšmę, sistema. Ši sistema nustatoma priešinant viena kitai formas, atsižvelgiant į jų funkciją kalboje. Pavyzdžiui, tarpusavyje priešinamos žodžio formos, reiškiančios vienaskaitą (*langas, lango, langui, langą*) ir daugiskaitą (*langai, langų, langams, langus*), o pagal jų reikšmės bendrumą išskiriama gramatinė skaičiaus kategorija. Taigi gramatinės kategorijos skiriamos pagal tam tikrą skirstymo pagrindą. Minėta gramatinė skaičiaus kategorija remiasi bendru pagrindu (vienas – daugiau negu vienas).

Skiriamos klasifikacinės ir kaitybinės gramatinės kategorijos. Kaitybinės kategorijos skiria žodžių formas, pavyzdžiui, lietuvių kalbos būdvardžio giminė yra kaitybinė kategorija, nes būdvardis kaitomas gimine. Klasifikacinė kategorija leidžia suskirstyti žodžius į grupes, pavyzdžiui, daiktavardžio giminės kategorija yra klasifikacinė, nes atskiria vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžius. Bendriausia klasifikacine gramatine kategorija laikomos kalbos dalys – žodžių klasės, skiriamos pagal jų vaidmenį sakinyje ir pagal joms būdingas ar nebūdingas gramatines kategorijas (Paulauskienė 1994: 24–25). Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos¹ ir jų raiška išsamiai aprašyta

¹ Lietuvių kalbotyroje gramatinės kategorijos paprastai tapatinamos su morfologinėmis, tačiau akivaizdu, kad šių kategorijų ribos negali būti griežtos, nes daugelis iš jų susijusios su sintakse ir semantika. Taigi kai kuriuose kalbotyros darbuose gramatinės kategorijos smulkiau klasifikuojamos į morfosintaksines, deiktines ir semantines kategorijas (Plungian 2010, 2011; Judžentis 2012: 18). Šiame taikomojo pobūdžio darbe vartojama tradicinė *gramatinės kategorijos* sąvoka, tačiau nekvėstionuojama, kad ši kategorija apima ne tik gramatikos, bet ir semantikos lygmenis.

įvairiuose lingvistiniuose darbuose (gramatikose, vadovėliuose, lietuvių kalbos morfologijos tyrinėjimuose² ir kt.).

Paradigmà (gr. *paradeigma* ‘pavyzdys’) morfologijoje suprantama kaip kurios nors kalbos dalies tam tikro kaitybos tipo (linksniuotės, asmeniuotės) formų grupė, pasižyminti tam tikrais skirtumais (LKE 1999: 462). Pavyzdžiui, daiktavardžiai *sūnus* ir *vaisius* linksniuojami pagal tą pačią linksniuotę, tačiau juos linksniuojant išryškėja tam tikrų struktūrinių skirtumų. Pagal tai skiriamos *u* kamieno ir *iu* kamieno linksniavimo paradigmos (žr. „Daiktavardžio“ skyrių).

Morfologijos aprašo tikslas, dalys. Lietuvių bendrinės kalbos morfologijos sistema aprašoma norint ne tik atskleisti, kaip ji funkcionuoja, kaip kinta tam tikri morfologijos raiškos būdai, bet ir siekiant akcentuoti probleminius aspektus. Nors gramatikos reiškiniai kinta lėtai, ši kaita lemia raiškos priemonių variantiškumą, jų konkurenciją ir pan. R. Miliūnaitės teigimu, „įteisintos bendrinės kalbos normos ir joms iliustruoti parinkti pavyzdžiai ne visada atspindi dabartinę kalbos padėtį, atliepia kalbos vartotojų reikmes, todėl aktualu iš naujo peržiūrėti kai kurias teikiamas rekomendacijas“ (Miliūnaitė 2009: 10).

Morfologijos aprašas pradedamas nuo morfemikos, tada nuosekliai pereinama prie formų kaitybos ir darybos, funkcinės (sintaksinės) darybos apžvalgos ir baigiama kalbos dalių aprašymu. Iš esmės laikomasi tradicinės sampratos, todėl į tam tikras teorinio pobūdžio diskusijas plačiau nesigilinama. Kita vertus, kiek kitaip vertinamos kai kurios nusistovėjusios nuostatos, pavyzdžiui, dėl praktinės leidinio paskirties ir nuoseklaus kalbos reiškinių vertinimo sinchroniniu aspektu 3 a. veiksmažodžio baigmuo laikomas ne kamiengaliu, o galūne (plačiau žr. „Morfemikos“ skyrių). Kalbos dalių ir jų gramatinių kategorijų aprašas taip pat tradicinis – remiasi daugeliui lietuvių kalbotyros darbų būdinga gramatinių kategorijų sąsaja su atskira kalbos dalimi

2 *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006, p. 55–420; Ramonienė M., Pribušauskaitė J. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltų lankų vadovėliai, 2003, p. 25–210; Bielinienė A., Kazlauskienė A., Rimkutė E., Tamošiūnaitė A. *Lietuvių bendrinė kalba: normos ir vartoseną*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2014, p. 218–246; Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994; Judžentis A. *Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012 ir kt.

(paprastai atskirai aprašomos kiekvienai savarankiškai kaitomajai kalbos daliai būdingos gramatinės kategorijos). Tipologinės lingvistikos darbuose tokio aprašymo būdo atsisakoma, tačiau šioje gramatikoje siekiama išsamiau atskleisti bendrinės kalbos vartosenos ypatumus, aptarti tam tikrų formų vartojimo sferas, variantiškumą, formos ir reikšmės sąsajas, o ne išryškinti gramatinių kategorijų universalumą, todėl tradicinis kalbos dalių ir joms būdingų gramatinių kategorijų aprašymo būdas pasirodė parankesnis.

Taigi šioje gramatikos dalyje atskirai aprašomi daiktavardžio, būdvardžio, skaitvardžio, įvardžio, veiksmažodžio irrieveksmio morfologinių kategorijų ypatumai, analizuojami jų raiškos būdai, vartojimo sferos. Nesavarankiškosios kalbos dalys apžvelgiamos siekiant atskleisti jų funkcionavimo ypatumus dabartinėje lietuvių kalboje. Aprašant kalbos dalis, siekiama atskirti, kas tinka oficialiajai bendrinei kalbai, o kas – laisviesiems stiliams. Taip pat aptariami vertinamųjų reiškinų variantai.

Aptariant morfosintaksinę linksnio kategoriją, apsiribojama tik linksniaavimo paradigmų aprašu. Linksnių (taip pat ir prielinksnių) reikšmės išsamiai aptiriamos „Sintaksės“ dalyje.

Raiškos pavyzdžiai rinkti iš įvairių šaltinių (*Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (DLKT), *Lietuvių mokslo kalbos tekstyno* (LMKT), *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (DLKŽ), *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* (BLKŽ), įvairių dokumentų, interneto, reklamos tekstų ir grožinių kūrinių). Siekiant glaustumo, pavyzdžių internetinės prieigos nuorodų tekste nepateikiama. Iliustraciniai pavyzdžiai paprastai nekirčiuojami, išskyrus atvejus, kai jie sukirčiuoti šaltinyje ar siekiama atskirti žodžio formas.

1. MORFEMIKA

Morfemika – morfologijos dalis, tirianti žodį sudarančius mažiausius reikšminius vienetus (jų rūšis, funkcijas ir reikšmę). Šie vienetai vadinami **morfemomis**. Taigi **morfema** (gr. *morphē* ‘forma’) yra mažiausias dvipusis, t. y. turintis formą ir reikšmę, kalbos sistemos vienetas. Nuo fonemos morfema skiriasi tuo, kad fonema turi tik formą, bet neturi reikšmės, o morfema turi ir formą, ir reikšmę. Pavyzdžiui, veiksmažodžio formos *rašytas* sandaroje esantis priebalsis *-t-* gali būti ir fonema, kuri neturi reikšmės, ir morfema, kai *-t-* laikomas būtojo laiko neveikiamosios rūšies priesaga, turinčia gramatinę reikšmę.

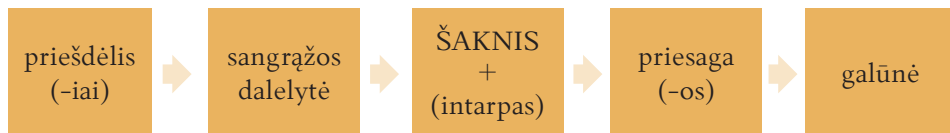
Skiriamos šakninės morfemos ir afiksai. **Šaknis** – pagrindinė žodžio dalis, bendroji giminiškų žodžių dalis, išreiškianti semantinę žodžio branduolį, pvz.: *saul-ė*, *saul-ėtas*, *pa-saul-is* (plačiau žr. 1.2.1). **Afiksas** – kiekviena pridedamoji mažiausia reikšminė žodžio dalis, išskyrus šaknį. Tai **galūnė** (flėksija), **priesaga** (sufiksas), **priešdėlis** (prefiksas), **sangrąžos dalelytė**, **intarpas** (infiksas) (žr. 1 lentelę). Lietuvių kalbos afiksai atlieka dvejopą funkciją – kaitybos bei formų darybos ir žodžių darybos (Ružė 2008: 8; plačiau žr. 1.2.2–1.2.5).

Žodžių **leksinės (individualios) reikšmės** pagrindą sudaro šaknis, ją gali tikslinti darybinę funkciją atliekantys afiksai, o **gramatinę reikšmę**, realizuojamą atitinkamomis gramatinėmis formomis, išreiškia galūnė ir kiti afiksai (LKE 1999: 229; Jakaitienė 2009: 26–27).

1 lentelė. Žodžio morfeminės sandaros vienetai

ŠAKNIS				
AFIKSAI				
⇓				
priešdėlis	priesaga	galūnė	sangrąžos dalelytė	intarpas

Prie šaknies afiksai jungiami pagal tam tikrą sistemą (žr. 1 schemą). Šios sistemos modeliai įvairūs, tačiau afiksų vieta prieš šaknį ar po jos (intarpas gali įsiterpti į šaknį) yra pastovi.

1 pav. Afiksų išsidėstymo šaknies atžvilgiu modelio pavyzdys

1.1. Morfeminė analizė

Siekiant nustatyti morfeminę žodžio sandarą, atliekama morfeminė analizė – žodžiai skaidomi į smulkiausius reikšmę turinčius vienetus (LKE 1999: 421). Paprastai tariant, išskiriama žodžio šaknis (ar šaknys) ir prie jos prisijungę afiksai (galūnė, priesaga (-os), priešdėlis (-iai) ir kt.). Tačiau į minėtus vienetus galima išskaidyti ne visus žodžius. Pirmiausia reikia nustatyti, ar žodis morfemiškai skaidus.

Morfemiškai neskaidūs žodžiai sudaryti tik iš vienos morfemos – šaknies³, pvz., jaustukai: *ačiū, bravo, ai...*; jungtukai: *ir, o, bet*; dalelytės: *te, ne, taip* ir t. t. **Morfemiškai skaidžių žodžių** morfeminė sandara gali būti labai įvairi: žodis gali būti sudarytas iš šaknies ir galūnės (*vaik-as, juod-as, raš-au*); šaknies ir priesagos (*kel-ti, pirm-yn, puik-iai*); priešdėlio (-ių), šaknies, priesagos (-ų) ir galūnės (*pa-grind-in-is, ne-pa-dain-uo-s-ime, pa-bėg-im-as*); dviejų šaknų ir galūnės (*rūg-pien-is, vyn-dar-ys, kiaul-pien-ė*) ir pan. Žodžio trumpumas nėra neskaidumo rodiklis. Leksema gali būti viensikiemenė, tačiau morfemiškai skaidoma, pavyzdžiui, įvardžio *jis – j* yra šaknis, *-is* – galūnė, nes šis žodis kaitomas (*j-o, j-am, j-į*).

Analizuojant morfemiškai skaidžių žodžių sandarą, išskiriami reikšminiai vienetai, vadinami *morfa*is. **Morfas** – mažiausia smulkiau nebeskaidoma žodžio dalis (LKE 1999: 420), abstrakčios morfemės konkreti realizacija žodyje. Morfai nustatomi analizuojamą žodį gretinant su kitomis jo formomis ir giminiškais žodžiais, pavyzdžiui, žodžio *gydytojas* šaknis *gy-* išskiriama gretinant ją su giminiškais žodžiais *gy-ti, gy-dy-ti*, šio žodžio priesagos nustatomos gretinant jas su tos pačios priesagos vediniais, pvz.: *gy-dy-ti*, plg. *vir-k-dy-ti, pluk-dy-ti*; priesaga *-toj-as* nustatoma gretinant ją su kitais šios

3 Morfemiškai neskaidžius žodžius laikyti šakninėmis morfemomis (jos dar vadinamos *laisvosiomis morfemomis*) galima tik sąlygiškai, nes morfemiškai neskaidūs prielinksniai, dalelytės susiję su priešdėliais (*su; te*), o ne su šaknies morfema (plačiau žr. Paulauskienė 1994: 29–30).

priesagos vediniais, pvz.: *gydy-toj-as*, plg. *rašy-toj-as*, *skaity-toj-as*, *klausy-toj-as* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Morfema gali būti realizuojama vienu ar keliais morfais, galinčiais turėti tam tikrų skirtumų. **Alomorfais**⁴ vadinami morfai, negalintys vienas kito pakeisti toje pačioje aplinkoje, pavyzdžiui, veiksmažodžio *keis-ti*, *keič-ia*, *keit-ė* šaknies fonetiniai variantai šiose veiksmažodžio formose vienas kito pakeisti negali. Morfai, galintys pakeisti vienas kitą toje pačioje aplinkoje, vadinami **morfemos variantais**, pavyzdžiui, vienaskaitos vietininko galūnės *dang-uj* ir *dang-uje*. **Nulinis morfas** – tai formaliai neišreikštas, bet į morfemos sudėtį įeinantis elementas. Pavyzdžiui, liepiamajai nuosakai būdinga galūnės morfema, nes šios nuosakos formos asmenuojamos (pvz., *kilk-ime*, *kilk-ite*, *kilk-i*), tačiau vns. 2 a. formoje *kilk* galūnė garsiniu pavidalu neišreikšta (laikytina nuliniu morfu), plačiau žr. 1.2.2.

Taip pat skiriamas **tuščiasis morfas**⁵ (angl. *empty morph*), neturintis aiškos gramatinės reikšmės. Tuščiaisiais morfais laikomi dūrinių jungiamieji balsiai, pvz.: *rugys* + *gėlė* → *rug-ia-gėlė*; *tinklas* + *lapas* → *tinkl-a-lapis*; *akis* + *duobė* → *ak-i-duobė*. Šie elementai neturi gramatinės reikšmės, nes dūriniai gali būti sudaryti su jungiamuoju balsiu ir be jo, pvz., *stog-a-stulpis*; *juod-varnis*, dar plg. *pil-ia-kalnis* ir *pil-kalnis*; *kel-ia-rodis*, *-ė* ir *kel-rodis*, *-ė*. Kita vertus, tam tikrą gramatinę reikšmę gali rodyti jungiamųjų balsių priklausymas žodžių darybos procesui (žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Įspraustiniai priebalsiai⁶, kurių paskirtis – išvengti balsių susiliejo, taip

4 E. Jakaitienė (2009: 31) konkrečią morfemos apraišką žodyje vadina *alomorfu*.

5 S. Keinys kritikuoja *tuščiojo morfo* terminą ir aiškos gramatinės reikšmės neturinčius žodžio sandaros vienetus siūlo vadinti **bereikšmėmis žodžio dalimis**. Tyrėjo teigimu, tradiciškai vartojamas terminas *tuščiasis morfas* prieštarauja morfemos sampratai, kadangi tik turinti gramatinę reikšmę žodžio dalis gali būti laikoma morfema (Keinys 2009: 12, 64–65). Su šiuo teiginiu galima sutikti, tačiau šioje gramatikoje vartojamas tradicinis terminas, nes jis įsitvirtinęs ne tik lietuvių, bet ir užsienio lingvistikos darbuose (Kosh 2004: 245–251 ir kt.).

6 Įspraustinius priebalsius S. Keinys vadina *morfemų plėstukais* ir priskiria juos šakniai (Keinys 2009: 24–26). Šios gramatikos „Morfologijos“ dalies autorė neįžvelgia gramatinės šių priebalsių reikšmės, išskyrus fonetinę, taigi iš esmės jie nesiskiria nuo jungiamųjų balsių. Be to, įspraustinių priebalsių *j* ir *v* S. Keinys neatskiria nuo šakninių *j* ir *v* (*griūv-a*, *lyj-a*) ir net nuo esamojo laiko priesagų *n* (*griū-n-a*), *d* (*de-d-a*). Šiuo atveju akivaizdi jų gramatinė funkcija – žymėti, išskirti esamojo laiko formas, todėl laikyti šias priesagas tik *morfemų plėstukais* nereikėtų. Esamojo laiko priesagas šioje gramatikoje siūloma vadinti esamojo laiko *skyriskliais* (*skirtukais*), plačiau apie tai žr. 1.2.3.

pat yra tuštieji morfai, pavyzdžiui, veiksmažodžio *jo-ti* šaknį *jo-* nuo susilieji-mo su balsine galūne apsaugo įspraustinis *j* (*jo+a* → *jo-j-a*).

Sąlygiškai tuščiaisiais morfais laikytini sąaugų struktūroje fiksuojami galūnės funkciją praradę elementai (sustabarėjusios galūnės) *an* arba nosiniai balsiai (*i*)*q*, *į*, *uo*, pvz.: *šiqnakt*, *šiqkart*, *šiandien*, *tuokart*, nes jie taip pat neturi gramatinės reikšmės.

1.2. Morfeminė žodžio sandara

Reikšminės žodžio dalys, kaip minėta, yra **šaknis** ir **afiksai**. Afiksai įformina žodį kaip leksinį ir gramatinį vienetą. Tai pagrindžia žodžių daryba – naujas žodis ne tik įgauna naują leksinę reikšmę, bet ir pakinta jo gramatinė reikšmė, pavyzdžiui, iš veiksmažodžio *trin-ti*, *-a*, *tryn-ė* su priesaga *-tuk-as* padaromas daiktavardis *trintukas*, kuriam būdinga ne tik pakitusi leksinė reikšmė, bet ir savita gramatinė sistema. Todėl pagal funkcijas žodyje afiksai gali būti skirstomi į šias grupes: 1) gramatiniai (galūnė, priesaga, intarpas) afiksai, susiję su formų kaityba ir daryba, ir 2) žodžių darybos (leksiniai) afiksai⁷ (priesaga, priešdėlis, galūnė). Gramatiniai afiksai gali būti dvejopi: žodžių kaitybos (galūnė, priesaga, intarpas) ir žodžių formų darybos (priesaga, priešdėlis).

Afiksų klasifikacija išryškina žodžio **leksinio kamieno** skyrimo pagrindą, nes leksinis kamienas suprantamas kaip žodžio dalis, kuri lieka atmetus galūnę ir kaitybos (formų darybos) priesagas, pvz.: *stovyklau-ti*; *posėdžiau-si-me*; *graž-iau*; *laiming-esnis*, *-ė*. **Morfologinis** kamienas – žodžio dalis, kuri lieka atmetus galūnę (Paulauskienė 1994: 33–34), pvz.: *posėdžiaus-ime*, *laimingesn-is*, *-ė*.

1.2.1. Šaknis. Tai pagrindinė žodžio morfema. Jos turinys yra žodžio reikšmės pagrindas, išliekantis visuose darybos ir kaitybos procesuose. Prie morfemiškai skaidžių žodžių šaknies iš abiejų pusių gali jungtis įvairūs afiksai. Dažniausiai žodžiai turi tik vieną šaknį, bet dūriniai, sąaugos ir jų pamatu

⁷ S. Keinys (2009: 36–37) skiria *formų darybos afiksus* ir *žodžių darybos afiksus*, tačiau klasifikacija neatskleidžia formų darybos afiksų funkcijos skirtumų. Kai kurie formų darybos afiksai nepadarо naujos formos, jie yra svarbūs formų kaitybos elementai. Šioje gramatikoje afiksai skirstomi į smulkesnes grupes.

padaryti žodžiai gali turėti dvi ar daugiau šaknų (*laik-rod-ininkas*; *sien-laik-raš-tis*; *š-ian-dien-inis*).

Lietuvių kalboje morfemiškai skaidžių žodžių šaknies struktūra susijusi su tam tikra fonemų išsidėstymo tvarka. Šaknys turi centrinę ir periferinę dalis⁸. Centrą sudaro balsiniai elementai (balsis, dvigarsis ar dvibalsis), žymimi ženklu V (lot. *vocalis* ‘balsis’), pvz.: *vyr-as*; *vilk-as*; *sveik-as*; *lip-ti*, *-a*, *-o*. Periferinę dalį sudaro priebalsiai, kurie gali būti išsidėstę prieš šaknies centrą ir už jo. Prieš šaknies centrą esantys priebalsiai yra šaknies pradžia (inicialė), žymima C_i (C – lot. *consonans* ‘priebalsis’), už centro – šaknies pabaiga (finalė), žymima C_f. Inicialę ir finalę gali sudaryti nuo vieno iki kelių priebalsių, pvz.: *siaur-as* (CVVC), *skys-tis* (CCVC), *šnypš-ti* (CCVCC). Yra nedaug šaknų, neturinčių inicialės, pvz.: *aug-ti*, *-a*, *-o*; *up-ė* (VVC; VC), ar smulkiau neskaidomų (tokias šaknis sudaro vienas priebalsis, pvz., *t-as*, *t-a*). Kai kurių žodžių šaknies fonetinė struktūra yra sudėtinga, pvz.: *kopūst-as* (CVCVCC), *baravyk-as* (CVCVCVC).

Dalies žodžių šaknies struktūra stabili (juos kaitant ar gretinant su giminiais žodžiais centrinė ir periferinė dalys nekinta, pvz., *up-ė*, *-ės*, *-ei*... → *up-eliukas*, *pa-up-ys*), tačiau yra šaknų, kurių centrui ir finalei būdinga įvairi fonetinė kaita (balsių ir priebalsių kaita), dėl jos susidaro alomorfų, pvz.: *vir-ti* – *ver-da*; *jauš-ti* – *jauč-ia* – *jaut-ė*; *megz-ti* – *mezg-a*.

Nustatant šaknį reikia vadovautis šiais kriterijais: a) fonetiniu (fonetiniai neatitikimai turi būti dėsningi); b) morfologiniu ir (ar) darybiniu (šaknis turi dalyvauti tuose pačiuose kaitybos ir (ar) darybos modeliuose); c) semantiniu (turi būti įžvelgiamas bendras reikšmės branduolys).

1.2.1.1. Fonetinės šaknų neatitikys. Fonetinis šaknies struktūros įvairavimas paaiškinamas dėsninga balsių, priebalsių ir priegaidžių kaita.

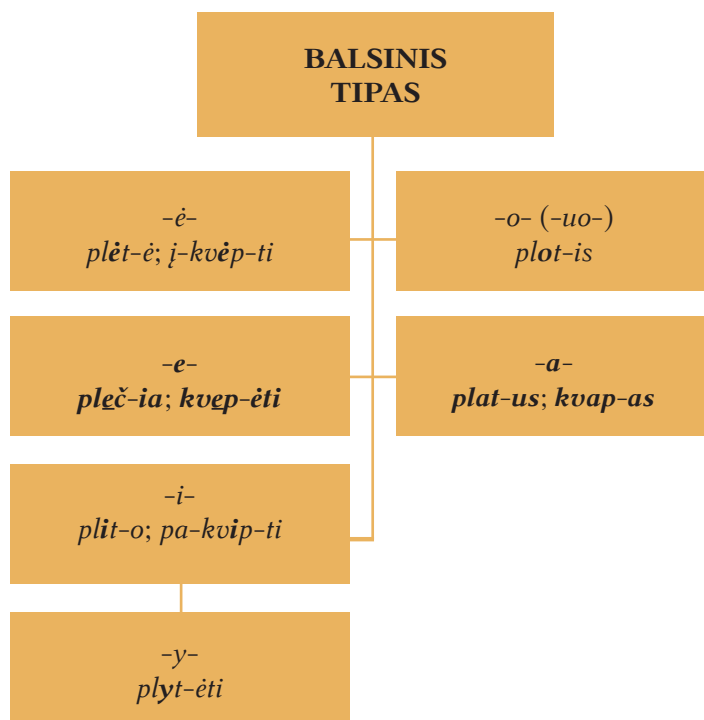
Ypač dažnai šaknies centre vyksta *b a l s i ų k a i t a* (a p o f ò n i j a). Tai reiškiny, kai balsiai, dvibalsiai ar dvigarsiai kaitaliojasi toje pačioje morfe-moje (šaknyje), pvz.: *neš-ti* ⇒ *naš-ta*; *ger-ti*, *gėr-ė*. Balsių kaita svarbi skiriant to paties žodžio formas (*šau-ti*, *šov-ė*; *kelti*, *kėlė*; *pirkti*, *perka*) ir darant naujus žodžius. Pavyzdžiui, iš veiksmazodžio *nešti* darant daiktavardį *našta* dary-

8 Apie vardažodžių šaknies struktūros ypatumus plačiau žr. V. Karosienės darbuose (1985a, 1985b, 1987, 1989), veiksmazodžių šaknies struktūrą išsamiai tyrė I. Kruopienė (1998, 2000a, 2000b, 2001), A. Kaukienė (1994, 2002) ir kt.

bos procese svarbus ne tik darybos afiksas *-t-a*, bet ir balsių kaita (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Balsių kaita⁹ gali būti **kokybinė**, kai kaitos nariai yra skirtingos artikuliacijos, t. y. kai pasikeičia garso kokybė (vietoje vieno balsio atsiranda kitas), pvz.: *ved-a* ⇒ *vad-as*; *graž-us* ⇒ *grož-is*, ir **kiekybinė**, kai pasikeičia tik balsio ilgumas, pvz.: *riš-ti* ⇒ *ryš-ys*; *dūr-ti*, *dūr-ė*.

Balsių kaita sudaro tam tikras mikrosistemas – vadinamąsias *balsių kaitos eiles*. Skiriamos trys lietuvių kalbos balsių kaitos eilės: **pagrindinio balsių kaitos laipsnio eilė** (ši eilė remiasi *e* ⇒ *a* kryptimi), **pailgintojo balsių kaitos laipsnio eilė** (remiasi vertikaliąja kryptimi – iš *e* atsiranda pailgėjęs *ė*, o iš *a* – pailgėjęs *o* ar *uo*) ir **nykstamojo balsių kaitos laipsnio eilė** (šaknies fonetinė sandara lemia, ar šią eilę sudarys balsiai *i* ar *u*, kurie dar gali turėti nykstamuosius pailgintuosius variantus *y* ar *ū*), plačiau žr. 1–3 schemas.

1 schema. Balsinis tipas

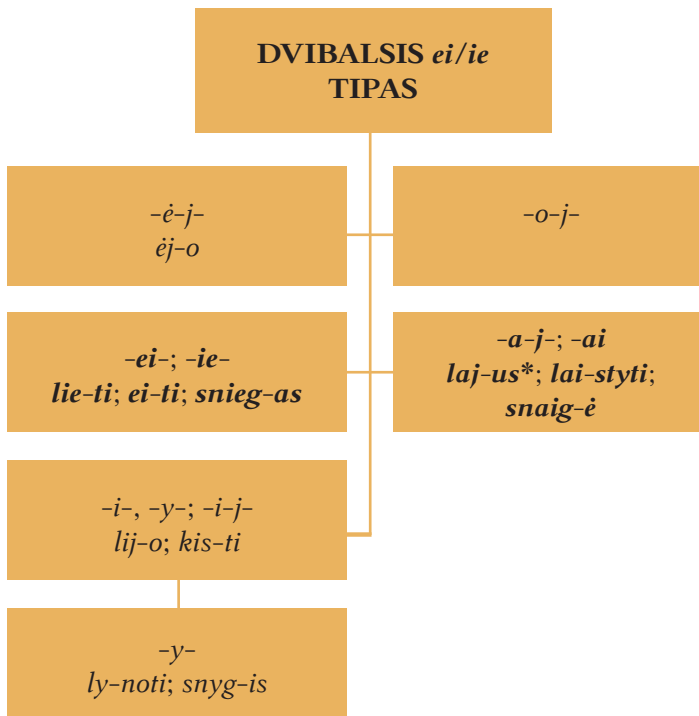
⁹ Apie balsių kaitą plačiau žr. Venckutė 1981: 177–184; Akelaitienė 1997: 49–55.

Pagal šaknies garsinę sandarą galima skirti tris šaknies balsių kaitos tipus: 1) **balsinį** (kai šaknies centrą sudaro balsis), 2) **dvibalsį** (kai šaknies centrą sudaro dvibalsis), 3) **dvigaړsį** (kai šaknies centrą sudaro dvigarsis).

Paskutiniams dviem tipams priklausančios reiškiniai dar skirstytini į porupius pagal fonetinius skirtumus. Toliau atskirai pateikiamos šių balsių kaitos tipų schemas.

Pirmiausia aptarsime **balsinį tipą**.

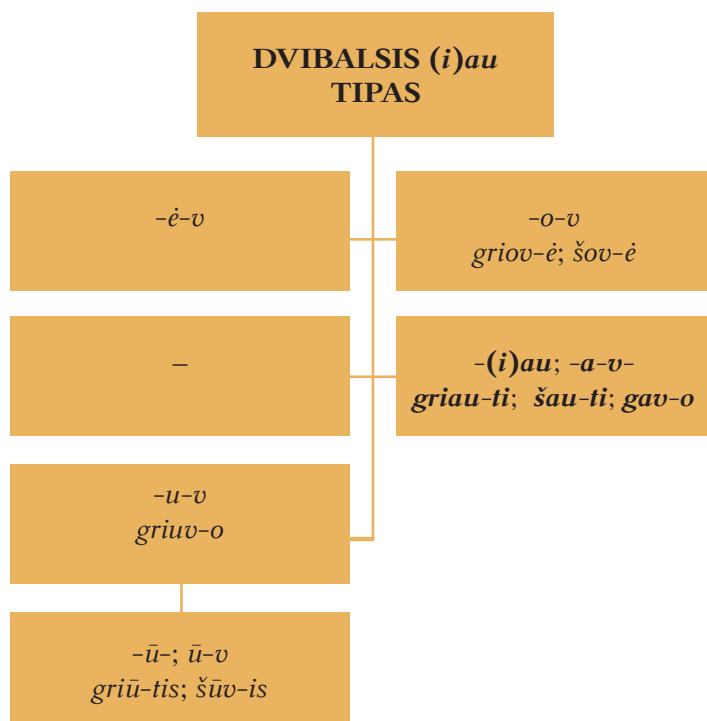
1 schemos viduryje paryškinta kokybinės balsių kaitos pagrindinio balsių kaitos laipsnio eilė (ši eilė remiasi $e \Rightarrow a$ kryptimi, pvz., *plėč-ia – plāt-us*). Nuo jos į viršų išsišakoja kiekybinės balsių kaitos pailgintojo balsių kaitos laipsnio eilė (remiasi vertikaliąja kryptimi – iš e atsiranda pailgėjęs \acute{e} , pvz., *plėč-ia – plēt-ė*, o iš a – pailgėjęs o ar uo , pvz., *plāt-us – plūt-is*). Į apačią vertikaliąja kryptimi pateikiama kokybinės balsių kaitos nykstamojo balsių kaitos laipsnio eilė (iš e – nykstamasis i , pvz., *plėč-ia – plīt-o*), o nuo šio

2 schema. Dvibalsis *ei (ie)* tipas (**lājus* ‘avių ir galvijų taukai’).

į apačią šakojasi kiekybinės balsių kaitos nykstamojo pailgintojo balsių kaitos laipsnio eilės variantas (*i* – nykstamasis pailgintasis *y*, pvz., *plīt-o – plyt-ėti*). Beje, bendrašaknių žodžių alomorfai nebūtinai sudaro visą schemoje pateiktą balsių kaitos sistemą. Gana dažnai balsių kaita apima tik vieną ar kelias kaitos laipsnių eiles, pavyzdžiui, *rėk-ti, rėk-imas, rėk-snys* (pailgintasis balsių kaitos laipsnis) – *su-rik-ti, rik-smas* (nykstamasis balsių kaitos laipsnis). Kartotinio veiksmo veiksmožodžių darybai taip pat būdinga balsių *ė* \Rightarrow *ai* kaita (*brėž-ti – braiž-yti*).

Dvibalsį balsių kaitos tipą galima skirstyti į du pogrupius pagal skirtingus šaknies centro dvibalsius *ei* (*ie*) (žr. 2 schemą) ir (*i*)*au* (žr. 3 schemą). Atkreiptinas dėmesys, kad tam tikrose fonetinėse pozicijose šaknies balsius keičia pusbalsiai (sonantai) – *i* keičia *j*, o *u* – pusbalsis *v*¹⁰, todėl šie pusbalsiai skirtingi šakniai.

3 schema. Dvibalsis (*i*)*au* tipas

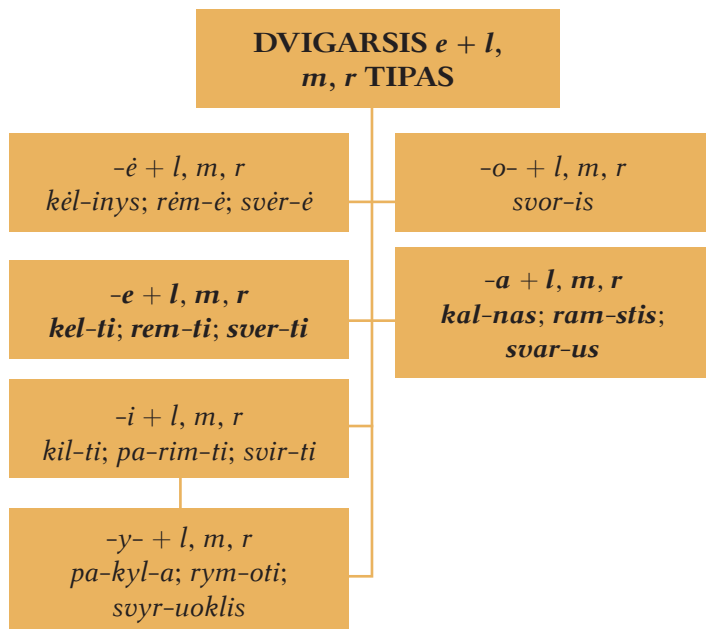
10 Istoriskai sonantai *j* ir *v* tiesiogiai susiję su *i* ir *u*, nes „priebalsiai *j*, *v* virsta *i* ir *u* eidami naujų tautosilabinių junginių antruoju dėmeniu“ (Zinkevičius 1980: 133).

Dvibalsio *ei* (*ie*) tipo (žr. 2 schemą) schemas viduryje paryškinta kokybinės balsių kaitos pagrindinio balsių kaitos laipsnio eilė (ši eilė remiasi *ei* (kirčiuotoje pozicijoje $ei > ie$) $\Rightarrow ai$ (skirtinguose skiemenyse – *aj*) kryptimi, pvz., *i-teig-ti* – *i-taig-a*). Teoriškai nuo jos į viršų galėtų išsišakoti kiekybinės balsių kaitos pailgintojo balsių kaitos laipsnio eilė (iš *ei* / *ie* / *e-j* $\Rightarrow \acute{e} -j$, o iš *ai* / *a-j* $\Rightarrow o -j$), bet iš esmės ši eilė dabartinėje lietuvių kalboje beveik nerealizuojama. Į apačią vertikaliąja kryptimi pateikiamas kokybinės balsių kaitos nykstamasis laipsnis (iš *ei* / *ie* / *e-j* $\Rightarrow i$, *i-j* / *y*, pvz., *keis-ti* – *kis-ti*), o nuo šio į apačią šakojasi kiekybinės balsių kaitos nykstamojo pailgintojo laipsnio variantas (*i* \Rightarrow nykstamasis pailgintasis *y*, pvz., *lij-o* – *ly-noti*).

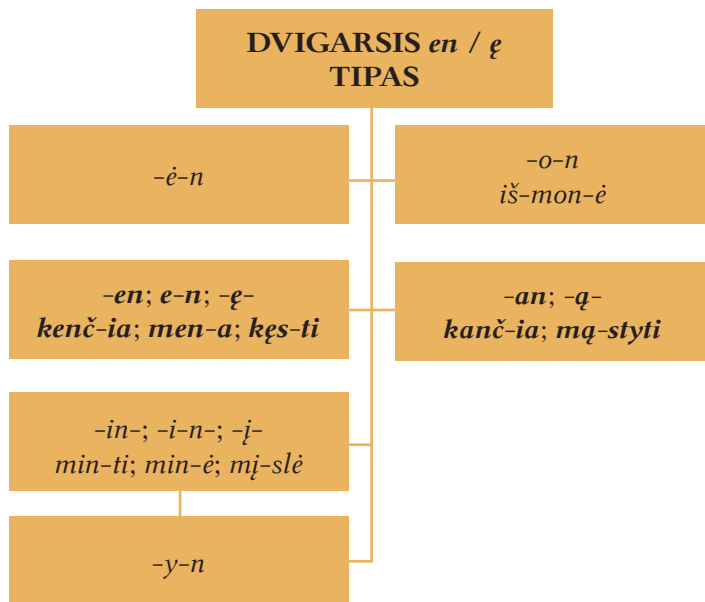
Dvibalsis (*i*)*au* tipas (žr. 3 schemą) remiasi tais pačiais modeliais kaip ir *ei* / *ie* tipo balsių kaitos pogrupis, tik šiuo atveju šaknies centras yra dvibalsis *au* / *av*. Vis dėlto yra ir tam tikrų tik šiam pogrupiui būdingų ypatumų. Pirma, akivaizdu, kad pagrindinė eilė yra nepilna, nes lietuvių kalboje nėra dvibalsio **eu*, todėl galima tik *a* eilės realizacija (*i*)*au* / *a-v*, pvz., *gau-ti*, *gav-o*. Antra, gana dažnai realizuojami pailgintasis *o-v* (pvz., *griov-ė*), nykstamasis (pvz., *griuv-o*) ir nykstamasis pailgintasis (pvz., *griū-tis*) laipsniai. Trečia, sudėtinga nustatyti šioms balsių kaitos pogrupiams skiriamų leksemų, kurių šaknies gale yra pusbalsiai *v* ir *j*, šaknies ribas, nes ne visada aišku, ar *j* ir *v* priklauso šakniam, ar laikytini įspraustiniais priebalsiais. Tokiais atvejais reikia išsiaiškinti, kokiai balsių kaitos grupei šaknis priklauso (jei *j* ir *v* pakeičia šaknies dvibalsės grupės dvibalsių *ie*, *au* balsius *i* ir *u*, tai *j* ir *v* priklauso šakniam, pvz., *lij-undra*, o jei šių pusbalsių atsiranda norint išvengti hiato, jie laikytini įspraustiniais priebalsiais¹¹, pvz., *jo-j-a*). Intarpinių veiksmažodžių pusbalsiai *j* ir *v* (*gyj-a*, *gij-o*; *srūv-a*, *sruv-o*) visada skirtini šakniam (plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

Dvigarsis balsių kaitos tipas skirtinas pagal tai, kad šių leksemų šaknies centrą sudaro mišrieji dvigarsiai ***e + l, m, r, n***. Atskirai pateikiama dvigarsio ***en*** kaitos schema (žr. 5 schemą), nes lietuvių kalboje, tam tikrose fonetinėse

11 S. Keinys šiuos priebalsius siūlo vadinti *morfemų plėstukais* (Keinys 2009: 25). DLKG jie vadinami *intarpais* (DLKG 1996: 327). Tokie terminų siūlymai nėra priimtini, nes pirmuoju atveju neatskleidžiama minėtų priebalsių funkcija – juk jie ne praplečia, o uždaro atvirąją šaknį, kad nebūtų hiato, o antruoju atveju šie priebalsiai nei struktūriškai, nei reikšme nesutampa su veiksmažodžių intarpu *n* (prieš *p, b – m*). Ko gera, tikslesnis terminas galėtų būti *morfemų saugiklis*.

4 schema. Dvigarsis *e + l, m, r* tipas

5 schema. Dvigarsis *en* tipas

pozicijose išnykus *n*, nebelieka ir dvigarsio. Be to, aiškiau galima suvokti nosinių garsų rašybos specifiką.

Pirmiausia pateikiama *e + l, m, r* kaitos schema (žr. 4 schemą), po jos – dvigarsio *en* kaitos schema (žr. 5 schemą).

Dvigařsio balsių kaitos tipo sistema beveik identiřka balsinės grupės sistemai (skiriasi tik řaknies centras, kurį sudaro balsis arba dvigarsis). Žinoma, *en* dvigařsio pogrupio išskirtinumas – išnykus *n*, řaknies centrą gali sudaryti nosinis balsis *ę* (*švęs-ti*).

Taigi řaknies balsių kaita svarbi ne tik formų kaitybai (pvz., veiksmažodžių pagrindines formas gali skirti balsių kaita: *pĩrk-ti* – *perk-a*, *lėk-ti* – *lek-ia*) ir formų darybai (pamatinės formos fonetinę sandarą išlaiko išvestinė forma, pvz.: *krės-ti* \Rightarrow *krėsk*; *kreč-ia* \Rightarrow *kreč-iamas*; *krėt-ė* \Rightarrow *krėt-ęs*), bet ir žodžių darybai, pvz.: *graž-us* \Rightarrow *grož-is*; *lauž-ti* \Rightarrow *lūž-is*; *verk-ti* \Rightarrow *vir-k-dyti* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Nereta řaknies alomorfų priežastis yra *prie balsių kaita*. Morfemiškai reikřmingi priebalsių kaitos tipai yra asimiliacija, disimiliacija ir metatezė.

- **Asimiliacija** (lot. *assimilatio* ‘supanařėjimas’) – visiřkas arba dalinis garso supanařėjimas su kitais řalia esančiais garsais (LKE 1999: 36). Skiriama keletas asimiliacijos rūšių (plačiau žr. „Fonetikos“ dalį), tačiau lietuvių bendrinėje kalboje řaknies inicialės ir finalės kitimai dažniausiai susiję su priebalsių suskardėjimu (*mes-damas* – tariame *mezdamas*) arba suduslėjimu (*seg-ti* – tariame *sekti*; *už-kop-ė* – tariame *uřkopė*). Identiřki garsai, atsidūrę vienas řalia kito, susilieja. Dažniausiai susilieja řaknies finalės priebalsis, atsidūręs prieš tokiu pat garsu reiřkiamą priesagą, pvz.: *mes-ti + s* \Rightarrow *mes*; *lauk-ti + k* \Rightarrow *láu-k*. Tokiais atvejais susilieja ne tik garsai, bet ir morfemos, t. y. řaknies finalė susilieja su priesaga. Balsių susiliejimas fiksuojamas gana retai (su priešdėliu gali susilieti řaknies inicialė, pvz.: *ne + eina* \Rightarrow *neina*; *ne + yra* \Rightarrow *nė-ra*).
- **Disimiliacija** (lot. *dissimilis* ‘nepanařus’) – vieno ar dviejų vienodų garsų pakeitimas kitu garsu (LKE 1999: 165). Lietuvių kalboje reguliariai řaknies galo (finalės) priebalsiai *t, d*, atsidūrę prieš priesagos *t, d* pradįą, virsta *s*, pvz.: **met + ti* \Rightarrow *meřti*; **ved + ti* \Rightarrow *veřti*.
- **Metatezė** (gr. *metathesis* ‘perstatymas’) – garsų sukeitimas vietomis (LKE 199: 409). Paprastai metatezė vyksta řaknies finalėse, kurias sudaro *sk, řk, zg* junginiai. Priebalsiai sukeičiami vietomis, kai, jiems

atsidūrus prieš bet koki priebalsį, susidaro sudėtingai ištariamas junginys, pvz.: *rigzti*, plg. *rizgo*; *drėksti*, plg. *drėskė*; *barkšt*, plg. *barška*).

- **Afrikacija** – sprogstamojo gomurinio arba dantinio priebalsio virtimas afrikata (LKE 1999: 18). Afrikacija susijusi su istoriniais lietuvių kalbos procesais, kai junginiai *tj*, *dj* virto afrikatomis *č*, *dž* (**tj* ⇒ *č*; **dj* ⇒ *dž*), pvz.: *med-is* – *medž-io*; *jaut-ė* – *jauč-iù*.

Šaknies alomorfų gali atsirasti ir dėl *m e t a t o n i j o s* (gr. *meta* ‘po, už’ ir *tonos* ‘kirtis, priegaidė’) – priegaidės pasikeitimo šaknyje (LKE 1999: 409). Dažniausiai metatonija būdinga žodžių darybai, pvz.: *várn-a* ⇒ *vařn-as*; *dárb-as* ⇒ *be-dařb-is*, *-ė* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį), taip pat ir kaitybai, pvz., *šáu-siu*, *šáu-si*, *šau-s*.

I n t a r p a s (infiksas) – afiksas, įsiterpęs į tam tikro struktūrinio tipo veiksmazodžių esamojo laiko šaknies centrą, pvz.: *kint-a* – *kit-o*; *brend-a* – *brid-o*, taip pat keičiantis šaknies fonetinę sandarą. Pagal tai šio tipo veiksmazodžiai vadinami *intarpiniais*. Intarpo fonetinė raiška įvairuoja: priebalsis *n* prieš priebalsius *p*, *b* tampa *m* (*drimb-a* – *drib-o*), prieš pusbalsius ar pučiamuosius priebalsius bendrinėje lietuvių kalboje likęs tik intarpo pėdsakas, pvz.: *kyl-a* – *kil-o*; *bql-a* – *bal-o* (plačiau žr. 1.2.6). Intarpas (ar jo pėdsakas – pailgėjęs balsis) nepriklauso šakniam (jis yra afiksas), tačiau intarpinė veiksmazodžių esamojo laiko šaknis iš dalies gali būti traktuojama kaip alomorfai.

Taigi bendrašaknių žodžių šaknies fonetiniai neatitikimai turi būti dėsningi, tačiau svarbiausia, kad šie žodžiai turėtų bendrą morfologinį, darybinį ir semantinį pagrindą.

1.2.1.2. Bendrieji morfologiniai ir darybiniai šaknies modeliai.

Bendrašakniai (giminiški) žodžiai dalyvauja tuose pačiuose morfologiniuose ir darybiniuose modeliuose. Pavyzdžiui, asmenuojant veiksmazodžio *keisti* esamojo ir būtojo kartinio laiko formas (*keič-iu*, *keit-i*, *keič-ia*; *keič-iau*, *keit-ei*, *keit-ė*) skiriami šaknies alomorfai *keič-* / *keit-*, nes šaknis dalyvauja bendroje kaitybės paradigmoje (tam tikro kaitybės tipo formų grupėje). Žodžiai *vesti*, *veda*, *-ė*; *vadas*; *vestuvės*; *vadovas*; *vadovauti* yra bendrašakniai (skiriami alomorfai *ves-* / *ved-* / *vad-*), jie sudaro bendrą žodžių darybos paradigmą.

Semantinis bendrumas. Bendrašakniai žodžiai turi bendrą semantinę reikšmės branduolį, pavyzdžiui, leksemas *lip-ti*, *laip-tai*, *laip-ioti* sieja bendra

reikšmė ‘žengti, kopti’. Leksemos, neturinčios aiškių semantinių sąsajų, turi skirtingas (homonimines) šaknis, nors jų šaknų fonetinė raiška identiška, pvz.: *lip-ti* ‘žengti, kopti’ ir *lip-ti* ‘kibti, klijuotis’; *med-is* ir *med-us*.

Yra atvejų, kai semantinį bendrumą nustatyti sudėtinga dėl morfemų *perintegracijų*¹² (perskaidos, ribų tarp morfemų pasikeitimo). Pavyzdžiui, genetiškai žodis *nuodai* gali būti siejamas su žodžiais *nudėti, dėti*¹³, tačiau, išsityrus reikšmės bendrumui, kad *nuodai* yra tai, kas ‘nudeda, nužudo’, šie žodžiai dabartinės kalbos požiūriu giminiškais nebelaikomi. Tokiu atveju pakinta ir morfemų ribos, nes *nuo-* nebelaikomas priešdėliu, skiriama šaknis *nuod-*¹⁴, o ne *d-* (diachroniškai reikėtų vertinti taip: *nuo-* priešdėlis, *d-* šaknis (*dė-* susilieja su galūne *-as*) ir galūnė *-ai*). Kita vertus, sudėtinga nustatyti aiškius kriterijus, kada žodžiai dabartinės kalbos požiūriu turi būti laikomi giminiškais ir semantinio bendrumo nebeįžvelgiama. Reikėtų remtis tokia nuostata: jei gretinamų žodžių semantinis branduolys išskiriamas remiantis dabartinės lietuvių kalbos žodynuose fiksuojamomis reikšmės definicijomis, žodžiai laikytini giminiškais. Pavyzdžiui, *kal-nas*, *pa-kyl-a*, *kel-ti*, *kil-ti* turėtų būti laikomi bendrašakniais, nes semantinis branduolys ‘eiti aukštyti’ yra gana akivaizdus, o žodžiai *pel-ė* ‘smulkus graužikas; išorinis kompiuterių įtaisas’ ir *pilk-as* ‘kuris pelenų spalvos; kasdienis, vienodas’ turi skirtingas šaknis, nes šių žodžių reikšmės bendrumo įžvelgti neįmanoma.

- 12 Paprastai šis terminas dažnesnis žodžių darybos sferoje, bet, kintant kalbos vartotojų mąstymui ir patirčiai, keičiasi ir kalbinių faktų vertinimas, todėl ribų tarp morfemų pasikeitimas atsispindi ir morfemikoje. Morfemų perintegracijos reiškinys gali būti svarbus siekiant nustatyti, kaip atsispindi kalbos raida.
- 13 Taip žodžio *nuodai* kilmę aiškina C. D. Buckas (1949: 311–312) ir V. Smoczyński (1998–1999 (2000): 164), plačiau žr. *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazėje* (<https://etimologija.baltexus.lt/?w=nuodai>). Kitos nuomonės laikosi A. Sabaliauskas (1994: 244), jis daiktavardį *nuodai* sieja su veiksmažodžiu *duoti*.
- 14 Šaknis *nuod-* skiriama *Lietuvių kalbos morfemikos duomenų bazėje* (<http://tekstynas.vdu.lt/page.xhtml?id=morfema-db>), *Abėcėliniame lietuvių kalbos morfeminiame žodyne I*: 418 (<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/Abcl.pdf>), nors žodis *nuodėmė* šiuose šaltiniuose morfeimiškai skaidomas taip: *nuo-dė-m-ė*. Toks vertinimas kelia abejonių, nes leksema taip pat sietina su šaknimis *dė* (*nu-dė-ti*, *dė-ti*), kaip ir minėtas žodis *nuodai*. Tai įrodo, kad taikyti vienodus kriterijus skiriant sinchroniją ir diachroniją morfemikoje sudėtinga.

Lietuvių kalboje fiksuojama atvejų, kai to paties žodžio formoms būdingos skirtingos šaknys. Tai susiję su *supletyvizmu* (lot. *suppletivus* ‘paspildantis’) – skirtingų šaknies formų vartojimu tos pačios reikšmės žodžio kaitybos paradigmoje (LKE 1999: 614), pvz., *bū-ti – yr-a – es-u*. Šaknies fonetinių skirtumų negalima paaiškinti anksčiau nurodytais dėsningais kitimais (balsių ar priebalsių kaita), todėl šios šaknys laikomos skirtingomis. Supletyvinės šaknys būdingos ne tik veiksmažodžio, bet ir įvardžio kaitybinėms paradigmoms, pvz., *aš – man-ęs*.

1.2.2. Galūnė (fleksija) – kintamoji reikšminė žodžio dalis, einanti po žodžio šaknies ar po šaknies ir priesagos (-ų). Galūnės rodo žodžio formų tarpusavio santykį (pvz., *gėl-ė, -ės, -ei*) ir žodžių tarpusavio ryšius sakinyje. Pagrindinė galūnės funkcija yra kaitybinė. Be to, ta pati galūnė turi net kelias gramatinės reikšmes, pavyzdžiui, žodžio *vyr-as* galūnė *-as* rodo vardininko linksnį, vienaskaitą ir vyriškąją giminę. Tačiau galūnė gali atlikti ir darybinę funkciją (su šiuo afiksu galima padaryti naujų žodžių), pvz.: *keit-ė* ⇒ *kait-a*; *palink-o* ⇒ *polink-is*; *sumiš-o* ⇒ *sąmyš-is*; *ger-as* ⇒ *gēr-is* (apie galūnės vedinius plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį). Tokiais atvejais galūnė perteikiamos ir naujo žodžio gramatinės reikšmės (jis kaitomas pagal tam tikrą paradigmą), ir kartu ji yra darybos priemonė (atlieka darybinę funkciją). Galūnė turi tik kaitomosios kalbos dalys.

Pagrindinis kriterijus, skiriant galūnės morfemą, yra jos kitimas ir priklausymas kaitybinei sistemai (linksniavimo, asmenavimo paradigmos), tačiau iki šiol diskutuojama, kas yra tos sistemos nariai¹⁵, ar jie turi galūnę. Pavyzdžiui, nesutampa požiūris į veiksmažodžių 3 a. baigmenį. Istoriskai veiksmažodžių 3 a. baigmuo yra grynasis kamiengalis (pagal kamiengalio balsius skiriamos vardažodžių linksniuotės ir veiksmažodžių asmenuotės), todėl daugelyje gramatikų jis nelaikomas galūne, teigiant, kad „trečiojo asmens formos specialių galūnių neturi“ (DLKG 2006: 332). Vis dėlto, vertinant morfologijos faktus sinchroniškai, reikia pripažinti, kad dirbtinai atskirti

15 V. Žulio ir A. Girdenio pozicija, kad lietuvių kalboje 3 a. nereiškia asmens, todėl skirti 3 a. nėra pagrindo (Žulys 1983: 133–144), yra logiška ir nuosekli. Vis dėlto tradiciškai patogiau skirti 3 a., traktuojant jį kaip veiksmažodžio formą, žymincią nedalyvaujančių bendravimo procese asmenų veiksmą ar nerodančią veiksmo atlikėjo.

galūnę nuo kamiengalio nėra prasmės, nes kamiengalis dabartinėje kalboje sutapo su galūne. Laikantis kitos pozicijos, reikėtų elgtis nuosekliai ir skirti ne tik veiksmažodžio, bet ir daiktavardžio ir kitų kalbos dalių kamiengalio segmentą nuo galūninio segmento. Taigi šioje gramatikoje laikomasi pozicijos, kad veiksmažodžių 3 a. kamiengalis yra sutapęs su galūne, todėl priskiriamas galūnei, pvz.: *šok-u*, *šok-i*, *šok-a*; *šok-ame*, *šok-ate*.

Gana sudėtinga skirti beasmenių atematinį veiksmažodžių¹⁶ galūnę, nes šių veiksmažodžių kaityti neįmanoma, pavyzdžiui, 3 a. *niežti* (1 a. **niežčiu*, 2 a. **niežti*), o atematinė galūnė yra reliktinė (reta) dabartinėje lietuvių kalboje. Be to, ji formaliai sutampa su bendraties priesaga *-ti*. Vis dėlto, atkreipus dėmesį į pagrindines veiksmažodžio formas (*niežėti*, *niežti*, *niežėjo*), gana paprasta atskirti šių formų morfemas. Tam, kad nekiltų neaiškumų, ar *niežti* baigsmu *-ti* gali būti laikomas galūne (ar tai kintančioji dalis), reikia asmenuoti tokio pat struktūrinio tipo negiminišką veiksmažodį *kosti* (pvz., es. 1. *kosč-(i)u*, *kos-si*, *kos-ti*).

Pagal galūnės struktūros raišką galima skirti ne tik įprastas, tam tikrai kaitomojo žodžio formai būdingas galūnes, pvz.: *neš-u*, *-i*, *-a*; *sen-as*, *-a*, bet ir **ilgąsias (istorines) galūnes**. Jos skiriamos, kai, sugretinus žodžio formą su to paties žodžio arba giminiško žodžio kitomis formomis, fiksuojami ilgesni fonetiniai galūnių variantai. Pavyzdžiui, sugretinus **sangrąžinių veiksmažodžių galūnę** su **nesangrąžiniu bendrašakniu veiksmažodžiu** (plg. trumpąją galūnės variantą *suk-u* su ilguoju variantu *suk-uo-si*) fiksuojama ilgoji (istorinė) galūnė. Galima skirti dar vieną ilgosios istorinės galūnės tipą – įvardžiutinę galūnę¹⁷, plg. *ger-as*, *-a* su ilguoju galūnės variantu *ger-asis*, *ger-oji*).

Įprastosios galūnės morfema, suvokiama kaip visa kaitomųjų formų sistema (paradigma), gali turėti struktūrinių variantų (morfų). Daugelyje mor-

16 Atematiniai veiksmažodžiai – kamiengalio neturintys veiksmažodžiai, kurių galūnės dedamos tiesiog prie šaknų. Vertinant dabartinės kalbos požiūriu, šis asmenavimo tipas yra reliktinis (dažnai sumišęs su tematinio asmenavimo tipu), jį lengviausia identifikuoti pagal savitas galūnes: vns. 1 a. *-mi* (*es-mi*), 2 a. *-si* (*esi* < **es-si*), 3 a. *-ti* (*esti*); dgs. 1 a. *-me* (*es-me*), 2 a. *-te* (*es-te*), 3 a. *-ti* (*esti*), plačiau žr. LKE 1999: 44.

17 Istorikai įvardžiutinę galūnę sudaro ne tik būdvardžio galūnė, bet ir įvardis, priaugęs prie galūnės. Dabartinės kalbos požiūriu ši galūnė vertinama kaip nebedaloma visuma, suvokiama kaip galūnė, pvz.: *žav-(i)oje* (**žavioje* + *joje*); *ger-asis* (**geras* + *jis*).

fologijos darbų nesigilinama į paradigmos raiškos ypatumus ir struktūrinių variantų problemą, todėl neišryškėja skirtumas tarp žodžių (ar žodžio formų), neturinčių galūnės, ir žodžių, kuriuose galūninio segmento nėra tik tam tikroje vienoje formoje. Pavyzdžiui, lekšemos *eiti*, *eina*, *ėjo* bendratis *eiti* neturi galūnės, nes ši forma nekaitoma. Šio veiksmažodžio liepiamosios nuosakos formos galūnę turi (*eik-ime*, *eik-ite*), bet vienaskaitos 2 a. formoje *eik* galūnės nėra. Taigi aptariamąsios veiksmažodžio formos iš esmės skiriasi. Jei galūnės neturinčiais pavyzdžiais laikomi ir padalyviai, ir būsimojo laiko 3 a. formos (plačiau žr. Keinys 2009: 52), tai reiškia, kad šias abi gramatinės formas reikėtų traktuoti kaip nekaitybines. O taip nėra. Todėl siūloma formas, neturinčias galūnės morfemos (paradigmos), atriboti nuo šių morfemų (paradigmą) turinčiųjų¹⁸. Taigi pagal tos pačios lekšemos paradigmoje fiksuotinus galūnės struktūros ypatumus galima skirti nulinę galūnę.

Nulinis galūnės variantas (ø) skiriamas, kai viena kaitomojo žodžio forma neturi galūnės, o kitos formos galūnę turi. Nulinis galūnės variantas būdingas šioms formoms:

- veiksmažodžių **būsimojo laiko 3 a.**, pvz.: *kels-ø*, *matys-ø*, *galės-ø*, *nuvažiuos-ø* (kiti asmenys galūnę turi: *kels-(i)u*, *kels-i*, *kels-ime*, *kels-ite*; *matys-(i)u*, *matys-i* ir pan.);
- veiksmažodžių **liepiamosios nuosakos vns. 2 a.**, pvz.: *kelk-ø*, *matyk-ø*, *galėk-ø*, *nuvažiuok-ø* (kiti asmenys galūnę turi: *kelk-ime*, *kelk-ite*; *matyk-ime*, *matyk-ite* ir pan.); vns. 2 a. gali būti vartojamas ir su galūne¹⁹, pvz.: *kelk-i*, *matyk-i* ir pan.;
- vyriškosios giminės daiktavardžių su priesaga *-(i)uk-* **vienaskaitos šauksmininkui**²⁰, pvz., *berniuk-ø*, *Sauliuk-ø*, *broliuk-ø*, *kačiuk-ø*,

18 Galūnės sąvokos traktavimo problemos akcentuojamos ir žodžių daryboje, nes su šia morfema padarytus naujus žodžius tradiciškai vadinant galūnių vediniais neišryškinama afiksos specifiška (naujo žodžio afiksas yra ne viena konkreti galūnė, bet visa paradigma) – „<...> paradigmatijos darybos afiksų laikoma fleksijų komplektu išreiškiamą paradigmą, o ne pati fleksija“ (Smetona 2005: 86). A. Smetona šiuos vedinius, atsižvelgiant į darybos rezultatą, siūlo vadinti *paradigmatais* (Ibid.).

19 Kai kurie lingvistai galūnės šioje formoje neskiria (*-ki* laikoma priesaga, žr. PGL 2019: 72; DLKG 2006: 343).

20 Lietuvių kalbotyroje egzistuoja šauksmininko (ne)įtraukimo į linksnio kategoriją problema, plačiau žr.: Paulauskienė 1994: 100–104; DLG 1994: 68–80; Ružė 2008: 48; Judžentis 2012:

vyruk-o (kiti linksniai galūnes turi, pvz.: *kačiuk-as*, *kačiuk-o*; *Sau-liuk-as*, *-o*, *-ui* ir pan.).

Sakytinėje kalboje, grožinėje literatūroje fiksuojamos **sutrumpėjusios galūnės**, kai tam tikra žodžio forma turi ne visą galūnę, pvz.: *šešėl-y*, plg. *šešėl-yje*; *mat-ot*, plg. *mat-ote* (plačiau apie morfus žr. 1.1 poskyrį).

1.2.3. Priesaga – afiksas (paprastai jis eina po šaknies ar po kitos priesagos ir papildo leksinę arba išreiškia gramatinę žodžių reikšmę), su kuriuo padaromos naujos to paties žodžio formos arba nauji žodžiai. Priesaga gali būti ir tam tikros gramatinės formos žymiklis, pavyzdžiui, žodžio *vand-uo* formose (*vand-en-s*, *vanden-iui*, *vanden-i*) fiksuojama priesaga *-en-* gali būti laikoma visų netiesioginių linksnų skirtuku (žymikliu), nes vardininke (tiesioginiame linksnyje) šios priesagos nėra.

Pagal šias skirtingas funkcijas priesagos gali būti skirstomos į dvi grupes²¹: 1) *gramatinės*²² ir 2) *leksinės* (žodžių darybos) priesagas. Pagrindinis šių priesagų skyrimo kriterijus – gramatinės priesagos yra formų kaitybos (pvz., *piem-uo*, *piem-en-s*) ir darybos elementas (pvz., su gramatine priesaga *-esn-* padaroma būdvardžių aukštesniojo laipsnio forma (*graž-us*, *-i* ⇒ *graž-esn-is*, *-ė*)). Taigi su formų darybos priesagomis galima padaryti kitų (išvestinių) žodžių formų, bet ne naujų žodžių. Su leksinėmis priesagomis *pa-dar-o-me* *na-u-jų* žodžių, pavyzdžiui, su leksine priesaga *-ykl-a* padarome vietų pavadinimų, pvz.: *valg-o* ⇒ *valg-ycl-a*; *siuv-a* ⇒ *siuv-ycl-a*, o su priesaga *-ycl-ė* – įrankių ir prietaisų pavadinimų, pvz.: *vir-ė* ⇒ *vir-ycl-ė*; *gaud-o* ⇒ *gaud-ycl-ė*; *spaud-ė* ⇒ *spaud-ycl-ė* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Leksinių priesagų lietuvių kalboje yra daug: „<...> vien bendrinė kalba turi gerokai per 500 žodžių darybos priesagų“ (Keinys 2009: 47). Gramatinių priesagų skaičius yra ribotas, jų, palyginti su leksinėmis priesagomis, nėra daug.

72–73; Holvoet (*Vocatives in Baltic*; http://www.academiasalensis.org/images/stories/2012/paskaitos/Axel_Holvoet_Vocatives.pdf). Šioje gramatikoje šauksmininkas įtraukiamas į linksnio kategoriją (žr. „Daiktavardžio“ skyrių).

21 Taip klasifikuojant priesagas siekiama, kad būtų išryškintos formų kaitybos ir darybos ribos bei skirtumai nuo žodžių darybos lygmenų.

22 Morfologijos darbuose šios priesagos vadinamos *kaitybos priesagomis* (DLKG 2006: 55), tačiau terminas neatspindi, kad priesagos dalyvauja ne tik kaityboje, bet ir formų daryboje.

Pagal tai, ar priesaga fiksuojama visose pagrindinėse veiksmažodžio formose, skiriami du priesagų tipai: a) *pastoviosios* priesagos (jų yra visose veiksmažodžio formose) ir b) *kiñtamosios* priesagos (jų yra ne visose pagrindinėse formose). Veiksmažodžiai, kurių struktūroje yra kintamųjų priesagų, vadinami **mišriojo tipo veiksmažodžiais**²³. Kintamosios priesagos gali būti vertinamos kaip darybos afiksai, nes su priesaga *-y-ti* gali būti padaroma kartotinio veiksmo veiksmažodžių, pvz., *vart-y-ti*, *varto*, *vartė* yra vertinamas kaip priesagos *-y-ti* vedinys iš pirminio (neišvestinio) veiksmažodžio *versti*, *verčia*, *vertė*. Vis dėlto dauguma šių priesagų būdingos pirminiems (neišvestiniams) veiksmažodžiams, todėl jos sąlygiškai skiriamos gramatinėms priesagoms.

Kalbos dalys, kurioms būdinga formų daryba, turi ir gramatinių priesagų.

Gramatinės priesagos gali atlikti dvejopą funkciją: a) yra tam tikros formos žymiklis (rodiklis), pavyzdžiui, išskiria, žymi konkrečias gramatines formas; b) yra formų darybos afiksas, t. y. su gramatine priesaga galima padaryti naują gramatinę formą. Vienoms gramatinėms priesagoms būdingos abi šios funkcijos, t. y. gramatine priesaga ir padaroma, ir išskiriama (žymima) tam tikra žodžio forma (pavyzdžiui, neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio priesaga *-t-as*, *-a* (*rinktas*, *rinktą*; *lauktas*, *-à*) ši veiksmažodžio forma ir padaroma, ir žymima), kitos gramatinės priesagos formų darybos funkcijos neatlieka, t. y. jomis tik žymima tam tikra forma, bet ji nepadaroma (pavyzdžiui, esamojo laiko priesaga *-st-a* esamojo laiko forma nepadaroma, o tik išskiriama iš kitų pagrindinių formų, pvz.: *drėk-ti*, *drėk-st-a*, *drėk-o*; *link-ti*, *link-st-a*, *link-o*). Todėl, gramatines priesagas klasifikuojant pagal funkciją, galima skirti du gramatinių priesagų tipus: 1) *tik formų kaitybai būdingos priesagos*, kuriomis išskiriama konkreti forma, bet nauja forma nepadaroma (jos galėtų būti vadinamos *formų skyrėkliais*, arba *formantais*), 2) *formų darybos priesagos*, kuriomis nauja forma ir padaroma, ir išskiriama, – *formų darėkliai*.

Kaip minėta, ne visos kalbos dalys turi gramatinių priesagų. Daugiausia jų turi veiksmažodis, mažiausia – daiktavardis.

23 Tai struktūrinis veiksmažodžių tipas, skiriamas pagal tai, kad šie veiksmažodžiai priesagas turi ne visose pagrindinėse formose (plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

Veiksmazodžio gramatinės priesagos. Šias priesagas galima skirstyti į dvi grupes. Pirmajai grupei priklauso priesagos, būdingos tik kaitybai (*formų skyrikliai*), antrajai skirtinos formų darybos priesagos (*formų darikliai*).

Kaitybos priesagos (formų skyrikliai²⁴, formantai). Daugiausia kaitybos priesagų turi *esamojo laiko formos*. Šios priesagos kai kuriuose tyrimuose vadinamos *esamojo laiko formantais* (DLKG 2006: 331). Vis dėlto dabartiniuose morfologijos tyrinėjimuose vienos nuomonės dėl šių priesagų skyrimo, jų funkcijų vertinimo, įvardijimo nėra. S. Keinys (2009: 24–26) *-d-a* ir *-n-a* laiko *morfemų plėstukais* ir funkcijos aspektu šias priesagas sieja su pridėtiniais garsais *j* ir *v*, jų sąsają su priesaga *-st-a* nenurodo. Akivaizdu, kad tiek *-st-a*, tiek ir kitų minėtų priesagų pagrindinė funkcija – išskirti esamojo laiko formas, todėl siūloma jas vadinti esamojo laiko *skyrikliais*, arba *formantais* (pagal funkciją), ir atriboti nuo pridėtinių garsų *j* ir *v*. Pagal šias gramatines priesagas skiriami pirminių veiksmazodžių struktūriniai tipai (žr. „Veiksmazodžio“ skyrių).

2 lentelė. Esamojo laiko skyrikliai (formantai)

Esamojo laiko gramatinė priesaga	Pavyzdžiai
<i>-st-</i>	<i>rūgti, rūg - s t - a, rūg-o; slys-ti, sl y s - s t - a, slyd-o</i>
<i>-d-</i>	<i>vir-ti, v e r - d - a, vir-ė; duo-ti, duo- d - a, dav-ė</i>
<i>-n-</i>	<i>pjau-ti, p j a u - n - a, pjov-ė; gau-ti, g a u - n - a, gav-o</i>

B e n d r a t i s, viena iš pagrindinių veiksmazodžio formų, yra nekaitoma, taigi bendraties baigmuo *-ti* yra ne galūnė, o priesaga (pvz.: *sak-y-ti, kel-ti, uogau-ti, recenzuo-ti* ir pan.). Bendratis yra pagrindinė veiksmazodžio forma (ji iš jokios formos nepadaryta), todėl *-ti* priesagos funkcija yra išskirti bendraties formą (ši priesaga galėtų būti vadinama *bendraties skyrikliu*).

²⁴ Priesagas, kuriomis tam tikros formos tik skiriamos nuo kitų, siūloma vadinti *formų skyrikliais*, o priesagas, kuriomis padaroma naujų formų, – *formų darikliais* (žr. Balčiūnienė 2017).

Pirminių mišriojo tipo veiksmažodžių²⁵ kintamosios priesagos -y-, -ė-, -o-, pvz.: *mat-y-ti*, *mat-o*, *mat-ė*; *tek-ė-ti*, *tek-a*, *tek-ė-j-o*; *gied-o-ti*, *gied-a*, *gied-o-jo*, nėra žodžių darybos afiksai, todėl jų funkcija traktuojama įvairiai. Šios priesagos kartais vadinamos *tuščiaisiais morfais* (LKM 1976: 12), suponuojant, kad jos neturi jokios gramatinės reikšmės. Tokią poziciją paremia ir diachroniniai tyrinėjimai, atskleidžiantys, kad veiksmažodžių *tekėti*, *teka*, *-ėjo* tipas turi priesagą, susiformavusią praplėtus bendratį būtojo laiko formos kamiengaliu, o šio tipo veiksmažodžiai laikomi pirminiais (neišvestiniais) (plačiau žr. Jakulis 2004). Vis dėlto įžvelgti šių kintamųjų priesagų, kurios nepadaro naujo žodžio, tam tikrą gramatinę reikšmę galima²⁶, nes jų pagrindinė funkcija yra žymėti tam tikrą struktūrinę-morfologinę tipą – mišriojo tipo veiksmažodžius. Beje, ši funkcija panaši į gramatinių priesagų -*sta*, -*na*, žyminčių esamąjį laiką, funkciją.

Formų darybos priesagos (formų darikliai). Šiai grupei skirtos priesagos, būdingos formų darybai, t. y. iš tam tikrų veiksmažodžio pagrindinių formų su gramatinėmis priesagomis padaromos kitos formos (apie formų darybą plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

Dėl kai kurių formų darybos priesagų skyrimo morfologijos tyrinėjimuose vyrauja skirtingos nuomonės. Pirmiausia minėtinos liepiamosios ir tariamosios nuosakos priesagos. Liepiamosios nuosakos priesaga -*k*- DLKG (1994: 343) laikoma trumpuoju priesagos variantu, o priesaga -*ki* – ilguoju variantu. Šiame leidinyje gramatine priesaga laikoma -*k*-, o -*i* priskiriama galūnei (dėl galūnės ir kamiengalio susiliejo žr. 1.2.1.2). Dar kebliau yra su tariamosios nuosakos priesagos ar priesagų skyrimu. DLKG ir kituose veikaluose nurodomos kelios tariamosios nuosakos priesagos: DLKG (2006: 342) skiriama -*čia*-, -*tum*(ė)- ir 3 a. -*ty*, sutampanti su siekiniu, A. Paulauskienė (1979: 149) skiria: -*čia*-, -*tum*-, -*tu*-, -*ty*-, -*tumė*- ir kt. Šioje gramatikoje skiriama priesaga -*t*- ir jos fonetinis variantas -*č*- (**tj* > *č*). Po šios priesagos likusi formų dalis skirtina galūnei, nes sinchroniniu požiūriu paaiškinti priesagų -*čia*- ir

25 Tai struktūrinis veiksmažodžių tipas, skiriamas pagal tai, kad šie veiksmažodžiai priesagas turi ne visose pagrindinėse formose (plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

26 A. Kaukienė (2005: 133–138) tokio tipo neišvestinius veiksmažodžius siūlo vadinti *forminiais*, priešinant juos su *vediniais*.

-tum(ė)-, *-tų* sąsajas (bendrumus) gana sudėtinga²⁷ (plačiau žr. Balčiūnienė 2009: 31–40). Tos pačios nuomonės laikosi ir S. Keinys (2009: 48) ir kt.

Ivairuoja ir kai kurių dalyvių priesagų skyrimas, nes iki šiol linkstama laikyti diachroninio požiūrio į kamiengalį. Kaip tik dėl šios priežasties kai kurie lingvistai skiria esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio priesagą *-nt*²⁸ ir būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio priesagą *-m*²⁹. Šiame darbe nuosekliai laikomasi pozicijos, kad, įvykus kamienų perskaidai, kamiengalis sutampa su galūne ir dabartinėje lietuvių kalboje kamiengalį skirti nebetikslinga. Todėl siūloma skirti esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio priesagos variantus *-ant-* / *-int-* (juo labiau, kad dabartinėje kalboje iš III asmenuotės veiksmažodžių su priesaga *-nt-* padaryti dalyvio neįmanoma, pvz., *sāko + nt + -is* ⇒ **sakontis*³⁰). Nuosekliai laikantis sinchroninio požiūrio, racionalu skirti būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio priesagos variantus *-am-*, *-im-*, *-om-*. Tokių priesagų skyrimo pagrįstumą išsamiai yra pagrindusi J. Vaskelienė (2006: 83–93).

Kai kurios veiksmažodžių formos turi dvi sudėtines priesagas, nes šios formos padaromos ne tiesiogiai iš pagrindinės formos (bendraties), bet per tarpinę grandį (išvestinę veiksmažodžio formą), pavyzdžiui, veikiamosios rūšies būtojo dažninio laiko dalyvis padaromas ne tiesiogiai iš bendraties, o per tarpinę grandį – būtajį dažninį laiką, pvz., *virdav(o) + -us- + ĭ* ⇒ *virdavusį*. Tokias sudėtines priesagas turi veikiamosios rūšies būtojo dažninio ir būsimąjo laiko dalyviai ir neveikiamosios rūšies būsimąjo laiko dalyvis (plačiau žr. „Dalyvio“ poskyrį).

Su formų darybos priesagomis padarome šias veiksmažodžio formas: a) asmenuojamąsias; b) neasmenuojamąsias³¹.

27 Apie tariamosios nuosakos priesagos *-t-/-č-* skyrimo pagrindą plačiau žr. Balčiūnienė 2009: 31–40; Keinys 2009: 48; PGL 2019: 74.

28 Žr. DLKG (1994: 355). S. Vaičiakauskienė (2012: 46) laikosi tradicinio požiūrio ir tokio priesagos skyrimo net nekommentuoja.

29 Žr. priesaga *-m-* skiriama laikantis diachroninio požiūrio (Vaičiakauskienė 2012: 46).

30 DLKG (1994: 355) aiškinama, kad III asmenuotės (*o* kamieno) veiksmažodžių kamiengalio balsis *-o* keičiamas *-a*.

31 Kai kuriose lietuvių tarmėse dar vartojama veiksmažodžio forma **siekinys** skirtina prie neasmenuojamųjų ir nekaitomųjų veiksmažodžio formų. Siekinys padaromas iš bendraties kamieno su priesaga *-tų* (pvz., *pišk-tų*, *kėl-tų*). Bendrinėje kalboje ši forma nebevartojama, tarmėse – sparčiai nyksta (ją išstumia bendraties forma).

3 lentelė. Asmenuojamųjų veiksmažodžio formų gramatinės priesagos

Veiksmažodžio forma	Gramatinė priesaga	Pavyzdžiai
būsimasis laikas	-s-	<i>kel-s; dary-s-ime</i>
būtasias dažninis laikas	-dav-	<i>ei-dav-o; kapo-dav-ome</i>
liepiamoji nuosaka	-k-	<i>sak-y-k; neš-k-ime</i>
tariamoji nuosaka	-t- / -č-	<i>ei-t-ų, ei-č-iau; kapo-t-ume, kapo-č-iau</i>

4 lentelė. Neasmenuojamųjų veiksmažodžio formų gramatinės priesagos

Veiksmažodžio forma	Gramatinė priesaga	Pavyzdžiai
Dalyvis		
<i>Veikiamosios rūšies:</i>		
Esamojo laiko (vyr. g. vardininkas turi savitas galūnes vns. -qs, -įs (<i>sāk-q̄s, vieš-įs</i> ; dgs. -q, -į (<i>sak-q, vieš-ī</i>) ³²)	-ant- / -anč- -int- / -inč-	vyr. g. <i>sak-q̄s, sak-ant-į, sak-anč-io</i> ; mot. g. <i>sak-ant-i</i> ; vyr. g. <i>vieš-įs, vieš-int-is</i> , mot. g. <i>vieš-int-i</i>
Būtojo kartinio laiko (vyr. g. V. turi galūnes vns. -ęs (<i>sāk-ęs</i>), dgs. -ę)	-us-	vyr. g. <i>sak-ęs, sak(i)-us-į, viešėj-us-į</i> ; mot. g. <i>sak(i)-us-i, viešėj-us-i</i>
Būtojo dažninio laiko (vyr. g. V. turi galūnes vns. -ęs (<i>saky-dav-ęs</i>), dgs. -ę)	-dav- + -us ³³	vyr. g. <i>sakydav-ęs, saky-dav-us-(i)o, saky-dav-us-(i)us</i> ; mot. g. <i>saky-dav-us-i, saky-dav-us-(i)q</i>

32 Šios formos dabartinėje kalboje konkuruoja su gretutinėmis formomis, turinčiomis apibendrintą priesagą *sākantis, viēšintis* – *sākantys, viēšintys*; pastebima pastarųjų formų išsigalėjimo tendencija (pvz.: DLKT *sakantis* pavartojimų skaičius – 95, *sakqs* – 44; *viēšintis* – 104, *viešjs* – 4, žr. <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/simple.search>).

33 DLKG (2006: 359) teigiama, kad šie dalyviai daromi „iš veiksmažodžių bendraties kamieno su sudėtine priesaga -dav-us-, į kurią įeina būtojo dažninio laiko priesaga -dav- ir būtojo laiko veikiamųjų dalyvių priesaga -us-“. Dėl šių dviejų priesagų vertinimo formų darybos aspektu plačiau žr. „Dalyvio“ poskyrį.

Veiksmažodžio forma	Gramatinė priesaga	Pavyzdžiai
Būsimojo laiko (vyr. g. V. turi galūnes vns. <i>-(i)qs</i> (<i>sak-ys-(i)qs</i>), dgs. <i>-(i)q</i>)	<i>-s- + -iant</i> ³⁴	<i>saky-s-<u>iant</u>-is</i> , <i>saky-s-<u>iant</u>, -i; viešė-s-<u>iant</u>-is, -i</i>
<i>Neveikiamosios rūšies:</i>		
Esamojo laiko	<i>-(i)am-; -om-; -im-</i>	<i>kel-<u>iam</u>-as, -a; sak-<u>om</u>-as, -a; tur-<u>im</u>-as, -a</i>
Būtojo laiko	<i>-t-</i>	<i>pasak-y-t-as, -a; vir-t-as, -a</i>
Būsimojo laiko	<i>-s- + -im</i> ³⁵	<i>rašy-s-<u>im</u>-as, -a</i>
Padalyvis		
Esamojo laiko	<i>-(i)ant / -int</i>	<i>kel-<u>iant</u>; sak-<u>ant</u>; vieš-<u>int</u></i>
Būtojo kartinio laiko	<i>-us</i>	<i>kėl-<u>us</u>, viešėj-<u>us</u></i>
Būtojo dažninio laiko	<i>-dav- + -us</i>	<i>kel-<u>dav-us</u>, viešė-<u>dav-us</u></i>
Būsimojo laiko	<i>-s- + -iant</i>	<i>saky-s-<u>iant</u>, viešė-s-<u>iant</u></i>
Pusdalyvis	<i>-dam-</i>	<i>kel-<u>dam</u>-as, -à; vir-<u>dam</u>-as, -à</i>
Reikiamybės dalyvis ³⁶	<i>-tin-</i>	<i>kel-<u>tin</u>-as, -à, -a; var-y-<u>tin</u>-as, -a</i>
Būdinys ³⁷	<i>-te; -tinai</i>	<i>bėg-tė, bėg-tinai; neš-tė, neš-tinai</i>

34 DLKG (2006: 359) teigiama, kad šie dalyviai daromi „iš bendraties kamieno su sudėtine priesaga *-si-ant-*, į kurią įeina būsimojo laiko priesaga *-si-* ir esamojo laiko veikiamųjų dalyvių priesaga *-nt-* su pridėtu iš priekio balsiu *a-*“. Dėl sudėtinės priesagos skyrimo galima pritarti, bet sinchroniniu požiūriu skirtina priesaga *-ant-*.

35 DLKG (2006: 365) teigiama, kad šie dalyviai daromi „iš bendraties kamieno su sudėtine priesaga *-si-m-*, į kurią įeina būsimojo laiko priesaga *-si-* ir esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių priesaga *-m-*“. Taigi iš esmės sudėtinės priesagos skyrimas yra pagrįstas, bet ji sudaryta iš priesagų *-s- + -im-*.

36 Prie neveikiamųjų dalyvių paprastai skiriamas reikiamybės dalyvis (DLKG 2006: 354–355). A. Paulauskienė (1994: 184) studijoje svarstoma dėl šio dalyvio skyrimo būdvardžio klasei.

37 Būdinys dabartinės morfologijos tyrinėjimuose laikomas prieveiksniu (DLKG 1997: 413). Šioje gramatikoje būdinys tradiciškai laikomas neasmenuojamąja veiksmažodžio forma, tačiau pripažįstama, kad dėl funkcinės (sintaksinės) darybos ši veiksmažodžio forma gali būti priskiriama prieveiksniui klasei (plačiau žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių).

Būdvardžio ir prieveiksmio gramatinės priesagos. Gerokai mažiau negu veiksmažodis gramatinių priesagų turi būdvardis ir prieveiksmis. Šių kalbos dalių priesagos paprastai leksinės (pvz., būdvardžio priesaga *-in-* (*med-in-is*: *med(is)* + *in +is*); prieveiksmio *-ai* (*ger(as)* + *-ai*)), gramatinę funkciją atlieka tik laipsnio priesagos.

Bendrinėje lietuvių kalboje pagrindinės lyginamosios laipsnio formos yra dvi: **aukštesnysis** ir **aukščiausiasis** laipsniai (žr. 6.1.4; 10.2). Šios formos su tam tikromis priesagomis daromos iš nelyginamojo laipsnio formos (žr. 5 lentelę).

5 lentelė. Būdvardžio laipsnių priesagos

Būdvardžio laipsnis	Laipsnio priesaga	Pavyzdžiai
aukštesnysis laipsnis	-esn-	<i>miel-as</i> + <i>esn-</i> + <i>-is</i> , <i>-ė</i> ⇒ <i>miel-esn-is</i> , <i>miel-esn-ė</i>
aukščiausiasis laipsnis	-(i)aus-	<i>ger-as</i> + <i>(i)aus-</i> + <i>-(i)as</i> , <i>-(i)a</i> ⇒ <i>ger-iaus-ias</i> , <i>ger-iaus-ia</i> , <i>ger-iaus-ia</i> ; <i>miel-as</i> + <i>(i)aus-</i> + <i>-(i)as</i> , <i>-(i)a</i> ⇒ <i>miel-iaus-ias</i> , <i>miel-iaus-ia</i> , <i>miel-iaus-ia</i>

6 lentelė. Prieveiksmio laipsnių priesagos

Prieveiksmio laipsnis	Laipsnio priesaga	Pavyzdžiai
aukštesnysis laipsnis	-(i)au	<i>ger-ai</i> ³⁸ + <i>(i)au</i> ⇒ <i>ger-iau</i>
aukščiausiasis laipsnis	-(i)ausiai ³⁹	<i>ger-ai</i> + <i>(i)ausiai</i> ⇒ <i>ger-iausiai</i>

Išsiskiria nuomonės dėl prieveiksmio aukščiausiojo laipsnio priesagos. Lietuvių kalbos morfemikos duomenų bazėje (<http://tekstynas.vdu.lt/page.xhtml?id=morfema-db>) ir kituose morfologijos darbuose skiriama ne prieveiks-

³⁸ Prieveiksmio priesaga *-ai* atlieka ne tik leksinę, bet ir gramatinę funkciją, nes prieveiksmio laipsnio sistemoje yra nelyginamojo laipsnio žymiklis.

³⁹ Šioje gramatikoje skiriama prieveiksmio aukščiausiojo laipsnio priesaga *-iausiai*, o ne *-iai*.

mio aukščiausiojo laipsnio priesaga *-iausiai*, bet priesaga *-iai*, teigiama, kad šio laipsnio pamatinė forma yra aukščiausiojo laipsnio būdvardis. Jei taip būtų vertinama diachroniniuose darbuose, būtų galima įžvelgti racionalų šio teiginio pagrindą, bet, vertinant sinchroniškai, galima skirti tik priesagą *-(i)ausiai*, nes atskiros kalbos dalies formų daryba gali vykti tik tos pačios kalbos dalies sistemoje (šios nuomonės nuosekliai laikomasi DLKG 1994: 414–420).

Daiktavardžio gramatinės priesagos. Daiktavardis kaitomas, tačiau formų darybos būdu padarytų formų neturi, todėl daiktavardžių gramatinės priesagos yra tik kaitybinės (*formų skyrikliai / formantai*). Linksniuojant penktosios linksniuotės daiktavardžius vienaskaitos **vardininkas** neturi priesagos, tačiau kituose netiesioginiuose linksniuose atsiranda gramatinė priesaga, pavyzdžiui, *ses-uo – ses-er-s*; *piem-uo – piem-en-į*; *š-uo – š-un-į*, *mén-uo – mèn-es-io* (plačiau žr. „Daiktavardžio“ skyrių).

Iki šiol nesutariama, kuo laikyti šiuos penktosios daiktavardžių linksniuotės sandaros elementus. S. Keinys (2009: 48) juos nurodo prie priesagų, bet atsargiai vadina *daiktavardžių dalimis*. *Lietuvių kalbos gramatikoje* (1965: 228) minėti elementai įvardijami *kamiengalio* terminu. Toks nuomonių įvairavimas iš dalies susijęs su *kamiengalio* kaip atskiros morfemos neskyrimu sinchroninėje morfologijoje (laikomasi nuomonės, kad kamiengalis sutapo su galūne) ir su kalbamųjų priesagų reikšmės neaiškumu. Daugiausia problemų kyla dėl reikšmės įvardijimo, nes M. Kuosienės teiginys, kad iš šių priesagų matyti daiktavardžio giminė, S. Keinio pagrįstai kritikuojamas (Keinys 2009: 49). Vis dėlto, atkreipus dėmesį į šių priesagų svarbą žymint netiesioginių linksnių formas ir atskiriant nuo tiesioginio linksnio, išryškėja jų gramatinė funkcija, kuri labai panaši į esamojo laiko formų skyriklių (formantų) funkciją (žr. 2 lentelę).

Gramatinių ir leksinių priesagų fonetinės raidos sutaptis. Kai kurių priesagų fonetinė raida gali būti identiška, tačiau formaliai sutampantys afiksai gali atlikti skirtingas funkcijas, todėl jie turi būti vertinami kaip skirtingi afiksai. Pavyzdžiui, būtojo laiko neveikiamosios rūšies priesaga *-t-as*, *-a* yra gramatinė (*parašy-ti + -t-as*, *-a* \Rightarrow *parašy-tas*, *-a*, bet *-t-as* gali būti ir žodžių darybos afiksas, nes su leksine priesaga *-t-as*, kuriai būdinga veiksmo rezultato reikšmė padaromas daiktavardis (*raš-o + t-as* \Rightarrow *rāš-t-as*)). Taip pat skirtingos priesagos yra veiksmožodžių *tirp-st-a* ir *var-st-o* esamojo laiko formose. Pirmuoju atveju priesaga *-st-a* yra gramatinė (*tirp-ti*, *tirp-st-a*, *tirp-o*), antruoju – leksinė (*ver-ti + -st(y)- + -ti*, *-o*, *-ė* \Rightarrow *var-sty-ti*, *var-st-o*, *var-st-ė*).

1.2.4. Priešdėlis – afiksas, einantis prieš šaknį, tačiau jis gali būti ir prieš kitą priešdėlį (*ne-pa-justi*) ar sangrąžos dalelytę (*pa-si-matymas*). Su priešdėliu paprastai daroma naujų žodžių (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį), tačiau su priešdėliais *te-*, *be-* gali būti padaroma ir žodžio formų (žr. „Veiksmažodžio“ skyrių). Lietuvių kalboje priešdėlių yra nedaug, kai kurie iš jų turi fonetinių variantų (žr. 7 lentelę).

7 lentelė. Priešdėliai ir jų variantai

Eil. nr.	Priešdėlis	Pavyzdžiai	Priešdėlio variantai	Pavyzdžiai
1.	ant-	<u>ant</u> -snukis	anta-	<u>Anta</u> -kalnis
2.	ap-	<u>ap</u> -tarti	api- apy-	<u>api</u> -brėžtis <u>apy</u> -taka
3.	at-	<u>at</u> -nešti	ati- ato- ata-	<u>ati</u> -tvaras, <u>ati</u> -duoti <u>ato</u> -dūsis <u>ata</u> -tranka
4.	be-	<u>be</u> -namis	–	
5.	į-	<u>į</u> -lenkti	in- im-	<u>in</u> -dėlis, <u>in</u> -kilas <u>im</u> -pilas
6.	iš-	<u>iš</u> -pilti	–	
7.	ne-	<u>ne</u> -skriausti	–	
8.	nu-	<u>nu</u> -spausti	nuo-	<u>nuo</u> -spauda
9.	pa-	<u>pa</u> -jausti	po-	<u>po</u> -jūtis
10.	per-	<u>pér</u> -traukti	–	
11.	pra-	<u>pra</u> -skinti	pro-	<u>pro</u> -skyna
12.	pri-	<u>pri</u> -lipti	prie-	<u>prie</u> -lipas
13.	prieš-	<u>prieš</u> -gyna	–	
14.	su-	<u>su</u> -judo <u>su</u> -tiko <u>su</u> -prato	są- san- sam-	<u>są</u> -jūdis <u>san</u> -tykis <u>sam</u> -prata
15.	už-	<u>už</u> -leido	užuo-	<u>užuo</u> -laida

Su šiais priešdėliais darome naujus žodžius (naują žodį su priešdėliu galime daryti tik iš tos pačios kalbos dalies, t. y. veiksmažodį darome iš veiksmažodžio, daiktavardį – iš daiktavardžio ir pan., plg. *pa-jaut-ė* ir *po-jūt-is*; *pajautė* – priešdėlio vedinys iš *jautė*, *pojūtis* – galūnės vedinys iš *pajautė*, plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Priešdėlių *te-* ir *be-* funkcija yra gramatinė. Su priešdėliu *te-* padarome ne naują žodį, o liepiamosios nuosakos 3 a. formą: *te-sako*, *te-dirba* (žr. „Veiksmažodžio“ skyrių). Priešdėlis *be-* laikytinas gramatiniu afiksu, kai dalyvauja sudėtinių pradėtinių asmenuojamųjų veiksmažodžio formų daryboje, pvz., *buvau be-sakęs* / *be-sakanti* (plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

Daugelis priešdėlių kilę iš prielinksnių (žr. „Prielinksnio“ skyrių). Iš dalelių kilę priešdėliai *te-*, *be-*, *ne-* (žr. „Dalelytės“ skyrių). *Te-* ir *be-* yra atskiri priešdėliai, tačiau gali būti laikomi vienu priešdėliu *tebe-*, kai turi veiksmo tęstinumo reikšmę (*Jis teberašo iki šiol*).

Tarptautiniai priešdėliai, pvz., *anti-*, *eks-*, *infra-*, *inter-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*, *vice-* ir pan., būdingi ne tik skoliniams (pvz., *superaktyvus*), jie gali būti pridedami ir prie lietuviškų žodžių (pvz., *antimedžiaga*).

1.2.5. Sangrąžos dalelytė – morfema (*-si-*, *-s*, *-is*), kurios pagrindinė funkcija yra apriboti veiksmo sritį tik to veiksmo atlikėjui (*-ams*). Ši morfema gali būti žodžio gale (*sukie-si*, *bučiuoti-s*) arba tarp priešdėlio ir šaknies (*pa-si-gavo*). Paprastai sangrąžos morfema būdinga veiksmažodžiams, bet ją gali turėti ir kitos kalbos dalys (paprastai daiktavardis, rečiau būdvardis irrieveiksmis), padarytos iš sangrąžinių veiksmažodžių. Pavyzdžiui, jei iš sangrąžinio veiksmažodžio daromas daiktavardis perima sangrąžos dalelytę, jos formalioji struktūra vienaskaitos vardininke yra *-is* (*brovimas-is*), bet kituose linksniuose *-si* (*brovimo-si*, *brovimui-si*, *brovimą-si*).

Tradiciškai sangrąžos morfema vadinama *sangrąžos dalelyte* (Kaukienė 2006; Keinys 2009: 28, 36, 57; kt.), tačiau tiek sangrąžos morfemos traktuotė, tiek ir terminai kalbotyros darbuose įvairuoja. Ši morfema gali būti vadinama *sangrąžos formantu* (Ružė 2008: 8), *sangrąžos rodikliu* (angl. *reflexive marker*) (žr. Paulauskienė 1994: 36; LG 1997: 222; kt.), *sangrąžos afiksu* (Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 8; Urbutis 1978: 195; Paulauskienė 1994: 36, 289; Valeckienė 1998: 28; DLKG 2006: 406; kt.). Toks įvairavimas iš esmės susijęs su sangrąžos morfemos traktuotės problema. Iki šiol ginčijamasi, ar jos funkcija grama-

tinė, ar leksinė. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (2006: 385) ji laikoma žodžių darybos afiksu, tačiau jos darybinė reikšmė neryški, dažnai nėra reikšmės skirtumo tarp sangrąžinių ir nesangrąžinių veiksmažodžių (*aš plau nu rankas / aš plaunuosi rankas*). Svarbesnė atrodo sangrąžos afikso funkcija – panaikinti tiesioginio papildinio, išreikšto galininku, reikalavimą, pavyzdžiui, *Aš matau tave / Aš matausi su tavimi kasdien*. Šioje gramatikoje (žr. „Žodžių darybos“ dalį) sangrąžos dalelytė vertinama kaip gramatinis afiksas ir nelaikoma žodžių darybos afiksu⁴⁰. Vis dėlto negalima ignoruoti, kad sangrąžos funkcija gana panaši į priešdėlių funkciją (priešdėlis keičia veikslą, o sangrąžos dalelytė – tranzityvumą, plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių). Be to, sangrąžos dalelytė, kaip ir priešdėlis, gali suteikti žodžiui individualią reikšmę (gali leksikalizuotis), pvz., *nudėti* ‘užmušti’ \Rightarrow *nusidėti* ‘padaryti ką bloga, nusikalsti’. Taigi sangrąžos afiksą reikėtų vertinti kaip tarpinę morfemą, esančią gramatinės ir leksinės sferų periferijoje.

1.2.6. Intarpas – afiksas, įsiterpęs į veiksmažodžių esamojo laiko šaknį (ir į formas, padarytas iš esamojo laiko, pvz., *kintantis*). Intarpas gali perieiti ir į darinius, pavyzdžiui, *tin^ukamai*, *lim^upamumas*. Paprastai intarpas yra priebalsis *-n-* (*tiktⁱ*, *tiⁿ-ka*, *tiko*), fiksuojamas veiksmažodžių, kurių šaknies finalę sudaro sprogstamieji priebalsiai, esamojo laiko formose, išskyrus finalės priebalsius *b*, *p* – prieš juos *n* dėl patogesnės artikuliacijos virsta *m*, pvz., *lim^upa* – *lipo*. Prieš šaknies finalę, kurią sudaro pusbalsiai arba pučiamieji priebalsiai, bendrinėje lietuvių kalboje yra likęs tik intarpo pėdsakas – nosinis ar pailgėjęs balsis, pvz., *lyj-a* (**linj-a*), *lij-o* ir *šql-a* (**šanl-a*), *šal-o*.

Šio afikso funkcija – žymėti esamąjį laiką, todėl jis gali būti vadinamas *skyrikliu*, kaip ir kitos esamąjį laiką išskiriančios gramatinės priesagos (žr. 1.2.3). Intarpo, kaip esamojo laiko skyriklio, svarbą liudija ir tai, kad, jam išnykus, esamojo laiko formų fonetinė raiška tik minimaliai tesiskyrė nuo bendraties ir būtojo kartinio laiko, todėl susiformavo formos su papildomais esamojo laiko skyrikliais *-st-* (*gęsta* < **gęs* + *-st-a*) ar *-n-* (*pūna* < **pū* + *-n-a*).

40 Tokiu atveju reikėtų skirti ne sangrąžinius veiksmažodžius, o sangrąžines veiksmažodžių formas (plačiau apie sangrąžinių formų problemą žr. Holvoet, Semėnienė 2004: 41–54).

1.2.7. Jungiamieji balsiai ir įspraustiniai priebalsiai, dar vadinami *konektūvais* (lot. *connecto* ‘sujungiu’), kaip minėta, aiškos reikšmės neturi, todėl morfemomis nelaikomi (arba vadinami tuščiaisiais morfais). Paprastai jie skiriami prie morfonologinių reiškinių.

Jungiamieji balsiai yra įvairūs, pvz.: *(i)a, é, i, y, o, u, ū, uo*, pvz.: *kel-ia-lapis, tinkl-a-lapis, dail-é-tyra, ak-i-plotis, dail-y-raštis, kalb-o-tyra, tarp-u-šventis*.

Įspraustinių priebalsių *j, v* paskirtis – išsaugoti morfemų struktūrą, t. y. išvengti balsių susilieimo. Šie priebalsiai gali būti įspraudžiami po šaknies, kurios finalė yra balsis, pvz., *sto-j-a, sto-j-o; jo-j-a, jo-j-o* ar po priesagos, kurios pabaigoje yra balsis, pvz., *uogau-j-a, uoga-v-o*.

2. FORMŲ KAITYBA IR DARYBA

Formų kaityba – tai procesas, apimantis žodžio kaitymo formų paradigmas ir jų žymimas gramatinės kategorijas (t. y. to paties žodžio įvairių gramatinių formų kaitymas arba įvairių gramatinių formų darymas). Lietuvių kalbai būdingi šie kaitybos tipai: linksniavimas, laipsniavimas, įvardžiuotinių formų darymas, asmenavimas (LKE 1999: 291). Taigi formų kaityba apima asmens, skaičiaus, linksnio gramatinės kategorijas.

Formų kaityba svarbi dėl šių priežasčių:

- tik kaitant leksemą (jei ji yra kaitoma), galima nustatyti jai būdingas gramatinės kategorijas;
- leksemos kaitymas gali padėti atskirti priesagos tipą (jei priesaga yra ne visose leksemos formose, tai – gramatinė priesaga (išskyrus mišriojo tipo veiksmažodžių priesagas)).

Akivaizdu, kad vienų formų kaityba apima galūnės lygmenį, o kitos padaromos su tam tikrais afiksais (dažniausiai su priesagomis, rečiau – su priešdėliais). Todėl, analizuojant žodžius morfologiniu aspektu, aktualu atskirti formų kaitybą nuo formų darybos.

Taigi formų kaityba apima paradigminę kaitą (galūnės lygmuo), o formų daryba remiasi darybos principais – prie pamatinės formos pridėdant darybos afiksą yra padaroma nauja forma, įgyjanti naują gramatinę reikšmę (apie formų darybos ir žodžių darybos skirtumus žr. „Žodžių darybos“ dalyje). Formų kaityba vyksta tik konkrečios leksemos paradigmos lygmeniu, pavyzdžiui, būdvardis *geras*, *-à*, *-a* yra viena leksema, bet vyr. g. formos *geras* linksniavimas (kaitymas linksniais) vyksta pagal šią linksniavimo paradigmą ir skiriasi nuo mot. g. formos *gerà* linksniavimo sistemos. Formų darybos rezultatas gerokai platesnis – naujai padaryta forma turi ne tik atskirą paradigmą, bet dažnai ir naują gramatinę kategoriją (pavyzdžiui, iš esamojo laiko formos *šauna* su priesaga *-ant-* padaromas esamojo laiko veikiančios rūšies dalyvis *šauantis*, *-i*, kuris linksniuojamas, kaitomas gimine ir skaičiumi).

Formų darybos būdu daugiausia padaroma veiksmažodžio formų (jos gali būti vientisinės ir sudėtinės), daug mažiau – būdvardžio irrieveiksmio (apie šių formų darybą žr. „Žodžių darybos“ dalyje).

3. FUNKCINĖ (SINTAKSINĖ) DARYBA

Funkcinė (sintaksinė) daryba susijusi su morfemikos ir žodžių darybos lygmenimis, nes tai reiškiny, kai, nepridedant jokio darybos afikso (žodžio morfeminė sandara nekinta, formaliai jis lieka toks pat), vienos kalbos dalies žodis ima funkcionuoti kitos kalbos dalies reikšme. Pavyzdžiui, sugretinus du sakinius (1. *Ši stiklinė vaza man labai patinka* ir 2. *Ši stiklinė man dukters dovanota*), matyti, kad žodis *stiklinė* pirmajame sakinyje yra būdvardis, kuris sakinyje atlieka pažyminio funkciją, o antrajame – daiktavardis, kuris yra sakinio veiksnys. Šie „žodžiai skirtingoms kalbos dalims ima priklausyti dėl semantinių, morfologinių ar kitokių kitimų“ (Markevičius 2012: 141). Pavyzdžiui, skaitvardis *vienas*, *-a* ‘skaičius, kiekis ir skaitmuo’ (*Nusipirkau vieną rašiklį ir du segtuvus*) dėl minėtų kitimų pradedamas vartoti būdvardžio ‘kuris be kitų, vienintelis; kuris be priemaišų; tikras’ (*Su tavimi keliauti vienas malonumas*) ar įvardžio ‘kažkoks, koks, toks; kitas; tas pats’ (*Jie mokosi vienoje mokykloje*) reikšmėmis.

Taigi funkcinė (sintaksinė) daryba apima žodžių vartojimą skirtingų kalbos dalių reikšme, nekeičiant jų morfeminės sandaros. Vis dėlto, nors žodis formaliai nekinta, akivaizdu, kad keičiasi jo gramatinis statusas ir jį sudarančių morfemų funkcijos (plačiau žr. Paulauskienė 1994: 38). Į tam tikros kalbos klasę patenka nebūdingi gramatiniai afiksai, pavyzdžiui, daiktavardis *miegamasis* ‘kambarys, skirtas miegoti’ perima įvardžiuotinę galūnę, kuri šiai kalbos daliai nebūdinga. Gramatinė neveikiamosios rūšies dalyvio priesaga *-am-* taip pat nebėra šios formos rodiklis.

Siekiant nustatyti, ar viena kalbos dalis (ne)funkcionuoja kitos kalbos dalies reikšme, reikia remtis šiais pagrindiniais kalbos dalių atpažinimo ir skyrimo kriterijais:

- 1) leksiniu (nustatoma reikšmė),
- 2) morfologiniu (gali būti vartojama tai kalbos daliai nebūdinga forma),
- 3) sintaksiniu (būtina nustatyti sintaksinę funkciją konkrečiu vartosenos atveju),
- 4) vartojimo dažnumo (ar bendrinėje kalboje fiksuojamas funkcinės darybos būdu atsiradęs pavyzdys).

Funkcinė daryba nėra tokia produktyvi kaip morfologinė žodžių daryba, tačiau tai svarbus, nuolat vykstantis reiškinys. Nominatyvinių kalbos dalių funkcinė daryba yra šalutinė, tarnybinių – pagrindinė (Paulauskienė, ten pat), tačiau A. Markevičius pažymi, kad dažniausiai į kitų kalbos dalių klasę

pereina linksniuojamosios kalbos dalys ir jų formos. „Ypač dažnai būdvardis pereina į daiktavardį, dalyvis – į būdvardį“ (Markevičius 2012: 144). Pagal tai, kokia kalbos dalimi pradeda funkcionuoti žodis, nors jo morfeminė sandara išlieka nepakitusi, skiriami šie funkcinės darybos tipai: 1) daiktavardėjimas (substantyvizacija); 2) būdvardėjimas (adjektyvizacija); 3) įvardėjimas (pronominalizacija); 4) prieveiksmėjimas (adverbializacija); 5) nesavarankiškųjų kalbos dalių funkcinė daryba.

Daiktavardėjimas – tai įvairioms kalbos dalims priklausančių žodžių perėjimas į daiktavardžių klasę dėl daiktavardžiui būdingos vartosenos (LKE 1999: 128).

Dažniausiai linkę daiktavardėti esminę daikto ypatybę reiškiantys būdvardžiai ir subūdvardėję dalyviai. Iš jų minėtini šie pavyzdžiai:

- **priesagos -inis būdvardžiai**, pvz.: būdvardis *megztinis*, -ė ‘numegztas, megztasis’ (*Megztinė kepūrė [suknėlė, rankinė]*. (BKŽ)), plg. daiktavardis *megztinis* ‘megztas drabužis, dengiantis liemenį ir rankas’ (*Mamės mėgztas grynės vilnos megztinis*. (BKŽe)); *nertinis* ‘numegztas, megztasis’ (*Labai graži nertinė staltiesė.*), plg. *nertinis* ‘nertas apdaras, megztinis’ (*Žinotau, kad atrodau nepriekaištingai: rausvas nertinis aptempia figūrą <...>*. (LKT)); *rañkinis*, -ė ‘nešiojamas ant rankos, valdomas ranka...’ (*Rañkinis stabdys*. (BKŽe)), plg. *rañkinis* ‘komandinis žaidimas’ (*Lietuvos rankinio lygoje sužaistos trečio turo rungtynės*. (sp.)) ir *rañkinė* ‘nedidelis krepšys’ (*Dabartinės rankinės gaminamos iš natūralios ir dirbtinės odos*. (LKT));
- **įvardžiuotiniai būdvardžiai**, pvz.: būdvardis *greitis*, -oji ‘skubus; per trumpą laiką įvykstantis, skubus, spartus...’ (*Greitieji kreditai nepadedą žmogui iš esmės spręsti savo finansinių problemų.*); įeina į terminų greitoji pagalba, greitoji medicinos pagalba sudėtį: *Greitoji pagalba turi būti teikiama nepriekaištingai*. (BKŽe)), plg. laisvuosiuose stiliuose vartojama *greitoji* ‘greitoji pagalba’ (*Pakvieskite greitąją, žmogui silpną.*); būdvardis *jaunasis*, -oji ‘turintis palyginti nedaug amžiaus’ (*Europos Sąjungos jaunųjų mokslininkų konkurse Lietuvos atstovė apdovanota specialiuoju prizų.*), plg. dkt. *jaunasis* ‘jaunikis’; *jaunoji* ‘nuotaka’ (*Jaunasis ir jaunoji išvyko į povestuvinę kelionę.*); *piktasis*, -oji ‘kuris greitai supyksta, blogas...’ (*Piktasis vyriškis viską supainiojo*. (LKT)), plg. *piktasis* ‘velnias’ (*Piktasis visada tyko ten, kur viešpatauja santaika*. (LKT));
- **būdvardžių dūriniai**; A. Markevičiaus teigimu, „dažniausiai daiktavardėja *ja*, ir *ė* kamienų būdvardžiai, dūriniai (pvz.: *antrametis*, -ė, *bendraamžis*, -ė, *keturnytis*, -ė <...>)“ (Markevičius 2012: 145–146),

pvz.: būdvardis *antrametis*, –ė ‘antrus metus augantis’ (*Ši antrametė obelis šiemet davė labai daug vaisių.*), plg. daiktavardis *antrametis* ‘mokinys, likęs toje pačioje klasėje’ (*Ar tau ne gėda būti antramečiu?*); *ilgapirštis*, –ė ‘kuris su ilgais pirštais’ (*Jos ilgapirštis delnas spaudė jo ranką.*), plg. *ilgapirštis*, –ė ‘vagišius, vagis’ (*Per šventes reikia saugotis ilgapirščių.*); *ilgauodegis*, –ė ‘kuris su ilga uodega’ (*I sodą atskrido ilgauodegė šarka.*), plg. *ilgauodegė* ‘lapė’ (*Žmonėms atrodė, kad tiek eibių prikrėtusios ilgauodegės vėl grįžo į jų sodybą.* (sp.)). Šie dūriniai (ir būdvardžiai, ir daiktavardžiai) gali būti padaryti ir morfologinės žodžių darybos būdu, nes minėto tipo dūriniai (tie, kurių pirmasis sandas yra būdvardinis (skaitvardinis), o antrasis – daiktavardinis) būdingi ir daiktavardžiui, ir būdvardžiui (DLKD: 154–158, 229–232). Vis dėlto negalima atmesti, kad dūrinių gali atsirasti ir pasikeitus funkcijai (pvz.: būdvardis *svetimšalis* *pirklys* → daiktavardis *svetimšalis*);

- **subūdvardėję (įvardžiuotiniai) dalyviai**, pvz., subūdvardėjęs dalyvis *tikintysis*, *tikinčioji* ‘kuris tiki, turi religinių įsitikinimų’ (*Tai pirmoji Valencijos tikinčioji pasaulietė iškelta į altorių garbę.* (sp.)), plg. dkt. *tikintysis*, *tikinčioji* ‘religinių įsitikinimų žmogus’ (*Tikintieji susirinko į pamaldas.*); *valgomasis*, –oji ‘vartojamas maistui’ (*Valgomieji grybai – grybai tinkami vartoti maistui.* (sp.)), plg. *valgomasis* ‘valgyti skirtas kambarys’ (*Visi susirinko į valgomąjį.*); *paláimintasis*, –oji ‘laimę teikiantis’ (*Jei šis paláimintasis medis nebūtų sutrukęs kristi, būčiau tęsęs <...>.* (LKT)), plg. *paláimintasis*, –oji ‘žemesnio laipsnio šventasis’ (*Paláimintasis negali būti skiriamas globėjui.* (LKŽe)).

Kai kurie būdvardžiai ar subūdvardėję dalyviai dabartinėje lietuvių kalboje jau virtę daiktavardžiais (minėtų kalbos dalių reikšme jie nebevartojami), todėl galima teigti, kad funkcinė daryba susijusi su kalbos ekonomija, pvz.: *peleninė lėkštelė* = *peleninė*. Dėl kai kurių daiktavardžių darybos diskutuojama, pavyzdžiui, neatmetama, kad priešdėlio *be-* vediniai (*beprotis*, –ė; *bedarbis*, –ė, *bebaimis*, –ė) gali būti interpretuojami kaip sudaiktavardėję būdvardžiai (Paulauskienė 1994: 40). Daiktavardžiams artimi kuopiniai skaitvardžiai (*dvejetas*, *penketas*), plačiau žr. „Skaitvardžio“ skyrių.

Būdvardėjimas – tai kitų kalbos dalių, kurios sakinyje eina pažyminiu (ypač neveikiamosios rūšies dalyvių), virtimas būdvardžiu.

Būdvardžių reikšmė paprastai pradedami vartoti dalyviai, tačiau reikšmė ir kaityba dalyvis panašus į būdvardį, todėl nustatyti, kada dalyvis tampa būdvardžiu, gana sudėtinga. Būdvardėjimo skyrimo pagrindas – būdvardėdami

dalyviai netenka laiko ir rūšies kategorijų reikšmės. Todėl nuolatinę ypatybę reiškiančius dalyvius reikėtų laikyti būdvardžiais.

Be to, reikia pabrėžti, kad būdvardėjimas ir daiktavardėjimas yra susiję ir sudaro tam tikrą funkcinę darybos seką: Dalyvis → Būdvardis → Daiktavardis. Taigi dalyviai *ginamasis, -oji; išrinktasis, -oji; kaltinamasis, -oji; mel-džiamasis, -oji; mylimasis, -oji; skalbiamasis, -oji; teisiamasis, -oji; tikintysis, tikinčioji; miegamasis, priimamasis*, prieš pereidami į daiktavardžio klasę, pirmiausia subūdvardėjo (neatmestina, kad įvardžiuotinės formos susiformavo jau šiems dalyviams tapus būdvardžiais).

Dažniausiai būdvardėja neveikiamosios rūšies dalyviai, pvz.: *pažįstamas, -a; žinomas, -a; riestas, -a; lenktas, -a* ir pan., tačiau fiksuojama ir veikiamosios rūšies dalyvių subūdvardėjimo pavyzdžių: *pasiutęs, pasiutusi* ‘labai smarkus, didelis, nepaprastas; piktas; prastas’ (*Man įkando pasiutęs šuo.*); *pasiturintis, -i* ‘turtingas’ (*Ji gimė pasiturinčio verslininko šeimoje.*).

Reikiamybės dalyvių būdvardėjimas dabartinėje kalboje neretai vertinamas kaip baigtinis procesas. Minėtą veiksmažodžio formą kai kurie kalbininkai net siūlo skirti būdvardžių klasei (Paulauskienė 1994: 184). Žinoma, reikiamybės dalyvis dažnai vartojamas būdvardžio reikšme, nes reikiamo atlikti veiksmo reikšmė nefiksuojama, pvz.: *abejotini pavyzdžiai, įtartinas žmogus, mirtina liga* ir pan. Šioje gramatikoje laikomasi nuostatos, kad ne visi reikiamybės dalyviai yra praradę reikiamo atlikti veiksmo reikšmę, todėl jie tradiciškai skiriami veiksmažodžio klasei, pvz.: *girtinas, -a* (*girtinas darbas*); *peiktinas, -a* (*peiktinas požiūris*); *skaitytinas, -a* (*skaitytinas straipsnis*); *smerktinas, -a* (*smerktinas poelgis*); *taisytinas, -a* (*taisytina kalba*); *teiktinas, -a* (*teiktinas pavyzdys*), (*ne*)*vartotinas, -a* (*vartotina dalyvio forma*), *vengtinas, -a* (*vengtina kalbos ypatybė*) (žr. „Veiksmažodžio“ skyrių, Rimkutė 2003: 640; Klimavičius 2007: 61–69).

Įvardėjimas – kitų žodžių vartojimas įvardžių reikšme. Šis reiškiny s nėra toks produktyvus kaip daiktavardėjimas ar būdvardėjimas. Pavyzdžiui, iš daiktavardžio *pats, pati* (laisvuosiuose stiliuose) ‘vyras, žmona’ kilęs asmeninis įvardis *pats, pati* (*Žmogus tai pats suvokia. Pati nesupratau, kas per žmogus buvau ir ko siekiau.* (LKT)).

Įvardžių reikšme gali būti vartojami būdvardis *pastarasis* ‘šis’ (*Pastaraisiais metais labai sumažėjo bendra investicijų apimtis.* (LKT)), skaitvardis *vienas* (*Vieną rytą mes susitikome senamiesčio kavinukėje.*).

Prieveiksmėjimas – kitų kalbos dalių (kartais tik tam tikrų jų formų, pvz., *netrukus*, plg. būtojo laiko padalyvį su žodžių junginiu, pvz., *šį kartą* –

šįkart) virtimas prieveiksmiu. Kaip teigia A. Paulauskienė (1994: 44), „prieveiksmėjimas yra pagrindinis prieveiksmių darybos būdas“, tačiau negalima atmesti, kad morfologinės darybos būdas taip pat produktyvus (žr. „Žodžių darybos“ dalį).

Dažnai prieveiksmėja linksniuojamosios kalbos dalys ar jų formos. Prieveiksmėjimas neutralizuoja jų galūnės funkciją, todėl suprieveiksmėjusio žodžio formos baigsmuo (pvz.: *draug-e, gret-a, šal-ia, ilg-am, ryt-oj*) vadinamas *sustabarėjusia galūne* (ji funkciškai tampa panaši į sąaugų *šįnakt, tuokart* tuščiųuosius morfus). Prieveiksmėti gali visi linksniai, tačiau ypač tai būdinga semantiniams linksniams, plg.: *gana, nevalia, tolydžio, ilgam, truputį, tyčia, šalia; arti, namie, laukan, viršun, vakarop, galop, velniop*.

Suprieveiksmėję žodžių junginiai gali būti suaugę, pvz.: *iškart, šiandien, šiomet*, tačiau kai kurie iš jų gali būti vartojami kaip morfologinės samplaikos (*iš karto; iš tolo*).

Kartais sudėtinga nustatyti prieveiksmėjimo ribas, t. y. nuspręsti, ar suprieveiksmėjęs žodis ar forma dar suvokiami kaip priklausantys pirminei savo kalbos dalies klasei. Pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (2006: 413), *Bendrinės kalbos žodyne*, kai kuriuose morfologijos tyrinėjimuose būdinyš nebelaikomas veiksmazodžio forma. Jis skiriamas prieveiksmio klasei, tačiau neatsižvelgiama, kad būdinio vartosena ir reikšmė visada buvo panaši į prieveiksmio (abu yra nekaitomi, rodo veiksmo būdą, pvz.: *bėgte / bėgtinai; skriste / skristinai* ir *gerai, gražyn*). Šioje gramatikoje būdinyš tradiciškai laikomas veiksmazodžio forma, nes jo daryba ir reikšmė susijusi tik su veiksmazodžiu.

Nesavarankiškųjų kalbos dalių funkcinė daryba – tai kitų kalbos dalių vartojimas dalelyčių, prielinksnių ir jungtukų reikšme. Daugelis nesavarankiškųjų kalbos dalių atsirado funkcinės darybos būdu. Dabartinės kalbos požiūriu kartais sudėtinga nustatyti, iš kokios kalbos dalies kilęs konkretus tarnybinis žodis, todėl tie patys tarnybiniai žodžiai žodynuose gali būti priskiriami prieveiksmiui, jungtukai, dalelytei ir jaustukui. Gana dažnai tai pagrįsta skirtinga šių žodžių reikšme. Vis dėlto pastebima, kad neretai toks smulkus skirstymas kelia abejonių, nes tarnybinių žodžių reikšmė iš esmės sutampa⁴¹.

41 E. Rimkutė siūlo supaprastinti tarnybinių žodelių morfologinės sistemos aprašą, jei jų vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje mažai kuo skiriasi ar tam tikra reikšmė vartosenoje nepaliudyta (plačiau žr. Rimkutė 2003: 635–639).

4. KALBOS DALYS

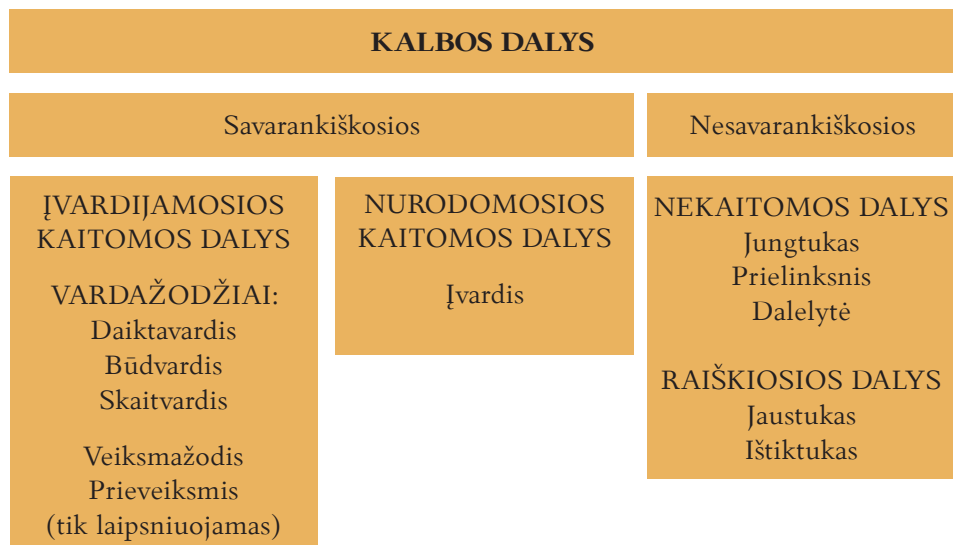
Kalbos dalių bendrieji požymiai. Pagal reikšmės, sintaksinių ryšių ir morfologinių požymių bendrumą žodžiai skirstomi į gramatinės žodžių klases, vadinamas *kalbos dalimis* (Paulauskienė 1994: 56–57; DLKG 2006: 56). Pagal šiuos požymius lietuvių kalboje skiriama vienuolika kalbos dalių (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis, veiksmažodis,rieveiksmis, prielinksnis, jungtukas, dalelytė, jaustukas ir ištiktukas), kurios, atsižvelgiant į atliekamą funkciją, skirstomos į **savarankiškasias** (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis, veiksmažodis,rieveiksmis) ir **nesavarankiškasias** (jungtukas, prielinksnis ir dalelytė). Savarankiškosios kalbos dalys paprastai yra kaitomos⁴² ir gali eiti sakinio dalimis, o nesavarankiškosios yra nekaitomos. Pastarosios sakinyje atlieka pagalbinį vaidmenį, pvz., jungtukas jungia sakinių dėmenis ir sakinius, dalelytė suteikia žodžiams ar sakiniams naujų išraiškingumo, emocingumo, kalbamojo dalyko vertinimo atspalvių. Dėl šio pagalbinio vaidmens nesavarankiškosios kalbos dalys dar vadinamos **tarnybinėmis kalbos dalimis**.

Remiantis pateikta klasifikacija, jaustukas ir ištiktukas gali būti priskiriami abiem grupėms, nes yra nekaitomi, bet gali eiti sakinio dalimis ar net patys sudaryti sakinį.

Pagal bendriausias reikšmes savarankiškosios kalbos dalys skirstomos į tris grupes:

- 1) **įvardijamąsias**, nes įvardija daiktus ar reiškinius (daiktavardis), ypatybes (būdvardis), skaičius (skaitvardis), veiksmus (veiksmažodis) ir aplinkybes (rieveiksmis);
- 2) **nurodomąsias** (deiktines), nes ne įvardija, o tik nurodo daiktus, reiškinius ar ypatybes; šiai grupei skirtinas tik įvardis;
- 3) **raiškiąsias** (ekspresines), nes reiškia jausmus, valios impulsus (jaustukas) ar veiksmų pojūčius, garsus (ištiktukas). Tradiciškai šiai grupei skiriami jaustukas ir ištiktukas, tačiau minėtos reikšmės būdingos ir kitoms kalbos dalims (plg.: *ačiū* ir *dėkoti*; *strykt* ir *straksėti*; *strakalioti*), todėl raiškiųjų kalbos dalių skyrimas gana sąlygiškas (žr. 2 pav.).

⁴² Gramatikoserieveiksmis apibrėžiamas kaip nelinksniuojama ir neasmenuojama kalbos dalis (LKG 1965: 425; DLKG 2006: 410), tačiau akcentuotina, kadrieveiksmiai gali būti laipsniuojami. Todėlrieveiksmis sąlygiškai gali būti skiriamas kaitomųjų kalbos dalių grupei (plačiau žr. Paulauskienė 1994: 378–379; dar žr. šios gramatikos „Prieveiksmio“ skyrių).

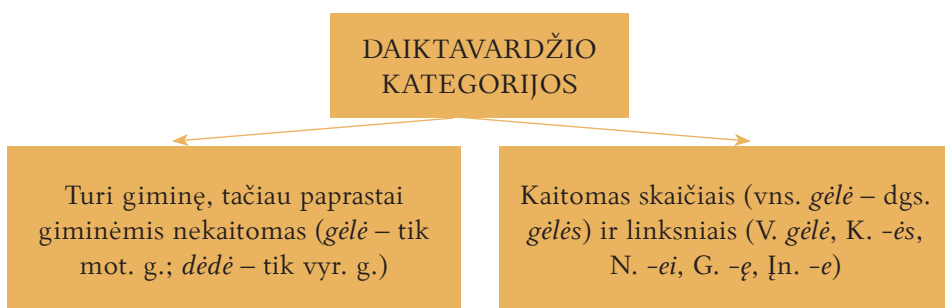
2 pav. Kalbos dalių sistema

Pagal būtinumą komunikacijai kalbos dalys gali būti skiriamos į dvi grupes: 1) **komunikacijai būtinoms** (visos kalbos dalys, išskyrus jaustuką ir ištiktuką); 2) **komunikacijai nebūtinoms** kalbos dalys (jaustukas ir ištiktukas).

Kalbos dalys ir joms būdingos gramatinės kategorijos toliau aptariamos išsamiau. *Gramatinės kategorijos* sąvoka (plačiau žr. Įvadą) nusako gramatinės reikšmės ir gramatinių formų santykis – tam tikros gramatinės reikšmės perteikiamos tam tikromis paradigmomis (Judžentis 2012: 16). Gramatinės kategorijos reiškiamos ne tik morfologiškai, bet ir sintaksiškai, todėl jos dar skirstomos į morfosintaksines, deiktines ir semantines (Judžentis 2012: 18). Išsamiau nesigilinant į gramatinių kategorijų skirtumus, minėtina, kad gramatinių kategorijų skaičius įvairiuose tyrimuose skiriasi. DLKG (2006: 57–59) skiriamos devynios gramatinės kategorijos: giminė, skaičius, linksnis, laipsnis, laikas, nuosaka, rūšis, asmuo ir apibrėžtumas. A. Judžentis (2014: 21–22) skiria dvylika gramatinių kategorijų (be minėtų kategorijų, dar skiriamas veikslas (aspektas), tranzityvumas ir evidencialumas). Šioje gramatikoje aprašomos tik gramatinės kategorijos, susijusios su bendrinės kalbos vartoseną ir turinčios kategorijos raiškos gramatinę formą.

5. DAIKTAVARDIS

Daiktavardis – savarankiška kalbos dalis, kurią sudaro žodžiai, žymintys daiktų, reiškinių, veiksmų bei ypatybių pavadinimus ir turintys savarankiškas giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas (LKG 1965: 161; Paulauskienė 1994: 58–59; DLKG 2006: 60). Šios kategorijos turi tam tikrų skirtumų: daiktavardis kaitomas skaičiais ir linksniais, bet nekaitomas giminėmis (žr. 3 pav.).

3 pav. Daiktavardžio gramatinių kategorijų skirtumai

Daiktavardžiai pagal reikšmę (ar reiškia apibendrintą, ar individualų daikto vardą) skirstomi į dvi grupes:

- **tikriniai daiktavardžiai** – žodžiai arba žodžių junginiai, kurie įvardija atskirus objektus, individus, bet neišreiškia sąvokos (Jakaitienė 1980: 86; LKE: 444; DLKG 2006: 60), pvz.: *Austėja, Saulius, Kuršių nerija, Nemunas, Velykos, „Žalgiris“* ir kt.;
- **bendriniai daiktavardžiai** – žodžiai, kurie pavadiną daiktus ar dalykus apibendrintai. Šie pagal jais žymimų dalykų pobūdį dar skirstomi į **konkrečiuosius** (pvz.: *kėdė, namas, sesuo, šuo*) ir **abstrakčiuosius** (pvz.: *aptarnavimas, dvasia, grožis, tikėjimas*).

5.1. Daiktavardžio gramatinės kategorijos

Šios reikšminės grupės turi tam tikrų gramatinių kategorijų raiškos ypatumų, todėl jų skyrimas aktualus aptariant daiktavardžio giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas (plačiau žr. 5.1.1–5.1.3).

5.1.1. Giminės kategorija. Daiktavardžio giminė yra klasifikacinė dvina-
rė morfologinė kategorija, pagrįsta **vyrishkosios** (lot. *masculinum*) ir **moterish-**
kosios (lot. *femininum*) giminės priešprieša⁴³ (Paulauskienė 1994: 153–166;
DLKG 2006: 62). Giminėmis daiktavardžiai paprastai nekaitomi⁴⁴ (giminė
jiems priskiriama pagal reikšmę ir morfologijos bei sintaksės ypatumus). Tai-
gi visi lietuvių kalbos daiktavardžiai turi kurios nors giminės – vyrishkosios
(pvz.: *tas berniukas, geras dėdė, gilus ežeras*) arba moterishkosios (*ta mergaitė,*
gera teta, gili upė) – formą, kuri lemia ir visų su daiktavardžiu derinamų žo-
džių (būdvardžių, dalyvių, kai kurių skaitvardžių ir įvardžių) giminę.

Daiktų ar realiųjų ir žmogui menkai pažįstamų gyvūnų pavadinimų giminė
yra nemotyvuota, nes daiktai ir realijos neturi lyties, o daugelio gyvūnų lytis
žmogui yra neaktuali (pvz., vyr. g.: *ežeras, tikėjimas, kiškis*; mot. g.: *upė, siela,*
voverė ir pan.). Motyvuotą giminę turi tik žmonių, mitinių būtybių ir dievy-
bių bei naminių ar žmogui gerai žinomų gyvūnų pavadinimai (pvz., vyr. g.:
vyras, tėtis, Perkūnas, katinas, ožys; mot. g.: *moteris, mama, Žemyna, undinė,*
katė, ožka ir pan.).

Motyvuotos reikšmės daiktavardžių, kurie sudaro reikšmines poras, pri-
klausymas vienai ar kitai giminei gali būti reiškiamas skirtingomis šaknimis
ir galūnėmis (*motina – tėvas; sesuo – brolis; kiaulė – paršas; gaidys – višta*)
ir tomis pačiomis šaknimis, bet skirtingomis galūnėmis ir (ar) priesagomis
(*vadas – vadė, Jonaitis – Jonaitienė / Jonaitė / Jonaitytė; Saulė – Saulius; moks-*
lininkė – mokslininkas; varna – varnas). Šie daiktavardžiai, sakinyje einantys
vardine tarinio dalimi arba priedėliu, derinami su kitu daiktavardžiu gimine,
pvz.: *Šią istorinę dieną Lietuva tapo visateise NATO nare. Rašytojas yra įvairių*
literatūrinių premijų laureatas.

43 Lietuvių kalboje taip pat skiriami vadinamosios bendrosios giminės (*substantiva communia*)
daiktavardžiai, kurie dar vadinami *hibridiniais daiktavardžiais* (Judžentis 2012: 34–36), tačiau
jie atskiro giminės kaip gramatinės kategorijos nario nesudaro, nes šie daiktavardžiai gali
pavadinti tiek vyrishkosios, tiek moterishkosios lyties asmenis, pvz., *tas / ta garbėtroška; tas /*
ta strakalas (Paulauskienė 1994: 165–166; DLKG 2006: 64–65).

44 Kai kuriuose teoriniuose morfologijos tyrimuose atkreipiamas dėmesys į daiktavardžius, pa-
vadinančius žmones pagal jų veiklos pobūdį, pvz., *mokytojas, mokytoja*. Šie daiktavardžiai
gali būti laikomi atskiromis leksemomis (DLKG 2006: 62–63) arba skirtini *substantiva mo-*
bilia daiktavardžių giminei (Judžentis 2012: 32–34). Laikantis pastarosios nuomonės, šiai
grupei priskiriamus daiktavardžius reikėtų traktuoti kaip kaitomus giminėmis.

Lietuvių kalboje daiktavardžių vyriškoji giminė yra nežymėtasis, o moteriškoji giminė – žymėtasis giminės kategorijos nariai, nes moteriškoji giminė negali neutralizuoti ar apibendrinti giminės. Taigi vyriškoji giminė gali turėti dvejopą paskirtį: ir konkrečią, kaip priešpriešą moteriškai, ir apibendrintą, bet kokios lyties asmeniui nurodyti. Pavyzdžiui, norint apibendrintai pasakyti, kad kambaryje yra dvi mokytojos ir vienas mokytojas, vartojama vyriškosios giminės daugiskaitos forma *mokytojai*. Taigi vyriškosios giminės (kaip nežymėtojo giminės kategorijos nario) daugiskaitos formos vartojamos plačiau negu moteriškosios giminės (žymėtojo kategorijos nario) daugiskaitos formos, pvz.: *Mes – mokytojai ir administracijos atstovai – domėjomės viskuo: kaip organizuojamas ugdymo procesas. Specialiųjų poreikių mokiniams talkina mokytojų padėjėjai ir kiti mokiniai*. Daiktavardžių vyriškoji giminė vartojama apibendrintai (abiejų lyčių asmenų) profesijoms, pareigoms, rangams įvardyti (LGF 2002: 13; LBK 2014), pvz.: *Dėstytojų pareigybės yra šios: profesorius, docentas, lektorius, asistentas. Gargždų krašto muziejus skelbia konkursą kuratoriaus pareigoms užimti*. Kalbant apie konkrečius asmenis, užimančius tam tikras pareigas, rangus, turinčius tam tikrus titulus, mokslo ar kvalifikacinius laipsnius, pedagoginius vardus ir pan., juos įvardijančių daiktavardžių giminė priklauso nuo asmens lyties – moterims pavadinti vartojami moteriškosios giminės daiktavardžiai (pvz., *lyderė; vadovė* ir pan.: *Partijos lyderė nusprendė kandidatuoti į prezidento postą.*), vyrams – vyriškosios giminės daiktavardžiai (pvz., *lyderis, vadovas* ir pan.: *Mokyklos vadovas nespėjo grįžti iš užsienio.*).

Pastaruoju metu viešojoje erdvėje pastebima tendencija išvelgti diskriminaciją dėl platesnės vyriškosios giminės funkcijos, tačiau kalbiniu požiūriu šis argumentas negali būti pagrindžiamas. Jei apibendrintai informacijos pateikti nenorima, kalba leidžia išreikšti abi gimines (pvz., *Dvi mokytojos ir vienas mokytojas lydės mokinius į tarptautinę olimpiadą.*). Nekalbiniai veiksniai skatina perteklinę moteriškosios giminės daugiskaitos formų vartoseną oficialiajame diskurse. Vis dėlto reklamose ar kituose laisvojo stiliaus tekstuose, kai tokie raiškos atvejai susiję su komunikaciniu tikslu, moteriškosios giminės forma greta vyriškosios giminės daugiskaitos vartojama pagrįstai, pvz., *Visus kviečiame į turnyrą, kuriame gali dalyvauti visų LSMU fakultetų studentės ir studentai*.

Kai iš anksto nežinoma, kurios giminės asmuo bus įvardytas, greta gali būti vartojami abiejų giminių daiktavardžiai arba pridedama moteriškosios giminės galūnė (LGF 2002; LBK 2014), pvz.: *piliėtis, pilietė; gyventojas, -a: Su šiuo liudijimu dėl gyventojų (-os) tapatybės patvirtinimo susipažinau*.

Įvairaus pobūdžio interneto tekstuose pasitaiko, kai pareigoms įvardyti vartojamos ir vyriškosios, ir moteriškosios giminės formos, nors pareigos įvardijamos apibendrinta reikšme, pvz.: *Pagrindinė mokykla skelbia konkursą buhalterio (-ės) (1 etato) pareigoms užimti. LNOBT skelbia konkursą koncertmeisterio pavaduotojo (-os) vietai kontrabosų grupėje užimti*. Tokių vartosenos pavyzdžių dabartinėje lietuvių kalboje atsiranda dėl nekalbinių priežasčių (siekiu nediskriminuoti lyties pagrindu).

Vadinamosios **bendrosios giminės** (lot. *substantiva communia*) daiktavardžiai gali pavadinti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties asmenis⁴⁵, pvz., *tas / ta garbėtroška; tas / ta strakalas; artima / artimas giminė*, todėl nėra pagrindo skirti atskirą giminę. Šių daiktavardžių giminė reiškia sintaksiškai (su jais derinamų žodžių formos priklauso nuo įvardijamo asmens lyties). Daiktavardžiams dažniausiai būdinga neigiamo požymio reikšmė (*tas / ta valkata, kvaisha, padauža, makalas*). Daugelis jų yra II linksniuotės o kamieno (*neklaužada, -os*), rečiau *ė* kamieno (*mėmė, -ės*) ir I linksniuotės (*i*)a kamieno (*priekaras* 'įkylus žmogus') daiktavardžiai.

Daiktavardis *žmogus*, kaip rūšies pavadinimas, turi nemotyvuotą vyriškosios giminės formą, kuri vienaskaitos formos linksniuojama kaip *u* kamieno daiktavardžiai, o daugiskaitos (*žmonės*) – kaip *ė* kamieno daiktavardžiai.

Kitų kalbų kilmės daiktavardžiai lietuvių kalboje yra vyriškosios arba moteriškosios giminės. Linksniuojamųjų tarptautinių daiktavardžių morfologiniai giminės požymiai yra tokie pat, kaip ir lietuviškų, pvz., *garsus filosofas, garsi filosofė; naujas kompiuteris, naujas automobilis* ir pan. Dabartinėje lietuvių kalboje kai kurie naujieji skoliniai gali turėti gretutinių formų – gali būti vartojama ir linksniuojamoji, ir nelinksniuojamoji formos, pvz., *tiramisas* ir *tiramisù*.

Nelinksniuojamųjų nelietuviškos kilmės daiktavardžių giminė reiškia sintaksiškai (giminę rodo su daiktavardžiais derinamų žodžių formos), o šių daiktavardžių giminė paprastai priklauso nuo giminės motyvacijos ir žodžio galo. Vyriškosios giminės yra nelinksniuojamieji daiktavardžiai, gale turintys tiek kirčiuotus, tiek nekirčiuotus baigmenis *-i, -o, -u*, pvz.: *taksi, žiuri*⁴⁶,

⁴⁵ Bendrosios giminės daiktavardžiai, nors ir retai, gali pavadinti gyvūnus (Paulauskienė 1994: 165).

⁴⁶ Lekšemos *žiuri* giminės raiškos variantai vertinami įvairiai. Kai kuriuose kalbotyros šaltiniuose šis žodis vertinamas kaip vyriškosios giminės daiktavardis, pvz., *kompetentingas žiuri* (<http://www.vlkk.lt/konsultacijos/3448-ziuri-gimine>; LBKG 2014: 229). Bendrinės lietuvių

bolero, tango, solo; aveniu, tabu ir kt., jeigu nereiškia moteriškosios lyties asmenų (KPGF 2002: 14) arba nėra išimties, pavyzdžiui, „iš tradicijos vartose-noje įsitvirtinę žodžiai *žiuri* (*kompetentingoji žiuri*), *hindi* (*populiarioji hindi*), *aveniu* (*penktoji aveniu*)“⁴⁷.

8 lentelė. Nelinksniojamųjų nelietuviškos kilmės daiktavardžių giminės raiškos pavyzdžiai

Vyriškosios giminės nelinksniojamieji daiktavardžiai	Pavyzdžiai	Moteriškosios giminės nelinksniojamieji daiktavardžiai	Pavyzdžiai
Daiktavardžiai, turintys gale <i>-i, -o, -u</i> , jeigu nereiškia moteriškosios lyties asmenų (ir nėra laikomi išimtimis): <i>taksi, fengšui</i> <i>bolero, kazino, domino, kasko, veto;</i> <i>interviu, tiramisu, tabu</i> ir kt.	<i>Greitas taksi. Šian-dieniniame fengšui didžiausias dėmesys kreipiamas į žmogaus ir aplinkos dermę.</i> (BLKŽ) <i>Populiariausias šokis klubuose ir restorānuose yra lėtas bolero. Vilniuje buvo atidarytas naujas kazino.</i> (BLKŽ) <i>Turi santykinio veto teisę.</i> (LKT) <i>Ilgalaikio kasko draudėjui bus pateikiamas detalus mokėjimų grafikas.</i> (LKT)	Daiktavardžiai, turintys gale kirčiuotą <i>-ė</i> ir nereiškiantys vyriškosios lyties asmenų (nėra laikomi išimtimi ⁴⁸): <i>ateljė, fojė, dosjė, esė, turnė, pensnė, filė, dražė</i> ir kt.	<i>Jis beveik 40-ies metų atidarė savo nedidelę ateljė. Ši esė yra labai populiari. <...> panaši dosjė renkama tik tarnybiniam, vidaus naudojimui.</i> (LKT) <i>Jam labai patiko erdvi universiteto fojė.</i> (LKT) <i>Ji važinėjo su virtuozu pianistu Rubinšteinu per jo koncertinę turnė po Vakarų Europą.</i> (LKT)

kalbos žodyne (lki.lt) nurodyta, kad *žiuri* yra moteriškosios giminės: *žiuri* dkt. mot. nekait. (<https://ekalba.lt/bendrinės-lietuvių-kalbos-zodynas/%C5%BEiuri?paieska=>) ir pan.

⁴⁷ Žr.: <https://vlkk.lt/konsultacijos/1014-gimine-nekait-e>.

⁴⁸ BLKŽ daiktavardis *božolė* yra vyriškosios giminės dėl reikšmės asociacijos su žodžiu *vynas* (*božolė* dkt. vyr. nekait. ‘raudonasis, rečiau baltasis, švelnaus skonio Burgundijos vynas’).

Vyriškosios giminės nelinksniuojamieji daiktavardžiai	Pavyzdžiai	Moteriškosios giminės nelinksniuojamieji daiktavardžiai	Pavyzdžiai
	<i>Įdomus interviu su Lietuvos žaidimų kūrimo tėvu. Tačiau tokio puikaus tiramisu Lietuvoje neteko ragauti niekur. (LKT)</i>		
Daiktavardžiai, turintys gale kirčiuotą -ė, -a, bet reiškiantys vyriškosios lyties asmenis arba yra apibendrintos reikšmės (profesijos, pareigų įvardijimas ir pan.): <i>Rablė, krupjė, buržua</i>	<i>Vilniuje vykusį Europos krupjė čempionatą laimėjo olandas, iškovojęs geriausio krupjė vardą. (sp.) Stalą stebėjo keturi krupjė – mergina ir trys vyrai. Koks nors smulkus Galijos buržua. (LKT)</i>	Daiktavardžiai, turintys gale -i, -o, -u, bet reiškiantys moteriškosios lyties asmenis: <i>ledi, fru</i>	<i>Į Kauno muzikinio teatro sceną grįžta miuziklas „Mano puikioji ledi“. Itari ir isteriška fru Verlė pagreitina savo mirtį. (LKT)</i>

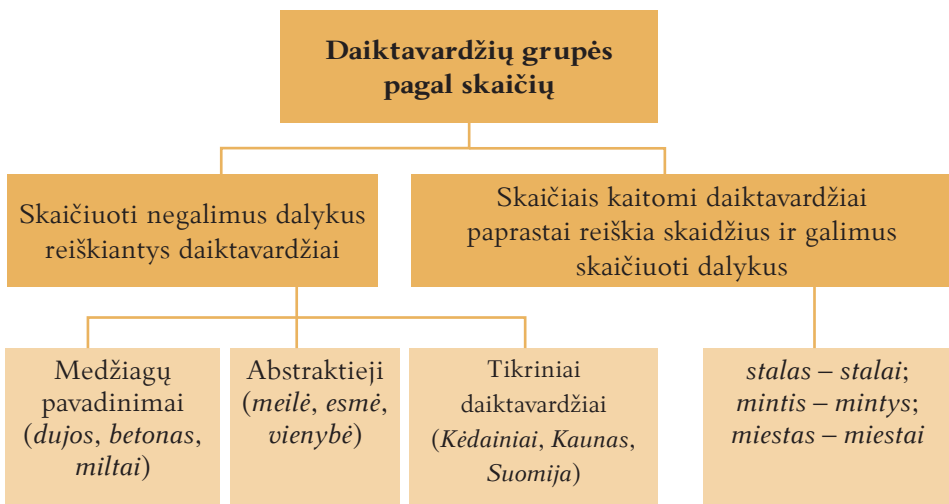
Moteriškosios giminės yra nelinksniuojamieji daiktavardžiai, gale turintys kirčiuotus -ė, pvz.: *ateljė, esė, fojė, kupė, turnė*, jeigu nereiškia vyriškosios lyties asmenų, pvz., *Jis – naujasis atašė, bet ji – naujoji atašė*. Taigi, jei šių daiktavardžių giminė motyvuota, ją lemia įvardijamo asmens lytis, jei nemotyvuota, – žodžio galas (žr. 8 lentelę). Vis dėlto dabartinėje lietuvių kalboje iki šiol kitos kalbos nelinksniuojamųjų daiktavardžių giminės raiška nenusistovėjusi, nes jų giminė nėra nulemta kalbos sistemos ypatybių, o grindžiama susitarimu, semantine asociacija, todėl publicistiniame ir kituose laisvuosiuose stiliuose fiksuojamas raiškos variantiškumas. Pavyzdžiui, *amplua* tipo daiktavardžių giminės raiška įvairuoja⁴⁹, tačiau įsigali vyriškosios

49 Bendrinės lietuvių kalbos žodyne (BLKŽ) ir VLKK Konsultacijų banke kaip norminiai patei-

giminės raiška, kurią lemia asocijuojamas žodis *vaidmuo*, pvz.: *Jis pasirodė nauju amplua*.

5.1.2. Skaičiaus kategorija. Lietuvių bendrinėje kalboje daiktavardžio skaičius yra dvinarė morfologinė kategorija, grįsta reikšmių *vienas / daugiau negu vienas* opozicija. Taigi ši kategorija apima vienaskaitą (*singularis*) ir daugiskaitą (*pluralis*), pvz.: *upė – upės; šuo – šunys; ranka – rankos*. Grožinėje literatūroje, tautosakoje ir tarmėse pasitaiko reliktinių dviskaitos (kuri rodo daiktavardžio skaičiaus kategoriją buvus trinarę) formų, pvz., *du litu; saldu kaip du medu* ir pan.

Pagal skaičių galima išskirti dvi daiktavardžių grupes: 1) skaičiais kaitomus daiktavardžius; 2) skaičiais nekaitomus daiktavardžius.

4 pav. Daiktavardžių grupės pagal skaičių

kiami tokie lekšemos *amplua* vartosenos pavyzdžiai: *ampluà* dkt.: *kòmiškas, trągiškas, ampluà* (BLKŽ (lki.lt)); *Jis nori išbandyti save nauju amplua* (VLKK Konsultacijų bankas (vlkk.lt)). Vadovėlyje *Lietuvių bendrinės kalbos normos ir vartoseną* minėti pavyzdžiai laikomi nenorminiais ir taisomi, pvz.: *pasirodė n a u j u* (= nauja) *amplua*, *k a i l i n s* (= kailinė) *boa* (LBKG 2014: 229).

Skaičiais nekaitomi daiktavardžiai negali būti vartojami su tikslų daiktų skaičių rodančiais skaitvardžiais. Pavyzdžiui, negalima pasakyti **aš pajutau dvi meiles*, tačiau, abstrakčią sąvoką *mintis* suvokiant kaip skaičiuoti galimą realiją, galima vartoti šio daiktavardžio junginius su skaitvardžiais, pvz., *Man šovė į galvą tik viena mintis. Dvi prieštaringos mintys kamuoja mane.*

Skaičiais kaitomi daiktavardžiai. Dauguma lietuvių kalbos daiktavardžių kaitomi skaičiais (turi ir vienaskaitos, ir daugiskaitos formas), nes reiškia skaičiuoti galimus dalykus, pvz., *Atėjo draugė / Turiu tris draugas.*

Kai kurių skaičiais kaitomų daiktavardžių vienaskaitos forma gali būti vartojama vietoj daugiskaitos ir atvirkščiai. Kai kalbama apibendrintai, vartojama vienaskaita, kai neapibendrintai, – daugiskaita.

Vienaskaita vietoj daugiskaitos vartojama, kai daiktavardžiai reiškia vienetą kaip klasės, tipo, rūšies atstovą (vartojami apibendrinamąja reikšme). Paprastai tokia vartoseną būdinga šiais atvejais:

- moksliniam ar administraciniam stiliumi būdingi terminai, reiškiantys vienetą kaip klasės, tipo, rūšies atstovą, pvz., *prekių ženklas: Prekių ženklu gali būti bet koks žymuo, kurio pagrindinė paskirtis – atskirti vieno asmens prekes arba paslaugas nuo kito asmens prekių arba paslaugų; paprastoji eglė: Paprastosios eglės savaiminio paplitimo arealas plyti Šiaurės Europoje ir Vidurio bei Pietų Europos kalnuose;*
- veiksmazodžių abstraktai su priesagomis *-imas (-ymas), -umas*, pvz.: *Vidutinis akcijų pelningumas per metus siekia 15 proc.; Saulės elektrinės galingumas – bene svarbiausias parametras, į kurį reikia atsižvelgti prieš ją įsirengiant;*
- meniniuose arba publicistiniuose tekstuose apibendrinamąja reikšme vartojami daiktavardžiai (reiškiantys vienetą kaip klasės, tipo, rūšies atstovą), pvz.: *lietuvis: Dažnai miške lietuvis, ko verkia, nežino (Antanas Baranauskas) (LKŽe); šuo: Nuo neatmenamų laikų šuo yra laikomas geriausiu žmogaus draugu; vilkas: Vilkas yra svarbus trofėjinės medžioklės objektas, tačiau šie gyvūnai medžiojami ir dėl to, kad daro žalą naminių gyvulių augintojams. Vis dėlto rūšies ar tipo reikšme gali būti vartojama ir daugiskaita, pvz., O gyvena gandrai netrumpai, net iki 20 metų...;*
- daiktavardžiai švenčių pavadinimuose, reiškiantys vienetą kaip klasės atstovą, pvz.: *Motinos / Tėvo diena.*

Daugiskaita, o ne vienaskaita vartojama šiais atvejais (LBK 2014: 231–233):

- kai žymimas kiekis, sudarytas iš daugiau negu vieno vieneto (kai neapibendrintai reiškiami rūšis, pvz., kalbant apie prieskonių vaisius, šakniastiebius, sėklas ir pan.), pvz.: *apelsinų sultys; raudonžiedės pupe-lės; Dižono garstyčios*;
- reiškiant renginių, vietų, parodų pavadinimus, susijusius su vienos rūšies daiktų sankaupa, pvz.: *senovinių automobilių paroda; knygų mugė*;
- rekomenduojama vartoti daugiskaitą kalbant apie šventes, dienas, progas, susijusias su tam tikra žmonių grupe (pagal profesiją, specialybę, socialinę padėtį ir pan.), pvz.: *Balandžio 27-oji – Lietuvos medicinos darbuotojų diena; Lietuvos dainų šventė*;
- meniniam stiliui būdingi perkeltine reikšme vartojami žodžiai, kai, siekiant emocionalumo, įtaigumo, vietoje daugiskaitos vartojama vienaskaitos forma ir atvirkščiai, pvz.: *Sniegai, rodės, užklos visą slėnį* (Saulius Tomas Kondrotas), *Džiovink man ašarą nuo veido / Tu savo lūpų karštumu* (Salomėja Nėris).

Tikrovė lemia, kad kai kurių skaičiais kaitomų daiktavardžių daugiskaitos formos vartojamos dažniau negu vienaskaitos. Paprastai tai porinių daiktų ir sunkiai skaičiuojamų dalykų pavadinimai (žr. 9 lentelę).

9 lentelė. Daiktavardžiai, kurių daugiskaitos formos vartojamos dažniau negu vienaskaitos

Daiktavardžių tipas	Pavyzdžiai
Porinių daiktų pavadinimai	<i>pirštinės, kojinės, akys</i>
Sankaupos, masės, sunkiai skaičiuojamų daiktų pavadinimai	<i>kruopos, pipirai, žirniai, morkos, dobilai, kviečiai, avižos, serbentai, plaukai ir pan.</i>

Skaičiais nekaitomi daiktavardžiai (dar vadinami *defektiniais daiktavardžiais*, žr. Judžentis 2012: 52) dažniausiai reiškia neskaičiuojamus dalykus ir yra dviejų tipų: vienaskaitiniai (lot. *singularia tantum*) (pvz., *gėris, brolija, sviestas, Vilnius*), kurie turi tik vienaskaitos formas, ir daugiskaitiniai (lot. *pluralia tantum*), turintys tik daugiskaitos formas (pvz., *miltai, vėjaraupiai, klijai, Kėdainiai*) (Paulauskienė 1994: 149–153; LKG I: 175–177; Judžentis 2012: 52–55; kt.). Skaičiuoti negalimus dalykus žymintys defektiniai daikt-

tavardžiai negali reikšti priešpriešos *vienas / daugiau negu vienas*, tačiau tie, kurie reiškia matuoti galimus dalykus, gali sudaryti junginius su įvairiais neapibrėžtą kiekį reiškiančiais žodžiais, pvz., *daug / mažai, stiklinė, kibiras* ir pan. (*daug sąnaudų, stiklinė miltų, kibiras vandens*), ar mato vienetais, pvz., *kilogramas, litras* (*kilogramas cukraus, litras pieno*) ir pan.

Vienaskaitiniai (*singularia tantum*) daiktavardžiai, reiškiantys neskaičiuojamus dalykus, gali būti skirstomi į šias pagrindines reikšmines grupes:

- 1) abstraktieji daiktavardžiai, pvz.: *meilė, draugystė, senatvė, gerumas, viltis, klestėjimas, raštingumas, valia*;
- 2) kuopą, kolektyvą reiškiantys daiktavardžiai, pvz.: *brolija, visuomenė, studentija, prokuratūra, gyvūnija*;
- 3) medžiagų pavadinimai, pvz.: *kava, pienas, vanduo, auksas, jodas, druska, oras*;
- 4) tikriniai daiktavardžiai, pvz.: *Arūnas, Viltė, Donelaitis, Lietuva, Latvija, Žuvintas, Minija*;
- 5) ligų ar simptomų pavadinimai, pvz.: *angina, koronavirusas, gripas, kosulys, dusulys, kokliušas*;
- 6) vėjų pavadinimai, pvz.: *šiaurys, vakaris*, ir vienas pasaulio krypties pavadinimas – *šiaurė*.

Vienaskaitiniai daiktavardžiai, gavę naują reikšmę ar jos atspalvį, gali turėti daugiskaitos formą šiais atvejais:

- abstraktusis daiktavardis sukonkretėja ir ima reikšti tam tikrus konkrečius kurios nors ypatybės ar veiksmo pasireiškimo atvejus, pvz., *pardavimų pelningumas*, daugiskaita pabrėžia intensyvumą, pvz., *skausmas – kūno skausmai* (DLKŽe);
- daiktavardis žymi abstraktų dalyką, kuris gali būti skaidomas, turi įvairių rūšių ar kurį galima skaičiuoti (tokiu atveju gali būti vartojamos daugiskaitos formos *atsakomybės, grėsmės, kompetencijos, rizikos, veiklos, žalos* ir pan.⁵⁰), pvz.: *Reikėtų išskirti net kelias šio reiškinio tendencijas; Parengtas tyrėjų karjeros pakopų privalomų kompetencijų aprašas*;
- terminologinės daugiskaitos atveju, pvz., vienaskaitinis daiktavardis „*cukrus* – įprastinis sacharozės C₁₂H₂₂O₁₁ pavadinimas, ir *cukrūs* – techninis sacharidų pavadinimas“ (LBK 2014: 142);

50 Plačiau žr. <http://administracinekalba.lki.lt/index.php?antr=d&str=daugiskaitos>.

- daiktavardis reiškia medžiagos rūšį ar gaminį, pvz.: *vanduo* (*Geriu vandenį*) – *vandenys* (*Birštono mineraliniai vandenys*);
- žmonių pavardės, kai pavadina kelis tą pačią pavardę turinčius žmones ar šeimą, giminę, pvz.: *Radvila* – *Radvilai* (*Šėimos, poros pavardė tradiciškai sudaroma su galūne -ai* – *Radvilai* (*nors ne klaida ir Radvilos*)) – *Radvilos* (*Radvilos atkakliai ir nuosekliai kovojo dėl LDK valstybinio savarankiškumo <...>*). Gali būti vartojama daugiskaita, kalbant ir apie tą patį vardą turinčius žmones, pvz., *Klasėje mokosi du Erikai ir dvi Aušros*;
- stilistiniais sumetimais pabrėžiant gausumą, medžiagą suvokiant kaip gaminį, pvz.: *Ji auksais apsikarsčiusi*.

Daugiskaitiniai (*pluralia tantum*) daiktavardžiai, reiškiantys neskaičiuojamus dalykus, gali būti skirstomi į šias pagrindines reikšmines grupes:

- 1) daiktavardžiai, reiškiantys dalykų sandaugą, pvz.: *lėšos, sąnaudos, pajamos, arbatpinigiai*;
- 2) dalis medžiagų pavadinimų, pvz.: *klėjai, miltai, dujos, taukai, riebalai, dažai*;
- 3) dalis tikrinių daiktavardžių, pvz.: *Trūkai, Kėdainiai, Filipinai*;
- 4) dalis ligų ar simptomų pavadinimų, pvz.: *vėjaraupiai, tymai, traukuliai*;
- 5) pasaulio krypčių pavadinimai, pvz., *vakarai, rytai, pietūs*.

Pagal reikšmės ir struktūros skirtumus galima išskirti atskirą **mišriojo tipo daugiskaitinių daiktavardžių** grupę. Šiai grupei priklauso daiktavardžiai, reiškiantys galimus suskaičiuoti dalykus (pagal reikšmę gali būti skiriami skaičiais kaitomų daiktavardžių grupei), tačiau turintys tik daugiskaitos formą (pagal tai priklauso defektinių daiktavardžių grupei)⁵¹, pvz., *akiniai, varžybos, rungtynės, kopėčios, marškiniai, kelnės, kailiniai, rogės, sūpuoklės* ir pan. Šie daiktavardžiai pagal reikšmę sudaro tokias grupes:

⁵¹ Kai kuriuose gramatikos darbuose šio tipo daiktavardžiai traktuojami labai įvairiai. Vadovėlyje *Lietuvių bendrinė kalba: normos ir vartosena* taip pat nėra bendros nuomonės šiuo klausimu, nes vienu minėti daiktavardžiai nelaikomi daugiskaitiniais (pvz., „su daugiskaitiniais daiktavardžiais reikia nepainioti tų žodžių, kurie turi daugiskaitos formą, bet gali būti skaičiuojami, pvz.: *žirklės, kelnės, akiniai, durys*“ (LBK 2014: 220)), o kitur skiriami daugiskaitiniams daiktavardžiams (pvz.: „Viena iš dažniausių skaitvardžių vartosenos klaidų – vietoj kiekinų dauginių skaitvardžių su daugiskaitiniais daiktavardžiais vartojami pagrindiniai skaitvardžiai“ (LBK 2014: 233)).

- 1) daiktavardžiai, reiškiantys konkrečius daiktus ar dalykus, dažniausiai susidedančius iš kelių dalių, pvz., *akiniai, marškiniai, kelnės, kailiniai, grindys, žirklys, replės, sūpuoklės*;
- 2) daiktavardžiai, reiškiantys ne vieno veikėjo atliekamus sudėtinius veiksmus ar procesus, būsenas, pvz.: *imtyinės, rungtynės, varžybos, derybos, kautynės, piršlybos, sužadėtuvių, skyrybos, vestuvės, vedybos, jungtuvės, laidotuvės*;
- 3) tam tikro laiko tarpo, švenčių, apeigų, susijusių su tam tikru laikotarpiu, pavadinimai, pvz.: *metai, atostogos, Kalėdos, Kūčios, Velykos, Sekminės, Joninės*.

Daugiskaitiniai mišriojo tipo daiktavardžiai nuo kitų neskaičiuojamus dalykus reiškiančių daugiskaitinių daiktavardžių skiriasi ir sintaksine raiška. Mišriojo tipo daiktavardžiai, kalbant apie daugiau negu vieną dalyką, vartojami su tikslų daiktų skaičių rodančiais dauginiais skaitvardžiais (apie dauginius skaitvardžius žr. 7.2 poskyrį), pvz.: *Stebėjau net trejas krepšinio varžybas. Nusipirkau dvejus kailinius*. Neskaičiuojamus dalykus reiškiantys daugiskaitiniai daiktavardžiai su šiais skaitvardžiais nevartojami, plg. neįmanoma pasakyti **Suklijavau sąsiuvinį dvejais klėjais*. Jei skaičiuoti galimus dalykus reiškiantis daugiskaitinis daiktavardis vartojamas kalbant apie vieną daiktą ar dalyką, bendrinėje lietuvių kalboje jis vartojamas ir kartu su dauginiu skaitvardžiu *vieneri / vienerios (vienerios varžybos; vieneri metai)*, ir su pagrindiniu skaitvardžiu *vieni, vienos (vienos varžybos / vieni metai)*. Abi šios konstrukcijos nepažeidžia bendrinės kalbos normų, tačiau pirmenybė teiktina konstrukcijai su skaitvardžių *vieni, vienos* formomis⁵². Taigi daugiskaitinių mišriojo tipo daiktavardžių kaitymas skaičiumi reiškiamas ne gramatinėmis, o sintaksinėmis priemonėmis.

Lietuvių kalboje skaičiaus kategorija gali skirti vieną bendrašaknį žodį nuo kito (skaičiais kaitomas ar vienaskaitinis daiktavardis yra vienas žodis, o daugiskaitinis – kitas žodis). Galima skirti du pagrindinius skirtingų žodžių susidarymo tipus (žr. 10 lentelę).

Lietuvių kalboje skaičiaus kategorijos skirtumai gali būti susiję su skirtingomis žodžio reikšmėmis. Pavyzdžiui, *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* (<https://ekalba.lt/>) pateikiama skaičiumi kaitomos leksemos *dirbtuvė* pirmo-

52 Žr. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/4124-vieni-vieneri>.

10 lentelė. Daiktavardžių leksikalizacijos tipai pagal skaičių

I tipas	Skaičiais kaitomas daiktavardis	Daugiskaitinis daiktavardis
	<p><i>namas</i> – <i>namai</i> ‘gyvenamasis pastatas’ (BLKŽ)</p> <p><i>ledas</i> – <i>ledai</i> ‘sušalusio vandens sluoksnis; gabalas...’</p> <p><i>ratas</i> – <i>ratai</i> ‘lenktinis ar sudurtinis ratlankis su stebule ir stipiniais arba diskas, kuris sukasi ant ašies transporto priemonėi ar kokiam mechanizmui judant’</p>	<p><i>namai</i> ‘gyvenamoji vieta, namas ar butas; šeimos ūkis, sodyba; drauge gyvenantys žmonės...’ (BLKŽ)</p> <p><i>ledai</i> ‘mažų ledo gabaliukų krituliai; šaldytas saldus pieno ar grietinėlės su įvairiais priedais gaminys’</p> <p><i>ratai</i> ‘vežimas; automobilis’</p>
II tipas	Vienaskaitinis daiktavardis	Daugiskaitinis daiktavardis
	<p><i>metas</i> ‘gyvenamasis laikas, tam tikras jo tarpas’</p>	<p><i>metai</i> ‘laiko tarpas, per kurį Žemė vieną kartą apsisuka aplink Saulę ir kurį sudaro dvylika kalendorinių mėnesių, skaičiuojant nuo sausio pirmosios...’</p>

ji reikšmė ‘nedidelė įmonė ar cechas, kur didesnė darbo dalis atliekama rankomis’: *Automobilių remonto [surinkimo] dirbtuvė. Mechāninės dirbtuvės*. Prie antrosios leksemos reikšmės ‘kūrybiniai ar profesinio meistriškumo kursai, mokymai’ žodyne pateikta žyma dgs., reiškianti, kad šia reikšme vartojamos tik daugiskaitos formos: *Kūrybinės [meistriškumo, kėno, šokio, vertėjų, foto-grāfijos, mēno kritikų] dirbtuvės*.

5.1.3. Linksniu kategorija. Lietuvių kalboje daiktavardžių linksnio kategorija yra morfosintaksinė, nes jos sintaksinis turinys (įvairūs daiktavardžių santykiai su kitais žodžiais) žymimas morfologinėmis formomis (galūnėmis). Taigi daiktavardžių linksnių sintaksiniai santykiai (apie tai žr. „Sintaksės“ dalyje) reiškiami linksniavimo paradigmą sudarančiomis kaitybos formomis (DLKG 2006: 68; Judžentis 2012: 65–68 ir kt.). Daugelis lietuvių kalbos

daiktavardžių yra linksniuojami. Linksniai žymimi tam tikromis galūnėmis, pvz., dgs. V.: *mām-os*, *lėl-ės*, *vyr-ai*, *sūnūs*.

Linksnių sistema. Bendrinės lietuvių kalbos linksnio kategoriją tradiškai sudaro septyni nariai (žr. 5 pav.).

	Vardininkas (Nominatyvas) – kas?	
	Kilmininkas (Genityvas) – ko?	
	Naudininkas (Datyvas) – kam?	
	Galininkas (Akuzatyvas) – ką?	
	Įnagininkas (Instrumentalis) – kuo?	
	Vietininkas (Inesyvas) – kur, kame / Iliatyvas – į kur?	
	? Šauksmininkas (Vokatyvas)	

5 pav. Daiktavardžio linksnių sistema

Septintasis – šauksmininko – linksnis daiktavardžių linksniavimo sistemai skiriamas sąlygiškai, nes šauksmininko formos nežymi žodžio tarpusavio ryšių. Šios formos siejamos su visu sakiniu ir atlieka pragmatinę funkciją – nurodo kalbėtoją, tiesiogiai besikreipiantį į pašnekovą (Ružė 2008: 48). Kitaip tariant, šauksmininkas, kuris neina jokia sakinio dalimi, laikomas dialogo linksniu (Paulauskienė 1994: 100). Šį linksnį skirti linksniavimo sistemai leidžia ir tai, kad tam tikroms linksniavimo tipų paradigmoms būdingos savitos šio linksnio galūnės (pvz., *broli*; *seserie* / *sese*; *sūnau*; *dukryte*, *vairuotojau*), kurios sudaro priešpriešą kitiems linksniams, einantiems sakinio dalimis (apie tai žr. „Sintaksės“ dalyje).

Vietininko linksnis apima du linksnius – vidaus esamąjį vietininką (*inesy-vą*), reiškiantį, kad veikėjas arba veiksmas yra daikto viduje, pvz., *mokykloje*, *darbe*, *ratuose*, ir vidaus einamąjį vietininką (*iliatyvą*), rodantį į daikto vidų nukreiptą veiksmą, pvz., *mokyklon* (DLKT užfiksuoti 135 vartojimo atvejai), *darban* (DLKT užfiksuota 81 forma). Dėl pastarojo vietininko (*iliatyvo*) priskyrimo bendrinės kalbos daiktavardžio linksniavimo sistemai yra įvairių nuo-

monių (Vaskelaitė 1998: 48–54; Vladarskienė 2003: 47–57; Rimkutė 2004: 124–127). Dažniausiai šis vietininkas bendrinės lietuvių kalbos gramatikos aprašuose į linksnio kategoriją neįtraukiamas, nes laikomas tarminiu (DLKG 1994: 68), periferiniu. Vis dėlto šio linksnio formos fiksuojamos administracinėje ar mokslo kalboje (*Nusikaltimą padaręs asmuo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Perduota Edukacinės komisijos žinion.* (LMKT)), sakytinėje kalboje (*Grįžtu namo, ašaros akyse, kraunuosi daiktus, sėdu į mašiną ir važiuoju ligoninėn.*), grožiniuose tekstuose (*Nubluko saulėje miškai, / Laukai prinoko, ištuštėjo. / Rugsėjo pirmąją vaikai / Šviesion mokyklon vėl suėjo.*).

Bendrinėje kalboje paprastai vartojamos tik vienaskaitos iliatyvo formos, tačiau vis tiek šis linksnis turi būti įtrauktas į daiktavardžio linksniavimo paradigmą⁵³, akcentuojant, kad jo vartosenos sritys yra apibrėžtos. Vidaus einamojo vietininko (iliatyvo) formos gali būti vartojamos viešojoje komunikacijoje siekiant vaizdumo, tikslumo (*vardan, šonan, priekin, vidun*) arba pastoviuosiuose žodžių junginiuose (*duoti skolon, atiduoti nuosavybėn, patraukti atsakomybėn, šauti galvon*). Oficialiuosiuose raštuose ir kalbose, laisvuosiuose žodžių junginiuose reikėtų vartoti prielinksninę konstrukciją (į + G), pvz., *į universitetą*.

Daiktavardžių vidaus esamojo vietininko formos dažnos, jei daiktavardis reiškia negyvus konkrečiuosius dalykus, pvz., *miške, miškuose*, bet daug rečiau vartojamos, jei daiktavardis reiškia gyvus dalykus, pvz., *kiškyje*. Šauksmininko formos – atvirkščiai, paprastai vartojamos reiškiant gyvus dalykus. Tokia vartoseną susijusi su pragmatika ir gyvumo kategorija (*animacy*)⁵⁴.

Daiktavardžių linksniavimas ir linksniavimo paradigmos. Linksniuojant daiktavardžių formas skiriasi galūnėmis, kuriomis kartu reiškiamos ne tik linksnio, bet ir giminės bei skaičiaus kategorijos, pvz., *sūn-us* galūnė rodo, kad tai vardininkas, vienaskaita ir vyriškoji giminė arba daugiskaita, galininkas.

Atskiros daiktavardžių grupės turi tam tikrų linksniavimo skirtumų, kurie susiję su daiktavardžių kamiengaliu (senovėje prie kaitybos kamieno galo, t. y. kamiengalio, buvo pridėamos galūnės). Dabartinėje kalboje kamiengaliai

53 A. Judžentis (2012: 72) siūlo šį linksnį laikyti septintuoju linksniavimo sistemos nariu (vietoj šauksmininko), nes bendrinėje kalboje jis gyvai vartojamas, turi apibrėžtą reikšmę, kurios kiti linksniai išreikšti negali.

54 Plačiau žr. Judžentis 2012: 22–23.

gali būti susilieję su galūnėmis, todėl dažniausiai jie nustatomi pagal daugiskaitos naudininko formą, kurioje kamiengalio balsis mažiausiai pakitęs (kamiengalį rodo balsis, esantis prieš galūnės priebalsius *-ms*, pvz., *vaik-a-ms*). Kai daugiskaitos naudininko forma yra neinformatyvi, kamiengalis nustatomas pagal vienaskaitos vardininko (kamiengalį rodo galūnės balsis prieš galūnės priebalsį *-s*, pvz., *vaisi-u-s*; *pavoj-u-s*) ir kilmininko (kamiengalį rodo priesagos priebalsis, esantis prieš galūnę *-s*, pvz., *seser-s*; *ruden-s*) formas. Tam pačiam kaitybos kamienui (linksniavimo tipui) priklausančios daiktavardžiai vienaskaitos vardininke gali turėti skirtingas galūnes, todėl aiškumo dėlei šioje gramatikoje šalia linksniavimo kamieno pateikiamas ir vns. V. linksnio galūnės skirtumus rodantis balsis. Pavyzdžiui, daiktavardžiai *velnias* ir *brolis* linksniuojami pagal tą patį modelį, todėl vadinami *(i)a* kamieno daiktavardžiais, tačiau jų vienaskaitos vardininko kamiengalio skirtumai žymimi prieš kamieno pavadinimą prirašant vns. V. besiskiriantį balsį, pvz., *i / ia* kamieno daiktavardžiai (žr. 11 lentelę). Pagal skirtingų kamienų daiktavardžių linksniavimo skirtumus lietuvių kalboje skiriamos penkios linksniuotės (žr. 11 lentelę). Pagal tą patį kaitybos kamieną linksniuojami daiktavardžiai turi tam tikrų linksniavimo skirtumų, kurie gramatikos darbuose iliustruojami skirtingomis paradigmomis. Paprastai lietuvių kalbos gramatikos darbuose skiriama 12 linksniavimo paradigmų (DLKG 1994: 69–79), tačiau šioje gramatikoje, siekiant išsamiau atskleisti linksniavimo paradigmų skirtumus, skiriama 14 kaitybos paradigmų (žr. 11 lentelę).

Lietuvių kalbos daiktavardžio linksniavimo sistemai būdingas **kamienų mišimas**. Tai natūralus kalbos kaitos procesas, dėl kurio dabartinėje lietuvių kalboje linksnių formos įvairuoja: tam tikro linksniavimo tipo daiktavardis kai kuriuose linksniuose turi kito kamiengalio galūnių, pvz., priebalsinio kamieno daiktavardžio *vanduo* vienaskaitos kilmininkas *vandens* turi gretutinę formą *vandenio*, kuri perimta iš *(i)a* kamieno daiktavardžių. Bendrinėje oficialiojoje kalboje, terminijoje rekomenduojama vartoti senovinę formą *vandens*, pvz.: *vandens molekulė* (KPGF 2002).

Sakytinėje kalboje vartojamos sutrumpintos daugiaskiemenių daiktavardžių vns. ir dgs. vietininko (inesyvo) formos, pvz., *traukiny*, *sostinėj*, *Vilniuj* (plg. *traukinyje*, *sostinėje*, *Vilniuje*), dgs. įnagininko, pvz., *šluotom*, *dantim* (plg. *šluotomis*, *dantimis*), naudininko, pvz., *vaikam*, *kelionėm* (plg. *vaikams*, *kelionėms*), formos.

11 lentelė. Daiktavardžių linksniavimo tipai ir linksniuotės

Skirtingų kaitybos kamienų daiktavardžių pavyzdžiai	Kamieno nustatymo pavyzdžiai	Kaitybos kamienai ir paradigmos	Linksniuotės
<i>vyras, -o</i> <i>velnias, -io; vėjas, -o</i> <i>brolis, -io</i> <i>lokys, -io</i>	Dgs. N. <i>vyr-a-ms</i> Dgs. N. <i>veln-(i)a-ms</i> ; <i>vė-ja-ms</i> Dgs. N. <i>brol-(i)a-ms</i> Dgs. N. <i>lok-(i)a-ms</i>	<i>a</i> kamieno daiktavardžiai – I paradigma; <i>(i)a, ja</i> kamieno daiktavardžiai – II paradigma; <i>i / (i)a</i> kamieno daiktavardžiai – III paradigma; <i>y / (i)a</i> kamieno daiktavardžiai – IV paradigma	I linksniuotė
<i>mama, -os</i> <i>viešnia, -ios</i> <i>marti, marčios</i>	Dgs. N. <i>mam-o-ms</i> Dgs. N. <i>viešn-(i)o-ms</i> Dgs. N. <i>marč-(i)o-ms</i>	<i>o</i> kamieno daiktavardžiai – V paradigma; <i>(i)o</i> kamieno daiktavardžiai – VI paradigma; <i>i / (i)o</i> kamieno daiktavardžiai – VII paradigma	II linksniuotė
<i>varlė, -ės</i>	Dgs. N. <i>varl-ė-ms</i>	<i>ė</i> kamieno daiktavardžiai – VIII paradigma	II linksniuotė
<i>širdis, -ies</i> <i>dantis, -ies</i>	Dgs. N. <i>šird-i-ms</i> Dgs. N. <i>dant-i-ms</i>	<i>i</i> kamieno daiktavardžiai – IX paradigma; <i>i</i> kamieno daiktavardžiai – X paradigma	III linksniuotė

Skirtingų kaitybos kamienų daiktavardžių pavyzdžiai	Kamieno nustatymo pavyzdžiai	Kaitybos kamienai ir paradigmos	Linksniuotės
<i>sūnus, -aus</i> <i>karalius, -iaus</i>	Dgs. N. <i>sūn-u-ms</i> Dgs. V. <i>karal-(i)u-s</i>	<i>u</i> kamieno daiktavardžiai – XI paradigma; <i>(i)u</i> kamieno daiktavardžiai – XII paradigma	IV linksniuotė
<i>piemuo, -ens</i> <i>sesuo, -ers; duktė, -ers</i>	Dgs. K. <i>piem-en-s</i> Dgs. K. <i>ses-er-s</i> ; <i>dukt-er-s</i>	Priebalsinio kamieno daiktavardžiai – XIII paradigma; priebalsinio kamieno daiktavardžiai – XIV paradigma	V linksniuotė

Skirtingų linksniavimo tipų daiktavardžiai turi savitas paradigmas, todėl pateikiami skirtingų linksniuotės paradigmų pavyzdžiai.

Pateiktos keturios linksniavimo paradigmos labiausiai skiriasi vienaskaitos vardininko galūnėmis (žr. 12 lentelę). Nuo kitų I linksniuotės paradigmų *a* kamieno daiktavardžių paradigma skiriasi tuo, kad daugelio linksnių galūnės yra po kietojo priebalsio, vienaskaitos vietininko ir šauksmininko linksniai turi savitą galūnę *-e*.

Visų I linksniuotės daiktavardžių, reiškiančių asmenis ar gyvūnus, šauksmininkas (ypač deminutyvai) gali turėti nulinę galūnę, pvz., *brol*, *vyruk*, *berniuk*, *bernel*, *varliuk*; *Vytuk* ir pan. Tikrinių *a* kamieno daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko galūnė yra ne *-e*, bet *-ai* (žr. 12 lentelę). Negyvus dalykus reiškiančių daiktavardžių šauksmininko formos paprastai vartojamos tik personifikacijos atveju (*O vėjau, vėjau – kaip gerai!* (Salomėja Nėris)). Tačiau net ir gyvų dalyką reiškiančio *ia* kamieno daiktavardžio *elnias* šauksmininko formos su galūne *-i* dabartinėje lietuvių kalboje yra labai retos, pvz., grožinėje literatūroje forma *elni* pavartota du kartus (*Tai ištariau: – Baltasis elni*,

12 lentelė. Daiktavardžių I linksniuotės 1–4 linksniavimo paradigmos

Linksniai	Vienaskaita				Daugiskaita			
V.	<i>vyras;</i> <i>kreipimasis</i>	<i>vėjas;</i> <i>velnias</i>	<i>brolis</i>	<i>lokys</i>	<i>vychai;</i> <i>kreipimaisi</i>	<i>vėjai;</i> <i>velniai</i>	<i>broliai</i>	<i>loklai</i>
K.	<i>vyro;</i> <i>kreipimosi</i>	<i>vėjo;</i> <i>velnio</i>	<i>brolio</i>	<i>lokio</i>	<i>vychų;</i> <i>kreipimysl</i>	<i>vėjų;</i> <i>velnių</i>	<i>brolių</i>	<i>lokių</i>
N.	<i>vychui;</i> <i>kreipimuisi</i>	<i>vėjui;</i> <i>velniui</i>	<i>broliui</i>	<i>lokiui</i>	<i>vychams;</i> <i>kreipimamsi</i>	<i>vėjams;</i> <i>velniams</i>	<i>broliams</i>	<i>loklams</i>
G.	<i>vychą;</i> <i>kreipimąsi</i>	<i>vėją;</i> <i>velnią</i>	<i>brolį</i>	<i>lokį</i>	<i>vychus;</i> <i>kreipimusl</i>	<i>vėjus;</i> <i>velnius</i>	<i>brolius</i>	<i>loklus</i>
Įn.	<i>vychu;</i> <i>kreipimusi</i>	<i>vėju;</i> <i>velniu</i>	<i>broliu</i>	<i>lokiu</i>	<i>vychais;</i> <i>kreipimaisl</i>	<i>vėjais;</i> <i>velniais</i>	<i>broliais</i>	<i>loklais</i>
Vt. kur?	<i>*vych;</i> <i>kreipimesi</i>	<i>vėjyje /</i> <i>vėjuje;</i> <i>*velnyje</i>	<i>*brolyje</i>	<i>lokyje</i>	<i>*vychuose;</i> <i>kreipimuosesi</i>	<i>vėjuose;</i> <i>*velniuose</i>	<i>*broliuose</i>	<i>lokiuose</i>
Š.	<i>vych, bet</i> <i>Petrai,</i> <i>Kazlaus-</i> <i>kai</i> <i>–</i>	<i>*velnie</i> <i>/ *vel-</i> <i>niau</i>	<i>broli /</i> <i>(brol) /</i> <i>brolau</i>	<i>loky</i>	<i>vychai;</i> <i>–</i>	<i>*vėjai;</i> <i>velniai</i>	<i>broliai</i>	<i>loklai</i>

/ – gretutinės linksnio formos ženklas.

* – ypač retai vartojamos linksnio formos ženklas.

() – sutrumpėjusi linksnio forma.

– ilgasis brūkšnyš reiškia, kad pateikto daiktavardžio linksnio forma BK nevartojama ar nepaliudyta DLKT, BLKŽ (toliau tekste šie ženklai nebekomentuojami).

bijau, kad nepargriūčiau, gal nežinai, esu nušalusi kojų pirštus, tik užvakar grįžau iš ligoninės, bijau. (DLKT)), iš (*i*)u kamieno perimta forma *velniau* DLKT taip pat paliudyta tik du kartus (*Dar, **velniau** tu šventas!*). Daugiau vartojimo atvejų (iš viso 13) fiksuojama iš *i* kamieno perimtos šauksmininko formos *velnie* (– *Kodėl tu, **velnie** prakeiktas <...>.* (DLKT)). Analogiškų formų *elnie*,

elniau DLKT neužfiksuota. Taigi *ia* kamieno linksniavimo paradigmos vienaskaitos šauksmininko linksnio formos įvairuoja.

I linksniuotės daiktavardžių vidaus esamojo vietininko formos sakytinėje kalboje gana dažnai trumpinamos, pvz., *broly*; *vėjy* / *vėjuj*. Oficialiojoje viešojoje komunikacijoje rekomenduojama vartoti nesutrumpėjusias formas, pvz., *brolyje*; *vėjyje* / *vėjuje*. Vienaskaitos vietininko *ia* kamieno daiktavardžių galūnės gali būti perimtos iš *(i)u* kamieno, pvz., *vėjuje*.

Pagal *a* kamieno paradigmą linksniuojami ir iš sangrąžinių veiksmažodžių padaryti daiktavardžiai, savo struktūroje išlaikę sangrąžą, pvz., *kreipimasis*, *-osi*; *keitimasis*, *-osi* ir pan. Šie daiktavardžiai linksniuojami taip pat, kaip ir kiti *a* kamieno daiktavardžiai, tačiau prie galūnės dar yra prisišliejusi sangrąžos morfema (žr. 12 lentelę).

13 lentelė. II linksniuotės 5–8 linksniavimo paradigmos: *(i)o*, *i* / *(i)o* ir *ė* kamienų paradigmos

Linksniai	Vienaskaita				Daugiskaita			
V.	<i>mamà</i>	<i>ponià</i> ; <i>sauja</i>	<i>marti</i>	<i>bitė</i>	<i>māmos</i>	<i>pōnios</i> ; <i>saujos</i>	<i>marčios</i>	<i>bitės</i>
K.	<i>mamōs</i>	<i>poniōs</i> ; <i>saujos</i>	<i>marčiōs</i>	<i>bitės</i>	<i>mamų</i>	<i>ponių</i> ; <i>saujų</i>	<i>marčių</i>	<i>bičių</i>
N.	<i>mamai</i>	<i>poniai</i> ; <i>saujai</i>	<i>marčiai</i>	<i>bitei</i>	<i>mamoms</i>	<i>ponioms</i> ; <i>saujoms</i>	<i>marčioms</i>	<i>bitėms</i>
G.	<i>mamą</i>	<i>ponių</i> ; <i>saują</i>	<i>marčių</i>	<i>bitę</i>	<i>mamas</i>	<i>ponias</i> ; <i>saujas</i>	<i>marčias</i>	<i>bites</i>
Įn.	<i>mama</i>	<i>ponia</i> ; <i>sauja</i>	<i>marčià</i>	<i>bitė</i>	<i>mamomis</i>	<i>poniomis</i>	<i>marčiomis</i>	<i>bitėmis</i>
Vt. kur?	<i>*ma- moje</i>	<i>*ponioje</i> ; <i>saujoje</i>	<i>*marčioje</i>	<i>*bitėje</i>	<i>*mamose</i>	<i>*poniose</i> ; <i>saujose</i>	<i>*marčiose</i>	<i>*bitėse</i>
į kur?		<i>saujon</i>						
Š.	<i>māma</i>	<i>pōnia</i>	<i>marčia</i>	<i>bitė</i>	<i>māmos</i>	<i>pōnios</i> ; <i>*saujos</i>	<i>marčios</i>	<i>bitės</i>

II linksniuotei priskirti du linksniavimo tipai yra gana produktyvūs, išskyrus *i / (i)o* kamieną, nes pagal šį tipą linksniuojami tik du lietuvių kalbos daiktavardžiai: *marti* ir *pati* ‘žmona’. Taigi ši daiktavardžių paradigma yra reliktinė.

Neformaliojoje kalboje ir grožinėje literatūroje vartojamos šauksmininko formos su nuline galūne, pvz.: *motin*; *sesut*; *mergyt*; *mamut*; *Danut*. Minėtina, kad *(i)o* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko ir šauksmininko, o *e* kamieno – įnagininko ir šauksmininko formos skiria tik kirčiavimas (*mamà* – *māma*; *bitė* – *bìte*).

14 lentelė. III linksniuotės *i* kamieno 9–10 linksniavimo paradigmos

Linksniai	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>širdis</i> ; <i>naktis</i>	<i>dantis</i> ; <i>žvėris</i>	<i>širdys</i> ; <i>naktys</i>	<i>dantys</i> ; <i>žvėrys</i>
K.	<i>širdies</i> ; <i>nakties</i>	<i>danties</i> ; <i>žvėries</i>	<i>širdžių</i> ; <i>naktų</i>	<i>dantų</i> ; <i>žvėrių</i>
N.	<i>širdžiai</i> ; <i>nakčiai</i>	<i>dančiui</i> ; <i>žvėriui</i>	<i>širdims</i> ; <i>naktims</i>	<i>dantims</i> ; <i>žvėrimis</i>
G.	<i>širdį</i> ; <i>naktį</i>	<i>dantį</i> ; <i>žvėrį</i>	<i>širdis</i> ; <i>naktis</i>	<i>dantis</i> ; <i>žvėris</i>
Įn.	<i>širdimi</i> ; <i>naktimi</i>	<i>dantimi</i> ; <i>žvėrimi</i>	<i>širdimis</i> ; <i>naktimis</i>	<i>dantimis</i> ; <i>žvėrimis</i>
Vt. kur?	<i>širdyje</i> ; <i>naktyje</i>	<i>dantyje</i> ; <i>žvėryje</i>	<i>širdyse</i> ; <i>naktyse</i>	<i>dantyse</i> ; <i>žvėryse</i>
į kur?	<i>širdin</i> ; <i>naktin</i>	<i>dantin</i>		
Š.	<i>širdie</i> ; <i>naktie</i>	* <i>dantie</i> ; <i>žvėrie</i>	<i>širdys</i> ; <i>naktys</i>	* <i>dantys</i> ; <i>žvėrys</i>

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje (DLKG 2006: 76–80) *i* linksniuotei priskiriami ir priebalsinio kamieno daiktavardžiai, pvz., *sesuo*; *piemuo* (žr. 17 lentelę), nes daugelis jų linksnių formų iš priebalsinio kamieno perėjo į *i* kamieno linksniavimo tipą. Praktinėje gramatikoje siekiama išryškinti daiktavardžių linksniavimo skirtumus, todėl priebalsinio linksniavimo tipo daiktavardžiai, išlaikę tam tikras priebalsiniam kamienui būdingas ypatybes, aptariami atskirai (žr. 17 lentelę). Šiam *i* kamieno tipui skiriami seniau buvę

priebalsiniai daiktavardžiai, linksniuojami pagal *i* kamieno sistemą, išskyrus daugiskaitos kilmininko formą, kuri skiria juos nuo senųjų *i* kamieno daiktavardžių. Pastarųjų dgs. kilmininko galūnė yra po minkštojo priebalsio ar afrikatos (*avių*, *širdžių*), o daiktavardį, seniau buvusį priebalsinio kamieno, rodo šio linksnio galūnė po kietojo priebalsio (*dantų*, *obelų*).

Moteriškosios ir vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių linksniavimo paradigmos skiriasi tik vienaskaitos naudininko formomis (žr. 14 lentelę).

Daliai *i* kamieno daiktavardžių būdingas kamienų mišimas. Ypač dažnai priesagų *-(i)onis*; *-(i)uonis* vediniai, pvz.: *krikščionis* ‘krikščionybės išpažinėjas’; *palikuonis* ‘naujos kartos asmuo, kilęs iš tos pačios giminės’; *geluonis* ‘vabzdžio gylis; gyvatės liežuvio viršūnė’ ir kt., iš *i* kamieno pereina į *i / (i)a* kamieną. Pavyzdžiui, BKŽ ir DLKŽ nurodyta, kad žodžio **krikščionis** vyriškosios giminės daugiskaitos vardininkas turi galūnę **-ys**, tačiau vienaskaitos kilmininko (*i)a* kamieno galūnė **-io** BKŽ iliustruota sakiniu: *Tù nevērtas krikščionio vařdo!* DLKŽ žodžio *palikuonis* vienaskaitos kilmininkas turi galūnę **-iēs**, todėl šis daiktavardis dabartinėje kalboje turėtų būti linksniuojamas kaip *i* kamieno daiktavardžiai (žr. 15 lentelę). Vis dėlto BKŽe užfiksuotos žodžio *geluonis* gretutinės vienaskaitos kilmininko formos – ir turinčios galūnę **-iēs**, ir **-io**. Taigi Bendrinės lietuvių kalbos žodyno duomenys ir minėtų daiktavardžių vartosenos polinkiai rodo, kad jie gali būti linksniuojami ir pagal III, ir pagal I linksniuotes, todėl gali būti laikomi mišriai linksniuojamais daiktavardžiais, kurių vienaskaitos formos dažniau linksniuojamos kaip *i / (i)a* kamieno daiktavardžiai, tačiau dar gali turėti ir *i* kamieno daiktavardžių galūnes, pvz.: *krikščionis*, **-io / -ies**⁵⁵, o daugiskaita išlaiko *i* kamieno formas. Minėtina, kad, siekiant suvienodinti linksniavimo paradigmą, atsiranda gretutinių (*i)a* kamieno daiktavardžių galūnių, pvz.: *krikščionys / krikščioniai*, *palikuonys / palikuoniai*. Nors daiktavardžio *ligonis* tiek vienaskaitos, tiek ir daugiskaitos formos paprastai linksniuojamos pagal I linksniuotę, tačiau publicistikoje, grožinėje literatūroje dar fiksuojamos ir *i* kamieno formos *ligonys*, *ligonims* (*Nešioja ligonims pietus*. (LKT)).

Kalbininkų nuomonė, kokios aptariamųjų daiktavardžių linksnių formos rekomenduotinos vartoti bendrinėje kalboje, skiriasi. Siūloma vartoti ar-

55 Dažniau vartojama *i / (i)a* kamieno vns. K. forma *krikščionio* (DLKT užfiksuotas 251 vartojimo atvejis) negu *i* kamieno forma *krikščionies* (DLKT – 15 vartojimo atvejų).

chajiškesnes daiktavardžio *krikščionis* i kamieno formas arba jo vienaskaitos formas linksniuoti kaip I linksniuotės, o daugiskaitą – kaip III linksniuotės daiktavardžius⁵⁶. Aptartųjų daiktavardžių abiejų kamienų formos gali būti vartojamos laisvuosiuose stiliuose, nes linksniavimo kamienų mišinys yra natūralus kalbos kaitos reiškinys (žr. 15 lentelę).

15 lentelė. Mišriai linksniuojamų daiktavardžių tipas

Linksniai	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>krikščionis</i>	<i>ligonis</i>	<i>krikščionys / krikščioniai</i>	<i>ligoniai / *ligonys</i>
K.	<i>krikščionio / krikščionies</i>	<i>ligonio / *ligonies</i>	<i>krikščionių</i>	<i>ligonių</i>
N.	<i>krikščioniui</i>	<i>ligoniui</i>	<i>krikščionims / krikščioniams</i>	<i>ligoniams / *ligonims</i>
G.	<i>krikščionį</i>	<i>ligonį</i>	<i>krikščionis / krikščionius</i>	<i>ligonius</i>
Įn.	<i>krikščioniu / krikščionimi</i>	<i>ligoniu</i>	<i>krikščionimis</i>	<i>ligoniais</i>
Vt.	<i>*krikščionyje</i>	<i>*ligonyje</i>	<i>*krikščionyse / krikščioniuose</i>	<i>*ligoniuose</i>
Š.	<i>krikščioni / krikščionie</i>	<i>ligoni</i>	<i>krikščionys / krikščioniai</i>	<i>ligoniai / *ligonys</i>

Daiktavardžiai, kurių vienaskaitos vardininko galūnė yra *-(i)us* (po kietojo arba minkštojo priebalsio), o vienaskaitos kilmininko *-(i)aus*, skiriami *(i)u* kamieno linksniavimo paradigmai (žr. 16 lentelę).

Šis linksniavimo tipas nėra produktyvus. Kai kurios *(i)u* kamieno formos perimtos iš *(i)a* kamieno, pvz., *karaliai*. Sakytinėje neoficialiojoje kalboje kamieno mišimo atvejų gali būti dar daugiau, pvz., greta *u* kamieno dgs. V. formos *sūnūs*, *turgūs* gali būti vartojamos formos, perimtos iš *(i)a* kamieno

56 Plačiau žr. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/3734-krikscionis>.

16 lentelė. IV linksniuotės *u* ir *(i)u* kamieno (11–12) linksniavimo paradigmos

Linksniai	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>sūnus</i>	<i>karalius</i>	<i>sūnūs</i> / * <i>sūnai</i>	<i>karaliai</i>
K.	<i>sūnaus</i>	<i>karaliaus</i>	<i>sūnų</i>	<i>karalių</i>
N.	<i>sūnui</i>	<i>karaliui</i>	<i>sūnums</i>	<i>karaliams</i>
G.	<i>sūnų</i>	<i>karalių</i>	<i>sūnus</i>	<i>karaliūs</i>
Įn.	<i>sūnumi</i>	<i>karaliumi</i>	<i>sūnumis</i>	<i>karaliais</i>
Vt.	<i>sūnuje</i>	<i>karaliuje</i>	<i>sūnuose</i>	<i>karaliuose</i>
Š.	<i>sūnau</i>	<i>karaliau</i>	<i>sūnūs</i> / * <i>sūnai</i>	<i>karaliai</i>

linksniavimo tipo, pvz., *sūnai*, *turgai* (plg. 12 ir 16 lenteles), tačiau bendrinėje kalboje rekomenduojama vartoti *u* kamieno formas (*sūnūs*, *turgūs*).

Savitai linksniuojamas daiktavardis *žmogus*, kurio vienaskaitos formos yra *u* kamieno, o daugiskaitos formos – *ė* kamieno. Taigi vienaskaitos formos linksniuojamos pagal *sūnus* analogiją (žr. 16 lentelę), o daugiskaita – pagal *bitė* linksniavimo paradigmą (žr. 13 lentelę).

Priebalsinio linksniavimo tipo daiktavardžių lietuvių kalboje yra nedaug, jiems būdinga savita morfeminė struktūra (plačiau žr. 1.2.3) ir linksniavimas (žr. 17–18 lenteles).

Šie priebalsinio tipo daiktavardžiai vartojami dažnai, todėl pamažu atsiskaidoma archajiškų priebalsinio linksniavimo tipo formų – nemaža dalis linksnių pereina į produktyvesnius linksniavimo tipus. Šalia reliktyvių vienaskaitos kilmininko priebalsinio linksniavimo formų laisvuosiuose stiliuose vartojamos gretutinės *(i)a* ir *i* kamieno formos (žr. 12 lentelę). Vis dėlto bendrinėje kalboje rekomenduojama vartoti archajiškesnes vienaskaitos kilmininko ir įnagininko formas (žr. 17 lentelę).

Išsiskiria daiktavardžio *mėnuo* linksniavimo paradigma. Šio daiktavardžio vardininko linksnio galūnė yra tokia pati, kaip ir priebalsinio linksniavimo tipo daiktavardžių, tačiau kiti linksniai perėję į *(i)a* ir *i* kamieną (žr. 18 lentelę).

17 lentelė. V linksniuotės priebalsinio kamieno 13–14 linksniavimo paradigmos

Linksniai	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>piemuo;</i> <i>šuo</i>	<i>sesuo;</i> <i>duktė</i>	<i>piemenys;</i> <i>šunys</i>	<i>seserys;</i> <i>dukterys</i>
K.	<i>piemens / *pie-</i> <i>menio;</i> <i>šuns / *šunio /</i> <i>*šunies</i>	<i>sesers / *seseries;</i> <i>dukters / *dukte-</i> <i>ries</i>	<i>piemenų;</i> <i>šunų</i>	<i>dukterų;</i> <i>seserų</i>
N.	<i>piemeniui;</i> <i>šuniui</i>	<i>sесeriai;</i> <i>dukteriai</i>	<i>piemenims;</i> <i>šunims</i>	<i>dukterims;</i> <i>sесerims</i>
G.	<i>piemenį;</i> <i>šunį</i>	<i>sесerį;</i> <i>dukterį</i>	<i>piemenis;</i> <i>šunis</i>	<i>dukteris;</i> <i>sесeris</i>
Įn.	<i>piemeniu / *pie-</i> <i>menim(i);</i> <i>šuniu / *šunimi</i>	<i>sесerimi / *sесeria;</i> <i>dukterimi / *duk-</i> <i>teria</i>	<i>piemenimis;</i> <i>šunimis</i>	<i>dukterimis;</i> <i>sесerimis</i>
Vt. kur?	<i>*piemenyje;</i> <i>*šunyje;</i>	<i>*sесeryje;</i> <i>*dukteryje</i>	–; <i>*šunyse</i>	<i>*dukteryse;</i> <i>*sесeryse</i>
į kur?	<i>*šunin</i>			
Š.	<i>*piemenie /</i> <i>*piemeny;</i> <i>šunie</i>	<i>sесerie;</i> <i>*dukterie</i>	<i>piemenys</i>	<i>dukterys</i>

18 lentelė. Mišriai linksniuojamo daiktavardžio *mėnuo* linksniavimo paradigma

Linksniai	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>mėnuo</i>	<i>mėnesiai</i>
K.	<i>mėnesio</i>	<i>mėnesių</i>
N.	<i>mėnesiui</i>	<i>mėnesiais</i>
G.	<i>mėnesį</i>	<i>mėnesius</i>
Įn.	<i>mėnesiu</i>	<i>mėnesiais</i>
Vt. kur?	<i>mėnesyje</i>	<i>mėnesiuose</i>
į kur?	<i>*mėnesin</i>	
Š.	<i>*mėnesi</i>	<i>*mėnesiai</i>

Priebalsinio linksniavimo tipo daiktavardžiams būdingas ne tik kamienų mišimas, bet ir siekis supaprastinti šias paradigmas, pasidarant kito linksniavimo tipo bendrašaknių žodžių. Pavyzdžiui, daiktavardis *mėnuo*, *mėnesio* turi dvi reikšmes: '1. mėnulis; 2. laiko skaičiavimo vienetą – dvyliktoji metų dalis' (DLKŽe). Dabartinėje lietuvių kalboje sinonimiškai vartojami net trys bendrašakniai daiktavardžiai: *mėnuo*, *mėnesio*; *mėnesis*, *mėnesio* ir *mėnulis*, kuris reiškia tik dangaus kūną. Taip pat sinonimiškai vartojami skirtingoms linksniavimo paradigmoms priklausančys daiktavardžiai *sesuo*, *sesers* ir *sesė*, *sesės* (pastarasis daiktavardis linksniuojamas kaip *ė* kamieno daiktavardžiai), *duktė*, *dukters* ir *dukra*, *dukros* (pastarasis daiktavardis linksniuojamas kaip *o* kamieno daiktavardžiai). Taigi bendrinėje lietuvių kalboje priebalsinio linksniavimo tipo daiktavardžių reliktinės formos dar gana dažnai vartojamos, tačiau su jomis konkuruoja pagal produktyvesnius linksniavimo tipus pasidarytos linksnių formos.

Giminės kategorijos sąsaja su linksniavimo tipu. Tiek motyvuotos, tiek nemotyvuotos reikšmės daiktavardžių giminės raiška susijusi su linksniavimo tipu, nes dauguma *(i)a*, *(i)u* kamieno daiktavardžių yra vyriškosios giminės, *(i)a*, *ė* kamieno – moteriškosios giminės. Tiesioginės sąsajos tarp šių kategorijų nėra, nes to paties linksniavimo tipo daiktavardžiai gali būti skirtingų giminių, pvz., dauguma IV linksniuotės *ė* kamieno daiktavardžių yra moteriškosios giminės (*lėlė*, *katė*, *Ramunė*), bet yra ir vyriškosios giminės daiktavardžių (*dėdė*, *tėtė*, *Krėvė*).

Tai, kad tiesioginės daiktavardžių linksniavimo tipo ir giminės priklausomybės lietuvių kalboje nėra, patvirtina neoficialiajame diskurse ar tarmėse vartojami deminutyviniai moteriškosios giminės vardai *Ramuniukas* 'Ramunė', *Jūračiukas* 'Jūratė', linksniuojami kaip vyriškosios giminės *o* kamieno daiktavardžiai.

19 lentelė. Daiktavardžių giminės sąsajos su linksniavimo tipais

Vyriškosios giminės daiktavardžių linksniavimo tipai +	Moteriškosios giminės daiktavardžių linksniavimo tipai –	Moteriškosios ir vyriškosios giminų daiktavardžių linksniavimo tipai
<p>I linksniuotės (<i>i</i>)a kamieno daiktavardžiai (<i>vyras</i>, –o; <i>kelias</i>, –io); <i>i</i>, <i>y</i> / (<i>i</i>)a kamieno daiktavardžiai (<i>peilis</i>, –io; <i>žaltys</i>, <i>žalčio</i>).</p> <p>IV linksniuotės (<i>i</i>)u kamieno daiktavardžiai (<i>dangus</i>, –aus; <i>karalius</i>, –iaus)</p>	<p>Dauguma II linksniuotės (<i>i</i>)o kamieno (<i>mama</i>, <i>viešnia</i>) ir <i>ė</i> kamieno (<i>gėlė</i>, <i>saulė</i>) daiktavardžių yra moteriškosios giminės, tačiau šiems tipams gali priklausyti ir vyriškosios giminės daiktavardžiai (<i>dėdė</i>), todėl galima teigti, kad nė vienas linksniavimo tipas nesietinas tik su moteriškosios giminės daiktavardžiais, išskyrus reliktninius <i>i</i> / (<i>i</i>)o kamieno daiktavardžius (<i>marti</i>, <i>pati</i> ‘žmona’), kurie yra tik moteriškosios giminės.</p>	<p>II linksniuotės (<i>i</i>)o ir <i>ė</i> kamienų daiktavardžiai: dauguma moteriškosios giminės (<i>mama</i>, –os; <i>viešnia</i>, –ios; <i>lėlė</i>, –ės), bet yra ir vyriškosios giminės (<i>vaidila</i>, –os; <i>dėdė</i>, –ės; <i>Krėvė</i>, –ės).</p> <p>III linksniuotės <i>i</i> kamieno daiktavardžiai gali būti ir vyriškosios (<i>žvėris</i>, –ies; <i>dantis</i>, –ies), ir moteriškosios (<i>širdis</i>, –ies; <i>viltis</i>, –ies) giminės.</p> <p>Linksniavimo paradigmoje gali skirtis vyr. ir mot. g. dgs. K. forma, pvz., vyr. g. <i>dantų</i> / mot. g. <i>širdžių</i>, bet gali ir sutapti, pvz., vyr. g. <i>žvėrių</i> / mot. g. <i>vilčių</i>.</p> <p>V linksniuotės priebalsinio linksniavimo tipo (C kamieno) daiktavardžiai yra vyriškosios (<i>šuo</i>, <i>šuns</i>; <i>vanduo</i>, <i>vandens</i>) ir moteriškosios (<i>sesuo</i>, <i>sesers</i>; <i>duktė</i>, <i>dukters</i>) giminės.</p>

6. BŪDVARDIS

Būdvardis yra savarankiška kalbos dalis, reiškianti daikto ypatybę (LKG 1965: 474; Paulauskienė 1994: 166; LKE 1999: 110). Pagal būdvardžių rodomą ypatybę skiriamos dvi būdvardžių grupės: kokybiniai ir santykiniai. Kokybiniai būdvardžiai parodo kintamą ar įvairiai vertinamą ypatybę, pvz.: *gera mergaitė; blogas oras*. Santykiniai būdvardžiai reiškia nekintančią ypatybę, susijusią su kitais daiktais ar reiškiniiais, pvz.: *gintariniai karoliai, pernykštis sniegas* (žr. 6 pav.). Nedidelė dalis kokybinių būdvardžių reiškia nekintamą ypatybę (*didelis, -ė; nėsčia*), tačiau nuo santykinų būdvardžių skiriasi tuo, kad reiškia ypatybę, kuri nesusijusi su jokių kitu daiktu ar reiškiniu.

6 pav. Būdvardžių reikšminės grupės

6.1. Būdvardžio gramatinės kategorijos

Būdvardžiai kaitomi giminėmis, skaičiais ir linksniais. Šiomis kategorijomis būdvardžiai derinami su daiktavardžiais, pvz.: *geras berniukas; gera mergaitė; geriems berniukams; geroms mergaitėms*. Taip pat būdvardžiui būdingos laipsnio (*geresnis, -ė – geriausias, -ia; silpnėsnis, -ė – silpniausias, -ia; brangesnis, -ė – brangiausias, -ia*) ir apibrėžtumo (*gerasis, geroji; silpnasis, silpnoji*) kategorijos.

Kokybiniai ir santykiniai būdvardžiai skiriasi ne tik reikšme, bet ir gramatinėmis kategorijomis (žr. 7 pav.).

7 pav. Kokybinių ir santykinių būdvardžių gramatinių kategorijų skirtumai

6.1.1. Giminės kategorija. Būdvardžio giminės kategorija savita, nes ji yra dvinarė, tačiau sudaryta iš trijų formų. Skiriamos vyriškosios giminės formos, vartojamos su vyriškosios giminės veiksniais (*geras berniukas*), moteriškosios giminės formos, vartojamos su moteriškosios giminės veiksniais (*gerà mergaitė*) ir bevardės (negimininės) formos, neturinčios jokios giminės reikšmės (*Mums čia gėra. Tai puiku.*). Akivaizdu, kad tik moteriškosios ir vyriškosios giminės formos gali būti derinamos su daiktavardžio gimine, nes lietuvių kalbos daiktavardis turi tik vyriškąją ir moteriškąją gimines. Vadinamosios bevardės giminės forma yra reliktinė, išlikusi išnykus bevardės giminės (*neutrum*) daiktavardžiams.

Trys būdvardžio giminės formos būdingos tik kokybiniams būdvardžiams, pvz., *geras, gera, -a; puikus, -i, -u*, o santykiniai būdvardžiai turi tik vyriškosios ir moteriškosios giminės formas, pvz.: *gintarinis, -ė; dvejopas, -a*.

Kaip minėta, tris kokybinių būdvardžių formas galima skirti pagal giminės reikšmę: „Dvi formos – vyriškosios ir moteriškosios giminės – semantiiniu atžvilgiu yra žymėtos, nes nurodo giminės buvimą, o trečioji semantiniu atžvilgiu yra nežymėta, nes ji nurodo giminės reikšmės nebuvimą“ (Tekorienė 1990: 174). DLKG (1994: 169) siūloma giminės kategorijos formas supriešinti pagal reikšmę ir jų sintaksines funkcijas (žr. 8 pav.).

8 pav. Būdvardžių giminės formų sistema

Būdvardžio giminės formų klasifikacija rodo, kad neapibendrintos ypatybės reikšmė būdinga vyriškosios ir moteriškosios giminės formoms, o apibendrintos ypatybės reikšmė – bevardės giminės formoms⁵⁷ (žr. 8 pav.). Tokiu atveju vyriškosios ir moteriškosios giminės formos yra nežymėtieji giminės kategorijos nariai. Bevardė giminė yra žymėtoji, todėl vartojama daug rečiau. Tarinio funkcija (su jungtimi) būdinga visoms trimis būdvardžių giminių formoms, tačiau sintaksinių ryšių raiška sakinyje skiriasi (apie skirtumus žr. „Sintaksės“ dalyje).

57 Ši forma vartojama, kai sakinyje nėra daiktavardžio (*Visa kita aptarsime per kitą paskaitą. Neapsakomai gera nuo tos gyvasties.*).

6.1.2. Skaičiaus kategorija. Vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžiai turi dvi skaičiais kaitomas formas: vienaskaitą ir daugiskaitą, kurio-
mis derinami su daiktavardžiu (*gera studentė – geros studentės; puikus studen-
tas – puikūs studentai*).

Bevardės (negimininės) formos skaičiumi nekaitomos (*medus – skanu; megztos suknelės – gražu*).

6.1.3. Linksnio kategorija. Būdvardžiai (vyriškosios ir moteriškosios gi-
minės) turi 7 linksnus: vardininką, kilmininką, naudininką, galininką, įnagi-
ninką, vietininką ir šauksmininką. Daugelio būdvardžių šauksmininko forma
sutampa su vardininko forma (*Paskubėk, **miela** dukrele!*), išskyrus būdvar-
džius, kurių galūnės yra vyr. g. *-is / -ys*, mot. g. *-ė* (***mažuti** sūneli; Norime
pasveikinti jus, **gintarine** ledi!*).

Lietuvių kalbos būdvardžiai linksnijuojami ne kaip daiktavardžiai, o kaip
gimininiai įvardžiai (***tam geram** vyrui*), tačiau kai kurios būdvardžių linksnų
galūnės yra daiktavardiškos (*tuo **geru** vyru*). Bevardės giminės formos daž-
niausiai vartojamos vardininko ir galininko reikšme.

Vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžių linksniuočių klasifika-
cija įvairuoja. Kai kuriose gramatikose vienai linksniuotei skiriamos tai pa-
čiai būdvardžio formai priklausančios vyriškosios ir moteriškosios giminės
formos, linksnijuojamos pagal skirtingus kamiengalius. Kitose gramatiko-
se – vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžių linksniuotės skiriamos
atsižvelgiant į jų kamienus: (*i*)a kamieno (*senas, šlapias, geresnis, žieminis*) ir
u kamieno (*stiprus*) linksniuotės, o moteriškosios giminės būdvardžiai – pa-
gal (*i*)o kamieno (*sena, šlapià, stipri*) ir *ė* kamieno (*gintarinė, mažesnė*) links-
niuotės. Ši klasifikacija atskleidžia daiktavardžių ir būdvardžių linksniavimo
paradigmų sąsajas ir skirtumus. Palyginus šių kalbos dalių paradigmas paaiš-
kėja, kad lietuvių bendrinėje kalboje nėra *i* kamieno ir priebalsinio kamieno
būdvardžių, tačiau išskiriamos to paties būdvardžio moteriškosios ir vyriško-
sios giminės formos.

Kaitomi giminėmis būdvardžiai sudaro giminines poras, pvz., *geras –
gera, stiprus – stipri, gintarinis – gintarinė*, tačiau šios giminės formos links-
niuojamos pagal skirtingas linksniavimo paradigmas, todėl, siekiant išryš-
kinti linksniavimo ypatumus, šioje gramatikoje vyriškosios ir moteriškosios
giminių formų paradigmos pateikiamos atskirai. Tai pačiai paradigmai, jei

20 lentelė. I linksniuotės vyriškosios giminės būdvardžių 1–4 linksniavimo paradigmos

	Vienaskaita				Daugiskaita			
V.	<i>geras</i>	<i>naujas; šlapias; geriausias</i>	<i>didelis; didesnis</i>	<i>dešinys</i>	<i>geri</i>	<i>nauji; šlapi; geriausi</i>	<i>dideli; didesni</i>	<i>*dešini</i>
K.	<i>gero</i>	<i>naujo; šlapio; geriausio</i>	<i>didelio; didesnio</i>	<i>dešinio</i>	<i>gerų</i>	<i>naujų; šlapių; geriausių</i>	<i>didelių; didesnių</i>	<i>*dešinių</i>
N.	<i>geram</i>	<i>naujam; šlapiam; geriausiam</i>	<i>dideliam; didesniam</i>	<i>dešiniam</i>	<i>geriems</i>	<i>naujiems; šlapiems; geriausiems</i>	<i>dideliems; dides- niems</i>	<i>*dešiniems</i>
G.	<i>gerą</i>	<i>naują; šlapį; geriausią</i>	<i>didelį; didesnį</i>	<i>dešinį</i>	<i>gerus</i>	<i>naujus; šlapius; geriausius</i>	<i>didelius; didesnius</i>	<i>*dešinius</i>
Įn.	<i>geru</i>	<i>nauju; šlapiu; geriausiu</i>	<i>dideliu; didesniu</i>	<i>dešiniu</i>	<i>gerais</i>	<i>naujais; šlapiais; geriausiais</i>	<i>dideliais; didesniais</i>	<i>*dešiniais</i>
Vt.	<i>gerame</i>	<i>naujame; šlapiame; geriausiam</i>	<i>dideliame; didesniame</i>	<i>dešiniame</i>	<i>geruose</i>	<i>naujuose; šlapiuose; geriausiuose</i>	<i>dideliuose; šlapiuose</i>	<i>*dešiniuose</i>
Š.	<i>geras</i>	<i>naujas; šlapias; geriausias</i>	<i>dideli; didesni</i>	<i>dešinys</i>	<i>geri</i>	<i>nauji; šlapi; geriausi</i>	<i>dideli; didesni</i>	<i>*dešiniai</i>

21 lentelė. (i)u kamieno linksniavimo paradigma

Linksniai	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>stiprus</i>	<i>stiprūs</i>
K.	<i>stipraus</i>	<i>stiprių</i>
N.	<i>stipriam</i>	<i>stipriems</i>
G.	<i>stiprų</i>	<i>stiprius</i>
Įn.	<i>stipriu</i>	<i>stipriais</i>
Vt.	<i>stipriame</i>	<i>stipriuose</i>
Š.	<i>stiprus</i>	<i>stiprūs</i>

būdvardžiai linksniuojami pagal tą patį kamieną, priskiriamos ir aukštesniojo ar aukščiausiojo laipsnio būdvardžių formos, kurios yra išvestinės.

Taigi skiriamos trys būdvardžių linksniuotės. I linksniuotei priskiriamos vyriškosios giminės *a*, *ia*, *i* / *ia* kamieno būdvardžių formos (šis kamienas nustatomas iš vns. V. ir K. galūnių), II linksniuotei – vyriškosios giminės *(i)u* kamieno būdvardžių formos, III linksniuotei – moteriškosios giminės *i* / *(i)o* ir *ė* kamienų būdvardžių formos (žr. 20–22 lenteles).

22 lentelė. III linksniuotės moteriškosios giminės *i* / *(i)o* ir *ė* kamieno linksnia-vimo paradigmos

Links- niai	Vienaskaita				Daugiskaita			
V.	<i>gera</i>	<i>šlapia;</i> <i>nauja;</i> <i>geriausia</i>	<i>žavi</i>	<i>naminė;</i> <i>geresnė</i>	<i>geros</i>	<i>šlapios;</i> <i>naujos;</i> <i>geriausios</i>	<i>žavios</i>	<i>naminės;</i> <i>geresnės</i>
K.	<i>geros</i>	<i>šlapios;</i> <i>naujos;</i> <i>geriau-</i> <i>sios</i>	<i>žavios</i>	<i>naminės;</i> <i>geresnės</i>	<i>gerų</i>	<i>šlapių;</i> <i>naujų;</i> <i>geriausių</i>	<i>žavių</i>	<i>naminių;</i> <i>geresnių</i>
N.	<i>gerai</i>	<i>šlapiai;</i> <i>naujai;</i> <i>geriausiai</i>	<i>žaviai</i>	<i>naminei;</i> <i>geresnei</i>	<i>geroms</i>	<i>šlapioms;</i> <i>naujoms;</i> <i>geriausioms</i>	<i>žavioms</i>	<i>naminėms;</i> <i>geresnėms</i>
G.	<i>gerą</i>	<i>šlapią;</i> <i>naują;</i> <i>geriausiai</i>	<i>žavią</i>	<i>naminę;</i> <i>geresnę</i>	<i>geras</i>	<i>šlapias;</i> <i>naujas;</i> <i>geriausias</i>	<i>žavias</i>	<i>naminės;</i> <i>geresnes</i>
Įn.	<i>gera</i>	<i>šlapia;</i> <i>nauja;</i> <i>geriausia</i>	<i>žavia</i>	<i>naminė;</i> <i>geresne</i>	<i>geroms</i>	<i>šlapiomis;</i> <i>naujomis;</i> <i>geriausiomis</i>	<i>žaviomis</i>	<i>naminėmis;</i> <i>geresnėmis</i>
Vt.	<i>geroje</i>	<i>šlapioje;</i> <i>naujoje;</i> <i>geriausioje</i>	<i>žavioje</i>	<i>naminėje;</i> <i>geresnėje</i>	<i>gerose</i>	<i>šlapiose;</i> <i>naujose;</i> <i>geriausiose</i>	<i>žaviose</i>	<i>naminėse;</i> <i>geresnėse</i>
Š.	<i>gera</i>	<i>*šlapia;</i> <i>*nauja;</i> <i>*geriaus-</i> <i>sia</i>	<i>žavi</i>	<i>*naminė;</i> <i>*geresne</i>	<i>geros</i>	<i>šlapios;</i> <i>naujos;</i> <i>geriausios</i>	<i>žavios</i>	<i>*naminės;</i> <i>*geresnės</i>

Moteriškosios giminės būdvardžiai linksniuojami kaip atitinkamų kamienų moteriškosios giminės daiktavardžiai (žr. 5.1.3).

6.1.4. Laipsnio kategorija. Šią kategoriją sudaro būdvardžio formos, kuriomis reiškiami daiktų ypatybių kiekio skirtumai. Laipsnio kategoriją bendrinėje lietuvių kalboje sudaro keletas narių:

- a) **nelyginamojo laipsnio forma**, pvz., *geras*, *-a*; *stiprus*, *-i* ir pan., kuri nerodo ypatybės kiekio skirtumo;
- b) ypatybės skirtumus reiškiančios dvi laipsnio formos: **aukštesnysis** ir **aukščiausiasis laipsniai**. Aukštesnysis laipsnis dažniausiai reiškia didesnę, palyginti su kitu dalyku, tos pačios ypatybės kiekį (*Gal jis geresnis mokinyš už mane?* (DLKT)). Aukščiausiasis laipsnis paprastai rodo didžiausią dalyko ypatybės kiekį iš visų tam tikros grupės ar tipo dalykų (*Ji buvo geriausia mūrininkė, kad ir savamokslė.* (DLKT)).

Ypatybės skirtumus reiškiančios formos daromos iš nelyginamojo laipsnio formos su tam tikromis priesagomis (žr. 23 lentelę, 1.2.3).

23 lentelė. Moteriškosios ir vyriškosios giminės būdvardžių laipsnių daryba

Būdvardžio laipsnis	Laipsnio priesaga	Pavyzdžiai
aukštesnysis laipsnis	nelyginamojo laipsnio forma + priesaga <i>-esnis</i> , <i>-ė</i>	<i>miel-as</i> , <i>-a</i> + <i>-esn-is</i> , <i>-ė</i> > <i>mielesnis</i> ; <i>mielesnė</i>
aukščiausiasis laipsnis	nelyginamojo laipsnio forma + priesaga <i>-(i)ausias</i> , <i>-ia</i>	<i>ger-as</i> , <i>-a</i> + <i>-(i)aus-ias</i> , <i>-ia</i> > <i>ger(i)ausias</i> , <i>ger(i)ausia</i>

Kai kuriuose gramatikos darbuose dar skiriami aukštesnysis ir visų aukščiausiasis laipsniai (DLKG 1994: 170–171; LKE (<https://www.vle.lt/straipsnis/laipsnis-1/>) ir kt.), tačiau dėl retesnės vartosenos ir nereguliarios darybos jie vertintini kaip periferiniai laipsnio kategorijos nariai. Jie laikytini aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnių nereguliais variantais, todėl į laipsnio kategoriją neįtraukiami.

Aukštesnysis laipsnis reiškia kiek mažesnę lyginamosios ypatybės kiekį negu aukštesnysis laipsnis. Aukštesnysis laipsnis gali būti padaromas iš

aukštesniojo laipsnio su priesaga *-ėl-is*, *-ė* arba iš nelyginamojo laipsnio su priesaga *-ėlesn-is*, *-ė*, pvz.: *ger-ėlesn-is*, *ger-ėlesn-ė*. Visų aukščiausiasis laipsnis reiškia sustiprintą aukščiausiojo laipsnio reikšmę. Šio laipsnio daryba įvairuoja: jį gali sudaryti aukščiausiojo laipsnio ir įvardžio *pats*, *pati* junginys, pvz., *pats geriausias*; *pati geriausia*, aukščiausiojo laipsnio ir įvardžio daugiskaitos kilmininko forma *visų*, pvz., *visų geriausias*; *visų geriausia*.

Laipsnių formas turi ir bevardės giminės būdvardžiai. Aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsniai padaromi iš bevardės giminės nelyginamojo laipsnio kamieno su priesagomis *-iau* ir *-iausia* (žr. 9 pav.).

Vartojami ir bevardės giminės aukštesnysis ir visų aukščiausiasis laipsniai. Aukštesnysis laipsnis padaromas prie nelyginamojo laipsnio kamieno pridodant priesagą *-ėliau* (*gerėliau*), o visų aukščiausiojo laipsnio forma yra bevardės giminės aukščiausiojo laipsnio junginys su daugiskaitos kilmininko forma *visų* (*visų geriausia*).

9 pav. Bevardės būdvardžių giminės laipsnių sistema

Taigi bendrinėje lietuvių kalboje ypatybės laipsnį galima išreikšti vienu žodžiu (*geresnis*, *-ė*; *geriausias*, *-ia*) ir žodžių junginiu (*pats geriausias*, *-ia*, *visų gražiausias*, *-ia*). Sakytinėje kalboje ir (ar) publicistikoje vietoje aukštesniojo laipsnio vientisinės priesaginės formos vartojamas žodžių junginys *labiau* + nelyginamojo laipsnio būdvardis, pvz.: *Gyvenimas tampa vis labiau modernus*. Bendrinėje kalboje ši konstrukcija vertintina kaip vengtina. Rekomenduojama vartoti vientisinę aukštesniojo laipsnio formą, pvz., *Gyvenimas tampa modernesnis* (plačiau žr. Paulauskienė 1994: 227–228; KPGF 2002: 29). Aukštesniojo ir aukščiausiojo neišvestinių būdvardžių formos bendrinėje kalboje yra tik vientisinės (KPGF 2002: 29), pvz., *Šis kompiuteris pigesnis. Gražiausia lietuviška pasaka*.

Lyginamąsias laipsnių formas turi tik kokybiniai būdvardžiai, tačiau dalis kokybinių būdvardžių nelaipsniuojami. Tai vediniai, kurių darybos afiksai suteikia jiems tam tikrą ypatybės kiekio reikšmę, pvz.: priesagos *-okas*, *-a* (*didokas*, *-a*); priešdėlių *apy-*, *po-* (*apysunkis*; *posunkis*) vediniai ir deminutyvai (*mažiukas*, *-ė*). Taip pat nelaipsniuojami šias pagrindines semantines grupes sudarantys kokybiniai būdvardžiai (žr. 24 lentelę):

24 lentelė. Nelaipsniuojamų kokybinių būdvardžių semantinės grupės

Nelaipsniuojamų būdvardžių semantinė grupė (SG)	Pavyzdžiai
Padėties, būklės SG	<i>basas</i> , <i>-a</i> ; <i>mieguistas</i> , <i>-a</i> ; <i>nėščia</i>
Gyvulių plaukų spalvos SG	<i>žalas</i> , <i>-a</i> ; <i>širmas</i> , <i>-a</i> ; <i>bėras</i> , <i>-a</i>

Oficialiojoje bendrinėje kalboje rekomenduojama vartoti nelaipsniuojamąsias tarptautinių žodžių *elementarus*, *-i*; *optimalus*, *-i*; *minimalus*, *-i*; *maksimalus*, *-i* formas. Laipsniuojamosios jų formos *elementaresnis*, *-ė*; *optimalesnis*, *-ė* ir kt. gali būti vartojamos laisvuosiuose stiliuose (KPGF 2002: 30).

6.1.5. Apibrėžtumo kategorija. Tradiciškai apibrėžtumas laikomas būdvardžių kategorija, bet šios kategorijos reikšmė neatsiejama nuo daiktavardinio junginio. Taigi apibrėžtumo kategorija yra morfosintaksinė. Šią kategoriją sudaro įvardžiuotinės būdvardžių formos, priešinamos su paprastosiomis. Įvardžiuotinės formos žymi daikto / dalyko ypatybę, tačiau dar ir nurodo, kad tas daiktas / dalykas žinomas. Neįvardžiuotinės (paprastosios)

būdvardžio formos šio papildomo požymio neturi (yra nežymėtieji šios kategorijos nariai).

Įvardžiutines formas turi tik kokybiniai būdvardžiai (santykiniai būdvardžiai šių formų neturi). Įvardžiutinėms formoms būdingos savitos galūnės, susiformavusios prie būdvardžių prisišliėjus įvardžiui *jis, ji*, pvz., *gražusis, gražioji* < *gražus* + *jis*; *graži* + *ji*.

Įvardžiutinėms formoms būdingos šios pagrindinės funkcijos (žr. 25 lentelę):

25 lentelė. Įvardžiutinių formų funkcijos

Įvardžiutinių formų pagrindinės funkcijos	Pavyzdžiai
Išskiria žinomus dalykus iš kitų, pabrėžia būdingąją jų ypatybę.	<i>Sužinojau, kad geroji jos tėvo kaimynė senelių namuose <...>. Ten vaikštinėja gražusis Alfonsas, prisidengęs sidabriniais marškiniais <...>. (DLKT)</i>
Skiria dalyką pagal ypatybės kiekį (reikšmė artima aukščiausiojo laipsnio reikšmei).	<i>Mano mažoji sesutė Irmutė pacitavo tą patį <...>. Jaunasis karalius buvo įsimylėjęs Mariją <...>. (DLKT)</i>
Nurodo dalyko rūšį sudėtiniuose pavadinimuose, labai dažnai reiškia terminus (žymi rūšį).	<i>Mobilusis telefonas, išmanioji skalbyklė; skardieji prie balsiai, viešoji kalba.</i>
Nurodo anksčiau minėtus daiktus (dažnai vartojamas su parodomaisiais įvardžiais <i>tas, ta; šis, ši</i> ir pan.).	<i>Ją pirmą kartą pamačiau kavinėje. Šiandien ir vėl pamatęs šią žaviąją merginą supratau, kad man ji labai primena seserį.</i>

Įvardžiutinės formos paprastai vartojamos darant sudėtinius vietovių, vandens telkinių, asmenų pavadinimus, pvz., *Mažoji Lietuva, Negyvoji jūra, Vytautas Didysis*. Vis dėlto yra sudėtinių Lietuvos vietovardžių, kurių formos neįvardžiutinės, pvz.: *Sena Rūda, Sena Pašaminė, Nauja Pašaminė, Senas Strūnaitis, Baltas Kauknoris* (ežero pavadinimas), *Baltas Smėlis*.

Įvardžiutiniai būdvardžiai linksniuojami savitai, todėl jų linksniavimo paradigmos pateikiamos atskirai (žr. 26, 27 lenteles).

26 lentelė. Vyriskosios giminės įvardžiuotinių formų linksniavimas

Linksniai	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>gerasis, naujasis, šlapiasis, didysis, stiprusis</i>	<i>gerieji, naujieji, šlapieji, didieji, stiprieji</i>
K.	<i>gerojo, naujojo, šlapiojo, didžiojo, stipriojo</i>	<i>gerųjų, naujųjų, šlapiųjų, didžiųjų, stipriųjų</i>
N.	<i>gerajam, stipriajam, šlapiajam, didžiajam, stipriajam</i>	<i>geriesiems, naujiesiems, šlapiesiems, didiesiems, stipriesiems</i>
G.	<i>gerąjį, naująjį, šlapiąjį, didįjį, stiprųjį</i>	<i>geruosius, naujuosius, šlapiuosius, didžiuosius, stipriuosius</i>
Įn.	<i>geruoju, naujuoju, šlapiuoju, didžiuoju, stipriuoju</i>	<i>geraisiais, naujaisiais, šlapiaisiais, didžiaisiais, stipriaisiais</i>
Vt.	<i>gerajame, naujajame, šlapiajame, didžiajame, stipriajame</i>	<i>geruosiuose, naujuosiuose, šlapiuosiuose, didžiuosiuose, stipriuosiuose</i>
Š.	<i>gerasis, naujasis, šlapiasis, didysis, stiprusis</i>	<i>gerieji, naujieji, šlapieji, didieji, stiprieji</i>

27 lentelė. Moteriškosios giminės įvardžiuotinių formų linksniavimas

Linksniai	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>geroji, naujoji, šlapioji, didžioji, stiprioji</i>	<i>gėrosios, naujosios, šlāpriosios, didžiosios, stipriosios</i>
K.	<i>gerōsios, naujōsios, šlapiōsios, didžiōsios, stipriōsios</i>	<i>gerųjų, naujųjų, šlapiųjų, didžiųjų, stipriųjų</i>
N.	<i>gerajai, stipriajai, šlapiajai, didžiajai, stipriajai</i>	<i>gerosioms, naujosioms, šlapiosioms, didžiosioms, stipriosioms</i>
G.	<i>gerąją, naująją, šlapiąją, didžiąją, stipriąją</i>	<i>gerąsias, naująsias, šlapiąsias, didžiąsias, stipriąsias</i>

Linksniai	Vienaskaita	Daugiskaita
Įn.	<i>gerąja, naująja, šlapiąja, didžiąja, stipriąja</i>	<i>gersiomis, naujosiomis, šlapiosiomis, didžiosiomis, stipriosiomis</i>
Vt.	<i>gerojoje, naujojoje, šlapiojoje, didžiojoje, stipriojoje</i>	<i>gerosiose, naujosiose, šlapiosiose, didžiosiose, stipriosiose</i>
Š.	<i>geroji, naujoji, šlapioji, didžioji, stiprioji</i>	<i>gerosios, naujosios, šlapiosios, didžiosios, stipriosios</i>

Įvardžiuotinės vyriškosios ir moteriškosios giminės dgs. K. formos (*gerųjų, naujųjų, šlapiųjų, didžiųjų, stipriųjų*) yra identiškos (homoformos).

Kamienų mišimas. Būdvardžiams, kaip ir daiktavardžiams, būdingas kamienų mišimas, pavyzdžiui, *ia* kamieno būdvardis *šviežias*, *-ia* perima *u* kamieno formas *šviežus* ir (*i*) / *io* vardininko formą *švieži*. Bendrinei kalbai būdingos tik (*i*)*a* kamieno vyriškosios giminės formos *šviežias*, *tyras*⁵⁸ (*Kepiniai išliks švieži ilgiau, jei juos laikysite šaldytuve. Tyras šaltinio vanduo.*) ir moteriškosios giminės (*i*)*o* kamieno formos *šviežia*, *-ios*; *tyra*, *-os* (*Nusipirkau šviežios duonos. Tyra širdis.*).

Laisvuosiuose stiliuose gali būti vartojamos vyriškosios giminės būdvardžių *a* kamieno formos *blaivas*, *-o*; *smailas*, *-o*, tačiau oficialiojoje bendrinėje kalboje pirmenybė teiktina *u* kamieno formoms *blavus* (*Vairuotojas buvo blavus.*), *smailus*; *smailusis* (*Medžio angą reikėtų sustiprinti papildoma skardine apsauga, kurios net ir itin smailus genio snapas negalės įveikti. Smailusis kampas.*). Atitinkamai bendrinėje oficialiojoje kalboje pirmenybė teiktina moteriškosios giminės būdvardžių formoms *blavi*, *-ios*, *smaili*, *-ios*; *smailioji*, *-iosios*, o laisvuosiuose stiliuose gali būti vartojamos ir formos *blava*, *-os*; *smaila*, *-os*.

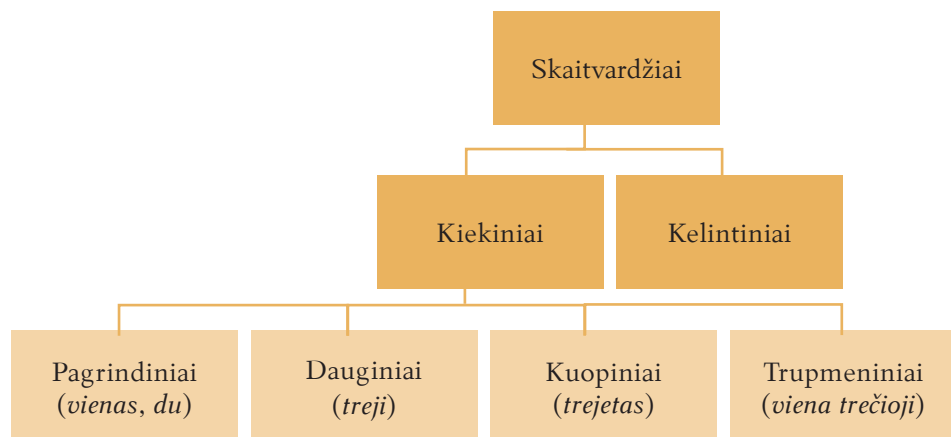
58 Žr. KPGF 2002: 61–62.

7. SKAITVARDIS

Skaitvardis – savarankiška kalbos dalis, kurią sudaro žodžiai, žymintys tikslus skaičius ar tiksliai skaičiuojamus daiktus. Jie gali reikšti abstrakčius skaičius (*vienas, penkiolika*), rodyti skaičiais išreikštą daiktų kiekį (*trys vaikai*) arba skaičiuojamąją vietą eilėje (*trečias vaikas*). Būtent „kiekio tikslumas ir yra skiriamoji kategorinė skaitvardžio reikšmė“ (Paulauskienė 1994: 234), nes neapibrėžto kiekio reikšmė yra būdinga ir kitoms kalbos dalims. Pavyzdžiui, neapibrėžtą kiekį gali reikštirieveiksmiai *daug, mažai, dukart, pakankamai* (pvz., *susirinko daug žmonių*), daiktavardžiai *dalis, gramas, metras, sauja, stiklinė, maišas* (pvz., *pripilk stiklinę vandens*).

Skaitvardžių grupės. Pagal reikšmę ir gramatines ypatybes skaitvardžiai gali būti **kiekiniai** (atsako į klausimą *kiek?*, pvz.: *penki, šimtas*) ir **kelintiniai**⁵⁹ (atsako į klausimą *kelintas, -a?*, pvz.: *pirmas, -a; antras, -a*). Kiekiniai dar skirstomi į *pagrindinius* (pvz.: *vienas, du*), *dauginius* (pvz.: *dveji, treji*), *kuopinius* (pvz.: *dvejetas, trejetas*) ir *trupmeninius* (pvz.: *viena trečioji, trečdalis*) (žr. 10 pav.).

Skaitvardžiai taip pat skiriasi sandara. Pagal tai skiriami **paprastieji** ir **sudėtiniai** skaitvardžiai. Paprastieji yra vienkamieniai (*vienas, -a; pirmas, -a*). Sudėtiniai skaitvardžiai gali būti sudurtiniai (*dvidešimt, trečdalis*) ir samplakiniai (*šimtas penki*).

10 pav. Skaitvardžių grupės pagal reikšmę

59 Žr. KPGF 1965: 605–608; Paulauskienė 1994: 234–246 ir kt.

Skaitvardžių gramatinės kategorijos nevienodos. Savo gramatinėmis ypatybėmis vieni skaitvardžiai panašūs į daiktavardžius (*šimtas*, plg. *vyras*), kiti – į būdvardžius (*dvyliktas*, *-a*, plg. *geras*, *-a*), dar kiti – įrieveiksmius (*dešimt*, plg. *daug*). Taigi vieni skaitvardžiai kaitomi, kiti ne. Skaitvardžiai paprastai nekaitomi skaičiumi, nes patys jį reiškia, todėl išreikšti priešpriešos *1* (*vienas*) / *1 + n* (*daugiau negu vienas*) negali (išskyrus kelintinius skaitvardžius). Taigi, kaip teigia A. Paulauskienė (1994: 240), skaitvardžiai „gramatinės skaičiaus kategorijos neturi“.

Dėl skaitvardžių gramatinių ypatybių įvairavimo jos šioje gramatikoje tradiciškai aptariamoms apžvelgiant skaitvardžių reikšmines grupes.

7.1. Kiekiniai skaitvardžiai

Pagrindiniais skaitvardžiais tradiciškai laikomi žodžiai, vartojami skaičiuojant ir įvardijant tikslų skaičių. Ši žodžių klasė remiasi dešimtaine struktūra, kurios pirmasis skaitvardis yra *vienas*, *-a*. Vis dėlto toks pagrindinių skaičių registras yra ne visas, nes neaišku, kodėl į jį neįtraukiamas ir skaitvardžiu nelaikomas žodis *nulis*. Galima manyti, kad *nulis* nelaikytinas skaitvardžiu dėl jo reikšmės ‘niekas, joks kiekis’ (*Mano gyvenime jis tėra absoliutus nulis*. (DLKT)). Vis dėlto žodžio *nulis* vartoseną rodo, kad jis gali reikšti konkretų skaičių ‘0 (*nulis*) – skaitmuo, nė vieno objekto skaičių atvaizduojantis simbolis, sveikų skaičių sekoje einantis tarp *-1* ir *1*’: *Jeigu nuo A priedo A10 laukelyje nurodytų išmokų pajamų mokestis nebuvo išskaičiuotas, A12 laukelyje turi būti įrašomas nulis. Termometras šiandien rodo nulį laipsnių*. Taigi vienkamienis žodis *nulis*, reiškiantis abstraktų skaičių (*Iš dviejų atėmus du, bus nulis.*), turi būti skiriamas pagrindiniams skaitvardžiams (plg. Umbrasas 2000: 92–100), o samplaikinės formos su žodžiu *nulis*, pvz., *nulis kablelis penki*, – trupmeninių skaitvardžių grupei.

Dėl funkcinės (sintaksinės) darybos žodis *nulis* gali būti ne tik skaitvardis, bet ir daiktavardis, kai reiškia kiekio nebuvimą. Priklausomybė kitoms kalbos dalims būdinga ir kitiems skaitvardžiams, pavyzdžiui, skaitvardis *vienas*, *-a* (*vienas euras*) gali būti skiriamas įvardžio klasei, kai reiškia ‘kažkoks, koks, toks’: *Gyveno kartą vienas, vienas, vienas, jis vardo neturėjo, o gal pamiršo jį <...>*. (R. B.) (<http://www.tekstai.lt>)

Kiekinių skaitvardžių struktūra nevienalytė. Jie gali būti **vienkamieniai** (*nulis, vienas, -a; du, dvi, dešimt / dešimtis, šimtas, tūkstantis*), **su-durtiniai** (*vienuolika–devyniolika, dvidešimt, trisdešimt...*) ir **samplaikiniai** (*viena dešimtis, dvi dešimty; dvidešimt vienas...; šimtas vienas...; du šimtai...*).

Linksnio kategorija. Pagrindiniai skaitvardžiai yra derinamieji ir nederinamieji. Pagrindiniai skaitvardžiai nuo *vienas, -a* iki *devyni, -ios* **derinami** su daiktavardžiu linksniu, pvz.: *Manau, bučiavomės bene tris minutes. Devynios valandos iki pamokų pradžios.* (DLKT) Šie skaitvardžiai linksniuojami panašiai kaip būdvardžiai, tačiau turi savitų formų (žr. 20–23, 28 lentelės). Kai kuriems iš šių skaitvardžių būdingos sutampančios moteriškosios ir vyriškosios giminės linksnių formos (žr. 28 lentelėje paryškintus pavyzdžius). Skaitvardžių *du, dvi* vardininko formos sutampa su galininko formomis (tai dviskaitos linksniavimo reliktas).

28 lentelė. Pagrindinių derinamųjų skaitvardžių linksniavimas

Linksniai	Vyriškosios giminės pagrindiniai skaitvardžiai	Moteriškosios giminės pagrindiniai skaitvardžiai
V.	<i>vienas</i> <i>du</i> <i>trys</i> <i>keturi</i> <i>penki</i> <i>šeši</i> <i>septyni</i> <i>aštuoni</i> <i>devyni</i>	<i>viena</i> <i>dvi</i> <i>trys</i> <i>keturios</i> <i>penkios</i> <i>šešios</i> <i>septynios</i> <i>aštuonios</i> <i>devynios</i>
K.	<i>vieno</i> <i>dviejų</i> <i>trijų</i> <i>keturių</i> <i>penkių</i> <i>šešių</i> <i>septynių</i> <i>aštuonių</i> <i>devynių</i>	<i>vienos</i> <i>dviejų</i> <i>trijų</i> <i>keturių</i> <i>penkių</i> <i>šešių</i> <i>septynių</i> <i>aštuonių</i> <i>devynių</i>

Linksniai	Vyriškosios giminės pagrindiniai skaitvardžiai	Moteriškosios giminės pagrindiniai skaitvardžiai
N.	<i>vienam</i> <i>dviem</i> <i>trimis</i> <i>keturiems</i> <i>penkiems</i> <i>šešiams</i> <i>septyniems</i> <i>aštuoniems</i> <i>devyniems</i>	<i>vienai</i> <i>dviem</i> <i>trimis</i> <i>keturioms</i> <i>penkioms</i> <i>šešioms</i> <i>septynioms</i> <i>aštuonioms</i> <i>devynioms</i>
G.	<i>vieną</i> <i>du</i> <i>tris</i> <i>keturis</i> <i>penkis</i> <i>šešis</i> <i>septynis</i> <i>aštuonis</i> <i>devynis</i>	<i>vieną</i> <i>dvi</i> <i>tris</i> <i>keturias</i> <i>penkias</i> <i>šešias</i> <i>septynias</i> <i>aštuonias</i> <i>devynias</i>
Įn.	<i>vienu</i> <i>dviem</i> <i>trimis</i> <i>keturiais</i> <i>penkiais</i> <i>šešiais</i> <i>septyniais</i> <i>aštuoniais</i> <i>devyniais</i>	<i>viena</i> <i>dviem</i> <i>trimis</i> <i>keturiomis</i> <i>penkiomis</i> <i>šešiomis</i> <i>septyniomis</i> <i>aštuoniomis</i> <i>devyniomis</i>
Vt.	<i>viename</i> <i>dviejuose</i> <i>trijuose</i> <i>keturiuose</i> <i>penkiuose</i> <i>šešiuose</i> <i>septyniuose</i> <i>aštuoniuose</i> <i>devyniuose</i>	<i>vienoje</i> <i>dviejose</i> <i>trijose</i> <i>keturiuose</i> <i>penkiose</i> <i>šešiose</i> <i>septyniose</i> <i>aštuoniose</i> <i>devyniose</i>

Nederinamasis linksniavimas, kai skaitvardžiai valdo kilmininką, būdingas skaitvardžiams *dešimtis* / *dešimt*, *dvidešimt*, *trisdešimt*, *nulis*, *šimtas*, *milijonas* ir t. t., skaitvardžiams nuo 11 iki 19. Negimininiai skaitvardžiai nuo 11 iki 19 linksniuojami panašiai kaip o kamieno moteriškosios giminės daiktavardis *mama*⁶⁰ (žr. 13 lentelę), bet turi savitą galininko galūnę *-a* (*Pamačiau devyniolika gulbių*). Kaip I linksniuotės daiktavardžiai linksniuojami *nulis*, *šimtas*, *tūkstantis*, *milijonas*, *milijardas*, *bilijonas*, *trilijonas* ir pan. (žr. 12 lentelę), pvz.: *sumokėjau tūkstantį eurų, jis skolingas du tūkstančius eurų*. Kaip III linksniuotės moteriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžiai linksniuojamas skaitvardis *dešimtis* (žr. 14 lentelę, plg. *akis*). Skaitvardžiai, pavadinantys dešimtis, pvz., *dešimt*, *dvidešimt*–*devyniasdešimt*, nekaitomi.

Linksniuojant samplaikinius skaitvardžius, pvz., *du tūkstančiai penkiasdešimt šeši*, *trys šimtai penki* ir pan., linksniuojami visi į samplaiką įeinantys skaitvardžiai, išskyrus dešimtis žyminčius žodžius, pvz.: *Nepraėjus trimis šimtams šešioms dienoms; nuo septynių tūkstančių dviejų šimtų keturiasdešimties iki keturiolikos tūkstančių keturių šimtų aštuoniasdešimt vieno euro*.

Giminės kategorija. Pagrindinių skaitvardžių giminės kategorija nevienalytė. Giminėmis kaitomi skaitvardžiai nuo *vieno* (*vienas* – *viena*; *du* – *dvi*) iki *devynių* (*devyni* – *devynios*) ir *dvidešimt vienas*, *dvidešimt viena* tipo samplaikose. Negimininiai yra skaitvardžiai *dešimt*, *dvidešimt*, *trisdešimt* ir kt.; *vieniolika*–*devyniolika*. Vyrishkosios giminės yra skaitvardžiai *nulis*, *šimtas*, *tūkstantis* ir kt.

7.2. Dauginiai skaitvardžiai. Bendrinėje lietuvių kalboje su daugiskaitiniais daiktavardžiais vartojami šie dauginiai skaitvardžiai: *dveji*, *dvejos*; *treji*, *trejos*; *ketveri*, *ketverios*; *penkeri*, *penkerios*; *šešeri*, *šešerios*; *septyneri*, *septynerios*; *aštuoneri*, *aštuoneros*; *devyneri*, *devynerios*, pvz.: *Dabar, praėjus beveik dvejiems metams, vaikai jau pradeda atsigauti <...>*. (DLKT) Dauginiai skaitvardžiai daromi iš pagrindinių skaitvardžių su priesagomis *-ejį*, *-ejos*, pvz., *treji*, *-ejos*, arba *-eri*, *-erios*, pvz., *ketveri*, *-erios*.

60 Linksniuojant skaitvardžių kirtis išlaikomas visose linksnių formose toje pačioje vietoje: *vienūolika*, *vienūolikai*; *penkiūolika*, *penkiūlikos* ir pan., plg. o kamieno I kirčiuotės daiktavardžio *jūra* kirčiavimą (plačiau žr. „Daiktavardžio“ skyrių).

Dauginis skaitvardis *vieneri, vienerios* bendrinėje kalboje pradėtas vartoti pagal analogiją su kitais dauginiais skaitvardžiais, pvz.: *Kas iš jūsų yra matę filmą „Ketverios vestuvės ir vienerios laidotuvės“?* (DLKT) Nors kalbant apie vieną daiktą, kurį įvardija daugiskaitinis daiktavardis, vartoti daugiskaitinį skaitvardį *vieneri, vienerios* atrodo nepagrįsta, tokia perteklinė vartoseną įsitvirtino. Todėl tiek *vieni, vienos*, tiek *vieneri, vienerios* laikomi bendrinės kalbos normomis, tačiau pirmenybę rekomenduojama teikti pagrindinei formai ***vieni, vienos***⁶¹.

Vartojamos ir samplaikinės dauginių skaitvardžių formos, pvz.: *Jis buvo žemas apvalainas septyniasdešimt penkerių metų vyras. Pradėjom skaičiuoti baltinius: trisdešimt ketverios kelnės ir trisdešimt treji marškiniai.* (DLKT)

Dauginiai skaitvardžiai linksniuojami savitai (žr. 29 lentelę).

29 lentelė. Dauginių skaitvardžių linksniavimas

Linksniai	Vyriškosios giminės dauginiai skaitvardžiai	Moteriškosios giminės dauginiai skaitvardžiai
V.	<i>vieni</i> / * <i>vieneri</i> ⁶² <i>dveji</i> <i>treji</i> <i>ketveri</i> <i>penkeri</i> <i>šešeri</i> <i>septyneri</i> <i>aštuoneri</i> <i>devyneri</i>	<i>vienos</i> / * <i>vienerios</i> <i>dvejos</i> <i>trejos</i> <i>ketverios</i> <i>penkerios</i> <i>šešerios</i> <i>septynerios</i> <i>aštuonerios</i> <i>devynerios</i>
K.	* <i>vienerių</i> <i>dvejų</i> <i>trejų</i> <i>ketverių</i> <i>penkerių</i> <i>šešerių</i> <i>septynerių</i> <i>aštuonerių</i> <i>devynerių</i>	* <i>vienerių</i> <i>dvejų</i> <i>trejų</i> <i>ketverių</i> <i>penkerių</i> <i>šešerių</i> <i>septynerių</i> <i>aštuonerių</i> <i>devynerių</i>

⁶¹ Plačiau žr. DLKG 1994: 241; <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/4124-vieni-vieneri>.

⁶² Žvaigždute žymimas šalutinis normos variantas.

Linksniai	Vyriškosios giminės dauginiai skaitvardžiai	Moteriškosios giminės dauginiai skaitvardžiai
N.	*vieneriems dvejiems trejiems ketveriems penkeriems šešeriams septyneriems aštuoneriems devyneriems	*vienerioms dvejoms trejoms ketverioms penkerioms šešeriams septynerioms aštuonerioms devynerioms
G.	*vienerius dvejus trejus ketverius penkerius šešerius septynerius aštuonerius devynerius	*vienerias dvejas trejas ketverias penkerias šešerias septynerias aštuonerias devynerias
Įn.	*vieneriais dvejais trejais ketveriais penkeriais šešeriais septyneriais aštuoneriais devyneriais	*vieneriomis dvejomis trejomis ketveriomis penkeriomis šešeriomis septyneriomis aštuoneriomis devyneriomis
Vt.	*vieneriuose dvejuose trejuose ketveriuose penkeriuose šešeriuose septyneriuose aštuoneriuose devyneriuose	*vieneriose dvejose trejose ketveriose penkeriose šešeriose septyneriose aštuoneriose devyneriose

7.3. Kuopiniai skaitvardžiai. Bendrinėje lietuvių kalboje vartojami aštuoni kuopiniai skaitvardžiai⁶³: *dvejetas*, *trejetas*, *ketvertas*, *penketas*, *šešetas*, *septynetas*, *aštuonetas* ir *devynetas*. Dauguma iš jų padaryti iš dauginių arba pagrindinių skaitvardžių su priesaga *-et-as*, tik skaitvardis *ketvertas* turi priesagą *-t-as*.

Kuopiniai skaitvardžiai reiškia kiekį kaip tam tikrą būrį (kuopą), kuris yra tiksliai suskaičiuojamas, pvz.: *Jie turi dvejeta arklių! Ir ketvertą vaikų!* (DLKT) Vis dėlto bendrinėje kalboje šie skaitvardžiai daug dažniau vartojami apytiksliai nusakant laiką, pvz.: *Toks dvasingas, septynetą metų praleidęs Tibete <...>. Ir sugrįžo jie tik prieš šešetą mėnesių.* (DLKT) Taip pat šie skaitvardžiai gali reikšti įvairių matų apytikslį kiekį, pvz.: *Iki Kauno – viso labo septynetas kilometrų.*

Gana dažnai šie skaitvardžiai dėl funkcinės sintaksinės darybos pereina į daiktavardžių klasę, nes reiškia ne kiekį, o tam tikrą pažymį, pvz.: *Šiandien gavau devyneta iš istorijos.*

Kuopiniai skaitvardžiai linksnijuojami kaip I linksniuotės vyr. g. daiktavardžiai (žr. 12 lentelę, plg. *vyras*).

7.4. Trupmeniniai skaitvardžiai. Šie skaitvardžiai žymi trupmenų pavadinimus ir ne visą skaitmeninį dydį.

Dažniausiai moksliniame diskurse trupmenos vadinamos skaitvardžių junginiu, sudarytu iš kiekinio pagrindinio mot. g. skaitvardžio (trupmenos skaitiklis) ir iš kelintinio įvardžiutinio mot. g. skaitvardžio (trupmenos vardiklis), pvz.: *viena trečioji*; *penkios antrosios* ir pan. Taip pat abu šie dėmenys gali būti sudaryti iš dviejų skaitvardžių, pvz.: *trisdešimt aštuonios šimtosios* ir pan.

Reiškiant ne visą skaitmeninį dydį, gana įprasta vartoti dūrinius, sudarytus iš skaitvardžio kamieno ir daiktavardžių *dalis*, *pusė* kamienų, pvz.: *trečdalis*, *pustrečio*, plg. galūnės vedinį *ketvirtis*. *Pusė* gali reikšti trupmeną *viena antroji*, *ketvirtadalis* – *vieną ketvirtąją*. Tradiciškai šie žodžiai laikomi daiktavardžiais, o ne skaitvardžiais. Pagrindinis skyrimo skirtingoms kalbos dalims kriterijus – reikšmė. Jei žodžiai, pvz., *trečdalis*; *pusantro*, *-os* ir kt., reiškia konkrečią trupmeną, jie gali būti laikomi skaitvardžiais: *Ne vėliau kaip per*

⁶³ Žodis *vienetas* paprastai yra daiktavardis, o ne skaitvardis, pvz.: *Tas pats dydis gali būti matuojamas skirtingais vienetais.* (LKŽe)

pusantro mėnesio nuo programos projektų pateikimo termino. (DLKT) Pasverkite pusantro kilogramo miltų. Jei šie žodžiai reiškia apytikslį kiekį (plg. poveiksmius daug, apščiai ir kt., daiktavardžius daugelis, daugybė, aibė ir pan.), jie laikytini daiktavardžiais, pvz.: O prieš mirtį jis sakė, kad daug žmonių, gal trečdalis, šungalviais virs. (DLKT)

7.5. Kelintiniai skaitvardžiai. Šie skaitvardžiai reiškia skaičiumi nurodomą daiktų eilę, pvz.: Stoviu eilėje penkta nuo galo. Pagal pasiekimus ji antra klasėje.

Kelintinių skaitvardžių daryba įvairuoja. Skaitvardžiai nuo vieno iki dešimt (*pirmas, -a; antras, -a; trečias, -ia; ketvirtas, -a; penktas, -a; šeštas, -a; septintas, -a; aštuntas, -a; devintas, -a; dešimtas, -a*) gali būti sudaromi šiais būdais: a) prie pagrindinio skaitvardžio kamieno pridėdant priesagą *-tas, -ta* (*šeštas, -a; penktas, -a*); b) turi skirtingą šaknį (supletyvinis būdas), pvz.: *pirmas, -a; antras, -a*. Keletas priesagos *-tas, -ta* vedinių turi pakitusią kamieno formą (*trečias, -ia* (plg. *trys*); *ketvirtas, -a* (plg. *keturi*); *septintas, -a* (plg. *septyni*); *aštuntas, -a* (plg. *aštuoni*); *devintas, -a* (plg. *devyni*)).

Kiti vienkamieniai kelintiniai skaitvardžiai sudaromi su priesaga *-tas, -ta* (*vienuoliktas, -a; devynioliktas, -a*). Skaitvardžių, reiškiančių dešimtis (*dešimtas, -a; dvidešimtas, -a*), ir tūkstantas, *-a* priesaga *-t* greičiausiai susiliejo su jų kamieno galo priebalsiu *t*. Skaitvardžiai *šimtas, -a; milijonas, -a* nuo pagrindinių skiriasi tik tuo, kad turi abiejų giminių formas. Vis dėlto dabartinėje lietuvių kalboje šios formos nebevartojamos. Jas išstūmė įvardžiuotinės formos, pvz., *šimtas, -oji* (*milijonas, -oji* vartojama ypač retai). Iš pagrindinių samplaikinių skaitvardžių kelintiniai skaitvardžiai daromi tik prie paskutinio samplaikos skaitvardžio kamieno pridėdant priesagas *-tas, -ta*, pvz.: *dvidešimt šeši – dvidešimt šeštas, -a* arba pakeičiant paskutinį pagrindinį skaitvardį kelintiniu, pvz.: *trisdešimt vienas, -a – trisdešimt pirmas, -a*.

Kelintiniai skaitvardžiai kaitomi **gimine, skaičiumi** ir **linksniu**, kaip būdvardžiai, pvz.: *pirmas vaikas – pirmi žodžiai; pirmą žibutę – pirmas dalis*. Taip pat šie skaitvardžiai gali turėti bevardės giminės formas, paprastai vartojamas teiginių eilei nusakyti, pvz.: *Pirma – pavalgyk, antra – paruošk pamokas*. Su būdvardžiais šiuos skaitvardžius sieja ir tai, kad jie gali turėti įvardžiuotines formas, pvz.: *pirmoji žibutė; antroji dalis; dešimtas mėnuo*. Su būdvardėjęs skaitvardis *pirmas, -a* gali būti laipsniuojamas. Vartojamos aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio formos *pirmesnis, pirmiausias*.

Kelintiniai skaitvardžiai linksniuojami kaip būdvardžiai *geras*, *-a* (žr. 20, 22 lenteles). Linksniuojant samplaikinius kelintinius skaitvardžius, linksniuojamas tik paskutinis žodis, pvz., vns. V.: *trisdešimt devintas*, *-a*; K. *trisdešimt devinto*, *-os*; *du šimtai antras*, *-a*; *du šimtai antro*, *-os*.

8. ĮVARDIS

Įvardis – savarankiška kalbos dalis, kuriai priklauso apibendrintos reikšmės žodžiai, nurodantys daiktus ar ypatybes, bet neišreiškiantys tų daiktų ar ypatybių konkretaus turinio (LKG 1965: 636). Įvardžiai išskiria, identifikuoja ir diferencijuoja daiktus, reiškinius, požymius, asmenis komunikacijos akte, bet jų neįvardija, pvz.: *Tačiau Grėtė nenusileido. Ji kaprizingai mostelėjo galva ir toliau niūniavo.* (DLKT) Dėl nurodomosios reikšmės tam tikri įvardžiai (*jis, ji; tas, ta, tai; šitas, šita, šita(i); anas, ana; toks, tokia* ir kt.) gali būti vadinami daiktavardžių, būdvardžių ir kitų kalbos dalių pakaitalais (substitutais).

Pagal reikšmę (įvardžių nurodomieji santykiai gana įvairūs) skiriamos keturios pagrindinės įvardžių grupės: 1) asmeniniai, pvz.: *aš (mes); tu (jūs); jis, ji; saveš; manasis, -oji* ir kt., 2) parodomieji (apibrėžiamieji), pvz.: *tas, -a; šis, -i; anas, -a; toks, -ia* ir kt., 3) klausiamieji ir santykiniai, pvz.: *kas; koks, -ia; kuris, -i* ir kt., 4) neapibrėžiamieji, pvz.: *kas, kažkas; vienas, -a; kitoks, -ia; visas, -a; niekas; pats, -i* ir kt., 5) pabrėžiamasis įvardis yra tik vienas – *pats, -i* (plačiau apie įvardžių reikšmines grupes žr. 30 lentelę).

30 lentelė. Įvardžių reikšminės grupės

Asmeniniai	Parodomieji (apibrėžiamieji)	Klausiamieji ir santykiniai	Neapibrėžiamieji
Pagrindiniai: <i>aš (mes); tu (jūs); jis, ji; tamsta 'tu'</i>	<i>tas, ta, tai; šis, ši; šitas, šita; anas, ana; toks, tokia; šioks, šiokia; šitoks, šitokia; anoks, anokia; tas pats, ta pati</i>	<i>kas; kuris, -i; katras, -a; koks, kokia; keli, kelios; keleri, kelerios; kelintas, -a; keliolika, keletas</i> ⁶⁴	Nežymimieji: <i>kas; koks, kokia; kuris, -i; katras, -a; keli, -ios; keleri, -ios; kelintas, -a; kelio-likas, keletas; keliasdešimt; kažkas; kažkoks, kažkokia; kažkuris, -i; kas nors; koks nors, kokia nors; kuris nors, kuri nors; bet kas; bet koks, bet kokia; bet kuris, bet kuri; vienas, -a; vienas kitas, viena kita; kitas, -a; toks, -ia; šis tas; šioks toks, šiokia tokia</i>

64 Skirtingoms reikšminėms grupėms priklausančys įvardžiai paryškinti.

Asmeniniai	Parodomieji (apibrėžiamieji)	Klausiamieji ir santykiniai	Neapibrėžiamieji
Sangražinis: <i>savęs</i>			Atskiriamieji: <i>vienas, -a; kitas, -a; vie-</i> <i>noks, -ia; kitoks, -ia; tam</i> <i>tikras, tam tikra</i>
Savybiniai ⁶⁵ : <i>mano, tavo,</i> <i>savo; ma-</i> <i>nas, -a,</i> <i>tavas, -a,</i> <i>savas, -a; ma-</i> <i>nasis, manoji;</i> <i>tavasis, -oji;</i> <i>savasis, -oji;</i> <i>maniškis, -ė,</i> <i>taviškis, -ė,</i> <i>saviškis, -ė,</i> <i>mūsiškis, ė,</i> <i>jūsiškis, -ė</i>			Apibendrinamieji: teigiamieji: <i>visas, -a; visi,</i> <i>visos; visoks, visokia; abu,</i> <i>abi; abeji, abejos; kiekvie-</i> <i>nas; daug kas;</i> neigiamieji: <i>niekas; nė vie-</i> <i>nas, nė viena; joks, -ia; nė</i> <i>koks, nė kokia</i>

Kai kurie įvardžiai priklauso skirtingoms reikšminėms grupėms, pvz., *koks, -ia* gali būti klausiamasis, neapibrėžiamasis nežymimasis ar santykinis įvardis (žr. 30 lentelėje paryškintus pavyzdžius). Tai lemia šių įvardžių reikšmės skirtumai, išryškėjantys vartosenoje, pvz.: *Koks tavo vardas?* ir *Koks gražus tavo naujasis paltas. Koks darbas, toks ir užmokestis.*

Asmeniniai įvardžiai. Pagrindiniai įvardžiai *aš, tu* nurodo asmenis, kurie yra komunikacijos dalyviai. Įvardis *jis, ji* nurodo ir asmenis, ir daiktus, apie kuriuos kalbama (nurodo asmenis, tiesiogiai nedalyvaujančius komunikacijos procese). Įvardžiai *tamsta* ir *pats, pati* yra *tu* sinonimai. Jie dabartinėje lietuvių kalboje vartojami gana retai. Dažniausiai fiksuojami grožinėje literatūroje, pvz., *Iš kur tamsta?* (DLKT)

⁶⁵ A. Rosino teigimu, „bendrinė kalba neturi savybinių įvardžių; posesyviniai santykiai joje, be kitų priemonių, reiškiami asmeninių įvardžių kilmininku arba naudinininku“ (Rosinas 1988: 228).

Sangražinis įvardis *savęs* susijęs su visais asmenimis (kalbėtoju, pašnekovu ir asmeniu, apie kurį kalbama) grįžtamuju ryšiu. Jis rodo, kad asmuo kreipia veiksmą į save, pvz.: *Aš nepabėgsiu nuo savęs. Tu nepabėgsi nuo savęs. Jis nepabėgs nuo savęs. Mes nepabėgsime nuo savęs* ir pan.

Savybiniai įvardžiai nurodo daikto ar asmens priklausymą kitam asmeniui ar kitiems asmenims. Dabartinėje kalboje formos *manas*, *-a*; *tavas*, *-a* vartojamos retai, pvz.: *Ir sudrebės mana širdis.* (DLKT) Jas nukonkuruoja įvardžiutinės formos *manasis*, *-oji*; *tavasis*, *-oji*, pvz., *Ten manasis kelias, mano paskirtis, mano lemtis* <...>. (DLKT)

Parodomieji (apibrėžiamieji) įvardžiai (žr. 30 lentelę) nurodo žinomus, apibrėžtus daiktus ar dalykus, asmenis arba ypatybes kalbėtojo atžvilgiu, pvz.: *Šita knyga labai įdomi. Šiame kelyje daug duobių.* Visi šie įvardžiai pagal vartojimą yra būdvardiškieji, todėl kaitomi skaičiais, linksniais ir giminėmis. Įvardžiai, kurie rodo daiktus ir asmenis, nustato tam tikrą vietą kalbančiojo atžvilgiu: *šis, ši; šitas, šita* (artumo ryšys), *tas, ta; anas, ana* (atstumo ryšys). Ypatybes rodantys įvardžiai: *toks, tokia, šitoks, šitokia, šioks, šiokia, anoks, anokia.*

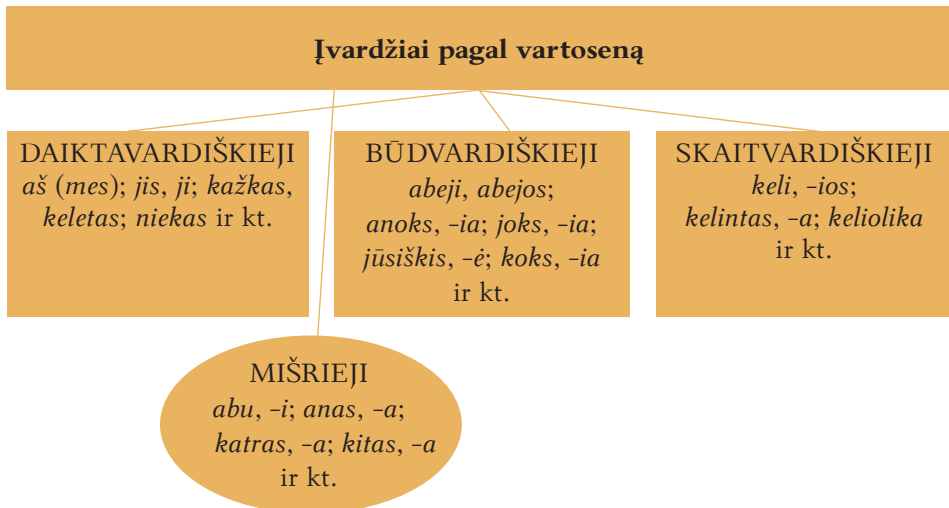
Klausiamieji ir santykiniai įvardžiai. *Klausiamaisiais* vadinami įvardžiai, kuriais klausama apie asmenį ar daiktą. Jie paprastai eina sakinio pradžioje, pvz., *Kas šiandien nedalyvauja paskaitose?* Tie patys įvardžiai, jungiantys sakinių dėmenis, laikomi santykiniais, pvz., *Aš nežinau, kas šiandien nedalyvauja paskaitose. Santykiniai* įvardžiai prijungiamojo sakinio pagrindiniame dėmenyje dažnai turi atliepiamuosius žodžius, pvz., *Kas neatėjo, tas nesusižinos svarbių naujienų.*

Neapibrėžiamieji įvardžiai (žr. 30 lentelę) nurodo daiktus ar ypatybes, tačiau jų tiksliai neidentifikuoja (neapibrėžia). Nežymimieji įvardžiai nuo klausiamųjų skiriasi tuo, kad nereikalauja atsakymo, pvz.: *Nesvarbu, kas kam pameluos. Kad tik vaikų neišgąsdintų koks šuo.*

Pagal panašumą į kitus vardažodžius ir vaidmenį sakinyje įvardžius galima skirstyti į tris grupes: 1) **daiktavardiškuosius** (atitinka daiktavardžius), pvz., *Aš jau atvykau*; 2) **būdvardiškuosius** (atitinka būdvardžius), pvz., *Bet kokia dovana džiugina*; ir 3) **skaitvardiškuosius**⁶⁶; pvz., *Kelinta šiandien die-*

⁶⁶ DLKG (2006: 251–252) skaitvardiškųjų įvardžių reikšminė grupė neskiriama, tačiau kituose morfologijos tyrimuose ši atskira grupė fiksuojama (Paulauskienė 1994: 250) ar akcentuojamas šio tipo įvardžių kaitybės ir reikšmės panašumas į skaitvardžius (LBK 2014: 222).

na? Pagal vartoseną kai kurie įvardžiai gali būti ir daiktavardiškieji, ir būdvardiškieji, todėl šioje gramatikoje jie vadinami **mišriaisiais** (žr. 11 pav.).

11 pav. Įvardžių grupės pagal vartoseną ir reikšmę

8.1. Įvardžio gramatinės kategorijos

Įvardžių vartosenos, kaitybos ir kiti skirtumai susiję su gramatinių kategorijų (giminės, skaičiaus ir linksnio) ypatybėmis. Būdvardiškiems įvardžiams būdingos tos pačios gramatinės kategorijos, kaip ir būdvardžiams (derinami giminėmis, skaičiais ir linksniais su sakinyje vartojamais daiktavardžiais). Daiktavardiškieji įvardžiai (kaip ir daiktavardžiai) kaitomi skaičiais ir linksniais, kai kurie iš jų turi giminę, tačiau yra įvardžių, kurie giminės neturi (*aš, tu*). Taip pat yra įvardžių, kurie nekaitomi (*mano, savo, tavo*).

8.1.1. Giminės kategorija. Būdvardiškųjų, daiktavardiškųjų ir skaitvardiškųjų įvardžių giminės kategorijos ypatybės turi tam tikrų skirtumų. Įvardžiai, kaitomi giminėmis, vadinami *gimininiais*, nekaitomi – *negimininiais* (*aš, tu, savęs, kas*). Gimininiai yra ne tik būdvardiškieji, bet ir kai kurie daiktavardiškieji.

tavardiškieji (*jis, ji; tas, ta* ir kt.) ar skaitvardiškieji (*keli, kelios; kelintas, -a*⁶⁷) įvardžiai. Šie įvardžiai gali būti dviejų giminių: vyriškosios ir moteriškosios, tačiau dalis iš jų turi ir daiktavardiškai vartojamas bevardės giminės (negimininės) formas (*tas, ta, tai; visas, visà, vîsa*), kurios nurodo apibendrintus reiškinius. Minėtos formos, eidamos veiksmu, derinamos su būdvardžių bevardės giminės formomis, kurios eina tariniu (*Visa tai stebėti buvo nuostabu.*). Būdvardiškai vartojami įvardžiai bevardės giminės formų neturi.

Kalbant apie įvardžių giminės raišką, akcentuotina keletas vartosenos atvejų.

Apibendrinamąja reikšme sinonimiškai vartotinos tiek įvardžių *tas, ta; vienas, -à; kitas, -à* gimininės formos, tiek negimininės formos *tai; vîena; kîta* (šios formos vertinamos kaip lygiaverčiai normos variantai (KPGF 2002: 17; LBK 2014)), pvz.: *Į tai (tą) reikia atkreipti dėmesį. Viena (vieną) galvoji, o kita (kitą) sakai*. Vis dėlto daugelyje tekstų negimininės formos vartojamos daug dažniau negu gimininės, pvz.: *hipokritas – tai veidmainis, žmogus, kuris vieną sako, o kita daro*.

Kai įvardis *tas* vartojamas apibendrinamąja reikšme kilmininko, naudininko ir įnagininko pozicijose, šių formų sinonimija su bevardės giminės formomis negalima (KPGF 2002: 17; LBK 2014: 230), pvz.: *Nesakau, jog to nereikia daryti. Tam reikia pastangų, tačiau kiekviena įveikta kliūtis yra žingsnis brandos link. Mokslininkai susidomėjo tu, kas slypi po Drakulos pilimi*. Kaip lygiaverčiai variantai vertintini įvardžio *tas* vyriškosios giminės vardininkas bei galininkas ir bevardės giminės formos *tai, tatai*, pvz., *Tą / tai reikėtų įrodyti* (KPGF 2002: 17).

Bendrinėje kalboje įvardis *keletas*⁶⁸ yra vyriškosios giminės⁶⁹, pvz.: *Pirmoji stadija prasideda praėjus keletui dienų / savaitių (dažniausiai – 10 dienų) po borelių patekimo į organizmą*.

67 Nevartotinos įvardžio *kelintas, -a* vyriškosios giminės kilmininko formos mėnesio dienai nusakyti, nes šio įvardžio giminė turi būti suderinta su daiktavardžio *diena* moteriškąja gimine. Minėtina, kad įvairaus pobūdžio tekstuose tokių vartosenos klaidų beveik nepasitaiko, išskyrus laisvųjų stilių pavyzdžius, kurie negali būti priskiriami bendrinės kalbos vartojimo sričiai.

68 Kuopiniai skaitvardžiai su priesaga *-et-* taip pat yra tik vyriškosios giminės.

69 Žr.: BLK 2014: 231; <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/1394-keletas-keleta-ivardis-gimine>.

8.1.2. Skaičiaus kategorija. Dauguma įvardžių turi du skaičius: vienaskaitą ir daugiskaitą, tačiau kai kurie įvardžiai turi ir dviskaitos (kai nurodomi du asmenys ar daiktai) formas. Dažniausiai bendrinėje kalboje vartojamos šios daiktavardiškųjų asmeninių įvardžių dviskaitos formos: *mudu, mudvi; judu, judvi; juodu (jiedu), jiedvi, jodvi*. Nykstant dviskaitos formoms, opozicija *du asmenys / daugiau kaip du asmenys* bendrinėje kalboje neišlaikoma, todėl, nurodant du asmenis ar daiktus, gali būti vartojamos ir daugiskaitos formos.

Taigi dabartinėje kalboje sinonimiškai vartojamos asmeninių ir parodomųjų įvardžių daugiskaitos bei dviskaitos formos, pvz.: *Vėliau mudu susitikome didžiojoje scenoje, per koncertus. Pirmą kartą mudu susitikome 1906 metais Saliamono Banaičio spaustuveje <...>. Mes spaustuveje sukeldavome daug triukšmo ir mašinomis, ir savo garsiomis kalbomis. Kaip judvi susitikote ir nuo ko prasidėjo bendras jūsų kūrybos kelias*. Daugiausia dviskaitos formų fiksuojama laisvojo stiliaus tekstuose, o moksliniuose tekstuose dominuoja daugiskaitos formos.

Bendrinėje kalboje pirmenybė teikiama šioms įvardžių dviskaitos formoms: *juodu, jiedvi; tuodu, tiedvi; šiuodu, šiedvi*. Formos *jiedu, jodvi (juodvi); tiedu, tiedvi (tuodvi); šiedu, šiedvi (šiodvi)* laikomos šalutiniais normos variantais (KPGF 2002: 23, <https://vlkk.lt/konsultacijos/3966-judvieju-ivardziai-dviskaita>). Taigi „dabartinėje lietuvių kalboje kinta įvardžių dviskaitos pagrindinių bei šalutinių normos variantų vartojimas, t. y. šalutiniai variantai pamažu išstumia pagrindinius. Bet tai būdinga tik vyr. g. vardininko linksnio formoms“ (Krikštaponytė 2013: 189).

Įvardžius *abu, -i* ir *keli, -ios* vartojant su daugiskaitiniais ar daugiskaitiškai vartojamais daiktavardžiais, teiktinos tik dauginės jų formos *abeji, abejos* ir *keleri, kelerios* (KPGF 2002: 24), pvz.: *Stebėjau kelerias varžybas. Nusipirkau abejus marškinius* (plg. dauginių skaitvardžių vartojimą, žr. 7.2 poskyrį).

8.1.3. Linksnio kategorija. Atskirai aptariamas reikšminių įvardžių poklasių linksniavimas, nes jis turi tam tikrų ypatumų.

Asmeninių pagrindinių įvardžių linksniavimas

Negimininiai įvardžiai *aš, tu* linksniuojami savitai. Jų vienaskaitos ir daugiskaitos formos turi skirtingas šaknis (žr. 31 lentelę).

31 lentelė. Įvardžių *aš, tu* linksniavimas

Linksnis	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>aš, tu</i>	<i>mes, jūs</i>
K.	<i>manęs / mano, tavęs / tavo</i>	<i>mūsų, jūsų</i>
N.	<i>man, tau</i>	<i>mums, jums</i>
G.	<i>mane, tave</i>	<i>mus, jus</i>
Įn.	<i>manimi, tavimi</i>	<i>mumis, jumis</i>
Vt.	<i>manyje, tavyje</i>	<i>mumyse, jumyse</i>

Asmeninis įvardis *jis, ji* yra gimininis, todėl turi vyriškosios ir moteriškosios giminės formas, kurios daugiskaitos kilmininke sutampa (žr. 32 lentelę).

32 lentelė. Įvardžio *jis, ji* linksniavimas

Linksnis	Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>jis, ji</i>	<i>jie, jos</i>
K.	<i>jo, jos</i>	<i>jų, jų</i>
N.	<i>jam, jai</i>	<i>jiems, joms</i>
G.	<i>jį, ją</i>	<i>juos, jas</i>
Įn.	<i>juo, ja</i>	<i>jais, jomis</i>
Vt.	<i>jame, joje</i>	<i>juose, jose</i>

Asmeninių įvardžių daugiskaitos formos *mes, jūs, jie, jos* gali turėti dviskaitos formų, kai nurodomi du asmenys, pvz.: *mudu, mudvi; judu, judvi; juodu / jiedu, jiedvi*. Šios formos linksniuojamos panašiai kaip pagrindinis skaitvardis *du, dvi* (žr. 33 lentelę).

33 lentelė. Asmeninių įvardžių dviskaitos formų linksniavimas

Linksnis	Vyr. g. / dgs.	Mot. g. / dgs.
V.	<i>mudu, judu; juodu / jiedu</i>	<i>mudvi, judvi; jiedvi, jodvi</i>
K.	<i>mudviejų, judviejų; jūdviejų</i>	<i>mudviejų, judviejų; jūdviejų</i>
N.	<i>mudviem, judviem; jiedviem / jiemdviem</i>	<i>mudviem, judviem; jodviem / jomdviem</i>
G.	<i>mudu, judu; juodu / jiedu</i>	<i>mudvi, judvi; jiedvi, jodvi</i>
Įn.	<i>mudviem, judviem; jiedviem / jiemdviem</i>	<i>mudviem, judviem; jodviem / jomdviem</i>
Vt.	<i>*mudviejuose, *judviejuose; —</i>	<i>*mudviejose, *judviejose; —</i>

Dviskaitos vardininko ir galininko formos sutampa, be to, linksniavimo paradigmoje labai daug homoformų (žr. paryškintas formas 33 lentelėje). Vietininko formos nevartojamos arba vartojamos labai retai.

Negimininis sangražinis įvardis *savęs* dėl savitos reikšmės neturi vardininko, nes niekada nereiškia sakinio veikėjo (neina veiksniumi) (žr. 34 lentelę).

34 lentelė. Sangražinio įvardžio linksniavimas

Linksnis	Vienaskaita
V.	—
K.	<i>savęs</i>
N.	<i>sau</i>
G.	<i>save</i>
Įn.	<i>savimi</i>
Vt.	<i>savyje</i>

Negimminis įvardis *tamsta* linksniuojamas kaip *o* kamieno daiktavardžiai (žr. 13 lentelę, plg. *mama*).

Savybei rodyti kai kurie asmeniniai, sangražinis, kai kurie klausiamieji ir kt. įvardžiai turi specialų kilmininką: *mano, tavo, savo, kieno, niekieno* (greta *manęs, tavęs, savęs, ko, nieko*). Įvardžiutinės savybinių įvardžių *manasis, manoji; tavasis, -oji* ir kt. formos linksniuojamos kaip įvardžiutiniai būdvardžiai (žr. 26, 27 lenteles). Priesagos *-iškis* vediniai linksniuojami kaip *namiškis, -io; brolis, -io* tipo daiktavardžiai, o priesagos *-iškę* vediniai – kaip daiktavardis *namiškė, -ės*.

Parodomieji įvardžiai yra gimininiai, jie linksniuojami (žr. 35 lentelę) panašiai kaip būdvardžiai.

35 lentelė. Parodomųjų įvardžių linksniavimas

Linksnis	Vyr. g. / vns.	Vyr. g. / dgs.	Mot. g. / vns.	Mot. g. / dgs.
V.	šis šitas tas toks	šie šitie tie tokie	ši šita ta tokia	šios šitos tos tokios
K.	šio šito to tokio	šių šitų tų tokių	šios šitos tos tokios	šių šitų tų tokių
N.	šiam šitam tam tokiam	šiems šitiems tiems tokiems	šiai šitai tai tokiai	šioms šitoms toms tokioms
G.	šį šitą tą tokį	šiuos šituos tuos tokius	šių šitų tų tokių	šias šitas tas tokias
Įn.	šiuo šituo tuo tokiu	šiais šitais tais tokiais	šia šita ta tokia	šiomis šitomis tomis tokiomis
Vt.	šiamė šitame tame tokiamė	šiuose šituose tuose tokiuose	šioje šitoje toje tokioje	šiose šitose tose tokiose

Įvardis *anàs*, *anà* linksniuojamas kaip *šitas*, *-à*, o įvardžiai *šitoks*, *šitokia*, *šiòks*, *šiokià*, *anóks*, *anókia* – kaip įvardis *tóks*, *tokià* (žr. 35 lentelę).

Neapibrėžiamųjų įvardžių *kažin kas*, *kas nors*, *bet kas*, *kai kas* ir pan. linksniuojamas tik samplaikos dėmuo *kas* (žr. 36 lentelę).

36 lentelė. Neapibrėžiamųjų įvardžių linksniavimas

Linksnis	Vienaskaita
V.	<i>kažin / kažì kas, kas nors, bet kas, kai kas, kas ne kas</i>
K.	<i>kažin / kažì ko, ko nors, bet ko, kai ko, ko ne ko</i>
N.	<i>kažin / kažì kam, kam nors, bet kam, kai kam, kam ne kam</i>
G.	<i>kažin / kažì kà, kà nors, bet kà, kai kà, kà ne kà</i>
Įn.	<i>kažin / kažì kuo, kuo nors, bet kuo, kai kuo, kuo ne kuo</i>
Vt.	<i>*kažin kame, kame nors, bet kame, kai kame, kame ne kame</i>

Šių įvardžių vietininko formos, kalbant apie asmenis ar gyvius, nevartojamos. Paprastai jos vartojamos tam tikrai neapibrėžtai vietai erdvėje nusakyti.

Pažymimieji įvardžiai sudaryti iš asmeninių ir parodomųjų įvardžių, pridedant sujvardėjusius daiktavardžius *pats*, *pati* arba iš jų kilusią dalelytę *pat*: a) *aš pats*, *tu pats*, *jis pats*, *mes patys...*; b) *tas pats* ir *tas pat*; *ta pati* ir *ta pat*; *toks pats* ir *toks pat*; *tokia pati* ir *tokia pat...* Linksniuojami abu įvardžiai, vyriškosios ir moteriškosios giminės daugiskaitos kilmininko formos yra identiškos (žr. 37 lentelę).

37 lentelė. Pažymimųjų įvardžių linksniavimas

Linksnis	Vyr. g. / vns.	Vyr. g. / dgs.	Mot. g. / vns.	Mot. g. / dgs.
V.	<i>tas pats</i>	<i>tie patys</i>	<i>ta pati</i>	<i>tos pačios</i>
K.	<i>to paties</i>	<i>tų pačių</i>	<i>tos pačios</i>	<i>tų pačių</i>
N.	<i>tam pačiam</i>	<i>tiems patiems</i>	<i>tai pačiai</i>	<i>toms pačioms</i>
G.	<i>tą patį</i>	<i>tuos pačius</i>	<i>tą pačią</i>	<i>tas pačias</i>
Įn.	<i>tuo pačiu</i>	<i>tais pačiais</i>	<i>ta pačia</i>	<i>tomis pačiomis</i>
Vt.	<i>tame pačiame</i>	<i>tuose pačiuose</i>	<i>toje pačioje</i>	<i>tose pačiose</i>

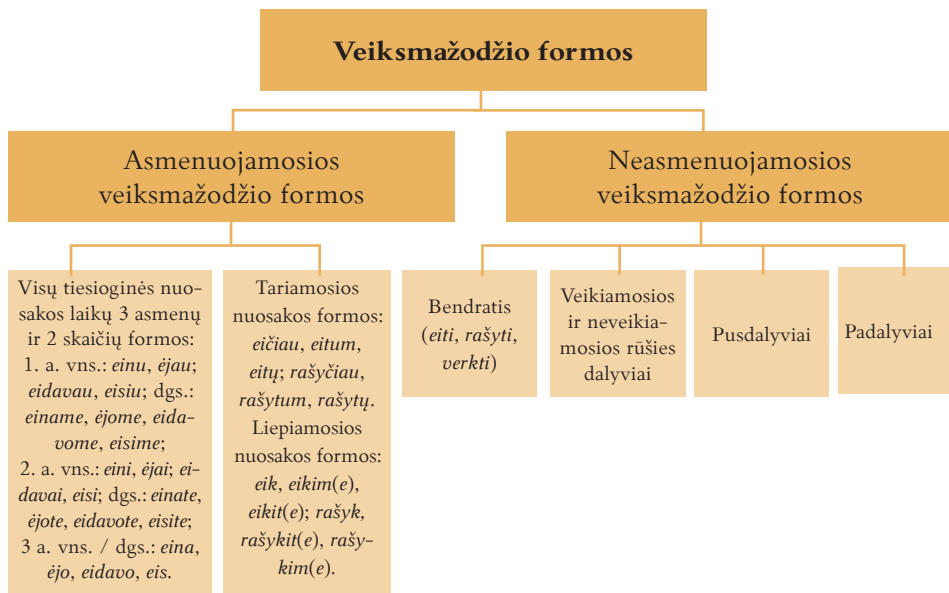
Klausiamieji-santykiniai įvardžiai linksniuojami kaip atitinkamo kaimieno daiktavardžiai ar būdvardžiai.

9. VEIKSMAŽODIS

Veiksmažodis yra savarankiška kalbos dalis, reiškianti veiksmą arba būseną, t. y. procesą (DLKG 1994: 282; Paulauskienė 1994: 262; Ramonienė, Pribušauskaitė 2003: 27 ir kt.), pvz.: *eiti, eina, ėjo; skaudėti, skauda, skaudėjo; grybauti, grybauja, grybavo*. Veiksmažodis turi laiko, nuosakos, asmens, skaičiaus, rūšies, veiksmo (aspekto) ir tranzityvumo gramatines kategorijas⁷⁰.

Veiksmažodžio formos, reikšmė ir bendrosios ypatybės. Pagal tai, ar veiksmažodžio forma gali būti kaitoma asmenimis, skiriamos **asmenuojamosios** ir **neasmenuojamosios** veiksmažodžių formos (žr. 12 pav.). Neasmenuojamosios formos gali būti visai nekaitomos (pvz., bendratis) arba kaitomos giminėmis ir linksniais (pvz., dalyviai).

Pagrindinės veiksmažodžio formos, nepadarytos iš jokių kitų veiksmažodžio formų, yra **bendratis**, **esamasis laikas** ir **būtasis kartinis laikas**, pvz.: *kalti, kala, kalė; važiuoti, važiuoja, važiovo*. Iš šių formų nekaitoma tik

12 pav. Asmenuojamosios ir neasmenuojamosios veiksmažodžio formos

⁷⁰ Kai kurie tyrėjai dar skiria evidencialumo ir gyvumo kategorijas (Holvoet 2004: 105–120; Plungian 2011: 216–255; Judžentis 2012: 183–190 ir kt.).

bendratis. Ji, palyginti su kitomis veiksmažodžio formomis, reiškia labiausiai apibendrintą veiksmą. Bendrinėje kalboje bendraties priesaga yra *-ti*, tačiau sakytinėje kalboje ši priesaga dažnai trumpinama, pvz.: *Noriu pasakyti, kad neateisiu į konsultaciją*. Tiek ilgosios, tiek trumposios bendraties formos vartinamos kaip lygiaverčiai bendrinės kalbos normos variantai (KPGF 2002: 51). Sangražinės bendraties formos vartojamos rašytinėje ir sakytinėje kalboje, pvz.: *Jau reikia kelti-s; Anksti ryte sunku at-si-busti*.

Kitos dvi pagrindinės veiksmažodžio formos (esamojo ir būtojo kartinio laiko) kaitomos asmenimis, skaičiais ir linksniais.

Taigi iš vienos pagrindinių veiksmažodžio formų padaromos visos kitos asmenuojamosios ir neasmenuojamosios veiksmažodžio formos. Jei veiksmažodžio forma yra padaryta (išvesta), ji vadinama *išvestine forma*. Išvestinės formos padaromos prie tam tikros pagrindinės formos kamieno pridendant priesagą, pvz.: *saky-ti + k + ite > sakykite*, arba priešdėlį, pvz.: *te + sak-o > tesako*. Šioje gramatikoje laikomasi nuostatos, kad kai kurie dalyviai daromi ne tiesiogiai iš pagrindinės formos, bet dviem darybos etapais⁷¹. Pavyzdžiui, būtojo dažninio veikiamosios rūšies dalyvis daromas taip: I etapas – iš būtojo dažninio laiko veiksmažodžio kamieno pridendant galūnę *-ęs* (vyr. g. vns. V.) arba priesagą *-us* ir galūnę *-i* (mot. g. vns. V.); II etapas – iš bendraties kamieno su priesaga *-dav-* padaroma būtojo dažninio laiko veiksmažodžio forma (plačiau žr. „Morfemikos“ skyrių).

Daugiausia išvestinių veiksmažodžio formų padaroma iš **bendraties kamieno** (žr. 38 lentelę).

Dėl reikiamybės dalyvio ir būdinio priskyrimo veiksmažodžio formoms vienos nuomonės nėra. Kai kurie kalbininkai reikiamybės dalyvį siūlo laikyti būdvardžiu, tačiau *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* ir kituose leidiniuose jis priskiriamas prie neveikiamųjų dalyvių klasės (LKG II 1971: 347; Paulauskienė 1994: 184; DLKG 1997: 354–355; Rimkutė 2003: 640 ir kt.). Šioje gramatikoje reikiamybės dalyvis sąlygiškai priskiriamas dalyvių kla-

⁷¹ Mokykliniuose vadovėliuose ir įvairiose gramatikose (DLKG 2006: 359 ir kt.) paplitęs veikiamųjų būsimosios ir būtojo dažninio laikų dalyvių darybos afiksų *-siant*, *-davus* skyrimas yra netikslus, nes paslepia šių dalyvių formavimosi sąsajas su atitinkamomis būsimosios ir būtojo dažninio laikų veiksmažodžių formomis. Todėl, skiriant dvi atskiras priesagas ir šių dalyvių darybą vertinant kaip du darybos etapus, galima geriau suprasti formų reikšmių kitimą, o kartu ir lengviau atpažinti minėtas formas.

38 lentelė. Iš bendraties kamieno padaromos veiksmažodžio formos

Iš bendraties kamieno padaroma asmenuojamoji veiksmažodžio forma	Iš bendraties kamieno padaroma neasmenuojamoji veiksmažodžio forma
Būsimasis laikas: <i>maty(ti) + s + (i)u > matysiu</i>	Būtojo dažninio l. veikiamosios rūšies dalyvis: 1) <i>matydav-o + us + -i > matydavusi; matydav-o + -ęs > matydavęs;</i> 2) <i>matyti + dav + -o</i>
Būtasys dažninis laikas: <i>matý(ti) + dav + o > matydavo</i>	Būsimojo l. veikiamosios rūšies dalyvis: 1) <i>matys-i + (i)ant + -is, -i > matysiantis, matysianti;</i> 2) <i>maty(ti) + s + i</i>
Liepiamoji nuosaka: <i>maty(ti) + k + ite > matykite</i>	Būtojo l. neveikiamosios rūšies dalyvis: <i>maty(ti) + t + as, -a > matytas, matyta, matyta</i>
Tariamoji nuosaka: <i>maty(ti) + t / č + -ų; -(i)au > matytų; matyčiau</i>	Būsimojo l. neveikiamosios rūšies dalyvis: 1) <i>dirbs-i + im + -as, -a, -a > dirbsimas, dirbsimà;</i> 2) <i>dirb(ti) + s + i</i>
	Pusdalyvis: <i>maty(ti) + dam + -as, -a > matydamas, matydama</i>
	Reikiamybės dalyvis: <i>rašy(ti) + tin + -as, -a, -a > rašytinas, rašytina, -a</i>
	Būdinys: <i>vary(ti) + te / tinai > varyte / varytinai</i>

sei (žr. 38 lentelę). Būdinys morfologijos tyrimuose laikomas prieveiksniu (DLKG 1997: 413), tačiau *Praktinėje lietuvių kalbos gramatikoje* (2003: 43) tradiciškai laikomas veiksmažodžio forma. Šioje gramatikoje būdinys sąlygiškai skiriamas veiksmažodžio klasei, nes nuo prieveiksnių jis skiriasi tik ribota vartoseną. Būdiniai nusako tik tos pačios šaknies veiksmažodžių žymimo veiksmo būdą, pvz.: *bėg-ti + te / tinai > bėgtė / bėgtinai* (*Bėgte nulėkiau į mokyklą.*). Labai dažnai būdinys vartojamas samplaikose kartu su bendrašaknio veiksmažodžio esamojo ir būtojo kartinio laiko forma, pvz.: *O kojos tai degte dega; Perrėžtas skruostas degte degė* <...> ‘labai skauda / skaudėjo’ (DLKT). Būdinys gali būti vartojamas ir su pusdalyviu, tačiau labai retai, pvz.: *Vos ne lėkte pralėkdami per gatvę jį pavijome.* Dažniausiai ši nekaitoma veiksmažodžio forma vartojama grožinėje literatūroje ir publicistikoje, tačiau

tam tikrų veiksmažodžių būdiniai įsitvirtinę ir sakytinėje kalboje, pvz.: *Bėgte marš! Žengte marš!*

Būsimojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis, pvz., *būsimas, būsimà, -a* yra veiksmažodžio forma, padaroma iš bendraties kamieno per tarpinį darybos etapą (žr. 38 lentelę), tačiau bendrinėje lietuvių kalboje plačiau vartojamas tik minėtas pavyzdys. Iš kitų veiksmažodžių bendraties padarytų šio dalyvio formų DLKT neužfiksuota, todėl ji laikytina nykstančia. Vis dėlto dėl kalbos glaustumo minėta veiksmažodžio forma gali būti patogesnė ir palaikytina, plg.: *Rytoj dirbsimas darbas yra kur kas sudėtingesnis* ir *Darbas, kurį dirbsime rytoj, yra kur kas sudėtingesnis*.

Iš esamojo laiko kamieno padaromos tik keturios išvestinės veiksmažodžio formos (žr. 39 lentelę).

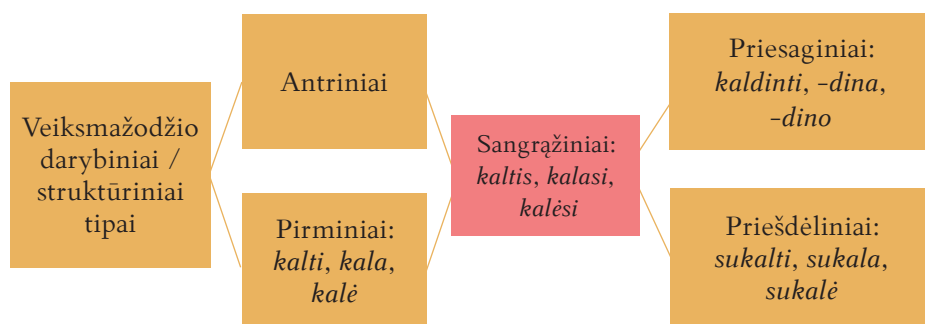
39 lentelė. Iš esamojo laiko kamieno padaromos veiksmažodžio formos

Iš esamojo laiko kamieno padaroma asmenuojamoji veiksmažodžio forma	Iš esamojo laiko kamieno padaroma neasmenuojamoji veiksmažodžio forma
Liepiamosios nuosakos struktūrinis ir semantinis variantas (dar vadinamas geidžiamąja nuosaka), pvz., <i>te + daro > tedaro; te + mato > temato / te + būna > tebūniē; galimos ir sudėtinės formos (tegul mato, tegul daro).</i>	Esamojo I. veikiamosios rūšies dalyvis: <i>mat(o) + qs > matqs; mat(o) + -ant + -is, -i > matantis, matanti</i>
	Esamojo I. neveikiamosios rūšies dalyvis: <i>neš(a) + am + -as, -a, -a > nešamas, nešamà, nēšama</i>
	Esamojo I. padalyvis: <i>tyl(i) + int > tylint</i>

Iš būtojo kartinio laiko padaromos tik dvi neasmenuojamosios formos: 1) veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko dalyvis (*mat(ė) + ės > matęs / mat(ė) + (i)us + -io, -ios > mačiusio, mačiusios*); 2) būtojo kartinio laiko padalyvis (*užges(o) + us > užgesus*).

9.1. Struktūriniai tipai

Veiksmažodžių morfeminė struktūra susijusi su jų daryba. Pirminiai (neišvestiniai) veiksmažodžiai yra nepadaryti iš kitų žodžių, todėl jų morfeminė sandara nesudėtinga. Antriniai veiksmažodžiai gali būti sudaryti su priesagomis, priešdėliais (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį), todėl jų morfeminė struktūra sudėtingesnė ir įvairesnė. Šioje gramatikoje sangrąžos dalelytė nelaikoma žodžių darybos afiksu, tačiau DLKG skiriami (1994: 406–409) sangrąžiniai veidiniai. Laikantis nuostatos, kad sangrąžiniai veiksmažodžiai gali būti traktuojami ir kaip pirminiai, ir kaip antriniai, jie vertinami kaip atskiras struktūrinis veiksmažodžių tipas. Pagal veiksmažodžių darybą ir struktūrą skiriami tam tikri veiksmažodžio tipai ir grupės (žr. 13 pav.).

13 pav. Darybiniai (struktūriniai) veiksmažodžių tipai

Veiksmažodžių struktūrinius tipus galima skirti pagal morfeminę sandarą, tik iš dalies atsižvelgiant į darybą. Paprasčiausios struktūros, kaip minėta, yra pirminiai (neišvestiniai) veiksmažodžiai, tačiau jie taip pat nevienalyčiai. Dalies jų pagrindinių formų struktūra yra stabili (visose pagrindinėse formose dvinarė): šaknis + bendratis priesaga ir esamojo ar būtojo kartinio laiko galūnės, pvz.: *aug-ti, aug-a, aug-o; kel-ti, kel-ia, kėlė; jo-ti, jo-ja, jo-jo*⁷².

72 Siekiant išvengti balsių susiliejimo, pirminių ir antrinių veiksmažodžių formose gali būti įterptinių garsų *j, v*, tačiau jie atlieka tik fonetinę funkciją ir atskiromis morfemomis nelaikomi (vadinami tuščiaisiais morfais).

Kitų pirminių veiksmažodžių struktūra yra kintamojo tipo, t. y. jų pagrindinėse formose gali būti ir dvinarė, ir trinarė struktūra (be minėtų pirminių veiksmažodžių būdingų morfemų, gali būti ir kitų afiksų). Ši kintamoji pagrindinių veiksmažodžio formų struktūra gali būti būdinga ir antriniams veiksmažodžiams, todėl pagal morfeminę struktūrą veiksmažodžiai skirstytini į tris grupes: a) kintamosios struktūros veiksmažodžiai, kurių esamojo laiko formose fiksuojamas papildomas afiksas; b) kintamosios struktūros veiksmažodžiai, kurių bendraties formoje fiksuojama papildoma priesaga; c) kintamosios struktūros veiksmažodžiai, kurių bendraties ir būtojo kartinio laiko formose fiksuojamos papildomos priesagos. Pirmajai grupei skirtini tik pirminiai veiksmažodžiai, antrajai ir trečiajai – pirminiai ir antriniai veiksmažodžiai.

Veiksmažodžiai, kurių tik esamojo laiko formoms būdingi papildomi afiksai, taip pat turi tam tikrų skirtumų. Vieni gali būti intarpiniai (t. y. jų esamojo laiko šakniai būdingas intarpas *n* (prieš *p*, *b – m*) arba intarpo pėdsakas – nosinis arba ilgasis balsis), kiti šios grupės veiksmažodžiai esamojo laiko formose turi skirtingas priesagas (žr. 40 lentelę).

40 lentelė. Kintamosios struktūros pirminiai veiksmažodžiai

Pirminių veiksmažodžių tipas ir esamojo laiko afiksas	Pavyzdžiai
intarpiniai: intarpas <i>n</i> (prieš <i>p</i> , <i>b – m</i>) arba intarpo pėdsakas	<i>tikti</i> , <i>t i – n – k a</i> , <i>tiko</i> ; <i>šlapti</i> , <i>š l a – m – p a</i> , <i>šlapo</i> ; <i>kilti</i> , <i>k y l a</i> , <i>kilo</i> ; <i>šalti</i> , <i>š q l a</i> , <i>šalo</i>
<i>sta kamieno</i> : priesaga <i>-st-</i>	<i>klys-ti</i> , <i>k l y s – s t – a</i> , <i>klyd-o</i>
<i>da kamieno</i> : priesaga <i>-d-</i>	<i>vir-ti</i> , <i>v e r – d – a</i> , <i>vir-ė</i>
<i>na kamieno</i> : priesaga <i>-n-</i>	<i>pjau-ti</i> , <i>p j a u – n – a</i> , <i>pjov-ė</i>

Yra ir tokių pirminių kintamosios struktūros veiksmažodžių, kurių esamojo laiko formoje fiksuojami ir intarpo pėdsakas, ir priesaga *-st-* arba *-n-*, pvz.: *gesti*, *gęs-t-a*, *geso*; *būti*, *bū-n-a*, *buvo*.

Veiksmažodžiai, galintys turėti priesagą tik bendraties ar (ir) būtojo kartinio laiko formose, tradiciškai vadinami *kintamosios priesagos*, arba *mišriojo*

tipo, veiksmažodžiais (DLKG 2006: 328–329). Šių veiksmažodžių struktūra (žr. 41 lentelę) susijusi tiek su pirminiais, tiek su antriniais priesaginiais veiksmažodžiais. Darybos aspektu šie veiksmažodžiai skiriasi. Kai kurie jų dabartinės lietuvių kalbos požūriu gali būti pirminiai, pvz.: *rašyti, rašo, rašė; tekėti, teka, tekėjo*, dalis – antriniai (išvestiniai), pvz.: *raityti, raito, raitė > riesti, riečia, rietė* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

41 lentelė. Kintamosios struktūros pirminių ir antrinių veiksmažodžių tipai

Kintamosios priesagos neišvestinių veiksmažodžių tipas	Pavyzdžiai
tik bendraties formai būdinga priesaga <i>-y-</i>	<i>dar-y-ti, daro, darė</i>
tik bendraties ir būtojo kartinio laiko formoms būdinga priesaga <i>-ė-</i>	<i>dulk-ė-ti, dulka, dulk-ė(j)-o</i> <i>kent-ė-ti, kenčia, kent-ė(j)-o</i> <i>gird-ė-ti, girdi, gird-ė(j)-o</i>
tik bendraties ir būtojo kartinio laiko formoms būdinga priesaga <i>-o-</i>	<i>mieg-o-ti, miega, mieg-o(j)-o</i> <i>bij-o-ti, bijo, bij-o(j)-o</i>

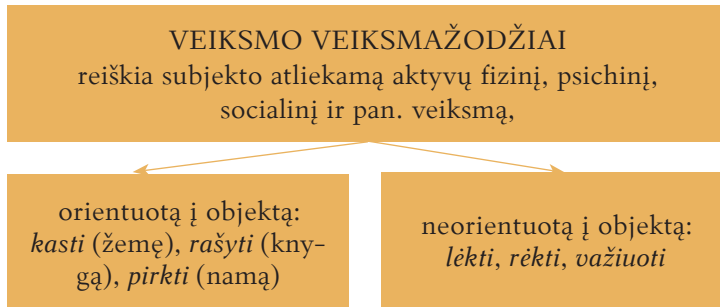
Kitų antrinių ir sangražinių veiksmažodžių struktūra yra stabili, nes priesagos, priešdėliai ir sangražos dalelytė būdingi visoms pagrindinėms formoms, pvz., *auginti, -ina, -ino; užauginti, -ina, -ino; užsiauginti, -ina, -ino*.

9.2. Reikšminės grupės

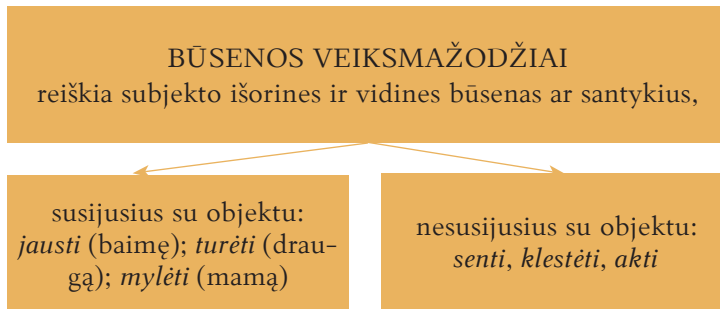
Pagal veiksmažodžių santykį su subjektu gali būti skiriamos trys bendriausios reikšminės veiksmažodžių grupės: 1) **veiksmo**, 2) **būsenos**, 3) **savaiminio proceso** veiksmažodžiai. Pirmųjų dviejų grupių veiksmažodžiai pagal subjekto santykį su veiksmu klasifikuojami smulkiau (žr. 14–15 pav.).

Būsenos veiksmažodžiai taip pat skirstomi į du tipus (žr. 15 pav.).

Savaiminio proceso veiksmažodžiai reiškia vyksmą (*snigti, sninga, snigo; aušti, aušta, aušo; lyti, lyja, lijo*), tačiau šio tipo veiksmažodžiai gali būti priskiriami ir būsenos veiksmažodžiams, nes jie iš esmės reiškia tam tikrą būseną (DLKG 1994: 282).

14 pav. Veiksmo veiksmažodžių reikšminiai tipai

15 pav. Būsenos veiksmažodžių reikšminiai tipai

9.3. Bendrosios kategorijos – tranzityvumas (sangrąža) ir veikslas

Tranzityvumas. Pagal veiksmažodžių reikšmės ir formos ypatumus bei santykį su kitais sakinio žodžiais veiksmažodžiai gali būti **tranzityviniai** (galininkiniai) ir **intransityviniai** (negalininkiniai).

Tranzityviniai žymi aktyvių veikėjų veiksmus (atsitikimus), nukreiptus į objektą. Paprastai šie veiksmažodžiai reiškiami galininku, pvz., *rašau knygą*, *keliu ranką*, *statau namą*. Tranzityvinį veiksmažodį vartojant su neiginiu, galininkas keičiamas kilmininku, pvz., *nerašau knygos*, *nekeliu rankos*, *nestatau namo*. Tranzityviniai veiksmažodžiai vartojami kalbant apie veikėjus (žmones, gyvūnus ir pan.), kurie gali valdyti ir nukreipti veiksmus į vieną ar kitą objektą (žr. 42 lentelę).

42 lentelė. Tranzityvinių veiksmažodžių vartojimo pavyzdžiai

Tranzityvinis veiksmažodis	Galininku reiškiamų teigiamųjų veiksmažodžių pavyzdžiai	Kilmininku reiškiamų neigiamųjų veiksmažodžių pavyzdžiai
<i>pirkti, perka, pirk</i>	<i>Aš ir vėl perku kalėdines dovanas.</i>	<i>Aš neperku nekokybiškų drabužių.</i>
<i>lenkti, lenkia, lenkė</i>	<i>Deja, laikas dažnai lenkia galimybes ir norus. (LKT)</i>	<i>[...] lietuvių tauta šiandien jau prieš nieką nelenkia galvos. (DLKT)</i>
<i>ėsti, ėda, ėdė</i>	<i>Žiurkė kažką ėdė. (DLKT)</i>	<i>Jos numylėtinis šios mėsos neėdė. (DLKT)</i>

Intranzityviniai veiksmažodžiai vartojami kalbant apie negyvus daiktus (reiškia statinę būklę ar savaiminį veiksmą). Tokių veiksmų subjektas nėra aktyvus veikėjas (jis yra apimtas to veiksmo). Šie veiksmažodžiai arba visai nevaldo objektinės reikšmės linksnių, arba valdo ne galininką (neiginio kilmininką), bet kitus linksnius ir prielinksnes konstrukcijas, pvz., *senti* (nevaldo linksnių); *bijoti* (valdo kilmininką), *atstovauti* (valdo naudininką) ir pan. (žr. 43 lentelę).

43 lentelė. Intranzityvinių veiksmažodžių linksnių valdymas

Intranzityvinis veiksmažodis, nevaldantis linksnių	Intranzityvinis veiksmažodis, valdantis kitą linksnį (ne galininką)	Intranzityvinis veiksmažodis, valdantis prielinksninę konstrukciją
<i>gimti, gimsta, gimė: Jai gimė sūnus.</i>	<i>siekti, -ia, -ė (su kilm.): Taigi jis atkakliai siekia tikslo. (DLKT)</i>	<i>kovoti, -oja, -ojo: O mes kovosime už savo teises. Jos vyras kovojo dėl savo gyvybės. (DLKT)</i>
<i>juoktis, -iasi, -ėsi; verkti, -ia, -ė: Akys juokiasi, širdis verkia.</i>	<i>atstovauti, -auja, -avo (su naud.): Lietuvai atstovaus Valstybinis turizmo departamentas. (DLKT)</i>	<i>tartis, -iasi, -ėsi: Tarsis su valdžios žmonėmis. (DLKT)</i>

Pagal reikšmę tranzityviniai ir intranzityviniai veiksmažodžiai gali būti skirstomi į dvi grupes (žr. 44 lentelę).

44 lentelė. (In)tranzityvinių veiksmažodžių reikšminės grupės

Tranzityvinių veiksmažodžių reikšminės grupės	Intranzityvinių veiksmažodžių reikšminės grupės
1. Parodomieji (žymi objekto kūrimą / naikinimą): <i>rašyti, ardyti, statyti</i> .	1. Savaiminiai: <i>akti, senti, plikti</i> .
2. Priežastiniai (žymi veiksmą, atliekamą tam, kad kas įvyktų): <i>sprogdinti, gesinti, juokinti</i> .	2. Judėjimo: <i>eiti, skristi, plaukti</i> .
3. Parūpinamieji (nedidelė grupė veiksmažodžių, kurių veiksmas žymi pastangą, kad veiksmas būtų atliktas kitų veikėjų): <i>keldinti</i> ‘rūpintis, kad išsikeltų’.	3. Garsų ir emocijų: <i>rėkti, šaukti, juoktis, verkti</i> .
	4. Vaizdų: <i>žerėti, juoduoti, šviesti</i> .
	5. Erdvinės padėties ar būvio: <i>stovėti, kabėti, tupėti</i> .

Griežtai suskirstyti visus veiksmažodžius pagal tranzityvumą neįmanoma, nes kai kurie gali būti ir tranzityviniai, ir intranzityviniai (priklauso nuo jų kontekstinės reikšmės), pvz.: *Jis bėga maratoną* ir *Jis bėgo į darbą kaip be galvos*; *Mama verda sriubą* ir *Verda sriuba*. Dalis veiksmažodžių yra tik tranzityviniai (*lydėti*), dalis – tik intranzityviniai (*būti*).

Lietuvių kalboje veiksmažodžiai gali sudaryti tranzityvumo ir intranzityvumo pagrindu susiformavusias veiksmažodžių opozicijas. Šios poros dažniausiai remiasi struktūriniais ir darybiniais skirtumais. Pagrindinės jų grupės yra šios:

- 1) giminiškų neišvestinių veiksmo ir būsenos veiksmažodžių opozitai, pvz., *kelti* (tr.) / *kilti* (intr.);
- 2) priežastinių ir nepriežastinių veiksmažodžių, priešinamų darybinėmis priemonėmis, poros, pvz., *sprog-din-ti* (tr.) : *sprogti* (intr.);
- 3) nesangrąžinių ir sangrąžinių veiksmažodžių opozitai, pvz., *ruošti* (tr.) : *ruoštis* (intr.).

Giminiškų neišvestinių veiksmo ir būsenos veiksmažodžių opozitai. Skiriasi šių porų, priešinamų pagal tranzityvumą, morfoneminė struktūra. Aktyvaus veiksmo tranzityviniai veiksmažodžiai paprastai yra *ia* kamieno (*kelia, traukia*), *na* kamieno (*griauna*), o bendrašakniai būsenos intranzityviniai veiksmažodžiai – intarpiniai (*kyla, griūva*) arba *sta* kamieno (*trūksta* ‘nuo įtampos persidalyti’). Skiriasi ir šaknies balsių kaitos laipsnis (žr. 45 lentelę).

45 lentelė. (In)tranzityvinių veiksmažodžių struktūros ypatumai

Tranzityvinis <i>ia</i> kamieno veiksmažodis	Intranzityvinis intarpinis / <i>sta</i> kamieno veiksmažodis
<i>sverti, sveria, -ė:</i> <i>Lagaminas sveria ranką.</i> (DLKT)	<i>svirti, svyra, sviro:</i> <i>Svyra</i> šermukšnių šakos. (DLKT)
<i>džiauti, džiauna, džiové:</i> <i>Žmona dažnai džiauna skalbinius.</i> (DLKT)	<i>džiūti, džiūsta (džiūva), džiūvo:</i> <i>Justas pajuto, kaip džiūsta burna.</i> (DLKT)
<i>plėsti, plečia, plėtė:</i> <i>Žmogaus socialinė raida – tai procesas, kuris plečia žmonių pasirinkimo galimybes.</i> (DLKT)	<i>plisti, plinta, plito:</i> <i>Nauji virusai plinta vis sparčiau.</i> (DLKT)

Minėtų veiksmažodžių reikšmė susijusi ir su gyvumo kategorija – intranzityviniai veiksmažodžiai paprastai derinami su negyvais subjektais, o tranzityviniai – su gyvais.

Ne visi šias poras sudarantys veiksmažodžiai dažnai vartojami dabartinėje lietuvių kalboje. Gali būti, kad vienas iš jų vartojamas dažniau, pvz., *raukti, -ia, -ė*, kitas priklauso pasyviajam leksikos sluoksniui, pvz., *rukti, runka, ruko* ‘raukti, traukti, akti; daryti raukšlėtam, raukšlėtis’, DLKT užfiksuota tik būtojo laiko forma *rūko*. Šių porų tam tikrų formų vartojimo dažnumas ar retumas gali būti susijęs ir su veiksmo kategorija. Kai tranzityvinis veiksmažodis reiškia eigą, o intranzityvinis – įvykį, veiksmažodžiai gali būti priešinami darybinėmis priemonėmis. Pavyzdžiui, intranzityvinis eigos veiksmo veiksmažodis *veisti, -ia, -ė* (*Išmokus gulbes veisti, šie gražūs paukščiai labai sparčiai ėmė plisti.* (DLKT)) priešinamas su giminišku intranzityviniu įvykio veiksmo priešdėliniu veiksmažodžiu *pri-visti, pri-vysta, pri-viso* (***Priviso*** dvasių kaip *musių.* (DLKT)).

Darybinėmis priemonėmis priešinamos priežastinių ir nepriežastinių bendrašaknių veiksmažodžių poros. Galima skirti pagrindinius šių porų tipus: 1) priesaginis tranzityvinis (priežastinis) / intranzityvinis (nepriežastinis) neišvestinis veiksmažodžiai; 2) veiksmažodžiai, turintys skirtingas priesagas (žr. 46 lentelę).

46 lentelė. Darybinėmis priemonėmis priešinos bendrašaknių veiksmažodžių poros

Tipas	Tranzityvinis veiksmažodis	Intranzityvinis veiksmažodis
Priesaginis / neišvestinis	<i>auginti, -ina, -ino</i> <i>vėsinti, -ina, -ino</i> <i>sprogdinti, -dina, -dino</i>	<i>augti, -a, -o</i> <i>vėsti, -sta, vėso</i> <i>sprogti, -sta, sprogo</i>
Priesaginis / priesaginis	<i>varvinti, -ina, -ino</i> <i>baltinti, -ina, -ino</i>	<i>varvėti, varva, varvėjo</i> <i>baltėti, baltėja, baltėjo</i>

Nesangrąžiniai ir sangrąžiniai veiksmažodžiai. Sangrąžinių veiksmažodžių santykis su veiksmo subjektu reiškiamas sangrąžos afiksu. Sangrąža laikoma tranzityvumo sferos kategorija – veiksmo krypties į subjektą rodymu (Paulauskienė 1994: 289), todėl nesangrąžiniai ir sangrąžiniai veiksmažodžiai gali būti priešinami tranzityvumo pagrindu: nesangrąžinis veiksmažodis paprastai yra tranzityvinis, pvz., *maitinti: Kiek dienų ruošiesi maitinti šeimą tokiu rinkiniu...* (DLKT), o sangrąža jo tranzityvumą neutralizuoja, pvz., *maitintis: Jam, ko gero, jau nusibodo maitintis restorane* (DLKT).

Taigi **sangrąžos funkcija** – panaikinti tranzityvumą, t. y. apriboti veiksmą subjekto sfera (*aš mataū tave / aš mataūsi su tavimi kasdien*), – **laikytina pagrindine** (DLKG 2006: 288).

Dabartinėje lietuvių kalboje skiriamos šios reikšminės sangrąžinių veiksmažodžių grupės:

- 1) veiksmo nukreipimas į patį atlikėją, pvz., *gintis, suktis*;
- 2) tarpusavio veiksmas, pvz., *myluotis, bučiuotis*;
- 3) subjekto naudai atliekamas veiksmas, pvz., *šluotis, pirktis*;
- 4) veiksmo kitimas (erdvės, būsenos ir pan.), pvz., *lenktis, nusiminti*;
- 5) kokybinis apibūdinimas, pvz., *keiktis, nusistatyti* ‘nepalankiai nusi-teikti’;
- 6) veiksmo intensyvumas, pvz., *imtis (veiksmų)*;
- 7) savaiminis veiksmas, pvz., *matytis, girdėtis* (*Tolumoje matosi žvaigždės. Pasigirdo vaikų balsai.*).

Tranzityvumo pagrindu su nesangrąžiniu veiksmažodžiu priešinamų sangrąžinių veiksmažodžių reikšmė gali skirtis (žr. 47 lentelę).

47 lentelė. Transzityvumo pagrindu priešinamų veiksmažodžių opozitai

Nesangrąžiniai tranzityviniai veiksmažodžiai	Nesangrąžinių tranzityvinių veiksmažodžių reikšmė	Sangrąžiniai intransityviniai veiksmažodžiai	Sangrąžinių intransityvinių veiksmažodžių reikšmė
<i>rengti, rengia, rengė maudyti, maudo, maudė</i>	veiksmas nukreiptas į objektą	<i>rengtis, rengiasi, rengėsi maudytis, maudosi, maudėsi</i>	veiksmas taikomas sau pačiam
<i>keikti, keikia, keikė mušti, muša, mušė</i>	veiksmas nukreiptas į objektą	<i>keiktis, keikiasi, keikėsi muštis, mušasi, mušėsi</i>	subjekto savybių apibūdinimas
<i>bučiuoti, bučiuoja, bučiavo šnekėti, šneka, šnekėjo</i>	veiksmas nukreiptas į objektą	<i>bučiuotis, bučiuojasi, bučiavosi šnekėtis, šnekasi, šnekėjosi</i>	tarpusavio veiksmas
<i>tęsti, tęsia, tęsė keisti, keičia, keitė</i>	veiksmas nukreiptas į objektą	<i>tęstis, tęsiasi, tęsėsi keistis, keičiasi, keitėsi</i>	savaiminis veiksmas

Yra tokių bendrašaknių veiksmažodžių, kurie transzityvumo aspektu nepriešinami, t. y. abu veiksmažodžiai reikalauja galininko linksnio (žr. 48 lentelę). Taigi sangrąžiniai veiksmažodžiai, kurių reikšmė yra veikti sau, savo naudai, transzityvumo nepanaikina.

48 lentelė. Transzityvumo pagrindu nepriešinami veiksmažodžiai

<i>šluoti, šluoja, šlavė (ką?) pirkti, perka, pirkė (ką?) šukuoti, šukuoja, šukavo (ką?)</i>	<i>šluotis, šluojasi, šlavėsi (ką?): kiemą; kambarį pirktis, perkasi, pirkosi (ką?): namą (sau; savo naudai) šukuotis, šukuojasi, šukavosi (ką?): plaukus (sau)</i>	veiksmas skirtas savo naudai
--	---	------------------------------------

Kai kurie sangrąžiniai veiksmažodžiai (*reflexiva tantum*) porų su bendrašakniais tranzityviniais veiksmažodžiais nesudaro, nes neturi atitinkamų pamatinių veiksmažodžių, pvz.: *džiaugtis, juoktis, sektis* ir pan.

Intranzityviniai veiksmažodžiai paprastai neturi sangrąžinių bendrašaknių veiksmažodžių, tačiau priešdėliniai kai kurių intranzityvinių veiksmažodžių vediniai gali būti tik sangrąžiniai, pvz.: *dusti, dūsta, duso – atsidusti, atsidūsta, atsiduso; tikti, tinka, tiko – atsitikti, atsitinka, atsitiko* ir pan.

Galima intranzityvinių nesangrąžinių ir sangrąžinių veiksmažodžių sinonimija, kai sangrąža tik labiau išryškina veiksmo ryšį su subjektu, pvz., *bijoti* ir *bijotis*: *Nereikia manęs bijoti / bijotis; klausyti ir klausytis: Užteks tų nesąmonių klausyti / klausytis* ir pan.

Sinonimiškai taip pat vartojami savaiminio veiksmo nesangrąžiniai ir sangrąžiniai veiksmažodžiai, pvz., *kisti, kinta, kito* ir *keistis, keičiasi, keitėsi*, pvz.: *Laikui bėgant, kinta požiūris* ir *Laikui bėgant, keičiasi požiūris. Keičiasi laikai ir papročiai*. Jei veiksmas negali vykti savaime ir gali būti atliekamas tik kitų pastangomis, sangrąžiniai veiksmažodžiai bendrinėje lietuvių kalboje nevartojami, pvz.: *Lietuvoje pavasarį žiemos laikas keičiamas į vasaros laiką. Dėl įvedamo žiemos laiko keičiami dalies traukinių tvarkaraščiai* (nei laikas, nei tvarkaraščiai patys nepasikeičia). *Parduotuvė uždaroma devynioliktą valandą*.

Beasmeniuose sakiniuose sangrąžiniai veiksmažodžiai vartojami, kai veiksmas suvokiamas kaip vykstantis tarsi savaime, pvz.: *Man nesidirba. Atsidarė langas. Ši problema tikrai išsispręs* (KPGF 2002: 37).

Iki šiol diskutuojama, ar sangrąža yra gramatinis, ar žodžių darybos afiksas, nes ji, kaip minėta, kartais nepanaikina tranzityvumo, pvz.: *pláunu* (ką?) *rankas, pláunuosi* (ką?) *rankas*. Darybinė sangrąžos reikšmė taip pat gana sunkiai identifikuojama (sangrąžinių ir nesangrąžinių bendrašaknių veiksmažodžių reikšmės skirtumas dažniausiai minimalus). Taigi galima būtų skirti ne sangrąžinius veiksmažodžius, bet sangrąžines veiksmažodžių formas (plačiau apie sangrąžinių formų problemą žr. Holvoet, Semėnienė 2004: 41–54).

Veikslas. Veiksmo kategorijos turinį sudaro proceso vyksmo vertinimas kalbėtojo požiūriu. Vertindamas kalba reiškiamų įvykių ir būsenų vyksmą (skiriami eiga ir įvykis), kalbėtojas renkasi leksines (tam tikrų semantinių grupių (SG) veiksmažodžius) ir gramatines (asmenuojamąsias ir neasmenuojamąsias formas) raiškos priemones. Taigi skiriami eigos ir įvykio veiksmo veiksmažodžiai. Įvykio veiksmo veiksmažodžiai žymi užbaigtą ar rezultatą pasiekusį vyksmą, o eigos – trunkantį, besitęsiantį vyksmą. Šios reikšmės skirtumas dabartinėje lietuvių kalboje „nėra išreikštas reguliariomis formų priešpriešomis“ (DLKG 1994: 288–289). Daugelis veiksmažodžių gali turėti ir eigos, ir įvykio reikšmes, pvz., *gimti, mirti*.

Skiriamos dvi pagrindinės gramatinės veikslų raiškos priemonės: 1) **darybos** (*skaitė : perskaitė; atsakytė : atsakinėti*) ir 2) **kaitybos** (*skaitė : skaitydavo*).

Įvykio veikslas lietuvių kalboje dažniausiai reiškiamas priešdėliniais veiksmažodžių vediniais, pvz.: *nuvažiuoti, perrašyti, sunešti, praleisti, uždaryti*.

Eigos veikslas reiškiamas veiksmažodžiais be priešdėlių, pvz.: *važiuoti, rašyti, nešti, leisti, daryti* (žymimas procesas, o ne rezultatas).

Procesą reiškia kai kurių priesagų vediniai, taigi eigos veikslas gali būti reiškiamas priesagomis *-inėti, -ėja, -ėjo; -yti, -o, -ė; -dyti, -do, -dė; -styti, -sto, -stė*. Šios priesagos gali būti visose ar tik tam tikrose pagrindinėse veiksmažodžio formose (žr. 49 lentelę).

49 lentelė. Priesaginiai eigos veikslų veiksmažodžiai

Priesaga	Pavyzdžiai
<i>-inėti, -inėja, -inėjo; -dinėti, -dinėja, -dinėjo</i>	<i>atsak-o > atsakinėti, atsakinėja, atsakinėjo; var-o > varinėti, -ėja, -ėjo; raš-o > rašinėti, -ėja, -ėjo</i>
<i>-yti, -o, -ė; -dyti, -do, -dė -styti, -sto, -stė</i>	<i>dauž-ė > daužyti, daužo, daužė; gy-ti > gydyti, gydo, gydė; šau-ti > šaudyti, šaudo, šaudė; pjau-ti > pjaustyti, pjausto, pjaustė; krau-ti > kraustyti, krausto, kraustė</i>

Veiksmažodžiai su priesagomis *-(d)inėti, -(d)inėja, -(d)inėjo* ir kt. bendrinėje lietuvių kalboje vartojami kartotiniam veiksmui reikšti, pvz., *Ji kiekvieną dieną vaikštinėja po parką* (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį).

9.4. Asmenuojamųjų veiksmažodžių morfologinės kategorijos

Asmuo. Asmens kategorija rodo veiksmo ar būsenos santykį su asmeniu ar daiktu, nustatomą kalbančiojo asmens. Taigi veiksmažodžio asmuo skiria, kas atlieka veiksmą ir komunikacijos dalyvių veiksmus nuo ne komunikacijos dalyvių ar veiksmų, vykstančių be veikėjo (žr. 50 lentelę).

50 lentelė. Veiksmažodžio asmenų reikšmės

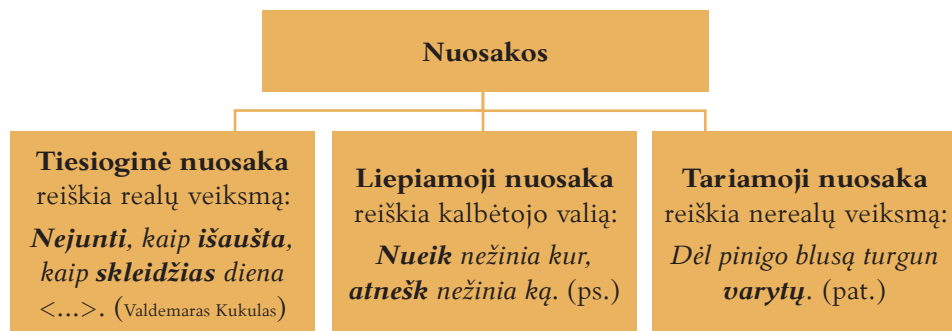
Asmuo	Reikšmė	Pavyzdžiai
I asmuo	reiškia kalbantįjį ar kalbančiuosius	<i>Aš taip laukiu.</i> <i>Taip laukiu /</i> <i>Ateinant / Kažko. (Paulius Širvys)</i> <i>Pasipiktinome. Sakėme, kad be tiesos</i> <i>nenurimsime. (DLKT)</i>
II asmuo	reiškia pašnekovą ar pašnekovus	<i>Ko tu iš karto nesakei?</i> <i>Ar sutinkate, kolegos, su pataisa?</i> <i>(DLKT)</i>
III asmuo	nerodo komunikacijos akto dalyvio	<i>Nežmoniškai išsigando abu vaikai,</i> <i>susiglaudė, vienas kitą kietai apsikabino.</i> <i>Atšiaurus vėjas neša smiltis, kemša</i> <i>į burną, nosį. (DLKT)</i>

I a. reiškiamas asmeniniais įvardžiais *aš, mes*, II a. – *tu, jūs*, o veiksmo santykiai su asmenimis žymimi atitinkamomis galūnėmis. III a. gali būti ir žmogus, ir daiktas ar reiškiny. Nuo I ir II a. formų III a. skiriasi tuo, kad jo vienaskaitos ir daugiskaitos formos sutampa. Be to, kaip teigia kai kurie kalbininkai, šis asmuo neturi galūnės (baigiasi grynuoju kamiengaliu) (Paulauskienė 1994: 301–302 ir kt.). Šioje gramatikoje III a. baigmuo laikomas galūne, pvz.: *neš-a; myl-i; raš-o; keit-ė* (žr. „Morfemikos“ skyrių).

Kai kurie lietuvių kalbos veiksmažodžiai įprastoje komunikacijoje (išskyrus grožinius tekstus ir juose vartojamas stilistines priemones) neasmenuojami, taigi turi tik III a. formas, pvz.: *lyja, skauda, niežti* ir pan. Šie veiksmažodžiai gali turėti reliktinę III a. galūnę *-ti* (pvz.: *niežėti* – bendratis, kurios baigmuo yra priesaga *-ti*, o *niežti* – esamojo laiko III a., kurio baigmuo yra galūnė *-ti*, žr. „Morfemikos“ skyrių). Jie reiškia nuo veikėjo valios nepriklausančius veiksmus ir vadinami **beasmeniais veiksmažodžiais**. Beasmeniai veiksmažodžiai dažniausiai reiškia: a) gamtos reiškinius, pvz.: *aušta, vakarėja, sninga, žaibuoja* ir pan.; b) savaiminės asmens būsenas, pvz.: *peršti, niežti, knieti, tenka* ir pan.; c) savaiminį veiksmą ar būseną (sangrąžiniai veiksmažodžiai), pvz.: *sekasi, darosi* ir pan.

Kai kurie veiksmažodžiai gali būti vartojami ir kaip asmeniniai, ir kaip beasmeniai, pvz.: *Tù svėtimas daraĩsi* ir *Kàs čià dārosi?* (BLKŽ).

Nuosaka yra veiksmažodžio formų sistema, reiškianti kalbėtojo santykį su kalbamąja situacija, santykį su tikrove. Kitaip tariant, veiksmažodžio forma gali atskleisti, ar kalbantysis veiksmą vertina kaip realų, ar tik kaip galimą (pageidaujamą), gali rodyti kalbėtojo valią veiksmo atžvilgiu (liepiama, kad kažkas įvyktų). Pagal tai, kokį kalbėtojo santykį su tikrove atskleidžia veiksmažodžio forma, skiriamos nuosakos. Lietuvių kalbos gramatikose nuosakų skaičius ir inventorių skiriasi. J. Jablonskis (1957: 1, 258) skyrė keturias nuosakas: tiesioginę, liepiamąją, tariamąją ir geidžiamąją. DLKG taip pat skiriamos keturios nuosakos: tiesioginė, liepiamoji, tariamoji ir netiesioginė, tačiau vietoje geidžiamosios įtraukiama netiesioginė nuosaka. LKG (1971: 65) minimos penkios nuosakos: tiesioginė, netiesioginė, liepiamoji, geidžiamoji ir tariamoji. A. Paulauskienės, PLKG ir kt. darbuose skiriamos trys nuosakos: tiesioginė, tariamoji ir liepiamoji. A. Holveotas ir A. Judžentis siūlo tiesioginę, tariamąją ir liepiamąją nuosakas, o netiesioginę nuosaką laiko evidencialumo kategorija (Holvoet, Judžentis 2004: 102; Judžentis 2012: 169–177). Šioje gramatikoje skiriamos trys veiksmažodžio nuosakos: tiesioginė, tariamoji ir liepiamoji. Atsižvelgiama į tai, kad nuosaka reiškiama asmenuojamomis veiksmažodžio formomis (žr. 16 pav.).

16 pav. Veiksmažodžio nuosakų sistema

Tiesioginė nuosaka rodo realų veiksmą, kuris vyksta, vyko ar vyks, todėl šią nuosaką sudaro visų laikų (esamojo, būtojo kartinio, būtojo dažninio ir būsimojo) vientisinės (*matau, mačiau, matydavau, matysiu*) ir sudėtinės (*esu matantis, matanti; matomas, -a; buvau matytas, -a ir pan.*) formos.

Tiesioginė nuosaka neturi specialios morfemos, kuri ją žymėtų, todėl laikoma nežymėtuoju kategorijos nariu, sudarančiu priešpriešą su nerealius veiksmus reiškiančiomis liepiamąja ir tariamąja nuosakomis. Dėl savo nežymėtumo tiesioginė nuosaka gali išreikšti ir kalbėtojo valią (įsakymą, liepimą, kuriuos reiškia liepiamoji nuosaka), pvz.: *Nueini ir atsiprašai!*, ir nerealų veiksmą, pvz.: *Matys jis tą kelionę kaip savo ausis* (reiškia, kad nematys).

Esamojo ir būsimajo laiko formos, vartojamos su dalelyte *tegul* (*tegul neša*; *tegul neš*) gali būti laikomos sudėtinėmis liepiamosios nuosakos (dar vadinamos *geidžiamąja nuosaka*) formomis, nes tiek formos *teneša*, *teatnešie*; *teneš*, tiek *tegul neša* reiškia liepimą, pageidavimą, kad veiksmas įvyktų.

Tariamoji nuosaka reiškia nerealų veiksmą. Ji daroma iš bendraties kamieno su priesaga *-t* / *-č*, pvz.: *maty(ti) + t + ū*; *maty(ti) + č + (i)au > matytum*, *matytų*, *matyčiau*; *matytume*. DLKG ir kituose veikaluose nurodomos net kelios tariamosios nuosakos priesagos (žr. „Morfemikos“ skyrių), tačiau dabartinės kalbos požiūriu paaiškinti priesagų *-čia-* ir *-tum(ė)*, *-tų* sąsajas (bendrumus) gana sudėtinga, todėl tik *-t-/-č-* laikomos priesaga, o likusi dalis skirtina galūnei (dėl šios pozicijos dar žr. PLKG 2003: 48; Balčiūnienė 2009: 31–40; Keinys 2009: 48).

Vientisinės tariamosios nuosakos formos kaitomos asmenimis ir skaičiais (žr. 51 lentelę).

51 lentelė. Vientisinių tariamosios nuosakos (ne)sangražinių formų asmenavimas

Asmuo	Vienaskaita	Daugiskaita
I a.	<i>neščiau</i> ; <i>neščiausi</i> <i>matyčiau</i> ; <i>matyčiausi</i> <i>tikėčiau</i> ; <i>tikėčiausi</i>	<i>neštume</i> (<i>neštumėme</i>); <i>neštu(mė)mės</i> <i>matytume</i> (<i>matytumėme</i>); <i>matytu(mė)mės</i> <i>tikėtume</i> (<i>tikėtumėme</i>); <i>tikėtumė(mė)s</i>
II a.	<i>neštum</i> ; <i>neštumeisi</i> <i>matytum</i> ; <i>matytumeisi</i> <i>tikėtum</i> ; <i>tikėtumeisi</i>	<i>neštumėte</i> ; <i>neštumėtės</i> <i>matytumėte</i> ; <i>matytumėtės</i> <i>tikėtumėte</i> ; <i>tikėtumėtės</i>
III a.	<i>neštų</i> ; <i>neštųsi</i> <i>matytų</i> ; <i>matytųsi</i> <i>tikėtų</i> ; <i>tikėtųsi</i>	

Pagrindinės tariamosios nuosakos reikšmės, kurios gali būti reiškiamos vientisinėmis ir sudėtinėmis formomis, yra šios:

- **nerealios sąlygos** reikšmė, pvz.: *Atiduočiau viską gyvenime, jei tik galėčiau būti pas jus <...>* (DLKT);
- **tariamo lyginimo** reikšmė, pvz.: *Sakė, lyg būtų vyresnis už kitus* (DLKT);
- **abejotimo** reikšmė, pvz.: *Gal ir būtų su manimi susitikęs, o gal ir ne;*
- **tariamo liepimo, įsakymo, raginimo** reikšmė, pvz.: *Kad daugiau taip nedarytum!;*
- **pageidavimo** reikšmė, pvz.: *Norėčiau jus aplankyti šią vasarą.*

Tariamas, neįvykęs praeities veiksmas reiškiamas tik sudėtinėmis tariamosios nuosakos formomis, pvz.: *Nemanau, kad vakarykštis susitikimas būtų kažką pakeitęs* (žr. 9.5 poskyrį).

Liepiamoji nuosaka reiškia kalbančiojo asmens valią kitam asmeniui. Šios nuosakos formomis liepiama, įsakoma, prašoma, pageidaujama. Paprastai liepiama kitam ar kitiems, bet ne sau. Tai atsispindi ir šios nuosakos asmenavimo sistemoje – joje nėra vienaskaitos 1 a. (žr. 52 lentelę).

Liepiamoji nuosaka daroma iš bendraties kamieno su priesaga *k* (*įsaky(ti) + -k- > įsakyk*). Liepiamosios nuosakos priesaga *-k-* DLKG (1994: 343) A. Paulauskienės (1994: 320) ir kt. laikoma trumpuoju priesagos variantu. Ilguoju priesagos variantu traktuojama *-ki*. Šioje gramatikoje gramatine priesaga laikoma *-k-*, o *-i* skiriama galūnei, pvz.: *įsakyk-ite, -ime* (žr. „Morfemikos“ skyrių).

Liepiamosios nuosakos 3 a. priskiriamos formos, kurios daromos prie esamojo laiko 3 a. formos pridėdant priešdėlį *te-* (*te-būna / te-būnie; te-dirba*) arba su esamojo ar būsimajo laiko 3 a. forma vartojamos dalelytės *tegu, tegul*⁷³ (*tegu(l) neša / neš*).

Dabartinėje lietuvių kalboje vns. 2 a. ilgosios formos (*neški* tipo) vartojamos labai retai (pvz., DLKT nepaliudyta nė vienos formos *matýki*). Daugiskaitos sutrumpėjusios formos gana dažnos (ypač sakytinėje kalboje) (žr. 52 lentelę).

Liepiamosios nuosakos reikšmė ir struktūra tiesiogiai susijusios su asmeniu (3 a. daryba ir reikšmė ypač ryškiai skiriasi nuo 2 a. ir dgs. 1 a. darybos), todėl atskirai aptariami kiekvieno asmens reiškiamo veiksmo ypatumai.

⁷³ Liepiamosios nuosakos 3 a. reikšme vartojama dalelytė *lai* (*Lai bus taip.*) laikoma tarminė (<https://www.vlkk.lt/konsultacijos/9710-te-tegu-tegul-lai-laigul-dalelytes>).

52 lentelė. Liepiamosios nuosakos (ne)sangrąžinių formų asmenavimas

Asmuo	Vienaskaita	Daugiskaita
I a.	–	<i>neškime (neškim); neškimės matykime (matykim); matykimės tikėkime (tikėkim); tikėkimės</i>
II a.	<i>nešk (neški); neškis matyk (matyki); matykis tikėk (tikėki); tikėkis</i>	<i>neškite (neškit); neškitės matykite (matykit); matykitės tikėkite (tikėkit); tikėkitės</i>
III a.	<i>teneša / tegu(l) neša(si); tegu(l) neš(is) temato / tegu(l) mato(si); tegu(l) matys(is) tetiki / tegu(l) tiki(si) / tegu(l) tikės(is) Reliktinės su galūne -ie: <u>teeinie</u>, <u>tenešie</u>, <u>tebūnie</u>...</i>	

Dgs. 1 a. paprastai reiškia **raginimą**, o ne liepimą, pvz.: *Būkime idealistai ir neškime į Rytus demokratinę dvasią.* (DLKT) *Mylėkime vieni kitus.*

Pageidavimą, leidimą, linkėjimą reiškia 3 a. formos, pvz.: *Tegul ateina į susitikimą rytoj. Kristaus gimimo šventė teneša kiekvienam sveikatą ir viltį.*

Liepiamosios kategorijos centrą sudaro vns. ir dgs. 2 a. formos. Šio asmens reikšmės apima visą liepiamosios nuosakos reikšminį spektrą – nuo kategoriško liepimo, įsakymo iki nuolankaus prašymo. Taigi liepiamosios nuosakos 2 a. dažniausiai reiškia:

- **raginimą, kvietimą**, pvz.: *Atlik šį darbą iki rytojaus. Ateikite į katedrą susitikti su dėstytojais;*
- **įsakymą**, pvz.: *Ei, jūs, šuns uodegos inteligentija, stokite čia, patvory, dešinėj!* (Balys Sruoga) *Nustok rėkti!*;
- **prašymą, maldavimą**, pvz.: *Būk gera, padėk man. Labai prašau, atleiskite man;*
- **linkėjimą**, pvz.: *Būkite sveiki.*

Sudėtinės liepiamosios nuosakos formos (liepiamosios nuosakos asmenuojamoji forma + dalyvio vardininkas, žr. 9.5 poskyrį), reiškiančios ragini-

mą, prašymą, kad būtų pasiektas veiksmo rezultatas, vartojamos gana retai, pvz.: *O, būkit palaimintos! Kad jau kartą mirei, ir būk numiręs, nebedūsauk susimildamas!* (Balys Sruoga)

Laikas. Laikas – gramatinė kategorija, rodanti veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo ryšį su kalbamuoju momentu. Lietuvių kalba teikia įvairių priemonių mūsų mąstomam laikui reikšti. Tai liudija ir laiko formų struktūra, nes lietuvių kalboje gali būti vientisinių ir sudėtinių laikų formų. Kadangi nėra vienos nuomonės, ar sudėtinės formos (*esu mylimas, -a, buvau mylimas, -a* ir pan.) priklauso laikų sistemai (be to, gali būti reiškiami ne tik laikai, bet ir nuosakos), šioje gramatikoje sudėtinių laikų formos apžvelgiamos atskirame poskyryje (žr. 9.5). Vientisiniai laikai sudaro lietuvių kalbos gramatinės kategorijos pagrindą, todėl šiame poskyryje aptariama tik vientisinių laikų formų raiška.

Vientisiniai veiksmažodžio laikai. Lietuvių kalboje skiriami šie vientisinių formų laikai: 1) dabartį reiškiantis esamasis laikas, 2) ateities – būsimasis laikas, 3) du praeitį reiškiantys laikai (būtas is kartinis ir būtas is dažninis). Esamojo ir būtojo kartinio laiko formos yra neišvestinės, o būsimasis ir būtas is dažninis laikai yra išvestiniai.

Esamasis laikas reiškia veiksmą, vykstantį dabartyje arba aktualų kalbamuoju momentu. Taigi šiuo laiku reiškiamas veiksmas ar būsena dažniausiai reiškia konkretų kalbamuoju momentu vykstantį veiksmą, kurio trukmė gali skirtis nuo kalbamojo momento, pvz.: *Jis sėdi savo kambaryje, Niujorke, ir rašo knygą.* (DLKT) Taip pat esamuoju laiku gali būti apibendrintai reiškiamas įprastas, neribotos trukmės, nuolat vykstantis veiksmas, pvz.: *Laikraščiai irgi kasdien rašo tarsi apie juos.* (DLKT)

Esamasis laikas gali būti vartojamas kitų laikų (būtųjų ir būsimųjų) reikšmėmis, pvz.: *Šiandien vakare einu į pasimatymą,* plg.: *Šiandien vakare eisiu į pasimatymą.* Neoficialiojoje sakytinėje kalboje šis laikas neretai vartojamas liepiamosios nuosakos reikšme, pvz.: *Einame į kiną, gerai?*, plg.: *Eikime į kiną, gerai?*

Esamojo laiko struktūra svarbi nustatant veiksmažodžių asmenavimo sistemą. Pagal 3 a. esamojo laiko galūnes *-a, -i, -o* (plg. žodžio *alio* balsius) skiriamos trys veiksmažodžių asmenuotės (žr. 53 lentelę).

53 lentelė. Esamojo laiko veiksmažodžių asmenuotės

Asmenuotė / galūnė	Nesangražinių ir san- gražinių es. l. veiks- mažodžių vienaskaitos formas	Nesangražinių ir sangraži- nių es. l. veiksmažodžių daugiskaitos formas
I asmenuotė: – a ; – ia <i>nešti, neša, nešė</i> <i>kilti, kyla, kilo</i> <i>versti, verčia, vertė</i> <i>kentėti, kenčia, kentėjo</i>	1 a. <i>nešu, nešusi;</i> <i>verčiu, verčiuosi</i> 2 a. <i>neši, nešiesi;</i> <i>verti, vertiesi</i> 3 a. <i>neša, nešasi;</i> <i>verčia, verčiasi</i>	1 a. <i>nešame, nešamės;</i> <i>verčiame, verčiamės</i> 2 a. <i>nešate, nešatės;</i> <i>verčiate, verčiatės</i> 3 a. <i>neša, nešasi;</i> <i>verčia, verčiasi</i>
II asmenuotė: – i <i>tikėti, tiki, tikėjo;</i> <i>sėdėti, sėdi, sėdėjo</i>	1 a. <i>tikiu, tikiuosi;</i> <i>sėdžiu, –</i> 2 a. <i>tiki, tikiesi;</i> <i>sėdi, –</i> 3 a. <i>tiki, tikisi;</i> <i>sėdi, –</i>	1 a. <i>tikime, tikimės;</i> <i>sėdime, –</i> 2 a. <i>tikite, tikitės;</i> <i>sėdite, –</i> 3 a. <i>tiki, tikisi,</i> <i>sėdi, –</i>
III asmenuotė: – o <i>sakyti, sako, sakė</i> <i>tvarkyti, tvarko, tvarkė</i>	1 a. <i>tvarkau, tvarkausi</i> 2 a. <i>tvarkai, tvarkaisi</i> 3 a. <i>tvarko, tvarkosi</i>	1 a. <i>tvarkome, tvarkomės</i> 2 a. <i>tvarkote, tvarkomės</i> 3 a. <i>tvarko, tvarkosi</i>

Būtieji laikai reiškia veiksmą ar būseną, ankstesnį už kalbamąjį momentą.

Būtaasis kartinis laikas gali reikšti vienkartinį (*Šiandien buvau kine.*) arba tęstinį (*Jis visą savaitę galvojo apie savo poelgi.*) praeities veiksmą. Kitų laikų reikšmėmis būtaasis kartinis laikas vartojamas daug rečiau negu esamasis.

Būtojo kartinio laiko formos asmenuojamos pagal *o* (veiksmažodžiai, kurių būtojo kartinio laiko 3 a. formos galūnė *–o*) ir *ė* (veiksmažodžiai, kurių būtojo kartinio laiko 3 a. formos galūnė *–ė*) kamieną (žr. 54 lentelę).

54 lentelė. Būtojo kartinio laiko veiksmažodžių asmenavimas

Asmenavimo tipas	(Ne)sangražinių būtojo kartinio laiko veiksmažodžių vienaskaitos formos	(Ne)sangražinių būtojo kartinio laiko veiksmažodžių daugiskaitos formos
o kamieno: <i>pirkti, perka, pirko kilti, kyla, kilo kalbėti, kalba, kalbėjo</i>	1 a. <i>pirkau, *pirkausi; kalbėjau, kalbėjausi</i> 2 a. <i>pirkai, pirkaisi; kalbėjai, kalbėjaisi</i> 3 a. <i>pirko, pirkosi; kalbėjo, kalbėjosi</i>	1 a. <i>pirkome, pirkomės; kalbėjome, kalbėjomės</i> 2 a. <i>pirkote, pirkotės; kalbėjote, kalbėjotės</i> 3 a. <i>pirko, pirkosi; kalbėjo, kalbėjosi</i>
ė kamieno: <i>nešti, neša, nešė gimti, gimsta, gimė versti, verčia, vertė tvarkyti, tvarko, tvarkė</i>	1 a. <i>nešiau, nešiausi; verčiau, verčiausi</i> 2 a. <i>nešei, nešeisi; vertei, verteisi</i> 3 a. <i>nešė, nešėsi; vertė, vertėsi</i>	1 a. <i>nešėme, nešėmės; vertėme, vertėmės</i> 2 a. <i>nešėte, nešėtės; vertėte, vertėtės</i> 3 a. <i>nešė, nešėsi; vertė, vertėsi</i>

Būtasīs dažninis laikas reiškia pasikartojantį praeities veiksmą ar būseną, pvz.: *Anksčiau berniukas dainuodavo savos kūrybos daineles.* (DLKT) *Jo nuotaika keisdavosi kelis kartus per dieną.* Šis laikas daromas iš bendraties kamieno su priesaga *-dav-*, pvz., *neš-ti + dav + -o > nešdavo*. Nesangražinės ir sangražinės būtojo kartinio laiko formos asmenuojamos pagal būtojo kartinio laiko o kamieno asmenavimo tipą, pvz., *pirk-au, pirk-ausi – pirkdav-au, pirkdavau-si* (žr. 54 lentelę).

Būtojo kartinio ir būtojo dažninio laikų reikšmių skirtumai susiję su veiksmo pasikartojimo skaičiaus tikslumu ar netikslumu. Pavyzdžiui, jei praeities veiksmas kartojasi apytiksliai ar tiksliai žinomą skaičių kartų, būtasīs dažninis laikas negali atstoti būtojo kartinio laiko, plg.: *Jis jau kelis kartus lankėsi Palangos gintaro muziejuje* (neįmanoma pasakyti **Jis jau kelis kartus lankydavosi Palangos gintaro muziejuje*). Būtojo dažninio laiko formos gali būti vartojamos, kai veiksmo pasikartojimo skaičius nenurodomas, pvz.: *Jis dažnai lankydavosi Palangos gintaro muziejuje.*

Būsimasis laikas reiškia veiksmą, vyksiantį ateityje (po kalbamojo momento), pvz.: *Po kelių valandų aš nuvažiuosiu į oro uostą, kad ją pamatyčiau*

<...> (DLKT). Šio laiko formos gali reikšti tiek konkretų, tiek ir apibendrintą veiksmą. Konkretusis būsimasis laikas susijęs su pagrindine šio laiko reikšme – nusako ateityje vyksiantį veiksmą. Apibendrintai vartojamas būsimasis laikas reiškia veiksmą, svarbų ir ateičiai, ir dabarčiai, nuolatinius ateities veiksmus ar būsenas, pvz.: *Su kuo sutapsi, tuo ir pats tapsi*.

Būsimojo laiko vientisinė forma daroma prie bendraties kamieno pridėdant priesagą -s, pvz.: *maty(ti) + s + (i)u > matysiu*.

Šio laiko formų asmenavimas (žr. 55 lentelę) turi tam tikrų ypatumų (3 a. formos gale yra priesaga, o ne galūnė, sutrumpėja kai kurių veiksmažodžių šaknies ilgasis balsis, pvz.: *ryti – ris, griūti – grius*, bet *vyti – vys, siūti – siūs* ir kt.).

55 lentelė. Būsimojo laiko veiksmažodžių asmenavimas

Asmuo	(Ne)sangrąžinių būsimojo laiko veiksmažodžių vienaskaitos formos	(Ne)sangrąžinių būsimojo laiko veiksmažodžių daugiskaitos formos
1 asmuo	<i>versiu, versiuosi; kalbėsiu, kalbėsiuosi; tvarkysiu, tvarkysiuosi; rysiu, –; siūsiu, siūsiuosi</i>	<i>versime, versimės; kalbėsime, kalbėsimės; tvarkysime, tvarkysimės; rysime, –; siūsime, siūsime</i>
2 asmuo	<i>versi, versiesi; kalbėsi, kalbėsiesi; tvarkysi, tvarkysiesi; rysi, –; siūsi, siūsiesi</i>	<i>versite, versitės; kalbėsite, kalbėsitės; tvarkysite, tvarkysitės; rysyste, –; siūsyste, siūsitės</i>
3 asmuo	<i>vers, versis; kalbės, kalbėsis; tvarkys, tvarkysis; ris, –; siūs, siūs</i>	

Sutrumpėjusios būsimojo laiko 1 ir 2 a. formos (pvz., *Rytoj aš visą dieną tvarkysiuos*) paprastai vartojamos tik sakytinėje kalboje.

9.5. Rūšis

Lietuvių kalboje rūšies kategorija atskleidžia kalbėtojo požiūrį į situaciją ar jos vertinimą. Ši kategorija reiškia asmenuojamosiomis ir neasmenuojamosiomis veiksmažodžio formomis ar veiksmažodiniais junginiais. Skiriamos dvi rūšies formų grupės: veikiamoji (aktyvas) ir neveikiamoji (pasivys) rūšis (plačiau žr. LKG 1971: 9–10; DLKG 1994: 347–353; Ramonienė, Pribušauskaitė 2003: 40–41; DLKG 2006: 347–353; Judžentis 2012: 193–202). Šių rūšies formų skirtis yra subjekto ar objekto veiksmo pobūdis. Veikiamoji rūšis išreiškia aktyvų paties subjekto (objekto) patiriamą, atliekamą ar savaiminį veiksmą, pvz.: *jis ją myli*; *mylintis žmogus* ‘tas, kuris myli’, *pakilęs kraujospūdis* ‘kuris pats savaime pakyla’, o neveikiamosios rūšies konstrukcijos išreiškia neaktyvų subjektą (objektą), kuris patiria kitų atliekamą veiksmą, pvz.: *mylimas žmogus* ‘tas, kurį myli kažkas kitas’; *pakelta ranka* ‘kurią kažkas pakėlė’. Gana dažnai neveikiamosios rūšies konstrukcijose veiksmo atlikėjas gali būti nenurodomas arba reiškiamas kilmininko linksniu.

Veikiamosios rūšies yra visos vientisinės veiksmažodžio formos, pvz., *mataũ*, *matýdavome* ir pan., veikiamieji dalyviai (žr. „Dalyvio“ poskyrį) ir veiksmažodiniai junginiai, kuriuos sudaro veiksmažodžio *būti* asmenuojamoji forma bei dalyvio veikiamosios rūšies vardininkas⁷⁴, pvz., *esũ mātantis*, *-i*; *bũvo mātęs*, *māčiusi*; *būčiau mātęs*, *māčiusi*; *būk mātantis*, *-i*.

Neveikiamosios rūšies yra neveikiamieji dalyviai (žr. „Dalyvio“ poskyrį) ir sudėtinės veiksmažodžio formos, kurias sudaro asmenuojamoji veiksmažodžio *būti* forma ir dalyvio neveikiamosios rūšies vardininkas, pvz., *esũ mātomas*, *-a*; *būtume mātomi*; *bũvo matýtas*, *-a*.

Taigi lietuvių kalboje rūšies raiškos priemonės sudaro dvejopas priešpriešas (žr. 56 lentelę).

56 lentelė. Rūšies raiškos priemonės

Neasmenuojamųjų veiksmažodžio formų dalyvių priešprieša		Asmenuojamosios vientisinės veiksmažodžio formos ir veiksmažodinio junginio priešprieša	
Veikiamoji rūšis: <i>mātęs</i> / <i>mātantis</i> , <i>-i</i> ; <i>mātęs</i> , <i>māčiusi</i>	Neveikiamoji rūšis: <i>mātomas</i> , <i>-a</i> ; <i>matýtas</i> , <i>-a</i>	Veikiamoji rūšis: <i>māto</i> ; <i>mačiaũ</i>	Neveikiamoji rūšis: <i>yra mātomas</i> , <i>-a</i> ; <i>esu matýtas</i> , <i>-a</i>

74 Retai, tačiau pasitaiko trinarinių sudėtinių formų, sudarytų su veiksmažodžio *būti* sudėtinėmis formomis, pvz., *būtų buvęs parašýtas*, *būtų buvusi parašýta* ir pan.

Sudėtinės (analitinės) laikų ir nuosakų formos

Aptariant rūšies kategoriją, svarbu išskirti **sudėtinės (analitinės) veiksmazodžio formas**, kurios įeina į veiksmazodžio kaitybos sistemą, nes yra vartojamos kaip tam tikri veiksmazodžio laikai ir nuosakos, pvz.: *esu daręs – dariau; būčiau dariusi – daryčiau*. Vientisinės ir sudėtinės formų reikšmė turi tam tikrų skirtumų. Pavyzdžiui, oficialiojoje viešojoje kalboje pirmenybė teikiama vientisinėms būtojo kartinio laiko formoms, kai jos reiškia praeities veiksmą, kurio rezultatai aktualūs kalbamuoju momentu, pvz.: *Aš mačiau Čiurlionio paveikslus. Studentai susitiko su garsiu mokslininku*. Sudėtinės formos, kurioms būdinga minėta reikšmė (*Aš esu mačiusi Čiurlionio paveikslus.*), rekomenduojama vartoti tik laisvuosiuose stiliuose (KPGF 2002).

57 lentelė. Veikiamosios rūšies sudėtinės formos pagal dalyvio laiką

Sudėtinės (analitinės) veiksmazodžio formos struktūra		Veikiamosios rūšies (aktyvinės) formos, kurių dalyvio vardininkas yra veikiamosios rūšies		Neveikiamosios rūšies (pasyvinės) formos sudaromos su esamojo ir būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyviais
būti asmenuojamosios formos	dalyvių vardininko junginiai	pradėtinės formos, kurias sudaro esamojo laiko dalyviai su priešdėliu <i>be-</i>	atliktinės formos, kurias sudaro būtojo kartinio laiko dalyviai	
		<ul style="list-style-type: none"> • Sudėtiniai pradėtiniai laikai reiškia pradinę veiksmo fazę, pvz.: <i>Buvau bepradedęs bartis, bet susilaikiau.</i> • Sudėtiniai atliktiniai laikai reiškia iš ankstesnio veiksmo kilusią būseną, truncančią tam tikru momentu, pvz.: <i>Aš jau buvau parašęs laišką, kai tu atėjai.</i> 		

Tariamosios nuosakos sudėtinės formos reiškia tariamą neįvykusį (dažnai su sąlygos atspalviu) veiksmą, pvz.: *Jei kolegė būtų sutikusi bendradarbiauti, būtume parengusios įdomų pranešimą.*

Sudėtinės (analitinės) laikų ir nuosakų formos pagal jas sudarančių dalyvių tipą rūšies atžvilgiu yra dvejopos: 1) veikiamosios rūšies, jei ją sudaro esamojo ar būtojo laiko veikiamosios rūšies dalyvis; 2) neveikiamosios rūšies, jei ją sudaro esamojo ar būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis.

Veikiamosios rūšies sudėtinės formos pagal dalyvio laiką taip pat skirstomos į dvi grupes: 1) pradėtines laikų ir nuosakų formas, kurias sudaro esamojo laiko dalyviai; 2) atliktines laikų ir nuosakų formas, kurias sudaro būtojo kartinio laiko dalyviai (žr. 57 lentelę).

Taigi sudėtinėms veiksmažodžių formoms būdingos laiko, nuosakos, skaičiaus, asmens ir rūšies kategorijos (žr. 58 lentelę).

58 lentelė. Veikiamosios rūšies atliktinių ir pradėtinių formų kaitbos pavyzdžiai

Sudėtinių atliktinių laikų ir nuosakų formų pavyzdžiai		Sudėtinių pradėtinių laikų ir nuosakų formų pavyzdžiai	
Tiesioginės nuosakos esamojo laiko formos	1 a. <i>esu matęs, mačiusi; esame matę, mačiusios</i> 2 a. <i>esi matęs, mačiusi; esate matę, mačiusios</i> 3 a. <i>yra matęs, mačiusi; yra matę, mačiusios</i>	! Esamojo laiko pradėtinių formų nėra	-----
Tiesioginės nuosakos būtojo kartinio laiko formos	1 a. vns. <i>buvau matęs, mačiusi</i> dgs. <i>buvome matę, mačiusios</i> 2 a. vns. <i>buvai matęs, mačiusi</i> dgs. <i>buvote matę, mačiusios</i> 3 a. vns. <i>buvo matęs, mačiusi</i> dgs. <i>buvo matę, mačiusios</i>	Tiesioginės nuosakos būtojo kartinio laiko formos	1 a. vns. <i>buvau be(pa)-matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>buvome be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 2 a. vns. <i>buvai be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>buvote be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 3 a. vns. <i>buvo be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>buvo be(pa)matę, be(pa)matančios</i>

Sudėtinių atliktinių laikų ir nuosakų formų pavyzdžiai		Sudėtinių pradėtinių laikų ir nuosakų formų pavyzdžiai	
Tariamąsios nuosakos formos	1 a. vns. <i>būčiau matęs, mačiusi</i> dgs. <i>būtume / būtumėme matę, mačiusios</i> 2 a. vns. <i>būtum matęs, mačiusi</i> dgs. <i>būtumėte matę, mačiusios</i> 3 a. vns. <i>būtų matęs, mačiusi</i> dgs. <i>būtų matę, mačiusios</i>	Tariamąsios nuosakos formos	1 a. vns. <i>būčiau be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>būtume / būtumėme be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 2 a. vns. <i>būtum be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>būtumėte be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 3 a. vns. <i>būtų be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>būtų be(pa)matę, be(pa)matančios</i>
Liepiamosios nuosakos formos	1 a. vns. ----- dgs. <i>būkime / būkim matę, mačiusios</i> 2 a. vns. <i>būk matęs, mačiusi</i> dgs. <i>būkite / būkit matę, mačiusios</i> 3 a. vns. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matęs, mačiusi</i> dgs. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matę, mačiusios</i>	Liepiamosios nuosakos formos	1 a. vns. ----- dgs. <i>būkime / būkim be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 2 a. vns. <i>būk be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>būkite / būkit be(pa)matę, be(pa)matančios</i> 3 a. vns. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna be(pa)matęs, be(pa)matanti</i> dgs. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna be(pa)matę, be(pa)matančios</i>

Neveikiamosios rūšies sudėtinės formos kaitomos panašiai kaip ir veikiančios rūšies atitinkamos formos (žr. 59 lentelę).

59 lentelė. Neveikiamosios rūšies sudėtinių formų kaitybos pavyzdžiai

Sudėtinių formų su esamojo laiko neveikiamuoju dalyviu pavyzdžiai		Sudėtinių formų su būtojo laiko neveikiamuoju dalyviu pavyzdžiai	
Tiesioginės nuosakos esamojo laiko formos	1 a. <i>esu matomas, -a</i> dgs. <i>esame matomi, -os</i> 2 a. <i>esi matomas, -a</i> dgs. <i>esate matomi, -os</i> 3 a. vns. <i>yra matomas, -a</i> dgs. <i>yra matomi, -os</i>	Tiesioginės nuosakos esamojo laiko formos	1 a. <i>esu matytas, -a</i> dgs. <i>esame matyti, -os</i> 2 a. <i>esi matytas, -a</i> dgs. <i>esate matyti, -os</i> 3 a. vns. <i>yra matytas, -a</i> dgs. <i>yra matyti, -os</i>
Tiesioginės nuosakos būtojo kartinio / dažninio laikų formos	1 a. vns. <i>buvau / būdavau matomas, -a</i> dgs. <i>buvome / būdavome matomi, -os</i> 2 a. vns. <i>buvai / būdavai matomas, -a</i> dgs. <i>buvote / būdavo tematomi, -os</i> 3 a. vns. <i>buvo / būdavo matomas, -a</i> dgs. <i>buvo / būdavo matomi, -os</i>	Tiesioginės nuosakos būtojo kartinio laikų formos	1 a. vns. <i>buvau / būdavau matytas, -a</i> dgs. <i>būdavome matyti, -os</i> 2 a. vns. <i>buvai / būdavai matytas, -a</i> dgs. <i>buvote / būdavote matyti, -os</i> 3 a. vns. <i>buvo / būdavo matytas, -a</i> dgs. <i>buvo / būdavo matyti, -os</i>
Tariamąsios nuosakos formos	1 a. vns. <i>būčiau matomas, -a</i> dgs. <i>būtime / būtumėme matomi, -os</i> 2 a. vns. <i>būtum matomas, -a</i> dgs. <i>būtumėte matomi, -os</i> 3 a. vns. <i>būtų matomas, -a</i> dgs. <i>būtų matomi, -os</i>	Tariamąsios nuosakos formos	1 a. vns. <i>būčiau matytas, -a</i> dgs. <i>būtime / būtumėme matyti, -os</i> 2 a. vns. <i>būtum matytas, -a</i> dgs. <i>būtumėte matyti, -os</i> 3 a. vns. <i>būtų matytas, -a</i> dgs. <i>būtų matyti, -os</i>
Liepiamosios nuosakos formos	1 a. ----- dgs. <i>būkime / būkim matomi, -os</i> 2 a. vns. <i>būk matomas, -a</i> dgs. <i>būkite / būkit matomi, -os</i> 3 a. vns. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matomas, -a</i> dgs. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matomi, -os</i>	Liepiamosios nuosakos formos	1 a. ----- dgs. <i>būkime / būkim matyti, -os</i> 2 a. vns. <i>būk matytas, -a</i> dgs. <i>būkite / būkit matyti, -os</i> 3 a. vns. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matytas, -a</i> dgs. <i>tebūna / tebūnie / tegul būna matyti, -os</i>

Pagal pateiktą veikiamosios atliktinių bei pradėtinių ir neveikiamosios rūšies sudėtinių veiksmažodžio formų kaitybos modelį sudaromos ir būsimojo laiko formos.

Kai kuriuose gramatikos tyrimuose dar skiriamos netiesioginės (DKLG 1994: 352–353), arba evidencinės (Judžentis 2012: 187–188), nuosakos – sudėtinės veikiamosios ir neveikiamosios rūšies veiksmažodžių formos, sudarytos iš veiksmažodžio *būti* veikiamosios ir neveikiamosios rūšies dalyvių junginio su kitais rūšies atžvilgiu skirtingais dalyviais, pvz., *esqs matęs; esanti mačiusi; esqs matomas, esanti matoma* ir pan. Šios formos dažniau vartojamos tautosakoje, publicistiniame ar moksliniame stiliuose.

9.6. Dalyvis

Dalyvis yra neasmenuojamoji veiksmažodžio forma, turinti veiksmažodžio ir būdvardžio ypatybių (žr. 60 lentelę).

60 lentelė. Dalyvio ypatybės

Dalyvius su veiksmažodžiais siejančios ypatybės	Dalyvius su būdvardžiais siejančios ypatybės
1) daromas iš veiksmažodžio kamieno (pvz., <i>matý(ti) + t + as > matýtas</i>)	1) kaitomas gimine, skaičiumi ir linksniu (pvz., <i>matýtas</i> – vyriškosios giminės vienaskaitos vardininkas)
2) reiškia iš veiksmo kylančią ypatybę (pvz., <i>matqs, matanti</i> ‘kuris, –i mato’)	2) dažnai (išskyrus bevardės giminės formas) derinami su daiktavardžiais (pvz., <i>matýtas vaikas, matýta mergina</i>)
3) būdingos rūšies ir laiko kategorijos (pvz., <i>matqs, matanti</i> – veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvis)	3) gali būti įvardžiuotiniai (pvz., <i>matantysis, matančioji</i>)
4) gali būti sangrąžiniai (pvz., <i>matęsis</i>)	4) gali būti laipsniuojami (pvz., <i>matomesnis, –ė; matomiausias, –ia</i>)
5) valdo linksnius (pvz., <i>Šita žemė mato ir girdi, ką jūs sakot.</i> (DLKT) / <i>Šita žemė matanti ir girdinti, ką jūs sakot.</i>)	

Lietuvių kalboje dalyviai yra vienintelė rūšies raiškos priemonė, todėl jie negali būti skiriami būdvardžių klasei, nors ir turi su jais bendrą gramatinių kategorijų.

Remiantis rūšies kategorija, dalyviai skiriami į veikiamuosius ir neveikiamuosius (LKG 1971: 311).

- **Veikiamosios rūšies dalyviai** yra **keturių laikų**: esamojo, būtojo kartinio, būtojo dažninio ir būsimojo. Šie dalyviai vartojami veikiamosios rūšies sudėtinėms veiksmažodžio formoms sudaryti (žr. 9.5 poskyrį).
- **Neveikiamosios rūšies dalyviai** yra **trių laikų**: esamojo, būtojo kartinio ir būsimojo laiko. Su šiais dalyviais sudaromos neveikiamosios rūšies sudėtinės veiksmažodžio formos (žr. 59 lentelę). Prie neveikiamosios rūšies skirtinas ir **reikiamybės dalyvis**.

9.6.1. Veikiamosios rūšies dalyviai

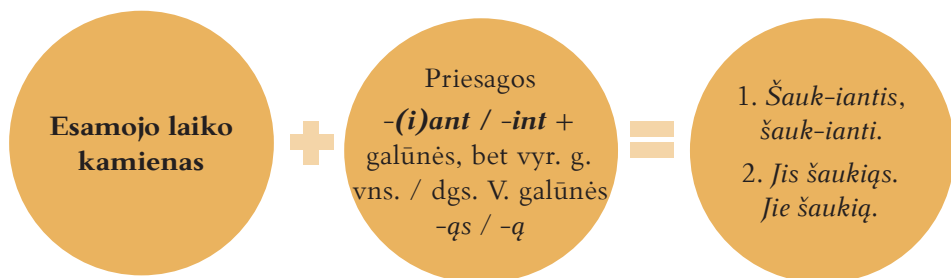
Esamojo laiko dalyvis. Jis daromas iš tranzityvinių ir intranzityvinių veiksmažodžių esamojo laiko kamieno su šiomis priesagomis: a) su priesaga *-(i)ant-* iš I ir III asmenuotės veiksmažodžių; b) su priesaga *-int-* iš II asmenuotės veiksmažodžių⁷⁵. Pavyzdžiui:

- skęst(a) + ant + is, -i* (> vyr. g. *skęstantis*, mot. g. *skęstanti*);
- mat(o) + ant + is, -i* (> vyr. g. *matantis*, mot. g. *matanti*);
- myl(i) + int + is, -i* (> vyr. g. *mylintis*, mot. g. *mylinti*).

Vyriškosios giminės dalyviui būdingos ne tik minėtos ilgosios formos, turinčios priesagą *-(i)ant / -int*, bet ir trumposios vardininko formos, kurioms būdingos savitos galūnės: vns. V. *-(i)qs (mātqs; šaūkiqs)* ir *-įs (mýlįs)*; dgs. V. *-(i)q (mātq; šaūkiq), -į (mýlį)*. Šios galūnės pridamos prie esamojo laiko

⁷⁵ Iki šiol nemažoje dalyje lietuvių kalbos gramatikos darbų vyrauja nuostata, kad veiksmažodžio III asmenuotė neturi galūnės, o III asmenuotės baigmenys *-a, -i, -o, -ė* laikomi kamiengaliais (DLKG 1994: 313; Ramonienė, Pribušauskaitė 2003: 61), išskyrus atematinio asmenavimo esamojo laiko III asmenuotės galūnę *-ti (niež-ti)*. Šioje gramatikoje laikomasi pozicijos, kad, sinchroniškai tiriant kalbos faktus, veiksmažodžių III asmenuotės kamiengalis laikytinas galūne, kurią, darant išvestines veiksmažodžių formas, reikia atmesti. Todėl siūloma skirti esamojo laiko dalyvių priesagos variantus *-ant / -int*, o ne priesagą *-nt-*. Taip atsisakoma gana komplikuoto aiškinimo, kad III asmenuotės veiksmažodžių kamiengalis *o*, darant esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvius, keičiamas į *a*, pvz., *sak-o + -a- + -nt- + -is, -i / vyr. g. vns. V. sak-o + -qs*. Painus ir kamiengalių tapatinimas su nuline galūne (Ambrasas 1984: 103), nes formos *neša, tyli* nėra tapačios formoms *neš; tylėk*, kurių galūnė nulinė.

kamieno, pvz., *skęst(a) + -qs, -q > skęstqs, -q*; *mat(o) + -qs, -q > mātqs, -q*; *mýl(i) + -įs, -į > mýlįs, -į* (žr. 17 pav.).

17 pav. Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio darybos modelis

Veiksmažodžio *būti* esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvis daromas iš III asmenuotės atematinės esamojo laiko formos *ēsti*, atmetus galūnę *-ti*, pvz., *ēs-ti + -qs / -ant-is, -i > ēsq̄s / ēsantis, ēsanti*.

Ilgosios vyriškosios giminės vardininko formos būdingesnės dalyviams, reiškiantiems požymį (*Kvepėjo ir dūzgė visas žydintis ir žaliuojantis pasaulis*. (DLKT)). Trumposios formos žymi pagrindinį arba šalutinį veiksmą (*Tačiau jis pripažįsta matqs nemažai spragų*. (DLKT)). Vis dėlto dabartinėje lietuvių kalboje trumpąsias formas, nepaisant jų reikšmės, dažnai nukonkuruoja ilgosios, turinčios priesagas $-(i)antis, -i; -intis, -i$ visoje linksniavimo paradigmoje (žr. 61 lentelę). Galima teigti, kad šių formų semantiniai skirtumai dabartinėje lietuvių kalboje niveliuojasi.

Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimo sistemai būdingos homoformos. Daugiausia homoformų fiksuojama moteriškosios giminės esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimo paradigmoje, t. y. sutampa vns. kilmininko ir dgs. vardininko formos, taip pat identiškos yra mot. ir vyr. g. dgs. kilmininko formos (žr. 61 lentelę). Minėtina, kad šio dalyvio galūnės linkstama trumpinti sakytinėje kalboje (ypač neoficialiajame diskurse), pvz., vartojamos vns. ar dgs. vietininko sutrumpėjusios formos: vyr. g. *eīnančiam / eīnančiuos*; mot. g. *eīnančioj* ir pan. Dėl šios priežasties homoformų atsiranda dar daugiau (sutampa vyr. g. vns. naudininko ir vietininko formos, pvz., *eīnančiam*; mot. g. dgs. naudininko ir įnagininko formos, pvz., *mātančiom*). Taigi sakytinėje kalboje dėl galūnių trumpinimo homoniminių formų yra daugiau nei rašytinėje kalboje.

61 lentelė. Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimas

Linksnis	Vyriškosios giminės forma		Moteriškosios giminės forma	
	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)
V. (Nom.)	<i>eĩn-qs / eĩn-ant-is; māt-qs / māt-ant-is; mýl-įs / mýl-int-is</i>	<i>eĩn-q / eĩn-ant-ys; māt-q / māt-ant-ys; mýl-į / mýl-int-ys</i>	<i>eĩn-ant-i; māt-ant-i; mýl-int-i</i>	<i>eĩn-anč-ios; māt-anč-ios; mýl-inč-ios</i>
K. (Gen.)	<i>eĩnančio; mātančio; mýlinčio</i>	<i>eĩnančių; mātančių; mýlinčių</i>	<i>eĩnančios; mātančios; mýlinčios</i>	<i>eĩnančių; mātančių; mýlinčių</i>
N. (Dat.)	<i>eĩnančiam; mātančiam; mýlinčiam</i>	<i>eĩnantiems; mātantiems; mýlintiems</i>	<i>eĩnančiai; mātančiai; mýlinčiai</i>	<i>eĩnančioms; mātančioms; mýlinčioms</i>
G. (Acc.)	<i>eĩnantį; mātantį; mýlintį</i>	<i>eĩnančius; mātančius; mýlinčius</i>	<i>eĩnančių; mātančių; mýlinčių</i>	<i>eĩnančias; mātančias; mýlinčias</i>
Įn. (Instr.)	<i>eĩnančiu; mātančiu; mýlinčiu</i>	<i>eĩnančiais; mātančiais; mýlinčiais</i>	<i>eĩnančia; mātančia; mýlinčia</i>	<i>eĩnančiomis; mātančiomis; mýlinčiomis</i>
Vt. (Il.)	<i>eĩnančiame; mātančiame; mýlinčiame</i>	<i>eĩnančiuose; mātančiuose; mýlinčiuose</i>	<i>eĩnančioje; mātančioje; mýlinčioje</i>	<i>eĩnančiose; mātančiose; mýlinčiose</i>

Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvis žymi vienalaikius, dabartyje ar kalbamuoju metu vykstančius veiksmus, pvz., *Pasisakė tas gėles vežanti mamai*, arba nuolatinius veiksmus (apibendrinta reikšmė), pvz., *Tikėk manimi, būk tikintis, nebūk netikintis*. (DLKT) Šie dalyviai paprastai reiškia veikėjo atliekamą veiksmą, gali nusakyti daikto ypatybę, jei nereiškia termino: *Niekas negali labiau sujaudinti nei tokie raminantys žodžiai*.

Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyviai taip pat reiškia ypatybę, kai pagrindinį veiksmą veikėjas patiria iš šalies, pvz., *Politikas buvo sulaikytas imantis kyšį* (KPS(3) 2003: 21–22).

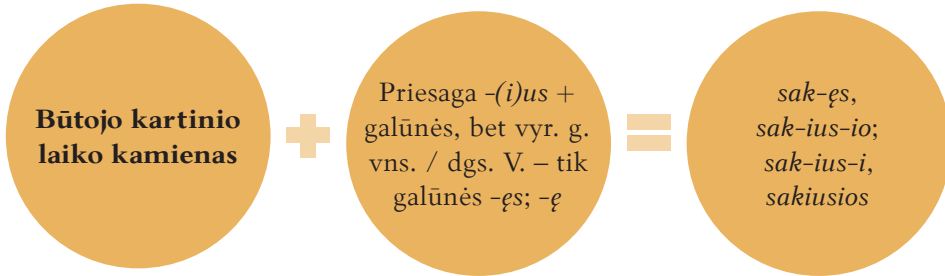
Esamojo laiko veikiamosios rūšies įvardžiutiniai ir neįvardžiutiniai dalyviai dėl funkcinės darybos linkę pereiti į daiktavardžio klasę, pvz., *tikintysis, tikinčioji* (plačiau žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių). Bendrinėje kalboje šios sudaiktavardėjusios formos negali būti vartojamos asmenims pagal nuolatinę būseną pavadinti (KPGF 2003: 45), pvz.: *Nė vienas sergantysis* (= ligonis) *nelieka be neatidėliotinos pagalbos*. (DLKT) *Raktą paimkite iš budinčio* (= budėtojo). *Reikia rūpintis dirbančiųjų* (= darbuotojų) *saugumu*. Dalyvių formos, pvz., *budintis, budinti, budintysis, budinčioji; dirbantis, dirbanti, dirbantysis, dirbančioji*, vartojamos su daiktavardžiu ir reiškiančios laikiną asmens veiklą ar būseną, yra taisyklingos, pvz.: *Budintis mokytojas atsakingas už drausmę. Budintysis mokinyš po pamokų sutvarkys klasę. Dirbančio brolio nereikia trukdyti. Įmonėse dirbančiųjų apdraustųjų darbuotojų skaičius nuolat didėja* (plg. KPGF 2002: 44–45).

Būtojo kartinio laiko dalyvis žymi ypатыbes, susijusias su praeityje arba prieš kalbamąjį momentą vykusiu (įvykusiu) veiksmu, pvz., *Tuomet pajūryje vėjas buvo sustiprėjęs iki 32 m/sek.* (DLKT) Taip pat jis reiškia ankstesnį to paties veikėjo šalutinį veiksmą, pvz., *Bičiulis įkūrė verslą, įdarbinęs tik kelis darbuotojus* (plg. KPS(3) 2003: 21).

Būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvis daromas iš būtojo kartinio laiko kamieno su priesaga *-(i)us-*. Vyriškosios giminės vardininko linksnis turi tik savitas trumpąsias formas⁷⁶, kurios padaromos prie būtojo kartinio laiko kamieno pridėdant galūnes *-ęs* (vns.) ir *-ę* (dgs.) (žr. 18 pav.).

Priesagos variantas *-(i)us* (po minkštojo priebalsio) būdingas tik iš mišriojo *sakyti, sako, sakė* tipo (pagrindinėse formose turinčių kintamąją priesagą) veiksmažodžių būtojo kartinio laiko kamieno padarytiems šio laiko dalyviams, pvz., *sak-ė + (i)us + galūnės* > vyr. g. vns. K. *sakiusio*; mot. g. vns. V. *sakiusi*.

76 DLKG (1994: 358) nurodoma, kad „pasitaiko ir ilgųjų būtojo laiko dalyvių vyriškosios giminės vardininko formų, padarytų su priesaga *-(i)us*, pvz., *dirbo – dirbusis* <...>“. Vis dėlto dabartinėje lietuvių kalboje tokių formų beveik nėra, pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* forma *dirbusis* nepaliudyta jokiuose šaltiniuose. Taigi laikomasi nuostatos, kad bendrinėje lietuvių kalboje vartojama tik trumpoji būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvio vyriškosios giminės vardininko forma.

18 pav. Būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvio darybos modelis

62 lentelė. Būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimo pavyzdžiai

Linksnis	Vyriškosios giminės forma		Moteriškosios giminės forma	
	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)
V. (Nom.)	<i>ẽj-ęs;</i> <i>sāk-ęs;</i> <i>māt-ęs</i>	<i>ẽj-ę;</i> <i>sāk-ę;</i> <i>māt-ę</i>	<i>ẽj-us-i;</i> <i>sāk-ius-i;</i> <i>māč-ius-i</i>	<i>ẽj-us-ios;</i> <i>sāk-ius-ios;</i> <i>māč-ius-ios</i>
K. (Gen.)	<i>ẽjusio;</i> <i>sākiusio;</i> <i>māčiusio</i>	<i>ẽjusių;</i> <i>sākiusių;</i> <i>māčiųusių</i>	<i>ẽjusios;</i> <i>sākiusios;</i> <i>māčiusios</i>	<i>ẽjusių;</i> <i>sākiusių;</i> <i>māčiųusių</i>
N. (Dat.)	<i>ẽjusiame;</i> <i>sākiusiame;</i> <i>māčiusiam</i>	<i>ẽjusiems;</i> <i>sākiusiems;</i> <i>māčiusiems</i>	<i>ẽjusiai;</i> <i>sākiusiai;</i> <i>māčiusiai</i>	<i>ẽjusioms;</i> <i>sākiusioms;</i> <i>māčiusioms</i>
G. (Acc.)	<i>ẽjusį;</i> <i>sākiusį;</i> <i>māčiusį</i>	<i>ẽjusius;</i> <i>sākiusius;</i> <i>māčiusius</i>	<i>ẽjusių;</i> <i>sākiusių;</i> <i>māčiųusių</i>	<i>ẽjusias;</i> <i>sākiusias;</i> <i>māčiusias</i>
Įn. (Instr.)	<i>ẽjusiū;</i> <i>sākiusiū;</i> <i>māčiusiū</i>	<i>ẽjusiais;</i> <i>sākiusiais;</i> <i>māčiais</i>	<i>ẽjusia;</i> <i>sākiusia;</i> <i>māčiausia</i>	<i>ẽjusiomis;</i> <i>sākiusiomis;</i> <i>māčiusiomis</i>
Vt. (Il.)	<i>ẽjusiame;</i> <i>sākiusiame;</i> <i>māčiusiame</i>	<i>ẽjusiuose;</i> <i>sākiusiuose;</i> <i>māčiusiuose</i>	<i>ẽjusioje;</i> <i>sākiusioje;</i> <i>māčiusioje</i>	<i>ẽjusiuose;</i> <i>sākiusiose;</i> <i>māčiusiose</i>

Būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimo sistemai (kaip ir esamojo laiko dalyviams) būdingos homoformos (žr. 62 lentelę).

Laisvuosiuose stiliuose pasitaiko, kad vyriškosios giminės trumpoji daugiskaitos forma, pvz., *suplyšę, perskaitę*, gali būti pavartota moteriškosios giminės reikšme, pvz.: *Na ir kas, kad batai suplyšę, o kairysis jau seniai valgyti prašo?!* (DLKT); *Šitos kojinės suplyšę*. Oficialiajame diskurse pirmenybė turi būti teikiama moteriškosios giminės daugiskaitos vardininko formai, derinama su moteriškosios giminės daiktavardžiu⁷⁷. Vyriškosios giminės dalyvio forma turi tarminį atspalvį, todėl gali būti vartojama atsižvelgiant į funkcinį stilių.

Laisvuosiuose stiliuose vartojamos sutrumpėjusios moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko formos, kurios formaliai sutampa su būtojo laiko padalyvio formomis (plačiau žr. Vaskelienė 2014: 360–376), pvz.: *Mūsų šeima buvo pasiruošus priglobti pabėgėlius*. Oficialiajame diskurse rekomenduojama vartoti nesutrumpėjusias moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko formas.

Būtojo dažninio laiko dalyvis daromas iš bendraties kamieno su priesaga *-davus*, kurią sudaro būtojo dažninio laiko priesaga *-dav-* ir veikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio priesaga *-us*. Taigi būtojo dažninio laiko dalyvį galima sudaryti dviem etapais: 1) būtojo dažninio laiko kamienas + *-us-* + galūnė (mot. g.: *eidav-o* + *-us-* + *-i* > *eidavusi*; vyr. g.: būtojo dažninio laiko kamienas + galūnė *-ęs* (*eidav-o* + *-ęs* > *eidavęs*); 2) būtasis dažninis laikas yra daromas iš bendraties kamieno + *dav* + *-o*. Šie du darybos etapai rodo būtojo dažninio laiko dalyvio sąsajas su asmenuojamąja būtojo dažninio laiko forma.

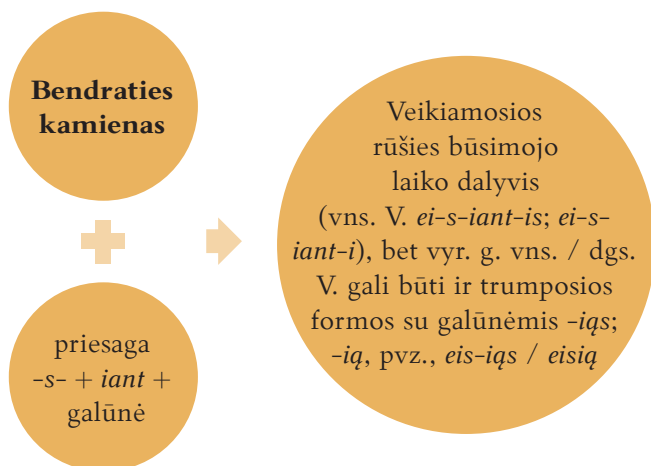
Būtojo dažninio laiko dalyvio vyriškosios giminės vardininko linksnis (kaip ir veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko) turi savitas trumpąsias formas, kurios padaromos prie būtojo dažninio laiko kamieno pridendant galūnes *-ęs* (vns.) ir *-ę* (dgs.), pvz.: vns. *eidavęs, keldavęs, tylėdavęs*; dgs. *eidavę, keldavę, tylėdavę* (žr. 63 lentelę).

77 Plačiau žr.: <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/3722-gimine-dalyvis>; KPG 2002: 18.

63 lentelė. Būtojo dažninio laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimo pavyzdžiai

Linksnis	Vyriškosios giminės forma		Moteriškosios giminės forma	
	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)
V. (Nom.)	<i>eidav-ęs;</i> <i>sakydav-ęs;</i> <i>matydav-ęs</i>	<i>eidav-ę;</i> <i>sakydav-ę;</i> <i>matydav-ę</i>	<i>eidav-us-i;</i> <i>sakydav-us-i;</i> <i>matydav-us-i</i>	<i>eidav-us-ios;</i> <i>sakydav-us-ios;</i> <i>matydav-us-ios</i>
K. (Gen.)	<i>eidavusio;</i> <i>sakydavusio;</i> <i>matydavusio</i>	<i>eidavusių;</i> <i>sakydavusių;</i> <i>matydavusių</i>	<i>eidavusios;</i> <i>sakydavusios;</i> <i>matydavusios</i>	<i>eidavusių;</i> <i>sakydavusių;</i> <i>matydavusių</i>
N. (Dat.)	<i>eidavusiam;</i> <i>sakydavusiam;</i> <i>matydavusiam</i>	<i>eidavusiems;</i> <i>sakydavusiems;</i> <i>matydavusiems</i>	<i>eidavusiai;</i> <i>sakydavusiai;</i> <i>matydavusiai</i>	<i>eidavusioms;</i> <i>sakydavusioms;</i> <i>matydavusioms</i>
G. (Acc.)	<i>eidavusį;</i> <i>sakydavusį;</i> <i>matydavusį</i>	<i>eidavusius;</i> <i>sakydavusius;</i> <i>matydavusius</i>	<i>eidavusią;</i> <i>sakydavusią;</i> <i>matydavusią</i>	<i>eidavusias;</i> <i>sakydavusias;</i> <i>matydavusias</i>
Įn. (Instr.)	<i>eidavusiu;</i> <i>sakydavusiu;</i> <i>matydavusiu</i>	<i>eidavusiais;</i> <i>sakydavusiais;</i> <i>matydavusiais</i>	<i>eidavusia;</i> <i>sakydavusia;</i> <i>matydavusia</i>	<i>eidavusiomis;</i> <i>sakydavusiomis;</i> <i>matydavusiomis</i>
Vt. (Il.)	<i>eidavusiame;</i> <i>*sakydavusiame;</i> <i>matydavusiame</i>	<i>eidavusiuose;</i> <i>*sakydavusiuose;</i> <i>matydavusiuose</i>	<i>eidavusioje;</i> <i>*sakydavusioje;</i> <i>matydavusioje</i>	<i>eidavusiose;</i> <i>*sakydavusiose;</i> <i>matydavusiose</i>

Būtojo dažninio laiko dalyvis sakytinėje kalboje vartojamas rečiau negu rašytinėje. Rašytinėje kalboje (grožinės ir negrožinės literatūros tekstuose, publicistikoje) dažniau fiksuojamos moteriškosios ir vyriškosios giminės var-dininko formos, reiškiančios netiesiogiai patirtą veiksmą, pvz.: *Jis važinėjo su lėlių teatru, dirbdavęs kartais pas fotografą retušuotojo darbą <...>. Eilėraščius rašydavęs net darbo metu redakcijoje <...>. <...> šios šventos mergelės naktimis dirbdavusios savo garbintojams visokius darbus.* (DLKT) Kitų linksnių formos taip pat dažniausiai vartojamos publicistikoje, pvz.: *Juvelyrė šios šventintos duonos, saugodavusios nuo gaisro, padėdavusios nuo ligų ir nešdavusios sėkmę keliaujantiems, gabalėlius įdėjo ir į dalį savo sukurtų papuošalų. Tėvą jis mena*

19 pav. Būsimojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio darybos modelis

kaip nepaprastai darbštų žmogų, muzikinei veiklai skyrusį didžiąją savo gyvenimo dalį, – per parą, atrodo, dirbdavusį po dvidešimt valandų.

Būsimojo laiko dalyvis. Šio dalyvio darybos būdas labai panašus į būtojo dažninio laiko dalyvio. Abiejų dalyvių darybos pamatas – bendraties kamienas. Būsimojo laiko dalyvio priesaga *-siant-* (kaip ir *-davus-*) yra sudėtinė⁷⁸. Ją sudaro būsimojo laiko priesaga *-s-* ir veikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio priesaga *-(i)ant-*, todėl ši dalyvį galima sudaryti dviem darybos etapais: 1) būsimojo laiko kamienas + *-iant-* + galūnė (*eis-i* + *-(i)ant-* + *is*, *-i* > *eisiantis*, *eisianti*; arba vyr. g. V.: būsimojo laiko kamienas + galūnės *-(i)qs*; *-(i)q* (*eis-i* + *-(i)qs*; *-(i)q* > *eisiqs*; *eisiq*); 2) būsimojo laiko kamienas + priesaga *-s-*. Šie du darybos etapai rodo būsimojo laiko dalyvio sąsajas su asmenuojamąja būsimojo laiko forma. Taip išryškėja būsimojo laiko asmenuojamosios ir linksniuojamosios formos struktūros sąsaja (žr. panašų būtojo dažninio laiko dalyvio darybos modelį).

Vyriškosios giminės vardininko linksnis (kaip ir veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvio) turi savitas trumpąsias formas, kurios padaromos prie

78 DLKG teigiama, kad šie dalyviai „daromi iš bendraties kamieno su sudėtine priesaga *-si-ant-*, į kurią įeina būsimojo laiko priesaga *-si-* ir esamojo laiko veikiamųjų dalyvių priesaga *-nt-* su pridėtu iš priekio balsiu *a-*“ (DLKG 1994: 359).

būsimojo laiko kamieno pridėdant galūnes *-(i)qs* (vns.) ir *-(i)q* (dgs.), pvz.: vns. *eisiqs, kelsiqs, tylėsiqs*; dgs. *eisiq, kelsiq, tylėsiq* (žr. 19 pav.).

Būsimojo laiko veikiamosios rūšies dalyvis bendrinėje kalboje dažniausiai vartojamas publicistikoje, administraciniuose tekstuose, pvz.: *Va, jeigu kilsiqs pavojus Lietuvai, jie ateisiq. Rugsėjo pradžioje Baltarusijoje vyksiantys prezidento rinkimai kelia didelį susidomėjimą. <...> iki šiol nepriimta Konstitucijos pataisa, suteiksianti užsieniečiams teisę įsigyti žemės mūsų šalyje.* (DLKT) Tokia vartoseną susijusi su dalyvio reikšme, žyminčia ypatybes, kylančias iš ateityje numatomo veiksmo, o žiniasklaidai svarbu informuoti visuomenę apie numatomus politinius, visuomeninius, kultūrinius ir kt. įvykius. Kitose bendrinės lietuvių kalbos srityse (grožinė literatūra ir pan.) šis dalyvis vartojamas daug rečiau.

64 lentelė. Būsimojo laiko veikiamosios rūšies dalyvių linksniavimas

Linksniš	Vyriškosios giminės forma		Moteriškosios giminės forma	
	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)
V. (Nom)	<i>ei-s-iqs / ei-s-iant-is; saky-s-iqs / saky-s-iant-is</i>	<i>ei-s-iq / ei-s-iant-ys; saky-s-iq / sa- ky-s-iant-ys</i>	<i>ei-s-iant-i; saky-s-iant-i</i>	<i>ei-s-ianč-ios; saky-s-ianč-ios</i>
K. (Gen)	<i>eisiančio; sakysiančio</i>	<i>eisiančių; sakysiančių</i>	<i>eisiančios; sakysiančios</i>	<i>eisiančių; sakysiančių</i>
N. (Dat)	<i>eisiančiam; sakysiančiam</i>	<i>eisiantiems; sakysiantiems</i>	<i>eisiančiai; sakysiančiai</i>	<i>eisiančioms; sakysiančioms</i>
G. (Acc)	<i>eisiantį; sakysiantį</i>	<i>eisiančius; sakysiančius</i>	<i>eisiančių; sakysiančių</i>	<i>eisiančias; sakysiančias</i>
Įn. (Instr)	<i>eisiančiu; sakysiančiu</i>	<i>eisiančiais; sakysiančiais</i>	<i>eisiančia; sakysiančia</i>	<i>eisiančiomis; sakysiančiomis</i>
Vt. (Il)	<i>eisiančiuose; –</i>	<i>eisiančiuose; –</i>	<i>eisiančioje; –</i>	<i>eisiančiose; –</i>

Būsimojo laiko vyriškosios giminės trumposios formos (*eisiqs, eisiq*) vartojamos net dažniau negu ilgosios (*eisiantis, eisiantys*), pvz.: *Sakė eisiqs į policiją ir į ligoninę draugų aplankyti. Šešis kartus per savaitę eisiantis dienraštis.* (DLKT)

Būsimojo laiko veikiamosios rūšies dalyvis linksniuojamas (žr. 64 lentelę) kaip esamojo laiko veikiamieji dalyviai (žr. 61 lentelę). Dažniausiai vartojamos būsimojo laiko vardininko, rečiausiai – vietininko formos.

9.6.2. Neveikiamosios rūšies dalyviai

Esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis žymi ypatybes, kylančias iš kito veikėjo veiksmo kalbamuoju momentu (dabartyje), pvz.: *Tiriamasis darbas paprastai rašomas lietuvių <...> kalba.* (DLKT) Šis dalyvis daromas prie esamojo laiko kamieno pridendant priesagas *-am, -om, -im* (žr. 65 lentelę). Kituose gramatikos darbuose skiriama esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių priesaga *-m* (DLKG 1994: 361; PLKG 2003: 63 ir kt.). Nuosekliai laikantis pozicijos, kad dabartinėje kalboje kamiengalis sutapo su galūne, šioje gramatikoje skiriami trys priesagos variantai (apie priesagų skyrimo pagrįstumą žr. Vaskelienė 2006: 83–93; Balčiūnienė 2017: 26).

65 lentelė. Esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio daryba

<i>pjaun-a + -am + -as, -a, -a > pjáunamas, pjaunamà, pjáunama</i>	<i>sak-o + -om + -as, -a, -a > sâkomas, sâkoma, sâkoma</i>	<i>myl-i- + -im + -as, -a, -a > mýlimas, mylimà, mýlima</i>
---	---	--

Dalyviai, padaryti iš tranzityvinių veiksmažodžių, turi tris giminės formas (žr. 65 lentelę), o iš intransityvinių – dažniausiai tik bevardės giminės formą. Linksniuojami panašiai kaip atitinkamo kamiengalio būdvardžiai (žr. 66 lentelę). Į būdvardžius jie panašūs ir tuo, kad gali būti laipsniuojami, pvz.: *tinkamas, tinkamesnis, tinkamiausias*, vartojamos ir įvardžiuotinės formos, pvz.: *taikomasis, taikomoji* (plačiau žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių).

Esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis dažnai vartojamas įvairiose bendrinės kalbos srityse. Iš įvardžiuotinės dalyvio formos, kai nusakoma daikto paskirtis, rūšis, tipas, ypač dažnai sudaromi įvairūs terminai, pvz.: *Raminamieji vaistai dar vadinami antidepresantais. Diagnostinis ir gydomasis darbas; gydomasis purvas; tiriamasis darbas* (DLKT). Taip pat vartojamos iš

66 lentelė. Esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio linksniavimas

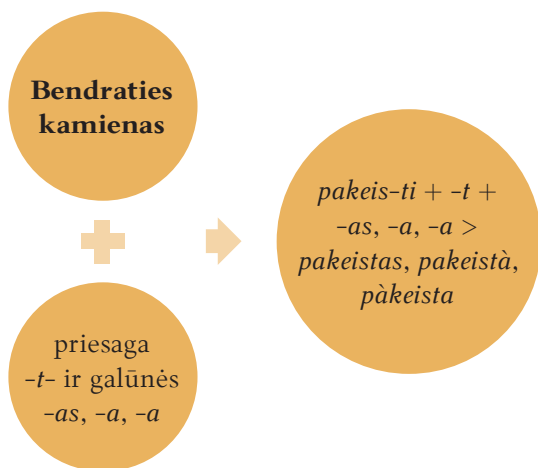
Linksnis	Vyriškosios giminės forma		Moteriškosios giminės forma	
	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)	Vns. (sg.)	Dgs. (pl.)
V. (Nom.)	<i>keliamas; mylimas</i>	<i>keliami; mylimi</i>	<i>keliamą; mylimą</i>	<i>keliamos; mylimos</i>
K. (Gen.)	<i>keliamo; mylimo</i>	<i>keliamų; mylimų</i>	<i>keliamos; mylimos</i>	<i>keliamų; mylimų</i>
N. (Dat.)	<i>keliamam; mylimam</i>	<i>keliamiems; mylimiems</i>	<i>keliamai; mylimai</i>	<i>keliamoms; mylimoms</i>
G. (Acc.)	<i>keliamą; mylimą</i>	<i>keliamus; mylimus</i>	<i>keliamą; mylimą</i>	<i>keliamas; mylimas</i>
Įn. (Instr.)	<i>keliamu; mylimu</i>	<i>keliamais; mylimais</i>	<i>keliamą; mylimą</i>	<i>keliamomis; mylimomis</i>
Vt. (Il.)	<i>*keliamame; mylimame</i>	<i>*keliamuose; mylimuose</i>	<i>*keliamoje; mylimoje</i>	<i>*keliamose; mylimose</i>

priešdėlinių veiksmažodžių padarytų dalyvių sangrąžinės formos, pvz.: *Pasirenkamasis egzaminas abiem lygiams – testas <...>*. (DLKT)

Apibendrinamosios reikšmės esamasis laikas vartojamas administracinio stiliaus tekstuose, pvz.: *Mokesčio permoka grąžinama Mokesčių administravimo įstatymo nustatyta tvarka. Teisės aktų projektai rengiami laikantis bendrinės lietuvių kalbos normų ir teisės terminijos*.

Dabartinėje lietuvių kalboje pastebima esamojo laiko neveikiamosios ir veikiamosios rūšies formų konkurencija daikto požymiui reikšti, kai tas daiktas gali būti dalyvio veiksmo atlikėjas, pvz.: <...> *greičiau siekiama tiriančiu žvilgsniu įsižiūrėti į tai <...> ir Klestelėjo į fotelį ir nužvelgė mane keistu, tiriamu žvilgsniu <...>* (DLKT). Šia reikšme galima vartoti abu dalyvius, tačiau pirmenybė teiktina neveikiamosios rūšies esamojo laiko dalyviui⁷⁹.

79 Plačiau žr. LKB (<http://www.vlkk.lt/konsultacijos/7423-skaudama-skaudanti-galva>).

20 pav. Būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio darybos modelis

Kai kurie dalyviai (ypač įrankių, daiktų pavadinimai) yra sudaiktavardėję, pvz.: *Miegamasis per gaisrą nedaug tenukentėjo* <...>. *Iškviesta greitoji juos nuvežė į ligoninę* <...>. (DLKT) (žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių).

Būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis žymi iš ankstesnio veiksmo kylančias ypatybes, pvz.: *Bankas moka klientui sutartyje nustatytas palūkanas* <...>. (DLKT) Dažniausiai šis dalyvis daromas iš priešdėlinių tranzityvinių veiksmažodžių bendraties kamieno su priesaga -t (žr. 20 pav.).

Šis dalyvis linksniuojamas pagal tą patį modelį, kaip ir esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis.

Reikiamybės dalyvis žymi ypatybes, kylančias iš reikiamo atlikti veiksmo. Šie dalyviai dažniausiai sudaromi iš tranzityvinių nepriešdėlinių veiksmažodžių, prie bendraties kamieno pridėdant priesagą -tin-as, -a, pvz.: *Tai puiki ir lankytina vieta. Šiame maršrute yra daug lankytinų objektų: Pašilių stumbrynas, Upytės piliakalnis* <...>. *Šeštasis fortas yra ne vien formaliai saugotinas kultūros objektas, bet ir memorialinė vieta* <...>. (DLKT)

Kai kurie reikiamybės dalyviai neturi reikiamo atlikti veiksmo reikšmės. Panašiai kaip ir esamojo laiko neveikiamieji dalyviai jie gali žymėti ypatybes, susijusias su nuolatiniu ar galimu veiksmu, pvz.: *Šis teiginys yra labai abejotinas*.

Reikiamybės dalyviai dažniausiai vartojami publicistiniuose, moksliniuose tekstuose, rečiau – sakytinėje kalboje. Linksniuojami kaip esamojo laiko

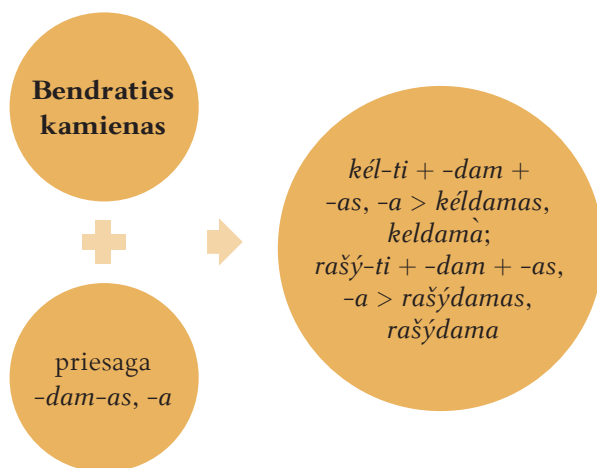
neveikiamosios rūšies dalyviai. Dėl funkcinės (sintaksinės) darybos reikiamybės dalyvis dažnai laikomas būdvardžiu (žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių).

9.7. Pusedalyvis

Ši nelinksniuojamoji veiksmažodžio forma⁸⁰ reiškia **to paties veikėjo** atliekamą šalutinį veiksmą, kuris vykdomas kartu su pagrindiniu veiksmu, pvz.: *Vėjas atprunkščia iš Baltijos / Siusdamas, siausdamas, / Šiaušdamas, lauždamas, / Raudamas, nešdamas, / Vejamas, gaudomas* (Kazys Binkis).

Taigi pusedalyviu reiškiamas šalutinis veiksmas laiko atžvilgiu ne tik su-tampa su pagrindiniu sakinio veiksmu, bet ir yra jo aplinkybė, pvz., *Užmiegu galvodamas apie moterį...* (DLKT) (Kaip užmiegu? Galvodamas).

Pusedalyvis daromas iš bendraties kamieno su priesaga *-dam-* ir vyriškosios bei moteriškosios giminės galūnėmis (žr. 21 pav.).

21 pav. Pusedalyvio darybos modelis

⁸⁰ Apie pusedalyvį plačiau žr.: LKG 1971: 375–383; DLKG 1994: 361; Paulauskienė 1994: 367–371; PLKG 2003: 64–65; Judžentis 2012: 142–143 ir kt.

Pusdalyviai derinami gimine ir skaičiumi su sakinio veiksniu ir pagal formą atitinka vyriškosios ir moteriškosios giminės vienaskaitos ir daugiskaitos vardininką (žr. 67 lentelę).

67 lentelė. Pusdalyvio formos

Skaičius	Vyriškosios giminės forma	Moteriškosios giminės forma
Vns.	<i>kėldamas</i>	<i>keldamà</i>
Dgs.	<i>keldamì</i>	<i>kėldamos</i>

Pusdalyvis turi veiksmažodžio, būdvardžio ir prieveiksmio ypatybių (žr. 68 lentelę).

68 lentelė. Pusdalyvio ypatybės

Veiksmažodinės ypatybės	Būdvardinės ypatybės	Prieveiksminės ypatybės
<p>Turi veiksmažodinį kamieną:</p> <p><i>neš-damas, -a;</i> <i>rašy-damas, -a;</i> <i>grybau-damas, -a</i></p>	<p>Skaičiumi ir gimine derinamas su daiktavardžiais ir įvardžiais:</p> <p><i>Kle bendamą ratais mašina trinksėjo per duobes, keldamą tai dulkių debesis, tai taškydamasi purvais.</i></p> <p><i>O rašydamas šias eilutes, aš irgi su tuo sutinku. (DLKT)</i></p>	<p>Reiškia veiksmo aplinkybę, kylančią iš to paties veikėjo atliekamo kito veiksmo:</p> <p><i>Nesu verksnys, bet po didelės pertraukos skaitydamas Tavo laišką apsiverčiau... (DLKT) (pusdalyvis skaitydamas reiškia būdo aplinkybę)</i></p>
<p>Žymi veiksmą (procesą), kaip ir atitinkama asmenuojamoji veiksmažodžio forma:</p> <p><i>Laukdama Sigitos, galvojau apie gimtadienio dovanas. (DLKT)</i></p>		

Veiksmažodinės ypatybės	Būdvardinės ypatybės	Prieveiksminės ypatybės
<p>Plg.: <i>Laukiau</i> Sigitos ir galvojau apie gimtadienio dovanas.</p> <p><i>Skaitydamas</i> bylą, buvau priblokštas. (DLKT)</p> <p>Plg.: <i>Skaičiau</i> bylą ir buvau priblokštas.</p>		
<p>Gali būti sangražiniai: Kylančiais mediniais laiptais <i>pasišokinėdama</i> kopė mergaitė su vasarine languota suknele.</p> <p>O kai kurie, suprantate, rašinėja <i>nesiremdami</i> archyvais, tad ko iš jų norėti? (DLKT)</p>		

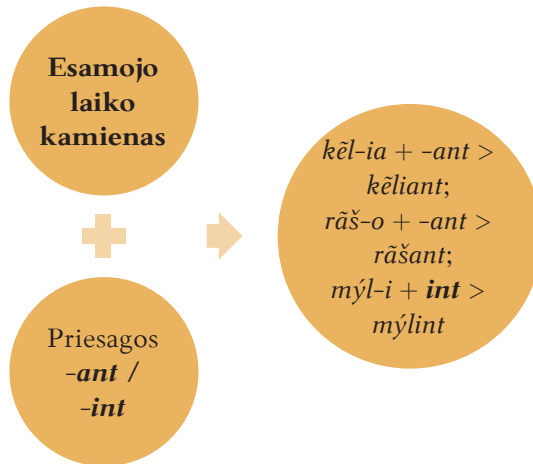
9.8. Padalyvis

Padalyvis yra nekaitoma veiksmažodžio forma, žyminti pašalinio (kito) „veikėjo atliekamą arba savaime vykstantį šalutinį veiksmą“ (LKG 1971: 384; DLKG 1994: 378), pvz., *Seseriai pagaliau grįžus iš užsienio, jis pajuto palengvėjimą. Taigi pakilus namo vertei, be vargo jis gavo ir antrą paskolą.* (DLKT)

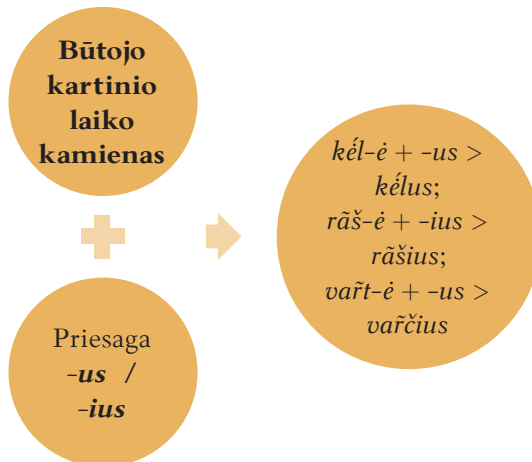
Padalyviai nekaitomi, bet (kaip ir veikiančios rūšies dalyviai) turi keturis laikus (esamąjį (*kėliant*; *rāšant*; *týlint*), būtajį kartinį (*kėlus*; *parāšius*); būtajį dažninį (*kėldavus*; *rašýdavus*) ir būsimąjį (*kėlsiant*; *rašýsiant*). Dažniausiai dabartinėje lietuvių kalboje vartojami esamojo ir būtojo kartinio laiko padalyviai. Būtojo dažninio ir būsimąjo laiko padalyvių formos labai retos, todėl šioje gramatikoje plačiau neaptariamos.

Padalyviai daromi iš tų pačių veiksmažodžių kamienų ir su tomis pačiomis priesagomis **-(i)ant**, **-int**, **-(i)us**, **-davus**, **-siant** kaip ir atitinkamo laiko veikiančios rūšies dalyviai, tik nepridedant galūnių.

Esamojo laiko padalyvis iš I ir III asmenuotės veiksmažodžių daromas su priesaga *-(i)ant*, o iš II asmenuotės veiksmažodžių – su priesaga *-int* (žr. 22 pav.).

22 pav. Esamojo laiko padalyvio darybos modelis

23 pav. Būtojo kartinio laiko padalyvio darybos modelis

Būtojo kartinio laiko padalyvis daromas iš veiksmažodžių būtojo kartinio laiko kamieno, pridendant priesagą *-(i)us*. Priesaga *-ius* (po minkštojo kamiengalio priebalsio) būdinga padalyviams, kurie padaryti iš kintamąją priesagą *-y-ti* turinčių veiksmažodžių (tipas *rašyti, rāšo, rāšė; laikyti, laiko, laikė*) (žr. 23 pav.).

Padalyvis turi veiksmažodžio ir prieveiksminio ypatybių (žr. 69 lentelę).

Įvairiuose tekstuose pasitaiko pusdalyvio ir padalyvio vartosenos klaidų, todėl reikia atkreipti dėmesį į pagrindinius jų reikšmės skirtumus:

- **Pusdalyvio** reiškiamos aplinkybės ir pagrindinio veiksmo **veikėjas – tas pats**; padalyvis vartojamas, kai aplinkybės pagrindinio veiksmo **atlikėjas nesutampa (arba tik iš dalies sutampa) su aplinkybės veiksmo atlikėju**. Pavyzdžiui, *Bloko viršininkas, jį pamatęs, net susirietė koridoriuje it buldogas, besiruošdamas žandarui į kinkas kibti. Pasibaigus lenkų–vokiečių karui, Gdanskio miesto savivaldybė nutarė Dievų miške įsteigti koncentracijos lagerį nepaklusniems lenkam į gerą kelią atvesdinti.* (Balys Sruoga)
- **Pusdalyvis** vartojamas **tik asmeniniuose sakiniuose**, padalyviui tinka ir **beasmenė konstrukcija**. Pavyzdžiui, *Prieš valgydamas nusiplauk rankas. Prieš valgant reikia nusiplauti rankas.*

69 lentelė. Padalyvio ypatybės

Veiksmažodinės ypatybės	Prieveiksminės ypatybės
Turi veiksmažodinį kamieną: <i>skęst-ant; raš-ius.</i>	Reiškia veiksmo aplinkybę, kylančią iš kito veikėjo veiksmo: <i><u>Gimus</u> vaikui jo tėvai arba globėjai gali pretenduoti į įvairias išmokas.</i>
Žymi veiksmą ar būseną: <i>Vieną rytą nubudęs pro langą pamačiau <u>sningant</u>.</i> (DLKT) Plg.: <i>Vieną rytą nubudęs pro langą pamačiau, kad <u>sninga</u>.</i>	
Turi laikus , tačiau jie nerodo santykio su kalbamuoju momentu.	

Veiksmažodinės ypatybės	Prieveiksminės ypatybės
<p>Gali būti sangražiniai: <u>rašant-is</u>; <u>pa-si-rašius</u>, pvz.: <u>Rašantis</u> informaciją reikia neskubėti. Jums <u>pasirašius</u> sutartį, ją dar turi pasirašyti mokesčių administratorius. Nepriešdėlinės sangražinės padalyvių formos formaliai sutampa su vyriškosios giminės esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio vienaskaitos vardininku, pvz., <i>Jis</i> yra rašantis, o ne kalbantis žmogus. Priešdėlinių sangražinių būtojo kartinio laiko formų homoforma yra to paties laiko veikiamosios rūšies moteriškosios giminės sutrumpėjusi vienaskaitos dalyvio vardininko forma, pvz., <i>Pasirašius sutartį su</i> <i>universitetu, ji susitiko su draugais.</i></p>	
<p>Pagal rūšies reikšmę atitinka veikiamuosius dalyvius.</p>	

10. PRIEVEIKSMIS

Prieveiksmis yra nelinksniuojama ir neasmenuojama savarankiška kalbos dalis, reiškianti veiksmo ar būsenos kokybinį ar kiekybinį požymį ir įvairias veiksmo ar būsenos aplinkybes (vietą, laiką, priežastį, tikslą) (LKG 1971: 425; Paulauskienė 1994: 377). Šioje gramatikoje prieveiksmis nelaikomas visiškai nekaitoma kalbos dalimi (žr. 2 pav.), nes jam būdinga laipsnio kategorija, kurią sąlygiškai galima vertinti „kaip tam tikrą kaitybos rūšį“ (LKG 1971: 426). Kaip teigia A. Paulauskienė (1994: 377), prieveiksmių laipsniavimas „nesusijęs su bendrąja kategorine prieveiksmio reikšme“, nes perkeltas kartu su laipsniuojamų būdvardžių kamienais, tačiau, vertinant prieveiksmio laipsniavimą synchroniniu aspektu, reikia pripažinti, kad dalies prieveiksmių laipsnio formų daryba vyksta šios kalbos dalies ribose ir su būdvardžių laipsniavimu tiesiogiai neturėtų būti siejama (žr. 10.2 poskyrį).

Leksinės reikšmės savarankiškumas sieja šią kalbos dalį su kitomis savarankiškomis kalbos dalimis, tačiau reikšmės požiūriu prieveiksmis „nėra viena-lytė kalbos dalis“ (LKG 1971: 425), nes gali rodyti veiksmožodžiu reiškiamo veiksmo požymį (*daug mokausi; vėlai pabudome*), būdvardžiu išreikštos ypatybės požymį (*šviesiai mėlynas*), veiksmožodžiu išreikšto veiksmo aplinkybes (*sugrįžome namo*) ir pan. Nuo kitų savarankiškų kalbos dalių prieveiksmių skiria ir sintaksinės funkcijos (žr. „Sintaksės“ dalį), ir specifinės žodžių darybos priemonės (žr. „Žodžių darybos“ dalį). Sakinyje prieveiksmiai šliejasi prie veiksmožodžių (*Aš seniai buvau tėviškėje. Ji buvo labai išbalusi.*), būdvardžių (*Ji labai gera. Ši rankinė brangesnė už aną tamsiai rudą.*) ir kitų prieveiksmių (*Jis labai gražiai piešia. Mes labai puikiai sutariame.*).

10.1. Reikšminiai skyriai. Skiriami būdo ir aplinkybiniai prieveiksmiai. Būdo prieveiksmiai pagal bendruosius reikšmės požymius gali būti skiriami į šiuos skyrius: 1) kokybiniai, 2) veiksmo būdo, 3) kiekybiniai.

Gausiausią grupę sudarantys **kokybiniai** būdo prieveiksmiai skiriami pagal tai, ką jie apibūdina (*aiškiai, aštriai, baikščiai, chaotiškai, efektyviai, tinkamai, įtikinamai* ir kt.). Šiems prieveiksmiams artimi **veiksmo būdo** prieveiksmiai, kurie reiškia veiksmo atlikimo būdus (*paėiliui, basnirčia, geruoju, nejučia / nejučiomis, nuolat, pakaitomis / pakaitom* ir kt.). **Kiekybiniai** skaitvardžiai reiškia netikslų apytikrų skaičių ar kiekį (*daug, daugkart, mažai, septyngubai, daugkart, trečiaip* ir kt.).

Aplinkybiniairieveiksmiai gali būti **vietos** (*anapus, namie, aukštai, čia, žemai, kitur, nuošaliai* ir kt.), **laiko** (*bet kada, dabar, pavasariop, šįkart, tuokart / tąkart, nūnai, vienąkart* ir kt.), **priežasties** (*dėl ko, dėl to, užtat*) ir **tikslo** (*tyčia, iš netyčių, veltui, juokais*).

Kokybiniųrieveiksmių daugiausia, o pati negausiausiarieveiksmių reikšminė grupė yra priežasties ir tikslorieveiksmiai (LKG 1971: 429).

Darybos aspektu daugelisrieveiksmių yra dariniai (dauguma iš jų padaryti su priesaga *-iai*, plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį), bet taip pat didelėrieveiksmių dalis atsirado dėl funkcinės (sintaksinės) darybos: kilo iš vardžodžių (*gėda, žinia, neilgam, slapta, laukan, namo*) ir įvardžių (*kam, ko*) sustabarėjusių linksnių, veiksmažodžio formų⁸¹ ir kitų kalbos dalių. Kita vertus, kai kurierieveiksmiai gali pereiti į nesavarankiškas kalbos dalis – prielinksni, jungtuką ir dalelytę (žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių).

Būdvardiniairieveiksmiai, pvz., *mažai, gerai* gali būti sinonimiškai vartojami su atitinkamų būdvardžių bevardės giminės formomis, pvz.: *Jiems gerai / Gera čia būti*.

10.2. Laipsnio kategorija. Prieveiksmiai negali būti derinami su kitais žodžiais. Jiems būdinga tik laipsnio kategorija, kuri rodo „nevienodąrieveiksmiais nusakomų požymių pasireišimo laipsnį“ (LKG 1971: 474), tačiau laipsniuojami ne visirieveiksmiai. Dažniausiai laipsniuojami iš kokybinių būdvardžių su priesaga *-iai* padarytirieveiksmiai. Rečiau, tačiau gali būti laipsniuojami ir kitaip susiformavęrieveiksmiai (žr. 70 lentelę).

Nors prieveiksmio laipsnio kategorija istoriškai susijusi su būdvardžio laipsnio kategorija, šioje gramatikoje laikomasi požiūrio, kad prieveiksmio aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsniai padaromi iš nelyginamosios prieveiksmio formos, atmetus priesagą *-ai* ar kitus afiksus, kurie prieveiksmio laipsnio darybos sistemoje vertinami kaip gramatinę funkciją turintys nelyginamojorieveiksmių laipsnio žymikliai (žr. 70 lentelę).

Aukštesniojo laipsniorieveiksmiai ir bevardės giminės būdvardžiai savo forma sutampa, tačiau juos galima atskirti pagal sintaksinę funkciją. Aukštesniojo laipsniorieveiksmiai sakinyje paprastai eina aplinkybe, o minėti būdvardžiai – tariniu. Šias formas gali padėti atskirti ir atkurta nelyginamoji

81 DLKG 2006: 413–414 ir kt. būdinyis laikomas prieveiksmiu.

70 lentelė. Prieveiksmio laipsniai

Prieveiksmio laipsniai	Darybos būdas	Pavyzdžiai
aukštesnysis laipsnis	nelyginamojo laipsnio prieveiksmio forma, atmetus priesagą + priesaga <i>-(i)au</i>	<i>ger-ai > ger-iau;</i> <i>graž-iai > graž-iau;</i> <i>karšt-ai > karšč-iau;</i> <i>tol-i > toliau</i>
aukščiausiasis laipsnis	nelyginamojo laipsnio prieveiksmio forma, atmetus priesagą + <i>-(i)ausiai</i>	<i>ger-ai > ger-iausiai;</i> <i>graž-iai > graž-iausiai;</i> <i>karšt-ai > karšč-iausiai;</i> <i>tol-i > tol-iausiai</i>

forma, pavyzdžiui, *Jei jums smagiau* (plg. *smagu* – bevardės giminės būdvardžio forma) *kartu važiuoti, mūsų nelaukite. Pasislink arčiau* (plg. *arti* – prieveiksmis).

Aukščiausiojo laipsnio prieveiksnius ir bevardės giminės būdvardžius skiria ne tik sintaksinė funkcija, bet ir skirtinga forma, pvz.: *Įdomiausiai projektą pristatė antrokai. Skaitykloje dažniausiai lankosi studentai ir Įdomiausia buvo, kai jie demonstravo įrenginio veikimą. Pati dažniausia viešnia mūsų namuose yra anūkė* (žr. 9 pav.).

11. PRIELINKSNIS

Prielinksnis (lot. *praepositio*) – nesavarankiška (tarnybinė) nekaitoma kalbos dalis, paprastai einanti su daiktavardžio ar įvardžio linksnium ir padedanti reikšti linksniuojamojo žodžio ryšius su kitų žodžių formomis (LKG 1971: 577; Šukys 1998: 13; LKE 1999: 502; DLKG 2006: 437). Dabartinėje lietuvių kalboje prielinksnių yra per 70 (Markevičius 2014: 70), pvz.: *ant*, *be*, *į*, *iš*, *nuo*, *per*, *po*, *pro* ir kt. Jie sieja daiktavardžio ar daiktavardiškai pavartoto žodžio linksnį su veiksmazodžiu (*nuvyko į Varšuvą; stovėjau už durų*), rečiau – su daiktavardžiu, būdvardžiu, skaitvardžiu, įvardžiu ar prieveiksniu, pvz.: *lauktuvės iš kelionės; panaši į mamą; antras nuo galo skiemuo; kas iš jų; toli nuo mokyklos*. Taigi pagrindinė prielinksnio (kaip ir linksnio galūnės) funkcija – reikšti žodžių tarpusavio ryšius (plg. *rašau su parkeriu* ir *rašau parkeriu; einu į mokyklą* ir *einu mokyklon*).

Prielinksnis jungia žodžius į prijungiamąjį žodžių junginį, kurį sudaro šie nariai: 1) pagrindinis žodis, reikalaujantis papildymo; 2) jungtis (prielinksnis); 3) priklausomasis narys (linksnis)⁸², pvz.: *Įstojau į universitetą* (Paulauskienė 1994: 386). Šis junginys smulkiau skaidomas į dvi dalis: 1) pagrindinį žodį ir 2) prielinksninę konstrukciją, sudarytą iš prielinksnio ir linksnio (*į + mokyklą*).

Daugelis lietuvių kalbos prielinksnių eina prieš linksnį, pvz.: *Ilsėtis galima įsitaisius ant sofos, kopiant į kalnus ar skaitant romaną prie jūros. Darbas ne sulig jo įėjomis* (neįmanoma pasakyti **sofos ant, *kalnus į, *jūros prie*). Keletas prielinksnių, pvz.: *dėka, dėlei, link* ir kt., gali būti vartojami po linksnio, todėl jie vadinami **polinksniais**. Vis dėlto, kalbant apibendrintai, jie skiriami prielinksniams.

Paprastai bendrinėje lietuvių kalboje po linksnio vartojamas prielinksnis *dėka*, reiškiant palankaus veiksmo ar palankios būsenos priežastį su asmenų pavadinimų kilmininku, pvz.: *Tų žmogelių dėka ilgainiui gimsta stebuklas. Energingo vado dėka apygarda buvo visiškai valdoma <...>*. (DLKT) Minėta reikšmė ne oficialiajame diskurse *dėka* kaip šalutinis variantas gali būti vartojamas ir prieš linksnį (KPS(2) 2003: 34), pvz.: *Dėka tėvų įgijau puikų išsilavinimą. Dėka mokytojų pasirinkau žurnalistikos studijas*.

82 A. Paulauskienė (1994: 386) šią trinarę konstrukciją laiko prielinksnine konstrukcija.

Po linksnio (dažniau) ir prieš jį (rečiau) vartojami prielinksniai *dėlei*, *link(ui)*, *vietoj(e)*, pvz.: *Čia tik tikslumo dėlei. Dėl balsavimo motyvų kalbėjo Seimo narys <...>. Dėlei to ir atkeliavau. Jis atsistoja ir pasileidžia bėgte namo link. Eidama link jūros, ji prasilenkė su savaitgalio turistais. Kitas jo vietoj gal būtų džiaugęsis ir didžiaugęsis. (DLKT) Kitas vietoje jo būtų džiaugęsis.*

Kilmė ir daryba. Pagal kilmę lietuvių kalbos prielinksniai paprastai skirstomi į senybinius ir naujybinius, darybiškai – į pirminius ir antrinius. Senybinių (pirminių) prielinksnių neįmanoma sieti su jokiais savarankiškais žodžiais kaip jų darybos pamatu (Paulauskienė 1994: 387). Daugumos senybinių prielinksnių forma sutampa su veiksmažodžių priešdėliais (ar jų variantais, besiskiriančiais balsių kaitos laipsniu), tik prielinksnis *ant* sutampa su daiktavardžio priešdėliu (žr. 71 lentelę). Ši sutaptis rodo prielinksnių ir priešdėlių sąsają. Tik prielinksniai *anot*, *iki*, *lig(i)*, *dėl*, *pas* bendrinėje kalboje neturi atitinkamų priešdėlių.

71 lentelė. Priešdėlių ir jų variantų ryšiai su prielinksniais

Prielinksnis, sutampantis su veiksmažodžių priešdėliais	Veiksmažodžio priešdėlis	Priešdėlio variantai
<i>apie</i> (<i>Papasakok apie save.</i>)	<i>ap-</i> (<i>apsakyti, aptarti, apvažiuoti, apžvelgti</i>)	<i>api-</i> (<i>apibrėžti, apibarstyti</i>); <i>apy-</i> (<i>apysaka, apytaka</i>)
<i>į</i> (<i>Įlipo į traukinį.</i>)	<i>į-</i> (<i>įlipti, įteikti, įpilti, įvažiuoti, įtarti</i>)	<i>-in</i> (<i>intakas</i>)
<i>iš</i> (<i>Grįžau iš Vilniaus.</i>)	<i>iš-</i> (<i>išlipti, išpilti, išvažiuoti, ištarti, išvirti</i>)	–
<i>nuo</i> (<i>Laivas nukrypo nuo kurso.</i>)	<i>nu-</i> (<i>nulipti, nupilti, nuteikti, nuvažiuoti, nutarti, nukrypti</i>)	<i>nuo-</i> (<i>nuokrypis, nuotaika</i>)
<i>per</i> (<i>Per paskaitą sužinojome įdomių dalykų.</i>)	<i>per-</i> (<i>perlipti, perpilti, pervvažiuoti, perkrypti, persverti</i>)	–
<i>po</i> (<i>Po pietų jis grįžo į darbą.</i>)	<i>pa-</i> (<i>pajausti, paslinkti, pateikti, pavažiuoti, patarti</i>)	<i>po-</i> (<i>pojūtis, poslinkis</i>)

Prielinksnis, sutampantis su veiksmazodžių priešdėliais	Veiksmažodžio priešdėlis	Priešdėlio variantai
<i>prie</i> (<i>Lapas prikibo prie rankinės.</i>)	<i>pri-</i> (<i>prikibti, prisegti, pritarti, privažiuoti</i>)	<i>prie-</i> (<i>priekaba, priesaga</i>)
<i>pro</i> (<i>Nežiūrėk pro langą.</i>)	<i>pra-</i> (<i>praskinti, pravežti, prasegti, pratarti</i>)	<i>pro-</i> (<i>proskyna, provėža</i>)
<i>su</i> (<i>Susitiko su draugu.</i>)	<i>su-</i> (<i>sumanyti, sutikti, sutuokti, suprasti, susegti</i>)	<i>są-</i> (<i>sąmonė, sąsaga</i>); <i>san-</i> (<i>santykis, santuoka</i>); <i>sam-</i> (<i>samprata, samplaika</i>)
<i>už</i> (<i>Stovėjau už durų.</i>)	<i>už-</i> (<i>užleisti, užsiminti, užsegti, užvažiuoti</i>)	<i>užuo-</i> (<i>užuolaida, užuomina</i>)
Prielinksnis, sutampantis su daiktavardžio priešdėliu	Priešdėlis	Priešdėlio variantai
<i>ant</i> (<i>Knygą padėjo ant stalo.</i>)	<i>ant-</i> (<i>antpirštis, antpečiai</i>)	–

Naujybinių (antrinių) prielinksnių pagal formą dažniausiai sutampa surieveiksmiais, pvz.: *abipus, anapus, aplink(ui), paskui, greta, šalia, arti, netoli, pirmą, išilgai, įstrižai, skersai, link, priešais*, arba su sustabarėjusiais daiktavardžių linksniais (pvz.: *vietoj(e), vidury, viršuj*). Taigi antriniai prielinksniai susiformavo funkcinės (sintaksinės) žodžių darybos būdu (žr. „Funkcinės (sintaksinės) darybos“ skyrių). Struktūriškai prielinksniai gali būti ne tik vienžodžiai, bet ir sudėtiniai, sudaryti iš dviejų pirminių (pvz.: *iš po, iš už*) bei iš pirminio ir antrinio (pvz., *iš anapus*) prielinksnių.

Jungtis su linksniu. Bendrinėje lietuvių kalboje prielinksniai vartojami su trimis linksniais – su kilmininku, galininku ir įnagininku⁸³ (LKG 1971: 583–653; Šukys 1998: 352–573; DLKG 2006: 439–455). Daugiausia prie-

83 Tarmėse ir tautosakoje tam tikri prielinksniai gali būti vartojami su naudininku.

linksnių vartojama su kilmininku (per 50), pvz.: *ant, be, dėl, iki, ligi, iš, nuo, prie, iš po, iš už*, mažiau (per 20) – su galininku, pvz.: *apie, į, pas, pro, paskui*, ir tik keli prielinksniai – *su, sulig, ties, po* – vartojami su įnagininku (Pau-lauskienė 1994: 389).

Kai kurie prielinksniai skirtingomis reikšmėmis gali būti vartojami su ke-letu linksnių. Prielinksnis *už* vartojamas su dviem linksniais: su kilmininku (*Už sankryžos bus degalinė.*) ir galininku (*Valdantieji pasisako už mandatų atėmimą.*), *po* – su trimis linksniais: su kilmininku (*Susitikime po posėdžio.*), galininku (*Jis ilgai vaikščiojo po miestą.*), įnagininku (*Visiems užteks vietos po saule.*). Prielinksniai *išilgai, įstrižai, įkypai, skersai, kiaurai, skradžiai* taip pat gali būti vartojami su kilmininku ir galininku, tačiau reikšmės skirtumų nėra, pvz.: *Atsigulė skersai lovos / lovą* (žr. 75 lentelę).

Reikšmė. Prielinksniai paprastai reiškia erdvės (*ant stalo, po stalu, į gatvę, per gatvę*), laiko (*iš vakaro, apie dvi valandas*), priežasties (*nedalyvauja dėl ligos*), objektinius (*svajoja apie statybų pabaigą*) santykius, tačiau jų reikš-mė neatsiejama nuo linksnio, su kuriuo jie eina (t. y. prielinksninės konst-rukcijos), reikšmės. Pirminiai prielinksniai paprastai yra daugiareikšmiai (jų yra apie 30), antriniai (naujybiniai, turintys homoniminių prieveiksmių) dažniausia jungia tam tikros reikšmės žodžius, todėl yra vienareikšmiai (jie įvairius santykius nusako konkrečiau). Dauguma vienareikšmių prielinksnių reiškia vietą, vienas kitas – būdą, priežastį, informacijos šaltinį (Šukys 1998: 538; žr. 72–75 lenteles).

Prielinksniai su kilmininku. Su šiuo linksniu vartojama daugiausia prielinksnių⁸⁴. Kilmės ir struktūros aspektu prielinksniai įvairūs (pirminiai, antriniai, sudurtiniai su antruoju dėmeniu *-pus* ar *-šal* ir samplaikiniai). Kil-mininkas su šiais prielinksniais reiškia vietą, laiką, būdą, tikslą ir kt. (plačiau žr. 72 lentelę).

84 Tik tautosakoje ar grožinėje literatūroje, neoficialiajame diskurse ar tarmėse vartojami prie-linksniai *viduj, vidur, abigaliai* neaptariami, nes bendrinėje kalboje (ypač oficialiuosiuose kalbos stiliuose) šie prielinksniai nebevartojami ar vartojami labai retai.

72 lentelė. Prielinksnių ir polinksnių, vartojamų su kilmininko linksniu, pagrindinės reikšmės

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>abìpus, anàpus, šiàpus</i> (DLKG 2006: 447)	žymi buvimo vietą	<i>Abipus / anapus / šiapus upės auga daug nendrių.</i>
<i>anót</i> , plg. <i>pasàk</i> (Šukys 1998: 549–550; KPS(2) 2003: 13; DLKG 2006: 440)	nurodomas informacijos šaltinis ar autorius	<i>Mene, anot Šilerio, vaikiškas naimumas turi būti išsaugomas. Tačiau automobilių pardavėjai Lietuvoje, anot direktoriaus, yra ramūs.</i> (DLKT)
<i>añt</i> (Šukys 1998: 352–366; KPS(2) 2003: 13–27; DLKG 2006: 440)	reiškia vietą; veiksmo priemonę ar būdą	<i>Jis gyveno ant kalvos, netoli jūros, savo protėvių pilyje.</i> (DLKT) <i>Ant šio dokumento reikia uždėti antspaudą.</i> <i>Antpirštis maunamas ant dešinės rankos didžiojo piršto.</i> <i>Jis palinko ir sukryžiuo ant krūtinės rankas. Atsigulkite ant nugaros.</i> <i>Jis pyko ant tėčio, kad tūno apkase, kai nebėra jokio pavojaus.</i> (DLKT)
<i>artì</i> (<i>arčiaũ, arčiausiai, artỳn</i>) (Šukys 1998: 375–376; DLKG 2006: 440)	reiškia vietą; laiką; apytikrį kiekį	<i>Šis prekybos centras arti namų.</i> (DLKT) <i>Žurnalistų tartis buvo arti kanoninio varianto.</i> <i>Arti 20 daugiareikšmių prielinksnių yra senybiniai.</i> (DLKT)
<i>bè</i> (Šukys 1998: 376–379; KPS(2) 2003: 34; DLKG 2006: 440–441)	reiškia veiksmo būdą; laiką; išskyrimą	<i>Į kurias Europos šalis galima patekti be jokių apribojimų?</i> <i>Be mėnesio šio darbo nepadarysiu.</i> <i>Be penkių minučių šešios autobusas išvyksta į Kauną. Poemoje, be vokiečių nacių žiaurumo, buvo ir kitų akcentų.</i> (sp.)

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
polinksnis <i>dėkà</i> (plačiau žr. Šukys 1998: 545–548; KPS(2) 2003: 34–35; DLKG 2006: 441; Valskys 2013: 170–176)	reiškia palankaus veiksmo ar palankios būsenos priežastį (asmenį, kurio pastangomis palanki baigtis ar būsena atsiranda)	<i>Prancūzų mokslininkų dėka apgy-nėme daug disertacijų.</i> (DLKT)
<i>dėl</i> ; <i>dėlei</i> – paprastai polinks-nis (Šukys 1998: 379–385; KPS(2) 2003: 35–39; DLKG 2006: 441)	reiškia priežastį; tikslą; nuolaidą; požymį; reišk-kiama bendroji doku-mentų turinio sritis	<i>Jam prokurorai pateikė įtarimus dėl valstybės paslapties atskleidimo. Žmogus gali būti nusilpęs dėl ligos. Kauno „Žalgiris“ Eurolygoje kovojo dėl trečios vietos. (sp.) Jie kovojo dėl laisvės. Tikslumo dėlei šį dokumentą pakomentuosiu plačiau. Dėl tokio menkniekio gali būti rami. Turiu pastabų dėl rezoliucijos pro-jekto. Gautas skundas dėl etikos pažeidimo. Nutarimas Nr. 496 „Dėl Lietuvos Respublikos darbo kodekso įgyven-dinimo“. (įst.)</i>
<i>gretà</i> (prielinksnio <i>šalià</i> sinonimas, plg. <i>priė</i>) (Šukys 1998: 539; KPS(2) 2003: 40; DLKG 2006: 441)	reiškia vietą	<i>Pastatykite stalą greta spintos. Atsi-sėsk greta jo.</i>
<i>iki, lig(i)</i> (Šukys 1998: 400–404; KPS(2) 2003: 47–48; DLKG 2006: 442)	reiškia vietą; laiką; veiksmo būdą; kiekį	<i>Ji jus palydės iki autobusų stoties. Skaisčio ežeras apiplaukiamas va- karine pakrante iki Birvos ežero. Tiltą ligi pusės įvažiavo, kai jis griuvo.</i> (DLKT) <i>Tikroji Gedimino palaidojimo vieta iki šios dienos nėra atrasta. (sp.)</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
		<p><i>Paveikslą Valdovų rūmuose bus galima apžiūrėti iki kitų metų sausio vidurio. (sp.) Baudžiamas laisvės atėmimu nuo aštuonerių iki penkio-likos metų. (DLKT)</i></p> <p><i>Neršiančių menkių kiekis Šiaurės Atlante sumažėjo iki 1,6 mln. tonų. (DLKT)</i></p>
iš (Šukys 1998: 405–417; KPS(2) 2003: 48–52; DLKG 2006: 442–443)	reiškia vietą; laiką; būdą ir požymį	<p><i>Ten gyvenom, kol iš Sibiro grįžo dėdė. (DLKT) Jį reikia išbraukti iš minėtos komisijos sąrašo. Vakar ji grįžo iš sanatorijos.</i></p> <p><i>Mus pažadino iš miego sproginų garsas.</i></p> <p><i>Konstantinas Sirvydas kilęs iš bajorų šeimos.</i></p> <p><i>Ji iš ryto tokia linksma buvo. Iš pradžių susipažinkime.</i></p> <p><i>Man labai patiko lipdyti dubenį iš molio. Atomus sudarytas iš branduolio ir apie jį skriejančių elektronų. (sp.) Tik iš darbų, o ne iš žodžių galima spręsti apie žmogų.</i></p> <p><i>O dabar mes tiesiog mirštam iš bado. Dana vos nežiobtelėjo iš nuostabos. (DLKT)</i></p> <p><i>Knyga versta iš latvių kalbos. Iš tų ženklų daug ką galima kaip iš knygų sužinoti. (DLKT)</i></p>
liñk(ui) – ir prielinksnis, ir polinksnis (KPS(2) 2003: 52; DLKG 2006: 443) Oficialiojoje kalboje liñkui vartojamas retai.	žymi kryptį	<p><i>Juk jos traukėsi ne į diską, o link galaktikos centro.</i></p> <p><i>Jis pasuko jų linkui. (DLKT) Tėvai nuvažiavo Kryžkalnio link.</i></p>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>netoli</i> (Šukys 1998: 417–418; DLKG 2006: 443)	reiškia vietą arti (žymi kiek didesnę atstumą negu prielinksnis <i>arti</i>); laiką; kiekį	<i>Netoli jų namų pastatė mokyklą. Turbūt jau netoli vidurnakčio.</i>
<i>nuo</i> (Šukys 1998: 418–429; KPS(2) 2003: 53–57; DLKG 2006: 443–444)	žymi kryptį; vietą; laiką; veiksmo paskirtį ir pan.	<i>Jis nukrito nuo kopėčių. Vaikai gyvena tik apie 50 kilometrų nuo mūsų. Švedams priklausė krantas nuo Danijos šiaurinių iškyšulių iki Dauguvos žiočių. (DLKT) Šis nuo seno iš linų audžiamas audinys naudotas egiptiečių. (DLKT) Atlyginimas mokamas nuo parduo- tos produkcijos. Nuo medžio luposi žievė. Nuo ko gavai siuntinį? Nusipirk vaistų nuo kosulio. Nepa- mirškite pasitepti kremu nuo saulės.</i>
<i>pasak</i> (Šukys 1998: 549–550; KPS(2) 2003: 68; DLKG 2006: 444)	žymi informacijos šaltinį (sakytoją, kai atpasakojami jo žodžiai, plg. sinonimą <i>anot</i>)	<i>Pasak autoriaus, knyga yra skirta ne pramogai, o pamąstymui. (sp.)</i>
<i>pirmà</i> (DLKG 2006: 444) (variantų <i>pirm</i> , <i>pirmiau</i> pasitaiko raštuose, grožinėje literatūroje, bet jie būdingesni neoficialiajai kalbos sričiai)	žymi vietą; laiką	<i>Ėjau pirma tavęs ir sustojau. (DLKT) Jie pirma jūsų sugrįžo iš Vilniaus.</i>
<i>prie</i> (Šukys 1998: 470–479; KPS(2) 2003: 76–81; DLKG 2006: 444–445)	reiškia vietą; kryptį; priklausymą, pavaldumą, kai institucija yra	<i>Prie jūros vyko tinklinio varžybos. Prie mokyklos auga senas qžuolas. Kviečiu visus susitikti prie kavos. (šnek.)</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
	pavaldi kitai institucijai, bet nėra jos sudedamoji dalis; laiką	<i>Jau greitai laivai prisišvartuos prie krantinės.</i> <i>Nacionalinis visuomenės sveikatos centras prie Sveikatos apsaugos ministerijos. Darbas eina prie pabaigos.</i>
<i>pusiáu</i> – paprastai vartojamas tautosakoje, grožinėje literatūroje, publicistikoje; nebūdingas oficialiesiems stiliams	reiškia laiką	<i>Pažadino pusiau nakties.</i> (šnek.)
<i>šalià</i> – paplitęs labiau negu prielinksnis <i>gretà</i> , ypač laisvuosiuose stiliuose (Šukys 1998: 539–540; KPS(2) 2003: 105; DLKG 2006: 445)	reiškia buvimo vietą arti ko šono, plg. <i>gretà</i> , <i>arti</i> , <i>prie</i>	<i>Sėsk šalia manęs.</i> (šnek.)
<i>taŗp</i> (Šukys 1998: 512–517; KPS(2) 2003: 106–107; DLKG 2006: 445–446)	reiškia vietą; laiką; kiekį; tarpusavio santykius	<i>Tarp sodo ir daržo nutiesėme taką.</i> (šnek.) <i>Masyvių žvaigždžių centruose tarp lengvųjų branduolių vyksta ir kitos reakcijos.</i> (DLKT) <i>Susitikime tarp vienuoliktos ir dvyliktos valandos.</i> <i>Tos rankinės vertė yra tarp 50 ir 100 eurų.</i> <i>Tarp darbuotojų kilo nepasitenkinimas.</i>
<i>vidurỹ, viduryjè</i> (Šukys 1998: 532–533; DLKG 2006: 446)	reiškia vietą; laiką	<i>Vidury gatvės atsirado didžiulė duobė.</i> <i>Vidury žiemos labai atšilo.</i>
<i>viètoj</i> gali eiti tiek prieš linksnį, tiek po jo; ilgoji forma <i>viètoje</i> – tik po linksnio (Šukys 1998: 548–549; DLKG 2006: 446–447)	reiškia vieno pakeitimą kitu	<i>Patariama rytinę kavą pakeisti jogurtu arba sultimis, o vietoj bandelės suvalgyti bananą. Pirmojoje past-raipoje vietoj žodžio „mokytojams“ reikia įrašyti žodį „pedagogams“.</i> <i>Pradėjau vietoj Petro dirbti ortopedijos skyriuje.</i> (DLKT)

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>virš</i> (<i>viršųj</i> prielinksnio reikšmė vartojamas retai, <i>viršum</i> paprastai vartojamas grožinėje literatūroje ir tarmėse) (Šukys 1998: 534–537; KPS(2) 2003: 114–115; DLKG 2006: 447)	reiškia buvimo vietą, aukščiau kurios kas yra arba vyksta (gali būti žymimas ribos ir kartu lyginimo atspalvis)	<i>Skrieji virš išsiritusių tiltų.</i> <i>Prancūzai virš šoninių navų įrengdavo galeriją. (DLKT)</i> <i>Vandens buvo virš tiltelio.</i>
<i>iš pō, iš už, iš tarp, iš anapus, į anapus, už anapus</i> (DLKG 2006: 447–448)	žymi slinkties kryptį (<i>iš</i> – nutolimą, <i>į</i> – priartėjimą)	<i>Išsigandęs berniukas lindo iš už krūmų. Grįžusi į kambarį, paima iš po pagalvio buteliuką, atkemša, nugeria gurkšnelį. (DLKT)</i>

Prielinksniai su galininku. Su šiuo linksniu bendrinėje lietuvių kalboje vartojami prielinksniai *apie, aplink(ui), į, pagal, palei; pāskui, per, prieš* ir *pro* (žr. 73 lentelę).

73 lentelė. Prielinksnių ir polinksnių, vartojamų su galininko linksniu, pagrindinės reikšmės

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>apiẽ</i> (Šukys 1998: 367–373; KPS(2) 2003: 27–33; DLKG 2006: 448)	reiškia vietą apsukui ką nors (plg. <i>apliñk</i> konstrukcijas); žymi aptariamąjį dalyką (objektą); apytikrį laiką ar kiekį	<i>Šuo bėgioja apie stalą. Apibėk apie namą. Apie Plungę sninga.</i> <i>Kalbėkit apie balsavimą, apie mūsų programą, o ne apie radiją. Praktiškai yra kalbama apie valstybės sienos apsaugos tarnybos organizavimą. (DLKT)</i> <i>Pačiame įstatyme kalbama apie trijų mėnesių terminą. (sp.)</i> <i>Baigsime posėdį apie dvyliką valandą.</i> <i>Nusipirkome apie kilogramą braškių.</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>apliūk(ui)</i> (Šukys 1998: 373–375; KPS(2) 2003: 33; DLKG 2006: 448)	žymi daiktą ar vietą, aplink kurį ar ties kuriuo kas vyksta ar daroma, plg. <i>apiẽ</i> 1 reikšmė; 3 reikšmė <i>apliūk</i> gali būti vartojamas tik kaip šalutinis normos variantas laisvuosiuose stiliuose	<i>Politinė ir ekonominė padėtis Lietuvoje ir aplink ją sparčiai kinta. Aplink jį būriavosi žmonės. (DLKT) Apibėk aplink namą.</i>
<i>į</i> (Šukys 1998: 385–399; KPS(2) 2003: 40–47; DLKG 2006: 448–449; BLKŽe)	reiškia slinktį (kryptį); laiką; veiksmo tikslą, rezultatą	<i>Supratę, kad susitikimas neįvyks, parėjome į namus ir laukėme tolesnių nurodymų. Ji lankė šventas vietas, kaip piligrimė keliavo į Prūsiją. (DLKT) Pasis įdėkite į seifą. Mama pabučiavo man į žandą. Jums reikia kreiptis į gydytoją. Jis atėjo į Draugiją nusiteikęs labai rimtai dirbti. Į senatvę jis pasidarė ramesnis. Einu į muziejų. Biblija yra išversta į 469 kalbas. Sabaliauskas per keletą metų išmoko suomių kalbą ir „Kalevalos“ tyrinėtojo A. R. Niemio padedamas išvertė visą epą į lietuvių kalbą. (sp.)</i>
<i>pagaĩ, pagal</i> (Šukys 1998: 430–434; KPS(2) 2003: 57–60; DLKG 2006: 449)	žymi vietą (ši reikšmė būdinga ir prielinksnio <i>paleĩ</i> konstrukcijoms, žr. prielinksnį <i>paleĩ</i>); kryptį; nusako rėmimosi pagrindą (būdą) reiškia lyginimo ar rėmimosi pagrindą, paretmą (ne)atitikimu	<i>Kelias eina vos ne pagal namo sieną. Plaukia pagal srovę. Už savo poelgi jis turės atsakyti pagal įstatymą. Evangelija pagal Luką. Šis uždavinys ne pagal abiturientų jėgas. (šnek.)</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>palei</i> (šis prielinksnis būdingesnis laisviesiems kalbos stiliams) (Šukys 1998: 434–435; KPS(2) 2003: 60; DLKG 2006: 449)	žymi vietą, žr. <i>pagal</i> 1 reikšmę	<i>Palei marias labai daug puikių kavinių.</i>
<i>pàs</i> (Šukys 1998: 435–445; KPS(2) 2003: 60–68; DLKG 2006: 449–450)	žymi vietą; kryptį	<i>Pas jį gyvenau nuo 1980 iki 2007 metų. Dabar pas jį niekas neužaina. Galiausiai, jei abejojate, nueikite pas gydytoją. (sp.) Jai labai patiko viešnagė pas uošvius.</i>
<i>pāskui</i> (Šukys 1998: 445–447; DLKG 2006: 450)	žymi kryptį; laiką	<i>Paskui vyrą į užsienį išvyko ir visa šeima. Atverkite programėlę ir seekite paskui rodyklę.</i>
<i>per</i> (Šukys 1998: 447–459; KPS(2) 2003: 69–72; DLKG 2006: 450–451)	žymi vietą; atstumą; matą; laiką; viršijimą ir pan.	<i>Per pėsčiųjų perėją reikia eiti tiesiai. (sp.) Galėtų Ievutė per tą parką ir neiti – yra aplinkinis kelias. (DLKT) Jis perplaukė per upę. Juodu stovėjo susiglaudę, šaukdami vienas kitam per krioklio gausmą. (DLKT) Važiukite į Panevėžį per Kėdainius. Mūsų kasdieniame maiste skaidulinių medžiagų yra per mažai. (DLKT) Per petį pasikabinusi kuprinę, linksma grįžo namo. Šis švarkas per pečius tau per platus. Ji perbraukė ranka sau per šoną. Per kitas dvi paras vietomis krituliai. Per šventes suvažiuos giminės. Žvėrinčiaus qžuolui per 680 metų. (DLKT)</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
		<i>Jis per stebuklą išvengė tremties. Žinių pranešė per valstybinę nau- jienų agentūrą. (sp.) Sultis gersiu per šiaudelį.</i>
<i>prieš</i> (nusakant vietą, veiksmo kryptį ir būdą, prieš gali keisti variantas <i>priešais</i>) (Šukys 1998: 479–487; KPS(2) 2003: 82–91; DLKG 2006: 451–452)	rodo vietą priekyje; priešingą judėjimo kryptį; laiką	<i>Prieš / priešais jį stovėjo didžiulis šuo. Skyryba įvairavo: kabelis būdavo rašomas tai prieš abu jungtukus ir, tai tik prieš pirmąjį. (DLKT) Prieš / priešais musėjo turistų grupė. Reikia sakyti, kad tai metai arba amžius prieš Kristaus gimimą. Jis čia gyveno prieš vestuves. (DLKT)</i>
<i>pro</i> (Šukys 1998: 487–492; KPS(2) 2003: 92–94; DLKG 2006: 452)	reiškia judėjimą; veikimo būdą	<i>Berniukas praėjo pro jį. Jis praėjo pro mane kaip pro šešėlį. (DLKT) Vyras rėkė pro sukąstus dantis. Maistas pilamas tas pats, kaip ir pro zondą. (DLKT)</i>

Prielinksniai su įnagininku. Su įnagininku vartojami tik trys prielinksniai – *su*, *sulig*, *ties*, dažniausiai iš jų vartojamas prielinksnis *su* (žr. 74 lentelę). Šios konstrukcijos reiškia objektą ir aplinkybes (Paulauskienė 1994: 404).

74 lentelė. Prielinksnų, vartojamų su įnagininko linksniu, pagrindinės reikšmės

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>sù</i> (Šukys 1998: 493–509; KPS(2) 2003: 94–102; DLKG 2006: 452–453)	rodo buvimą ar veikimą kartu; laiką; tikslą	<i>Dviese su dukra vakarieniaujame. Žemaičiai kovojo su kryžiuočiais. Žiedai su deimantais – mūsų juvelyrų kruopščiomis rankomis pagaminti dirbiniai. (sp.) Ryte vėl kėliausi su tamsa. (sp.)</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
		<i>Ministras pirmadienį su oficialiu vizitu atvyko į Atėnus. (sp.) Grįžau su didžiuliais pirkinių krepšiais. Jai patiktų dirbti su vaikais. Pasikalbėkite su draugais.</i>
<i>sulig</i> (Šukys 1998: 509–512; KPS(2) 2003: 103–104; DLKG 2006, 435)	žymi vietą, aukštį, plg. <i>iki</i> ; nusako veiksmo laiką	<i>Sūnus jau užaugo sulig tėvu. Žolė užaugo sulig keliais. Šie vaisiai būna dydžio sulig nedideliu obuoliu. Sulig kiekviena diena jis vis labiau nerimauja.</i>
<i>tiės</i> (Šukys 1998: 519–520; KPS(2) 2003: 107–108; DLKG 2006: 453)	žymi konkrečią vietą	<i>Ties senuoju qžuolu ji neiškentusi atsisuko. Jis atsargiai pasilenkė ties lopšiu ir ilgai mane stebėjo. Baltijos jūroje ties Nida +17 laipsnių. (DLKT)</i>

Prielinksniai su keliais linksniais. Šie prielinksniai reikšmės atžvilgiu skiriasi. Vieni iš jų turi identišką reikšmę, nors vartojami su skirtingais linksniais, kitų reikšmės skiriasi priklausomai nuo linksnio, su kuriuo yra vartojami.

Pirmiausia aptariami prielinksniai *išilgai*, *įstrižai*, *įkypai*, *skersai*, *kiaurai*, *skradžiai*, vartojami su kilmininko ir galininko linksniais. Minėtų prielinksnių reikšmė sutampa (žr. 75 lentelę). Prielinksnių *už* (vartojamas su kilmininku ir galininku) ir *po* (vartojamas su kilmininku, galininku ir įnagininku) reikšmė priklauso nuo linksnio, su kuriuo jie sudaro konstrukciją.

75 lentelė. Prielinksnių, vartojimų su keliais linksniais, pagrindinės reikšmės

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>išilgai</i> , <i>įstrižai</i> , <i>įkypai</i> , <i>skersai</i> , <i>kiaurai</i> , <i>skradžiai</i> + kilmininkas / galininkas (Šukys 1998: 541; DLKG 2006: 447)	Šie prielinksniai, be reikšmės skirtumų, žymi erdvės santykius	<i>Guli įstrižai lovos / lovą. Pastatė sofą išilgai kambario / kambarį. Perplaukė išilgai / skersai baseino / baseiną.</i>

Prielinksnis	Reikšmė	Pavyzdžiai
<i>už</i> + kilmininkas (Šukys 1998: 521–524; KPS(2) 2003: 108; DLKG 2006: 453–454)	reiškia vietą; kryptį; laiką	<i>Ji tyliai stovėjo už auditorijos durų ir laukė. Mašina dingsta už posūkio. Arteja saulėlydis, o miestas – už penkių mylių. (DLKT) Lygiai už savaitės stabdome bilietų pardavimą.</i>
<i>už</i> + galininkas (Šukys 1998: 524–530; KPS(2) 2003: 109–114; DLKG 2006: 454)	reiškia lyginimą; kainą; vertę; atpildą; pavadinimą	<i>Sveikata už auksą brangesnė. Darbo kodekse nustatyta, kad darbo užmokestis – tai atlyginimas už darbą, darbuotojo atliekamą pagal darbo sutartį. Aš už tave paskaitysiu pranešimą, nesijaudink. Siūlau balsuoti už šį kandidatą.</i>
<i>põ</i> + kilmininkas (Šukys 1998: 460–463; KPS(2) 2003: 72–74; DLKG 2006: 454)	reiškia laiką	<i>Jeigu kelionė vyko po darbo dienos valandų, poilsio ar švenčių dieną, darbuotojas turi teisę į tokios pačios trukmės poilsį pirmą darbo dieną po kelionės. (DLKT) Žirgai šuoliavo vienas po kito. Žodis po žodžio – ir susipykome.</i>
<i>põ</i> + galininkas (Šukys 1998: 463–466; KPS(2) 2003: 74; DLKG 2006: 454)	nusako vietą; kryptį; kiekį	<i>Policija perspėja – po kaimus važinėja įtartini asmenys. (sp.) Mama vaikšto po parduotuvę ir ieško vaikams dovanų. Vaikystėje ji labai mėgo laiptioti po medžius. Paskirstė juos visus po tris į grupes, kad galėtų greičiau atlikti užduotis. Vaistus gerkite po vieną tabletę per dieną.</i>
<i>põ</i> + įnagininkas (Šukys 1998: 466–470; KPS(2) 2003: 74–76; DLKG 2006: 455)	nusako vietą	<i>Nusiprausė po dušu. Smėlis čėža po kojom. Katė palindo po lova. Jau daug dešimtmečių po tuo pačiu dangum gyvenam, sėdim po tais pačiais medžiais.</i>

Prielinksnio santykis su kitomis kalbos dalimis. Kaip teigia A. Markevičius (2014: 78), „prielinksnis kaip kalbos dalis nesunkiai atpažįstamas, bet dėl kai kurių prielinksninių junginių prieveiksmėjimo, jų buvimo frazeologizmuose tie patys junginiai įvairių kalbininkų interpretuojami skirtingai. Jie laikomi prieveiksmiais, frazeologizmais arba laisvais žodžių junginiais.“ Taigi dėl funkcinės darybos ar homoformų gali kilti sunkumų nustatant, kuriai kalbos daliai priskirti tam tikrus žodžius. Pavyzdžiui, prielinksnis *greta* gali būti ir prieveiksmis, ir daiktavardis. Daiktavardis kaitomas, todėl jį atskirti gana paprasta (*Karių gretas papildė nauji šauktiniai.*). Kiek sudėtingiau atriboti prielinksnį nuo prieveiksmio, nes abu yra nekaitomi, jų reikšmė panaši – abu reiškia šalimais, netoliese, *greta* vykstantį veiksmą. *Bendrinės lietuvių kalbos* žodyne pateikiami tokie iliustraciniai pavyzdžiai: *Sėsk gretà manęs* ir *Pasiviję mūs jiẽ kurį laiką plaukė [ẽjo, važiavo] gretà* (BLKŽe). Pirmasis sakinytis iliustruoja prielinksnį, antrasis – prieveiksmį. Atskirti juos padeda šie kriterijai: 1) pirmajame sakinyje fiksuojama prielinksninė konstrukcija, antrajame sakinyje – ne (žodis *greta* vartojamas su veiksmažodžiu); 2) konstrukcija *greta manęs* reiškia ‘buvimo vietą arti šono (labai arti)’, o *plaukė greta* reiškia ‘veiksmą, vykstantį šiek tiek toliau’, plg. prielinksnis *arti* reiškia buvimą šalia, o prieveiksmis *arti* – didesnę atstumą (plg. antonimus *arti* – *toli*): *Būti arti, bet ne per arti.* (DLKT)

Taip pat gali būti, kad dėl funkcinės darybos į prielinksnio klasę pereina žodžio formos. DLKG (2006: 440, 446) ir kituose veikaluose prieveiksmio aukštesniojo (kartais ir aukščiausiojo) laipsnio formos *arčiau*, *aukščiau*, *anksčiau*, *toliau*, *žemiau* laikomos prielinksniais. Vis dėlto J. Šukys abejoja, ar tokia vartoseną visada taisyklinga. Net „įteisintieji prielinksniai *arčiau*, *aukščiau*, *žemiau* vartojami tik vietos reikšme, bet nelabai įprasti kiekį reiškiančiose konstrukcijose su atstumo matų daiktavardžiais“ (Šukys 1998: 564).

12. DALELYTĖ

Dalelytė (lot. *particula*) – nesavarankiška nekaitoma kalbos dalis, suteikianti žodžiams, žodžių junginiams ar sakiniams papildomų prasminių, modalinių ir emocinių reikšmės atspalvių (LKG 1971: 543; Paulauskienė 1994: 411; LKE 1999: 133–134; DLG 2006: 432; LBK 2014: 227). Dalelyčių lietuvių kalboje yra apie šimtą (Paulauskienė 1994: 412). Dalelytei būdingas struktūros paprastumas ir semantinis bei sintaksinis nesavarankiškumas, neapibrėžtumas, pvz.: *Ar tau nešalta? Aš **gi** nieko nepadariau. Trys visureigiai **vos** tilpo į keltą. Mes **vis** pučiam ir pučiam valstybės aparatą* ir pan. Vis dėlto tam tikrais atvejais kai kurios dalelytės, pvz., *beveik, taip, ne, še*, gali būti savarankiškos, nes gali atstoti sakinio dalį ar net sakinį, pvz.: *Parašyk, ar susitiksime, ar **ne**. Ar rytoj susitiksime? **Taip**.*

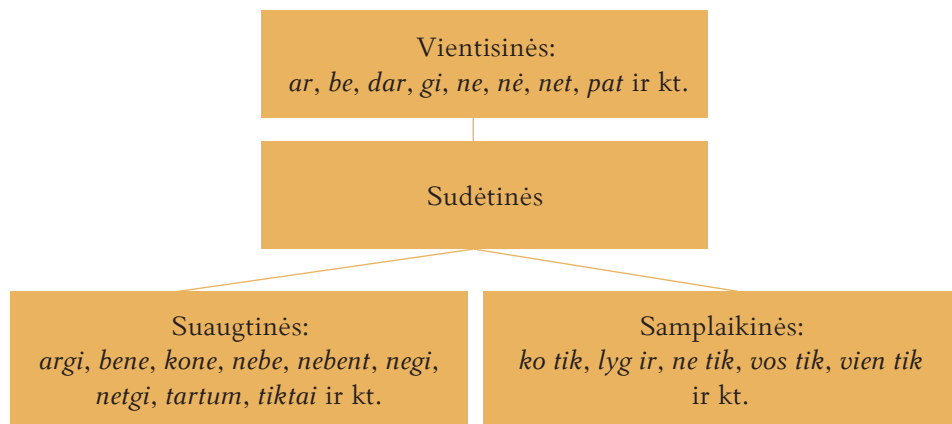
Struktūra. Dalelytės dažniausiai yra viensiemeniai, nesudėtingos sandaros žodžiai, pvz.: *ar, gi, lyg, ne, net, taip, tiek* ir pan., tačiau yra ir sudėtingesnės struktūros dalelyčių, pvz.: *argi, galbūt, nebent, nejaugi, tiktai, vos tik* ir kt. Pastarosios gali būti sudarytos iš vieno keliaskiemenio žodžio, pvz., *antai, beje, bene, galgi, kadgi, nebent, nejaugi, netgi, tartum, visgi*, ar kelių žodžių, pvz.: *be kita ko, lyg ir, vis dėlto, vos tik* ir kt., sudarančių neskaidomą junginį⁸⁵. Taigi pagal struktūrą dalelytės gali būti skirstomos į dvi grupes: 1) vientisines ir 2) sudėtines dalelytes⁸⁶. Sudėtinės dalelytės pagal tai, ar jas sudaro vienas, ar daugiau žodžių, sudarančių morfologinę samplaiką, smulkiau skirstytinos į du pogrupius: a) suaugtines ir b) samplaikines dalelytes⁸⁷ (žr. 24 pav.).

Vientisinių dalelyčių sandara ir reikšmė negali būti siejamos su kitais dabartinės lietuvių kalbos žodžiais, šių dalelyčių negalima suskaidyti į smulkesnes sudedamąsias dalis (pvz.: *ar, be, dar, gi, ne, taip, tik* ir kt.). **Sudėtinių** dalelytės sudarytos iš keleto dėmenų, struktūriškai ir semantiškai siejamų

⁸⁵ Tokie smulkiau neskaidomi vienetai gali būti vadinami *morfologinėmis samplaikomis*, kurios suprantamos kaip „dvižodžiai ir ilgesni iš kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių sudaryti sustabarėję junginiai, sudarantys sintaksiškai ir semantiškai nedalomą vienetą“ (plačiau žr. Rimkutė 2006).

⁸⁶ Ši skirtis remiasi tokia priešprieša: *dalelytės sandara sietina su vienu žodžiu ir sietina su daugiau negu vienu žodžiu*.

⁸⁷ Lingvistinėje literatūroje struktūrinė dalelyčių klasifikacija įvairuoja (plačiau žr. Kovalevskaitė, Rimkutė 2010: 79–88). Siekiant akcentuoti dalelyčių struktūros ypatumus, šioje gramatikoje siūloma dvinarė, o ne trinarė klasifikacija.

24 pav. Dalelyčių grupės pagal struktūrą

su kitais žodžiais, todėl gali būti skaidomos. *Suaugtinių* dalelyčių dėmenys, kuriuos sudaro įvairūs lietuvių kalbos žodžiai, yra visiškai suaugę, pvz.: *nebe* > *ne* + *be*; *argi* > *ar* + *gi*; *tiktai* > *tik* + *tai*; *galbūt* > *gali* + *būti*. Suaugtinės dalelytės rašomos vienu žodžiu. *Samplaikinės* dalelytės, pvz.: *kaip ir*, *ko tik*, *lyg ir*, *tarp kitko*, *vis tiek*, *vos tik*, yra morfologinės samplaikos, sudarytos iš atskirų žodžių, pvz., dalelytė *kaip ir* vartojama kaip vienas vienetas, reiškiant netikrumą: *Jis kaip ir žadėjo atvažiuoti šį sekmadienį.* (BLKŽ⁸⁸)

Sakinyje dalelytės dažniausiai eina prieš niuansuojamą žodį ar junginį, pvz.: *Antai jis parvažiuoja. Iš 200 nominuotųjų bene garbingiausias apdovanojimas atiteko Lietuvos mokslininkui.* Po pabrėžiamųjų žodžių eina tik dalelytės *gi* ir *pat*, pvz.: *Šiandieną gi praktiškai iškilo pasitikėjimo parlamentu problema. Tiesa, prieš pat mūsų atvykimą buvo pakeisti baldai.* (DLKT) Taip pat dalelytės vieta sakinyje įvairuoja: ji gali būti sakinio pradžioje (*Net Zaratustra kalbėjo banalybes.*), viduryje (*Juk ir Seneka mokė, kad net vergas yra žmogus.*), rečiau sakinio gale (*Reikėtų apie tai padiskutuoti, ar ne?*).

Kilmė. Pagal kilmę skiriamos pirminės ir antrinės dalelytės. Pirminių (jos yra vientisinės) dalelyčių (*ar, bent, gi, jau, ne, net, tik*) negalima kildinti iš kitų dabartinės lietuvių kalbos žodžių, o antrinės (*galbūt, kažin, lyg, štai* ir kt.) – reikšme ir struktūra susijusios su įvairiomis kalbos dalimis (žr. 76 lentelę).

88 Žr.: <https://ekalba.lt/bendrinės-lietuvių-kalbos-zodynas>.

76 lentelė. Antrinių dalelių kilmės tipai

Antrinių dalelių santykis su kitomis kalbos dalimis	Pavyzdžiai
Daleytės, kilusios iš įvardžio	<i>ana</i> < <i>anas</i> , -a; <i>štai</i> < <i>šitas</i> , -a; <i>vis</i> < <i>visas</i> , -a, <i>visa</i>
Daleytės, kilusios iš veiksmažodžio	<i>gal</i> < <i>gali</i> ; <i>galbūt</i> < <i>gali būti</i> ; <i>tarsi</i> , <i>tartum</i> < <i>tu tarsi</i> , <i>tu tartum</i>
Daleytės, kilusios iš būdvardžio ar prieveiksmio	<i>lyg</i> < <i>lygu</i> , <i>lygiai</i>
Daleytės, kilusios iš skaitvardžio	<i>vien</i> < <i>vienas</i> , -a
Daleytės, kilusios iš prieveiksmio ir jungtuko	<i>kaip ir</i> < <i>kaip</i> + <i>ir</i> ; <i>lyg ir</i> < <i>lygiai</i> + <i>ir</i>
Daleytės, kilusios iš įvardžio ir veiksmažodžio	<i>kažin</i> < <i>kas</i> + <i>žino</i>

Iš dalelių kilę priešdėliai *be-*, *ne-*, *nebe-*, *te-*, *tebe-*. Žodžių darybos priešdėliai yra *be-* (*bedarbis*, *bebaimis*, *belaidis*), *ne-* (*nerodo*, *neklauso*, *nelaimė*), *nebe-* (*nebedaro*, *nebesikalba*), *tebe-* (*tebedirba*, *tebesikalba*) (plačiau žr. „Žodžių darybos“ dalį). Su priešdėliu *te-* daromos liepiamosios nuosakos 3 a. formos, pvz.: *tedirba*, *tegyvuoja* (plačiau žr. „Veiksmažodžio“ skyrių).

Dalelių reikšmė. Daleytės yra nekonkrečios, neapibrėžtos, jų reikšmė dažnai priklauso nuo žodžių (net ir kalbos dalies) ar konteksto, kuriuos jos išryškina, todėl ta pati dalelytė gali turėti keletą reikšmių ir jų atspalvių, pvz., dalelytės *tik*, *tiktai* suteikia žodžiams išskyrimo reikšmės atspalvių (*Tik tu man gali padėti.*), bet gali reikšti ir veiksmo ar ypatybės intensyvumą (*Ji tik dirba ir dirba galvos nepakeldama.*); dalelytė *net* gali ne tik pabrėžti (*Ponia iš piktumo net verkti norėdavo.*), išskirti, sustiprinti reikšmę (*Pakviesti į renginį net keturi mokiniai.*), bet ir suteikti sakiniui netikėtumo, nuostabos atspalvių⁸⁹ (*Ši knyga tau viską paaiškins!... Ir net geriau, negu tai padaryčiau aš!* (DLKT)). Taigi dalelytes klasifikuoti reikšmės atžvilgiu galima tik sąlygiškai.

⁸⁹ Nustatyta, kad dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje dalelytė *net* „atlieka diskurso žymiklio funkciją, ji, kaip koherencijos elementas, kuria giluminius saitus su pirmesniu (-iais) sakiniu (-iais) ar pastraipa (-omis). Kitos jos funkcijos: pabrėžimas, išskyrimas, sustiprinimas – išryškėja sakinio sintagminiame plane, jos labai priklauso nuo prasminių žodžių, prieš kuriuos *net* pavartojama“ (Valančė 2015b: 99).

Pagal reikšmę (t. y. pagal atliekamą funkciją tekste) dalelytės gali būti skirstomos į aštuonis skyrius⁹⁰: 1) tikslinamosios, 2) išskiriamosios, 3) pabrėžiamosios, 4) neigiamosios, 5) tvirtinamosios, 6) parodomosios, 7) klausiamosios ir abejojamosios, 8) geidžiamosios ir skatinamosios⁹¹ (plačiau apie šiuos dalelyčių skyrius žr. 77 lentelę). Daugiausia dalelyčių priklauso tikslinamųjų, išskiriamųjų ir pabrėžiamųjų (stiprinamųjų) skyriams, mažiausia – tvirtinamųjų ir neigiamųjų dalelyčių skyriams (žr. 77 lentelę).

77 lentelė. Dalelyčių reikšminių grupių semantika ir vartosenos pavyzdžiai

Reikšminė grupė ir jos apibūdinimas	Semantika	Pavyzdžiai
Tikslinamosios dalelytės <i>bemaž, beveik (veik), dar, jau, kone, kuomet, mažne, pat, per, tik, tik tik, vėl, vis, vis dar, vos dar ir kt.</i> ne tik tikslina, bet ir pabrėžia (LKG 1971: 545–550; Paulauskienė 1994: 415; DLKG 2006: 433–434 ir kt.).	1. Dalelytės <i>bemaž, beveik (veik), kone, mažne, per, tik, vos</i> tikslina kiekį ar laipsnį, pabrėžia, kad nedaug trūksta iki to, viršija tai, kas pasakyta niuansuojamu žodžiu.	1. <i>Jis per didelis, kad jį nešiotum.</i> <...> ši programa buvo vykdoma <i>vos</i> ilgėliau negu <...> metus. (DLKT)

⁹⁰ Daugelyje gramatikų (LKG 1971: 545, 557; DLKG 2006: 433) atskirai neskiriamos pabrėžiamosios dalelytės. Iš tiesų, atriboti pabrėžiamąsias, tikslinamąsias ir išskiriamąsias dalelytes sudėtinga, nes dažnai jos atlieka ir išskyrimo, ir tikslinimo ar pabrėžimo funkcijas. Vis dėlto kai kurie lingvistai minėtą pabrėžiamųjų dalelyčių skyrių išskiria (Paulauskienė 1994: 414–415; Valančė 2015a: 109–119 ir kt.). „Dabartinėje lietuvių kalbos gramatikoje“ pabrėžiamosios dalelytės vadinamos *stiprinamosiomis* (DLKG 2006: 436). Šioje gramatikoje, siekiant aiškumo, pabrėžiamųjų (stiprinamųjų) dalelyčių skyrius taip pat išskiriamas. Jausminių (emocinių) dalelyčių skyrius neskiriamas, nes emocinė funkcija dažniausiai yra ne pagrindinė.

⁹¹ Šie skyriai įvairiuose gramatikos tyrimuose dar gali būti priskiriami stambesnėms reikšminėms grupėms. DLKG (2006: 433) skiriamos šios dalelyčių grupės: a) modalinės, rodančios kalbėtojo požiūrį į pasakymo turinį (šiai grupei priskiriamos tvirtinamosios, klausiamosios bei abejojamosios, lyginamosios ir geidžiamosios), b) jausminės, c) raiškiosios ir stiprinamosios (ekspresinės) dalelytės. Akademiniėje *Lietuvių kalbos gramatikoje* (LKG II: 545) dar skiriama loginių prasminių dalelyčių grupė, kuriai priskiriamos tikslinamosios, išskiriamosios, parodomosios ir neigiamosios dalelytės. Šioje gramatikoje tokios klasifikacijos atsisakyta, nes visoms išvardytoms grupėms būdinga kalbėtojo subjektyvaus vertinimo reikšmė, todėl visos dalelytės sąlygiškai gali būti vertinamos kaip modalinės.

Reikšminė grupė ir jos apibūdinimas	Semantika	Pavyzdžiai
	<p>2. Dalelytės <i>dar, jau, kuo tik, tik, tik tik, vėl, vis, vis dar</i> ir kt. tikslina veiksmo ar būsenos pobūdį ar trukmę.</p> <p>3. Dalelytė <i>pat</i> žymi erdvės ar laiko ribą, pabrėžia veiksmo vietą, laiką ir pan.</p>	<p>2. <i>Deputatai teigia, kad ne visi dar yra užsiregistravę. (DLKT) Kai jau jį pamatėme, nusiramino.</i></p> <p>3. <i>Ji stovėjo stiklinėje dėžėje prie pat lango. Norėjo vyriškiui pasirodyti toks pat žiaurus kaip ir jo žodžiai. (DLKT)</i></p>
<p>Išskiriamosios dalelytės <i>bent, ir, ypač, kad ir, nebent, net, net ir, nė, nors, tik, tik-tai, vien, vien tik</i> ir kt. tekste paprastai atlieka išskyrimo funkciją (LKG 1971: 550–552; Valeckienė 1998: 190; Utkā 2004: 86; DLKG 2006: 434 ir kt.), tačiau joms dažnai būdingi ir papildomi ekspresyvumo atspalviai.</p>	<p>1. Dalelytės <i>tik</i>⁹², <i>tiktai, vien, vien tik</i> reiškia išskyrimą.</p> <p>2. Dalelytės <i>net</i>⁹³, <i>netgi, net ir, nė</i> reiškia išskyrimą, dažnai su neigiamu ar nuostabos atspalviais.</p> <p>3. Dalelytės <i>bent, kad ir, nebent, nors</i> reiškia išskyrimą su nuolaidos atspalviu.</p>	<p>1. <...> <i>tai iš esmės yra tiktai dalis bendros argumentacijos. Kaip gyvena menininkai, žino vien jie patys. (DLKT)</i></p> <p>2. <i>Niekur, net įstatymo projekte, to nėra. Jis nesinaudojo savo tėvo galia netgi tada, kai jo padėtimi tikrai buvo galima pasinaudoti. Noriu jus patikslinti, kad nebuvau biuro nariu nė dienos. (DLKT)</i></p> <p>3. <i>Todėl manau, kad Prezidentas iš tikrųjų teikia bent kiek sušvelninančių aplinkybę <...>. Galėjo nors jam paskambinti. (DLKT)</i></p>

⁹² Dalelytė *tik* priskiriama ir prie ekspresinių pabrėžiamųjų dalelių (Valeckienė 1998: 194).

⁹³ Dalelytė *net* vartojama „išskiriant tai, ką kalbantysis ypatingai pabrėžia ir kas jam kelia lyg ir nuostabą“ (LKG 1971: 551), todėl svarbi ir papildoma *net* funkcija – „padaryti tekstą ekspresyvesnį“ (Utkā 2004: 86).

Reikšminė grupė ir jos apibūdinimas	Semantika	Pavyzdžiai
	4. Dalelytė <i>ypač</i> reiškia labai stiprų išskyrimą ir atribojimą.	4. <i>Ateityje šie ištekliai gali pasidaryti ypač svarbūs. (DLKT). Į Raudonąją knygą įrašomi ypač reti augalai.</i>
Pabrėžiamosios (stiprinamosios) dalelytės ⁹⁴ <i>būtent, dar, gi, dėl ko gi, ir, irgi, juk, juo, na ir, net, netgi, ogi, pat, taip pat, tik, tiktai</i> ne tik pabrėžia, bet ir patikslina, išskiria, lygina (Valančė 2018: 31–56).	Šios dalelytės ne tik pabrėžia žodį ar išvadinę mintį, bet gali turėti papildomų koregavimo, priminimo funkcijų (Jasionytė-Mikučionienė 2020: 295).	<i>Būtent šį mokinį reikia deleguoti į konkursą. Ką gi, kviečiu jus į tribūną. Dabar gi situacija yra tokia, kad neaišku, kas iškilusias problemas turi spręsti. Ir po minutės tu jau mėgaujiesi ajurvediniu masažu! Ir prireikė netgi stabdyti jau priimtą Švietimo įstatymą. Ogi čia dabar kas vyksta? Albertas tik purto obelis, tik krečia. (DLKT) Aš tiktai norėčiau paprašyti, kad jūs mus informuotumėte apie susitikimą.</i>
Neigiamosios dalelytės: <i>ne, nebe, nei, nè</i> (Paulauskienė 1994: 414; Utkā 2004: 86; DLKG 2006: 434–435 ir kt.).	1. Dalelytės <i>ne, nei</i> neigia ir atskiras sąvokas, ir viso sakinio turinį. 2. Dalelytė <i>nebe</i> rodo būsenos ar veiksmo neigimą.	1. <i>Ne tau, Martynai, mėlynas dangus. Pertarų vartojimas daro kalbą ne aiškesnę, o tik daug nesuprantamesnę. Praėjo daugiau nei dvi valandos.</i> 2. <i>Į tėvus dabar nebe taip žiūri.</i> – <i>Jis nebereikalingas tau?</i> – <i>Nebe.</i> (DLKT)

94 Dėl dalelytės *gi* rašybos žr.: <https://vlkk.lt/konsultacijos/6707-gi-argi-kadgi-nejau-gi-kas-gi-kada-gi>. Atkreiptinas dėmesys, kad šiai dalelytei nebūdinga priešpriešos reikšmė (KPS(2) 2003: 23–24).

Reikšminė grupė ir jos apibūdinimas	Semantika	Pavyzdžiai
	3. Dalelytė <i>nė</i> pabrėžtinai neigia bet kokio savarankiško žodžio ar žodžių junginio reikšmę.	3. <i>Dar nebuvo užsukęs nė vienas žmogus ir neužsuks ligi pat darbo pabaigos. Jie nenorėjo apie tai nė galvoti.</i> (DLKT)
Tvirtinamosios dalelytės. Bendrinėje kalboje vartojama tik dalelytė <i>taip</i> (grožinėje literatūroje, tarmėse, sakytinėje neoficialiojoje kalboje fiksuojamos dalelytės <i>aha, jo, taigi</i>).	Ši dalelytė reiškia minties tvirtinimą.	Taip , jūsų projektas yra pateiktas laiku <...>. Taip , tai buvo mano duktė. (DLKT)
Parodomosios dalelytės: <i>ana, antai, aure, šit, šitai, štai</i> (tik grožinėje literatūroje, tarmėse, sakytinėje neoficialiojoje kalboje fiksuojama dalelytė <i>va</i> , ji nevartojama dalykinėje kalboje).	Šioms dalelytėms būdinga vietos reikšmė (artima parodomiesiems įvardžiams).	<i>Tai jūsų mašina, ana ten? Pažiūrėkite, antai restoranas.</i> (DLKT)
Klausiamosios ir abejojamosios dalelytės (<i>ar, argi, argi ne, ar ne, bene, gal, galgi, kažin, kažin ar, lyg ir, negi, nejau, nejaugi</i> ⁹⁵) vartojamos klausiamuosiuose sakiniuose, reiškiančiuose fakto patikrinimą ar abejojimą juo (LKG 1971: 558).	Dalelytės <i>ar, gal, ar ne</i> reiškia klausimą, <i>bene</i> gali turėti spėjimo atspalvį, <i>argi, negi, nejau(gi)</i> turi papildomą nuostabos ar abejojimo reikšmę.	Ar ta praktika ir toliau bus tęsiama, ar ne? (DLKT) <i>Tie, kurie neturėjo tarybinės biografijos ir turi nebetarybinę, žiūri į Marcinkevičių, matyt, kaip į tam tikrą naujovę sau arba kaip į kokią sudėtingą kazusą, ar ne? (sp.) Bene jis viską mato? Argi tai nėra</i>

95 Šios dalelytės gali būti ir sakinio pradžioje, ir gale, pvz.: *Vakare susitiksime, ar ne? Ar susitiksime?* Sakytinėje neoficialiojoje kalboje vartojamos ir įvairios dalelyčių santrumpos, pvz.: vietoje *ar ne* sakoma *ane* ar *ne* (*O taip galima dar, ane? Taigi ten archeologinės dienos, ne?*) (Balčiūnienė, Simonavičienė 2009: 5), šios santrumpos gali būti vartojamos ir meninio ar publicistinio stiliaus tekstuose kaip motyvuota stilistinė priemonė.

Reikšminė grupė ir jos apibūdinimas	Semantika	Pavyzdžiai
		<i>didžiausias žmogaus troškimas? Nejaugi negalima buvo suplanuoti šito darbo?</i>
Lyginamosios dalelytės: <i>lyg, lyg ir, kaip, kaip ir, tarsi, tartum, tarytum</i> ir kt.	Šios dalelytės reiškia tariamą lyginimą ir neįsitikinimą tuo, kas teigiama ar lyginama.	<i>Vėliau lyg susitarta, kad šis klausimas bus sprendžiamas <...>. Šiandien lyg ir vėl ta pati mintis čia skamba. Sqžinė, – rašo šv. Bonaventūras, – yra tarsi Dievo šauklis ir pasiuntinys <...>. O aš, žiūrėdamas į tave, matysiu save patį tartum ko kiame veidrodyje, tiktai dar atvirkščiau. (DLKT)</i>
Geidžiamosios ir skatinamosios dalelytės: geidžiamosios <i>te, tegu, tegul, lai</i> ⁹⁶ , <i>kad</i> reiškia kalbančiojo valią kitam asmeniui, norą, pageidavimą; skatinamoji dalelytė <i>na</i> reiškia siūlymą (dalelytės <i>še, te</i> būdingos buitiniam stiliui ⁹⁷ , jos turi familiarumo atspalvį, todėl dalykinėje kalboje nevartojamos).	1. Dalelytės <i>te, tegu(l), lai</i> yra liepiamosios nuosakos 3 a. formų <i>tebūna, tebūnie</i> gretutiniai variantai. 2. Dalelytė <i>kad</i> reiškia pageidavimą, grasinimą, linkėjimą, įsakymą. 3. Dalelytė <i>na</i> skatina, siūlo atlikti veiksmą.	1. Te kiekvienas iš jūsų siekia savo tikslų. Tegul kas nors sustabdo tą prakeiktą laikrodį! Lai gyvuoja laiminga, nepriklausoma Lietuvos Respublika! Man tokių negaila, lai bankrutuoja, taip jiems ir reikia <...>. (DLKT) 2. Kad tau tik pasisektų! Kad jūs skradžiai žemėn prasmegtumėt! (sp.) 3. Na , jūs sutikit. (DLKT) Na , paimkite šią dovaną, nesigėdykite.

96 Daugelyje gramatikų dalelytė *lai* laikoma tarminė (DLKG 2006: 436 ir kt.). Vis dėlto įvairiuose dabartinės lietuvių kalbos funkcinuose stiliuose ši dalelytė gana dažnai vartojama kaip *tegu(l)* sinonimas, todėl gali būti vertinama kaip šalutinis normos variantas.

97 Šios dalelytės vartojamos grožinėje literatūroje, pvz.: – **Še**, čia tavo daiktai, o dabar dingstam. **Te**, paragauk, – sako ji atsargiai. (DLKT)

Dalelyčių santykis su kitomis kalbos dalimis ar formomis. Žodžių (ne)priskyrimas šiai kalbos daliai gana dažnai kelia problemų, nes dalelytės struktūriškai nesiskiria nuo kitų kalbos dalių, pvz., dalelytė *tai* gali eiti įvardžiu, dalelytė *ar* – jungtuku. Reikšmė ir vartoseną vienos dalelytės artimos prieveiksmiams (pvz., *Dabartinės kalbos žodyne* žodis *vos* laikomas dalelyte, o *vos ne vos* – prieveiksmiu, nors jų reikšmė labai panaši, plg.: *vos spėjau į pasimatymą* ir *vos ne vos spėjau į pasimatymą*), kitos – jungtukams (*nei, ar, ir*), dar kitos – įvardžiams (*tai, ana*) ir pan. Taigi kitos kalbos dalys gali būti vartojamos dalelyčių reikšme, pvz., prieveiksmis *čia* (*Čia pirmą kartą susitikome.*) laikytinas dalelyte, jei reiškia ne vietą, o pabrėžia žodžio reikšmę (*Koks čia džiaugsmas, jei sesuo neatvyko į gimtadienį.*). Sakytinėje kalboje kai kurias dalelytes gali būti sudėtinga atskirti nuo pertarų, pvz., per dažnai vartojamos dalelytės *ar ne, tai* gali būti laikomos pertarais (Kamandulytė-Merfeldienė 2014: 3, 6)⁹⁸.

Nustatant, ar žodis yra dalelytė, ar kita kalbos dalis, svarbu atsižvelgti į šiuos kriterijus:

1. Pasitelkti **pakeitimo būdą**: jei žodį galima pakeisti kita panašios reikšmės dalelyte ir sakinio ar žodžių junginio reikšmė nepasikeičia, žodis laikytinas dalelyte.
2. Nustatyti, ar žodžio atliekama funkcija sakinyje (žr. „Sintaksės“ dalį) ir reikšmė būdinga dalelytėms.

⁹⁸ Pertarai sakytinėje kalboje labai dažnai vartojami ir semantiškai nemotyvuotai (Utkā 2004: 68).

13. JUNGtukas

Jungtukas (lot. *conjunctio*) – nesavarankiška kalbos dalis, kurią sudaro nekaitomi žodžiai, jungiantys žodžius, jų junginius ir sudėtinių sakinių dėmenis (LKE 1999: 284; DLKG 2006: 455), pvz.: *Giedrė sėdėjo terasoje **ir** klausėsi muzikos. Netikiu, **kad** ji iš viso yra. Galbūt klystu, **bet** nieko daugiau negaliu pasakyti.* (DLKT) Atlikdamas jungiamąją funkciją, jungtukas neina jokia sakinio dalimi, nuo jo nepriklauso jungiamų dėmenų forma (jungtukui nebūtina jungti tik tam tikro linksnio, giminės ar kitos gramatinės kategorijos formas, plg. prielinksnis prisijungia tik tam tikro linksnio daiktavardžio ar įvardžio formas).

Pagal sandarą jungtukai skirstomi į **vientisinius** ir **sudėtinius**. Vientisiniai yra viensikiemeniai (*o, ir, bet, kad, ar, nes*) ir sudėtingesnės struktūros keliaskiemeniai žodžiai (*arba, jeigu, negu, nekaip, kadangi, tiktai, taigi, užtat, tartum, tarsi*). Kai kurie iš šių jungtukų atsirado dėl funkcinės darybos (pvz., ir dalelytė, ir jungtukas gali būti šie žodžiai: *ar, nei, tarsi, tartum, tegul, tik, vos, bet, ir, kad, lyg, nors*; prieveiksmis ir jungtukas gali būti žodžiai *kada, kol, kaip, kur* ir pan.). Tik kaip jungtukai vartojami (nebūna kitomis kalbos dalimis) *jog, nes, kadangi, bei, tačiau*.

Sudėtiniai jungtukai sudaryti iš vientisinių jungtukų samplaikos su dalelytėmis, prieveiksmiais ar kitais jungtukais (*o betgi, iki kol(ei), kai tik, kaip tik, kad ir, negu kad, nors ir, o vis dėlto* ir kt.).

Pagal poziciją sakinyje jungtukai yra dvejopi: 1) **vieniniai**, vartojami sakinyje po vieną ir einantys tarp jungiamų dėmenų (*Susitiksime, **jeigu** pavyks.*) arba besišliejantys prie vieno iš tų dėmenų (***Jeigu** pavyks, susitiksime.*), 2) **nevieniniai**, kurių dalys sakinyje eina prie kiekvieno jungiamo dėmens (*Išsigijome **ir** šunį, **ir** katę.*). Pagal sudėtį nevieniniai jungtukai dar skirstomi į **porinius** ir **kartojamuosius**. Poriniai jungtukai sudaryti iš dviejų skirtingų jungtukų, pvz., *kad ir <...> bet; nors ir <...> tačiau*, pvz.: ***Kad** ir lyja, **bet** vis tiek smagu prie jūros. **Nors** ir kaip ji kvietė prisijungti prie komandos, **tačiau** prikalbinti nepavyko.* Kartojamieji jungtukai sudaryti iš vienodų dalių, kurios gali būti kartojamos neapibrėžtą skaičių kartų, pvz., *ir <...> ir, ar <...> ar, nei <...> nei*, pvz.: ***Ir** draugai, **ir** giminės, **ir** kaimynai atvyko į jo šventę.*

Pagal jungiamųjų dėmenų ryšius skiriami **sujungiamieji** ir **prijungiamieji** jungtukai.

Sujungiamieji jungtukai (*ar, arba, ir, bei, betgi, ogi, o vis dėlto, tačiau, tai, taigi, tiktai, užtat, vis dėlto, vis tiek*) jungia sintaksiškai lygiaverčius žodžių junginio ar sakinio dėmenis, pvz.: *Jis supažindino su posėdžio darbotvarke ir pristatė aptariamus klausimus*. Pagal reikšmę sujungiamieji jungtukai gali būti skirstomi į šias grupes:

- **sudedamieji jungtukai** *ir, bei* (šis jungtukas jungia tik labai panašias sąvokas, pvz.: *Seimo narių pasiūlymai ir pataisos įrašyti į biudžeto projektą*. (DLKT)), *nei; ir <...> ir; čia <...> čia, nei <...> nei, tai <...> tai*, pvz.: *Sveikatos problemos nedavė ramybės nei dieną, nei naktį*;
- **priešpriešiniai jungtukai** *bet, betgi, o, ogi, o vis dėlto, tačiau, tik, tik-tai, užtat, bet užtat, vis dėlto, vis tiek*, pvz.: *Lietuvos įstatymas, nors ir nedideliu mastu, bet vis dėlto toleruoja dvigubą pilietybę*. (DLKT) *Man labai patiko spektaklis, o jam ne*;
- **skiriamieji jungtukai** *ar, arba; ar <...> ar, arba <...> arba*, pvz.: *Mokinys arba nesuprato naujos temos, arba jis nedirbo per pamoką*;
- **aiškinamieji jungtukai** *tai, taigi, tad*, pvz.: *Vyko namo remontas, tad kelis mėnesius teko apsieiti be lifto*.

Dabartinėje lietuvių kalboje „samplaikos su jungtuku o dažniau vartojamos priešinimui, o su jungtuku *bet* – gretinimui“ (Bielinskienė 2003: 99), nors pavienis šių jungtukų vartojimas rodo priešingą polinkį.

Prijungiamieji jungtukai (*kai, kada, iki, ligi, kol, vos, tik, kai tik, kada tik, kol tik, vos tik, iki kol(ei)* ir kt.) jungia sintaksiškai nelygiaverčius dėmenis (vienas iš jų yra pagrindinis, kitas – šalutinis). Reikšmės atžvilgiu prijungiamieji jungtukai skirstomi į šias grupes⁹⁹:

- **laiko jungtukai** *kai, kada, iki, ligi(i), kol, vos, tik; kai tik, kada tik, kol tik, vos tik, iki kol(ei); kai <...> tai, kai <...> taip, kai tik <...> tai ir, iki <...> tai, kada <...> tai, kol <...> tai*, pvz.: **Kai** obelys pražydo, buvo labai didelės šalnos;
- **priežasties jungtukai** *nes, kadangi; kadangi <...> tai / tad*, pvz.: **Kadangi** visi norėjo pamatyti mokslo muziejų, nutarėme keisti ekskursijos maršrutą;

⁹⁹ Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje dar skiriamas prijungiamasis tikslo jungtukas *idañt* (LKG 2006: 461), tačiau dabartinėje lietuvių kalboje jis vartojamas labai retai (tik literatūros kūriniuose ar dėl stilistinių sumetimų, nes sakiniai su šiuo jungtuku turi senovinį, knyginį atspalvį), todėl į reikšmines jungtukų grupes jis neįtraukiamas.

- **sąlygos jungtukai** *jei, jeigu; jei(gu) <...> tai, jei(gu) <...> tai ir*, pvz.: *Jei nori ramiai mokytis, eik į skaityklą*;
- **nuolaidos jungtukai** *nors, tegul(l); kad ir, nors ir, tegul ir; nors (ir) <...> tačiau, nors (ir) <...> o, nors (ir) <...> bet (vis dėlto), nors (ir) <...> tačiau, kad ir <...> tačiau, kad ir <...> o, kad ir <...> bet (vis dėlto), kad ir <...> (vis dėlto)*, pvz.: **Nors ir** retai susitinkam, **tačiau** mūsų ryšys išlieka labai stiprus;
- **lyginamieji jungtukai** *kaip, lyg, tartum, tarytum, tarsi, it, negu, nei; lyg tartum; juo <...> juo, juo <...> tuo, kuo <...> tuo*. Šie jungtukai skirstomi dar smulkiau į kokybinius (pvz.: *Elgiasi kaip aristokratas.*), santykinius, jungiančius tik sakinio dėmenis (pvz.: **Kuo** daugiau skundžiamės, **tuo** sunkiau.), ir skirtumo (pvz.: *Tai padaryti dažnai būna sunkiau, negu kai kas mano.* (DLKT)) jungtukus;
- **nereikšminiai jungtukai** *kad, jog* (iš jų dažniau vartojamas *kad*), vartojami prijungiamuosiuose aiškinamuosiuose sakiniuose, pvz.: *Perduokite vaikams, kad rytoj nebus pirmos pamokos*, ir prijungiamuosiuose nusakomuosiuose sakiniuose, pagrindiniame dėmenyje turinčiuose įvardžius *tas, -a; toks, -ia* arba prieveiksmį *taip*, pvz.: **Tas** kvapas buvo toks stiprus, **kad** net galva apsisuko. *Pas seserį buvo taip jauku, jog nusprendžiau dar kelias dienas paviešėti.* Nors jungtukas *kad* skiriamas nereikšminių jungtukų grupei, tačiau jis vartojamas ir priežasties, ir sąlygos, ir nuolaidos, ir tikslo reikšme (apie jungtukus plačiau žr. „Sintaksės“ dalį).

14. JAUSTUKAS

Jaustukas (*interjèkcija* [lot. *interactio*], lingv. *jaustukas*) yra nekaitoma kalbos dalis, kurią sudaro žodžiai, tiesiogiai perteikiantys jausmus, valios aktus ar paskatas jų neįvardydami (LKG 1971: 698–733; Paulauskienė 1994: 417–420; LKE 1999: 279; DLKG 2006: 462–467; Jakaitienė 2009: 23). Jaustukai nepavadina jausmų ar valios, o tik jas išreiškia, todėl jie glaudžiai susiję su nekalbiniais elementais (veido išraiška, gestais), taip pat labai svarbią funkciją atlieka balso intonacija.

Jaustukai gali išreikšti teigiamas ir neigiamas emocijas, taip pat draudimą, tramdymą, tildymą, mandagumą, gyvulių ar gyvūnų, paukščių šaukimą ar varymą. Pagal šiuos skirtumus galima skirti jausmingus sušukimus, pvz.: *à, ā, ak, ai, ei, oi, brr, ot*, valios, liepimo, įsakymo, skatinimo funkciją atliekančius žodžius, pvz.: *žiū, še, te, šèkit, tèkit, valiō*. Iš dalies prie jaustukų galima skirti ir gyvulių, gyvūnų, paukščių šaukiamuosius ir varomuosius žodžius, vadinamąsias invokacijas, pvz.: *ciū ciū ciū, kac kac kac, štiš, škac*; etiketo žodžius, pvz.: *āčiū, dėkui, prāšom, sudiē, lābas, sveikē gyvī*; keiksmažodžius, pvz.: *rūpūže, velniai, eik velnióp* (Zabarskaitė 2009: 91–109).

Jaustuko sintaksinė funkcija dvejopa: jis gali atstoti sakinį (šiuo aspektu panašus į savarankiškąsias kalbos dalis), pvz.: *Ačiū. Valio. Džiugu*, arba gali būti sakinio dalies priedas, pvz., *Brr, kaip šalta*.

Jaustukų sandara įvairi. Tai gali būti labai trumpi žodžiai, formaliai sutampantys su vienu ar keletu garsų (dažnai tokiu pačiu), pvz.: *ā, à, è, ai, ak, ek, et, ša, šš, tš, ach, ech, brr, ojé, ajajai* ir kt., ir iš keleto žodžių sudaryti junginiai, pvz.: *po šimts kalakutų, Dieve gink*. Jaustukai gali būti vieniniai, pvz.: *ai, ak, oi*, ir kartotiniai, pvz.: *ajaj, ojoj, ohoho, kac kac kac*.

Kilmės ir darybos aspektu jaustukai taip pat skirtingi. Daugelis pirminių jaustukų, pvz.: *ai, ei, oi, ak, ot* ir kt., kilę iš jausmingų šūksnių, šių jaustukų neįmanoma susieti su kitais lietuvių kalbos žodžiais. Antriniai jaustukai funkcinės darybos būdu kilę iš sustabarėjusių savarankiškų žodžių formų. Nemažą dalį sudaro jaustukai, kilę iš daiktavardžių šauksmininko linksnio, pvz.: *diē < Dieve, broli < broli, dievuliau, Jėzau, Marija, rūpūže* ir kt. Taip pat nemažai jaustukų susiję su veiksmažodžio formomis, pvz.: *žiū < žiūrėk, palà < palauk, valio < valiok* ‘galėk’, *eik*. Iš būdvardžių kilę jaustukai *sveikas, labas*. Dalelytės *še, te* gali būti priskiriamos ir jaustukams, ir emocinėms dalelytėms, nes jų skyrimo pagrindas labai panašus (jaustukams minėtos dalelytės

skiriamos, kai yra išblukusi nurodomoji reikšmė, tačiau tai nustatyti ne visada lengva). Nemaža dalis jaustukų yra susiformavę iš žodžių junginių ar trumpų sakinių, pvz.: *dievažì, dievąž, dievažiñ < Dievas žino; amžinātilsį < amžiną atilsį*). Jaustukų funkciją gali atlikti ir frazeologizmai, pvz.: *po šimts pypkių, velniai rautų*. Taip pat jaustukai gali būti skoliniai, pvz.: *brāvo, bis*.

Vartosenos požiūriu jaustukai apima labai platų raiškos spektrą – jie gali reikšti abejojimą, nustebimą, didžiavimąsi, pasibjaurėjimą, gailestį, skausmą, valios aktus ir paskatas. Ši kalbos dalis dažnai vartojama laisvuosiuose stiluose, grožinėje literatūroje ir emocinio pobūdžio komunikacijoje. Oficialiesiems stilams būdingi mandagumą reiškiantys jaustukai.

15. IŠTIKTUKAS

Ištiktukas – nekaitoma kalbos dalis, kurią sudaro žodžiai, tiesiogiai perteikiantys ar mėgdžiojantys veiksmo ar reiškinių sukeltą garsą, vaizdą ar pojūtį (Paulauskienė 1994: 420–423; LKE 1999: 262; LKG 2006: 469–475). Ištiktukai (kaip ir jaustukai) veiksmų nepavadina, bet juos ekspresyviai imituoja. Dažniausiai ištiktukai vartojami staigių ir dinamiškų veiksmų sukeltiems garsams (*Tik pokšt, šaka ir nulūžo.*) ar vaizdams (*Žybt, ir užgeso lempa.*) nusakyti.

Ši kalbos dalis susijusi su jaustukais ir veiksmožodžiais. Ryšį su jaustukais rodo tai, kad ištiktukai yra nekaitomi, jie nepavadina, o tik perteikia, pamėgdžioja garsą ar vaizdą, o tai dažnai turi emocinį atspalvį. Kita vertus, jaustukai reiškia žmogaus emocijas, o ištiktukai pojūčius imituoja.

Su veiksmožodžiais ištiktukus sieja reikšmės, struktūros, kilmės ir vartosenos ypatybės, pvz.: *cýpti* ir *cýpt*; *žviègti* ir *žvìgt*; *mérkti* ir *mìrkt*. Vis dėlto juos skiria esminis skirtumas – veiksmožodžiai veiksmą pavadina, o ištiktukai – tik imituoja.

Glaudi sąsaja su veiksmožodžiu ištiktuką leidžia sąlygiškai skirti savarakiškų kalbos dalių klasei, nes jis, sakinyje atstodamas ar papildydamas veiksmožodį, gali eiti tariniu.

Ištiktukai pagal santykį su kitais žodžiais skirstomi į **veiksmožodinius** ir **mėgdžiojamuosius**. Veiksmožodiniai ištiktukai struktūriškai ir semantiškai susiję su veiksmožodžiais, pvz.: *slýst* ir *slýsti*; *krýpt* ir *krýpti*; *výpt* ir *vièpti*; *šýpt* ir *šièpti*. Mėgdžiojamieji ištiktukai imituoja garsus, vaizdus ar pojūčius, pvz.: *makalái, diñ, aũ, bzz, rrr*.

Ištiktukų (kaip ir jaustukų) struktūra labai įvairi. Jie gali būti viensiemeniai, sudaryti tik iš kelių garsų, pvz.: *tfu, bžž, cak, cap*, o kai kurie yra keliasiemeniai, pvz.: *pastrykt, keberiókšt*.

Pagal žodžio baigmenį jungtukai skirstomi į afiksinius (formantinius, žr. DLKG 2006: 470–471) ir beafiksčius (neformantinius, žr. DLKG 2006: 471). Afiksinių ištiktukų žodžio gale fiksuojamas garsas, kuris lieka atmetus bendrą žodžio dalį, gretinant ištiktuką su giminiškais žodžiais, pavyzdžiui, palyginus ištiktuko *mìrkt* ir veiksmožodžio *merkti* reikšmę ir fonetinę raidą, nustatoma bendra šaknis *merk-* / *mìrk-*, o ištiktuko žodžio gale yra *t*. Minėtas žodžio galo garsas vadinamas *formantu*. Ištiktukų žodžio pradžioje taip pat gali būti priešdėlis. Todėl visi ištiktukai, kurių struktūroje fiksuojami tam tikri afiksai, vadinami *afiksinais* (plačiau žr. „Morfemikos“ skyrių).

Taigi daugelis lietuvių kalbos afiksinių ištiktukų turi tam tikrus žodžio galo formantus, iš kurių labiausiai paplitęs formantas *-t*, pvz.: *trìnk̃t* ir *treñkti*, *švýt* ir *šveĩsti*, *plýkst* ir *pliẽksti*, *pěšt* ir *pěšti*. Mažiau ištiktukų fiksuojama su formantais *-š*, *-s*, pvz., *bakš*, *krams*; *-i*, *-y*, pvz., *vizgĩ*, *šlamỹ*; *-u*, *-ũ*, pvz., *šlèpu*, *burkũ*. Su formantu *-(i)ai* daugiau yra triskiemenių ištiktukų, pvz., *klebetái*, *makalái*, mažiau dviskiemenių, pvz., *capái*. Visi šie formantiniai ištiktukai gali turėti trumpesnių neformantinių variantų, pvz.: *šlepu* ir *šlep*; *klebetái* ir *kleb(p)*. Neformantinių ištiktukų yra gana nedaug, pvz.: *dzin*, *cip*, *pr̃r*, *miau*.

Afiksiniai ištiktukai gali turėti ne tik įvairių formantų žodžio gale, bet ir priešdėlį *pa-*, pvz., *pastrykt*, *pašmàkšt*. Beafiksiai ištiktukai yra *diñ*, *aũ*, *bzz*. Jų yra mažiau nei afiksinių.

Fonetiškai panašūs ištiktukai gali sudaryti samplaikas, pvz.: *ba bam*, *pykš pokšt*, *čyru vyru*, *din dilin*, *striúokt pastríúokt*.

Taip pat ištiktukai gali būti vieniniai, pvz.: *cyp*, *šlep*, *trekšt*, *mirk̃t*, ir kartiniai, pvz., *cyp cyp*, *šlep šlep šlep*, *mirk̃t mirk̃t*.

Daugiausia ištiktukų vartojama veiksmų, susijusių su judėjimu, sukeltiems garsams ar vaizdams imituoti, pvz.: *Atsisèda, bet ir vėl: šlep šlep šlep...* (DLKT). *Tarkšt, ir sudužo*. Taip pat jie imituoja žmogaus ir gyvūno fiziologinių bei psichologinių procesų, gamtos reiškinių, muzikos instrumentų garsus ar įvairius staigius, netikėtus veiksmus.

Kaip ir jaustukai, ištiktukai būdingi laisviesiems stiliams, grožinei literatūrai, daug mažiau jų vartojama publicistikoje. Oficialiesiems kalbos stiliams ištiktukai nebūdingi.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Akelaitienė G. 1997. Morfonologinės balsių kaitos funkcijos. *Baltistica*, 32(1), p. 49–55.
- Balčiūnienė A. 2009. Tariamiosios nuosakos skaida: sinchroninės morfologijos problemos. *Acta Linguistica Lithuanica*, LXI, p. 31–40.
- Balčiūnienė A. 2017. *Lietuvių kalbos morfemika ir formų daryba: analizės pagrindai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Balčiūnienė I., Simonavičienė L. 2009. Kiekybinis klausiamųjų šnekamosios lietuvių kalbos pasakymų tyrimas. *Lietuvių kalba*, 3.
- Bielinskienė A. 2003. Iš jungtukų o ir bet vartosenos. *Kalbos kultūra*, 76, p. 98–102.
- Binkis K. 1923. *100 pavasarių*. <http://www.tekstai.lt/tekstai/155-binkis-kazys/860-kazys-binkis-100-pavasariu>
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. <https://ekalba.lt/>
- Čepaitienė G. 2007. *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- DLKG 1994, 2006 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. <https://ekalba.lt/>
- GKT 2004 – *Gramatinių kategorijų tyrimai*. Red. A. Holvoet, L. Semėnienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Holvoet A., Semėnienė L. 2006. *Giminės kategorija*. In: *Daiktavardinio junginio tyrimai*. Red. A. Holvoet, R. Mikulskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 101–120.
- Jakaitienė E., Paulauskienė A. 1976. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius.
- Jakulis E. 2004. *Lietuvių kalbos tekėti, teka tipo veiksmažodžiai*. Vilnius.
- Jasionytė-Mikučionienė E. 2020. Pabrėžiamosios dalelytės *net, tiktai, gi* ir *juk* senuosiuose XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštuose. *Baltistica*, 55(2), p. 289–315.
- Judžentis A. 2012. *Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Karosienė V. 1985a. Lietuvių vardažodžių viensiemenių šaknų struktūra. *Lietuvos TSR MA darbai*, 3(92), p. 122–131.
- Karosienė V. 1985b. Pradinių ir galinių priebalsių derinimas viensiemenėse vardažodžių šaknyse. *Kalbotyra*, 36(1), p. 18–31.
- Karosienė V. 1987. Pirminių vardažodžių šaknų statistinės charakteristikos. *Kalbotyra*, 38(1), p. 44–55.
- Karosienė V. 1989. Dar dėl lietuvių vardažodinių šaknų fonemų dažnumų. *Kalbotyra*, 40(1), p. 30–35.
- Kaukienė A. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* 1. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Kaukienė A. 2002. *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* 2. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Kaukienė A. 2005. Žodžių, jų dalių bei formų sudarymo būdai. Terminai. *Tiltai. Priedas 26. Baltai ir jų giminaičiai*. Klaipėda, p. 133–138.
- KBe – *Valstybinės lietuvių kalbos komisijos Konsultacijų bankas*. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/>
- Keinys S. 2009. *Bendrinės lietuvių kalbos morfemika. Teorija ir praktika*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Klimavičius J. 2007. Kas esamybė, o kas reikiamybė – tikra ar formali. *Terminologija*, 14, p. 61–69.
- Kosch I. M. 2004. Significance of absence: The case of zero and empty morphs. *South African Journal of African Languages*, 24(4), p. 245–251.

Kovalevskaitė J., Rimkutė E. 2010. Sudėtinės ir suaugtinės lietuvių kalbos morfologinės samplaikos. *Kalbų studijos*, 16, p. 79–88.

KPGF 2002, 2003 – *Kalbos patarimai. Gramatinės formos ir jų vartojimas*, 1. Sud. R. Miliūnaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

KPS(2) 2003 – *Kalbos patarimai. Sintaksė 2: Prielinksnių ir polinksnių vartojimas*. Sud. R. Miliūnaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

KPS(3) 2003 – *Kalbos patarimai. Sintaksė 3: Įvairūs dalykai*. Sud. R. Miliūnaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Kruopienė I. 1998. Lietuvių kalbos veiksmažodžių atvirųjų šaknų problema. *Kalbotyra*, 47(1), p. 87–90.

Kruopienė I. 2000a. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodžių šaknies struktūra. *Tiltai. Priedas 1. Veiksmažodžio raidos klausimai*. Klaipėda, p. 65–70.

Kruopienė I. 2000b. Stabiliojo centro veiksmažodžių šaknies struktūra. *Kalbotyra*, 48(1), p. 71–82.

Kruopienė I. 2001. Pradinių ir galinių priebalsių derinimas veiksmažodžio šaknyse. *Kalbotyra*, 50(1), p. 67–82.

LBK 2014 – Bielinskienė A., Kazlauskienė A., Rimkutė E., Tamošiūnaitė A. 2014. *Lietuvių bendrinė kalba: normos ir vartoseną*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

LKE 1999 – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Parengė K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKG I 1965 – *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis.

LKG II 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika* 2. Red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*. <https://ekalba.lt/>

LMT – *Lietuvių mokslo kalbos tekstynas*. <http://coralit.lt/>

Markevičius A. 2012. Kalbos dalių paribio problemos. *Acta Linguistica Lithuanica*, LXIV, p. 140–155.

Markevičius A. 2014. Pastabos apie prielinksnio sampratą, raišką ir vartojimą bendrinėje lietuvių kalboje ir tarmėse. *Žmogus ir žodis: didaktinė lingvistiką*, 16(1), p. 70–80.

Paulauskienė A. 1983. *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*. Kaunas: Šviesa.

Paulauskienė A. 1989. *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius: Mokslo.

Paulauskienė A. 1994. *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

PGL 2019 – Ramonienė M., Pribušauskaitė J. 2019. *Practical Grammar of Lithuanian*. Vilnius: Baltų lankų vadovėliai.

PLKG 2003 – Ramonienė M., Pribušauskaitė J. 2003. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltų lankų vadovėliai.

Plungian V. 2010. *Gramatinių kategorijų tipologija* 1. Vilnius: Vilniaus universitetas ir asociacija „Academia Salensis“.

Plungian V. 2011. *Gramatinių kategorijų tipologija* 2. Vilnius: Vilniaus universitetas ir asociacija „Academia Salensis“.

Rimkutė E. 2003. Automatinės morfologinės analizės metu išryškėjusios problemos. *Žmogus kalbos erdvėje*, 3, p. 633–645.

Rimkutė E. 2004. Dar kartą apie iliatyvą. *Bendrinė kalba*, p. 124–127.

Rimkutė E. 2009. Gramatinė morfologinių samplaikų klasifikacija. *Kalbų studijos*, 14, p. 32–38.

Rosinas A. 1998. *Baltų kalbų įvardžiai*. Vilnius: Mokslo.

Tekorienė D. 1990. *Bevardės giminės būdvardžiai*. Vilnius: Mokslo.

Umbrasas A. 2000. „Nulis“: anksčiau ir dabar. *Terminologija*, 7, p. 92–100.

Utkā A. 2004. *Statistinis tekstų funkcijų nustatymas. Daktaro disertacija*. Kaunas.

Valančė D. 2015a. Pabrėžiamosios dalelytės (*tik, net* ir etc.) reklamos tekstuose. *Respectus Philologicus*, 28(33), p. 109–119.

Valančė D. 2015b. Dalelytės *net* funkcijos ir vartoseną dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje. *Darbai ir dienos*, 64, p. 79–100.

Valančė D. 2018. Dalelytė *ir* – aprašai ir vartoseną dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje. *Darbai ir dienos*, 70, p. 31–56.

Valeckienė A. 1998. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Valskys V. 2013. Dėl kai kurių lietuvių kalbos linksnių ir prielinksnių vartosenos atvejų kodifikacijos. *Filologija. Edukologija*, 21(2).

Vaskelaitė R. 1998. Vidaus einamasis vietininkas dabartinėje publicistikoje. *Kalbos kultūra*, 71, p. 48–54.

Vaskelienė J. 2006. Dėl esamojo ir būtojo kartinio laiko dalyvių bei padalyvių darybos ir morfe-minio skaidymo. *Acta Linguistica Lithuanica*, LIV, p. 83–94.

Vaskelienė J. 2014. Dėl veikiančios rūšies būtojo kartinio laiko moteriškosios giminės dalyvių raiškos. *Res Humanitariae*, XVI, p. 360–376.

Venckutė R. 1981. Metafonija, apofonija ir neoapofonija. *Baltistica*, 17(2), p. 177–184.

Vladarskienė R. 2003. Iliatyvo vartojimas dabartinėje lietuvių kalboje. *Kalbos kultūra*, 76, p. 47–57.

Vladarskienė R. 2018. Prielinksnis *apie* administracinėje lietuvių kalboje. *Bendrinė kalba*, 91.

Zabarskaitė J. 2009. Jautukai kalboje ir šnekoje. *Kalbos kultūra*, 82, p. 91–109.

TERMINŲ RODYKLĖ

- afiksas 125, 126, 128, 130, 136, 138, 141, 142, 144, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 197, 226, 232, 234, 270, 302
- alomorfai 127, 129, 132, 135, 136
- apibrėžtumo kategorija 189, 161, 190, 197
- asmenavimas 138, 154, 238, 239, 241, 240, 243, 244
- asmeniniai įvardžiai 158, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 236
- asmens kategorija 138, 161, 154, 221, 235, 236, 247
- asmenuotė 123, 138, 145, 241, 242, 251, 266
- balsių kaita 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 230, 273
- bendrašaknis 132, 136, 137, 139, 173, 187, 223, 230, 231, 232, 233, 234
- bendratis 139, 143, 144, 145, 152, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 238, 239, 243, 244, 256, 258, 262, 263
- bendriniai daiktavardžiai 162
- bevardė giminė (negimininė forma) 190, 191, 192, 196, 209, 215, 250, 260, 270, 271
- būdinys 147, 159, 222, 223
- būdvardėjimas 156, 157, 158
- būdvardis 122, 141, 148, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 189–200, 203, 209, 210, 211, 215, 219, 220, 222, 251, 260, 263, 269, 270, 272, 300
- būsimasis laikas 140, 145, 146, 147, 223, 224, 237, 238, 239, 241, 243–244, 250, 251, 258–260, 265
- būtas dažninis laikas 145, 146, 147, 222, 223, 237, 241, 243, 249, 251, 256–258, 265
- būtas kartinis laikas 136, 146, 147, 152, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 237, 241, 242, 243, 246, 247, 249, 249, 251, 254–256, 265, 266, 267, 268
- daiktavardėjimas 156, 158
- daiktavardis 122, 123, 128, 129, 139, 140, 142, 149, 151, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162–188, 189, 192, 195, 197, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 211, 213, 214, 216, 219, 220, 250, 254, 256, 264, 272, 273, 274, 287, 297, 300
- dalelytė 126, 151, 160, 161, 220, 238, 239, 270, 288–296, 297, 300
- dalyvis 142, 145, 146–147, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 221, 222, 223, 224, 240, 245, 246, 247, 250–263, 265, 268
- daryba 121, 125, 127, 128, 129–130, 135, 136, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 149–152, 154–159, 195, 196, 197, 202, 208, 209, 222, 225, 227, 234, 235, 239, 252, 254, 255, 256, 258, 260, 262, 263, 266, 269, 270, 271, 273, 274, 287, 290, 297, 300
- dauginiai skaitvardžiai 173, 201, 205–207, 208
- daugiskaita 216, 217, 236, 239, 256
- daugiskaitiniai daiktavardžiai 170, 172–174, 205, 206, 216
- dviskaita 168, 203, 216, 217–218
- esamasis laikas 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 154, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 236, 237, 238, 239, 241–242, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262, 265, 266, 268
- evidencialumas 161, 237, 250
- finalė 129, 135, 152, 153
- forma 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 206, 209, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 280, 287, 290, 295, 296, 297, 300
- formantas 142, 143, 149, 302, 303
- formų daryba 121, 125, 128, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 151, 154, 269
- formų kaityba 121, 125, 128, 135, 141, 154, 247, 248, 249, 250

- funkcinė (sintaksinė) daryba 155–159, 202, 208, 254, 262, 263, 270, 274, 287, 297, 300
- galūnė 121, 122, 125, 126, 127, 128, 137, 138–141, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 154, 155, 159, 163, 164, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 192, 194, 198, 205, 208, 222, 225, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 251, 252, 254, 256, 258, 259, 260, 263, 265, 272
- giminės kategorija 122, 163–164, 187, 190–191, 205, 214–215
- gramatinė forma 121, 122, 142, 154, 161
- gramatinė kategorija 121, 122–123, 154, 161, 162, 190, 214, 251, 154, 241
- gramatinė priesaga 141, 142, 143, 144, 146–147, 148, 149, 152, 239
- gramatinė reikšmė 121, 122, 125, 127, 128, 141, 144, 154
- homoforma 200, 218, 252, 268, 287
- inicialė 129, 135
- intarpas 125, 126, 128, 136, 152, 226
- intransityviniai (negalininkiniai) veiksmazodžiai 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 251, 260
- ištiktukas 160–161, 302–303
- įvardėjimas 156, 158
- įvardis 126, 138, 155, 158, 160, 161, 163, 192, 196, 198, 202, 211–220, 236, 264, 270, 272, 290, 294, 296, 197, 299,
- įvardžiuotiniai būdvardžiai 156, 198, 219
- įvardžiuotinė forma 154, 158, 190, 197–200, 208, 209, 219, 250, 260,
- įvardžiuotinė galūnė 139, 155
- jaustukas 126, 159, 160, 161, 300–301, 302
- kalbos dalys 121, 122, 138, 139, 142, 148, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 160–161, 192, 211, 269, 270, 296, 302
- kamiengalis 138, 139, 144, 145, 149, 167, 177, 260, 267
- kamienų mišimas 177, 183, 184, 186, 200
- kelintiniai skaitvardžiai 201, 209–210
- kiekiniai skaitvardžiai 201, 202–205
- kintamoji priesaga 142, 144, 226–227
- klausiamieji ir santykiniai įvardžiai 211–212, 213, 219, 220
- kuopiniai skaitvardžiai 157, 208
- laipsnio kategorija 148–149, 195–197, 198, 209, 269, 270–271, 287
- leksinė priesaga 141, 148, 149
- leksinė reikšmė 121, 125, 128, 141, 269
- leksinis kamienas 128
- linksnio kategorija 174–188, 192–195, 203–205, 216–220
- linksniuotė 123, 138, 149, 165, 177, 178–186, 187, 188, 192–194, 205, 208
- mišriojo tipo daugiskaitiniai daiktavardžiai 172–173
- mišriojo tipo veiksmazodžiai 142, 144, 154, 226–227, 254
- morfai 126, 127
- morfema 125, 126, 127, 128, 135, 137, 138, 139, 140, 143, 149, 151, 152, 153, 155, 181, 226, 238
- morfemika 121, 125–153
- morfemų perintegracija 137
- morfologinis kamienas 128
- morfosintaksinė kategorija 161, 174, 197
- moteriškoji giminė 122, 146, 154, 162, 163–168, 183, 187–188, 190–192, 194, 195, 199, 200, 203–204, 205, 206–207, 208, 215, 217–218, 219, 220, 222, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 263, 264, 268
- neapibrėžiamieji įvardžiai 211–212, 213, 220
- nesavarankiškosios kalbos dalys 156, 159, 160–161, 270, 272, 288, 297
- neveikiamoji rūšis (pasyvas) 125, 142, 155, 147, 149, 155, 157, 158, 221, 222, 223, 224, 245–250, 251, 260–263,
- nežymėtasis kategorijos narys 164, 191, 197–198, 238
- nulinis morfas (nulinė galūnė) 127, 140–141, 179, 182
- padalyvis 140, 147, 221, 224, 256, 265–268
- paradigma 121, 123, 136, 138, 139, 140, 154, 174, 176–179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 192–193, 198–200
- parodomieji (apibrėžiamieji) įvardžiai 211–212, 213, 216, 219–220
- priebalsių kaita 129, 135–136, 138
- prielinksnis 160–161, 272–287, 297

- priesaga (sufiksas) 125, 126, 127, 128, 135, 138, 139, 140, 141–149, 152, 153, 154, 155, 195, 196, 208, 209, 222, 225, 226, 227, 235, 236, 238, 239, 243, 244, 251, 254, 255, 256, 258, 260, 262, 263, 266, 267, 270, 271,
- priešdėliniai veiksmažodžiai 225, 231, 234, 235, 260–261, 262, 268
- priešdėlis (prefiksas) 125–126, 128, 135, 137, 150–151, 152, 197, 235, 246, 273–274, 290, 302
- prieveiksmėjimas 156, 158–159, 287
- prieveiksmis 148, 151, 160–161, 269–271, 287, 296, 297
- pusdalyvis 147, 221, 223, 263–265, 267
- reikiamybės dalyvis 147, 158, 222, 223, 251, 262–263
- rūšies kategorija 125, 142, 145, 146, 147, 149, 154, 155, 157, 158, 161, 221, 222, 223, 224, 245–250, 251–263, 265, 268
- sangrąžos dalelytė (afiksas) 125–126, 150, 151–152, 225, 227, 232, 234
- sangrąžiniai veiksmažodžiai 139, 151, 152, 181, 225, 230, 232–234, 236
- sangrąžinis įvardis 213, 218
- savarankiškosios kalbos dalys 160–161, 162, 189, 201, 211, 221, 269, 273, 288, 300, 302
- skaičiaus kategorija 122, 154, 162, 168–174, 190, 192, 202, 214, 216, 221, 247
- skaitvardis 155, 157, 158, 160–161, 163, 169, 173, 201–210, 213, 214, 216, 217, 172, 290
- sudėtinės (analitinės) veiksmažodžio formos 122, 154, 224, 237, 240, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 262
- supletyvizmas 138, 209
- šaknis 125–126, 127, 128–138, 139, 141, 150, 151, 152, 153, 163, 173, 187, 209, 216, 223, 225, 226, 230, 231–232, 233, 234, 244, 302
- tikriniai daiktavardžiai 162, 168, 172, 179
- tranzityviniai (galininkiniai) veiksmažodžiai 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 251, 260
- tranzityvumas (sangrąža) 152, 228–234
- trupmeniniai skaitvardžiai 201, 202, 208–209
- tuščiasis morfas 127–128, 144, 153, 159
- veikiamoji rūšis 145, 146–147, 154, 221, 222, 223, 224, 245, 246, 247, 249–250, 251–260, 261, 265, 268
- veikslas (aspektas) 152, 161, 221, 231, 234–235
- veiksmažodis 122, 123, 125, 127, 128, 129, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 144–147, 148, 149, 151, 152, 154, 158, 159, 160–161, 169, 181, 221–268, 269, 270, 272, 273–274, 287, 290, 300, 302
- vidaus esamasis vietininkas (inesyvas) 175–176
- vidaus einamasis vietininkas (iliatyvas) 175–176
- vienaskaita 121, 122, 127, 138, 140–141, 149, 151, 162, 165, 168–172, 173, 174, 176, 177, 179, 180–186, 190, 192, 193–194, 216, 217–220, 236, 238, 239, 240, 242, 244, 250, 256, 264, 268
- vienaskaitiniai daiktavardžiai 170–172, 173, 174
- vientisinės (sintetinės) veiksmažodžio formos 122, 154, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 246
- vyriškoji giminė 122, 140–141, 163–167, 176, 183, 187–188, 190–194, 195, 199–200, 203–207, 215, 217, 220, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 268
- žymėtasis kategorijos narys 164, 191

III.

ŽODŽIŲ DARYBA

TURINYS

IVADAS / 314

1. DARINIŲ ANALIZĖS PAGRINDAI / 318

- 1.1. Morfeminės ir darybinės žodžių analizės santykis / 318
- 1.2. Darinys. Vedinys. Dūrinys / 319
- 1.3. Darybos opozicija / 323
- 1.4. Darybos pakopos / 326

2. ŽODŽIŲ DARYBOS BŪDAI / 330

- 2.1. Priesaginė daryba (sufiksacija) / 332
- 2.2. Priešdėlinė daryba (prefiksacija) / 333
- 2.3. Galūninė daryba (paradigm(iz)acija, fleksinė derivacija) / 334
- 2.4. Dūryba (kompozicija, sandūra) / 334
- 2.5. Mišrioji daryba / 336

3. DARYBOS PAMATAS / 337

- 3.1. Pamatinio žodžio formos parinkimas / 337
- 3.2. Veiksmažodžio kamieno parinkimas / 338
- 3.3. Sangražos afikso (ne)perėjimas į darinius / 341
- 3.4. Priešdėlių pakitimai / 342

4. DARYBOS FORMANTAS / 345

- 4.1. Grynasis ir sudėtinis darybos formantas / 345
- 4.2. Priesaga / 346
- 4.3. Priešdėlis / 347
- 4.4. Galūnė / 348

5. DARYBOS MORFONOLOGINIAI REIŠKINIAI / 349

- 5.1. Šaknies balsių kaita / 349
- 5.2. Šaknies priebalsių kaita / 351
- 5.3. Morfemų sankloda / 351
- 5.4. Metatonija / 352
- 5.5. Dūrinių jungiamieji balsiai / 353

6. DARYBINĖ REIKŠMĖ / 356

- 6.1. Darybinės ir leksinės reikšmės santykis / 356
- 6.2. Darybinės reikšmės abstrakcijos laipsniai / 358
- 6.3. Žodžių darybos sistemos vienetai
(darybos tipas, darybos kategorija) / 360
- 6.4. Darybinės reikšmės rūšys / 364

7. KORELIACINIAI DARINIAI / 366

8. DARYBINIAI SINONIMAI IR DARYBINIAI VARIANTAI / 371

9. DAIKTAVARDŽIŲ DARYBA / 380

- 9.1. Priesagų ir galūnių vediniai. Daiktavardžių darybos kategorijos / 380
 - 9.1.1. Veiksmų pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai) / 381

- 9.1.2. Veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimai / 386
- 9.1.3. Veiksmo rezultato (veiksmo padarinio) pavadinimai / 390
- 9.1.4. Įrankių pavadinimai / 392
- 9.1.5. Deminutyvai / 394
- 9.1.6. Ypatybių pavadinimai (vardažodžių abstraktai) / 395
- 9.1.7. Vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai / 397
- 9.1.8. Asmenų pavadinimai pagal profesiją / 399
- 9.1.9. Pavadinimai pagal kilmę bei priklausymą / 400
 - 9.1.9.1. Asmenų pavadinimai pagal jų kilimo bei gyvenamąją vietą / 400
 - 9.1.9.2. Vaikų pavadinimai pagal jų tėvus / 403
 - 9.1.9.3. Mėšos pavadinimai / 403
 - 9.1.9.4. Odų bei kailių pavadinimai / 403
 - 9.1.9.5. Augalų stiebų pavadinimai / 404
 - 9.1.9.6. Žodžių bei posakių pavadinimai / 404
- 9.1.10. Pavadinimai pagal lyties skirtumą / 404
- 9.1.11. Kuopiniai pavadinimai / 405
- 9.1.12. Vietų pavadinimai / 405
- 9.1.13. Švenčių bei apeigų pavadinimai / 407
- 9.2. Priešdėlių vediniai / 408**
- 9.3. Dūriniai (sudurtiniai daiktavardžiai) / 412**
 - 9.3.1. Dūriniai su daiktavardiniu antruoju sandu / 414
 - 9.3.1.1. Daiktavardis + daiktavardis / 417
 - 9.3.1.2. Būdvardis + daiktavardis / 418
 - 9.3.1.3. Skaitvardis + daiktavardis / 419
 - 9.3.1.4. Veiksmožodis + daiktavardis / 420
 - 9.3.1.5. Kitų tipų dūriniai su antruoju daiktavardiniu sandu / 421
 - 9.3.2. Dūriniai su veiksmožodiniu antruoju sandu / 421
 - 9.3.2.1. Daiktavardis + veiksmožodis / 421
 - 9.3.2.2. Būdvardis / skaitvardis / įvardis /rieveiksmis + veiksmožodis / 422
 - 9.3.3. Kitų tipų dūriniai / 423
 - 9.3.4. Dariniai su svetimos kilmės sandais / 423
- 9.4. Mišriosios darybos daiktavardžiai / 425**
- 9.5. Moterų pavardžių daryba / 425**

10. BŪDVARDŽIŲ DARYBA / 427

- 10.1. Priesagų ir galūnių vediniai / 427**
 - 10.1.1. Ypatybės stiprinimo bei kiekio būdvardžiai / 427
 - 10.1.2. Vidinės ypatybės būdvardžiai / 428
 - 10.1.3. Išorinės ypatybės būdvardžiai / 430
 - 10.1.4. Panašios bei būdingos ypatybės būdvardžiai / 431
 - 10.1.5. Išskiriamieji (rūšiniai) būdvardžiai / 433
 - 10.1.6. Rezultatinės ypatybės būdvardžiai / 436
- 10.2. Priešdėlių vediniai / 436**

10.3. Dūriniai (sudurtiniai būdvardžiai) / 439

- 10.3.1. Dūriniai su vardažodiniu antruoju sandu / 441
 - 10.3.1.1. Būdvardis + daiktavardis / 441
 - 10.3.1.2. Daiktavardis + daiktavardis / 442
 - 10.3.1.3. Skaitvardis + daiktavardis / 443
 - 10.3.1.4. Įvardis + daiktavardis / 444
 - 10.3.1.5. Prieveiksmis + daiktavardis / 444
 - 10.3.1.6. Veiksmažodis + daiktavardis / 444
- 10.3.2. Dūriniai su antruoju būdvardiniu sandu / 445
- 10.3.3. Dūriniai su antruoju veiksmažodiniu sandu / 445
- 10.3.4. Dariniai su svetimos kilmės sandais / 446

10.4. Mišriosios darybos būdvardžiai / 446

- 10.4.1. Priešdėlinio ir priesaginio darybos būdų (prefiksacijos-sufiksacijos) būdvardžiai / 446
- 10.4.2. Dūrybos ir priesaginės darybos (kompozicijos-sufiksacijos) būdvardžiai / 448

11. SKAITVARDŽIŲ DARYBA / 449**12. ĮVARDŽIŲ DARYBA / 451****13. PRIEVEIKSMIŲ DARYBA / 452**

- 13.1. Priesagų vediniai / 452
- 13.2. Priešdėlių vediniai / 455
- 13.3. Mišriosios darybosrieveiksmiai / 456

14. VEIKSMAŽODŽIŲ DARYBA / 457

- 14.1. Priesagų vediniai / 458
 - 14.1.1. Vardažodžių vediniai (denominatyvai) / 460
 - 14.1.2. Veiksmažodžių vediniai (deverbatyvai) / 465
 - 14.1.3. Ištiktukų vediniai / 469
- 14.2. Priešdėlių vediniai / 470
 - 14.2.1. Priešdėlinių veiksmažodžių darybos ypatumai / 470
 - 14.2.2. Priešdėlinių veiksmažodžių reikšmės / 475
 - 14.2.3. Dalelytinės kilmės priešdėliai / 478
 - 14.2.4. Svetimos kilmės priešdėliai / 479
- 14.3. Mišriosios darybos ir sangražiniai veiksmažodžiai / 479

ŠALTINIAI / 482**LITERATŪRA / 482****TERMINŲ RODYKLĖ / 485**

ĮVADAS

Lietuvių kalbos žodyną sudaro įvairūs savos kilmės ir pasiskolinti žodžiai. Savakilmiai žodžiai yra dvejopi – paveldėti iš prokalbės arba pasidaryti iš kitų žodžių. Pastarųjų lietuvių kalboje itin daug. Žodžių darybai – kalbos mokslo šakai – rūpi žodžių darymo būdai ir priemonės. Be to, žodžių daryba yra ir visuma taisyklių bei veiksmų, padedančių morfologinėmis priemonėmis iš kalboje turimų žodžių padaryti kitus žodžius. Pagal tai, ar vienu, ar dviem pamatiniais žodžiais remiamasi, skiriamos dvi pagrindinės žodžių darybos rūšys: vedyba ir dūryba (Keinys 1999: 22–23, 115; KTŽ: 242; LKE: 629–631). Atkreiptinas dėmesys į žodžių darybos ir morfologijos santykį (skirtį): kai kur žodžių daryba laikoma morfologijos objektu (Paulauskienė 1994: 10), tačiau iš tiesų morfologija ir žodžių daryba yra skirtingi, nevienodus objektus turintys mokslai – morfologija nagrinėja žodžio formų darybą, o žodžių daryba – naujų žodžių darybą. Abiem atvejais kinta žodžio morfeminė sudėtis, tačiau morfologijos atveju daromos **to paties žodžio formos** (t. y. kaitomas ar kinta tas pats žodis), pvz.: *tėvas, tėvo, tėvui...*, *tėvai, tėvų...*; *eiti, eina, ėjo, eidavo, eis, eidamas, einąs, einant...*, o žodžių darybos atveju daromas **naujas žodis**, pvz., iš daiktavardžio *tėvas* padaryti dariniai *tėviškas, -a, tėvėlis, patėvis*, iš veiksmažodžio *eiti, eina, ėjo* padaryti dariniai *ėjimas, eiseną, ėjikas, -ė, nueiti, paeiti*¹ ir pan. (Keinys 1999: 14; plg. LKE: 359–360 (morfologija) ir 629–631 (žodžių daryba); dar žr. „Morfologijos“ dalį).

1 Gramatikoje vedinių darybos afiksas, dūrinių dėmenys, jungiamieji balsiai paprastai atskiriami brūkšneliu, pamatinis žodis (pamatiniai žodžiai) rašomas (rašomi) po dvitaškio, dūrinių pamatiniai žodžiai atskiriami kableliu, prie darinio dažniausiai nurodoma pradinė žodžio forma (vardažodžių vienaskaitos vardininkas, veiksmažodžių – bendratis), pvz.: *gėl-ėtas, -a* (: *gėlė*), *prapul-tis* (: *prapulti*), *sup-imas* (: *sùpti*), *sén-dvaris* (: *sėnas, -à, dvāras*), *bendr-ā-butis* (: *beñdras, -à, bitas*). Kai darinys remiasi veiksmažodžio kamienu, nesutampančiu su bendratimi, pirma rašoma forma (formos), kurios (kurių) kamienas dariniui tinkamas, o tik po to bendratis, pvz.: *išvažiāv-imas* (: *išvažiāvo, išvažiūoti*), *stat-yba* (: *stāto / stātē, statyti*). Kai darinys remiasi ilgesniu penktosios linksniuotės daiktavardžių kamienu (*akmen-, seser-* ir pan.), pirma rašomas ilgesnį kamieną turintis vienaskaitos kilmininkas, o tik po to vardininkas, pvz., *sėser-iškas, -a* (: *seseřs, sesuō*). Kai darinys remiasi pamatinio žodžio forma su įvykusia priebalsių kaita, pirma parašoma ši forma, o vėliau vardininkas, pvz., *jáuč-ia-kojis* (: *jáučio, jautis, kója*) (apie pamatinio žodžio formos parinkimą žr. 3.1, 3.2). Žodžių reikšmės pateikiamos iš DLKŽ. Kai remiamasi kitais šaltiniais (BLKŽ, LKŽe), nurodoma.

Pagal vienu metu kalboje esančius gyvus struktūrinius ir semantinius priklausymo ryšius (t. y. sinchroniškai) lietuvių kalbos žodžiai skirstomi į **paprastuosius** (arba **pirminius, darybiškai nemotyvuotus**) (*dienà, druskà, káulas, sáulė; gēras, -à, mǎžas, -à, patogùs, -ì; àš, jìs, kàs; lèsti, pìlti, šókti; penkì, šimtás* ir kt.) ir **darybiškai motyvuotus**, t. y. **darinius** (*dienìnis, -ė, druskìngas, -a, kaulétas, -a, saulùtė, gerùmas, mažýbė, patogiaĩ, lesìmas, šimtìnė* ir kt.). Paprastaisiais žodžiais tikrovės dalykai nurodomi tiesiogiai, t. y. jų reikšmės neišvedamos iš kitų žodžių reikšmių, o dariniiais ne tik pavadinamas koks nors dalykas, bet ir nurodomas to dalyko ryšys su kitais dalykais, pavadintais kitais žodžiais (plg. *eglýnas* ‘eglių miškas’ ir *ēglė, akmenúotas, -a* ‘nusėtas akmenimis’ ir *akmuō, uogáuati* ‘uogas rinkti, skinti’ ir *úoga*). „Žodžio ryšys su kitais žodžiais (ir žodžio dalimis), paaiškinančiais žodžio formaliosios sandaros parinkimą ir lemiančiais jo reikšmę, vadinamas **darybos motyvacija**“ (Jakaitienė 2010: 238)². Taigi dariniu paprastai laikomas žodis, padarytas iš kito žodžio (arba kitų žodžių), t. y. žodis, kuris remiasi kito žodžio (kitų žodžių) forma ir susijęs reikšme. Genetiškai darinys „yra žodis, atsiradęs dėl žodžių darybos, o funkciškai – toks žodis, kuris reiškiasi (yra suvokiamas) kaip žodžių darybos produktas“ (LKE: 150; plg. KTŽ: 43; Barauskaitė 1985: 15; Keinys 1999: 107; Jakaitienė 2010: 240). Minėtina, kad čia kalbama tik apie žodžių darymą **morfologinėmis priemonėmis**, vadinamąją *morfologinę žodžių darybą*³. Nuošalyje paliekama kai kur minima *funkcinė* (arba *sintaksinė*) *žodžių daryba*⁴ – reiškiny, kai tos pačios morfeminės sudėties žodis vartojamas skirtingų kalbos dalių reikšme. Dažniausiai kalbama apie keturis reiškinius: 1) substantyvizaciją, arba daiktavardėjimą, – kitų kalbos dalių vartimą daiktavardžiais, pvz., ir neveikiamosios rūšies esamojo laiko dalyviai, ir daiktavardžiai yra *kuliamoji* ‘javų kūlimo mašina’, *valgomasis* ‘valgyti skirtas kambarys’, ir įvardžiuotiniai būdvardžiai, ir daiktavardžiai yra *jaunasis* ‘vedantis vyras (per vestuves), jaunikis’, *jaunoji* ‘tekanti mergina ar moteris (per vestuves), nuotaka’, 2) adjektyvizaciją, arba būdvardėjimą, – kitų kalbos

2 Be darybos motyvacijos, esama ir kitų motyvacijos rūšių, pvz., fonetinė, semantinė (Urbutis 2009: 72–73).

3 Paprastai vartojamas trumpesnis terminas *žodžių daryba*, bet kalbama būtent apie morfologinėmis priemonėmis padarytus darinius (LKE: 629, plg. Murmulaitytė 2021: 9–13).

4 LKE ir KTŽ *funkcinės žodžių darybos* termino nėra.

dalių (ppr. dalyvių) vartimą būdvardžiais, pvz., ir neveikiamosios rūšies dalyviai, ir būdvardžiai yra žodžiai *drumstas*, *žinomas*, 3) adverbializaciją, arba prieveiksmėjimą, – daiktavardžių linksnių, prielinksninių ir kt. konstrukcijų stabarėjimą ir vartimą prieveiksmiais, pvz.: *drauge*, *namie*, *šalia*, *tyčia*, *kartais*, 4) retai minima pronominalizacija, arba įvardėjimas, – vartimas įvardžiais⁵ (daugiau žr. „Morfologijos“ dalies sk. „Funkcinė (sintaksinė) daryba“; plg. Paulauskienė 1994: 38–46; KTŽ: 40, 41, 159; LKE: 109–110, 128, 504). Šioje gramatikoje, kaip ir pagrindiniuose žodžių darybos veikaluose, už tradicinės žodžių darybos objekto ribų paliekamas ne tik minėtas naujų žodžių atsiradimas dėl perėjimo iš vienos kalbos dalies į kitą (funkcinės darybos produktai), bet ir naujų žodžių atsiradimas dėl semantinės divergencijos⁶ ar skolinimosi⁷. Dariniais nelaikomi suaugę žodžių junginiai (*sudie*, *šiandien*, *profsąjunga*) ir dėl trumpinimo arba iš garsų ar raidžių atsiradę žodžiai (*Lauda* < *Lietuvos automobilininkų draugija*), taip pat kontaminantai (arba maišiniai) (*skiepenis*, *-ė*, *šlapkritis*)⁸. Atskirą žodžių darybos problemą sudaro specifinis reiškiny – vadinamoji *atgalinė*, arba *retrogradinė*, daryba (*buvėlis*, *-ė* : *nebuvėlis*, *-ė* tipo) (apie tai daugiau žr. Keinys 1999: 23; Urbutis 2009: 342–346). Gramatikoje pateikiamas glaudus sistemiškas sinchroninės (aprašomosios) morfologinės žodžių darybos išdėstymas, t. y. žodžių daryba aptariama remiantis vienu metu esančių žodžių gyvais darybos santykiais⁹. Žodžių darybos dalį

5 A. Paulauskienė (1994: 42–44) mini galutinai įvardžiais virtusius *pats*, *pati*, *tamsta*, kaip įvardis vartojamą skaitvardį *vienas* ir kai kuriuos įvardiškai vartojamus būdvardžius (*sveikas*, *dažnas*, *ištisas*...). Prie būdvardžių nurodyti *gerbiamasis*, *meldžiamasis* šiandien BLKŽ pateikiami tik kaip daiktavardžiai.

6 Dėl semantinės raidos pirmiausia atsiranda naujų žodžio reikšmių, o ilgainiui ir atskirų žodžių (homonimų), pvz., *bandà* ‘gyvulių būrys, kaimenė’ ir *bandà* ‘kepalas’. Vis dėlto tai ilgas procesas ir, iškilus reikalui, staiga šiuo būdu naujų žodžių pasidaryti negalima.

7 Visiškai neapeinami tik skolinčius priešdėlius, priesagas ar dūrinių dėmenis turintys žodžiai, vienų laikomi skoliniais, kitų – dariniais (žr. 7 skyrių).

8 Kontaminacija, arba maišyba, tai naujo žodžio kūrimas maišant mažiausiai du pradinis žodžius, suliejant, kryžiuojant jų dalis, pvz.: *skiepenis*, *-ė* ‘kas nusistatęs prieš skiepus ir skiepijimą’ (aliuzija į Seimo narį Dainių Kepenį, pagarsėjusį sveiko gyvenimo būdo propagavimu ir neigiamu požiūriu į skiepus) < *skiepai* + *Kepenys*, *šlapkritis* ‘šlapias vėlyvas ruduo’ < *šlapias*, *-ia* + *lapkritis* (apie kontaminaciją, kontaminantus ir jų tyrimo perspektyvas žr. Murmulaitytė 2021: 95–104).

9 Apie sinchroninės ir diachroninės žodžių darybos skirtumus žr. Urbutis 2009: 40–44.

sudaro 14 skyrių. Pradedama nuo bendriausių dalykų (darinio, darybos opozicijos ir kt. sampratų), aptariamų žodžių darybos būdai, darybos pamato parinkimo ypatumai, rašoma apie darybos formantą, apžvelgiami būdingiausi darybos proceso metu vykstantys morfonologijos reiškiniai (šaknies balsių ir priebalsių kaita ir kt.), kalbama apie darybinę reikšmę (sampratą, santykį su leksine reikšme, skirstymą pagal abstraktumo laipsnį ir kt.), pagrindinius žodžių darybos sistemos vienetų (darybos tipą ir darybos kategoriją). Vienas skyrius skirtas koreliacinei darybai (tarptautiniai žodžiai atribojami nuo savos kilmės (indigenių) ar senųjų skolinių, t. y. tikrųjų darinių). Žodžių darybos procese tarp darinių susiklosto įvairių santykių. Lietuvių kalboje bendrašakniai dariniai dažnai būna susiję sinonimijos arba variantiškumo santykiu, kitaip tariant, yra darybiniai sinonimai arba darybiniai variantai. Taigi vienas žodžių darybos aprašo skyrius skirtas darybinių sinonimų ir variantų ypatumams bei skirtybėms aptarti¹⁰. Toliau atskiruose skyriuose rašoma apie daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių,rieveiksmių ir veiksmažodžių darybą (būdingus darybos būdus, klasifikaciją pagal darybinę reikšmę¹¹ ir pan.). Teoriniai postulatai¹² gausiai iliustruojami pavyzdžiais. Tikimasi, kad gramatikoje pateikta teorinė medžiaga ir ypač pavyzdžiai skaitytojams leis suprasti, kaip iš turimų žodžių padaromi nauji žodžiai, padės suvokti žodžių darymo būdų ir tipų sistemą, atskleis lietuvių kalbos žodžių darybos išgales, taip pat suteiks galimybę tuo pasinaudoti praktiniais tikslais – vertinant naujai daromų darinių taisyklingumą ar patiems kuriant bendrinei kalbai tinkamą darinį.

10 Gramatikoje darybiniai sinonimai atskiriami brūkšniu, pvz., *kreĩv-inti* – *kreiv-óti* (: *kreĩvas*, –à), o darybiniai variantai – pasviruoju brūkšniu, pvz., *stor-a-siēnis*, –ė / *stor-siēnis*, –ė (: *stóras*, –à, *síena*). Pasvirasis brūkšnis rašomas ir tarp dviejų galimų (paralelinių) darinio pamatinių žodžių (1.3), pvz., *núom-ininkas*, –ė (: *núomoti* / *núoma*).

11 Daiktavardžių darybos kategorijų išdėstymas skiriasi nuo kitų gramatikų – čia pirmiausia aptariamieji visų darybos kategorijų dariniai, kurių pamatinis žodžiu eina veiksmažodžiai, vėliau – visų darybos kategorijų dariniai, kurių pamatiniai žodžiai vardažodžiai, ir, galiausiai, – tų darybos kategorijų dariniai, kurių pamatiniais žodžiais eina tiek veiksmažodžiai, tiek vardažodžiai.

12 Tai praktinio pobūdžio leidinys, tačiau dėl nevienodo požiūrio į kai kuriuos žodžių darybos reiškinius teorinių svarstymų išvengti nepavyko (labiau įsigilinti į diskusinius dalykus ir pasirinkti vieną ar kitą požiūrį skaitytojams padės nurodyta literatūra).

1. DARINIŲ ANALIZĖS PAGRINDAI

1.1. Morfeminės ir darybinės žodžių analizės santykis

Pradedant kalbėti apie žodžių darybą, pravartu išsiaiškinti morfeminės ir darybinės žodžių analizės santykį – panašumus ir skirtumus (apie morfemiką žr. „Morfologijos“ dalyje).

Morfeminė analizė nuo darybinės skiriasi apimtimi (1), vienetais (2), metodais ir principais (3).

1. Morfeminė ir darybinė žodžių analizė nesutampa apimtimi. Morfemomis skaidomas beveik kiekvienas savarankiškos kalbos dalies žodis (visi kaitomi žodžiai ir kai kurie nekaitomi), pvz.: *sául-ė* (*saul-* šaknis, *-ė* galūnė), *uog-áu-ti* (*uog-* šaknis, *-au-* priesaga, *-ti* priesaga), *greit-ai* (*greit-* šaknis, *-ai* priesaga), *ger-iaũ* (*ger-* šaknis, *-(i)au* priesaga), *j-įs* (*j-* šaknis, *-is* galūnė), *ne-gėr-as* (*ne-* priešdėlis, *ger-* šaknis, *-as* galūnė), *vis-ur* (*vis-* šaknis, *-ur* priesaga), *k-às* (*k-* šaknis, *-as* galūnė), *láu-k-iant* (*lauk-* šaknis, *-(i)ant* priesaga), *ak-į-duob-ė* (*ak-* šaknis, *-i-* jungiamasis balsis, *duob-* šaknis, *-ė* galūnė). Darybiškai skaidomi tik tie žodžiai, kurie remiasi kitais žodžiais, yra iš jų padaryti; iš pateiktųjų darybiškai skaidūs tik *uog-áuti* (: *uoga* + *-auti*), *greit-ai* (: *greitas*, *-a* + *-ai*), *ne-gėras* (: *geras*, *-a* + *ne-*), *vis-ur* (: *visas*, *-a* + *-ur*)¹³, *ak-į-duobė* (: *akis*, *duobė*)¹⁴. Likusių (morfemiškai skaidžių) žodžių darybiškai skaidyti negalima, nes jie nėra padaryti iš kitų žodžių¹⁵.

13 Pliuso ženklas rašomas tik šiame poskyryje, siekiant parodyti, kad prie pamatinio žodžio pridėta priesaga ar priešdėlis. Toliau gramatikoje po dvitaškio rašomas tik pamatinis žodis.

14 Vienuose žodžių darybos veikaluose prie dūrinių nurodomi du kableliu atskirti pamatiniai žodžiai, kituose tarp dūrinių pamatinių žodžių rašomas pliuso ženklas. Be to, tais atvejais, kai dūrinys semantiškai artimesnis žodžių junginiui, prie jo nurodomi ne du kableliu atskirti pamatiniai žodžiai, o žodžių junginys (žr. LKG I 1965; Murmulaitytė 2021; Aleksaitė 2022). Šioje gramatikoje, kaip jau minėta, prie dūrinių rašomi du kableliu atskirti pamatiniai žodžiai – taip, kaip S. Keinio knygoje *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba* (1999: 69–74, 80–82).

15 Nereikėtų painioti žodžio formų darybos (pvz., veiksmazodžių būstasis dažninis, būsimasis laikas, liepiamoji ir tariamoji nuosakos, veikiamieji ir neveikiamieji dalyviai, pusdalyviai, padalyviai ir kt., aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžiai, prieveiksmai ir kt.) ir žodžių darybos (kai iš žodžio arba dviejų žodžių padaromas naujas žodis). Pirmoji priklauso morfologijai, antroji – žodžių darybai.

2. Pagrindinis morfeminės analizės vienetas yra **morfema**. Žodis skaidomas į tiek dalių, kiek jame yra morfemų¹⁶ (žodžių skaidymas reikšminėmis dalimis yra morfologijos uždavinys¹⁷). Darinys skaidomas tik į dvi dalis (jo struktūra yra dvinarė) – išskiriamas darinio **pamatinis žodis** (pamatiniai žodžiai) ir **darybos formantas**. Jie ir yra darybinės analizės vienetai. Analizuojant darinį nesvarbu, kokios kilmės ir kokios morfeminės sudėties žodžiu (ar žodžiais) remiamasi – darybos pamatu gali eiti bet kokios morfeminės sudėties pirminis žodis, darinys¹⁸, skolinys ir kt.
3. Morfemos žodyje randamos gretinant kiekvieną jo dalį su bendrašaknių arba panašios struktūros žodžių dalimis, pvz., daiktavardžio *pajuok*-à šaknis *juok* išskiriama kaip bendroji giminiškų žodžių *juoktis*, *juokáuti*, *juokdarýs*, *pasijuokti* ir kt.; tokį pat priešdėlį *pa*- turi *pajuokti*, *pamokà*, *paskaità* ir kt.; o galūnė *-a* (kintamoji žodžio dalis) kartojasi žodžiuose *pamokà*, *tetà*, *ištuoka* ir kt. Darybiškai analizuojama taikant kitokius metodus – darinio pamatu parenkamas tik tas žodis, kuris, be fonetinio panašumo, yra artimiausias reikšme. Minėto žodžio (galūnės *-a* vedinio) *pajuok*-à ('pajuokimas, patyčios') pamatinis žodis yra veiksmazodis *pajuokti*, nes tik su juo darinio reikšmė susijusi tiesiogiai (plg. Barauskaitė 1985: 4–6; LKE: 359).

1.2. Darinys. Vedinys. Dūrinys

Darinys yra morfologinėmis priemonėmis (su priesagomis, galūnėmis, priešdėliais, sudūrimo būdu, rečiau su priešdėliu ir priesaga arba sudūrimo būdu ir priesaga kartu) padarytas žodis. Darinio sąvoka yra bendroji, apimanti dvi dalines – **vedinio** ir **dūrinio**. Dariniai, kurie remiasi vienu

¹⁶ Morfema yra mažiausias kalbos sistemos vienetas, turintis formą ir reikšmę; taip pat esama ir tuščiųjų morfų (dar vadinamų *kvazimorfemomis*, *nulinėmis morfemomis*, *bereikšmėmis žodžių dalimis*) (LKE: 359; Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 11–12; Keinys 2009: 64–65, 120, 124, daugiau žr. „Morfologijos“ dalyje).

¹⁷ A. Paulauskienė (1994: 10) žodžių darymą laiko morfologijos objektu, bet dauguma lietuvių kalbotyros specialistų (Urbutis 2009; Keinys 1999 ir kt.) žodžių darybą laiko atskiru mokslu.

¹⁸ Nors žodžių darybos veikaluose rašoma, kad dariniai dažniausiai remiasi paprastos sudėties pamatiniais žodžiais, naujesni tyrimai rodo, kad ryškėja tendencija remtis morfemiškai sudėtingesniais žodžiais, negu rašoma LKG (I 1965), DLKG (2005), S. Keinio (1999) knygoje.

pamatinio žodžio, vadinami **vediniais** (**išvestiniais žodžiais, derivatais**), o dariniai, kurie remiasi išsyk dviem pamatiniais žodžiais, vadinami **dūriniais** (arba **sudurtiniais žodžiais, kompozitais**)¹⁹ (žr. pav.). Vediniai padaromi su priešdėliais (1), priesagomis (2) ir galūnėmis (3):

- 1) priešdėlis gali būti vienintelė darybos priemonė, pvz.: *ne-jáunas*, -à (: *jáunas*, -à), *pa-vėžti* (: *vėžti*), bet dažniau eina kartu su galūnės pakeitimu, pvz.: *į-seserė* (: *seserš*, *sesuō*), *apý-senis*, -ė (: *sėnas*, -à), *pó-aukštis*, -ė (: *áuškštas*, -à)²⁰;
- 2) priesaga gali būti vienintelė darybos priemonė, pvz.: *ger-ai* (: *gėras*, -à), *graž-iai* (: *gražūs*, -i), bet dažniausiai eina kartu su galūne ar bendraties priesaga -ti, pvz.: *puik-umas* (: *puikūs*, -i), *laikrašt-ininkas*, -ė (: *laikraš-tis*), *smėl-ynas* (: *smėlis*), *nam-inis*, -ė (: *nāmas*), *grāž-inti* (: *gražūs*, -i)²¹;
- 3) *įdar-as* (: *įdāro* / *įdārė*, *įdaryti*), *ilg-is* (: *ilgas*, -à), *kùpr-ius*, -ė (: *kuprà*), *skald-à* (: *skāldo* / *skāldė*, *skāldyti*), *sėn-is*, -ė (: *sėnas*, -à), *kalb-ūs*, -i (: *kaība*, *kalbėti*), *uždar-as*, -à (: *uždāro* / *uždārė*, *uždaryti*), *dešimt-as*, -à (: *dėšimt*)²².

Taigi visi vediniai turi **darybos afiksą** (priesagą, priešdėlį, galūnę), t. y. morfologinę darybos priemonę, dedamą prie pamatinio žodžio. Darybos afiksai papildo arba patikslina leksinės žodžių reikšmės, su jais padaromi žodžiai²³. Dūriniai remiasi dviem pamatiniais žodžiais, pvz.: *auks-a-plaūkis*, -ė (: *áuksas*, *pláuikas*), *kit-a-taūtis*, -ė (: *kitas*, -à, *tautà*), *led-ó-nešis* (: *lėdas*, *nėš-*

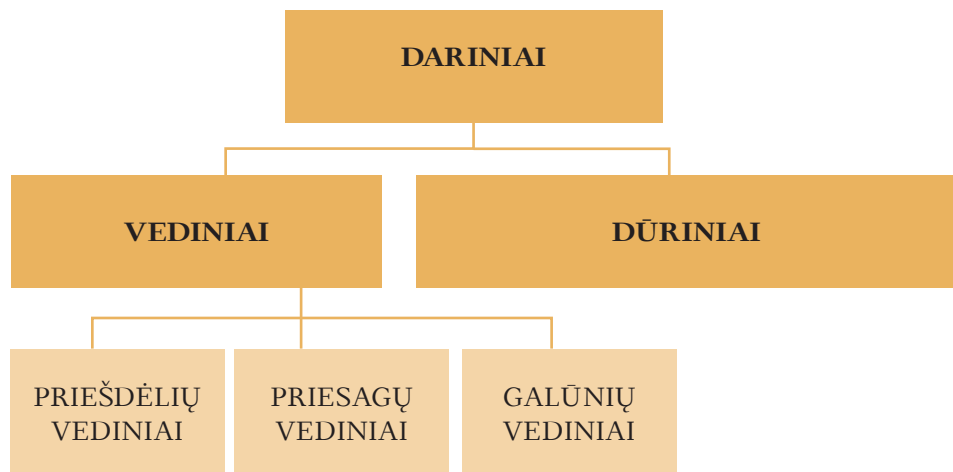
19 A. Smetonos (2005) publikacijoje vartojami terminai *prefiksatas*, *sufiksatas*, *paradigmatas* ir *kompozitas* lietuvių žodžių darybos veikaluose nepaplitę.

20 Apie grynuosius ir sudėtinius darybos formantus daugiau žr. 4.1, plg. 2.

21 Morfemiškai skaidūs baigmenys, susidedantys iš priesagos ir galūnės (-on-ė, -sen-a, -um-as, to-jas, -a, -inink-as, -ė ir kt.) žodžių daryboje vadinami *priesaga*. Taigi priesaga vadinama tiek naujo žodžio sudarymo vienintele priemone einanti priesaga (*gerai*), tiek ir priesaga, einanti kartu su galūne ar su bendraties priesaga (*puikūmas*, *grāžinti*), nes ir pastaroju atveju pagrindinė darybos priemonė yra priesaga. Abiem atvejais sakoma: prievoksmis *gerai* yra priesagos -ai vedinys iš būdvardžio *geras*, -a, daiktavardis *puikumas* yra priesagos -umas vedinys iš būdvardžio *puikus*, -i, veiksmavardis *grāžinti* yra priesagos -inti vedinys iš būdvardžio *gražūs*, -i ir pan.

22 Galūnė labai dažnai yra priešdėlinių, priesaginių vedinių ir dūrinių pagalbinė darybos priemonė. Galūnių vediniais laikomi dariniai, kur galūnė yra pagrindinė (vienintelė) darybos priemonė (dar žr. 4.1, 4.4, plg. 2).

23 Formų darybos afiksais perteikiamos gramatinės to paties žodžio reikšmės, jais išreiškiamos žodžių formos ir tai yra morfologijos objektas (Keinys 2009: 36).

Pav. Darinių rūšys

ti), *sén-kapis* (: *sėnas, kãpas*). „Darybos formantu čia eina formalus dviejų žodžių sujungimas į vieną, o darybos pamatas yra iš dviejų sandų (sandas, arba dėmuo, yra dūrinio dalis, gauta iš pamatinio žodžio)“ (Keinys 1999: 107, 108, 114–115; LKE: 120–121, 130–131; 148–149, 590; Urbutis 2009: 73–76; „Sąvokų žodynėlis“, žr. Murmulaitytė, Aleksaitė 2021). Pagrindiniai darybos principai taikytini visų kalbos dalių žodžiams dariniams – daiktavardžiams, būdvardžiams, veiksmažodžiams,rieveiksmiams, skaitvardžiams ir įvardžiams²⁴ (t. y. savarankiškomis kalbos dalims)²⁵.

Darinį nuo **paprastojo žodžio** galima atskirti remiantis pamatinio žodžio (1), struktūros (2), semantikos (3), kai kada ir sistemos (4) kriterijais (Barauskaitė 1985: 15–18; plg. Urbutis 2009: 125–126):

1. Nustatant, ar žodis yra darinys, svarbiausias pamatinio žodžio kriterijus. Aiškus darinys paprastai turi savarankišką panašios reikšmės pamatinį žodį (ar pamatinius žodžius), pvz., būdvardis *mōrk-inis*, *mōrk-inė* yra darinys,

²⁴ Lietuvių kalboje darybiškai nagrinėjamos tik savarankiškos kalbos dalys. Nenagrinėjami prielinksniai, jungtukai, dalelytės (tarnybiniai žodžiai) ir jaustukai bei išiktukai (emociniai-ekspresiniai žodžiai) (Barauskaitė 1985: 13; Keinys 1999).

²⁵ Žr. 2, 4 ir atskiroms kalbos dalims skirtus 9–14 skyrius.

nes turi pamatinį žodį *morkà*, o *mātinis*, *mātinė* ‘blausus, neblizgus’ dariniu nelaikytinas, nes lietuvių kalboje neturi pamatinio žodžio.

2. Kai dariniai yra sudėtingesnės morfeminės sudėties žodžiai, atpažinti darinių padeda struktūros kriterijus – darybiškai skaidus žodis paprastai turi daugiau morfemų, plg. darinius *gir-ėlė*, *gir-ininkas*, *-ė*, *pa-girys* ir jų pamatinį žodį *girià*, darinius *smark-ūmas*, *smark-iniñkas*, *-ė* ir jų pamatinį žodį *smarkūs*, *-ì*, darinius *at-nėšti*, *pa-nėšti*, *nu-nėšti*, *su-nėšti*, *už-nėšti* ir jų pamatinį žodį *nėšti*. Vis dėlto šis kriterijus ne visada padeda atpažinti darinį, nes dalis darinių turi tiek pat morfemų, kiek ir jų pamatinis žodis, plg. darinius *stōr-is*, *jaūn-is*, *-ė* ir jų pamatinius žodžius *stóras*, *-à*, *jáunas*, *-à*; o kartais darinys net yra paprastesnės struktūros už pamatinį žodį, plg. darinį *paskol-à* ir jo darybos pamatu einantį veiksmažodį *paskōlinti*²⁶.

3. Identifikuoti darinį padeda semantikos kriterijus – darinio leksinė reikšmė yra sudėtingesnė negu pamatinio žodžio. Neretai darinys aiškinamas pamatiniu žodžiu, pvz., darinių *ak-ėčios* (‘padargas žemei purenti, akėti’), *darž-ové* (‘valgomas daržo augalas’) reikšmių apibrėžtyse pavartoti ir jų pamatiniai žodžiai *akėti*, *daržas*. Vis dėlto tai nėra būtina sąlyga – dažnai darinių leksinės reikšmės apibrėžtyje pamatinis žodis nevartojamas, pvz.: *kos-ulys* ‘spazmiškas iškvėpimas su garsu’, *pa-béržis* ‘valgomas grybas įdubusia šviesiai rožine, gauruota kepurėle, turintis baltų sulčių, pūkuotė, vilnelė (*Lactarius torminosus*)’, arba net pamatiniai žodžiai aiškinami savo dariniais, pvz.: *akėti* ‘akėčiomis purenti dirvą’, *daržas* ‘žemės sklypas daržovėms auginti’ (daugiau žr. Urbutis 2009: 91–92)²⁷.

4. Sistemos kriterijaus esmė – nauji leksikos vienetai kuriami pagal kalboje esančius darybos tipus (6.3), modelius, t. y. atsižvelgiant į darybos sistemą. Daugeliu atvejų dariniai nėra vieniši, unikalūs, nes lietuvių kalboje galime rasti panašiai sudarytų žodžių, pvz., *uj-ikas*, *-ė* yra darinys, nes, be pamatinio žodžio (*ùiti*, *ùja*, *ùjo*), semantinės motyvacijos, turi darybos analogų, t. y. taip pat padarytų darinių (*neš-ikas*, *-ė*, *skund-ikas*, *-ė*, *vež-ikas*, *-ė*...). Vis dėlto ir šiuo kriterijumi ne visada galima pasinaudoti, t. y. ne visada randame

26 Apie pamatinių veiksmažodžių priesagos praleidimą žr. 3.2.

27 Kas kita darybinė reikšmė – ją formuluojant be pamatinio žodžio paprastai neišsiverčiama, pvz., vedinio *paberžis* darybinė reikšmė „grybas, augantis po beržais“ ir pan. (apie darybinę reikšmę daugiau žr. 6 skyriuje).

darybos analogų, nes lietuvių kalboje yra ir unikalių darinių²⁸, pavyzdžiui, tokie yra bendrinei kalbai neįprasti dariniai *merg-ūčė* ('mergaitė, paauglė', LKŽe), *karv-iñzė* ('menka karvutė', LKŽe). Daugiau vedinių su priesagomis *-učė*, *-inzė* lyg ir nežinoma, bet daiktavardžiai *merg-ūčė*, *karv-iñzė* vis tiek laikomi dariniais, nes darybiškai susiję su daiktavardžiais *mergà*, *kárvė* (apie individualius darinius daugiau žr. Urbutis 2009: 129–133).

Taigi svarbiausias dalykas konstatuojant, kad žodis darinys, yra jo pamatinio žodžio radimas, darybos opozicijos nustatymas.

1.3. Darybos opozicija

Ar žodis yra darinys ir koks darinys, lemia pagrindinis darybos santykis – **darybos opozicija**. „Tai toks santykis tarp žodžių, kai vienas žodis formaliai ir semantiškai remiasi kitu žodžiu (ar kitais žodžiais), yra pastarojo (ar pastarųjų) pamatuotas. Pirmasis tokio santykio narys vadinamas dariniu (pamatuotu žodžiu), o antrasis – (darybos) pamatu (pamatinio žodžiu)“ (Urbutis 2009: 81–82)²⁹. Darinio semantika tiesiogiai remiasi pamatinio žodžio (arba žodžių) semantika, o darinio forma remiasi kito žodžio (arba žodžių) forma, kitaip tariant, darinys ir pamatinis žodis (arba žodžiai) turi bendrą dalį – ji nebūtinai gali būti identiška, bet fonetiniai skirtumai turi būti dėsningi (Urbutis 2009: 87, 98; plg. 5). Taigi dariniu negali būti laikomas žodis, su kitu žodžiu (ar kitais žodžiais) panašus tik formaliai, bet nesusijęs semantiškai (1), taip pat darinio ir pamatinio žodžio santykis negali sieti semantiškai susijusių žodžių, kurie nieko bendra neturi formos atžvilgiu (2), pvz.:

- 1) plg. *karvėlis* 'paukštis pilkomis, melsvomis, baltomis ir kt. plunksnomis, dideliu gurkliu, balandis (*Columba*)' ir *kárvė* 'stambus raguotas gyvulys, laikomas pienui ir mėsei', *bandýti* 'tirti ypatybes, sudėti ir

28 Dažniausiai tai retas priesagas turintys tarminiai žodžiai.

29 Yra ir kitų terminų, pavyzdžiui, E. Jakaitienė (2010: 117) vartoja terminus *motyvuojantis* (arba pamatinis) žodis ir *motyvuotasis* žodis (darinys). S. Keinys (1999: 32) kalba ne apie formalų ir semantinį pamatavimą, o apie raišką ir reikšmę: „[d]arybiškai skaidant žodžius, būtina turėti galvoje ir darinio bei pamatinio žodžio raiškos, ir reikšmės santykiavimą. Tik abiejų dalykų paisant, teįmanoma tiksliai suprasti ir paaiškinti tai, kaip žodis padarytas ir kaip žodžiai darytini.“ Svarbu, kad visi žodžių darybos specialistai akcentuoja, jog darinys su pamatinio žodžiu (ar žodžiais) turi būti susijęs forma ir reikšme.

pan., tikrinti kokybę, veikimą, tikimą; mėginti' ir *bandà* 'gyvulių būrys, kaimenė', *kurtinỹs* 1. 'aukštinis virtuvės lubose', 2. 'kraigas, šelmuo; pakraigė, pašelmenė; skylė šiaudiniame stoge prie kraigo' ir *kuřčias*, -à 'negirdintis';

- 2) plg. *piemuõ* 'žmogus (ppr. vaikas), kuris gano gyvulius' ir *ganyti* 'varinėti ir saugoti gyvulius ganykloje', *miřkas* 'medžiais apaugusi vieta' ir *mēdis* 'daugiametis augalas su kamieniu ir šakų vainiku' (daugiau žr. Jakaitienė 2010: 240; Urbutis 2009: 85, 95).

Taigi darinys, kaip minėta skyriaus pradžioje, su pamatiniu žodžiu (ar žodžiais) susijęs tiek semantiškai, tiek formaliai (t. y. reiškime ir forma), plg. 1 lentelėje pateiktus darinius ir jų pamatinius žodžius.

1 lentelė. Dariniai ir jų pamatiniai žodžiai

Darinys	Pamatinis žodis (pamatiniai žodžiai)
<i>kurt-inỹs</i> , -ė 'kurčias ar apykurtis žmogus' ³⁰	<i>kuřčias</i> , -à 'negirdintis'
<i>med-ėlis</i> 1. 'mžb. medis', 2. 'jaunas sodinamas medis'	<i>mēdis</i> 1. 'daugiametis augalas su kamieniu ir šakų vainiku', 2. 'nukirstas tokio augalo kamienas', 3. 'mediena'
<i>bulv-iā-kasis</i> 'bulvių kasimo metas'	<i>būlvė</i> 'daržovė, kurios valgomi šakniagumbiai turi daug krakmolo (<i>Solanum tuberosum</i>); jos šakniagumbis', <i>kāsti</i> 'rauti, valyti nuo lauko daržoves (šakniavaisius)'
<i>draūg-iřkas</i> , -a 'linkęs draugauti, draugus'	<i>draūgas</i> 'asmuo, su kuriuo palaikomi artimi santykiai, bičiulis'
<i>kalb-ūs</i> , -i 'mėgstantis daug kalbėti, šnekus'	<i>kalbėti</i> 'bendrauti kalba, šnekėti'
<i>penk-erī</i> , -ios 'penki (su daugiskaitiniais daiktavardžiais ir kuopinės reikšmės daugiskaita)'	<i>penkī</i> , -ios 'skaitmuo, skaičius ir kiekis 5'

30 Vedinyje *kurtinỹs*, -ė įvykusi šaknies priebalsių kaita (pamatinio žodžio *č* virto *t*, daugiau žr. 5.2).

Darinys	Pamatinis žodis (pamatiniai žodžiai)
<i>an-óks, -ia</i> ‘toks kaip anas’	<i>anàs, -à</i> ‘kitas, ne šitas (žymi erdvės ar laiko atžvilgiu nutolusį dalyką)’
<i>bált-inti</i> ‘baltai dažyti’	<i>báltas, -à</i> ‘kuris sniego spalvės, visai šviesus’
<i>nu-skìinti</i> ‘nutraukti (žiedą, lapą, vaisių), nurėkšti’	<i>skìinti</i> ‘atskirti laužiant šakutę, žiedą, vaisių ir kt., rėkšti’
<i>puĩk-iai, puĩk-ỹn</i>	<i>puĩkus, -ì</i> ‘labai gražus, dailus’

Kartais taip pat atrodantys žodžiai yra ne darinys ir darinys (1) arba skirtingi dariniai (t. y. sudaro skirtingas darybos opozicijas) (2):

- 1) *kartūnas* (‘plonas medvilninis audinys’) nėra darinys, nes su *kartūs, -ì* (‘kuris gailaus, aštraus skonio’) nesusijęs semantiškai, o *kart-ūnas, -ė* (‘kartuolis’) yra darinys, nes su pamatiniu žodžiu *kartūs, -ì* susijęs ir formaliai, ir semantiškai;
- 2) darinys *pa-tarmė* (‘tarmės šaka’) remiasi pamatiniu žodžiu *tarmė* (‘te-ritorinė kalbos atšaka’) ir yra priešdėlio *pa-* vedinys, o dabartinei kalbai neįprastas darinys *patar-mė* (‘patarimas’ (LKŽe)) sudaro darybos opoziciją su pamatiniu žodžiu *patařti* (‘pamokyti, pasakyti, kaip elgtis, ką daryti’) ir yra priesagos *-mė* vedinys; darinys *ar-dýti* (‘griauti, vers-ti’, ‘daryti, kad atsileistų, iširtų’) remiasi veiksmažodžiu *irti* (*ýra, òro*) ir yra priesagos *-dyti* vedinys³¹, o kitas (bendrinei kalbai nebūdingas) fonetiškai sutampantis veiksmažodis *ard-ýti* (‘džiauti ant ardų’) sudaro darybos opoziciją su daiktavardžiu *ařdas* (‘jaujos kartis, ant kurios džiaunami linai ar javai’), yra priesagos *-yti* vedinys.

Dariniai su paraleliniais pamatiniais žodžiais. Lietuvių kalboje yra ir tokių darinių, kurie darybiškai lygiai gerai atrodo susiję ne su vienu žodžiu, kitaip tariant, galimas pamatinio žodžio pasirinkimas. Pavyzdžiui, priesagos *-ininkas, -ė* vedinys *kaltiniĩkas, -ė* semantiškai ir formaliai susijęs tiek su būdvardžiu *káltas, -à*, tiek su daiktavardžiu *kaltė*, priesagos *-ingas, -a* vedinys *taikĩngas, -a* galėtų būti padarytas tiek iš būdvardžio *taikūs, -ì*, tiek ir iš daikt-

31 Darinyje įvykusi šaknies balsių kaita, apie ją žr. 5.1.

tavardžio *taikà*³². Tokių darinių su paraleliniais pamatiniais žodžiais lietuvių kalboje yra palyginti nedaug.

1.4. Darybos pakopos

Lietuvių kalboje dariniai remiasi įvairiais pamatiniais žodžiais – veldiniais, skoliniais, dariniais. Taigi žodžiai daromi ir iš pirminių, ir iš antrinių žodžių, todėl neretai kalboje susidaro gausios žodžių darinių grupės, kurios jungia šimtus ar net daugiau žodžių turinčias šeimas (Keinys 1999: 15). Tokios (tos pačios šaknies) žodžių šeimos vadinamos **darybos lizdu** arba žodžių lizdu, „[v]ienas to lizdo žodis dažniausiai yra paprastasis, iš nieko nepadarytas, o kiti padaryti iš to pirmojo arba kokio nors kito lizdai priklausančio žodžio“ (Jakaitienė 2010: 117)³³. Taigi **darybos lizdu (šeima, žodžių lizdu)** vadinama bendrašaknių, įvairiais darybiniais ryšiais susijusių žodžių grupė³⁴.

E. Jakaitienė (2010: 117) išskiria keleriopus derivacinius (arba darybinius) santykius: „[j]ie susiklosto a) tarp pamatinio (motyvuojančio) žodžio ir iš jo padaryto darinio, b) tarp tam pačiam darybos tipui priklausančių žodžių, c) tarp to paties lizdo narių, d) tarp to paties daugiareikšmio žodžio motyvuojančios ir motyvuotosios reikšmės.“ Svarbiausias ir ryškiausias tiesioginis darybinis santykis yra **darybos opozicija**. „Nagrinėjant darinius, neretai stengiamasi nustatyti ir jų pačių darybą, kitaip sakant, paskutinę darybos pakopą, ir, kai esama, ankstesnes darybos pakopas. Tad darybiškai nagrinėjant žodžius, darybinis skaidymas gali būti atliekamas palaipsniui tiek kartų, kiek

32 Kartais apsispręsti, kurį žodį laikyti pamatiniu, padeda žodžio dažnumo, paplitimo kriterijus, pavyzdžiui, daiktavardis *samdiniñkas*, *-ė* veikiausiai sudaro darybos opoziciją su įprastesniu, dažnesniu veiksmožodžiu *samdýti*, o ne su daiktavardžiu *samdà* (daugiau žr. Urbutis 2009: 109–110).

33 „Tuo pačiu paprastuoju žodžiu gali remtis visa grupė darinių, kurie savo ruožtu kiekvienas gali eiti pamatu grupei kitų (antrojo laipsnio) darinių, pastaraisiais gali remtis dar tolimesni (trečiojo laipsnio) dariniai ir t. t. Taip susidaro darinių šeimos (su vienu paprastuoju žodžiu centre), dažnai apimančios daugybę žodžių su sudėtingais darybos santykiais“ (Urbutis 2009: 83).

34 Būdvardžio *naujas*, *-a* darybos lizdą žr. Keinys 1999: 16; apie daiktavardžio *akmuo* darybos lizdą žr. Vaskelienė 2008; apie darinių su kamieniu *lietu-* lizdą žr. Vaskelienė, Vilčinskienė 2018.

skaidomo žodžio praeityje yra buvę darybos pakopų“ (Keinys 1999: 31). Pavyzdžiui, darybos grandines sudaro bendrašakniai žodžiai *ištverming-umas* : *ištvermingas*, *-a* : *ištvermė* : *ištvėrti* : *tvėrti*, *pérjung-iklis* : *pérjungti* : *jùngti*, *apžėldin-tojas*, *-a* : *apžėldinti* : *žėl-dinti* : *žėlti*, *išleistuò-ininkas*, *-ė* : *išleis-tùvės* : *išlėisti* : *lėisti*. Šių grandinių gale yra pirminiai žodžiai (*tvėrti*, *jungti*, *želti*, *leisti*), pamatavimo santykiai yra tik tarp greta esančių žodžių, t. y. darybos opozicijas sudaro *ištvermingumas* ir *ištvermingas*, *-a*, *ištvermingas*, *-a* ir *ištvermė*, *ištvermė* ir *ištvėrti*, *ištvėrti* ir *tvėrti*; *pérjungiklis* ir *pérjungti*, *pérjungti* ir *jùngti*; *apžėldintojas* ir *apžėldinti*, *apžėldinti* ir *žėldinti*, *žėldinti* ir *žėlti*; *išleistuòininkas*, *-ė* ir *išleistùvės*, *išleistùvės* ir *išlėisti*, *išlėisti* ir *lėisti*. Vadinasi, iš paprastųjų žodžių išvesti dariniai yra pirmosios pakopos (iš minėtų darybos grandinių tokie yra *ištverti*, *perjungti*, *želdinti*, *išleisti*), iš pirmosios pakopos darinių padaryti dariniai yra antrosios pakopos (tokie yra *ištvermė*, *perjungiklis*, *apželdinti*, *išleistùvės*), iš jų padaryti dariniai yra trečiosios pakopos (tokie yra *ištvermingas*, *-a*, *apžėldintojas*, *-a*, *išleistuòininkas*, *-ė*), o *ištvermingumas* yra ketvirtosios pakopos darinys. Darybos opozicijos santykiu susiję ir 2 lentelėje pavaizduotų darybos grandinių gretimi nariai.

2 lentelė. Darybos grandinių ir pakopų pavyzdžiai

Pamatinis žodis (pamatiniai žodžiai)	1-osios pakopos darinys	2-osios pakopos darinys	3-iosios pakopos darinys	4-osios pakopos darinys
<i>āmatas</i>	<i>amat-iniñkas</i> , <i>-ė</i>	<i>amatinink-āuti</i>	<i>amatininkāv-imas</i>	
		<i>amatiniñk-iškas</i> , <i>-a</i>	<i>amatininkišk-umas</i>	
<i>eīti</i> , <i>eīna</i> , <i>ējo</i>	<i>iš-eīti</i>	<i>išēi-vis</i> , <i>-ė</i>	<i>išeiv-ijà</i>	
	<i>pér-eiti</i>	<i>pérėj-imas</i>		
		<i>pérėj-ūnas</i> , <i>-ė</i>		
		<i>pérėj-a</i>		

Pamatinis žodis (pamatiniai žodžiai)	1-osios pakopos darinys	2-osios pakopos darinys	3-iosios pakopos darinys	4-osios pakopos darinys
<i>káimas</i>	<i>kaim-ýnas, -ė³⁵</i>	<i>kaimýn-iškas, -a</i>	<i>kaimynišk-ùmas</i>	
		<i>kaimyn-ėlis, -ė</i>		
	<i>kaim-iėtis, -ė</i>	<i>kaimiet-ùkas, -ė</i>		
		<i>kaimiėt-iškas, -a</i>	<i>kaimietišk-ùmas</i>	
			<i>kaimiėtišk-ai</i>	
<i>knygà, nèšti</i>	<i>knyg-nešýs, -ė</i>	<i>knygneš-iáuti</i>	<i>knygnešiáv-imas</i>	
<i>miřti, mĩrřta, mĩrė</i>	<i>mir-tis</i>	<i>mirt-ìngas, -a</i>	<i>mirting-ùmas</i>	
			<i>ne-mirtingas, -a</i>	<i>nemirting-ùmas³⁶</i>
<i>sáulė</i>	<i>pa-sáulis</i>	<i>pasaul-iėtis, -ė</i>	<i>pasauliėt-iškas, -a</i>	<i>pasauliėtišk-ai</i>

35 Darinys *kaimynas, -ė* jau gerokai nutoles nuo pamatinio žodžio *kaimas* (Pakerys 1994: 60). Apie šį seną baltišką vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimą žr. Ambrazas 2000: 156; apie daiktavardžio *kaimas* darybos lizdą žr. Vaskelienė 2019.

36 Priešdėlį *ne-* turintys dariniai neretai turi nenusistovėjusią darybos pakopų tvarką, pavyzdžiui, darinį *nemirtingumas* galima padaryti ir iš daiktavardžio *mirtingumas* su priešdėliu *ne-*, tuomet darybos grandinė būtų kitokia, negu pavaizduota lentelėje (*ne-mirtingumas* : *mirting-ùmas* : *mirt-ìngas, -a* : *mir-tis* : *miřti*). Kalbant apie darinius su nenusistovėjusia darybos pakopų tvarka, dažniausiai ir yra minimi priešdėlį *ne-* turintys dariniai, tokie gali būti ir kai kurie priešdėlius bei priesagas turintys veiksmažodžiai, pavyzdžiui, galimos dvejopos darybos grandinės: *nedrąs-ùmas* : *ne-drąs-ùs, -ì* : *drąs-ùs, -ì* : *drįsti* ir *ne-drąs-ùmas* : *drąs-ùs, -ì* : *drįsti*, *nedrąs-iai* : *drąs-iai* : *drąs-ùs, -ì* : *drįsti* ir *ne-drąs-iai* : *drąs-iai* : *drąs-ùs, -ì* : *drįsti*, *apgauž-inėti* : *ap-gráužti* : *gráužti* ir *ap-graužinėti* : *grauž-inėti* : *gráužti*, *paly-nóti* : *pa-lýti* ir *pa-lynóti* : *ly-nóti* : *lýti* (daugiau žr. Urbutis 2009: 110–112).

<i>vienas, -à</i>	<i>vien-išas, -à</i>	<i>vieniš-ùmas</i>		
		<i>vieniš-ýbė</i>		
<i>akmuo</i>	<i>akmen-úotas, -a</i>	<i>akmenuot-ùmas</i>		
	<i>akmen-ìngas, -a</i>	<i>akmening-ùmas</i>		
		<i>ne-akme-nìngas, -a</i>		
	<i>akmen-ėti</i>	<i>su-akmenėti</i>	<i>suakmenėj-imas</i>	
	<i>akmen-kalỹs, -ė</i>	<i>akmenkal-ýstė</i>		
<i>dýgti, dýgsta, dýgo</i>	<i>daig-ìnti³⁷</i>	<i>daigìn-tojas, -a</i>		
		<i>daigìn-imas</i>		
		<i>daigin-tùvas</i>		
	<i>dáig-as</i>	<i>daig-ėlis</i>		
		<i>daig-iùkas</i>		
	<i>su-dýgti</i>	<i>sudyg-ìmas</i>		
		<i>sudaig-ìnti³⁸</i>	<i>sudaigìn-imas</i>	

37 Vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (žr. 5.1).

38 Formaliai veiksmažodis *sudaiginti* susijęs ir su *daiginti*, ir su *sudýgti*, bet darinio *sudaiginti* reikšmė 'prž. sudygti' rodo, kad jo pamatiniu žodžiu laikytinas veiksmažodis *sudýgti* (vedinyje *sudaiginti* įvykusi šaknies balsių kaita, 5.1).

2. ŽODŽIŲ DARYBOS BŪDAI

Žodžių darybos būdas yra morfeminio žodžių su(si)darymo atmaina, kurią lemia darybos formanto pobūdis. Žodžių daryba pirmiausia skirstoma į **vedybą (derivaciją)** ir **dūrybą (kompoziciją)**: **vedyba** yra žodžių darymo iš vieno žodžio su darybos afiksais (priešdėliais, priesagomis ir galūnėmis) rūšis, o **dūryba** yra žodžių darymo iš dviejų pamatinių žodžių būdas. Lietuvių kalboje dariniai gali būti sudaryti keturiais pagrindiniais žodžių darybos būdais – skiriama **priesaginė daryba (priesagų daryba, sufiksacija)** (2.1), **priešdėlinė daryba (priešdėlių daryba, prefiksacija)** (2.2), **galūninė daryba (galūnių daryba, paradigm(iz)acija, fleksinė derivacija)** (2.3) ir **dūryba (kompozicija, sandūra, sudurtinė daryba)**³⁹ (2.4). Dar yra **mišrusis** darybos būdas (**parasintezė**), kai išsyk reiškiasi du darybos būdai, paprastai priešdėlinis ir priesaginis (prefiksacija-sufiksacija) bei dūryba ir priesaginė daryba (kompozicija-sufiksacija) (2.5) (Keinys 1999: 22–23, 82–83, 102, 114; Urbutis 2009: 333–342; plg. LKE: 121; KTŽ: 52, 143, 155, 176, 196; Ružė 2008: 12–15; Murmulaitytė, Aleksaitė 2021). Minėtina, kad yra ir kitokių žodžių darybos būdų sampratų (Paulauskienė 1994: 71–97; 2007: 20–22), pavyzdžiui, atraminiuose žodžių darybos veikaluose (taip pat ir šioje gramatikoje) priešdėlių vediniais laikomi dariniai *be-dālis*, *-ė*, *pa-griovys*, *pó-dirvis*, *ùž-ribis* ir kt. A. Paulauskienės morfologijoje (1994: 92–97) traktuojami kaip dūriniai. Panašios nuomonės laikosi ir A. Smetona (2005)⁴⁰. Nėra vienos nuomonės ir dėl sangrąžinių veiksmažodžių. Nors dažniausiai kalbama apie du **veiksmažodžiams** būdingus žodžių darybos būdus – prefiksaciją ir sufiksaciją⁴¹, kai kur⁴² minimas dar vienas – sangrąžinis –

39 Šiuo darybos būdu daromi daiktavardžiai, būdvardžiai, vienas kitas skaitvardis, įvardis, bet juo nedaromi veiksmažodžiai.

40 A. Smetona apibendrina, kad tradicinė žodžių darybos samprata gerokai supaprastinta ir kad žodžių darybos būdų kiekis gali skirtis net priklausomai nuo pasirinkto klasifikavimo pagrindo – darybos pamato, darybos formato ir darybos rezultato. Tokiam požiūriui galima pritarti, tačiau praktiniais tikslais tai neparanku ir sudėtinga.

41 Žr. LKE: 593; LKG II 1971: 247–298; Paulauskienė 1994: 263–279; Ružė 2012: 53–62; sangrąžinių veiksmažodžių problematiką gvildena Holvoet, Semėnienė 2004: 41–54.

42 Paulauskienė 1983: 121–126; DLKG 2005: 385, 406–409; Murmulaitytė 2021: 39–40; Murmulaitytė, Aleksaitė 2021; Aleksaitė 2022: 167–168.

veiksmažodžių darybos būdas. Šioje gramatikoje sangrąža savarankiška darybos priemone nelaikoma, manoma, kad ji tik papildoma (šalutinė) darybos priemonė (plg. 3.3, 4.1, 14.3)⁴³. Visų žodžių darybos būdų dariniams būdingi tie patys morfonologiniai reiškiniai (šaknies balsių ir priebalsių kaita, metatonija ir kt.⁴⁴). Įvairių kalbos dalių (daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių,rieveiksmių, skaitvardžių, įvardžių) pagrindinių žodžių darybos būdų pavyzdžių pateikiama 3 lentelėje.

3 lentelė. Įvairioms kalbos dalims būdingų žodžių darybos būdų pavyzdžiai⁴⁵

Žodžių darybos būdas	Kalbos dalis					
	Daikta- vardis	Būdvar- dis	Veiksma- žodis	Prieveiks- mis	Skaitvardis	Įvardis
Priesagi- nis	<i>tapý-to- jas, -a</i> (: <i>tapýti</i>)	<i>laĩk- inas, -à</i> (: <i>laĩkas</i>)	<i>iškyl-áuti</i> (: <i>iškyla</i>)	<i>šaltakraũ- jišk-ai</i> (: <i>šaltakraũ- jiškas, -a</i>)	<i>dvėj-etas</i> (: <i>dvejì, -os</i>)	<i>kit- óks, -ia</i> (: <i>kì- tas, -à</i>)
Priešdė- linis	<i>ĩ-brolis</i> (: <i>brólis</i>)	<i>pó-jau- nis, -ė</i> (: <i>jáunas, -à</i>)	<i>nu-rašýti</i> (: <i>rašýti</i>)	<i>ne-šalta- kraũjiškai</i> (: <i>šaltakraũ- jiškai</i>)	–	–
Galūni- nis	<i>ĩnirš-is</i> (: <i>ĩnĩršti</i>)	<i>kalb-ũs, -ĩ</i> (: <i>kal̃ba, kalbėti</i>)	–	–	<i>dešimt- as, -à</i> (: <i>dėšimt</i>)	<i>kėlias- dešimt- as, -à</i> (: <i>kėlias- dešimt</i>)

43 Iš esmės galima sutikti su A. Paulauskienės nuomone, kad sangrąža (skirtingai nuo kitų kaitybės formantų) kartais leksikalizuojasi (plg. *stebėti* – *stebėtis*), t. y. įgyja darybinę funkciją (dar plg. LKG II 1971: 190), bet (1) sangrąžinė veiksmažodžio forma atskira leksema gali virsti ir dėl semantinės raidos, (2) nepagrįstas atrodo atskiro darybos būdo skyrimas išimtinai vienos kalbos dalies žodžių daliai (veiksmažodžiams).

44 Daugiau žr. 5 skyriuje. Apie pamatinių žodžių formų parinkimą žr. 3.1, 3.2.

45 Tais atvejais, kai žodžių darybos būdas kuriai nors kalbos daliai nebūdingas, lentelėje rašomas brūkšny (-).

Žodžių darybos būdas	Kalbos dalis					
Dūryba	<i>vaist- ā-žolė (: váistas, žolė), žol-iā- pjovė (: žolė, pjovė, pjauti)</i>	<i>tušč-ia- vidūris, -ė (: tūš- čias, -à, vidurys), vien- spalvis, -ė (: vīe- nas, -à, spalvā)</i>	–	–	<i>devyn-ió-li- ka (: de- vynì, -ios, lìkti)⁴⁶</i>	<i>kel-ió-li- ka (: kelì, -ios, lìkti)</i>
Mišrusis	<i>ĩ-pėd- inis, -ė (: pėdā)</i>	<i>prieš- gaisr- inis, -ė (: gāisras)</i>	<i>pa-talk- ėti 'kiek patalki- ninkauti' (: talkā)</i>	<i>pa-plauk- iuĩ (: pláu- kas)</i>	–	–

2.1. Priesaginė daryba (sufiksacija)

Labai daug darinių yra padaryti su įvairiomis priesagomis. Šis darybos būdas būdingas visoms kalbos dalims, itin išplėtota daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių priesaginė daryba. Priesaga gali būti vienintelė darybos priemonė, pvz.: *nauj-ai* (: *naūjas*, -à), *suman-iaĩ* (: *sumanūs*, -ì), bet dažniausiai ji eina kartu su galūne (arba veiksmažodžio bendraties priesaga) (plg. 4.1). Vis dėlto tokie dariniai laikomi priesaginio darybos būdo dariniais, nes pagrindinė – darybos būdą lemianti – darybos priemonė yra priesaga, pvz.: *ger-ūmas* (: *gėras*, -à), *maišt-ininkas*, -ė (: *maištas*), *puš-ynas* (: *pušis*), *med-inis*, -ė (: *mėdis*), *suk-inėti* (: *sùkti*), *juod-uoti* (: *júodas*)⁴⁷.

⁴⁶ Apie skaitvardžių ir įvardžio su baigmeniu *likti* darybą žr. 11, 12.

⁴⁷ Apie priesaginius daiktavardžius žr. 9.1, priesaginius būdvardžius žr. 10.1, priesaginius skaitvardžius žr. 11, priesaginius įvardžius žr. 12, priesaginiai prieveiksmai aptarti 13.1, priesaginiai veiksmažodžiai – 14.1 poskyriuose.

2.2. Priešdėlinė daryba (prefiksacija)

Šis žodžių darybos būdas būdingas veiksmažodžiams, būdvardžiams, daiktavardžiams,rieveksmiais: su priešdėliais padaroma labai daug veiksmažodžių ir būdvardžių, daiktavardžių gerokai mažiau, yra vienas kitas priešdėlinisrieveksmis, o skaitvardžiai ir įvardžiai šiuo darybos būdu apskritai nedaromi. Priešdėlis gali būti vienintelė vedinių darybos priemonė, pvz.: *ap-rašyti* (: *rašyti*), *pa-nėsti* (: *nėsti*), *ne-gėras*, -à (: *gėras*, -à), *nebe-švarūs*, -ì (: *švarūs*, -ì), *tebe-sūrūs*, -ì (: *sūrūs*, -ì), *į-brolis* (: *brólis*), *ne-láimė* (: *láimė*), *už-porýt* (: *porýt*), bet labai dažnai eina kartu su šalutine darybos priemone – galūne, pvz.: *be-nāmis*, -ė (: *namāi*), *pa-tėvis* (: *tėvas*), *pa-meistrýs*, -ė (: *mėistras*, -ė), *pa-vakarė* (: *vākaras*), *apý-geris*, -ė (: *gėras*, -à), *apý-kreivis*, -ė (: *kreivas*, -à), *be-bāimis*, -ė (: *bāimė*), *pó-sausis*, -ė (: *saūsas*, -à), *pó-rūgštis*, -ė (: *rūgštūs*, -ì), *príe-kurtis*, -ė (: *kuřčias*, -à)⁴⁸, *pró-retis*, -ė (: *rėtas*, -à)⁴⁹ (apie grynąjį ir sudėtinį darybos formantą daugiau žr. 4.1). Bendrinei kalbai būdingi galūnės -is, -ė turintys būdvardžiai, padaryti su dariais priešdėliais *apy-* ir *po-* (šie vediniai neišlaiko pamatinio žodžiu einančio būdvardžio galūnės), plg. priešdėlio *apy-* vedinio *apý-aukštis*, -ė ir jo pamatinio žodžio *áuķštas*, -à galūnės, priešdėlio *pó-bjauris*, -ė ir jo pamatinio žodžio *bjaurūs*, -ì galūnės. Dar pvz.: *apý-baltis*, -ė, *apý-bjauris*, -ė, *apý-blogis*, -ė, *apý-brangis*, -ė, *apý-bukis*, -ė, *apý-dailis*, -ė, *apý-darbštis*, -ė, *apý-dažnis*, -ė, *apý-didis*, -ė..., *pó-bukis*, -ė, *pó-didis*, -ė, *pó-geris*, -ė, *pó-gilis*, -ė, *pó-ilgis*, -ė, *pó-kvailis*, -ė, *pó-mažis*, -ė, *pó-minkštis*, -ė, *pó-piktis*, -ė... Tarmėse yra ir kitokias galūnes turinčių priešdėlio *po-* variantų – vedinių, kurie išlaiko pamatinio būdvardžio galūnę, pvz.: *pó-karštas*, -a, *pó-brangus*, -i (daugiau pavyzdžių žr. LKŽe). Beje, dažnai su priešdėliais *apy-* ir *po-* padaryti nepilnų ypatybės kiekį reiškiantys bendrašakniai būdvardžiai yra sinonimai (apie darybinius sinonimus ir variantus žr. 8 skyriuje).

48 Vedinyje *príekurtis*, -ė įvykusi šaknies priebalsių kaita (5.2).

49 Tais atvejais, kai galūnė eina šalutine darybos priemone, negalima įžiūrėti mišriojo darybos būdo, kurio esmė, kad du darybos būdai yra lygiaverčiai, vienodai svarbūs. Be to, apskritai nekalbama apie mišrųjį darybos būdą, kur galūninis žodžių darybos būdas būtų lygiavertis kitam (priešdėliniam, priesaginiam ar sandūrai) darybos būdai.

2.3. Galūninė daryba (paradigm(iz)acija, fleksinė derivacija)

Su galūnėmis daroma nemažai daiktavardžių, šiek tiek būdvardžių, padaromas vienas kitas skaitvardis ir įvardis, bet šiuo darybos būdu nedaromirieveiksmiai ir veiksmažodžiai (žr. 3 lentelę), pvz.: *bríed-ė* (: *bríedis*), *jaūn-is*, *-ė* (: *jáunas*, *-à*), *krat-à* (: *krāto* / *krātė*, *kratýti*), *trauk-à* (: *tráukti*), *zìrz-a* (: *ziřzti*), *dar-ūs*, *-ì* (: *dāro* / *dārė*, *darýti*), *uždar-as*, *-à* (: *uždāro* / *uždārė*, *uždarýti*), *túkstant-as*, *-a* (: *túkstantis*), *kėliasdešimt-as*, *-à* (: *kėliasdešimt*). Darant galūnių vedinius, nereta šaknies balsių kaita (apie ją žr. 5.1), pvz.: *ĩkait-as*, *-ė* (: *ĩkeitė*, *ĩkeĩsti*), *krūv-à* (: *króvė*, *kráući*), *skōn-is* (: *skanūs*, *-ì*), *stýg-ius* (: *stìgti*), *išlaid-ūs*, *-ì* (: *išlėido*, *išlėĩsti*), *talp-ūs*, *-ì* (: *tĩlpti*)⁵⁰.

2.4. Dūryba (kompozicija, sandūra)

Ji sudaro vieną smulkiau neskirstomą žodžių darybos būdą. Tai vienas pagrindinių morfologinės žodžių darybos būdų. Juo daromi daiktavardžiai, būdvardžiai, kai kurie skaitvardžiai ir įvardžiai (žr. 3 lentelę), bet nedaromi veiksmažodžiai irrieveiksmiai. Gramatikose nurodoma, kad dažniausiai dūriniai remiasi paprastesnės struktūros pamatiniais žodžiais, bet naujadarų tyrimai rodo tendenciją remtis ir gana sudėtingos struktūros pamatiniais žodžiais, dariniais (Murmulaitytė 2021: 82–87; plg. Aleksaitė 2022: 107–141, 149–156). Dūrinių galūnė kartais sutampa su antrojo dėmens pagrindu einančio žodžio galūne, pvz.: *bendr-a-keleĩvis*, *-ė* (: *beĩdras*, *-à*, *keleĩvis*, *-ė*), *rug-iā-gėlė* (: *rugỹs*, *gėlė*)⁵¹. Dažniausiai dūriniai gauna galūnę, *nesutampančią* su žodžio, einančio antruoju dėmeniu, galūne⁵², plg. dūrinių, kurių pirmuoju dėmeniu eina būdvardis *beĩdras*, *-à*, ir antrojo dėmens pagrindu einančių pamatinių žodžių galūnes: *bendr-a-áutoris*, *-ė*, bet *áutorius*, *-ė*, *bendr-ā-butis*, bet *bù-*

50 Minėtina, kad galūnė dažnai yra kitų darybos būdų (priešdėlinio, priesaginio ir dūrybos) darinių šalutinė darybos priemonė (4.1, plg. 2).

51 Net ir tuo atveju, kai vienaskaitos vardininko galūnės atrodo vienodos, dažniausiai tai formalus sutapimas, plg. būdvardžio *bendraāšis*, *-ė* (vienaskaitos kilmininkas *bendraāšio*) ir jo pamatinio žodžio *ašis* (vienaskaitos kilmininkas *ašies*) galūnių sistemą (analogiškai ir *bendramiĩtis*, *-ė*). Apie tipiškas daiktavardžių ir būdvardžių dūrinių galūnes daugiau žr. 9.3, 10.3.

52 Kai kurie dūriniai turi abiejų giminių (vyriškosios ir moteriškosios) formas.

tas, bendr-a-dařbis, -ė, bet dárbas, bendr-a-keliõnis, -ė, bet keliõnė, bendr-a-klāsis, -ė, bet klāsė, bendr-a-mõkslis, -ė, bet mókšlas, bendr-a-núomininkis, -ė, bet núomininkas, -ė, bendr-a-nuõmis, -ė, bet núoma. Tarp dūrinio pamatinių kamienų dažnai išskiriamas balsinis elementas, vadinamas **jungiamuoju balsiu**⁵³. Taigi dūrinių dėmenys gali būti suduriami be jungiamojo balsio (1) arba naudojant jungiamąjį balsį (2); lietuvių kalboje žinomi šie jungiamieji balsiai: *-a- / -ia-, -i-, -o- / -io-, -u- / -iu-, -ė-, -y-, -ū- / -iū-, -uo-* (Urbutis 2009: 280, plg. Keinys 1999: 73, 81)⁵⁴, pvz.:

- 1) *keliõn-pinigiai* (: *keliõnė, pinigai*), *kāt-pėdė* (: *katė, pėdà*), *sén-daiktis* (: *sėnas, -à, dáiktas*), *deľs-pinigiai* (: *deľsti, pinigai*), *šun-mazgis* (: *šunīs, šuõ, mǎzgas*), *gelton-mařgis, -ė* (: *geltonai, mǎrgas, -à*), *sald-rūgštis, -ė* (: *saldūs, -i, rūgštūs, -i*), *dúon-riekis, -ė* (: *dúona, riekti*), *vīs-žalis, -ė* (: *vīsas, -à, žālias, -ià*);
- 2) *krauj-ã-gyslė* (: *kraujas, gýsla*), *sidabr-ã-žolė* (: *sidābras, žolė*), *ilg-a-rañkis, -ė* (: *ilgas, -à, rankà*), *pil-iã-kalnis* (: *pilis, kálnas*), *daug-ia-amžis, -ė* (: *daũg, ámžius*), *av-i-kailis* (: *avīs, káilis*), *nakt-i-piečiai* (: *naktīs, piētūs*)⁵⁵, *viet-ó-vardis* (: *vietà, vařdas*), *virš-ù-kalnė* (: *viršūs, kálnas*), *saul-ė-tekis* (: *sáulė, tēka, tekėti*), *darb-ý-metis* (: *dárbas, mētas*), *koj-ú-galis* (: *kója, gālas*), *valdž-ió-troška* (: *valdžià, tróško, trókšti*).

Kaip matyti iš pavyzdžių, su jungiamuoju balsiu arba be jo gali būti daromi to paties darybos tipo (apie jį žr. 6.3) dūriniai (*daiktavardis + daiktavardis, būdvardis + daiktavardis, daiktavardis + veiksmazodis* ir kt.). Kartais iš tų pačių pamatinių žodžių padaromi skirtingą leksinę reikšmę turintys jungiamuoju balsiu besiskiriantys dūriniai, pvz., *dien-ó-raštis* ('tam tikroje knygoje ar sąsiuvinyje rašomi dienos reikalų ar įspūdžių užrašai') ir *diēn-raštis*

53 R. Vladarskienės, P. Zemlevičiūtės (2022: 67 ir kt.) rašybos knygoje vartojamas terminas *jungiamoji balsė*, tačiau gramatikose, žodžių darybos veikaluose įprasta vartoti vyriškosios giminės terminą *jungiamasis balsis*.

54 Dvibalsis *-uo-* jungiamuoju balsiu laikomas sąlygiškai, bet žodžių darybos veikaluose, gramatikose jis nurodomas kartu su balsiais. Gramatikose kaip atskiri jungiamieji balsiai nurodomi *-a-* ir *-ia-, -u-* ir *-iu-, -o-* ir *-io-*. Iš tiesų tai to paties balsio variantai (vieno ar kito varianto pasirinkimą paprastai lemia pirmojo dėmens pagrindu einantis žodis ir artikuliacinis patogumas). Vieni iš dūrinių jungiamųjų balsių (ar variantų) yra labai dažni, kiti labai reti (pvz.: *-io-, -uo-*) (dar žr. 5.5).

55 Dūrinyje *naktīpiečiai* įvykusi šaknies priebalsių *t : ė* kaita (5.2).

(‘(beveik) kasdien einantis laikraštis’), bet dažnai iš tų pačių pamatinių žodžių padaryti dūriniai turi labai panašią (ar tapačią) leksinę reikšmę, taigi yra darybiniai variantai (apie juos žr. 8 skyriuje), pvz.: *ak-ì-mojis* / *ak-ý-mojis* / *ak-iũ-mojis*, *basl-ì-galis* / *basl-iũ-galis*, *vasar-ó-šiltis*, *-è* / *vasár-šiltis*, *-è*⁵⁶.

2.5. Mišrioji daryba

Mišriosios darybos dariniai gali būti sudaryti su priešdėliu ir priesaga, pvz.: *í-pèd-inis*, *-è* (: *pèdà*), *prièš-šveñt-inis*, *-è* (: *šveñtè*), *pra-nakč-iuĩ* (: *nak-tis*), arba sudūrimo būdu ir su priesaga, pvz.: *pel-é-kau-tai* (: *pelẽ, káu-ti*), *žmog-éd-ra* (: *žmogùs, éda* / *édè, ésti*)⁵⁷. Nors paprastai rašoma, kad mišriųjų darybos būdų vaidmuo žodžių daryboje palyginti menkas (Keinys 1999: 23; LKE: 121; Urbutis 2009: 341), tokių darinių lietuvių kalboje gausėja (tai rodo ir naujadarų tyrimai). Be to, kartais keliamas klausimas dėl galūnės vaidmens ir kartu mišriojo darybos būdo galimybių sudaryti tokius darinius kaip a) *apýrankè, beuodėgis, -è, nuoširdùs, -i*; b) *briedkriaũnis, -è, penkialāpis, -è*. V. Urbutis (2009: 341–342) svarsto, kad iš esmės ir čia būtų galima įžiūrėti mišrųjį darybos būdą. Vis dėlto gramatikose, S. Keinio (1999) knygoje ir kt. tokio pobūdžio dariniai laikomi atitinkamai priešdėlių vediniais (*apý-rankè* (: *rankà*), *be-uodėgis, -è* (: *uodegà*), *nuo-širdùs, -i* (: *širdis*)) ir dūriniais (*bried-kriaũnis, -è* (: *bríedis, kriaũnos*), *penk-ia-lāpis, -è* (: *penkì, -ios, lāpas*)). Tokios pozicijos laikomasi ir šioje gramatikoje.

56 Bendrinėje kalboje paprastai vartojami ne visi darinių variantai (kai kurie žinomi tik tarmėse ar užfiksuoti raštuose).

57 Darinio priesaga (stengiantis ją atskirti nuo galūnės) paryškinama.

3. DARYBOS PAMATAS

3.1. Pamatinio žodžio formos parinkimas

Pamatinio žodžio laikomas žodis, kuriuo remiamasi kito žodžio daryboje arba iš kurio padarytas kitas žodis. Dariniui formuoti dažniausiai pamatu imamas ne visas kaitomas žodis ar forma, o kamienas (Keinys 1999: 110; Urbutis 2009: 223). Žodžio dalis, bendra pamatiniam žodžiui ir dariniui, vadinama *pamatinio kamieniu*. Vediniai turi vieną pamatinį kamieną, pvz.: *qžuol-ýnas* (: *qžuolas*), *núospaud-a* (: *nuspáudė, nuspáusti*), o dūriniai turi du pamatinius kamienus, pvz.: *mėlyn-āk-is, -ė* (: *mėlynas, -a, akis*) (KTŽ: 142; Keinys 1999: 17). Palyginti nedaug laisvės pamatiniam kamienui pasirinkti teikia daiktavardžiai ir būdvardžiai, nes jų visų formų kamienas dažniausiai yra tas pats. Tiesa, iš daiktavardžių penktosios linksniuotės padaryti dariniai gali remtis tiek trumpuoju (vienaskaitos vardininko), tiek ilguoju (visų likusių linksnių) kamieniu. Dauguma darinių turi ilgąjį darybos kamieną (*akmen-, dukter-, piemen-*), pvz.: *akmen-áuti, akmen-ėlis, akmen-ýnė, ākmen-iškas, -a, dukter-ėčia, dukter-inis, -ė, piemen-aitis, -ė, piemen-ýstė, piemen-galys, -ė, piemen-iškas, -a, piemen-áuti*, plg. trumpąjį darybos kamieną turi deminutyvai *dukt-ýtė, dukt-ùlė, dukt-ėlė, dukt-ùkė, dukt-ùžė*, dabartinei kalbai neįprasti dariniai *akm-uvà, akm-úotas, -a*⁵⁸ (daugiau žr. Urbutis 2009, 224). Esama atvejų, kai dariniai orientuoti į daiktavardžio vienaskaitą arba daugiskaitą, pavyzdžiui, vienaskaitos forma *žmogùs* remiasi dariniai *žmog-ėlis, žmog-iena, žmog-ystà, žmog-žudys, -ė, žmōg-iškas, -a, žmog-ėti, žmōg-inti*, daugiskaita *žmónės* remiasi dariniai *žmon-ijà, žmón-iškas, -a, žmón-inti*. Pamatinio kamieno pasirinkimas neįvairuoja, kai pamatinis žodis yra būdvardis, nes šiuo atveju dažniausiai visų kamieno formų kamienas yra toks pat. Nors būdvardžių laipsnių kaitybos kamienais dariniai paprastai nesiremia, esama darinių, turinčių aukštesniojo arba aukščiausiojo laipsnio kamienus *vyresn-, vyriaus-*, pvz.: *vyresn-ėlis, -ė, vyresn-ýbė, vyresn-ùmas, vyresn-iauti*⁵⁹.

58 Apie penktosios linksniuotės daiktavardžio *akmuo* darybos lizdo darinių ypatumus žr. Vaske-lienė 2008.

59 Pamatinais žodžiais einantys būdvardžiai *vyrėnis, -ė* ir *vyriáusias, -ia* „nėra paprastos laipsnių formos, nes šalia trūksta nelyginamosios būdvardžių formos“ (Urbutis 2009: 225).

Kartais darinių darybos pamatu eina ne vardininkas, o kitas linksnis, kuriame būna įvykusi pamatinio žodžio šaknies priebalsių kaita (plg. 5.2), pavyzdžiui, daiktavardis *jauč-iùkas* remiasi ne vardininku *jáutis*, o linksniu su pakitusiu šaknies priebalsiu (*jáučio*, *jáučiui*...);rieveiksmis *blizganč-iai* remiasi ne vardininku *blizgantis*, -i, o linksniu, kuriame dalyvio priesaga -ant- turi variantą -anč- (*blizgančio*, *blizgančiam*...). Kartais dariniai remiasi trumpesniu svetimos kilmės daiktavardžių kamieniu. Tokie būna kai kurie priesaginiai daiktavardžiai ir būdvardžiai, pvz.: *ākc-ininkas*, -ė; *avar-īngas*, -a, *revoliuc-īngas*, -a; *fonèt-iškas*, -a; *akadēm-inis*, -ė, *tèchn-inis*, -ė ir kt. Į vedinius pamatinių žodžių *ākcija*, *avārija*, *revoliucija*, *fonètika*, *akadēmija*, *tèchnika* priesagos -ij-, -ik- nepereina.

3.2. Veiksmažodžio kamieno parinkimas

Veiksmažodžiai turi tris kamieno formas. Dažniausiai iš veiksmažodžių padaryti dariniai remiasi dviem kaitybos kamienais: **bendraties** (paprastai tada, kai darybos afiksas prasideda priebalsiu) (1) arba **būtojo kartinio laiko** (paprastai tada, kai darybos afiksas prasideda balsiu) (2):

- 1) *bū-klė* (: *būti*, plg. *būna*, *būvo*), *judė-sena* (: *judėti*, plg. *jūda*, *judėjo*), *turė-klas* (: *turėti*, plg. *tūri*, *turėjo*), *kraty-tūvas* (: *kratyti*, plg. *krāto*, *krātė*), *važiuō-klė* (: *važiuoti*, plg. *važiuoja*, *važiavo*), *išlaiký-tinis*, -ė (: *išlaikyti*, plg. *išlaiko*, *išlaikė*), *móky-tojas*, -a (: *mókyti*, plg. *móko*, *mókė*), *sužadė-tūvės* (: *susižadėti*, plg. *susižada*, *susižadėjo*)⁶⁰;
- 2) *skyn-imas* (: *skýnė*, plg. *skinti*, *skina*), *važiāv-imas* (: *važiavo*, plg. *važiuoti*, *važiuoja*), *siūt-as* (: *siūto*, plg. *siusti*, *siūnta*), *rad-inys* (: *rādo*, plg. *rāsti*, *rañda*).

Kartais dariniai remiasi veiksmažodžio **esamojo laiko** kamieniu, pvz.: *ded-ėklė* (: *dėda*, plg. *dėti*, *dėjo*), *duod-īngas*, -a 'lengvai duodantis, dosnus' (: *dúoda*, plg. *dúoti*, *dāvė*), *ein-ūs*, -i 'kuris neužsibūna vienoje gyvenamojoje ar darbo vietoje' (: *eīna*, plg. *eīti*, *ėjo*), *blizg-ūtis* (: *blizga*, plg. *blizgėti*, *blizgėjo*), *baršk-ūlis* (: *bárška*, plg. *barškėti*, *barškėjo*), *varvė-klis* (: *vařva*, plg. *varvėti*, *varvéjo*).

60 Daiktavardis *sužadėtūvės* 'susižadėjimas; susižadėjimo ceremonijos, iškilmės' remiasi sangrąžiniu veiksmažodžiu, bet sangrąžos afiksas į vedinį nepereina (3.3).

Apskritai, atsižvelgiant į darinių iš veiksmažodžių kamienų sutapimą su veiksmažodžio kuriuo nors vienu kamieniu ar iš sykio su keliais kaitybos kamienais, skiriamos darinių grupės, kai pamatinis kamienas iš esmės sutampa:

- 1) su visais (bendraties, esamojo ir būtojo kartinio laiko) veiksmažodžio kamienais, pvz.: *lės-alas* (: *lèsti, lēsa, lēsė*), *drož-ikas*, *-ė* (: *dróžti, dróžia, dróžė*), *suk-inỹs* (: *sùkti, sùka, sùko*), *rėk-snỹs*, *-ė* (: *rėkti, rėkia, rėkė*), *neš-ėjas*, *-a* (: *nėšti, nēša, nēšė*), *kep-snỹs* (: *kèpti, kēpa, kēpė*), *kaūk-smas* (: *kaũkti, kaũkia, kaũkė*);
- 2) su būtojo kartinio laiko kamieniu, pvz.: *gėr-alas* (: *gérė, plg. gėrti, gėria*), *šėr-ikas*, *-ė* (: *šérė, plg. šėrti, šeria*), *buv-imas* (: *bùvo, plg. būti, yrà*), *krit-ėsiaĩ* (: *krìto, plg. krìsti, kriñta*), *put-muõ* (: *pùto, plg. pùsti, puñta*), *išbrid-a* (: *išbrìdo, plg. išbrìsti, išbrenda*), *ėm-ėjas*, *-a* (: *ėmė, plg. iñti, ìma*), *pardav-ėjas*, *-a* (: *pařdavė, plg. pardúoti, pardúoda*), *išdav-ikas*, *-ė* (: *išdavė, plg. išdúoti, išdúoda*);
- 3) su bendraties kamieniu, pvz.: *duo-muõ* (: *dúoti, plg. dúoda, dāvė*), *griáu-medis* (: *griáući, plg. griáuņa, grióvė, mēdis*), *ry-klỹs* (: *rýti, plg. rỹja, rįjo*), *užsė-lis* (: *užsėti, plg. užsėja, užsėjo*), *bes-tùvas* (: *bèsti, plg. bēda, bēdė*), *áuklė-tinis*, *-ė* (: *áuklėti, plg. áuklėja, áuklėjo*);
- 4) su esamojo laiko kamieniu, pvz.: *iešk-iklis* (: *ieško, plg. ieškóti, ieškójo*), *bud-ỹnė* (: *bùdi, plg. budėti, budėjo*), *nemók-ša* (: *nemóka, plg. nemokėti, nemokėjo*), *varv-ulỹs* (: *vařva, plg. varvéti, varvėjo*), *palyd-òvas*, *-ė* (: *palỹdi, plg. palydėti, palydėjo*), *striks-ė* (: *striksi, plg. striksėti, striksėjo*), *mieg-ãlius*, *-ė* (: *miēga, plg. miegóti, miegójo*);
- 5) su esamojo ir būtojo kartinio laiko kamienais, pvz.: *abejój-imas* (: *abejó-ja, abejójo, plg. abejóti*), *ėd-alas* (: *ėda, édė, plg. ésti*), *grand-inỹs* (: *grán-do, grándė, plg. grándyti*), *liudij-imas* (: *liùdija, liùdijo, plg. liùdyti*), *raš-ėiva* (: *rāšo, rāšė, plg. rašýti*), *raš-muõ* (: *rāšo, rāšė, plg. rašýti*), *siuv-yklà* (: *siùva, siùvo, plg. siúti*), *žarst-ėklis* (: *žařsto, žařstė, plg. žarstýti*);
- 6) su bendraties ir būtojo kartinio laiko kamienais, pvz.: *vìr-alas* (: *vìrti, vìrė, plg. véda*), *kirp-yklà* (: *kiřpti, kiřpo, plg. keřpa*), *lik-ùtis* (: *likti, liko, plg. liėka*), *įdub-a* (: *įdùbti, įdùbo, plg. įdum̃ba*);
- 7) su bendraties ir esamojo laiko kamienais, pvz.: *užpil-as* (: *užpĩlti, užpila, plg. užpýlė*), *trìn-alas* (: *trìnti, trìna, plg. trýnė*), *šùn-kara* (: *šuñs, šuõ, kárti, kãria, plg. kórė*).

Neretai darinio pamatinis kamienas sutampa su visų veiksmažodžio pagrindinių kamienų bendrąja dalimi, į kurią neįeina priesaga (kitaip sakant,

pamatinis kamienas neturi veiksmažodžio priesagų). Darybos proceso metu gali būti praleidžiamos tokios pamatinių veiksmažodžių priesagos⁶¹:

- 1) *-in-ti, -in-a, -in-o*: *aĩšk-alas* (plg. *áĩškinti, áĩškina, áĩškino*), *dilg-ėlė* (: *dilginti, dilgina, dilgino*), *paniek-à* (: *paniėkinti, paniėkina, paniėkino*), *gam-ýba* (: *gaminti, gamina, gamino*), *vaid-ýba* (: *vaidinti, vaidina, vaidino*), *kab-lýs* (: *kabinti, kabina, kabino*), *akmėn-trupė* (: *akmeĩs, akmuo, trupinti, trupina, trupino*)⁶², *ugn-ia-gesýs, -ė* (: *ugnĩs, gesinti, gesina, gesino*)⁶³, *sánkab-as* (: *sukabinti, sukabina, sukabino*)⁶⁴;
- 2) *-(i)uoti, -(i)uoj-a, -(i)av-o*: *mel-ągis* (: *meluoti, meluoja, melavo*), *dej-õnė* (: *dejuoti, dejuoja, dejavo*), *išgar-os* ‘kas išgaravę, garai’ (: *išgaruoti, išgaruoja, išgaravo*), *kamp-ã-matis* (: *kaĩpas, matuoti, matuoja, matavo*);
- 3) *-(i)o-ti, -(i)oj-a, -(i)oj-o*: *žvej-ýba* (: *žvejoti, žvejója, žvejójo*), *saug-ĩklis* (: *saugoti, saugoja, saugojo*), *klaj-ũnas* (: *klajoti, klajója, klajójo*), *núo-sij-os* (: *nusijoti, nusijója, nusijójo*)⁶⁵, *kaital-ýnė* (: *kaitalioti, kaitaliója, kaitaliójo*);
- 4) *-y-ti, -ij-a, -ij-o*: *kirm-ėsis* (: *kirmyti, kirmija, kirmijo*), *liud-ininkas, -ė* (: *liudyti, liudija, liudijo*), *keřš-tas* (: *keřšyti, keřšija, keřšijo*), *ĩskiep-is* (: *ĩskiepyti, ĩskiepija, ĩskiepijo*), *iřkirm-os* ‘kas iřkirmiję (žirniai, obuoliai, grybai)’ (: *iřkirmyti, iřkirmija, iřkirmijo*);
- 5) *-en-ti, -en-a, -en-o*: *kut-ulýs* (: *kutėnti, kutėna, kutėno*), *vaid-uoklis, -ė* (: *vaidėntis, vaidėnasi, vaidėnosi*);
- 6) *-(i)au-ti, -(i)auj-a, (i)av-o*: *kel-iõnė* (: *keliáuuti, keliáuja, keliavo*), *žiov-ulýs* (: *žióvauti, žióvauja, žióvavo*), *pataik-ũnas, -ė* (: *pataikáuuti, pataikáuja, pataikāvo*);

61 Plg. darinius su jų pamatiniais žodžiais einančiais priesaginiais veiksmažodžiais. Praleidžiama veiksmažodžio priesaga paryškinama.

62 Dūrinys *akmėntrupė* ‘akmenų trupinamoji mašina’ formaliai atrodo susijęs ir su veiksmažodžiu *trupėti*, bet semantiškai (reikšme) jis remiasi veiksmažodžiu *trupinti*, kuris ir laikomas jo pamatiniu žodžiu.

63 Dūrinio *ugniagesys, -ė* pamatiniu žodžiu laikytinas priesaginis veiksmažodis *gesinti* (‘sulaikyti degimą’), o ne paprastesnės morfeminės struktūros veiksmažodis *gėsti* (‘nykti ugniai, šviesai, blėsti’).

64 Vedinytis turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (daugiau žr. 3.4).

65 Vedinytis *núosijos* ir jo pamatinis žodis turi skirtingus to paties priešdėlio variantus (3.4).

- 7) *-ė-ti, -ėj-a, -ėj-o: pel-ėsis* (: *pelėti, pelėja, pelėjo*), *prāgiedr-ulis* (: *pragiedrėti, pragiedrėja, pragiedrėjo*), *pagālb-a* (: *pagēlbėti, pagēlbėja, pagēlbėjo*)⁶⁶;
- 8) *-inė-ti, -inėj-a, -inėj-o: krap-āila* ‘kas krapinėja, eidamas griūva, sugriuvėlis’ (: *krapinėti, krapinėja, krapinėjo*), *čiup-ēklis* ‘kas čiupinėjasi, pamažu dirba’ (: *čiupinėtis, čiupinėjasi, čiupinėjosi*).

Taigi nemažai darinių remiasi trumpesniais nepriesaginiais pamatinių veiksmažodžių kamienais. Vis dėlto veiksmažodžių priesagos į darinius gali ir pereiti⁶⁷, pvz.: *gesin-imas* (: *gesinti, gesina, gesino*), *gesin-tūvas* (: *gesinti, gesina, gesino*), *vālkioj-imasis* (: *vālkiotis, vālkiojasi, vālkiojosi*), *taūzij-imas* (: *taūzyti, taūzija, taūzijo*), *žióvav-imas* (: *žióvauti, žióvauja, žióvavo*), *pagēlbėj-imas* (: *pagēlbėti, pagēlbėja, pagēlbėjo*) ir kt. Minėtina, kad gramatikose, žodžių darybos veikaluose prie darinių kaip pamatinis žodis paprastai nurodoma veiksmažodžio bendratis, nepaisant to, iš kurios tiesiogiai veiksmažodžio pagrindinės formos (ar iš nepriesaginio kamieno) darinys padarytas⁶⁸.

3.3. Sangrąžos afikso (ne)perėjimas į darinius

Dažnai sangrąžos afiksas (dalelė, dalelytė)⁶⁹ į darinį patenka iš pamatinio veiksmažodžio, pvz.: *apsiblaūs-ėlis, -ė* (: *apsiblaūsti*), *elg-imasis* (: *elgtis*), *įsikūr-imas* (: *įsikūrė, įsikūrti*), *pasimāt-yvas* (: *pasimāto / pasimātė, pasimatyti*). Kartais darinys remiasi sangrąžiniu veiksmažodžiu, bet sangrąžos afiksas praleidžiamas (į darinį nepereina), pvz.: *elg-sena* (: *elgtis*), *įkur-tūvės* ‘įsikūrimo proga rengiamos iškilmės ar vaišės’ (: *įsikūrti*), *ātžvilg-is* (: *atsižvelgti*),

⁶⁶ Vedinyje *pagālba* įvykusi šaknies balsei kaita (žr. 5.1).

⁶⁷ Plg. darinius ir jų pamatinius žodžius – dariniuose išlaikytos pamatinių veiksmažodžių priesagos. Priesagos paryškintos.

⁶⁸ Ir tai suprantama – svarbiausia nustatyti darinio pamatinį žodį (pamatinius žodžius), t. y. rasti tą (tuos) žodį (žodžius), kuriuo (kuriais) darinys remiasi semantiškai ir formaliai. Šioje (praktinėje) gramatikoje stengiamasi parodyti ne tik pamatinį žodį, bet ir konkrečių (tinkamiausių) pamatinio žodžio formą.

⁶⁹ Tai sinonimiški terminai, bet žodžių darybos veikaluose dažniausiai vartojamas *sangrąžos afiksas* (Urbutis 2009: 231, plg. Barauskaitė 1985: 23; Murmulaitytė 2021: 12). Daugiau žr. „Morfologijos“ dalies 1.2.5.

sąmok-slas (: *susimóko* / *susimókė*, *susimókyti*)⁷⁰, *ilg-esỹs* (: *ilgisi*, *ilgėtis*), *pāraš-as* (: *pasirāšo* / *pasirāšė*, *pasirāšyti*), *pagyr-ūnas* (: *pasigýrė*, *pasigirti*), *pāstang-os* (: *pasistėngti*)⁷¹. Kartais sudėtinga tvirtai teigti, kad darinys remiasi sangrąžiniu arba nesangrąžiniu veiksmažodžiu, nes iš esmės gali remtis abiem, pavyzdžiui, vedinys *pósūk-is* ('daikto pasukimas, pasisukimas', 'kelio pasisukimas') gali sudaryti darybos opoziciją tiek su *pasisukti*, tiek su *pasukti*, todėl, nurodant pamatinį žodį, sangrąžos afiksas dažnai rašomas skliaustuose, t. y. taip: *pósūk-is* (: *pa(si)sukti*); priesagos vedinys *pérver-smas* ('staigus kieno raidos, santvarkos pakeitimas ar pasikeitimas') gali sudaryti darybos opoziciją tiek su *pérversti*, tiek su *pėrsiversti*, taigi rašoma *pérver-smas* (: *pér(si)-versti*); dar analogiškai: *āpav-as* 'kuo apsiaunama, avalynė' (: *āp(si)avė*, *ap(si)-aūti*), *atram-à* 'daiktas, kuris remia ką arba į kurį kas remiasi, ramstis', 'atkalė', sport. 'rėmimasis, atsirėmimas' (: *at(si)remti*), *ātloš-as* 'kėdės, suolo ir kt. atrama, atkalė' (: *at(si)lōšti*), *póslink-is* 'padėties pokytis', 'pastebimas pokytis' (: *pa(si)slīnkti*), *núopeln-as* 'kas nupelnyta, užsitarnauta' (: *nu(si)peľno* / *nu(si)peľnė*, *nu(si)peľnyti*), *pašnek-ōvas*, *-ė* 'pašnekėsio dalyvis' (: *pa(si)šneka*, *pa(si)šnekėti*), *súokalb-is* 'susitarimas' (LKŽe) (: *su(si)kalba*, *su(si)kalbėti*) (daugiau žr. Urbutis 2009: 231–234)⁷².

3.4. Priešdėlių pakitimai

Priesagų ir galūnių vediniai dažnai daromi iš priešdėlinių veiksmažodžių. Kai kada darinyje priešdėlis pakinta, t. y. priešdėliai varijuoja. Svarbu suvokti, kad tai to paties priešdėlio variantai, o ne skirtingi priešdėliai⁷³, plg. darinių ir jų pamatinių žodžių priešdėlius⁷⁴:

⁷⁰ Vedinys *sąmokslas* turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (daugiau žr. 3.4).

⁷¹ Kai kurie iš darinių galėtų būti padaryti ir iš nesangrąžinių veiksmažodžių, tačiau semantiškai jie artimesni sangrąžinei formai.

⁷² Apie sangrąžos afiksą kaip pagalbinę žodžių darybos priemonę, sudėtinio darybos formanto dalį žr. 4.1.

⁷³ Tos pačios morfemos – priešdėlio ar priesagos – variantais laikomos tokia pat funkciją atliekančios darybinės morfemos, susijusios laisvosios arba papildomos distribucijos santykiu. Priešdėlių variantą paprastai lemia pozicija (apie morfemų varijavimą žr. Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 9–11).

⁷⁴ Pamatinio žodžio priešdėliai variantų eilėje rašomi pirmiausiai – jie ir yra pagrindinį priešdėlio variantą turintys žodžiai.

- 1) *ap-* / *api-* / *apy-*: *apýsak-a* (: *apsāko* / *apsākė*, *apsakýti*), *apýbraiž-a* (: *apibrėžti*)⁷⁵;
- 2) *at-* / *ata-* / *ati-* / *ato-*: *atābrad-as* (: *atbrìdo*, *atbrìsti*), *atātvar-as* (: *atitvėrti*), *atātrank-a* (: *atsitreñkti*)⁷⁶, *atótrūk-is* (: *atitrúkti*);
- 3) *į-* / *in-* / *im-*: *iñtak-as* (: *įteka*, *įtekėti*)⁷⁷, *iñpil-as* ‘pagalvės ar patalų plunksnų įpilamasis maišas’ (: *įpilti*);
- 4) *nu-* / *nuo-*: *núotrauk-a* (: *nutráukti* ‘nufotografuoti’), *núojaut-a* (: *nùjautė*, *nùjaūsti*), *núosėd-os* (: *nusėda* / *nusėdo*, *nusėsti*), *núotol-is* (: *nutòlti*), *núosprend-is* (: *nusprėndė*, *nusprėsti*), *núotyk-is* (: *nutikti*)⁷⁸, *núosmuk-is* / *núosmūk-is* (: *nusmùkti*)⁷⁹;
- 5) *pa-* / *po-*: *póils-is* (: *pàlsi*, *pailsėti*), *pólink-is* (: *paliñkti*), *póslink-is* (: *pa(si)sliñkti*), *póreik-is* (: *pareikėti* / *pareĩkti*)⁸⁰, *pósėd-is* (: *pasėdi*, *pasėdėti*), *póžiūr-is* (: *pažiūri*, *pažiūrėti*);
- 6) *pri-* / *prie-*: *príemaiš-a* (: *primaĩšo* / *primaĩšė*, *primaĩšyti*), *príespaud-a* (: *prispáudė*, *prispáusti*), *príelaid-a* (: *prilėido*, *prilėisti*), *príesaik-a* (: *prisíekti*), *príevol-ė* (: *privālo*, *privalėti*)⁸¹, *príeraš-as* (: *prirāšo* / *prirāšė*, *prirāšyti*);
- 7) *pra-* / *pro-*: *prótrūk-is* (: *pratrúkti*), *próverž-is* (: *prasiveřžti*), *próplėš-a* ‘praplyšusi vieta’ (: *praplýšti*)⁸², *prótirp-a* ‘vieta, kurioje yra nutirpęs sniegas arba ledas’ (: *pratiřpti* ‘kiek ištirpti’ (LKŽe));
- 8) *su-* / *są-* / *san-* / *sam-* / *suo-*: *sąsiuv-inis* (: *sùsiuva* / *susiùvo*, *susiúti*), *sámbrūzd-is* (: *subrùzdo*, *subrùzti* / *subruzdėti*)⁸³, *sámprat-a* (: *suprāto*, *suprāsti*), *sám būv-is* (: *subūva*, *subúti*), *sántyk-is* (: *sutikti*), *sąskryd-is*

⁷⁵ Vedinyje *apýbraiža* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁷⁶ Vediniuose *atābradas*, *atātvaras* ir *atātranka* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁷⁷ Plg. *įtak-a* išlaiko to paties pamatinio veiksmazodžio *įtekėti* priešdėlio formą. Vedinyje *iñtak-as* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁷⁸ Vedinyje *núotykis* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁷⁹ DLKŽ pateikti abu vedinių variantai – be šaknies balsių kaitos ir su šaknies balsių kaita (5.1).

⁸⁰ A. Parkerio (1994: 212) knygoje kaip pamatinis žodis nurodytas veiksmazodis *pareĩkti*. Iš esmės bet kuris iš veiksmazodžių gali eiti darybos pamatu (1.3).

⁸¹ Vediniuose *príelaida*, *príesaika* ir *príevolė* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁸² Vedinyje *próplėša* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁸³ Vedinio *sámbrūzdis* pamatiniais žodžiais galėtų eiti abu veiksmazodžiai (1.3); be to, šiame vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

- (: *suskrìdo, suskrìsti*), *sáqmon-è* (: *sumāno / sumānè, sumanýti*)⁸⁴, *sám-pil-as* ‘supilta miltų, javų ir kt. atsarga’, ‘dailiai supiltos žemės’ (: *supìl-ti*), *sáqstat-as* ‘greta sustatytų daiktų visuma’ (: *sustāto / sustātè, su-statýti*), *sáqsiaur-is* (: *susiaurėti*), *sántrump-a* (: *sutrùmpinti*)⁸⁵, *súokalb-is* ‘susitarimas’ (LKŽe) (: *susìkalba, susikalbėti*)⁸⁶;
- 9) *už-* / *užu-* / *užuo-*: *užùtèk-is* (: *ùžteka, užtekėti*), *užúolaid-a* (: *užlèido, užlèisti*)⁸⁷.

⁸⁴ Vediniuose *sántykis, sáqs krydis, sáqmonè* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁸⁵ Galūnių vediniai *sáqsiauris* ir *sántrumpa* remiasi trumpesniais pamatinių veiksmažodžių kamienais – priesagos *-ėti* ir *-inti* į vedinius nepereina (daugiau žr. 3.2).

⁸⁶ Į vedinį *súokalbis* pamatinio žodžio sangrąžos afiksas neperejo (daugiau žr. 3.3).

⁸⁷ Abiejuose vediniuose įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

4. DARYBOS FORMANTAS

4.1. Grynasis ir sudėtinis darybos formantas

Formantas yra visuma formalių darybos priemonių, kuriomis darinys skiriasi nuo pamatinio žodžio ar žodžių (Urbutis 2009: 247)⁸⁸. Darybos formantą gali sudaryti vienas afiksas – priešdėlis (1), priesaga (2), galūnė (3)⁸⁹. Toks formantas vadinamas **grynuoju**, pvz.:

- 1) *ati-dúoti* (: *dúoti*), *į-nešti* (: *nėšti*), *pó-dukra* (: *dukra*), *ne-deřlius* (: *deřlius*), *ne-gėras*, -à (: *gėras*, -à), *nebe-jáunas*, -à (: *jáunas*, -à), *pa-įlgas*, -a (: *įlgas*, -à), *ùž-pernai* (: *pėrnai*);
- 2) *nauj-aĩ* (: *naũjas*, -à), *suprañtam-ai* (: *suprañtamas*, -a), *kit-uř* (: *kitas*, -à);
- 3) *stìkl-ius* (: *stìklas*), *blōg-is* (: *blōgas*, -à), *trauk-à* (: *tráukti*), *pakil-ùs*, -ì (: *pakìlti*).

Daug dažniau dariniai turi **sudėtinį** darybos formantą, t. y. tokį, kuris, be pagrindinio afikso⁹⁰, dar turi ir kokią nors šalutinę darybos priemonę. Įsidėmėtina, kad darybos būdas nustatomas remiantis pagrindine darybos priemone. Itin dažnai pagalbinė darybos priemonė eina galūnė. Sudėtinį formantą gali sudaryti:

1. Pagrindinis afiksas **priesaga** ir pagalbinė darybos priemonė galūnė (tokie dariniai vadinami priesagų vediniais), pvz.: *aukó-toj-as*, -a (: *aukóti*), *netek-t-ìs* (: *netèkti*), *išleis-tùv-ės* (: *išléisti*), *ajer-ýn-as* (: *ājer-ras*), *vasar-în-is*, -ė (: *vāsara*), *liet-îng-as*, -a (: *lietùs*), *peñk-t-as*, -à (: *penkì*, -ios), *kel-er-ì*, -ios (: *kelì*, -ios).
2. Pagrindinis afiksas **priešdėlis** ir pagalbinė darybos priemonė galūnė (tokie dariniai laikomi priešdėlių vediniais), pvz.: *añt-kakl-is* (: *kāklas*),

⁸⁸ Plg. darybos formantas – tai „[d]arybos sandas, kuriuo darinys skiriasi nuo darybos pamato“ (Keinys 1999: 105). LKE (127) vartojamas terminas *darybos priemonė*.

⁸⁹ D. Barauskaitės (1985: 32) manymu, dūriniai grynojo formanto neturi. Ir iš tiesų, absoliuti dūrinių dauguma nuo pamatinių žodžių skiriasi galūne, labai didelė jų dalis turi jungiamuosius balsius. Grynuoju formantu sąlygiškai būtų galima laikyti, pavyzdžiui, dūrinį *žál-margas*, -à (: *žálas*, -à / *žalaĩ*, *márgas*, -à) – be jungiamojo balsio padaryto dūrinio galūnė sutampa su pamatinio žodžio galūne.

⁹⁰ Pagrindinis (darybos būdą lemiantis) afiksas (afiksai) dariniuose paryškinamas (-i).

pa-kel-ẽ (: *kėlias*), *ũž-jūr-is* (: *jūra*), *ũž-miest-is* (: *miestas*), *pó-žem-is* (: *žėmė*), *pró-vag-ė* (: *vagà*), *apý-graž-is*, -ė (: *gražus*, -i), *be-baĩm-is*, -ė (: *báimė*), *pó-nauj-is*, -ė (: *naũjas*, -à).

3. Pagrindinis afiksas **priešdėlis** ir pagalbinė darybos priemonė sangrąžos afiksas (tokie dariniai laikomi priešdėlių vediniais), pvz.: *pér-si-val-gyti* (: *válgyti*), *už-si-žiopsóti* (: *žiopsóti*)⁹¹.
4. Pagrindinė darybos priemonė **sandūra** ir pagalbinė darybos priemonė galūnė (tokie dariniai laikomi dūrinių). Kaip buvo minėta 2.4, dūriniai gali būti padaryti be jungiamojo balsio (a) arba su jungiamuoju balsiu⁹² (b):
 - a) *septyn-mỹl-is*, -ė (: *septynì*, -ios, *mylià*), *rāt-lank-is* (: *rātas*, *lañkas*), *sén-vag-ė* (: *sėnas*, -à, *vagà*), *vien-marškin-is*, -ė (: *víenas*, -à (*vienì*), *marškiniaĩ*), *nulėp-aũs-is*, -ė (: *nulėpti*, *ausis*);
 - b) *ginkl-a-neš-ỹs*, -ė (: *giñklas*, *nėšti*), *gandr-ã-lizd-is* (: *gañdras*, *lĩzdas*), *daug-ia-bùt-is* (: *daũg*, *bùtas*), *tušč-ia-vidùr-is*, -ė (: *tũščias*, -ià, *vi-durỹs*) (dar žr. Barauskaitė 1985: 29–30; plg. 5.5)⁹³.

4.2. Priesaga

Priesaga gali būti vienintelė darybos priemonė, t. y. grynasis formantas *ger-aĩ* (: *gėras*, -à), *ger-ỹn* (: *gėras*, -à) tipo dariniuose, bet daug dažniau priesaga eina kartu su galūne, t. y. priesaga yra sudėtinio formanto pagrindas, pvz.: *neš-ėj-as*, -a (: *nėšti*), *plauk-ĩk-as*, -ė (: *plaũkti*), *jūr-inink-as*, -ė (: *jūra*). Kartais priesaga įeina į tokį formantą, kur yra lygiavertė priešdėliui arba dūrybai (kalbant apie mišriojo darybos būdo darinius): pirmuoju atveju tai prefiksacijos-sufiksacijos dariniai, pavyzdžiui, *pra-meč-iuĩ* (: *mėtai*), antruoju atveju – kompozicijos-sufiksacijos dariniai, pavyzdžiui, *pel-ė-kau-t-ai* (: *pelė*, *káuti*).

Kai kurios priesagos varijuoja, bet ne visada lengva atskirti tos pačios priesagos variantus. Pavyzdžiui, tos pačios priesagos variantais laikytinos

⁹¹ Apie kai kur atskiru laikomą sangrąžinį darybos būdą rašyta 2 skyriuje, dar žr. 14.3.

⁹² Jungiamieji balsiai dūriniuose paryškinami.

⁹³ Apie kitokį šioje gramatikoje priešdėlių vediniais ir dūrinių laikomų darinių traktavimą minėta aptariant žodžių darybos būdus (žr. 2 skyrių). Daiktavardžių dūriniai aptariami 9.3, būdvardžių dūriniai – 10.3 poskyriuose.

veiksmažodžių abstraktų *-imas* ir *-ymas*, pvz.: *neš-ìmas* (: *nèšti*), *sup-ìmas* (: *sùpti*); *rāš-ymas* (: *rāšo* / *rāšė*, *rašýti*), *dār-ymas* (: *dāro* / *dārė*, *daryti*). Variantai yra deminutyvų priesagos *-elis*, *-ė* ir *-ėlis*, *-ė*, pvz.: *nam-ėlis* (: *nāmas*), *vaik-ėlis* (: *vaikas*); *sūnait-ėlis* (: *sūnaitis*), *vaikuž-ėlis* (: *vaik-ūžis*). Vienos priesagos variantais laikytinos ir atmainos *-svas*, *-a* bei *-švas*, *-a*, pvz.: *žāl-svas*, *-à* (: *žalias*, *-ià*), *pīlk-švas*, *-à* (: *pīlkas*, *-à*)⁹⁴. Išplėstinės priesagas (*-intelis*, *-ė*, *-uotinas*, *-ė* ir kt., pvz.: *nauj-īntelis*, *-ė* (: *naūjas*, *-à*), *vis-úotinas*, *-a* (: *vīsas*, *-à*)⁹⁵) reikia skirti nuo priesagų telkinių (kelių darybinių priesagų), pavyzdžiui, trijų darybos pakopų rezultatas *rūpintojėlis*, *-ė* turi tris atskiras darybos priesagas *-ėlis*, *-ė*, *-tojas*, *-a* ir *-inti(s)*: *rūpintoj-ėlis*, *-ė* (: *rūpintojas*, *-a*), *rūpin-tojas*, *-a* (: *rūpintis*), *rūp-intis* (: *rūpi*, *rūpėti*)⁹⁶.

4.3. Priešdėlis

Priešdėlis dažniau negu priesaga vienas pats eina darybos formantu. „Placiausia grynos prefiksacijos sfera – tai veiksmažodžių su priešdėliais daryba“ (Urbutis 2009: 259), pvz.: *at-áugti* (: *áugti*), *su-kviēsti* (: *kviēsti*), *pér-auklėti* (: *áuklėti*) ir kt. Dažnai vediniai daromi iš to paties pamatinio veiksmažodžio su įvairius reikšmės atspalvius suteikiančiais priešdėliais, pavyzdžiui, iš veiksmažodžio *eiti* išvesti *ap-eīti*, *į-eīti*, *iš-eīti*, *nu-eīti*, *pa-eīti*, *par-eīti*, *pér-eiti*, *pra-eīti*, *pri-eīti*, *su-eīti*, *už-eīti*. Daiktavardžių ir būdvardžių daryboje gryna prefiksacija daug retesnė. Vardažodžių daryboje dažnesnė tokia prefiksacija, kur priešdėlio pridėjimas eina kartu su galūnės (kaitybos paradigmos) keitimu, t. y. priešdėlis yra pagrindinė sudėtinio formanto dalis, o galūnė yra pagalbinė darybos priemonė (4.1), pvz.: *apý-aušr-is* (: *aušrà*), *be-dařb-is*, *-ė*

94 Su kuria konkrečiai priesagos atmaina padaromas darinys, priklauso nuo pamatinio žodžio: *-ymas* dedama tik prie veiksmažodžių, kurie bendratyje turi *-yti*, o būtojo kartinio laiko kamiene priesagos neturi; *-imas* dedama prie visų kitų veiksmažodžių. Priesaga *-elis*, *-ė* dedama prie daiktavardžių viensikiemenio kamieno, o *-ėlis*, *-ė* – prie kamieno, turinčio du ir daugiau skiemenų (apie priesagų variantus daugiau žr. Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 10–11, plg. Ružė 2008: 17).

95 Išplėstinės priesagos istoriškai susidarė tada, kai pamatinio kamieno pabaiga prisijungė toliau einančią priesagą. Sinchroniškai tokios priesagos smulkiau nebeskaidomos (žr. Urbutis 2009: 256–259).

96 Apie darybos pakopas žr. 1.4. Apie konkrečių kalbos dalių priesagų vedinius rašoma 9.1, 10.1, 11, 12, 13.1, 14.1.

(: *dárbas*), **pa**-*pilv-ẽ* (: *pĩlvas*), **pó**-*rũgšt-is*, -*ẽ* (: *rũgštũs*, -*ĩ*). Kaip minėta 2.5, priešdėlis būna ir mišriojo darybos būdo (prefiksacijos-sufiksacijos) formanto dalis, pvz.: **prieš**-*kar-ĩnis*, -*ẽ* (: *kãras*), **prieš**-*tánk-inis*, -*ẽ* (: *tánkas*), **pa**-*srov-iuiĩ* (: *srovẽ*)⁹⁷.

4.4. Galūnė

Galūnė gali būti vienintelė darybos priemonė, vienintelis afiksas, t. y. grynasis formantas *apžiūr-à* (: *apžiũri*, *apžiũrėti*), *greit-is* (: *greĩtas*, -*à*), *bail-ỹs*, -*ẽ* (: *bailũs*, -*ĩ*), *sẽn-is*, -*ẽ* (: *sẽnas*, -*à*), *stãl-ius* (: *stãlas*), *kib-ũs*, -*ĩ* (: *kĩbti*), *vakãr-is*, -*ẽ* (: *vãkaras*) tipo dariniuose, bet daug dažniau galūnė yra šalutinė darybos priemonė sudarant priešdėlių, priesagų vedinius arba dūrinius, pvz.: *peř-pet-ẽ* (: *petỹs*), *ãpskait-inink-as*, -*ẽ* (: *ãpskaità*), *burõk-lap-is* (: *burõkas*, *lãpas*)⁹⁸.

⁹⁷ Daugiau žr. Urbutis 2009: 259–260; plg. 3.4. Apie įvairių kalbos dalių priešdėlių vedinius rašoma 9.2, 10.2, 13.2, 14.2.

⁹⁸ Apie grynuosius ir sudėtinius formantus žr. 4.1, plg. 2. Apie daiktavardžių galūnių vedinius rašoma 9.1, būdvardžių vedinius – 10.1, skaitvardžių – 11, įvardžių – 12. Veiksmažodžiams šis darybos būdas nebūdingas.

5. DARYBOS MORFONOLOGINIAI REIŠKINIAI

5.1. Šaknies balsių kaita

Greitinant tiesioginiu darybos santykiu susijusius žodžius (pamatinį žodį ir darinį) matyti, kad darinys ir pamatinis žodis neretai skiriasi šaknies balsiais⁹⁹. Balsių kaita galima visų kalbos dalių žodžių darybos procese. Balsių kaitos įvairovė didelė, bet vienos iš šių kaitų dažnesnės, kitos retos:

- 1) *i* : *y*, plg. *ryšulỹs* (: *ri̯šti*)¹⁰⁰, *ryšỹs* (: *ri̯šti*), *gỹmis* (: *gi̯mti*), *skry̯dis* (: *skri̯do*, *skri̯sti*), *gylė* (: *gili̯s*, *-i̯*); *y* : *i*, plg. *septi̯ntas*, *-à* (: *septyni̯*, *-ios*);
- 2) *i* : *ie*, plg. *liēptas* (: *li̯pti*), *sniēgas* (: *sni̯gti*); *ie* : *i*, plg. *žvigdyti* (: *žvi̯ēgti*), *nemi̯gà* (: *nemi̯ēga*, *nemi̯egoti̯*);
- 3) *i* : *ė*, plg. *kēbė* ‘susikabinusi krūva’ (LKŽe) (: *kib̯ti*); *ė* : *i*, plg. *surikti* (: *rēkti*), *rikdyti* (: *rēkti*);
- 4) *i* : *e*, plg. *nértėti* (: *ni̯rto*, *ni̯rsti*; žr. ‘niršti’); *e* : *i*, plg. *virkdyti* (: *ve̯rkti*), *kilnóti* (: *kė̯lti*), *girdyti* (: *gė̯rti*);
- 5) *i* : *ei*, plg. *brėizgėti* ‘brigzti, spurti’ (LKŽe) (: *br̯igzti*), *gėi̯žėti* ‘rūgti’ (LKŽe) (: *gi̯žti*);
- 6) *i* : *a*, plg. *maršūs*, *-i̯* ‘greitai užmirštantis’ (: *mi̯ršti* ‘neišlaikyti atmintyje, neprisiminti’), *dárbas* (: *d̯irbti*), *ardýti* (: *ir̯ti*); *a* : *i*, plg. *miltai* (: *m̯alti*);
- 7) *i* : *ai*, plg. *kái̯šioti* (: *k̯išti*), *láipioti* (: *li̯pti*);
- 8) *i* : *o*, plg. *lomà* (: *li̯mti* ‘linkti, svirti’);
- 9) *i* : *u*, plg. *slu̯nkius*, *-ė* (: *sli̯nkti*);
- 10) *y* : *ie*, plg. *žiēdas* (: *ž̯ydi*, *ž̯dėti*), *lietūs* (: *ly̯ti*); *ie* : *y*, plg. *svi̯dis* ‘sviedimas; nusviedžiamas atstumas’ (: *s̯vi̯édė*, *s̯vi̯ėsti*), *dažās̯vydis* (: *dažai̯*, *s̯vi̯édė*, *s̯vi̯ėsti*), *s̯q̯lytis* (: *su(s̯i)li̯etė*, *su(s̯i)li̯ėsti*);
- 11) *y* : *ei*, plg. *plėi̯šėti* (: *ply̯šti*); *ei* : *y*, plg. *saulėlydis* (: *saulė*, *lėi̯dosi*, *lėi̯stis*);
- 12) *y* : *ai*, plg. *klaidà* (: *kl̯ýdo*, *kl̯ýsti*), *kláidžioti* (: *kl̯ýdo*, *kl̯ýsti*), *klaidinti* (: *kl̯ýdo*, *kl̯ýsti*);

⁹⁹ Aptariant kaitą, balsiai rašomi be sonantų – taip, kaip daroma G. Akelaitienės (1996), V. Urbučio (2009: 266–268) veikaluose. Siekiant pateikti kuo daugiau balsių kaitos atvejų pavyzdžių, parašytas ir vienas kitas bendrinei kalbai neįprastas (LKŽe fiksuotas) darinys. Daugiau šaknies balsių kaitos atvejų žr. minėtose G. Akelaitienės ir V. Urbučio knygose.

¹⁰⁰ Šaknies balsiai dariniuose ir jų pamatiniuose žodžiuose paryškunami.

- 13) *ie* : *ai*, plg. *pašai*pà (: *pašiēpti*), *grai*býti (: *griēbti*), *vai*šinti (: *viēši*, *viešēti*), *raid*à (: *riēda*, *riedėti* ‘eiti, slinkti (apie laiką, metus)’);
- 14) *é* : *y*, plg. *rýkauti* ‘tarpais rėkauti, šūkauti’, ‘tarpais surėkti’ (: *rēkti*), *slypėti* (: *slēpti*);
- 15) *é* : *e*, plg. *rēplės* (: *rēpti*), *e* : *ė*, plg. *tėkmė* (: *tēka*, *tekėti*), *núotėkis* (: *nuteka*, *nutekėti*);
- 16) *é* : *a*, plg. *saj*ūs, -i ‘skalsus sėti’ (LKŽe) (: *sėja* / *sėjo*, *sėti*), *šlakstýti* (: *šlēkti* ‘lieti, laistyti’);
- 17) *é* : *ai*, plg. *brái*žyti (: *brėžti*), *brai*žas (: *brėžti*), *apýbrai*ža (: *apibrėžti*);
- 18) *é* : *o*, plg. *sodinti* (: *sėsti*), *só*stas (: *sėti*);
- 19) *é* : *u*, plg. *sriu*bà (: *srēbti*)¹⁰¹;
- 20) *é* : *ū*, plg. *sriū*bčioti (: *srēbti*);
- 21) *é* : *uo*, plg. *úodas* (: *ėda* / *ėdė*, *ėsti*);
- 22) *e* : *a*, plg. *sag*à (: *sėgti*), *sagtis* (: *sėgti*), *našt*à (: *nėšti*), *vařtai* (: *vėrti*), *vařžtas* (: *veržti*), *pašalp*à (: *pašėlpti*), *pastab*à (: *pàstebi*, *pastebėti*), *pažang*à (: *pažeŋgti*), *pāšaras* (: *pašėrti*), *talk*à (: *telkti*), *trqš*à (: *tręšti*), *lañkas* (: *leñkti*), *nāras* (: *nėrti*), *vādas* (: *vėda* / *vėdė*, *vėsti*), *garbė* (: *geřbti*);
- 23) *ei* : *ai*, plg. *pākait*alas (: *pàkeitė*, *pakeĩsti*), *lai*đas (: *lėido*, *lėisti*), *saĩ*kas (: *sėikėti*)¹⁰², *išlaid*ūs, -i (: *išlėido*, *išlėisti*);
- 24) *a* : *o*, plg. *nakti*gonė (: *naktis*, *gāno* / *gānė*, *ganýti*), *grōžis* (: *gražūs*, -i), *grožýbė* (: *gražūs*, -i), *pašolýs* (: *pašálti*), *íprotis* (: *iprāto*, *ipràsti*), *išmonė* (: *išmāno* / *išmānė*, *išmanýti*); *o* : *a*, plg. *skabýti* (: *skōbti*);
- 25) *ai* : *ui*, plg. *ruĩšis* ‘raišis’ (: *raišti*)¹⁰³;
- 26) *au* : *u*, plg. *niekdžiugýs*, -ė (: *niekaĩ*, *džiaũgtis*), *pjudýti* (: *pjáutis*); *u* : *au*, plg. *kiáuras*, -à (: *kiùro*, *kiùrti*);
- 27) *au* : *ū*, plg. *šũkis* (: *šaũkti*), *pjūtis* (: *pjáuti*), *spūstis* (: *spáustis*); *ū* : *au*, plg. *sraun*us, -i (: *srúti*);
- 28) *o* : *ū*, plg. *smũgis* (: *smōgti*), *krūv*à (: *króvė*, *kráu*ti); *ū* : *o*, plg. *džiov*à (: *džiúvo*, *džiúti*);

101 Tokia darybos opozicija pateikta V. Urbučio (2009: 267) knygoje. G. Akelaitienė (1996: 34) daiktavardį *sriubà* sieja su veiksmažodžiu *sriaũbti*.

102 Galūnės -as vedinys *saĩkas* neišlaiko pamatinio veiksmažodžio priesagos -ėti (daugiau žr. 3.2).

103 Plg. tokią pat reikšmę turintis vedinys *raišis*, -ė išlaiko pamatinio žodžio šaknies balsį.

- 29) *o* : *uo*, plg. *klúonas* ‘trobesys javams krauti, klojimas’ (: *klóti*); *uo* : *o*, plg. *dosnùs*, *-ì* (: *dúoti*);
- 30) *u* : *ū*, plg. *mũšis* (: *mùšti(s)*), *pósũkis* (: *pa(si)sũkti*);
- 31) *u* : *uo*, plg. *guõlis* (: *gùli*, *guléti* / *gul̃ti*)¹⁰⁴; *uo* : *u*, plg. *čiužinėti* (: *čiuõžti*);
- 32) *ū* : *ui*, plg. *buitis* (: *bũti*)¹⁰⁵;
- 33) *uo* : *ū*, plg. *pačiũža* (: *pačiuõžti*).

5.2. Šaknies priebalsių kaita

Žodžių darybos proceso metu (daugiausia darant priesagų ir galūnių vedinius) kai kada pakinta ir šaknies priebalsiai¹⁰⁶:

- 1) *t* : *č*, plg. *račiukas*, *rāčius* (: *rātas*), *balčius* (: *báltas*, *-à*); *č* : *t*, plg. *bažnytinis*, *-ė* (: *bažnyčia*), *pėstininkas*, *-ė* (: *pėsčias*, *-ià*);
- 2) *d* : *dž*, plg. *puõdžius* (: *púodas*), *juõdžiukas* (: *júodas*, *-a*), *skuřdžius* (: *skurdūs*, *-i*), *smiřdžius* (: *smirdi*, *smirdéti*), *valdžia* (: *valdo* / *valdė*, *valdyti*); *dž* : *d*, plg. *pažõd̃inis*, *-ė* (: *pažodžiui*).

5.3. Morfemų sankloda

Morfemų sankloda (morfonologiniu mazgu) vadinamas gretimų morfemų susiliejimas¹⁰⁷, pavyzdžiui, priesagos *-sena* pradžia susilieja su šaknies pabaiga (t. y. s priklauso ir šakniai, ir priesagai) vediniuose *dr̃ĩ/s/ena* (: *dr̃ĩsti*), *plė/š/ena* (: *plėšti*)¹⁰⁸. Plg. darinius be morfemų susiliejo, kur s priklauso tik priesagai *-sena*: *eĩ-sena* (: *eĩti*), *mąstý-sena* (: *mąstýti*). Kai kurių priesagos *-ininkas*, *-ė* vedinių morfema *in* taip pat yra tiek pamatinio žodžio, tiek priesagos dalis, pvz.: *išimt/in/inkas*, *-ė* ‘išimtinės gavėjas, ėmėjas’ (: *išimtinė* ‘išlaikymas, duodamas tėvams vaikų, kurie perėmė iš jų ūkį’), *maš/in/inkas*, *-ė*

¹⁰⁴ Daiktavardžio *guõlis* darybos pamatu iš esmės gali eiti abu veiksmažodžiai (1.3).

¹⁰⁵ Darinio ir jo pamatinio žodžio sąsaja nebėra ryški, bet daiktavardis *buitis* dar laikomas priesagos *-tis* vediniu (Pakerys 1994: 196; Ambrazas 1993: 45).

¹⁰⁶ Šaknies priebalsiai dariniuose ir pamatiniuose žodžiuose paryškinami.

¹⁰⁷ Priekinės morfemos galas susilieja su tolesnės morfemos pradžia (Urbutis 2009: 275).

¹⁰⁸ Tokius darinius sunku skaidyti linijiniu būdu, todėl pasirenkami įvairūs morfemų sanklodos vaizdavimo būdai (daugiau žr. Urbutis 2009: 277).

(: *mašinà*), *òrd/in/inkas*, *-ė* (: *òrdinas*). Plg. to paties darybos tipo darinius be morfemų sanklodos, pvz.: *mišk-ininkas*, *-ė* (: *miškas*), *jūr-ininkas*, *-ė* (: *jūra*), *móksl-ininkas*, *-ė* (: *mókslas*).

5.4. Metatonija

Žodžių darybos procese nereta metatonija – kirčio ir priegaidės kaita. Metatonija yra prozodinių elementų (kirčio ir priegaidės) kaita bendrašakniuose žodžiuose. Viensikiemeniame darybos kamiene vyksta priegaidžių kaita, o daugiaskiemeniame (dviskiemeniame) kamiene – kirčio vietos kaita, plg. priešdėlio *be-* vedinius *bežiēdis*, *-ė*, *bepinīgis*, *-ė* ir jų pamatinius žodžius *žīedas*, *pīnigas*; priesagos *-inti* vedinius *vārginti*, *skaitmēninti* (galimas ir kitas variantas – *skaitmeninti*¹⁰⁹) ir jų pamatinius žodžius *vaīgti*, *skaitmenà*, *skaitmenq*.

Metatonija yra cirkumfleksinė, kai tvirtapradė pamatinio žodžio priegaidė (kitais žodžiais tariant, akūtas) darinyje virsta tvirtagale (cirkumfleksu), ir akūtinė, kai tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade. Dažnesnė cirkumfleksinė metatonija.

Nuo seno cirkumfleksinė metatonija reiškiasi šiais atvejais:

- a) būdvardžiuose, sudarytuose su priešdėliu *be-*, ir antruosiuose vardažodiniuose dūrinių dėmenyse, pvz.: *be-daībis* (: *dārbas*), *bendr-a-daībis* (: *beīdras*, *-à*, *dārbas*); *be-plaūkis* (: *plāukas*), *balt-a-plaūkis* (: *bāltas*, *-à*, *plāukas*); *be-šiīdis* (: *šiīdis*, *šiīdį*), *kiet-a-šiīdis* (: *kīetas*, *-à*, *šiīdis*, *šiīdį*);
- b) galūnės *-is* vediniuose: *geltōn-is* (: *geltónas*, *-à*), *stōr-is* (: *stóras*, *-à*), *šālt-is* (: *šāltas*, *-à*).

Sudarant naujus žodžius, ši metatonija ne visada dėsninga. Plg. polinkį kirčiuoti *be-kāmeris*, *-ė* 1 (: *kāmera* 1), *be-vīdpadis*, *-ė* 1 (: *vīdpadis* 1), *daug-ia-kāmeris*, *-ė* 1 (plg. *kāmera* 1), *dv-i-ātramis*, *-ė* 1 (plg. *ātramq*, *atramà* 3^b), *daug-ia-žānris*, *-ė* 1 (plg. *žānras* 1)¹¹⁰, *Áuk-sė* (: *áuksas*; vardas).

¹⁰⁹ Dėl kai kurių veiksmazodžių su priesaga *-inti* dvejojo kirčiavimo žr. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2013 m. spalio 3 d. protokolinį nutarimą Nr. PN-10 (k-15.1); <https://vlkk.lt/aktualiausios-temos/tartis-ir-kirciavimas/15-15-1-priesag-vksm?view=article&id=3811&-catid=23>

¹¹⁰ Žr. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2016 m. kovo 3 d. protokolinį nutarimą „Dėl sudurtinių ir su priešdėliu *be-* padarytų būdvardžių kirčiavimo“ Nr. Pn-1 (k-22); <https://vlkk.lt/aktualiausios-temos/tartis-ir-kirciavimas/22-sudurt-budv>

Ir cirkumfleksinė, ir akūtinė metatonija galimà daiktavardžiuose, pasidarytuose iš daiktavardžių (a), būdvardžių (b), veiksmazodžių (c), plg.:

- a) *kaĩn-ius* (: *kálnas*), *aĩt-inas* (: *ántis*), *vĩlk-ė* (: *viĺkas*);
- b) *mėnk-ė* (: *meĩkas*, -à), *mėil-ė* (: *meĩlus*, *meĩlų*) ir *maĩg-is* (: *márgas*, -à), *jaũn-is*, -ė (: *jáunas*, -à);
- c) *giĩn-klas* (: *gĩnti*), *bėg-is* (: *bėgti*), *švĩlp-a* (: *švĩlpti*), *bũrb-a* ‘kas daug kalba, burba’ (LKŽe) (: *buĩba*, *burbėti*).

Kirčio vietos kaitos pavyzdžiai: *be-asmėnis*, -ė (: *asmeĩs*, *asmenį*, *asmuō*), *asmėn-vardis* (: *asmeĩs*, *asmenį*, *asmuō*, *vardas*), *riešũt-medis* (: *riešũtas*, *mėdis*; galimas ir variantas *riešũtmedis*)¹¹¹; *Pa-nemũnė* (: *Nėmunas*), *vasār-is* (: *vāsa-ra*), *vienĩš-ius*, -ė (: *vĩenišas*, -à) arba *vien-išius*, -ė (: *vĩenas*, -à)¹¹², *lietũv-is*, -ė (: *Lietuvà*, *Lietuvq*), *vidur-kis* (: *vidurỹs*, *vĩduri*), *gelėž-tė* (: *geležĩs*, *gėležĩ*).

Metatonija yra pagalbinė žodžių darybos priemonė – jos vaidmuo panašus į šaknies balsių kaitos: tiek balsių kaita, tiek metatonija neapima visų vieno ar kito darybos tipo (apie juos žr. 6.3) darinių, t. y. su tuo pačiu darybos formantu padaryti dariniai gali išlaikyti pamatinio žodžio kirtį ir priegaidę, bet gali būti ir su įvykusia metatonija. (Daugiau apie reiškinį žr. Mikulėnienė 2005, plg. KTŽ: 124; LKE: 350; Barauskaitė 1985: 24–25, 34–35; Barauskaitė, Čepaitienė, Mikulėnienė, Pabrėža, Petkevičienė 1995: 172–180; Kazlauskaitė 2016.)

5.5. Dūrinių jungiamieji balsiai

Tarp dūrinio pirmojo ir antrojo sandų dažnai galima išskirti balsinį elementą, kuris vadinamas *jungiamuoju balsiu*. Dūrinių dėmenys gali būti jun-

111 Žr. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2004 m. balandžio 1 d. rekomendaciją „Dėl kai kurių sudurtinių daiktavardžių kirčiavimo“ Nr. 8 (k-8); <https://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-kai-kuriu-sudurtiniu-daiktavardziu-kirciavimo>; dar plg. 2017 m. gruodžio 14 d. protokolinį nutarimą Nr. PN-14 (k-8.1, k-8.2, k-8.3) dėl Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2004 m. balandžio 1 d. rekomendacijos Nr. 8 (k-8) „Dėl kai kurių sudurtinių daiktavardžių kirčiavimo“ pakeitimo; <https://vlkk.lt/aktualiausias-temos/tartis-ir-kirciavimas/8-sudurt-dktv>

112 Asmens pavadinimas *vienĩšius*, -ė yra darinys su paraleliniais pamatiniais žodžiais (apie juos žr. 1.3): darybos pamatu gali eiti tiek *vĩenišas*, -à, tiek *vĩenas*, -à (Ambrasas 2000: 189). Darybos opozicijos pasirinkimas lemia žodžių darybos būdą (2): pirmuoju atveju žodis yra galūnės -a, antruoju – priesagos -išius, -ė vedinys.

giami balsiais (dvibalsiu) *-a-* / *-ia-*, *-i-*, *-o-* / *-io-*, *-u-* / *-iu-*, *-ė-*, *-y-*, *-ū-* / *-iū-*, *-uo-* (plg. 2.4, „Morfologijos“ dalies 1.2.7). Dėl jungiamojo balsio vaidmens žodžių daryboje nėra vienos nuomonės, tačiau, reikia pasakyti, kad šio balsio darybos funkciją įžiūrėti sunku – jungiamojo balsio fakultatyvumą pirmiausia iliustruoja tai, kad to paties darybos tipo¹¹³ dūriniai gali būti sudaryti ir su jungiamuoju balsiu, ir be jo, pavyzdžiui, iš dviejų daiktavardžių padaryti *auks-a-širdis*, *-ė* (: *áuksas*, *širdis*), *turg-ã-vietė* (: *tuřgas*, *vietà*) turi jungiamuosius balsius, o analogiškos darybos dūriniai iš dviejų daiktavardžių *met-raštis* (: *mėtai*, *rãštas*), *naujien-laiškis* (: *naujiena*, *láiřkas*) padaryti be jungiamojo balsio; iš būdvardžio ir daiktavardžio padarytų dūrinių *ger-a-būdis*, *-ė* (: *gėras*, *-à*, *būdas*), *sen-a-mādis*, *-ė* (: *sėnas*, *-à*, *madà*) dėmenis jungia balsis *-a-*, o analogiškų dūrinių *bráng-akmenis* (: *brangùs*, *-ì*, *akmeñs*, *akmuō*), *sén-vagė* (: *sėnas*, *-à*, *vagà*) dėmenys sujungti be jungiamojo balsio. Dar daugiau – iš tų pačių pamatinių žodžių dūrinių galima padaryti ir su jungiamuoju balsiu, ir be jo, pavyzdžiui, *balt-galvis*, *-ė* ir *balt-a-galvis*, *-ė*; abu dūriniai remiasi būdvardžiu *báltas*, *-à* ir daiktavardžiu *galvà* (apie darybinius variantus žr. 8 skyriuje).

Daiktavardžių dūrinių daryboje iš jungiamųjų balsių dažniausias *-a-*, toliau pagal dažnumą eina *-ia-*, *-i-*, *-o-*, *-u-*, *-ė-*, *-y-*, *-ū-*, *-io-*, *-iu-*, *-uo-* (Keinys 1999: 73). Būdvardžių dūrinių dėmenys dažniausiai jungiami su *-a-* ir *-ia-* (Keinys 1999: 81; plg. DLKG 2005: 228; Urbutis 2009: 280). Jungiamasis balsis neretai sutampa su dūrinio pirmojo sando pamatinio žodžio kamiengaliu, bet tai yra polinkis, ne taisyklė¹¹⁴. Taigi aiškių dėsingumų, kokį jungiamąjį balsį turi ar jo neturi vieno ar kito tipo dūriniai, nėra. Vis dėlto galima pasakyti, kad ne paskutinį vaidmenį čia vaidina artikuliacinis patogumas.

Minėtina, kad darybos proceso metu neretai įvyksta **keletas pakitimų**, t. y. darinys ir pamatinis žodis skiriasi šaknies balsiu ar (ir) priebalsiu, sangrąža, priešdėlio variantu, kirčiu, priegaide ir pan., plg. galūnių vedinius (daiktavardžius) ir jų pamatinius žodžius (veiksmažodžius): *atāskait-a* (: *atsi-*

¹¹³ Apie darybos tipus rašoma 6.3, įvairūs daiktavardžių ir būdvardžių dūrinių tipai aptarti 9.3, 10.3.

¹¹⁴ Apie daiktavardžių dūrinių įvairių tipų (dūrinių iš dviejų daiktavardžių, iš būdvardžio ir daiktavardžio ir kt.) jungiamųjų balsių parinkimo ypatumus žr. DLKG 2005: 153, 155, 157, 159–160, 161, 163–165.

skaĩto / atsiskaĩtė, atsiskaitýti), apývart-a (: ap(sì)vertė, ap(si)veřsti), núotaik-a (: nu(si)teĩkti), príeglaud-a (: pri(sì)glaudė, pri(si)glaũsti), príasag-a (: prisėg-ti), sándraug-a (: susidraugáuti, susidraugáuja, susidraugãvo), sámbrūzd-is (: subrūzdo, subrūzti), įmon-ė (: įmãno / įmãnė, įmanýti), núomon-ė (: nu(si)-mãno / nu(si)mãnė, nu(si)manýti), sántyk-is (: sutikti), pósūk-is (: pa(si)sùkti), núopeln-as (: nusipel̃no / nusipel̃nė, nusipelnýti)¹¹⁵ ir kt.

¹¹⁵ Daug galūninės darybos daiktavardžių su įvairiais morfonologiniais pakeitimais pateikta A. Pakerio (1994: 205, 212, 216–217) knygoje.

6. DARYBINĖ REIKŠMĖ

Daug lietuvių kalbos žodžių turi leksinę ir gramatinę reikšmę (pirmiausia, kaitomi žodžiai). Dariniai turi ne tik leksinę, gramatinę, bet ir **darybinę** (arba **darybos**) reikšmę¹¹⁶. Žodžio darybinė reikšmė, dar vadinama *darinio struktūrine reikšme*, – tai reikšmė, išeinanti iš darinio struktūrinių sandų (pamatinio žodžio ar pamatinių žodžių, formanto) ir jų santykio. Kitaip tariant, darybinė reikšmė yra apytikrė žodžio sandaros rodoma semantinė schema (Keinys 1999: 20–22; Urbutis 2009: 173; LKE: 127).

6.1. Darybinės ir leksinės reikšmės santykis

Darinio darybinės ir leksinės reikšmės santykis nevienodas. Būdingiausi trys šio santykio atvejai:

1. Dažniausiai darybinė reikšmė yra **abstraktesnė (platesnė)** už leksinę reikšmę (t. y. leksinė reikšmė konkretesnė, siauresnė, tarsi dalinė, palyginti su darybine reikšme), pavyzdžiui, darinio *kirtiklis* darybinė reikšmė yra „įrankis kirsti (tai, kuo kertama)“, o DLKŽ pateiktos trys šio darinio reikšmės: 1. ‘įrankis įšalusiai žemei, ledams ir kt. kirsti, kirstuvas’, 2. ‘odų supjovimo prietaisas’, 3. ‘slidi, gelsva žuvelė, turinti tris poras ūselių ir šonuose tamsių dėmių eilę (*Cobitis taenia*)’; darinio *ruošinys* darybinė reikšmė „kas paruošta“, o leksinė konkretesnė – ‘medžiagos gabalas gaminiui; pusgaminiš’; darinio *daržininkas*, –ė darybinė reikšmė „tas, kas rūpinasi daržu“, o leksinės: 1. ‘kas daržą prižiūri ar verčiasi daržovių auginimu’, 2. psn. ‘mažažemis, sklypininkas’; darinio *storžiūvis*, –ė darybinė reikšmė – „tas, kieno stora žievė“, o leksinė – ‘nemandagus, neišauklėtas žmogus, stačiokas’.
2. Darybinė ir leksinės reikšmės **sutampa**. Pirmiausia tai veiksmažodžių ir vardažodžių abstraktai, pvz.: *abejėjimas*, *nešimas*, *sākymas*, *baltumas*, *kvailystė*. Tačiau (kaip matyti žodynuose) greta abstrakčios reikšmės tokie dariniai neretai turi ir konkrečią (konkretesnę) reikšmę, nuto-

¹¹⁶ Mokslinėje literatūroje, gramatikose vartojami terminai *darybos* (žr. KTŽ: 43; Urbutis 2009) ir *darybinė reikšmė*. Šioje gramatikoje vartojamas terminas *darybinė reikšmė*, labiau derantis prie *leksinės, gramatinės reikšmės* (žr. Kniūkšta 1998). Terminas *darybinė reikšmė* vartojamas DLKG 2005, taip pat ir E. Jakaitienės (1973) knygoje.

lusią nuo darybinės reikšmės, pavyzdžiui, *gražybė* turi dvi reikšmes: 1. ‘gražumas’; 2. ‘gražus daiktas; graži būtybė’¹¹⁷. Kartais ir kitų darinių darybinė reikšmė nesiskiria nuo leksinės, pvz.: *apklōtas* ‘kuo ap(si)-klojama’, *beldėjas*, *-a* ‘kas beldžia’ (BLKŽ), *baltaōdis*, *-ė* ‘kuris su balta oda’, *šviėsmėlynis*, *-ė* ‘šviesiai mėlynas’.

3. Kartais darybinė reikšmė yra **siauresnė (konkretesnė)** už leksinę reikšmę. Pavyzdžiui, darinio *pieštukas* darybinė reikšmė – „priemonė piešti“; o leksinė reikšmė platesnė – reikšmės apibrėžtyje nurodoma, kad šia priemone galima ne tik piešti, bet ir rašyti (‘grafito lazdelė, ppr. įtaisyta medžio kotelyje, skirta piešti arba rašyti’); dūrinio *rañkšluostis* darybinė reikšmė – „kuo šluostomos rankos“; leksinė – ‘pailgas, siauras audeklo gabalas rankoms, veidui šluostyti’ (plg. reikšmę BLKŽ – ‘pailgas, siauras, drėgmę sugeriantis audeklo ar popieriaus gabalas kūnui, indams ar kt. šluostyti’); darinio *rinkinys* darybinė reikšmė – „tai, kas surinkta“; o leksinės reikšmės yra trys: 1. ‘kas surinkta, kolekcija; kompletas’, 2. ‘surinktas tekstas’, 3. ‘raštuotas audeklas, marginys’; darinio *stālius* darybinė reikšmė – „kas dirba stalus“; leksinė – ‘meistras, dirbantis baldus’¹¹⁸.

Darybinė reikšmė yra toks pat realus dalykas, kaip ir gramatinė ar leksinė reikšmė, bet kartais nuo pastarosios sunkokai atskiriama. Suvokti darybinę reikšmę padeda specialūs mįslių žodžiai, t. y. žodžiai, turintys gramatinę ir darybinę reikšmes, bet neturintys leksinės reikšmės (sužinoti leksinę reikšmę čia lygu įminti mįslę), pvz.: „Karo *karikas*, tupi *tupikas*, kad *karikas* nekarotų, tai *tupikas* netupėtų (– lašiniai ir katinas)“ (Urbutis 2009: 174; plg. LKE: 127–128). Leksinės reikšmės neturinčių, bet turinčių darybinę reikšmę žodžių darybinės reikšmės: *karikas* – „tas, kas karo“, *tupikas* – „tas, kas tupi“. Taigi darinys (skirtingai nuo pirminio žodžio) turi ne tik gramatinę, leksinę, bet ir darybinę reikšmę, pvz., žodžio *āpavas* gramatinės reikšmės: daiktavardis, vyriškoji giminė, vienaskaitos vardininkas, darybinė reikšmė – „tai, ku

¹¹⁷ Tai ypač akivaizdu BLKŽ, kur visi abstraktai pateikiami antraštiniais žodžiais ir nurodoma jų reikšmė (–ės), pvz.: *abstraktybė* 1. vns. ‘(ppr. didelis) abstraktumas’, 2. ‘labai abstraktus dalykas’, *ankštybė* 1. ‘(ppr. didelis) ankštumas’, 2. ‘vieta, kur labai ankšta, trūksta erdvės; sin. ankštuma’.

¹¹⁸ Tokia reikšmė pateikta DLKŽ, BLKŽ kol kas daiktavardžio *stalius* straipsnio nėra. Iš tiesų galūnės *-(i)us* vedinio *stalius* reikšmė dar platesnė negu nurodyta DLKŽ – staliumi vadinamas asmuo, kuris ne tik dirba, bet ir tvarko, prižiūri baldus ir kt. daiktus.

ap(si)aunama“; leksinė reikšmė – ‘kuo apsiaunama, avalynė’; žodžio *vilkiko* (vienaskaitos vardininkas *vilkikas*) gramatinės reikšmės: daiktavardis, vyriškoji giminė, vienaskaitos kilmininkas, darybinė reikšmė – „tai, kuo velkama“; leksinė reikšmė – ‘traktorius, kita mašina ar laivas kam vilkti’; *lakavaū* (bendratis *lakúoti*) gramatinės reikšmės: veiksmažodis, tiesioginės nuosakos būtojo kartinio laiko vienaskaitos 1 asmuo, darybinė reikšmė – „dengti laku“; leksinės reikšmės dvi: 1. ‘dažyti, tepti laku’; 2. prk. ‘pagražintai vaizduoti’.

6.2. Darybinės reikšmės abstrakcijos laipsniai

Pagal abstrakcijos laipsnį darybinė reikšmė yra **individuali, grupinė, darybos tipo, kategorinė** (darybos kategorijos / darybos klasės). Individualią darybinę reikšmę turi kiekvienas darinys, pvz.: *mókytojas* „tas, kas moko“; *pjáutuvas* „įrankis pjauti; tai, kuo pjaunama“; *saugyklà* „vieta, kurioje kas saugoma“; *ùžrašas* „tai, kas užrašyta“; *pastógė* „vieta po stogu“, *takāžolė* „ant tako auganti žolė“, *šluotkotis* „šluotos kotas“ (KTŽ: 43; Keinys 1999: 20)¹¹⁹. To paties darinio darybinė reikšmė gali būti nusakoma konkrečiau ir abstrakčiau, pavyzdžiui, darinio *arklidė* individuali darybinė reikšmė yra „arklių tvartas“, darinio *žqsidė* – „žąsų tvartas“. Abiejų šių darinių (kaip ir analogiškų *karvidė*, *avidė*...) darybinė reikšmė gali būti nusakoma bendriau, pavyzdžiui, „tvartas darybos pamatu (pamatiniu daiktavardžiu) pasakyties naminiam gyvuliams ar paukščiams laikyti“ – tai **grupinė** darybos reikšmė. Dar abstraktesnė yra **darybos tipo reikšmė**. Pavyzdžiui, visų priesagos *-idė* vedinių, padarytų iš daiktavardžių (*arklidė*, *žqsidė*, *karvidė*, *avidė*, *šunidė*, *mėšlidė*, *sėklidė*, *žvakidė*...), darybos tipo reikšmė galėtų būti nusakoma kaip „vieta, kur yra tai, kas pasakyta pamatiniu daiktavardžiu“. Bet vietas pavadina ne tik iš daiktavardžių, bet ir iš veiksmažodžių (1) bei būdvardžių (2) padaryti dariniai, kurie taip pat turi darybos tipo reikšmę, pvz.:

¹¹⁹ Atkreiptinas dėmesys į nevienodai suprantamą grupinę darybos reikšmę: Keinys (1999: 20–21, 107, 109) skiria individualiąją (atskirąją), grupinę ir bendrąją (kategorinę) darybinę reikšmę, kur grupinė reikšmė tapatinama su darybos tipo reikšme. LKE (128–129) skiriamos individualios (atskirų darinių) ir apibendrintos (grupinės) darybos reikšmės, o iš pastarųjų kaip itin svarbios nurodomos *darybos tipo* ir *darybos kategorijos* reikšmės. V. Urbutis (2009: 188–192) rašo apie individualią, grupinę, tipo, kategorijos darybos reikšmę (t. y. grupinė ir tipo darybos reikšmės netapatinamos). Matyt, reikia pritarti V. Urbučiui, nes kartais grupinę ir tipo darybinės reikšmės galima atskirti.

- 1) iš veiksmažodžių su priesaga *-ykla* padarytų vedinių (*čiuožyklà, kepyklà, mokyklà...*) reikšmė galėtų būti nusakoma kaip „vieta, kurioje atliekamas pamatiniu veiksmažodžiu pasakytas veiksmas“;
- 2) iš būdvardžių su priesaga *-ovė* padarytų vedinių (*ramóvė, šventóvė, tvirtóvė...*) reikšmė galėtų būti nusakoma kaip „vieta, pasižyminti pamatiniu būdvardžiu pasakyta ypatybe“.

Visų šių vietas pavadinančių vedinių iš daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių darybinė reikšmė gali būti nusakoma dar abstrakčiau, t. y. **kategorinė reikšmė**, pavyzdžiui, kaip „vieta, susijusi su tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ (tokią abstrahuotą kategorinę reikšmę turi minėtų *-idė, -ykla, -ovė* darybos tipų dariniai). Taigi kategorinė reikšmė sieja skirtingų darybos formantų darinius, vienijamus apibendrintos darybinės reikšmės ir numatytos pamatinių žodžių kalbos dalies (kalbos dalių) (daugiau žr. 6.3).

Kartais darybos tipo reikšmė iš esmės nesiskiria nuo kategorinės reikšmės, pavyzdžiui, *-imas / -ymas* dariniai iš veiksmažodžių (*lupimas, nešimas, sukimas, mąstymas, rąšymas, sākymas*) „savo tipo reikšmė kartu reprezentuoja gryniausio pavidalo kategorinę veiksmažodžių abstraktų reikšmę. Tipo viduje čia negalima išskirti nė kokių nors dalinių darybos reikšmių, priklausančių nuo pamatinių veiksmažodžių semantikos“ (Urbutis 2009: 191).

Tokią pat darybinę reikšmę neretai turi ne vienas darinys, pavyzdžiui, darybinę reikšmę „miela, maža saulė“ turi skirtingiems darybos tipams priklausančios deminutyvai *saulėlė, saulūtė, saulūžė, saulýtė*. Darybinę reikšmę „veiksmas, kai verkiama“ turi skirtingų darybos tipų veiksmų pavadinimai *verkimas, veĩksmas*. Darybinę reikšmę „tas, kas svajoja“ turi veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų darybos kategorijos skirtingų darybos tipų dariniai *svajótojas, -a, svajóklis, -ė*, o darybinę reikšmę „kas, kuris zirzia“ turi tos pačios darybos kategorijos skirtingų tipų dariniai *ziržalas, zirza, ziržėklis*. Darybinę reikšmę „ne visai juodas“ turi skirtingų darybos tipų būdvardžiai *juóšvas, -à, juodókas, -a*. Darybinę reikšmę „labai mažas“ turi skirtingų darybos tipų deminutyviniai būdvardžiai *mažýtis, -ė, mažiũkas, -ė, mažiũlis, -ė*. Darybinę reikšmę „ne kartą užsimerkti ir atsimerkti“ turi veiksmažodžiai *mirkšėti, mĩrkčioti* ir pan. Tokią pat (arba panašią) leksinę reikšmę ir tokią pat kategorinę reikšmę turintys skirtingų darybos tipų dariniai yra darybiniai sinonimai. Jų itin gausu daiktavardžių darybos kategorijų viduje¹²⁰.

6.3. Žodžių darybos sistemos vienetai (darybos tipas, darybos kategorija)

Pagrindiniu žodžių darybos sistemos vienetu paprastai laikomas **darybos tipas** – abstrakti žodžių su(si)darymo formali ir semantinė schema. Tam pačiam darybos tipui priklauso dariniai, sutampantys trimis pagrindiniais darybos diferenciniais (skiriamaisiais) požymiais: 1) kategorine darybos reikšme, 2) darybos formantu, 3) pamatinių žodžių kalbos dalimi (ar dalimis) (žr. LKE: 129, Keinys 1999: 107; Urbutis 2009: 293–294; plg. Jakaitienė 2010: 257). Pastarasis požymis reiškia, kad darybos tipas numato tam tikrą pamatinio žodžio (pamatinių žodžių) kalbos dalį (žr. 4 lentelę) arba (rečiau) keletą kalbos dalių (žr. 5 lentelę). Pavyzdžiui, tam pačiam darybos tipui priklauso iš veiksmažodžių su priesaga *-imas* padaryti veiksmų pavadinimai, tam pačiam darybos tipui priklauso iš veiksmažodžių su priesaga *-sena* padaryti veiksmų pavadinimai, tam pačiam darybos tipui priklauso iš veiksmažodžių su priesaga *-tojas, -a* padaryti veikėjų pavadinimai, tam pačiam darybos tipui priklauso iš veiksmažodžių su priesaga *-tuvas* padaryti įrankių pavadinimai, tam pačiam darybos tipui priklauso iš veiksmažodžių su galūne *-(i)a* padaryti veiksmų pavadinimai, tam pačiam darybos tipui priklauso dūriniai iš dviejų daiktavardžių, tam pačiam darybos tipui priklauso iš būdvardžių su priešdėliu *apy-* padaryti vediniai ir t. t. (pavyzdžių žr. 4 lentelėje).

4 lentelė. Darybos tipai, numatantys tik tam tikrą pamatinio žodžio (pamatinių žodžių) kalbos dalį

Darybos tipas	Darinių pavyzdžiai
<i>-imas</i>	<i>abejėjimas</i> (: <i>abejėjo, abejoti</i>), <i>adresavimas</i> (: <i>adresavo, adresuoti</i>), <i>badavimas</i> (: <i>badavo, badauti</i>), <i>bendravimas</i> (: <i>bendravo, bendrauti</i>), <i>buvimas</i> (: <i>buvo, būti</i>), <i>dainavimas</i> (: <i>dainavo, dainuoti</i>), <i>ėjimas</i> (: <i>ėjo, eiti</i>), <i>metimas</i> (: <i>mėta / mėtė, mėsti</i>)
<i>-sena</i>	<i>eisena</i> (: <i>eiti</i>), <i>galvosena</i> (: <i>galvoti</i>), <i>laikysena</i> (: <i>laikytis</i>), <i>mąstysena</i> (: <i>mąstyti</i>), <i>rašysena</i> (: <i>rašyti</i>)
<i>-tojas, -a</i>	<i>bandytojas, -a</i> (: <i>bandyti</i>), <i>daigintojas, -a</i> (: <i>daiginti</i>), <i>gėlbėtojas, -a</i> (: <i>gėlbėti</i>), <i>keliautojas, -a</i> (: <i>keliauti</i>), <i>rašytojas, -a</i> (: <i>rašyti</i>)

Darybos tipas	Darinių pavyzdžiai
-tuvas	<i>barstytùvas</i> (: <i>barstýti</i>), <i>drėkintùvas</i> (: <i>drėkinti</i>), <i>gesintùvas</i> (: <i>gesinti</i>), <i>laistytùvas</i> (: <i>láistyti</i>), <i>smulkintùvas</i> (: <i>smulkinti</i>)
-(i)a	<i>ištuoka</i> (: <i>iš(si)tuōkti</i>), <i>pajuokà</i> (: <i>pàjuokė</i> / <i>pajuōkia</i> , <i>pajuōkti</i>), <i>traukà</i> (: <i>tráukti</i>), <i>kančią</i> (: <i>keñčia</i> , <i>kentėti</i>) ¹²¹
daiktavardis + daiktavardis	<i>blauzdikaulis</i> (: <i>blauzdà</i> , <i>káulas</i>), <i>dujókaukė</i> (: <i>dùjos</i> , <i>káuķė</i>), <i>kraujągyslė</i> (: <i>kraūjas</i> , <i>gýsla</i>), <i>jūrvėjis</i> (: <i>jūra</i> , <i>vėjas</i>)
apy-	<i>apýaiškis</i> , -ė (: <i>áiškus</i> , -i), <i>apýankstis</i> , -ė (: <i>ankstùs</i> , -i), <i>apýaukštis</i> , -ė (: <i>áuķstas</i> , -à), <i>apýbaltis</i> , -ė (: <i>báltas</i> , -à)

„Dariniai, kurie nesutampa savo kategorine darybos reikšme, laikomi skirtingų darybos tipų reprezentantais net ir tada, kai kitais dviem pagrindiniais požymiais (darybos pamato leksiniu gramatiniu pobūdžiu ir darybos formantu) jie yra vienodi“ (Urbutis 2009: 296), pavyzdžiui, *bulviena* (‘dirva, kur augo bulvės’) ir *kiauliena* (‘kiaulės mėsa’) – pirmasis pavadinama vietą, o antrasis yra mėsos pavadinimas; *paukštynas* (1. ‘įmonė, auginanti naminius paukščius’, 2. ‘paukštidė’) ir *paukštynas* (‘menkas, prastas paukštis’ (LKŽe)) – pirmasis pavadinama vietą, antrasis yra menkinamasis paukščio pavadinimas (deminutyvas).

Kita vertus, kaip minėta šio poskyrio pradžioje, tam pačiam darybos tipui gali priklausyti ir iš skirtingų kalbos dalių padaryti dariniai, t. y. pamatinių žodžių priklausymas skirtingoms kalbos dalims nebūtinai reiškia, kad darybos tipai skirtingi. Pirmiausia tai pasakytina apie darinius, kurie daromi iš vardažodžių. Pavyzdžiui, tam pačiam priesagos *-umas* darybos tipui priklauso vediniai iš būdvardžių ir dalyvių; tam pačiam priesagos *-ininkas*, *-ė* tipui priklauso vediniai iš įvairių vardažodžių – daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių; tam pačiam darybos tipui priklauso priesagos *-ynė* vediniai, padaryti iš daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių (pavyzdžių žr. 5 lentelėje)¹²².

121 Vedinyje *kančią* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

122 Kai kada skirtingų darybos tipų vediniais laikomi skirtingas galūnes ir formaliai tokią pat priesagą turintys vediniai, pvz.: *-ynas* ir *-ynė*, *-lius* ir *-lė*, *-smas* ir *-smė*, *-šis*, *-ė* ir *-šas*, *-ė* (DLKG 2005: 96, 98, 122, 133, 134). Tai dar kartą rodo, kad galūnė kaip šalutinė darybos priemonė žodžių darybos procese yra svarbi (apie sudėtinius formantus žr. 4.1).

5 lentelė. Darybos tipai, numatantys ne vieną pamatinio žodžio (pamatinių žodžių) kalbos dalį

Darybos tipas	Darinių pavyzdžiai
-umas	<i>baltumas</i> (: <i>báltas</i> , -à), <i>gražumas</i> (: <i>gražùs</i> , -ì), <i>našumas</i> (: <i>našùs</i> , -ì), <i>naujumas</i> (: <i>naùjas</i> , -à)
	<i>lankomumas</i> (: <i>laňkomas</i> , -a, <i>lankýti</i>), <i>suprantamumas</i> (: <i>supraňtamas</i> , -a, <i>supràsti</i>)
-ininkas, -ė	<i>amatiniňkas</i> , -ė (: <i>āmatas</i>), <i>džiōvininkas</i> , -ė (: <i>džiovà</i>)
	<i>blaiviniňkas</i> , -ė (: <i>blaivùs</i> , -ì), <i>privātininkas</i> , -ė (: <i>privatùs</i> , -ì)
	<i>pìrmininkas</i> , -ė (: <i>pìrmas</i> , -à), <i>aňtrininkas</i> , -ė (: <i>aňtras</i> , -à)
	<i>saviniňkas</i> , -ė (: <i>sàvo</i>)
-ynė	<i>durpỹnė</i> (: <i>dùrpės</i>), <i>molỹnė</i> (: <i>mólis</i>), <i>usnỹnė</i> (: <i>usnìs</i>)
	<i>dykỹnė</i> (: <i>dýkas</i> , -à), <i>tankỹnė</i> (: <i>tánkus</i> , -ì), <i>žydrỹnė</i> (: <i>žýdras</i> , -à)
	<i>lindỹnė</i> (: <i>liňdo</i> , <i>lįsti</i>), <i>maudỹnė</i> (: <i>máudo(si)</i> , <i>máudė(si)</i> , <i>máudyti(s)</i>)
-ynas	<i>dilgėlỹnas</i> (: <i>dilgėlẽ</i>), <i>durpỹnas</i> (: <i>dùrpės</i>), <i>smėlỹnas</i> (: <i>smėlis</i>)
	<i>klampỹnas</i> (: <i>klampùs</i> , -ì), <i>tankỹnas</i> (: <i>tánkus</i> , -ì)

Darybos tipas yra tiek esamų padarytų žodžių išsami bendroji charakteristika, tiek ir būsimų naujadarų sudarymo programa (LKE: 129), pagal kurią padaroma naujų žodžių (darinių, neįtrauktų į žodynus). Pavyzdžiui, naujadarų nuolat padaroma pagal darios priesagos *-imas* tipo darinių pavyzdį (*dykumėjimas*, *dinozaurėjimas*, *grikiāvimas*, *įkontėkstinimas*); pagal *-tojas*, *-a* tipo modelį padaryti naujadarai: *aitvarúotojas*, *-a*, *festivaliáutojas*, *-a*, *išnòrmintojas*, *-a*, *rašliavótojas*, *-a* ir kt.; pagal *-ėjas*, *-a* tipo modelį padaryti naujadarai: *api-pirkėjas*, *-a*, *prabuvėjas*, *-a* ir kt. (pavyzdžių žr. ND, apie naujadarų darybos polinkius žr. Murmulaitytė 2021; Aleksaitė 2022; plg. Vaskelienė 2017)¹²³.

¹²³ Neretai naujadarai yra potenciniai dariniai – „<...> tokie labai reguliarių ir produktyvių darybos tipų žodžiai, kurie į kalbą neįeina kaip atskiri leksikos vienetai, o yra tik tų tipų

Darybos kategorija (darybos klasė) yra sistemos vienetas, stambesnis už darybos tipą. Išskiriant darybos kategorijas, atsiribojama nuo darybos formanto. Tai pačiai darybos kategorijai priklausančius darinius vienija du skiriamieji požymiai: 1) kategorinė darybos reikšmė, 2) pamatinių žodžių kalbos dalis (ar kalbos dalys) (LKE: 122; Keinys 1999: 106; Urbutis 2009: 329; plg. Jakaitienė 2010: 260–261). Ryškiausiai darybos kategorijos pasireiškia daiktavardžių priesagų ir galūnių vedinių daryboje¹²⁴ (daiktavardžių darybos kategorijų ir joms priklausančių darybos tipų pavyzdžių žr. 6 lentelėje).

6 lentelė. Darybos kategorijos ir tipai

Darybos kategorija	Darybos tipas	Darinių pavyzdžiai
veiksmų pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai)	<i>-imas / -ymas</i>	<i>išdilimas, nukandimas, puolimas, rūšiavimas, supimas, šlavimas; darymas, klausymas, mitymas, skaitymas</i>
	<i>-tis</i>	<i>baigtis, mirtis, netektis, prapultis, užduotis</i>
	<i>-esys</i>	<i>blizgesys, čiulbesys, skambesys, šlamesys, virpesys</i>
	<i>-sena</i>	<i>eļgsena, galvosena, gyvensena, mąstysena</i>
	<i>-(i)a</i>	<i>atgaivà, graužà, núojauta, samdà, kančià</i>
	<i>-is (-ys)</i>	<i>įtūžis, póelgis, skrydis, spiūvis, atlydys</i>
ypatybių pavadinimai (vardažodžių abstraktai)	<i>-umas</i>	<i>juodumas, puikumas, saugumas, smagumas, neapibrėžtumas, tinkamumas</i>
	<i>-ybė</i>	<i>abstraktybė, aklėybė, lietuviybė, nepriklausomybė</i>
	<i>-ystė</i>	<i>daržininkystė, kiaulystė, vaikystė, žemdirbystė, jaunystė, kvailystė</i>

visiškai numatyti ir kalbėjime gali būti realizuojami kiekvienu momentu, kai tik jų prireikia“ (Urbutis 2009: 316).

¹²⁴ Aptartos 9 daiktavardžių darybos kategorijos, daugiau žr. LKG I 1965: 251–423; Keinys 1999: 39–62; DLKG 2005: 87–145; Ružė 2008: 17–19; Urbutis 2009: 329–333.

Darybos kategorija	Darybos tipas	Darinių pavyzdžiai
vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai	-ininkas, -ė	amatinininkas, -ė, prizininkas, -ė, rekordininkas, -ė, pėstininkas, -ė, pirmininkas, -ė
	-uolis, -ė	baikštuolis, -ė, darbštuolis, -ė, gudruolis, -ė
	-ūnas, -ė	baisūnas, -ė, plėšrūnas, -ė, klastūnas, -ė
	-(i)ulis, -ė	greitulis, -ė, riebulis, -ė, storulis, -ė, mažiulis, -ė
	-eiva	gražėiva, gudrėiva, šventėiva
vieta pavadinimai	-ynas	alksnynas, dilgėlynas, vynuogynas, žvėrynas, klampynas, raizgynas, tankynas
	-ynė	durpynė, lepšynė, dykynė, tankynė, žydrynė, landynė, maudynė
	-ykla	čiuožyklà, ganyklà, girdyklà, kepyklà, siuvyklà
	-idė	karvidė, kiaulidė, vištėdė, sėklidė, žvakidė

6.4. Darybinės reikšmės rūšys

Pagal darinio semantinio santykio su pamatiniu žodžiu (ar pamatiniais žodžiais) bendrąjį pobūdį paprastai skiriamos trys darybinės reikšmės rūšys (tipai): transpozicinė (1), modifikacinė (2), mutacinė (arba nominacinė) (3).

1. Transpozicinis darinys iš esmės yra to paties turinio kaip ir pamatinis žodis, bet priklauso kitai kalbos daliai (Urbutis 2009: 195–199; LKE: 128), pvz.: *bėg-imas* (: *bėgti*), *skrỹ-dis* (: *skrìdo, skrìsti*)¹²⁵, *bail-umas* (: *bailūs, -ì*), *gil-ýbė* (: *gilūs, -ì*), *stõr-is* (: *stóras, -à*), *aukšt-aĩ* (: *áuکشtas, -à*), *graž-iaĩ* (: *gražūs, -ì*).

2. Modifikacinę reikšmę turintis darinys priklauso tai pačiai kalbos daliai, kaip ir pamatinis žodis, bet juo pavadinta sąvoka, palyginti su pamatinio žodžio reiškia sąvoka, yra šiek tiek modifikuota, t. y. sąvokos turinys papildytas koku nors papildomu požymiu, pavyzdžiui, mažybės ar didybės, malonybės ar menkybės (arba abiem) (Urbutis 2009: 199–202; LKE: 128).

125 Vedinyje *skrỹdis* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

Modifikacinę reikšmę turi įvairių darybos būdų daiktavardžiai, pvz.: *kalv-ėlė* ‘dem. kalva’ (: *kalvà*), *ak-ūtė* ‘dem. akis’ (: *akis*), *nam-iūkštis* ‘nedidelis, menkas namas’ (: *nāmas*); *kontr-atakà* ‘besiginančiojo ataka, priešpuolis’ (: *atakà*), *pa-tėvis* ‘vyras savo žmonos vaikams iš ankstesnės jos santuokos’ (: *tėvas*), *pró-kalbė* ‘pirminė giminiškų tautų kalba’ (: *kalbà*); *liūt-ė* ‘liūtų patelė’ (LKŽe) (: *liūtas*). V. Urbučio (2009: 200–202) teigimu, modifikacinės darybinės reikšmės dariniais reikėtų laikyti vaikų bei jaunikių pavadinimus su pridėtininiu jaunumo, nesubrendimo požymiu (pvz.: *bajor-aitis*, –ė ‘bajoro vaikas, jaunas bajoras’ (: *bajōras*, –ė), *varn-iūkas* ‘varnų jauniklis’ (: *vārna*)), taip pat pavadinimus pagal lyties skirtumą, pvz., *žq̄s-inas* ‘žq̄sų patinas’ (: *žq̄sis*).

Modifikacinę reikšmę turi ypatybės intensyvumą, ekspresyvumą nusakantys būdvardžiai, pvz.: *ankšt-ókas*, –a (: *añkštas*, –à), *nauj-iñtelis*, –ė (: *naũjas*, –à), *jaun-ūtis*, –ė (: *jāunas*, –à), *maž-iūkas*, –ė (: *māžas*, –à), *apý-sausis*, –ė (: *saũsas*, –à), *apý-siauris*, –ė (: *siaũras*, –à), *pó-rūgštis*, –ė (: *rūgštis*, –i). Modifikuotas gali būti ir pamatinis veiksmažodžiu reiškiamas veiksmas, pvz.: *rék-auti* (: *rēkti*), *dūr-styti* (: *dūrti*), *bar-styti* (: *bėrti*), *kait-alióti* (: *keĩtė*, *keĩsti*), *snūd-uriúoti* (: *snáudė*, *snáusti*)¹²⁶, *pul-dinėti* (: *pùlti*), *iš-sėdėti* (: *sėdėti*), *pa-miegóti* (: *miegóti*), *pra-búti* (: *búti*).

3. Mutacinę reikšmę turintys dariniai savo reikšme visiškai skiriasi nuo pamatinių žodžių reikšmės. Šiuo atveju nebegalima kalbėti apie tos pačios ar truputį modifikuotos sąvokos žymėjimą – mutacinės reikšmės dariniu pasakomas dalykas su dalyku, pasakomu pamatinio žodžiu, sąveikauja tik kaip su vienu iš savo požymių (LKE: 129; plg. Urbutis 2009: 202–205), pvz.: *kirp-yklà* ‘įmonė, kur kerpama, skutama, daroma šukuosena’ (: *kiĩpti*), *graž-uólis*, –ė ‘gražus žmogus’ (: *grāžus*, –i), *núoraš-as* ‘tiksliai nurašytas tekstas, kopija’ (: *nurāšo* / *nurāšė*, *nurašyti*)¹²⁷, *kas-tūvas* ‘įrankis kasti, lopeta’ (: *kāsti*), *sag-à* ‘į kilputę ar skylutę neriama skrituliukas drabužiams susegti’ (: *sēga* / *sēgė*, *sėgti*)¹²⁸, *pa-gálvė* ‘plunksnų maišelis galvai pasidėti atsigulus, priegalvis’ (: *galvà*), *raudon-viřšis* ‘vertingas valgomas grybas rausvu kepurėlės viršumi, raudonikis’ (: *raudónas*, –a, *viršus*), *liet-ĩngas*, –a ‘gausus lietaus’ (: *lietus*), *auks-úoti* ‘traukti auksu’, ‘spalvinti aukso spalva’ (: *áuksas*). Mutacinio (nominacinio) pobūdžio reikšmę turi didesnė dalis visų darybos kategorijų.

126 Veiksmažodžiuose *barstyti*, *kaitalióti*, *snūduriúoti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

127 Vediny *núorašas* turi kitokį pamatinio veiksmažodžio priešdėlio variantą (3.4).

128 Vedinyje *sagà* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

7. KORELIACINIAI DARINIAI

Lietuvių kalbotyroje nelietuviškus baigmenis *-(i)acija, -ija, -atorius, -ė, -istas, -ė* ir kt. turintys daiktavardžiai traktuojami dvejopai: vienur jie laikomi skoliniais (teigiama, kad žodis pasiskolintas su visa struktūra ir apie darybą nekalbama) (Jakaitienė 1973: 41; Drotvinas 1995: 2–3; 2001: 2–6)¹²⁹, kitur vieni nelietuviškus baigmenis turintys daiktavardžiai taip pat laikomi skoliniais, bet tie svetimos kilmės daiktavardžiai, greta kurių lietuvių kalboje yra ir atitinkamas semantiškai ir formaliai susijęs žodis, laikomi dariniais. Tokie žodžiai dažniausiai vadinami **koreliaciniais dariniais**, o procesas – **koreliacine daryba** (Urbutis 2009: 292–293).

Formaliai tokius pat baigmenis turintys tarptautiniai žodžiai yra nevienodi, pavyzdžiui, palyginkime daiktavardžius *aklamacija, reputacija, rekreacija, farmacija, konvekcija* ir kt. su tokius pat baigmenis turinčiais daiktavardžiais, greta kurių lietuvių kalboje yra ir kitų formaliai ir semantiškai susijusių svetimos kilmės žodžių, pvz.: *asimiliacija* (plg. *asimiliuoti(s)*), *modifikacija* (plg. *modifikuoti*), *filtracija* (plg. *filtruoti*), *kondensacija* (plg. *kondensuoti(s)*), *dezinfekcija* (plg. *dezinfekuoti*), *egzistencija* (plg. *egzistuoti*), *režisūra* (plg. *režisuoti*) ir pan. Apie naujųjų skolinių pri(si)taikymą lietuvių kalboje rašančio J. Parkerio (2013–2014: 20) teigimu, „[p]alyginti dažnai pasiskolinami tą patį kamieną turintys veiksmažodžiai ir vardažodžiai, todėl tarp jų sinchroniškai galima įžiūrėti darybos opozicijas. Iš čia matyti, kad priesagos funkcija istoriškai keičiasi: iš pradžių ji tik adaptacinė, o pripažinus derivacinę opoziciją kalboje recipientėje – jau darybinė.“ Būtent tokie svetimos kilmės daiktavardžiai, kurie dabartinėje kalboje sudaro opozicijas su kitais tų pačių šaknų svetimos kilmės žodžiais, kai kurių mokslininkų laikomi darybiškai skaidžiais. Jie pateikiami žodžių darybos aprašuose atitinkamų darybos kategorijų pabaigoje¹³⁰, pavyzdžiui, LKG (I 1965: 302–303), DLKG (2005: 99), S. Keinio knygoje (1999: 41) tarptautinių žodžių priesagos

¹²⁹ Plg. lietuvių kalbos *disertacija* ir lotynų kalbos *dissertatio*, atitinkamai *sesija* ir *sessio*, *dikcija* ir *dictio*, *reabilitacija* ir *rehabilitatio*, *adaptacija* ir *adaptatio*, *digresija* ir *digressio* ir kt.

¹³⁰ Svetimos kilmės priesagas turintys daiktavardžiai primena atitinkamos darybos kategorijos darinius, turinčius lietuviškas priesagas. Be to, bendrašakniai svetimos kilmės ir lietuvišką priesagą turintys žodžiai neretai yra sinonimai (apie juos žr. 8 skyriuje).

–(i)acija¹³¹, –ija ir kt. nurodomos **veiksmų pavadinimų** (veiksmažodžių abstraktų) darybos kategorijos aprašo pabaigoje: *agit-acija* (plg. *agituoti*)¹³², *chemiz-acija* (plg. *chemizuoti*), *dokument-acija* (plg. *dokumentuoti*), *interpret-acija* (plg. *interpretuoti*), *veget-acija* (plg. *vegetuoti*), *asimil-i-acija* (plg. *asimiliuoti(s)*), *cirkul-i-acija* (plg. *cirkuliuoti*), *diferenc-i-acija* (plg. *diferencijuoti*), *am-nest-ija* (plg. *amnestuoti*), *aneks-ija* (plg. *aneksuoti*), *garánt-ija* (plg. *garantuoti*), *dezinfek-cija* (plg. *dezinfekuoti*), *invest-icija* (plg. *investuoti*), *egzist-eñcija* (plg. *egzistuoti*), *konkur-eñcija* (plg. *konkuruoti*), *toler-ancija* (plg. *toleruoti*). Su svetimos kilmės priesaga –(iz)acija pasidaroma ir naujadarų, pavyzdžiui, Europos Komisijos internetiniame puslapyje, dokumentuose vartojamas vadinys *skaitmenizacija*, ND pateikti žodžiai *bijūnizacija*, *trinkelizacija* (plg. su atitinkamais savos kilmės veiksmažodžiais *skaitmenizuoti*, *bijūnizuotis*, *trinkelizuoti*), taigi, galima sakyti, kad formuojasi priesagos –(iz)acija darybos tipas.

Nemažai priesagų (iš jų dažniausios: –(i)atorius, –ė; –(i)antas, –ė; –entas, –ė) pateikta **veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų** darybos kategorijos aprašo pabaigoje (žr. LKG I 1965: 336–337; Keinys 1999: 43; DLKG 2005: 112), pvz.: *dekor-ātorius*, –ė (plg. *dekoruoti*), *egzamin-ātorius*, –ė (plg. *egzaminuoti*), *eksperiment-ātorius*, –ė (plg. *eksperimentuoti*), *koment-ātorius*, –ė (plg. *komentuoti*), *melior-ātorius*, –ė (plg. *melioruoti*), *organiz-ātorius*, –ė (plg. *organizuoti*); *debiut-āntas*, –ė (plg. *debiutuoti*), *okup-āntas*, –ė (plg. *okupuoti*); *dirig-eñtas*, –ė (plg. *diriguoti*), *opon-eñtas*, –ė (plg. *oponuoti*); *reviz-orius*, –ė (plg. *revizuoti*); *deleg-āntas*, –ė (plg. *deleguoti*). **Veiksma rezultato** (arba veiksmo padarinio) **pavadinimų** darybos kategorijoje (LKG I

131 V. Urbutis (2009: 149–150) nurodo, kad priesagą –(i)acija turintys daiktavardžiai remiasi veiksmažodžiais, bendratyje turinčiais priesagą –uoti.

132 Minėtina, kad kai kuriose gramatikose, žodžių darybos veikaluose pamatiniai žodžiai nurodomi ne tik prie lietuviškas priesagas turinčių vedinių, bet ir prie tarptautinių žodžių, turinčių svetimos kilmės priesagas, pvz.: *deduk-cija* (: *dedukuoti*), *egzist-eñcija* (: *egzistuoti*), *profes-ūrā* (: *profesorius*), *litr-āžas* (: *litrās*), *recenz-eñtas*, –ė (: *recenzuoti* / *recenžiija*) (LKG I 1965: 303, 315, 337), *deklam-acija* (: *deklamuoti*), *unifik-acija* (: *unifikuoti*), *praktik-āntas*, –ė (: *praktikuotis* / *praktika*), *satyr-ikas*, –ė (: *satyrā*) (DLKG 2005: 99, 112, 123), *asimil-i-acija* (: *asimiliuoti*), *debiut-āntas* (: *debiutuoti*), *rezon-ātorius* (: *rezonuoti*), *fiks-āžas* (: *fiksuoti*), *dirig-eñtas* (: *diriguoti*) (Urbutis 2009: 237), *satyr-ikas*, –ė (: *satyrā*), *diplom-āntas*, –ė (: *diplomas*), *idiot-izmas* (: *idiōtas*), *profes-ūrā* (: *profesorius*), *izol-i-acija* (: *izoliuoti*), *privatiz-acija* (: *privatizuoti*) (Stundžia 2016: 3094–3096).

1965: 377; DLKG 2005: 128) nurodyta priesaga *-atas*, pvz.: *ekspón-átas* (plg. *ekspónuoti*), *falsifik-átas* (plg. *falsifikuoti*), *prepar-átas* (plg. *preparuoti*), o **įrankių pavadinimų** darybos kategorijoje (LKG I 1965: 393–394; Keinys 1999: 44; DLKG 2005: 132) nurodoma, kad prietaisus, aparatus, mechanizmus, priemones ir pan. žymi kai kurie tarptautiniai žodžiai, turintys priesagas *-atorius*, *-eris*, *-ažas*, pvz.: *kondens-ātorius* (plg. *kondensuoti*), *transform-ātorius* (plg. *transformuoti*); *transpòrt-eris* (plg. *transportuoti*); *fiks-āžas* (plg. *fiksuoti*). Bendrinėje kalboje esama ir svetimos kilmės priesagas *-izmas*, *-ūra*, *-ažas*, *-itetas* turinčių **ypatybių pavadinimų** (vardažodžių abstraktų) (LKG I 1965: 314–315; Keinys 1999: 46; DLKG 2005: 103), pvz.: *feodal-izmas* (plg. *feodālas*), *karjer-izmas* (plg. *karjerà*), *modern-izmas* (plg. *modernūs*, *-i*); *advokat-ūrà* (plg. *advokātas*), *prezident-ūrà* (plg. *prezidentas*)¹³³; *litr-āžas* (plg. *lītras*); *neutral-itėtas* (plg. *neutralūs*, *-i*). Iš šių priesagų dažniausia *-izmas* – tokį baigmenį turinčių daiktavardžių gausu bendrinėje kalboje (*asketizmas*, *ateizmas*, *carizmas*, *despotizmas*, *realizmas*, *subjektyvizmas* ir kt.), su šia priesaga pasidaroma ir naujadarų, pvz.: *beprasmybės būsenà*, *jausmas*, *bukagalvizmas* ‘menkaprotiškumas’, *bukizmas* ‘siaurakaktiškas moralinių vertybių pamynimas’, *dabartizmas* ‘pasaulėžiūra, kurios ašis – susitelkimas į dabarties momentą’, *elitizmas* ‘elito išskirtinumo propagavimas’, *galvizmas* ‘pripažinimas, kas yra šeimos galva’ (ND). **Vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų** darybos kategorijoje nurodyta (LKG I 1965: 362–364; Keinys 1999: 47; DLKG 2005: 123), kad svetimos kilmės priesagas turi nemažai asmenų pavadinimų, ir akcentuojama, kad priesagą *-istas*, *-ė* turintys asmenų pavadinimai¹³⁴ koreliuoja tiek su nepriesaginiiais žodžiais (pvz.: *afer-istas*, *-ė* (plg. *aferà*), *chor-istas*, *-ė* (plg. *chòras*), *final-istas*, *-ė* (plg. *finālas*), *humor-istas*, *-ė* (plg. *hùmoras*)), tiek su prie-

133 Daiktavardžiai, turintys ne vieną leksinę reikšmę, šiai darybos kategorijai priklauso tik abstrakto reikšmė, kai daiktavardis *advokatūrà* suprantamas kaip ‘advokato profesija, veikla’, o *prezidentūrà* – kaip ‘prezidento pareigos, prezidentystė’.

134 DLKG (2005: 123) rašoma, kad priesagą *-istas*, *-ė* „turi ne mažiau kaip pusę tų visų dažniau vartojamų tarptautinių žodžių, kuriuos galima laikyti vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimais“. Tarptautiniai žodžiai su *-istas*, *-ė* žymi tokį pat kamieną ir priesagą *-izmas* turinčiais žodžiais įvardytos filosofinės, religinės, mokslinės, meninės, politinės-visuomeninės krypties šalininkus, sekėjus, pvz.: *anarchistas*, *-ė* ‘anarchizmo šalininkas’, *impresionistas*, *-ė* ‘impresionizmo šalininkas’, *militaristas*, *-ė* ‘militarizmo šalininkas’.

saga *-izmas* išplėstais tarptautiniais daiktavardžiais (pvz.: *dual-istas*, *-ė* (plg. *dualizmas*), *human-istas*, *-ė* (plg. *humanizmas*))¹³⁵. Asmenys pavadinami ir kitokias priesagas turinčiais daiktavardžiais, pvz.: *istėr-ikas*, *-ė* (plg. *istėrija*), *reumāt-ikas*, *-ė* (plg. *reumātas*), *satūr-ikas*, *-ė* (plg. *satūrā*); *muzik-āntas*, *-ė* (plg. *mūzika*), *sekt-āntas*, *-ė* (plg. *sektā*); *adres-āntas*, *-ė* (plg. *ādresas*), *jubil-iāntas*, *-ė* (plg. *jubiliėjus*). **Asmenų pavadinimų pagal profesiją** darybos kategorijai (LKG I 1965: 409–410; DLKG 2005: 138) galima priskirti nemažai tarptautinių žodžių su priesaga *-istas*, *-ė*, pvz.: *gitar-istas*, *-ė* (plg. *gitarā*), *artilėr-istas*, *-ė* (plg. *artilėrija*), *bajan-istas*, *-ė* (plg. *bajānas*), esama ir kitokių priesagų turinčių asmenų pavadinimų pagal profesiją, pvz.: *kontrol-iėrius*, *-ė* (plg. *kontròlė*, *kontroliuoti*); *ambasād-orius*, *-ė* (plg. *ambasadā*), *senāt-orius*, *-ė* (plg. *senātas*); *parlament-āras*, *-ė* (plg. *parlameñtas*); *ferm-eris*, *-ė* (plg. *fermā*). S. Keinio (1999, 49) teigimu, **žodžių bei posakių pavadinimų** darybos kategorijoje vartojama tarptautinių žodžių, turinčių priesagą *-izmas* (plg. LKG I 1965: 416; DLKG 2005: 142), pvz.: *dialekt-izmas* (plg. *dialėktas*), *german-izmas* (plg. *germānai*), *slav-izmas* (plg. *slāvai*). **Kuopinių pavadinimų** darybos kategorijai skiriami tarptautiniai žodžiai dažniausiai turi priesagą *-ūra*, pvz.: *profes-ūrā* (plg. *profėsorius*), *recept-ūrā* (plg. *recėptas*) (LKG I 1965: 421; DLKG 2005: 144; Keinys 1999: 51).

135 Kartais, kai lietuvių kalboje vartojami bendrašakniai svetimos kilmės daiktavardžiai su *-izmas* ir *-istas*, *-ė*, sudėtinga (nelabai įmanoma) nustatyti darybos kryptį, t. y. tvirtai pasakyti, kuris iš kurio padarytas. V. Urbutis (2009: 144–154) rašo apie tokio pobūdžio darinių **sietinį** kamieną. „Sietiniu (arba susijusiu) kamieniu vadinamas toks kamienas, kuris skiriasi nuo savarankiško (laisvo) tuo, kad vienas pats žodžio (ir kaitybės kamieno) nesudaro ir visada eina <...> su priesaga, priešdėliu ar kitu kamieniu“ (Urbutis 2009: 144). Tokio **abipusio** pamatavimo pavyzdys ir būtų vardažodžių abstraktai su *-izmas* ir vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai su *-istas*, *-ė* tokiose porose kaip *altruizmas* : *altruistas*, *-ė*, *egoizmas* : *egoistas*, *-ė*, *fašizmas* : *fašistas*, *-ė*. Tai reiškia, kad kartais prie abstraktų su *-izmas* kaip pamatinis žodis nurodomas asmenį reiškiantis daiktavardis su *-istas*, *-ė*, o aptariant asmenų pavadinimus su *-istas*, *-ė* kaip pamatinis žodis pateikiamas abstraktas su *-izmas*. Pagrindinis dalykas – abiejų daiktavardžių (*-izmas* ir *-istas*, *-ė*) darybos pamatu einantis sietinis kamienas lietuvių kalboje nevartojamas be kito afikso ir, kaip sakytą, tiksliausia kalbėti apie abipusį (o ne kurios nors krypties) pamatavimą. Dėl šios priežasties žodžių darybos veikaluose nurodoma visokių darybos opozicijų, pvz.: *altruizmas* (: *altruistas*), *modernizmas* (: *modernius*, *-į*, *modernistas*) (Keinys 1999: 46), o DLKG (2005, 123) nurodoma atvirkščia pamatavimo kryptis (teigiama, kad *-istas*, *-ė* asmenų pavadinimai remiasi daiktavardžiais su *-izmas*).

Apibendrinant galima teigti, kad nėra vieno atsakymo, kaip reikėtų traktuoti priesaginius svetimos kilmės žodžius (visus laikyti skoliniais ar tuos, greta kurių lietuvių kalboje yra atitinkama forma ir reikšmė susijęs kitas žodis, laikyti dariniais)¹³⁶.

136 Praktinio pobūdžio gramatikoje nepasakyti, kaip reikėtų traktuoti tokio pobūdžio žodžius, nėra gerai, bet kol kas skaitytojai turi pasirinkti kurį nors (juos labiau įtikinantį) mokslininkų požiūrį. Šios gramatikos dalies autorė linkusi pritarti DLKG (2005: 99), V. Urbučio (2009: 149–150), J. Pakerio (2013–2014), B. Stundžios (2016) pozicijai, kur laikomasi požiūrio, kad tais atvejais, kai greta svetimos kilmės priesagą turinčio daiktavardžio yra žinomas su šiuo daiktavardžiu semantiškai ir formaliai susijęs žodis, t. y. kai sinchroniškai galima įžiūrėti darybos opoziciją, jį (kad ir sąlygiškai) galima laikyti dariniu. (Apie baigmenį *-(i)acija* turinčius daiktavardžius daugiau žr. Vaskelienė 2022, apie vardažodžių su (neo)klasikiniais elementais morfeminę sandarą ir darybą žr. Inčiuraitė–Noreikienė 2017.) Atsižvelgiant į V. Urbučio (2009: 293) nurodytą vadinamųjų tarptautinių žodžių specifinę padėtį, šioje gramatikoje koreliaciniai dariniai atribojami nuo tikrųjų darinių (indigenių žodžių ir senųjų skolinių) ir atitinkamose daiktavardžio darybos kategorijose (skirtingai nuo LKG I 1965; DLKG 2005 ir S. Keinio *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių darybos* (1999)) apie juos neberašoma. Apie žodžius su svetimos kilmės priešdėliais žr. 9.2, 10.2, 14.2.4.

8. DARYBINIAI SINONIMAI IR DARYBINIAI VARIANTAI

Dideles žodžių darybos išgales turinčioje lietuvių kalboje gausu darybinių sinonimų ir darybinių variantų¹³⁷. Bendrinei lietuvių kalbai paprastai būdingi tik kai kurie sinonimų ir variantų eilių nariai, kiti dariniai užfiksuoti raštuose, tarmėse ir kt. Darybinių sinonimų ir darybinių variantų atskyrimas leidžia suvokti ir parodo **to paties darybos tipo** (apie jį žr. 6.3) ribas¹³⁸, nes tai pagrindinis kriterijus, leidžiantis atskirti darybinius sinonimus nuo darybinių variantų: darybiniai sinonimai (1) yra **skirtingų darybos tipų** bendrašakniai dariniai, turintys tokią pat arba panašią darybinę ir leksinę reikšmę, o darybiniai variantai (2) yra tapačią (arba labai panašią reikšmę) turintys **to paties darybos tipo** bendrašakniai dariniai, kurie skiriasi kokia nors šalutine darybos priemone (daugiau žr. Vaskelienė 2000: 2013; Jakaitienė 2010: 124–125; Župerka 2012: 38–40)¹³⁹, pvz.:

- 1) *akl-ùmas* 1. ‘labai silpnas regėjimas arba visiškas jo nebuvimas, negalėjimas matyti; sin. aklybė, aklystė, neregystė’, 2. ‘neišmanymas, nesuvokimas, nemokšiškumas, tamsuoliškumas’ (BLKŽ) – *akl-ýbė* ‘aklumas 1’,

¹³⁷ Plačiausiai suprantami variantai apima ir sinonimus. Darybinių sinonimų ir darybinių variantų skirties atveju svarbi siauroji varianto samprata (apie varianto sampratą žr. Miliūnaitė 2009: 141–147). Kai nepaisoma sinonimų kilmės ir sinonimiškumo pagrindu imama panaši ar tapati leksinė reikšmė, darybiniai sinonimai įtraukiami į leksinių sinonimų eiles (daugiau žr. Masevičienė 2010).

¹³⁸ Darybos tipas yra pagrindinis žodžių darybos vienetas, todėl kartais aktualu suvokti ir nustatyti, ar tam tikrų skirtybių turintys artimos arba tapačios reikšmės bendrašakniai dariniai priklauso tam pačiam darybos tipui (yra variantai), ar skirtingiems darybos tipams (yra sinonimai). Minėtina, kad reikšmės tapatumas (semantika) nėra pakankamas kriterijus skiriant sinonimus nuo variantų, nes tapačios reikšmės bendrašakniai dariniai gali būti tiek variantai, tiek ir absoliutieji sinonimai.

¹³⁹ Lietuvių kalboje daugiausia daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių darybinių sinonimų ir darybinių variantų, yra šiek tiekrieveiksmių darybinių sinonimų ir variantų (jų pavyzdžių žr. 13.1). Labai dažnai į visų kalbos dalių darybinių sinonimų ir variantų eiles įeina produktyviųjų darybos tipų dariniai, bet jose gali būti ir nedariams tipams priklausančių darinių (paprastai padarytų su retomis priesagomis). Bendrinei lietuvių kalbai būdingi darybinių sinonimų ir (ar) variantų eilių nariai įtraukti į DLKŽ, BLKŽ, taigi jie yra aktyviosios vartosenos žodžiai; kiti (retesni, dabartinei kalbai neįprasti) dariniai užfiksuoti LKŽe, ND arba jų vartosenos pavyzdžių esama DLKT, taigi jie priklauso pasyviajam žodyniniam fondui, yra bendrinės kalbos periferijoje.

- ‘aklumas 2’ (BLKŽ) (: *āklas*, -à); *čiuož-ėjas*, -a ‘žmogus, kuris čiuožia (1 r.)’ (BLKŽ) – *čiuož-ikas*, -ė ‘žmogus, kuris čiuožia (1 r.)’; sin. *čiuožėjas*’ (BLKŽ) (: *čiuožti*); *apy-piktis*, -ė ‘gana piktas’ – *pó-piktis*, -ė ‘apy-piktis’ – *pikt-ókas*, -a ‘gana piktas’ (: *piktas*, -à); *up-ingas*, -a ‘turintis daug upių, upėtas’ – *up-ėtas*, -a ‘upių išraižytas’ (: *ùpė*); *klūp-ėti* ‘klūpoti’ – *klūp-óti* ‘būti atsiklaupusiam’ (: *klaūptis*); *pa-sėnti* 1. ‘pasidaryti senam’ – *nu-sėnti* ‘susenti’ – *su-sėnti* 1. ‘pasidaryti senam’ (: *sėnti*);
- 2) darybiniai variantai (priešdėlių, priesagų vediniai, dūriniai) gali skirtis galūne (ir kirčiavimu) (pvz.: *pa-krúmė* 1. ‘vieta palei krūmus’, 2. ‘vieta po krūmu’ / *pa-krúmis* žr. ‘pakrūmė’ (LKŽe) (: *krúmas*); *knygrišys*, -ė ‘knygų rišėjas’ / *knỹg-rišis*, -ė žr. ‘knygrišys’ (LKŽe) (: *knygà*, *rišti*)), šaknies balsiu (pvz., *sėg-ė* ‘papuošalas drabužiui susegti’ / *sāg-ė* ‘segė’ (: *sėgti*)), dūriniai gali skirtis jungiamuoju balsiu (pvz., *bról-vai-
kis* / *brol-iā-vaikis* (: *brólis*, *vaĩkas*)) ir kt.¹⁴⁰

Kartais darybiniai variantai skiriasi keliais šalutiniais požymiais, pvz.: *egl-ì-šakė* / *egl-ì-šaka* / *egl-ì-šakis* / *egl-é-šakė* / *egl-é-šakis* / *egl-ā-šakė* / *egl-ā-šakis* (: *ēglė*, *šakà*) – iš tų pačių pamatinių žodžių padaryti dūriniai skiriasi jungiamuoju balsiu ir (ar) galūne; *jauč-iā-gonis*, -ė ‘jaučių piemu’ (LKŽe) / *jaut-a-ganỹs*, -ė ‘jaučių ganytojas, piemu’ (LKŽe) / *jaut-ganỹs*, -ė žr. ‘jautaganys’ (LKŽe) (: *jautis*, *gānė*, *ganýti*) – iš tų pačių pamatinių žodžių padaryti dūriniai skiriasi jungiamuoju balsiu, šaknies priešbalsiu, galūne¹⁴¹.

Lietuvių bendrinėje kalboje kai kurie darybos tipai numato ir atitinkamas šalutines darybos priemones. Pavyzdžiui, nepilną ypatybę žymintys būdvardžiai su priešdėliu *po-* turi galūnę -is, -ė (*póaukštis*, -ė, *póbjauris*, -ė,

140 Be minėtų atvejų, darybiniai variantai dar gali skirtis šaknies priebalsiu, pvz., *pó-kurtis*, -ė ‘gerokai kurčias, kurtokas’ (LKŽe) / *pó-kurčis*, -ė žr. ‘pokurtis’ (LKŽe) (: *kuřčias*, -ià), gali turėti skirtingų tos pačios priesagos arba to paties priešdėlio variantų, pvz.: *árkl-ininkas*, -ė ‘arklių prižiūrėtojas, augintojas’ / *arkl-inýkas* ‘naktigonis, arklių prižiūrėtojas’ (LKŽe) (: *arklys*), *plat-ókas*, -a ‘gana platus, apyplatis’ / *plat-ókus*, -a žr. ‘platokas 2’ (LKŽe) (: *plātūs*, -i), *apývar-as* etnogr. ‘vyžų ar naginių virvelė apvynioti autams’ / *āpvar-as* žr. ‘apyvaras’ / *apīvar-as* ‘vyžų ar naginių virvelė apvynioti autams prie kojų’ (LKŽe) (: *apvėrti*) – pastarųjų vedinių šaknis nuo pamatinio žodžio skiriasi ir balsiu (5.1).

141 BLKŽ daiktavardžių ir būdvardžių darybiniai variantai pateikiami atskirais antraštiniais žodžiais, pavyzdžiui, *juodabařzdis*, -ė ir *juodbařzdis*, -ė, *rudagaľvis*, -ė ir *rudgaľvis*, -ė, o DLKŽ pateikiama suskliaudžiant jungiamąjį balsį, pvz.: *juod(a)raňkis*, -ė, *stor(a)odis*, -ė, *stor(a)lāpis*, -ė, *stor(a)kōjis*, -ė.

póbrangis, -ė, póbukis, -ė, pógeris, -ė, pógražis, -ė, pójaunis, -ė...), taip pat priesagą *-okas, -ė* (*ankstókas, -a, ankštókas, -a, baltókas, -a, dažnókas, -a, šviesókas, -a, tankókas, -a...*), tačiau LKŽe pateikta šių tipų variantų ir su kitomis galūnėmis, pvz.: *póbrangus, -i, pógeras, -a, pójaunas, -a, platókus, -a, skalsókus, -i, šviesókus, -a, tankókus, -a* ir kt.¹⁴² Daiktavardžių dūriniai iš būdvardžio ir daiktavardžio bendrinėje kalboje paprastai turi galūnę *-is* (*-ys*) ir *-ė*, o dūriniai, pavadinantys asmenis, turi abiejų giminių galūnes. Pavyzdžiui, bendrinei lietuvių kalbai priklauso nemažai asmenis pavadinančių dūrinių su galūne *-is, -ė*, kurių pirmuoju dėmeniu eina būdvardis *beñdras, -à: bendraáutoris, -ė, bendraaĩžis, -ė, bendraatsakóvis, -ė, bendrakeliónis, -ė, bendrapavaĩdis, -ė* ir kt. Dabartinėje kalboje esama ir kitokių galūnių turinčių (netaisyklingos darybos) šio tipo dūrinių variantų¹⁴³. Taigi ne visi lietuvių kalboje esami darybiniai variantai priklauso bendrinei lietuvių kalbai. Kita vertus, nereti atvejai, kai bendrinei kalbai tinkami du (retai daugiau) darybiniai variantai. Pavyzdžiui, daiktavardžių ir būdvardžių dūriniai iš būdvardžio ir daiktavardžio gali būti daromi tiek su jungiamuoju balsiu, tiek be jo; abu variantai dabartinei kalbai įprasti ir tinkami: *rud-a-baĩždis / rud-baĩždis, rud-a-plaũkis, -ė / rud-plaũkis, -ė; juod-a-kāsis, -ė / juod-kāsis, -ė; stor-a-lĩpis, -ė / stor-lĩpis, -ė* ir pan. Daiktavardžiai, padaryti su priešdėliu *apy-*, dažniausiai turi galūnes *-is* ir *-ė* (DLKG 2005: 147): *apýausis, apýaušris, apýburnis, apýdienis, apýėžerė, apýnagė, apýnosė...*, bet, pavyzdžiui, DLKŽ pateikti du šio priešdėlio variantai, turintys skirtingas galūnes: *apý-tamsis* ‘prietema’ / *apý-tamsa* ‘temimo laikas, prietema’¹⁴⁴. Taigi tam tikro darybos tipo darinių galūnės parinkimas yra polinkis, bet ne taisyklė.

Daiktavardžių darybinių sinonimų ir darybinių variantų yra kiekvienoje darybos kategorijoje (plačiau apie jas žr. 9.1). Sinonimiškumo santykiu dažnai susiję tai pačiai darybos kategorijai priklausančios, iš to paties pamatinio žodžio su skirtingais darybos formantais padaryti priesagų ir galūnių vediniai. Pavyzdžiui, darybinių sinonimų poras neretai sudaro veikėjų ir veiks-

142 Šie LKŽe užfiksuoti variantai priklauso pasyviajam žodyniniam fondui (bendrinei kalbai jie nebūdingi).

143 Apie nenorminius variantus *bendraĩjurėjas, -a, bendraáutorius, -ė, bendraorganizatorius, -ė* ir kt. žr. KB.

144 LKŽe pateiktas ir trečias variantas *apýtamsė*.

mažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai su dariomis priesagomis *-ėjas*, *-a* ir *-ikas*, *-ė*, pvz.: *degėjas*, *-a* ‘žmogus, kuris dega 2 r.’ (BLKŽ) – *degikas*, *-ė* ‘degėjas’ (BLKŽ); *delsėjas*, *-a* ‘kas delsia, vilkina, atidėlioja; sin. *delsikas*’ (BLKŽ) – *delsikas*, *-ė* ‘kas delsia, vilkina, atidėlioja; sin. *delsėjas*’ (BLKŽ); *čiuožėjas*, *-a* ‘žmogus, kuris čiuožia’ (BLKŽ) – *čiuožikas*, *-ė* ‘žmogus, kuris čiuožia’ (BLKŽ) ir pan. Darybiniai sinonimai yra veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimai: *zirz-alas* ‘zirzeklis, zirza’ – *zirz-ėklis*, *-ė* ‘kas įkyriai lenda į akis, vis prašo, verkšlena, skundžiasi, zirzlys, verksnys’ – *zirz-ėlė* ‘kas vis zirzia, zirzeklis’ – *zirz-llys*, *-ė* ‘kas nuolat zirzia, verkšlena, yra nepatenkintas’ – *zirz-a* ‘zurza, verksnys’ (visi panašias reikšmes turintys vediniai padaryti iš veiksmožodžio *zirzti*). Darybinių sinonimų eilę sudaro iš veiksmožodžio *páistyti* padaryti šnekamosios kalbos asmenų pavadinimai *páistas* – *páist-ena* – *páist-ininkas*, *-ė* (visi bendrašakniai vediniai turi reikšmę ‘kas niekus kalba, paisto, sapalioja’). Dažnai sinonimiškai santykiauja asmenų pagal kilimą pavadinimai. Pavyzdžiui, sinonimų poras sudaro darių priesagų *-iškis*, *-ė* ir *-ietis*, *-ė* pavadinimai: *dotnuv-iškis*, *-ė* – *dotnuv-iėtis*, *-ė*¹⁴⁵, *jonav-iškis*, *-ė* – *jonav-iėtis*, *-ė* (‘Jonavės miesto ar rajono gyventojas’), *jurbark-iškis*, *-ė* – *jurbark-iėtis*, *-ė* (‘Jurbarko miesto ar rajono gyventojas’), *zaras-iškis*, *-ė* – *zaras-iėtis*, *-ė* (‘Zarasų miesto ar rajono gyventojas’). Asmenų pagal kilimo vietą darybinių sinonimų eilėse gali būti ir kitokių priesagų vedinių, pvz.: *kupišk-ėnas*, *-ė* ‘Kupiškio apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) – *kupišk-iėtis*, *-ė* ‘Kupiškyje ar jo apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ); *lazdij-iėtis*, *-ė* ‘Lazdijuose ar jų apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) – *lazdij-iškis*, *-ė* ‘Lazdijuose ar jų apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) – *lazdij-ōkas*, *-ė* žr. ‘lazdijietis’ (LKŽe); *salak-iškis*, *-ė* ‘Salako miestelio ar apylinkių gyventojas’ (LKŽe) – *salak-ōnas*, *-ė* žr. ‘salakiškis’ (LKŽe); *tverėč-ėnas*, *-ė* ‘Tverėčiaus miestelio ar apylinkių gyventojas’ – *tverėč-inis*, *-ė* ‘kas gyvena Tverėčiaus krašte ar iš ten kilęs’ (LKŽe) – *tverėč-iōnis*, *-ė*, žr. ‘tverėčėnas’ (LKŽe) ir kt.¹⁴⁶ Darybiniai sinonimai yra veiksmožodžių abstraktai *blizgėj-imas* – *blizg-esys*

145 Šie vediniai DLKŽ aiškinami taip pat – ‘Dotnuvės miesto ar apylinkių gyventojas’, o BLKŽ dar pateiktas ir trečias bendrašaknis daiktavardis *dotnuvis*, *-ė*, turintis reikšmę ‘Dotnuvoje ar jos apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus; sin. *dotnuviškis*, *dotnuvietis*’.

146 Bendrinėje lietuvių kalboje paprastai vartojami (į BLKŽ, DLKŽ įtraukti) tik kai kurie sinonimų eilių nariai (dažniausiai *-ietis*, *-ė* ir *-iškis*, *-ė* vediniai), bet LKŽe pateikta ir kitų priesagų turinčių šios darybos kategorijos vedinių.

(: *blizgėti*), *bėg-imas* – *bėg-smas* (: *bėgti*), *žiūrėj-imas* – *žiūr-à* (: *žiūrėti*), vardažodžių abstraktai *juod-umas* – *juod-ýbė* – *juod-is* (: *júodas*, -à), *ram-umas* – *ram-ýbė* – *ram-umà* (: *ramùs*, -ì), vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai *graž-menà* – *graž-umýnas* (: *gražùs*, -ì), veiksmo rezultato pavadinimai *brìzg-alas* – *brìzg-as* (: *brìzgo*, *brìgzti*), *spìrg-as* – *spìrg-ùtis* – *spìrg-inýs* (: *spìrga*, *spìrgėti*), švenčių pavadinimai *vard-inės* – *vard-ùvės* (: *vařdas*), vietų pavadinimai *velèn-ijà* – *velèn-ýnė* (: *veléna*). Darybinių sinonimų yra ir kitose darybos kategorijose.

Darybinių sinonimų eilėse gali būti bet kurio žodžių darybos būdo darinių (to paties arba skirtingų darybos būdų), pavyzdžiui, sinonimų eilės sudaro **vien priesagų vediniai** (*bukaprot-ýbė* – *bukaprot-ýstė* (: *buka-pròtis*, -ė); *smals-uòlis*, -ė – *smals-ùnas*, -ė (: *smalsùs*, -ì); *nėtik-ša* – *nėtik-šis*, -ė – *netik-ėlis*, -ė (: *netikti*)), **priesagų ir galūnių vediniai** (*kùpr-ius*, -ė – *kupr-ýs*, -ė – *kupr-òčius* (: *kuprà*); *nusibaĩg-ėlis*, -ė – *núobaig-a* (: *nusibaĩgti*)¹⁴⁷), **priesagų vediniai ir dūriniai** (*dero-iniňkas*, -ė (: *derò*) – *dero-a-degýs*, -ė (: *derò*, *dėgti*); *karšt-uòlis*, -ė (: *kárštas*, -à) – *karšt-a-galvis*, -ė (: *kárštas*, -à, *galvà*) – *karšt-a-kòšis*, -ė (: *kárštas*, -à, *kòšė*)) ir kt.

Daiktavardžių darybiniai variantai yra tam pačiam darybos tipui priklausantys, tapačią (panašią) reikšmę turintys bendrašakniai dariniai, pavyzdžiui, to paties priešdėlio *už-* variantais ir (arba) skirtingas galūnes turintys vediniai *ùž-daržė* ‘vieta už daržo’ / *ùž-daržis* / *užù-daržė* / *užù-daržis* (: *daržas*)¹⁴⁸, *ùž-raistė* / *užù-raistis* / *užù-raistė* (: *raĩstas*)¹⁴⁹, skirtingas galūnes turintys to paties priešdėlio *pa-* vediniai *pa-lóvė* / *pa-lóvis*¹⁵⁰ (: *lóva*). Darybiniai variantai yra bendrašakniai dūriniai, kurie skiriasi jungiamuoju balsiu, galūne, šakniesriebalsiu, kirčiu, pvz.: *atgrub-nāgis*, -ė / *atgrub-a-nāgis*, -ė (: *atgrù-bęs*, *atgrùbti*, *nāgas*), *balt-plaũkis*, -ė / *balt-a-plaũkis*, -ė (: *báltas*, -à, *pláukas*), *didž-ia-ākis*, -ė ‘kuris su didelėmis akimis’ – *did-ākis*, -ė (: *dìdelis*, -ė /

147 Vediny *núobaiga* turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (3.4).

148 Galūnė yra pagalbinė darybos priemonė (plg. 4.1, 4.3), darybos tipą lemia pagrindinė priemonė – priešdėlis. Iš šių darybinių variantų bendrinei lietuvių kalbai įprastas tik daiktavardis *ùždaržė* (jis fiksuotas DLKŽ, BLKŽ), kiti variantai pateikti LKŽe.

149 Į DLKŽ, BLKŽ įtrauktas tik *ùžraistė*, kiti variantai pateikti LKŽe. Bendrinėje kalboje įprasta vartoti priešdėlio *už-* vedinį *ùžausis*, bet LKŽe yra ir jo variantų *užàusis* / *ažàusis* / *užau-sýs* – visi tokią pat reikšmę turintys bendrašakniai vediniai padaryti iš daiktavardžio *ausis*.

150 LKŽe užfiksuotas ir trečias (bendrinei lietuvių kalbai neįprastas) variantas *palóva*.

dìdis, *-ì*, *akìs*)¹⁵¹, *stor-a-pĩlvis*, *-è* / *stor-pĩlvis*, *-è* (: *stóras*, *-à*, *pĩlvas*) ir kt. Neretai toje pačioje eilėje būna darybinių sinonimų ir darybinių variantų, pavyzdžiui, *dalg-iā-kotis* / *dalg-ì-kotis* (: *daĩgis*, *kótas*) – *dalg-ýkštis* ‘dalgia-kotis’ (LKŽe) (: *daĩgis*)¹⁵².

Lietuvių kalboje darybinių sinonimų poras neretai sudaro lietuviškas ir svetimės kilmės priesagas turintys¹⁵³ bendrašakniai daiktavardžiai. Pavyzdžiui, sinonimai yra lietuvišką priesagą *-imas* ir svetimės kilmės priesagą *-(i)acija* turintys abstraktai: *agitāv-imas* ‘→ agituoti’ (BLKŽ) – *agit-ācija* ‘sieikimas įtikinti, patraukti į savo pusę; sin. agitavimas’ (BLKŽ); *adorāv-imas* ‘garbinimas, dievinimas’ (BLKŽ) – *ador-ācija* ‘garbinimas, dievinimas’ (BLKŽ); *pulsāv-imas* (: *pulsāvo*, *pulsuoti* ‘pulsui plakti, tvinkčioti’) – *puls-ācija* ‘pulsavimas, tvinkčiojimas’; *rusifikāv-imas* ‘rusinimas 1’ – *rusifik-ācija* ‘rusinimas 1’¹⁵⁴. Darybinių sinonimų poras sudaro lietuviškas ir svetimės kilmės priesagas turintys asmenų pavadinimai: *automobil-ininkas*, *-è* – *automobil-ìs-tas*, *-è* (abu bendrašakniai žodžiai turi reikšmę ‘automobilių sporto mėgėjas’); *feljeton-ininkas*, *-è* ‘feljetonų kūrėjas; sin. feljetonistas’ (BLKŽ) – *feljeton-ìs-tas*, *-è* ‘feljetonininkas’; *fināl-ininkas*, *-è* ‘varžybų finalo dalyvis’ – *final-ìstas*, *-è* žr. ‘finalininkas’; *trāktor-ininkas*, *-è* ‘traktoriaus vairuotojas’ – *traktor-ìstas*, *-è* žr. ‘traktorininkas’; *stipeñd-ininkas*, *-è* ‘kas gauna stipendiją’ – *stipend-iā-tas*, *-è* žr. ‘stipendininkas’. Darybiniai sinonimai yra ir žodžių bei posakių pavadinimai, pvz.: *latv-ýbè* ‘skolinys iš latvių kalbos; sin. leticizmas, latvizmas’ (BLKŽ) – *latv-izmas* ‘skolinys iš latvių kalbos; sin. leticizmas, latvybė’ (BLKŽ); *slav-ýbè* ‘skolinys iš slavų kalbų, slavizmas’ – *slav-izmas* ‘slavybė’¹⁵⁵.

151 Veikiausiai dūrinys padarytas iš būdvardžio *didelis*, *-è*, bet galėtų būti ir iš *didis*, *-è* ‘didelis (1 reikš.)’. Dūrinyje *didžiaākis*, *-è* įvykusi šaknies priebalsių *d* : *dž* kaita (5.2).

152 Darybinių sinonimų ir variantų pavyzdžių dar pateikiama 9 skyriuje, apie veiksmažodžių abstraktų darybinius sinonimus žr. Vaskelienė 2000: 42–78, apie vietų pavadinimų darybinius sinonimus ir darybinius variantus – Gaudinskaitė, Vaskelienė 2004, apie vardažodinius bendrašaknius sinonimiškus ir variantiškus asmenų pavadinimus – Gaudinskaitė 2023.

153 Tai vadinamieji *koreliaciniai dariniai*. Apie juos rašoma 7 skyriuje.

154 Be abejo, nemažai bendrašaknių *-imas* ir *-(i)acija* žodžių turi reikšmių skirtumų, pavyzdžiui, terminijoje *-imas* vediniai neretai būna gryniesiems veiksmažodžių pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai), o žodžiai su *-(i)acija* turi konkretesnių, specialesnių reikšmių, plg.: *administrāvimas* ir *administrācija*, *registrāvimas* ir *registrācija* (daugiau sinonimiškų ir nesinonimiškų bendrašaknių abstraktų su *-(i)acija* ir *-imas* pavyzdžių žr. Vaskelienė 2022).

155 Apie tokio pobūdžio bendrašaknių žodžių konkurenciją ir sinonimiškumą žr. Inčiuraitė-No-reikienė 2022; Stundžia, Inčiuraitė-Noreikienė 2022. Tai, kad sinonimiškai santykiniau

Būdvardžių darybinių sinonimų ir darybinių variantų eilėse taip pat gali būti bet kurio iš darybos būdų darinių, o į sinonimų (ir variantų) eiles dažnai įeina darijų tipų dariniai (apie būdvardžių darybą žr. 10 skyriuje). Darybinių sinonimų eiles gali sudaryti **vien priesagų vediniai**, pvz.: *erškėt-ingas*, -a 'priaugęs erškėčių, erškėčiuotas' – *erškėč-iúotas*, -a 'erškėčiais apaugęs, dygus' (: *erškėčio*, *erškėtis*), *fākt-inis*, -ė 'pagrįstas faktais, atitinkantis tikrovę, tikras, nepramanytas' (BLKŽ) – *fākt-iškas*, -a 'FAKTINIS' (BLKŽ) (: *fāktas*), *puřv-inas*, -à 'purvais apsitaškęs, išsitepęs' – *puřv-uotas*, -a žr. 'purvinas' (: *puřvas*), **priešdėlių ir priesagų vediniai**, pvz.: *apý-pigis*, -ė 'gana pigus' – *pig-ó-kas*, -a 'apypigis, gana pigus' (: *pigùs*, -ì), *apý-ankstis*, -ė 'pusėtinai, gana ankstus' – *ankst-ókas*, -a 'gana ankstus' – *pó-ankstis*, -ė 'gana ankstyvas, apyankstis' (LKŽe) (: *ankstùs*, -ì), *apý-kreivis*, -ė 'beveik kreivas' – *pó-kreivis*, -ė 'gana kreivas, apykreivis' – *kreiv-ókas*, -a 'kiek kreivas' (: *kreivas*, -à), *apý-trumpis*, -ė 'gana trumpas' – *trump-ókas*, -a 'gana trumpas; kiek per trumpas' – *pó-trumpis*, -ė 'apytrumpis; kiek per trumpas' – *príe-trumpis*, -ė 'apytrumpis' (: *trūmpas*, -à), **priesagų ir galūnių vediniai**, pvz.: *apgaul-ingas*, -a 'kuris su apgaule, klastingas' – *apgaul-ùs*, -ì 'klastingas, neteisingas' (: *apgáulė*), *vakar-inis*, -ė '→ vakarai 1' – *vakār-is*, -ė 'vakarinis; kuris iš vakarų' (: *vakarāi*), **priešdėlių, priesagų vediniai ir dūriniai**, pvz.: *apý-kvails*, -ė 'bent kiek kvailas' – *pó-kvails*, -ė 'truputį kvailas, apykvails' – *príe-kvails*, -ė 'apykvailis, puskvails' – *kvail-ókas*, -a 'kiek kvailas' (: *kvāilas*, -à) – *pùs-kvails*, -ė 'kas pusiau kvailas, apykvails' (LKŽe) (: *pusiáu*, *kvāilas*, -à), *apý-žilis*, -ė 'beveik žilas' – *žil-ókas*, -a 'kiek žilas' – *žil-svas*, -à 'apyžilis, žilokas' – *pùs-žilis*, -ė 'pusiau žilas, apyžilis' (LKŽe) (: *pusiáu*, *žilas*, -à) ir pan. Nemažai būdvardžių darinių susiję variantiškumo santykiu. Ypač gausu dūrinių darybinių variantų, pvz.: *balt-a-kāktis*, -ė / *balt-kāktis*, -ė (abu dūriniai BLKŽ turi reikšmę 'turintis baltą dėmę kaktoje') (: *bāltas*, -à, *kaktà*), *balt-a-kařtis*, -ė / *balt-kařtis*, -ė (abiejų darinių reikšmė BLKŽ – 'turintis baltus karčius') (: *bāltas*, -à, *kařčiai*), *balt-a-keľnis*, -ė 'dėvintis baltas kelnes' (BLKŽ) / *balt-keľnis*, -ė žr. 'baltakelnis' (LKŽe) (: *bāltas*, -à, *keľnės*), *juod-a-kāklis*, -ė / *juod-kāklis*, -ė (abu dūriniai BLKŽ turi reikšmę 'turintis juodą kaklą') (: *júodas*, -à, *kāklas*),

bendrašakniai savos kilmės ir svetimos kilmės priesagas turintys daiktavardžiai, stiprina pasirinktą poziciją tarptautinius žodžius sinchroniškai laikyti dariniais – tapačią arba panašią reikšmę turinčių bendrašaknių savos ir svetimos kilmės žodžių santykis (opozicija) su pamatiniu žodžiu yra panašus.

juod-a-snùkis, -ė / juod-snùkis, -ė (abiejų dūrinių reikšmė BLKŽ – ‘kurio juodas snukis’) (: *júodas, -à, snùkis*)¹⁵⁶.

Veiksmažodžių darybiniai sinonimai ir darybiniai variantai. Kaip minėta 2-ame skyriuje, lietuvių kalboje veiksmažodžiai daromi su priešdėliais ir su priesagomis. Kartais ta pati darybinė priesaga turi po keletą variantų. Pavyzdžiui, bendrašakniai veiksmažodžiai, turintys priesagos *-telėti* variantus *-telti, -terėti, -terti*: *bárkš-telėti* ‘subarškėti, sutrinkseti’ (LKŽe) / *bárkš-telti* žr. ‘barkštelėti’ (LKŽe) / *bárkš-terėti* žr. ‘barkštelėti’ (LKŽe) (: *bárkšt*), *kèpš-telėti* 1. ‘neskaudžiai, švelniai suduoti’ (LKŽe) / *kèpš-telti* žr. ‘kepštelėti 1’ (: *kèpšt*). LKŽe tokių variantų gausu, o bendrinėje kalboje paprastai vartojami veiksmažodžių vediniai su *-telėti*¹⁵⁷. Veiksmažodžių darybiniai sinonimai yra iš to paties pamatinio žodžio su skirtingomis priesagomis (1) arba priešdėliais (2) padaryti vediniai, pvz.:

- 1) *seil-ėti* 1. ‘seiles varvinti’, 2. ‘seilėmis šlapinti’ – *seil-ióti* ‘seilėti’ (: *séilės*), *am-sėti* ‘iš reto loti’ – *ám-čioti* ‘amsėti, vampčioti’ (: *ámt*), *kvark-sėti* ‘rėkti, kvarkti (apie antį, varlę ir kt.)’ – *kvárk-čioti* ‘tarpais kvarkti, kvarksėti’ (: *kvařkti*), *cak-sėti* ‘tikseti’ – *cak-nóti* ‘caksėti’ (: *càkt*), *šlep-sėti* ‘eiti klimpstant; eiti, velkant kojas’ – *šlep-nóti* ‘vaikščioti šlepsint’ (: *šlèpt*), *akl-ióti* ‘ko nors aklai (nežinant ar tamsoje) ieškoti, daryti kaip aklam’ – *akl-inėti* ‘tamsoje ieškoti, žabalinėti’ (: *āklas, -à*), *las-ióti* ‘rankioti’ – *las-inėti* ‘mžb. lasyti’ (: *lāsė, lasýti* ‘rinkti (ppr. ieškant)’), *peš-ióti* ‘džn. pešti 1’ – *peš-inėti* ‘mžb. džn. pešti 1’ (: *pèšti*), *šūk-aloti* ‘šūkauti, rėkauti’ – *šūk-auti* ‘garsiai šaukti, rėkauti’ (: *šaũkti*)¹⁵⁸, *angl-ėti* ‘virsti anglimi’ – *angl-yti* žr. ‘1 anglėti’ (: *anglīs*);
- 2) *iš-daĩlinti* ‘padaryti dailų, dailesnį, išgražinti, išpuošti’ – *nu-daĩlinti* ‘padaryti dailų, pagražinti’ (: *daĩlinti*), *ap-juõkti* ‘išjuokti, pašiepti’ – *iš-juõkti*

156 Būdvardžių darybinių sinonimų ir darybinių variantų pavyzdžių pateikta 10 skyriuje, apie dabartinės lietuvių kalbos būdvardžių darybinius sinonimus ir variantus žr. Vaskelienė, Kučinskienė 2012; apie LKŽe fiksuotus būdvardžius su priešdėliais *po-, pa-* ir priesaga *-ok-* vedinius, tarp jų ir apie darybinius sinonimus bei variantus, žr. Tamulionienė 2012.

157 DLKŽ, BLKŽ pateikiami tik veiksmažodžiai su priesaga *-telėti*, nors, pavyzdžiui, priesagos variantą *-terėti* turintys veiksmažodžiai *lukterėti* ir *žvilgterėti* dabartinei kalbai visiškai įprasti. LKŽe gausu visus priesagos variantus (*-telėti, -telti, -terėti, -terti*) turinčių bendrašaknių vedinių.

158 Abiejų vedinių šaknyse įvykusi balsių kaita (5.1).

‘niekinamai vertinti, pašiepti’ – *pa-juōkti* ‘neigiamai apibūdinti, pašiepti’ (: *juōktis* ‘pašiepti, tyčiotis’), *ap-auksúoti* ‘aptraukti ar papuošti auksu’ – *nu-auksúoti* ‘aptraukti auksu’ – *pa-auksúoti* ‘aptraukti auksu’ (: *auksúoti*), *nu-nỹkti* ‘suliesėti’ – *su-nỹkti* ‘sumenkti, suliesėti’ (: *nỹkti*), *nu-samdýti* ‘priimti į darbą’ – *pa-samdýti* ‘priimti į darbą (už sutartą atlyginimą)’ (: *samdýti*), *iš-áusti* ‘staklėmis iš siūlų pagaminti’ – *nu-áusti* ‘išausti’ (: *áusti*), *nu-nókti* ‘priebręsti, prieiti’ – *su-nókti* ‘priebręsti (apie vaisius, javus)’ (: *nókti*).

Kartais sinonimų poras sudaro iš skolintų pamatinių žodžių padaryti bendrašakniai veiksmažodžiai, iš kurių vienas turi lietuvišką priesagą *-inti*, o kitas padarytas su priesaga *-uoti* arba jos variantu *-izuoti*¹⁵⁹, pvz.: *aktyv-inti* (‘(ką) daryti, kad pradėtų veikti; sin. aktyvuoti’ (BLKŽ)) – *aktyv-uoti* (‘(ką) daryti, kad pradėtų veikti; sin. aktyvinti’ (BLKŽ))¹⁶⁰, *vitamĩn-inti* (‘dėti vitaminų’ – *vitamin-izuoti* (‘dėti vitaminų į maistą arba į pašarus’ (TŽŽ: 859)¹⁶¹), *aktuāl-inti* (‘(ką) daryti aktualų, aktualesnį; sin. aktualizuoti’ (BLKŽ)) – *aktual-izuoti* (‘(ką) daryti svarbų, aktualų dabarčiai; sin. aktualinti’ (BLKŽ)), *struktūr-inti* – *struktūr-izuoti*¹⁶².

159 V. Drotvinas (2001) veiksmažodžius su *-inti* ir *-izuoti* vadina poriniais, lygiagrečiais, pramaisiui lietuvių kalboje vartojamais veiksmažodžiais.

160 DLKT yra sakinių ir su panašią reikšme turinčiu veiksmažodžiu *aktyvizuoti*. Atkreiptinas dėmesys, kad veiksmažodžiai *aktyvinti* ir *aktyvuoti*, vartojami kitomis reikšmėmis, nėra sinonimai.

161 Apie tai žr. KB.

162 Į BLKŽ antraštiną įtrauktas tik veiksmažodis *struktūrinti* (apie *struktūrizuoti* ir *struktūrinti* žr. KB). Apie veiksmažodžių darybinius sinonimus ir darybinius variantus daugiau žr. Žvybaitė 2009.

9. DAIKTAVARDŽIŲ DARYBA

Dauguma lietuvių kalbos daiktavardžių yra dariniai. Daiktavardžiams būdinga priesaginė, priešdėlinė, galūninė daryba ir dūryba, pasitaiko ir mišriuoju darybos būdu padarytų daiktavardžių (žr. 3 lentelę). „Daugiausia yra priesagų vedinių, priklausančių šimtams labai nevienodo produktyvumo darybos tipų. <...>. Antrąją vietą <...> užima galūnių vediniai, nors ne ką mažiau yra ir dūrinių. Mažiausiai daiktavardžių padaryta su priešdėliais“ (LKE: 112; plg. 2 skyrių). Kalbininkų skaičiavimu, tarp daiktavardžių daugiausia priesagų vedinių – jų esama keletą kartų daugiau negu galūnių, priešdėlių vedinių ir dūrinių. „Tam įtakos turi ir pamatinių žodžių įvairovė (su priesagomis daiktavardžių galima padaryti iš kiekvieno veiksmazodžio, kokybinio būdvardžio, didelės dalies daiktavardžių, tik iš kitų savarankiškųjų žodžių daroma nedaug), ir pačių priesagų gausis (dabartinės kalbos daiktavardžiai yra padaryti maždaug su 600 priesagų, o bendrinėje kalboje įprasti daugiau kaip 300 lietuviškų priesagų vediniai) <...>. Tad priesaginė lietuvių kalbos daiktavardžių daryba yra labai išplėtota“ (Keinys 1999: 36). Priesagų vediniai daugelyje kalbotyros veikalų traktuojami vienodai – priesagos vediniu laikomas darinys, padarytas iš vieno pamatinio žodžio su priesaga vadinamu formantu, kurį iš tiesų sudaro darybos būdą lemianti priesaga ir pagalbinė darybos priemonė galūnė (žr. 4.1, plg. 2.1, 4.2). Galūnės vediniu laikomas daiktavardis, kurio galūnė yra ne tik kaitybos, bet ir žodžio darybos priemonė, afiksas, su kuriuo daiktavardis išvestas iš kito lietuvių kalboje vartojamo žodžio (plg. 2.3, 4.4; dar žr. Ružė 2008: 58–71). Daiktavardžių daryboje „vartojamos, įskaitant ir variantus, devynios galūnės (-as, -is / -ys (-io), -a / -ia, -ė, -is (-ies), -ius ir -uo). Tačiau galūnių daryba yra gana aktyvi, nuolat daroma naujų žodžių“ (Keinys 1999: 56).

9.1. Priesagų ir galūnių vediniai. Daiktavardžių darybos kategorijos

Priesagų ir galūnių vediniai pagal dviejų diferencinių požymių tapatybę – apibendrintą darybinę reikšmę ir pamatinio žodžio kalbos dalį (arba numatytas keletą kalbos dalių) – skirstomi į **darybos kategorijas** (arba **darybos klases**, žr. Keinys 1999). Taigi **darybos kategorija** yra už darybos tipą stambesnė darinių grupė – tai pačiai darybos kategorijai priklauso įvairių darybos

tipų dariniai (daugiau žr. 6.2, 6.3; pavyzdžių žr. 6 lentelėje). Pavyzdžiui, priesagų *-imas / -ymas, -tis, -smas, -esys, -sena, -yba, -onė*, galūnių *-(i)a, -is* ir daugelio kitų tipų vediniai (*neš-ìmas, klaũs-ymas, apgul-tìs, kaũk-smas, šnar-esỹs, laiký-sena, gyn-ýba, abej-õnė, krat-à, priežiũr-a, kiĩt-is* ir kt.) priklauso tai pačiai veiksmų pavadinimų (veiksmažodžių abstraktų) darybos kategorijai. Tai pačiai ypatybių pavadinimų (vardažodžių abstraktų) darybos kategorijai priklauso priesagų *-umas, -ybė, -ystė, -enybė, -atvė*, galūnių *-is, -(i)a* tipų vediniai *abejing-ùmas, aukšt-ýbė, jaun-ýstė, virš-enýbė, sen-àtvė, greit-is, skõn-is, darn-à, spart-à* ir kt. LKG (I 1965: 253–423), DLKG (2005: 87–145; plg. Murmulaitytė, Aleksaitė 2021)¹⁶³ pateikiama 13 daiktavardžių darybos kategorijų, o S. Keinys (1999: 38–39), sujungęs vardažodinės ypatybės turėtojų ir profesinius asmenų pavadinimus, išskiria 12 kategorijų. Daiktavardžiai daromi iš vardažodžių ir veiksmažodžių.¹⁶⁴ Iš veiksmažodžių¹⁶⁴ padaromi veiksmų pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai), veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai, veiksmo rezultato (veiksmažodinio) pavadinimai, įrankių pavadinimai. Vardažodžiais remiasi ypatybių pavadinimai (vardažodžių abstraktai), vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai, deminutyvai (mažybiniai daiktavardžiai), asmenų pavadinimai pagal profesiją, pavadinimai pagal kilmę bei priklausymą, pavadinimai pagal lyties skirtumą, kuopiniai pavadinimai. Iš vardažodžių ir veiksmažodžių daromi švenčių bei apeigų pavadinimai ir vietų pavadinimai¹⁶⁵. (Veiksmažodinės ir vardažodinės kilmės daiktavardžių darybos raida aptarta S. Ambrazo (1993, 2000) knygose.)

9.1.1. Veiksmų pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai) – tai „daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis yra padaryti iš veiksmažodžių

¹⁶³ Portalo „E. kalba“ *Žodžių darybos* vedlyje, pasirinkus darybos kategoriją, ne tik pateikiamas darybos priemonių sąrašas, bet ir nurodoma informacija, apie šias priemones pateikta gramatikose (pavyzdžiui, kad pasirinkta priesaga *dari*, *reta* ar *tarminė*).

¹⁶⁴ Primintina, kad bet kurios darybos kategorijos konkretūs dariniai gali remtis tam tikra pamatinio veiksmažodžio forma (apie veiksmažodžio pamatinio kamieno parinkimą žr. 3.2).

¹⁶⁵ Dėl skirtingų kalbos dalių, einančių darybos pamatu, S. Ambrazas skyrium pateikia *veiksmažodžių vietų pavadinimus* (Ambrazas 1993: 208–218) ir *vardažodinių vietų pavadinimus* (Ambrazas 2000: 113–191); gramatikose (LKG I 1965: 396–406; DLKG 2005: 133–137) šios darybos kategorijos dariniai, padaryti iš įvairių kalbos dalių pamatinių žodžių, pateikiami kartu; taip daroma ir šioje gramatikoje.

ir reiškia veiksmą (ar būseną)“ (DLKG 2005: 94). Šios darybos kategorijos dariniai gali būti padaromi su įvairiomis priesagomis ir galūnėmis, priesagų yra keliasdešimt kartų daugiau¹⁶⁶.

Priesagų vediniai. Gramatikose dažnai nurodomi du atskiri priesagų *-imas* ir *-ymas* darybos tipai, tačiau šios priesagos laikytinos tos pačios priesagos variantais (KTŽ: 225; Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 11; Ružė 2008: 17). Beje, *-imas* / *-ymas* abstraktų darybą rodo kaip reguliarių reiškinių, nes su šios priesagos kuria nors atmaina iš kiekvieno veiksmazodžio (nepriklausomai nuo to, ar toks darinys pateiktas žodynuose, ar yra potencialinis) gali būti padaromas abstrakčios reikšmės daiktavardis (žr. Paulauskienė 1994: 75–76). Kiti darybos tipai nėra tokie reguliarūs, nors apskritai „kiekvienas veiksmazodis turi ir juo reiškiamo veiksmo įvardijimą daiktavardžiu“ (Keinys 1999: 39). Balsiais prasidedančių priesagų *-imas* / *-ymas* vediniai paprastai remiasi būtojo kartinio laiko kamieniu¹⁶⁷. Priesaga *-imas* ir jos variantas *-ymas* apima visus veiksmazodžius: su *-ymas* abstraktai daromi tik iš 3 asmenuotės veiksmazodžių, bendratyje turinčių priesagą *-yti*, pvz.: *lái-st-ymas* (: *lái-sto* / *lái-stė*, *lái-styti*), *numān-ymas* (: *numā-no* / *numā-nė*, *numā-nyti*), *pìl-st-ymas* (: *pìl-sto* / *pìl-stė*, *pìl-styti*), *rāš-ymas* (: *rāš-o* / *rāš-ė*, *rāš-yti*), *sāk-ymas* (: *sāk-o* / *sāk-ė*, *sāk-yti*), *sudār-ymas* (: *sudār-o* / *sudār-ė*, *sudār-yti*) ir pan., o iš visų kitų veiksmazodžių (jie būna paprastos ir sudėtingos morfeminės struktūros, savi ir svetimos kilmės) abstraktai daromi su priesaga *-imas*. Vediniai dažniausiai remiasi būtojo kartinio laiko kamieniu, pvz.: *buv-ì-mas* (: *bù-vo*, *bù-ti*), *ėj-ì-mas* (: *ėj-o*, *ėi-ti*), *išmināv-ì-mas* (: *išminā-vo*, *išmin-úoti*), *kviēt-ì-mas* (: *kviēt-ė*, *kviēsti*), *pakviēt-ì-mas* (: *pākviēt-ė*, *pākviēsti*), *savanoriāv-ì-mas* (: *savanoriā-vo*, *savanori-áuoti*), *transkribāv-ì-mas* (: *transkribā-vo*, *transkrib-úoti*), esa-

¹⁶⁶ LKG I (1965: 289–303) ir DLKG (2005: 94–99) nurodytų priesagų skaičius įvairuoja. S. Keinio (1999: 39) teigimu, bendrinės kalbos veiksmų pavadinimai yra padaryti su 47 lietuviškomis priesagomis ir 5 galūnėmis (*-a* (*-ia*), *-is*, *-as*, *-ė*, *-us*), o tarmėse žinoma dar 21 priesaga.

¹⁶⁷ Primintina, kad kartais sutampa bendraties ir būtojo kartinio laiko kamienai, kartais – visų pagrindinių formų (bendraties, esamojo laiko ir būtojo kartinio laiko) kamienai. Kaip minėta 3.2 poskyryje, dariniai, kurių darybos afiksas prasideda balsiu, dažniausiai remiasi būtojo kartinio laiko kamieniu, o tie, kurių darybos afiksas prasideda priebalsiu, paprastai remiasi bendraties (ar su ja sutampančiu kito laiko) kamieniu. Be to, kai kurie dariniai remiasi pamatinio veiksmazodžio nepriesaginiu kamieniu. Apie pamatinių veiksmazodžių pateikimą rašyta „Įvado“ 1-oje išnašoje (jei sutampa visų trijų pagrindinių veiksmazodžio formų kamienai, rašoma tik bendratis, jei remiamasi kitu kamieniu, pirma rašoma konkreti forma, o tik tada bendratis).

mojo arba būtojo kartinio laiko kamieniu (kai jie sutampa), pvz.: *senėj-imas* (: *senėja* / *senėjo*, plg. *senėti*), *sustoj-imas* (: *sustója* / *sustójo*, plg. *sustóti*)¹⁶⁸, arba bet kuriuo veiksmažodžio kamieniu (kai visų pagrindinių formų kamienai sutampa), pvz., *péršal-imas* (: *péršalti* / *péršala* / *péršalo*). Iš sangražinių veiksmažodžių padaryti abstraktai yra sangražiniai, pvz.: *elg-ìmasis* (: *elgtis*), *klaūs-ymasis* (: *klaūsosi* / *klaūsėsi*, *klausýtis*), *mók-ymasis* (: *mókosi* / *mókėsi*, *mókytis*), *apsipirk-ìmas* (: *apsipirkti*), *atsigav-ìmas* (: *atsigāvo*, *atsigáuti*), *pasi-klaūs-ymas* (: *pasiklaūso* / *pasiklaūsė*, *pasiklausýti*), *péršišald-ymas* (: *péršišal-do* / *péršišaldė*, *péršišaldyti*)¹⁶⁹.

Be *-imas* / *-ymas*, pagal darumą priesagos išsidėsto taip: *-tis*, *-esys*, *-ulys*, *-yba* (*-ybos*), *-smas*, *-sena*, *-tynė*, *-ynė* (*-ynės*) ir t. t. (LKG I 1965: 289–303; DLKG 2005: 94–99). Bendrinėje kalboje yra nemažai priesagos *-tis* vedinių, be to, su šia priesaga padaroma ir naujadarų, pvz.: *atliktis*, *apleistis*, *atgręžtis*, *atpažintis*, *atstumtis*, *įmestis*, *išreikštis*, *ištrintis*, *išvestis*, *įtrauktis*, *nyktis* (Miliūnaitė 2022: 284–285, 327, plg. Vaskelienė 2017). Priesagos *-tis* vediniai remiasi bendraties kamieniu, jie paprastai yra *ia* kamieno moteriškosios giminės žodžiai (vienaskaitos kilmininkas yra *-ies*), pvz.: *apsup-tis* (: *apsùpti*), *baig-tis* (: *baigti*), *išpažin-tis* (: *išpažinti*), *netek-tis* (: *netèkti*), *pražū-tis* (: *pražúti*), *tar-tis* (: *tařti*), *užduo-tis* (: *uždúoti*).

Priesagos *-esys* vediniai dažniausiai daromi iš garsinių veiksmažodžių (yra padarytų ir iš kitokias reikšmes turinčių pamatinių žodžių), bendratyje turinčių priesagą *-ėti*. Paprastai priesagos *-esys* abstraktai remiasi veiksmažodžių esamojo laiko kamieniu, pvz.: *baršk-esys* (: *bárška*, plg. *barškėti*, *barškėjo*), *čiulb-esys* (: *čiulba*, plg. *čiulbėti*, *čiulbėjo*), *mirg-esys* (: *mìrga*, plg. *mirgėti*, *mirgėjo*), *skamb-esys* (: *skaмба*, plg. *skambėti*, *skambėjo*), *pašnek-esys* (: *pa(si)-šneka*, plg. *pa(si)šnekėti*, *pa(si)šnekėjo*), arba bet kuriuo iš kamienų (kai visi trys kamienai sutampa), pvz., *elg-esys* (: *elgtis*, *elgiasi*, *elgėsi*). Kartais priesagos *-esys* vedinio pamatu eina būtojo kartinio laiko kamienas, pvz., *gaud-esys* (: *gaūdė*, plg. *gaūsti*, *gaūdžia*), arba bet kuris iš sutampančių bendraties ir būtojo kartinio laiko kamienų, pvz., *dirg-esys* (: *dirgti* / *dirgo*, plg. *dirgsta*).

¹⁶⁸ Tai veiksmo, ne vietos pavadinimas (apie *sustojimas* ir *stotelė* žr. KB).

¹⁶⁹ Kol išlaiko kategorinę reikšmę, veiksmų pavadinimai vartojami vienaskaita (vienaskaitiniai daiktavardžiai). Konkretėjantys vediniai imami vartoti daugiskaita. Pastaruoju metu ši tendencija itin ryški (apie abstrakčiųjų daiktavardžių daugiskaitą žr. Miliūnaitė 2022: 342–343).

Beveik visi priesagos **-ulys** abstraktai eina fiziologinių arba psichinių reiškinių ar būsenų pavadinimais. Jie daromi iš įvairių (pirminių, antrinių, mišriojo tipo) veiksmazodžių, bet priesaga visada dedama prie nepriesaginio veiksmazodžio kamieno: vediniai remiasi esamojo laiko kamieniu, pvz.: *čiaud-ulys* (: *čiaudi*, plg. *čiaudėti*, *čiaudėjo*), *kos-ulys* (: *kosi*, plg. *kosėti*, *kosėjo*), *sop-ulys* (: *sopa*, plg. *sopėti*, *sopėjo*), būtojo kartinio laiko kamieniu, pvz., *maud-ulys* (: *máudė*, plg. *maūsti*, *maūdžia*), bendraties arba būtojo kartinio laiko kamieniu, pvz., *dus-ulys* (: *dūsti* / *dūso*, plg. *dūsta*), arba nepriesaginiu pamatinio veiksmazodžio kamieniu, pvz., *žiov-ulys* (: *žiovauti*, *žióvauja*, *žióva-vo*) (pamatinio veiksmazodžio priesaga **-auti** į vedinį nepereina).

Priesagos **-yba** vediniai dažniausiai eina kiek specializuotais veiksmy ar veiklos sričių pavadinimais ir remiasi nepriesaginiais pamatinių veiksmazodžių kamienais. Tai gali būti būtojo kartinio laiko kamienas, pvz.: *gav-yba* (: *gāvo*, plg. *gáuti*, *gáuna*), *gyn-yba* (: *gýnė*, plg. *ginti*, *gina*), esamojo arba būtojo kartinio laiko kamienas, pvz.: *dar-yba* (: *dāro* / *dārė*, plg. *darýti*), *kait-yba* (: *kaĩto* / *kaĩtė*, plg. *kaitýti*), *stat-yba* (: *stāto* / *stātė*, plg. *statýti*), *tap-yba* (: *tāpo* / *tāpė*, plg. *tapýti*), *vad-yba* (: *vēda* / *vėdė*, plg. *vėsti*)¹⁷⁰, arba bet kuris iš sutampančių pagrindinių veiksmazodžio formų kamienų, pvz., *drož-yba* (: *dróžti*, *dróžia*, *dróžė*). Kartais daiktavardis turi trumpesnę (nepriesaginę) pamatinio veiksmazodžio kamieną (3.2), pvz., *daug-yba* (: *dáuginti*, *dáugina*, *dáugino*) (visose pagrindinėse veiksmazodžio formose esanti priesaga **-inti** į vedinį nepereina). Kai kurie priesagos **-yba** vediniai yra daugiskaitiniai daiktavardžiai, pvz.: *ved-ybos* (: *vēda* / *vėdė*, *vėsti*), *varž-ybos* (: *vařžosi* / *vařžėsi*, *varžýtis*), *prat-ybos* (: *prātinti(s)* / *prātina(si)*, *prātino(si)*) (pastaruoju atveju pamatinio veiksmazodžio priesaga **-inti** į darinį nepereina) (3.2).

Nemažai dabartinei kalbai įprastų veiksmy pavadinimų padaryti su priesaga **-smas**, iš jų apie pusė reiškia akustiškai suvokiamą procesą, kitų reikšmė įvairi. Šios priesagos vediniai dažniausiai daromi iš pirminių nepriešdėlinių veiksmazodžių bendraties, pvz.: *eĩ-smas* (: *eĩti*, plg. *eĩna*, *ẽjo*), bendraties arba būtojo kartinio laiko, pvz.: *šėl-smas* (: *šėlti* / *šėlo*, plg. *šėlsta*), *tāp-smas* (: *tāpti* / *tāpo*, plg. *taĩpa*), arba remiasi bet kuriuo iš sutampančių veiksmazodžio pagrindinių formų kamieniu, pvz.: *kaũk-smas* (: *kaũkti*, *kaũkia*, *kaũkė*), *treĩk-smas* (: *treĩkti*, *treĩkia*, *treĩkė*), *veřk-smas* (: *veřkti*, *veřkia*, *veřkė*).

170 Vedinyje *vadýba* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

Bendrinėje kalboje yra per trisdešimt priesagos **-sena** vedinių. Jais nusakomas ne tiek veiksmas, kiek jo atlikimo būdas, savotiškumas. Priesagos **-sena** vediniai remiasi bendraties kamieniu, pvz.: *būt-sena* (: *būti*, plg.: *yrà, bùvo*), *eĩ-sena* (: *eĩti*, plg.: *eĩna, ėjo*), *mąstý-sena* (: *mąstýti*, plg.: *mąsto, mąs-tė*), *rašý-sena* (: *rašýti*, plg.: *rāšo, rāšė*), arba su bendratimi sutampančiu bet kuriuo iš veiksmažodžio pagrindinių formų kamieniu, pvz., *gyvén-sena* (: *gyvėnti, gyvėna, gyvėno*).

Kitų priesaginių darybos tipų vedinių pavyzdžiai: *-tynės* (*grumtýnės, eitýnės, imtýnės, kautýnės, muštýnės, varžýtýnės*), *-ynė* (*-ynės*) (*erzelýnė, kankýnė, kraustýnės, skerdýnės*), *-onė* (*abejōnė, klajōnė, svajōnė, viliōnė*) – priesagos *-onė* vediniai remiasi veiksmažodžiais, bendratyje turinčiais priesagą *-oti* (*abejóti, klajóti, svajóti, vilióti*) ar (retai) kokią nors kitą priesagą, pvz.: *dej-ōnė* (: *dejúoti*), *kel-iōnė* (: *keliáuti*), bet priesagos į vedinius nepereina (apie juos dar žr. Urbutis 2009: 277; plg. 3.2).

Atkreiptinas dėmesys į kai kuriuose darybos tipuose pasitaikančius morfemų sanklodos atvejus (daugiau žr. 5.3), pavyzdžiui, priebalsiu *s* prasidedančių priesagų (*-sena, smas* ir kt.) vedinių *-s-* priklauso tiek priesagai, tiek pamatiniam kamieniui: *jaũ/s/ena* (: *jaũsti*), *gaũ/s/mas* (: *gaũsti*), *siaũ/s/mas* (: *siaũsti*), *pérver/s/mas* (: *pérversti*)¹⁷¹.

Galūnių vediniai. Didžiausia veiksmų pavadinimų (veiksmažodžių abstraktų) dalis padaryta su galūnėmis **-a** (**-ia**) ir **-is** (**-ys**). Pagal darybinę reikšmę galūnės *-(i)a* vediniai artimi priesagos *-imas / -ymas* vediniams¹⁷², bet bendrinėje kalboje jie dažnai žymi kiek specialesnį veiksmą ar iš to veiksmo kylančią padėtį, būseną (Keinys 1999: 57). Su galūne **-a** (**-ia**) daiktavardžiai daromi iš įvairios struktūros ir kilmės veiksmažodžių, itin dažnai iš priešdėlinių. Neretai galūnės *-a* vediniai remiasi nepriesaginiu veiksmažodžių kamieniu. Pavyzdžiui, iš priešdėlinių veiksmažodžių padaryti *apklus-à* (: *apkláusti*),

¹⁷¹ Apie tokius vedinius (kaip ir apie atitinkamus darinius, nesant morfemų sanklodos) sakoma, kad tai yra priesagos *-sena*, priesagos *-smas* vedinys ir pan.

¹⁷² Neretai iš to paties pamatinio veiksmažodžio su *-(i)a* ir *-imas / -ymas* padaryti vediniai yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių) – jie turi ne tik labai panašią (tapačią) darybinę reikšmę, bet ir panašią (tapačią) leksinę reikšmę, pvz.: *gėlimas* – *gėla* ('didelis skausmas, gėlimas'), *nujautimas* – *nuojauta* 'nujautimas, intuicija', *keitimasis* – *kaita* ('keitimasis') ir kt. Apie dabartinės kalbos veiksmų pavadinimus su priesaga *-imas / -ymas* ir galūne *-a* žr. Murmulaitytė 1997.

ištuok-a (: iš(si)tuōkti), *pajuok-à* (: pajuōkti), *užmarš-a* (: užmiřšti)¹⁷³, *apsaug-à* (: apsáugo, apsáugoti), *núojaut-a* (: nùjautė, nujaušti), *sánkand-a* (: sukánda / sukándo, sukąsti)¹⁷⁴. Kai kurie galūnės *-a* vediniai turi nepriesaginį pamatinio veiksmažodžio kamieną, pvz., *atgaiv-à* (: at(si)gaivinti, at(si)gaivina, at(si)gaivino) (visose veiksmažodžio formose esanti priesaga *-inti* į galūnės vedinį nepereina). Nepriešdėliniais veiksmažodžiais remiasi daiktavardžiai *krat-à* (: krato / krātė, kratyti / krėtė, krėsti)¹⁷⁵, *skald-à* (: skáldo / skáldė, skáldyti), *samd-à* (: samdo / samdė, samdyti), *trauk-à* (: tráukti). Vienas kitas vedinys turi galūnės *-a* variantą *-ia*, pvz., *kanč-ià* (: keñčia, kentėti) (apie *e* : *a* žr. 5.1).

Galūnės *-is* (*-ys*) vediniai dažnai reiškia trumpą vienkartinį veiksmą ar būseną. Jie dažniau daromi iš priešdėlinių, o ne iš nepriešdėlinių veiksmažodžių (čia nereta šaknies balsių kaita, kartais varijuoja priešdėlis (žr.: 5.1, 3.4)), pvz.: *įniřš-is* (: įniřšti), *įtūž-is* (: įtūžti), *póelg-is* (: pasielgti), *sákand-is* (: sukándo, sukąsti), *sándėr-is* (: su(s)dera, su(si)derėti), *skrỹd-is* (: skrĩdo, skrĩsti), *spỹr-is* (: spỹrė, spĩrti). Kirčiuotą galūnės *-is* variantą *-ys* turi vos keletas (paprastai oro permainas žyminčių) vedinių, pvz.: *atlyd-ỹs* (: at(si)lėido, at(si)lėisti), *atšol-ỹs* (: atšálti)¹⁷⁶. Kitų galūnių vedinių yra nedaug, pvz.: *juōk-as* (: juōktis), *main-aĩ* (: maĩno / maĩnė, mainyti), *nėrim-as* (: nerĩmti), *skuñd-as* (: skũndė, skųsti), *ātsak-as* (: atsāko / atsākė, atsakyti), *sóp-ė* (: sópa, sopėti), *pėrgal-ė* (: pėrgali, pėrgalėti), *išmon-ė* (: išmāno / išmānė, išmanyti), *stỹg-ius* (: stĩgti)¹⁷⁷, *gỹr-ius* ‘gyrimas’ (: gỹrė, gĩrti), *zỹl-ius* ‘zyliojimas’ (: zylióti, zyliója, zyliójo) – pastarasis vedinys remiasi trumpesniu pamatinio veiksmažodžio kamieniu (priesaga *-(i)oti* į vedinį nepereina).

Įvairių priesagų ir galūnių turintys veiksmų pavadinimai, padaryti iš to paties pamatinio veiksmažodžio, dažnai yra darybiniai sinonimai, pvz.: *blizg-esỹs* – *blizgėj-imas*, *tap-ĩmas* – *tāp-smas*, *pasielg-ĩmas* – *póelg-is*, *atsāk-ymas* – *ātsak-as* ir kt. (plg. 8 skyrių, daugiau žr. Vaskelienė 2000: 42–78).

9.1.2. Veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai – tai „daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis yra padaryti iš veiks-

¹⁷³ Vedinyje *užmarša* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

¹⁷⁴ Vediniai *núojauta* ir *sánkanda* turi kitokį pamatinių žodžių priešdėlių variantą (daugiau žr. 3.4).

¹⁷⁵ Daiktavardis *kratà* gali būti padarytas tiek iš *kratyti*, tiek iš *krėsti* (1.3).

¹⁷⁶ Vedinių *atlydỹs*, *atšolỹs* šaknyse įvykusi balsių kaita (5.1).

¹⁷⁷ Vediniuose *išmonė*, *stỹgius* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

mažodžių ir žymi pamatiniu žodžiu pasakyto veiksmo atlikėją (paprastai gyvą būtybę, dažniausiai asmenį)“ (DLKG 2005: 104). Šiai darybos kategorijai priklauso ne visai vienodos darybinės reikšmės vediniai – vieni jų pavadina pamatiniu veiksmožodžiu pasakomo veiksmo atlikėją (tai tikri veikėjų pavadinimai, pvz.: *kirpėjas*, *-a*, *siuvėjas*, *-a*, *tapýtojas*, *-a*, *tėkintojas*, *-a*, *plaukikas*, *-ė*, *vežikas*, *-ė*), „o kiti turi apibūdinamąją reikšmę, rodo, kad įvardijamai būtybei ar kartais net daiktui yra būdinga iš veiksmo kylanti ypatybė, beje, dažnai neigiama“ (Keinys 1999: 41), pvz.: *apsilėidėlis*, *-ė*, *išsižiøjėlis*, *-ė*, *neišmānėlis*, *-ė*, *užsispyrėlis*, *-ė*, *išlaikýtinis*, *-ė*, *maltinis*, *-ė* ‘kotletas’. Ši darybos kategorija pasižymi darybos tipų įvairove¹⁷⁸.

Priesagų vediniai. Dariausius veikėjų pavadinimų darybos tipus sudaro priesagos *-tojas*, *-a*; *-ėjas*, *-a* ir *-ikas*, *-ė*, o veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimai dažniausiai turi priesagas *-ėlis*, *-ė*; *-lys*, *-ė*; *-ūnas*, *-ė*; *-tinis*, *-ė* (LKG I 1965: 317–323; Keinys 1999: 42; DLKG 2005: 104–108). Beveik visi priesagos **-tojas**, **-a** vediniai eina tikraisiais veikėjų pavadinimais ir žymi asmenis tiek pagal kartais atliekamą (atliktą) veiksmą, tiek pagal nuolatinį darbą, verslą, profesinį darbą (a), tik kai kurie vediniai panašūs ir į veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimus (b); *-tojas*, *-a* vediniai remiasi bendraties kamieniu¹⁷⁹, pvz.:

- a) *braižý-tojas*, *-a* (: *braižýti*), *gaivìn-tojas*, *-a* (: *gaivìnti*), *skìrsty-tojas*, *-a* (: *skìrstyti*), *stìprin-tojas*, *-a* (: *stìprinti*), *tvarký-tojas*, *-a* (: *tvarkýti*), *vadelió-tojas*, *-a* (: *vadelióti*), *valý-tojas*, *-a* (: *valýti*), *vairúo-tojas*, *-a* (: *vairúoti*);
- b) *gyvén-tojas*, *-a* (: *gyvènti*), *svajó-tojas*, *-a* (: *svajóti*), *pataikáu-tojas*, *-a* (: *pataikáuti*).

Iš pirminių veiksmožodžių priesagos *-tojas*, *-a* vediniai beveik nedaromi, pvz.: *ar-tojas* (: *árti*), *galás-tojas*, *-a* (: *galásti*)¹⁸⁰.

¹⁷⁸ LKG (I 1965: 317–340) duomenys rodo, kad šios darybos kategorijos dariniai gali būti padaromi su 152 priesagomis (iš jų 89 būdingos tik šiai darybos kategorijai). S. Keinio (1999: 58) teigimu, bendrinės kalbos veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimai daromi su 49 priesagomis, dar 99 vartojamos tarmėse.

¹⁷⁹ Bendraties kamienų priesagos šio tipo vediniuose išlieka.

¹⁸⁰ Minėtina, kad su priesaga *-tojas*, *-a* daromi **tik** veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimų kategorijos dariniai, šią priesagą gali turėti tik iš veiksmožodžių padaryti **asmenis** reiškiantys daiktavardžiai. Priesaga *-tojas*, *-a* netinkama įrankių, prietaisų, priemonių ir pan. pavadinimams daryti (apie priemones ir pan., o ne asmenis reiškiančius bendrinei kalbai neteiktinus vedinius su *-tojas* žr. KB).

Priesaga *-ėjas, -a* yra tipiška ir dari veikėjų pavadinimų priesaga. Šios priesagos vediniais asmuo pavadinamas tiek pagal atliekamą atsitiktinį veiksmą, tiek pagal nuolatinę veiklą. „[V]ediniai paprastai daromi iš pirminių (dažniau nepriešdėlinių) tranzityvinių veiksmažodžių, bet pasitaiko ir tokių, kurie padaryti iš pirminių intranzityvinių veiksmažodžių“ (DLKG 2005: 106). Paprastai remiamasi būtojo kartinio laiko (ar su juo sutampančiu kitos formos) kamieniu, pvz.: *rad-ėjas, -a* (: *rādo, rāsti*), *siuv-ėjas, -a* (: *siùva / siùvo, siùti*), *pareišk-ėjas, -a* (: *paréiškia / paréiškė, paréikšti*), *kirp-ėjas, -a* (: *kiřpti*), *pavež-ėjas, -a* (: *pavežti*)¹⁸¹.

Priesagos *-ikas, -ė* vediniais asmuo dažniau pavadinamas pagal atliekamą atsitiktinį, vienkartinį veiksmą, bet gali būti pavadinama ir pagal profesinį darbą. Kai kurie vediniai turi menkinimo atspalvį. Priesagos *-ikas, -ė* vediniai daromi iš įvairios struktūros veiksmažodžių (dažniau – iš pirminių nepriešdėlinių) būtojo kartinio laiko kamieno, pvz.: *ėj-ikas, -ė* (: *ėjo, ėiti*), *skriaud-ikas, -ė* (: *skriaūdė, skriaūsti*), *rij-ikas, -ė* (: *rijo, rýti*), *apgav-ikas, -ė* (: *apgāvo, apgáu*ti), *išdav-ikas, -ė* (: *išdavė, išduoti*), esamojo arba būtojo kartinio laiko kamieno (kai jie sutampa), pvz., *ėd-ikas, -ė* (: *ėda / ėdė, ėsti*), arba remiasi bet kuriuo iš sutampančių pagrindinių veiksmažodžio formų kamieniu, pvz.: *bėg-ikas, -ė* (: *bėgti*), *drož-ikas, -ė* (: *dróžti*), *grob-ikas, -ė* (: *gróbti*), *plėš-ikas, -ė* (: *plėšti*), *vež-ikas, -ė* (: *vėžti*). „Kai kurie vediniai eina gyvių ar augalų pavadinimais ir turi tik vienos giminės formas“ (DLKG 2005: 106), pvz.: *lip-ikas* ‘kibus raudinių šeimos miškų ir laukų augalas, daržų piktžolė (*Galium*)’ (: *lipti*), *siurb-ikė* ‘parazitinė lapelio pavidalo tulžies pūslės kirmėlė’ (: *siurbt*i). Kai kada iš to paties pamatinio žodžio su priesagomis *-ėjas, -a* ir *-ikas, -ė* padaromi skirtingas reikšmes turintys vediniai¹⁸², bet itin dažnai tai būna sinonimiškumo santykiu susiję bendrašakniai dariniai (žr. 8 skyrių),

181 Su priesaga *-ėjas, -a* (kaip ir su *-tojas, -a*) taip pat daromi tik asmenis žymintys veiksmažodiniai vediniai – kitoms darybos kategorijoms ši priesaga nebūdinga, todėl priesagą *-ėjas* turinčiais vediniais neturėtų būti pavadinti negyvi daiktai. Vis dėlto kartais daiktai sugyvinami (personifikuojama), pavyzdžiui, dabartinėje kalboje daug dažniau vartojamas junginys *raketa nešėja*, o ne terminas *nėšančioji raketė* (žr. LRTB). Apie ne asmenis reiškiančius *-tojas, -ėjas* vedinius dar žr. 9.1.4, KB, daugiau žr. Miliūnaitė 2022: 54, 71, 103, 245 ir kt.

182 Apie įvairius skirtingas reikšmes turinčius bendrašaknius *-ėjas, -a* ir *-ikas, -ė* vedinius (*draudėjas, -a, draudikas, -ė*) žr. KB.

pvz.: *dengėjas*, -a ‘žmogus, kuris ką dengia, deda (ppr. stogą); sin. *dengikas*’ (BLKŽ) – *dengikas*, -ė ‘žmogus, kuris ką dengia, deda (ppr. stogą); sin. *den-gėjas*’ (BLKŽ), *kaupėjas*, -ė ‘žmogus, kuris kaupia (3 r.), telkia, renka ką’ (BLKŽ) – *kaupikas*, -ė ‘KAUPĖJAS’ (BLKŽ).

Darumu išsiskiria veiksmazodinės ypatybės turėtojų pavadinimų priesaga -*ėlis*, -ė. Asmenis žymintys šios priesagos vediniai dažniausiai turi menkinamąją reikšmę. „Kai kurių vedinių forma rodo, jog šio tipo dariniai remiasi veiksmazodžių būtojo kartinio laiko kamienais“, bet apskritai „[d]augumą priesagos -*ėlis*, -ė vedinių darybiškai bene lengviausia susieti su veikiamaisiais būtojo kartinio laiko dalyviais“ (DLKG 2005: 105), pvz.: *apkiaūt-ėlis*, -ė (: *apkiaūto* / *apkiaūtęs*, *apkiaūsti*), *ištviirk-ėlis*, -ė (: *ištviirko* / *ištviirkęs*, *ištviirk-ti*), *išdỹk-ėlis*, -ė (: *išdỹko* / *išdỹkęs*, *išdỹkti*), *suglėb-ėlis*, -ė (: *suglėbo* / *suglėbęs*, *suglėbti*), *surúg-ėlis*, -ė (: *surúgo* / *surúgęs*, *surúgti*). Yra ir vedinių, neturinčių menkinamosios reikšmės, pvz.: *pražuv-ėlis*, -ė (: *pražuvo*, *pražúti*), *pabėg-ėlis*, -ė (: *pabėgti*), *pasirýž-ėlis*, -ė (: *pasirýžti*).

Kitų veiksmazodinės ypatybės turėtojų pavadinimų darijų tipų (priesagų -*lys*, -ė; -*ūnas*, -ė; -*tinis*, -ė) vedinių pavyzdžiai: *cyp-lỹs*, -ė (: *cýpti*), *spieglỹs*, -ė (: *spiėgti*); *ėd-ūnas*, -ė (: *ėda* / *ėdė*, *ėsti*), *lak-ūnas*, -ė (: *lėkti*)¹⁸³, *pérėj-ūnas*, -ė (: *pérėjo*, *péreiti*); *áuklė-tinis*, -ė (: *áuklėti*), *globó-tinis*, -ė (: *globóti*), *įgalió-tinis*, -ė (: *įgalióti*), *sugyvén-tinis*, -ė (: *sugyvėnti*), *ugdý-tinis*, -ė (: *ugdýti*).

Kaip minėta 9.1.2 skirsnio pradžioje, veikėjų ir veiksmazodinės ypatybės turėtojų darybos kategorijoje itin gausu įvairių priesagų vedinių (kai kurie žymi ne tik asmenis, bet ir gyvius, augalus ar daiktus, yra vienos kurios giminės). Be minėtų dar, pvz.: *čiaušk-ūtis*, -ė (: *čiauška*, *čiauškėti*), *blizg-ūtis* (: *blizga*, *blizgėti*), *žib-ūtė* (: *žiba*, *žibėti*); *čiaušk-alas* (: *čiauškia* / *čiauškę*, *čiauškėti*), *čiršk-alas* (: *čirškia* / *čirškė*, *čirškšti*), *plėp-alas* (: *plėpa*, *plepėti*); *ried-ulỹs* (: *riėda*, *riedėti*), *spings-ùlė* (: *spìngsi*, *spingsėti*); *čiaud-àlius*, -ė (: *čiaudi*, *čiaud-dėti*); *iešk-ōvas*, -ė (: *ieško*, *ieškóti*), *žiūr-ōvas*, -ė (: *žiūri*, *žiūrėti*); *bamb-ėklis*, -ė (: *bámba*, *bambėti*); *baršk-ýnė* (: *bárška*, *barškėti*); *skend-uōlis*, -ė (: *skeñdo*, *skęsti*); *grob-uōnis*, -ė (: *gróbt*), *žin-iuōnis*, -ė (: *žino*, *žinóti*); *dvės-ena* (: *dvės-ti*); *kal-inỹs*, -ė (: *kāli*, *kalėti*), *mok-inỹs*, -ė (: *móko(si)* / *mókė(si)*, *mókyti(s)*); *krapšt-ùkas*, -ė (: *krāpstosi* / *krāpstėsi*, *krapštýtis*); *dus-nà* (: *dùsti*); *válk-ata*

183 Vediny *lakūnas*, -ė (su įvykusia šaknies balsių kaita) šliejasi prie tikrųjų veikėjų pavadinimų (DLKG 2005: 107).

(: *válkiotis*); *raš-éiva* (: *rāšo / rāšė, rašyti*); *praš-eikà* (: *prāšo / prāšė, prašyti*); *išeĩ-vis, -ė* (: *išeĩti*); *sùk-čius* (: *sùkti*); *tyl-ėnis, -ė* (: *tỹli, tylėti*); *verk-snỹs, -ė* (: *veĩkti*); *nemók-ša* (: *nemóka, nemokėti*); *peš-tùkas, -ė* (: *pėštis*) ir kt.

Galūnių vediniai. Veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimai gali būti daromi su galūnėmis *-a* (*-ia*); *-is* (*-ys*), *-ė*; *-as*; *-ius, -ė*, iš jų dariausia galūnė *-a*. Dauguma šios galūnės vedinių turi menkinimo atspalvį, pvz.: *niùrzg-a* (: *niùrzga, niurzgėti*), *išstyp-a* (: *išstỹpti*), *neũžaug-a* (: *neužaugti*), *núosprog-a* (: *nusprógti*), *užúomarš-a* (: *užmiřšti*), *pamáiv-a* (: *pasimáivė, pasimáivyti*)¹⁸⁴. Galūnės *-ia* variantą turi vos vienas kitas bendrinei kalbai nebūdingas vedinys, pvz.: *kándž-ia* ‘kas daro kitam pikta’ (LKŽe) (: *kánda / kándo, kásti*), *édž-ia* ‘kas daug valgo’ (LKŽe) (: *éda / édė, ésti*)¹⁸⁵ (DLKG 2005: 113). Kitų galūnių vedinių yra gerokai mažiau. Galūnės *-is* (*-ys*), *-ė* vediniai dažnai žymi vyriškosios ir moteriškosios giminės asmenis, pvz.: *liùrb-is, -ė* (: *liùrbti*), *žlium̃b-is, -ė* (: *žlium̃bti*), *nereg-ỹs, -ė* (: *nèregi, neregėti*), *plep-ỹs, -ė* (: *plėpa, plepėti*). Kai kurie *-is* (*-ys*), *-ė* vediniai yra vienos kurios nors galūnės (ir atitinkamai kurios nors giminės) daiktavardžiai, dažniausiai einantys gyvių, augalų ar daiktų pavadinimais, pvz.: *gyl-ỹs* ‘stambus plaukuotas dvisparnių būrio vabzdys, kurio lervos parazituoja po žinduolių oda, skrandyje ir kt. organuose’ (: *gėlia / gėlė, gėlti*)¹⁸⁶, *kìb-is* ‘varnalėša’ (: *kìbti*), *spiņgs-ė* ‘spingsulė’ (: *spìngsi, spingsėti*). Kitų galūnių vedinių pavyzdžiai: *krāpšt-as* (: *krāpštos / krāpštėsi, krapštytis*), *sárg-as* (: *sérgi, sérgėti*)¹⁸⁷, *saũg-as* (: *sáugo, saugoti*), *nār-as* (: *nėrti*), *šliuž-as* (: *šliaužti*); *snùdž-ius, snùd-ė* (: *snáudžia, snáudė, snáušti*)¹⁸⁸, *žiėdž-ius* (: *žiėdžia, žiėsti*).

9.1.3. Veiksmo rezultato (arba veiksmo padarinio) pavadinimai – „tai veiksmožodiniai priesagų ir galūnių darybos daiktavardžiai, žymintys pamatiniu žodžiu pasakyto veiksmo rezultatą, t. y. dalyką, kilusį iš pamatiniu žodžiu pasakyto veiksmo arba pasilikusį po to veiksmo“ (DLKG 2005: 125).

¹⁸⁴ Vediniuose *neũžauga, núosproga, užúomarša* pakitęs pamatinio žodžio priešdėlis (3.4), į vedinį *pamáiva* neperėjo pamatinio žodžio sangrąžos afiksas (3.3).

¹⁸⁵ Vediniuose *kándžia* ir *édžia* įvykusi šaknies priebalsių *d* : *dž* kaita (5.2).

¹⁸⁶ Vedinyje *gylỹs* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

¹⁸⁷ Vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

¹⁸⁸ Vediniuose *nāras, šliužas, snùdžius, snùdė* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

S. Keinys (1999: 43; 58–59) nurodo 40 bendrinės kalbos priesagų ir 5 galūnes, su kuriomis sudaromi šios darybos kategorijos vediniai¹⁸⁹.

Priesagų vediniai. Daugiausia vedinių turi priesagos **-inys**, **-alas**, **-muo**, pvz.: *kep-inys* (: *kèpti*), *pirk-inys* (: *piřkti*), *siunt-inys* (: *siuñtè, siųsti*), *svied-inys* (: *svièdè, svièsti*); *gẽr-alas* (: *gérè, gér̃ti*), *lẽs-alas* (: *lèsti*), *vìr-alas* (: *vìrti*); *dẽ-muõ* (: *dėti*), *duo-muõ* (: *dúoti*), *raš-muõ* (: *rāšo / rāšè, rašýti*). Mažiau vedinių padaryta su priesagomis **-ena**, **-ulyš (-ulis)**, **-lis**, **-ėsis** ir **-tas**, pvz.: *iřkas-ena* (: *iřkàsti*), *lùp-ena* (: *lùpti*); *kreř-ulỹs* (: *krèři, kreřéti*), *krit-uliaĩ* (: *kri-to, krìsti*), *nuodég-ulis / nuodég-ulỹs* (: *nudègti*), *núosto-lis* (: *nustóti*), *príedè-lis* (: *pridėti*)¹⁹⁰, *pasè-lis* (: *paséti*); *džiũv-ėsis* (: *džiũvo, džiũti*), *svil-ėšiai* (: *svilti*); *rāř-tas* (: *rāšo / rāšè, rašýti*); *skìl-tis* (: *skèlti*)¹⁹¹; *drib-snis* (: *dribti*), *kq/s/nis* (: *kqsti*)¹⁹²; *liẽk-ana* (: *liẽka, likti*).

Galūnių vediniai. Šios darybos kategorijos dariniai gali būti daromi su galūnėmis **-a**; **-as**; **-is (-ys)**, **-ė**; **-ius**, **-ė**, iš kurių dariausia galūnė **-a**. Su šia galūne vediniai dažniau daromi iš priešdėlinių veiksmažodžių, bet yra padarytų ir iš priešdėlių neturinčių pamatinių žodžių, pvz.: *atplaiř-à* (: *atplyšti*), *núosèd-os* (: *nusèda / nusèdo, nusésti*), *sqřlav-os* (: *sùřlavè, suřlúoti*)¹⁹³, *skald-à* (: *skáldo / skáldè, skáldyti*). Kai kurie vediniai turi tik daugiskaitos formą, kai kurie neiřlaiko pamatinių veiksmažodžių priesagų (t. y. remiasi nepriesaginiais veiksmažodžių kamienais), pvz.: *paskol-à* (: *paskòlinti*), *sándaug-a* (: *sudáuginti*) (pamatinių veiksmažodžių priesaga **-inti** į vedinius nepereina) (3.2). Daug mažiau šiai darybos kategorijai priklausančių darinių padaryta su galūnėmis **-as**; **-is (-ys)**, **-ė**; **-ius**, **-ė**, pvz.: *įdar-as* (: *įdāro / įdārè, įdarýti*), *pāstat-as* (: *pastāto / pastātè, pastatýti*), *pérkas-as* (: *pérkasti*), *užraš-as* (: *už-rāšo / užrāšè, užrašýti*); *gnỹb-is* (: *gnýbti*), *įlũž-is* (: *įlúžti*), *núosprend-is* (: *nu-*

189 LKG (I 1965: 368–381) priesagų yra daugiau (šioje gramatikoje pateikta ir retų, nedarių, tarminių priesagų).

190 Vediniai *nuodégulis / nuodégulỹs*, *núostolis*, *príedelis* turi kitokį pamatinių žodžių priešdėlių variantą (3.4).

191 Vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

192 Priesagos **-snis** pradžios **-s-** susiliejęs su šaknies pabaigos **-s-**, todėl linijiniu būdu parodyti priesagą sudėtinga (apie morfemų sanklodą žr. 5.3).

193 Vedinyje *atplaiřà* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1), o vediniai *núosèdos* ir *sqřlavos* turi kitokių pamatinių žodžių priešdėlių variantus (3.4).

sprėndė, nuspręsti), *pjūv-is* (: *pjovė, pjauti*), *uždarb-is* (: *uždėrbti*)¹⁹⁴, *įskiep-is* (: *įskiepyti*)¹⁹⁵, *atspind-ys* (: *atspiñdi, atspindėti*), *plyš-ys* (: *plýšti*); *bryd-ẽ* (: *brìdo, brìsti*), *įmon-ė* (: *įmāno / įmānė, įmanýti*)¹⁹⁶, *riek-ẽ* (: *riėkti*), *pyn-ẽ* (: *pýnė, pìnti*); *skýr-ius* (: *skýrė, skìrti*).

9.1.4. Įrankių pavadinimais laikomi su priesagomis ar galūnėmis padaryti daiktavardžiai, kuriais pavadinamos įvairios pamatiniu veiksmažodžiu žymimam veiksmui atlikti skirtos priemonės – įnagiai, įrankiai, prietaisai, įrenginiai, mašinos, medžiagos, kartais apdarai, indai. S. Keinio (1999: 44) teigimu, bendrinei kalbai būdingos 36 priesagos, o dar tiek pat vartojama vien tarmėse. Įrankių pavadinimai daromi su 4 galūnėmis¹⁹⁷.

Priesagų vediniai. Daugiausia vedinių padaroma su priesagomis *-tuvas* ir *-iklis*, esama darinių su *-tas*, *-tukas*, *-alas*, *-yklė*. Darumu išsiskiria priesaga *-tuvas*. Vediniais, padarytais su šia priesaga, pavadinamos įvairios veiksmo atlikimo priemonės (vienas kitas vedinys žymi apdarus). Priesagos *-tuvas* vediniai daromi iš įvairios sandaros (paprastai nepriešdėlinių) veiksmažodžių, pvz.: *dūr-tuvas* (: *dùrti*), *galás-tuvas* (: *galásti*), *kėl-tuvas* (: *kėlti*), *laisty-tuvas* (: *láistyti*), *lėk-tuvas* (: *lėkti*), *neš-tuvai* (: *nėšti*), *šaldy-tuvas* (: *šáldyti*), *gob-tuvas* (: *góbtì*). Priesagos *-tuvas* vediniai iš priešdėlinių veiksmažodžių daromi retai, pvz., *užsuk-tuvas* (: *užsùkti*).

Priesagos *-iklis* vediniai dažniausiai žymi smulkesnius dalykus, įnagius, kiek rečiau – prietaisus (mechanizmus ar jų dalis), pvz.: *jung-iklis* (: *jùngti*), *pérjung-iklis* (: *pérjungti*), *rink-iklis* (: *riñkti*), *skait-iklis* (: *skaĩto / skaĩtė, skaitýti* ‘skaičiuoti’), *var-iklis* (: *vāro / vārė, varýti*), *minkšt-iklis* (: *mìnkštinti*) (pastarasis vedinys remiasi nepriesaginiu pamatinio veiksmažodžio kamieniu) (3.2).

Įrankių pavadinimų kategorijos dariniai daromi su priesagomis *-tas*, *-tukas*, *-alas*, pvz.: *gaũb-tas* (: *gaũbti*), *grãž-tas* (: *grẽžti*)¹⁹⁸; *myg-tukas* (: *mýgti*),

194 Vediniuose *pjūvis, uždarbìs* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1), o *núosprendis* turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (3.4).

195 Vedinys turi nepriesaginį pamatinio veiksmažodžio kamieną – priesaga *-yti* į vedinį nepereina (3.2).

196 Vediniuose *brydẽ, įmonė* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

197 Apie šios darybos kategorijos vedinius žr. LKG I 1965: 381–396; DLKG 2005: 129–133.

198 Vedinyje *grãžtas* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

smeig-tùkas (: *smeĩgti*), *tep-tùkas* (: *tèpti*); *pāpuoš-alas* (: *papuošti*), *užsuk-alas* (: *užsùkti*), *āpdang-alas* (: *apdeĩgti*), *rỹšk-alas* (: *rỹškinti*)¹⁹⁹. Šios darybos kategorijos vediniai turi ir kitokių priesagų, pvz.: *praus-ỹklė* (: *praũsti*), *maiš-ỹklė* (: *maišo* / *maišė*, *maišyti*), *taup-ỹklė* (: *taũpo* / *taũpė*, *taupyti*); *kep-tùvė* (: *kèpti*); *sėd-ỹnė* (: *sėdi*, *sėdėti*); *daĩng-tis* (: *deĩgti*)²⁰⁰; *žym-ėklis* (: *žỹmi*, *žymėti*); *padė-klas* (: *padėti*), *turė-klas* (: *turėti(s)*); *grėb-lỹs* (: *grėbti*), *siurb-lỹs* (: *siurbti*); *vėduō-klė* (: *vėduoti(s)*)²⁰¹.

Ne viename įvairaus pobūdžio veikale akcentuojama, kad įrankių pavadinimams daryti netinkamos veikėjų pavadinimų priesagos *-tojas*, *-a* ir *-ėjas*, *-a* (Keinys 1999: 44). Vis dėlto lietuvių kalboje nuolat randasi ne asmenis reiškiančių *-tojas* ir *-ėjas* vedinių, apie kuriuos R. Miliūnaitė (2022, 277) rašo taip: „Nenorminiai dariniai padaromi išimtinai tik su vyriškosios giminės baigmenų formomis *-ėjas*, *-tojas* ir priklauso kitai – įrankių pavadinimų darybos kategorijai, o pagal darybos reikšmę žymi įrankius, prietaisus, mechanizmus, taip pat įvairias, dažniausiai chemines, medžiagas.“ Kol kas gramatikose, žodžių darybos veikaluose tokių įrankių pavadinimų kategorijai skirtinų priesagų *-tojas* ir *-ėjas* darybos tipų nėra, bendrinei kalbai priklauso tik abiejų giminių formas turintys *-tojas*, *-a* ir *-ėjas*, *-a* asmenų pavadinimai. Nėra aišku, kur link krypts vartosena. Veikiausiai įrankius, priemones ir kt. ne asmenis reiškiančių vedinių su *-tojas* ir *-ėjas* daugės, gal kada nors kalbėsime ir apie naujus įrankių pavadinimų darybos kategorijos tipus.

Galūnių vediniai. Įrankių pavadinimai daromi su galūnėmis *-as*, *-a*, *-is* (*-ys*) ir *-ė*. Daugiausia įrankių pavadinimų kategorijos vedinių (paprastai tai nesudėtingų veiksmo atlikimo priemonių pavadinimai) padaryta su galūne *-as*, pvz.: *āpav-as* (: *āpavė*, *apaũti*), *čiąup-as* (: *čiaũpti*), *spaũd-as* (: *spáudė*, *spáusti*), *pākab-as* (: *pakabinti*) (šis vedinys remiasi nepriesaginiu pamatinio veiksmazodžio kamieniu) (3.2). Kitų galūnių (*-a*, *-is* (*-ys*), *-ė*) vedinių yra mažiau, pvz.: *ĩmov-a* (: *ĩmóvė*, *ĩmáuti*), *paspĩr-à* (: *paspĩrti*), *atĩtvar-a* (: *atĩtvėrė*, *atĩtvėrti*), *sag-à* (: *sėgti*); *uždor-is* ‘įtaisas kam uždaryti, skląstis, užraktas’

199 Vedinyje *āpdangalas* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1), o *rỹškalas* remiasi nepriesaginiu pamatinio veiksmazodžio kamieniu – priesaga *-inti* į vedinį nepereina (3.2).

200 Vedinyje *daĩgtis* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

201 Su būdingomis šios darybos kategorijos priesagomis (*-tuvas*, *-iklis*, *-tukas* ir kt.) padaroma ir naujųdarų, pavyzdžiui, tokiais laikytini ND pateikti *banguotĩvas*, *garbanotĩvas*, *siũlėtĩvas* ir kt.

(: uždāro / uždārē, uždaryti)²⁰², *stabd-ys* (: stābdo / stābdē, stabdėti); *dīld-ē* (: dīldo / dīldē, dīldyti), *pašluōst-ē* (: pašluōsto / pašluōstē, pašluōstyti), *skleñd-ē* (: skleñdē, sklēsti), *sēg-ē* (: sēgti).

9.1.5. Deminutyvais (mažybiniais daiktavardžiais) vadinami mažybinės ir maloninės reikšmės žodžiai. Nuo kitų darinių jie skiriasi tuo, kad daromi tik su priesagomis (galūniniu darybos būdu deminutyvai nedaromi). Deminutyvai įvardija tą patį dalyką, kaip ir jų pamatinis žodis²⁰³. Bendrinėje kalboje vartojami 16 priesagų vediniai, bet tarmėse jų yra daug daugiau²⁰⁴. Vediniais įvardijamas dalykas dažniausiai yra mažesnis (retai – didesnis) arba kuo nors mielas, patrauklus. Taigi deminutyvais perteikiamas ir tam tikras dalyko vertinimas, su juo susijusios emocijos. Dažniausiai kalbama apie deminutyvų mažybinių, maloninių, mažybinių-maloninių, didinamąją, menkinamąją ir specialiąją reikšmes²⁰⁵. Deminutyvų galima padaryti kone iš kiekvieno daiktavardžio. Dariausios deminutyvų priesagos yra *-elis*, *-ė* ir *-ėlis*, *-ė*: su priesaga *-elis*, *-ė* vediniai daromi tik iš dviskiemenių daiktavardžių, o su *-ėlis*, *-ė* – iš daugiau negu du skiemenis turinčių daiktavardžių²⁰⁶, plg.: *lap-ėlis* (: *lāpas*), *nam-ėlis* (: *nāmas*), *pirk-ėlė* (: *pirkiā*), *vaik-ėlis* (: *vaikas*); *angel-ėlis* (: *ángelas*), *rūpest-ėlis* (: *rūpestis*), *šilum-ėlė* (: *šilumā*)²⁰⁷. Kitų priesagų vedinių pavyzdžiai: *garlaiv-iūkas* (: *gárlaivis*), *akmen-ūkas* (: *akmeñs*, *akmuō*), *kailin-(i)ūkai* (: *kailiniai*)²⁰⁸;

202 Vediniuose *aūtvara*, *sagà* ir *uždoris* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

203 Deminutyvai yra tipiškai modifikacinę reikšmę turintys dariniai (daugiau žr. 6.4).

204 S. Keinys (1999: 53) mini 63 tarmines priesagas, DLKG (2005: 93) rašoma, kad deminutyvų darybos kategorijoje žinoma apie 80 priesagų, plg. LKG I 1965: 253–281.

205 Žodynuose dažniausiai pateikiami tik specialiąją reikšmę įgiję deminutyvai, t. y. tie, kurių leksinė reikšmė nutolo nuo darybinės reikšmės (apie jų santykį rašoma 6.1). Bet deminutyvai yra potenciniai dariniai – pagal esamus darybos tipus jų pasidaroma vos tik prireikus.

206 4.2 poskyryje minėta, kad *-elis* ir *-ėlis* yra tos pačios priesagos variantai, bet žodžių darybos veikaluose jų vediniai nurodomi skyrium.

207 Deminutyvų su *-ėlis*, *-ė* negalima painioti su kitų darybos kategorijų vediniais, turinčiais formaliai tokią pat priesagą, bet padarytais iš būdvardžių, pvz.: *jaun-ėlis*, *-ė* ‘jauniausias vaikas šeimoje’, *mažėlis*, *-ė* ‘mažasis vaikas’. Tai ne deminutyvai, o ypatybės turėtojų pavadinimai (DLKG 2005: 119).

208 „Bendrinės kalbos vedinių priebalsis, einantis betarpiškai prieš priesagą *-(i)ukas*, *-ė*, dažniausiai yra minkštas, žymiai rečiau – kietas“ (DLKG 2005: 91), pvz., BLKŽ pateikti tik *ančiukas*, *angeliukas*, *angliukas*, *balandžiukas*, *berniukas* ir kt., kartais žodyne pateikiami abu variantai (*kailiniukai* ir *kailinukai*), bet yra ir tik su kietuoju priebalsiu, pvz.: *akmenukas*, *dantukas*.

karv-ūtė (: *kárvė*), *žin-ūtė* (: *žinià*)²⁰⁹; *qžuol-áitis* (: *qžuolas*), *obel-áitė* (: *obelis*); *brol-ýtis* (: *brólis*), *duon-ýtė* (: *dúona*); *déd-ùlė* (: *dėdė*), *ses-ùlė* (: *sesuō*); *draug-ùžis*, *-ė* (: *draūgas*), *saul-ùžė* (: *sáulė*); *vaik-iúškštis* (: *vaikas*), *vilk-iúškštis* (: *viĺkas*); *ežer-ókšnis* (: *ėžeras*); *meřg-šė* (: *mergà*); *tėt-ùšis* (: *tėtis*); *vaik-ėžas* (: *vaĩkas*); *kepur-ikė* (: *kepùrė*); *bern-iōkas* (: *bėrnas*), *merg-iōtė* (: *mergà*). Su įvairiomis deminutyvų priesagomis galima padaryti (ir vartosena rodo, kad daroma) bendrašaknių sinonimų (žr. 8 skyrių), pavyzdžiui, DLKT esama pavyzdžių su deminutyvais, padarytais iš daiktavardžio *ėglė*: *egl-áitė* – *egl-ėlė* – *egl-ýtė* – *egl-ūtė* – *egl-ùžė*; darybiniai sinonimai yra iš žodžio *vagis* padaryti vediniai *vag-išius*, *-ė* – *vag-ilis*, *-ė*. Be to, lietuvių kalboje deminutyvai neretai turi daugiau negu vieną priesagą (LKG I 1965: 287–288; DLKG 2005: 93–94), pvz.: *vaikutėlis*, *bernužėlis*, *sūnaitėlis*, *Dievuliukas*, *lašėlytis*, *tėvulytis*²¹⁰.

9.1.6. Ypatybių pavadinimai (arba **vardažodžių abstraktai**) – daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis dažniausiai padaryti iš būdvardžių, dalyvių, rečiau – iš daiktavardžių ir kitų linksniuojamų žodžių. Šios darybos kategorijos vedinių „daryba palyginti neįvairi – bendrinėje kalboje įprastesni 15 priesagų vediniai, dar 6 priesagų vedinių pavartojama vien tar-mėse“ (Keinys 1999: 45; plg.: LKG I 1965: 306–316; DLKG 2005: 100–104).

Priesagų vediniai. Dariausias šios kategorijos darybos afiksas – priesaga *-umas*, su ja abstraktai daromi iš būdvardžių²¹¹ ir dalyvių (iš kitų kalbos dalių padarytas vos vienas kitas vedinys), pvz.: *graž-umas* (: *gražus*, *-i*), *juod-umas* (: *júodas*, *-à*), *pikt-umas* (: *piktas*, *-à*); *matom-umas* (: *mātomas*, *-a*),

²⁰⁹ Deminutyvų su *-utis*, *-ė* negalima painioti su kitų darybos kategorijų vediniais, turinčiais formaliai tokią pat priesagą, padarytais iš vardažodžių, pvz., *margùtis* ‘išmargintas, išrašytas Velykų kiaušinis’, arba iš veiksmažodžių, pvz., *žibùtė* ‘žibuoklė’. Tai ne deminutyvai, o ypatybės turėtojų pavadinimai (DLKG 2005: 119) ir veikėjų bei veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai (DLKG 2005: 108).

²¹⁰ Nors DLKG (2005: 94) kelių priesagų santalkos pateikiamos kaip viena: *-utėlis*, *-ė*; *-užėlis*, *-ė*; *-ytėlis*, *-ė*; *-ulėlis*, *-ė*; *-elytis*, *-ė*; *-ulytis*, *-ė*, iš esmės jas galima skaidyti į atskiras priesagas ir tokius darinius laikyti keliapakopiais (1.4): *vaikut-ėlis* : *vaik-utis* : *vaikas*, *bernuž-ėlis* : *bern-ùžis* : *bėrnas*, *sūnait-ėlis* : *sūn-áitis* : *sūnius*, *Dievul-iūkas* : *Diev-ūlis* : *Diėvas*, *lašėl-ýtis* : *laš-ėlis* : *lāšas*, *senul-ýtė* : *sen-ùlė* : *sėnė*. Apie daiktavardžių deminutyvų darybą, reikšmes, stilistiką ir kt. žr. Macienė 2005: 24–75.

²¹¹ Su priesaga *-umas* galima padaryti abstraktą iš visų kokybinių būdvardžių. Gausu šių priesagą turinčių naujadarų, pavyzdžiui, šių priesagą turi ND pateikti abstraktai *akimirksniškūmas*, *atlėpausiškūmas*, *daugiadarbiškūmas*, *daugiakultūriškūmas* ir kt.

priklausom-umas (: *priklaūsomas*, -a), *suprantam-umas* (: *suprañtamas*, -a); *virš-umas* ‘buvimas aukščiau, turėjimas viršaus’ (: *viršus*); *daug-umas* (: *daũg*); *pirm-umas* (: *pĩrmas*, -à).

Kiek mažiau abstraktų padaryta su priesaga **-ybė**. Šie vediniai, neretai pavadinantys itin ryškią, stipriai pasireiškiančią ypatybę, dažniausiai remiasi būdvardžiais. Mažesnę grupę sudaro vediniai iš daiktavardžių, dalyvių, vienas kitas vedinys padarytas iš kitų vardažodžių, pvz.: *aišk-ýbė* (: *áiškus*, -i), *aukšt-ýbė* (: *áuškstas*, -à), *nauj-ýbė* (: *naũjas*, -à); *nepriklausom-ýbė* (: *neprĩklaūsomas*, -a); *broj-ýbė* (: *brólis*), *šun-ýbė* (: *šunš*, *šuõ*); *kok-ýbė* (: *kóks*, -ià); *daug-ýbė* (: *daũg*); *dvej-ýbė* (: *dvejĩ*, -os).

Priesaga **-ystė** yra dariausias daiktavardžių abstraktų darybos formantas, o iš būdvardžių padarytų vedinių yra labai mažai, pvz.: *bičiul-ýstė* (: *bičiũlis*, -ė), *vag-ýstė* (: *vagĩs*), *vaik-ýstė* (: *vaĩkas*), *kiaul-ýstė* (: *kiaũlė*), *aiškiareg-ýstė* (: *aiškiarėgĩs*, -ė), *žemdirb-ýstė* (: *žemdirbỹs*, -ė); *jaun-ýstė* (: *jáunas*, -à), *kvail-ýstė* (: *kvaiĩlas*, -à), *mažakrauj-ýstė* (: *mažakraujĩs*, -ė)²¹².

Kitų darybos tipų (-enybė, -uma, -ovė, -ulys, -atvė, -atis, -yba, -astis, -ata, -(i)ava, -umė, -ra) vedinių pavyzdžiai: *brang-enýbė* (: *brangũs*, -i), *gars-enýbė* (: *garsũs*, -i); *ankšt-umà* (: *aĩkštast*, -à), *ram-umà* (: *ramũs*, -i); *dor-óvė* (: *dóras*, -à), *verg-óvė* (: *vėrgas*); *god-ulỹs* (: *godũs*, -i); *sen-ãtvė* (: *sėnas*, -à); *pĩln-atĩs* (: *pĩlnas*, -à); *laiv-ýba* (: *laĩvas*); *sav-astĩs* (: *sãvas*, -à); *lengv-atà* (: *leĩngvas*, -à), *sveik-atà* (: *sveĩkas*, -à); *páin-iava* (: *painũs*, -i); *maž-umė* (: *mãžas*, -à); *saus-rà* (: *saũsas*, -à).

Galūnių vediniai. Ypatybių pavadinimai daromi su galūnėmis **-is** (vienaskaitos kilmininkas -io), **-a** (-ia), **-as**, **-ė**, **-is** (vienaskaitos kilmininkas -ies). Daugiausia abstraktų turi galūnė -is (-io), perpus mažiau galūnės -a vedinių, o su kitomis galūnėmis padarytas vienas kitas žinomesnis žodis, pvz.: *greĩt-is* (: *greĩtas*, -à), *gėr-is* (: *gėras*, -à), *grõž-is* (: *gražũs*, -i)²¹³, *šãlt-is* (: *šãl-tas*, -à); *drqs-à* (: *drqsũs*, -i), *gaus-à* (: *gausũs*, -i), *nars-à* (: *narsũs*, -i), *švar-à* (: *švarũs*, -i); *gõd-as* (: *godũs*, -i); *kalt-ė* (: *kãltas*, -à), *vert-ė* (: *vėrtas*, -à); *rimt-ĩs* (: *rimĩtas*, -à), *sót-is* (: *sótas*, -i)²¹⁴.

212 Apie -ystė vedinius dar žr. LKG I 1965: 310–311; Ambrazas 2000: 17–18.

213 Vediniuose *gėris*, *grõžis* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

214 Apie ypatybių pavadinimų darybos kategorijos naujadarus žr. Aleksaitė 2018.

Iš to paties pamatinio žodžio su įvairiomis priesagomis ir galūnėmis padaryti abstraktai dažnai yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz.: *ankšt-umas – aňkšt-is, gaus-umas – gaus-à – gaũs-is, graud-umas – graud-ulỹs – graũd-is*.

9.1.7. Vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai yra su priesagomis ir galūnėmis padaryti daiktavardžiai, žymintys asmenį, gyvą būtybę ar daiktą pagal kurią nors būdingą ypatybę. Ši darybos kategorija pasižymi dideliu darybos tipų įvairumu²¹⁵.

Priesagų vediniai. Pačios dariausios priesagos *-ininkas, -ė* (*-(n)in-kas, -ė*) vediniai daromi iš daiktavardžių ir būdvardžių. Iš daiktavardžių padaryti vediniai asmenis pavadina labai įvairiai: pagal polinkį į kokią poelgį, jausmą, asmenį ar valgį, pagal susibūrimą, darbo ar poilsio laiką, gautą apdovanojimą ir pasiektą rezultatą, pagal ligą ar nesveiką kūno dalį ir kt., pvz.: *smuĩt-ininkas, -ė* (: *smuĩtas*), *merg-iniňkas* (: *mergà*), *talk-iniňkas, -ė* (: *talkà*), *atóstog-ininkas, -ė* (: *atóstogos*), *prĩž-ininkas, -ė* (: *prĩžas*), *džiõv-ininkas, -ė* (: *džiõvà*), *viřš-ininkas, -ė* (: *viřšũs*). Esama ir negyvus daiktus žyminčių daiktavardžių, pvz.: *sĩeksn-ininkas* 'kas sieksnio ilgumo ar storumo' (: *sĩeksnis*), *kakl-iniňkas* 'diržas arba pantis, siejantis arklio kaklą prie vežimo grąžulo', 'dirželis šuniui ant kaklo, antkaklis', čia skiriami ir linksnių pavadinimai: *kilm-iniňkas* (: *kilmẽ*) ... *viẽt-ininkas* (: *viẽtà*). Priesagos *-ininkas, -ė* vediniai iš nelietuviškų pamatinių žodžių remiasi trumpesniu kamieniu – pamatinio žodžio priesaga *-ij-* į darinį nepereina (3.1), pvz.: *ãkc-ininkas, -ė* (: *ãkcija*), *kolẽkc-ininkas, -ė* (: *kolẽkcija*), *polĩc-ininkas, -ė* (: *polĩcija*), *selẽkc-ininkas, -ė* (: *selẽkcija*), *stipeňd-ininkas, -ė* (: *stipeňdija*) ir pan. Mažiau *-ininkas, -ė* vedinių padaroma iš būdvardžių, vieno kito vedinio pamatiniu žodžiu eina skaitvardis ar įvardis, pvz.: *blaiv-iniňkas, -ė* (: *blaivũs, -ĩ*), *pẽst-ininkas, -ė* (: *pẽščias, -ià*)²¹⁶, *raĩt-ininkas, -ė* (: *raĩtas, -à*); *aňtr-ininkas, -ė* (: *aňtras, -à*), *pĩrm-ininkas, -ė* (: *pĩrmas, -à*), *deřĩmt-ininkas, -ė* 'dešimties asmenų vyresnysis' (: *deřĩmt*); *sav-iniňkas, -ė* (: *sàvo*)²¹⁷.

²¹⁵ DLKG (2005: 113–123) pateikta per 60 priesagų, LKG (I 1965: 340–362) – dvigubai daugiau. S. Keinys (1999: 60–61) vardažodinės ypatybės turėtojus jungia kartu su profesijų pavadinimais.

²¹⁶ Vedinyje *pẽstininkas, -ė* įvykusi šaknies priebalsių *č* : *t* kaita (5.2).

²¹⁷ Su priesaga *-ininkas, -ė* padaroma ir naujadarų, pavyzdžiui, ND pateikti *antẽnininkas, kartẽlininkas*. Apie kai kuriuos šią priesagą turinčius asmenų pavadinimus žr. KB.

Šiai darybos kategorijai skiriami ir darios priesagos *-inė* vediniai – su priesaga *-inė* padarytų vedinių yra maždaug tiek pat, kiek ir padarytų su priesaga *-ininkas*, *-ė*. Beveik visi priesagos *-inė* vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai padaryti iš daiktavardžių. Jie pavadina daiktus pagal medžiagą, vietą, objektą ar kokią nors į akis krintančią dalį, pvz.: *aus-inė* (: *ausis*), *krūm-inė* (: *krūmas*), *nós-inė* (: *nósis*), *piršt-inė* (: *pirštas*), *skard-inė* (: *skardà*). Kai kurie šio darybos tipo vediniai remiasi būdvardžiais ar skaitvardžiais, pvz.: *įžamb-inė* (: *įžambūs*, *-ì*), *palaid-inė* (: *paláidas*, *-à*); *dešimt-inė* (: *dėšimt*), *šimt-inė* (: *šimtas*).

Priesagos *-inis* (*-inys*) vedinių yra mažiau negu panašių vedinių su *-inė*²¹⁸. Iš įvairios sandaros daiktavardžių daromi vediniai, reiškiantys pavadinimus pagal medžiagą, vietą, kurią nors dalį, pvz.: *milt-iniai* ‘miltų kukuliai’ (: *milt-tai*), *vat-inis* (: *vatà*), *kamp-inis* (: *kaĩpas*), *aul-iniai* (: *aũlas*), *ak-iniai* (: *akis*), *kail-iniai* (: *káilis*), *sult-inỹs* (: *sũltys*), *skiaut-inỹs* (: *skiaũtė*). Yra ir asmenis ar gyvių bei augalų šeimas reiškiančių pavadinimų su *-inis*, pvz.: *aguŗk-inis*, *-ė* ‘agurkų mėgėjas; sin. agurkininkas, agurkius’ (BLKŽ) (: *aguŗkas*), *vijõkl-iniai* bot. ‘augalų šeima, prie kurios priklauso vijoklis (*Convolvulaceae*)’ (: *vijõklis*). Daug mažiau *-inis* vedinių remiasi būdvardžiais, pvz.: *atbul-inis* (: *atbulas*, *-à*), *skers-inis* (: *skeŗsas*, *-à*), *šalt-inis* (: *šáltas*, *-à*).

Vardažodinės ypatybės turėtojų, reiškiančių gyvus ir negyvus daiktus, pavadinimai daromi su daugybe įvairių (darių ir nedarių) priesagų, pvz.: *baikšt-uõlis*, *-ė* (: *baikštũs*, *-ì*), *darbšt-uõlis*, *-ė* (: *darbštũs*, *-ì*), *graž-uõlis*, *-ė* (: *gražũs*, *-ì*); *sviest-aĩnis* (: *svíestas*), *tešl-aĩnis* (: *tešlà*); *kopũst-iēnė* (: *kopũstas*), *vakar-iēnė* (: *vākaras*); *apatin-ũkas* (: *apatĩnis*, *-ė*), *kavin-ũkas* (: *kavĩnis*, *-ė*), *rankin-ũkas* (: *raĩkinis*, *-ė*); *bais-ũnas*, *-ė* (: *baisũs*, *-ì*), *plėšr-ũnas*, *-ė* (: *plėšrũs*, *-ì*); *rag-uõtis*, *-ė* (: *rāgas*); *bais-ėlė* (: *baisũs*, *-ì*); *marg-ũtis* (: *mārgas*, *-à*); *rieb-ũlis*, *-ė* (: *riebũs*, *-ì*), *stor-ũlis*, *-ė* (: *stóras*, *-à*), *god-ulỹs* (: *godũs*, *-ì*)²¹⁹; *apskrit-ĩmas* (: *āpskritas*, *-à*); *graž-ėiva* (: *gražũs*, *-ì*); *brang-umýnas* (: *bran-gũs*, *-ì*); *daĩt-enos* (: *dantĩs*); *raĩk-ena* (: *rankà*); *saul-ėnis* (: *sáulė*); *drũč-kis*, *-ė*

218 Priesagas *-inė*, *-inis* (*-inys*) turintys daiktavardžiai veikiausiai yra sudaiktavardėję būdvardžiai. Vis dėlto dabar (sinchroniškai) jie laikomi dariniais. Šie darybos tipai pateikiami daiktavardžių darybos aprašuose (Keinys 1999: 47; DLKG 2005: 115–116; LKG I 1965: 343–346).

219 Tam pačiam darybos tipui priklauso priesagos *-ulis*, *-ė* variantą su kirčiuota galūne *-ulys*, *-ė* turintys vediniai (DLKG 2005: 119).

(: *drūtas*, -à)²²⁰; *jaun-ikis* (: *jáunas*, -à); *staig-menà* (: *staigūs*, -ì), *gard-ėsis* (: *gardūs*, -ì), *barzd-očius* (: *barzdà*)²²¹, *gudr-očius*, -ė (: *gudrūs*, *gudrì*); *koj-ūkai* (: *kója*); *ketvėr-gis*, -ė (: *ketverì*); *nuog-išius*, -ė (: *núogas*, -à); *bált-ymas* (: *báltas*, -à); *švent-ikas*, -ė (: *šveñtas*, -à); *rieb-alaĩ* (: *riebūs*, -ì); *varšk-ėtis* (: *varškė*); *nauj-iena* (: *naũjas*, -à)²²²; *pirm-uõnis* (: *pĩrmas*, -à); *jaun-iklis*, -ė (: *jáunas*, -à); *kryž-muõ* (: *krỹzius*); *vanden-ilis* (: *vandeñs*, *vanduõ*); *darž-óvė* (: *daržas*); *plĩk-šis*, -ė (: *plĩkas*, -à); *tarp-ėklis* (: *tárpas*); *lig-ónis* (: *ligà*), *paĩk-šas*, -ė (: *paĩkas*, -à) ir kt. Naujadarų tyrimai rodo, kad su kai kuriomis reto-omis priesagomis (pavyzdžiui, su -*uva*) pradėta daryti šiai darybos kategorijai skirtingų naujadarų²²³.

Galūnių vediniai. Iš galūnių priesagoms -*ininkas*, -ė ir -*inė* darumu beveik prilygsta galūnė -*is*, -*ė* (ir jos variantas -*ys*, -*ė*), kiek mažiau vedinių, padarytų su galūnėmis -*ius*, -*ė*; -*ė*, keletas vedinių turi galūnę -*a*, pvz.: *kuõd-is*, -ė (: *kuõdas*), *saĩt-is*, -ė (: *saĩtas*, -à), *skỹst-is* (: *skýstas*, -à), *kvail-ỹs*, -*ė* (: *kvaĩlas*, -à), *bail-ỹs*, -*ė* (: *bailūs*, -ì), *gaur-ỹs*, -*ė* (: *gauraiĩ*), *piet-ỹs* (: *piētūs*); *kũpr-ius*, -ė (: *kuprà*), *kuĩč-ius*, -ė (: *kuĩčias*, -ià), *gaũr-ius*, -ė (: *gauraiĩ*); *lėkšt-ė* (: *lėkštas*), *plĩk-ė* (: *plĩkas*, -à); *žiópl-a* (: *žiõplas*, -à).

Šioje darybos kategorijoje taip pat gausu darybinių sinonimų – iš to paties pamatinio žodžio su priesagomis ir (ar) galūnėmis padarytų vedinių, turinčių panašią (tapačią) leksinę reikšmę (žr. 8 skyrių), pvz.: *aguĩrk-ius*, -ė – *aguĩrk-ininkas*, -ė; *paĩk-ius*, -ė – *paĩk-šis*, -ė – *paĩk-šas*, -ė²²⁴; *barzd-ylà* – *barzd-očius*; *pikt-uõlis*, -ė – *pikt-ėiva* – *pikt-ėlė* – *pikt-ũnas*, -ė – *pikč-iũrna*²²⁵; *gaur-ỹs*, -*ė* – *gaũr-ius*, -*ė*.

9.1.8. Asmenų pavadinimai pagal profesiją yra tokie daiktavardžiai, kuriais asmuo pavadinamas pagal jo profesiją ir kurie su priesagomis ir galūnėmis padaryti iš daiktavardžių, žyminčių verslą, darbą arba to verslo bei

²²⁰ Vedinyje *driũkis*, -ė įvykusi šaknies priebalsių *t* : *č* kaita (5.2).

²²¹ Kad vedinys *barzd-očius* remiasi daiktavardžiu *barzda*, o ne būdvardžiu *barzdotas*, geriausiai matyti iš kitų to paties darybos tipo vedinių, greta kurių nėra analogiško būdvardžio, pvz.: *kalbõčius*, *kepenõčius*, -ė ‘kas serga kepenų liga’ (DLKG 2005: 120–121).

²²² Apie naujadarus su -*iena* žr. 9.1.9.3, plg. Miliūnaitė 2022: 278–280.

²²³ Daugiau žr. Miliūnaitė 2022: 285–286, plg. LKG I 1965: 362.

²²⁴ Apie du skirtingus darybos tipus -*šis*, -*ė* ir -*šas*, -*ė* žr. DLKG 2005: 122.

²²⁵ Vedinyje *pikč-iũrna* įvykusi šaknies priebalsių *t* : *č* kaita (5.2).

darbo objektą, gaminį, įrankį ar kitą tam darbui būdingą dalyką. Šios darybos kategorijos dariniai daromi su keletu priesagų ir galūnių (LKG I 1965: 406–410; DLKG 2005: 137–139).

Priesagų vediniai. Dauguma asmenų pavadinimų pagal profesiją bendrinėje kalboje turi priesagą **-ininkas**, **-ė**. Šios priesagos variantą **-(n)inkas**, **-ė** turi įvairūs tarminiai žodžiai (tokių daiktavardžių gausu LKŽe). Vediniai su **-ininkas**, **-ė** daromi iš labai įvairios struktūros ir kilmės daiktavardžių (ND duomenys rodo, kad padaroma ir naujadarų), pvz.: *aplinkósaug-ininkas*, **-ė** (: *aplinkósauga*), *apsaug-iniňkas*, **-ė** (: *apsaugà*), *baĩd-ininkas*, **-ė** (: *baĩdas*), *bibliotėk-ininkas*, **-ė** (: *bibliotėkà*), *darb-iniňkas*, **-ė** (: *dárbas*), *drabũž-ininkas*, **-ė** (: *drabũžis*), *dũr-ininkas*, **-ė** (: *dũrys*).

Galūnių vediniai. Šiai darybos kategorijai skirtini kai kurie galūnės **-ius** vediniai. Jie paprastai daromi iš daiktavardžių, turinčių darybiškai neskaidomą kamieną, pvz.: *knỹg-ius*, **-ė** (: *knygà*), *puõdž-ius* (: *púodas*), *šauķšč-ius* (: *šáuķštas*)²²⁶.

9.1.9. Pavadinimai pagal kilmę bei priklausymą

9.1.9.1. Asmenų pavadinimai pagal jų kilimo bei gyvenamąją vietą

Priesagų vediniai. Labai daug asmenų pavadinimų padaryta (ir nuolat daroma²²⁷) su bendrinei kalbai įprasta priesaga **-iėtis**, **-ė** iš gyvenamųjų vietų (miestų, miestelių, kaimų, žemynų, kraštų ir pan.) vardų, taip pat iš bendrinių vietų pavadinimų, pvz.: *kaun-iėtis*, **-ė** (: *Kaũnas*), *šiaul-iėtis*, **-ė** (: *Šiauliaĩ*), *afganistan-iėtis*, **-ė** (: *Afganistãnas*), *amerik-iėtis*, **-ė** (: *Amėrika*), *čad-iėtis*, **-ė** (: *Čãdas*); *kaim-iėtis*, **-ė** (: *káimas*), *miest-iėtis*, **-ė** (: *miėstas*). Iš įvairių šalių padaryti asmenų pavadinimai neretai remiasi trumpesniu tikrinių pamatinių žodžių (vietų pavadinimų) kamieniu (be priesagos **-ij-**) (3.1), plg.: *indonez-iėtis*, **-ė** ir *Indonėz-ij-a*, *jordan-iėtis*, **-ė** ir *Jordãn-ij-a*. Taip pat atsiranda asmenų pagal kilmę pavadinimų, kurie remiasi keliažodžiu (lietuvišku ar svetimos kilmės) vietos pavadinimu, pvz.: *kazlũrũdiėtis*, **-ė** ‘Kazlų Rũdoje ar jos apylinkėse gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) (: *Kazlũ Rũdà*), *bisaugvinėj-iėtis*, **-ė** ‘Bisau Gvinėjoje gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) (: *Bisáu*

²²⁶ Vediniuose *puõdžius* ir *šauķščius* įvykusi šaknies priebalsių kaita (5.2).

²²⁷ Žr. VLKK rekomendacijas „Dėl valdų ir kraštų gyventojų pavadinimų“, taip pat BLKŽ, į kurį įtraukiami nauji asmenų pavadinimai.

Gvinėja), *burkinafas-iėtis*, -ė ‘Burkina Fase gyvenantis ar iš ten kilęs žmogus’ (BLKŽ) (: *Burkina Fāsas*) ir pan. Kai kurie vediniai iš keliažodžio darybos pamato jau pateikti BLKŽ, į šį žodyną planuojama įtraukti ir daugiau tokių pavadinimų, pvz.: *naujavilnietis*, -ė (: *Naujōji Vilnia*), *naujaakmen-iėtis*, -ė (: *Naujōji Akmēnė*), *sieraleon-iėtis*, -ė (: *Sièra Leònė*), *šrilank-iėtis*, -ė (: *Šri Lán-ka*) ir kt.²²⁸

Lietuvių kalboje yra ir vis randasi kiek kitokios reikšmės daiktavardžių su priesaga -ietis, -ė, kuriais asmenys įvardijami pagal priklausymą pamatiniu žodžiu pasakomai bendruomenei (grupei, komandai, kolektyvui ir pan.), pvz.: *ansambl-iėtis*, -ė (: *ansámblis*), *taut-iėtis*, -ė (: *tautà*), *šeimyn-iėtis*, -ė (: *šei-mýna*), *žalgir-iėtis*, -ė (: „*Žálgiris*“)²²⁹ (apie asmenų pavadinimus su -ietis, -ė žr. Miliūnaitė 2021; 2022: 281–284, 630, 649).

Pagal priklausymą pamatiniu žodžiu pasakomai grupei ar kolektyvui asmenys pavadinami priesagos -(i)okas, -ė vediniais: *grup-iōkas*, -ė (: *grùpė*), *kambar-iōkas*, -ė (: *kambarỹs*), *klas-iōkas*, -ė (: *klāsė*), *kurs-iōkas*, -ė (: *kùrsas*). Šnekamojoje kalboje šie asmenų pavadinimai seniai įsitvirtinę ir galimi var-toti laisvuosiuose stiliuose (Miliūnaitė 2022: 331, 649, 676)²³⁰.

Daugelis asmenų pavadinimų turi priesagą -iškis, -ė. S. Keinio (1999: 48) teigimu, ši priesaga žinoma visoje Lietuvoje, iš lietuviškų vietovardžių su priesaga -iškis, -ė padaryti vediniai dažniausiai teikiami bendrinei kalbai, pvz.: *alyt-iškis*, -ė (: *Alytùs*), *antaliept-iškis*, -ė (: *Antálieptė*), *biršton-iškis*, -ė (: *Bìrštonas*), *darbėn-iškis*, -ė (: *Darbėnai*), analogiškai padaryti *akmen-iškis*, -ė, *kaun-iškis*, -ė, *kėdain-iškis*, -ė, *kelm-iškis*, -ė, *klaipėd-iškis*, -ė, *krekenav-iškis*, -ė, *palang-iškis*, -ė, *plung-iškis*, -ė ir kt. Vienas kitas vedinys padarytas iš bendrinių daiktavardžių, pvz.: *nam-iškis*, -ė (: *namaĩ*), *kar-iškis*, -ė (: *kāras*)²³¹.

228 Apie -ietis, -ė vedinius iš keliažodžių junginių žr. KB.

229 Plg. <https://www.vlkk.lt/konsultacijos/12072-olimpietis>. Vis dėlto, esant tinkamų pakaitų, naujadarų su -ietis, -ė be atodairos darytis nereikėtų. (KB gausu įrašų apie įvairius priesagą -ietis, -ė turinčius asmenų pagal kilmę ir gyvenamąją vietą pavadinimus.)

230 Apie šiuos darinius, BLKŽ turinčius žymą šnek., daugiau žr. <https://www.vlkk.lt/konsultacijos/3087-grupiokas-kambariokas-klasiokas-kursiokas>.

231 Iš bendrinių žodžių padaryti asmenų pavadinimai turi kiek kitokią priklausymo reikšmę – šie pavadinimai panašūs į vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimus (9.1.7), bet gramatikose pateikiami prie asmenų pavadinimų pagal jų kilimo bei gyvenamąją vietą (LKG I 1965: 412; DLKG 2005: 140).

Šios darybos kategorijos dariniai padaromi ir su priesagomis *-ėnas*, *-ė*; *-inis*, *-ė*, bet tokių darinių nėra daug, pvz.: *anykšt-ėnas*, *-ė* (: *Anykščiai*), *kupišk-ėnas*, *-ė* (: *Kupiškis*), *miestel-ėnas*, *-ė* (: *miestėlis*); *tverėč-inis*, *-ė* (: *Tverėčius*). LKG (I 1965: 412–414) nurodyta daugiau priesagų, su kuriomis padaroma asmenų pavadinimų pagal jų kilimo bei gyvenamąją vietą, bet jos yra retos, tarminės, bendrinei kalbai nebūdingos, pvz.: *lazdij-ōkas*, *-ė* (: *Lazdijai*), *prien-iōkas*, *-ė* (: *Prėnai*)²³²; *salak-ōnas*, *-ė* (: *Sālakas*); *gir-ināitis*, *-ė* ‘giris ar pagirio gyventojas’ (: *giriā*); *aukšt-aītis*, *-ė* (: *āukštas*, *-ā*), *žem-aītis*, *-ė* (: *žēmas*, *-ā*)²³³ ir kt.

Galūnių vediniai. Kai kurie šios darybos kategorijos vediniai padaryti su galūnėmis, pvz.: *linkūv-is*, *-ė* (: *Linkuvà*), *šedūv-is*, *-ė* (: *Šėduvà*)²³⁴, *kaln-ius* ‘kalno gyventojas, kalnėnas’ (LKŽe) (: *kālnas*). DLKG (2005: 140) prie asmenų pagal kilmę ir gyvenamąją vietą nenurodyta galūnė *-as*, *-ė*, bet su ja taip pat padaroma asmenų pagal kilimo ar gyvenamąją vietą, priklausymą kokiai nors nacijai ir pan. pavadinimų, pvz.: *etiōp-as*, *-ė* (: *Etiōpija*), *brazil-as*, *-ė* (: *Brazilija*), *boliv-as*, *-ė* (: *Bolivija*), *kīn-as*, *-ė* (: *Kīnija*), *sīr-as*, *-ė* (: *Sīrija*), *slovén-as*, *-ė* (: *Slovėnija*) ir kt.²³⁵

Tokią pat (ar panašią) leksinę reikšmę turintys asmenų pagal kilimo bei gyvenamąją vietą darybos kategorijos dariniai, padaryti iš to paties pamatinio žodžio su skirtingomis priesagomis ar galūnėmis, yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz.: *dotnūv-is*, *-ė* – *dotnuv-iškis*, *-ė* – *dotnuv-iėtis*, *-ė*, *linkūv-is*, *-ė* – *linkuv-iėtis*, *-ė*, *kaln-ėnas*, *-ė* – *kaln-iėtis*, *-ė* – *kaln-ius* ir kt.²³⁶

232 Šie asmenų pavadinimai, be priklausymo reikšmės, turi ir tam tikrą menkinimo atspalvį.

233 Apie bendrinei kalbai įprastus asmenų pavadinimus *aukštaitis*, *-ė* ir *žemaitis*, *-ė* žr. LKG I 1965: 413; Pakerys 1994: 140; Ambrazas 2000: 139; Sabaliauskas 2020: 434–435.

234 A. Parkerio (1994: 220) knygoje galūnės *-is*, *-ė* vediniu laikomas ir tautovardis *lietūv-is*, *-ė* (: *Lietuvà*), tokia pat darybos kryptis nurodyta ir LKE: 162.

235 Žr. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2008 m. spalio 2 d. protokolinių nutarimų Nr. PN-6, kuriame pateikiamas įvairių šalių gyventojų sąrašas, taip pat KB įrašus apie asmenų pavadinimus pagal kilimo vietą. Akcentuojama, kad darant galūnių vedinius rekomenduojama praleisti pamatiniais žodžiais einančių šalių pavadinimų priesagą *-ij-*. Tai taikytina tiek naujiems galūnės *-as*, *-ė* vediniams, tiek ir senesniems, padarytiems su galūne *-is*, *-ė*, pvz.: *latvis*, *-ė* (: *Latvija*), *estas*, *-ė* (: *Estija*), *suomis*, *-ė* (: *Suomija*) (plg. 3.1).

236 Sinonimiškų bendrašaknių asmenų pagal kilmę pavadinimų gausu M. Norkevičienės *Vietovardinių asmenų pavadinimų (katoikonimų) žodyne* (2011).

9.1.9.2. Vaikų pavadinimai pagal jų tėvus daromi su priesagomis *-aitis*, *-ė* ir *-ėnas*, *-ė*, pvz.: *dukr-aitė* ‘sūnaus ar dukters duktė, anūkė’ (: *dukrà*), *vaik-aitis*, *-ė* ‘vaiko vaikas’, plg. ‘vaikų vaikas, anūkas’ (LKŽe) (: *vaĩkas*), *brol-ėnas* ‘brolio sūnus’ (: *brólis*), *seser-ėnas* ‘sesers sūnus’, ‘tetos sūnus, pusbrolis’ (: *seseřs*, *sesuõ*). Tarmėse yra ir kitokių priesagų turinčių vedinių (LKG I 1965: 414; Keinys 1999: 49)²³⁷. Tokios pat (ar labai panašios) leksinės reikšmės dariniai, padaryti iš to paties pamatinio žodžio su skirtingomis priesagomis, yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz., brolio sūnus gali būti pavadinamas bendrašakniais vediniais *brol-ėnas* – *bról-aitis* – *bról-ainis* – *brol-ikas*²³⁸.

9.1.9.3. Mėsos pavadinimai su priesaga *-iena* paprastai daromi iš gyvūnų, kurių mėsa įvardijama, pavadinimų, pvz.: *kiaul-iena* (: *kiaũlė*), *šern-iena* (: *šėrnas*), *višt-iena* (: *vištà*), su ta pačia priesaga sudaromi ir „pamatinio daiktavardžiu žymimo dalyko sudedamosios medžiagos pavadinimai“ (Keinys 1999: 49; plg. DLKG 2005: 141), pvz.: *gryb-iena* (: *grỹbas*), *uol-iena* (: *uolà*). Čia šliejasi ir vienas kitas vedinys, padarytas iš būdvardžio ar veiksmažodžio, pvz.: *šalt-iena* (: *šàltas*, *-à*), *šviež-iena* (: *šviẽžias*, *-ià*). Veiksmažodinis vedinys *skerd-iena* (: *skeřdė*, *skeřsti*) DLKG (2005: 141) pateiktas prie mėsos pavadinimų, o A. Ružės (2008, 62) knygoje – prie veiksmo rezultato pavadinimų²³⁹.

9.1.9.4. Odų bei kailių pavadinimai daromi su priesaga *-ena* iš lupamų gyvūnų, kurių dirama oda ar kailis, pavadinimų, pvz.: *arkl-enà* ‘arklio oda’ (: *arklỹs*), *bebr-enà* ‘bebro kailis’ (: *bėbras* / *bėbras*), *eln-enà* ‘elnio kailis’ (: *ėlnias*), *verš-enà* ‘veršio oda’ (: *veřšis*), *zuik-enà* ‘zuikio kailis’ (: *zuĩkis*).

²³⁷ Kartais vaikų (sūnaus ar dukters) pavadinimai daromi iš pavardžių su priesaga *-(i)ukas*, *-ė*, pavyzdžiui, DLKT yra sakinių su *Antanaič-iùkė* (: *Antanáitis*), *Baltrašait-iùkė* (: *Baltrašaitis*), *Barnišk-iùkas* (: *Barniškis*), *Dambriūn-iùkas* (: *Dambriūnas*). Tokie vaikų pavadinimai būdingi laisviesiems stiliams (BLKŽ tokių vedinių nėra).

²³⁸ Iš sinonimų eilės bendrinei kalbai įprastas tik *brolėnas* (šis vedinys yra DLKŽ, BLKŽ, kiti vediniai pateikti LKŽe).

²³⁹ Lietuvių kalboje randasi naujadarų su *-iena*, pavyzdžiui, ND pateikti *laikraštiena*, *pigiena*, *portaliena*, *skaitaliena*, *šlamštiena*, *žodiiena* ir kt. Šie vediniai nėra tipiški mėsos pavadinimai, nėra ir tikri vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai (9.1.7). Tokiais bendrinės kalbos užribyje esančiais vediniais menkinamai pasakoma apie žaliavą, pigų, nekokybišką produktą ir pan. (daugiau žr. Aleksaitė 2022: 89–90; Miliūnaitė 2022: 278–280). Veikiausiai tai besiformuojantis priesagos *-iena* potipis.

9.1.9.5. Augalų stiebų pavadinimai daromi su priesagomis *-ienojas*, *-ojas* (ar jos variantu *-ojys*), pvz.: *bulv-ienojas* (: *bùlvė*), *rug-ienojas* (: *rugỹs*), *uog-ienojas* (: *úoga*), *pup-ojas* (: *pupà*), *aviž-ojys* (: *avižà*).

9.1.9.6. Žodžių bei posakių pavadinimai yra su priesaga *-ybė* padaryti vediniai, nurodantys, iš kurios kalbos, tarmės ir pan. žodis ar posakis yra kilęs, pvz.: *angl-ýbė* (: *ánglų*), *lenk-ýbė* (: *lénkų*), *svetim-ýbė* (: *svētimas*, *-à*), *žemait-ýbė* (: *žemaitis*, *-ė*)²⁴⁰.

9.1.10. Pavadinimai pagal lyties skirtumą – tai „daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis yra padaryti iš asmenis ar šiaip gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių ir nuo pastarųjų savo reikšme iš esmės skiriasi tik tuo, kad žymi kitos (priešingos) lyties asmenis ar šiaip gyvas būtybes“ (DLKG 2005: 142).

Priesagų vediniai. Žmonų ir gyvūnų patelių pavadinimai daromi su priesaga *-ienė* iš vyriškosios giminės daiktavardžių, pvz.: *baron-ienė* (: *barōnas*), *bról-ienė* / *broł-ienė* (: *brólis*), *direktor-ienė* (: *dirèktorius*), *karal-ienė* (: *karālius*), *karinink-ienė* (: *kariniñkas*), *gandr-ienė* (: *gañdras*), *vilk-ienė* (: *vil̃kas*). Žmonoms arba moterims, pasižyminčioms tam tikra (paprastai neigiama) ypatybe, pavadinti prie dviskiemenių daiktavardžių, turinčių galūnę *-(i)us*, kamienų gali būti dedamas ilgesnis priesagos variantas *-(i)uvienė*, pvz.: *dėdž-uvienė* ‘dėdienė’ (LKŽe) (: *dēdė*), *puodž-uvienė* ‘puodžiaus žmona’ (LKŽe) (: *puōdžius*), *tūpk-uvienė* ‘tūpčiojanti vietoje, nerangiai dirbanti moteris’ (: *tūpkus*), *sūkč-uvienė* ‘sukčiaujanti moteris’ (: *sūkčius*). Vis dėlto dauguma tokių vedinių bendrinei kalbai nebūdingi. Daug retesni yra gyvūnų patinų ar vyriškosios lyties asmenų pavadinimai, jie daromi su priesagomis *-inas*, *-ėnas*, pvz.: *āv-inas* (: *avīs*), *bīt-inas* (: *bītė*), *kāt-inas* (: *katė*); *tet-ėnas* (: *tetà*).

Galūnių vediniai. Moteriškosios giminės pavadinimai pagal lyties skirtumą daromi su galūne *-ė* iš atitinkamų vyriškosios giminės daiktavardžių (kitos galūnės šios darybos kategorijos vediniams daryti nebūdingos), pvz.: *bríed-ė* (: *bríedis*), *kalakūt-ė* (: *kalakūtas*), *kolėg-ė* (: *kolėg-à*), *liūt-ė* (: *liūtas*), *vil̃k-ė* (: *vil̃kas*), dabar randasi ir naujų pavadinimų pagal lyties skirtumą, pvz.: *orākul-ė* (: *orākulas*), *viršil-ė* (: *viršilà*), *urėd-ė* (: *urėdas*). (Daugiau pavyzdžių žr. ND, apie naujus pavadinimus pagal lyties skirtumą žr. Miliūnaitė 2022: 288–294.)

²⁴⁰ Apie bendrašaknių žodžių su *-ybė* ir *-izmas* sinonimiją žr. 8 skyriuje, plg. Keinys 1999: 49.

9.1.11. Kuopiniai pavadinimai – tai „daiktavardžiai, kurie su priesagomis padaryti iš daiktavardžių ar, žymiai rečiau, iš būdvardžių ir žymi gyvų būtybių ar daiktų kuopą (kolektyvą, telkinį, visumą)“ (DLKG 2005: 143). Dariausia šios darybos kategorijos priesaga yra **-ija**, pvz.: *draug-ijà* (: *draūgas*), *išėiv-ijà* (: *išeīvis*, -ė), *žmon-ijà* (: *žmónės*), *gyvūn-ijà* (: *gyvūnas*), *augmen-ijà* (: *augmeñs*, *augmuō*), *raš-ijà* (: *rāštas*), *pėst-ijà* ‘pėstininkų kariuomenė’ (: *pėščias*, -ià)²⁴¹. Daug mažiau yra šios darybos kategorijos vedinių, padarytų su kitomis priesagomis, pvz.: *laiv-ýnas* (: *laīvas*), *raid-ýnas* (: *raīdė*); *jaun-úomenė* (: *jáunas*, -à), *švies-úomenė* (: *šviesùs*, -ì), *kar-iúomenė* (: *kāras*); *šun-aujà* (: *šuñs*, *šuō*); *veln-iavà* (: *vėlnias*); *jaun-ìmas* (: *jáunas*, -à); *pātal-ynė* (: *pātalas*); *ābej-etās* (: *abejī*, -os), *vīs-etās* (: *visī*, -os).

9.1.12. Vietų pavadinimai – tai „daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis paprastai yra padaryti iš daiktavardžių, veiksmažodžių ar būdvardžių ir žymi vietą pagal joje esančius daiktus, pagal joje atliekamą veiksmą ar pagal kokią jai būdingą ypatybę. Žymimoji vieta čia gali būti tiek atvira (natūralus plotas, laukas), tiek ir uždara (specialiai įrengta patalpa, kam nors laikyti skirtas indas)“ (DLKG 2005: 133). Tai viena iš nedaugelio darybos kategorijų, kurių vediniai daromi iš įvairių kalbos dalių pamatinių žodžių – vardažodžių ir veiksmažodžių. Vediniais vieta pavadinama pagal jai būdingus daiktus, skiriamąją ypatybę ar ten atliekamą veiksmą. S. Keinys (1999: 53–54; 62) nurodo 28 bendrinės kalbos priesagas (iš jų 17 – vardažodinės) ir 31 tarmių žodžiuose išskiriamą priesagą (plg. LKG I 1965: 396–406; DLKG 2005: 133–137).

Priesagų vediniai. Dariausios vietų pavadinimų priesagos: **-ynas**, **-ynė**, **-inė**, **-ykla**, **-uma**. Su vienomis priesagomis (pavyzdžiui, **-ynas**, **-ynė**, **-inė**) vietų pavadinimai daromi iš įvairių kalbos dalių pamatinių žodžių, bet daugiausia iš daiktavardžių, o su kitomis (**-ykla**, **-uma**) – paprastai iš kurios nors kalbos dalies žodžių (su **-ykla** – iš veiksmažodžių, su **-uma** – iš būdvardžių).

Dariausias yra priesagos **-ynas** darybos tipas. Beveik visi priesagos **-ynas** vediniai padaryti iš įvairios struktūros daiktavardžių ir žymi vietas, kurio-

²⁴¹ Vedinyje *pėstijà* įvykusi šaknies priebalsių kaita (5.2). Tai bene vienintelis iš būdvardžio su priesaga *-ija* padarytas vedinys – didžioji dauguma šios darybos kategorijos vedinių padaryti iš daiktavardžių.

se gausu pamatiniais žodžiais pasakomų daiktų (vediniais nusakomos augalų augimo vietos, telkiniai, kieno nors gausumas, rečiau įvardijamos gyvų būtybių (tarp jų ir žmonių) buvimo vietos), pvz.: *qžuol-ýnas* (: *qžuolas*), *dilgėl-ýnas* (: *dilgėlė*), *klausim-ýnas* (: *kláusimas*), *knyg-ýnas* (: *knygà*), *purv-ýnas* (: *puřvas*), *šiukšl-ýnas* (: *šiùkšlė*), *vienuol-ýnas* (: *vienuõlis*, -ė). Nedaug yra iš kitų kalbos dalių padarytų priesagos -*ýnas* vedinių, pvz.: *klamp-ýnas* (: *klampùs*, -ì), *tank-ýnas* (: *tánkus*, -ì); *aug-ýnas* (: *áugti*), *knibžd-ýnas* (: *knibžda*, *knibždėti*), *raizg-ýnas* (: *raĩzgo* / *raĩzgė*, *raizgýti*), *raizgal-ýnas* (: *raizgalíoti(s)*)²⁴².

Antros pagal darumą priesagos -*ýnė* vediniai daromi iš daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių, pvz.: *akmen-ýnė* (: *akmeñs*, *akmuõ*), *usn-ýnė* (: *usnìs*); *dyk-ýnė* (: *dýkas*, -à), *klaik-ýnė* (: *klaikùs*, -ì); *čiuož-ýnė* (: *čiuõžti*), *land-ýnė* (: *leñda* / *liñdo*, *lĩsti*)²⁴³.

Maždaug tokio pat darumo yra ir priesaga -*inė*. Visi šios priesagos vediniai padaryti iš daiktavardžių. Jie žymi uždarą, specialiai kam nors laikyti skirtą vietą, patalpą, indą, daiktą, pvz.: *cùkr-inė* (: *cùkrus*), *pelen-inė* (: *pele-naĩ*), *pinig-inė* (: *pinigaiĩ*), *kortėl-inė* (: *kortėlė*), *váist-inė* (: *váistas*), *ligón-inė* (: *ligónis*, -ė).

Priesaga -*ykla* yra dažniausia veiksmažodinių vietų pavadinimų priesaga. Šiais vediniais nusakoma veiksmo vieta – uždara patalpa ar atviras plotas. Vediniai paprastai padaromi iš nepriešdėlinių įvairios struktūros veiksmažodžių, pvz.: *čiuož-yklà* (: *čiuõžti*), *kep-yklà* (: *kèpti*), *kirp-yklà* (: *kiřpti*), *daž-yklà* (: *dāžo* / *dāžė*, *dažýti*), *mok-yklà* (: *móko* / *mókė*, *mókyti*), *skait-yklà* (: *skaĩto* / *skaĩtė*, *skaityti*), *valg-yklà* (: *válgo* / *válgė*, *válgyti*), *džiov-yklà* ‘patalpa, įrenginys kam džiovinti’ (: *džiovinti*)²⁴⁴.

Nemažai vietų pavadinimų padaryta su priesaga -*uma*. Absoliučios daugumos šių vedinių pamatiniai žodžiai yra būdvardžiai, pvz.: *ankšt-umà* (: *añkštas*, -à), *dyk-umà* (: *dýkas*, -à), *klamp-umà* (: *klampùs*, -ì), *saus-umà* (: *saũsas*, -à), *sekl-umà* (: *seklùs*, -ì), *žem-umà* (: *žėmas*, -à). Vienas kitas (ne-tipiškas) darinys remiasi kitomis kalbos dalimis, pvz.: *vien-umà* ‘viena vieta,

242 Visose pamatinio veiksmažodžio *raizgalióti(s)* formose esanti priesaga į vedinį nepereina (3.2).

243 Vedinyje *landýnė* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

244 Vedinys *džiovyklà* padarytas iš veiksmažodžio, išlaikančio priesagą -*inti* visose formose, bet priesaga į darinį nepereina (DLKG 2005: 134), daugiau žr. 3.2.

krūva' (: *víenas*, -à), *aplink-umà* 'aplinka' (: *apliñk* / *aplinkà*), *šak-umà* 'išsišakojimo vieta' (: *šakótis* / *šakà*)²⁴⁵.

Yra vietų pavadinimų, padarytų su priesagomis *-iena* ir *-idė*. Priesagos *-iena* vediniai eina kultūrinių augalų augtųjų vietų pavadinimais, pvz.: *bulv-íena* 'dirva, kur augo bulvės' (: *bùlvė*), *lin-íena* 'vieta, kur augo linai' (: *línas*), *raž-íena* 'dirva, kur nupjauti javai' (: *rāžas* 'aštrus nupjauto javo ar žolės stiebo galas (ražienoje, pėde ir kt.)')²⁴⁶. Priesagos *-idė* vediniais paprastai pavadinamos gyvulių, paukščių laikymo ir kitokios patalpos, pvz.: *avi-dė* (: *avìs*), *bit-idė* (: *bìtė*), *karv-idė* (: *kárvė*), *kiaul-idė* (: *kiaūlė*), *višt-idė* (: *vištà*), *mėšl-idė* (: *mėšlas*).

Iš veiksmažodžių vietų pavadinimai daromi ne tik su minėtomis dariomis priesagomis *-ynas* ir *-ynė*, bet ir su priesagomis *-tuvė*, *-klė*, *-tinė*, *-lis*, *-einė*, *-imys*, *-vė*, pvz.: *dirb-tuvė* (: *dìrbti*), *parduo-tuvė* (: *pardúoti*), *slėp-tuvė* (: *slėp-ti(s)*); *dė-klė* (: *dėti*); *gim-tinė* (: *gìmti*); *sándė-lis* (: *sudėti*)²⁴⁷; *buv-einė* (: *bùvo*, *búti*); *applūd-imys* (: *applúdo*, *applústi*); *kál-vė* (: *kálti*).

Galūnių vediniai. Daug vietų pavadinimų kategorijos vedinių padaryta su galūnėmis, pvz.: *įland-a* (: *įlenda* / *įliñdo*, *įlįsti*)²⁴⁸, *príeglaud-a* (: *prìglaudė*, *priglaūsti*), *príeplauk-a* (: *priplaūkti*)²⁴⁹, *pérėj-a* (: *péréjo*, *péreiti*); *édžios* (: *éda* / *édė*, *ésti*); *guōl-is* (: *gūlti*)²⁵⁰, *mìg-is* (: *mìgti*); *gyl-ė* (: *gìlus*, -ì)²⁵¹, *núošal-ė* (: *nuošalus*, -ì), *plýn-ė* (: *plýnas*, -à); *atābrad-as* (: *atbrìdo*, *atbrìsti*), *núotak-as* (: *nùteka*, *nutekėti*)²⁵², *pérvalk-as* (: *pėrvilkti*).

9.1.13. Švenčių bei apeigų pavadinimai yra daiktavardžiai (beveik visi daugiskaitiniai), kuriais pavadinamos proginės vaisės, apeigos, sukaktys, iš-

245 Vediniai *aplinkumà* ir *šakumà* iš esmės gali remtis abiem nurodytais pamatiniais žodžiais (DLKG 2005: 135). Apie darinius su paraleliniais pamatiniais žodžiais žr. 1.3.

246 Vedinsys *ražiena* yra išimtis – jis reiškia ne vietą, kur augo ražai, o vietą, kurioje gausu ražų.

247 Vedinsys *sándėlis* turi kitokį pamatinio veiksmažodžio priešdėlio variantą (3.4).

248 Vedinyje *įlanda* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

249 Vediniai *príeglauda* ir *príeplauka* turi pamatinių veiksmažodžių priešdėlio *pri-* variantą *prie-* (3.4).

250 Vedinyje *édžios* įvykusi šaknies priebalsių kaita (5.2), o vedinyje *guōlis* – šaknies balsių kaita (5.1).

251 Vedinyje *gylė* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

252 Vediniai *atābradas* ir *núotakas* turi kitokius pamatinių veiksmažodžių priešdėlių variantus (3.4).

kilmės, šventės (LKG I 1965: 422–423; Keinys 1999: 54–55; 59–60; DLKG 2005: 144). Šios darybos kategorijos vediniai daromi iš veiksmazodžių, daiktavardžių, skaitvardžių. Iš veiksmazodžių padaryti švenčių bei apeigų pavadinimai pagal darybinę reikšmę panašūs į veiksmų pavadinimus (9.1.1), bet jais pasakomas ne tiek veiksmas, kiek su juo susijusios apeigos, vaišės, pokylis ir pan. Daugiausia šiai darybos kategorijai skirtinų vedinių yra padaryti su priesaga **-tūvės**, pvz.: *pabaig-tūvės* (: *pabaigti*), *sukak-tūvės* (: *sukakti*), *įkur-tūvės* (: *įsikurti*), *sužadė-tūvės* (: *susižadėti*)²⁵³, *ves-tūvės* (: *vėsti*).

Kai kurie šios darybos kategorijos vediniai padaryti su priesaga **-inė(s)**, pvz.: *geguž-inė* (: *gegužė* / *gegužis*)²⁵⁴, *Petr-inės* (: *Pėtras*), *Vėl-inės* (: *vėlė*), *Žol-inė* / *Žol-inė* (: *žolė*)²⁵⁵.

Yra darinių, turinčių priesagas **-ynos**, **-ynė**, **-tai**, pvz.: *pakas-ynos* (: *pakàsti*), *gėr-ynė* (: *gėrė*, *gėrti*), *sugrąž-tai* (: *sugrąžti*)²⁵⁶.

Galūnių vediniai. Kai kurie švenčių bei apeigų pavadinimai padaryti su galūnėmis, pvz.: *núobaig-os* ‘pabaigtuvės (kurio nors darbo); pabaigtuvių vaišės’ (: *nubaigti*)²⁵⁷; *atlaid-ai* (: *atléido*, *atléisti*)²⁵⁸; *váiš-ės* (: *vaišinti(s)*)²⁵⁹.

9.2. Priešdėlių vediniai

Pagal vedinių skaičių priešdėlinis darybos būdas užima paskutinę vietą (DLKG 2005: 145). „Tai lemia bent dvi priežastys: 1) su priešdėliais daiktavardžiai daromi tik iš daiktavardžių, be to, toli gražu ne iš kiekvieno daiktavardžio <...>, 2) negausu pačių priešdėlių – bendrinėje kalboje vartojama

253 Pamatinių žodžių sangrąžos afiksai į vedinius *įkurtuvės*, *sužadėtuvės* nepereina (3.3).

254 Vedinio *gegužinė* darybos pamatu gali eiti bet kuris iš mėnesio pavadinimų (plg. 1.3).

255 Dauguma vardažodinių vedinių pavadinama įvairias bažnytines šventes.

256 Vedinyje *sugrąžtai* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

257 Vedins *núobaigos* turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (3.4).

258 Vedins *atlaidai*, turintis dvi reikšmes (1. ‘atleidimas nuo skaitystos bausmės už nuodėmes’, 2. ‘parapijos šventė’), į aptariamą darybos kategoriją įeina antrąja leksine reikšme. Vedinio pirmoji reikšmė labiau (ryškiau) susijusi su pamatinio veiksmazodžio *atléisti* reikšme ‘dovoti’, bet semantinis ryšys tarp pamatinio veiksmazodžio ir vedinio *atlaidai* antrosios reikšmės nenutrūkęs. Vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

259 Vedins *váišės* turi trumpesnę pamatinio veiksmazodžio kamieną – priesaga *-inti* į vedinį nepereina (3.2).

septyniolikos priešdėlių vedinių, tačiau dalis jų (ypač *nuo-*, *per-*, *pra-*, *pro-*, *sam-*) yra visai nedarūs ar menko darumo“ (Keinys 1999: 62). Dalis lietuvių kalbos priešdėlių yra kilę iš dalelyčių²⁶⁰, dalis – iš prielinksnių, o priešdėliai *at-* ir *par-* nesusiję su jokiais žodeliais (žr. Keinys 2009: 41–42; LKE: 430; plg. Paulauskienė 1994: 34)²⁶¹. Ne vienas priešdėlis turi atmainų, taigi dariniuose gali būti realizuotas bet kuris iš priešdėlio variantų (3.4): *apy-* (*ap-*, *api-*), *at-* (*ata-*, *ato-*), *be-*, *i-*, *iš-*, *ne-*, *nuo-*, *pa-*, *per-*, *po-*, *pra-*, *prie-*, *prieš-*, *pro-*, *sq-* (*sam-*, *san-*), *už-* (*užu-*, *užuo-*). Dažniausiai priešdėlių vediniai turi vietos reikšmę, dar pavadina kokį daiktą, asmenį ar laiką, susijusį su pamatiniu žodžiu reiškiamu dalyku, dalis vedinių turi kokių nors savitesnių reikšmių (Keinys 1999: 63; DLKG 2005: 145). Dariausių priešdėlių *pa-*, *už-*, *prie-* vediniai taip pat dažnai pavadina vietą, bet turi ir įvairių kitokių reikšmių, pavyzdžiui, pavadina asmenis, mažesnio masto dalyką, perviršį ir pan. Iš įvairių reikšmių turinčių vedinių darumu išsiskiria priešdėlis *ant-*. Kai kurie priešdėlių vediniai išlaiko pamatinių žodžių galūnę (1), bet dažniausiai priešdėlio vedinio galūnė nesutampa su jo pamatinio žodžio galūne, taigi dauguma priešdėlių vedinių turi sudėtinį formantą, susidedantį iš darybos būdą lemiančio priešdėlio ir pagalbinės darybos priemonės – galūnės (4.1, 4.3):

- 1) *pa-tarmė* (: *tarmė*); *ant-kelis* (: *kėlis*); *pro-senelis* (: *senėlis*); *prie-skonis* (: *skōnis*), *prie-linksni* (: *liñksnis*); *ne-malónė* (: *malónė*), *ne-tiesà* (: *tiesà*)²⁶²; *sám-balsis* (: *bal̃sis*);
- 2) *pa-jūris* (: *jūra*), *pa-upỹs* (: *ùpė*), *pā-komitetis* (: *komitėtas*), *pa-tėvis* (: *tėvas*), *pa-kulnė* (: *kuľnas*), *pa-vakarė* (: *vākaras*); *už-kulnis* (: *kuľnas*), *už-sienis* (: *síena*), *užù-raistė* (: *raĩstas*), *užúo-vėja* (: *vėjas*); *ant-kainis* (: *káina*), *ant-žmogis* (: *žmogùs*); *prie-angis* (: *angà*), *prie-dainis* (: *dai-nà*); *į-saulis* (: *sáulė*), *į-sienis* (: *síena*); *apý-aušris* (: *aušrà*), *apý-rankė* (: *rankà*); *pó-blokis* (: *blòkas*), *pó-dirvis* (: *dirvà*), *pó-grupis* (: *grùpė*), *pó-kvapis* (: *kvāpas*), *pó-miškis* (: *miškas*), *pó-sistemis* (: *sistemà*), *pó-temis*

²⁶⁰ Apie dalelytinės kilmės priešdėlius žr. „Morfologijos“ dalyje.

²⁶¹ Dėl priešdėlių ir prielinksnių artimumo kai kurie mokslininkai darinius, į kurių sudėtį įeina prielinksninės kilmės priešdėliai, laiko dūriniais (Paulauskienė 1994: 92–97; plg. Skardžius 1996; Smetona 2005). Vis dėlto sinchroniškai priešdėlių vediniai su dūriniais nemaišytini (Keinys 1999: 63; plg. Urbutis 2009: 259–260; LKE: 430).

²⁶² Dalelytinės kilmės priešdėlio *ne-* vediniai žymi pamatiniu žodžiu pasakyto dalyko priešybę. Su šiuo priešdėliu padaryti vediniai visada išlaiko pamatinio žodžio galūnę.

(: *temà*); *be-dařbis*, -ė (: *dárbas*), *be-gėdis*, -ė (: *gėda*); *prieš-aušris* (: *auš-rà*), *prieš-kalnė* (: *kálnas*); *at-krántė* (: *krañtas*), *ât-velykis* (: *Velýkos*); *iš-dukerė* (: *dukteřs*, *duktė*), *iš-vakarės* (: *vâkaras*); *peř-kaklis* (: *kâklas*); *pró-kalbė* (: *kalbà*); *núo-šimtis* (: *šimtas*); *pra-dañtė* (: *dantis*), *pra-varde* (: *vařdas*).

Net ir tie priešdėlių vediniai, kurių galūnė (vienaskaitos vardininkas) formaliai sutampa su pamatinio žodžio galūne (vienaskaitos vardininku), dažniausiai yra skirtingų paradigmų (neretai ir skirtingos giminės) daiktavardžiai, plg. vedinį *už-ausis* (vienaskaitos kilmininkas *užausio*) ir jo pamatinį žodį *ausis* (vienaskaitos kilmininkas *ausies*), vedinį *añt-akis* (*antakio*) ir jo pamatinį žodį *akis* (*akies*), vedinį *apy-akis* (*apyakio*) ir jo pamatinį žodį *akis* (*akies*), vedinį *pó-gentis* ‘sistematikos vienetas – genties dalis (*subgenus*)’ (*po-genčio*) ir jo pamatinį žodį *gentis* (*genties*)²⁶³.

Dažniausiai priešdėlių vediniai turi galūnes -is ir -ė, bet lietuvių kalboje yra ir iš to paties pamatinio žodžio su tuo pačiu priešdėliu padarytų skirtingas galūnes turinčių vedinių, taip pat to paties priešdėlio variantų turinčių vedinių, t. y. darybinių variantų (žr. 8 skyrių), pvz.: *pa-miškė* / *pa-miškys*, *pa-lové* / *pa-lóvis*, *už-raistė* / *užû-raistė* / *užû-raistis*, *už-šilė* / *užû-šilė*. Kartais abu darybiniai variantai bendrinei kalbai įprasti, bet dažniau jai priklauso kuris nors vienas iš šių variantų²⁶⁴. Iš to paties pamatinio žodžio su skirtingais priešdėliais padaryti tokią pat ar panašią reikšmę turintys vediniai susiję sinonimiškumo santykiu (yra darybiniai sinonimai), pvz., *už-kampis* (‘nuošali, atkampis vieta’) – *ât-kampis* (‘užkampis’).

Nelietuviškos kilmės priešdėliai. Dabartinėje lietuvių kalboje vartojama daiktavardžių, turinčių tarptautinių priešdėlių. Tai pasiskolinti, kitose kalbose su priešdėliu padaryti vediniai. Pasiskolinti ir šių vedinių pamatiniai

²⁶³ Galūnės pasikeitimas laikomas šalutiniu darybos reiškiniu, nes su tuo pačiu priešdėliu padaryti, tam pačiam darybos tipui (apie juos žr. 6.3) priklausantys vediniai gali išlaikyti pamatinio žodžio galūnę arba gali gauti kitokią galūnę, negu turi pamatinis žodis, plg. priešdėlio *ant-* vediniai *añtkelis* (-io), *añtšvoris* (-io) išlaiko pamatinį žodžių galūnes (*kėlis*, -io; *svoris*, -io), o to paties tipo vedinių *añtblauzdis* (-io), *añtbriaunis* (-io) galūnės skiriasi nuo pamatinį žodžių *blauzdà*, *briaunà* galūnių. Darybos būdą lemia pagrindinė darybos priemonė, šiuo atveju – priešdėlis (apie sudėtinius darybos formantus žr. 4.1).

²⁶⁴ Iš minėtų darybinių variantų DLKŽ pateikti *palové*, *palóvis*, *pamiškė*, *užraistė*, *užšilė*, tie patys vediniai įtraukti ir į BLKŽ (ar jo antraštiną).

žodžiai²⁶⁵. Šaltiniuose (gramatikose, žodžių darybos veikaluose, žodynuose) nurodomas nevienodas tarptautinių priešdėlių skaičius. Pavyzdžiui, DLKG (2005, 150) pateikiama 19 tarptautinių priešdėlių (*a-*, *anti-*, *ark(i)-*²⁶⁶, *dis-*, *eks-*, *for-*, *infra-*, *ko(n)-*, *kontr(a)-*, *meta-*, *peri-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*, *vice-*), LKE (430) – 15 (*a-*, *anti-*, *dis-*, *eks-*, *infra-*, *kon-*, *kontra-*, *meta-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*, *vice-*), S. Keinio knygoje (1999: 68) – 12 (*anti-*, *ark(i)-*, *eks-*, *infra-*, *kontr(a)-*, *meta-*, *pro-*, *proto-*, *sub-*, *super-*, *ultra-*, *vice-*), R. Vladarskienės ir P. Zemlevičiūtės (2022, 84) rašybos knygoje – 9 (*anti-*, *hipo-*, *inter-*, *kontr(a)-*, *meta-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*)²⁶⁷. Kai kurie svetimos kilmės dėmenys traktuojami nevienodai – vienuose šaltiniuose laikomi priešdėliais, kituose – pirmaisiais dūrinių dėmenimis. Pavyzdžiui, *eks-*, *infra-*, *prot(o)-*, *vice-* DLKG (2005: 150), LKE (430), S. Keinio (1999: 68) knygoje nurodomi kaip priešdėliai, o TŽŽ (207, 353, 674, 855) ir R. Vladarskienės bei P. Zemlevičiūtės (2022: 84, 86) rašybos knygoje laikomi pirmaisiais dūrinių dėmenimis²⁶⁸.

Tarptautinius priešdėlius turintys daiktavardžiai išlaiko pamatinį žodžiu einančio svetimos arba savos kilmės daiktavardžio galūnę, pvz.: *anti-krìtika* (: *krìtika*), *anti-kúnas* (: *kúnas*), *anti-mėdžiaga* (: *mėdžiaga*); *arki-kātedra* (: *kātedra*); *de-automatizācija* (: *automatizācija*); *dez-informācija* (: *informācija*); *dis-propòrcija* (: *propòrcija*); *for-vākuumas* (: *vākuumas*); *ko-prodūkcija* (: *prodūkcija*); *kontr-atakà* (: *atakà*), *kontra-pasiūlymas* (: *pasiūlymas*); *meta-kalbà* (: *kalbà*), *meta-teòrija* (: *teòrija*); *pro-dekānas* (: *dekānas*); *re-kristalizācija* (: *kristalizācija*), *re-vizìtas* ‘atsakomasis vizitas’ (: *vizìtas*); *sub-núoma* (: *núoma*),

265 Šie žodžiai dariniai laikytini sąlygiškai (plg. 7 skyrių). Jie skiriasi nuo lietuviškų priešdėlių vedinių. Kai pamatinis žodžiu eina savos kilmės daiktavardis, svetimos kilmės priešdėlio darybinis vaidmuo ryškesnis, pavyzdžiui, tai matyti iš ND pateiktų naujadarų *antigėjus*, *superplātintojas*, *-a*, *transsmuõ*, *ultrabėgimas* ir kt.

266 TŽŽ (61, 64) pateikiami du šio priešdėlio variantai: *archi-* ir *arki-*.

267 TŽŽ pateikta ir daugiau tarptautinių priešdėlių, be minėtų, dar, pvz.: *de-* ‘priešdėlis, reiškiantis atskyrimą, pašalinimą, panaikinimą; judėjimą žemyn, smukimą’ (TŽŽ: 155), *dez-* ‘priešdėlis, reiškiantis trūkumą, pašalinimą arba išnaikinimą, iškraipymą’ (TŽŽ: 172), *hipo-* ‘priešdėlis, reiškiantis buvimą po kuo nors, sumažėjimą ar sumažinimą, palyginti su norma’ (TŽŽ: 332).

268 Apie naujai atsiradusių žodžių skolintus priešdėlius ir pirmuosius dėmenis žr. Miliūnaitė 2022: 232–236.

sub-prodùktas (: *prodùktas*); *super-dangóraižis* (: *dangóraižis*), *super-žvaigždė* (: *žvaigždė*); *ultra-akùstika* (: *akùstika*), *ultra-gařsas* (: *gařsas*). Priklausomai nuo pirmojo dėmens (*eks-*, *infra-*, *vice-*) traktavimo, juos turintys dariniai laikomi arba priešdėlių vediniais, pvz.: *eks-čėmpionas* (: *čėmpionas*), *infra-gařsas* (: *gařsas*), *infra-sruktūrà* (: *sruktūrà*), *vice-čėmpionas* (: *čėmpionas*), *vice-pìrmininkas*, *-ė* (: *pìrmininkas*, *-ė*), *vice-prezideñtas*, *-ė* (: *prezideñtas*, *-ė*), arba dūriniais (apie juos daugiau žr. 9.3.4).

Tarptautiniai priešdėliai (ir apskritai svetimi dėmenys) lietuvių kalboje paprastai įsitvirtina per sekinius – žodžius, padarytus sekant kitos kalbos žodžiais. Nors teigiama, kad su svetimos kilmės priešdėliais vedinių iš lietuviškų pamatinių žodžių beveik nedaroma, naujų tyrimai (Miliūnaitė 2022: 233–234, plg. ND) rodo, kad lietuvių kalboje randasi ir tokių vedinių, pvz.: *anti-gyvýbė* (: *gyvýbė*), *anti-mìtingas* (: *mìtingas*), *ko-kūrýba* (: *kūrýba*), *kontr-elítas* (: *elítas*), *inter-véidas* (: *véidas*), *meta-visatà* (: *visatà*).

9.3. Dūriniai (sudurtiniai daiktavardžiai)

Dūriniai, arba sudurtiniai daiktavardžiai, daromi iš dviejų pamatinių žodžių. Bendrinėje lietuvių kalboje daiktavardžių dūrinių yra maždaug tiek pat, kiek ir su galūnėmis padarytų daiktavardžių, bet dalykinėje, ypač mokslo ir technikos, kalboje dūrinių daugiau negu galūnių vedinių. Dūrinio reikšmė ir forma daug priklauso nuo pamatiniais žodžiais einančių kalbos dalių. Dūriniai pirmiausia ir skirstomi pagal antrojo sando kalbos dalį. Didžiausia dūrinių dalis turi galūnes *-is* (rečiau *-ys*) ir *-ė*, o gyvas būtybes pavadinančių dūrinių giminė (ir galūnė) priklauso nuo to, kurios lyties būtybė įvardijama (LKG I, 1965: 437–473; Keinys 1999: 69–74; DLKG 2005: 150–167; Ružė 2008: 69–71).

Dūriniai skirstomi į dvi grupes: dūrinius su antruoju daiktavardiniu dėmeniu ir dūrinius su antruoju veiksmazodiniu dėmeniu²⁶⁹ (žr. 7 lentelę).

²⁶⁹ Dūriniai, kaip ir vediniai, gali remtis bet kuria pamatinio veiksmazodžio forma (daugiau žr. 3.2).

7 lentelė. Daiktavardžių dūrinių grupės pagal antrojo dėmens kalbos dalį

Dūrinių rūšys pagal antrojo dėmens kalbos dalį	Dūrinio tipas	Dūriniai ir jų pamatiniai žodžiai
Dūriniai su antruoju daiktavardiniu dėmeniu	<i>daiktavardis + daiktavardis</i>	<i>būt-pinigiai</i> (: <i>bùtas, pinigai</i>), <i>põpier-galis</i> / <i>popier-galis</i> (: <i>põpierius, gālas</i>), <i>prõt-mūšis</i> (: <i>prõtas, mūšis</i>), <i>pūs-metis</i> (: <i>pūsė, mētai</i>), <i>vidūr-naktis</i> (: <i>vidurys, naktis</i>), <i>keiksm-ā-žodis</i> (: <i>keiksmas, žodis</i>), <i>krauj-ā-gyslė</i> (: <i>kraūjas, gýsla</i>), <i>virš-ù-kalnė</i> (: <i>viršus, kálnas</i>), <i>duj-ó-kaukė</i> (: <i>dūjos, káukė</i>), <i>žvak-ì-galis</i> (: <i>žvākė, gālas</i>)
	<i>būdvardis + daiktavardis</i>	<i>dìd-moterė</i> (: <i>dìdis, -ė, móteris</i>), <i>gelton-kāsis, -ė</i> (: <i>geltónas, -a, kasà</i>), <i>júod-alksnis</i> (: <i>júodas, alksnis</i>), <i>bendr-a-atsakōvis, -ė</i> (: <i>beñdras, -à, atsakōvas, -ė</i>), <i>ilg-a-piřstis, -ė</i> (: <i>ilgas, -à, piřstas</i>), <i>minkšt-a-řirdis, -ė</i> (: <i>minkřstas, -à, řirdis</i>), <i>slapt-ā-vietė</i> (: <i>slāptas, -à, vietà</i>)
	<i>skaitvardis + daiktavardis</i>	<i>devyn-dařbis, -ė</i> (: <i>devynì, -ios, dárbas</i>), <i>ketvirt-ā-dalis</i> (: <i>ketviřtas, -à, dalis</i>), <i>ketvirt-ā-dienis</i> (: <i>ketviřtas, -à, dienà</i>)
	<i>veiksmazodis + daiktavardis</i>	<i>atgrub-nāgis, -ė</i> (: <i>atgrubti, nāgas</i>), <i>kėp-taukiai</i> (: <i>kėpa / kėpė, kėpti, taukai</i>), <i>kirt-ā-vietė</i> (: <i>kiřto, kiřsti, vietà</i>), <i>varv-a-nōsis, -ė</i> (: <i>vařva, varvėti, nōsis</i>)
	<i>prieveiksmis + daiktavardis</i>	<i>daug-iā-kovė</i> (: <i>daūg, kovà</i>), <i>gret-a-siēnis</i> (: <i>gretà, síena</i>)
	<i>prielinksnis + daiktavardis</i> ²⁷⁰	<i>tařp-giris</i> (: <i>tařp / tārpa, girià</i>), <i>tarp-ù-řventė / tarp-ù-řventis</i> ²⁷¹ (: <i>tařp / tārpa, řvenėtė</i>), <i>viřš-normis</i> (: <i>viřš, nōrma</i>)

²⁷⁰ Gramatikose (LKG I 1965: 461; DLKG 2005: 160–161) nurodoma, kad dėmenys *tarp-* ir *viřš-* gali būti siejami tiek su prielinksniais, tiek su daiktavardžiais *tarpas*, *viřšus*. (Apie darinius su paraleliniais pamatiniais žodžiais žr. 1.3.)

²⁷¹ Dabartinėje kalboje vartojami abu darybiniai variantai (žr. 8 skyrių).

Dūrinių rūšys pagal antrojo dėmens kalbos dalį	Dūrinio tipas	Dūriniai ir jų pamatiniai žodžiai
	<i>įvardis + daiktavardis</i>	<i>kit-a-taūtis, -ė</i> (: <i>kìtas, -à, tautà</i>), <i>sav-ì-meilė</i> (: <i>savęs, mèilė</i>)
Dūriniai su antruoju veiksmožodiniu dėmeniu	<i>daiktavardis + veiksmožodis</i>	<i>benžin-vežis</i> (: <i>benžinas, vèžti</i>), <i>kamin-krėtys, -ė</i> (: <i>kāminas, krėtė, krėsti</i>), <i>laik-rodis</i> (: <i>laikas, ródó / ródė, ródyti</i>), <i>med-kirtys</i> (: <i>mėdis, kiřto, kiřsti</i>), <i>al-ù-daris, -ė</i> (: <i>alùs, dāro / dārė, darýti</i>), <i>angl-ia-kasys, -ė</i> (: <i>anglìs, kàsti</i>), <i>kalb-ó-tyra</i> (: <i>kalbà, týrė, tirti</i>), <i>valdž-ió-troška</i> (: <i>valdžià, tróško, trókšti</i>)
	<i>būdvardis²⁷² + veiksmožodis</i>	<i>sén-buvis, -ė</i> (: <i>sėnas, -à, bùvo, būti</i>), <i>aišk-ia-regys, -ė</i> (: <i>áiskus, -i / áiskiai, rėgi, regėti</i>), <i>jaun-a-vedys, -ė</i> (: <i>jáunas, -à, vėda / vėdė, vėsti</i>), <i>pikt-a-darys, -ė</i> (: <i>piktas, -à, dāro / dārė, darýti</i>)
	<i>skaitvardis + veiksmožodis</i>	<i>vien-sėdis</i> (: <i>vėnas, -à, sėdi, sėdėti</i>), <i>dv-ì-kova</i> (: <i>dù, dvì, kóvėsi, kautis</i>)
	<i>įvardis + veiksmožodis</i>	<i>sav-ì-gyna</i> (: <i>savė, gýnė, ginti</i>), <i>sav-ì-žudis, -ė</i> (: <i>savė, žùdo / žùdė, žudýti</i>)
	<i>prieveiksmis + veiksmožodis</i>	<i>čià-buvis, -ė</i> (: <i>čià, bùvo, būti</i>), <i>daug-norà 'kas daug nori, gobšas'</i> (: <i>daũg, nóri, norėti</i>)

9.3.1. Dūriniai su daiktavardiniu antruoju sandu sudaro beveik tris ketvirtadalius visų dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių. Pirmasis tokių dūrinių sandas gali būti atsiradęs iš daiktavardžio (jie sudaro didesnę dalį visų dūrinių, turinčių antrąjį daiktavardinį sandą), būdvardžio (jų yra daugiau kaip penktadalis), skaitvardžio (mažiau kaip dešimtadalis), rečiau – iš veiksmožodžio (įskaitant ir dalyvį), prieveiksmio, prielinksnio ar

²⁷² Kartais sunku nustatyti, kuria kalbos dalimi remiasi dūrinys – būdvardžiu ar iš jo padarytu prieveiksmiu, todėl minimos abi galimybės (DLKG 2005: 164), plg. 1.3.

įvardžio. Pagal sandų reikšmių santykį dūriniai gali būti determinatyviniai (apibrėžiamieji, prijungtiniai) ir kopuliatyviniai (sudedamieji, sujungtiniai): determinatyvinių pirmasis sandas apibrėžia antrąjį, o kopuliatyvinių abu sandai yra lygiai savarankiški. Dūriniai su antruoju daiktavardiniu sandu dažnai turi tiesioginę reikšmę, t. y. žymi tos pačios rūšies dalyką, kaip ir antrojo sando pagrindu einantis daiktavardis. Tokių dūrinių darybinė ir leksinė reikšmės yra panašios (arba tokios pat) (Keinys 1999: 71), pvz.: *avikailis* ‘avies kailis’ (: *avìs, káilis*), *ketvirtādienis* ‘ketvirtoji savaitės diena’ (: *ketvìrtas, -à, dienà*), *šalikelė* ‘ruožas šalia kelio’ (: *šalià, kēlias*) ir pan. Tačiau nemažai dūrinių reiškia ne tai, kas kyla iš sandų reikšmių sumos (iš darybinės reikšmės), taigi jie turi perkeltinę – metoniminę, metaforinę arba metoniminę-metaforinę (mišraus reikšmės perkėlimo) – reikšmę. Metoniminių dūrinių antruoju sandu (ir darybine reikšme) nurodoma kūno dalis, o dūrinys dažniausiai žymi žmogų ar gyvį, pvz., *geltonkāsis, -ė* ‘kuris su geltonomis kasomis’ (: *geltónas, -a, kasà*) (gyva būtybė (ppr. asmuo) pavadinta pagal išsiskiriančią ypatybę (geltonas kasas)). Rečiau tokių dūrinių antruoju daiktavardiniu dėmeniu nurodoma augalo ar daikto dalis, o dūrinys eina augalo arba daikto pavadinimu, pvz., *briedkriaūnis* ‘peilis su briedžio rago kriaunomis’ (: *bríedis, kriaūnos*) (peilis pavadintas pagal kriaunų specifiškumą). Metaforinių dūrinių antrojo sando pagrindu einančio daiktavardžio ir darybinės reikšmės nurodomas dalykas yra kuo nors panašus į dūriniu pavadinamą dalyką – augalą, gyvą būtybę ar daiktą, pvz.: *laūmžirgis* ‘stambus prie vandens gyvenantis žirgelių būrio vabzdys (*Aeschna*)’ (: *laūmė, žìrgas*), *kātpėdė* ‘vaistinis, dekoratyvinis graižaziedžių šeimos sausų vietų augalas (*Antennaria*)’ (: *katė, pėdà*), *vilkdalgis* ‘šlapių miškų, pelkių ir darželių gėlė kalavijiškais lapais, stambiais bekvaipiais žiedais (*Iris*)’ (: *vilkas, dalģis*). Tarp metoniminių-metaforinių dūrinių sandų įžiūrimas tiek loginis ryšys, tiek panašumo santykis, pvz.: *ančiasnāpis* ‘žinduolis į anties snapą panašiais apragėjusiais žandais (*Ornithorhynchus anatinus*)’ (: *ántis, snāpas*), *ožiarāgis* ‘ūsuočių šeimos vabalas (*Monochamus*)’ (: *ožys, rāgas*).

Dūrinių sandai gali būti sujungti be jungiamojo balsio arba su jungiamuoju balsiu (ar dvibalsiu) *-a- / -ia-*, *-i-*, *-o- / -io-*, *-u- / -iu-*, *-ė-*, *-y-*, *-ū-* / *-iū-*, *-uo-*. Dažniausiai dūrinių dėmenys jungiami *-a-* ir *-ia-*, o su kitomis priemonėmis (pvz.: *-io-*, *-iu-*, *-uo-*) labai retai. Dūrinių galūnė paprastai nesutampa su antruoju dėmeniu einančio žodžio galūne – tai pasakytina tiek apie dūrinius be

jungiamojo balsio (1), tiek apie jungiamąjį balsį turinčius dūrinius (2)²⁷³, plg. dūrinių galūnę su antrojo sando pagrindu einančio žodžio galūnę:

- 1) *dỹk-vietė* (: *dỹkas*, -à, *vietà*), *pūs-bernis* (: *pūsė*, *bėrnas*), *skeřs-gatvis* (: *skeřsas*, -à, *gàtvė*), *septyniolik-mėtis* (: *septyniólika*, *mėtai*);
- 2) *krikšt-ā-tėvis* (: *krikštas*, *tėvas*), *penk-iā-kovė* (: *penkì*, -ios, *kovà*), *treč-iā-dienis* (: *trėčias*, -ià, *dienà*), *ak-ì-ratis* (: *akìs*, *rātas*), *darb-ý-metis* (: *dárbas*, *mėtas*), *darb-ó-vietė* (: *dárbas*, *vietà*), *virš-ù-langis* (: *viršus*, *lángas*), *basl-iù-galis* (: *baslỹs*, *gālas*), *eil-é-raštis* (: *eĩlės*, *rāštas*), *koj-ú-galis* (: *kója*, *gālas*).

Kartais iš tų pačių pamatinių žodžių padaroma dūrinių ir su jungiamuoju balsiu, ir be jo, dūriniai turi skirtingus jungiamuosius balsius ir (ar) galūnes ir pan., taigi jie yra darybiniai variantai (žr. 8 skyrių), pvz.: *rād-vietė* / *rad-ā-vietė*, *basl-ì-galis* – *basl-iù-galis*, *gal-ù-dienis* / *gal-uo-dienis*²⁷⁴.

Gramatikose, žodžių darybos veikaluose rašoma, kad dūrinius įprasta daryti iš paprastųjų žodžių (Keinys 1999: 72; DLKG 2005, 153; Ružė 2008, 71), tačiau dabartinėje kalboje daugėja atvejų, kai dūriniai remiasi gana sudėtingos struktūros pamatiniais žodžiais, dariniais, pavyzdžiui, *bendr-a-piřmininkis*, -ė (: *beñdras*, -à, *pìřmininkas*, -ė)²⁷⁵. Vis dėlto siekis remtis struktūriškai paprastesniu žodžiu gana stiprus, todėl nereti atvejai, kai pamatinių žodžių priesagos į dūrinių nepereina, plg. dūrinių *kiauš-iā-ląstė* ('moteriškoji augalo ląstelė') ir jo pamatinius žodžius *kiaušinėlis* ('moteriškoji lytinė ląstelė'), *ląstėlė*; plg. dūrinių *vainik-lapis* 'žiedo vainikėlio lapelis' ir jo pamatinius žodžius *vainikėlis* ('spalvoti žiedo apdaro lapeliai'), *lapėlis*²⁷⁶.

²⁷³ Dūriniai turi darybos tipo, kuriam jie priklauso, numatytą galūnę. Esminis dalykas, kalbant apie dūrinius, yra du pamatiniai žodžiai, visi kiti reiškiniai – kirtis, šaknies balsių ar priebalsių kaita, jungiamojo balsio (ne)buvimas, dūrinio ir antrojo sando pagrindu einančio žodžio galūnių (ne)sutapimas – yra šalutiniai (plg. 2.4).

²⁷⁴ Dūriniai *basliūgalis*, *galūdienis* ir *galuodienis* dabartinei kalbai neįprasti, jie pateikti LKŽe (į DLKŽ ir BLKŽ įtrauktas tik būdvardis *galūdienis*, -ė). Be to, LKŽe nurodyta, kad neaiškus dūrinio *galuodienis* kirčiavimas, todėl ir šioje gramatikoje darinys nesukirčiuotas.

²⁷⁵ Apie ND fiksuotų dūrinių darybos polinkius žr. Murmulaitytė 2021: 82–86; Aleksaitė 2022: 107–140.

²⁷⁶ Dūrinius formaliai galima sieti su paprastesnės struktūros daiktavardžiais *kiaušinis*, *vainikas*, *lapas*, tačiau semantinis pamatavimas (reikšmė) rodo jų ryšį su nurodytais sudėtingesnės struktūros pamatiniais žodžiais.

9.3.1.1. Daiktavardis + daiktavardis. Dūriniai iš dviejų daiktavardžių pagal dėmenų santykį dažniausiai yra determinatyviniai. Jų pirmuoju sandu gali būti nurodoma paskirtis (*arbāt-žolės* (: *arbatà, žolė*)), priklausymas (*grė-bl-iā-kotis* (: *grėblỹs, kótas*)), vieta (*šil-baravykis* (: *šilas, baravỹkas*)), panašumas (*kařd-žuvė* (: *kařdas, žuvĩs*)), medžiaga (*angl-iā-rūgštė* (: *anglis, rūgštĩs*)), būdingas daiktinis požymis (*bažnýt-kaimis* (: *bažnỹčia, káimas*)), laikas (*nakt-ì-piečiai* (: *naktĩs, piētũs*)²⁷⁷) ir kt. Dūriniai dažniausiai yra *ia* arba *ė* kamieno žodžiai, kurie savo gimine nesiskiria nuo antrojo sando pagrindu einančio daiktavardžio giminės. Kai kurių dūrinių antrasis dėmuo apibrėžia pirmąjį, šis neretai remiasi daiktavardžiais *galas, pusė, vidus, vidurys, viršus*, pvz.: *gal-ù-sodė* (: *gālas, sōdas*), *pūs-brolis* (: *pūsė, brólis*), *pūs-kailiniai* (: *pūsė, kailiniai*), *vid-padis* (: *vidũs, pādas*), *virš-ù-langė* (: *viršũs, lāngas*), *vidur-naktis* (: *vidurỹs, naktĩs*). Kopuliatyvinių dūrinių (jų labai mažai) sandai pasako maždaug vienodai svarbias abiem sandais pasakomas dalis arba dalykus, pvz.: *beždžiōn-žmogis* (: *beždžiōnė, žmogũs*), *višt-gaidis* (: *vištà, gaidỹs*).

Maždaug pusė bent kiek plačiau bendrinėje kalboje vartojamų dūrinių su abiem daiktavardiniais dėmenimis yra be jungiamųjų balsių (1), kita pusė – su jungiamaisiais balsiais (2), iš kurių dažniausias *-a*²⁷⁸, pvz.:

- 1) *būr-laivis* (: *būrė, laĩvas*), *maĩst-pinigiai* (: *maĩstas, pinigai*), *gĩps-betonis* (: *gĩpsas, betonas*), *jūr-ligė* (: *jūra, ligà*), *lėd-kalnis* (: *lėdas, kálnas*), *rýt-metis* / *ryt-metỹs* (: *rýtas, mētas*)²⁷⁹, *šált-krepšis* / *šált-krepšĩs* (: *šáltis, krepšỹs*)²⁸⁰, *šūn-daktaris*, *-ė* (: *šūns, šuō, daktaras*);
- 2) *gandr-ā-lizdis* (: *gañdras, lĩzdas*), *varn-ā-lizdis* (: *várna, lĩzdas*), *veiksm-ā-žodis* (: *veĩksmas, žōdis*), *žied-ā-dulkė* (: *žĩedas, dũlkė*), *kel-iā-raĩštis* (: *kēlis, raĩštis*), *veržl-iā-raktis* (: *veržlė, rāktas*), *dant-ì-raĩtis* (: *dantĩs, rāštas*), *žand-ì-kaulis* (: *žándas, káulas*), *laik-ó-tarpis* (: *laĩkas, tárpas*), *viet-ó-vardis* (: *vietà, vařdas*), *peč-ió-mentė* (: *pečiai, petỹs, meñtė*)²⁸¹,

²⁷⁷ Dūrinuose *bažnýtkaimis, naktìpiečiai* įvykusi šaknies priebalsių kaita (5.2).

²⁷⁸ Balsį *-a-* turi beveik pusė jungiamąjį balsį turinčių dūrinių; toliau pagal dažnumą eina *-ia-*, *-i-*, *-o-*, *-u-*, *-ė-*, *-y-*, *-ū-*, *-io-*, *-iu-*, *-uo-* (DLKG 2005: 153).

²⁷⁹ DLKŽ ir BLKŽ pateikti abu darybiniai variantai.

²⁸⁰ Dūrinių variantų reikšmė ‘šaldomasis krepšys’ rodo sąsają ne su būdvardžiu *šáltas*, *-à*, o su daiktavardžiu *šáltis* (plg. įrašą apie šį dūrinį KB).

²⁸¹ Dūrinys *pečiōmentė* remiasi pamatinio daiktavardžio *petỹs* kuria nors forma su įvykusia šaknies priebalsių kaita, pvz: *pečiai, pečių* ir kt.

vid-ù-giris (: *vidùs, girià*), *žem-é-lapis* (: *žėmė, lāpas*), *prek-ý-stalis* (: *prėkė, stālas*).

Kai kurie gyvas būtybes žymintys dūriniai turi abiejų giminių formas, pavyzdžiui, tokie yra iš dviejų daiktavardžių padaryti dūriniai, pavadinantys asmenis pagal vartojamą kalbą: *angl-a-kalb̃is, -ė* (: *ánglas, -ė, kalbà*), *lietuv-ia-kalb̃is, -ė* (: *lietùvis, -ė, kalbà*)²⁸².

9.3.1.2. Būdvardis + daiktavardis. Gana gausu dūrinių iš būdvardžio ir daiktavardžio²⁸³. Jie yra determinatyviniai – čia pirmasis sandas visada apibrėžia antrąjį. Dūrinių leksinė reikšmė labai dažnai sutampa su darybine. Pirmuoju būdvardiniu sandu nurodoma ypatybė, dūriniu pasakomą dalyką išskirianti iš kitų dalykų, įvardijamų antruoju daiktavardiniu sandu, pvz.: *bendr-ã-butis* (: *beñdras, -à, bùtas*), *pìkt-žolė* (: *pìktas, -à* ‘prastas, niekam tikęs’ (LKŽe), *žolė*), *sén-bernis* (: *sėnas, -à, bėrnas*). Yra ir perkeltinės reikšmės dūrinių, pvz.: *raudon-viřšis* (: *raudónas, -a, viršùs*), *dyk-a-duōnis, -ė* (: *dýkas, -à, duōna*). Dūriniai iš būdvardžio ir daiktavardžio, kaip ir dūriniai iš dviejų daiktavardžių, dažniausiai yra *ia* arba *ė* kamieno žodžiai ir neretai turi abiejų giminių (vyriškosios ir moteriškosios) formas, pvz.: *bendr-a-nuōmis, -ė* (: *beñdras, -à, núoma*), *bendr-a-núomininkis, -ė* (: *beñdras, -à, núomininkas, -ė*)²⁸⁴, *gudr-a-galṽis, -ė* (: *gudrùs, -ì, galvà*). Daugiau kaip pusė šio tipo dūrinių neturi jungiamojo balsio (1), o su jungiamaisiais balsiais padarytų dūrinių dėmenys dažniausiai jungiami *-a-* ir *-ia-*²⁸⁵ (2), pvz.:

- 1) *dvilink-liežùvis, -ė* ‘veidmainis’ (: *dvìlinkas, -a, liežùvis*), *júod-žemis* (: *júodas, -à, žėmė*), *meñk-niekis* (: *meñkas, -à, niėkas* ‘menkas, prastas

²⁸² Apie naujadarą *lietuviakalb̃is, -ė* žr. Murmulaitytė 2021: 80.

²⁸³ Keliamas klausimas dėl šio tipo daiktavardžių (bent jau kai kurių) kilmės – jie iš principo galėtų būti ir sudaiktavardėję būdvardžių dūriniai (10.3.1.1; apie perėjimą iš vienos kalbos dalies į kitą, t. y. funkcinę (sintaksinę) darybą žr. „Įvade“ ir „Morfologijos“ dalies sk. „Funkcinė (sintaksinė) daryba“). Žodžių darybos veikaluose aptariamas daiktavardžių dūrinių iš būdvardžio ir daiktavardžio tipas. Be to, formaliai tokių pat daiktavardžių ir būdvardžių dūrinių linksniavimo paradigmos skiriasi: daiktavardžio *trupparėgis, -ė* vyriškosios giminės vienaskaitos naudininkas yra *trupparėgiui*, o būdvardžio *trupparėgis, -ė* tas pats linksnis – *trupparėgiam*.

²⁸⁴ Į BLKŽ įtraukti dūriniai *bendranuōmis, -ė* ir *bendranúomininkis, -ė* turi tokią pat reikšmę. KB pirmenybė teikiama dūriniui *bendranuōmis, -ė*.

²⁸⁵ Su jungiamaisiais balsiais *-y-, -i-, -o-, -u-* sudaryta vos po keletą dūrinių (DLKŽ 2005: 155).

daiktas; nesvarbus dalykas; menkniekis'), *plik-ledis* (: *plikas*, -à, *lėdas*), *raudón-ligė* (: *raudónas*, -a, *ligà*);

- 2) *bendr-a-áutoris*, -ė (: *beñdras*, -à, *áutorius*, -ė), *buk-a-gaľvis*, -ė (: *bùkas*, -à, *galvà*), *gudr-a-gaľvis*, -ė (: *gudrùs*, -ì, *galvà*), *nesveik-a-pròtis*, -ė (: *nesveikas*, -à, *pròtas*), *sen-ã-miestis* (: *sėnas*, -à, *miėstas*), *kair-ia-rañkis*, -ė (: *kairỹs*, -ė, *rankà*), *brang-ý-metis* (: *brangùs*, -ì, *mėtas*).

Yra ir darybinių variantų (žr. 8 skyrių) – iš tų pačių pamatinių žodžių padarytų dūrinių su jungiamuoju balsiu ir be jo²⁸⁶, pvz.: *juod-a-rañkis*, -ė / *juod-rañkis*, -ė, *stor-a-pil̃vis*, -ė / *stor-pil̃vis*, -ė²⁸⁷.

9.3.1.3. Skaitvardis + daiktavardis. Šio tipo dūrinių pirmuoju sandu dažniau eina kiekiniai skaitvardžiai, rečiau – kelintiniai. Dūrinių iš skaitvardžio ir daiktavardžio pirmasis sandas visada apibrėžia antrąjį. Vieni dūriniai turi tiesioginę reikšmę (jų darybinė reikšmė sutampa su leksine), pavyzdžiui, *túkstant-metis* 'tūkstančio metų laiko tarpas' (: *túkstantis*, *mėtai*), kiti turi perkeltinę reikšmę, pavyzdžiui, *septýn-akė* 'septynių akių korta' (: *septynì*, -ios, *akìs*). Vieni dūriniai padaryti be jungiamojo balsio, kiti – su jungiamuoju balsiu, pvz.: *aštuon-dienis* (: *aštuonì*, -ios, *dienà*), *šimt-a-lāpis* (: *šim̃tas*, *lāpas*), *šimt-a-žiēdis* (: *šim̃tas*, *žiedas*), *du-ì-eilis* (: *dù*, *doi*, *eilē*)²⁸⁸. Kelintiniai skaitvardžiai dažnai jungiami su daiktavardžiu *dalis*, pvz.: *trėč-dalis* (: *trėčias*, -ià, *dalìs*), *penkt-ā-dalis* (: *peñktas*, -à, *dalìs*), *dešimt-ā-dalis* (: *dešim̃tas*, -à, *dalìs*) ir kt. – šie dūriniai turi tiesioginę reikšmę²⁸⁹. Iš kelintinių skaitvardžių ir daiktavardžio *diena* padaryti savaitės dienų pavadinimai, pvz.: *pirm-ā-dienis* (: *pirmas*, -à, *dienà*), *antr-ā-dienis* (: *añtras*, -à, *dienà*) (daugiau apie dūrinių iš skaitvardžio ir daiktavardžio tipą žr. LKG I 1965: 454–457).

²⁸⁶ DLKG (2005: 155) rašoma, kad jungiamojo balsio (ne)vartojimą lemia ir pamatinių žodžių ilgumas – ilgesnius sandus turintys dūriniai dažniau būna be jungiamojo balsio, bet darybiniai variantai šios tendencijos nepatvirtina.

²⁸⁷ DLKŽ pateikta *juod(a)rankis*, -ė, *stor(a)pil̃vis*, -ė, į BLKŽ įtrauktas *juodarankis*, -ė, o antraštyne yra variantai *storapil̃vis*, -ė ir *storpil̃vis*, -ė.

²⁸⁸ Dėmenys dažniausiai jungiami balsiu -a-, rečiau -i-, visai retai -ia- (DLKG 2005: 157).

²⁸⁹ DLKG (2005: 244) žodžiai su baigmeniu -*dalìs* laikomi skaitvardžiais, bet BLKŽ, pavyzdžiui, *ketvirtādalìs*, nurodytas kaip daiktavardis, turintis reikšmę 'ketvirtoji dalis; sin. ketvirtis' (taip pat jis aiškinamas ir DLKŽ). Kaip daiktavardžiai BLKŽ pateikti ir kt. analogiškos darybos dūriniai (*dešimtādalìs*, *devintādalìs*, *šeštādalìs*, *šimtādalìs*).

9.3.1.4. Veiksmazodis + daiktavardis. Didesnės dalies šios rūšies dūrinių pirmasis sandas siejasi su veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko arba neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyviu, kitų pirmasis sandas santykiauja apskritai su veiksmazodžiu ar kuria nors jo forma (bendratimi, esamuoju ar būtuoju kartiniu laiku). Dūriniai paprastai yra determinatyviniai, tačiau pagal darybinės ir leksinės reikšmės santykį skiriasi: dūriniai su pirmuoju dalyviniu sandu įprastai turi perkeltinę reikšmę, neretai yra menkinamieji asmenų pavadinimai, bet kartais šiais dūriniais pavadinami ir gyvuliai, paukščiai ar augalai (1), o dūriniai su pirmuoju nedalyviniu sandu dažniausiai turi tiesioginę reikšmę (2), pvz.:

- 1) *išverst-a-geřklis*, -ė šnek. ‘rėksnys, šaukalis’ (: *išverstas*, -à, *išveřsti*, *gerklė*), *nusmukt-keľnis*, -ė menk. ‘kas nusmukusiomis, apsmukusiomis kelnėmis, netvarkingas’, ‘apsileidęs, nusigyvenęs žmogus’ (: *nūsmuktas*, -à²⁹⁰, *nusmūkti*, *kėlnės*), *pramušt-gaľvis*, -ė ‘nerimtas žmogus, padauža, vėjavaikis’ (: *pramuštas*, -à, *pramušti*, *galvą*), *skelt-a-žiėdis* bot. ‘dekoratyvinis bulvinių šeimos augalas (*Schizanthus*)’ (: *skėltas*, -à, *skėlti*, *žėdas*);
- 2) *draũs-giris* ‘draudžiama kirsti, ganyti giria’ (: *draũsti*, *girią*), *dreba-a-raňkis*, -ė ‘žmogus, kurio dreba rankos’ (: *drėba*, *drėbėti*, *ranką*), *pìl-kapis* ‘kalnelis, senovėje supiltas laidojant’ (: *pìlti*, *kāpas*), *rűg-pienis* (: *rűgti*, *píenas*).

Didžioji dalis šių dūrinių vartojami be jungiamojo balsio, pavyzdžiui, *pasiūt-polkė* (: *pasiūtęs*, -usi, *pasiūsti*, *pòlka*), kai kurie turi jungiamąjį balsį -a-, pavyzdžiui, *varv-a-nōsis*, -ė (: *vařva*, *varvéti*, *nōsis*)²⁹¹. Kartais dabartinėje lietuvių kalboje vartojami abu darybiniai variantai (žr. 8 skyrių) – jungiamąjį balsį -a- turintis dūrinys ir iš tų pačių pamatinių žodžių padarytas jungiamojo balsio neturintis dūrinys, pvz.: *atgrub-nāgis*, -ė / *atgrub-a-nāgis*, -ė, *nutrūkt-gaľvis*, -ė / *nutrūkt-a-gaľvis*, -ė²⁹².

²⁹⁰ Dūrinys reikšme labiau susijęs su veikiamosios rūšies dalyviu *nusmūkęs*, -usi, bet neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvis *nūsmuktas*, -à formaliai tinkamesnis. Bet kuriuo atveju remiamasi tuo pačiu veiksmazodžiu *nusmūkti* (apie tokius atvejus daugiau žr. Urbutis 2009: 103–104).

²⁹¹ Su kitais jungiamaisiais balsiais žinomas vienas kitas žodis (DLKG 2005: 159).

²⁹² DLKŽ pateikta *atgrub(a)nāgis*, -ė, *nutrūkt(a)gaľvis*, -ė, o į BLKŽ antraštyną įtraukti tik variantai *atgrubanagis*, -ė, *nutrūktgaľvis*, -ė.

9.3.1.5. Kitų tipų dūriniai su antruoju daiktavardiniu sandu daug retesni. Lietuvių kalboje yra dūrinių su antruoju daiktavardiniu dėmeniu, kurių pirmasis dėmuo remiasi įvardžiu,rieveiksmiu, prielinksniu, pvz.: *šiok-iā-dienis* (: *šioks, -iā, dienà*), *sav-i-kaina* (: *savo, kaina*), *sav-i-izoliācija* (: *savęs, izoliācija*)²⁹³; *apliñk-kelis* (: *apliñk, kėlias*), *šal-i-gatvis* (: *šalià, gātvė*); *virš-slėgis* (: *virš, slėgis*), *tarp-ù-kalnė* (: *tar̃p / tãrpas, kãlnas*), *tarp-ù-pirštis* (: *tar̃p / tãrpas, pirštas*)²⁹⁴.

9.3.2. Dūriniai su veiksmazodiniu antruoju sandu. Dūriniai su antruoju veiksmazodiniu sandu sudaro maždaug ketvirtadalį visų sudurtinių daiktavardžių. Didžiosios dalies šių dūrinių pirmasis sandas remiasi daiktavardžiu, likusių dūrinių pirmasis sandas remiasi būdvardžiu, skaitvardžiu, įvardžiu irrieveiksmiu.

9.3.2.1. Daiktavardis + veiksmazodis. Tokių dūrinių pirmuoju daiktavardiniu dėmeniu dažnai pasakomas veiksmo objektas, bet daiktavardžiu žymimas dalykas su veiksmazodžiu gali būti susijęs ir kitaip – kai kurie dūriniai primena tam tikrų darybos kategorijų priesagų ir galūnių vedinius: veikėjų ir veiksmazodinės ypatybės turėtojų pavadinimus (9.1.2), įrankių ir priemonių pavadinimus (9.1.4), veiksmų pavadinimus (9.1.1) (žr. DLKG 2005: 161–162; plg. Keinys 1999: 72). Asmenis pavadinantys dūriniai turi abiejų giminių formas arba yra vadinamosios bendrosios giminės daiktavardžiai. Beveik pusė visų dūrinių vartojami be jungiamojo balsio (1). Iš jungiamųjų balsių dažniausias *-a-*, antras pagal dažnumą yra *-ia-*. Jungiamąjį balsį *-o-* dažniausiai turi dūriniai, kurių pirmasis sandas remiasi *o* kamieno daiktavardžiu (DLKG 2005: 163) (2), pvz.:

1) *automobil-vežis* (: *automobilis, vėžti*), *píen-vežis* (: *píenas, vėžti*)²⁹⁵,

²⁹³ Įvardinį dėmenį *sav-* turi ir nemažai naujadarų, pavyzdžiui, ND pateikti *savicitāvimas, savi-diagnòzė, savimasāžas, savipagálba* ir kt. Daugiau žr. Murmulaitytė 2021: 80; Aleksaitė 2022: 117–118; Miliūnaitė 2022: 297–298.

²⁹⁴ Kaip minėta, LKG (I 1965: 461) ir DLKG (2005: 160–161) nurodoma, kad dėmenys *tarp-* ir *virš-* gali būti siejami tiek su prielinksniais, tiek su daiktavardžiais *tarpas, viršus*. (Apie darinius su paraleliniais pamatiniais žodžiais žr. 1.3.)

²⁹⁵ Dabartinėje kalboje yra nemažai dūrinių, kurių pirmuoju daiktavardiniu dėmeniu nurodoma, kas vežama (gabenama) kokia nors transporto priemone, pvz.: *betòn-vežis, blòk-vežis, cemeñt-vežis, duj-ó-vežis, dúon-vežis, grūd-vežis, kontėiner-vežis, kùpet-vežis, mēd-vežis, mìlt-vežis, naft-ó-vežis, plòkšt-vežis, srūt-vežis, šiēn-vežis, šiukšl-iā-vežis, vamzdž-iā-vežis*.

péd-sakas (: *pèdà, sèkti*)²⁹⁶, *šalč-mirỹs, -ẽ* (: *šalčio, šal̃tis, mĩrti*)²⁹⁷, *žòd-lauža* ‘žodžio laužytojas’ (: *žòdis, láužo / láužė, láužyti* ‘nesilaikyti, nepripažinti’);

- 2) *galv-ã-sopė* (: *galvà, sópa, sopėti*), *kav-ã-virė* (: *kavà, ṽirti*), *mišk-ã-vežis* (: *miškas, vèžti*), *žal-a-darỹs, -ẽ* (: *žalà, dāro / dārė, darýti*), *žin-iã-sklai-da* (: *žinià, skleĩdė, skleĩsti*), *galv-ó-sũkis* (: *galvà, sũkti*)²⁹⁸, *krauj-ó-spũdis* (: *kraũjas, spáudė, spáusti*)²⁹⁹, *sulč-iã-spaudė* (: *sulčiy, sũltys, spáudė, spáusti*)³⁰⁰, *teis-ė-kũra* (: *tėisė, kũrė, kũrti*).

Kai kurie dūriniai remiasi nepriesaginiu pamatinio veiksmazodžio kamieniu, pvz.: *aplink-ó-sauga* (: *aplinkà, sáugoti*), *nakt-ì-balda* ‘kas naktimis vaikščioja, kelia triukšmą, trankosi, baldosi’ (: *naktis, báldytis*) (pamatinų veiksmazodžių priesagos *-oti, -yti(s)* į dūrinius nepereina) (daugiau žr. 3.2).

Yra ir darybinių variantų (žr. 8 skyrių) – iš tų pačių pamatinų žodžių padarytų dūrinių, kurie skiriasi šalutinėmis darybos priemonėmis (jungiamuoju balsiu ir (ar) galūne), pvz.: *ór-pūtė / or-ã-pūtė, píen-vežis* ‘automašina pienui vežioti’ / *pien-ã-vežė / pien-ó-vežis*³⁰¹.

9.3.2.2. Būdvardis / skaitvardis / įvardis / prieveiksmis + veiksmazodis. Dūrinių su antruoju veiksmazodiniu dėmeniu pirmasis sandas gali remtis būdvardžiu, skaitvardžiu, įvardžiu, prieveiksniu, pvz.: *negyv-ã-gimis, -ė* (: *negývas, -à, gĩmti*), *aišk-ia-regỹs, -ẽ* (: *áiškus, -i / áiškiai, rėgi, regėti*), *bendr-a-iėškis, -ė* ‘vienas iš ieškovų, pareiškusių ieškinį toje pačioje byloje’ (BLKŽ) (: *beñdras, -à / bendraĩ, íeško, ieškóti*), *gars-iã-kalbis* (: *garsùs, -ì / gaĩsiai, kal̃ba, kalbėti*)³⁰²; *vien-sėdis* (: *víenas, -à, sédi, sėdėti*); *sav-ì-taiga* (: *savė, teĩgti*)³⁰³; *pusiáu-svyra* (: *pusiáu, svỹra, sṽirti*).

296 Dūrinyje *péd-sakas* įvykusi šaknies balseių kaita (5.1).

297 Dūrinys *šalčmirỹs, -ẽ* remiasi pamatinio žodžio forma su įvykusia priebalseių kaita.

298 Dūriniuose *žiniãsklaida, galvósũkis* įvykusi šaknies balseių kaita (5.1).

299 Dūrinyje *kraujóspũdis* įvykusi šaknies balseių kaita (5.1).

300 Dūrinys *sulčiãspaudė* remiasi pamatinio žodžio forma su įvykusia priebalseių kaita.

301 DLKŽ pateikti dūriniai *órpūtė, píenvežis*, BLKŽ yra *órpūtė* ir *orãpūtė*, į BLKŽ antraštiną įtrauktas *píenvežis*.

302 Dūrinių *aiškiaregỹs, -ẽ, bendraiėškis, -ė* ir *garsiaikalbis* darybos pamatu gali eiti tiek būdvardžiai, tiek prieveiksmiai (1.3).

303 Pirmąjį įvardinį dėmenį *sav-* ir antrąjį veiksmazodinį dėmenį turi nemažai naujadarų (Murmulaitytė 2021: 81; Aleksaitė 2022: 122; Miliūnaitė 2022: 297–298). Dažniausiai tokių dūrinių dėmenys jungiami balsiu *-i-*, bet kartais ir *-a-*, pvz.: *saviğgrauža, saviğkũra, saviğmęsta, saviğtikra, saviğžala, savadirbỹs, -ẽ, savavaĩdis* ir kt. (ND).

Kai kurie dūriniai remiasi trumpesniu (nepriesaginiu) pamatinio veiksmožodžio kamieniu, plg. dūrinį *sav-ì-aukla* ir jo pamatinį žodį *áuklėti, áuklėja, áuklėjo* – į dūrinį veiksmožodžio priesaga nepereina (3.2).

9.3.3. Kitų tipų dūriniai. Nedaug dūrinių remiasi kitų kalbos dalių žodžiais: prieveiksniu ir būdvardžiu, pvz.: *balt-mařgis, -ė* (: *baltaĩ, margs, -à*), *júod-bėris, -ė* (: *juodaĩ, bėras, -à*), daiktavardžiu ir būdvardžiu, pvz., *arkl-ià-palaikis* (: *arklỹs, palaĩkis, -ė*), daiktavardžiu ir skaitvardžiu, pvz., *pùs-šimtis* (: *pùsė, šimtas*). Esama kartotinių (reduplikacinių) dūrinių (sudarytų iš dusyk pakartoto to paties žodžio), pvz.: *māž-možis, ničk-niekis, prieš-prieša*.

9.3.4. Dariniai su svetimų kilmės sandais. „Prie dūrinių šliejasi mokslo ir technikos kalboje pavartojami dariniai, kurių vienas iš sandų (dažnų dažniausiai pirmasis) nesiremia atskirai kalboje vartojamu žodžiu, o yra išskirtas iš skolinių, vadinamųjų tarptautinių žodžių“ (Keinys 1999: 74). Tai žodžiai, į kurių sudėtį (kaip pirmasis, antrasis arba abu) įeina į afiksus panašūs, dažnai atskirai nevartojami dėmenys (jie dar vadinami *pusiau afiksais, afiksoidais*). Vieni iš šių dėmenų niekada nevartojami kaip atskiri žodžiai (*aero-, audio-, auto-, ekstra-, hiper-, kvazi-, makro-, mano-, mezo-, miko-, mikro-, mikso-, mono-, multi-, nano-, neo-, paleo-, pan-, poli-, video-*, kai kuriuose šaltiniuose³⁰⁴ nurodomi dar ir *eks-, infra-, vice-*), o kai kurie nelietuviškos kilmės žodžių dėmenys kartais gali būti pakeisti tos pačios šaknies savarankišku žodžiu (pvz.: *agro-, avia-, bio-, eko-, etno-, euro-, foto-, geo-, hidro-, kiber-, kripto-, moto-, neuro-, pop-, porno-, psicho-, techno-, tele-, termo-*), plg.: *agroturizmas* ir *agrarinis turizmas, ekoturizmas* ir *ekologinis turizmas* ir pan. Svetimos kilmės pradmenys *euro, elekto, mini, moto, retro* gali būti ir savarankiški žodžiai (*euro zona, euro kursas; elektros energija; mini sijonas; knygos moto; radijo bangos, retro baldai*), ir pirmieji dūrinių dėmenys (daugiau žr. Vladarskienė, Zemlevičiūtė 2022: 84–88). Kai kurie svetimų kilmės baigmenys eina darinių antraisiais dėmenimis, pvz., *-manija, -manas*³⁰⁵.

³⁰⁴ 9.2 poskyryje minėta, kad nevienodai, t. y. kaip priešdėliai (LKE: 430; Keinys 1999: 68; DLKG 2005: 150) arba kaip dūrinių pirmieji dėmenys (TŽŽ: 207, 353, 674, 855; Vladarskienė, Zemlevičiūtė 2022: 84), traktuojami svetimų kilmės dėmenys *eks-, infra-, prot(o)-, vice-*. Pastarasis dėmuo kaip pirmoji sudurtinių žodžių dalis nurodytas ir BLKŽ.

³⁰⁵ TŽŽ yra ir daugiau pirmaisiais arba antraisiais dūrinių dėmenimis einančių žodžių dalių, be minėtų, dar, pvz.: *mili-, mini-, mio-, mirmeko-, morfo-, narko-, nauto-, nefro-, nero-, nitro-*,

Svetimos kilmės pirmųjų dėmenų darybinis vaidmuo ryškesnis, kai antrojo dėmens pagrindu eina savas žodis (arba senas skolinys)³⁰⁶, o kai skolinti abu dėmenys, žodžius suvokti kaip dūrinius sunku – jie padaryti sekant kitos kalbos žodžiais, kitaip tariant, yra sekiniai, pvz.: *aero-klūbas*, *aero-núotrau-ka*; *agro-tèchnika*; *audio-konferèncija*, *audio-tinklāraštis*; *euro-optimistas*, -ė, *euro-parlamentāras*, -ė, *euro-skèptikas*, -ė; *elektro-akùstika*, *elektro-chèmija*; *hiper-realizmas*; *mikro-organizmas*; *mini-kompiùteris*, *mini-lāzeris*; *moto-krò-sas*; *multi-milijonièrius*, -ė; *Pan-amèrika*; *post-modernizmas*; *stereo-filmas*, *stereo-įrašas*; *video-įrašas*, *video-kāmera*³⁰⁷.

Nuo tikrų dūrinių paprastai atskiriami ir iš pirmojo žodžio dalies bei viso žodžio padaryti dariniai, vadinami *sudurtiniais sutrauktiniais žodžiais*, *naujosiomis samplaikomis*, atsiradusiomis vertybos būdu, pvz.: *genplanas* – *generalinis planas*, *infolentelė* – *informacinė* / *informacijos lentelė*, *profsąjunga* – *profesinė sąjunga*, *specseminaras* – *specialusis seminaras*, *specdrabužiai* – *specialieji drabužiai*, *socdraudimas* – *socialinis draudimas*, *partkomas* – *partijos komitetas*, *orgtechnika* – *organizacinė technika*, *vyrgdytojas* – *vyriausiasis gydytojas*³⁰⁸.

nomo-, *odont-* / *odonto-*, *otalmo-*, *oksi-* / *okso-*, *okto-* / *okta-*, *oligo-*, *onto-*, *opto-*, *orto-*, *osteo-*, *panto-*, *para-*, *peri-*, *piko-*, *pikto-*, *piro-*, *pleo-*, *post-*, *proto-*, *pseudo-*, *reo-*, *sero-*, *uni-*, *vazo-*, *velo-*, *vibro-*; *-fobas*, *-fobija*, *-morfas*, *-morfizmas*, *-oligo*, *-opija*, *-opsija*, *-patas*, *-pedija*, *-planas*, *-podas*, *-teka*, *-tonija* ir kt.

306 Pavyzdžiui, LKŽe pateiktas daiktavardis *lenkomānija* ('polonizavimas'), ND pateikti *dergo-mānija* ('liguistai stiprus potraukis koneveikti kokį nors objektą, reiškiniį ar asmenį'), *lipdo-mānija* ('didelis pomėgis klijuoti lipdukus') ir kt.

307 Su svetimos kilmės dėmenimis (įtrauktais į minėtus šaltinius ir juose nenurodytais, pvz.: *-holikas*, *-geitas*) padaroma ir naujadarų (Murmulaitytė 2021: 72; Aleksaitė 2022: 135–140), pavyzdžiui, ND užfiksuoti *eurobaudžiāuninkas*, -ė, *euroeilēraštis*, *euromāštymas*; *elektrodegalinė*, *elektrosuūnkežimis*; *narkobarōnas*; *kavahōlikas*, -ė, *kinohōlikas*, -ė; *meškafobija*; *batolōgas*, -ė, *dvasingolōgas*, -ė ir kt. Apie įvairius nelietuviškus pradmenis ir baigmenis turinčius žodžius žr. Miliūnaitė 2022: 218–327; plg. 7 skyrių.

308 „Įvade“ minėta, kad šie žodžiai paprastai morfologinės darybos rezultatu nelaikomi, todėl nuo jų (kaip nuo maišinių / kontaminacinių darinių) atsiribojama (apie juos žr. Miliūnaitė 2022: 299, įrašus KB). A. Paulauskienė (1994: 96–97) tokius darinius laiko dūrinių ir pateikia kartu su minėtus svetimos kilmės dėmenis (*radio*, *termo*) turinčiais žodžiais *radiotechnika*, *termoregulatorius*.

9.4. Mišriosios darybos daiktavardžiai

Kai kurie daiktavardžiai laikomi mišriojo žodžių darybos rezultato produktu. Paprastai minima prefiksacija-sufiksacija ir kompozicija-sufiksacija³⁰⁹. Priešdėlinio ir priesaginio darybos būdų rezultatu galima laikyti, pavyzdžiui, daiktavardį *ĩ-pėd-inis*, *-ė* (: *pėdà*), o dūrybos ir priesaginio darybos būdų rezultatas yra daiktavardžiai, turintys du pamatinius žodžius ir dar priesagą³¹⁰, pvz.: *lĩn-a-rau-tis* / *lin-ã-rau-tis* (: *lĩnas*, *rãuti*), *pel-ė-kau-tai* (: *pelĩ*, *kãuti*), *sũr-dė-tė* (: *sũris*, *dėti*), *žuv-ėd-ra* (: *žuvĩs*, *ėda* / *ėdė*, *ėsti*), *žmog-ėd-ra* (: *žmogũs*, *ėda* / *ėdė*, *ėsti*).

9.5. Moterų pavardžių daryba

Pavardžių daryba lietuvių kalboje sudaro atskirą posistemį – šiuo atveju tikriniai žodžiai (pavardės) daromi iš tikrinių žodžių (pavardžių). Mergaičių (netekėjusių moterų) pavardės daromos su priesagomis *-aitė*, *-ytė*, *-utė*, *-(i)ūtė*, pvz.: *Mac-aitė* (: *Mãcas*), *Tamakausk-aitė* (: *Tamakãuskas*), *Alekn-aitė* (: *Aleknà*), *Adeik-ýtė* (: *Adeĩkis*), *Bubn-ýtė* (: *Bubnỹs*), *Drũl-ýtė* (: *Drũlià*), *Skuj-ýtė* (: *Skujà*), *Butk-ūtė* (: *Bũtkus*), *Katk-ūtė* (: *Kãtkus*), *Blož-ýtė* (: *Blõžė* / *Bložỹs*), *Amšiej-ūtė* / *Amšiej-ūtė* (: *Amšiejũs*), *Nacevič-iūtė* / *Nacevič-iūtė* (: *Nacėvičius*), *Šalč-iūtė* / *Šalč-iūtė* (: *Šalčĩus*). Šios pavardės panašios į vaikų pavadinimus pagal jų tėvus (9.1.9.2), pvz.: *bajor-aitis*, *bajor-aitė* ‘bajoro vaikas, jaunas bajoras’ (: *bajõras*), *karal-aitis*, *karal-aitė* ‘karaliaus sūnus, dukterė’ (: *karãlius*), *bról-aitis* ‘brolio sūnus’, *bról-aitė* ‘brolio dukterė, dukterėčia’ (LKŽe) (: *brólis*).

Šeiminei padėtį rodančios moterų pavardės iš jų vyrų pavardžių daromos su priesaga *-ienė*³¹¹, pvz.: *Mac-ienė* (: *Mãcas* / *Macỹs*), *Nač-ienė* (: *Nãčas* / *Načỹs*), *Rãdvil-ienė* / *Radvil-ienė* (: *Radvilà* / *Rãdvila* / *Radvilas*), *Adeik-ienė* (: *Adeĩkis*), *Ston-ienė* (: *Stonỹs*), *Rabãvič-ienė* (: *Rabãvičius*), *Šalč-ienė* (: *Šal-*

³⁰⁹ Daugiau žr. LKE: 121; Urbutis 2009: 106–107, 340–342, plg. 2.5.

³¹⁰ Priesaga darinyje paryškinama.

³¹¹ Tai vienintelė priesaga, rodanti šeiminių moters padėtį. Su kitokiais priesagomis, pvz., *-uvė*, moterų pavardės nedaromos.

čius). Moters pavardė, daroma iš dviskiemenės vyriškos pavardės, turinčios galūnę *-(i)us*, gali turėti ilgesnį priesagos variantą *-(i)uvienė*, pvz.: *Añc-iu-vienė* (: *Añcius*), *Bùtk-uvienė* (: *Bùtkus*), *Zùj-uvienė* (: *Zùjus*). Plg. analogiškos darybos yra ir bendriniai moterų pavadinimai, pvz.: *daktar-íenė* ‘daktaro žmona’ (BLKŽ) (: *dāktaras*), *degùč-iuvienė* ‘degučiaus žmona’ (LKŽe) (: *degùčius*), *sùkč-iuvienė* ‘sukčiaujanti moteris’ (: *sùkčius*).

Šeiminės padėties nerodančios moterų pavardės daromos su galūne *-ė*, pvz.: *Dag-ė* (: *Dagỹs*), *Daũkš-ė* (: *Daũkšas* / *Daukšà*), *Jasiũn-ė* (: *Jasiũnas*), *Kazláusk-ė* (: *Kazláuskas*), *Ramõn-ė* (: *Ramõnas*), *Smìlg-ė* (: *Smìlga*), *Vaĩtk-ė* (: *Vaĩtkus*), *Vėž-ė* (: *Vėžỹs*), *Vover-ė* (: *Voveris*, *-iēs*), *Žied-ė* (: *Žiedas*), *Žil-ė* (: *Žilius*), *Gėrv-ė* (: *Gėrvė*), *Kíel-ė* (: *Kíelė*), *Lìng-ė* (: *Lìngė*), *Stak-ė* (: *Stakė*), *Strõl-ė* (: *Strõlė*)³¹². (Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimo Nr. N-2 (87) „Dėl moterų pavardžių darymo“ suvestinę redakciją žr. <https://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai/suvestines-nutarimu-redakcijos/del-moteru-pavardziu-darymo>.) Dar plg. 9.1.10.

312 Nors formaliai vyrų ir moterų pavardės su galūne *-ė* sutampa (*Kíelė*, *Lìngė*, *Stakė*), tai nėra **tas pats** asmenvardis: darybos pamatu einančių vyrų pavardžių galūnė *-ė* turi tokias gramatines reikšmes – vyriškoji giminė, vienaskaita, vardininkas, o moterų pavardžių darybinę funkciją atliekanti galūnė *-ė* turi reikšmes – moteriškoji giminė, vienaskaita, vardininkas. Taigi vyrų pavardžių (*Jõnas Lìngė*, *Lõnas Kíelė* ir kt.) galūnė *-ė* atlieka tik kaitybos funkciją, o moterų pavardžių (*Rità Lìngė*, *Linà Kíelė* ir kt.) galūnė *-ė* atlieka ir kaitybinę, ir darybinę funkcijas. Kai kurie kalbininkai vyro ir moters pavardžių formalaus sutapimo atveju (*Jõnas Lìngė*, *Rità Lìngė*) moters pavardės dariniu nelaiko. Beje, nežinant vyro pavardės, kartais sunku nustatyti moters pavardės darybą, plg. *Almon-aitė* (: *Almonas*) ir *Almonait-ė* (: *Almonaitis*), *Balč-ýtė* (: *Balčỹs*) ir *Balčýt-ė* (: *Balčýtis*).

10. BŪDVARDŽIŲ DARYBA

Būdvardžiams, kaip ir daiktavardžiams, būdingi visi žodžių darybos būdai (priesaginė, priešdėlinė, galūninė daryba ir dūryba), yra ir mišriosios darybos būdvardžių (žr. 3 lentelę)³¹³.

10.1. Priesagų ir galūnių vediniai

Būdvardžiai daromi maždaug su 130 priesagų, bet daugelis šių priesagų yra menko darumo. Itin darios priesagos *-inis, -ė; -ingas, -a; -iškas, -a; -uotas, -a; -otas, -a; -okas, -a* ir kt. Būdvardžiai gali būti sudaromi su galūnėmis *-us, -i; -as, -a; -is, -ė* (Keinys 1999: 75, 78). Pagal darybines reikšmes priesagų ir galūnių vediniai skirstomi į darybos kategorijas (DLKG 2005: 192–223)³¹⁴.

10.1.1. Ypatybės stiprinimo bei kiekio būdvardžiai. Šios darybos kategorijos būdvardžiai paprastai daromi iš būdvardžių su priesagomis. Didelę dalį sudaro **deminutyvai** (mažybiniai būdvardžiai). Jie labai darūs – tokie būdvardžiai gali būti padaromi beveik iš kiekvieno kokybinio neišvestinio būdvardžio (iš darinių ir santykinių būdvardžių daroma retai). Aptariamoms darybos kategorijoms būdvardžiai turi ne tik mažybinę, maloninę, bet neretai ir stiprinamąją reikšmę, kartais – menkinamąją atspalvį. Pati dariausia priesaga yra **-utis, -ė**, tokias pat reikšmes turi ir *-ytis, -ė; -(i)ukas, -ė; -(i)ulis, -ė; -ėlis, -ė; -ylis, -ė; -elis, -ė; -intelis, -ė* ir kt. priesagų vediniai, pvz.: *graž-ūtis, -ė* (: *gražūs, -i*), *linksm-ūtis, -ė* (: *liūksmas, -à*); *plon-ýtis, -ė* (: *plónas, -à*); *ret-ùkas, -ė* (: *rėtas, -à*); *apskrit-ūlis, -ė* (: *āpskritas, -à*); *auksin-ėlis, -ė* (: *auksinis, -ė*); *maž-ýlis, -ė* (: *māžas, -à*); *maž-ėlis, -ė* (: *māžas, -à*); *nauj-iñtelis, -ė*³¹⁵ (: *naujjas, -à*).

³¹³ Žr. LKE 2008: 97–98; plg. 2 skyrių, dar žr. Ružė 2008: 88–94; apie būdvardžių darybos raidą žr. Ambrazas 2011.

³¹⁴ DLKG (2005: 201–204, 221–223) darybos formantai, prieš galūnes *-us, -i; -as, -a* turintys kokią nors priebalsį, pvz.: *ėd-rus, -i, taik-lus, -i, gir-tas, -a, įsak-mus, -i*, laikomi **galūnėmis** (taigi *-us, -as* ir *-rus, -lus, -tas, -mus* laikomi tos pačios galūnės variantais, turinčiais priebalsinį formantą). Kitur (Pakerys 1994: 421–422; Keinys 1999: 78; LKE: 97–98) *-r-us, -i, -l-us, -i, -m-us, -i* ir kt. tokio tipo baigmenys laikomi **priesagomis** (jas turintys dariniai traktuojami kaip priesaginio žodžių darybos būdo vediniai). Šio (žvelgiant sinchroniškai, pamatuoto) požiūrio laikomasi ir šioje gramatikoje.

³¹⁵ Priesagos *-intelis, -ė* vediniai paprastai turi stiprinamąją reikšmę (DLKG 2005: 194).

Skirtingas priesagas turintys bendrašakniai deminutyvai neretai yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz., *maž-ūtis*, *-ė – maž-iukas*, *-ė – maž-ytis*, *-ė – maž-ylis*, *-ė – maž-ėlis*, *-ė – maž-iūtelis*, *-ė*, be to, lietuvių kalboje neretai vartojami dvi ar net tris iš eilės mažybinės priesagas turintys būdvardžiai, pvz.: *siaurutėlis*, *-ė*, *naujutėlaitis*, *-ė*, *sveikutukas*, *-ė*³¹⁶.

Priesagos *-okas*, *-ė* vediniai reiškia nevienodą (dažniausiai ne visai pilną) ypatybės kiekį, pvz.: *baikšt-ókas*, *-a* (: *baikštūs*, *-i*), *dusl-ókas*, *-a* (: *duslūs*, *-i*), *ilg-ókas*, *-a* (: *ilgas*, *-à*). Ypatybės intensyvumą reiškia priesagų *-švas* (*-švas*), *-a*; *-zganas*, *-a* vediniai, pvz.: *gėlš-vas*, *-à* (: *gėltas*, *-à* / *geltónas*, *-a*)³¹⁷, *pilkš-vas*, *-à* (: *pilkas*, *-à*), *balš-zganas*, *-à* (: *báltas*, *-à*)³¹⁸. Neryškų ar nepilną ypatybės kiekį žymi ir kai kurių kitų nedarių priesagų vediniai, pvz.: *apval-aĩnas*, *-à* (: *apvalūs*, *-i*), *sen-ývas*, *-à* (: *sėnas*, *-à*).

10.1.2. Vidinės ypatybės būdvardžiai. Vidinės ypatybės būdvardžiai daromi su priesagomis, taip pat su galūne *-us*, *-i*. Darumu išsiskiria priesaga *-ingas*, *-a*. Su ja būdvardžiai daromi iš pirminių daiktavardžių ir iš darinių³¹⁹. Priesagos *-ingas*, *-a* vediniai žymi vidinę ypatybę, kylančią iš turėjimo pamatiniu žodžiu įvardijamą dalyką (neretai gausesnę, didesnę ar šiaip išsiskiriantį), pvz.: *akmen-ingas*, *-a* (: *akmeñs*, *akmuo*), *derl-ingas*, *-a* (: *deřlius*), *doryb-ingas*, *-a* (: *dorybė*), *gedul-ingas*, *-a* (: *gėdulas*), *gyvyb-ingas*, *-a* (: *gyvėbė*), *mokest-ingas*, *-a* (: *mókestis*), *išmint-ingas*, *-a* (: *išmintis*), *labdar-ingas*, *-a* (: *labdarà*), *nerv-ingas*, *-a* (: *neřvas*), *priekaišt-ingas*, *-a* (: *prėkaištas*), *prot-ingas*, *-a* (: *prótas*), *raumen-ingas*, *-a* (: *raumeñs*, *raumu*), *reljef-ingas*, *-a* (: *reljėfas*),

316 DLKG (2005: 194–195) ir LKG (I 1965: 585–586) keletą priesagų turintys mažybiniai būdvardžiai aptarti atskirai nuo kitų darybos tipų, tačiau iš esmės jie laikytini keliapakopiais dariniais (1.4), nes tokių darinių priesagų sanaukas galima išskaidyti į atskiras priesagas: *naujutėl-aitis*, *-ė* : *naujut-ėlis*, *-ė* : *nauj-ūtis*, *-ė* : *naũjas*, *-à*, *siaurut-ėlis*, *-ė* : *siaur-ūtis*, *-ė* : *siaũras*, *-à*, *sveikut-ukas*, *-ė* : *sveik-ūtis*, *-ė* : *sveikas*, *-à*. (Apie keletą priesagų turinčius būdvardžius dar žr. Keinys 1999: 77; Macienė 2005: 76–93.)

317 Vedinio *gėlšvas*, *-à* pamatiniu žodžiu iš esmės gali eiti bet kuris iš nurodytų būdvardžių (1.3).

318 Apie būdvardžių su *-švas*, *-a* (*-švas*, *-a*), *-zganas*, *-a* darybos ypatumus daugiau žr. DLKG 2005: 196–197; Urbutis 2009: 101, 255, 258.

319 Nors DLKG (2005: 197) nurodoma, kad būdvardžiai su *-ingas*, *-a* paprastai daromi iš pirminių daiktavardžių, akivaizdu, kad nemaža dalis dabartinėje lietuvių kalboje vartojamų *-ingas*, *-a* būdvardžių remiasi dariniais.

sak-ingas, -a (: *sakai*), *vais-ingas, -a* (: *vaĩsius*). Iš svetimų kilmės daiktavardžių, turinčių baigmenį *-ija*, padaryti priesagos *-ingas, -a* būdvardžiai remiasi kamieniu be priesagos (t. y. priesaga *-ij-* į darinius nepereina) (3.1), pvz.: *ambic-ingas, -a* (: *ambicija*), *avar-ingas, -a* (: *avārija*), *emoc-ingas, -a* (: *emocija*), *konkurenc-ingas, -a* (: *konkurencija*), *pretenz-ingas, -a* (: *preteñzija*), *proporc-ingas, -a* (: *propòrcija*), *revoliuc-ingas, -a* (: *revoliucija*), *sensac-ingas, -a* (: *sensācija*). Su priesaga *-ingas, -a* būdvardžiai daromi ir iš kitų kalbos dalių, bet jų gerokai mažiau. Iš būdvardžių su priesaga *-ingas, -a* padaryti vediniai turi pamatinį žodžiu pasakytos ypatybės stiprinamąją, pabrėžiamąją reikšmę (DLKG 2005: 198), bet esama ir tokių vedinių, kurie nuo pamatinių žodžių reikšme skiriasi nedaug, pvz.: *bail-ingas, -a* (: *bailūs, -i*), *bais-ingas, -a* (: *baisūs, -i*), *did-ingas, -a* (: *dĩdis, -ė*), *raišk-ingas, -a* (: *raiškūs, -i*), *suman-ingas, -a* (: *sumanūs, -i*). Kai kurie *-ingas, -a* būdvardžiai gali būti pamatuoti tiek daiktavardžio, tiek būdvardžio, pvz.: *taik-ingas, -a* (: *taikūs, -i / taikà*), *vaizd-ingas, -a* (: *vaizdūs, -i / vaĩzdas*)³²⁰. „Palyginti negausūs priesagos *-ingas, -a* būdvardžiai iš veiksmažodžių kamienų. Jie turi panašias reikšmes kaip daiktavardiniai šios priesagos būdvardžiai, t. y. rodo veiksmažodinės ypatybės gausumą, palinkimą į pamatinį žodžiu pasakytą veiksmą“ (DLKG 2005: 198), pvz.: *gėr-ingas, -a* (: *gėrė, gėrti*), *suprat-ingas, -a* (: *suprāto, suprās-ti*), *vald-ingas, -a* (: *valdo / valdė, valdyti*). Kartais veiksmažodiniai priesagos *-ingas, -a* būdvardžiai žymi pamatinį žodžiu reiškiamo veiksmo vidinės ypatybės turėjimą, pvz., *atsak-ingas, -a* (: *atsāko / atsākė, atsakýti*). Būdvardis *vieningas, -a* padarytas iš žodžio *vīenas, -à*³²¹, o būdvardis *aidingas, -a* (‘skardus, aidus’) iš esmės galėtų būti padarytas iš būdvardžio *aidūs, -i*, iš daiktavardžio *áidas* arba iš veiksmažodžio *aidėti*³²².

Šiai darybos kategorijai skirtini ir įvairias kitas priesagas turintys būdvardžiai, padaryti iš daiktavardžių ir būdvardžių: su priesaga *-(i)uotas, -a* būdvardžiai paprastai daromi iš *(i)a* kamieno daiktavardžių, su *-(i)otas, -a* – iš *(i)o* kamieno daiktavardžių ir iš būdvardžių, su *-ėtas, -a* – iš *ė* ir kitų kamienų daikt-

320 Tai vediniai su paraleliniais pamatiniais žodžiais (1.3).

321 DLKG (2005: 199) rašoma, kad *vieningas, -a* (‘pasižymintis vienybe’) susijęs su skaitvardžiu *vīenas, -à*, bet tvirtai teigti, iš kurios kalbos dalies išvestas šis būdvardis, sunku, nes *vīenas, -à* yra ir skaitvardis, ir būdvardis, ir įvardis.

322 Tai vedinys su paraleliniais pamatiniais žodžiais (1.3). (Apie bendrinei kalbai neteiktinus būdvardžius su *-ingas, -a* žr. KB.)

tavardžių ir būdvardžių³²³, su *-ytas*, *-a* – iš *i* kamieno daiktavardžių. Jie reiškia tokias pat ypatybes, kaip ir *-ingas*, *-a* vediniai, pvz.: *pinig-uotas*, *-a* (: *pini-gas*), *speig-uotas*, *-a* (: *spei-gas*); *audr-otas*, *-a* (: *audrà*), *diev-otas*, *-a* (: *diēvas*), *kalv-otas*, *-a* (: *kalvà*), *pagir-iotas*, *-a* (: *pāgīrios*), *kreiv-otas*, *-a* (: *kreīvas*, *-à*), *skub-otas*, *-a* (: *skubùs*, *-ì*); *up-étas*, *-a* (: *ùpè*), *uol-étas*, *-a* (: *uolà*), *pur-étas*, *-a* (: *purùs*, *-ì*); *dant-ytas*, *-a* (: *dantìs*). Pavienių būdvardžių, reiškiančių vidinę ypatybę, padaroma ir su kitomis priesagomis, pvz.: *peč-iùitas*, *-a* (: *pečiaĩ*, *petỹs*)³²⁴, *laik-inas*, *-à* (: *laĩkas*), *lig-iùistas*, *-a* (: *ligà*), *vařg-anas*, *-à* (: *vaĩgas*), *ak-yłas*, *-a* (: *akìs*), *ankst-yvas*, *-a* (: *ankstùs*, *-ì*).

Vidinės ypatybės ar gausumo reikšmę turi dalis galūnės *-us*, *-i* vedinių, pvz.: *kalb-ùs*, *-ì* (: *kalba*, *kalbėti*), *atspar-ùs*, *-ì* (: *at(si)spirti*), *išlaid-ùs*, *-ì* (: *iš-léido*, *išléisti*)³²⁵, *priekab-ùs*, *-ì* (: *prikibti*)³²⁶, *nuobod-ùs*, *-ì* (: *nu(si)bódo*, *nu(si)-bósti*).

10.1.3. Išorinės ypatybės būdvardžiai daugiausia daromi iš daiktavardžių su priesagomis *-(i)uotas*, *-a*; *-(i)otas*, *-a*; *-étas*, *-a*; *-ytas*, *-a*. Būdvardžiai su priesaga *-(i)uotas*, *-a* dažniausiai išvedami iš *(i)a* kamieno daiktavardžių, su priesaga *-(i)otas*, *-a* – iš *(i)o* kamieno daiktavardžių, o su priesaga *-étas*, *-a* paprastai daromi iš *é* kamieno daiktavardžių ir būdvardžių. Šios darybos kategorijos būdvardžiai dažniausiai reiškia pridėtinės paviršiaus ypatybes, ko nors buvimą ant žymimojo daikto ar žymimojo daikto paviršiuje, išsikišimą iš to paviršiaus, buvimą ant žymimojo daikto, įaugimą į tą paviršių, įsimaishymą į ką nors, taip pat gali žymėti susitepimą, aplipimą kuo, išplitimą plonu sluoksniu daikto paviršiuje ir pan. (DLKG 2005: 204–206) (8 lentelė).

Šią reikšmę turintys būdvardžiai gali būti padaryti ir su kitomis priesagomis, pvz.: *duĩtbl-inas*, *-a* (: *duĩblas*), *puĩv-inas*, *-à* (: *puĩvas*), *súod-inas*, *-à* (: *súodžiai*); *vien-ódas*, *-a* (: *víenas*, *-à*). Yra ir darybinių sinonimų (žr. 8 skyrių), pvz.: *dulk-étas*, *-a* – *dũlk-inas*, *-à*, *kirmėl-étas*, *-a* – *kirmėl-iùotas*, *-a*,

³²³ Dažniausiai būdvardžiai su priesagomis *-uotas*, *-a*; *-otas*, *-a*; *-étas*, *-a* reiškia išorinę ypatybę (10.1.3), bet yra ir tokių, kurie turi vidinės ypatybės ar gausumo reikšmę.

³²⁴ Vediny *pečiùitas*, *-a* remiasi pamatinio žodžio forma su įvykusia šaknies priebalsių kaita.

³²⁵ Vediniuose *atsparùs*, *-ì* ir *išlaidùs*, *-ì* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

³²⁶ Vediny nuo pamatinio žodžio skiriasi priešdėlio variantu (3.4).

*kor-étas, -a – kor-ýtas, -a, mol-étas, -a – mól-inas, -à – mol-iúotas, -a, rant-ýtas, -a – rant-úotas, -a, riebal-úotas, -a – riebal-inúotas, -a*³²⁷ ir kt.

8 lentelė. Dariausios išorinės ypatybės būdvardžių priesagos

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-(i)uotas, -a	<i>akin-iúotas, -a (: akiniai), akmen-úotas, -a (: akmeňs, akmuo), bat-úotas, -a (: bątas), brūkšn-iúotas, -a (: brūkšnųs), etil-iúotas, -a (: etilas), ginkl-úotas, -a (: giňklas), kreid-úotas, -a (: kreidà), milt-úotas, -a (: miltai), spuog-úotas, -a (: spúogas), tašk-úotas, -a (: tąskas), vėng-iúotas, -a (: vėngis)</i>
-(i)otas, -a	<i>ašar-ótas, -a (: ašara), kupr-ótas, -a (: kuprà), strazdan-ótas, -a (: strązdana), žaizd-ótas, -a (: žaizdà), dargan-ótas, -a (: dąrgana), migl-ótas, -a (: miglà)</i> ³²⁸
-étas, -a	<i>dėm-étas, -a (: dėmė), duob-étas, -a (: duobė), gėl-étas, -a (: gėlė), smėl-étas, -a (: smėlis), riev-étas, -a (: rievė), žem-étas, -a (: žėmė), žym-étas, -a (: žymė)</i>
-ytas, -a	<i>ak-ýtas, -a (: akis), dant-ýtas, -a (: dantis), rant-ýtas, -a (: rántas)</i>

10.1.4. Panašios bei būdingos ypatybės būdvardžių branduolį sudaro darios priesagos **-iškas, -a** vediniai. Jie „ypatybę įvardija visų pirma pagal panašumą su pamatiniu daiktavardžiu įvardijamu dalyku“ (Keinys 1999: 76). Gramatikose nurodoma, kad su šia priesaga vediniai dažniau daromi iš neišvestinių daiktavardžių, tačiau pastaruoju metu daugėja būdvardžių, padarytų iš įvairios struktūros pamatinių žodžių (taip pat ir darinių) su priesaga **-iškas, -a**. Būdingiausia priesagos **-iškas, -a** daiktavardinių būdvardžių darybinė reikšmė – „panašus į pamatiniu žodžiu pasakytą daiktą“, bet dažnai jie turi ir per-

³²⁷ DLKŽ, BLKŽ nefiksuoti, bet LKŽ pateikti būdvardžiai *kalkiniúotas, -a, minklinúotas, -a, riebalinúotas, -a* ir kt. turi sudėtinę priesagą, suaugusią iš priesagų *-inas, -a* ir *-uotas, -a*. Sinchroniškai ji jau laikoma viena (atsiėro darybos tipo) priesaga (daugiau žr. DLKG 2005: 206).

³²⁸ Būdvardžiai *darganótas, -a* ir *miglótas, -a* nurodo žymimojo daikto įsimaišymą reiškiamu metu (daugiau žr. DLKG 2005: 205).

keltinę panašumo reikšmę, t. y. žymi ne „kaip kas“, o „kaip kieno, ko“, neretai *-iškas, -a* vediniai turi reikšmę „būdingas, įprastas, priskiriamas pamatiniu žodžiu pasakytam daiktui, susijęs su tuo daiktu“ (daugiau žr. DLKG 2005: 207–209), pvz.: *ángel-iškas, -a* (: *ángelas*), *azijiēt-iškas, -a* (: *azijiētis, -ė*), *bról-iškas, -a* (: *brólis*), *dañg-iškas, -a* (: *dangùs*), *draũg-iškas, -a* (: *draũgas*), *gyvul-iškas, -a* (: *gyvulỹs*), *káim-iškas, -a* (: *káimas*), *lietùv-iškas, -a* (: *lietùvis, -ė*), *šùn-iškas, -a* (: *šuñs, šuō*), *kār-iškas, -a* (: *kāras*), *karāl-iškas, -a* (: *karālius*), *klajōkl-iškas, -a* (: *klajōklis*), *móter-iškas, -a* (: *móteris*), *pagón-iškas, -a* (: *pagónis*), *prāgar-iškas, -a* (: *prāgaras*), *šveñt-iškas, -a* (: *šveñtė*), *výr-iškas, -a* (: *výras*), *žmón-iškas, -a* (: *žmónės*). Priesagos *-iškas, -a* variantus *-oniškas, -a* ir *-otiškas, -a* turi vediniai *kit-óniškas, -a* (: *kítas*), *sav-ótiškas, -a* (: *sàvo*) (DLKG 2005: 208). Šiai darybos kategorijai priklauso ir kai kurių kitų priesagų vediniai, pvz.: *drambl-ótas, -a* (: *dramblỹs*), *grūd-étas, -a* (: *grúdas*). „Darant priesagos *-iškas, -a* būdvardžius iš tarptautinių daiktavardžių, turinčių priesagas *-ij-, -ik-*, tos priesagos išleidžiamos“ (DLKG 2005: 207) (plg. 3.1), pvz.: *alegòr-iškas, -a* (: *alegòrija*), *simètr-iškas, -a* (: *simètrija*), *fonèt-iškas, -a* (: *fonètika*). Kai kurie *-iškas, -a* daiktavardiniai būdvardžiai žymi esmines daikto ypatybes. „Būdingą arba esminę ypatybę žymintys daiktavardiniai priesagos *-iškas, -a* būdvardžiai neretai esti artimi priesagos *-inis, -ė* būdvardžiams ir net eina jų sinonimais, pvz.: *senóviškos* ir *senóvinės dainos*, <...> *sìchiškas* ir *stichinis judėjimas*“ (DLKG 2005: 208)³²⁹.

Priesagos *-iškas, -a* vedinių, padarytų iš būdvardžių, yra mažiau. Tokių būdvardžių pamatiniais žodžiais paprastai būna vediniai ir dūriniai, pvz.: *dviprāsm-iškas, -a* (: *dviprāsmis, -ė*), *lygiatėis-iškas, -a* (: *lygiateĩsis, -ė*), *vienašāl-iškas, -a* (: *vienašālis, -ė*). „Vienas kitas priesagos *-iškas, -a* būdvardis daromas iš dalyvių arba būdvardiškųjų įvardžių“ (DLKG 2005: 208), pvz.: *pasiūt-iškas, -a* (: *pasiūtęs, pasiūtusi*), *jūs-iškas, -a* (: *jūsų*), *sāv-iškas, -a* (: *sàvo*), *vìs-iškas, -a* (: *vìsas, -à*)³³⁰.

329 Be abejo, daugybės bendrašaknių *-iškas, -a* ir *-inis, -ė* vedinių reikšmės skiriasi, plg. *ekològinis, -ė* ('susijęs su ekologija (1 r.): *Ekològinis ūkininkāvimas; ekològinis turizmas* 'aplinką tausojantis turizmas' (BLKŽ)) ir *ekològiškas, -a* ('nekenkiantis gamtai': *Ekològiškas automobilis; 'pagamintas iš natūralių medžiagų, neužterštas chemikalais': Ekològiškas maistas* (BLKŽ)) ir kt. Apie priesagos *-iškas, -a* būdvardžius ir jų sinonimiškumą su *-inis, -ė* vediniais žr. Kniūkšta 1976: 180–185.

330 Apie bendrinei lietuvių kalbai neteiktinus *-iškas, -a* vedinius žr. KB.

10.1.5. Išskiriamieji (rūšiniai) būdvardžiai. Tai labai gausi būdvardžių darybos kategorija. Itin darūs priesagos *-inis*, *-ė* būdvardžiai. Jie daromi iš įvairių kalbos dalių, bet daugiausia vedinių padaroma iš daiktavardžių ir būdvardžių³³¹. Priesagos *-inis*, *-ė* vediniai yra santykiniai būdvardžiai – skiriamąją daiktų ypatybę jie reiškia pagal įvairius pamatinio žodžio ir vedinio reikšmių santykius. Daiktavardiniai *-inis*, *-ė* vediniai turi įvairių darybinių reikšmių³³². Šie būdvardžiai daromi iš įvairios kilmės (savų ir svetimų) bei įvairios struktūros daiktavardžių (tiek iš pirminių žodžių, tiek iš darinių), pvz.: *ánkšt-inis*, *-ė* (: *ánkštis*), *antik-inis*, *-ė* (: *ántika*), *antrašt-inis*, *-ė* (: *aňtraštė*), *apeig-inis*, *-ė* (: *āp-eigos*), *aplinkosaug-inis*, *-ė* (: *aplínkósauga*), *arbāt-inis*, *-ė* / *arbat-inis*, *-ė* (: *arbatà*), *autor-inis*, *-ė* (: *áutorius*), *aviēt-inis*, *-ė* / *avietinis*, *-ė* (: *aviētė*), *qžuol-inis*, *-ė* (: *qžuolas*), *bāl-inis*, *-ė* (: *bālius*), *bendruomen-inis*, *-ė* (: *bendrúomenė*), *berž-inis*, *-ė* (: *béržas*), *brigād-inis*, *-ė* (: *brigadà*), *centr-inis*, *-ė* (: *ceňtras*), *deseřt-inis*, *-ė* (: *deseřtas*), *duj-inis*, *-ė* (: *dújos*), *darb-inis*, *-ė* (: *dárbas*), *gedul-inis*, *-ė* (: *gėdulas*), *elektr-inis*, *-ė* (: *elektrà*), *euròp-inis*, *-ė* / *europ-inis*, *-ė* (: *Europà*), *intelėkt-inis*, *-ė* (: *intelėktas*), *kar-inis*, *-ė* (: *kāras*), *kilometr-inis*, *-ė* (: *kilomėtras*), *kompiuter-inis*, *-ė* (: *kompiūteris*), *krumpliarat-inis*, *-ė* (: *krumpliāratis*), *lin-inis*, *-ė* (: *línas*), *magistrāl-inis*, *-ė* (: *magistrālė*), *metal-inis*, *-ė* (: *metālas*), *plýt-inis*, *-ė* (: *plytà*), *ryt-inis*, *-ė* (: *rýtas*), *sarg-inis*, *-ė* (: *sárgas*), *serij-inis*, *-ė* (: *sėrija*), *šeim-inis*, *-ė* (: *šeimà*), *šeimýn-inis*, *-ė* (: *šeimýna*). Darant priesagos *-inis*, *-ė* būdvardžius iš tarptautinių (kartais ir lietuviškų) daiktavardžių, turinčių formantus *-ij-*, *-ik-*, šie formantai dažniausiai praleidžiami (3.1), pvz.:

331 Apie *-inis*, *-ė* vedinius žr. Kniūkšta 1976; Keinys 1999: 75–76; DLKG 2005: 210–215.

332 DLKG (2005: 210–213) nurodytos tokios darybinės reikšmės: „padarytas iš pamatinio žodžio pasakymo daikto ar su tuo daiktu, susideda iš jo“, „priklauso pamatinio žodžio pasakytam daiktui, susijęs su tuo daiktu (asmeniu, kolektyvu, reiškiniu, sritimi ir pan.)“, „panašus į pamatinio žodžio reiškiamą daiktą, turi jo pavidalą, formą, išvaizdą, primenančią pamatinio žodžio reiškiamą daiktą“, „skiriamas, tinkamas pamatinio žodžio reiškiamam daiktui“, „esantis, gyvenantis, laikomas pamatinio žodžio pasakymoje vietoje, kilęs, gautas iš tos vietos“, „esantis, atitinkantis, vykstantis tuo metu, kurį rodo pamatinis žodis, pasikartojantis, atliekamas pamatinio žodžio reiškiamais laiko tarpais“, „atliekamas, veikiamas tuo daiktu kaip įnagiu, priemonė, kurią rodo pamatinis žodis“, „linkęs į daiktą, pasakytą pamatinio žodžiu, jį mėgstantis, atliekantis nuolatinį darbą, susijusį su tuo daiktu“, „turintis tokį matą (svorį, talpą, amžių, dydį, ilgį, storį ir kt.), kokį reiškia pamatinis žodis“, „padaromas, atliekamas, įgyjamas, gaunamas, atsiradęs tuo būdu, kuris nusakytas pamatinio žodžiu“, „turintis išskirtinę ypatybę, kurią sudaro pamatinio žodžio pasakytas daiktas“, „esantis tuo, ką žymi pamatinis žodis“.

akadēm-inis, -ė (: *akadēmija*), *aritmēt-inis, -ė* (: *aritmëtika*), *ekspáns-inis, -ė* (: *ekspánsija*), *ideològ-inis, -ė* (: *ideològija*), *parāp-inis, -ė* (: *parāpija*), *polīt-inis, -ė* (: *polītika*), *reabilitāc-inis, -ė* (: *reabilitācija*), *tèchn-inis, -ė* (: *tèchnika*) ir pan. Kartais priesaga *-inis, -ė* praplečiama pertekliniais iš kitų kalbų atėjusiais segmentais *-al-, -ar-*, pavyzdžiui, vartojami būdvardžiai *legendari-nis, -ė, intelektualinis, -ė* ir pan. Bendrinei kalbai teiktini taisyklingos darybos *-inis, -ė* vediniai *legeñd-inis* (: *legendà*), *intelèkt-inis* (: *intelèktas*) ir pan.³³³

Nemažai būdvardžių su *-inis, -ė* padaroma iš veiksmažodžių (neveikiamųjų būtojo laiko dalyvių). Jų darybinės reikšmės: „padarytas, įgytas, atsiradęs tuo veiksmo būdu, kurį žymi pamatinis žodis“, „patyręs tą veiksmą, kurį žymi pamatinis žodis, arba kitaip susijęs su tuo veiksmu“³³⁴, pvz.: *atsinëšt-inis, -ė* (: *atsinëštas, -à*), *dirbt-inis, -ė* (: *dirbtas, -à*), *įterpt-inis, -ė* (: *įterptas, -à*), *pirt-inis, -ė* (: *pirtas, -à*), *pakartót-inis, -ė* (: *pakartótas, -a*), *spáusdint-inis, -ė* (: *spáusdintas, -a*).

Yra ir iš būdvardžių padarytų *-inis, -ė* būdvardžių. Jie išskiria daiktus pagal pamatinių žodžių leksines reikšmes³³⁵, pvz.: *atvirkšt-inis, -ė* (: *atvirkščias, -ià*)³³⁶, *bendr-inis, -ė* (: *beñdras, -à*), *įstriž-inis, -ė* (: *įstrižas, -à*), *ištis-inis, -ė* (: *ištisas, -à*), *sald-inis, -ė* (: *saldūs, -ì*), *skers-inis, -ė* (: *skeřsas, -à*), *ūm-inis, -ė* / *ūminis, -ė* (: *ūmūs, -ì*)³³⁷. Vienas kitas *-inis, -ė* būdvardis padaromas ir iš kitų kalbos dalių (prieveiksmių, skaitvardžių), pvz.: *apliñk-inis, -ė* (: *apliñk*), *atgal-inis, -ė* (: *atgal*), *kasdien-inis, -ė* (: *kasdiēn*), *nuolat-inis, -ė* (: *nuolat*), *pažod-inis, -ė* (: *pažodžiu*); *antr-inis, -ė* (: *añtras, -à*), *pirm-inis, -ė* (: *pĩrmas, -à*), *šešiolik-inis, -ė* (: *šešiólika*).

333 Būdvardžiai su *-inis, -ė* paprastai nedaromi iš veikėjų su priesaga *-tojas, -a* pavadinimų, iš veiksmažodžių abstraktų, bet pastarųjų kartais išvengti neįmanoma, pavyzdžiui, į BLKŽ jau įtrauktas būdvardis *jutiminis, -ė*, antraštyne yra ir *uždegiminis, -ė*, KB kaip išimtis pateiktas būdvardis *rinkiminis, -ė* ir pan.

334 Vienas kitas būdvardis turi perkeltinę reikšmę ar žymi rūšinę ypatybę, pvz., *išbėginis, -ė* 'aukštas, laibas, tiesus (apie medį), ištekinis' (daugiau žr. DLKG 2005: 213).

335 Būdvardiniai *-inis, -ė* būdvardžiai išskiria daiktus arba žymi jų rūšį pagal išorines fizines, fiziologines, jutimais suvokiamas, laiko, būdo, erdvės ypatybes, spalvą ir kt. (DLKG 2005: 213–214).

336 Vedinyje įvykusi šaknies priebalsių *č : t* kaita (5.2).

337 Primintina, kad būdvardžiai su priesaga *-inis, -ė* nedaromi iš būdvardžių, turinčių priešdėlius *apy-, po-* ir galūnę *-is, -ė*.

Šiai darybos kategorijai priklauso daug būdvardžių, padarytų su įvairiomis kitomis priesagomis (9 lentelė).

9 lentelė. Išskiriamųjų (rūšinių) būdvardžių priesagos

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-t̃inis, -ė	<i>atsitik-t̃inis, -ė</i> (: <i>atsitikt̃i</i>), <i>dur-t̃inis, -ė</i> (: <i>durt̃i</i>), <i>tęs-t̃inis, -ė</i> (: <i>tēt̃i</i>)
-ut̃inis, -ė	<i>krašt-ut̃inis, -ė</i> (: <i>krāšt̃as</i>), <i>virš-ut̃inis, -ė</i> (: <i>virš̃us</i>), <i>pirm-ut̃inis, -ė</i> (: <i>pirm̃as, -à</i>)
-aĩnis, -ė	<i>dešimt-aĩnis, -ė</i> (: <i>dēšimt̃</i>), <i>ketvirt-aĩnis, -ė</i> (: <i>ketvĩrt̃is</i>)
-ýkštis, -ė	<i>pirm-ýkštis, -ė</i> (: <i>pirm̃as, -à</i>), <i>pern-ýkštis, -ė</i> (: <i>pėrnai</i>)
-uōlis, -ė	<i>baršk-uōlis, -ė</i> (: <i>bárška, barškėti</i>), <i>gyd-uōlis, -ė</i> (: <i>gýdo / gýdė, gýdyti</i>)

Šios darybos kategorijos vediniai turi ir kitų (ne itin darių) priesagų, pvz.: *vis-úotinis, -ė* (: *ṽisas, -à*); *aštuonér-gis, -ė* (: *aštuoner̃i*); *jaun-ĩklis, -ė* (: *jáu-nas, -à*); *per-ėkšlis, -ė* (: *pėri, perėti*); *maršk-ōnis, -ė* (: *márška*); *lauk-ùjis, -ė* (: *laũkas*) ir kt. Iš vietas (ypač miestus ir miestelius) reiškiančių daiktavardžių daromi būdvardžiai su priesaga *-iškis, -ė*, pvz., *vilniškis, -ė* (: *Vilnius*)³³⁸. „Prie šios grupės būdvardžių skirtini ir negausūs priesagų vediniai, žymintys daiktų ar rūšies skaičių bei apimtį“ (DLKG 2005: 220), pvz.: *dvej-ópas, -a* (: *dvej̃i*), *trej-ópas, -a* (: *trej̃i*); *visok-eriópas, -a* (: *visóks, -ia*). Šiai darybos kategorijai skirtinų būdvardžių padaroma ir su galūne *-is, -ė*, pvz.: *drisk-is, -ė* (: *drisko, drĩksti*), *kiũž-is, -ė* (: *kiũžti*); *vasār-is, -ė* (: *vāsara*); *kasdiēn-is, -ė* (: *kasdiēn*). Priesagos *-inis, -ė* ir galūnės *-is, -ė* vediniai neretai yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz.: *saman-ĩnis, -ė* – *samān-is, -ė*, *vakar-ĩnis, -ė* – *vakāris, -ė*.

338 Dabartinėje lietuvių kalboje įprastesni su priesaga *-iškis, -ė* padaryti daiktavardžiai, įvardijantys asmenis pagal jų kilimo ar gyvenamąją vietą (apie juos žr. 9.1.9.1), pvz.: *ignalinĩškis, -ė* ‘Ignalinos miesto ar rajono gyventojas’, *kelmiškis, -ė* ‘Kelmės miesto ar rajono gyventojas’, o ne būdvardžiai, plg. būdvardį *vilniškis, -ė* (‘esantis Vilniuje ar atėjęs, kilęs iš Vilniaus’: *Vilniškė publika.*) ir daiktavardį *vilniškis, -ė* (‘Vilniaus miesto ar jo krašto gyventojas’: *Vilniškių šneka.* (DLKŽ)).

10.1.6. Rezultatinės ypatybės būdvardžiai daromi iš paprastųjų ir iš priešdėlinių veiksmažodžių su įvairiomis priesagomis (1) ir galūnėmis (2), pvz.:

- 1) *pin-klūs*, -ì (: *pinti*), *dus-lūs*, -ì (: *dusti*), *sek-lūs*, -ì (: *sèkti*), *veš-lūs*, -ì (: *vėša*, *vešėti*), *tik-slūs*, -ì (: *tikti*), *āk-las*, -à (: *àkti*), *siļp-nas*, -à (: *siļpti*), *bāl-tas*, -à (: *bālti*), *riēs-tas*, -à (: *riēsti*), *sal-dūs*, -ì (: *sālti*), *miš-rūs*, -ì (: *mišti*), *tamp-rūs*, -ì (: *tempti*), *gīr-tas*, -à (: *gérti*)³³⁹;
- 2) *īšķil-as*, -à (: *īšķilti*), *pādrīk-as*, -à (: *padrīkti*), *šlāp-ias*, -ià (: *šlāpti*), *raiīb-as*, -à (: *raiībti*), *ātskir-as*, -à (: *ats(is)kīrti*); čia itin dažna šaknies balsių ar (ir) priebalsių kaita (5.1, 5.2), pvz.: *gaiž-ūs*, -ì (: *gīžti*), *išlaid-ūs*, -ì (: *išlēido*, *išlēisti*), *atspar-ūs*, -ì (: *atsispīrti*), *ātvīr-as*, -à (: *atvérti*), *prāvīr-as*, -à (: *pravérti*), *stāč-ias*, -ià (: *stóti*), kartais vediniai turi kitokį pamatinio žodžio priešdėlio variantą (3.4), pvz., *ātdar-as*, -à (plg. *atidāro* / *atidārē*, *atidarýti*).

10.2. Priešdėlių vediniai

Labai daug būdvardžių padaroma su priešdėliais – „vedinių skaičiumi tai gausiausias darybos būdas. Tačiau pati daryba labai neįvairi, didesniu darumu išsiskiria tik keletas priešdėlių – *ne-*, *nebe-*, *apy-*, *po-*, *be-*. Didžiausia vedinių dalis daroma iš būdvardžių. Daug mažiau yra būdvardžių, su priešdėliais padarytų iš daiktavardžių“ (Keinys 1999: 78). Darybos metu vediniai dažniausiai gauna ir naują galūnę, t. y. jų darybos formantas sudėtinis (4.1; plg. 4.3). Bendrinei kalbai būdinga, kad būdvardžiai, padaryti su priešdėliais, kilusiais iš prielinksnių, paprastai gauna galūnę *-is*, *-ė*. Iš dalelyčių kilusių priešdėlių *ne-*, *nebe-*, *tebe-* vediniai ir tarptautinių priešdėlių vediniai išlaiko pamatinio žodžio galūnę. DLKG (2005: 224–227) nurodomos dvi priešdėlinių būdvardžių darybos kategorijos. Čia pateikiami savos kilmės būdvardžių priešdėliai *apy-*, *po-*, *pa-*, *prie-*, *pro-*, būdingi ypatybės kiekio darybos kategorijai, ir *ap-*, *at-*, *pa-*, *pra-*, būdingi vidinės ypatybės darybos kategorijai. S. Keinio knygoje (1999: 78–80), LKG (I 1965: 587–591) nurodoma daugiau priešdėlių – *be* minėtų, dar ir dalelytinės kilmės *ne-*, *nebe-*, *tebe-*, priešdėlis *be-*, taip pat svetimos kilmės priešdėliai (*anti-*, *pro-*, *super-*, *trans-*, *ultra-* ir kt.).

339 Vediniuose *tamprūs*, -ì ir *girtas*, -à įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

Daugiausia būdvardžių padaroma iš būdvardžių, daug mažiau darinių remiasi daiktavardžiais. Darių priešdėlių *apy-* ir *po-* vediniai daromi iš kokybinių būdvardžių ir reiškia ne visai pilną pamatinio žodžiu pasakytos ypatybės kiekį (reiškiamą ypatybę galima nusakyti: *beveik, ne visai, gana*), pvz.: *apý-brangis, -ė* (: *brangùs, -ì*), *apý-naujis, -ė* (: *naũjas, -à*), *apý-kreivis, -ė* (: *kreĩvas, -à*), *apý-minkštis, -ė* (: *mĩnkštas, -à*), *pó-aukštis, -ė* (: *áuškštas, -à*), *pó-kreivis, -ė* (: *kreĩvas, -à*), *pó-rūgštis, -ė* (: *rūgštùs, -ì*). „Bendrinėje kalboje įprasta laikytis nuomonės, kad abiejų šių priešdėlių ir priesagos *-okas, -a* vediniai reiškia tą patį, nors gyvojoje kalboje šiokių tokių reikšmės atspalvių esama“ (Keinys 1999: 79)³⁴⁰. Su skirtingais darybos formantais iš to paties pamatinio žodžio padaryti būdvardžiai, turintys tokią pat darybinę reikšmę ir tapačią arba panašią leksinę reikšmę, yra darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz.: *apý-ankstis, -ė* – *pó-ankstis, -ė* – *ankst-ókas, -a*; *apý-didis, -ė* – *pó-didis, -ė* – *did-ókas, -a*; *apý-kreivis, -ė* – *pó-kreivis, -ė* – *kreiv-ókas, -a*; *apý-retis, -ė* – *pó-retis, -ė* – *pró-retis, -ė* – *ret-ókas, -a*; *apý-kvailis, -ė* – *pó-kvailis, -ė* – *príe-kvailis, -ė* – *kvail-ókas, -a* – *pùs-kvailis, -ė* (pastarojoje sinonimų eilėje yra ir dūrinys, kurio vienas iš pamatinių žodžių – būdvardis *kvailas, -a*)³⁴¹.

Negausiai *apy-, po-, prie-* vedinių daroma iš daiktavardžių, bet šie būdvardžiai dabartinėje kalboje reti, pvz.: *apý-amžis, -ė* (: *ámžius*), *apý-griozdis, -ė* (: *griõzdas*), *pó-melagis, -ė* (: *melãgis, -ė*), *príe-kaulis, -ė* (: *káulas*)³⁴².

DLKG (2005: 224–225) prie priešdėlio *apy-* vedinių pateikti dabartinei kalbai neįprasti veiksmažodiniai būdvardžiai *apýgriuvis, -ė, apýsirgis, -ė, apýšutis, -ė*³⁴³. Jie iš esmės galėtų būti ir galūnės *-is, -ė* vediniai, padaryti iš priešdėlinių pamatinių žodžių, t. y. galimas dvejopas pamatavimas (dvi darybos opozicijos): *apýgriuv-is, -ė* ‘gana apsmukęs, apgriuvęs, apsileidęs’ (LKŽe)

340 Panašią reikšmę turi ir reti priešdėlių *prie-, pro-*, bendrinei kalbai nebūdingi priešdėlio *pa-* vediniai, pvz.: *príe-kurtis, -ė* ‘kiek kurčias, apykurtis’ (: *kuřčias, -ià*), *pró-retis, -ė* ‘apyretis, retokas, netankus’ (LKŽe) (: *rėtas, -à*), *pa-júodas, -à* ‘truputį juodas, apyjuodis’ (: *júodas, -à*) (LKŽe). Priešdėlio *pa-* „būdvardžiai paprastai daromi iš neišvestinių būdvardžių ir, skirtingai nuo kitų šios grupės darinių, dažnai išlaiko pamatinio žodžio galūnę“ (DLKG 2005: 226).

341 Apie dabartinės kalbos būdvardžių darybinius sinonimus daugiau žr. Vaskelienė, Kučinskienė 2012. Apie LKŽe pateiktus būdvardžius su priešdėliais *po-, pa-* ir priesaga *-ok-* žr. Tamulionienė 2012.

342 Nė vienas iš šių būdvardžių neįtrauktas nei į DLKŽ, nei į BLKŽ, bet jie pateikti LKŽe.

343 Jie neįtraukti nei į DLKŽ, nei į BLKŽ, bet pateikti LKŽe.

(: *apgriūvęs*, *-usi*, *apgriūti*) ir *apý-griuvis*, *-ė* (: *griūvo*, *griūti*), *apýsiring-is*, *-ė* ‘nelabai sveikas’ (LKŽe) (: *apsirgęs*, *-usi*, *apsirgti*) ir *apý-sirgis*, *-ė* (: *sirgti*), *apýšut-is*, *-ė* ‘nebaigęs šusti, kepti’ (LKŽe) (: *apšutęs*, *-usi*, *apšusti*) ir *apý-šutis*, *-ė* (: *šuto*, *šusti*) – pamatinio žodžio parinkimas lemia ir darybos būdą³⁴⁴.

„Iš daiktavardžių daugiausia būdvardžių daroma su priešdėliu *be-*. Tie santykiniai būdvardžiai žymi ypatybę, kylančią iš neturėjimo pamatiniu daiktavardžiu įvardijamo dalyko“ (Keinys 1999: 80; plg. LKG I 1965: 590)³⁴⁵, pvz.: *be-asmėnis*, *-ė* (: *asmeñs*, *asmuō*), *be-baĩmis*, *-ė* (: *báimė*), *be-baĩzdis*, *-ė* (: *barzdà*), *be-cùkris*, *-ė* (: *cùkrus*), *be-dañtis*, *-ė* (: *dantĩs*), *be-kiĩrtis*, *-ė* (: *kiĩrtis*), *be-kompromĩsis*, *-ė* (: *kompromĩsas*), *be-precedeñtis*, *-ė* (: *precedeñtas*), *be-reĩkšmis*, *-ė* (: *reĩkšmė*), *be-spalĩvis*, *-ė* (: *spalvà*), *be-sveikãtis*, *-ė* (: *sveikatà*), *be-šeiminiĩkis*, *-ė* (: *šeiminiĩkas*)³⁴⁶.

Su priešdėliais *ap-*, *at-*, *pa-*, *pra-* padaryti būdvardžiai dažniausiai nurodo vidinę ypatybę. Jie paprastai gauna galūnę *-us*, *-i* (t. y. vedinių ir pamatinių žodžių galūnės skiriasi), pvz.: *ap-kūnũs*, *-ĩ* (: *kūnas*), *at-kaklũs*, *-ĩ* (: *kãklas*), *at-kampũs*, *-ĩ* (: *kaĩpas*), *at-šiaurũs*, *-ĩ* (: *šiáurė*), *pa-rankũs*, *-ĩ* (: *rankà*), *pra-kaulũs*, *-ĩ* (: *káulas*). „Šie būdvardžiai pagal savo reikšmę artimi *-ingas*, *-a* priesagos būdvardžiams, žymintiems su pamatiniu žodžiu susijusių ypatybių turėjimą“ (DLKG 2005: 227).

„Dariausias būdvardžių priešdėlis yra *ne-*, mat su juo iš kiekvieno būdvardžio, neturinčio dalelyčių ar neigiamo kitų kalbų kilmės priešdėlio, gali būti padarytas priešingos reikšmės vedinys“ (Keinys, 1999: 79; plg. LKG I 1965: 589; Paulauskienė 1994: 195), pvz.: *ne-gražũs*, *-ĩ* (: *gražũs*, *-ĩ*), *ne-kompetentingas*, *-a* (: *kompetentingas*, *-a*), *ne-kompromĩsinis*, *-ė* (: *kompromĩsinis*, *-ė*), *ne-naũjas*, *-à* (: *naũjas*, *-à*), *ne-protingas*, *-a* (: *protingas*, *-a*), *ne-recėptinis*, *-ė*

³⁴⁴ DLKG užsimenama apie abi pamatavimo galimybes; šios gramatikos autorė linkusi juos laikyti galūnių vediniais (plg. 1.3; Urbutis 2009: 109–110).

³⁴⁵ Apie kitokį būdvardžių su *be-*, *nuo-* ir kt. traktavimą žr. Paulauskienė 1994: 191–194; Smetona 2005, plg. 2, 2.2, 4.1, 4.3.

³⁴⁶ Su priešdėliu *be-* daroma tiek daiktavardžių (apie juos žr. 9.2), tiek būdvardžių, plg. būdvardį *begalĩvis*, *-ė* (BLKŽ jis turi tris reikšmes: ‘neturintis galvos’: *Kasinėjant šventyklą rastà begalvė mūmija*; ‘menko proto, nenuovokus, neišmintingas’: *Tòks žurnaliūkštis sudōmintų tik begalvės pãaugles*; ‘neturintis viršutinės dalies’: *Atriĩk iš dēžutės begalviũs vinukũs iĩr išmėsk*) ir daiktavardį *begalĩvis*, *-ė* (‘nenuovokus, menko proto žmogus’: *Begalviũs, kuriē važinėja išgėrę, reĩkia baũsti daũg griežčiaũ* (BLKŽ)).

(: *receptinis*, -ė), *ne-šališkas*, -a (: *šališkas*, -a), *ne-švarūs*, -i (: *švarūs*, -i) ir pan. Pamatiniu žodžiu reiškiamą ypatybę paneigiama ir pridedant priešdėlį *nebe-*, pvz.: *nebe-jáunas*, -à (: *jáunas*, -à), *nebe-lojalūs*, -i (: *lojalūs*, -i). O priešdėlio *tebe-* vediniai reiškia nepakitusią, išlaikytą ypatybę, pvz.: *tebe-kietas*, -à (: *kietas*, -à), *tebe-žalias*, -ià (: *žalias*, -ià). Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, darant būdvardžius su dalelytinės kilmės priešdėliais pamatinio žodžio galūnė nekinta.

Nelietuviškos kilmės (skolintus) priešdėlius turintys būdvardžiai taip pat išlaiko pamatinio žodžio laikytino žodžio galūnę³⁴⁷, pvz.: *a-lògìškas*, -a (: *lògìškas*, -a), *anti-konstitùcinis*, -ė (: *konstitùcinis*, -ė), *inter-aktyvùs*, -i (: *aktyvùs*, -i), *pro-fašistinis*, -ė (: *fašistinis*, -ė), *super-laidùs*, -i (: *laidùs*, -i), *super-modernùs*, -i (: *modernùs*, -i), *ultra-violètìnìs*, -ė (: *violètìnìs*, -ė) ir kt. Dažnai nelietuviškos kilmės priešdėlius ir lietuvišką priesagą turintys būdvardžiai gali būti traktuojami dvejopai (t. y. galimos dvi darybos būdą lemiančios darybos opozicijos), pvz.: *kontr-revoliùcinis*, -ė (: *revoliùcinis*, -ė) ir *kontrrevoliuc-inis*, -ė (: *kontrrevoliucija*), *anti-korùpcinis*, -ė (: *korùpcinis*, -ė) ir *anti-korùpc-inis*, -ė (: *korùpcija*) (1.3, dar žr. 10.4).

10.3. Dūriniai (sudurtiniai būdvardžiai)

„Sudurtiniai būdvardžiai, lygiai taip pat, kaip ir daiktavardžiai, sudaromi iš dviejų pamatinių žodžių ir pagal antrojo sando darybos pamatą skirstomi į vardažodinius bei veiksmožodinius“ (Keinys 1999: 80) (žr. 10 lentelę). Pirminis dūrinių sandas remiasi įvairių kalbos dalių žodžiais. Antrasis dūrinio „sandas paprastai gauna galūnę -is, -ė, nepriklausomai nuo tą sandą sudarančio žodžio kamieno“ (DLKG 2005: 228), pvz.: *ilg-a-kāklis*, -ė (: *ilgas*, -a, *kāklas*), *daug-ia-diēnis*, -ė (: *daūg*, *dienà*), *maž-a-reĩkšmis*, -ė (: *māžas*, -à, *reĩkšmē*). Daug rečiau dūriniai turi galūnes -as, -a; -us, -i, pvz.: *dv-ĩ-šakas*, -a (: *dù*, *dvì*, *šakà*), *lyg-ia-gretùs*, -i (: *lýgus*, -i, *gretà*). Būdvardžiai dažniau remiasi neišvestiniais kamienais, bet yra ir iš gana sudėtingos morfeminės struktūros žodžių padarytų dūrinių. Būdvardžių dūriniai daromi su jungiamuoju balsiu ir be jo, be to, dažnai vartojami abu (keli), t. y. jungiamuoju

347 Daugiau žr. 9.2; plg. LKG I 1965: 589; Keinys 1999: 80; Vladarskienė, Zemlevičiūtė 2022: 84. Dar žr. 7 skyrių.

balsiu ir (ar) galūne besiskiriančių dūrinių, variantai, pvz.: *balt-a-kāklis*, -ė / *balt-kāklis*, -ė, *diēn-galis*, -ė / *dien-galys*, -ė / *dien-uo-galis*, -ė³⁴⁸.

10 lentelė. Būdvardžių dūrinių grupės pagal antrojo dėmens pobūdį

Dūrinių rūšys pagal antrojo dėmens kalbos dalies pobūdį	Dūrinio tipas	Dūriniai ir jų pamatiniai žodžiai
Dūriniai su antruoju vardažodiniu dėmeniu	<i>būdvardis + daiktavardis</i>	<i>balt-ākis</i> , -ė (: <i>báltas</i> , -à, <i>akis</i>), <i>stor-pādis</i> , -ė (: <i>stóras</i> , -à, <i>pādas</i>), <i>balt-a-galvis</i> , -ė (: <i>báltas</i> , -à, <i>galvà</i>), <i>graž-ia-balsis</i> , -ė (: <i>gražūs</i> , -ì, <i>bal̃sas</i>), <i>įvair-ia-mōkslis</i> , -ė (: <i>įvairūs</i> , -ì, <i>mókslas</i>)
	<i>daiktavardis + daiktavardis</i>	<i>piet-vakāris</i> , -ė (: <i>piētūs</i> , <i>vakaraĩ</i>), <i>pūs-amžis</i> , -ė (: <i>pūsė</i> , <i>ámžius</i>), <i>auks-a-širdis</i> , -ė (: <i>áuksas</i> , <i>širdis</i>), <i>sidabr-a-lāpis</i> , -ė (: <i>sidābras</i> , <i>lāpas</i>), <i>šilk-a-pluņksnis</i> , -ė (: <i>šil̃kas</i> , <i>plūņksna</i>)
	<i>skaitvardis + daiktavardis</i>	<i>aštuon-kōjis</i> , -ė ‘kuris su aštuoniomis kojomis’ (: <i>aštuonĩ</i> , -ios, <i>kója</i>), <i>penkt-a-kuřsis</i> , -ė (: <i>peñktas</i> , -à, <i>kũrsas</i>), <i>šimt-a-mētis</i> , -ė (: <i>šim̃tas</i> , <i>mētai</i>), <i>tr-i-šāl̃is</i> , -ė (: <i>tr̃ys</i> , <i>šal̃is</i>)
	<i>įvardis + daiktavardis</i>	<i>kel-ia-viētis</i> , -ė (: <i>kelĩ</i> , -ios, <i>vietà</i>), <i>sav-a-naūdis</i> , -ė (: <i>sāvas</i> , -à, <i>naudà</i>)
	<i>veiksmazodis + daiktavardis</i>	<i>apželt-ākis</i> , -ė (: <i>apžéltas</i> , -à, <i>apžélti</i> , <i>akis</i>), <i>dreb-a-lāpis</i> , -ė (: <i>drēba</i> , <i>drebėti</i> , <i>lāpas</i>), <i>lenkt-a-rāgis</i> , -ė (: <i>leñktas</i> , -à, <i>leñkti</i> , <i>rāgas</i>)
	<i>prieveiksmis + daiktavardis</i>	<i>visur-eīg̃is</i> , -ė (: <i>visuř</i> , <i>eigà</i>), <i>daug-ia-añžis</i> , -ė (: <i>daũg</i> , <i>ámžius</i>), <i>daug-ia-mandātis</i> , -ė (: <i>daũg</i> , <i>mandātas</i>)

348 Jungiamojo balsio (ne)buvimas daugiausia priklauso nuo artikuliacinio patogumo. Jeigu dūrinyje nesusidaro nepatogių tarti priebalsių samplaikų, jungiamasis balsis gali būti, gali jo nebūti – bendrinėje kalboje gausu tokių gretybų (Keinys 1999: 81), t. y. darybinių variantų (apie juos žr. 8 skyriuje).

Dūrinių rūšys pagal antrojo dėmens kalbos dalies pobūdį	Dūrinio tipas	Dūriniai ir jų pamatiniai žodžiai
	<i>prieveiksmis + būdvardis</i>	<i>pūs-kietis, -ė (: pusiáu, kietas, -à), pūs-pilnis, -ė (: pusiáu, pilnas, -à)</i>
Dūriniai su antruoju veiksmazodiniu dėmeniu ³⁴⁹	<i>daiktavardis + veiksmazodis</i>	<i>dúon-riekis, -ė (: dúona, riėkti), al-ù-daris, -ė³⁵⁰ (: alùs, dāro / dārė, daryti)</i>
	<i>būdvardis + veiksmazodis</i>	<i>gyv-ã-vedis, -ė (: gývas, -à, vėda / vėdė, vėsti), saus-a-klôtis, -ė (: saùsas, -à, klótas, -à, klóti)</i>
	<i>skaitvardis + veiksmazodis</i>	<i>dv-ì-vėris, -ė (: dù, dvì, vėrė, vėrti), tr-i-kiñkis, -ė (: trỹs, kiñko / kiñkė, kinkýti), vien-a-sėdis, -ė (: víenas, -à, séda / sédo, sésti)</i>
	<i>įvardis + veiksmazodis</i>	<i>vis-a-žinis, -ė (: vùsas, -à, žino, žinóti), vis-a-gālis, -ė (: vùsas, -à, gāli, galėti)</i>
	<i>prieveiksmis + veiksmazodis</i>	<i>greit-a-kaĩbis, -ė (: greĩtai, kaĩba, kalbėti), pūs-augis, -ė (: pusiáu, áugti)</i>

10.3.1. Dūriniai su vardažodiniu antruoju sandu yra determinatyviniai – jų pirmasis sandas apibrėžia antrąjį (daiktavardinį arba būdvardinį).

10.3.1.1. Būdvardis + daiktavardis. Daug būdvardžių padaryta (ir nuolat daroma³⁵¹) iš būdvardžio ir daiktavardžio. Tai pats dariausias būdvardžių dūrinių tipas. Dūrinių daroma su jungiamaisiais balsiais, pavyzdžiui, *nauj-a-*

³⁴⁹ Dūriniai gali remtis bet kuria iš veiksmazodžio pagrindinių formų, nepriesaginiu veiksmazodžių kamieniu, veikiamuoju ar neveikiamuoju dalyviu (3.2).

³⁵⁰ Šie (kaip ir kitų tipų) dūriniai neretai yra tiek daiktavardžiai, tiek būdvardžiai (žodynuose gausu tokių pavyzdžių), pvz., BLKŽ pateiktas iš tokių pat pamatinių žodžių padarytas daiktavardis *alūdaris, -ė* ‘alaus darytojas’ ir būdvardis *alūdaris, -ė* ‘skirtasalui daryti’.

³⁵¹ Pavyzdžiui, šio darybos tipo naujadarų pateikta ND: *baltachalātis, -ė, juodažiōtis, -ė, raudonpādis, -ė, siauralaĩkis, -ė, žalialāpis, -ė* ir kt.

mėtis, -ė (: *naūjas*, -à, *mėtai*), ir be jų, pavyzdžiui, *júod-sidabris*, -ė (: *júodas*, -à, *sidābras*). Gausu šio tipo dūrinių variantų (žr. 8 skyrių), t. y. vartojamas tiek dažniausią jungiamąjį balsį -a- turintis dūrinys, tiek dūrinys, kurio dėmenys sujungti be jungiamojo balsio (pirmuoju tokių dūrinių dėmeniu labai dažnai eina spalvą reiškiantis būdvardis), pvz.: *balt-a-nugāris*, -ė / *balt-nugāris*, -ė, *balt-a-plaūkis*, -ė / *balt-plaūkis*, -ė, *balt-a-pūkis*, -ė / *balt-pūkis*, -ė, *juod-a-vilnis*, -ė / *juod-vilnis*, -ė, *stor-a-bašsis*, -ė / *stor-bašsis*, -ė, *stor-a-lāpis*, -ė / *stor-lāpis*, -ė ir kt. Iš būdvardžio ir daiktavardžio padaryti būdvardžiai turi įvairių darybinių reikšmių (11 lentelė)³⁵².

11 lentelė. Dūrinių iš būdvardžio ir daiktavardžio darybinės reikšmės

Darybinė reikšmė	Dūrinys ir jo pamatiniai žodžiai
„rodo išsiskiriančią daikto dalį, kuri pasakoma antruoju sandu, o apibrėžiama pirmuoju“	<i>aukšt-a-ūgis</i> , -ė (: <i>áuķstas</i> , -à, <i>ūgis</i>), <i>maž-a-litrāžis</i> , -ė (: <i>māžas</i> , -à, <i>litrāžas</i>), <i>mėlyn-ākis</i> , -ė (: <i>mėlynas</i> , -a, <i>akis</i>), <i>plač-ia-buŋnis</i> , -ė (: <i>plač-iám</i> , <i>platūs</i> , -i, <i>burnà</i>), <i>siaur-a-lāpis</i> , -ė (: <i>siaūras</i> , -à, <i>lāpas</i>), <i>stamb-ia-plōkštis</i> , -ė (: <i>stambūs</i> , -i, <i>plōkštē</i>)
„turi, pasižymi tuo, ką rodo antrasis sandas, apibrėžiamas pirmojo“	<i>gimt-a-kalbīs</i> , -ė (: <i>gimtas</i> , -à, <i>kalbà</i>), <i>sen-a-mādis</i> , -ė (: <i>sēnas</i> , -à, <i>madà</i>)
„trunka, egzistuoja laiką, kurį reiškia antrasis sandas, apibrėžiamas pirmojo“	<i>ilg-a-amžis</i> , -ė (: <i>ilgas</i> , -à, <i>ámžius</i>), <i>trump-a-metrāžis</i> , -ė (: <i>truŋpas</i> , -à, <i>metrāžas</i>)
„yra tam tikroje vietoje, kuri rodoma antruoju sandu, apibūdinamas pirmojo“	<i>gėl-a-vandēnis</i> , -ė (: <i>gēlas</i> , -à, <i>vandēns</i> , <i>vanduō</i>)
„išsidėstęs tokia tvarka, kurią rodo antrasis sandas, apibrėžiamas pirmojo“	<i>lyg-ia-grētis</i> , -ė (: <i>lýgus</i> , -i, <i>gretà</i>)

10.3.1.2. Daiktavardis + daiktavardis. Dūrinių iš dviejų daiktavardžių yra mažiau negu padarytų iš būdvardžio ir daiktavardžio, bet jų darybinės

³⁵² Apie šio dūrinių tipo darybinės reikšmės daugiau žr. DLKG 2005: 229–230.

reikšmės panašios (plg. 10.3.1.1, daugiau žr. DLKG 2005: 230–231). Dalis dūrinių turi perkeltinę panašumo reikšmę. Dūrinių dėmenys jungiami be jungiamojo balsio (1) arba su jungiamuoju balsiu (2), pvz.:

- 1) *pūs-amžis*, –ė (: *pūsė, amžius*), *piet-vakāris*, –ė (: *piētūs, vakarai*);
- 2) *auks-a-plaūkis*, –ė (: *auksas, plaukai*), *brūkšn-ia-kòdis*, –ė (: *brūkšnys, kòdas*), *gamt-a-mòkslis*, –ė (: *gamtà, mókslas*), *lin-a-žiedis*, –ė (: *līnas, žiedas*), *šilk-a-plaūkis*, –ė (: *šilkas, pláukas*).

10.3.1.3. Skaitvardis + daiktavardis. Pirmuoju dūrinių sandu gali eiti kiekinis arba (rečiau) kelintinis skaitvardis. Šio tipo dūrinių dėmenys jungiami be jungiamojo balsio (1) arba su juo (2), pvz.:

- 1) *devyn-galvis*, –ė (: *devyni, -ios, galvą*), *ketur-nýtis*, –ė (: *keturi, -ios, nýtys*), *ketur-lāpis*, –ė (: *keturi, -ios, lāpas*);
- 2) *dv-i-kaľbis*, –ė (: *dù, dvi, kalbà*), *tr-i-spalvis*, –ė (: *trys, spalvą*), *penk-ia-mėtis*, –ė (: *penki, -ios, mėtai*).

Dūriniai iš kiekinio skaitvardžio ir būdvardžio turi įvairių darybinių reikšmių (12 lentelė)³⁵³.

12 lentelė. Dūrinių iš kiekinių skaitvardžių ir daiktavardžių darybinės reikšmės

Darybinė reikšmė	Dūrinys ir jo pamatiniai žodžiai
„rodo išsiskiriančias būdingas pažymimuojamą žodžiu reiškiamo daikto dalis, kurios pasakomos antruoju sandu, o pirmuoju sandu nurodomas tų dalių skaičius“	<i>dv-i-kōjis</i> , –ė (: <i>dvi, kója</i>), <i>šeš-ia-stygis</i> , –ė (: <i>šeši, -ios, stygà</i>)
„susidedantis iš tam tikro skaičiaus sudaromųjų dalių“	<i>dv-i-kamiēnis</i> , –ė (: <i>dù, dvi, kamiēnas</i>), <i>šimt-a-dařbis</i> , –ė (: <i>šimtas, dárbas</i>)
„trunkantis, egzistuojantis tam tikrą laiko tarpą, kurį rodo antrasis sandas, o pirmasis sandas pasako jo skaičių“	<i>dvylik-a-mėtis</i> , –ė (: <i>dvylika, mėtai</i>), <i>vien-a-diēnis</i> , –ė (: <i>vīenas, -à, dienà</i>)
„žymintis pajėgumo, ploto, ilgio, storio matą“	<i>dvylik-a-piřstis</i> , –ė (: <i>dvylika, piřstas</i>)

353 Visas dūrinių darybines reikšmes žr. DLKG 2005: 231–232.

„Iš kelintinio skaitvardžio ir daiktavardžio padaryti būdvardžiai žymi metų, kartų, klasių, rūšių ar šiaip pasikartojančių objektų eilę“ (DLKG 2005: 232), pvz.: *antr-a-mėtis*, -ė (: *añtras*, -à, *mėtai*), *ketvirt-a-klāsis*, -ė (: *ketviřtas*, -à, *klāsė*), *treč-ia-rūšis*, -ė (: *trėčias*, -ià, *rūšis*).

10.3.1.4. Įvardis + daiktavardis. Šio tipo dūrinių nedaug, pirmuoju dūrinių iš įvardžio ir daiktavardžio dėmeniu dažniau eina įvardžiai *keli*, -ios; *sāvas*, -à; *kītas*, -à; *vīenas*, -à; *vīsas*, -à; *abū*, -i. Dūrinių iš įvardžio ir daiktavardžio dėmenys paprastai jungiami su jungiamuoju balsiu, pvz.: *kel-ia-kalbīs*, -ė (: *keli*, -ios, *kalbā*), *kel-ia-žōdis*, -ė (: *keli*, -ios, *žōdis*); *sav-a-eīgis*, -ė (: *sāvas*, -à, *eigā*), *sav-a-dařbis*, -ė (: *sāvas*, -à, *dārbas*), *sav-a-laīkis*, -ė (: *sāvas*, -à, *laīkas*); *kit-a-taūtis*, -ė (: *kītas*, -à, *tautā*); *vien-a-vařdis*, -ė (: *vīenas*, -à, *vařdas*)³⁵⁴; *vis-a-pūsis*, -ė (: *vīsas*, -à, *pūsė*); *ab-i-pūsis*, -ė (: *abū*, -i, *pūsė*).

10.3.1.5. Prieveiksmis + daiktavardis. Šio tipo dūriniai turi tokias pat darybines reikšmes kaip ir būdvardžiai, padaryti iš būdvardžio arba skaitvardžio ir daiktavardžio (DLKG 2005: 233). Ypač dažnai pirmuoju dūrinių dėmeniu eina prieveiksmis *daug*, pvz.: *daug-ia-ašmēnis*, -ė (: *daūg*, *ašmeñs*, *ašmuō*), *daug-ia-aūkštis*, -ė (: *daūg*, *aūkštas*), *daug-ia-bālsis*, -ė (: *daūg*, *baļsas*), *daug-ia-branduōlis*, -ė (: *daūg*, *branduolys*), *daug-ia-būtis*, -ė (: *daūg*, *būtas*), *daug-ia-diēnis*, -ė (: *daūg*, *dienā*), *daug-ia-fuñkcis*, -ė (: *daūg*, *fūñkcija*)³⁵⁵, *daug-ia-kultūris*, -ė (: *daūg*, *kultūrā*), *daug-ia-valiūtis*, -ė (: *daūg*, *valiutā*), *daug-ia-veřslis*, -ė (: *daūg*, *veřslas*). Dažniausiai tokių dūrinių dėmenys jungiami balsiu -ia-, bet yra ir darybinių variantų (žr. 8 skyrių) – iš tų pačių pamatinių žodžių padarytų dūrinių su jungiamuoju balsiu ir be jo, pvz.: *daug-ia-diēvis*, -ė / *daug-diēvis*, -ė, *daug-ia-skiemēnis*, -ė / *daug-skiemēnis*, -ė. ND medžiaga rodo, kad esama (ir nuolat randasi) tokio tipo naujadarų, pvz.: *daugiadalỹkis*, -ė, *daugiadōzis*, -ė, *daugiafruktōzis*, -ė, *daugiagreītis*, -ė, *daugiažidīnis*, -ė ir kt.

10.3.1.6. Veiksmazodis + daiktavardis. Šio tipo dūrinių pirmasis sandas remiasi veiksmazodžio arba (dažniau) dalyvio kamieniu. Vienų dūrinių dėmenys jungiami su jungiamuoju balsiu (pvz.: *kerp-a-viļnis*, -ė (: *keřpa*,

354 Dūrinio *vienavařdis*, -ė ‘turintis tą patį vardą, bendravardis’ (LKŽe) pamatiniu žodžiu eina įvardis *vīenas*, -à, turintis reikšmę ‘tas pats’ (DLKG 2005: 232). Šio dūrinio nėra DLKŽ, į BLKŽ antraštinę jis įtrauktas.

355 Pamatinio žodžio priesaga -ij- į darinį nepereina, t. y. darinys remiasi trumpesniu pamatinio žodžio kamieniu (3.1).

kiŗpti, ṽilna)), kitų – be jungiamojo balsio (pvz.: *apvilk-t-ākis*, -ė (: *apvilk-tas*, -à, *apvilk-ti, akis*), *nulėp-aūsis*, -ė (: *nulėp-ęs*, -usi, *nulėp-ti, ausis*)).

10.3.2. Dūriniai su antruoju būdvardiniu sandu retesni. Jų pirmuoju sandu eina būdvardis,rieveiksmis, rečiau daiktavardis. Kartais sunku nustatyti, kuo –rieveiksmiu ar būdvardžiu – remiasi dūrinys, todėl kai kur nurodomas abejopas pamatavimas, pvz., *gelton-maŗgis*, -ė (: *geltónas*, -a / *geltonaĩ*, *márgas*, -à)³⁵⁶. Paprastai dūriniai turi galūnę -is, -ė, o jų dėmenys jungiami be jungiamųjų balsių, pvz.: *juod-maŗgis*, -ė (: *júodas*, -à / *juodaĩ*, *márgas*, -à), *kerš-maŗgis*, -ė (: *keršas*, -à / *keršaĩ*, *márgas*, -à), *rud-maŗgis*, -ė (: *rúdas*, -à / *rudaĩ*, *márgas*, -à), *saldž-iā-rūgštis*, -ė (: *saldūs* / *saldžiaĩ*, *rūgštūs*, -i). Vienas kitas dūrinys išlaiko antruoju dėmeniu einančio pamatinio žodžio galūnę, taigi bendrinėje kalboje yra šio tipo dūrinių variantų (žr. 8 skyrių), pvz.: *šėm-maŗgis*, -ė / *šėm-margas*, -a (: *šėmas*, -à / *šėmaĩ*, *márgas*, -à), *žal-maŗgis*, -ė / *žál-margas*, -a (: *žālas*, -à / *žalaĩ*, *márgas*, -à)³⁵⁷. Labai dažnai dūrinių su antruoju būdvardiniu sandu pirmuoju sandu einarieveiksmis *pusiau*, bet dūriniuose paprastai realizuojamas trumpesnis jo variantas *pūs-*, pvz.: *pūs-aklis*, -ė (: *pusiáu*, *āklas*, -à), *pūs-baltis*, -ė (: *pusiáu*, *bāltas*, -à), *pūs-gyvis*, -ė (: *pusiáu*, *gývas*, -à), *pūs-standis*, -ė (: *pusiáu*, *standūs*, -i), *pūs-žalis*, -ė (: *pusiáu*, *žālias*, -ià) (daugiau žr. DLKG 2005: 234).

Kai kurių dūrinių su antruoju būdvardiniu sandu pirmojo sando pamatu eina daiktavardis ar įvardis, pvz.: *vasár-žalis*, -ė (: *vāsara*, *žālias*, -ià), *vīs-žalis*, -ė (: *vīsas*, -à, *žālias*, -ià).

10.3.3. Dūrinių su antruoju veiksmazodiniu sandu daug mažiau negu dūrinių su antruoju vardažodiniu sandu. Aptariamų dūrinių pirmasis sandas gali remtis daiktavardžiu, būdvardžiu, skaitvardžiu, įvardžiu,rieveiksmiu (žr. 10 lentelę). Dūrinių su antruoju veiksmazodiniu sandu daroma tiek be jungiamojo balsio (1), tiek su koku nors jungiamuoju balsiu (2):

³⁵⁶ DLKG (2005: 234) rašoma, kad „pirmuoju sandu dažnai einarieveiksmiai *šviėšiai*, *taĩsiai*, o antruoju – būdvardis *márgas*, -à ar įvairūs gyvulių plauko spalvą reiškiantys būdvardžiai“. Dvejo pas pamatavimas pateiktas S. Keinio knygoje (1999: 81), LKG (I 1965: 599–600) nurodyta, kad tai dūriniai iš dviejų būdvardžių. Iš esmės tai dariniai su paraleliniais pamatiniais žodžiais (1.3).

³⁵⁷ LKŽe dūrinių su išlaikyta antrojo dėmens pagrindu einančio būdvardžio galūne yra ir daugiau, bet bendrinei kalbai jie nebūdingi.

- 1) *dúon-kepis*, -ė ‘duonos kepamasis’ (: *dúona*, *kèpti*), *mės-ėdis*, -ė (: *mėsà*, *ėda* / *ėdė*, *ėsti*), *pùs-dvėsis*, -ė (: *pusiáu*, *dvėsti*);
- 2) *žal-iā-kulis*, -ė ‘išskultas nepadžiovintas jaujoje’ (: *žālias*, -iā, *kùlti*), *dv-i-kiñkis*, -ė (: *dù*, *dvì*, *kiñko* / *kiñkė*, *kinkýti*), *sav-ì-tvarkis*, -ė (: *savè*, *tvař-ko* / *tvařkė*, *tvarkýti*), *greit-a-šaũdis*, -ė (: *greĩtai*, *šāudo* / *šāudė*, *šāudyti*).

Yra ir darybinių variantų (žr. 8 skyrių) – iš tų pačių pamatinių žodžių padarytų dūrinių, kurie skiriasi jungiamuoju balsiu, pavyzdžiui, *sav-ì-valdis*, -ė / *sav-a-valdis*, -ė, ar kitokiu šalutiniu darybos reiškiniu, pvz., *pusiáu-sirpis*, -ė / *pùs-sirpis*, -ė (abiejų dūrinių pirmasis sandas remiasirieveiksmiu *pusiáu*, bet viename dūrinyje realizuotas trumpesnisrieveiksmio variantas).

10.3.4. Dariniai su svetimosis kilmės sandais. Aptariant daiktavardžių dūrinius (9.3.4) minėta, kad prie dūrinių šliejami žodžiai, kurių vienas iš sandų (dažniausiai pirmasis) nesiremia atskirai kalboje vartojamu žodžiu, o yra išskirtas iš skolinių, vadinamųjų tarptautinių žodžių. Į kai kurių būdvardžių sudėtį kartais įeina į afiksus panašūs, dažnai atskirai nevartojami dėmenys³⁵⁸, pvz.: *audio-vizuālinis*, -ė, *hiper-aktyvūs*, -i, *pan-euròpinis*, -ė, *post-komunistinis*, -ė ir kt. (plg. Vladarskienė, Zemlevičiūtė 2022: 84).

10.4. Mišriosios darybos būdvardžiai

Lietuvių kalboje yra būdvardžių, kurie priklauso mišriajam žodžių darybos būdui. Vieni iš jų padaryti prie pamatinio žodžio pridedant priešdėlį ir priesagą (10.4.1), kiti, be dūrybos, pridedant dar ir priesagą (10.4.2). „Dalis tokių žodžių gali būti atsiradusi kaip atitinkamų kitų kalbų žodžių vertiniai ar bent sekiniai. Tačiau bendrinėje kalboje nesunkiai pasidaroma ir naujų tokių darinių“ (Keinys 1999: 82; plg. Urbutis 2009: 106–107, 340; 2.5).

10.4.1. Priešdėlinio ir priesaginio darybos būdų (prefiksacijos-sufiksacijos) būdvardžiai. Neretai mišriosios darybos būdvardžiai turi kokį nors priešdėlį ir priesagą -inis, -ė, pvz.: *prieš-gaisr-inis*, -ė (: *gaĩsras*), *prieš-mirt-inis*, -ė (: *mirtis*), *prieš-šveĩt-inis*, -ė (: *šveĩtė*), *prieš-tvan-inis*, -ė (: *tvānas*), *po-atostog-inis*, -ė (: *atóstogos*), *po-diplòm-inis*, -ė (: *diplòmas*), *po-garánt-inis*, -ė (: *garántija*)³⁵⁹, *po-ledýn-inis*, -ė (: *ledýnas*), *po-liùblin-inis*, -ė

³⁵⁸ TŽŽ jie vadinami dūrinių dėmenimis.

³⁵⁹ Pamatinio žodžio priesaga -ij- į darinį nepereina (3.1).

(: *Liublinas*), *po-šveit-inis*, -ė (: *šveitė*), *po-mirt-inis*, -ė (: *mirtis*), *po-vedyb-inis*, -ė (: *vedybos*), *po-vestuv-inis*, -ė (: *vestuvės*), *iki-kar-inis*, -ė (: *kāras*), *iki-mokỹkl-inis*, -ė (: *mokyklà*), *iki-santuok-inis*, -ė (: *santuoka*), *iš-pasal-inis*, -ė (: *pasalà*), *iš-vid-inis*, -ė (: *vidùs*). Nors kai kuriuos iš šių būdvardžių formaliu galima sieti su atitinkamu priesagą -*inis*, -ė turinčiu būdvardžiu, darinių reikšmė (semantika) rodo sąsają ne su būdvardžiu, o su pamatiniu žodžiu laikomu daiktavardžiu, pvz.: *ikimokỹklinis*, -ė 'esantis iki mokyklos lankymo (apie vaikus), priešmokyklinis' (semantiškai darinys susijęs su daiktavardžiu *mokyklà*, o ne su būdvardžiu *mokỹklinis*, -ė), *po-ledyn-inis*, -ė 'esantis, vykstantis po ledynu' (semantiškai darinys susijęs su daiktavardžiu *ledynas*, o ne su būdvardžiu *ledyninis*, -ė), *po-vestuv-inis*, -ė 'esantis, vykstantis po vestuvių' (semantiškai darinys susijęs su *vestuvės*, o ne su *vestuvinis*, -ė) ir t. t.

Kartais priešdėlius ir priesagas turintys dariniai gali būti traktuojami dvejopai. Pavyzdžiui, DLKG (2005: 227) nurodoma, kad su priešdėliu *prie-* sudaroma būdvardžių iš -*okas*, -*a* būdvardžių. Tokiu dariniu laikomas būdvardis *priemargókas*, -*a* ('kiek margas' (LKŽe)). Bet semantinis pamatavimas rodo darinio *priemargókas*, -*a* ryšį su *margas*, -*a*, o ne su *margókas*, -*a*, taigi ir šį būdvardį (ar kitus tokio pobūdžio darinius) iš esmės reikėtų laikyti mišriosios darybos rezultatu – priešdėlio *prie-* ir priesagos -*okas*, -*a* vediniu iš būdvardžio *margas*, -*a*. Dvejopai galima traktuoti daugelį nelietuviškus priešdėlius ir lietuviškas priesagas -*inis*, -ė, -*iškas*, -*a* turinčių būdvardžių, pvz.: *anti-lietuviškas*, -*a* 'priešiškas Lietuvai, lietuviams' (: *lietuviškas*, -*a*) arba *anti-lietu-iškas*, -*a* (: *lietuvis*, -ė), *a-politiškas* 'kuris turi politikos vengimo bruožų' (: *politiškas*, -*a*) arba *a-polit-iškas* (: *politika*)³⁶⁰, *pro-amerikinis*, -ė 'palankus, atsidavęs amerikiečiams' (: *amerikinis*, -ė) arba *pro-amerik-inis*, -ė (: *Amèrika*), *anti-valstýbinis*, -ė 'priešiškas valstybei' (: *valstýbinis*, -ė) arba *anti-valstýb-inis*, -ė (: *valstýbė*), *trans-atlántinis*, -ė 'kertantis Atlantą' (: *atlántinis*, -ė) arba *trans-atlánt-inis*, -ė (: *Atlántas*)³⁶¹.

³⁶⁰ Pamatinio žodžio priesaga -*ik-* į darinį nepereina (3.1).

³⁶¹ Dar pvz.: *trans-kontineitinis*, -ė (: *kontineitinis*, -ė) / *trans-kontineit-inis*, -ė (: *kontineitas*), *tans-urāninis*, -ė (: *urāninis*, -ė) / *tans-urān-inis*, -ė (: *urānas*), *anti-korūpcinis*, -ė (: *korūpcinis*, -ė) / *anti-korūpc-inis*, -ė (: *korūpcija*) ir kt. Gramatikose, žodžių darybos veikaluose tokie dariniai paprastai pateikiami prie priešdėlinių būdvardžių (Keinys 1999: 80; Pakerys 1994: 375; Vladarskienė, Zemlevičiūtė 2022: 84–85), bet semantinis pamatavimas neretai rodo didesnę jų ryšį su daiktavardžiais (tada jie traktuotini kaip mišriosios darybos rezultatas) (žr. 1.3). Kaip minėta 9.2 poskyryje, kai kur nelietuviškos kilmės morfemiškai skaidūs žodžiai laikomi skoliniais ir apie jų darybą apskritai nekalbama (plg. 7 skyrių).

10.4.2. Dūrybos ir priesaginės darybos (kompozicijos-sufiksacijos)

būdvardžiai. Kartais darinys remiasi dviem pamatiniais žodžiais, prie kurių dar pridedama priesaga (dažniausiai *-inis*, *-ė*, *-iškas*, *-a*)³⁶², pvz.: *bendr-a-žmog-iškas*, *-a*³⁶³ (: *beñdras*, *žmogùs*), *didž-ia-valstýb-inis*, *-ė* (: *dìdis*, *-ì*, *valstýbé*), *dv-i-saváit-inis*, *-ė* (: *dù*, *dvì*, *saváitė*), *vien-kart-inis*, *-ė* (: *víenas*, *-à*, *kařtas*)³⁶⁴. Mišriosios darybos rezultatu veikiausiai laikytini ir būdvardžiai, kurių pirmuoju dėmeniu eina prielinksniai *tarp*, *virš*, pvz.: *tarp-gent-inis*, *-ė* (: *tařp*, *gentis*), *tarp-miest-inis*, *-ė* (: *tařp*, *miėstas*), *tarp-taut-inis*, *-ė* (: *tařp*, *tautà*), *tarp-žemýn-inis*, *-ė* (: *tařp*, *žemýnas*), *virš-gars-inis*, *-ė* (: *virš*, *gařsas*), *virš-norm-inis*, *-ė* (: *virš*, *norma*), *virš-plan-inis*, *-ė* (: *virš*, *plānas*), *virš-valand-inis*, *-ė* (: *virš*, *valandà*)³⁶⁵.

362 Kai kada priesaga būna perteklinė, t. y. greta dūrinio vartojamas ir tą patį reiškiantis sudėtingesnės darybos mišrusis darinys (apie *daugiakultūrinis*, *-ė*, *daugiafunkcinis*, *-ė* ir kt. žr. KB). Į BLKŽ įtraukti tik taisyklingos darybos dūriniai *gamtamòkslis*, *-ė*, *daugiafuñkcis*, *-ė*, *daugiakultūris*, *-ė* (apie juos žr. 10.3.1.2, 10.3.1.5).

363 Kompozicijos-sufiksacijos darinyje priesaga paryškinama.

364 Kaip minėta 10.4.1 skirsnyje, pamatiniais žodžiais reikėtų laikyti ne tik formaliai tinkamus žodžius, bet tuos, su kuriais darinys labiausiai susijęs semantiškai, todėl, pavyzdžiui, būdvardis *didžiavalstýbinis*, *-ė* 'būdingas didelei valstybei, pabrėžiantis nacionalinį išskirtinumą' (BLKŽ) siejamas ne su formaliai tinkamu būdvardžiu *valstýbinis*, *-ė*, o su daiktavardžiu *valstýbé*, darinio *dvisaváitinis*, *-ė* 'dviejų savaičių trukmės', 'išeinantis kas dvi savaitės' (BLKŽ) darybos pamatu laikomi skaitvardis *dù*, *dvì* ir daiktavardis *saváitė*, o ne formaliai tinkamas būdvardis *saváitinis*, *-ė* ir pan.

365 Yra ir kita traktuotė – *prieštvaninis*, *-ė*, *dvisaváitinis*, *-ė* ir kiti tokio tipo dariniai laikomi priesagų vediniais iš prielinksninės konstrukcijos (*prieštvanq*) arba iš žodžių junginio (*dvi savaitės*) (daugiau žr. Murmulaitytė 2022: 68 ir kt.). Šioje gramatikoje (kaip ir pamatiniuose žodžių darybos veikaluose) vedinių ir dūrinių atskyrimo pagrindas yra pamatinių žodžių skaičius: vediniais laikomi dariniai, turintys vieną pamatinį žodį, o dūriniais – turintys du pamatinius žodžius (daugiau žr. 1.2). Semantiškai dariniai *prieštvaninis*, *-ė*, *dvisaváitinis*, *-ė* artimesni žodžių junginių reikšmei, tačiau darybos pamatu einantys du žodžiai neleidžia minėtų darinių laikyti priesagų vediniais.

11. SKAITVARDŽIŲ DARYBA

Skaitvardžių daryba nėra išplėtotą ir įvairi. Skaitvardžiams būdingi trys žodžių darybos būdai (priesaginė, galūninė daryba ir dūryba), o priešdėlinė daryba šiai kalbos daliai nebūdinga (žr. 3 lentelę). Daugiausia skaitvardžių padaroma su **priesagomis**, pvz.: *dv-ejì, -os* (: *dù, dvi*), *tr-ejì, -os* (: *trỹs*), *penk-erì, -ios* (: *penkì, -ios*), *devyn-erì, -ios* (: *devynì, -ios*); *trėj-etas* (: *trejì, -os*), *aštúon-etás* (: *aštuonì, -ios*), *kėtver-tas* (: *ketverì, -ios*); *peñk-tas, -a* (: *penkì, -ios*), *šėš-tas, -a* (: *šėši, -ios*), *vienúolik-tas, -a* (: *vienúolika*) ir t. t.³⁶⁶. Dariniai *ketvir-tas, -a, aštun-tas, -a* turi pakitusį kamieną, plg. vedinį *ketviř-tas, -à* ir jo pamatinį žodį *keturi, -ios*, vedinį *aštuñ-tas, -à* ir jo pamatinį žodį *aštuoni, -ios*.

Galūnių vediniais laikytini kelintiniai skaitvardžiai *dešimt-as, -à* (: *dėšimt*), *devyniasdešimt-as, -à* (: *devyniasdėšimt*), *túkstant-as, -à* (: *túkstantis*), *milijón-as, -à* (: *milijónas*), *šimt-as, -à* (: *šimtas*)³⁶⁷.

Paprastai **dūriniais** laikomi *vienúolika, dvýlika... devyniólika* tipo dariniai (Keinys 1999: 84). Jų antruoju dėmeniu eina veiksmazodis *likti*, o pirmuoju – atitinkamas skaitvardis, pvz.: *tr-y-lika* (: *trỹs, likti*), *ketur-ió-lika* (: *keturi, -ios, likti*), *aštuon-ió-lika* (: *aštuonì, -ios, likti*)³⁶⁸. Dūriniai yra ir tik kilmininko linksnius turintys trupmeniniai skaitvardžiai, pvz.: *pús-añtro, -òs* (: *pùsė, añtro, -òs, añtras, -à*), *pús-ketviřto, -òs* (: *pùsė, ketviřto, -òs, ketviřtas, -à*) (DLKG 2005: 244; Pakerys 2002: 23). Skaitvardžiai *dvidešimt, trisdešimt, kėturiasdešimt, penkiasdešimt... devýniasdešimt* taip pat kai kur laikomi dūriniais (LKG I 1965: 636; DLKG 2005: 239), bet S. Keinio (1999: 84) ir A. Parkerio

366 A. Parkerio (2002: 20) teigimu, kelintinis skaitvardis *trėčias, -ià* yra padarytas iš *trỹs* su priesaga *-ečias, -ia*. Kitur (DLKG 2005: 239; Keinys 1999: 84) apie šio skaitvardžio darybą nerasoma.

367 Tai, kad vartojamas darinys yra kelintinis skaitvardis, o ne jo pamatinis žodis (kiekinis skaitvardis), rodo kontekstas. Be to, neretai vartojamos įvardžiuotinės formos *milijonàsis, -óji, šimtàsis, -óji*.

368 A. Parkerio (2002: 250) teigimu, dabartinėje kalboje „antrasis dėmuo jau sunkiai besusiejamas su veiksmazodžiu *likti, liko*, todėl galima manyti, kad *-lika* įgyja sufiksoido funkcijas“ (apie šio dėmens ryšį su veiksmazodžiu *likti, lieka* dar žr. LKG (I 1965: 619–620)). A. Paulauskienė (1994: 237) *vienuolika ... devyniolika* tipo skaitvardžius laiko sąaugomis ir jų antrąjį dėmenį sieja su daiktavardžiu *liekas* ‘tai, kas lieka, nereikalinga’.

(2002: 23–24) manymu, tai suaugtiniai žodžiai. Šiam požiūriui reikia pritarti, nes sąaugų viduryje liko ir buvusios pirmojo žodžio galūnės³⁶⁹, o tikri dūriniai gali turėti tik jungiamuosius balsius³⁷⁰.

³⁶⁹ Pavyzdžiui, skaitvardžio *penk-ias-dešimt* viduryje (tarp šaknų *penk-* ir *dešimt*) yra buvusi galūnė *-(i)as*, kuri, suaugus žodžiui, neteko galūnės funkcijos ir dvišakniame žodyje atlieka morfemų jungimo funkciją.

³⁷⁰ DLKG (2005: 244) *trėčdalis* tipo žodžiai laikomi trumpmeniniais skaitvardžiais, turinčiais sandą *-dalis*. Dabartinėje kalboje *trėčdalis*, *ketvirtādalis*, *dešimtādalis* tipo dūriniai paprastai laikomi daiktavardžiais (žr. DLKŽ, BLKŽ), tokio požiūrio laikomasi ir šioje gramatikoje (9.3.1.3).

12. ĮVARDŽIŲ DARYBA

Įvardžiams (kaip ir skaitvardžiams) būdingi trys žodžių darybos būdai: priesaginė, galūninė daryba ir dūryba. Priešdėlinė daryba šiai kalbos daliai nebūdinga (žr. 3 lentelę). Įvardžių darinių yra visai nedaug (kiek daugiau yra priesagų vedinių). „Su priesagomis įvardžiai daromi tik iš įvardžių“ (Keinys 1999: 85), kai kurie įvardžiai sudaryti pagal skaitvardžių pavyzdį, pvz.: *an-óks*, *-ia* (: *anàs*, *-à*), *j-óks*, *-ià* (: *jìs*, *jì*), *kit-óks*, *-ia* (: *kìtas*, *-à*), *k-óks*, *-ià* (: *kàs*), *š-ióks*, *-ià* (: *šìs*, *-ì*), *šit-oks*, *-ia* (: *šìtas*, *-à*), *t-óks*, *-ià* (: *tàs*, *-à*), *vis-óks*, *-ia* (: *vìsas*, *-à*), *vien-óks*, *-ia* (: *vìenas*, *-à*); *ab-ejì*, *-os* (: *abù*, *-ì*); *kel-erì*, *-ios* (: *kelì*, *-ios*); *kel-iñtas*, *-à* (: *kelì*, *-ios*); *ãbej-etas* (: *abejì*, *-os*), *kël-etas* (: *kelì*, *-ios*); *man-iškis*, *-é* (: *màno*), *mūs-iškis*, *-é* (: *músy*), *sav-iškis*, *-é* (: *sàvo*).

Galūnių vediniais laikytini įvardžiai *mān-as*, *-à* (: *màno*), *tāv-as*, *-à* (: *tàvo*), *sāv-as*, *-à* (: *sàvo*), kelintinių skaitvardžių pavyzdžiu padarytas įvardis *keliasdešimt-as*, *-à* (: *kēliasdešimt*).

S. Keinio (1999: 85) teigimu, tikru **dūriniu** laikytinas skaitvardžių pavyzdžiu padarytas įvardis *kel-ió-lika* (: *kelì*, *-ios*, *lìkti*). Kai kur dūriniais laikomi ne tik įvardžiai *kiek-víenas*, *-a* (: *kíek*, *víenas*, *-à*), *kìt-kas* (: *kìtas*, *-à*, *kàs*), *š-i-tas*, *-à* (: *šìs*, *-ì*, *tàs*, *-à*), *vìs-kas* (: *vìsas*, *-à*, *kàs*), bet ir *kažkàs*, *kažkóks*, *-ià*, *kažkurìs*, *-ì* (LKG I 1965: 718–719; LKE 2008: 230), A. Pakerys (2002: 34) mini ir reduplikacinį dūrinį *nič-niekas*. S. Keinio (1999: 85) manymu, „gramatikose sudurtiniais laikomus įvardžius (*kažkàs*, *kēliasdešimt*, *kìtkas*, *vìskas* ir kt.) reikia laikyti suaugtiniais žodžiais“³⁷¹.

371 Šios gramatikos autorė pritaria požiūriui saugomis laikyti iš *kas* žino *kas* kilusį įvardį *kažkas*, iš *kelios dešimtys* kilusį *keliasdešimt* (plg. 11 skyriaus analogiškus skaitvardžius *trisdešimt*, *keturiasdešimt* ... *devyniasdešimt*), bet įvardžius *kìtkas*, *vìskas* skirtų prie dūrinių.

13. PRIEVEIKSMIŲ DARYBA

Prieveiksmiams būdingi du pagrindiniai žodžių darybos būdai – priesaginė ir priešdėlinė daryba, yra ir mišriuoju būdu padarytųrieveiksmių (žr. 3 lentelę). Daugiausiarieveiksmių padaryta ir daroma su priesagomis³⁷². Prieveiksmiams nebūdinga galūninė daryba, sąlygiškai galima kalbėti apie vieno kitorieveiksmio dūrybą³⁷³. Prieveiksmių pamatiniais žodžiais dažniausiai eina būdvardžiai, būdvardėjantys dalyviai, daug rečiau daiktavardžiai.

13.1. Priesagų vediniai

Dariausias priesagų vedinių formantas yra **-(i)ai**. Reikšmės požiūriu prieveiksmai su **-(i)ai** yra nevienalyčiai. Dažniausiai jie turi kokybinę reikšmę, pvz.: *begėdišk-ai*, *gōdž-iai*³⁷⁴, *įdom-iaĩ*, *miqlót-ai*, bet yra kiekybinių prieveiksmių, nusakančių laipsnį, intensyvumą ir pan., pvz.: *kelerióp-ai*, *nepaprast-aĩ*, *maž-aĩ*, *menk-aĩ*. Kai kurie **-(i)ai** vediniai turi laiko, erdvės ar vietos reikšmės, pvz.: *amžin-aĩ*, *dažn-aĩ*, *apýdažn-iai*, *greĩt-ai*, *sen-iaĩ*; *aukšt-aĩ*, *artutėl-iai*, *nuošal-iaĩ*, *tolók-ai*, *žem-aĩ*. Su priesaga **-(i)ai** prieveiksmių gali būti padaroma iš daugumos kokybinių būdvardžių (retkarčiais ir iš santykinių), daug vedinių remiasi veikiamaisiais ir neveikiamaisiais dalyviais³⁷⁵. Prieveiksmai su **-(i)ai** daromi iš įvairios struktūros ir įvairios kilmės

³⁷² Kai kurios prieveiksmių priesagos kilusios iš linksnių galūnių, be to, kai kurie jų baigmenys gali būti traktuojami skirtingai, pvz., bendrinėje kalboje *galóp*, *myrióp*, *rudenióp* ir kt. laikomi priesagą *-op* turinčiais prieveiksmais, kilusiais iš einamojo pašalio vietininko, kuris kai kur (Baltarusijos lietuvių salose ir kt.) vis dar vartojamas kaip daiktavardžių linksnis, taigi tokiu atveju *-op* yra galūnė (plg. Keinys 1999: 98).

³⁷³ Reikia pritarti požiūriui, kad „[i]š tradicijos dažniausiai sudurtiniais gramatikose laikomi prieveiksmai, kaip *amžindiē*, *anàpus*, *daugsýk*, *kìtądiēn*, *pórąkart*, *visuomèt*, iš tikrųjų yra ne dūriniai, o suaugtiniai žodžiai“ (Keinys 1999: 98).

³⁷⁴ Vediny *gōdžiai* remiasi pamatinio būdvardžio *godùs*, *-ì* forma su įvykusia šaknies priebalsių kaita, pvz., *godžíám*.

³⁷⁵ Prieveiksmai su priesaga **-(i)ai** nedaromi iš būdvardžių, turinčių priesagą *-inis*, *-ė*, ir iš santykinių būdvardžių, turinčių vienaskaitos vyriškosios giminės vardininko galūnę *-is*, o daugiskaitos naudinininko *-(i)ams* (KB gausu įrašų apie tokius bendrinei kalbai neteiktinus prieveiksnius).

žodžių – tiek pirminių, tiek ir darinių. Priesagos variantą *-ai* dažniausiai turi vediniai, padaryti iš galūnės *-as* būdvardžių, neveikiamųjų ir reikiamybės dalyvių, o *-iai* dažniausiai turirieveiksmiai, padaryti iš galūnės *-ias*, *-is*, *-us* turinčių būdvardžių ir veikiamosios rūšies dalyvių (žr. 13 lentelę).

Nemažairieveiksmių turi priesagą *-yn*. „Vartojami kartu su veiksmažodžio *eiti* formomis, šierieveiksmiai savo reikšmės dinamiškumu, galima sakyti, prilygsta veiksmažodžiams su priesaga *-ėti*“ (DLKG 2005: 430). Visi priesagos *-yn* vediniai pavadina stiprėjančią, didėjančią veiksmo ypatybę. Šie vediniai dažniau remiasi laipsniuojamais dviskiemeniais kokybiniais būdvardžiais, pvz.: *aišk-yn* (: *aiškus*, *-i*) (plg. *aiškėti*), *ger-yn* (: *gėras*, *-à*), *minkšt-yn* (: *minkštas*, *-à*), *puik-yn* (: *puikūs*, *-i*), *šalt-yn* (: *šaltas*, *-à*). Esama vedinių ir iš kitų kalbos dalių –rieveiksmių, veiksmažodžių (dalyvių), vienas kitas iš daiktavardžių, pvz.: *art-yn* (: *arti*), *daug-yn* (: *daug*), *tol-yn* (: *tolì*); *išdyk-yn* (: *išdýkęs*, *-usi*), *pasiut-yn* (: *pasiūtęs*, *-usi*); *vasar-yn* ‘labiau į vasarą’ (: *vāsa-ra*), *niek-yn* ‘prastyn, menkyn’ (: *niėkas* ‘menkas, prastas daiktas; nesvarbus dalykas; menkniekis’).

Didelė dalisrieveiksmių, turinčių darią priesagą *-(i)om(is)*, darybiškai sietina su veiksmažodžiais. Lietuvių kalboje dažnai vartojami keli šios priesagos vedinių variantai (žr. 8 skyrių), pvz.: *apčiūop-omis* / *apčiūop-om* / *apčiūop-ōm* (: *apčiūopti*), *apgraib-omis* / *apgraib-ōm* (: *apgraibo* / *apgraibė*, *apgraibyti*), *nemač-iomis* / *nemač-iōm* (: *nemāto* / *nemātė*, *nematyti*)³⁷⁶, *sėd-omis* / *sėd-ōm* (: *sėda* / *sėdo*, *sėsti*). „Be to, pasitaiko vedinių su praplėsta priesaga *-čiom(is)* (Keinys 1999: 100), pvz.: *bėg-čiomis* / *bėg-čiōm* (: *bėgti*).

Kai kurierieveiksmiai su *-(i)om(is)* padaryti iš būdvardžių, daiktavardžių, keletas – išrieveiksmių ar skaitvardžių, pvz.: *atbul-omis* / *atbul-ōm* (: *atbulas*, *-à*), *atstupst-omis* / *atstupst-ōm* (: *atātupstas*, *-a*), *bas-omis* / *bas-ōm* (: *bāsas*, *-à*), *rait-omis* / *rait-ōm* (: *raītas*, *-à*), *tekin-omis* / *tekin-ōm* (: *tēkinas*, *-à*); *juok-omis* / *juok-ōm* (: *juōkas*); *greit-omis* / *greit-ōm* (: *greītai*); *ketur-omis* / *ketur-iōm* (: *keturì*, *-ios*).

³⁷⁶ Prieveiksmio variantai *nemačiomis* ir *nemačiōm* turi pakitusį pamatinio žodžio šaknies priebalsį (5.2).

13 lentelė. Prievėiksmių su priesaga -ai / -iai darybos pamatas

Priesagos variantas	Pamatiniai žodžiai	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-ai	galūnės -as, -a būdvardžiai	<i>abėcėlišk-ai</i> (: <i>abėcėliškas, -a</i>), <i>abipusiųsk-ai</i> (: <i>abipusiųškas, -a</i>), <i>balt-ai</i> (: <i>báltas, -à</i>), <i>beprāsmišk-ai</i> (: <i>beprāsmiškas, -a</i>), <i>daugerióp-ai</i> (: <i>daugeriópas, -a</i>), <i>dažnók-ai</i> (: <i>dažnókas, -a</i>), <i>dvāsišk-ai</i> (: <i>dvāsiškas, -a</i>), <i>kapitālišk-ai</i> (: <i>kapitāliškas, -a</i>), <i>laimìng-ai</i> (: <i>laimìngas, -a</i>), <i>nauj-ai</i> (: <i>naūjas, -à</i>), <i>organizúot-ai</i> (: <i>organizúotas, -a</i>), <i>prideram-ai</i> (: <i>prideramas, -à</i>) ³⁷⁷ , <i>proceñtišk-ai</i> (: <i>proceñtiškas, -a</i>), <i>šaltakraūjišk-ai</i> (: <i>šaltakraūjiškas, -a</i>), <i>tradīcišk-ai</i> (: <i>tradīciškas, -a</i>), <i>vienarėkšmišk-ai</i> (: <i>vienarėkšmiškas, -a</i>), <i>viėtišk-ai</i> (: <i>viėtiškas, -a</i>)
	neveikiamosios rūšies, reikiamybės dalyviai	<i>įtìkinam-ai</i> (: <i>įtìkinamas, -a</i>), <i>mātom-ai</i> (: <i>mātomas, -a</i>), <i>suprañtam-ai</i> (: <i>suprañtamas, -a</i>), <i>svaigìnam-ai</i> (: <i>svaigìnamas, -a</i>), <i>nelaukt-ai</i> (: <i>neláuktas, -à</i>), <i>atmestín-ai</i> (: <i>atmèstinas, -à</i>), <i>užtektín-ai</i> (: <i>užtèktinas, -à</i>)
-iai	galūnių -ias, -ia; -is, -ė; -us, -i būdvardžiai	<i>bergždž-iai</i> (: <i>beřgždžias, -ià</i>), <i>kurč-iai</i> (: <i>kuřčias, -ià</i>), <i>apýpig-iai</i> (: <i>apýpigis, -ė</i>), <i>apýlyg-iai</i> (: <i>apýlygis, -ė</i>), <i>póvėl-iai</i> (: <i>póvėlis, -ė</i>), <i>pùsdyk-iai</i> (: <i>pùsdykis, -ė</i>), <i>asociatyv-iai</i> (: <i>asociatyvùs, -i</i>), <i>absoliuč-iai</i> (: <i>absoliučíám, absoliutùs, -i</i>) ³⁷⁸ , <i>áišk-iai</i> (: <i>áiškus, -i</i>), <i>graž-iai</i> (: <i>gražùs, -i</i>)
	veikiamosios rūšies dalyviai	<i>pasìtikinč-iai</i> (: <i>pasìtikinčio, pasìtikintis, -i</i>) ³⁷⁹ , <i>padūkus-iai</i> (: <i>padūkusio, padūkęs, -usi</i>), <i>výkus-iai</i> (: <i>výkusio, výkęs, -usi</i>)

377 Su dalyvių formomis sutampantys *organizúotas, -a* ir *prideramas, -à* DLKŽ pateikti kaip būdvardžiai (BLKŽ yra būdvardžio *organizúotas, -a* leksikografinis straipsnis, o *prideramas, -à* įtrauktas į antraštinę).

378 Vedinys *absoliučiai* remiasi pamatinio žodžio forma su įvykusia šaknies priebalsių kaita.

379 Vediniai *aiškinčiai, pasitikintys* turi dalyvio priesagų *-ant-, -int-* variantus *-anč-, -inč-*, t. y. jie remiasi ne dalyvių vardininku, o kitu linksmu.

Vienas kitas bendrinės kalbosrieveiksmis padarytas su priesagomis *-(i)ais*, *-(i)a*, *-čia*, pvz.: *príěšok-iais* (: *príšókti*)³⁸⁰, *šnibžd-à* (: *šnibžda*, *šnibždėti*), *išžarg-a* (: *išžėgti*)³⁸¹, *vog-čią* (: *vōgti*). Įvairias priesagas arba tos pačios priesagos variantus turintys tokios pat reikšmėsrieveiksmiai yra darybiniai sinonimai arba variantai (žr. 8 skyrių), pvz.: *nejuč-ia* – *nejuč-iomìs* / *nejuč-iōm*, *paslapč-ia* – *paslapč-iomìs* / *paslapč-iōm*, *risč-ia* – *risč-iomìs* / *risč-iōm*³⁸², *bėg-čią* – *bėg-čiomìs* / *bėg-čiōm*, *vog-čią* – *vog-čiomìs* / *vog-čiōm*.

Su priesagomis *-(i)aip*, *-(i)ur*, *-ada* (rečiau su variantais *-ados*, *-ad*) padaroma įvardiniųrieveiksmių, pvz.: *an-aĩp* (: *anàs*, *-à*), *k-aĩp* (: *kàs*), *kit-aĩp* (: *kìtas*, *-à*), *sav-aĩp* (: *savēs*), *š-iaĩp* (: *šìs*, *-ì*), *šit-aip* (: *šìtas*, *-à*); *bet k-adà* (: *bet kàs*), *kažk-adà* (: *kažkàs*), *niek-adà* / *niek-adōs* / *niėk-ad* (: *niėkas*); *kit-uĩ* (: *kìtas*, *-à*), *niėk-ur* (: *niėkas*), *vis-uĩ* (: *vìsas*, *-à*), būdvardžiu *svėčias*, *-ia* ('sve-timas') remiasirieveiksmis *svet-uĩ*³⁸³. „Su priesaga *-iese* padarytas pluoštelis skaitvardiniųrieveiksmių“ (Keinys 1999: 101), pvz.: *dv-íese* (: *dvì*, *dù*), *ketur-íese* (: *keturì*, *-ios*), *penk-íese* (: *penkì*, *-ios*),rieveiksmis *tr-isè* (: *trỹs*) turi priesagos *-iese* variantą *-ise*. Prie skaitvardiniųrieveiksmių šliejasi ir keletas darinių iš kitų kalbos dalių (įvardžių,rieveiksmių), pvz.: *kel-íese* (: *kelì*, *-ios*), *netol-íese* (: *netolì*).

13.2. Priešdėlių vediniai

Tikrų priešdėlių vedinių tarprieveiksmių yra vos keletas, pvz.: *už-poryt* (: *porýt*), *už-vakar* (: *vākar*), *po-rýt* (: *rýt*), *pró-risčia* (: *risčią*) (LKE: 432). Apierieveiksmių su priešdėliais *ne-*, *nebe-* darybą išrieveiksmių, turinčių priesagą *-(i)ai*, rašoma S. Keinio (1999, 101–102) knygoje: priešdėlis *ne-* suteikia priešingą reikšmę, negu turi pamatinis žodis, o priešdėlio *nebe-* vediniai dar rodo, kad ypatinga yra pakitusi, pvz.: *ne-jaunaĩ* (: *jaunaĩ*), *ne-jausmĩngai* (: *jausmĩngai*), *ne-mātomai* (: *mātomai*), *ne-suñkiai* (: *suñkiai*), *ne-tiesmu-*

³⁸⁰ Vediny turi priešdėlio *pri-* variantą *prie-* (3.4).

³⁸¹ Vedinyje *išžarga* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1). Atkreiptinas dėmesys, kad *-(i)a* čia yra priesaga, ne galūnė (rieveiksmiai galūnių – kintamosios žodžio dalies – apskritai neturi). Apierieveiksmius su *-(i)a* daugiau žr. Keinys 1999: 100.

³⁸² Visų vedinių kamienuose įvykusi priebalsių *t* : *č* kaita (5.2).

³⁸³ Vedinyje įvykusi šaknies priebalsių *č* : *t* kaita (5.2).

kaĩ (: *tiesmukaiĩ*), *ne-tiĩkamai* (: *tiĩkamai*); *nebe-tiĩkamai* (: *tiĩkamai*), *nebesupraĩtamai* (: *supraĩtamai*). Bet kone visi priešdėlius *ne-*, *nebe-* turintysrieveiksmiai gali būti laikomi ir priesagos *-(i)ai* vediniais iš šiuos priešdėlius turinčių pamatinių žodžių, t. y. galimos ir kitos darybos opozicijos, pvz.: *nejaun-aĩ* (: *nejáunas*, -à), *nemātom-ai* (: *nemātomas*, -a), *nebesupraĩtam-ai* (: *nebesupraĩtamas*, -a) ir t. t. Taigi iš esmėsrieveiksmius, turinčius priešdėlius *ne-*, *nebe-*, galima laikyti tiek priešdėlio, tiek priesagos vediniais: *ne-drĩsiai* (: *drĩsiai*) arba *nedrĩs-iai* (: *nedrĩsùs*, -ì), *ne-saũgiai* (: *saũgiai*) arba *nesaũg-iai* (: *nesaũgùs*, -ì)³⁸⁴.

13.3. Mišriosios darybosrieveiksmiai

Nemažairieveiksmių padaroma su priešdėliu ir priesaga vienu metu. Dažnai tokie dariniai turi priesagą *-(i)ui*, rečiau – priesagas *-(i)ais*, *-(i)ai*. Iš priešdėlių dažnas *pa-*, bet esama ir kitų priešdėlių (*apy-*, *pra-* ir kt.) turinčių darinių, pvz.: *pa-dien-iuiĩ* (: *dienà*), *pa-kel-iuiĩ* (: *kēlias*), *pa-plauk-iuiĩ* (: *pláu-kas*), *pa-vėj-uĩ* (: *vėjas*), *pa-punkč-iuiĩ* (: *pùntkas*), *pra-meč-iuiĩ* (: *mėtai*), *pranakč-iuiĩ* (: *nākčiai*, *naktis*), *pa-žodž-iuiĩ* (: *žōdžio*, *žōdis*)³⁸⁵; *į-saul-iuiĩ* (: *sáulė*), *pa-kiem-iaĩs* (: *kiēmas*), *pró-rėksm-(i)ais* (: *rēksmas*), *pró-verksm-iaĩs* (: *veĩks-mas*); *apý-daug-iai* (: *daũg*), *pó-daug-iai* (: *daũg*); *pra-maiš-iuiĩ* (: *maišo* / *maišė*, *maišyti*)³⁸⁶.

³⁸⁴ Darybos opozicija lemia ir darybos būdą: *ne-drĩsiai* (: *drĩsiai*) atvejurieveiksmis *nedrĩsiai* priklauso priešdėliniam žodžių darybos būdai (yra priedėlio *ne-* vedinys), o *nedrĩs-iai* (: *nedrĩsùs*, -ì) atveju jau yra priesaginio žodžių darybos būdo rezultatas (priesagos *-(i)ai* vedinys). (Daugiau žr. Urbutis 2009: 110–111; plg. 1.3.)

³⁸⁵ Dariniuose *papunkčiuiĩ*, *pramečiuiĩ* įvykusi šakniesriebalsių *t* : *č* kaita, o dariniai *pažodžiuiĩ* ir *pranakčiuiĩ* remiasi pamatinių žodžių linksniu su įvykusia šakniesriebalsių kaita (plg. 5.2).

³⁸⁶ Daugiau žr. Keinys 1999: 102; LKE: 433; plg. 2.5.

14. VEIKSMAŽODŽIŲ DARYBA

Veiksmažodžiams būdingi du pagrindiniai žodžių darybos būdai: priešdėlinis ir priesaginis (galūninė daryba ir dūryba jiems nebūdinga, žr. 3 lentelę), yra ir mišriosios darybos darinių. „Veiksmažodžių, padarytų morfologinės darybos būdais, yra kelis kartus daugiau negu tų, kurių negalima laikyti dariniais. Ypač aktyvi veiksmažodžių daryba su priešdėliais, gerokai mažiau yra priesagų vedinių ir palyginti reti mišriosios (priešdėlių-priesagų) darybos veiksmažodžiai“ (Keinys 1999: 86)³⁸⁷. 2-ame skyriuje („Žodžių darybos būdai“) minėta, kad kai kur³⁸⁸ skiriamas dar vienas – sangražinis – veiksmažodžių darybos būdas³⁸⁹. Šioje gramatikoje laikomasi pozicijos, kad sangražas yra papildoma (šalutinė) darybos priemonė (daugiau žr. 3.3, 4.1). „Veiksmažodžiai daromi iš visų savarankiškųjų bei emocinių-ekspresinių kalbos dalių, tačiau vedinių iš skaitvardžių, įvardžių,rieveiksmių bei jaustukų tėra visai mažai“ (Keinys 1999: 86). Veiksmažodžių pamatiniais žodžiais eina tiek paprasti (pirminiai) žodžiai, pvz.: *ges-inti* (: *gèsti*), *pa-bėgti* (: *bėgti*), *už-lipti* (: *lìpti*), tiek dariniai, pvz.: *pabėg-ėti* (: *pabėgti*), *plėšik-ąuti* (: *plėšikas, -ė*), *užges-inti* (: *užgèsti*), taigi dariniai yra paprastesnės ir sudėtingos struktūros žodžiai, bet juose, kaip ir kalbant apie bet kokių kalbos dalių darinius, svarbiausia yra darybos opozicija (1.3), dvinarumas – darybos pamatu einantis žodis ir darybos formantas.

Kaip jau minėta, dūryba veiksmažodžiams nebūdinga. LKG (II 1971: 268–269) skyriuje „Vadinamieji sudurtiniai veiksmažodžiai“ pateikiami keliašakniai veiksmažodžiai iš tiesų yra priesagų vediniai, jų pamatiniu žodžiu eina darinys (dūrinys ar vedinys): *dykaduon-iąuti* (: *dykaduōnis, -ė*), *bendradarb-iąuti* (: *bendradarbis, -ė*), *gudragalv-iąuti* (: *gudragalvis, -ė*), *sielvirt-ąuti* (: *sielvartas*), *veidmain-iąuti* (: *veidmaīnis, -ė*) ir kt. Taigi keliašakniai veiksma-

³⁸⁷ Plg. LKE: 593; LKG II 1971: 247–298; Paulauskienė 1994: 263–279; Ružė 2012: 53–62. Apie *tekėti, teka* tipo veiksmažodžių darybos ypatumus žr. Jakulis 2004: 25–43.

³⁸⁸ Paulauskienė 1983: 121–126; DLKG 2005: 385, 406–409; Murmulaitytė 2021: 39–40; Murmulaitytė, Aleksaitė 2021; Aleksaitė 2022: 167–168; plg. Holvoet, Semėnienė 2004: 41–54.

³⁸⁹ Be to, DLKG (2005: 409–410) dėl sangražinio būdo labai plačiai suprantami ir mišriosios darybos veiksmažodžiai – mišriosios darybos rezultatu laikomi ne tik priešdėlinio-priesaginio darybos būdų dariniai, bet ir padaryti su priesaga ir sangražas bei priešdėliu ir sangražas (daugiau žr. 14.3).

žodžiai dažniausiai yra arba kitokios darybos (paprastai sufiksacijos)³⁹⁰, arba netinkamos darybos rezultatas, pvz., *saviizoliuotis*³⁹¹.

14.1. Priesagų vediniai

„Priesaginių veiksmažodžių pamatiniais kamienais gali būti visų savaran-kiškų kalbos dalių kamienai“ (Jakaitienė 1973: 3), tačiau paprastai dariniai klasifikuojami ne pagal pamatinių žodžių kalbos dalis (į daiktavardinius, būdvardinius, skaitvardinius ir pan.), bet stambiau – į vardažodinius ir veiksmažodinius. S. Keinio (1999: 90–91) teigimu, remiantis bendriausiais darybos polinkiais ir darybine reikšme, bendrinėje kalboje galima skirti 11³⁹² priesagų: *-dinti*, *-enti*, *-ėti*, *-(i)auti*, *-inėti*, *-inti*, *-(i)oti*, *-yti*, *-(i)uoti*, *-uriuoti*, *-telėti*. Dalis šių priesagų (be darybos skirtumų) gali būti praplėstos įvairiomis garsų samplaikomis (*-ėti*, *-dėti*, *-lėti*, *-nėti*, *-sėti*; *-(i)oti*, *-čioti*, *-l(i)oti*, *-n(i)oti*, *-snoti*, *-šnoti* ir kt.) ar turėti kokią gretybę, taigi iš viso susidaro apie 80 priesagų variantų (DLKG 2005: 386; plg. Keinys 1999: 91; Jakaitienė 1973: 5). Kartais tos pačios priesagos variantų turi ir iš to paties pamatinio žodžio padaryti tapąčią ar panašią reikšmę turintys vediniai (žr. 8 skyrių), pavyzdžiui, iš veiksmažodžio *leñkti(s)* išvesti veiksmažodžiai *lìnkotelėti* / *lìnkelti* / *lìnkterėti* / *lìnkterti*³⁹³. Vis dėlto, analizuojant konkretų darinį, vienos ar kitos priesagos variantai vadinami priesagomis, t. y. sakoma, kad *lìnkotelėti* yra priesagos *-telėti* vedinys, *lìnkelti* – priesagos *-telti* vedinys, *lìnkterėti* – priesagos *-terėti* vedinys, o *lìnkterti* – priesagos *-terti* vedinys. Bendrinėje kalboje paprastai vartojamas kuris nors (kurie nors) iš darybinių variantų, kiti variantai būna kalbos

390 Dažniausiai tai keliapakopiai dariniai, pvz.: *dykaduon-iąuti* : *dyk-a-duōnis*, *-ė* : *dýkas*, *-à*, *dúo-na* (apie darybos pakopas žr. 1.4).

391 Veiksmažodžio *saviizoliuotis* dēmuo *savi-* dubliuoja sangrąžos dalelytės reikšmę, todėl yra nereikalingas (vartotinas veiksmažodis *izoliuotis*, žr. KB).

392 DLKG (2005: 386) nurodytos 9 priesaginės morfemos (*-auti*, *-enti*, *-inėti*, *-inti*, *-yti*, *-oti*, *-telėti*, *-ėti*, *-uoti*) ir rašoma, kad jos visos gali turėti net po keletą variantų. LKG (II 1971: 247) nurodytos pagrindinės 7 veiksmažodžių priesagos (*-(i)uoti*, *-(i)auti*, *-(i)oti*, *-ėti*, *-yti*, *-inti*, *-enti*) ir taip pat rašoma, kad jos gali turėti įvairių variantų. Apie veiksmažodžių priesagų skaičiaus įvairavimą gramatikose žr. Paulauskienė 1994: 266; Keinys 1999: 90–91; plg. Jakaitienė 1973: 5.

393 Visuose vediniuose įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

periferijoje. Taigi nors LKŽe gausu bendrašaknių vedinių, padarytų su visais tos pačios priesagos variantais (*-telėti*, *-telti*, *-terėti*, *-terti*), bendrinėje kalboje dažniausiai vartojami priesagos *-telėti* vediniai³⁹⁴. Primintina, kad priesaginiiais laikomi tik tie veiksmažodžiai, šalia kurių dabartinėje kalboje egzistuoja ir jų pamatiniai žodžiai, plg. priesagų vedinius *brauk-yti* (: *braukti*), *spáud-yti* (: *spáudė*, *spáusti*), *gý-dyti* (: *gýti*) ir ne darinius *matýti*, *sakýti*³⁹⁵.

Lietuvių kalboje gausu svetimos kilmės veiksmažodžių, turinčių baigmenį *-izuoti* (*aktyvizuoti*, *autorizuoti*). Jie traktuojami nevienodai: žodžių darybos veikaluose (DLKG, LKG II 1971) apie priesagą *-izuoti* nerašoma, kai kur ji laikoma aplietuvintų veiksmažodžių sudėtine priesaga, kurioje lietuviška priesaga *-uoti* papildyta išlaikyta skolintinio daiktavardžio ar būdvardžio priesaga (Drotvinas 2001). E. Jakaitienė (1973: 41) variantą su *-iz-* laiko sudėtingesniu priesagos *-uoti* variantu: *autor-izúoti* (: *áutorius*), *detal-izúoti* (: *detālė*), *ideal-izúoti* (: *idealūs*, *-ì*, *ideālas*), *special-izúoti* (: *specialūs*, *-ì*)³⁹⁶.

I priesaginių veiksmažodžių darybos formantą, kaip ir sudarant kitų kalbos dalių darinius, gali įeiti ir pagalbinių darybos priemonių, galimą šaknies balsių, priebalsių kaita, metatonija³⁹⁷, pvz.: *als-úoti* (: *ilšti*), *gras-inti* (: *grėsti*, *grėsia*), *talp-inti* (: *tilpti*, *tėlpa*), *daig-inti* (: *dýgti*), *gaiv-inti* (: *gývas*, *-à*), *gaiv-aliuoti* (: *gývas*, *-à*), *bad-yti* (: *bēda* / *bēdė*, *bēsti*), *ram-stýti* (: *remti*), *lak-ióti* (: *lėkti*, *lėkia*), *kláidž-ioti* (: *klýdo*, *klýsti*), *lūk-uriuoti* (: *láukti*), *snýg-uriuoti* (: *snígti*), *stúg-auti* (: *staūgti*), *klamp-óti* (: *kliūpti*), *mald-áuti* (: *mėldė*, *mełsti*), *úg-telėti* (: *áugti*) ir kt. Kai kada priesaginių veiksmažodžių darybos formantą sudaro ne tik pagrindinė (darybos būdą lemianti) priesaga, bet ir sangrąža, pvz.: *boks-úotis* (: *bòksas*), *gimin-iúotis* (: *giminė*), *ož-iúotis* (: *ožys*), *még-autis* (: *mėgti*). Kita vertus, kai kada priesaginis veiksmažodis remiasi sangrąžiniu

394 Apie veiksmažodžių darybinius variantus žr. 8 skyrių.

395 *Matýti*, *sakýti* tipo veiksmažodžiai nesudaro darybos opozicijų su jokia žodžiu (1.3), juose prieš bendraties priesagą *-ti* esanti nei darybinės, nei gramatinės reikšmės neturinti *-y-* laikoma tuščiuoju morfu (kvazimorfema, nuline morfema, bereikšme žodžio dalimi), žr. Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 11–12; Keinys 2009: 64–65, 120, 124; plg. 1.1.

396 Kai veiksmažodis su baigmeniu *-izuoti* lietuvių kalboje turi ir skolintą pamatinį žodį, sinchroniškai galima kalbėti apie priesagos *-izuoti* (priesagos *-uoti* varianto) vedinius (Pakerys 2013–2014), pvz.: *aromat-izúoti* (: *aromātas*), *aktual-izúoti* (: *aktualūs*), *normal-izúoti* (: *normalūs*) (apie koreliacinius darinius žr. 7 skyriuje).

397 Žr. Jakaitienė 1973: 6; apie morfonologinius reiškinius daugiau žr. 5 skyriuje.

veiksmažodžiu, bet sangrąžos afiksas į darinį nepereina, yra praleidžiamas, pvz., *juōk-inti* (: *juōktis*) (plg. 3.3, 4.1).

14.1.1. Vardažodžių vediniai (denominatyvai). Kalbant apie veiksmažodžių darybą, išskiriami daug panašumų tarpusavyje turintys vardažodiniai vediniai, jie neskirstomi smulkiau pagal kalbos dalis. Dauguma vedinių remiasi daiktavardžiais ir būdvardžiais, pvz.: *pavasār-ėti* (: *pavāsaris*), *dail-inti* (: *dailūs, -i*). Iš kitų kalbos dalių – skaitvardžių, įvardžių, (būdvardinės kilmės) prieveiksmių – veiksmažodžių sudaroma nepalyginamai mažiau, pvz.: *dvēj-inti* (: *dvejì, -os*), *dāug-inti* (: *daũg*), *art-ėti* (: *artì*), *tōl-inti* (: *tolì*). Vardažodiniai veiksmažodžiai paprastai daromi su priesagomis *-enti, -ėti, -(i)auti, -inėti, -inti, -(i)oti, -yti, -(i)uoti*. Vediniai dažniau remiasi paprastesnės sandaros daiktavardžiais ir kokybiniais būdvardžiais, bet bendrinėje kalboje gausėja ir iš įvairių darinių išvestų veiksmažodžių (Keinys 1999: 95). Su įvairiomis priesagomis padarytų veiksmažodžių darybos pamatu eina įvairios (savos ir svetimos) kilmės bei įvairios morfeminės struktūros pamatiniai žodžiai, pvz.: *ger-ėti* (: *gēras, -à*), *dūm-yti* (: *dūmas*), *vag-óti* (: *vagà*), *įspaud-úoti* (: *įspaudas*), *valstýb-inti* (: *valstýbė*), *paralyž-iúoti* (: *paralyžius*), *protokol-úoti* (: *protokòlas*).

Pagal darybines reikšmes vardažodiniai veiksmažodžiai gali būti skirstomi į keletą darybos kategorijų.

1. Padaromoji reikšmė. Padaromieji, arba sekventyviniai, veiksmažodžiai turi reikšmę „daryti tai ar tokį, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“. Tipiškiausia ir dariausia priesaga yra *-inti*³⁹⁸, daug vedinių padaroma su priesaga *-(i)uoti*, šią reikšmę turi ir kitų priesagų (*-yti, -ėti, -(i)oti, -enti*) vediniai. Veiksmažodžiai daromi iš būdvardžių, daiktavardžių, vienas kitas padaromas ir iš kitų kalbos dalių (skaitvardžių, įvardžių, prieveiksmių) (14 lentelė).

³⁹⁸ Būdvardinių veiksmažodžių, padarytų su priesaga *-inti*, žymimu veiksmu siekiama laipsniškai padidinti (ar sukurti) ypatybę, nusakytą pamatiniu žodžiu, daiktavardiniai veiksmažodžiai dažnai turi reikšmę „laipsniškai daryti tuo, versti tuo, suteikti ypatybių to, kas pasakyta pamatiniu daiktavardžiu“, iš medžiagų pavadinimų padaryti veiksmažodžiai reiškia „iš paviršiaus versti kuo nors, suteikti kieno nors ypatybių“ (daugiau žr. DLKG 2005: 387–388).

14 lentelė. Padaromosios reikšmės vardažodiniai veiksmažodžiai

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-inti, -ina, -ino	<i>aiškinti</i> (: <i>aiškus</i> , -i), <i>beñdrinti</i> (: <i>beñdras</i> , -à), <i>blaivinti</i> (: <i>blaivùs</i> , -i), <i>ilginti</i> (: <i>ilgas</i> , -à), <i>gėrinti</i> (: <i>gėras</i> , -à), <i>meñkinti</i> (: <i>meñkas</i> , -à), <i>plā-tinti</i> (: <i>platiùs</i> , -i), <i>siłpninti</i> (: <i>siłpnas</i> , -à), <i>žėminti</i> (: <i>žėmas</i> , -à)
	<i>kārinti</i> (: <i>kāras</i>), <i>kultūrinti</i> (: <i>kultūrà</i>), <i>puřvinti</i> (: <i>puřvas</i>), <i>sámoninti</i> (: <i>sámonė</i>), <i>skaitmėninti</i> (: <i>skaitmeñs</i> , <i>skaitmuō</i>), <i>stiklinti</i> (: <i>stiklas</i>), <i>visúomeninti</i> (: <i>visúomenė</i>), <i>vitamĩninti</i> (: <i>vitamĩnas</i>)
	<i>añtrinti</i> (: <i>añtras</i> , -à); <i>sāvinti(s)</i> (: <i>sàvo</i> / <i>sāvas</i>); <i>grėtinti</i> (: <i>gretà</i>), <i>añkstinti</i> (: <i>ankstì</i>), <i>ařtinti</i> (: <i>artì</i>) ³⁹⁹
-(i)uoti, -(i)uoja, -(i)avo	<i>barikad-uoti</i> (: <i>barikadà</i>), <i>cenzūr-uoti</i> (: <i>cenzūrà</i>), <i>dokument-uoti</i> (: <i>dokumeñtas</i>), <i>grup-uoti</i> (: <i>grupė</i>), <i>por-uoti</i> (: <i>porà</i>), <i>brūkšn-iuoti</i> (: <i>brūkšnỹs</i>), <i>ritin-iuoti</i> (: <i>ritinỹs</i>) ⁴⁰⁰
-(i)oti, -(i)oja, -(i)ojo	<i>bjaur-óti</i> (: <i>bjaurùs</i> , -i); <i>auk-óti</i> (: <i>aukà</i>), <i>garban-óti</i> (: <i>gárbanà</i>)
-ėti, -ėja, -ėjo	<i>siūl-ėti</i> (: <i>siūlė</i>), <i>dėm-ėti</i> (: <i>dėmė</i>), <i>raukšl-ėti</i> (: <i>raukšlė</i>)
-yti, -ija, -ijo	<i>gėd-yti</i> (: <i>gėda</i>); <i>giėdr-yti</i> (: <i>giėdras</i> , -à)
-enti, -ena, -eno	<i>pur-ėnti</i> (: <i>purùs</i> , -i)

Priesagos *-inti* vediniai iš asmenų pavadinimų dažniausiai turi reikšmę „versti tu, ...“ arba „laikyti, vadinti tu, ...“ (DLKG 2005: 388), pvz.: *begėdinti* (: *begėdis*, -ė), *lietuvinti* (: *lietuvìs*, -ė), *vāginti* (: *vagìs*). Priesagos *-inti* produktyvumą rodo ir tai, kad nemaža šios priesagos veiksmažodžių pasidaroma iš tarptautinių žodžių (Jakaitienė 1973: 20; DLKG 2005: 388), pvz.: *aktývinti* (: *aktyvùs*, -i), *aktuālinti* (: *aktualùs*, -i), *intensývinti* (: *intensyvùs*, -i), *modėrninti* (: *modernùs*, -i), *vulgārinti* (: *vulgarùs*, -i); *biurokrātinti* (: *biurokrātas*, -ė), *sistėminti* (: *sistemà*) ir kt. Kai kurie šios darybos

399 DLKG (2005: 388) prie veiksmažodžių *añkstinti* ir *ařtinti* kaip pamatiniai žodžiai nurodyti prievieksmiai *ankstì* ir *artì*, bet iš esmės pamatiniais žodžiais galėtų eiti ir būdvardžiai *ankstùs*, -i, *artùs*, -i (apie darinius su paraleliniais pamatiniais žodžiais žr. 1.3).

400 DLKŽ, BLKŽ, LKŽe veiksmažodžio *ritiniuoti* nėra, bet tai tipiškos darybos vedinys, turintis reikšmę ‘daryti ritinius’ (žr. KB).

kategorijos veiksmažodžiai turi ir kokią nors specialesnę darybinę reikšmę, pvz., „ieškoti, rinkti, gaudyti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“: *baravyk-áuti* (: *baravỹkas*), *blus-inėti* (: *blusà*)⁴⁰¹, „tepti, padengti tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“: *derv-úoti* (: *dervà*), *pien-úoti* (: *piénas*). Yra ir darybinių sinonimų (žr. 8 skyrių) – panašią (ar tokią pat) reikšmę turinčių skirtingų darybos tipų bendrašaknių vedinių, pvz.: *áuks-inti* – *auks-úoti*, *añgl-inti* – *angl-iúoti*.

2. **Būvio kaitos reikšmė.** Būvio kaitos, arba mutatyviniai, veiksmažodžiai reiškia veiksmą ar vyksmą, kurio metu kas nors laipsniškai keičia būvį arba atsiranda. Šių vedinių darybinė reikšmė – „darytis tam ar tokiam, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“. Šie veiksmažodžiai dažniausiai daromi su priesagomis *-ėti*, *-yti*, *-(i)oti*, *-(i)uoti* iš būdvardžių ir daiktavardžių, produktyviausias – priesagos *-ėti* tipas⁴⁰² (15 lentelė).

15 lentelė. Būvio kaitos reikšmės vardažodiniai veiksmažodžiai

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
<i>-ėti</i> , <i>-ėja</i> , <i>-ėjo</i>	<i>balt-ėti</i> (: <i>báltas</i> , <i>-à</i>), <i>kiet-ėti</i> (: <i>kietas</i> , <i>-à</i>), <i>tams-ėti</i> (: <i>tamsùs</i> , <i>-i</i>) <i>angl-ėti</i> (: <i>anglìs</i>), <i>beždžion-ėti</i> (: <i>beždžiōnė</i>), <i>ruden-ėti</i> (: <i>rudeñs</i> , <i>ruduō</i>), <i>daiktavard-ėti</i> (: <i>daiktāvardis</i>), <i>žvēr-ėti</i> (: <i>žvērìs</i>)
<i>-yti</i> , <i>-ija</i> , <i>-ijo</i>	<i>juod-yti</i> (: <i>júodas</i> , <i>-à</i>); <i>šerkšn-yti</i> (: <i>šeřkšnas</i>)
<i>-(i)oti</i> , <i>-(i)oja</i> , <i>-(i)ojo</i>	<i>dien-óti</i> (: <i>dienà</i>), <i>saman-óti</i> (: <i>sāmana</i>), <i>šarm-óti</i> (: <i>šarmà</i>)
<i>-(i)uoti</i> , <i>-(i)uoja</i> , <i>-(i)avo</i>	<i>gar-úoti</i> (: <i>gāras</i>), <i>krauj-úoti</i> (: <i>kraūjas</i>), <i>pumpur-úoti(s)</i> (: <i>puñpuras</i>); <i>drėgn-úoti</i> (: <i>drėgnas</i> , <i>-à</i>), <i>gelsv-úoti</i> (: <i>geļšvas</i> , <i>-à</i>)

Pagal analogiją su daiktavardiniais *-ėti* vediniais, reiškiančias tam tikrą procesą, padarytas ir naujadaras *amžėti* ‘įgauti daugiau amžiaus; sin. senėti, senti’ (BLKŽ) (: *ámžius*). Iš to paties pamatinio žodžio su skirtingomis prie-

401 Priesagos *-inėti* vedinys *blusinėti* turi ir papildomą mažybinių atspalvį (DLKG 2005: 389).

402 Būdvardiniai priesagos *-ėti* vediniai dažniausiai reiškia laipsnišką ypatybės atsiradimą ar didėjimą, o daiktavardiniai vediniai dažniausiai reiškia „darytis, virsti tuo, kas pasakyta pamatiniu daiktavardžiu“ (DLKG 2005: 390).

sagomis padaroma darybinių sinonimų (žr. 8 skyrių), pavyzdžiui, iš daiktavardžio *korys* su skirtingomis priesagomis padaryti labai panašią reikšmę turintys veiksmažodžiai *kor-ýti* – *koré-ti*.

3. Atitikimo reikšmė. Šios darybos kategorijos veiksmažodžiai reiškia veiklą, darbą, elgesį, atitinkantį pamatiniu žodžiu nusakytą dalyką. Vedinių darybinė reikšmė – „atlikti funkcijas to, dirbti tuo, užsiimti tuo, elgtis taip, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“. Šios darybos kategorijos veiksmažodžiai daromi su priesagomis *-(i)auti*, *-(i)oti*, *-(i)uoti*, *-inti*, *-inėti*, *-enti*, bet darumu išsiskiria priesaga *-(i)auti*. Šios darybos kategorijos veiksmažodžių pamatiniais žodžiais eina daiktavardžiai ir būdvardžiai (16 lentelė).

16 lentelė. Atitikimo reikšmės vardažodiniai veiksmažodžiai

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
<i>-(i)auti</i> , <i>-(i)auja</i> , <i>-(i)avo</i>	<i>advokat-áuti</i> (: <i>advokātas</i> , -ė), <i>apaštal-áuti</i> (: <i>apāštalas</i>), <i>bitinink-áuti</i> (: <i>bītė</i>), <i>gydytoj-áuti</i> (: <i>gýdytojas</i> , -a), <i>valkat-áuti</i> (: <i>válkata</i>), <i>brakonier-iáuti</i> (: <i>brakoniērius</i> , -ė) ⁴⁰³
<i>-(i)oti</i> , <i>-(i)oja</i> , <i>-(i)ojo</i>	<i>akl-ióti</i> ‘ko nors akiai (nežinant ar tamsoje) ieškoti, daryti kaip aklam’ (: <i>āklas</i> , -à), <i>kvail-ióti</i> (: <i>kvaīlas</i> , -à); <i>žvejó-ti</i> (: <i>žvejýs</i> , -ė / <i>žvējas</i>) ⁴⁰⁴
<i>-(i)uoti</i> , <i>-(i)uoja</i> , <i>-(i)avo</i>	<i>žemaič-iúoti</i> (: <i>žemaičio</i> , <i>žemaitis</i> , -ė) ⁴⁰⁵
<i>-inti</i> , <i>-ina</i> , <i>-ino</i>	<i>žlib-inti</i> (: <i>žlibas</i> , -à)
<i>-inėti</i> , <i>-inėja</i> , <i>-inėjo</i>	<i>šnip-inėti</i> (: <i>šnìpas</i> , -ė)
<i>-enti</i> , <i>-ena</i> , <i>-eno</i>	<i>kliš-éti</i> (: <i>klišas</i> , -à)

„Vediniai, kurių pamatiniais žodžiais eina perkeltine reikšme pavartoti daiktavardžiai (daugiausia gyvulių pavadinimai, apibūdinantys žmones) arba

⁴⁰³ Prireikus tokių vedinių galima pasidaryti iš bet kurio asmens pavadinimo, pvz.: *barmenáuti* ‘dirbti barmenu’, *bedarbiáuti* ‘būti bedarbiu’ (ND), bet ne visi šie vediniai bendrinei lietuvių kalbai reikalingi, pavyzdžiui, *taksistauti* (KB).

⁴⁰⁴ Darybos pamatu gali eiti bet kuris iš daiktavardžių (1.3).

⁴⁰⁵ Vediny *žemaičiúoti* remiasi pamatinio daiktavardžio *žemaitis*, -ė kuria nors forma su įvykusia šaknies priebalsių kaita.

kiti menkinamąjį atspalvį turintys asmenų pavadinimai, turi kiek kitokią reikšmę, t. y. „elgtis taip, kaip elgiasi pamatiniu žodžiu pavadintas asmuo ar kitas padaras“, pvz.: *beždžion-iáuti* ‘elgtis kaip beždžionei, maivytis’ (DLKG 2005: 392).

4. **Būsenos reikšmė.** Būsenos reikšmės veiksmažodžiai, arba statyvai, reiškia ko nors buvimą, statiską neapibrėžtos trukmės būseną, susijusią su tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu. Šie vediniai turi darybinę reikšmę „būti tam ar tokiam, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ (DLKG 2005: 393). Jie daromi su įvairiomis priesagomis (17 lentelė), bet daryba nėra produktyvi.

17 lentelė. Būsenos reikšmės vardažodiniai veiksmažodžiai

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-(i)uoti, -(i)uoja, -(i)avo	<i>juod-úoti</i> (: <i>juódas</i> , -à), <i>rud-úoti</i> (: <i>rúdas</i> , -à), <i>karšč-iúoti</i> (: <i>karščio</i> , <i>karštis</i>) ⁴⁰⁶
-(i)oti, -(i)oja, -(i)ojo	<i>svaj-óti</i> (: <i>svajà</i>); <i>giedr-óti</i> (: <i>giėdras</i> , -à)
-ėti, -ėja, -ėjo	<i>gor-ėti</i> ‘būti kartu gerklėje, giežti’ (: <i>gorùs</i> , -ì ‘kartus, gaižus, aitrus’)
-enti, -ena, -eno	<i>gyv-énti</i> (: <i>gývas</i> , -à)
-inėti, -inėja, -inėjo	<i>dyk-inėti</i> (: <i>dýkas</i> , -à)

5. **Dalyvavimo reikšmė.** Šios darybos kategorijos vediniai įvardija tam tikrą veiklos sritį. Tai negausi vardažodinių veiksmažodžių grupė. Veiksmažodžiai daromi iš abstrakčiųjų daiktavardžių. Jų darybinė reikšmė – „dalyvauti tame, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ (DLKG 2005: 393). Lietuvių bendrinėje kalboje tokie vediniai daromi su priesagomis *-(i)auti* ir *-(i)uoti*, pvz.: *atostog-áuti* (: *atóstogos*), *iškyl-áuti* (: *iškyla*), *posėdž-iáuti* (: *pósėdžio*, *pósėdis*)⁴⁰⁷, *sport-úoti* (: *spòrtas*).

⁴⁰⁶ Vedinys *karščiuoti* remiasi pamatinio daiktavardžio *karštis* koku nors linksniu su įvykusia šaknies priebalsių kaita.

⁴⁰⁷ Vedinys *posėdžiauti* remiasi pamatinio daiktavardžio *pósėdis* koku nors linksniu su įvykusia šaknies priebalsių kaita.

6. **Instrumentinė reikšmė.** Šiai darybos kategorijai priklauso nedidelė veiksmažodžių grupė. Veiksmažodžiai daromi tik iš priemonės, darbo įrankius reiškiančių daiktavardžių ir turi darybinę reikšmę „daryti, dirbti su tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ (DLKG 2005: 390). Dabartinėje kalboje šios darybos kategorijos veiksmažodžių vartojama nedaug, pvz.: *mešker-ióti* (: *meškerė*), *blizg-iáuti* (: *blizgė*), *spining-áuti* (: *spiningas*), *žeberkl-áuti* (: *žebérklas*)⁴⁰⁸.

Kai kurie vardažodiniai veiksmažodžiai turi individualias, nuo aptartų 6 darybos kategorijų besiskiriančias reikšmes: *áukl-ėti* (: *áuklė*), *lāb-inti* (: *lābas*, -à), *lāim-inti* (: *lāimė*), *līg-inti* (: *līgà*), *prōt-inti* (: *prōtas*), *šāl-inti* (: *šalīs*), *kūn-yti* (: *kūnas*), *viēn-yti* (: *viēnas*, -à), *bēd-óti* (: *bēdà*), *káin-oti* (: *káina*), *medž-ióti* (: *mēdžio*, *mēdis* / *mēdžias*)⁴⁰⁹, *sālyg-oti* (: *sālyga*), *vākar-oti* (: *vākaras*), *gyv-úoti* (: *gývas*, -à), *asmen-úoti* (: *asmeñs*, *asmuō*), *dain-úoti* (: *dainà*), *bendr-áuti* (: *beñdras*, -à), *reikal-áuti* (: *reĩkalas*), *výr-auti* (: *výras*) (DLKG 2005: 394).

14.1.2. Veiksmažodžių vediniai (deverbatyvai). Veiksmažodžių daryba su priesagomis iš veiksmažodžių⁴¹⁰ yra labai išplėtota ir įvairi. Tam reikalui vartojamos visos veiksmažodžių darybos priesagos (Keinys 1999: 91; LKE: 593). Vieni veiksmažodžiai priesagą (jos įprastas atmainas) turi visose pagrindinėse formose, pvz.: *klýk-auti*, *klýk-auja*, *klýk-avo* (: *klýkti*), *svyr-úoti*, *svyr-úoja*, *svyr-ávo* (: *svýra*, *svĩrti*), *plūd-uriuoti*, *plūd-uriuoja*, *plūd-uriavo* (: *plúdo*, *plústi*). Kiti veiksmažodžiai būtajame kartiniame ir (ar) esamajame

⁴⁰⁸ Dar, pavyzdžiui, šiai grupei priklausytų bendrinei kalbai nebūdingi vediniai *brĩž-ioti* ‘akėti (su brižėmis)’ (LKŽe) (: *brĩžės*), *lāzd-yti* ‘mušti lazda’ (LKŽe) (: *lazdà*).

⁴⁰⁹ Vedinsys *medžióti* remiasi arba daiktavardžio *mēdis* linksnio su įvykusia šaknies priebalsių kaita, arba LKŽe fiksuotu daiktavardžiu *mēdžias*.

⁴¹⁰ Kartais sykiu aptariamais veiksmažodžiais, padaryti iš veiksmažodžių ir iš ištiktukų (pavyzdžiui, S. Keinio (1999) knygoje ištiktukiniai vediniai nuo veiksmažodinių neatskirti) – „jų daryba kartais esti labai sumišusi, kartais sunku nustatyti, ar veiksmažodis padarytas iš ištiktuko, ar iš ištiktukinės kilmės veiksmažodžio“ (Paulauskienė 1994: 270). E. Jakaitienės (1973) knygoje *Veiksmažodžių daryba (priesagų vediniai)*, DLKG (2005: 401) ištiktukiniai veiksmažodžiai pateikiami skyrium nuo veiksmažodinių ir vardažodinių, bet taip pat nurodoma, kad neretai sunku nustatyti, kokios kalbos dalies žodžiu (veiksmažodžiu ar ištiktuku) vedinsys remiasi (žr. 14.1.3).

laikė turi trumpesnę priesagą, pvz.: *gul-dýti, gul̃-do, gul̃-dè* (: *gul̃ti*), *pìl-styti, pìl-sto, pìl-stè* (: *pìlti*), *link-sėti, lĩnk-si, link-sėjo* (: *leĩkti(s)*)⁴¹¹, dar kita dariinių dalis priesagą turi tik bendratyje, pvz., *láuž-yti, láuž-o, láuž-è* (: *lúžti*)⁴¹². DLKG (2005: 394) pateikiama pavyzdžių su 64-iais devynių priesagų (-ėti, -inti, -yti, -oti, -uoti, -auti, -enti, -inėti, -telėti) variantais, bet ne visi jie būdingi bendrinei kalbai. Veiksmažodinių vedinių ir pamatinių žodžių bendroji dalis gali sutapti, bet labai dažnai veiksmažodžiai nuo pamatinių žodžių skiriasi šaknies balsių kaita, metatonija⁴¹³, pvz.: *álp-ėti* (: *áľpti*), *mér-dėti* (: *miřti*), *birb-sėti* (: *biřbti*), *áuš-inti* (: *áušti*), *brauk-yti* (: *braũkti*), *raik-yti* (: *riėkti*), *gul-dýti* (: *gul̃ti*), *bar-styti* (: *beřti*), *lank-styti* (: *leĩkti*), *buv-óti* (: *bũvo, bũti*), *bėg-ióti* (: *bėgti*), *keik-snóti* (: *kėikti*), *gaiš-úoti* (: *gaiřti*), *kab-aliúoti* (: *kāba, kabėti*), *stov-iniúoti* (: *stovėti*), *snūd-uriuoti* (: *snũdo, snũsti / snáudė, snáusti*)⁴¹⁴, *main-ikáuti* (: *mainýti(s)*), *žió-vauti* (: *žióti(s)*), *šal-vėnti* (: *šálti*), *dav-inėti* (: *dāvė, dúoti*), *apgau-dinėti* (: *apgáuti*), *bráng-telėti* (: *braĩgti*) ir kt. „Turėdami veiksmažodinį kamieną ir patys, bendriausiai sakant, įvardydami veiksmą, vyksmą ar būseną, kalbami priesagų vediniai paprastai išlaiko pamatinio veiksmažodžio reikšmę, bet kartu rodo to veiksmo kartinumą, darymą (tarsi buvimą priežastimi), trumpumą ar ką kita“ (Keinys 1999: 92). Pagal darybinę reikšmę veiksmažodiniai veiksmažodžiai dažniausiai skirstomi į 5 darybos kategorijas⁴¹⁵.

1. **Kartininė reikšmė.** Šią reikšmę turintys vediniai vadinami *kartiniais veiksmažodžiais*, arba *iteratyvais*. Jų darybinė reikšmė – „ne kartą atlikti pamatiniu veiksmažodžiu pasakytą veiksmą“ (18 lentelė).

Kai kurie priesagos -auti vediniai, pvz.: *džiūg-auti* (: *džiaūgtis*)⁴¹⁶, *krykšt-auti* (: *krykštė, krykšti*), „žymi kartinumą stipresnį, lyg su didesnėmis

411 Vedinyje *linksėti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

412 Vedinyje *láužyti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

413 Apie morfonologinius reiškinius žr. 5 skyriuje.

414 Tai vedinys su paraleliniais pamatiniais žodžiais (1.3) – sunku tvirtai teigti, kuris iš veiksmažodžių eina darybos pamatu.

415 Ne visuose šaltiniuose nurodomos identiškos darybinės reikšmės (plg. LKE: 593; DLKG 2005: 396; Jakaitienė 1973), be to, neretai vediniai turi ne vieną reikšmės atspalvį, taigi jų skirstymas į kategorijas apskritai yra sąlygiškas.

416 S. Keinio (1999: 93) knygoje prie veiksmažodžio *džiūgauti* 'labai džiaugtis' (BLKŽ) kaip pamatinis žodis nurodytas veiksmažodis *džiūgti*, bet semantiškai *džiūgauti* artimesnis veiksmažodžiui *džiaūgtis*, todėl jis ir laikomas darybos pamatu. Vedinyje įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

18 lentelė. Kartotinės reikšmės veiksmažodiniai veiksmažodžiai

Priesaga	Vediniai ir jų pamatiniai žodžiai
-yti, -o, -ė; -yti, -ija, -ijo (-dyti, -do, -dė; -styti, -sto, -stė...)	<i>karp-ýti</i> (: <i>kiřpti</i>), <i>šáu-dyti</i> (: <i>šáu</i> ti), <i>nár-dyti</i> (: <i>nérti</i>), <i>lank-stýti</i> (: <i>leñkti</i>) ⁴¹⁷
-(i)oti, -oja, -ojo (-čioti, -čioja, -čiojo; -lioti, -lioja, -liojo; -alioiti, -alioja, -aliojo...)	<i>láip-ioti</i> (: <i>lìpti</i>), <i>kait-alióti</i> (: <i>keĩtė, keĩsti</i>) ⁴¹⁸ , <i>smuk-čióti</i> (: <i>smùkti</i>), <i>deg-lióti</i> (: <i>dègti</i>), <i>dė-lióti</i> (: <i>dėti</i>)
-uoti, -uoja, -avo (-uliuoti, -uliuoja, -iavo; -uriuoti, -uriuoja, -uriavo ⁴¹⁹ ...)	<i>svyr-úoti</i> (: <i>svýra, svìrti</i>), <i>snyg-uriúoti</i> (: <i>snìgti</i>) ⁴²⁰ , <i>dirb-uliúoti</i> (: <i>dirbti</i>), <i>sirg-uliúoti</i> (: <i>siřgti</i>) ⁴²¹
-inėti, -inėja, -inėjo (-dinėti, -dinėja, -dinėjo...)	<i>įžeid-inėti</i> (: <i>įžeidė, įžėĩsti</i>), <i>apgau-dinėti</i> (: <i>apgáuti</i>), <i>šlav-inėti</i> (: <i>šlávė, šluoti</i>)
-auti, -auja, -avo	<i>rék-auti</i> (: <i>rėkti</i>)
-inti, -ina, -ino	<i>bìrb-inti</i> (: <i>biřbti</i>)
-ėti, -ėja, -ėjo; -ėti, -i, -ėjo (-sėti, -si, -sėjo...)	<i>gėib-ėti</i> (: <i>geĩbti</i>), <i>dyg-sėti</i> (: <i>díegti</i>) ⁴²²

pastangomis atliekamą veiksmą, tad vadinami įstangos kartotiniais veiksmažodžiais“ (Keinys 1999: 93). Kartotinę reikšmę (neretai su mažumo, kartais ir su menkumo atspalviu) turi dauguma priesagos *-inėti* (*-dinėti, -alinėti*) vedinių. Jie visada žymi neapibrėžtos trukmės veiksmą, t. y. visada turi eigos veiksmo reikšmę, negali būti vartojami tęstiniam kartiniam veiksmui reikšti, pvz.: *apdirb-inėti* (darybinė reikšmė „ne kartą apdirbti“, plg. *‘džn. mžb.*

⁴¹⁷ Vediniuose *karpýti, nárdyti* ir *lankstýti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁴¹⁸ Vediniuose *láipioti, kaitalióti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁴¹⁹ Esama vedinių ir su priesagos *-uriuoti* variantu *-urti*, pvz.: *knýb-uriuoti* ir *knýb-urti* (: *knìbti*), bet apskritai veiksmažodžiai su *-urti* bendrinėje kalboje reti.

⁴²⁰ Vedinyje *snyguriúoti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁴²¹ Šie veiksmažodžiai greta kartojimo(si) reikšmės dažnai turi ir mažiškos reikšmės atspalvį (plg. šio skyrelio 4. *Mažiškos reikšmės*).

⁴²² Vedinyje *dygsėti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

apdirbti'), *atleid-inėti* („dažnai, ne kartą atleisti“), *atidav-inėti* („ne kartą, dažnai atiduoti“), *įžeid-inėti* („ne kartą įžeisti“), *gnaib-inėti* („po truputį gnai-byti“), *šlav-inėti* („dažnai po truputį šluoti“), *apei-dinėti* („dažnai apeiti“), *atei-dinėti* („ne kartą ateiti“), *išei-dinėti* („ne kartą išeiti“), *perei-dinėti* („ne kartą pereiti“) ir pan.⁴²³

2. Priežasties reikšmė. Šie vediniai vadinami *priežastiniais veiksmažodžiais*, arba *kauzatyvais*. Jų darybinė reikšmė – „daryti, kad vyktų pamatiniu veiksmažodžiu pasakytas veiksmas ar vyksmas“. Veiksmažodžiai daromi su priesagomis *-inti, -ina, -ino* (*-dinti, -dina, -dino*) ir *-yti, -o, -ė* (*-dyti, -do, -dė*), pvz.: *aug-inti* (: *augti*), *būd-inti* (: *būdo, būsti*), *lės-inti* (: *lėsti*), *sprog-dinti* (: *spręgti*), *žėl-dinti* (: *žėlti*); *mók-yti* (: *móka, mokėti*), *smuk-dyti* (: *smūkti*). Kai kurie priesagų vediniai nuo pamatinių žodžių skiriasi šaknies balsiu (5.1): *gad-inti* (: *gėdo, gėsti*), *mait-inti* (: *mìto, mìsti*), *skand-inti* (: *skeñdo, skęsti*), *višk-dyti* (: *veřkti*), *ug-dyti* (: *augti*) ir kt. Su priesaga *-dinti* sudaryti veiksmažodžiai „reiškia, jog veikėjas pasirūpina, kad pamatinio veiksmažodžio veiksmas būtų kitų atliktas“ (Keinys 1999: 94), pvz.: *kál-dinti* (: *kálti*), *siú-dinti* (: *siúti*), *statý-dinti* (: *statýti*). Tokie priežastiniai veiksmažodžiai kartu yra parūpinamieji.

3. Rezultatinės būsenos reikšmė. Šią reikšmę turintys veiksmažodžiai reiškia rezultatinę veikėjo neapibrėžtos trukmės būseną kaip jo paties atlikto veiksmo (vyksmo) padarinį. Kai kurie veiksmažodžiai reiškia ne rezultatinę, o šiaip ilgai trunkančią būseną (DLKG 2005: 399)⁴²⁴. Jų darybinė reikšmė – „būti būklėje, kuri yra pamatiniu žodžiu nusakyto veiksmo rezultatas“, pvz.: *av-ėti* (: *ávė, aūti*), *lind-ėti* (: *liñdo, lįsti*), *vilk-ėti* (: *vilktis*), *dilb-sóti* ‘stovėti ir žiūrėti padelbus akis’ (: *deľbti*), *rym-óti* (: *reñtis*)⁴²⁵.

4. Mažybinė reikšmė. Šie vediniai vadinami *mažybinės reikšmės veiksmažodžiais*, arba *deminutyvais*. Jų darybinė reikšmė – „pamažu, po truputį, silpnai, neintensyviai daryti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“. Tai pagrįs-

⁴²³ Apie priesagų *-inėti, -dinėti* vedinių, pavyzdžiui, *pereidinėti, pralaiminėti, užsitarinėti*, nenor-minę vartoseną žr. KB, dar žr. KP 1: 46–47.

⁴²⁴ Rezultatinė veiksmažodžių reikšmė išskiriama ne visur, pavyzdžiui, S. Keinys (1999: 93) prie kartotinės reikšmės veiksmažodžių mini ir veiksmažodinius vedinius, žyminčius tam tikrą laiko tarpą trunkantį būvį, pvz.: *dryb-sóti* (: *dribti*), *šyp-sóti* (: *šiēptis*). LKE (593) veiksmažodžiai, turintys darybinę reikšmę „trukti, tęstis pamatiniu veiksmažodžiu pasakytam veiksmui, ilgai būti apimtam to veiksmo ar jo sukeltos būsenos“, vadinami *duratyvais*.

⁴²⁵ Veiksmažodžiuose *dilbsóti, rymóti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

dinė priesagos *-enti* vedinių reikšmė, bet jie gali turėti ir papildomų reikšmių (iteratyvinę, kauzatyvinę, duratyvinę, žr. Jakaitienė 1973: 51), pvz.: *bir-éti* (: *býra, byréti*), *varv-éti* (: *vařva, varvéti*), *žib-éti* (: *žiba, žibéti*), *murm-éti* (: *mūrma, murméti*), *šal-véti* (: *šalti*), *čeps-éti* (: *čěpsi, čěpséti*). Neretai dar ir kitų darybos kategorijų įvairių priesagų vediniai (paprastai kartotinės, aki-mirkos reikšmės veiksmažodžiai) žymi veiksmo menkumą, silpnumą (t. y. turi papildomą deminutyvinę reikšmę), pvz.: *les-ióti, les-nóti* ‘po truputį lesti’ (: *lěsti*), *dirb-inéti* ‘dažnai po truputį dirbti, veikti, atlikti kokį darbą’ (BLKŽ) (: *dīrbti*), *gēr-ióti* ‘po truputį gerti, gurkšnoti’ (: *gérti*), *snýg-uriuoti* ‘pamažu snigti’ (: *snìgti*), *palūk-éti* ‘kiek palaukti’ (: *paláukti*)⁴²⁶.

5. **Akimirkos reikšmė.** Šie veiksmažodiniai vediniai vadinami *akimir-kos veiksmažodžiais*, arba *momentyvais*. Jų darybinė reikšmė – „staiga, aki-mirksniu atlikti pamatinio veiksmažodžio pasakytą veiksmą“. Visi šią reikšmę turintys veiksmažodžiai daromi su priesaga *-telėti* arba su jos variantais, pvz.: *bráng-telėti* (: *brángti*), *dvělk-telėti* (: *dveľkti*), *drěks-telėti* (: *dréksti*), *krěs-telėti* (: *krěsti*), *pūs-telėti* (: *pūsti*), *mó-stelėti* (: *móti*). Kai kada dariniuose įvyksta šaknies balsių kaita (5.1), pvz.: *úg-telėti* (: *augti*)⁴²⁷, *šúk-telėti* (: *šaũkti*), *vìrk-telėti* (: *veřkti*), *žvìlg-telėti* (: *žveľgti*) ir kt. Kai kurių priesagos *-telėti* vedinių „akimirkos reikšmė yra išblankusi, jie teturi mažybinę reikšmę, pvz.: *brángtelėti* „kiek pabrangti“, *lùktelėti* „kiek palaukti“, *plìktelėti* „kiek praplikti“, *rùstelėti* „kiek parusti“ (DLKG 2005: 401). „Beje, šios priesagos veiksmažodžiai neretai sudaro poras su ištiktukais, kai kurių sinchroniškai nėra su kuo kitu ir darybos atžvilgiu sieti, pvz.: <...> *dīrstelėti* (: *dīrst*), *džìngtelėti* (: *džìng, džìngt*), *klàktelėti* (: *klàk, klàkt*, bet plg. ir *klàkti*), *šmùrkštelėti* (: *šmùrkš, šmùrkšt*)“ (Keinys 1999: 94) (daugiau žr. 14.1.3).

14.1.3. Ištiktukų vediniai. Dabartinėje lietuvių kalboje apie 15 proc. visų priesaginių veiksmažodžių sudaro vediniai, padaryti iš įvairių ištiktukų (Jakaitienė 1973: 58; DLKG 2005: 401). Veiksmažodžių daryba iš ištiktukų labai susijusi su veiksmažodine daryba ir, kaip minėta 14.1.2 pradžioje, kar-tais sunku nustatyti, kas yra pamatinis vedinio žodis – veiksmažodis ar ištiktukas, nes pamatiniais tokių veiksmažodžių žodžiais „dažniausiai eina veiksmažodinės kilmės ištiktukai (iš onomatopėjinių ištiktukų padarytų veiksma-

⁴²⁶ Vediniuose *gėrióti, snýguriuoti* ir *palúkėti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁴²⁷ DLKŽ, BLKŽ antraštyne yra ir variantas be šaknies balsių kaitos – *augtelėti*.

žodžių yra maždaug tris kartus mažiau), todėl dauguma ištiktukinių vedinių savo formalia struktūra ir reikšmėmis yra labai panašūs į tų pačių priesagų veiksmožodinius vedinius“ (Jakaitienė 1973: 58)⁴²⁸. Iš ištiktukų veiksmožodžiai dažniausiai daromi su priesagomis *-(i)oti*, *-ėti*, *-telėti*, *-(i)uoti* (arba su jų variantais), vienas kitas veiksmožodis yra padarytas su kitokia priesaga (*-enti*, *-inėti* ir kt.). Visi ištiktukiniai veiksmožodžiai turi tokias pat reikšmes, kaip ir veiksmožodiniai vediniai. Nepaisant, su kokia priesaga padaryti, pirmiausia jie nusako pasikartojantį veiksmą, susijusį su garsu ar judesiu, išreikštu ištiktuku. Kai kurie priesagų vediniai turi ir papildomų semantiinių požymių – nusako dar ir veiksmo mažumą, menkumą, staigumą, momentiskumą, pvz.: *kādar-oti* (: *kadarái*), *dīlg-čioti* (: *dīlgt*), *žióp-čioti* (: *žiópt*), *baks-nóti* (: *bàkst*), *vīks-nóti* (: *vīkst*); *blyks-ėti* (: *blykst*), *kepš-ėti* (: *kèpst*), *pokš-ėti* (: *pókšt*), *liuok-sėti* (: *liúokt*), *strak-sėti* (: *stràkt*); *krúp-telėti* (: *krúpt*), *pūrp-telėti* (: *pūrpt*), *makal-úoti* (: *makalái*); *kic-énti* (: *kìc kìc*), *tip-énti* (: *tìp tìp*); *trep-inėti* (: *trèpt*).

14.2. Priešdėlių vediniai

14.2.1. Priešdėlinių veiksmožodžių darybos ypatumai. Su priešdėliais veiksmožodžiai daromi tik **iš veiksmožodžių**. Šiuo darybos būdu „padaroma daugiausia veiksmožodžių. Tai lemia ne tiek darybos tipų ar pačių afiksų gausumas, kiek jų darumas – mat iš kiekvieno nepriešdėlinio veiksmožodžio neretai net ne su vienu priešdėliu galima padaryti naujų veiksmožodžių. Be to, su iš dalelyčių kilusiais priešdėliais (*ne-*, *nebe-*, *tebe-* ir kt.) veiksmožodžių daroma ir iš kitokius (dažniausiai iš prielinksnių kilusius) priešdėlius turinčių veiksmožodžių“ (Keinys 1999: 86). Įvairių priešdėlių turinčių veiksmožodžių yra nepalyginamai daugiau negu priešdėlių neturinčių. Bet svarbu suprasti, kad **ne kiekvienas priešdėlį turintis veiksmožodis yra priešdėlio vedinys** – veiksmožodis gali būti padarytas iš priešdėlį turinčio

⁴²⁸ Pavyzdžiui, nelengva nustatyti, kas eina šių veiksmožodžių darybos pamatu: *mirk-sėti* (*mérk-ti* ar *mìrkt*), *cyp-telėti* (*cýpti* ar *cýpt*), *klūp-telėti* (*klūpti* ar *klūpt*), *līnk-telėti* (*līnkti* ar *līnkt*), *spūs-telėti* (*spáusti* ar *spūst*), *trīnk-telėti* (*treñkti* ar *trīnkt*), *žnyb-telėti* (*žnybti* ar *žnybt*) ir kt. (plg. 14.2.3 akimirkos reikšmės veiksmožodžius). Tokius (reikšme ir forma susijusius tiek su ištiktukais, tiek su veiksmožodžiais) veiksmožodžius galima laikyti vediniais, turinčiais paralelinius pamatinius žodžius (apie juos daugiau žr. 1.3).

pamatinio žodžio, pvz.: iškyl-áuti (: iškyla), pamoksl-áuti (: pamókslas), prieš-pieč-iáuti (: priešpiečiai), uždarb-iáuti (: uždarbis), sąmon-ėti (: sąmonė), at-leid-inėti (: atléido, atléisti) ir pan. „Dabartinėje bendrinėje kalboje vartojama 17 veiksmažodžių priešdėlių. Beveik visi jie yra kilę iš prielinksnių arba dalelyčių“ (Keinys 1999: 87; plg. Paulauskienė 1994: 272). 12 priešdėlių yra prielinksninės kilmės: *ap(i)-*, *at(i)-*, *į-*, *iš-*, *nu-*, *pa-*, *par-*, *per-*, *pra-*, *pri-*, *su-*, *už-*, 5 – dalelytinės kilmės: *be-*, *ne-*, *nebe-*, *te-*, *tebe-*⁴²⁹. Priešdėlinių veiksmažodžių darybos pamatu eina **visas veiksmažodis** – darybos proceso metu jo raiška nepakinta, priešdėlis nepakeičia jo morfologinės klasės, tik modifikuoja (apriboja, susiaurina, sukonkretina) pamatinio veiksmažodžio reikšmę, plg. priešdėlinį veiksmažodį *iš-nėšti* ‘paėmus su savimi išgabenti’ ir jo pamatinį žodį *nėšti* ‘paėmus su savimi gabenti’, *pa-rašyti* ‘raštu išdėstyti’ ir *rašyti* ‘vaizduoti popieriuje ar kur kitur grafinius ženklus (raides, skaitmenis, gaidas)’, *pér-pasakoti* ‘iš naujo papasakoti’ ir *pāsakoti* ‘apsakyti kokį įvykį, atsitikimą’, *su-medžioti* ‘medžiojant nušauti’ ir *medžioti* ‘verstis medžiokle; būti medžioklėje’. Iš to paties pamatinio veiksmažodžio (tos pačios arba skirtingų reikšmių) galima padaryti įvairių priešdėlių vedinių: „Apie pamatinį veiksmažodį tarsi palydovai telkiasi vis koku skirtingu atžvilgiu tą patį veiksmažymintys priešdėlių vediniai. Ne vienas nepriešdėlinis veiksmažodis šalia savęs gali turėti su visais priešdėliais ar bent jų dauguma išvestų vedinių“ (Keinys 1999: 88) (žr. 19 lentelę).

19 lentelė. Veiksmažodžiai, padaryti su priešdėliais

Pamatinis žodis	Priešdėlių vediniai ir jų reikšmės, pažymos
<i>forminti</i> ‘tvarkyti pagal nustatytus formalumus, daryti galiojantį’ (BLKŽ)	<i>api-forminti</i> ‘suteikti tam tikrą formą, apipavidalinti’
	<i>į-forminti</i> ‘sutvarkyti pagal nustatytus formalumus, padaryti galiojantį’
<i>líeti</i> ‘daryti iš lydyto metalo ar ko kito’	<i>iš-líeti</i> ‘liejant pagaminti’
	<i>nu-líeti</i> ‘padaryti iš tirpyto metalo, vaško ar pan.’

429 DLKG (2005: 402) nurodoma 12 priešdėlių – dalelytinės kilmės priešdėliai neminimi.

Pamatinis žodis	Priešdėlių vediniai ir jų reikšmės, pažymos
<i>lituoti</i> ‘jungti metalines dalis lydmetaliu’	<i>su-lituoti</i> ‘sujungti lydmetaliu’
	<i>už-lituoti</i> ‘lituojant užtaisyti’
<i>mokėti</i> ‘duoti pinigų atsilyginant už gaunamą daiktą, atliktą darbą ir pan.’	<i>ap-mokėti</i> ‘atlyginti, atsiteisti už ką’
	<i>į-mokėti</i> ‘sumokėti pinigų dalį’
	<i>pér-mokėti</i> ‘per daug užmokėti’
	<i>su-mokėti</i> ‘duoti pinigų už gaunamą daiktą, atliktą darbą ir pan.’
	<i>už-mokėti</i> ‘sumokėti, atlyginti’
<i>mèsti</i> ⁴³⁰	<i>ap-mèsti</i> ‘metant apdėti, apkloti’, ‘apvynioti siūlus ant mestuvų’, ‘suplanuoti, suprojektuoti’
	<i>at-mèsti</i> ‘metant priartinti ar pašalinti’, ‘atlošti’, ‘nepriimti; nesutikti įvykdyti’, ‘duoti grąžos’
	<i>į-mèsti</i> ‘numesti į vidų’, prk. ‘uždaryti (į kalėjimą)’, šnek. ‘išgerti, įkaušti’
	<i>iš-mèsti</i> ‘metant paduoti ar pašalinti, išsviesti’, ‘pašalinti ką nereikalingą, netinkamą’, ‘iškrauti, ištuštinti’, ‘išvaryti, pašalinti’, ‘išnešti (į kraštą)’, ‘išlenkti, išriesti’, ‘be reikalo išleisti’, šnek. ‘išgerti’
	<i>nu-mèsti</i> ‘metant nudėti kur, nusviesti, nublokšti’, prk. ‘nuversti, pašalinti’, ‘nukišti, prapuldyti’, ‘visiems nukristi’, ‘sumažinti’
	<i>pa-mèsti</i> ‘numesti po apačia’, ‘metant padėti’, ‘metant paduoti, padėti naudotis’, ‘pragaišinti’, prk. ‘prarasti, netekti’, ‘liautis, atprasti, atsisakyti’, ‘pasitraukti, palikti’, ‘nutraukti’
	<i>par-mèsti</i> ‘pargriauti, parblokšti’
	<i>pra-mèsti</i> ‘metant nepataikyti’, ‘išmesti ne tą kortą (lošiant)’, tarm. ‘užkulti, pagardinti valgį (pienu, sviestu, taukais)’

430 Veiksmažodis *mèsti* DLKŽ turi 12 reikšmių, BLKŽ – 23 reikšmes.

Pamatinis žodis	Priešdėlių vediniai ir jų reikšmės, pažymos
	<i>pri-mèsti</i> ‘daug pridėti metant’, ‘duoti dovanai, iš malonės’, prk. ‘prievarta priskirti, įbrukti’, tarm. ‘privirinti plieno gabalą’
	<i>su-mèsti</i> ‘visus įmesti, susviesti’, ‘metant sudėti, sukrauti’, ‘sudėti po dalį’, ‘suveržti (pavalkus)’, ‘išarti dvi pirmąsias suverčiamas vagas’, šnek. ‘suskaičiuoti, susumuoti’, šnek. ‘suvokti, suprasti’, ‘sudėti, užlenkti klostę’
	<i>už-mèsti</i> ‘numesti ant viršaus’, ‘metant užnerti, užkabinti’, ‘numesti už ko nors’, ‘įleisti, nugramzdinti į vandenį’, ‘paduoti (pašaro)’, ‘įdėti į vidų’, ‘nukišti’, prk. ‘palikti, nebetęsti’, ‘įdėti riebalų, užspirginti’, šnek. ‘išgerti svaigalų’, šnek. ‘suduoti, užpliekti’, tarm. ‘privirinti, pridurti’
<i>planúoti</i> ‘daryti, sudarinėti planą (planus)’	<i>pér-planuoti</i> ‘iš naujo suplanuoti’
	<i>su-planúoti</i> ‘sudaryti planą’
	<i>už-planúoti</i> ‘numatyti plane’
<i>registrúoti</i> ‘rašyti į sąrašą; tikrinti pagal sąrašą’, ‘daryti užrašus apie stebimus reiškinius, dalykus’	<i>į-registrúoti</i> ‘įtraukti, įrašyti į sąrašą’ (DLKŽ), ‘įtraukti į oficialią įskaitą ar apskaitą, suteikiančią tam tikrą statusą’ (KKP)
	<i>pér-registruoti</i> ‘iš naujo registruoti’
	<i>su-registrúoti</i> ‘visus įrašyti į sąrašą; patikrinti pagal sąrašą’
	<i>už-registrúoti</i> ‘įtraukti į sąrašą, įrašyti (tvarkant įskaitą, atliekant mokslinius stebėjimus ir pan.)’ (DLKŽ), ‘įrašyti į tam tikrą sąrašą ar duomenų sąkaupą’ (KKP)

Pamatinis žodis	Priešdėlių vediniai ir jų reikšmės, pažymos
<i>slāptinti</i> ‘daryti slapta’ (LKŽe)	<i>į-slāptinti</i> knyg. ‘padaryti slapta, paversti slaptu’ (DLKŽ), ‘padaryti slapta, laikyti esant slaptą’ (KKP) <i>iš-slāptinti</i> ‘padaryti nebeslapta’ (KKP) ⁴³¹
<i>spāusdinti</i> ‘dauginti tekstą surenkamais spaudmenimis’	<i>iš-spāusdinti</i> ‘parengti ar išleisti spausdinant’ <i>pér-spāusdinti</i> ‘iš naujo išspausdinti’ ⁴³²
<i>žymėti</i> ‘būti žymei’, ‘daryti žymę, ženklinti’	<i>į-žymėti</i> ‘padaryti žymę, paženklinti’ <i>nu-žymėti</i> ‘padaryti žymes, paženklinti’, ‘nurodyti, nustatyti’ <i>pa-žymėti</i> ‘padaryti žymę, paženklinti’, ‘patvirtinti, paliudyti’, ‘minėti kaip reikšmingą, svarbų’ <i>su-žymėti</i> ‘visus pažymėti’ <i>už-žymėti</i> ‘padaryti žymę, paženklinti’ ⁴³³
<i>žvejóti</i> ‘žuvis gaudyti, žuvauti, žūklauti’	<i>pa-žvejóti</i> ‘kiek žvejoti’ <i>pri-žvejóti</i> ‘prigaudyti žuvų, prižuvauti’ <i>su-žvejóti</i> ‘žvejojant sugauti’, prk. ‘sueškoti, surasti’

Kai kurie skirtingus priešdėlius turintys veiksmažodžiai yra panašios reikšmės žodžiai – darybiniai sinonimai (žr. 8 skyrių), pvz.: *į-žymėti* ‘padaryti žymę, paženklinti’ – *pa-žymėti* ‘padaryti žymę, paženklinti’, *į-mèsti* ‘išger-ti, įkaušti’ – *iš-mèsti* ‘išgerti’, bet dažniausiai bendrašaknių vedinių, turinčių skirtingus priešdėlius, reikšmės skiriasi⁴³⁴.

⁴³¹ Veiksmažodis *išslāptinti* įtrauktas į BLKŽ antraštiną, bet straipsnio kol kas nėra.

⁴³² Veiksmažodžio *atspausdinti* DLKŽ nėra, į BLKŽ jis įtrauktas, bet kol kas neaprašytas; apie *išspausdinti*, *atspausdinti* skirtybes žr. KB.

⁴³³ Dabartinėje kalboje paplitusio veiksmažodžio *atžymėti* DLKŽ ir BLKŽ antraštyne kol kas nėra, LKŽe jis pateiktas (apie šį veiksmažodį dar žr. KB).

⁴³⁴ Bendrašakniai vediniai gali skirtis ir reikšmės atspalviais, stiliaus, vartosenos ypatumais, plg. 19 lentelėje pateiktų pamatinių veiksmažodžių ir vedinių reikšmės, žymas ir pan.

Tik atskirais atvejais priešdėlis iš esmės pakeičia pamatinio žodžio leksinę reikšmę. Tada vediniais nusakoma nauja sąvoka ir jos ryšį su pamatinio veiksmažodžio reiškia sąvoka įžiūrėti sunku, pvz.: *apgąuti, aptèkti, atródyti, atstóti* <...>“ (DLKG 2005: 402). O „[k]ai kurių priešdėlinių veiksmažodžių pamatiniai žodžiai labai retai bevartojami, vienas kitas baigia išnykti ar gal nė nebeatpažįstamas, pvz.: *išsigąsti, parūpti, subrūzti*. Laikyti juos priešdėlių vediniais, be kita ko, leidžia tai, kad dažniausiai esama tokių veiksmažodžių, išvestų ne su vienu priešdėliu (su minėtais pavyzdžiais galima gretinti *nusi-gąsti, persigąsti; surūpti, užrūpti; įbrūzti*)“ (Keinys 1999: 87). Veiksmažodžių *išsigąsti* ‘įgauti baimės’, *parūpti* ‘imti rūpėti’, *subrūzti* ‘imti bruzdėti, sujusti’ pamatiniais žodžiais laikytini LKŽe pateikti dabartinei kalbai neįprasti veiksmažodžiai *gąsti, -ta, gañdo* ‘staigiai pabūgti, pabijoti’, *rūpti, -sta, -o* ‘rūpėti’, *brūzti, brūzda (bruñzda), brūzdo*⁴³⁵. Veiksmažodžių *parūpti, subrūzti* pamatiniais žodžiais galėtų eiti ir dabartinei kalbai įprastesni veiksmažodžiai *rūpėti, bruzdėti* (1.3).

Kai priešdėliniai veiksmažodžiai daromi iš sangrąžinių pamatinių veiksmažodžių, žodžio gale buvusi sangrąžos dalelytė perkeliama po priešdėlio, pvz.: *at-sibučiúoti*⁴³⁶ (: *bučiúotis*), *at-sikélti* (: *kéltis*), *pa-sipāsakoti* (: *pāsakotis*), *pa-sikēsinti* (: *kēsintis*), *su-sipèšti* (: *pèštis*). Minėtina, kad vieni priešdėliniai veiksmažodžiai turi grynąjį darybos formantą (tik priešdėlį), pvz.: *pri-rýti* (: *rýti*), *į-sùkti* (: *sùkti*), *at-nèšti* (: *nèšti*), *su-kùrti* (: *kùrti*), o kiti turi sudėtinį formantą, sudarytą iš priešdėlio ir sangrąžos afikso, pvz.: *pèrsi-valgyti* (: *válgyti*), *užsi-žiopsóti* (: *žiopsóti*) ir kt., bet abiem atvejais veiksmažodžiai laikomi priešdėlių vediniais, nes darybos būdą lemia pagrindinė darybos priemonė – priešdėlis⁴³⁷.

14.2.2. Priešdėlinių veiksmažodžių reikšmės. Priešdėlinių veiksmažodžių pamatiniais žodžiais dažniausiai eina savaiminio veiksmo veiksma-

⁴³⁵ Veiksmažodžio *brūzti* reikšmė LKŽe nenurodyta, priešdėlinių veiksmažodžių reikšmės pateiktos: *įbrūzti* ‘įsitraukti į skubų darbą’, *pabrūzti* ‘paskubėti, parodyti miklumo’, *subrūzti* ‘sujusti, imti skubiai ką daryti’.

⁴³⁶ Vedinio sangrąžos afiksas paryškintas.

⁴³⁷ Apie grynuosius ir sudėtinius darybos formantus daugiau žr. 4.1; plg. 2 skyrių; dar žr. Barauskaitė 1985: 29–30. Apie kitokį požiūrį į sangrąžą žr. Paulauskienė 1983: 124–125.

žodžiai, reiškiantys veiksmo intensyvėjimą tam tikro rezultato kryptimi. Kai kurie su priešdėliais padaryti veiksmažodžiai žymi tik pamatinį žodžiu nusakyto veiksmo ribą ir nesuteikia kokių nors papildomų reikšmių. Riba gali būti ir pati veiksmo pradžia, pvz., *už-dainuoti* (: *dainuoti*), bet priešdėlių vediniai gali rodyti ir veiksmo pabaigą, pasiektą rezultatą, pvz.: *ap-àkti* (: *àkti*), *at-bùkti* (: *bùkti*), *į-výkti* (: *výkti*), *iš-áugti* (: *áugti*), *pra-švísti* (: *švísti*), *nu-skęsti* (: *skęsti*), *už-mìgti* (: *mìgti*) (daugiau žr. DLKG 2005: 402–403; Keinys 1999: 88–90).

1. **Krypties reikšmė.** Šios kategorijos vediniai daromi su visais 12 priešdėlių. Jie pamatiniams žodžiams suteikia įvairių veiksmo krypties reikšmių (aplinkui, į vidų ar iš vidaus, tolyn, žemyn ir t. t.), be to, su tokiais pat priešdėliu padaryti vediniai gali turėti skirtingų krypties reikšmių (20 lentelė).

20 lentelė. Krypties reikšmės priešdėliniai veiksmažodžiai

Priešdėlis	Reikšmė	Vediny, reikšmė (-ės), pamatinis žodis
iš-	kryptis iš vidaus	<i>iš-mèsti</i> ‘metant paduoti ar pašalinti, išsviesti’ (: <i>mèsti</i>)
	kryptis į visas puses	<i>iš-mėtyti</i> ‘išlaidyti, išsvaidyti’, ‘ne vietoje išdėlioti, išblaškyti’ (: <i>mėtyti</i>)
su-	kryptis ten ir atgal	<i>su-jodinėti</i> ‘nujoti ir parjoti’ (: <i>jodinėti</i>)
	kryptis į vieną vietą	<i>su-važiuoti</i> ‘daugeliui atvažiuoti į vieną vietą’ (: <i>važiuoti</i>)

Taigi priešdėliai gali padėti išreikšti priartėjimą, pvz.: *at-sliñkti* (: *sliñkti*), *par-nèsti* (: *nèsti*), *už-bégti* (: *bégti*), nutolimą, pvz.: *iš-eĩti* (: *eĩti*), *nu-zviĩbti* (: *zviĩbti*), *pa-bégti* (: *bégti*), veiksmo nukrypimą į vidų, pvz.: *į-dėti* (: *dėti*), *pri-kráuti* (: *kráuti*), iš vidaus, pvz., *iš-bégti* (: *bégti*), aplinkui, pvz., *api-bégti* (: *bégti*), pro šalį, pvz., *pra-skríeti* (: *skríeti*), į šalį, pvz., *at-šókti* (: *šókti*), į viršų ar per viršų, pvz.: *už-kėlti* (: *kėlti*), *už-nèsti* (: *nèsti*), *pér-mesti* (: *mèsti*), žemyn ar po apačia, pvz.: *nu-kėlti* (: *kėlti*), *pa-kìšti* (: *kìšti*), artyn, pvz.: *at-nèsti* (: *nèsti*), *pri-eĩti* (: *eĩti*), už ko, pvz., *už-lĩsti* (: *lĩsti*) ir kt. (Keinys 1999: 89; DLKG 2005: 403–404)⁴³⁸.

438 Krypties reikšmę turi ir DLKŽ nefiksuotas, bet į BLKŽ antraštiną įtrauktas veiksmažodis *išbalsuoti* (apie jį žr. KB).

2. **Laiko reikšmė.** Nemažai priešdėlinių veiksmažodžių reiškia tęstinį (tam tikrą laiką trunkantį) veiksmą ar būseną (tokie vediniai vadinami *trukmės*, arba *duratyviniais*), kai kurie rodo laiko apribojimą (tam tikrą laiką trukusi būseną nebesitęsiančią), turi kitokių (papildomų) reikšmės požymių (rodo gebėjimą, galėjimą atlikti pamatiniu žodžiu pasakytą veiksmą ir pan.), pvz.: *at-kentėti* (: *kentėti*), *iš-dirbti* (: *dirbti*), *iš-láukti* (: *láukti*), *iš-tylėti* (: *tylėti*), *pra-būti* (: *būti*), *pra-stovėti* (: *stovėti*). Kai kurie veiksmažodžiai žymi trumpai trunkantį veiksmą (šie vediniai vadinami *akimirkos*, arba *momentiniais*), pvz.: *nu-būsti* (: *būsti*), *pra-būsti* (: *būsti*), *pa-šókti* (: *šókti*), *su-klíkti* (: *klíkti* 'staiga surikti, spigti, šukti' (LKŽe)), *už-žiēbti* (: *žiēbti*).

3. **Veiksmo pradžios reikšmė.** „Veiksmo pradžios reikšmę turintys priešdėliniai veiksmažodžiai reiškia veiksmą, kuris prasideda ir toliau tęsiasi. Tačiau šie žodžiai rodo tik patį veiksmo pradžios momentą“ (DLKG 2005: 405). Dauguma tokią reikšmę turinčių veiksmažodžių daromi su priešdėliais *ap(i)-*, *pa-*, *pra-*, *su-*, *už-*, pvz.: *ap-siřgti* (: *siřgti*), *pa-mílti* (: *mylėti*⁴³⁹), *pra-žýsti* (: *žýsti* 'imti žydėti, leisti žiedus'), *pra-regėti* (: *regėti*), *su-šlamėti* (: *šlamėti*), *už-gróti* (: *gróti*).

4. **Mažybinė reikšmė.** Šią reikšmę turintys priešdėliniai veiksmažodžiai reiškia veiksmo silpnumą, menką intensyvumą, paviršutiniškumą. Jie daromi su priešdėliais *ap(i)-*, *nu-*, *pa-*, *per-*, *pra-*, *pri-*, pvz.: *ap-raminti* (: *raminti*), *ap-mókyti* (: *mókyti*), *ap-gýdyti* (: *gýdyti*), *pér-kąsti* 'kiek užvalgyti, užkąsti' (: *kąsti*), *pra-vérti* (: *vérti*), *pri-témti* (: *témti*)⁴⁴⁰.

5. **Intensyvumo reikšmė.** Kai kurie su įvairiais priešdėliais padaryti veiksmažodžiai turi didelio intensyvumo, stiprumo, gausumo reikšmę. Daugelis vedinių, be intensyvumo, turi kokių nors papildomų atspalvių, pavyzdžiui, rodo pamatiniu žodžiu žymimo veiksmo perteklių, viršijimą ir pan. Kai kurie veiksmažodžiai turi grynąją formantą, pvz.: *nu-dėvėti* (: *dėvėti*), *pra-áugti* (: *áugti*), *pér-nokti* (: *nókti*), *pri-melúoti* (: *melúoti*), *pri-mèsti* (: *mèsti*)⁴⁴¹, *su-miřkti* (: *miřkti*), *už-sémti* (: *sémti*). Kai kurie remiasi sangrą-

439 Iš esmės pamatiniu žodžiu galėtų eiti ir LKŽe pateiktas veiksmažodis *mílti* 'imti mylėti'.

440 Tokią reikšmę turi ir į DLKŽ, BLKŽ neįtrauktas, bet LKŽe fiksuotas priešdėlio *ap-* vedinys *apžvejóti* 'kiek panaudoti žvejybai, apgaudyti' (LKŽe) (apie jį žr. KB).

441 Veiksmažodis *primèsti* pirmiausia turi reikšmę 'daug pridėti metant' (DLKŽ pateikta ir daugiau šio veiksmažodžio reikšmių: 'duoti dovanai, iš malonės', prk. 'prievara priskirti, įbrukti', tarm. 'privirinti plieno gabalą'), bet jis neturi reikšmės 'pamanyti, sugalvoti, pagalvoti' (apie bendrinei kalbai neteiktinus priešdėlinius veiksmažodžius žr. KB).

žiniais pamatiniais žodžiais (ir vedinys sangrąžos afiksą išlaiko), pvz., *at-si-džiaūgti* (: *džiaūgtis*), bet dažniau sangrąža yra sudėtinio formanto dalis⁴⁴², pvz.: *atsi-válgyti* (: *válgyti*), *nusi-gérti* (: *gérti*).

6. Kai kurie veiksmažodžių vediniai turi dar kitokių reikšmių, pavyzdžiui, su priešdėliais *at(i)-* ir *per-* daromi veiksmažodžiai, turintys kartojimo reikšmę (pamatinio veiksmažodžiu pasakytas veiksmas atliekamas iš naujo, pakartotinai): *at-kùrti* (: *kùrti*), *at-sodinti* (: *sodinti*); *pér-daryti* (: *daryti*), *pér-dažyti* (: *dažyti*), *pér-rašyti* (: *rašyti*), *pér-pinti* 'iš naujo supinti' (: *pinti*)⁴⁴³. Su priešdėliais sudaromi ir veiksmažodžiai, turintys reikšmę „įstengti, sugebėti atlikti veiksmą, pasakytą pamatinio žodžiu“ (DLKG 2005: 406), pvz.: *iš-kalbėti* (: *kalbėti*), *iš-dainuoti* (: *dainuoti*); *į-žiūrėti* (: *žiūrėti*); *nu-laikyti* (: *laikyti*). Kai kurie priešdėliniai veiksmažodžiai rodo, kad pamatinio žodžiu žymimas veiksmas atliekamas prastai arba jis sukelia neigiamų padarinių, pvz.: *ap-svėrti* (: *svėrti*), *nu-ganyti* (: *ganyti*), *su-nešioti* (: *nešioti*), arba, atvirkščiai, rodo, kad pamatinio veiksmažodžiu pasakytas veiksmas ką nors pagerina, pataiso, pvz.: *iš-avėti* 'avint padaryti tinkamesnį' (: *avėti*), *pra-nešioti* 'nešiojant, dėvint padaryti platesnį, patogesnį' (: *nešioti*). Kai kurie priešdėlio *nu-* vediniai turi šalinimo reikšmę, pvz.: *nu-máuti* 'maunant nutraukti' (: *máuti*), *nu-rėžti* 'aštriu įrankiu atidalyti (nukirpti, nupjauti)' (: *rėžti*), o kai kada priešdėlis iš esmės suteikia priešingą reikšmę, pvz., *pra-ràsti* 'netekti, nustoti' (: *ràsti* 'ieškant, stebint aptikti, pastebėti').

14.2.3. Dalelytinės kilmės priešdėliai yra patys dariausi – dėl darybos reguliarumo jie atskirais straipsniais paprastai nededami ir į žodynus. Priešdėlių *be-* ir *tebe-* vediniai rodo pamatinio veiksmažodžio reiškiamo veiksmo trukimą, tęsimąsi, vykimą dar ir kalbamuoju praeities ar ateities metu, pvz.: *be-nėšti* (: *nėšti*), *be-važiuoti* (: *važiuoti*), *tebe-vėžti* (: *vėžti*), *tebe-važiuoti* (: *važiuoti*). Priešdėliu *ne-* nuneigiamas pamatinio veiksmažodžio žymimas veiksmas, pvz.: *ne-ateiti* (: *ateiti*), *ne-nėšti* (: *nėšti*), *ne-pasimókyti* (: *pasimókyti*), o priešdėlis *nebe-* papildomai rodo, kad anksčiau vykęs veiksmas nebevyksta, nebeatliekamas, yra nutrauktas, pvz.: *nebe-ateiti* (: *ateiti*), *nebe-lýti* (: *lýti*), *nebe-norėti* (: *norėti*). Priešdėlio *te-* vediniai neretai padeda išreikšti vidinį

⁴⁴² Priešdėlis yra pagrindinis – darybos būdą lemiantis – afiksas (2.2, 4.1).

⁴⁴³ Apie nenorminę veiksmažodžio vartoseną žr. KB.

ar išorinį veiksmo, vyksmo ar būsenos ribotumą, pvz.: *te-išdìrbti* (: *išdìrbti*), *te-pasakýti* (: *pasakýti*) (daugiau žr. Keinys 1999: 88).

14.2.4. Svetimos kilmės priešdėliai. Atskirą periferinę posistemį sudaro svetimžodžiai su vadinamaisiais tarptautiniais priešdėliais, pvz.: *de-* / *dez-* (*deformúoti*, *dezorganizúoti*), *dis-* (*diskvalifikúoti*), *in-* / *i(m)-* (*infiltrúoti*, *imi-grúoti*), *re-* (*rekonstrúoti*), *trans-* (*transformúoti*) (LKE: 594). DLKG (2005) apie tokius veiksmažodžius nerašoma, LKG (II 1971: 294) nelietuviškus priešdėlius turintys veiksmažodžiai traktuojami kaip nepriešdėliniai⁴⁴⁴. Kaip priešdėliai *de-*, *dez-*, *dis-*, *re-*, *trans-* nurodyti TŽŽ (daugiau žr. 9.2). Apie tai, kad priešdėliai *de-*, *re-* turi specifinį statusą, rašoma J. Parkerio (2013–2014: 11–12) straipsnyje: „<...> kai matome, kad šalia *desertifikuoti*, *rekultivuoti* vartojami veiksmažodžiai *sertifikuoti*, *kultivuoti*, yra pagrindo segmentuoti *de-*, *re-* ir, atsižvelgiant į panašius atvejus (*de-centralizuoti*, *de-koduoti*, *re-investuoti*, *re-organizuoti* ir pan.), siūlyti darybinę opoziciją, kur *de-* turi reikšmę ‘atlikti priešingą veiksmą’ (plg., pavyzdžiui, *at(i)-*, žr. LKG II 275), o *re-* – ‘veiksmą atlikti iš naujo’ (plg. *at(i)-*, *per-*, žr.: LKG II 274; DLKG 406)“⁴⁴⁵.

14.3. Mišriosios darybos ir sangražiniai veiksmažodžiai

Dažniausiai mišriosios darybos rezultatu laikomi veiksmažodžiai, padaryti su priesaga ir priešdėliu (Jakaitienė 1973: 9; Keinys 1999: 97; Urbutis 2009: 340), pvz., *pa-talk-ėti* ‘kiek patalkininkauti’ (: *talkà*)⁴⁴⁶. Tokio požiūrio

⁴⁴⁴ LKG (II 1971: 294) vienodais (nepriešdėliniais) laikomi tiek tie, greta kurių lietuvių kalboje nėra atitinkamo skolinio veiksmažodžio (*demaskúoti*, *eksponúoti*), tiek ir tie, greta kurių yra atitinkamas nepriešdėlinis veiksmažodis (*dezorganizúoti* (plg. *organizúoti*), *remilitarizúoti* (plg. *militarizúoti*)). Gramatikoje rašoma, kad prie kai kurių skolintų veiksmažodžių pridedami lietuviški priešdėliai, pvz.: *pa-demonstrúoti*, *pa-informúoti*, *su-remontúoti*.

⁴⁴⁵ Kuo – skoliniais ar dariniais – sinchroniškai laikomi tokie priešdėliniai veiksmažodžiai, greta kurių lietuvių kalboje yra ir atitinkamas veiksmažodis (*re-militarizúoti*, *de-militarizúoti* ir *militarizúoti*, *re-organizúoti*, *dez-organizúoti* ir *organizúoti*), priklauso nuo pasirinktos pozicijos, apie tai plačiau rašoma 7 skyriuje.

⁴⁴⁶ Minėta, kad DLKG (2005: 409–410), priklausomai nuo sangražinių veiksmažodžių traktavimo, išplečiamos mišriojo darybos būdo ribos ir tokiais dariniais laikomi (1) veiksmažodžiai,

laikomasi ir šioje gramatikoje. Daugelyje žodžių darybos veikalų mišriosios darybos (priešdėliniais-priesaginiais) laikomi *pačiuožėti*, *pakylėti*, *pamėtėti*, *paūgėti* tipo dariniai. Bet „beveik visus tokius veiksmažodžius galima laikyti ir priesagos *-ėti* vediniais iš atitinkamų priešdėlinių veiksmažodžių“ (Keinys 1999: 97; plg. Jakaitienė 1973: 9; DLKG 2005: 406). Taigi kiekvienas toks priešdėlį ir priesagą turintis veiksmažodis gali sudaryti po dvi darybos opozicijas, priklausomai nuo kurios laikytinas priešdėliniu-priesaginiu vediniu (mišriosios darybos produktu) arba priesagos *-ėti* vediniu⁴⁴⁷, plg.: *pa-kyl-ėti* (: *kėlti*) ir *pakyl-ėti* (: *pakėlti*), *pa-mėt-ėti* (: *mėta* / *mėtė*, *mėsti*) ir *pamėt-ėti* (: *pàmeta* / *pàmetė*, *pamėsti*), *pa-ūg-ėti* (: *augti*) ir *paūg-ėti* (: *paáuhti*)⁴⁴⁸. Lietuvių kalboje yra ir kitokius priešdėlius ir priesagas turinčių vedinių, pvz., priešdėlį *iš-* ir priesagą *-inėti* turintis veiksmažodis *iškaulinėti* (‘išpjaustinėti iš mėsos kaulus’) gali remtis daiktavardžiu *káulas* ir tada būtų mišriosios darybos rezultatas (darybos opozicija *iš-kaul-inėti* : *káulas*), arba gali būti išvedamas iš veiksmažodžio *kaulinėti* (‘iš mėsos išiminėti kaulus’) ir būtų laikomas priešdėlio vediniu (darybos opozicija *iš-kaulinėti* (: *kaulinėti*)). Iš esmės dvejopai galėtų būti traktuojami ir priešdėlius bei priesagas turintys veiksmažodžiai *nužmogėti* (‘netekti žmogiškumo, sužvėrėti’ (LKŽe)) ir *nužmōginti* (‘daryti panašų į žmogų’). Veikiausiai jie su priešdėliu *nu-* padaryti iš veiksmažodžių: *nu-žmogėti* (: *žmogėti* ‘virsti, darytis žmogumi, panėšėti į žmogų’ (LKŽe)), *nu-žmōginti* (: *žmōginti* ‘daryti panašų į žmogų’ (LKŽe)), bet neatmestina, kad ir šie veiksmažodžiai yra mišriosios darybos (prefiksacijos-sufiksacijos) rezultatas, t. y. sudaro tokias darybos opozicijas: *nu-žmog-ėti* (: *žmogùs*), *nu-žmōg-inti* (: *žmōgùs*)⁴⁴⁹. Lietuvių kalboje daugėja priešdėlį

padaryti su priesaga ir priešdėliu (*paūgėti*, *palūkėti*), (2) veiksmažodžiai, padaryti su priesagomis *-uoti*, *-yti* ir sangrąžos afiksų (*kačiūotis*, *vaikūotis*, *veršiūotis*, *váidyti*, *darbūotis*) (tačiau ir DLKG akcentuojama, kad šiuo atveju **pagrindinė** darybos priemonė yra priesaga, o sangrąžos afiksas ją tik papildo), (3) veiksmažodžiai, padaryti su priešdėliu ir sangrąžos afiksų (*nusičiáuđėti*, *prisiválgyti*). Pavyzdžiui, remiantis DLKG traktuote, mišriojo darybos būdo (priešdėlio ir sangrąžos, priesagos ir sangrąžos) dariniais laikomi naujadarai *apsiplanšetinti*, *įsipatoginti*, *festivalintis* ir kt. (žr. Aleksaitė 2022: 168–170).

⁴⁴⁷ Apie tai minėta 1.3, daugiau žr. Urbutis 2009: 110–112.

⁴⁴⁸ Veiksmažodžiuose *pakylėti*, *pamėtėti*, *paūgėti* įvykusi šaknies balsių kaita (5.1).

⁴⁴⁹ Veiksmažodžiai *nužmogėti* ir *nužmōginti* įtraukti į BLKŽ, tačiau LKŽe ir DLKŽ jų nėra; apie tai dar žr. KB.

į- ir priesagą *-inti* turinčių vedinių, pvz.: *įdabartinti, įdrauginti, įliteratūrinti, įpaminklinti, įvaldovinti*, kurie taip pat laikytini mišriojo darybos būdo (prefiksacijos-sufiksacijos) rezultatu (plg. Miliūnaitė 2022: 237–238, 327).

Kaip minėta 2 skyriuje kalbant apie žodžių darybos būdus, daugelyje žodžių darybos veikalų **sangrąžinis darybos būdas** nenurodomas ir sangrąžinės formos laikomos morfologijos, o ne žodžių darybos objektu. Šioje gramatikoje sangrąžinis žodžių darybos būdas taip pat neskiriamas. Manoma, kad lietuvių kalboje yra keturi pagrindiniai žodžių darybos būdai (priešdėlinis, priesaginis, galūninis, dūryba) ir mišrusis darybos būdas, o apie sangrąžos afiksą kalbama kaip apie papildomą darybos priemonę, pavyzdžiui, jis neretai pridedamas sudarant priešdėlinius veiksmažodžius (*atsi-tikti* (: *tikti*)⁴⁵⁰) (apie žodžių darybos būdus, sangrąžos vaidmenį daugiau žr. 2, 3.3, 4.1).

450 Apie tai, kad sangrąža pakeičia individualią veiksmažodžio reikšmę (*iūntis, lūuktis, stebētis*) žr. Paulauskienė 1979: 25–55; plg. Paulauskienė 1983: 124–125. DLKG (2005: 406–407) *sėktis, stebētis* tipo veiksmažodžiai dariniai netaikomi.

ŠALTINIAI

- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. D. Liutkevičienė (vyr. red.). <https://ekalba.lt>
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. VDU Kompiuterinės lingvistikos centras. <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. S. Keinys (vyr. red.). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021, elektroninis variantas, 2021. <https://ekalba.lt>
- KB – *Konsultacijų bankas*. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos el. ištekliai. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos>
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. G. Naktinė (vyr. redaktorė). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2018). www.lkz.lt; <https://ekalba.lt>
- ND – *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas*. R. Miliūnaitė (sud.). <https://ekalba.lt>
- TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2013.

LITERATŪRA

- Akelaitienė G. 1996. *Morfologinės balsių kaitos žodžių daryboje*. Vilnius: VPU leidykla.
- Aleksaitė A. 2018. Ypatybių pavadinimai *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne*. *Bendrinė kalba*, 91, p. 1–27.
- Aleksaitė A. 2022. *Lietuvių kalbos naujažodžių daryba (2011–2019 m. Naujažodžių duomenyno pagrindu)*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ambrasas S. 1993. *Daiktavardžių darybos raida*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Ambrasas S. 2000. *Daiktavardžių darybos raida II*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ambrasas S. 2011. *Būdvardžių darybos raida*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Barauskaitė D. 1985. *Darybinė žodžių analizė*. Šiauliai: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.
- Barauskaitė J., Čepaitienė G., Mikulėnienė D., Pabrėža J., Petkevičienė R. 1995. *Lietuvių kalba I*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DLKG 2005 – Ambrasas V. (red.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 pataisyta laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Drotvinas V. 1995. Tarptautinių žodžių lietuvinimas (2). *Gimtas žodis*, 5, p. 1–3.
- Drotvinas V. 2001. Tarptautinių žodžių aplietuvinimas. *Gimtas žodis*, 1, p. 2–6, 46.
- Gaudinskaitė D. 2023. *Lietuvių kalbos vardažodinių asmenų pavadinimų darybiniai sinonimai ir darybiniai variantai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Gaudinskaitė D., Vaskelienė J. 2004. Vietų pavadinimų darybiniai sinonimai. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2, p. 20–25.
- Holvoet A., Semėnienė L. 2004. Sangrąžinių formų problema. *Gramatinių kategorijų tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 41–54.
- Inčiuraitė-Noreikienė L. 2017. *Dabartinės lietuvių kalbos vardažodžių su (neo)klasikiniais elementais morfeminė sandara ir daryba*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Inčiuraitė-Noreikienė L. 2022. Hibridinių vedinių ir skolinių konkurencija. *Baltistica*, 57(1), p. 149–174.
- Jakaitienė E. 1973. *Veiksmažodžių daryba (priesagų vediniai)*. Vilnius: [LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, Vilniaus V. Kapsuko universiteto leidybinis skyrius].

- Jakaitienė E. 2010. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. 1976. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslo.
- Jakulis E. 2004. *Lietuvių kalbos tekėti, teka tipo veiksmažodžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kazlauskaitė R. 2016. Metatonija priesagos *-ininkas*, *-ė* vediniuose. *Naujausi lietuvių kalbos kirčiavimo polinkiai ir jų santykis su kodifikuotomis normomis*. B. Stundžia (sud.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 43–61.
- Keinys S. 1999. *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Keinys S. 2009. *Bendrinės lietuvių kalbos morfemika. Teorija ir praktika*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Kniūkšta P. 1976. *Priesagos -inis būdvardžiai. Daryba, reikšmės, gramatiniai sinonimai*. Vilnius: Mokslo.
- Kniūkšta P. 1998. *Darybinė ir darybos reikšmė. Kalbos kultūra*, 71, p. 29–30.
- KP 2004 – *Kalbos patarimai 1. Gramatinės formos ir jų vartojimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KTŽ 1990 – Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- LKE 2008 – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKG I 1965 – *Lietuvių kalbos gramatika I*. Vilnius: Mintis.
- LKG II 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika II*. Vilnius: Mintis.
- Macienė J. 2005. *Deminutyvų stilistika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Masevičienė E. 2010. *Darybiniai sinonimai leksinių sinonimų eilėse*. Magistro darbas. Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Mikulėnienė D. 2005. *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Miliūnaitė R. 2009. *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Miliūnaitė R. 2021. Priesagos *-ietis*, *-ė* vediniai dabartinėje lietuvių kalboje: norma ir vartosenos pokyčiai. *Acta Linguistica Lithuanica*, 85, p. 293–318. <http://journals.iki.lt/actalinguisticallithuanica/article/view/2131/2252>
- Miliūnaitė R. 2022. *Įvairuojantys ir nauji lietuvių kalbos reiškiniai XXI a. pradžioje: sistematika ir pokyčių kryptys*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Murmulaitytė D. 1997. Dabartinės lietuvių kalbos žodyno *veiksmažodinių daiktavardžių semantinė ir statistinė analizė (priesagos -imas/-ymas ir galūnės -a vediniai)*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Murmulaitytė D. 2021. *Naujažodžių darybos ir morfemikos tyrimų perspektyvos (Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyno atvejis)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Murmulaitytė D., Aleksaitė A. 2021. *Žodžių darybos vedlys*. [Elektroninis išteklius]. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt>
- Norkevičienė M. 2011. *Vietovardinių asmenų pavadinimų (katoikonimų) žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Pakerys A. 1994. *Akcentologija I*. Kaunas: Šviesa.
- Pakerys A. 2002. *Akcentologija II*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Pakerys J. 2013–2014. Naujųjų skolinių duomenų bazės veiksmažodžių morfologija. *Taikomoji kalbotyra*, 3, p. 1–26.
- Paulauskienė A. 1979. *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos*. Vilnius: Mokslo.
- Paulauskienė A. 1983. *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*. Kaunas: Šviesa.

- Paulauskienė A. 1994. *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Paulauskienė A. 2007. *Lietuvių kalbos morfologijos pagrindai*. Kaunas: Technologija.
- Ružė A. 2008. *Lietuvių kalbos morfologija I*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ružė A. 2012. *Lietuvių kalbos morfologija II*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Sabaliauskas A. 2020. *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Skardžius P. 1996. *Rinktiniai raštai 1. Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Smetona A. 2005. Pagrindinių darybos būdų skyrimo klausimu. *Acta Linguistica Lithuanica* LII, p. 83–89.
- Stundžia B. 2016. Lithuanian. *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe* 5. Müller P. O., Ohnheiser I., Olsen S., Rainer F. (eds.). Berlin, Boston: De Gruyter, p. 3089–3106. <https://doi.org/10.1515/9783110424942-001>
- Stundžia B., Inčiuraitė-Noreikienė L. 2022. Vardažodinių hibridinių priesagų vedinių, pavadinančių asmenis, ir bendrašaknių skolinių konkurencija dabartinėje lietuvių kalboje. *Baltistica*, 57(2), p. 239–261.
- Tamulionienė A. 2012. *Neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai: priešdėlių po-, pa-, priesagos -ok- vediniai „Lietuvių kalbos žodyne“*: Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbutis V. 2009. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vaskelienė J. 2000. *Darybiniai sinonimai*. Šiauliai: K. J. Vasiliausko įm.
- Vaskelienė J. 2008. Daiktavardžio akmuo semantinis ir darybinis laukas. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 6, p. 312–321.
- Vaskelienė J. 2013. Darybinių sinonimų, darybinių variantų ir paronimų panašumai bei skirtumai. *Žmogus ir žodis*, 15(1), p. 206–214.
- Vaskelienė J. 2017. Lietuvių rašytojų naujadarų darybos ir semantikos ypatumai. *Bendrinė kalba*, 90, p. 1–30.
- Vaskelienė J. 2019. Daiktavardžio kaimas darybos lizdas. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 26, p. 152–172.
- Vaskelienė J. 2022. Dėl bendrašaknių lietuvių kalbos daiktavardžių su priesagomis -(i)acija ir -imas. *Respectus Philologicus*, 41(46), p. 94–106.
- Vaskelienė J., Kučinskienė R. 2012. Dabartinės lietuvių kalbos būdvardžių darybiniai sinonimai. *Žmogus ir žodis*, 14(1), p. 153–161.
- Vaskelienė J., Vilčinskienė R. 2018. Kamieną LIETUV- turinčių žodžių darybiniai ryšiai. *Bendrinė kalba*, 91, p. 1–24.
- Vladarskienė R., Zemlevičiūtė P. 2022. *Lietuvių kalbos rašyba. Taisyklės, komentarai, patarimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Župerka K. 2012. *Stilistika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Žvybaitė V. 2009. *Veiksmažodžių darybinių sinonimų vartoseną*. Magistro darbas. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

TERMINŲ RODYKLĖ

- afiksas (žr. darybos afiksas)
- asmenų pavadinimai pagal profesiją 369, 399–400
- bereikšmė žodžio dalis (žr. tuščiasis morfas)
- būdvardžių daryba 331–334, 336, 347, 348, 354, 373, 377, 418, 427–448
- daiktavardžių daryba 331–334, 336, 347, 348, 363, 373–376, 380–426
- dariniai su nenusistovėjusia darybos pakopų tvarka 328
- dariniai su paraleliniais pamatiniais žodžiais 325, 326, 353, 407, 413, 421, 429, 445, 461, 466
- darinys (motyvuotasis žodis) 314–317, 319–327, 330, 332, 336–339, 341, 342, 345, 346, 349, 353, 354, 356–366, 370, 371, 373, 375, 377, 380–382, 387–389, 391–393, 402, 406, 408, 412, 423, 424, 426–428, 437, 444–449, 451, 455–458, 466, 480
- darybinė analizė 318, 319
- darybinė reikšmė (darybos reikšmė) 322, 356–365, 371, 380, 385, 387, 394, 408, 415, 418–420, 427, 431, 433, 434, 442, 443, 460, 462–466, 468, 469
- darybinės reikšmės rūšys 364, 365
- darybiniai sinonimai 317, 333, 359, 371–379, 385, 386, 395, 397, 399, 402, 403, 410, 428, 430, 431, 435, 437, 455, 462, 463, 474
- darybiniai variantai 317, 333, 336, 371–379, 410, 413, 416, 417, 419, 420, 422, 440, 442, 444–446, 453, 455, 458, 459, 467
- darybiškai nemotyvuotas žodis (žr. paprastas žodis)
- darybos afiksas (afiksas) 314, 320, 330, 338, 345, 346, 348, 380, 382, 395
- darybos būdas (žr. žodžių darybos būdas)
- darybos formantas (darybos priemonė) 319–321, 330, 333, 342, 345–348, 353, 359–361, 363, 373, 380, 396, 409, 410, 427, 436, 437, 452, 457, 459, 475, 477, 478
- darybos grandinė 327, 328
- darybos kategorija (darybos klasė) 317, 358–369, 373, 375, 380–408, 427–436, 460–469, 476
- darybos klasė (žr. darybos kategorija)
- darybos lizdas (šeima, žodžių lizdas) 326–329
- darybos motyvacija 315
- darybos opozicija 323–327, 342, 350, 353, 366, 369, 370, 437, 439, 456, 457, 479, 480
- darybos pakopos 326–329, 347, 395, 428, 458
- darybos pamatas (pamatinis kamienas) 317, 319, 321–323, 330, 337–345, 351, 353, 358, 361, 369, 381, 383, 401, 408, 422, 426, 439, 448, 453, 457, 460, 463, 466, 470, 471
- darybos priemonė (žr. darybos formantas)
- darybos reikšmė (žr. darybinė reikšmė)
- darybos tipas 322, 326, 335, 352, 353, 358–364, 367, 371, 373, 375, 380, 385, 387, 389, 394, 398, 399, 405, 410, 413, 414, 416, 418, 419, 440–444, 449, 450
- deminutyvai 337, 347, 359, 381, 394, 395, 427, 428, 468
- derivacija (žr. vedyba)
- derivatas (žr. vedinys)
- dėmuo (plg. sandas) 334, 335, 373, 412, 413, 415, 421, 422, 424, 440–442, 444, 445, 448, 449, 458
- dūrinys (sudurtinis žodis, kompozitas) 318–321, 330, 334–337, 340, 345, 346, 348, 352–354, 357, 360, 372, 373, 375–377, 380, 409, 411–424, 439–446, 448–451
- dūryba (kompozicija, sandūra, sudurtinė daryba) 314, 330, 332, 334–336, 346, 380, 425, 427, 446, 448, 449, 451, 452, 457, 481
- galūnė 318–320, 330, 332–334, 336, 344–348, 350–352, 354, 360, 361, 363, 372, 373, 375, 377, 380–382, 385, 386, 390–393, 396, 397, 399, 400, 402, 404, 407–412, 415, 416, 421, 422, 426–428, 430, 434–439, 445, 449–453, 455
- galūninė daryba (galūnių daryba, paradigm(iz)acija, fleksinė derivacija) 319–321, 330, 331, 334, 344, 348, 351, 352, 354, 355, 375, 377, 380–382, 385, 386, 390–394, 396, 397, 399, 400, 402, 404, 407, 408, 426, 427, 430, 435–438, 449, 451, 452, 481
- galūnių daryba (žr. galūninė daryba)

- grynasis darybos formantas 320, 333, 345–348, 475, 477
- fleksinė derivacija (žr. galūninė daryba)
- indigenus, -i 317, 370
- išvestinis žodis (žr. vedinys)
- įrankių pavadinimai 360, 368, 381, 387, 392–394, 421
- įvardžių daryba 331, 332, 451
- ypatybių pavadinimai (vardažodžių abstraktai) 363, 368, 381, 395–397
- jungiamasis balsis 314, 318, 335, 336, 345, 346, 353–355, 372, 373, 375, 415–422, 439–446, 450
- kompozicija (žr. dūryba)
- kompozitas (žr. dūrinys)
- koreliacinė daryba (žr. koreliacinis darinys)
- koreliacinis darinys 366–370, 376, 459
- kuopiniai pavadinimai 369, 381, 405
- kvazimorfema (žr. tuščiasis morfas)
- metatonija 331, 352, 353, 459, 466
- mišrioji daryba (parasintezė) 330, 332, 333, 336, 346, 348, 380, 425, 427, 446–448, 452, 456, 457, 479–481
- morfeminė analizė 318, 319
- morfemų sankloda 351, 352, 385, 391
- morfologiniai reiškiniai 331, 349–355, 459, 466
- motyvuojantis žodis (žr. pamatinis žodis)
- motyvuotasis žodis (žr. darinys)
- nulinė morfema (žr. tuščiasis morfas)
- pamatinis kamienas (žr. darybos pamatas)
- pamatinis žodis (motyvuojantis žodis) 314, 317, 319–329, 330, 331, 333–338, 340–345, 347, 349–354, 356, 359–365, 367, 369, 372, 373, 375, 378–381, 383–388, 390–392, 394, 397, 399–403, 405–414, 416, 419–423, 428–449, 452–478
- paprastasis žodis (pirminis žodis, darybiškai nemotyvuotas žodis) 315, 321, 326, 327, 416
- paradigm(iz)acija (žr. galūninė daryba)
- parasintezė (žr. mišrioji daryba)
- pavadinimai pagal kilmę bei priklausymą 381, 400–404
- pavadinimai pagal lyties skirtumą 365, 381, 404
- pirminis žodis (žr. paprastasis žodis)
- prefiksacija (žr. priešdėlinė daryba)
- priesaga 318–323, 325, 328, 330, 332, 336, 338–342, 344–348, 350–353, 358–363, 366–369, 371–408, 416, 421–423, 425–439, 444–449, 451–470, 479–481
- priesaginė daryba (priesagų daryba, sufiksacija) 320, 330–332, 345–347, 351, 352, 358–364, 371–385, 387–408, 425–436, 446–449, 451–455, 457–470
- priesagų daryba (žr. priesaginė daryba)
- priešdėlinė daryba (priešdėlių daryba, prefiksacija) 319–321, 325, 328, 330, 331, 333, 336, 345–348, 352, 372, 373, 375, 377–379, 380, 408–412, 427, 436–439, 455–457, 470–479
- priešdėlis 318–321, 325, 328, 330, 333, 336, 340, 342, 343, 345–348, 352, 354, 360, 365, 370, 372, 373, 375, 377, 378, 380, 386, 390–392, 407–412, 423, 430, 434, 436–439, 446, 447, 453–457, 470–480
- priešdėlių daryba (žr. priešdėlinė daryba)
- priešdėlių pakitimai 342–344
- prieveiksmių daryba 319–321, 330–334, 336, 338, 452–456
- sandas (plg. dėmuo) 321, 354, 412, 414–422, 439, 441–446
- sandūra (žr. dūryba)
- sangraža (žr. sangražos afiksas)
- sangražos afiksas (sangraža, sangražos dalelytė) 331, 338, 341, 342, 344, 346, 354, 390, 408, 457–460, 475, 478
- sangražos dalelytė (žr. sangražos afiksas)
- sangražinis žodžių darybos būdas 330, 346, 457, 479–481
- sekiny 412, 424, 446
- skaitvardžių daryba 319–321, 330–332, 334, 449, 450
- skolinys 316, 317, 319, 326, 366, 370, 423, 424, 446, 447, 479
- sudėtinis darybos formantas 320, 333, 342, 345–348, 361, 410, 436, 475, 478
- sudurtinė daryba (žr. dūryba)
- sudurtinis žodis (žr. dūrinys)

sufiksacija (žr. priesaginė daryba)

šaknies balsių kaita 317, 325, 329, 330, 334, 341, 343, 344, 349–351, 353, 354, 361, 364, 365, 372, 378, 384, 386, 389–394, 396, 406–408, 416, 419, 422, 430, 436, 455, 458, 459, 466–469, 480

šaknies priebalsių kaita 316, 317, 324, 331, 333, 335, 338, 351, 354, 372, 375, 376, 390, 397, 399, 400, 405, 407, 416, 417, 422, 430, 434, 436, 452, 453, 455, 456, 459, 463–465

šeima (žr. darybos lizdas)

švenčių bei apeigų pavadinimai 375, 381, 407, 408

tuščiasis morfąs (kvazimorfema, nulinė morfema, bereikšmė žodžio dalis) 319, 459

vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai 328, 364, 368, 369, 375, 381, 397–399, 401, 403

vardažodžių abstraktai (žr. ypatybių pavadinimai)

vedinys (išvestinis žodis, derivatas) 314, 319–325, 330, 333, 334, 336–338, 340–348, 350–354, 356, 358–361, 363–365, 367, 372–378, 380–412, 427–439, 448, 449, 451–481

vedyba (derivacija) 314, 330

veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai 359, 360, 367, 374, 381, 386–390, 393, 395, 434

veiksmažodžių abstraktai (žr. veiksmų pavadinimai)

veiksmažodžių daryba 328, 330–333, 352, 378, 379, 457–481

veiksmo padarinio pavadinimai (žr. veiksmo rezultato pavadinimai)

veiksmo rezultato pavadinimai (veiksmo padarinio pavadinimai) 367, 381, 390–392

veiksmų pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai) 359, 360, 363, 367, 376, 381–386

veldinys 326

vielių pavadinimai 364, 375, 376, 381, 400, 405–407

žodžių daryba 314–316, 318, 319, 330

žodžių darybos būdas (darybos būdas) 317, 330–336, 345, 346, 348, 353, 375, 377, 380, 394, 408–410, 425, 427, 436, 439, 446, 449, 451, 452, 456, 457, 459, 470, 475, 478–481

žodžių lizdas (žr. darybos lizdas)

IV.

SINTAKSÈ

TURINYS

IVADAS / 492

1. SINTAKSINIAI ŽODŽIŲ RYŠIAI / 495

1.1. Žodžių ryšių tipai / 495

- 1.1.1. Struktūriniai žodžių ryšių tipai / 495
- 1.1.2. Morfosintaksinis ir sintaksinis žodžių ryšių lygmenys / 500
- 1.1.3. Žodžių ryšių rodikliai / 502
- 1.1.4. Derinimas, valdymas ir šliejimas / 503
 - 1.1.4.1. Derinimas / 503
 - 1.1.4.1.1. Pilnasis ir nepilnasis derinimas / 504
 - 1.1.4.1.2. Derinamųjų formų parinkimo įvairovė / 505
 - Būdvardiškųjų žodžių formos parinkimas / 505
 - Veiksmažodinio tarinio derinimas / 513
 - Daiktavardinio tarinio derinimas / 515
 - 1.1.4.1.3. Derinimo atpažinimo būdai / 517
 - 1.1.4.2. Valdymas / 517
 - 1.1.4.2.1. Valdymo stiprumas ir valdomoji forma / 518
 - 1.1.4.2.2. Valdymo ryšių semantika / 520
 - 1.1.4.2.3. Linksnių gramatiškumas / 590
 - 1.1.4.2.4. Prielinksnių (polinksnių) semantikos ypatumai / 593
 - 1.1.4.2.5. Aktualizuotos reikšmės ir jų valdomos formos / 596
 - 1.1.4.2.6. Formų valdymas žodžių porose *vienas kito, vienas antro* ir pan. / 599
 - 1.1.4.2.7. Tarptautinių žodžių valdomų formų parinkimo ypatumai / 601
 - 1.1.4.2.8. Veiksmažodžių (būdvardžių) ir veiksmažodinių (būdvardinių) daiktavardžių valdymo sąsajos / 603
 - 1.1.4.3. Šliejimas / 605

2. SAKINYS / 607

2.1. Sakinio ypatybės / 607

2.2. Sakinių skirstymas / 610

- 2.2.1. Sakinių skirstymas pagal komunikacinę tikslą, arba funkciniai sakinių tipai / 610
 - 2.2.1.1. Konstatuojamieji sakiniai / 611
 - 2.2.1.2. Skatinamieji sakiniai / 611
 - 2.2.1.3. Šaukiamieji sakiniai / 613
 - 2.2.1.4. Retoriniai sakiniai / 614
 - 2.2.1.5. Sudėtinio sakinio apibūdinimas pagal komunikacinę tikslą / 615
- 2.2.2. Sakinių skirstymas pagal sandarą / 616
 - 2.2.2.1. Vientisiniai sakiniai / 617
 - 2.2.2.1.1. Dvinariai ir vienanariai sakiniai / 617
 - 2.2.2.1.2. Pilnieji ir nepilnieji sakiniai / 624
 - 2.2.2.1.3. Išplėstiniai ir neišplėstiniai sakiniai / 626

- 2.2.2.2. Sakinio ekvivalentai / 626
- 2.2.2.3. Sudėtiniai sakiniai / 628
 - 2.2.2.3.1. Sudėtiniai prijungiamieji sakiniai / 629
 - Šalutinių sakinių laipsniai / 633
 - Vadinamieji pridurtiniai šalutiniai sakiniai / 635
 - 2.2.2.3.2. Sudėtiniai sujungiamieji sakiniai / 637
 - 2.2.2.3.3. Sudėtiniai bejungtukiai sakiniai / 638
 - 2.2.2.3.4. Sudėtiniai mišrieji sakiniai / 640

3. SAKINIO DALYS / 642

- 3.1. Bendrosios sakinį sudarančių vienetų ypatybės / 642
- 3.2. Sintaksiniai vienetai, neturintys sintaksinio ryšio su sakiniu / 642
 - 3.2.1. Kreipiniai / 642
 - 3.2.2. Įterpiniai ir modaliniai žodžiai / 644
 - 3.2.2.1. Įterpiniai / 644
 - 3.2.2.2. Modaliniai žodžiai / 649
 - 3.2.3. Aiškinamosios sakinio dalys / 651
 - 3.2.3.1. Aiškinamosios sakinio dalys be įvardinių žodžių / 653
 - 3.2.3.2. Aiškinamosios sakinio dalys su įvardiniais žodžiais / 656
- 3.3. Vienarūšės sakinio dalys / 663
- 3.4. Sakinio dalys kaip sakinio struktūros vienetai / 667
 - 3.4.1. Bendrosios sakinio dalių ypatybės, struktūra, atpažinimo būdai / 667
 - 3.4.1.1. Sakinio dalių hierarchija ir tipiški ryšiai / 668
 - 3.4.1.2. Morfologiniai sakinio dalių požymiai / 669
 - 3.4.1.3. Semantika kaip sakinio dalių požymis / 669
 - 3.4.1.4. Sakinio dalių nustatymo procedūros / 670
 - 3.4.1.5. Sakinio dalių struktūra / 672
 - 3.4.2. Sakinio dalių rūšys ir raiškos būdai / 674
 - 3.4.2.1. Veiksnyis ir tarinys / 675
 - 3.4.2.1.1. Veiksnyis / 675
 - 3.4.2.1.2. Tarinys / 678
 - 3.4.2.2. Papildinys / 683
 - 3.4.2.3. Pažyminiai / 685
 - 3.4.2.4. Aplinkybės / 691
 - 3.4.2.5. Lyginamosios konstrukcijos / 697

4. TEKSTO SINTAKSĖ / 699

- 4.1. Teksto sintaksės sritys / 699
- 4.2. Autorinė ir atkuriamoji kalba / 700
 - 4.2.1. Tiesioginė kalba / 700
 - 4.2.2. Netiesioginė kalba / 703
 - 4.2.3. Citatos / 705

4.3. Sintaksinės teksto ypatybės / 711**4.3.1. Bendroji teksto struktūra / 711**

4.3.1.1. Teksto pavadinimas ir santykis su teksto turiniu / 711

4.3.1.2. Teksto kompozicija / 712

4.3.1.3. Pastraipa ir jos struktūra / 713

4.3.2. Aktualioji sakinio skaida / 715**4.3.3. Parceliatai / 718****4.3.4. Kitos teksto vienijimo priemonės / 721****4.4. Sakinio struktūros pakitimai dėl kondensacijos / 725****4.5. Žodžių tvarka ir intonacija sakinyje / 733**

4.5.1. Gramatiškai apibrėžta žodžių tvarka / 733

4.5.2. Sakinio dalių ir dėmenų tvarkos polinkiai ir jos pakitimai / 735

4.5.3. Sakinio intonacija / 740

ŠALTINIAI / 749**LITERATŪRA / 749****TERMINŲ RODYKLĖ / 751**

ĮVADAS

Sintaksė – vienas iš kalbos sistemos lygmenų – ypatinga tuo, kad pagrindinis vienetas yra sakiny. Kaip komunikacijos vienetas, sakiny yra orientuotas ir į kalbos sistemą, ir į vartoseną, tekstą. Dėl to sakinio ypatybės yra daugialypės, įvairiai susijusios su kitais kalbos lygmenimis, kartu jame pasireiškia kalbėtojo norai, ketinimai, priklausantys nuo kalbėjimo situacijos. Net ir skaidant sakinį į struktūrines dalis, nustatinėjant žodžių ryšius ir taip sąlygiškai atsiribojant nuo jo kaip komunikacinio vieneto, dvejoja sakinio prigimtis turi įtakos sintaksinių ryšių, junginių, sakinio dalių požymiams, netgi kelia papildomų sunkumų nustatant, kiek komunikacinės sakinio ypatybės gali ir turi atspindėti mažesnių vienetų ar jų santykių klasifikacijose, apibūdinimuose.

Sintaksė tradiciškai laikoma gramatikos mokslo dalimi. Sintaksinių vienetų pagrindas yra žodžių ryšiai, o jie realizuojami tam tikromis formomis, tad morfologinio lygmens vienetai yra tarsi medžiaga sintaksės vienetų statybai. Žinia, komunikacijoje kalbėtojas vienu kartu suvokia ir morfologines reikšmes – laiką, asmenį, modalumą ar daikto, požymio įvardijimo paskirtį, ir sakomos minties, taigi ir sakinio struktūrą su jo dalių ryšiais, tačiau kalbos sistemoje galima sąlygiškai atsiriboti nuo kalbos vienetų vartojimo situacijos ir analizuoti skirtingų kalbos lygmenų tarpusavio sąsajas.

Didžiosios (gramatinės) žodžių klasės – daiktavardžiai, veiksmažodžiai, būdvardžiai ir pan. – yra akivaizdžiau susijusios su sintaksinių vienetų požymiais: tam tikros kalbos dalys paprastai eina tam tikromis sakinio dalimis, turi skirtingus ryšius su kitais žodžiais, bet ir smulkesnės žodžių grupės – leksinės kalbos sistemos vienetai – gali turėti tipiškus sintaksinius ryšius ir nulemti sintaksinių vienetų ypatybes. Pavyzdžiui, fizinio poveikio veiksmažodžiai *nešti*, *traukti*, *ardyti* ir pan. reikalauja prie savęs galininku išreikštų palydovų, vieni emocinio santykio veiksmažodžiai, tarkim, *gėrėtis*, *didžiulotis*, *stebėtis* reikalauja įnagininko linksnio, kiti, sakykim, *norėti*, *siekti*, *trokšti* yra vartojami su kilmininko linksnį turinčiais daiktavardžiais. Net pavienės, paprastai apibendrintos žodžio reikšmės dalys (semos) gali nulemti junginių reikšmę ir formų parinkimą. Konstrukcijos *kloti staltiesę ant stalo* ryšiai tarp žodžių, iš dalies ir formos pasikeičia veiksmažodžio reikšmėje atsiradus vadinamajai visumos (holistinei) semai – *kloti stalą staltiese*. Visumos sema

gali būti realizuojama ir žodžių darybos būdais, pavyzdžiui, *bėgti apie ežerą* ir *apibėgti ežerą*, *besti adatą į popieriaus lapą* ir *badyti popieriaus lapą adata*. Nuo tokių pasikeitimų priklauso, kokiomis sakinio dalimis laikysime tam tikrus žodžius. Neiginys, prisidėjęs prie galininką valdančių veiksmažodžių kaip priešdėlis, pakeičia valdomąją formą į kilmininką, pavyzdžiui, *aptarnauti klientus* ir *neaptarnauti klientų*.

Taigi realizuodamas mintį sakiniu kalbėtojas gali pasitelkti įvairių lygmenų kalbos vienetų tam tikrai sintaksinei reikšmei ar žodžių ryšiams perteikti ir skirtingais kalbėjimo atvejais tos skirtingų lygmenų kalbos vienetų panaudojimo kombinacijos gali būti skirtingos.

Kalbos sintaksės aprašui svarbu ir tai, kad pagrindinis šio kalbos lygmens vienetas yra sakinys – komunikacinis vienetas, vadinasi, tam tikra teksto dalis. Teksto konstravimo strategija priklauso nuo bendrosios teksto funkcijos, lemiančios funkcinio stiliaus pasirinkimą, nuo individualaus teksto autoriaus stiliaus. Visai tai lemia sakinio sąsają su tekstu įvairovę, atspindinčią sakinio struktūroje, ir priklauso teksto sintaksės sričiai.

Sintaksinėje kalbos sandaroje yra keturios sritys, turinčios savo vienetų ir vieneto aprašo ypatumus. Sintaksiniai ryšiai tarp savarankišką leksinę reikšmę turinčių žodžių sukuria mažiausią sintaksinį vienetą junginį ir sudaro vieną sintaksinės sandaros, kartu ir aprašo sritį. Sakinio struktūros dalys kaip sakiniu perteikiamos minties fragmentai, išreikšti žodžiu, žodžių junginiu ar didesne žodžių grupe, sudaro sakinio dalių sintaksę. Vientisinių sakinių tipai ir jų deriniai sudėtiniam sakinyje apima dar vieną sintaksinės sandaros sritį. Teksto sintaksę sudaro dvi gana skirtingos dalys. Sakiniui nepriklauso, bet savitos struktūros yra tiesioginės ar jai artimos kalbos sintaksinė sandara. Jos aprašas apima artimus teksto fragmentus. Įvairiais sintaksiniais būdais realizuojama sakinių sąsaja platesniame tekste. Tam tikrą teksto struktūrą kuriančios sintaksinės priemonės, įskaitant ir žodžių tvarką bei tekstui aktualią sakinio intonaciją, jų inventorių, taip pat paskirties apibūdinimas įeina į kitą teksto sintaksės dalį.

Sakinio struktūra, jai aktuali intonacija rašytiniame tekste perteikiama skyrybos ženklais. Sintaksės ir skyrybos sąsajos priklauso taikomajai sintaksės mokslo sričiai ir yra papildoma sintaksės aprašo dalis.

Kalbos sintaksės aprašo dalį atitinkamai sudaro keturi pagrindiniai skyriai: 1) žodžių ryšiai ir junginiai, 2) sakiniai, 3) sakinio dalys ir kiti sakinio struktūros vienetai, 4) teksto sintaksė, o sintaksės ir skyrybos sąsajos komentuo-

jamos aptariant konkrečius sintaksinius reiškinius. Žodžių ryšių ir junginių aptarimas į atskirus poskyrius nedalijami, nes taikomiesiems (kalbos norminimo) aprašams aktualesni ryšiai ir juos perteikiančios formos, o junginių apibūdinimą paranku įtraukti kaip tam tikrais ryšiais sukurtą vienetą. Kai kuriuose sintaksės aprašuose prijungiamieji sakiniai aptariami kartu su sakinio dalimis (plg. Labutis 1998 (2002)). Iš tikrųjų šalutiniai prijungiamųjų sakinių dėmenys yra funkciškai artimi sakinio dalims, bet taip aprašant jie atsiskiria nuo kitų sudėtinių sakinių, nors su jais turi daug bendrumo. Kalbos praktikai svarbu atskirti sudėtinį sakinį nuo vientisinio, tad visų sudėtinio sakinio tipų bendras aprašas yra aktualesnis. Teksto sintaksė praktinei gramatikai yra gana svarbi, bet sintaksės aprašuose, akademiniuose vadovėliuose tie skyriai glausti arba jų visai nėra. Baigiamųjų gimnazijos klasių programose daug dėmesio skiriama teksto kūrimui, teksto kūrimo reikalaujama baigiamajame egzamine, kur kas didesnės apimties tekstas yra kuriamas, jei pasirenkama rašyti baigiamąjį vidurinio mokslo darbą. Visur sklandus tekstas tiesiogiai priklauso nuo gebėjimo panaudoti teksto sintaksės priemones.

Aprašant sintaksinius reiškinius galima laikytis dvejopos krypties: galima pagrindu laikyti tam tikras sintaksines reikšmes ir aptarinėti jų realizavimo kalbos vienetais būdus (vadinamoji *onomasiologinė kryptis*, arba kryptis nuo reikšmės prie formos (plg. Labutis 2007)) arba galima aptarinėti sintaksei aktualias formas ir aiškintis jų reikšmes (vadinamoji *semasiologinė kryptis*, arba kryptis nuo formos prie reikšmės (ten pat)). Aprašas nuo reikšmės prie formos leidžia geriau apibendrinti įvairias formas, kai kada ir skirtingų kalbos lygmenų vienetus tam tikrai gramatinei reikšmei perteikti, o laikantis aprašo krypties nuo formos prie reikšmės galima aiškiau parodyti tam tikrų formų reikšmių įvairovę ir patikrinti, kiek vartosenoje jos atitinka kalbos sistemą, atriboti nesisteminį vartosenos atvejus. Vartosenos praktikai, kodifikacijai šiek tiek tinkamesnė yra antroji, tradicinė kryptis. Tačiau tas sintaksės reikšmes, kurios turi labai įvairią raišką, paranku aprašyti vienijant visus raiškos būdus aptariamąja reikšme. Taigi apraše bus taikomi abu būdai paisant praktikai naudingiausio tam tikro sintaksinio reiškinio aptarimo būdo.

Vienas iš svarbių tikslų yra aptarti problemiškus praktikai atvejus, todėl laikomasi daugmaž tradicinio požiūrio į sintaksinius reiškinius, kad geriau išryškėtų periferinių sistemos reiškinių savitumas, ypatybės, santykis su centriniais tam tikros sistemos dalies atvejais. Detalesnė teorinių nuostatų analizė užgožtų svarbiausią tikslą.

1. SINTAKSINIAI ŽODŽIŲ RYŠIAI

1.1. Žodžių ryšių tipai

Sintaksiniai žodžių ryšiai turi tris sluoksnius – semantinį, struktūrinį ir formalųjį. Tiek tradiciniai, tiek naujesnieji sintaksinių santykių ir vienetų aprašai akcentuoja tai vieną, tai kitą sluoksnį ar tam tikrus jų derinius siaurindami ar praplėsdami sintaksinių ryšių sąvokos turinį. Sintaksinį ryšį gali lemti sintaksinės žodžio reikšmės ypatybės – pagrindinio žodžio junglumas (valentingumas) (*skaityti knygą*), gramatiniai vieno iš ryšio žodžių požymiai – nesavarankiškos būdvardiško žodžio giminės, skaičiaus, linksnio gramatinės kategorijos (*spalvingi drabužiai*), semantinis dėmenų santykis – dalies ir visumos ar nuosavybės, veiksmo ir jo atlikimo būdo ar kitų jo parametrų, veiksmo fazės ar modalumo apibūdinimas (*namo stogas, brolio batai, bėga greitai, baigė kalbėti, ketina eiti*). Sintaksiniam ryšiui susidaryti nėra aktualios žodžių leksinių reikšmių (tam tikrų jų grupių) suderinamumo ypatybės (plg. Sližienė 1994: 16). Galima pasakyti *sulaužyti stalą, išpilti vandenį*, bet negalima pasakyti *išpilti stalą* arba *sulaužyti vandenį*, nors sintaksiniai ryšiai įforminami pagal tą patį modelį. Tai žodžių atrankos (selektinė) ypatybė.

1.1.1. Struktūriniai žodžių ryšių tipai

Bendriausius sintaksinių žodžių ryšių tipus lemia struktūriniai siejamų žodžių santykiai.

Tipiškiausias ir įvairiausias yra sintaksiškai nelygiaverčių (subordinuotų) žodžių ryšys, vadinamas **prijungimu**. Šiuo ryšiu susijusių žodžių poroje vienas žodis yra pagrindinis, kitas – priklausomasis. Žodžio struktūrinis statusas svarbus tolesniam santykio apibūdinimui, junginio ypatybėms nusakyti. Kuris iš poros žodžių yra pagrindinis, tipiškais atvejais galima tikrinti keliant klausimą: klausimas kyla iš pagrindinio, o atsakoma priklausomuoju. Svarbi ir kita pagrindinio žodžio struktūrinė ypatybė: į sakinio ar didesnės nei junginys sandaros konstrukciją prijungiamojo ryšio žodžių pora įtraukiama pagrindiniu dėmeniu. Tai akivaizdu, kai semantinė ir struktūrinė priklausomybė sutampa. Pavyzdžiui, junginio *parko medžių* pagrindinis žodis įtraukiamas į konstrukciją *parko medžių neprižiūrėdami*, ši konstrukcija (konkrečiau – junginys *medžių neprižiūrėdami*) pagrindiniu žodžiu įtraukiama į sakinį

Parko medžių neprižiūrėdami, parką padarome nejaukų ir žmonių nemėgstamą. Tokia pagrindinio žodžio paskirtis sakinio sintaksinių ryšių sistemoje ne tokia akivaizdi, kai sintaksiškai pagrindinis žodis semantiškai nėra toks svarbus – junginio turinį perteikia priklausomasis žodis. Pavyzdžiui, junginys *daugelis susirinkusiųjų* sakinio *Daugelis susirinkusiųjų tokiam sprendimui nepritarė* semantikoje suprantamas kaip reiškiantis susirinkusiuosius, bet sakinio pakeitimai *Daugeliui susirinkusiųjų reikėjo papildomų paaiškinimų; Su daugeliu susirinkusiųjų susitarti pavyko* rodo, kad į tarinio pasikeitimus reaguoja, tad ir nuo jo priklauso žodis *daugelis* – parenkamos skirtingos jo formos. Taigi sintaksiškai pagrindinis žodis yra *daugelis*, o semantiškai svarbesnis *susirinkusiųjų*. Panašus santykis yra veiksmažodžio asmenuojamosios formos (ar išvestinės veiksmažodžio formos – dalyvio, pusdalyvio, padalyvio) ir bendraties žodžių porose, pvz.: *ketina eiti, nustojo verkti*, plg.: **Vaikas** *nustojo verkti; Vaikui* *nustojus verkti mama paklausė*.

Prijungiamasis žodžių santykis apibūdinamas kaip vienkryptis. Pagrindinis žodis lemia priklausomojo žodžio buvimą ar tik galėjimą būti pavartotam šalia pagrindinio, pagrindinio žodžio ypatybės dažnai lemia ir priklausomojo žodžio formą (plg. Labutis 1998: 26). Prijungiamuoju ryšiu susijusiems žodžiams svarbi santykio reikšmė, kylanti iš priklausomojo žodžio paskirties pagrindinio žodžio atžvilgiu. Priklausomasis žodis gali nurodyti tiesioginį ar netiesioginį veiksmo objektą (*stumti dviratį, išgirsti šnaresį, sužinoti tiesą; pasiųsti draugui, skristi lėktuvu*), veiksmo, būsenos, proceso subjektą (*bėga vaikas, automobiliui važiuojant, mama nerimauja, blėsti žarijomis*), įvairias veiksmo aplinkybes (*eiti paupiu, grįžti vakare, dainuoti garsiai* ir pan.), daikto požymį (*geri darbai, ketveri metai, šitoks pasitikejimas, darbo laikas* ir pan.), kiekio turinį (*būrys žmonių, daug bičių, dešimt medžių*) ir kai kurias kitas santykio reikšmes. Santykio reikšmė yra sintaksinė-semantinė ryšio charakteristika, ryšį realizuojančios formos – sintaksei aktuali morfologinė (morfosintaksinė) charakteristika. Santykio reikšmė ir sintaksinis žodžių priklausymas sukuria dviejų reikšminių žodžių sintaksinį vienetą – junginį, ir ji tik iš dalies priklauso nuo konkrečios tuo ryšiu susijusių žodžių leksinės reikšmės – labiau nuo leksinės reikšmės tipo (požymių pavadinimai, daiktų ar daiktiškai suvokiamų abstrakcijų pavadinimai, loginės tikslų, priežasties ir pan. reikšmės).

Paprastai prijungiamieji ryšiai sakinyje išsidėsto nuosekliai – priklausomasis žodis turi ryšį tik su pagrindiniu. Jei prie priklausomojo žodžio prijun-

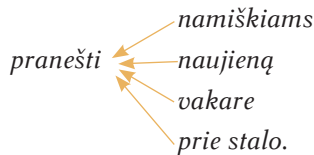
giamas kitas žodis, tai pastarajam jis tampa pagrindiniu žodžiu, plg.: *nešti* ← *ryšulį* ← *didelį* ← *labai* (*nešti labai didelį ryšulį*).

Retai priklausomasis žodis gali būti susijęs su dviem pagrindiniais, su kiekvienu iš jų turintis skirtingos reikšmės santykius ir nevienodą gramatinio ryšio įforminimą. Frazėje *atrasti vaikus beverciančius* priklausomasis žodis *beverciančius* nurodo žodžiu *vaikus* pavadinto dalyko požymį, jį apibūdina, kartu perteikia nelabai apibrėžtą (labiau būdo reikšmės) aplinkybinį santykį su veiksmažodžiu *atrasti*. Tokie ryšiai vadinami *dvilypiais* (plg. DLKG 1994 (1997): 478), *išskaidytaisiais*.

Sakinyje ar jo atkarpoje ryšiai (ir junginiai) gali išsidėstyti lyg hierarchiškai sujungta grandinė, kai priklausomasis žodis turi savo priklausomąjį, šis dar kitą ir t. t., tarsi laiptų pakopos, plg. *sutikti labai seniai matytą draugą*:

sutikti ← *draugą* ← *matytą* ← *seniai* ← *labai*,

ir vėduoklės principu, kai vienas, pagrindinis žodis dėl junglumo galimybių pirmoje hierarchinėje pakopoje prisijungia kelis skirtingo santykio priklausomuosius žodžius, plg. *pranešti naujieną namiškiams vakare prie stalo*:

Ir vienu, ir kitu atveju vienas sintaksinis ryšys sukuria vieną sintaksinį vienetą – junginį. Junginio struktūra visada yra sudaryta iš dviejų dėmenų, o grandinė ar vėduoklė yra junginių konfigūracija sakinyje ar jo atkarpoje.

Priešingas prijungimui yra **sujungimo** ryšys. Sujungiamuoju ryšiu susiję žodžiai yra sintaksiškai lygiaverčiai, ne pakopinio jungimo, nekyla klausimo, į kurį būtų galima atsakyti kitu tuo ryšiu susijusiu žodžiu. Ryšio reikšmė – išvardijimas, sugretinimas, supriešinimas ir pan. – yra ir šiais atvejais, bet ji kitokio pobūdžio – nerodo vieno žodžio paskirties kito žodžio atžvilgiu, o yra dviejų savarankiškų ir sintaksiškai lygiaverčių leksinių reikšmių santykio apibūdinimas. Toks ryšys neturi krypties, nes tarp vienetų nėra hierarchinio santykio, nėra priklausymo. Šių žodžių sintaksinį lygiavertiškumą lemia visų vienodas sintaksinio priklausymo santykis su vienu, už sujungiamąjį ryšio

ribų esančiu pagrindiniu žodžiu, paprastai vienoda jų sintaksinė paskirtis (funkcija) pagrindinio žodžio atžvilgiu, pvz.: *Kalbu apie išties protingus, pagrįstus ir išgyventus tekstus, o ne apie bet kokią rašymą*. Sujungiamuoju ryšiu apibūdinamos žodžių formos nebūtinai turi sutapti – pakanka vienodos sintaksinės funkcijos, pvz.: *Be lapų, keistai išsidraikiusiomis šakomis medžiai kėlė svetimo, nepažįstamo parko įspūdį, nors vasarą čia vaikščiota ir gėrėtasi dešimtis kartų*. Sujungiamąjį ryšį pagrindžiantį lygiavertiškumą gali lemti ir vienodas sakinio dalių komunikacinis (kontekstinis) reikšmingumas, pvz.: *Veiksmo vieta sąmoningai pasirinktas mažas, su keliomis dešimtimis nuobodžiai dienas leidžiančių gyventojų pakrantės miestelis*. Tokiais atvejais formalieji sujungiamojo ryšio rodikliai darosi nebesvarbūs. (Apie netipiškus sujungimo atvejus žr. dar 3.3.)

Teoriniu atžvilgiu problemiška interpretuoti **tarpusavio sąsajos** (LKG 1997: 478), **dvipusės sąsajos** (Labutis 1998: 28) ryšį.

Pateikiamuose apibūdinimuose viena iš svarbiausių tokio ryšio buvimo sąlygų yra dėmenų ėjimas veiksmu ir tariniu. Tai nėra nuoseklu žodžių ryšių plotmėje – žodžių ryšių ypatybės neturėtų būti siejamos su kito lygmens požymiais. Juo labiau nederėtų jų vadinti predikatiniais ryšiais (Sirtautas, Grenda 1988: 37), nes predikatumas – sakinio požymis, būdingas jam kaip komunikacijos vienetui.

Dvipusės sąsajos ryšį būtų galima laikyti savitą, bet tipišką ryšių pasireišimo atveju. Įprastai ryšio dėmenų priklausomybė ir jo realizavimas formomis nesiskiria ryšio kryptimi – ir sintaksinis priklausymas, ir formos parinkimas yra nulemtas pagrindinio žodžio. Dažniausiu tarpusavio sąsajos atveju – esant ryšiui tarp daiktavardžio ir veiksmazodžio – semantinį subjekto priklausymą nulemia veiksmazodžio junglumo ypatybės (*vanagas skrenda, vanagui skrendant*), o veiksmazodžio forma (kai aktualu) priklauso nuo veiksmu einančio daiktavardiškojo žodžio (*Aš nerimauju; Mes su vaikais nuejome prie upės; Jūs neškite rąstus prie užtvankos*). Tarp tų pačių žodžių skirtinguose lygiuose yra priešingos krypties priklausymas. Bet tokius ryšius atitinkamai galima sieti su valdymu ir ne visai būdingu derinimu. Specifiška tai, kad daiktavardžio ir veiksmazodžio poroje yra derinamas kito – valdymo (papildymo) – ryšio pagrindinis dėmuo. Veiksmazodžiai yra funkciniai – santykių kuriantys žodžiai, kaip ir būdvardžiai, o tokių žodžių gramatinės kategorijas ir jas išreiškiančias formas nulemia atitinkamos daiktavardžio ar jį atstojančio daiktavardinio įvardžio gramatinės kategorijos. Todėl veiksma-

žodžiai derinami su daiktavardžiais ar asmeniniais įvardžiais pagal bendrąsias kategorijas (plg. Holvoet 2009: 117; Plungian 2010: 122–123). Specifiką parodo ir tai, kad veiksmazodžio asmens ir skaičiaus kategorijas išreiškiančios formos parenkamos pagal pagrindinio žodžio reikšmę, jei jis yra įvardis. Veiksniu ir tariniu einant dviem daiktavardžiams (plg. *Žemė yra planeta*), taip pat galima kalbėti apie funkcinę paskirtį turinčio žodžio (tarinio) formos parinkimą pagal ryšį lemiančio žodžio formą. Taigi tariniu einančio žodžio derinimas su veiksnium einančiu žodžiu yra tik netipiškas derinimas, žodžių gramatinių kategorijų ir jas išreiškiančių formų lygmens reiškiny, galintis egzistuoti šalia kito ryšio – linksnio valdymo, besiremiančio jau sintaksiniu papildymo ryšiu (plg. dar Holvoet 2009: 123–124 ir kt.).

Apie tam tikrus struktūrinius žodžių santykius galima kalbėti esant aiškumui, tikslinimui. Taip susiję žodžiai iš dalies ar visiškai kartoja vienas kito turinį, kartu dubliuoja ir ryšį su trečiuoju žodžiu, kuriam jie priklauso. Jie vadinami **apoziciniais** santykiais, arba **uždėjimu** (plg. Labutis 1994: 29). Prijungimu tokių santykių laikyti netiktų, nes jų nelygiavertiškumas kyla iš bendresnio ir konkretesnio turinio santykio, o ne iš sintaksinių ryšių pobūdžio, tarpusavio santykis neturi savarankiškos semantikos, nėra sintaksiškai pagrindinio ir priklausomojo dėmens. Su aiškinamąja ir kita vienuvarde sakinio dalimi galima sukurti paralelines (lygiagrečiąsias) predikatinės struktūros (plg. *Už miško, palei upę, gyvena brolis* ir *Už miško gyvena brolis*; *Palei upę gyvena brolis*), kaip ir su vienuarūšiais tariniais, papildiniais, aplinkybėmis (plg. *Visi vežė, krovė šieną iki pat sutemų* ir *Visi vežė šieną iki pat sutemų*; *Visi krovė šieną iki pat sutemų*; taip pat *Šieną gabeno vežimais, traktoriais, sunkvežimiais* ir *Šieną gabeno vežimais*; *Šieną gabeno traktoriais*; ir t. t.) (kai kada jie ir pavadinami *lygiagrečiais santykiais*), bet nebūtų galima sukurti prasmingos predikatinės struktūros tarp vienuvardžių, aiškinamaisiais santykiais susijusių sakinio dalių (kaip ir tarp vienuarūšių).

Taip apibūdinant apozicinius žodžių santykius, jiems nebūtų galima priskirti priedėlio ir pažymimojo žodžio ryšių. Neretai jie tokiais pavadinami (plg. Sirtautas 1988: 100; LKE 1999: 500). Priedėlis ir jo pažymimasis žodis (kaip ir bet koks kitas pažyminy) yra kilę iš predikatinės struktūros: kiekvienas atributinis, kartu ir priedėlio santykis su pažymimuoju žodžiu yra sutraukta predikatinė struktūra sakinyje, t. y. junginiai *aukštas beržas*, *brolis Rimantas*, pavartoti sakiniuose *Aukštas beržas augo sodybos pakraštyje* ir *Brolis Rimantas gyvena Marijampolėje*, reiškia teiginius *Beržas yra aukštas* ir

Rimantas yra brolis. Atriboti priedėlius nuo kitų pažymininių santykių vien todėl, kad jie apibūdina dalyką pagal priklausymą bendresnei dalykų grupei, o ne pagal požymį, nėra įtikinama – priklausymas tam tikrai dalykų grupei taip pat yra apibūdinimas, požymis. Kita vertus, priedėlis yra tuo specifiška pažyminių grupės sakinio dalis, kad dėl raiškos ir kalbos dalies sutapimo su pažymimuoju žodžiu, taip pat ir dėl iš dalies sutampančio turinio lengvai įgyja akivaizdžią aiškinamąją paskirtį, kai tas turinys imamas dubliuoti – tas pats turinys pavadinamas kitaip, pvz.: *Balandis, arba karvelis, minta grūdais ir medžių vaisiais* (plg. tokius pavyzdžius ir jų aiškinimą ne kaip priedėlių Balkevičius 1963: 55). Atribojimo sunkumų kyla dėl to, kad aiškinamosios sakinio dalys sakinyje atsiranda dėl sakinio autoriaus intencijų, t. y. jo norų pateikti papildomos informacijos apie sakomą dalyką suabejojus, ar adresatui vienas pasakymas yra pakankamai aiškus, kitaip sakant, tokių sakinio dalių sakinyje atsiranda dėl komunikacinių priežasčių. Atributiniais santykiais susijusių sakinio dalių buvimą lemia kalbamosios tikrovės dalykai – daiktai (ir daiktiškai suvokiamos abstrakcijos) ir jų požymiai.

1.1.2. Morfosintaksinis ir sintaksinis žodžių ryšių lygmenys

Įvairią kaitymo sistemą turinčių (fleksinių) kalbų aprašuose susidarė tradicija sintaksinius ryšius aprašyti ir skirstyti pagal morfologinius rodiklius. Taip skiriami derinimas ir valdymas, o kaitomųjų rodiklių neturinčių žodžių ryšiai laikomi šliejimu. Kaip aiškinama naujesniuose sintaksės tyrimuose, tokios sąvokos ir toks skirstymas galimas kalbant apie priemones, kuriomis reiškiami sintaksiniai ryšiai, bet ne apie pačius sintaksinius ryšius (plačiau žr. Holvoet 2009: 104 ir toliau; Holvoet, Judžentis 2003: 16 ir toliau). Todėl morfosintaksinių ir sintaksinių ryšių lygmenis dera atskirti, kartu morfosintaksinių ryšių nepainioti su paradigminėmis morfologinėmis žodžio ypatybėmis. Tarkim, skirtingų linksniavimo tipų galūnių įvairovė tai pačiai gramatinei reikšmei perteikti, pvz.: *dideli namai, dideli akmenys, dideli turgūs*, nepriklauso morfosintaksinių (sintaksiniams ryšiams aktualių) ypatybių plotmei. Šiuose pavyzdžiuose priklausomojo žodžio forma nereaguoja į pagrindinio žodžio formos (galūnių) skirtumus.

Formų priklausomybė nuo kito žodžio ypatybių vadinama *morfosintaksine*, o tokio lygmens formų visuma – *morfosintakse* (plg. Holvoet 2009: 107, 109). Morfosintaksinio priklausymo atvejais vieno iš žodžių kaitybinė for-

ma priklauso nuo kito žodžio savybių. Būdvardiškų žodžių ir daiktavardžių porose formą lemia pagrindinio žodžio morfologiniai požymiai – daiktavardžio skaičius ir giminė, priklausomojo žodžio parenkamos tokios formos, kurios atitinka šiuos pagrindinio žodžio požymius. Svarbu, kad pagrindinio žodžio giminės ir skaičiaus požymiai nelemia sintaksinio ryšio – rodo tik morfosintaksinį žodžio, neturinčio savarankiškų kategorijų, priklausymą. Šį priklausymą lemia būdinga būdvardiškojo žodžio padėtis sakinio sandaroje. Kitokiose žodžių porose priklausomojo žodžio formą lemia kitos, sintaksinės pagrindinio žodžio ypatybės, tačiau šių sintaksinių ypatybių (junglumo) nulemtas priklausomojo žodžio formos (linksnio, prielinksnio) parinkimas priklauso morfosintaksiniam lygmeniui.

Netapatinant formų parinkimo (morfosintaksinio reiškinių) su sintaksiniais ryšiais (kai jie suprantami labiau kaip struktūriniai), lengviau šiuos ryšius nuosekliai apibrėžti. Sintaksiniai ryšiai nebūtinai turi būti realizuojami morfosintaksiniame lygmenyje. Pagrindinio žodžio, pavyzdžiui, *noriu*, sintaksinė-semantinė (junglumo) ypatybė gali būti realizuojama priklausomojo žodžio forma (*noriu sriubos*), kaitomosios formos neturinčiu žodžiu (*noriu valgyti*) ar net su formomis nesiejama struktūra (*noriu, kad atneštų sriubos / valgyti*). Visais atvejais priklausomasis dėmuo (aprašant žodžių ryšius, nuo sakiniu išreikšto priklausomojo dėmens reikia atsiriboti) užpildo pagrindinio dėmens sintaksinį-semantinį nepakankamumą, yra sintaksiškai reikalaujamas papildinys (šią sąvoką vartojant ne sakinio dalies reikšme) (komplementas) (plg. ten pat: 72). Toks sintaksinis ryšys vadinamas **komplementiniu**, arba **papildymo**, ryšiu, o tokio ryšio sudarymas – *komplementavimu* (*traukti vežimą, duoti draugui, kalbėti apie kelionę* ir pan.). Sintaksinis **modifikavimo**, arba **apibūdinamasis**, ryšys pagrįstas, galima sakyti, įvairiais nekomplementiniais santykiais – būdvardiškųjų, kaip ypatybes nusakančių žodžių santykiu su daiktavardžiais (*tamsi naktis, pavargę turistai, neapsakomas grožis*), prieveiksmių ar prieveiksmiškai vartojamų kaitomų žodžių, taip pat bendračių, kaip veiksmo pobūdį, jo ypatybes nusakančių žodžių santykiu su veiksmožodžiais (*dainuoti garsiai, grįžti pavakaryje, susitikti vasarą, parvažiuoti per šventes, ateiti pasikalbėti*). Be minėtų komplementinių ir modifikacinių sintaksinių ryšių, literatūroje minimas ir **specifikavimas** (plg. Holvoet 2009: 86 ir toliau), pvz.: *keturios knygos, keturiolika namų, dvidešimt klausytojų; tos knygos*, taip pat *yra girdėjęs*. Specifikavimas aiškinamas vieno iš ryšio žodžių ypatybėmis: jis nėra funkcinis žodis – turi kvantifikacinę paskirtį (įskaitant

ir skiriamąją (identifikacinę) parodomųjų įvardžių paskirtį) ar koduoja tam tikrus gramatinius požymius (*yra girdėjęs*).

Svarbu pažymėti, kad taip apibūdinami sintaksiniai ryšiai iš esmės yra struktūriniai. Komplementavimą nuo modifikavimo skiria pagrindinio žodžio leksinio-semantinio nepakankamumo buvimas ir nebuvimas, kartu ir priklausomojo žodžio reikalingumas, todėl net to paties morfologinio tipo (kalbos dalies) pagrindinis žodis su artimos semantikos priklausomaisiais žodžiais gali turėti vienu atveju komplementinius, kitu atveju modifikavimo ryšius, plg. *lipti į kalną* (komplementiniai ryšiai) ir *nešti įrangą į kalną* (modifikaciniai ryšiai). Specifikavimo ryšiai, kaip funkcinių ypatybių neturinčių žodžių santykis su ryšio partneriais, taip pat grindžiami jungimosi galimybėmis, kylančiomis iš vieno ryšių dėmens ypatybių, t. y. negalėjimu jungtis funkcinio pagrindu.

Taigi, vertinant sintaksinių ryšių santykį su jų realizavimo būdais, o juo labiau sugretinus su ryšio semantikos lygmeniu, galima konstatuoti gana ryškią jų asimetriją. Koreliaciją galima įžvelgti tik tipiškiausiais atvejais, pavyzdžiui, tiesioginio objekto semantinis santykis paprastai perteikiamas komplementiniais sintaksiniais ryšiais, o šie realizuojami stipriu linksnio valdymu (*kelti krovinį*). Bet, kaip minėta anksčiau, jie gali ir nebūti realizuojami kaitybine priklausomojo žodžio forma, t. y. morfosintaksiniame lygmenyje. Kita vertus, gana griežtas linksnio valdymas tokiose žodžių porose, kaip *dešimt knygų, litras pieno, daug žmonių*, realizuoja specifikavimo ryšius. Morfosintaksinis ryšys – derinimas būdingas ir modifikaciniams sintaksiniams ryšiams (*aukštas namas*), ir specifikavimo (*tas kaimynas*).

Dėl minėtų lygmenų asimetrijos sisteminant sintaksinių ryšių realizavimo būdus, aprašant žodžių ryšių ypatybes raiškos plotmėje, galima juos skirstyti į tradicinius derinimo, valdymo ir šliejimo rodiklius, nemanant, kad jie kiekvienas atskirai būtinai parodo tam tikrą sintaksinį ryšį, juo labiau kad jie **yra** tam tikras sintaksinis ryšys.

1.1.3. Žodžių ryšių rodikliai

Žodžių ryšių raiškos priemonės yra aktualesnės prijungiamiesiems ryšiams, bet ir sujungiamieji ryšiai turi savo rodiklius.

Kaip fleksinei – įvairią kaitymo sistemą turinčiai kalbai svarbesni, ypač prijungiamiesiems ryšiams, formalieji (morfologiniai) ryšių rodikliai –

galūnės, prielinksniai kartu su linksniuojamų žodžių galūnėmis. Kartu dažnu atveju dalyvauja ir žodžių reikšmės, o kai kuriais atvejais tik žodžių reikšmės ir parodo, kurie žodžiai yra susiję. Sujungiamuosius ryšius paprastai rodo sujungiamieji jungtukai, intonacija, kai kada žodžių tvarka.

1.1.4. Derinimas, valdymas ir šliejimas

Derinimas ir formų valdymas siejami su kaitybinėmis žodžių formomis, o šliejimas – su tokių formų nebuvimu. Tačiau šliejimas taip pat yra tam tikrų ryšių (nevienodos sintaksinės kilmės) realizavimo būdas, specifiskas dėl kaitomų formų nebuvimo. Svarbiau nustatyti derinimo ir valdymo santykį, kur dalyvauja formos.

Derinimas nesiremia pagrindinio žodžio savybėmis – jo esmė tai, kad funkcinis žodis tipiškais atvejais neturi savarankiškų gramatinių kategorijų ir sintaksiniam ryšiui parodyti jo formos parenkamos pagal pagrindinį žodį. Derinimas priklauso tik formų ryšių plotmei. Linksnio valdymas, kaip morfosintaksinis reiškiny, priklauso nuo pagrindinio žodžio sintaksinių savybių (bet tie sintaksiniai santykiai nebūtinai turi būti susiję tik su valdymu). Todėl gali būti derinamas ir tarinys, kai tam tikros jo kategorijos (skaičius, asmuo) yra nesavarankiškos ir realizuoti ryšiui prireikia formų derinimo. Tai ne-trukdo morfosintaksiniam (linksnio) valdymui, kylančiam iš veiksmažodžio kaip pagrindinio žodžio sintaksinių ypatybių ir realizuojančiam sintaksinį ryšį – komplementavimą. Kitaip sakant, derinimas yra kitokio pagrindo, kitaip nustatomas nei formų valdymas, todėl vienas kitam neturi įtakos, nėra rinkimosi tarp jų, t. y. gali egzistuoti kartu vienoje žodžių poroje, jei pagrindinis žodis nėra tas pats (veiksnio ir veiksmažodinio tarinio atveju).

1.1.4.1. Derinimas

Būdvardiškieji žodžiai (būdvardžiai, būdvardiniai įvardžiai, linksniais kaitomi skaitvardžiai, dalyviai) dėl savo nesavarankiškų gramatinių kategorijų derinami su daiktavardžiais ar juos pavaduojančiais asmeniniais įvardžiais, kai prie pastarųjų gali būti jungiami, pvz.: *žalios pievos, kitus darbus, penkias ypatybes, pavargusį keliautoją, nežinomų priežasčių, visiems laimėjusiems, (rado) juos sugrįžusius*. Tokį pat derinimo ryšį su veiksmu turi ir tariniu einantys būdvardiškieji žodžiai, pvz.: **Vaikai buvo nusipirkę po kelias porcijas ledų.**

1.1.4.1.1. Pilnasis ir nepilnasis derinimas

Derinamieji žodžiai paprastai būna suderinti su pagrindiniais visomis bendromis gramatinėmis kategorijomis – gimine, skaičiumi ir linksniu. Toks derinimas vadinamas **pilnuoju**. Pilnajam derinimui priskiriamas ne tik anksčiau minėtas pažyminiu ar tarinio dalimi einančių būdvardiškųjų žodžių derinimo ryšys su daiktavardžiais, bet ir tariniais einančių būdvardiškųjų žodžių ar veiksmažodžių derinimas su įvardžiais, pvz.: **Jis** *laišką jau buvo parašęs*; **Ji** *jau buvo kalbėjusi su mokytoja*; **Mes** *turėjome daug draugų*, taip pat ir dviejų daiktavardžių derinimas, pvz.: **Meška** *yra didelių girių žvėris* ir pan. Svarbu, kad tarp kategorijų semantikos nėra prieštaravimo, o kai kurių kategorijų formos gali neatitikti. Paskutiniame pavyzdyje tarinio *žvėris* vyriškoji giminė apibendrina visus žvėris, todėl semantiškai dera su veiksnio moteriškosios giminės daiktavardžiu.

Nekaitomų nelietuviškų asmenis nereiškiančių daiktavardžių giminė grindžiama susitarimu: *esė*, *koljė* ir kitų, turinčių baigmenį *-ė* – moteriškoji, kitų baigmenų daiktavardžių (*menu*, *tango*, *taksi*) – vyriškoji¹. Su asmenis reiškiančių daiktavardžių skaičiumi, linksniu ir gimine derinama semantiškai – nustatoma iš konteksto (*nuostabios koljė*, *aistringame tango*, *šmaikštus* / *šmaikšti* / *šmaikštūs* / *šmaikščioms...* *konferansjė*, *paslaugus* / *paslaugi* / *paslaugūs* / *paslaugios* / *su paslaugiais...* *krupjė*). Visais atvejais derinimas yra pilnasis, kadangi derėjimo prieštaravimo su nekaitomu žodžiu negali būti. Dėl asociatyviojo derinimo, t. y. derinimo su lietuvišku atitikmeniu (žr. Sirtautas 1978: 54), vartosenoje gali pasitaikyti nesisteminių derinimo atvejų, plg. dar *plati aveniu* (*gatvė*), tačiau vargu ar pagrįsta juos bandyti įteisinti kaip norminius, nes asociatyvaus derinimo kriterijus nėra patikimas – gali būti skirtingos giminės lietuviški atitikmenys (*aveniu* – *gatvė*, *prospektas*), gali iš viso nebūti atitikmens (plg. linksnio valdymo variantiškumą su tarptautiniais veiksmažodžiais ar būdvardžiais ir panašaus pobūdžio sunkumus, žr. 1.1.4.2.7). Tokios formos ir atitinkamas derinimas gali būti įteisinti kaip išimtys, tačiau taip kodifikuojant sistemiškumo mažą.

¹ Toks nekaitomų nelietuviškų daiktavardžių giminės paskirstymas nustatytas norminamuose leidiniuose (plg. KP1 2002: 14). Kai kuriems žodžiams (*hindi*, *žiuri*) daromos išimtys dėl stipraus reikšmės ryšio su atitinkamais lietuviškais žodžiais *kalba*, *komisija* – jie laikomi moteriškosios giminės daiktavardžiais *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*, toks komentaras pateikiamas ir svetainėje ekalba.lt. Dar žr. II. MORFOLOGIJA, 3.1.1.

Esant keliems vienaarūšiams pagrindiniams žodžiams ir bendrą jų ypatybę nurodančiam vienam derinamajam žodžiui, negali būti vienodo derinimo su pagrindiniais, jei jie skiriasi gimine ar skaičiumi. Tada su kuriuo nors, o kai kada ir su abiem daiktavardžiais būdvardiškasis žodis dera tik linksniu. Toks derinimas vadinamas **nepilnuoju**. Prieš pagrindinius žodžius pavartotas ir sakinyje pažyminiu einantis būdvardiškasis žodis paprastai derinamas gimine, skaičiumi ir linksniu su artimiausiu daiktavardžiu, pvz.: *Lieknos **pušys** ir **beržai** tarsi lenktyniaudami stiebėsi į viršų. Nusekė **upeliai** ir net **upės** – besniegių žiemų padarinys*. Nurodytoji ypatybė priskiriama ir kitam, ne šalia esančiam pagrindiniam žodžiui, todėl ryšys tarp *lieknos* ir *beržai*, *nusekė* ir *upės* taip pat yra, bet dera tik linksniu ir skaičiumi, žodžiai nesuderinti gimine. Tokioje pozicijoje net ir tarinys dažnai derinamas su artimiausio veiksnio forma, pvz.: *Vos prašvitus jau nuvalytos ir **gatvės**, ir **šaligatviai***. Prieš pagrindinius žodžius einantis būdvardiškasis žodis retai nederinamas skaičiumi, pvz.: *Nuogi mažesnysis **broliukas** ir jo **draugas** šokinėjo po dilgėles norėdami įrodyti, kad tokios kančios jiems vieni niekai*. Būdvardžio *nuogi* daugiskaitos forma parenkama semantiškai siejant su ne vienu požymio turėtoju, daugumo reikšme, o ne su kiekvieno požymio turėtojo skaičiaus kategorija, būdvardiškojo žodžio skaičius nesutampa nė su vienu iš pagrindinių žodžių skaičiumi.

1.1.4.1.2. Derinamųjų formų parinkimo įvairovė

Būdvardiškųjų žodžių formos parinkimas

Būdvardiškųjų žodžių formų parinkimo neaiškumų daugiausia kyla tokiomis vardažodžiais reiškiant tarinį.

Reiškiant veiksnį įvardžiu, būdvardiškojo tarinio formos parenkamos pagal įvardžio leksinę reikšmę arba jo formą. Pirmojo ir antrojo asmens įvardžiai *aš*, *tu* reiškia vieną asmenį, tarinio vienaskaitos forma derinama su leksine įvardžio reikšme, pvz.: ***Aš** buvau laimingas; **Tu** buvai laimingas*. Atitinkamai tarinio daugiskaitos formos parenkamos ir pagal daug asmenų reiškiančius įvardžius *mes*, *jūs*, pvz.: ***Mes** buvome pavargę; **Jūs** buvote pavargę*. Trečiojo asmens įvardžiai turi skaičių ir giminę rodančias galūnes, tarinys derinamas taip pat, kaip ir su daiktavardžiais, pvz.: ***Jis** yra tvarkingas; **Ji** yra tvarkinga; **Jie** yra tvarkingi; **Jos** yra tvarkingos*. Vienaskaitos ir daugiskaitos pirmojo ir antrojo asmens įvardžiai giminės nerodo, todėl tarinio giminės formą lemia kontekstinė įvardžių semantika – kokios lyties

asmenį įvardžiai nurodo kontekste, pvz.: *Aš būčiau labiau pasistengęs / pasistengusi; Tu būtum labiau pasistengęs / pasistengusi; Mes buvome gerai pasiruošę / pasiruošusios; Jūs buvote gerai pasiruošę / pasiruošusios*. Jei įvardžio daugiskaita reiškia skirtingus asmenis lyties atžvilgiu, parenkama vyriškoji tarinio giminė kaip apibendrinamoji (nežymėtoji), pvz.: *Mes [vaikinai ir merginos] stovyklos buities darbus esame pasidaliję po lygiai*. Derinimas linksniu apskritai yra toks pat kaip ir su daiktavardžiais, tik su vienaskaitos pirmąjį asmenį nurodančiu įvardžiu *aš* tarinio linksnis – vardininkas – parenkamas pagal šio įvardžio linksniavimo paradigmoje užimamą vardininko padėtį, nors pats įvardis tokios formos neturi.

Asmeninio įvardžio daugiskaitos forma *jūs* gali reikšti vieną asmenį, derinamojo žodžio forma parenkama pagal kontekstinę įvardžio semantiką, pvz.: *Seneli, gal jūs geriau jau būtumėt prigulę; Teta, ar jūs esate stebėjusi koridą?*

Abiejų šio ryšio žodžių formos gali ir neatitikti kontekstinės skaičiaus reikšmės ir derėti tik formaliai, tačiau tokio, morfologinio, derinimo atvejų pasitaiko retai, pvz.:

Dėde, ar jūs būtumėt norėję įsiveisti vieną kitą bičių šeimą?

Kas Jus rekomendavo į šias naujas pareigas? Gal Generalinės prokuratūros vadovai? O gal Jūs pažįstami su ministru?

Rimantai, jūs būtumėt linkę dalyvauti Eurovizijos atrankoj dar kartelį? Nesate nusivylę absoliučiai?

Bet ir Jūs pats prisipažinote netikėję Kristumi, spjaudę ant kryžiaus.

Morfologinį derinimą skaičiumi gali rodyti ir kitos, ne tarinio, derinamosios formos, pvz.:

Jūs, kaip Būgų bičiulis ir kun. Jono draugas, norėčiau, kad kai ką parašytumėte įvertindami jų veiklą.

Formalųjį derinimą riboja nemažai tarinio ypatybių. Semantiškai derinama ir parenkama vienaskaitos forma daiktavardinių sudurtinių tarinių vardinė dalis, pvz.:

Jūs esate tiesmukiškas pragmatikas? Tai jūs... ar tik nebūsit ta pati dama. Jūs be galo nelaimingas žmogus.

Taip pat semantiškai derinama moteriškosios giminės vardinė dalis, pvz.: *Auklėtoja, jūs tikriausiai būsite nepastebėjusi atidarytų vartelių. Juk Jūs būtumėte įvykdžiusi pažadą. Na ką jūs, ponია Agota, buvote tokia stipri, energinga.*

Vienaskaitos vartojimui gali turėti įtakos apibendrinamoji būdvardžiu reiškiamos vardinės dalies reikšmė, pvz.:

*Ar **jūs** toks maža**tikis**? **Jūs** visiškai teisus. **Jūs** aukštas.*

Polinkis derinti morfologiškai – parinkti (paprastai dalyvio) daugiskaitą – susijęs su stilistinėmis sakinio ypatybėmis: dalyvio daugiskaita pavertojama ryškaus mandagumo, pagarbumo ar oficialumo funkcinio atspalvio sakiniuose.

Apskritai tokį, formalųjį, derinimą palaiko greta vartojamos veiksmažodinės tarinio dalies daugiskaita, taip pat bendrinamoji (nežymėtoji) vyriškosios giminės reikšmė, gali turėti įtakos ir bevardės (negimininės) dalyvio formos sutapimas su vyriškosios giminės daugiskaitos forma, plg.: *Būtų geriau, jei susitikti su juo nebūtų reikėję; Tai jau aiškiai pasenę; Visam gyvenimui mane yra užkerėję*, taip pat tokios formos parinkimas nesutampant daiktavardiškųjų žodžių formoms, plg.: *Dirva ir kelias patižę; Plaukai ir barzda žilstelėję*.

Vyriškosios giminės dalyvio forma, susijusi su moteriškosios giminės daiktavardžio daugiskaita, norminimo šaltiniuose laikoma šalutiniu normos variantu, plg.: Šios **taisyklės** jau seniai įsigalioję (KP1 2002: 18). Sakytinėje kalboje tokį derinimą galima išgirsti (plg. *Neretai moterys yra užsidarę namie*), bet dalyvio vyriškosios giminės forma neatitinka nei semantinio, nei morfologinio derinimo, gali būti paaiškinama nebent kaip bevardės (negimininės) formos vartojimas jai nebūdinga funkcija ir laikytina gerokai periferiniu bendrinės kalbos atveju.

Esant keliems vienarūšiams veiksniams², skaičiumi nederinama su abiem (visais) daiktavardžiais ar su kuriuo nors iš jų, kai daiktavardžiai (kuris nors ar visi) pavartoti vienaskaitos forma, o būdvardiškasis tarinys – daugiskaitos, pvz.:

*Auklėtoja paskelbė, kad **Darius**, **Vytas** ir **Aurelijus** buvo išradingiausi, vykdydami užduotį. Ir **gidas**, ir vaikai buvo labai pavargę.*

Pirmame pavyzdyje daugiskaitos forma parenkama pagal kategorijos semantiką, priskiriamą išvardytiems veiksnio žodžiams – požymis siejamas ne

2 Kelių daiktavardžių, turinčių vienaskaitos formą, grupė kai kada laikoma ir sudėtinio veiksniu, jei veiksmažodis turi daugiskaitos formą, pvz.: *O aš, senelis Juozapas ir kapelionas sprukdavome į mišką* (plg. Sirtautas 2019: 322–323).

su vienu daiktu. Formaliosios daugiskaitos neturi nė vienas veiksnio žodis. Esant skirtingai giminei, tokių būdvardiškųjų žodžių parenkama vyriškoji giminė dėl šios giminės formų gebėjimo perteikti ir apibendrintą giminės atžvilgiu reikšmę, nebesiejamą semantiškai su kuria nors gimine, pvz.: *Gatvė ir šaligatvis nuvalyti, pabarstyti, visada jo prižiūrimi* (taip pat *Šaligatvis ir gatvė nuvalyti, pabarstyti, visada jo prižiūrimi*). Esant ir skaičiaus skurtumui, parenkama vyriškosios giminės daugiskaitos forma, pvz.: *Priekrantės vandens kaitos sukeltas jūros paviršiaus temperatūros pažemėjimas* bei tokios kaitos erdvinės *savybės yra didesnė, nei iki šiol buvo fiksuota*. Tokią apibendrinamąją paskirtį vyriškosios giminės daugiskaitos forma turi ir tada, kai veiksniai reiškiami giminės neparodančiais pirmojo ir antrojo asmens įvardžiais ir jie atitinka skirtingos lyties asmenis, pvz.: *Aš ir tu buvome susitarę anksčiau* (įvardžiams atitinkant vyriškosios lyties asmenis, derinama vyriškoji giminė nėra apibendrinamoji). Jei tokie įvardžiai atitinka moteriškosios lyties asmenis, tarinys derinamas pagal giminės semantiką, pvz.: *Ir aš, ir tu tuo metu jau buvome apsisprendusios*. Kai veiksnio grupę sudaro skiriamuoju jungtuku sujungti veiksniai, tarinys reiškiamas vienaskaitos forma dėl semantinės koreliacijos tik su vienu iš veiksnio žodžių, pvz.: *Parko prižiūrėtojas ar gėlininkas taką būtų sutvarkęs tą pačią dieną*.

Tipiški tariniu einančių būdvardiškųjų žodžių derinimo santykiai gerokai keičiasi esant junginiu išreikštam sudėtiniam veiksmui. Dažniausiai pasitaikantis sudėtinis veiksnys reiškiamas kiekio ir jo turinio (*daug žmonių*) ir išskirties (*kazkas iš kaimynų, vienas jų*) junginiais.

Esant kiekio ir jo turinio junginiais išreikštam veiksmui, tiesioginį sintaksinį ryšį būdvardiškasis tarinio žodis turi su kiekio reikšmės žodžiu, o prasminį ryšį – su veiksnio turinį nusakančiu, bet sintaksiškai nuo kiekio žodžio priklausančiu daiktavardžiu. Yra keletas derinimo su būdvardiškaisiais tariniais atvejų.

Esant nekaitomam pagrindiniam veiksnio junginio žodžiui, paprastai kiekio reikšmės prieveiksiui, tarinio būdvardiškosios dalies daugiskaitos forma derinama semantiškai su daugį reiškiančiu veiksmu, nes derinimo formomis su pagrindiniu sudėtinio veiksnio žodžiu negali būti, pvz.:

Yra buvę daug sukrėtimų toje bendruomenėje. Ankstesniais metais muziejų buvo aplankę dar daugiau užsienio turistų.

Daugiskaitos formos parinkimą palaiko ir veiksnio junginio priklausomojo žodžio (*sukrėtimų, turistų*) daugiskaita. Tokiems veiksmams artimas ir

gimine bei skaičiumi nekaitomo įvardžio *keletas* junginys su turinio kilmininku, pvz.:

Buvo įkinkyti keletas stiprių arklių. Keletas atėjusiųjų buvo pasirengę tartis su šeimininkais dėl nakvynės.

Kai daiktavardžio kilmininkas giminės neapibrėžia, vartojama vyriškoji (nežymėtoji) būdvardiškojo tarinio giminės forma, pvz.: *Ne kažin kiek klausytojų buvo prisijungę ir pirmojo seminaro metu.*

Esant aišrios giminės daiktavardžio kilmininkui, tarinio giminės forma parenkama semantiškai, pvz.:

Per šventes dauguma parduotuvių buvo uždarytos. Daug jaunų vaikinių buvo pasiruošę žaisti vyrų komandose.

Kiekio ir jo turinio junginyje pavartojus kaitomąjį pagrindinį žodį, atsiranda galimybė derinti ir semantiškai, ir morfologiškai. Derinimo skaičiumi pasirinkimas priklauso nuo to, kas teksto autoriui ar kontekstui svarbiau – parodyti kiekį ar turinio žodžiu pasakomus dalykus. Teksto prasmei dažniau svarbus kilmininku išreikštas kalbamasis turinys, todėl labiau linkstama derinti semantiškai su kilmininkiniu turiniu nei morfologiškai su kiekio žodžiu, plg.:

Dalis lankytojų buvo išsinuomoję audiogidus. Pusė protestuotojų jau buvo išskleidę plakatus ir pasiruošę kalboms. Truputis aštresnių prieskonių būtų pagardinę patiekalą.

Toks polinkis priklauso ir nuo tik kiekio reikšmę turinčių žodžių (*dalis, pusė, truputis, kilogramas* ir pan.). Kai kiekiui nusakyti pavartojami paprastai kiekio nereiškiantys žodžiai (*sauja, būrys, kibiras* ir t. t.), su jais tarinys derinamas dažniau, pvz.:

Minia žmonių buvo susirinkusi jau nuo pat ryto. Kolona automobilių buvo nusitęsusi iki pat sankryžos. Didžiulis pulkas pempių jau buvo nutūpęs į pievą.

Kiekio žodį sureikšmina prie jo pavartoti apibūdinamieji žodžiai ir tarinio derinimas su juo darosi natūralus, svarbus kontekstui, plg. V. Sirtauto pateiktą sakinį *Ties mirusio vado namais buvo susirinkusi visa daugybė žmonių* (Sirtautas 1978: 46).

Tarinio daugiskaitos formos parinkimo pagal kiekio kilmininką visišku semantiniu derinimu nebūtų galima laikyti – abu žodžiai turi daugiskaitos formą, bet su kiekio kilmininko žodžiu tarinys neturi tiesioginio sintaksinio ryšio, į jį tarinys orientuojamas kaip į kontekstui aktualią reikšmę perteikiantį

junginio žodį. Formalųjį derinamąjį ryšį tarp šių žodžių liudija ir derinimas gimine, pvz.:

***Daug** ne maisto prekių **parduotuvių** per karantiną visai ar iš dalies buvo užsidariusios. **Daugybė** smulkių plastiko **fragmentų** yra nusėdę į vandens telkinių dugną* (plg. dar Sirtautas 1978: 55; 2019: 321).

Semantiškai gali būti suderinta ir giminės forma parinkta net ne pagal priklausomą nuo kiekio žodžio, bet dar sintaksiškai giliau „paslėptą“ konstrukcijos dėmenį, pvz.: ***Daug mokytojų kartų** buvo įpratę žvelgti į savo mokinius ne kaip į mokymosi partnerius.*

Derinimas priklauso ir nuo dalyvinio tarinio leksinės reikšmės: vieni jų reiškia tik įvykusį veiksmą (*parėjęs, nuskrیدęs, užlipęs* ir pan. – slinkties veiksmazodžių grupės), kiti – gana ryškų požymį (*sušalęs, supuvęs, sudžiūvęs* ir pan. – proceso, būklės ir pan. veiksmazodžių grupės), plg. *Nedidelis būrelis vaikų jau buvo parėję* ir *Viena krūva piktžolių jau buvo supuvusi*. Požymį reiškiančius dalyvius linkstama derinti su kiekio žodžiu (*krūva*), o įvykęs veiksmas natūraliau dera su jo atlikėjais (*vaikų*), todėl semantinis derinimas su kiekio turinio žodžiu yra patogus perteikti bendrai minčiai. Gali lemti net konkrečių leksinių reikšmių sąsajos. Sakinyje *Kibirėlis uogų tebūtų parduotas tik už kokius du eurus* svarbus už tam tikrą kainą parduodamų uogų kiekis, todėl aktualesnis formų derinimas su kiekio žodžiu, o sakinyje *Kibiras ankstyvųjų bulvių buvo pasodintos balandžio pradžioje* aktualesnis atliekamas veiksmas su bulvėmis, tad tarinys derinamas semantiškai.

Tarinys tiesioginio sintaksinio ryšio su sudėtinio veiksnio kilmininku neturi, bet stiprus semantinis ryšys kai kada lemia ir tiesioginį derinimą, pvz.:

***Dalis gandrų** jau buvo išskridusių prieš savaitę. **Kiek jų** yra išvažiavusių? Gana **daug gydytojų** yra išvykusių į užsienį. **Juk daug lietuvių išeivių** buvo išsimokslinusių.*

Toks derinimas gana įprastas ir sudėtinio papildinio atveju, pvz.: *Turime išlikusių visą pluoštą polonezų, romansų.*

Vartojant sudėtinį veiksnių, sudarytą iš kiekio žodžio ir neskaičiuojamo turinio (ir todėl daugiskaitos neturinčio žodžio), paprastai parenkama bevardės giminės tarinio forma, pvz.:

***Dalis svorio** būtų tekę labai silpnoms atramoms. **Marios** patirto sielvarto nebuvo jo palaužę. **Daug liūdesio** ir **nusivylimo** būtų sugniuždę jį dvasiškai. **Kubas vandens** buvo išlaistytą viename šiltnamyje.*

Toks pat tarinio derinimas būdingas ir esant sudėtiniam veiksniui, išreikštam neapibrėžtos reikšmės įvardžiu ar skaitvardžiu su išskirties prielinksnine konstrukcija ar vienu kilmininku. Kiekio reikšmė (vienas, ne vienas) suvokiama iš leksinės reikšmės ar konteksto ir taip parenkama derinamojo žodžio skaičiaus forma, pvz.:

Vienas kitas iš dalyvių buvo nusiteikę gana priešišškai. **Kažkas iš sava-norių** buvo jau sunėšęs visas dėžes. **Daug kas iš susirinkusiųjų** buvo pasirengę taikiai išspręsti kilusį konfliktą. **Kiekvienas kalbėjusiųjų** buvo linkę pritarti pasiūlymui.

Kai junginio žodžiai vienprasmiškai apibrėžia skaičių ir giminę, parenkama ir atitinkama forma, pvz.:

Kažkuri iš moterų stalą jau buvo apdengusi ir papuošusi. **Vienas iš vaikinų** buvo vyresnis ir santūresnis. **Kai kas iš mergaičių** buvo nusipynusios lauko gėlių vainikus.

Paminėtos skirtingos ir susipynusios priežastys būdvardiškuoju žodžiu išreikšto tarinio derinimą su sudėtinio veiksnio daro gana įvairų, priklausomą nuo konkretaus teksto, todėl be ryškesnių dėsnų.

Bevardės giminės tarinio forma parenkama esant bevardės giminės formos įvardžių veiksniams (*tai, visa, visa tai, viskas* ir pan.), pvz.:

Man čia **viskas** gražu, atnaujinta. **Visai tai** man buvo jau seniai nusibodę. **Tai** visiems buvo jau žinoma ir įkyrėję.

Veikiamosios rūšies dalyvio vyriškosios giminės daugiskaita vartojama ir kaip bevardės giminės perteikimo būdas. Ar tarinys derinamas su veiksnio, ar vartojama bevardė dalyvinė forma beasmeniaame sakinyje, rodo veiksnio formos, plg. veiksnio ir tarinio derinimą sakinyje Čia **vilkai** buvo atėję ir bevardę giminę vienanariaame sakinyje Čia **vilkų** buvo atėję (Čia **vilkų** buvo **vaikščiota**).

Linksniu būdvardiškieji žodžiai nederinami retai ir tai susiję ne su tarinio vardinės dalies raiška.

Gali nederėti daiktavardžio, prie kurio jungiamas pažyminio šalutinis sakinyš, ir to sakinio jungiamojo žodžio linksnis. Pažyminio šalutinių dėmenų jungiamųjų žodžių linksnis priklauso ne nuo daiktavardiškojo žodžio, o nuo šalutinio dėmens tarinio, nes jungiamasis žodis atstoja tam tikrą sakinio dalį šalutiniame sakinyje, todėl derinamas tik gimine ir skaičiumi, pvz.: *Nė viena nenorėjo turėti reikalų su **partneriu**, kuriam pažadas ne kažin ką reiškia.*

Būdvardiškųjų žodžių, pavartotų po tarinio ir veiksnio ar papildinio ir turinčių ryšį su abiem sakinio dalimis (jie dar vadinami *antriniais predikatyvais*), derinimas linksniu iš esmės nesiskiria nuo kitų derinimo atvejų, pvz.:

Turistai sugrįžo *pavargę, bet laimingi. Tėvas aptiko **ją** susikrimsių ir net išsigandusių.*

Dėl dvejojo santykio derinimo ryšys yra silpnesnis, ne toks akivaizdus, labiau paveikiamas kitų sintaksinių ryšių, todėl yra įteisintų derinimo nukrypimų. Linksniu nederinamo būdvardiškojo žodžio negalima laikyti visiškai nesisteminio – vartosenos norma numato tokį nederėjimą, kai šis žodis siejamas su tam tikrais veiksmažodžiais (*vadinti, laikyti, pripažinti, skelbti, išrinkti*, plg. KP2 S1 2003: 85, 86, 94). Nederinimo paplitimas susijęs su virtimo, tapimo, darymosi semantikos veiksmažodžiais (plačiau žr. Miliūnaitė 2004, 2012), bet tokį nederėjimą galima paaiškinti sisteminiais, tik neįprastos sintaksinės raiškos ypatumais. Sakinyje kartojant to paties dalyko pavadinimą antrą kartą su kitu ar pirmą kartą pasakomu požymiu, dažnai nurodomas tik požymis, o jo linksnis parenkamas pagal antrą kartą nepasakyto pavadinimo linksnį, pvz.: *Ekspertas palygino originalųjį paveikslą su perpieštu* [paveikslu] *ir pripažino jį meistriška kopija; Pakeitė pradurtą padangą atsargine* [padanga] *ir namus pasiekė visai sėkmingai*. Tokiu daiktavardžio praleidimu galima paaiškinti ir po virtimo, tapimo, darymosi veiksmažodžių einančių būdvardžio įnagininką kaip suderintą su neišreikštu, bet stipriai minėtos semantikos veiksmažodžių valdomu daiktavardžio įnagininku, pvz.: *Įstatymui nagrinėti pagrindiniu* [komitetu] *buvo paskirtas Ekonomikos komitetas; Paprasti šaukštai viešojo pirkimo metu virto „auksiniais“* [šaukštais]. Neišreikštas daiktavardis su pasakytu būdvardiškuoju žodžiu nurodo savarankišką dalykų grupę, atsiskiriančią nuo kitų daiktavardžiu pasakytų dalykų, tampa tam tikru tos grupės pavadinimu. Todėl nebūtų įmanoma atkurti praleisto daiktavardžio su kitokios semantikos veiksmažodžiais, plg.: **Vaikai parėjo laimingais* [vaikais]³.

- 3 Būdvardiškojo žodžio įnagininko pagrindimas susijęs su sakinio dalių interpretacija: neišreikštas įnagininko linksnio daiktavardis būtų papildinys, todėl virtimo, tapimo veiksmažodis turi būti savarankiškos leksinės reikšmės ir eiti paprastuoju tariniu. Panašūs veiksmažodžiai gali eiti sudurtinio tarinio jungtimi, pvz.: *Po valymo šiais chemikalais sidabriniai indai pasidarė (tapo) negražūs, pajuodę*. Tokiu tariniu akcentuojama atsirandanti daikto ypatybė, o ne kitokias ypatybes turinti daiktų grupė. Šis skirtumas nėra ryškus, kai būdvar-

Sisteminio nebūtų galima laikyti būdvardiškojo žodžio įnagininko, pavartoto dėl pasakymo aiškumo. Tačiau sudėtiniame pažyminyje, jau turinčiame veiksmožodiško žodžio reikalaujamą linksnį, vienodi skirtingos paskirties linksniai sukelia neaiškumą ir derinimas darosi nefunkcionalus, pvz.:

Knygos, tapusios skaitomiausios (*skaitomiausia?*), negausi neužsirašęs į eilę. **Šalyse**, tapusiose laisvose (*laisvomis?*), jie dažnai dar ilgai vaidina pozityvų vaidmenį tų valstybių visuomenėse.

Kalbos vienetų funkcionalumą laikant vienu iš svarbiausių kodifikacijos kriterijų, galima svarstyti tokios vartosenos įtraukimą bent į sisteminės raiškos periferiją.

Įnagininko buvimą vietoj tikėtino derinamo linksnio lemia gana skirtingos priežastys, todėl išplitimo ribos nėra griežtos, taigi ir norma aptariamais atvejais negalėtų būti griežta.

Veiksmožodinio tarinio derinimas

Tariniu einančio veiksmožodžio derinimo su veiksnium galimybių nėra daug – bendra yra tik skaičiaus kategorija, ir ta tik pirmojo bei antrojo asmens veiksmožodžių. Trečiojo asmens formos nederėjimo su veiksnium nėra – neturėdama skaičiaus rodiklio trečiojo asmens forma skaičiaus skirtumo neparodo, dera kartu su abiejų skaičių veiksnio formomis, pvz.: **Draugas** atėjo pasveikinti ir **Draugai** susirinko pasveikinti. Vienaskaitos pirmojo ir antrojo asmens formos derinamos su įvardžių *aš* ir *tu* leksinėmis reikšmėmis, pvz.:

Aš sutikau seną draugą. **Tu** pasiūlei nuvažiuoti prie jūros.

Antrasis tarinio asmuo dar derinamas su veiksniais *tamsta*, *pats*, rečiau – *sveikas*, *žmogus*, pvz.:

Ar **tamsta** galėsi paskambinti man po keleto dienų? Ką **pats** veiksi tą atostogų savaitę? Kur **sveikas** dėsies nesusitvarkęs tokio stogo prieš rudenį.

Ką **žmogus** darysi nepagelbėjęs suvargusiam kaimynui.

Tarinio daugiskaitos pirmasis ir antrasis asmuo turi daugiau veiksnio partnerių. Šių asmenų tarinio formos parenkamos ne tik veiksniais einant

diškasis žodis pavartojamas greta papildiniu einančio daiktavardžio, pvz.: *Dažnas valymas tais chemikalais sidabrinčius indus padaro negražius, pajuodusius / negražiais, pajuodusiais*. Pastarieji atvejai svyruoja tarp tipiško dvejetainio linksnio ir konteksto nulėmto nederėjimo (derinimo su neišreikštu papildiniu). (Dar žr. skyrelį *Daiktavardinio tarinio derinimas*.)

įvardžiams *mes*, *jūs*, bet ir *mudu*, *judu*; *kas*, bet *kas*, *kas nors*, *niekas*, *kiekvienas*, *visi* ir panašiams įvardžiams, pvz.:

Mes užsuksime į parduotuvę, o **jūs** eikite namo. **Mudu** buvome neišskiriami draugai. **Judu** galėtumėte dar kiek padirbėti.

Su kitais įvardžiais tarinio daugiskaitos pirmasis asmuo vartojamas, kai kalbėtojas priskiria save veiksmo atlikėjams, pvz.:

Gal **kas** galėtume jam paskambinti? Negi **kas nors** tikime tokiu paaiškinimu? **Bet kas** galėtume nuvažiuoti ir parsivežti. **Kiekvienas** turėtume suprasti tokią jo padėtį. **Visi** galime pažadėti, bet ar ištesėsime?

Pavartotas antrasis daugiskaitos asmuo rodo, kad veiksmo atlikėjai yra be kalbėtojo, pvz.:

Kas nors nueikite ir parneškite. **Kiekvienas** susidėkite drabužius į spinteles. **Visi** galėsite gerą pusvalandį pailsėti.

Panašiai kaip būdvardinių tarinių atveju, veiksmožodinio tarinio daugiskaitos pirmojo ir antrojo asmens formos vartojamos esant sudėtingesnės struktūros veiksmui ar vienerūšiams veiksmams. Vienaskaitos įvardžiui ir prielinksnio *su* konstrukcija reiškiamam veiksmui parenkama tarinio daugiskaitos forma, jei veiksmas siejamas su visais jo atlikėjais, pvz.: **Aš su Vaidu bandysime sužvejoti vakarienei žuvies**, o **tu su Rasa eikite parinkti uogų**. Tarinio vienaskaitos forma vartojama susiejant tarinį tik su pirmojo ar antrojo asmens įvardžiu, o prielinksninė konstrukcija į veiksnio sudėtį neįeina – yra kita sakinio dalis, pvz.: **Aš su jais po barus nevaikštau**; **Prisimenu, tu su savanoriais paruošei patalpą ir baigęs paskambinai**.

Reiškiant veiksnį skirtingų vienaskaitos asmenų, susijusių sujungiamuoju ryšiu, įvardžiais ar trečiojo asmens daiktavardžiu kartu, paprastai parenkama tarinio daugiskaitos forma, taip parodant asmenų grupę, pvz.:

Aš ir tu turėsime prisiimti visą atsakomybę – kitais pasikliauti negalime.

Aš ir Vaiva paruošime pusryčius, o **tu ir kas nors iš dar neišėjusiųjų** sutvarkykite verandą.

Grupės reikšmė ryškesnė tariniui einant po veiksnio. Prieš veiksnį pavartotas tarinys gali būti reiškiamas vienaskaitos pirmuoju ar antruoju asmeniu norint parodyti veiksmo ryšį tik su vienu asmeniu, kaip pagrindiniu veiksmo atlikėju, pvz.:

Važiuosiu **aš ir kas nors iš vyresnių auklėtinių**. Geriausia bus, jei eisi **tu ir kas nors iš naujokų**.

Daiktavardinio tarinio derinimas

Daiktavardžiu reiškiamas tarinys, kaip ir priedėlis – antrinės predikacijos žodis, yra funkciniai žodžiai, perteikiantys kitu daiktavardžiu reiškiamo dalyko apibūdinimą. Tai sintaksinio ryšio priklausomieji dėmenys, todėl jie išlieka derinimo santykių srityje kaip netipiškas derinimas, nes abu dėmenys turi savarankiškas gramatines kategorijas. Gramatinių kategorijų tapatumas leidžia ryšį perteikti tokiomis pat dėmenų formomis, o tomis formomis reiškiamų gramatinių kategorijų savarankiškumas derinimą daro negriežtą.

Įprastais atvejais, kai tarinio forma nėra įgijusi papildomų reikšmių, ji parenkama pagal veiksnio formą, pvz.:

*Visi **mokytojai** yra dideli mokyklos patriotai. Kaimo **merginos** buvo pirmosios festivalio rengėjų pagalbininkės. Tą minutę **jis** atrodė tikras nevykėlis. **Danutė** buvo paslaugiausia ir maloniausia aptarnaujančiojo personalo darbuotoja.*

Savarankiškiausios yra giminės formos, nes daiktavardžiai giminėmis nekaitomi. Tačiau rūšies nereiškiantys daiktavardiniai tariniai derinami su veiksniais ir gimine. Sakiniais su daiktavardiniu tariniu dažnai perteikiamas realijų priskyrimas tam tikrai jų klasei, o klasė, kaip abstrakcija, nurodoma tam tikros giminės vienaskaitos forma ir nepriklauso nuo veiksnio konkretumo ar jo gramatinių kategorijų, pvz.: **Pilkoji varna** yra varninis paukštis; **Varputis** yra piktžolė. Vienaskaitos forma abiejuose daiktavardžiuose sutampa, nes paprastai ir veiksnys reiškia rūšinį pavadinimą. Veiksniui reiškiant ne rūšį, o daug skaičiuojamų dalykų, tarinys derinamas pagal skaičių kad ir esant klasės žodžiui, bet tada sakinyse nebereiškia dalykų priskyrimo klasei, pvz.: **Lapės** yra gudrūs žvėrys; **Žiurkės** yra agresyviūs graužikai. O sakinyje **Daiva, Vaida ir Rasa** yra geriausi šių metų administracijos darbuotojai tarinio daugiskaita derinama semantiškai su ne vienu veiksniumi, giminės forma reiškia vyriškąją nežymėtąją (jei jos išrinktos iš visų administracijos darbuotojų – vyrų ir moterų, t. y. tam tikros darbuotojų rūšies; moteriškoji tarinio giminė parodytų tik jų apibūdinimą). Tariniu einantys abstrakčios reikšmės daiktavardžiai, kaip neskaičiuojami dalykai, turintys tik vienaskaitos formą, pagal visuminio reiškinio prasmę koreliuoja su daugeliu skaičiuojamų dalykų, todėl skaičius skiriasi, pvz.: **Vaikai** – ir mažos bendruomenės, ir visos šalies ateitis; **Medžiai** – tai miesto žaluma ir vėsuma.

Linksniumi tarinys nederinamas tik tuo atveju, kai santykiu norima parodyti apibūdinimo laikinumą, pvz.: *Susirgus žmonai, **jis** visą mėnesį turėjo būti ir šeimininke, ir aukle.*

Su tapsmo veiksmožodžiais (*tapti, virsti, darytis* ir pan.) įnagininku išreikštas daiktavardis atlieka papildinio funkciją ir su veiksnio bei tarinio derinimo reiškiniu nėra susijęs, plg.:

Po penkerių metų jis tapo gydytoju. Kuklus berniukas darėsi ryžtingu ir veikliu vyru. Abejonės ilgainiui virto sunkiai pakeliama graužatimi. Po tokio ilgo gyvenimo pas svetimus jis ir liko baukščiu, nesavarankišku jaunuoliu.

Tapsmo reikšmė įnagininku gali būti aktualizuota ir egzistavimo veiksmožodyje būti, pvz.: *Pagaliau apsisprendžiau, kad būsiu aktoriumi, ir padaviau dokumentus į Muzikos ir teatro akademiją.*

Atpažinti tokią reikšmę egzistavimo veiksmožodyje padeda konstrukcijų pertvarkymas su kitomis reikalaujamomis formomis, pvz.: **Man** apsisprendus būti aktoriumi, visiems palengvėjo; **Mano** apsispręsta būti aktoriumi ir to apsisprendimo nekeisiu, bet **Žiurkėms** esant agresyvioms graužikėms, reikia nuolat prižiūrėti kabelių linijas; **Žiurkių**, pasirodo, būta itin agresyvių graužikų – pertvarkytuose sakiniuose derinamas tik tapatumą reiškiantis tarinys.

Tarp veiksnio ir daiktavardinio tarinio esanti jungtis gali būti derinama ir su veiksniumi, ir su tarinio vardine dalimi, tačiau ne visais atvejais pasirenkamai (plg. Sirtautas 1978: 74–77). Asmenuojamomis veiksmožodžio formomis išreikšta tarinio jungtis derinama su veiksniumi skaičiumi jį reiškiant pirmojo ir antrojo asmens įvardžiais, pvz.:

Aš nesu tokia gera pašnekovė. Ar tu būsi mano užtarėjas ir guodėjas? Mes buvome tarsi ugnies nešėjai. Jūs esate šio kolektyvo branduolys.

Esant dalyvinei jungčiai ir tos pačios giminės daiktavardžiams, derinimas formaliai gali būti orientuotas į bet kurį iš jų, bet semantiškai jungtis išlieka orientuota į veiksnį, pvz.:

Motina aiškino esanti jos mama, tačiau mergaitė atkakliai kartojo „teta“. Vyras pasirodė esąs naujasis savininkas.

Esant skirtingų giminių veiksniumi ir tarinio vardinei daliai, yra polinkis jungtį derinti su veiksniumi, pvz.:

Autografas pasirodė besąs tik nevykusi priedanga. Tolminkiemio muziejus, pasirodo, besąs rentabili įstaiga. Burtininkai pasiekė Astlaną, kuris pasirodė besąs ežero sala. Karceris pasirodė besąs paprasčiausia žemine. O tada [ji] vienaip ar kitaip (kalba, judesiais ar net veiksmiais) stengsis parodyti sau ir kitiems esanti berniukas. „Krikščioniškoji demokratija“ greitai pasirodė esanti paprastas britų konservatorių kontinentinis analogas. Ši partija esanti aiškus Lietuvos priešas.

Dažnai ji derinama ir su tarinio vardine dalimi, pvz.:

*Darbuotojų **nuoma** pasirodė besąs neblogas **sprendimas**. Pažinimo medžio **šaka** pasirodo besąs pats jo **kamienas**. Net ir keturioliktoji lobio **dalis** pasirodė besąs pasakiškas **turtas**. Nereikėtų manyti, kad bet kuri jungiamąją funkciją atliekanti **dalelytė** jau ir besąs **jungtukas**. Dorybingų mirusiųjų **buveinė** pasirodo besąs ne kas kita, kaip didžiulis **sodas**. Toks **elgesys** esanti **nuodėmė**. Integracijos į Europą **pavyzdys** esanti **Prūsija**.*

Veiksnį reiškiant bevardės giminės formos įvardžiu *tai*, dalyvinės jungties derinimo galimybė yra tik su vardine tarinio dalimi, pvz.:

***Tai** esanti administracijos **klaida**. Pasak pašnekovo, **tai** esanti pavasario išsigelbėjimo **šventė**. Mato Evangelijoje patikslinama, kad **tai** esąs fariziejų **mokslas**. **Tai** esąs tik Seimo nario **pareiškimas**.*

1.1.4.1.3. Derinimo atpažinimo būdai

Derinimą galima atpažinti ir iš pagrindinio, ir iš priklausomojo žodžio gramatinių ypatybių. Svarbus pagrindinio žodžio gramatinis požymis – daiktavardis: derinimas galimas tik esant tokiam pagrindiniam žodžiui. Priklausomasis – būdvardiškasis žodis: būdvardis, dalyvis, skaitvardis, būdvardiškasis įvardis, išskyrus daiktavardinį tarinį ir priedėlį.

Priklausomojo žodžio kategorijos su savo raiškos būdais atkartoja pagrindinio žodžio – daiktavardžio kategorijas, todėl keičiant pagrindinio žodžio formas privalo keistis ir priklausomojo žodžio forma. Frazėje *penkiamečio vaiko tėvai* neatpažinus, kokia kalbos dalis yra žodis *penkiamečio*, pakanka pakaityti jo pagrindinį žodį (*vaikui, vaiką, vaiku...*) ir atitinkamai kintanti priklausomojo žodžio forma (*penkiamečiam, penkiametį, penkiamečiu...*) paliudys derinimą. Dėl tos pačios priežasties suklystama dviem daiktavardžiams turint tokią pat formą, pavyzdžiui, *kaimyno namo stogas*. Išorinį formų sutapimą, o ne derinimą rodo kaitymas: *kaimyno namui, kaimyno namą* – ne-kintanti priklausomojo žodžio forma reiškia, kad derinimo nėra.

1.1.4.2. Valdymas

Valdymas – tai pagrindinio žodžio dažniausiai sintaksinių ypatybių nulemtas priklausomojo daiktavardiškojo žodžio formos parinkimas tam tikram semantiniam santykiui perteikti. Valdymą gali lemti ir galimybė tam tikrą semantinį santykį perteikti priklausomojo žodžio forma nepriklausomai nuo pagrindinio žodžio sintaksinių ypatybių. Naujesniuose sintaksės aprašuose

valdymas kai kada tapatinamas su komplementavimu (papildymu) kaip sintaksiniu ryšiu, bet pripažįstama, kad linksnio valdymas implikuoja komplementavimą, o komplementiniai santykiai nebūtinai išreiškiami linksnio valdymu (Holvoet 2009: 110). Kita vertus, netgi papildymo santykius vadinant valdymu, imama juo laikyti su komplementiniais santykiais nesiejamus ryšius, pvz.: *tėvo brolis, genties vadas; dešimt studentų, kiek žmonių*. Todėl valdymą parankiausia sieti su daiktavardiškųjų žodžių formos parinkimu, t. y. minėtų sąvokų netapatinti.

1.1.4.2.1. Valdymo stiprumas ir valdomoji forma

Valdomasis žodis (valdiny) nėra vienodai svarbus valdančiajam žodžiui. Tai lemia spektrinį valdymo pobūdį – nuo labai stipriai reikalaujamo papildymo ir atitinkamos formos iki tik galimybės pavartoti daiktavardiškąjį žodį kaip priklausomąjį santykio dėmenį, išreikštą atitinkama forma. To valdymo spektro poliuose yra **stiprusis** ir **silpnasis** valdymas, o tarp jų grupuojasi tam tikri santykiai ir juos perteikiančios formos. Valdinio ir valdomos formos parinkimo laisvumas nebūtinai sutampa. Silpnai valdomiems daiktavardiškiesiems žodžiams su pagrindiniais žodžiais daiktavardžiais, pavyzdžiui, *mano kepurė, medžio šakos*, kito linksnio kaip kilmininkas negalima parinkti, bet valdomasis junginio dėmuo nėra reikalaujamas. Taigi valdymo stiprumą lemia priklausomojo dėmens reikalavimo stiprumas, o formos parinkimo griežtumas gali paremti santykio stiprumą, bet gali su juo ir nesutapti.

Stipriausiai valdomas yra tranzityvumą⁴ rodantis ir galininku reiškiamas priklausomasis dėmuo. Tačiau ir juo reiškiami valdiniai nevienodai paremiami santykio semantikos. Tiesioginio objekto galininkas yra apibendrintas santykio raiškos būdas, dar pavadinamas gramatišku, struktūriniu linksniu (plg. Holvoet 2009: 114) (dar žr. 1.1.4.2.3). Todėl tokio santykio pamatas gali būti ir stipriai pagrindinio žodžio reikalaujamas bei jo semantikos nulemtas objektinis komponentas (*kelti maišką, skaldyti akmenis*), ir tokios semantikos neturintis, labiau bendrą tiesioginį santykį rodantis objektas (*apibėgti namą, išvaikščioti pievą* (pvz.: *Išvaikščiojau visą pievą, bet pamesto telefono neradau*), *kirsti gatvę*). Pagrindiniame žodyje pavartotas neiginys valdymo stiprumo

4 Tranzityvumas – tiesioginis veiksmažodžiu pasakomo veiksmo ryšys su paprastai galininku reiškiamu objektu.

nepakeičia – kilmininkas valdomas stipriuotu valdymu (*nepasiekti lentynos, neperbristi upės*).

Tokio ryškaus tiesioginio objektinio santykio neturi kitais linksniais reiškiama objekciniai komponentai, esantys tarsi tiesioginio objekto pozicijoje kaip vieninteliai reikalaujami dėmenys ir išliekantys stipriojo valdymo lauke, pvz.: *džiaugtis dovana, mėgautis laisve, domėtis architektūra; ieškoti telefono, tikėtis atlygio, laukti vakaro; atstovauti miestui, gabus menams*.

Jiems prilygsta netiesioginiais linksniais (kilmininku, naudininku, įnagininku) reiškiama dėmenys, pavartoti šalia tiesioginio objekto, pvz.: *duoti (knygą) draugui, klausti (praeivį) kelio, vežti (krovinį) automobiliu*. Jiems prilygintini ir priemonės įnagininkai su slinkties veiksmažodžiais, pvz.: *važiuoti dviračiu, skristi lėktuvu*.

Vis dar stipriojo valdymo lauke yra prielinksninėmis konstrukcijomis reiškiama priklausomieji dėmenys, priskiriami objekciniams santykiams ir neretai turintys papildomų kokių nors aplinkybinių reikšmių, pvz.: *kovoti už laisvę, bylinėtis dėl palikimo, derėtis su banku*.

Yra aplinkybinio santykio dėmenų, kurių reikalingumą lemia pagrindinio žodžio reikšmė, todėl toks valdymas nedaug skiriasi nuo objektinis santykius parodančio valdymo. Egzistavimo reikšmės veiksmažodžiai atveria buvimo vietos reikšmės (lokatyvo) valdinį (*stovėti kieme / po medžiu / tarp gėlių, žaisti pievoje, gyventi prie miško*), o slinkties veiksmažodžiai – judėjimo krypties reikšmės (direktyvo) valdinį (*eiti gatve, važiuoti per mišką, išvykti iš miesto, skristi į Londoną*). Kitų aplinkybinių reikšmių linksniais ir prielinksninėmis konstrukcijomis reiškiama valdiniai nėra taip glaudžiai susiję su valdančiais žodžiais kaip objekciniai ar lokatyvas ir direktyvas, tad sudaro silpnai valdomų dėmenų lauką.

Laipsniškas valdymo stiprumo kitimas bet kokią pasirinktą ribą tarp stipriojo ir silpniojo valdymo daro sąlygišką, grindžiamą labiau susitarimu. Ši riba aktualesnė siekiant nustatyti sakinio struktūros branduolį ir atriboti nuo jo periferinius sakinio struktūros komponentus, ypač kai tokiu skirtumu grindžiamas sintaksinių ryšių – komplementavimo ir modifikavimo – atribojimas (ir jų atribojimo problema išlieka). Raiškos linksniais ir prielinksninėmis konstrukcijomis plotmėje dažniausiai pasirenkama skirtis tarp objektnių santykių ir aplinkybinių santykių – objekciniai komponentai laikomi stipriai valdomais, o aplinkybiniai – silpnai valdomais su periferiniais ir vieno, ir kito lauko atvejais.

Iš ne objektinių–aplinkybinių reikšmių skalės stipriausiam valdymui priskiriamas subjektinės reikšmės komponentų valdymas, pvz.: *vaikai žaidžia, lėktuvui skrendant, vėjo nulaūžtas, briedžio vaikščiota, pagalbininkų nėra*. Stipriai valdomas yra ir turinio kilmininkas su kiekio žodžiais. Pagrindiniai žodžiai tokiuose junginiuose gali būti daiktavardžiai – kiekio matų pavadinimai (*kilogramas bulvių, metras audeklo, litras pieno*), skaitvardžiai (*dešimt eurų, dvidešimt automobilių, penketas arklių*), kiekio reikšmės prieveiksmai ar įvardžiai (*daug nuopelnų, keletas dalyvių*), kiekio pamatavimo reikšmė pavartoti daiktavardžiai (*stiklinė vandens, dėžė vaisių, sauja riešutų*). Ne tokie tipiški kiekio ir jo turinio santykiai yra tarp kiekio reikšmę turinčių būdvardžių ir jų valdomų turinio kilmininkų (*pilnas vandens, kupinas džiaugsmo, turtingas miškų, gausus lietaus*).

Silpnai valdomas daiktavardis, prijungtas prie kito daiktavardžio reikšti dalies ir visumos (*stalo kojos*), nuosavybės (*draugo kepurė*) santykiams, kai kada požymiui (*obelis lazda*).

Valdomos gali būti daiktavardiškojo žodžio (daiktavardžių, asmeninių įvardžių ar kitų daiktavardiškai pavartotų kalbos dalių) linksnio formos ir prielinksninės konstrukcijos. Tuo skirtumu, labiau mokyklinėje praktikoje, pažymimas formalus valdymo skirstymas į **linksninį** ir **prielinksninį**.

1.1.4.2.2. Valdymo ryšių semantika

Didžiąją valdymo ryšių dalį lemia pagrindinio žodžio kaip propozicijos⁵ centro valentinės (junglumo) ypatybės, atveriančios priklausomųjų žodžių vietas tam tikros semantikos santykiams perteikti. Įvairių semantinių grupių predikatiniai žodžiai (veiksmažodžiai, būdvardžiai) sukuria skirtingos struktūros būtinąją aplinką: slinkties, egzistavimo veiksmažodžiai reikalauja veiksmo atlikėjo santykio, gana svarbus yra ir direktyvinis ar lokatyvinis (judėjimo krypties ar buvimo vietos) santykis (*Aš važiuoju į Palangą; Vilkai gyvena miške*), poveikio ir jam artimos reikšmės veiksmažodžiai kuria veiksmo subjekto ir objekto santykius (*Kranas kelia konteinerį; Vaikai stato senį besmegenį; Mama augina gėles*), davimo, informacijos perteikimo veiksmožodžiai projektuoja tris priklausomuosius žodžius veiksmo subjekto, adresato,

5 Propozicija – predikato (tarinio) ir jo argumentų (būtinųjų semantinių palydovų) struktūra, sudaranti sakinio pagrindą.

objekto ar objektinio turinio santykiams realizuoti (*Leidykla grąžino autoriui rankraštį; Brolis papasakojo man apie nuotykį*). Semantinė veiksmažodžių (ir kai kurių būdvardžių) įvairovė lemia gana didelę semantinių santykių įvairovę. Net ir tos pačios semantinės grupės veiksmažodžiai gali turėti artimus, bet nesutampančius santykius su skirtinga raiška, plg. adresatinį santykį realizuojančius žodžius sakiniuose *Aš pasakoju draugui naujienas* ir *Aš kalbuosi su kolega apie projektą*.

Skirtingos predikatinio žodžio reikšmės gali perteikti skirtingas situacijas ir skirtis pagrindinių semantinių santykių ir juos išreiškiančių formų rinkiniu. Pavyzdžiui, *belsti* reikšme ‘sukelti garsą daužant ką / į ką’ valdo vardininką, galininką ar prielinksnio *į* konstrukciją ir įnagininką (*Vaikas beldžia kumščiais į duris / duris*), o reikšme ‘kelti triukšmą’ valdo tik vardininką (*Jau kelinta diena patrankos beldžia*). Taigi gretinant veiksmažodžio valdomas formas svarbu variantiškumą aptarti tos pačios ar artimos reikšmės valdomų formų rinkinyje.

Būtinąją struktūrą gali papildyti su predikatu derantys, bet jo reikšmės nereikalaujami palydovai – vietos ne su slinkties ir egzistavimo veiksmažodžiais, pavyzdžiui, *Vaikai rado grybų beržyne*, veiksmo atlikimo būdo, pavyzdžiui, *Talkininkai darbus atliko kruopščiai*, laiko, pavyzdžiui, *Į suplanotą vietą mokslininkai nuvyko per tris paras*, priežasties, pavyzdžiui, *Teismas buvo atidėtas dėl kaltinamojo ligos*, tikslo, pavyzdžiui, *Šeštadieniais daugelis važiuodavo į turgų apsipirkti*, ir kitų savarankiškų ar sinkretiškų reikšmių.

Santykio semantika gali priklausyti ne nuo pagrindinio žodžio kaip propozicinės struktūros centro ypatybių, o nuo tam tikrų pagrindinio žodžio reikšmės komponentų. Pavyzdžiui, kiekio reikšmės komponentas pagrindinio žodžio reikšmės struktūroje pritraukia semantiškai svarbų kiekio turinio žodį (*daug smalsuolių, kilogramas obuolių, statinė vandens, (diena) pilna įvykių*). Priklausomasis žodis gali išreikšti tam tikros reikšmės santykius pagrindiniam žodžiui jų nelemiant. Taip sudaromi priklausymo (*namo stogas, kaimyno sodyba*), išskirties (*vienas svečių, kažkas iš atėjusiųjų*) santykiai.

Teksto kūrėjui svarbesnė semantinė santykių įvairovė, kaip minties realizavimo galimybės, ir tik po to jų raiška. Kalbos praktikai, vartosenai vertinti svarbiau matyti formos galimybes įvairiai semantikai ar nesemantinėms funkcijoms reikšti, kalbos sistemos numatytas formų reikšmes ir kitus formų vartosenos atvejus.

Toliau pateikiamos linksnių ir prielinksnių reikšmių lentelės (reikšmių ir pavyzdžių pateikimo paaiškinimus žr. po lentelių).

1 lentelė. Linksnių reikšmės

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vardininkas	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Veiksniu einančio subjekto reikšmė su veiksmažodiniais ir vardažodiniais predikatais:</p> <p><i>Draugas rašo laišką. Varna tupi ant šakos. Vaikai mato vaivorykštę. Mama džiaugiasi gėlėmis. Po medžiu pūva lapai. Kalnas yra status. Kolibris yra paukštis.</i></p> <p><i>Aš esu šios seniūnijos seniūnas. Vairuotojas buvo tikras profesionalas. Būčiau lakūnas – neatsižiūrėčiau iš padangių į laukų spalvas, miškus, ežerų akis. (Plg. įnagininkas, 15.)</i></p> <p>2. Reiškinių, daikto (dalyko) egzistavimo reikšmė nominatyviniuose sakiniuose:</p> <p><i>Naktis. Pilies kiemas.</i></p> <p>3. Veiksniu einančio objekto reikšmė su pojūčių predikatais:</p> <p><i>Štai ir ežeras matyti. Keisti garsai girdėti. Nekoks kvapas jaučiasi.</i></p> <p>4. Veiksniu einančio objekto reikšmė su neveikiamosios rūšies predikatais:</p> <p><i>Miškas buvo iškirstas prieš metus. Išėitis bus surasta. Muziejus yra dažnai lankomas. Uždirbta tik šimtas eurų. Piliavietė yra ieškotina, tikimybė surasti gana didelė.</i></p> <p>5. Laiko dažnio reikšmė:</p> <p><i>Kol buvo pasiligojusi, rytas vakaras ją lankė. Kas metai atvažiuodavo aplankyti, kad ir ilga kelionė būdavo. Trečia diena bando sutaisyti kuro tiekimo sistemą. (Plg. galininkas, 6.3.)</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vardininkas	<p>6. Vietos (atstumo, pasikartojančios vietos) reikšmė:</p> <p><i>Kuras baigėsi kokie penki kilometrai nuo degalinės. Šimtas metrų nuo kopų prasideda pušynas. (Plg. prielinksniai per, 1.6; už su kilmininku, 1.2.)</i></p> <p><i>Kas sodyba buvo vis kitoks sodinamų medžių derinys. Sustodavo pailsėti jau kas penki šeši žingsniai.</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>7. Neapibrėžtam subjektui reikšti su esamojo laiko predikatais:</p> <p><i>Yra kas valgo, bet nėra kas dirba. Nėra kas papasakoja kokį nutikimą ar įvykį – nuobodu. (Plg. naudininkas, 4.1.)</i></p> <p>8. Objektui reikšti su skausmo veiksmažodžiais:</p> <p><i>Jau kelios dienos šona skauda. Ranka gelia nuo menkiausio darbo. (Plg. galininkas, 2.)</i></p> <p>9. Objektui reikšti beasmeniuose sakiniuose:</p> <p><i>Šienas pjauti niekam neberūpėjo. Sunku per dieną dalgelis traukti. Linai sėti buvo dar ne metas. Kaip čia jam pačiam susisukus lizdelis, ištekinus seselė? (Plg. galininkas, 1.)</i></p> <p>10. Objektui reikšti su bevardės giminės dalyviais:</p> <p><i>Senų miškai mylėta, tūlon giesmėn dėta, mūsų tėvelių visos tos giesmės mokėta. Jų jau ir bulvės kasama.</i></p> <p><i>Rašte nurodoma atsisakymo išduoti, pakeisti pasą ar pratęsti jo galiojimo laiką pagrindai, sprendimo apskundimo tvarka ir terminai. Sutartyje nurodoma statybos terminai, perduodamų lėšų naudojimo, pastatytų objektų perdavimo ūkio subjektų nuosavybės tvarka ir sąlygos. Dokumento apačioje nurodoma pareiškėjo visas oficialus pavadinimas, pasirašančiojo asmens pareigos, vardas, pavardė ir parašas, vieta ir data. Šiame langelyje nurodoma „Įvairūs“ ir prie krovinio lydraščio pridedamas transporto dokumentas.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
	<p>Su valdymu nesusijęs vardininko vartojimas:</p> <p>11. Simboliniai pavadinimai, einantys nederinamuoju pažyminiu:</p> <p><i>Žmona dirba vaikų darželyje-lopšelyje „Boružėlė“. Su-tartis sudaryta su viešąja įstaiga „Meno genas“.</i> (Plg. kil-mininkas, 10.)</p> <p>12. Sustabarėjusioje konstrukcijoje pirmam dėmeniui reikšti:</p> <p><i>Vienas kito paieškos, paklusti vienas kitam, nurodyti perduoti informaciją vienas kitam.</i></p> <p>13. Kreipinio ir veikėjo vienumai reikšti:</p> <p><i>Dėdė kalbėjęt apie sodybos pardavimą, ar tai tiesa? Kur tu žmogus dėsies neklausęs, kai taip spaudžia.</i></p> <p>14. Kreipinio priedėliui ponas reikšti:</p> <p><i>Ponas valdytojau, kaip bankas reaguos į augančią inflaciją?</i></p> <p>15. Sveikinimosi konstrukcijose:</p> <p><i>Labas rytas, labas vakaras, laba diena.</i> (Plg. galininkas, 12.)</p> <p>16. Su skatinamosiomis dalelytėmis te, še:</p> <p><i>Te tau du eurai į taupyklę. Še keturi saldainiai – pasi-dalykite. Še tau obuoliai, o aš pasiimu kriaušes.</i> (Plg. gali-ninkas, 1.)</p> <p>17. Lyginamosiose konstrukcijose su aukštesnio laipsnio žodžiais:</p> <p><i>Puolėjui, aukštesniam kaip du metrai, nebuvo sunku atsikovoti kamuolį. Didesniame negu du hektarai plote galima užveisti atsiperkančią vaiskrūmių plantaciją. Klausimą reikia spręsti aukštesniu nei regioninis lygmuo.</i></p> <p>18. Kiekiui reikšti su anksčiau pasakytu kiekiu turiniu:</p> <p><i>Į demonstracijas jų susirinkdavo tūkstančiai. Per stiprią audrą medžių virsdavo dešimtys. Gulbių čia suskrisdavo šimtai.</i> (Plg. įnagininkas, 10.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	Pagrindinės reikšmės:
	1. Objekto reikšmė:
	<p><i>Kaimynas ieško dingusio arklio. Ūkininkai laukia lietaus. Daugelis bijo gyvačių. Mums trūksta atjautos artimui. Automobiliui reikia naujų padangų. Daugelis emigrantų pasiilgsta artimųjų ir savo krašto. Prašome laikytis nustatytos tvarkos! Tokių žmonių reikia lenktis iš tolo. Prireikus griebiasi kokių nors gudrybių.</i></p>
	<p><i>Norėčiau atsikratyti to įkyraus gerbėjo. Daug kas krato si tų pareigų.</i> (Plg. įnagininkas, 1; prielinksnis nuo, 6.1.)</p>
	<p><i>Ne vienas ima bodėtis tokio gyvenimo.</i> (Plg. įnagininkas, 1.)</p>
	<p><i>Imperija buvo priversta atsizadėti kolonijų. Teko atsiskayto jo paslaugų.</i> (Plg. prielinksnis nuo, 6.1.)</p>
	<p><i>Kai kada tenka griebtis šiaudo.</i> (Plg. prielinksnis už su kilmininku, 4.)</p>
	<p>2. Objektinio turinio reikšmė su kalbėjimo, paisymo, linkėjimo reikšmės veiksmažodžiais:</p>
	<p><i>Pasiklydome, prireiks kokį praeivį klausti kelio. Prašysime banką paskolos. Nuvažiuok į tą automobilių taisyklą ir teiraukis Antano. Valstybė iš savo piliečio reikalauja ištikimybės jai. Jei paisysi visokių paskalų, ir sveikatos neteksi. Teismas žiūrės teisybės.</i></p>
	<p><i>Laimingo kelio! Labos nakties! Linksmų Naujųjų Metų!</i></p>
	<p>3. Objektinio turinio reikšmė su kokybės būdvardiniais predikatais:</p>
	<p><i>Spektaklis yra vertas dėmesio.</i></p>
	<p>4. Objektinio turinio reikšmė su veiksmažodžio valdymą išlaikiusiais vardažodiniais predikatais:</p>
	<p><i>Mes ne vienas esame reikalingi paramos. Gaila tokio jau no žmogaus. Visiems gėda tokio jo elgesio</i> (plg. prielinksnis dėl, 4). <i>Na, man kiek drovu svečių.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	<p>5. Kiekybės turinio reikšmė su kiekio reikšmės žodžiais:</p> <p><i>Pasiskolino tūkstantį eurų. Trečdalis pensijos atiteks mokesčiams. Ant šaligatvių išbarstė toną druskos. Pirkau litrą pieno. Susirinko daug savanorių. Daug triukšmo – mažai naudos. Užsitepsiu truputį sviesto.</i></p> <p><i>Statinė buvo pilna vandens. Krepšelis buvo kupinas prisirpusių žemuogių. Mūsų kraštas yra turtingas miškų. Jautų pažadų kiekvienas sotas.</i></p> <p><i>Vasarą trumpa tos nakties. Aikštelėje platu vietos palapinei statytis. Skalsu šnekos, geriau patylėkim.</i></p> <p>6. Subjekto ar objekto dalies ir neapibrėžto kiekio reikšmė:</p> <p><i>Atsiriekė duonos ir įsimetė į maišelį. Ateina svečių ir tenka keisti planus. Vis daugiau radosi plynų kirtimų. Teko pirkti naujų įrankių.</i></p> <p><i>Prisirinko smalsuolių pilnas kiemas. Prisikrovė skanėstų ir išėjo į kitą kambarį (plg. 5 reikšmę).</i></p> <p><i>Turėkime vilties išspręsti šią krizę. Turėk sąžinės šitaip kalbėti! Buvo pavojaus, bet viskas baigėsi gerai.</i></p> <p><i>Reikia kokio nors amato mokytis. Reikia mokytis ir kalbų, ir matematikos.</i></p> <p>7. Neiginio kilmininkas:</p> <p>7.1. Objektas su neigiamais tranzityviaisiais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Jis neturi priešų. Sūnus nepakels tos dėžės. Vaikai nemėgsta manų košės. Ir niekas tų veikėjų nei žino, nei mini.</i></p> <p>7.2. Subjektas su neigiamais buvimo veiksmažodžiais:</p> <p><i>Po audros beržo nebėra. Mamos nėra namie. Po tokios žiemos bičių neliko.</i></p> <p>7.3. Objektas su beasmeniškai vartojamais neigiamais pojūčių veiksmažodžiais:</p> <p><i>Vakarais dainų nebegirdėti. Nė vieno paukštelio nemaityti. Nė menkiausio vėjelio nejusti.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	<p>7.4. Subjektinės bendraties valdomas objektas su neigiamu pagalbiniu veiksmažodžiu:</p> <p><i>Gal nepamiršiu pratęsti žurnalo prenumeratos. Niekas neketino erzinti to šuns.</i> (Plg. galininkas, 11.)</p> <p>7.5. Laiko trukmė su neigiamais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Neišdirbsi nė metų su tokiu vadovu. Ir mėnesio neišbuvoęs pasiprašė atleisti.</i></p> <p>7.6. Kiekis su neigiamais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Tas gyvulys nesvers nė trijų šimtų kilogramų. Įrankiai nekainuos šimto eurų.</i></p> <p>8. Tikslų reikšmė:</p> <p><i>Tėtis pasiuntė mane grąžto paskolinti. Atėjau skolos atsiimti. Išvažiavo studijuoti medicinos. Atėjome draugo pasveikinti. Nueik dalgio. Per kvailą galvą teko grįžti palapinių. Visi susirinko pietų.</i></p> <p><i>Komitetas sukviėtė narius uždaro pasitarimo</i> (plg. prielinksnis j, 2).</p> <p>9. Subjekto reikšmė su neveikiamosios rūšies predikatais:</p> <p><i>Jau čia lapės būta! Jo ilgai mokyklai vadovauta. Smulkieji darbai samdomų padienų darbininkų nudirbami. Visas parkas geltonų lapų nuklotas</i> (plg. įnagininkas, 2; žr. dar prielinksnis tarp, 7).</p> <p>10. Priklausymo santykių ar požymio reikšmė:</p> <p><i>Paraudo klevo lapai. Smagu tėvų namuose. Uosto kranai kyšojo virš namų stogų. Pavėsinėje buvo suręsti tvirti qžuolo suolai. Suvirinimo aparatas jau neveikė.</i></p> <p><i>Sausio mėnesio atlyginimą išmokės vasario viduryje.</i> (Plg. prielinksnis už su galininku, 3.)</p> <p><i>Akcininkų susirinkimas buvo atšauktas. Bičių gėlimas atbaido mėgėjus pasmalsauti. Duonos kepimas visada būdavo ypatingas ritualas.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	<p><i>Dalis frakcijos narių yra kitos nuomonės. Šie antikvariniai baldai dar visai geros būklės.</i></p> <p><i>Klaipėdos miestas yra įsikūręs prie Baltijos jūros. Duonojaus upė teka ir per Vokietiją.</i></p> <p><i>Rasos perlai žėri ryto šviesoje. Tamsių debesų jūra aptraukė visą dangų.</i></p> <p><i>„Žalgirio“ komandoje žaidžia daug jaunimo. Moksleivių konferencija vyks „Versmės“ gimnazijoje. (Plg. vardininkas, 11.)</i></p> <p><i>Jis – blaivaus proto žmogus. (Plg. įnagininkas, 16.)</i></p> <p>11. Išskirties reikšmė:</p> <p><i>Vienas qžuolų buvo jau gerokai papuvęs. Kukutis yra vienas gražiausių paukščių. (Plg. prielinksnis iš, 6.)</i></p> <p>12. Atžvilgio, apibendrintos teiginio temos reikšmė:</p> <p><i>Ūgio krepšininkas nebuvo labai aukštas, bet labai vikrus. Susitiksime septintą valandą vakaro.</i></p> <p><i>Tolumo miškas nėra labai toli. Gabumo gabus, tik neapsisprendęs, ko labiausiai norėtų.</i></p> <p>13. Stiprinimo reikšmė su tos pačios šaknies žodžiais:</p> <p><i>Valandų valandomis galėdavo sėdėti prie drožinių ir nepavargdavo. Gražių gražiausių nuotaką išvydo. Senų senovėje vien tik miškų čia būta.</i></p> <p>14. Įvardžio visų išskirtinio ypatybės intensyvumo reikšmė su aukščiausiojo laipsnio žodžiais:</p> <p><i>Visų skaniausias buvo mamos darytas tortas. Marti juostą išaudė visų dailiausiai.</i></p> <p>15. Adresato reikšmė su kalbėjimo veiksmažodžiais klausti, prašyti, nesant objektinio turinio kilmininko, ir atsiprašyti:</p> <p><i>Žuvelė klausia žvejo, ko šis norėtų. Prašysiu tėčio išleisti į šią kelionę. Atsiprašyk kaimyno, gal susitaisyte. (Plg. kilmininkas, 22; galininkas, 8.)</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>16. Dalies kilmininkas nedalomam daiktui reikšti, kai daiktas reikalingas trumpam:</p> <p><i>Duok suktuko porai varžtų prisukti. Paskolink kirvio valandėlei. (Plg. galininkas, 1.)</i></p> <p>17. Objektinės bendraties valdomam objektui reikšti su neigiamu pagalbiniu veiksmažodžiu:</p> <p><i>Niekas nepriminė parašyti prašymo. Asociacija nepasiūlė parengti projekto. Mums nebuvo leista ramiai baigti susirinkimo. (Plg. galininkas, 5.)</i></p> <p>18. Kokybei reikšti abstrakčiais būdvardžiais ar daiktavardžiais:</p> <p><i>Turėjome nepaprasto linksnumo kaimyną. Apačioje matyti smaragdo žalumo vanduo.</i></p> <p><i>Visi buvome puikios nuotaikos. Kai kurie susirinkimo dalyviai laikėsi kitos nuomonės. Siūlomas automobilis buvo visai geros būklės.</i></p> <p>19. Būviui reikšti konkrečiais daiktavardžiais, paprastai reiškiančiais kūno dalis:</p> <p><i>Jei būčiau geltonų, ilgų kasų, liauno liemens, kaip mūsų šaunioji šokėja, lipčiau ir aš ant scenos. Jaunikis buvo aukštas, apskrito veido, bet kažkodėl nekėlė pasitikėjimo. (Plg. įnagininkas, 15.)</i></p> <p>20. Abstraktus kilmininkas požymiui su vietos atspalviu reikšti – kilimo:</p> <p><i>Kristupas Mertikaitis, kilimo iš Nidos, tapęs sakytoju, parengė giesmyną „Visokios naujos giesmės“. Vyriausiasis kariuomenės kapelionas buvo kilimo iš netolimo Išlaužo šalia Prienų. Ten buvo tokia Stasiukė, kilimo nuo Tauragės, tai ji mane išmokino daug gražių dainų. Baltijos vokiečiais dažnai buvo vadinami Livonijos kilimo vokiečiai.</i></p> <p>21. Metoniminiam subjektui su priklausymo reikšme perteikti:</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Kilmininkas	<p><i>Kaimynų jau bulvės pradėjo kasti. Petraičių visą sodybą Kalėdų šventei išsidabino.</i></p> <p>22. Adresato reikšmė su kalbėjimo veiksmažodžiais <i>klausti, prašyti</i> esant objektinio turinio kilmininkui:</p> <p><i>Klausama savo darbuotojų nuomonės ir ji analizuojama. Paklausk manęs ko lengvesnio. Galų gale paprašykime jo atsakomybės. Prašysiu draugų patarimo.</i> (Plg. kilmininkas, 15; galininkas, 8.)</p>
Naudininkas	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Davimo, kalbėjimo adresato reikšmė:</p> <p><i>Broliai skolą atidavė per metus. Geriau būtų padovanoti mišką sūnui. Kelias savaites pasakojo visiems apie savo „žygdarbį“. Pranešk man visas naujienas.</i></p> <p>2. Objekto, į kurį orientuojamas požymis, kurio naudai ar nenaudai vyksta veiksmas, reikšmė:</p> <p><i>Ar tau gresia koks nors pavojus? Ji uošviam s niekada neįtiko. Persivalgymas kenkia sveikatai. Jo pokštai visiems patinka. Tėvas vadovavo didelei įmonei.</i></p> <p><i>Net ir tada jis liko ištikimas Tėvynei. Jis buvo atlaidus tiek sau, tiek pavaldiniams. Vėjas jau pavojingas paplūdimio statiniams. Ekonomikai svarbūs geri įstatymai. Jis nebuvo gabus matematikai.</i></p> <p><i>Laimingas šypsai visam pasauliui. Antroms rungtynėms teisėjas kiti teisėjai.</i></p> <p><i>Sesė trukdo man ruošti pamokas. Triukšmas trukdo man susikaupti.</i> (Plg. galininkas, 1.)</p> <p><i>Garbė atstovauti savo šaliai olimpiadoje.</i></p> <p><i>Po savaitės reikia grąžinti knygą bibliotekai. Turiu atrinkti dirbinius parodai. Šiuos duomenis reikia perduoti Socialinės rūpybos skyriui. Užpildytą anketą reikia pristatyti migracijos tarnybai.</i> (Žr. dar prielinksnis į, 1.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Naudininkas	<p><i>Fiziškai silpnus šauktinius priskyrė labiausiai patyrusiam kuopos vadui. Vienam chirurgui priskyrė net tris internatūros studentus. (Žr. dar prielinksnis prie, 4.)</i></p> <p>(Žr. dar prielinksnis pas, 1.)</p> <p>3. Visumos objekto reikšmė, kai veikiama jo dalis ar jam priklausantis objektas:</p> <p><i>Širšė įgėlė man į ranką. Šuo griebė jam už kojos. Brolis supykęs sudavė jam per pirštus. Vėsiu vandeniu apšlaksčiau jam akis.</i></p> <p><i>Kažkokie bastūnai jam arklį pavogė. Lėkė tokiu greičiu, kad nesuvaldęs ne vienam automobilį sudaužė. Išsinuomojęs įrankius, ne tik sau, bet ir kaimynams medžius apgenėjo.</i></p> <p>4. Subjekto reikšmė:</p> <p>4.1. Subjektui reikšti vienanariuose beasmeniuose sakiniuose ar padalyvinėse konstrukcijose:</p> <p><i>Kam nors reikės budėti prie laužo. Jam ir nesisapnavo apie tokią sėkmingą pabaigą. Pagailo man mažų paukštyčių, tai sukėliau vargais negalais atgal į lizdą. Mums pasiryžimo dar pakanka.</i></p> <p><i>Vaikams nuobodu tų aiškinimų klausytis. Įdomu malsuoliams į tokią jūrą pasižiūrėti.</i></p> <p><i>Tau, saulele, šildyti, o man tik šviesti šalta šviesa. Ne jums sparnus skleisti ir vėją nugalėti. Tau to geriau nežinoti. Kaip man tuo nesidžiaugti?! Kad taip mums tokius namus turėti.</i></p> <p><i>Aušružei auštant vainiką pyniau, saulelei tekant ant galvos dėjau.</i></p> <p><i>Nėra Seimo nariui svarbesnės užduoties, kaip tarnauti savo šaliai ir jos žmonėms. Nėra kam jo paguosti (plg. vardininkas, 7). Tam darbui nėra pabaigos.</i></p> <p>4.2. Subjektui reikšti dvinariuose sakiniuose:</p> <p><i>Keleiviams jau namų kaminai matyti. Ne vienam kažkokie keisti garsai buvo girdėti.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Naudininkas	<p><i>Jiems šiais metais bus daug darbų. Senam šuniui tokie kaulai per kieti.</i></p> <p>5. Lyginamojo santykio reikšmė:</p> <p><i>Niekas negalėjo prilygti jos balsui. Tokia apranga tinka bet kokiam orui.</i></p> <p><i>Tiesė statmena kraštinei. Šis punktas yra analogiškas atitinkamam ankstesnių nuostatų punktui. Pasirengimas turi būti proporcingas keliamai grėsmei. (Žr. dar prielinksnis su, 8.)</i></p> <p>6. Požymio reikšmė su valdymą išlaikiusiais daiktavardžiais, kilusiais iš kitokį valdymą turėjusių veiksmažodžių ar būdvardžių:</p> <p><i>Meilė gėlėms aplinką pavertė tarsi rojumi. Užuojauta susikrįmusiai draugei skausmą šiek tiek numalšino. Pagarba vyresniesiems – šios tautos bruožas. Neapykanta broliui jį deginte degino. Gailestis tam nelaimingam žmogui nugalėjo pasidaryjimą jo išvaizda. Reikalavimai mokyklų vadovams yra vis didesni.</i></p> <p><i>Piktumas visiems kaimo žmonėms neleido jam nurimti. (Plg. prielinksnis ant, 4.)</i></p> <p>7. Paskirties reikšmė:</p> <p>7.1. laiko trukmė su paskirties reikšme:</p> <p><i>Parvažiavau į namus visai savaitei. Valandėlei atitraukė nuo ekrano (plg. galininkas, 6.1). Turiu darbo trims dienoms. Studijuojant tėvai atsiųsdavo mėnesiui kelis šimtus eurų (plg. prielinksnis per, 2.3). Tą darbą atidėsiame rytojui. Šeštadieniui pasidarysime giros atsigavinti. Gavome darbų planą antram pusmečiui.</i></p> <p>7.2. tikslas su paskirties reikšme:</p> <p><i>Šventei išsikepė pyragą. Paieškosime vietos nakvynei. Gynėjas nebuvo pasiruošęs metimui. Vandeni žmonės pradėjo vartoti gydymui. Skyrė tris milijonus sankryžos rekonstrukcijai. Taip ir negavome lėšų mokyklos statybai. Tam reikalui yra parengta instrukcija.</i></p> <p><i>Tokia apranga tinka tik ypatingoms šventėms. (Plg. prielinksnis prie, 6.)</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Naudininkas	<p><i>Įmonė įsigijo įrangą tu n e l i a m s k a s t i . P r i s i p i r k o m e d ž i a g ū n a m u i s t a t y t i .</i></p> <p><i>N ě r m a n m o č i u t ě s k r a i t e l i u i k r a u t i . P a s k y r ě d a r b i n i n k ū p a r k u i p r i ž i ū r ě t i . A t ě j o l a i k a s r u g i a m s s ě t i . B u v o p a r e n g t a s p r o j e k t a s n a m u i r e n o v u o t i . (P l g . g a l i n i n k a s , 1 .)</i></p> <p>7.3. požymis su paskirties reikšme:</p> <p><i>V a i s t a i s u ž e i s t i e s i e m s b u v o s u p a k u o t i a t s k i r a i i r s u d ě t i į t ū p a t į s u n k v e ž i m į . K i n o s e a n s a i v a i k a m s r o d o m i d i e n g . K ū r i n į f e s t i v a l i u i r e i k ě j o s u k u r t i p e r l a b a i t r u m p ū l a i k ū . B u v o a t l i k t a s š i o k o m p o z i t o r i a u s k o n c e r t a s o r k e s t r u i s u f o r t e p i j o n u . P a s k i r t a s d i r e k t o r i a u s p a v a d u o t o j a s e k o n o m i k a i . A n g o l o s a m b a s a d o r i u s L i e t u v a i r e z i d u o j a V a r š u v o j e .</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>8. Turinio objektui reikšti su veiksmazodinės kilmės daiktavardžiais:</p> <p><i>N u o l a i d a k a v a i s k e l b i a m a k a r t ū p e r m ě n e s į . P a k l a u s a e k o l o g i š k i e m s p r o d u k t a m s n ě r a l a b a i d i d e l ě . P o l i n k i s š i a i l i g a i y r a n u s t a t o m a s g a n a a n k s t i . P o m ě g į k e l i o n ě m s i š k e i č i a u į r a m ū p a s i s ě d ě j i m ū s u m e š k e r e p r i e e ž e r o . P o r e i k i o I T s p e c i a l i s t a m s a t v a ž i a v u s i e j i n e s u m a ū z i n o . S u p o t r a u k i u s v a i g a l a m s n ě r a p a p r a s t a s u s i t v a r k y t i . K e l i a m i v i s d i d e s n i r e i k a l a v i m a i p a k u o t ě m s .</i></p> <p>9. Negyvų dalykų visumos objektui su priklausymo dėmeniu reikšti:</p> <p><i>V ě j a s a p l a u ž ě m e d ž i u i š a k a s , t a i d a b a r j i s a t r o d o l a b a i s k u r d ž i a i . D a r r e i k i a n u l a k u o t i s t a l i u k u i k o j a s , i r b u s v i s i š k a i b a i g t a s .</i></p>
	<p>Su valdymu nesusijęs naudininko vartojimas:</p> <p>10. Stiprinamosios reikšmės naudininkas:</p> <p><i>J ū s m a n č i a n e b e t r y p s i t e g ě l y n ū , n e n a u d ě l i a i ! A š t a u p a b u r b ě s i u ! E i k s a u s u t o k i a i s p a t a r i m a i s . J e i p a g a l b o s n e r e i k i a , k a i p s a u n o r i . S ě d ž i u d a r b e i k i i š n a k t ū v i e n u i v i e n a s .</i></p> <p>11. Įterpiniams reikšti:</p> <p><i>L a i m e i , v i s k a s b a i g ě s i g e r a i . M a n o n e l a i m e i , s u t i k a u s e n i a i m a t y t ū d r a u g ū .</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Galininkas	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Tiesioginio objekto reikšmė:</p> <p><i>Netyčia suplėšiau laikraštį. Pastatęs automobilį pasukau į namus. Mama tyliai uždarė duris. Jau kai kas matė parskridusį gandrą. Papasakok visą tiesą. Turėjau kelis eurus kišenėje. Padėjau broliui pirtį pasistatyti. Rytais geriu arbatą. Priimtas nutarimas renovuoti namą.</i> (Plg. kilmininkas, 16.)</p> <p><i>Še sūrio riekę, kąsk su medumi. Te dar saują saldainių.</i> (Plg. vardininkas, 16.)</p> <p><i>Dar reikia griovelį iškasti vandeniui nutekėti. Jau laikas pietus valgyti. Po savaitės bus galima bulves kasti.</i> (Plg. vardininkas, 9.)</p> <p><i>Ruduo nuklojo lapais visus takus. Kelią perbėgo šernų šeimyna. Išvaikščiojome visą mišką, bet grybų beveik neradome.</i></p> <p><i>Apėjome namą iš visų pusių, bet šeiminių neradome.</i> (Plg. prielinksnis apie, 1.1.)</p> <p><i>Siauriausioje vietoje turistai peršoko upelį. Perlipę tvorą, patekome į menkai apšviestą kiemą. Vis dėlto peržengti slenkstį nesiryžo.</i> (Plg. prielinksnis per, 1.3.)</p> <p><i>Vilkai sekė roges iki pat kaimo pradžios.</i> (Plg. įnagininkas, 1; prielinksnis paskui, 1.)</p> <p><i>Norėčiau tavę truputį sutrukdyti.</i> (Žr. dar naudininkas, 2.)</p> <p><i>Dabar mokausi eilėraščių, po to mokysiuos istoriją ir matematiką.</i> (Plg. kilmininkas, 6; dar žr. prielinksnis apie, 2.)</p> <p>2. Objekto reikšmė su skausmo veiksmažodžiais:</p> <p><i>Jau kelias dienas dantį gelia. Sqnarius skauda jau keletą metų. Kažkur šoną diegia, sunku dirbti. Nepamiegosi, kai visą kūną maudžia.</i> (Plg. vardininkas, 8.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Galininkas	<p>3. Veiklos krypties į objektą kaip potencialią priemonę reikšmė:</p> <p>3.1. objektas kaip kūno dalis veiklos pobūdžiui reikšti:</p> <p><i>Linguoti, purtyti, kraipyti galvą; traukyti, gūžčioti pečius; skėscioti rankas; vizginti uodegą; kalenti dantis; mirkčioti akį.</i></p> <p>3.2. veiklos objektui reikšti su veiksmažodžiais, turinčiais garso semą*:</p> <p><i>Tarškinti puodus; trankyti duris; barškinti kibirus; zirzinti birbynę; šiugždenti popierius; džiržginti pjūklą.</i></p> <p>3.3. veiklos objektui reikšti su rūbų dėvėjimo veiksmažodžiais:</p> <p><i>Dėvėti paltą; vilkėti, vilktis megztinį; ryšėti, rištis skarelę; avėti, autis batus; mūvėti, mautis pirštines; juostis diržą.</i></p> <p>(Plg. įnagininkas, 3.)</p> <p>4. Tikėjimo objekto reikšmė:</p> <p><i>Tikiu Dievą ir geruosius angelus.</i> (Žr. dar. įnagininkas, 1.)</p> <p>5. Objekto reikšmė su nutolusiais neigiamaisiais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Nėra sunku bandyti pakeisti sutartį. Nėra dora skriausti silpnesnįjį. Neprireikė prašyti šiek tiek koreguoti kvartalo plano projektą.</i> (Plg. kilmininkas, 17.)</p> <p>6. Laiko reikšmė:</p> <p>6.1. Momentas ar laiko tarpas:</p> <p><i>Posėdis prasidės trečią valandą. Susitiksime kitą dieną. Naktį, matyt, pašals. Pailsėsime šeštadienį ir sekmadienį. Mokslo metai baigiasi birželį. Daug kas nori atostogauti vasarą.</i> (Plg. įnagininkas, 9; vietininkas, 2.)</p> <p><i>Akimirką nukreipė akis nuo kelio.</i> (Plg. naudininkas, 7.1.)</p>

* Sema – mažiausias toliau neskaidomas turinio vienetas; semų visuma sudaro leksinę reikšmę (Kvašytė 2005).

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Galininkas	<p>6.2. Veiksmo ar vyksmo trukmė:</p> <p><i>Visą naktį ieškojome dingusio augintinio. Padirbsime dar valandą kitą. Kelias savaites iš jo nebuvo jokios žinios. Visą gyvenimą taikiausi su tokia padėtimi.</i> (Plg. prielinksnis <i>per</i>, 2.1.)</p> <p>6.3. Veiksmo dažnis:</p> <p><i>Kas vakarą ėjo patikrinti galvijų aptvare. Kas kelintą dieną atvažiuodavo pasižiūrėti, kaip sveikstu, ar nieko netrūksta. Kas šimtą kilometrų reikėjo sustoti ir atvėsinti automobilį.</i> (Plg. vardininkas, 5.)</p> <p>(Plg. įnagininkas, 9.)</p>
	<p>7. Kiekio reikšmė:</p> <p><i>Automobilis sveria toną. Dar pasiimsiu žiupsnelį. Sakau jau antrą kartą. Suvalgysiu kelis šaukštus. Nuvažiavome penkis kilometrus.</i></p> <p>8. Adresato reikšmė su kalbėjimo veiksmažodžiais <i>klausti, prašyti</i>, esant objektinio turinio kilmininkui, ir <i>atsiprašyti</i>:</p> <p><i>Pasiklausime kokį vietos gyventojų kelio prie paminklo. Paprašyk viršininką atostogų. Moterėlė mandagiai atsiprašė Povilą, kad trukdanti, ir pasakė – jo laukias klebonėlis.</i> (Plg. kilmininkas, 15, 22.)</p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>9. Objektui su neveikiamaisiais dalyviais reikšti:</p> <p><i>Džiaugiesi kaip riestainį dovanotas.</i></p> <p>10. Apibendrintam objektiniam santykiui reikšti su objekto nereikalaujančiais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Visą rudenį vakarų vėjai ūkaus mus. Aš vienas tą kelią keliausiu.</i></p> <p>11. Subjektinės bendraties objektui reikšti su neigiamais pagalbiniais veiksmažodžiais:</p> <p><i>Jau antra savaitė neprisirengiu parašyti laišką. Jam nepavyko iki vakaro baigti perdažyti sienas.</i> (Plg. kilmininkas, 7.4; žr. dar galininkas, 5.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
	<p><i>Su valdymu nesusijęs galininko vartojimas:</i></p> <p>12. Sveikinimosi konstrukcijose:</p> <p><i>Labą rytą. Labą dieną. Labą vakarą.</i> (Plg. vardininkas, 15.)</p>
Įnagininkas	<p>1. Veiksmažodžio tiesiogiai valdomo objekto reikšmė:</p> <p><i>Aš abejoju jo nuoširdumu. Kiekvienas baisėtųsi tokia netvarka. Negaliu nesibjaurėti kylančiu dvoku. Naudinga domėtis naujovėmis. Niekada neteko taip gerėtis žydinčiomis pievomis. Tada tave laikysime projekto partneriu. Tokį stengdavosi pripažinti psichikos ligoniu. Reikėtų visiems sekti jo pavyzdžiu. Pareigūnai sekė jo pėdomis iki pat sienos (plg. galininkas, 1). Negaliu skystis likimu. Taduką tėtis vadino tikru pagalbininku. Taigi ir reikia vadovautis šiais principais. Negaliu nesizavėti dailininko kūryba.</i></p> <p><i>Čia kvepia levandomis. Vadovai gąsdina darbuotojus atleidimu. Arklius girdė melasa. Vaikas susirgo nepagydoma liga.</i></p> <p><i>Reikia džiaugtis pasiekimais. Retas nenori pasigirti savo vaikais.</i> (Plg. prielinksnis su, 2.1.)</p> <p><i>Daug kas stebisi jo pasiaukojimu.</i> (Plg. prielinksnis iš, 7.)</p> <p><i>Ji bodisi bet kokių miesčioniškumu, lėkštumu. Dabar geriausia proga atsikratyti visokiu šlamštu. Jis, man atrodo, džiaugsis, galėdamas nusikratyti manimi.</i> (Plg. kilmininkas, 1.)</p> <p><i>Niekada netikėjau tokiomis pasakomis. Negalima tikėti jo žodžiais.</i> (Žr. dar galininkas, 4.)</p> <p>2. Priemonės, įrankio reikšmė:</p> <p><i>Į Berlyną geriausia skristi lėktuvu. Dabar miestuose važinėti dviračiais daug patogiau. Mūsų šalis prekiauja naftos produktais. Lenteles priveršime suktuku ir medsraigčiais. Konteinerius į laivą krauna portaliniu kranu. Ūkininkas žarstė delnais švarius ir dar šiltus grūdus.</i></p> <p><i>Kol užlipau, jie prilaikė pečiais sovrančių plokštę. Tokio svorio rankomis neišlaikysi.</i> (Plg. prielinksnis ant, 1.3.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Įnagininkas	<p><i>Į žygį aplink Lietuvą išvažiavome motociklais. Pasijodinėti arkliais ne kiekvienam maloni pramoga.</i> (Plg. prielinksnis <i>ant</i>, 1.3.)</p> <p><i>Apsivilkęs šiltais kailiniais, gali ir naktį iškęsti. Pobūviui apsirengė naujais drabužiais. Ausiuos žieminiiais batais – bus šilčiau.</i> (Plg. galininkas, 3; prielinksnis <i>su</i>, 2.4.)</p> <p><i>Visata tiriama galingais teleskopais. Mikroskopu galima sekti bakterijų dauginimosi procesą.</i> (Plg. prielinksniai <i>per</i>, 7; <i>pro</i>, 2.)</p> <p><i>Ežeras sukaustytas ledu. Šaligatviai sniegu nukloti. Medžiai šerkšnu nubalinti. Kaimas smėliu užpustytas. Žmogaus laisvė gali būti ribojama tik įstatymais. Valdžios ir verslo santykiai nustatomi teisės aktais.</i> (Plg. kilmininkas, 9.)</p> <p>3. Objekto su mažesnio kryptingumo veiksmo priemonės atspalviu reikšmė:</p> <p><i>Jis patraukė pečiais, ir tiek. Senelis pritariamai linkėjo galva. Nusivylęs skėščiojau rankomis nežinodamas, ką daryti.</i></p> <p><i>Šeimininkė pyko, trankė kibirais visą rytą. Jis atkakliai kasdien čirpino smuikeliu ir pagaliau pramoko visai neblogai griežti. Jau nuo pat ryto visi šiugždeno popieriais ir ruošėsi atskaitai.</i></p> <p><i>Vilkėjau neperpučiama striuke, tai nesusalau. Visą dieną avėti guminiiais batais negerai. Mūvėti ryškiomis kojiniėmis buvo mados reikalas.</i></p> <p>(Plg. galininkas, 3.)</p> <p>4. Rezultatinio objekto reikšmė su vartimo, tapsmo reikšmės veiksmažodžiais:</p> <p><i>Ir kipšas pasivertė gražiu ponaičiu. Buvusios kolonijos pamažu darosi laisvomis, demokratiškomis šalimis. Per tuos keletą metų padykę berniūkščiai virto santūriais, kultūringais jaunuoliais. Kas nužengs žingsnį į šoną, taps pakelės medžiu ir niekas to prakeiksmo nepanaikins. Per tuos metus liaunas medelis užaugo dideliu, šakotu medžiu.</i> (Plg. prielinksnis <i>į</i>, 5.3.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Įnagininkas	<p>5. Draugės objekto reikšmė su veiksmožodiniais būdvardžiais:</p> <p><i>Kibirais nešina iš kiemo sugrįžo šeimininkė. Arkliu vedinas kokių dešimties metų berniokas ėjo dulkėtu keliu ir užsi-svajojęs žvelgė kažkur į tolį. Sparnu velkinas margas paukš-tis bandė mus nuvilioti nuo lizdo. Vaikais vedina moteris pasuko per tiltą.</i></p> <p>6. Laikino daiktavardžiu reiškiamo būvio reikšmė:</p> <p><i>Pusę metų jis dirbo generaliniu direktoriumi. Padirbęs mokytoju, ėmėsi politiko veiklos.</i></p> <p><i>Draugas paprašė pabūti piršliu jo sūnaus vestuvėse. Dvare jis kurį laiką dirbo pusberniu. Piemeniu būti jis dar buvo per mažas. (Plg. prielinksnis už, 1.5.)</i></p> <p>7. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Raitelis šuoliais įjojo į kiemą. Vaikai kūlversčiais spruko pro duris. Piktuoju nieko nepasieksi. Visomis jė-gomis stengėsi išsilaikyti už šakos. Laukdamas puse ausies klausėsi šeimininkų pokalbio. Pradėjo snigti dideliais kęs-niais. Teko dirbti neįmanomomis sąlygomis. Sau-jomis braukė uogas ir pylė į kibirą. Žodis žvirbliu išlekia, jaučiu sugrįžta. Tu vilku kauksi.</i></p> <p><i>Savitarpio supratimo galima pasiekti nuolatinio bendra-vimu. Požiūrį į skiepijimąsi turime keisti švietimu ir pa-vyzdžiais. Piktumu mielas nebūsi. (Plg. prielinksnis per, 6.)</i></p> <p><i>Aš kalbėsiu visų kaimo gyventojų vardu. Dirbsime padidėjusio pavojaus režimu.</i></p> <p><i>Sutartis sudaryta dviem egzemplioriais. Dokumentas parengtas anglų kalba.</i></p> <p><i>Leidiniai galėtų būti geriau parengti dizaino atžvilgiu.</i></p> <p><i>Tiesioginę kalbą pradedame rašyti nauja eilute. (Plg. vietininkas, 1; prielinksnis iš, 4.)</i></p> <p><i>Simbolinius pavadinimus rašome kabutėse ir didžiąja raide. (Plg. prielinksnis iš, 4.)</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Įnagininkas	<p>8. Vietos reikšmė:</p> <p>8.1. Judėjimo kelias: <i>Nusprendėme pasukti pamiške. Važiavome plačiu vieškeliu. Nedidelės baržos plaukdavo kanalu. Višta lakstė patvoriu, bandydama išlįsti.</i></p> <p>8.2. Judėjimo kryptis tam tikru plotu: <i>Teko bristi pieva. Ėjome ražienomis badydamiesi kojas. Tankai važiavo laukais, kelio nežiūrėdami. (Plg. prielinksnis per, 1.1.)</i></p> <p>8.3. Daugiakryptis judėjimas tam tikru plotu: <i>Braidžiojau pieva bandydamas surasti lizdą. Gyvuliai lakstė laukais it paklaikę. Pabėgėliai klaidžiojo miškais tiksliai nežinodami, kur eiti. (Plg. vietininkas, 1.2; žr. dar prielinksnis po su galininku, 1.1.)</i></p> <p>8.4. Išsidėstymo vieta: <i>Pakėlėmis augo medžiai. Karvės gulinėjo pakrūmėmis. Kiemo pašaliais mėtėsi neprižiūrimi padargai. (Plg. vietininkas, 1.4.)</i></p> <p>8.5. Atstumas: <i>Atominė elektrinė pastatyta penkiasdešimties kilometrų atstumu nuo sostinės. Medžius reikia sodinti trijų metrų atstumu nuo sklypo ribos. (Plg. prielinksnis už su kilmininku, 1.2.)</i></p> <p>9. Laiko reikšmė:</p> <p><i>Laiku nepanaudojus lėšų, jos grąžinamos. Akimirksniu prapliupo tikra liūtis. Laisvalaikiu ji mėgo skaityti. Retkarčiais ji aplankydavo mamą prieglaudoje. Amžiais jie naudojami tokiu informavimo būdu.</i></p> <p><i>Pastaruoju metu priešprieša sustiprėjo. Šventės metu teko vieną kitą kartą tramdyti įsismarkavusius dalyvius. Po peštynių per pertrauką jiedu negalėjo nurimti ir pamoko metu.</i></p> <p><i>Nakčia niekas nenorėjo grįžti. Pačiu vidurnakčiu raganos sulėkė į kalną. P vakariu išėjome pasėdėti prie ežero. Darbymečiu nėra kada važinėti į svečius. (Plg. galininkas, 6; vietininkas, 2.2; žr. dar 1.7; prielinksnis per, 2.1.)</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Įnagininkas	<p>10. Kiekio reikšmė:</p> <p><i>Brolis penkeriais metais už mane vyresnis. Darbai buvo atlikti dviem dienomis anksčiau. Škart ietį nusviedė keliais metrais toliau. Ten automobilį nusipirko tik keliais šimtais pigiau.</i></p> <p><i>Ten jų skendo dešimtimis.</i> (Plg. vardininkas, 18.)</p> <p>11. Priežasties, pagrindo, sąlygos reikšmė:</p> <p><i>Akys šviečia džiaugsmu. Žmonės mirdavo badu. Karalienė pykčiu degė.</i> (Plg. prielinksnis iš, 5.)</p> <p><i>Obelių šakos žiedais linksta.</i> (Plg. prielinksnis nuo, 5.)</p> <p><i>Noriu kreiptis vienu reikalu. Kokiu tikslu čia atvykai?</i> (Plg. prielinksnis su, 6.)</p> <p><i>Visa tai darė vadovo nurodymu. Nuobauda panaikinta teismo nutarimu. Nuostatai pakeisti valdybos sprendimu.</i> (Plg. prielinksnis pagal, 3.)</p> <p><i>Jie vadovaujasi tik savo partijos interesais. Įstatymas buvo papildytas Seimo opozicijos iniciatyva. Bendradarbiai pasveikino jį jubiliejaus proga.</i></p> <p><i>Dabar pakalbėkime mokinių užimtumo klausimu.</i> (Plg. prielinksnis apie, 1.)</p> <p><i>Nelaimės atveju skambinkite pagalbos telefonu 112.</i></p> <p>12. Būvio reikšmė beasmeniuose sakiniuose:</p> <p><i>Geriau akmeniu būti ir pakelėje gulėti. Bepigu būti vadovu ir tik nurodinėti. Nereikia būti išminčiumi, kad šitą klastą suprastum. Vis dėlto gera būti miškininku – kur kitur taip pajusi pavasario ženklus.</i></p> <p>13. Lyginimo pagrindo reikšmė:</p> <p><i>Varžovas jam neprilygo ūgiu. Ši šalis neprilygsta kaimynėms plotu, bet gerokai lenkia gyventojų skaičiumi. Tarnybos darbuotojai gerokai skiriasi ir darbštumu, ir gabumais. Perkamąja galia šių šalių gyventojai nusileidžia Europos Sąjungos gyventojams.</i> (Plg. prielinksnis pagal, 8.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Įnagininkas	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>14. Požymio turiniui reikšti:</p> <p><i>Kirai yra įkylrūs savo rėkimu. Šalis buvo garsi savo praeitimi. Mokslinis darbas vertingas laboratorinių tyrimų duomenų gausa. Knyga patraukli viršelių dizainu. (Plg. prielinksnis dėl, 4.)</i></p> <p><i>Broliai yra panašūs išvaizda, bet skirtingi daugeliu būdo bruožų. Kūriniai labai įvairūs tematika.</i></p> <p><i>Kūrinys yra neįprastas gerąja to žodžio prasme.</i></p> <p>15. Būviui (požymiui) reikšti konkrečiais daiktavardžiais, paprastai reiškiančiais kūno dalis:</p> <p><i>Jis buvo apšepęs, ilgais, neplautais plaukais ir nė kiek nepanašus į kažkada šaunų vakarėlių rengėją. Jei būčiau sveikom kojom, lengviau apsivarkyčiau. (Plg. kilmininkas, 19.)</i></p>
	<p>Su valdymu nesusijęs įnagininko vartojimas:</p> <p>16. Nuolaidos reikšmės samplaikose:</p> <p><i>Juokas juokais, bet tikrai mane tai išgąsdino. Tačiau pažadai pažadais, o kiemai dabar užgrūsti automobiliais. Miškas mišku, o valgyti reikia.</i></p> <p>17. Požymiui reikšti sudėtiniuose pažyminiuose:</p> <p><i>Moterys ilgais, dryžuotais sijonais triūsė apie krosnį. Automobilis dulketais šonais dar tebekvepėjo kelionės kvapu. Nematytas paukštis plačiais sparnais pakilo nuo stuobrio ir nusklendė virš miško. Į pamiškę išlindo briedis plačiais ragais. (Plg. prielinksnis su, 7.1.)</i></p> <p><i>Šįryt, penktą valandą Lietuvos laiku, buvo užfiksuoti gana stiprūs požeminiai smūgiai. Vakar vyko pasitarimas valstybės saugumo klausimu.</i></p> <p>18. Įterpiniams reikšti:</p> <p><i>Šaltinio duomenimis, vandens tarša didėja keliais vietiniais per dešimtmetį. Mano nuomone, klausimo svarstymą reikėtų atidėti.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vietininkas	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Judėjimo išplitimo vieta:</p> <p><i>Gatvėje vėjas nešioja šventinių fejerverkų liekanas. Miške sklido garsus technikos ūžesys.</i> (Plg. įnagininkas, 8.3.)</p> <p>1.2. Daugiakrypčio veiksmo plotas:</p> <p><i>Vaikai kryžtaudami lakstė pievoje. Vaikštinėjome sode vis paragaudami įvairių veislių obuolių. Turistai irstėsi valtimi ežere visą pusdienį.</i> (Plg. prielinksnis po su galininku, 1.1; įnagininkas, 8.3.)</p> <p>1.3. Veiklos vieta:</p> <p><i>Dirbti palėpėje buvo karšta. Ravėti darže piktžolės ji niekada nemėgo.</i></p> <p><i>Žemaičiuose taip prie stalo neragina, kaip aukštaičiuose.</i> (Plg. prielinksnis pas, 1.)</p> <p><i>Jis rausėsi kišenėje lyg ko ieškodamas. Nesiknaisiosiu aš tavo praeityje.</i> (Plg. prielinksnis po su galininku, 1.4.)</p> <p>1.4. Buvimo vieta:</p> <p><i>Grybai kaip tyčia slėpėsi žolėje, po lapais, kad tik jų nerasčiau. Javuose buvo didžiuliai piktžolių plotai. Beržyne vienur kitur augo pušaitės.</i> (Žr. dar prielinksnis po su galininku, 1.3; prielinksnis tarp, 1.3.)</p> <p><i>Namuose visada jaučiuosi saugus ir ramus. Romane yra ir komiškų personažų. Tolybėje blyksėjo žaibai. Lenkynėje pasitaiko ir didelių avarių.</i> (Plg. dar įnagininkas, 8.4.)</p> <p><i>Ilgesnė kabutėmis skiriama citata gali būti rašoma naujoje eilutėje.</i> (Plg. įnagininkas, 7; prielinksnis iš, 4.)</p> <p><i>Citatos rašomos kabutėse. Nuorodos dažniau rašomos tekste skliaustuose.</i> (Plg. prielinksniai su, 3; tarp, 6.)</p> <p>1.5. Tam tikras buvimo plotas:</p> <p><i>Lentynoje rikiavosi pasaulinės literatūros tomai. Lape buvo parašytas protesto šūkis.</i> (Plg. prielinksnis ant, 1.2.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vietininkas	<p>1.6. Vieta su akivaizdos reikšme:</p> <p><i>Prieš kelionę visada susidedu daiktus a k y s e. Mažus vaikus nuolat turi turėti a k y s e.</i> (Plg. prielinksnis <i>po</i> su įnagininku, 2; prielinksnis <i>prieš</i>, 2.)</p> <p>1.7. Susipynusi vietos, laiko ir sąlygos reikšmė:</p> <p><i>Lietuje dirbome visą pusdienį. Stovėjome mėnesienoje ant ežero kranto ir žiūrėjome į sidabrinį taką. Išėjau lauk, kad galėčiau tyloje apsvarstyti jos žodžius. T v a n k u m o j e dirbti, kai šitaip dulka, tiesiog neįmanoma.</i> (Žr. dar įnagininkas, 9.)</p> <p><i>Prietemoje važiuoti automobiliu nėra malonu.</i> (Plg. įnagininkas, 9.)</p> <p>1.8. Reiškimosi sritis:</p> <p><i>Jam pavyko įsitovinti pramogų organizavimo srityje. Su Liepoja bendradarbiaujame žuvininkystėje. Praktikoje įstatymai ne visada veikia taip, kaip buvo galvota. Politikoje reikia diplomatiškos, o ne kategoriškos elgsenos.</i></p> <p><i>Ankstyvojoje poezijoje suskambėjęs gyvenimo džiaugsmas eina per visą poeto kūrybą. Medžioklės metu žmoguje, matyt, pabunda pirmųjų medžiotojų jausmas.</i></p> <p>2. Laiko reikšmė:</p> <p>2.1. Apibendrintam laiko tarpui ar su pažyminiu nusakomam apytikriam laikui reikšti:</p> <p><i>Jaunystėje turėjome daugiau pasiryžimo. Jo amžiuje nederėtų taip intensyviai sportuoti. Devynioliktame amžiuje sustiprėjo tautinių valstybių idėjos.</i></p> <p><i>Devintame praėjusio amžiaus dešimtmetyje politinės nuotaikos ėmė kisti. Rugsėjutyje naktys jau gana vėsios.</i> (Plg. galininkas, 6.1.)</p> <p><i>Dienos pabaigoje visi buvome peršlapę ir išsekę. Pirmoje nakties pusėje šals. Švenčių išvakarėse pasikeitė sveikinimais ir ruošimosi vaizdeliais.</i></p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vietininkas	<p>2.2. Paros laikas:</p> <p><i>Ryte visi kėlėsi pailsėję ir nusiteikę naujai žygio dienai. Kas vakare nenorėtų pasėdėti prie laužo.</i> (Plg. galininkas, 6.1.)</p> <p><i>Nedera naujų darbų pradėti pavakaryje. Sėdėjome naktyje klausydamiesi paslaptinių jos garsų.</i> (Plg. galininkas, 6.1; įnagininkas, 9.)</p> <p>2.3. Kartojamo veiksmo trukmė:</p> <p><i>Aplankau keletą kartų metuose. Šiuos vaistus gerkite kartą dienoje. Du kartus savaitėje ateina socialinė darbuotoja.</i> (Plg. prielinksnis per, 2.2.)</p> <p>2.4. Laiko slinktis:</p> <p><i>Diena dienon vis labiau ryškėjo parko kontūrai. Taip ir dirbo pas brolių diena dienon kaip savo ūkyje.</i></p> <p><i>Vakarop ėmė vėsti.</i> (Plg. prielinksnis į, 3.)</p> <p>3. Būdo, būvio, sąlygos reikšmė:</p> <p><i>Leidžia dienas vienatvėje. Tokioje tamsoje nė tako nerasime. Bėdoje turime vienas kitam padėti. Gyvename šilumoje, skystis negalime. Žmogus tiesiog akyse nyksta. Matai, net paukštis nelaisvėje nenori gyventi. Kosmonautai įpranta dirbti nesvarumo būklėje. Atvežė jį į ligoninę šoko būsenoje. Cukraus kiekis normos ribose.</i></p> <p>4. Įtraukimo į priklausymo sritį reikšmė, perteikiama senuoju vietininku:</p> <p><i>Buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Perduos pastatą miesto nuosavybėn. Žemė pereis nacionalinio parko žinion.</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>5. Būdo reikšmė, perteikiama senuoju vietininku:</p> <p><i>Dirba jie petys petin. Žengia šauktiniai koja kojon – gražu žiūrėti. Pakartojau viską žodis žodin. Vyteles reikia surišti krūvon. Teko prekes imti skolon.</i> (Plg. prielinksnis į, 4.)</p>

Linksnis	Reikšmės ir pavyzdžiai
Vietininkas	<p>6. Krypties reikšmė, perteikiama senuoju vietininku:</p> <p><i>Eina namo – miškan žiūri. Netriukšmaukite, eikite laukan. Na, jau laikas lovon. Sukite kairėn. Šį kartą dar duosiu skolon.</i> (Plg. prielinksnis į, 1.)</p> <p>7. Tikslų reikšmė, perteikiama senuoju vietininku:</p> <p><i>Reiks karan joti. Susieikime krūvon. Kviečiu visus tal-kon.</i> (Plg. prielinksnis į, 2.)</p>
Šauksmininkas	<p>1. Kreipiniui reikšti:</p> <p><i>Direktore, kada būtų galima aptarti renginio klausimus. Pone Petrauskai, pakartokite klausimą. Žmogau, ir širdies tu neturi! Oi tu žalty, žaltinėli, Dievų siuntinėli, veski į kalnelį. Angie tu, kaip galima šitaip piktai liežuvausti!</i></p>

2 lentelė. Prielinksnių ir polinksnių reikšmės

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
anot	<p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>1. Informacijos šaltinio reikšmė įterpiniuose:</p> <p><i>Anot kaimynės, kas kitam blogo nelinki, tam nieko ir pačiam nenutinka. Anot mokslininko, asteroido susidūrimo su Žeme negresia.</i> (Plg. prielinksnis pasak, 1.)</p>
ant	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Buvimas viršuje liečiant paviršių:</p> <p><i>Laikiniai sukrovėme knygas ant grindų. Sėdėdamas ant senelio kelių jis jautėsi laimingiausias. Ant palangės žydėjo kelių rūšių gėlės. Jis parkrito ant lovos net nenusirengęs. Išvytas virvės gijas reikia suvynioti ant kartono ritinėlių.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
ant	<p>1.2. Buvimas tam tikro ploto paviršiuje: <i>Giedrą rytą ant laukų bolavo ankstyvo pavasario šarma. Ant marių suposi žvejų valtys. Ant delno susirūpinusi šen ir ten bėgiojo boružė. Mokytoja ant lentos užrašė svarstymų temą.</i> (Plg. vietininkas, 1.5.) <i>Adresas rašomas ant voko dešinėje apačioje.</i></p> <p>1.3. Sinkretinė buvimo viršuje ir priemonės ar būdo reikšmė: <i>Ant arklių atjoja kazokai. Į kiamą ant motociklo įvažiavo nepažįstamas žmogus. Ant plausto plaukėme keturiese.</i> (Plg. įnagininkas, 2.) <i>Paimdavo broliuką ant rankų ir nešdavo vos pati paeidama. Kai senelis užmigo, visi ant pirštų galų vaikščiojo, kad nepažadintų. Netyčia atsistojau ant skaudamos kojos ir vos nesurikau iš skausmo.</i> (Plg. įnagininkas, 2.)</p> <p>1.4. Buvimas išorėje be viršaus ir apačios santykio: <i>Pasimovę jautį ant didžiulio iešmo kepdavo ir valgydavo užgerdami midumi. Dabar jau gali mauti ratą ant ašies. Ant šakų raudonavo didelės šermukšnių kekės.</i></p> <p>1.5. Veiksmo kryptis į paviršių: <i>Paukštelis nuskrido ant šakos ir smalsiai dairėsi į mane. Nusprendė lipti ant piliakalnio pasižvalgyti.</i></p> <p>1.6. Daugiasluoksniškumo, gausumo reikšmė sustabarėjusiose konstrukcijose: <i>Jau ta jo sėmėga – lopas ant lopo. Šiais metais mums nelaimė ant nelaimės.</i></p> <p>2. Būdo reikšmė: <i>Moteris atsiklaupė ant abiejų kelių. Pasirėmė ant vienos rankos ir liūdnei pažvelgė jam į akis.</i></p> <p>3. Objekto, į kurį orientuojamos emocijos, reikšmė: <i>Jis pyksta ant viso pasaulio, bet savęs nekaltina. Motina nirsta ant dukters, kam ši per mažai ja rūpinasi. Rėkti ant vaikų jai buvo įprasta. Brolis tikriausiai griežia dantį ant Kazimiero, bet ką padarysi. Aimanavo, kad viršininkas neturįs akies ant jos, nuolat priekaištaująs.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
ant	<p>4. Pažymimoji reikšmė:</p> <p><i>Piktumas ant kaimo žmonių jįėdė jau visus metus.</i> (Plg. naudininkas, 6.)</p> <p>Periferinės reikšmės:</p> <p>5. Vietai viršum ko, nesiliečiant su paviršiumi:</p> <p><i>Ant pievų draikėsi balto rūko liežuviai. Ant laukų jau žaliavo pirmosios žolės ploteliai.</i></p>
apie	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Judėjimas apie objektą:</p> <p><i>Berniukai bėgo apie stadioną penkis ratus, o mergaitės tris. Reikia eiti apie stalą tris kartus ir kartoti prašymą.</i></p> <p><i>Apėjome apie visą ežerą, nors pakrantės ir pelkėtos.</i> (Plg. galininkas, 1.)</p> <p>1.2. Išsidėstymas apie objektą:</p> <p><i>Apie medelį pasėjo rudeninių gėlių. Apie sodybą paprastai pasodindavo eglių ar tujų juostą. Apie šiukšlių konteinerius prikraunama įvairių stambiagabaričių atliekų. Virvę apsiovyniojau apie liemenį ir patikrinau, ar tvirtai pririšta prie medžio.</i></p> <p>1.3. Apytikrė pasikartojančio veiksmo vieta:</p> <p><i>Kai pakyla vėjas, atrodo, kažkas vaikšto, krebžda apie langus. Kažkur apie Palangą žaibuoja ir sudunda griaustinis. Rudeniop vilkai taip ir laksto apie ganyklos tvoras.</i></p> <p>(Plg. prielinksnis aplink, 1.)</p> <p>2. Apibendrinto objektinio turinio reikšmė su mentaliniais ar iš dalies mentaliniais veiksmažodžiais*:</p> <p><i>Apie audros padarinius pasakoja nacionalinio parko direktorius. Rašyta apie tuometinius įvykius yra daug. Pasišnekučiaavę apie kasdienes rūpesčius sėdome prie stalo. Mąsčiau apie pašlijusius mūsų santykius ir niekaip neradau rimtų priežasčių. Nežinau nieko apie jo gyvenimą.</i></p>

* Mentalinės reikšmės veiksmažodžiais laikomi pirmiausia mąstymo, suvokimo, taip pat kalbėjimo, iš dalies emocinės būsenos veiksmažodžiai.

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
apie	<p><i>Jau ne kartą rašiau apie tuos nutarimus. Apie tą nema-lonų įvykį papasakojau tik šeimos nariams. Trumpai susitikę šnektelėjome, o apie skolą visai ir pamiršau. (Žr. dar gali-ninkas, 1.)</i></p> <p><i>Dar keletas pastabų apie šio žodžio rašybą. Na, ir šiek tiek informacijos apie projekto terminus. (Žr. dar prielinks-nis dėl, 3.)</i></p> <p>3. Apytikrio laiko reikšmė (plačiau žr. 1.1.4.2.4):</p> <p><i>Kelionės trukmė – apie keturios valandos / apie keturias valandas. Įsigytasis dvaras buvo apie dviejų šimtų metų pastatas su nedideliu parku. Apie pusvalan-džio mums reikės nuvažiuoti iki miesto centro ir dar šiek tiek laiko iki stoties. Atvažiuosiu apie antrą valandą. Užtruk-sime apie pusvalandį. Sunkiai susirgau ir gijau apie pusę metų. Lyti pradėjo tik apie pietus.</i></p> <p>4. Apytikrio kiekio reikšmė (plačiau žr. 1.1.4.2.4):</p> <p><i>Arenoje sėdėjo tik apie du šimtai / apie du šimtus žiūrovų. Iki upės buvo apie trys kilometrai / apie tris kilometrų. Per savaitę buvo sukūrenta apie du kubai / apie du kubus malkų. Į konteinerį telpa apie tona / apie toną šių prekių. Atlyginimas – apie tūkstantis / apie tūkstantį eurų. Iki tos kaimo turizmo sodybos yra apie šimtas / apie šimtą kilometrų. Įmonėje uždirbsiu apie du tūkstančius eurų. Pagauta žuvis svėrė apie kilogra-mą. Apie šimto darbuotojų įmonė atsisakė.</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>1. Dalyko požymiui kaip turiniui reikšti:</p> <p><i>Biologija – mokslas apie gyvybės formas.</i></p>
aplink	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Judėjimas apie objektą:</p> <p><i>Vaikai krykštaudami vijosi vienas kitą aplink medį. Apė-jome aplink sodybos tvorą ieškodami žvėrelių pasidaryto urvo. Aplink juosmenį kelis kartus apsuko šilkinę juostą.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
aplink	<p>1.2. Iš(si)dėstymas apie objektą:</p> <p><i>Tokie grybai auga aplink beržus. Aplink gėles tenka barstyti chemikalų.</i></p> <p>1.3. Apytikrė pasikartojančio veiksmo vieta:</p> <p><i>Pastebėjo, kad aplink automobilį sukinėjasi du įtartini vyrai. Šeiminkė jau nuo pat ryto sukasi aplink puodus.</i></p> <p>(Plg. prielinksnis apie, 1.)</p>
arti	<p>1. Vietos netoli objekto reikšmė:</p> <p><i>Arti medžio nestovėk griaudžiant perkūnijai. Arčiau laužo bus šilčiau.</i></p> <p>2. Laiko, ankstesnio nei kitas laikas, reikšmė:</p> <p><i>Grįžome jau arti nakties. Kai atėjau prie kabineto, buvo arti dvylikos.</i></p> <p>3. Mažesnės trukmės, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Laukti reikės arti mėnesio. Kambario remontas truks arti savaitės.</i></p> <p>4. Mažesnio kiekio, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Kviečių prikūlė arti penkiasdešimties centnerių. Susiradau arti dviejų metrų lazda.</i></p> <p>5. Silpnesnės būsenos, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Taip kamantinėjama mergaitė buvo jau arti ašarų. Ginčas jau buvo arti susipykimo.</i></p>
artyn	<p>1. Vietos, kurios link judama, reikšmė:</p> <p><i>Neskubėdamiėjome artyn ežero. Važiavome artyn miško manydami rasią kur nors aikštelę. Irkluok valtį artyn kranto.</i> (Plg. prielinksnis prie, 1.2.)</p>
be	<p>1. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Tėvai su vaikais priimami be eilės. Vaikai tvarkėsi visą dieną beveik be pertraukų. Visą gyvenimą nugyvenome be didesnio barnio.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
be	<p>2. Sąlygos reikšmė:</p> <p><i>Dirbome visą dieną be poilsio. Be skriestuvo gražaus apskritimo nenusibraižysi. Be geros šviesos tokį smulkų darbą dirbti sunku.</i></p> <p>3. Būvio ir požymio reikšmė:</p> <p><i>Esu be magistro diplomo, todėl vadovo konkurse negaliu dalyvauti. Na, matyt, tu visai be galvos!</i></p> <p><i>Medis be viršūnės atrodo kaip namas be stogo. Nėra namų be dūmų. Išaušo rytas be jokio vėjo.</i></p> <p>4. Sąveikos nebuvimo reikšmė:</p> <p><i>Šį kartą jis atėjo be palydovų. Pratybose lėktuvai skraidė be kovinių ginklų. Renginį teko pradėti be apšvietėjų.</i></p> <p>5. Trūkstamos laiko ar kiekio dalies reikšmė:</p> <p>5.1. Trūkstamas laikas:</p> <p><i>Jau be penkių minučių dešimta. Amžius – aštuoniasdešimt be metų.</i></p> <p>5.2. Trūkstamas kiekis:</p> <p><i>Iki miesto bus koks šimtas be kelių kilometrų. Krovins svėrė toną be kelių dešimčių kilogramų.</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>6. Išskirties aiškinamosioms sakinio dalims ir įterpiams reikšti:</p> <p><i>Be Baltijos šalių, forume dalyvavo ir kelios Balkanų šalys. Be kita ko, aš ten ir neketinau eiti. Be to, galima pasitelkti savanorius.</i></p>
dėka	<p>1. Priežasties reikšmė:</p> <p>1.2. Asmuo kaip palankios baigties priežastis:</p> <p><i>Savanorių dėka su parama buvo susitvarkyta gana sklandžiai. Gaisrą pavyko užgesinti tik sumanių kaimynų dėka.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
dėka	<p>1.2. Metonimiškai suprantami asmenys kaip palankios baigties priežastis:</p> <p><i>Nevyriausybinių organizacijų dėka šis judėjimas plėtėsi labai sparčiai. Opozicinių jėgų dėka šalies konstitucijos keitimas buvo sustabdytas.</i></p> <p>1.3. Asmens veikla kaip palankios baigties priežastis:</p> <p><i>Policijos veiksmų dėka nusikaltimas buvo užkardytas. Kapitono sumanumo dėka laivo katastrofos pavyko išvengti.</i> (Žr. dar prielinksnis <i>dėl</i>, 1.)</p>
dėl, dėlei	<p>1. Išorinės, objektyvios priežasties reikšmė:</p> <p><i>Dėl blogo oro niekaip negalime susivežti šieno. Dėl to kio nieko su kaimynais susipyko. Dėl sugedusio automobilio teko atidėti kelionę.</i></p> <p><i>Daug nelaimių įvyksta dėl mūsų pačių aplaidumo. Tai nutiko greičiausiai dėl skubėjimo.</i> (Žr. dar prielinksniai <i>iš</i>, 5; <i>nuo</i>, 5; <i>per</i>, 5.)</p> <p><i>Vairuotojo pažymėjimą atėmė dėl vairavimo neblaiviam.</i></p> <p>2. Priežasties reikšmė su tikslo, paskirties, nuolaidos atspalviais:</p> <p><i>Ramybės dėlei nutylėjau tą priekaištą. Vis dėlto atsargumo dėlei reikėtų įsirengti dūmų detektorius.</i></p> <p><i>Jūs tiek daug padarėte dėl manęs. Motina dėl savo vaiko visus vargų kelius nueis.</i></p> <p><i>Dirbu ne dėl atlyginimo. Verta aukotis dėl ateities. Pagaliau šiais metais varžėmės dėl pirmos vietos. Finale susikaus dėl pasaulio čempiono vardo.</i> (Žr. dar prielinksnis <i>už</i> su galininku, 1.1.)</p> <p><i>Dėl kelių grybų geras grybautojas nesilanksto. Nemesk kelio dėl takelio. Dėl kelių kilometrų gero kelio nemesiu.</i></p> <p>3. Mentalinio veiksmo objekto su atžvilgio atspalviu reikšmė:</p> <p><i>Su gamintojais tariamasi dėl tiekimo. Nereikia sukti sau galvos dėl tokių smulkmenų. Posėdyje bus pasikeista nuomonėmis dėl mokyklos statybos šiame miesto rajone.</i> (Plg. prielinksnis <i>apie</i>, 2.)</p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
dėl, dėlei	<p><i>Labai džiaugiuosi dėl rankinio komandos. Kreipsis į teismą dėl baudos panaikinimo.</i></p> <p>4. Sinkretinė būvio turinio ir priežasties reikšmė:</p> <p><i>Kovarniai yra įkūrūs dėl nuolatinio krankimo savo peravietėse. Koalos yra žavios dėl nerangumo ir taikaus būdo. Pastatas patrauklus dėl savo išorės. (Plg. įnagininkas, 14.)</i></p> <p><i>Gėda visam kolektyvui dėl tokio jo komentaro. (Plg. kilmininkas, 4.)</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>5. Temos nusakymo konstrukcijose:</p> <p><i>O dėl gatvės pavadinimo, tai jam keisti reikia gyventojų pritarimo. O dėl gražumo gražus.</i></p> <p>6. Dokumentų pavadinimuose:</p> <p><i>Nutarimas „Dėl gatvės pavadinimo keitimo“</i></p>
greta	<p>1. Vieta kito objekto atžvilgiu:</p> <p><i>Greta manęs stovėjo nepažįstamas vyras su skrybėle. Varpinė buvo greta bažnyčios. Greta medžio bumbtelėjo kažkieno mestas akmuo. (Plg. prielinksniai arti, 1; prie, 1.1; šalia, 1.)</i></p> <p><i>Greta brolio bėgau tik pusę distancijos. (Plg. prielinksnis šalia, 1.)</i></p>
į	<p>1. Krypties reikšmė:</p> <p><i>Visi sugužėjo į šventę. Vasarą daug žmonių važiuoja į Palangą ar Nidą. Kopti į šio kalno viršūnę ryžtasi ne kiekvienas alpinistas. Pradėjus krapnoti sulindome į palapinę. Saulė jau krypo į vakarus. Girą šeimininkas supylė į didelį molinį q sotį. Kietas kaip akmenukus kriaušes sukišdavo me į šieną visai žiemai.</i></p> <p><i>Dabar važiuosime į dešinę, o paskui suksime į kairę. (Plg. prielinksnis po su naudininku, 1.)</i></p> <p><i>Į pamario pusę prasideda lygumos. Nuo upės į šiaurę yra jau kitos tarmės teritorija. Į Dzūkiją pušynų vis daugėja.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
i	<p><i>Knygą į skaityklą reikia grąžinti tos pačios dienos vakare. Siunta bus pristatyta į nurodytą įstaigą. Į parodą buvo atrinkti naujausi dailininko kūriniai. (Žr. dar naudininkas, 2.)</i></p> <p>(Plg. vietininkas, 6.)</p> <p>2. Tikslų reikšmė su vietos atspalviu:</p> <p><i>Pasikviesime visą šeimą į svečius. Labai skubu į susirinkimą. Anksti rytą susiruošėme į žygį.</i></p> <p><i>Komisijos narius pirmininkas sukvieta į posėdį. (Plg. kilmininkas, 8.)</i></p> <p>(Plg. vietininkas, 7.)</p> <p>3. Laiko, prie kurio ribos krypsta veiksmas, reikšmė:</p> <p><i>Į senatvę žmogus darosi išmintingesnis ir atsargesnis. Į metų pabaigą gali pritrūkti lėšų sankryžos pertvarkymo darbams. Į vakarą mūsų pasiryžimas ėmė slūgti. (Plg. vietininkas, 2.4.)</i></p> <p>4. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Karininkas davė komandą rikiotis į gretas po keturis. Rišėjos javus rišdavo į pėdus ir statydavo į gubas. Toks stiklas dūžta į daugybę smulkių šukelių. Daiktavardžiai skirstomi į bendrinius ir tikrinius. Šlapios pirštinės į ragą sušalo.</i></p> <p><i>Visi dirbome darniai, petys į petį. Visą pakartojau žodis į žodį. Krautuvininkas duodavo kartą kitą porą silkių ir į skolą. (Plg. vietininkas, 5.)</i></p> <p>5. Objekto reikšmė:</p> <p>5.1. Poveikio objektas, kai veikiama tam tikra objekto vieta:</p> <p><i>Mažylis spyrė į kamuolį, bet nepataikė. Boksininkas iš visų jėgų smogė į „kriaušę“. Valkataujantis šuo smarkiai įkando man į koją. Į ranką įgėlė širšė.</i></p> <p>5.2. Keitimo(si) objektas:</p> <p><i>Praėjusį šeštadienį jėgeriai ginklus iškeitė į šluotas, kastuvus ir grėblius. Maironis rašė satyras prieš tuos, kurie visuomeninę veiklą iškeitė į asmeninę gerovę. Įmonė nuosavybės teise priklausančią nekilnojamąją turtą maino į fiziniam asmeniui priklausančią nekilnojamąją turtą.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
į	<p><i>Tuo metu ne vienas atsivertė į kitą tikėjimą. Skystos dujos lengvai pereina į kitą būvį. Kaip puikiai besimokantį, jį metų viduryje perkėlė į aukštesnę klasę.</i></p> <p>5.3. Rezultatinis objektas:</p> <p><i>Kas atsisuko, virto į akmenį. Tankiai susodinti nedideli krūmeliai dabar išaugo į didelius susipynusius krūmus. Didelės pusnys per kelias dienas susmego į šlapio sniego lopinėlius. (Plg. įnagininkas, 4.)</i></p> <p><i>Tuos siurblius reikės atiduoti į metalo laužą.</i></p> <p>5.4. Lyginimo objektas:</p> <p><i>Šviesiaplaukė dukra viskuo atsigimė į motiną. Jų visi vaikai panašūs į tėvą. Nusižiūrėjęs į kaimyną pertvarkiau kieme pavėsinę. Mes daromės panašūs vienas į kitą.</i></p> <p>5.5. Į(si)traukimo objektas:</p> <p><i>Į darbą galime priimti kad ir rytoj. Jis nestojo į jokią partiją. Į sąrašus įtraukta ir negyvenančių toje savivaldybėje žmonių. Autorius gilinasi į žmogaus atsakomybės problemą.</i></p> <p>5.6. Adresatinis ar reagavimo objektas:</p> <p><i>Tais klausimais reikia kreiptis į personalo skyrių. Jau beldžiasi į sielą pavasaris. Iš plakato į mus šypsosi dar vienas kandidatas. Tokiais žodžiais jis prabilo į minią. Į klausimus atsakysiu po pranešimo. Į kačiuko kniaukimą iškart atsiliepė jo motina. Nekreipk dėmesio į tas šnekas.</i></p>
iki, lig(i)	<p>1. Galutinės ribos reikšmė:</p> <p>1.1. Atstumo galinė riba:</p> <p><i>Iki miško dar toli. Nuo Kauno iki Vilniaus yra apie šimtas kilometrų.</i></p> <p><i>Lig namų dar visas kilometras. Dviračių takas eis ligi patupės.</i></p> <p>1.2. Laiko galinė riba:</p> <p><i>Dirbsime iki pat nakties. Iki žiemos namo renovuoti nespės. Pranešimui skiriama iki penkiolikos minučių.</i></p> <p><i>Šoksime trypsim lig aušros. Teks dirbti ligi vakaro.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
iki, lig(i)	<p>1.3. Būdas su ribos reikšme:</p> <p><i>Nelaimių taurę jie išgėrė iki pat dugno. Į akivarą žygeivis smuko iki pažastų. Dėl tokios padėties buvo pikta iki ašarų.</i></p> <p><i>Šaltis gelia ligi kaulų. Lig kelių atsiraitęs kelnes, braižiojau seklumą.</i></p> <p>1.4. Kiekio galutinė riba:</p> <p><i>Krūmas užauga paprastai iki pusantro metro. Temperatūrai pakilus iki šešiasdešimties laipsnių, agregatą reikia išjungti ir ataušinti. Suskaičiuok ligi šimto ir gali eiti ieškoti. Apsikroviau darbais lig ausų. (Žr. dar prielinksnis sulig, 1.1.)</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>2. Ribos reikšmė sustabarėjusiuose prievieksmiuose:</p> <p><i>Prisišokome iki valiai. Viso to nepamiršo iki šiolei.</i></p>
iš	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Kryptis iš vidaus išorės link:</p> <p><i>Iš miško pasirodė briedis. Iš namų išeisime apie aštuntą valandą. Dokumentą reikės parsisiųsti iš archyvų. Po savaitės iš tėvų grįžo į Vilnių. Išsukome iš kelio šiek tiek pailsėti paežerėje.</i></p> <p>1.2. Išsidėstymas išorėje:</p> <p><i>Iš abiejų kelio pusių augo medžiai. Iš trijų šonų pasidarėme užuovėją. Iš visų pusių plytėjo potvynio vanduo.</i></p> <p>2. Kilmės reikšmė:</p> <p>2.1. Kilmės vietos reikšmė:</p> <p><i>Mes visi iš Vakarų Lietuvos. Ji buvo kilusi iš Alytaus. (Žr. dar prielinksnis nuo, 2.)</i></p> <p>2.2. Kilmės aplinkos reikšmė</p> <p><i>Kas kilęs iš kaimo, žemės darbų nebijojo. Dailininkas buvo kilęs iš pasiturinčios šeimos ir galėjo mokytis užsienyje.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
iš	<p>3. Laiko, nuo kurio kas prasideda, reikšmė:</p> <p><i>Iš pat ryto ėmėme ruošti į kelionę. Meškeres susidėjome dar iš vakaro. Žemė suariama iš rudens. Iš mažų dienų jis buvo pratinamas prie drausmės ir tvarkos. (Plg. prielinksnis nuo, 3.)</i></p> <p>4. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Vilkas paprastai puola iš pasaly. Dažnai įsimylima iš pirmo žvilgsnio. Iš lėto jis rinko žodį po žodžio. Viską pradėsime iš naujo. Kiaušinio raštus braižau iš galvos. Kokias dvi valandas darbavomės iš peties.</i></p> <p><i>Jaunikliai savo motiną atpažįsta iš kvapo. Kai jai kas nesiseka, aš suprantu iš akių. Šiuos vystymosi sutrikimus galima nustatyti iš elgesio. (Plg. prielinksnis pagal, 7.)</i></p> <p><i>Į taikinį reikia pataikyti iš dešimties metrų. Iš tokio atstumo nepataikysi.</i></p> <p><i>Jis man pusbrolis iš motinos pusės. (Plg. prielinksnis pagal, 7.)</i></p> <p><i>Užpuolikai ėmė šaudyti iš pabūklų. Mažylis rėkė iš visos gerklės. Tikriniai daiktavardžiai rašomi iš didžiosios raidės. (Plg. įnagininkas, 7.)</i></p> <p><i>Naują mintį pradėkite rašyti iš naujos pastraipos. (Plg. įnagininkas, 7; vietininkas, 1.)</i></p> <p>5. Iš veikėjo vidaus kylančios priežasties reikšmė:</p> <p><i>Ligonis dejuoja iš skausmo. Gali numirti iš gėdos! Net krūptelėjau iš netikėtumo. Namus padegė greičiausia iš keršto. (Žr. dar prielinksniai dėl, 1; nuo, 5.)</i></p> <p><i>Iš džiaugsmo vaikui sužibo akys. Jis visas virte virė iš pykčio. (Plg. įnagininkas, 11.)</i></p> <p>6. Išskirties reikšmė:</p> <p><i>Tamsiaplaukis vaikinys tame būryje buvo vienas iš ramesnių. Vienam iš kandidatų tokia reklama pakenkė. Kažkuris iš susirinkimo dalyvių garsiai nusijuokė. Linksmiausia iš visų buvo strazdanota penktokė. (Plg. kilmininkas, 11.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
iš	<p><i>Iš keliasdešimt savanorių tik keli gebėjo naudotis tais ginklais. Iš visų paslaugų reikalingiausios yra medicinos paslaugos.</i> (Plg. prielinksnis tarp, 5.)</p> <p>7. Objekto reikšmė:</p> <p><i>Juoktis iš kito nelaimės nederėtų. Kaip galima šaipytis iš draugo! Tiesiog tyčiojamasi iš šalies siekių.</i> <i>Neverta stebėtis iš tokio žmogaus.</i> (Plg. įnagininkas, 1.) <i>Lėšų gausime ir iš paramos fondo. Prekių galima įsigyti iš kito tiekėjo.</i> <i>Trūkstantį sumą pasiskolinsiu iš gimnאיčių. Jau kuris laikas negauname žinios iš sūnaus.</i> (Žr. dar prielinksnis nuo, 1.) <i>Iš klaidų reikėtų mokytis. Berniukai ima pavyzdį iš tėvo. Iš automobilio liko tik laužo krūva. Knyga yra verčiama iš ispanų kalbos. Gulbė stengiasi išsivaduoti iš tinklo. Pabudome iš miego nuo stipraus trenksmo.</i> <i>Aštuonis padauginame iš devynių. Komisija susideda iš trijų asmenų. Iš šių derybų nieko nesitikėjo nė viena šalis.</i> <i>Tuose kraštuose beveik visi gyvena iš žvejybos. Geriausi pažymiai buvo iš gimtosios kalbos.</i> <i>Forume dalyvavo po vieną delegatą iš kiekvienos šalies. Iš Klaipėdos skyriaus į draugijos suvažiavimą atvyko penki nariai.</i> (Žr. dar prielinksnis nuo, 6.3.)</p> <p>8. Medžiaga, iš ko kas padaryta:</p> <p><i>Krepšelius daro iš žilvičio vytelių. Uždrausta gaminti dirbinius iš krokodilo odos. Vidaus durys daromos iš pušies lentų.</i></p> <p>9. Būvio (požymio kokybės) reikšmė:</p> <p><i>Na, vyras buvo ir iš stuomens, ir iš liemens.</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>10. Vertinimo atžvilgio reikšmės įterpiniams reikšti:</p> <p><i>Iš vienos pusės, žmogus geras, iš kitos pusės, kaip darbuotojas nėra iniciatyvus.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
link(ui)	<p>1. Vietos, į kur krypsta veiksmas, reikšmė:</p> <p><i>Važiuojant link Kauno pro Jurbarką yra Panemunės pilis. Marių link nuplasnojo ilga žąsų virtinė. Kelias suko per upelį miško link. Ėjo geležinkelio linkui kryptį suprasdami tik iš pradundančių traukinių.</i></p>
netoli	<p>1. Vietos, nuo kurios netoli kas vyksta, reikšmė:</p> <p><i>Netoli upės žaliavo medžiais apaugusi kalva. Sustojome išgerti kavos netoli Kauno. (Plg. prielinksnis prie, 1.1.)</i></p> <p>2. Apytikslio laiko, kiek ankstesnio, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Paskubėkime, saulė jau netoli laidos. Netoli dešimtos jau buvome nuvažiaavę gerą kelio galą. Matai, užtrukau netoli valandos.</i></p> <p>3. Kiekio, mažesnio, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Į mitingą susirinko turbūt netoli tūkstančio dalyvių. Buvo suaukota netoli penkių šimtų tūkstančių eurų.</i></p> <p>4. Būsenos, silpnesnės, nei nurodyta, reikšmė:</p> <p><i>Dėl slidaus kelio buvome netoli nelaimės. Man atrodo, kad tu savo išmanymu jau netoli profesoriaus.</i></p>
nuo	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos pradinės ribos reikšmė:</p> <p><i>Nuo nosies ir smakro kapsėjo prakaito lašai. Lipk nuo kopėčių – nukrisi. Nuo žemės pakėliau kažkokį keistą akmenį. Voverės nuo lazdyno nurinko visus riešutus. Nuo sodybos kelias šakojosi į skirtingas puses. Nuo kalno puikiai matyti visas apylinkių grožis. Vaikai bėgiojo nuo pastato prie pastato, ieškodami geriausios vietos pasislėpti. Alytus yra į pietus nuo Kauno.</i></p> <p><i>Lauksiu nuo tavęs kokios nors žinutės. (Plg. prielinksnis iš, 7.)</i></p> <p>2. Apytikrė kilmės vieta:</p> <p><i>Rašytojo tėvai buvo nuo Plungės. Kilimo jis nuo Pasvalio, bet gyvena Vilniuje. (Žr. dar prielinksnis iš, 2.1.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
nuo	<p>3. Laiko pradinės ribos reikšmė:</p> <p><i>Į mokyklą pradedama eiti nuo šešerių metų. Nuotolinis mokymasis prasidės nuo pirmadienio. Nuo ryto esu dar nieko nevalgęs.</i></p> <p><i>Jis buvo labai tvarkingas jau nuo mažens. Dukra nuo vaikystės turėjo pomėgį piešti. Nuo ankstyvo ryto sėdau prie kompiuterio. (Plg. prielinksnis iš, 3.)</i></p> <p><i>Nuo nemalonaus pokalbio praėjo daugiau kaip mėnuo. (Plg. prielinksnis po su kilmininku, 1.2.)</i></p> <p>4. Būdo reikšmė:</p> <p>4.1. Atsiskaitymo būdas:</p> <p><i>Mokesčiai mokami nuo gauto pelno. Mokestis už atliekas skaičiuojamas nuo buto plotu. (Plg. prielinksnis nuo, 6.4.)</i></p> <p>4.2. Būdas su atskaitos taško reikšme:</p> <p><i>Nuo kurio galo reikėtų valgyti bananą? Dar kartą pagrokime nuo trečios dalies.</i></p> <p>5. Išorinė būsenos priežastis:</p> <p><i>Nuo gaisro švietė visa padangė. Net tvoros poškėjo nuo tokio speigo. Nuo šalto oro skruostus raudonis išpylė. Nuo paukščių čiulbesio skambėjo visas šilas.</i></p> <p><i>Nuo šios ligos mirė daugybė žmonių. Stalas lūžte lūžo nuo gėrybių. Per patį medunešį liepos užia nuo bičių. (Plg. įnagininkas, 11.)</i></p> <p><i>Toks kaimo vardas – nuo upės pavadinimo. Tvenkinys gavo vardą nuo buvusio malūno.</i></p> <p>(Žr. dar prielinksniai dėl, 1; iš, 5.)</p> <p>6. Objekto reikšmė:</p> <p>6.1. Atskyrimo, šalinimo objektas:</p> <p><i>Nuo kolonos atsiskyrė du visureigiai. Tas jautis ne vieną sužeidė atitrūkęs nuo grandinės. Atstokit jūs nuo manęs! Tokios arbatos išgėręs nuo visų ligų išgysi. Dažai nuo par-keto niekaip nenusivalė.</i></p> <p><i>Nuo manęs taip lengvai neatsikratysi. Atsisakysiu nuo visų jo pasiūlymų. Atsižadėjau nuo nemalonių įsipareigojimų. (Plg. kilmininkas, 1.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
nuo	<p>6.2. Objektas kaip perdavimo iniciatorius:</p> <p><i>Perduodu linkėjimus nuo bendrakursio. Atvežiau siuntinuką nuo sesers. Na, dabar man klius nuo tėvo. Atsimsi tu nuo manęs! Nuo vietinių gyventojų dovaną įteikė bendruomenės pirmininkė.</i></p> <p>6.3. Atstovavimo objektas:</p> <p><i>Nuo skyriaus draugijos suvažiavime dalyvavo penki delegatai. Renkamas vienas delegatas nuo dešimt narių. (Žr. dar prielinksnis iš, 7.)</i></p> <p>6.4. Objektas kaip kiekio nustatymo pagrindas:</p> <p><i>Atliekų mokestis skaičiuojamas nuo buto ploto. Nuo gautų pajamų pagal individualios veiklos pažymėjimą atskaito 15 proc. mokesčių. (Plg. prielinksnis nuo, 4.1.)</i></p> <p>7. Paskirties požymio reikšmė:</p> <p><i>Ta dėžė nuo batų. Reikia įsigyti akinius nuo saulės.</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>8. Atsiribojimo objektas:</p> <p><i>Pavaduotojas atsisakė nuo pasiūlytų direktoriaus pareigų. Ne vienas kratosi nuo tėvystės įsipareigojimų. Atsižadėjau nuo bet kokių kelionių. (Plg. kilmininkas, 1.)</i></p> <p>9. Požymio kiekio reikšmė:</p> <p><i>Trys ketvirtadaliai nuo visų pajamų tenka atlyginimų išlaidoms.</i></p>
pagal	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos arti ko nors reikšmė:</p> <p>1.1. Išsidėstymas ar buvimas arti ar (ir) išilgai ko nors:</p> <p><i>Pagal taką susodinti dekoratyviniai krūmai. Poilsiautojų nameliai buvo pastatyti pagal visą ežerą. Kaimo turizmo sodybos pastatai buvo išrikiuoti pagal mišką. Kastuvo kotas paprastai lūžta pagal pat galvą. (Žr. dar prielinksnis prie, 1.1.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
pagal	<p>1.2. Judėjimo kryptis išilgai ko nors:</p> <p><i>Lėktuvas skrido pagal pat žemę, vos negriebdamas medžių viršūnių. Pagal vandenį, žvalgydamasis grobio, sklendė jūrinis erelis.</i> (Plg. prielinksnis <i>palei</i>, 1.2.)</p> <p>2. Būdo su krypties atspalviu reikšmė:</p> <p><i>Paskambink man – surasiu telefoną pagal skambutį. Plaukti pagal srovę buvo lengva.</i></p> <p><i>Gyvūnai glostomi pagal plauką.</i> (Plg. prielinksnis <i>po</i> su įnagininku, 2.)</p> <p>3. Veiksmo pagrindo reikšmė:</p> <p><i>Pagal vado komandą šaunamos trys salvės. Parkas bus pertvarkomas pagal bendrąjį miesto planą. Kai kurie darbuotojai dirba pagal laikinąjį darbo sutartį. Dalis lėšų buvo panaudotos ne pagal paskirtį. Smulkesnė klasifikacija – jau pagal kitus požymius. Dabar visi šoks pagal jo dūdelę.</i></p> <p><i>Šie vaistai parduodami tik pagal receptą. Šventiniame vakare dalyvaujama tik pagal kvietimus. Projekto vykdytojai pasirenkami pagal konkursą. Dokumentus galima tvarkyti ir pagal įgaliojimą.</i> (Plg. prielinksnis <i>su</i>, 3.)</p> <p><i>Bauda skirta pagal teismo sprendimą. Operacija buvo vykdoma pagal vado nurodymą.</i> (Plg. įnagininkas, 11.)</p> <p>4. Lyginimo pagrindo reikšmė:</p> <p><i>Pagal tokį darbą užmokestis visai geras. Antrą pusę išsirinko pagal save. Pagal metus jis atrodė gana jaunas. Informacija pateikta pagal užsienio agentūrų pranešimus. Pagal valgytoją ir šaukštas. Evangelija pagal Matą.</i></p> <p>5. Atžvilgio lyginamoji reikšmė:</p> <p><i>Pagal brolių, garsų menininką, ir į mano pageidavimus žiūrėjo palankiau. Pagal žmoną ir jį laikė tos politinės jėgos šalininku.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
pagal	<p>6. Požymio ar būvio lyginamojo objekto reikšmė:</p> <p><i>Pagal darbą ir uždarbis. Pagal darbininką ir darbas. Gavo pareigas pagal sugebėjimus.</i> (Plg. prielinksnis <i>sulig</i>, 1.3.)</p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>7. Vertinimo aspekto reikšmė:</p> <p><i>Jaunystės draugą atpažinau pagal balsą. Apie padėtį galima spręsti pagal pateiktus duomenis. Pagal sudėtį nustatoma produkto maistinė vertė. Pagal profesiją jis gydytojas. Mes giminės pagal tėvą.</i> (Plg. prielinksnis <i>iš</i>, 4.)</p> <p>8. Kokybės turinio reikšmė:</p> <p><i>Maistas turi būti įvairus pagal mikroelementų kiekį. Žmonės yra gana skirtingi pagal emocinį stabilumą. Šis bėgikas yra fiziškai stipresnis, bet nusileidžia kitiems pagal išsivermę. Pateiktos konkursui knygos skiriasi pagal dizaino kokybę. Naujieji pastatai yra panašūs pagal išorę, bet gerokai skiriasi pagal patalpų išdėstymą.</i> (Plg. įnagininkas, 11.)</p>
palei	<p>1. Vietos arti ko nors reikšmė:</p> <p>1.1. Išsidėstymas ar buvimas arti ar (ir) išilgai ko nors:</p> <p><i>Vyresnysis lovoje įsitaisė palei kraštą, mažesniajam palikęs vietos palei sieną. Jurginus susodinome palei kaimyno tvorą.</i> (Plg. prielinksnis <i>pagal</i>, 1; žr. dar prielinksnis <i>prie</i>, 1.1.)</p> <p>1.2. Judėjimo kryptis išilgai ko nors:</p> <p><i>Kregždės nardo palei žemę – bus lietaus. Vėjas lėtai nešė rūko kamuolius palei ežero paviršių.</i></p> <p>(Plg. prielinksnis <i>pagal</i>, 1.2.)</p>
pas	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Buvimo vietos reikšmė:</p> <p><i>Pas tą ūkininką gyveno žydų šeima. Pas tėvus gyventi buvo ankšta. Pas gyvulius jau buvau, pagirdžiau. Pas juos tvarka buvo griežta.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
pas	<p><i>Vakar svečiavausi pas kaimynus. Pas džūkus tradicijos kitokios.</i> (Plg. vietininkas, 1.3.)</p> <p><i>Jis dar ilgai vergavo pas tą karalių.</i> (Žr. dar naudininkas, 2; prielinksnis prie, 1.3.)</p> <p>2. Krypties reikšmė:</p> <p><i>Užėsiu pas draugą pasimatyti. Savaitgalį važiuosime pas tėvus. Kareiviai jau pas mus važiuoja!</i></p> <p>Periferinės reikšmės:</p> <p>3. Buvimo ar krypties vietai reikšti ne gyvų būtybių teritorijoje:</p> <p><i>Senelis mėgdavo sėdėti pas krosnį ir drožinėti. Dabar visi susėdę kur nors pas ežerą. Kai rūpesčiai labai užguldavo, eidavo pas qžuolą pasėdėti.</i></p>
pasak	<p><i>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</i></p> <p>1. Informacijos šaltinio reikšmė įterpiniuose:</p> <p><i>Pasak mačiusiųjų, sprogimas įvyko gaisrui įsismarkavus. Pandemija, pasak epidemiologo, nulsūgs per dvejus trejus metus.</i> (Plg. prielinksnis anot, 1.)</p>
paskui, paskum	<p>1. Krypties, paskui ką kas juda, reikšmė:</p> <p><i>Paskui mane pasuko dar keli žmonės. Piemenukas bindzeno paskui karves nelabai žiūrėdamas, kuri kur eina. Paskui gulbę išsirikiavę ėjo trys gulbiukai. Eik paskum mane ir neverkšlenk.</i></p> <p><i>Medžiotojai sekė paskui sužeistą žvėrį iki upės.</i> (Plg. galininkas, 1.)</p> <p>2. Laiko, po kurio kas vyksta, reikšmė:</p> <p><i>Paskui jį pradėjo kvatoti ir visi kiti. Paskui juos namo susiruošė ir kiti svečiai. Paskui sulčių spaudyklos įmonėlė ėmė kurtis vis daugiau ir daugiau paslaugų įmonių. Paskum tą lėktuvą skrido vis nauji ir nauji.</i> (Plg. prielinksnis po su kilmininku, 1.2.)</p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
paskui, paskum	<p>3. Būdo reikšmė, perteikiama samplaikomis:</p> <p><i>Taip nekalbėdami ir parėjome vienas paskui kitą. Moteriškės viena paskum kitą bandė paaiškinti, kas čia nutiko. Bangos raminamai pliuškendamos ritosi paskui viena kitą į krantą. (Plg. prielinksnis po su kilmininku, 3.)</i></p>
per	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Judėjimo kryptis kertant tam tikrą plotą:</p> <p><i>Per lauką nuskuodė būrelis stirnų. Per pasaulį nuvilnijo protestų banga. Plaukėme per upes, bridome per balas. Ne vienas bijojo eiti per kabantį tiltą. Per dangų nugirgsėjo žqšų virtinė. Ilgai kapstėmės per gilų purvą. Ašaros rieda per skruostus. (Plg. įnagininkas, 8.2.)</i></p> <p>1.2. Judėjimo kryptis kiaurai ką nors:</p> <p><i>Per kamieną dūmai neina – bus lietaus. Į kiemą per vartus įvažiavo du automobiliai. Liepsna jau veržėsi per langus. Vištos bandė išlįsti per tvorą į daržą. Tos žolės prasikala net per betoną. Per akmenį pragrėžę skylę, užmauname ant metalinio strypo. Per tokius tamsius akinius nieko nemato. (Plg. prielinksnis pro, 1.2.)</i></p> <p>1.3. Judėjimo kryptis viršum ko įveikiant kliūtį:</p> <p><i>Dar kojos per trumpos perlipti per slenkstį. Briedis peršoko per tvorą ir nurisnojo link miško. (Plg. galininkas, 1.)</i></p> <p><i>Sportininkai treniruotėse šokinėja per virvutę. Šokti per uolų plyšį nesiryžo nė vienas.</i></p> <p>1.4. Pasikartojančio veiksmo kryptis:</p> <p><i>Ėjo per visų sodybos pastatų užkaborius, bene kur ras jaunystės klajonių lagaminą. Eina per žmones ir liežuvauja! Vedžiojau vargšę per gydytojus visus metus, bet taip tikros ligos ir nerado. (Plg. prielinksnis po su galininku, 1.2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
per	<p>1.5. Išsidėstymo kryptis:</p> <p><i>Po audros medis tįsojo per visą gėlyną. Per gyvatės nugarą eina šviesūs zigzagai. Per petį persimetęs maišą elgeta patraukė į kitą kaimą. Per kelią buvo iškastas griovelis vandeniui nutekėti.</i></p> <p>1.6. Atstumas, nuotolis, atstumo apimtis:</p> <p><i>Jau per kilometrą švietė naujo namo sienos. Medelis šiais metais paaugo vos per sprindį. Lašinių šiais metais vos ne per plaštaką.</i></p> <p><i>Per kokius dvidešimt penkis metrus nuo kiemo išsikasė tvėninį. Stovėjau per keletą žingsnių nuo to margo paukščio ir stebėjau. (Plg. prielinksnis už su kilmininku, 1.2; vardininkas, 6.)</i></p> <p><i>Pastatyk taikinį per šimtą metrų – vis tiek pataikysiu. (Plg. prielinksnis už su kilmininku, 1.2.)</i></p> <p>1.7. Veikiamo objekto vieta:</p> <p><i>Tais maišais jie negailėdami plumpina vienas kitą per galvą, per nugarą, per šonus. Arklininkas kirto botagu arkliui per strėnas.</i></p> <p><i>Ranką per alkūnę vos sulenkiu. Skauda nugarą per liemenį.</i></p> <p>2. Laiko reikšmė:</p> <p>2.1. Laiko trukmė:</p> <p><i>Jaunystėje teko dirbti per naktis. Suolus sakė padarysias per dvi savaites. Dabar per mėnesį uždirbo šiek tiek daugiau.</i></p> <p><i>Per visą amžių jis nieko daugiau nematė, kaip tik savo ūkį. Tegul per amžius dega karštos šios tautos žmonių širdys. Per dienas ir naktis ji vis žvalgydavosi ir klausydavosi, ar nepasirodys jis ant kalvos, ar nepasigirs jo balsas ar žingsniai. (Plg. galininkas, 6.2.)</i></p> <p><i>Perkūnas per visą naktį trankėsi. Drybsojai per kiaurą dieną! (Plg. galininkas, 6.2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
per	<p><i>Per gaisrą nukentėjo trys žmonės. Papasakosiu viską kaip per išpažintį. Per pamoką jam nepavykdavo išsėdėti ko nors neiškrėtus. Per Vėlykąs paprastai važiuojame pas tėvus. Per sprogimą nukentėjo 20 žmonių. (Plg. įnagininkas, 9.)</i></p> <p>2.2. Kartojamo veiksmo trukmė:</p> <p><i>Pas gydytoją reikėjo lankytis kartą per pusmetį. Du kartus per dieną išeidavau pasivaikščioti po parką. Jis tik porą kartų per visą gyvenimą tebuvo išvažiuavęs į užsienį. (Plg. vietininkas, 2.3.)</i></p> <p>2.3. Laiko tarpas su paskirties reikšme:</p> <p><i>Buvo paskirta dviejų šimtų eurų išmoka per mėnesį. Duodavo sūnui smulkioms išlaidoms dešimt eurų per savaitę. Per metus jam išeidavo keli tūkstančiai papildomų pajamų. (Plg. naudininkas, 7.1; prielinksnis už su galininku, 2.)</i></p> <p>3. Būdo reikšmė:</p> <p>3.1. Būdo reikšmė stabarėjančiuose posakiuose:</p> <p><i>Aš matau, kad meluoja per akis. Tik per plauką išvengiau avarijos. Per kančias į žvaigždes. Po tokio susidūrimo vairuotojas tiesiog per stebuklą išliko gyvas ir nedaug nukentėjęs.</i></p> <p>3.2. Būdas su krypties atspalviu:</p> <p><i>Viską prisimenu lyg per sapną. Per miegus girdėjau mažylio verkšlenimą. Be akinių jis viską matė lyg per rūką. Jis kalbėjo kažkaip keistai – per nosį. Vaikai mėgo kokteilį gerti per šiaudelį. (Plg. prielinksnis pro, 2.)</i></p> <p>3.3. Būdas su tarpininku:</p> <p><i>Per pasiuntinį perdavė pasiūlymą atiduoti pilį be kovos. Žinią perdavė per kaimyną. Pagoniškosios tradicijos buvo keičiamos per bažnyčią. Daugiausiai informacijos gauname per radiją ir televiziją. Šis užkratas plinta per orą.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
<p>per</p>	<p>4. Kiekio reikšmė:</p> <p>4.1. Kiekio reikšmė stabarėjančiuose posakiuose:</p> <p><i>Šiomet obuolių ir kriaušių – per akis. Jau tų apkalbų per viršų. Ši nė per aguonos grūdelį nepakitusį vaizdą buvau mačiusi savo praeities sapne.</i></p> <p>4.2. Perviršio reikšmė (plačiau žr. 1.1.4.2.4):</p> <p><i>Jam jau buvo per trisdešimt penkerius, kai sukūrė šeimą. Ši mėnesį atlyginimą gavo jau per tūkstantį eurų. Mano atlyginimas – per tūkstantis / per tūkstantį eurų. Olimpiadoje dalyvavo per šimtas / per šimtą valstybių. Protestuoti prieš medžių kirtimą susirinko per šimtas / per šimtą namo gyventojų. Į parodą pristatyta per šimtas / per šimtą darbų. Prikulta per keturiasdešimt penki centneriai / per keturiasdešimt penkis centnerius grūdų. Per šimto eurų tam nepakaks, reikės visų dviejų.</i></p> <p>5. Priežasties reikšmė:</p> <p><i>Per tuos uodus vakarais dirbti sode neįmanoma. Visi jos šeimos nesklandumai kilo per motiną. Per jį netekau darbo. Per šeimnininko šykštumą samdinė taip nieko ir nesusitaupė. Tik per atsitiktinumą išvengė nelaimės. (Plg. prielinksnis dėl, 1; žr. dar nuo, 5; iš, 5.)</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>6. Būdo su tarpinio objekto atspalviu reikšmė:</p> <p><i>Vidinės ramybės galima siekti per muziką. Visuomenės nuostatas geriausia keisti per švietimą. Per jėgą žmogaus nuomonės nepakeisi. Pasiekimai ateina ne taip greitai ir per vargą. (Plg. įnagininkas, 7.)</i></p> <p>7. Priemonės su kryptimi kiaurai reikšmė:</p> <p><i>Gyvūnų elgseną įdomu stebėti per žiūronus. Šių virusų formą galima nustatyti tik per stiprų mikroskopą. Asteroido forma nustatoma stebint jį per teleskopą. (Plg. prielinksnis pro, 2; įnagininkas, 2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
pirma	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p><i>Darius drąsiai brido per aukštas žoles pirma kitų. Ne- lįsk pirma suaugusiųjų! Stovėjau eilėje pirma moters su dailia pintinėle. (Plg. prielinksnis prieš, 1.)</i></p> <p>2. Laiko reikšmė:</p> <p><i>Kare jauni vyrai žūsta pirma laiko. Pirma laiko ne- aimanuok. Aš atvažiuosiu pirma jų ir paruošiu kambarius. Motina pirma pusryčių išleisdavo į ganyklas gyvulius. (Plg. prielinksnis prieš, 3.)</i></p>
po su kilmininku	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Laiko reikšmė:</p> <p>1.1. Laiko tarpas, kuriam praėjus vyksta veiksmas:</p> <p><i>Po valandos susitinkame miesto centre. Po savaitės pasijuto daug geriau. Po kiek laiko nuoskaudos pasimiršta. (Plg. prielinksnis už su kilmininku, 2.1.)</i></p> <p>1.2. Įvykis ar procesas, po kurio vyksta veiksmas:</p> <p><i>Po pusryčių visi susėdo išgerti kavos. Po lietaus pa- dvelkė maloni gaivuma. Žmonės pievose dirbo net po saulė- lydžio. Reikia galvoti, kaip po mūsų pasaulis atrodys.</i></p> <p><i>Po to susitikimo mes daugiau nesimatėme (plg. prie- linksnis nuo, 3).</i></p> <p><i>Po gandrų į pietus patraukė gervės ir žąsys (plg. prie- linksnis paskui, 2).</i></p> <p>1.3. Nuosekli laiko tėkmė:</p> <p><i>Ėjo metai po metų ir širdis kiek aprimo. Diena po dienos, savaitė po savaitės triūsė naujakurys nematyda- mas darbų galo.</i></p> <p>2. Būvio reikšmė:</p> <p><i>Paliko neprižiūrimą orkaitę – ir po pyragų. Įbersi pasenu- sio maisto – ir po žuvelių. Po audros išguldė, po lietų supu- vo – ir po rugių.</i></p> <p><i>Mes jau po pusryčių – galime keliauti.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
po su kilmininku	<p>3. Būdo reikšmė: <i>Žodis po žodžio – ir susiginčijome. Vyrų su dalgiais virtinė žingsnis po žingsnio artėjo prie pakraštyje laukiančių moterų su lauknešėliais. Euras po euro – taupyklė jau ir pilna.</i> (Plg. prielinksnis paskui, 3.)</p> <p>4. Vietos reikšmė: 4.1. Vieta už ko nors: <i>Dokumento registracijos numeris rašomas po datos. Po pareigų pavadinimo – parašo vieta. Po antraštinio žodžio nurodoma kirčiuotė ir morfologinės žymos.</i> 4.2. Vieta apačioje ko nors: <i>Nesipainiok man po kojų – nešu karštą vandenį. Painiojasi po kojų visokie gelžgaliai, parvirst gali. Tie šunyčiai maišosi po kojų, dar užminsiu.</i> (Plg. prielinksnis po su įnagininku, 1.)</p> <p>Periferinės reikšmės: 5. Metonimiškai įvardytas laikas, po kurio kas vyksta: <i>Dėl tolesnio gyvenimo po mokyklos buvo kur kas sunkiau apsispręsti, negu po universiteto. Po ligoninės važiavo į sanatoriją, vėliau gydėsi ir namuose.</i></p> <p>Su valdymu nesusijęs vartojimas: 6. Emociniuose įterpiniuose ar apstabarėjusiuose pasakymuose: <i>Po perkūnų, kada baigsis ta netvarka! Po šimts pypkių, kaip man šiandien nesiseka. Eik tu po velnių!</i></p>
po su naudininku	<p>1. Krypties reikšmė: <i>Suk po dešinei. Rodos, nuvažiavo po kairei.</i> (Plg. prielinksnis į, 1; prielinksnis po su įnagininku, 2.)</p> <p>2. Laiko reikšmė: <i>Šiame miestelyje jie gyvena ir po šiai dienai. Pyragų kepimo linija ir po šiai dienai sėkmingai tebetarnauja. Girdėjau, jis manęs po šiai dienai ieško. Kai pasiskolino, tai ir po šiai dienai neatiduoda.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
po su naudininku	3. Būdo reikšmė: <i>Nieko naujo, gyvename po senovei. Tai jam ne po no-siai.</i>
	Su valdymu nesusijęs vartojimas: 4. Įterpiniuose: <i>Po teisybei, man dabar visai patinka gyventi miške. Ne-turėjau, po teisybei, ko pavydėti tam žmogui. (Plg. prie-linksnis po su įnagininku, 4.)</i>
po su galininku	1. Vietos reikšmė: 1.1. Veiksmo išplitimo plotas: <i>Po pievą plasnojo įvairiaspalviai drugiai. Rudeninis vė-jas švaistosi po pageltusius laukus. Po ežerą plaukioja net kelios gulbių šeimos. Po kiemą blaškosi išgąsdintos antys, o šuneliui tik džiaugsmas. Žvalgiausi po kambarį tarsi sve-timame bute atsidūręs. Atėjus žiemai po miškus darbuojasi medkirčiai. Protesto mitingai paplito po visą šalį. Ryžių au-gintojai braidžioja po dumblą visą auginimo sezoną. (Plg. vietininkas, 1.2; žr. dar įnagininkas, 8.3.)</i> 1.2. Pasikartojančio veiksmo vieta: <i>Ūkininkas važinėjo po kaimus, ieškojo pagalbininkų va-saros darbams. Pasveikęs jis važinėjo po gimines pasimatyti gal paskutinį kartą. Sumanė keliauti po Europos šalių sosti-nes ir jas palyginti. Būdama pensininkė einu po parduotu-ves ir ieškau akcinių prekių. (Plg. prielinksnis per, 1.4.)</i> 1.3. Išsidėstymo plotas: <i>Po drebulyną pavieniui ar grupelėmis išsimėtę raudon-viršiai. Po rugius šen bei ten mėlynuoja rugiagėlių salelės. (Plg. vietininkas, 1.4.)</i> 1.4. Veiksmo reiškimosi sritis: <i>Po svetimas paslaptis aš nesiknaisioju. Raustis po kitų gyvenimus ir liežuvauti – atgrasu. (Plg. vietininkas, 1.3.)</i>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
po su galininku	<p>2. Paskirstymo lygiomis dalimis reikšmė:</p> <p><i>Kiekvienam iš delegacijos narių užkabino po gėlių pynę ant kaklo. Kiekvienam sargybiniui davė po dvi apkalbas šovinių. Visuose sklypo kampuose pasodino po pušaitę.</i></p> <p><i>Vyresnysis surikiavo mus po du ir davė komandą pajudėti. Į gubą statė po keturis penkis pėdus. Motina atriekė duonos po riekę, o kita paliko rytojui. Pavasarį parduodavo po kelis maišus bulvių. Kasmė medelis paaugdavo po keliasdešimt centimetrų.</i></p> <p><i>Kiekvienas sodininkas turėjo atidirbti po dieną bendriems plotams tvarkyti. Visi gavo kalėjimo po aštuonerius mėtus. Vestuvės šioje šalyje švenčiamos po savaitę.</i></p>
po su įnagininku	<p>1. Vietos apacioje ko nors reikšmė:</p> <p><i>Po švarku pasivilk plonesnį megztinį. Klausydami tokių baisių pasakų, kišdavo kojas po suolu. Vėžlys tuoj pat paniro po vandeniu ir tiek jį tematė. Pasitrauk – palįsi po ratais! Kregždės dažnai susikrauna lizdus po pastogėmis.</i></p> <p><i>Ta katė nuolat maišosi po kojomis. Jau atšalo – sniegas gurgžda po kojomis. (Plg. prielinksnis po su kilmininku, 4.2.)</i></p> <p>2. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Pobūvio šeimninė pasiėmė jį po ranka ir pasivedė į šalį. Pasigriebęs po pažastimi jau ir nešasi. Su vaikų šeimomis visą gyvenimą išgyvenome po vienu stogu.</i></p> <p><i>Važiuk po tiesumu. Po kiek laiko pasuksi po dešine. Ar dabar po kaire sukti? (Plg. prielinksnis į, 1; prielinksnis po su naudininku, 1.)</i></p> <p><i>Pasidėsiu po akimis, kad važiuodamas nepamirščiau (plg. vietininkas, 1.6).</i></p> <p><i>Katei patinka, kai glostai po plauku. (Plg. prielinksnis pagal, 2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
po su įnagininku	<p>Su valdymu nesusijęs vartojimas:</p> <p>3. Įterpiniuose:</p> <p><i>Po paraliais, koks nuostabus vaizdas! Po paraliais, kada tu nustosi plepėjęs! Po teisybe, tokiame būste, koks dabar yra jos užimtas namo kampas, gali gyventi tik giltinę kūmuosna kviesdamas. Po teisybe, jis ir nebūtų galėjęs dirbti vadybininku tėvo vadovaujamoje įstaigoje.</i></p>
prie	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Buvimo ar veiksmo vieta arti ko nors:</p> <p><i>Malonu žiemą sėdėti prie židinio. Gyvename prie pat prekybos centro. Jaunikliai laikėsi prie mamų painiodamiesi joms po kojomis. (Plg. prielinksniai greta, 1; šalia, 1; netoli, 1.) (Žr. dar prielinksniai pagal, 1.1; palei, 1.1.)</i></p> <p><i>Stovėjau prie jos namo ir žvalgiausi į langus. (Žr. dar prielinksnis ties, 1.1.)</i></p> <p><i>Po valandėlės visus pakvietė prie stalo. Pagaliau kariaujančios šalys sėdo prie derybų stalo. (Žr. dar prielinksnis už su kilmininku, 1.1.)</i></p> <p><i>Administratorė pasiūlė prisėsti prie staliuko ir palaukti.</i></p> <p><i>Automobilis sustojo prie vyriškio ir pasignalizavo. Prie miškelio perbridome upę. (Žr. dar prielinksnis ties, 1.1.)</i></p> <p>1.2. Judėjimo kryptis artyn ko nors:</p> <p><i>Ji priėjo prie durų ir tyliai pabeldė. Jau artėjame prie miesto. Laivas priplaukė prie krantinės ir išmetė lynus. Pridėjo ranką prie kaktos patikrinti, ar nėra temperatūros. (Plg. prielinksnis artyn, 1.)</i></p> <p>1.3. Buvimo vieta su priklausymo reikšme:</p> <p><i>Prie to karaliaus sodininku jis išbuvo vos ne visą gyvenimą. Sukinėdamas prie tėvo dirbtuvėse jis jau buvo šį tą pramokęs. (Žr. dar prielinksnis, pas, 1.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
prie	<p>1.4. Su objektu susijusi veiklos vieta:</p> <p><i>Didelę vasaros dalį tekdavo darbuotis prie šieno. Ūkio darbams dar buvo per mažas, tai pasiuntė prie gyvulių. Sėdėti prie knygų jam buvo kur kas įdomiau nei dirbti ūkio darbus.</i></p> <p>2. Akivaizdos reikšmė su vietos ir sąlygos atspalviu:</p> <p><i>Prie vaikų tokių baisybių nereikia aptarinėti. Prie svetimų jis niekada toks nebūna. Prie kaimynės per daug nešnekėk – išplepės. Pasikalbėkime prie keturių akių.</i></p> <p><i>Vakaraįs įvairius smulkius darbus dirbdavo prie žvakių. Prie ryškios šviesos pavargsta akys.</i></p> <p>3. Tikslų reikšmė su vietos atspalviu:</p> <p><i>Avižas kulti baigėme, rytoj eisime prie kviečių. Pavakariais šeimininkė pakvietė mus prie arbatos. Kitą dieną ją pasiuntė prie sužeistųjų.</i></p> <p>4. Priklausymo reikšmė:</p> <p><i>Draugijos priklauso prie asociacijų. Pertvarkant universiteto struktūrą Humanitarinis fakultetas buvo priskirtas prie Socialinių mokslų fakulteto. (Žr. dar naudingas, 2.)</i></p> <p><i>Prie savivaldybės veikia įvairių visuomeninių komisijų.</i></p> <p>5. Laiko reikšmė:</p> <p>5.1. Veiksmo laikas su sąlygos atspalviu:</p> <p><i>Šienapjūtės darbus kai kada tekdavo baigti jau prie mėnulio.</i></p> <p>5.2. Artėjimas prie kokio nors laiko tarpsnio:</p> <p><i>Saulė jau buvo prie laidos. Diskusijaėjo prie pabaigos.</i></p> <p>5.3. Laikas su akivaizdos reikšme:</p> <p><i>Prie manęs tokių keistų dalykų mokykloje nebūdavo. Prie buvusio direktoriaus administracijos ir darbuotojų santykiai buvo visai kitokie. Prie gyvo tėvo nebūtum drįsęs taip pasielgti.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
prie	<p>6. Glaudžios sąsajos objekto reikšmė:</p> <p><i>Prie gero gyvenimo greitai visi pripranta. Nuo jaunumės jį traukė prie technikos.</i></p> <p><i>Pririšime virvę prie medžio. Prie kepuraičių visi buvo prisisegę pagalbos organizacijos simbolius. Prie įprastinių paketo produktų pridėsime dar po indelių uogienės. Prie pasakytų dalykų dar šį tą norėčiau pridurti. Euras prie euro ir susidaro per metus reikiama suma.</i></p> <p><i>Dvi mažos mergytės glaudėsi prie mamos, bet smalsiai apžiūrinėjo mūsų dėliojamus aparatus. Prie kitų kabinėjasi, o savęs nemato. Taip mes prisidėsime prie vandens kokybės gerinimo. Šis planas prisidėjo prie Europos ekonomikos stabilizavimo.</i></p> <p><i>Prie darbo tokie drabužiai dar tiks. (Plg. naudininkas, 7.2.)</i></p> <p><i>Medus labai tinka prie naminio sūrio.</i></p> <p><i>Prie gero gyvenimo visi greitai pripranta. Prie tingėjimo jis nebuvo pratęs nuo pat mažens. Prie skaitymo vaikus reikia nuolat raginti, patys nenori.</i></p> <p>7. Būvio reikšmė:</p> <p><i>Pajūrio žemė prie smėlio. Jie visada buvo prie pinigų. Mažylis jau visai prie ašarų. Šitas padažas – prie makaronų.</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>8. Kieno nors valdymo laiko reikšmė:</p> <p><i>Prie Aleksandro Pirmojo Rusijoje vyko daug reformų. Prie Smetonos nebuvo daug demokratijos. Prie vokiečių krašte buvo daugiau tvarkos, bet mažiau lietuviškumo.</i></p> <p>9. Metoniminiuose frazeologizuotuose junginiuose:</p> <p><i>Sugretinę duomenis priėjome prie tokių tarpinių išvadų. Ir šį kartą nebuvo prieita prie bendros nuomonės.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
prieš	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Buvimo ar judėjimo priekyje ko nors reikšmė:</p> <p><i>Prieš jos kambario langus buvo didžiulis sodas. Vaikai kryžstavo kraipydamiesi prieš veidrodį. Prieš akis atsi-vėrė upės vingis su išsimėčiusiais nedideliais miškeliais.</i></p> <p><i>Šventinėje eisenoje prieš mūsų delegaciją žygiavo lat-viai. Prieš mane bėgo gerokai jaunesnis, bet ištvermingas vaikinukas. (Plg. prielinksniai pirma, 1; priešais, 1.)</i></p> <p>2. Būdo, sąlygos reikšmė su vietos atspalviu:</p> <p><i>Lašišos puikiai plaukia prieš srovę. Prieš vėją sunku eiti. Tave reikia prieš plauką paglostyti. Skyriai buvo su-jungti prieš darbuotojų norą.</i></p> <p><i>Viskas buvo išdėliota prieš akis. Mažiausiųjų grupę auk-lėtoja stengėsi nuolat turėti prieš akis (plg. vietininkas, 1.6).</i></p> <p>3. Ankstesnio laiko reikšmė:</p> <p><i>Prieš dešimt metų dviračių takų čia buvo visai nedaug. Sutartis buvo sudaryta prieš dvejus metus. Prieš kelis amžius čia stovėjo medinė pilis.</i></p> <p><i>Prieš saulėlydį dangus nusidažė raudonai. Prieš kon-kursą visada per daug jaudinuosi. Vasarą kildavo iš lovos dar prieš gaidžius. Prieš lietų uodai spiečiais eina. Prieš kavą naudinga atsigerti vandens.</i></p> <p><i>Prieš laiką nereikia jaudintis. (Žr. dar prielinksnis pir-ma, 2.)</i></p> <p>4. Objekto reikšmė:</p> <p>4.1. Priešiško veiksmo objektas:</p> <p><i>Imperijose kolonijos neretai sukildavo prieš metropoli-jas. Gaidys dažnai šokdavo prieš mane. Nedera atsikalbi-nėti prieš motiną. Mes bejėgiai prieš gamtos stichiją.</i></p> <p>4.2. Akivaizdos objektas:</p> <p><i>Visi esame lygūs prieš Dievą. Ne visi būna lygūs prieš įstatymą. Nesižeminsiu prieš tą pataikūną!</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
prieš	<p>4.3. Menkinamojo lyginimo objektas:</p> <p><i>Prieš kosmoso didybę mes tik maži vabalėliai. Mes esame niekas prieš Kūrėją. Ar neatrodysime baikštūs ir menki prieš brutalumą ir jėgą?</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>5. Konflikto objekto reikšmė:</p> <p><i>Kariauti prieš Angliją Prancūzijos karalius neketino. Čia vyko mūšiai prieš švedus. Šio miesto gynėjai kovojo prieš gausnes priešo pajėgas. (Plg. prielinksnis su, 2.2.)</i></p>
priešais	<p>1. Buvimo ar judėjimo priešpriešiais ar priekyje ko nors reikšmė:</p> <p><i>Priešais židinį stovėjo nedidelis staliukas su foteliais. Priešais mus stovėjo gal kokios kelios dešimtys krovinių automobilių. Šuo atsistojo priešais svečių ir negarsiai suurzgė.</i></p> <p><i>Keliuku vos slinkome, mat priešais mus važiavo traktorius. Priešais vanagą mėtydamasis į šonus bandė pasprukti kažkoks paukštis. (Žr. dar prielinksniai pirma, 1; prieš, 1.)</i></p> <p>2. Būdo, sąlygos reikšmė su vietos atspalviu:</p> <p><i>Stovėti priešais saulę darėsi karšta. Gaidžiai pasišiaušę stovėjo vienas priešais kitą. Šokant tą liaudies šokį reikia sustoti poromis priešais vienas kitą.</i></p>
pro	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Nuošalės kryptis:</p> <p><i>Pro malūną pasukome muziejaus link. Praėjo pro mane net nepasisveikinęs. Paukštis praskrido pro pat galvą. Vienas po kito lėkė pro šalį automobiliai net neketindami stabtelti. Pro debesį pašvietė jau gana karšta pavasario saulė.</i></p> <p>1.2. Kryptis kiurai:</p> <p><i>Pro langą pašvietė blyški rudens saulė. Pro kaminą dūmai neina, matyt, užsiteršė. Pro durų plyšį pastebėjau kažką viduje judant. Pro tokias storas sienas garsų nesigirdi. Pro rūką matėsi sodybos kontūrai. (Plg. prielinksnis per, 1.2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
pro	<p>2. Būdo reikšmė su krypties atspalviu:</p> <p><i>Pro vėjo švilpesį ir perkūnijos grumėjimą prasiskverbė paukščio jauniklio cypsėjimas. Pro miegus kažką girdėjau, bet neprisimenu. Visi tie vaizdai jai iškyla lyg pro sapną.</i></p> <p><i>Taip sakydamas jis šypsosi pro ūsą – ir tikėk, kad nori. Tuos žodžius jis tiesiog prakošė pro dantis iš pykčio. Pro negandas, pro nelaimes jie pagaliau pasiekė ir ramaus gyvenimo laikus.</i></p> <p>(Plg. prielinksnis per, 3.2.)</p> <p><i>Mikropasaulis yra matomas ir tiriamas pro mikroskopą. Įdomu naktį tyrinėti dangų pro teleskopą. Vaikystėje mėgdavome žiūrinėti pro kaleidoskopą įvairiausius spalvų ir formų derinius. Vandens perteklius išteka pro vamzdį.</i></p> <p>(Plg. prielinksnis per, 7; įnagininkas, 2.)</p>
pusiau	<p>1. Vieta atstumo viduryje:</p> <p><i>Pusiau kelio teko sukti atgal. Pusiau kiemo apsigrėžė ir parėjo į trobą. Traktorius sugedo pusiau lauko ir nei šen, nei ten. Žiūriu – valtis jau pusiau upės.</i></p> <p>2. Laikas trukmės viduryje:</p> <p><i>Pusiau šienapjūtės prapliupo lietūs. Kažkoks lankytojas įsiveržė į kabinetą pusiau pokalbio. Pusiau ruošos staiga dingo elektra. Pusiau nakties prabundu ir nebegaliu užmigti. Jau pusiau dešimtos, o aš dar nieko nenuveikiau.</i></p> <p>3. Būdas paprastai su vietos ir laiko atspalviais:</p> <p><i>Kažką jis man užsiminė pusiau lūpų. Na, piešinys pusiau bėdos.</i></p> <p><i>Šalia pasodinto medelio reikia įkalti kuolą ir pusiau stiebo pririšti. Pusiau sienos pakabino ryškų užrašą.</i></p> <p><i>Laidos vedėjai neretai nutraukia pašnekovą pusiau žodžio. Pusiau darbo susitrukdytus sunku jį gerai baigti.</i></p> <p>4. Kiekio reikšmė:</p> <p><i>Per upę teko bristi pusiau juosmens. Praėjusį mėnesį sirgau, tai uždirbau tik pusiau ankstesnio atlyginimo. Pasisėmiau pusiau saujos – užteks.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
su	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Draugės (lydimomo dalyvio) reikšmė:</p> <p><i>Įvairiausio amžiaus žmonės su šuniukais buvo pagrindiniai šios pakrantės lankytojai. Atvykęs sultonas su visu būriu tarnų įsikūrė dešinėje rūmų pusėje. Tarp pabėgėlių daugiausia buvo moterys su vaikais. Aš su broliu dažnai vaikštinėdavome ežero pakrantėmis. Jiedu su žmona savo sklypelyje puoselėjo puikų gėlyną.</i></p> <p><i>Tėvas kartu su kaimynais užvirtusį medį šiaip taip supjaustė. Gandrai drauge su užaugusiais gandrūkiais jau suko ratus virš kaimo vis aukštyr ir aukštyr.</i></p> <p>2. Objekto reikšmė:</p> <p>2.1. Apibendrinto santykio objektas:</p> <p><i>Vargsta su senu automobiliu jau kelinti metai. Turėsime nemažai rūpesčių su nauja šildymo sistema. Turėjome bėdų su kompiuterine įranga. Kaip man baigti su tuo rūkymu! Nereikia prasidėti su tokiais sukčiais. Kas čia pasidarė su tais žmonėmis. Maža naudos su tokiu pagalbininku. Nesisekė jai su draugėmis. Išvykoje susipažinome su kaimyninės šalies sostinės įžymybėmis. Po tų įvykių buvo nutraukti santykiai su bendradarbiavimo miestais. Tokie nusikaltimai yra susiję su asmens teisės pažeidimais.</i></p> <p><i>Su mano tėvais viskas gerai. Jam su sveikata blogai. Kaip dabar bus su ta išvyka?</i></p> <p>2.2. Tarpusavio sąveikos objektas:</p> <p><i>Tėvas uždraudė draugauti su krautuvininke sūnumi. Mokykla bendrauja su partneriais iš Vokietijos. Jo pasakojimuose dažnai pinasi tikrovė su prasimanymais.</i></p> <p><i>Susitinku, pasikalbu su juo, bet į didelę draugystę nesileidžiu. Dėl tokių sutarties pakeitimų reikia pasitarti su partneriais. Atsisveikinome su bičiuliais ir pasukome savo maršrutu. Nepuoliau su kolega ginčytis, bet savo nuomonės</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
su	<p><i>nekeičiau. Kad ir kas nepatinka, nėra ko pyktis su kaimynais. Neretai su koku pašaipūnu ir susipešdavo. Sėkmingai grumtis su negandomis ne kiekvienam pavyksta. Kautis su priešais jie sugebėjo nuo neatmenamų laikų. Kovoti su liga jam, galima sakyti, sekėsi. Kariauti su aplinkinėmis šalimis jiems buvo įprastas dalykas. (Žr. dar prielinksnis prieš, 5.)</i></p> <p>2.3. Priklausymo objektas:</p> <p><i>Stoviu su kirviu abejodamas, ar įveiksiu tokį storą kelmą. Tarp dalyvių buvo daug su apdovanojimais, žymiais vardais ar kitais nuopelnais.</i></p> <p><i>Ne vienas užsisakė didžkukulių su spirgučiais. Pasiskatinimui buvo atnešta sūrio su medumi.</i></p> <p>2.4. Priemonės objektas</p> <p><i>Į darbą ne vienas važiuoja su visuomeniniu transportu. Knygoje pastabas galima žymėti tik su pieštuku. Dabar žmonės ir penkis žingsnius su mašinomis važiuoja. Su šaukštu jūros neišsėmsi. Vilkis su šiltąja striuke. Pirmą kartą apsiavė su naujais bateliais. Apsivilkęs su kailiniais galėjo kiūtoti rogėse kad ir kelias valandas. (Plg. įnagininkas, 2.)</i></p> <p>2.5. Lyginimo objektas:</p> <p><i>Per tuos metus qžuolas užaugo lygus su namu. Atsikėlusųjų gyventi sūnus buvo vienmetis su mūsų sūnumi. Jie vienas su kitu lygia greta eina.</i></p> <p><i>Brolis jau ištįso aukštumo su durų stakta. Kūdikis gal ir buvo ilgumo su mano ranka. (Plg. prielinksnis sulig, 1.1.)</i></p> <p>3. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Po vėjo gūsio gluosnis su trenksmu griuvo ant pėsčiųjų tako. Lietuviai net tremtyje iš darbųėjo su daina. Su džiaugsmu sutikau prisidėti prie labdaringos veiklos. Jo grįžtant laukėme su dideliu nerimu.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
su	<p><i>Taip su maišu ant pečių jis ir įlingavo į trobą. Dar neįpusėjęs vasarai grybautojai su krepšiais rankose jau ir pasklinda po miškus. Šįkart išvažiavo su dviem arkliais ir didesniu vežimu.</i></p> <p><i>Dokumentus tvarkyti kitam asmeniui galima tik su įgaliuojimu. Vaistai nuo skausmo parduodami tik su receptu. Į sūnaus koncertąėjome su kvietimais. (Plg. prielinksnis pagal, 3.)</i></p> <p><i>Įspraudai paprastai rašomi su skliaustais. Persakoma tiesioginė kalba rašoma su kabutėmis. (Plg. vietininkas, 1.4; prielinksnis tarp, 6.)</i></p> <p>4. Laiko reikšmė:</p> <p><i>Grįžome namo dar su saule. Vasarą šienpjuviai keldavosi su pirmaisiais gaidžiais. Žiemą į darbą išeiname su tamsa. Į žvejybą išsiruošėme su saulės užtekėjimu. Su kiekvienais metais jos bakūžė vis labiau kryo. (Plg. prielinksnis sulig, 1.2.)</i></p> <p>5. Priežastis su dingsties, progos, sąlygos reikšme:</p> <p><i>Sveikiname su Nepriklausomybės diena. Sveikinu visus su naujo mūsų įmonės veiklos etapo pradžia. Leisk pasveikinti su puikiu debiutu. Su gimtadieniu tave, su gimtadieniu! Šeimininkas skubina talką su pietumis – dar daug darbo iki vakaro.</i></p> <p><i>Su mama mažylis jaučiasi visada saugus. Su ramiau šeimininku ir šuo jaučiasi ramus. (Žr. dar prielinksnis šalia, 2.)</i></p> <p>6. Tikslas reikšmė:</p> <p><i>Ji išbėgo trumpam su reikalais. Su vizitu atvyko kaimyninės šalies prezidentas. Teko išvykti į Indiją su svarbia misija. Pasiuntė jį pas kunigaikštį su laišku.</i></p> <p><i>Į komandą užsirašė su vienu tikslu – dažniau su ja matytis. (Plg. įnagininkas, 11.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
su	<p>7. Pažymimoji reikšmė:</p> <p>7.1. Kokybės reikšmė:</p> <p><i>Slyva su nupjauta viršūne šiomet užderėjo kaip niekada. Švarko su tokiomis keistomis kišenėmis dar nebuvo matęs. Puodas su dvigubu dugnu kitaip užverda.</i> (Plg. įnagininkas, 17.)</p> <p>7.2. Perviršio reikšmė:</p> <p><i>Užmokėjau dešimt eurų su keliais centais. Bulvių pridėjo visą kibirą su kaupu. Prekes su tokiu priedu žmonės pirkė noriai.</i></p> <p>Periferinė reikšmės:</p> <p>8. Objektinė būvio reikšmė:</p> <p><i>Jis yra atviras su visais. Linksnių galūnėmis graikų kalba yra giminiška su lietuvių ir latvių kalbomis. Politinė pagalba užpultai šaliai tarptautinėje erdvėje yra lygiavertė su pagalba rūbais, maistu ar kitais materialiais dalykais. Lietuviškas termino atitikmuo galėtų būti arba tolygus su tarptautiniu, arba net teiktinesnis už jį.</i> (Plg. naudininkas, 5.)</p>
sulig	<p>1. Lyginimas su atitikimo reikšme:</p> <p>1.1. Kiekio atitikimas lyginant su objektu:</p> <p><i>Tais metais sniego buvo sulig tvoromis. Vanduo pakilo sulig krantinių viršumi. Po tokio lietaus vandens kai kuriose gatvės vietose buvo kone sulig keliais. Košės lėkštėje jums – sulig pilvu.</i> (Plg. prielinksnis iki, 1.4.)</p> <p><i>Augantis vaikas suvalgo sulig geru darbininku. Dar tik paauglys, o rutulį nustūmė sulig patyrusiu sportininku.</i></p> <p><i>Ūgio jis sulig tėvu, o proto – sulig mažu vaiku.</i></p> <p><i>Laužo dūmai kilo aukštumo sulig medžių viršūnėmis. Smauglys buvo storumo sulig vyro ranka. Sūnėnas jau prarado ūgio sulig stalu ir griebė, ką tik pasiekė.</i> (Plg. prielinksnis su, 2.5.)</p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
sulig	<p>1.2. Laiko atitikimas:</p> <p><i>Į žygį išsiruošėme sulig aušra. Sulig darbų pabaiga prapliupo lietus. Sulig tais žodžiais trenkė perkūnas. Nuširdžiai pasikalbėjome ir sulig ta diena mūsų nesantaika baigėsi.</i> (Plg. prielinksnis <i>su</i>, 4.)</p> <p>1.3. Ypatybės atitikimas lyginant su objektu:</p> <p><i>Darbas – sulig sugebėjimais. Sulig Jurgiu ir kepurė. Sulig darbininku ir darbas.</i> (Plg. prielinksnis <i>pagal</i>, 6.)</p>
šalia	<p>1. Vietos kito objekto atžvilgiu reikšmė:</p> <p><i>Šalia namo augo dvi didelės liepos. Pavėsinė buvo šalia tvėnkinio. Šalia manęs nukrito prinokęs obuolys.</i> (Plg. prielinksniai <i>arti</i>, 1; <i>prie</i>, 1.1; <i>greta</i>, 1; žr. dar <i>ties</i>, 1.1.)</p> <p><i>Šalia mamos tipeno vos paeinantis baltapūkis berniukas.</i> (Plg. prielinksnis <i>greta</i>, 1.)</p> <p>2. Sąlygos su vietos atspalviu reikšmė:</p> <p><i>Šalia tėčio jaučiausi visada saugi. Tik šalia jos man buvo viskas giedra ir šviesu.</i> (Žr. dar prielinksnis <i>su</i>, 5.)</p>
tarp	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Ribojama vieta tarp objektų:</p> <p><i>Tarp lovos ir spintos liko vietos nedidelei spintelei. Nuolat stengiausi įsisprausti tarp mamos ir sesers. Tarp namo ir svirno ėjo, kaip dabar sakytume, tranzitinis kelias. Tarp apimties brūkšnio ir skaitmens ar žodžio tarpelio paprastai nepaliekama. Berželis buvo pasodintas tarp dviejų didelių klevų. Tarp namų galėjo įvažiuoti tik lengvieji automobiliai.</i></p> <p>1.2. Buvimo vieta objektų apsuptyje:</p> <p><i>Tarp medžių pasirodė gana švaraus vandens ežeriukas. Viršūnėje tarp šakų matėsi šarkos lizdas. Tarp susirinkusiųjų buvo įvairių nuotaikų žmonių. Pagaliau pavyko šventes sutikti tarp namiškių.</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
<p>tarp</p>	<p>1.3. Buvimo vieta vientiso objekto apsuptyje:</p> <p><i>Tarp grūdų matėsi nemažai piktžolių sėklų. Tarp žvyro būdavo molio kamuoliukų ir juos reikėjo išrinkti. Tarp pelenų pasitaikydavo vinių, geležinių tvirtinimo detalių ir kitokių netinkamų „priedų“. Kažkur pasislėpęs tarp lapų čirškė žiogas. Jai patiko būti tarp žmonių, matyti jų nuotaikas. (Plg. vietininkas, 1.4.)</i></p> <p>2. Laiko, apriboto dviejų momentų, reikšmė:</p> <p><i>Susitikti patogiausia po darbo tarp penkių ir šešių. Tarp pusryčių ir pietų dar įterpdavome priešpiečius. Tarp vasaros ir žiemos reikėdavo iškentėti vėlyvojo rudens darganas. Tarp dviejų karų buvo ne toks jau ilgas valstybės kūrimo laikotarpis.</i></p> <p>3. Kiekio su ribomis reikšmė:</p> <p><i>Čia sviesto bus tarp kilogramo ir pusantro. Žmonių susirinko tarp aštuonių šimtų ir tūkstančio.</i></p> <p><i>Mokesčiams prireiks išleisti tarp šimto penkiasdešimt ir dviejų šimtų eurų per mėnesį. Tokio krano gervė būna tarp dvidešimt ir trisdešimt metrų. Kalakuto svoris bus tarp penkių ir septynių kilogramų.</i></p> <p>4. Tarpusavio santykių objekto reikšmė:</p> <p><i>Tarp visuomenės ir valdžios retai būna geri santykiai. Pirmą kartą kilo ginčas tarp tėvo ir sūnaus. Tarp Prancūzijos ir Anglijos karalysčių karai buvo nuolatiniai. Nebuvo draugiški kito kiemo vaikams, bet ir tarp savęs neretai susipykdavo.</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>5. Buvimo vieta objektų apsuptyje su išskirties reikšme:</p> <p><i>Aš nesu jauniausias tarp brolių. Tarp varninių paukščių šarkos man gražiausios. Tarp orkestro muzikantų smuikininkai buvo profesionaliausi. Tarp visų miestelio merginų ji buvo patraukliausia. (Plg. prielinksnis iš, 6.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnų reikšmės
tarp	<p>6. Pateikimo būdo tarp vienodų ženklų reikšmė:</p> <p><i>Šalutinės pastabos neretai pateikiamos tarp skliaustų. Simbolinis pavadinimas rašomas tarp kabučių.</i> (Plg. prielinksnis su, 3; vietininkas, 1.4.)</p> <p>7. Tarpusavio santykių reikšmė su neveikiamuoju dalyviu:</p> <p><i>Tarp devintokų pasikalbama apie tą įvykį, bet neįpras-tos reakcijos nepastebėta. Tarp įmonės padalinių buvo lenk-tyniaujama įvairiose srityse.</i> (Plg. kilmininkas, 9.)</p>
ties	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Vieta, šalia kurios kas yra ar vyksta:</p> <p><i>Ties vartais praeivis sustojo ir kažką įdėmiai apžiūrinė-jo. Automobilis sustojo tiksliai ties manimi. Šiandien smar-kliai lijo ties Palanga. Ties mišku jie perplaukė upę.</i> (Žr. dar prielinksniai prie, 1.1; 1.2; šalia, 1; greta, 1.)</p> <p>1.2. Vieta, viršum kurios kas yra ar vyksta:</p> <p><i>Ties mano galva zvimbė suirzusios bitės. Ties mišku pasirodė tamsūs debesys. Lempa kybojo kaip tik ties stalu.</i> (Plg. prielinksnis virš, 1.)</p>
už su kilmininku	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p>1.1. Vieta kitoje kieno nors pusėje:</p> <p><i>Už tvoros žaliavo vešli, sultinga žolė. Už namo girdė-josi kažkokie keisti garsai. Už miesto oras buvo švaresnis ir gaivesnis. Slėpkis už medžio.</i></p> <p><i>Svetingi šeimininkai tuoj mus pasodino už didelio verandos stalo.</i> (Žr. dar prielinksnis prie, 1.1.)</p> <p>1.2. Atstumas iki tam tikros vietos:</p> <p><i>Ežeras buvo beveik už kilometro. Už keliolikos žingsnių tupėjo ir į mane žiūrėjo nematytas žvėrelis. Už de-vynių kalnų, už devynių girių gyvena mano sesuo.</i></p> <p><i>Už dviejų mylių nuo mūsų plaukė kažkoks karo lai-vas. Už kilometro nuo kranto jachtos susibūrė į grupę.</i> (Plg. prielinksnis per, 1.6; vardininkas, 6.)</p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
už su kilmininku	<p>2. Laiko reikšmė:</p> <p>2.1. Laikas, kuriam praėjus, kas nors vyksta:</p> <p><i>Už kelių dienų jis jau nieko neprisimins. Susitiksime tik už trijų keturių mėnesių. Už metų kitų šis pasiūlymas atrodys kaip naujas ir vėl bus pakartotas. (Plg. prielinksnis po su kilmininku, 1.1.)</i></p> <p>3. Būdo reikšmė:</p> <p><i>Per tokį karštį koja už kojos velkamės ir tik taikomės kuo greičiau prisėsti. Vaikai vienas už kito bandė papasakoti, kas nutiko.</i></p> <p>4. Objektas su vietos ir būdo reikšmė:</p> <p><i>Katė sukanda kačiuką už sprando ir nešasi. Triušių augintojas ima triušį už ausų ir kelia jį į dėžę. Jei nori uždegti šviestuvą, patempi už virvutės. Sklandytuvą ratais užkliuvo už medžių viršūnių. Mama paėmė mergaitę už rankos ir išsivedė lauk.</i></p> <p><i>Skęstantysis ir už šiaudo griebiasi. (Plg. kilmininkas, 1.)</i></p> <p>5. Tekėjimo objekto reikšmė:</p> <p><i>Duktė ištekėjo už banko tarnautojo. Tikėjosi išleisti dukterį už gero ūkininko ir pataisyti savo ūkio reikalus. Nei siūlykit, nei eisiu už to jūsų jaunikio.</i></p>
už su galininku	<p>Pagrindinės reikšmės:</p> <p>1. Objekto reikšmė:</p> <p>1.1. Atlyginimo objektas:</p> <p><i>Už kambarį teko mokėti du šimtus eurų. Už darbus ketina sumokėti tik po kelių mėnesių. Kas gali dirbti už tokį atlyginimą! Už grūdus gavo daugiau, nei tikėjosi. Už jos palankumą daug ką paaukotų.</i></p> <p><i>Padėkok tetai už saldainį. Ačiū jums už malonų vakarą ir vaišes.</i></p> <p><i>Už šio įstatymo nesilaikymą baudžiama griežtai. Gausi nuo tėvo pylos už tokį elgesį. Nedirbsime tik už duonos kąsnių. (Žr. dar prielinksnis dėl, 2.)</i></p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
už su galininku	<p><i>Visi giria jį už paslaugumą ir gerą būdą. Gerbia prezidentą už ryžtą sunkiu šaliai metu. Direktorius vertina jį už pastangas plėsti įmonės veiklą. Atleiskite man už netinkamą elgesį. Ką galima nupirkti už penkis eurus?</i></p> <p>1.2. Siekiamas objektas:</p> <p><i>Pavergtos tautos siekis – kovoti už laisvę. Kristi už savo šalį – nebaisu. Ne vienas yra pasižadėjęs mirti už Tėvynę.</i></p> <p><i>Moterys ilgai kovojo už savo teises. Mums ne kartą teko kovoti už nepriklausomybę.</i></p> <p>(Žr. dar prielinksnis <i>dėl</i>, 2.)</p> <p>1.3. Pritarimo, atsiskaitymo, atsakomybės objektas:</p> <p><i>Balsuosime už likusius du kandidatus. Tuoj reikės atsiskaityti už praėjusius metus. Administratorė atsako už lankytojų srautų valdymą.</i></p> <p>1.4. Lyginimo objektas:</p> <p><i>Nieko nerasi mielesnio už jos žvilgsnį. Sava duona garesnė už svetimus pyragus. Tik miestuose bažnyčios bokštas nėra aukštesnis už kitus statinius. Už visus gražesnis buvo lakštingalos balsas. Pelėdai pelėdžiukai už visus gražiausi.</i></p> <p>1.5. Pavadavimo, pakeitimo objektas:</p> <p><i>Aš už tavę malkas sunešiu, o tu pabūk su broliuku. Jau nueidavo už tėvą privalomas dienas atidirbti. Per pandemiją tenka dirbti ir už savo kolegą.</i></p> <p><i>Gal kitais metais pasamdys už berną. Sūnėnui buvau už piršlį. Tokį nesiprausęs varna už vaiką nuneš. Netrukus jis pasisamdė už padienį darbininką. (Plg. įnagininkas, 6.)</i></p> <p>2. Laiko, už kurį atlyginama, reikšmė:</p> <p><i>Čia už mėnesį sumoka tiek, kiek ten už savaitę. (Plg. prielinksnis <i>per</i>, 2.3.)</i></p>
	<p>Periferinės reikšmės:</p> <p>3. Pažymimoji laiko tarpo reikšmė su valdymą išlaiskiais veiksmažodiniais daiktavardžiais:</p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
	<p><i>Tuoj reikės atiduoti ataskaitą už praėjusį ataskaitinį laikotarpį. Parašiau įgaliojimą paimti atlyginimą už sausio mėnesį.</i> (Plg. kilmininkas, 10.)</p> <p>(Apie veiksmožodinių daiktavardžių valdymo ypatybes dar žr. 1.1.4.2.8.)</p>
vidur(y)	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p><i>Nejučiomis atsidūriau vidury girios. Žiūriu – vidury ežero tuščia valtis plūduriuoja. Vidur dvaro blynas karo.</i></p> <p>2. Laiko reikšmė:</p> <p><i>Vidury nakties garsiai sulojo šuo. Vidury žiemos visai atšilo. Vidur vasaros saulė kaip reikiant užkepino.</i></p>
vietoj	<p>1. Pavadavimo reikšmė:</p> <p><i>Vieną rytą pamėgtame skersgatvyje randi asfaltą vietoj senojo akmeninio grindinio. Vietoj cukraus paprastai naudojo medų. Rudas vatinis senas paltas praverė vietoj antklodės. Vietoj spirgų motina atnešė puodynę sviesto. Vietoj jo buvo įdarbintas savas žmogus. Direktoriaus vietoj aš paraginimais neapsiribočiau.</i></p> <p><i>Mano porininkas apsirgo – vietoj jo aš padirbėsiu. Paprašė, kad vietoj jo su anglų žurnalistais susitikčiau aš. Vietoj tėvo dirbau aš – dešimtos klasės mokinyš. Kol gydžiausi po sužeidimo, vietoj manęs vaistus ir tvarsliavą vežiojo sanitaras.</i> (Plg. prielinksnis už, 1.5.)</p>
virš, viršum, viršuj	<p>1. Vietos reikšmė:</p> <p><i>Virš pirklių šaltais rytais aukštyn vinguriavo baltų dūmų juostos. Virš miško suko ratus kranklys. Viršum laukų bolavo tirštas rūkas. Viršuj stalo kybojo musgaudis. Jam pasidarė karšta ir išsitraukė rankas virš antklodės.</i> (Žr. dar prielinksnis ties, 1.2.)</p> <p>2. Kiekio, svorio, atstumo, laiko trukmės viršijimo (perviršio) reikšmė:</p>

Prielinksnis	Prielinksnių reikšmės
virš, viršum, viršuj	<p><i>Jam grūdų įpylė virš normos. Viršum plano uostas perkrovė du milijonus tonų krovinių. Vandens rūsyje buvo virš kelių. Visi supranta, jog tokį šuolį virš galimybių ribos užtikrina pajamos iš šešėlinės ekonomikos. Kodėl žmonės nepakelia akių virš savo galimybių, kodėl nepabando plėsti supratimo ribų?</i></p> <p><i>Visos paslaugos kainavo virš penkių šimtų eurų. Už likusius nusipirko virš kilogramo obuolių. Teko laukti virš dviejų valandų.</i></p>

Lentelių paaiškinimai

Reikšmių skirstymas į pagrindines ir periferines paremtas iš esmės norminamųjų leidinių duomenimis, tik kai kada sisteminis formos reikšmės pobūdis leidžia prie pagrindinių reikšmių priskirti reikšmes, norminamuosiuose leidiniuose interpretuojamas kaip nesisteminės. Tarp periferinių vartosenos atvejų patenka ir frazeologizuotų, perkeltinės reikšmės junginių valdymo ryšiai, bet ne dėl jų padėties normos atžvilgiu, o dėl reikšmės pasikeitimo ir specifiškesnio vartojimo. Lentelių skyreliuose su valdymui nepriskiriamomis reikšmėmis pateikti atvejai priklauso prie pagrindinių, o ne periferinių reikšmių. Visos reikšmės numeruojamos ištisine numeracija dėl vidinių nuorodų patogumo.

Linksnių ir prielinksnių reikšmių skaidymas sąlygiškas. Jų reikšminiai skirtumai susiję ir su pagrindinių junginio žodžių, ir su valdomąja forma reiškiamų žodžių konkrečiomis reikšmėmis ar reikšminėmis grupėmis. Todėl tarpinių reikšmių yra daugiau, nei parodo suskaidytos reikšmės lentelėse, tačiau tarpiniai atvejai gali būti priskiriami kuriai nors iš nurodytų reikšmių. Ypač daug susipynusių reikšmių yra aplinkybinėse ir objektinėse reikšmių grupėse. Prielinksnių reikšmių lentelėje pateikiami ir antriniai prielinksniai (prieveiksmiai, turintys prielinksnio paskirtį).

Sintaksinių ryšių aprašuose pateikiamos būvio ir pažymimosios reikšmės čia pateikiamos kartu, nes jas skiria tik sintaksinė pozicija: būvio reikšme pavadinamos tariniu einančių ir požymį reiškiančių žodžių formų reikšmės, o pažymimosiomis – tokios pat, bet pažyminiu einančių žodžių formų reikš-

mės. Apskritai būvio ar pažymimąją reikšmę turinčios formos pateikiamos tik tos, kurios turi kitokią nei veiksmažodžio ar būdvardžio valdomos formos reikšmę. Daugelis veiksmažodinių ar būdvardinių daiktavardžių išlaiko tos pačios reikšmės formas kaip ir jų pamatiniai žodžiai.

Lentelėse esančios vidinės nuorodos rodo formų sinonimiškumą ar tik panašumą su praktinei vartosenai svarbiais reikšmių skirtumais. Santrumpa *plg.* su nurodyta kitos formos atitinkama reikšme reiškia, kad tos reikšmės yra sinonimiškos. Santrumpa *žr. dar* reiškia, kad sugretinta forma turi artimą, bet skirtingą reikšmę ir vartoiant į tuos skirtumus reikia atkreipti dėmesį. Yra atvejų, kai vienos reikšmės pavyzdžiai turi santrumpą *plg.*, o taip susietos kitos reikšmės pavyzdžiai – santrumpą *žr. dar*. Tokia neatitiktis reiškia, kad vienos formos reikšmė (pvz., *prieš* su konflikto reikšme) yra variantiška tik daliai kitos formos reikšmės atvejų: turintys santrumpą *plg.* visi patenka į turinčiuosius santrumpą *žr. dar*, bet dalis pavyzdžių su santrumpa *žr. dar* nėra variantiški pavyzdžiams su santrumpa *plg.*

Paminėtos santrumpos turi skirtingą sąsają su pateiktais pavyzdžiais. Santrumpa, pateikta prie konkretaus pavyzdžio mažąja raide prieš pavyzdžio pabaigos ženklą, siejama su tuo konkrečiu pavyzdžiu. Santrumpa, pateikta po pavyzdžių grupės didžiąja raide pavyzdžių pastraipos pabaigoje, siejama su visu pavyzdžių tipu, net jei pastraipoje yra tik vienas pavyzdys. Santrumpa, pateikta po visų pavyzdžių naujoje eilutėje, siejama su visais tos reikšmės pavyzdžiais.

Pavyzdžiuose retinamas aktualus žodis arba junginys ar didesnė frazė, jei ji semantiškai neskaidoma. Tačiau semantinis skaidumas yra negriežta struktūros ypatybė, todėl ir retinimo pasirinkimas yra šiek tiek subjektyvus.

1.1.4.2.3. Linksnio gramatiškumas

Gramatikos tyrimuose pastebėta, kad daiktavardžių linksniai yra nevienodai semantiški arba gramatiški (plg. Holvoet 2009: 114 ir ten nurodytą literatūrą; Šukys 1998: 12 ir ten nurodytą literatūrą). Jau seniai gramatikose aptariamas ir vadovėline tiesa tapęs tranzityvumo reiškinys. Galininko formos parinkimas tiesiogiai su veiksmažodžiu susijusiam žodžiui, esant labai įvairiems semantiniams santykiams, gerai parodo tokio linksnio bendrumą, kartu ir gramatiškumą. Linksnio gramatiškumas čia suprantamas kaip nuo tam tikros pozicijos priklausanti žodžio forma. Todėl toks linksnis neretai pavadinamas struktūriniu linksnium ir priešinamas semantiniams linksniams

(ten pat). Su linksnių hierarchija toks linksnių pasiskirstymas nėra tiesiogiai susijęs. Linksnių hierarchija labiau siejama su linksnių (tam tikriems sakinio komponentams reikšti) pirmumu sakinio struktūroje, su jų išsidėstymu tam tikroje skalėje pagal galimybę būti pavartotiems be kitų linksnių (plg. Holvoet 2009: 142; Čižik-Prokaševa 2011: 16 ir toliau). Linksno gramatiškumu laikomas ryškios autonomiškos semantikos nebuvimas, išblėsusi semantika (Holvoet 2009: 114).

Gramatiškiausias linksnis yra **vardininkas**. Jo gramatiškumą lemia predikatinių santykių dėmens – veiksnio pozicija. Nesant predikatinių santykių tokios pat semantikos ryšys reiškiamas kitu linksniu, plg.: *vaikas kryžstauja* ir *vaikui kryžstaujant, briedis ėjo* ir *briedžio eita*. Ir priešingai – bet kio kito semantinio ryšio komponentas, perkeltas į veiksnio poziciją, įgauna vardininko formą, plg.: *Vaikui norėjosi ledų* ir *Vaikas norėjo ledų*; *Gatvėje knibždėjo mitinguotojų* ir *Gatvė knibždėjo mitinguotojų*. Vardininko ir veiksnio sąsajos yra labai reguliarios ir stiprios, todėl kalbos praktikoje dėl šio linksno gramatiškumo neaiškumų nekylo.

Tarp gramatinių linksnių minimas ir **galininkas**. Jis rodo tiesiogiai su veiksmazodžiu (tariniu) susijusį žodį. Tačiau negalima paneigti, kad nemaža tranzityviųjų veiksmazodžių dalis turi labai aiškią semantiką – įvairaus poveikio objektui reikšmę (*traukti vežimą, lenkti medį, sudaužyti stiklinę, juokinti draugus* ir pan.). Ši reiškinį būtų tiksliau aiškinti kaip linksnio reikšmėje esančios konkrečios, tipiškos semantikos ir kitų gramatinių galimybių santykį. Kiekvieno linksnio reikšmių skalėje konkrečioji reikšmė sudaro centrą, o tai, kiek ta konkrečioji reikšmė gali būti bendrinama, kiek nutolstama nuo jos, sudaro linksnio gramatiškumo laipsnį. Todėl negalima tvirtinti, kad kiti linksniai, ne galininko, yra semantiniai. Iš principo visi linksniai turi potencialią gramatiškėti pagal kalbos vartosenos poreikius.

Konkrečios galininko reikšmės nėra vienodos, jos taip pat sudaro tam tikrą spektrą nuo tiesioginio poveikio – vertimo judėti erdvėje (*traukti roguotes, stumti vežimėlį, kelti rąstą, leisti (žemyn) krovinį* ir pan.), kontakto sukėlimo (*paliesti skruostą*), požymio sukūrimo (*blizginti baldus*) – iki veiklos ar būsenos skatinimo (*pravirkdyti sesę, skandinti laivą, nuliūdinti draugus*) ar tik rūpinimosi poveikiu (*iškirsdinti mišką, siūdintis švarką*) (plačiau žr. Drukteinis 2007: 16–21).

Tiesioginio santykio, bet ne poveikio reikšmė atsiranda bendrinant kitus santykius, pvz.: *apvažiuoti ežerą* (plg. *važiuoti apie ežerą*), *išvaikščioti*

parką (plg. *vaikščioti po parką*), *pereiti girią* (plg. *eiti per girią*), *prieiti ežerą* (*eiti prie ežero*), *barstyti taką* (*smėliu*) (plg. *barstyti (smėlį) ant tako*). Dažnai tokį pasikeitimą padeda realizuoti veiksmažodžio priešdėliai ar priesagos, bet tiesioginis santykis gali būti parodomas ir be tokių rodiklių. Vis dėlto toks kitų santykių objektinimas kyla iš pagrindinės – poveikio reikšmės su būdingu tiesioginiu santykiu. Kadangi kitų sakinio komponentų pritraukimas į tiesioginio santykio poziciją suteikiant jiems galininko formą kalboje yra dažnas, tam tarnauja įvairūs kalbos sistemoje nusistovėję veiksmažodžio pakitimai – darybiniai afiksai, abstraktesnio veiksmažodžio parinimas (plg. *uždėti ranką ant skruosto* ir *paliesti ranka skruostą*).

Konkrečios **naudininko** reikšmės yra gana aiškos. Pagrindinė reikšmė – adresatinė (*duoti (knygą) bendradarbiui, pasakoti draugui, rašyti (laišką) tėvams*). Sintaksės semantikos tyrimuose ši reikšmė, kartu ir naudininkas, siejama su beneficento (benefaktyvo) semantine funkcija. Vienur ji apibūdinama kaip adresatinė (Ambrazas 1986: 26), kitur jai priskiriama daugiau reikšmių – gavėjo, kurio naudai ar nenaudai kas vyksta (*Grėbliui sudėjo dantis; Sūnus padeda tėvui; Namai priklauso broliui; Mums trūksta laiko*) (Jakaitienė 1988: 62; Sližienė 1994: 21), arba kitoms funkcijoms (perciipiento, eksperimento) priskiriama išorinės ar vidinės būsenos patyrėjo (*Jonui pagailo draugo; Seseriai patinka ši daina; Man šalta*) (Valeckienė 1998: 36; Holvoet 2009: 144). Subjekto naudininkai yra gana tolimi pagrindinei adresatinei reikšmei ir priklauso labiau nuo sakinio tipo, plg.: *Mergaitė liūdi ir Mergaitei liūdna*, o tai rodo naudininko struktūrinę ypatybę. Tik bendrą orientaciją rodo naudininkas išskaidytose poveikio konstrukcijose, plg.: *Bite įkando man į ranką*. Linksnio gramatiškumą, kaip bendros orientacijos į ką nors paskirtį, rodo valdymo pasikeitimai keičiantis kalbos dalims, plg.: *Daug kas domisi migracijos tema* ir *Sustiprėjo dėmesys migracijos temai*.

Įnagininkas, laikomas semantinio linksnio pavyzdžiu (plg. Holvoet 2009: 114), būdingos veiksmo įrankio, priemonės reikšmės (*tašyti kirviu baslį; skristi lėktuvu*) gali iš dalies netekti ir reikšti kartu ir priemonę, ir veiksmo atlikimo būdą, plg.: *Sauja pasisėmė riešutų ir susipylė į kišenę*. O tokie sintaksinių santykių pasikeitimai, kaip *dovanoti mokytojai gėlių* ir *apdovanoti mokytoją gėlėmis*, taip pat rodo tam tikrą įnagininko gramatiškumo laipsnį: veiksmažodžio nurodomoje situacijoje veikiamo objekto paskirtį turintis dalykas, konstrukcijos struktūroje išstumtas iš jo prigimtinės pozicijos, įgauna ne itin ryškią priemonės reikšmę.

Kilmininkas laikomas konkrečių, kad ir skirtingų reikšmių – dalies ir visumos, nuosavybės, taip pat objektinių reikšmių raiškos (*ieškoti grybų, laukti autobuso*) linksniu. Tačiau neapibrėžto kiekio, neiginio kilmininkus (*daryti klaidų, nesodinti gėlių*) lemia ne pagrindinių žodžių reikšmės, o bendresnis kontekstas ar tik tam tikros pagrindinių žodžių semos, ir tai daro juos gramatiškesnius. Dar daugiau gramatiškumo turi sudėtinių terminų kilmininkas rūšinei ypatybei nurodyti, kai nėra nei dalies ir visumos santykio, nei priklausymo reikšmės, plg.: *kranto kranas, doko kranas, aliuminio korpusas*.

Net **vietininkas**, konkrečiomis reikšmėmis siejamas su erdviu apibūdinimu, gali abstraktėti, plg.: *Terminologijoje pažyminių tvarka priklauso nuo sąvokų klasifikacijos*.

Visi linksniai gali įgyti gramatinės paskirties, būti pavartoti apibendrinamosiomis reikšmėmis. Linksnio reikšmių sistemoje juos išlaiko sąsaja su konkrečiosiomis reikšmėmis – jomis nutolusias reikšmes galima paaiškinti, atrasti semantikos bendrumo. Panašus principas yra ir kituose kalbos sluokniuose: taip išsidėsto žodžio reikšmės žodyje ir atpažįstami semantizmai, plg. nutolusias, bet taisyklingas reikšmes junginiuose *eina laikas, nušviesti problemą*. Svarbu į tai atkreipti dėmesį nustatant valdymo normų ribas.

1.1.4.2.4. Prielinksnių (polinksnių) semantikos ypatumai

Prielinksniai kilmės atžvilgiu yra pirminiai, arba senybiniai, ir antriniai, arba naujybiniai (DLKG 1997: 438; Šukys 1998: 21; LKE 1999: 502). Jų semantiką nemaža dalimi lemai tai, kuriai iš šių grupių priklauso. Pirminių prielinksnių reikšmė labiau priklauso nuo linksniuojamojo žodžio ar žodžio, valdančio visą prielinksninę konstrukciją. Sakiniuose *Nuėjome tiesiai per mišką* ir *Per dieną nuėjome apie trisdešimt kilometrų*, esant tam pačiam valdančiajam žodžiui, prielinksnio reikšmės skirtumai – vieta ir laikas – parodomi linksniuojamuoju žodžiu. Sakiniuose *Per dieną nuropojo boružė* ir *Sudavė kadagio šakele per dieną* skirtingas prielinksnio reikšmės lemia valdantysis žodis ir skirtingas prasminis ryšys su prielinksnine konstrukcija. Todėl tokios prielinksninės konstrukcijos yra daugiareikšmės. O bendroji, nuo sintaksinės aplinkos sąlygiškai nepriklausoma prielinksnio reikšmė yra apytikrė, be griežtesnių požymių. Bet apskritai apie invariantinę (pagrindinę, apibendrintą) prielinksnio reikšmę galima kalbėti ir ji padeda orientuotis tam tikro prielinksnio konstrukcijų įvairovėje, kad ir neapima visų tam tikro prielinksnio konstrukcijų. Tarkime, prielinksnio *ant* bendroji reikšmė apibū-

dinama kaip buvimas viršuje, susiliečiant su kieno paviršiumi, prielinksnio *be* – išskyrimo, nebuvimo, nedalyvavimo reikšmė, o prielinksnio *apie* bendroji reikšmė nėra aiški, galimą apibūdinti kaip išsidėstymas, judėjimas ratu, bet labiau priklauso nuo konkrečių pavartojimo atvejų (daugiau žr. Šukys 1998; taip pat 2 lentelė).

Dėl bendrosios reikšmės prielinksnis gali nebevaldyti linksnio ir kaip prielinksnis prarasti su juo sintaksinį ryšį. Tada jis artėja prie dalelyčių, plg. *Susirinko apie šimtas klausytojų; Šalis neteko apie tūkstančio gyventojų; Statoma apie keturių metrų aukščio tvora* (plg. Šukys 1998: 368). Tačiau prielinksnio ypatybių jis nepraranda, nes negali būti pavartotas su bet koku linksniu ir apskritai vartojamas šalia linksniuojamojo žodžio, o ne prie tarienio, kaip paprastai vartojamos dalelytės.

Prielinksnio funkcijos pradimu nereikėtų laikyti jo vartojimo su nelinksniuojamais žodžiais ar konstrukcijomis, net šalutiniais dėmenimis. Dėl sintaksinės sinonimikos tam tikros reikšmės, lemiančios sintaksinį santykį, daiktavardį gali pakeisti tokios reikšmės neturintis, bet konstrukcijoje tipiską reikšmę įgijęs daiktavardis, plg.: *po dešimtos, po valandos, po pietų, po mėsos* – laiko santykis, daiktavardį gali pakeisti nedaiktavardiškos sakinio dalys, plg. *norėti sriubos, norėti valgio, norėti valgyti* – objektinis (papildinio) santykis; linksniuojamąjį žodį gali pakeisti nelinksniuojamos kalbos dalys, frazės, plg.: *lauksiu iki tamsos; lauksiu iki sutemstant; lauksiu, iki kol pareisi; lauksiu iki pareisi*. Morfologijos atžvilgiu vienetų be linksniuojamojo žodžio netiktų vadinti prielinksninėmis konstrukcijomis, bet funkcinio atžvilgiu prielinksniai savo paskirties bei semantikos ir tokiais atvejais nepraranda.

Antriniai prielinksniai yra kilę išrieveksmių ar yra sustabarėję daiktavardžių linksniai. Prieveiksminiai prielinksniai paprastai vartojami ir kaip prieveiksmiai, o jų tapimas prielinksniais priklauso nuo pavartojimo su linksniuojamuoju žodžiu. Todėl ir prielinksniais eidami jie išsaugo konkrečią reikšmę ir semantiškai yra daug aiškesni negu pirminiai prielinksniai. Dėl konkrečios tokio prielinksnio reikšmės yra vienareikšmė ir visa prielinksninė konstrukcija.

Antrinių prielinksnių yra net daugiau nei pirminių ir konkrečių reikšmių yra daug, tačiau jie vartojami rečiau nei pirminiai (plg. Šukys 1998: 538). Pagal konkrečią reikšmę jie, kartu ir konstrukcijos, gali būti vienijami į tam tikras grupes. Didelę grupę sudaro buvimo vietos ar judėjimo krypties prielinksniai: *skersai kelio, išilgai upės, įstrižai lapo, kiaurai lentą; anapus miško,*

abipus namo, kitapus upės; aukščiau palangės, žemiau juostos; prieky automobilio, užpakaly vilkstinės; greta aikštelės; šalia manęs. Vietos reikšmė gali būti susipynusi su būdo reikšme: *įkandin mamos, pridurmui šeimininko, paskui brolių, apsukui ežerą.* Priežasties reikšmę turi prielinksnio *dėka* konstrukcija (*gerų žmonių dėka*), pavadavimo reikšmę – prielinksnio *vietoj* konstrukcija (*vietoj manęs*), informacijos šaltinio reikšmę – prielinksnių *anot, pasak* konstrukcijos (*anot autoriaus, pasak mačiusiųjų*).

Linksniuojamojo žodžio formos variantų tos pačios reikšmės antrinio prielinksnio prielinksninėse konstrukcijose yra mažai. Buvimo vietos ir judėjimo krypties prielinksniai *išilgai, įstrižai, įkypai, skersai, kiaurai, skardžiai* ir kiti retesni gali būti vartojami ir su kilmininku, ir su galininku, pvz.: *išilgai gatvės / gatvę, įstrižai sklypo / sklypą, įkypai jūros / jūrą, skersai tako / taką; kiaurai sienos / sieną, skardžiai žemės / žemę.*

Griežtos ribos tarp pirminių ir antrinių prielinksnių nėra. Vis labiau blunkant prieveiksmio reikšmei (rečiau ją vartojant) antrinis prielinksnis artėja prie pirminių. Todėl neretai prielinksninių konstrukcijų aprašuose (plg. Šukys 1998) tarp pirminių prielinksnių konstrukcijų pateikiami ir artimesni jiems antriniai, plg. *greta, šalia, dėka, link(ui)* ir kt. (taip pateikiama ir 2 lentelėje).

Su linksniuojamu žodžiu gali būti vartojamas ir ne vienas prielinksnis. Galimi tokie prielinksnių deriniai, kurių linksniuojamasis žodis turi tą pačią formą ir yra derančios prielinksnių reikšmės, pvz.: *iš už medžio, iš po antklodės, iš tarp lentų; iš anapus uždangos; iš kitapus ežero* ir pan. Antrinis prielinksnis akivaizdžiau įeina į prielinksnių derinį, kai jis vartojamas po pirminio, pvz.: *Iš anapus uždangos pasigirdo balsas; Iš kitapus ežero atplaukė gulbės ir žvagėsi lesalo.* Prieš pirminį prielinksnį einantys antriniai gali būti interpretuojami kaip savarankišką sintaksinę paskirtį turintys prieveiksmai, plg.: *Išilgai palei salės langus ant grindų buvo užklijuota juosta; Įstrižai nuo durų vedė kilimu nutiestas takas.* Jų abiejų interpretacija kaip prielinksnių gali lemti vientisą intonaciją. Pasakomi savarankiška intonacija, jie darosi savarankiški ir prieveiksmis suprantamas pagrindine – aplinkybine reikšme. Prielinksnių vientisumas gali priklausyti ir nuo konkrečių jų reikšmių, pavyzdžiui, prielinksnio *nuo* konstrukcijos yra labiau suaugusios su antriniu prielinksniu *netoli*: *Netoli nuo Klaipėdos pasukome į šoną.*

Prielinksniai gali suskaidyti vieną, bendresnę santykio reikšmę į konkretesnes jos dalis. Priežasties santykį perteikia prielinksniai *dėl, iš, nuo, per* ir

tik kai kada jie yra sinonimiški. Iš veikėjo vidaus kylanti priežastis siejama su prielinksniu *iš* (*Tai daroma iš vidinių paskatų*), išorinė veikėją veikianti priežastis reiškia prielinksnio *nuo* konstrukcija (*Nuo šalčio sugrubo rankos*) (žr. 2 lentelę). Tačiau prielinksniai gali suvienyti skirtingos semantikos santykius: frazėje *kovoti dėl namo* (plg. *trokšti, norėti, siekti namo*) prielinksnis objektinį santykį papildo tikslo, priežasties reikšmėmis.

1.1.4.2.5. Aktualizuotos reikšmės ir jų valdomos formos

Valdomų formų (linksnių ir prielinksninių konstrukcijų) reikšmės gali nutolti nuo pagrindinių ne tik dėl abstraktėjimo, didesnio gramatiškumo. Tarp veiksmazodžio reikšmės ir jos valdomų formų yra gana stiprios sąsajos. Galininkas koreliuoja su poveikio, o abstrakčiau su tiesioginio santykio veiksmazodžio reikšme (*pirkti automobilį, apžiūrėti sodybą, privažiuoti upę*), slinktis ar slinkties kauzavimas (skatinimas, vertimas judėti) koreliuoja su direktyvinės (krypties) reikšmės prielinksninėmis konstrukcijomis (*eiti į kiemą, traukti (ranką) iš kišenės*), egzistavimo (buvimo) veiksmazodžiai pirmiausia valdo lokatyvinės reikšmės formas (*stovėti po medžiu, sėdėti parkelėje*). Tokios tipiškos valdomosios formos, pavartotos ne su joms būdingais veiksmazodžiais, paveikia veiksmazodžių reikšmes ir sukuria neįprasto valdymo atvejų.

Tikėtino santykio valdomosios formos gali veiksmazodžio reikšmėse aktualizuoti jam nebūdingą reikšmę, tarsi ją papildyti kito, tai formai būdingo veiksmazodžio reikšme. Kuo tipiškesnė tam tikram veiksmazodžiui valdomoji forma, tuo lengviau tokia santykio reikšmė yra aktualizuojama. Sakinio *Kažkoks stambus gyvūnas nutraškėjo per krūmus tolyn* veiksmazodyje *nutraškėjo*, pavartojus prielinksninę konstrukciją *per krūmus*, aktualizuojama slinkties reikšmė, o šiaip veiksmazodis *traškėti* atveria subjekto santykį ir nebūtiną lokatyvą – veiksmo vietos santykį. Nebūdingos reikšmės aktualizacija pasiekama ne tik valdoma forma, šiuo atveju – ir slinkčiai būdingu veiksmazodžio priešdėliu, kitais sakinio žodžiais (*tolyn*). Plg. dar: *Vyrai užsimetė dalgius ant peties ir nulingavo keliuku pamiškės link*; *Girdžiu, parbarška moterys iš tvarto su tuščiais kibirais*; *Vėl praužė padange keli lėktuvai*; *Gumbuota obels lazda pasiramsčiuodamas vargeta išstukseno į priemenę, o paskui pro duris į lauką*. Tokio aktualizavimo galimybės yra gana didelės, priklauso tik nuo loginio reikšmių derėjimo. Slinkties reikšmė ir pojūčiais fiksuojamas (išorinis) slinkties būdas yra lengvai papildančios viena kitą

reikšmės, todėl veiksmo atlikimo būdo veiksmažodžiuose slinktis nesunkiai aktualizuojama.

Priklausomoji forma gali aktualizuoti veiksmažodžiu nurodomo veiksmo perspektyvą, būsimą veiksmą. Slinkties veiksmažodis *lipti* valdo krypties reikšmės formą (*lipti į kalną*). To veiksmo rezultatas, būsimas veiksmas būtų perteikiamas santykiu *būti ant kalno*. O sakinyje *Lipkime ant kalno pasižvalgyti po apylinkes* prielinksnine konstrukcija *ant kalno* slinkties veiksmažodyje aktualizuojama buvimo tam tikroje vietoje po slinkties veiksmo reikšmė. Siekiamo dalyko fiksavimas kalbos vienetu yra gana universalus susijusių reikšmių perteikimo būdas, pasireiškiantis ir kituose kalbos sluoksniuose. Tarkim, veiksmažodžiai *švarinti*, *blizginti*, *šlapinti* ir daug kitų neparodo konkrečių veiksmų, tik nurodo, kokio požymio siekiama – kad objektas būtų švarus, blizgus, šlapias.

Veiksmažodis *joti* reikalauja veiksmo atlikėjo ir priemonės, o pasakyme *Parjoja ant žirgo* prielinksninė konstrukcija, nepašalindama priemonės reikšmės, pabrėžia sėdėjimo ant žirgo – antro kartu atliekamo veiksmo reikšmę.

Nesunkiai poveikio veiksmažodžių reikšmėje gali būti aktualizuojamos su tokiu veiksmu derančios davimo (paskyrimo), atėmimo, atstumo ir kitos reikšmės. Sakinyje *Mama kepa vaikams blynų* naudininko forma aktualizuoja paskirties, beneficentinę, reikšmę poveikio (ir sukūrimo) veiksmažodžio reikšmėje, reikalaujančioje tik dviejų palydovų, išreikštų vardininku ir galininku (arba neapibrėžto kiekio kilmininku). O sakinyje *Atpjausiu torto nuo mažojo broliuko sėsei* – *jis tiek nesuvalgys* poveikio reikšmėje aktualizuojamos dvi – atskyrimo (atėmimo) ir davimo – reikšmės papildant veiksmažodžio *pjauti* valdymo santykius prielinksnine konstrukcija ir naudininku. Veiksmažodis *kasti*, tipiškai valdantis subjekto linksnius ir objekto galininką, sakinyje *Kasime griovį iki tvoros* papildomas veiksmu sukuriama objekto ypatybės (kokio ilgumo) reikšme ir atitinkama tokią reikšmę aktualizuojančia prielinksnine konstrukcija.

Konstrukcijose, kai orientacija į objektą siejama su jo dalimi ar jam priklausančiu daiktu, vartojamas naudininkas ir susijusią dalį išreiškianti prielinksninė konstrukcija ar galininkas, plg.: *Perbraukė ranka jam per plaukus*; *Delnais šildžiau jam kojas*; *Kaimynui naują automobilį sudaužė*; *Vaikas sėdėjo motinai ant kelių*. Naudininkas tokiuose sakiniuose siejamas su naudos ar nenaudos visumos objektui reikšme (plg. Paulauskienė 1994: 121), su priklausymo svarba visumos objektui (Šukys 1998: 156).

Kilmininkas rodo tik priklausymo santykius. Naudą ar svarbą gali pajusti, suvokti asmuo ar koks gyvas padaras, todėl paprastai naudininkas yra tokių objektų raiškos būdas, o negyvieji dalykai reiškiami priklausymo kilmininku (plg. Šukys, 1998: 156–157). Tačiau ten pat nurodyta, kad pavartotas kilmininkas su gyvus dalykus reiškiančiais objektais akcentuoja, t. y. aktualizuoja, priklausymo santykius kaip svarbius tekstui. Kita vertus, naudininkas gali aktualizuoti svarbą ar naudą arba nenaudą ir su negyvais objektais, bet tas svarbumas bus aktualus ne objektui, o subjektui. Pavyzdžiui, sakinyje *Apge- nėjo q̇žu olui šakas kaip liepai, o taip genėti negalima – medis sunyks* suinteresuotumas ąžuolu kyla iš subjekto ir jam svarbu poveikis visumai veikiant jo dalį. Naudininkas aktualizuoja tokį subjekto santykį su visu daiktu ir išlaiko šią linksnio reikšmę naudininko reikšmių sistemoje, kad ir periferinėje jos srityje.

Panašiai naudininku gali būti aktualiziuota paskirtis paprastai priklausymo kilmininku reiškiamuose rūšiniuose pavadinimuose. Rūšies pavadinimuose kilmininkas nurodomas kaip vartosenos norma, pvz.: *Toje parduotuvėje buvo ir teniso kamuoliukų, ir slidžių apkaustų, ir įvairių turizmo prekių* (plg. KP2 S1 2003: 47). Pragmatiniais⁶ sumetimais pavartotas naudininkas (*prekės turizmui*) iškelia paskirties santykį kaip svarbesnį už rūšies pavadinimą ir prilygina kitiems tokių pažyminių atvejams (plg. *medus tortui, cukrus kavai*).

Nedidelius veiksmazodžio reikšmės skirtumus parodančios formos gali būti lygiavertės, priklausyti pagrindinėms formų reikšmėms. Su veiksmazodžiu *trukdyti* pavartotas galininkas atitinka veiksmazodžio *gaišinti* reikšmę ir nurodo bendro poveikio objektui santykį, plg. *Nepatogu trukdyti direktorių dėl tokių smulkmenų*, o naudininkas aktualizuoja kliūčių sudarymą kam nors veikti, plg.: *Garsi muzika trukdo man knygą skaityti*. Veiksmazodis *dalytis* su galininku nurodo bendrą santykį su fiziniu objektu, plg.: *Vaikai pasidalijo iš tėvų paveldėtą žemę*. Pavartotas ne fizinio objekto įnagininkas reiškia tik mentalinės veiklos būdą, iš dalies priemonę, plg. *Sugrįžusi draugė tuoj pat dailijasi naujienomis*, todėl su galininku nevartojamas, o fizinio objekto įna-

6 Pragmatinė reikšmė perteikia kalbėtojo nuostatas, jo suprantamą komunikacinį kalbos vienetą ar vienetų santykio reikšmingumą; kaip mokslo šaka, pragmatika tiria kalbos vienetų santykį su kalbėtoju – kiek ir kaip juose reiškiasi ir matomas kalbėtojas.

gininkas, neprarasdamas poveikio objekto reikšmės, paryškina objektą kaip situacijos dalyvių santykių pasireiškimo priemonę, būdą, plg. *Nuoširdūs sodybos šeimininkai dalijosi su prisiglaudėliais paskutiniu duonos kąsniu; Vaikai, pasidalykite saldainiais ir nebetriukšmaukite*. Panašius veikiamo objekto ir veiklos pobūdžio, pasinaudojant objektu kaip priemone, skirtumus galininkas ir įnagininkas parodo su veiksmažodžiais *kraipyti, purtyti, gūžčioti, mojuoti, skėščioti*, jiems jungiantis paprastai su objektais kūno dalių pavadinimais, *barškinti, tarškinti, trunkyti, birbinti, zirzinti* ir kitais garso semą turinčiais veiklos veiksmažodžiais, su dėvėjimo, mūvėjimo, avėjimo, vilkėjimo, ryšėjimo ir pan. veiksmažodžiais. Pastarosios grupės veiksmažodžių valdymas šiek tiek koreliuoja su veiksmo konkretumu: bendresnės veiklos veiksmažodžiai su priesaga *-ėti* dažniau jungiami su įnagininku (*avėti batais, vilkėti naujais rūbais, ryšėti marga skarele*), o konkretnesnės reikšmės veiksmažodžiai – su galininku (*autis batus, vilktis megztinį, rīstis skarelę, mautis kojines*), išskyrus bendrąjį žodį *dėvėti*, turintį ryškesnę ardomojo poveikio reikšmę.

Aktualizavimo galimybės yra labai įvairios, variantinių formų santykis yra nevienodas jų sistemiškumo, vartosenos paplitimo atžvilgiu, todėl jų norminių statusą reikėtų vertinti atsargiai.

Priklausomomis formomis realizuojamas papildomų veiksmažodžio reikšmių aktualizavimas skiriasi nuo tam tikrų sakinio fragmentų komunikacinio aktualizavimo, siejamo su aktualiąja sakinio skaida ar kitomis pragmatinėmis sakinio ypatybėmis. Aptartieji pasikeitimai kalbos sistemos viduje galėtų būti vadinami **vidine**, t. y. ne su teksto rutuliojimu susijusia, **aktualizacija**.

1.1.4.2.6. Formų valdymas žodžių porose *vienas kito, vienas antro ir pan.*

Įvardžio paskirtį turinčių skaitvardžių ar tokių skaitvardžių ir įvardžio *kitas* poros *vienas kito, vienas kitam, vienas kitą...*, *vienas antro, vienas antram...* susideda iš savarankiškai valdomų formų. Sintaksės aprašuose paprastai pateikiami pavyzdžiai, kuriuose pirmasis dėmuo atitinka sakinio veiksnį, todėl natūraliai išlaiko veiksnio vardininko formą (plg. LKG 1976: 479), pvz.: *Mykoliukas ir Severija ėmė vienas antru domėtis, lyg jie dabar būtų vienas antrą pažinusi; Aišku, kad jie buvo vienas kitam skirti*. Iš sakinio ar platesnio konteksto galime poros žodžius pakeisti atitinkamomis daiktavardžiomis sakinio dalimis, plg.: *Mykoliukas ėmė domėtis Severija; Severija ėmė domėtis Mykoliuku; jis buvo skirtas jai; ji buvo skirta jam*. Bet pirmasis poros

žodis gali atitikti papildinį, siejamą su kitu papildiniu, tada bus kitos valdomosios formos, pvz.: *Jiems vienam antro reikėjo; Reikėtų labiau vienam kitą pažinti; Gyvenime reikia vienam antru pasitikėti; Pokalbis vieno su kitu buvo trumpas; Jiems teko vienam su kitu susitikti, bet draugai nebuvo; Mačiau sūnų ir kaimynų mergaitę vieną su kitu vaikštinėjančius.*

Dažnesnis vardininko vartojimas sukuria vardininko stabarėjimo įspūdį, juolab kad atkartodamas veiksnio formą jis darosi šiek tiek formalus, perteklinis funkcinio atžvilgiu. Tačiau samplaikoms būdingos semantinės vienovės ir formų sutapimo nėra, ir valdomosios formos turi būti vertinamos atskirai.

Sistemiškai paaiškinamam formų vartojimui įtakos gali turėti komunikacinio skaidrumo trūkumas. Kai kiekvieną linksnį valdantys veiksmažodžiai reikalauja tos pačios formos, įvardžių pora darosi nesuprantama, pvz.: *Paprašė vieną kitą pagloboti, pasaugoti (paprašė ką?, pagloboti, pasaugoti ką?); Paliepė perduoti kamuolį vienam kitam (paliepė kam?, perduoti kam?); Vieno kito paieškos truko vos ne metus* (kol ieškojo vienas kito) (pažyminio kilmininkas).

Kai kurių veiksmažodžių tam tikrų reikšmių formos yra variantiškos, kad ir nelygiavertės normos atžvilgiu. Tada pasirenkamas antrasis variantas ir formų sutapimo nebelieka. Pavyzdžiui, veiksmažodžių *klausti, teirautis, prašyti* ir pan. valdomas galininkas yra pagrindinis adresatinės reikšmės perteikimo būdas, todėl esant objektinio turinio kilmininkui vartojamas galininkas, plg.: *Pasiklausime kokią praeivį kelio.* Bet jei kitas veiksmažodis reikalauja kalbamosios įvardžių poros antrojo žodžio galininko, pasirenkama ne pagrindinė pirmojo žodžio forma, plg.: *Paprašė vieno kitą pagloboti, pasaugoti.* Taip pat galima vartoti ir esant abiem tokios grupės veiksmažodžiams, plg.: *Neprašė klausinėti vieno kito ir Neprašė klausinėti vieną kito; Neprašė klausinėti vieno kitą.* Toks dviprasmiškumo sprendimo būdas nėra retas. Tarkim, *nuolaida kam* yra šalutinis normos variantas objektui reikšti (*nuolaida kavai*) (plg. KP2 S1), pirmenybė teikiama kilmininkiniam pažyminiui (*kieno nuolaida – kavos nuolaida*), bet, esant nuolaidos subjektui, kuris taip pat reiškiamas kilmininku, naudininkas laikomas norminiu (*gamintojų nuolaida kavai*).

Esant bendratimi reiškiamam antrajam veiksmažodžiui, kaip periferinis sisteminės vartosenos linksnis galėtų būti naudininkas, pvz.: *Paprašė vienam kitą pagloboti, pasaugoti.* Ypač natūralus naudininkas tai porai einant po bendraties, pvz.: *Tiek savo darbuotojų, tiek keleivių visada prašome gerbti vieniems kitus.* Toks naudininkas gana įprastas pažyminiu einančiose

bendraties konstrukcijose, pvz.: *Bendravimas priklauso nuo mūsų noro vieniems kitus pažinti; Viena didžiausių žmonių bendravimo problemų – tai nesugebėjimas suprasti vienam kitą; Išlieka valia tvirtai paneigti vienam kitą.*

Valdymo ryšių nereikalaujamas vardininkas, dėl minėto polinkio sustabarėti iš dalies praradęs savo semantiką, sutampančių formų atvejais taip pat gali padaryti sintaksinius ryšius aiškesnius, pvz.: *Paliepė perduoti kamuolį vienas kitam; Vienas kito paieškos truko vos ne metus.*

Kalbos vienetų funkcionalumą, komunikacinį skaidrumą laikant svarbiu kalbos vartosenos ir kodifikavimo principu, įvardžių poros pirmojo žodžio vardininkas ar naudininkas laikytini funkciškai motyvuotomis sistemos paribio formomis, jei poros formos sutampa.

1.1.4.2.7. Tarptautinių žodžių valdomų formų parinkimo ypatumai

Tarptautinių veiksmažodžių, būdvardžių ir abstrakčiųjų daiktavardžių valdomos formos gali būti parenkamos vadovaujantis skirtingais kriterijais. Dažniau ieškoma panašios reikšmės lietuviškų žodžių ar parenkama santykiui tinkanti kito tarptautinio žodžio reikšmė ir pritaikomas jų valdymo modelis. Sinonimiškų lietuviškų žodžių valdymo analogija yra pagrindinis tarptautinių žodžių valdomų formų parinkimo kriterijus (Šukys 1998: 35). Jis pritaikomas ne visada, bet iš principo tinkamas. Tačiau valdymo variantų yra nemažai ir tai lemia skirtingos priežastys.

Tarptautinis žodis, kaip ir lietuviškas, gali turėti skirtingas reikšmes ir jas atitinkančius lietuviškus žodžius, valdančius skirtingas formas (plg. 1.1.4.2.2). Tada tarptautinio žodžio valdomoji forma priklauso nuo to, kokia reikšmė jis pavartotas, o ji suprantama iš sakinio konteksto. Pavyzdžiui, *oponuoti* žodynuose pateikiamas reikšmėmis ‘būti oponentu’ (pavyzdys – *oponuoti disertaciją* (BLKŽ)), ir ‘prieštarauti’ (*oponuoti pranešėjui, teiginiams*). Pirmoji reikšmė gali būti perteikiama lietuvišku žodžiu *vertinti*, valdančiu galininką.

Kai kada vienos reikšmės tarptautinį žodį galima aiškinti skirtingo valdymo lietuviškais sinonimais. Žodis *diskutuoti* žodynuose aiškinamas lietuviškais žodžiais *ginčytis*, *dalyvauti diskusijoje* (TŽŽ) ir tai lemia prielinksninių konstrukcijų *apie ką nors, dėl ko nors* ar įnagininko konstrukcijos *kokiu klausimu, kokia tema* valdymą. Bet tarp aiškinimo žodžių yra ir *aptarti*, *svarstyti* (BLKŽ, TŽŽ), o šie valdo galininką. Kad ir retokai, tekstuose galininkinio

valdymo pasitaiko, plg.: *Lietuvos vyriausybė diskutavo galimas derybas su bolševikais*. Tokie valdymo skirtumai lietuviškų atitikmenų kriterijų daro ne visai patikimą.

Tarptautiniai žodžiai yra pasiskolinti tam tikroms, vienai ar kelioms reikšmėms perteikti, taigi jau skolinantis reikiama reikšmė ar reikšmės yra atrenkamos, kitos originalo kalbos žodžio reikšmės atmetamos, gal ir nežinomos. Toks apylaisvis žodžių reikšmių sistemos prisitaikymas savo reikmėms sudaro sąlygas prireikus suteikti jam papildomą, vartosenai reikalingą reikšmę, ją aktualizuoti tam tikra, kita, nei jis paprastai valdo, forma. Pavyzdžiui, veiksmažodis *diriguoti* reiškia vadovavimą tiesiogine ar perkeltine reikšme (DLKŽ, LKŽ, TŽŽ) ir atitinka tokio lietuviško žodžio valdymo modelį, todėl ir atlikėjų kolektyvų pavadinimai, ir įvairių veiklų, procesų, metonimiškai siejamų su jų subjektais kaip atlikėjais, pavadinimai reiškiami naudininku, plg. *diriguoti orkestrui, chorui, ansamblui; muzikiniam gyvenimui, politinių veiksmams, draugų atakoms, politiniam procesui*. Tačiau vartojamas galininkas, kai juo įforminami kūrinų, žanrų ir kitokio dirigavimo turinio pavadinimai, plg.: *diriguoti šiuolaikinių lietuvių kompozitorių kūrinius, baletą, operą, spektaklį, Čaikovskio muziką, Čaikovskį, „Skrajoriantį olandą“, „tuščią taktą“*. Čia dirigavimas siejamas su muzikos kūrinio pateikimu, interpretavimu ir atitinka veiksmažodžius *interpretuoti, pateikti, pristatyti* (ką?), nors tokios reikšmės žodynai nepateikia. Galima tvirtinti, kad veiksmažodžio *diriguoti* reikšmę ‘interpretuoti, pateikti, pristatyti’ aktualizuoja galininko forma, vartojama su dirigavimo turinio pavadinimais (apie aktualizotas reikšmes žr. dar 1.1.4.2.5). Bent kiek ryškesni valdomų formų polinkiai vartosenoje turėtų būti svarbus kriterijus tarptautinių žodžių valdymo ryšiams nustatyti.

Valdomoji forma gali nebūti susijusi su sinonimiškais žodžiais. Būdvardis *analogiškas* žodynuose (DLKŽ, LKŽ, BLKŽ) aiškinamas pirmiausia lietuvišku sinonimu *panašus*, dar žodžiais *toks pat, atitinkantis* (TŽŽ), tačiau nė vienas jų naudininko nevaldo. O vartoseną (*Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* duomenimis) liudija beveik tik naudininką, vienas kitas pavyzdys yra ir su prielinksnio su konstrukcija, pvz.:

Šis klausimas visiškai analogiškas Leibnizo keltam klausimui. Vilniuje išėjo analogiškas „Vilčiai“ leidėjų bendrovės dvisavaitinis laikraštis.

Šis spektras yra analogiškas Saulės spektrui.

Šalutinio dėmens vaidmuo viso prijungiamojo sakinio atžvilgiu gali būti visai analogiškas su atitinkamos sakinio dalies vaidmeniu.

Taigi sisteminiai kalbos vienetų požymiai nėra pakankami tarptautinių žodžių valdomų formų parinkimo sprendiniams, tiek pat svarbūs vartosenos polinkiai ir iš vartosenoje paplitusių formų bendrinamos tarptautinių žodžių reikšmės, ne visada turinčios lietuviškų žodžių atitikmenų. Kita vertus, iš valdomos formos suradus tinkamą lietuvišką žodį, juo reikėtų aiškinti tarptautinį žodį žodyne. Vartosenos polinkiai gali kisti, tad nėra griežti ir tarptautinių žodžių valdymo ryšiai.

1.1.4.2.8. Veiksmazodžių (būdvardžių) ir veiksmazodinių (būdvardinių) daiktavardžių valdymo sąsajos

Veiksmazodžių ir būdvardžių gebėjimą prisitraukti tam tikros formos daiktavardžius išlaiko ir iš jų padaryti abstraktieji daiktavardžiai. Tačiau tą pačią valdomąją formą išlaiko ne visi vediniai. Valdomosios formos pasikeitimai priklauso ir nuo vedinio tipo, ir nuo perteikiamo santykio.

Veiksmazodžio ar būdvardžio reikšmės daugiau išlaiko priesagų *-imas*, *-ymas* ir *-umas* vediniai (*keitimas*, *dažymas*, *gabumas*), todėl ir jų valdomų formų sąsajos su pamatinių žodžių valdomomis formomis yra reguliaresnės – arba išlieka tos pačios, arba kinta dėsningai. Reguliariai keičiasi veiksmazodžių objekto galininko ir subjekto vardininko linksniai į veiksmazodinio daiktavardžio valdomus abiejų reikšmių kilmininkus (Labutis 1974: 29, 31; 2002, 91; DLKG 1997: 512, 526; dar plg. Vladarskienė 2010: 174), pvz.: *seka pasaką – pasakos sekimas*, *mezga kojines – kojinių mezgimas*; *lėktuvas skrenda – lėktuvo skridimas*, *šuo uosto – šuns uostymas*. Sumatpančios skirtingų reikšmių formos pasakymą daro sunkiai suprantamą, dviprasmią, ypač kai veiksmazodis turi ir subjektinę, ir objektinę ryšį, plg. *šuo uosto kaulą* ir *šuns kaulo uostymas*. Veiksmazodžiui valdant objekto kilmininką ir turint ryšį su subjektu, taip pat susidaro neaiški frazė su veiksmazodiniu daiktavardžiu, plg. *moteris ieško darbo – moters darbo ieškojimas*. Siūlymas neaiškius kilmininkus išskaidyti pakeitus žodžių tvarką (*moters ieškojimas darbo*) dviprasmiškumo pakankamai nepanaikina, o ir vartosenai nėra patogus (Vladarskienė 2010: 179).

Kitos reikšmės linksniai ir prielinksninės konstrukcijos turi stiprų polinkį išlikti ir priesagų *-imas*, *-ymas* ir *-umas* vedinių junginiuose, pvz.: *pasakoti draugui – pasakojimas draugui*, *naudotis prietaisu – naudojimasis prietaisu*, *lipti per langą – lipimas per langą*; *gabus matematikai – gabumas matematikai*, *panašus į vilką – panašumas į vilką*.

Veiksmažodiniai abstraktai su kitomis priesagomis ar galūnės vediniai to-
 kio stipraus ryšio su pamatiniu veiksmažodžiu neturi, lengviau konkretėja
 (plg. *skundimasis* ir *skundas*), ir tai silpnina valdymo ryšį, tipiška ryšio se-
 mantika gali būti papildyta kitomis reikšmėmis. Šiuo atžvilgiu svarbus nau-
 dininko linksnis. Yra veiksmažodinių abstraktų, kalboje jau įsitvirtinusių su
 valdomu naudininku, nors veiksmažodžiai valdo galininką, pvz.: *mylėti savo*
šalį – meilė savo šaliai, užjausti draugą – užuojauta draugui, gerbti seno-
lius – pagarba senoliams, paremti pabėgėlius – parama pabėgėliams,
paveikti gamtą – poveikis gamtai, arba įnagininką, pvz.: *domėtis jūros gy-*
vūnais – dėmesys jūros gyvūnams. Naudininku sprendžiamas kilmininko
 dviprasmiškumas, pvz.: *šalies paklausa elektros energijai* (žr. KP2 S1: 44)
 (plg. dviprasmišką *šalies elektros energijos paklausa*). Dėl to periferiniai,
 bet valdymo sistemai priklausantys naudininkai yra ir su veiksmažodiniais
 abstraktais *polinkis, pomėgis, poreikis, potraukis*, pvz.: *sūnais polinkis mu-*
zikai, karaliaus žmonos Marijos Antuanetės pomėgis švarai, mokykli-
nio amžiaus vaiko poreikis poilsiui, jaunuolių potraukis svaigalams
 (plg. ten pat, 44–45). Tekstyno duomenimis (DLKT), net ir esant kitam raiš-
 kos būdui naudininkas tekstuose gana dažnas: su veiksmažodiniu daiktavar-
 džiu *prievarta* objektui reikšti dažniau pasirenkama prielinksninė konstruk-
 cija *prieš ką*, bet gana dažnas ir naudininkas, pvz.: *mūsų pačių prevarta sau;*
teorinės minties prevarta istorinei realybei. Naudininko parinkimą skatina
 bendroji šio linksnio reikšmė – santykio orientacija į objektą, kurio atžvilgiu
 kažkas daroma (plg. 1.1.4.2.3). Abstrakčiųjų daiktavardžių sąsaja su objektu
 yra silpnesnė, todėl vien tik orientacija objekto atžvilgiu, parodoma nau-
 dininku, yra gana tikslus tokio santykio raiškos būdas.

Būsenos veiksmažodžių objektas yra ir tos būsenos priežastis, todėl to-
 kie veiksmažodžiai gali valdyti įnagininką ir prielinksnio *dėl* konstrukciją,
 pvz.: *abejoti jo pasirinkimu / dėl jo pasirinkimo, džiaugtis jo sėkme /*
dėl jo sėkmės. Prielinksninė konstrukcija sustiprina būsenos reikšmę be
 orientacijos į objektą. Tokia sinkretiška reikšmė išlieka ir abstrakčiuosiuose
 daiktavardžiuose *abejonė, džiaugsmas*. Galimybė parodyti labiau būsenos san-
 tykį objektu ar labiau būseną dėl tam tikro dalyko kaip priežasties užtikrina
 pragmatinius kalbėtojo tikslus ir, tekstyno (DLKT) duomenimis, tų dviejų
 valdomųjų formų vartojimas su daiktavardžiu *abejonė* yra apylygis, nemažai
 įnagininko atvejų yra ir su daiktavardžiu *džiaugsmas*. Sinkretiškus santykius
 eksplikuojančios atitinkamos formos turi likti sisteminių raiškos būdų plot-
 mėje, kad ir tarp periferinių formų.

Abstrakčiųjų daiktavardžių valdymo pakitimus, palyginti su jų pamatiniais veiksmožodžiais ar būdvardžiais, gali lemti frazių terminizavimas. Sudėtinuose terminuose porūšiai, rūšys nusakomos pažyminiiais prie gimininio termino, išreikšto daiktavardžiu (Gaivenis 2002: 32). Jei tokios sudėtinės dalyys reiškiamos daiktavardžio kilmininkais, susidaro iš pirmo žvilgsnio neaiški struktūra, bet ją daro suprantamą sąvokų gradacija, pvz.: *odos potencialo atsakas, didelės galios elektros lankas, Belio ir Lankasterio mokyimo sistema*. Iš veiksmožodžio su valdomais dėmenimis padaryta daiktavardinė konstrukcija paslenka struktūrą termino kryptimi – valdomieji dėmenys tampa pažyminiiais. Kuo struktūra artimesnė terminui, tuo tinkamesni kilmininkai, pvz.: *įmonės vandens poreikis, jaunimo svaiginimosi potraukis, senjorų žvejybos pomėgis*.

Konstrukcijos abstraktinimas ir terminizavimas kilmininkais (*nelaimingų atsitikimų draudimo taisyklės*) ar siekimas santykių konkretumo (*draudimo nuo nelaimingų atsitikimų taisyklės*) priklauso nuo pragmatinių tikslų ir visi reiškos būdai laikytini sisteminiais.

1.1.4.3. Šliejimas

Šliejimas yra toks prijungimo būdas, kai ryšį lemia junginio žodžių reikšmės, o forma nėra aktuali, net jei priklausomasis žodis yra kaitomas. Todėl tipiško šliejimo priklausomasis žodis yra nekaitomos kalbos dalys ar tam tikros jų formos –rieveiksmis, veiksmožodžio bendratis, padalyvis, būdiny, bendrinėje kalboje retai bevartojamas siekinys, pvz.:

Pašnekovas nežymiai nusišypsojo. Ketinu važiuoti pas tėvus. Atėjau aptarti rytojaus renginio. Šviečiant saulei, sniegas tuoj ir ištirps. Vakarė namo kojos tiesiog nešė neša. Vyras renkasi medžiotų.

Tipiški šliejamieji žodžiai jokių kitų ryšių kaip priklausomieji negali turėti, ir derinimui, ir valdymui reikalingos priklausomųjų žodžių formos. Toks šliejimas vadinamas **pilnuoju**.

Dalelytės taip pat turi tik prasminį ryšį su tais žodžiais, šalia kurių jos pavartojamos, todėl kai kada laikomos šliejamomis ir įtraukiamos į šliejimo ryšio atvejus (Balkevičius 1963: 37). Tačiau dalelytės neturi leksinės reikšmės ir junginio dėmeniu neina, nesudaro sintaksinio ryšio su reikšminiu žodžiu, plg. *net nepasiklausė, vos rausvas, dar anksti*.

Gali būti šliejami ir kaitomąsias formas turintys žodžiai, tačiau tos formos nuo žodžio, prie kurio šliejamos, nepriklauso. Pavyzdžiui, frazėse *brolis išėjo suirzęs, senutėėjo pasiramščiuodama, duris paliko praviras* da-

lyvis, pusdalyvis, būdvardis turi prasminį ryšį su veiksmažodžiu – pasakytas junginys yra suprantamas, bet jo forma priklauso nuo kito – daiktavardiškojo žodžio. Priklausomasis žodis tarsi yra padalytas dviem pagrindiniams žodžiams – prie vieno prišlietas, prie kito priderintas. Toks šliejimas vadinamas **daliniu** šliejimu. Tokiu būdu gali būti šliejami visi būdvardiškieji žodžiai – pusdalyviai, dalyviai, būdvardžiai, būdvardiškieji įvardžiai, skaitvardžiai, daiktavardiškieji palyginimai, plg. dar: *Tegul jis dirba vienas; Vėrinį aš pasirinksiu šitą; Kažkieno nueita kaip meškino – viską vartant, laužant.*

Ne prie veiksmažodžio, o prie pažyminio ar būdvardinio tarinio jungiamas daiktavardinis palyginimas šliejamas pilnuoju šliejimu, pvz.: *Vanduo buvo šaltas kaip ledas.* Toks palyginimas nekeičia savo formos keičiantis kitų žodžių formoms, plg. *vandeniui tapus šaltam kaip ledas; praustis vandeniui, šaltu kaip ledas.*

Kai kuriuose sintaksės aprašuose šliejimui priskiriamos ir aiškinamosios sakinio dalys (plg. Balkevičius 1963: 38). Tačiau aiškinamosios sakinio dalys tik atkartoja sintaksinius ryšius tos sakino dalies, kurią aiškina, pvz.: *Toli, prie upės, ganėsi galvijų banda.* Viena su kita tokios sakinio dalys prijungiamojo junginio nesudaro, o aiškinamasis ryšys yra pragmatinės prigimties, ne sakinio sintaksinių prijungiamųjų ryšių reiškimosi būdas.

Šliejamasis žodis paprastai nėra būtinas pagrindiniam ir toks šliejimas vadinamas **silpnuoju** šliejimu, pvz.: *parvažiavo anksti, nubėgo greitai, sugrįžo pasiimti, išėjo auštant, susirgo keliaudamas, parėjo pavargęs, labai aukštai, nepaprastai gražus.* Tačiau bendratimi reiškiamas žodis, prišlietas prie veiksmo (vyksmo) fazę ar modalumą reiškiančių veiksmažodžių, negali būti išleistas iš sakinio nesugriovus jo gramatiškumo, nes tokių junginių prasmė perteikiama ne pagrindiniu žodžiu, o priklausomuoju, prišlietuoju, pvz.:

Automobilis pradėjo važiuoti. Mama baigia ruošti pusryčius. Jis ketino važiuoti. Žvirbliai bando pasislėpti.

Būtinai pagrindiniam žodžiui gali būti ir prieveiksmai, bet toks ryšys nėra reguliarus, priklauso nuo pavienių pagrindinių žodžių, pvz.: *elgiasi mandagiai, atrodo gražiai.* Esant būtinam šliejamajam žodžiui šliejimas vadinamas **stipriuoju**.

Kaip rodo ankstesni pavyzdžiai, šliejimo ryšiu susijusių junginių pagrindiniai žodžiai gali būti įvairios kalbos dalys – veiksmažodžiai, būdvardžiai, prieveiksmai, abstraktieji daiktavardžiai (plg. *noras tobulėti*).

2. SAKINYS

2.1. Sakinio ypatybės

Baigtinės mintys reiškiamos sakiniais. Tai komunikacijai skirtas sintaktinis vienetas ir tuo jis skiriasi nuo junginio ir kitų žodžių santykių (vienarūšių, aiškinamųjų), sudarančių didesnius ar mažesnius sakinio sandaros fragmentus.

Sakinį gali sudaryti ir vienas, ir keli teiginiai, nuo to priklauso sakinio sudėtingumas. Tačiau ir kelių teiginių sakinytis turi struktūrinio ir intonacinio vientisumo, todėl eina tekste vienu komunikaciniu vienetu. Tam tikro vientisumo turi ir tiesioginės kalbos struktūra, sudaryta iš autoriaus ir sakytojo kalbos, bet ji sakiniu nelaikoma.

Dėl savo komunikacinės paskirties sakinytis turi specifinių ypatybių, besiskiriančių nuo junginio ypatybių ar sintaksinių ryšių.

Tam tikrą sintaksinių ryšių struktūrą komunikaciniu vienetu padaro **predikatinis** sakinio požymis. Bendrąja prasme tai sintaksinės struktūros ir joje esančios informacijos susiejimas su komunikacine situacija. Tai pasireiškia perteikiamos informacijos susiejimu su kalbėjimo laiku, kalbėtojais ir santykiu su kalbamąja tikrove.

Veiksmazodžio gramatinis laikas padeda pašnekovams nustatyti sakiniu pasakomo veiksmo (plačiąja prasme) santykį su kalbėjimo momentu: būstasis laikas rodo, kad sakinio veiksmas vyko anksčiau kalbėjimo momento atžvilgiu, esamasis – kad sakinio veiksmas ir kalbėjimo momentas sutampa, būsimasis – kad sakinio veiksmas vyks vėliau kalbėjimo momento atžvilgiu. Tai sintaktinis laikas.

Sakiniu pasakomo turinio santykį su komunikacijos dalyviais parodo veiksmazodžio asmens formos. Kalbamasis turinys yra suorientuojamas kalbėtojo, jo pašnekovo ar kalbėjimo situacijoje nedalyvaujančio asmens atžvilgiu. Veiksmazodžio pirmojo asmens forma rodo, kad sakinio veikėjas ir kalbėtojas yra tas pats asmuo, antrojo asmens forma – kad sakinio veiksmo atlikėjas yra kalbėtojo pašnekovas, kalbėjimo situacijos dalyvis, o trečiojo asmens forma rodo, kad sakinio veiksmo atlikėjas kalbėjimo situacijoje nedalyvauja, yra kažkas už jos ribų.

Veiksmazodžio nuosakos formos parodo bendresnį santykį tarp sakiniu pasakomo turinio ir kalbėtojo nuostatos to turinio atžvilgiu: turinys gali būti

patvirtinamas kaip egzistuojantis ar kaip neegzistuojantis, tai parodoma tiesioginės nuosakos formomis be neiginio ar su neiginiu, gali būti išreikšta kalbėtojo valia ar pageidavimas, kad sakiniu pasakomas veiksmas vyktų, tai perteikiama liepiamosios nuosakos ir jos geidžiamosios reikšmės varianto formomis, kalbėtojas gali parodyti, kad veiksmas vyktų, jei būtų sąlygos jam vykti, tai perteikiama tariamosios nuosakos formomis. Klausiamoji sakinio sandara ar paskirtis be formaliųjų rodiklių prisišlieja prie valios ar pageidavimo reiškimo būdų, nes tokiais sakiniais pašnekovas skatinamas suteikti informaciją.

Toks trejopas sakinio turinio suorientavimas į kalbėjimo situaciją (jo lokalizavimas) padeda sintaksinę struktūrą suvokti kaip tam tikrą pašnekėsio mintį, teksto sakinį, o veiksmožodis savo gramatinėmis kategorijomis ir jas išreiškiančiomis formomis realizuoja sakinio predikatinės ypatybės. Sakinio predikatumas – svarbiausia jo, kaip komunikacijos vieneto, ypatybė.

Sakinio **struktūrinės** ypatybės priklauso nuo sakinio struktūrinio tipo: vientisiniam sakiniui svarbūs vieni, sudėtiniam – kiti struktūriniai požymiai.

Vientisiniam sakiniui, kaip vieną teiginį realizuojančiam vienetui, svarbi jo sudedamųjų dalių hierarchija – sakinio centro, perteikiančio predikatumą, dominavimas ir kitų sakinio dalių priklausymas centrui bei išsidėstymas pagal pavaldumą vienu kitoms. Sakinio struktūrinį pagrindą sudaro žodžių ar jų grupių sintaksiniai ryšiai ir funkcijos sakinio ryšių tinkle.

Sudėtinio sakinio struktūros svarbiausia ypatybė – dėmenų struktūriniai santykiai. Dėmenys gali būti struktūriškai pavaldūs vienas kitam, gali būti lygiaverčiai. Pavaldūs dėmenys funkciškai artimi sakinio dalims ir užima lyg ir tarpinę padėtį tarp vientisinio sakinio ir sudėtinio sakinio su struktūriškai lygiaverčiais dėmenimis. Lygiaverčių dėmenų santykiai realizuojami sujungiamaisiais jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais arba tam tikra intonacija, rašytiniame tekste parodoma skyrybos ženklais.

Sakinio **semantikos** apibūdinimas taip pat yra skirtingas vientisiniams ir sudėtiniam sakiniams.

Vientisinio sakinio semantikos apibūdinimas pirmiausia suprantamas kaip jo **semantinės struktūros** nusakymas. Semantinę struktūrą lemia tariniu einančio žodžio, paprastai veiksmožodžio, kuriamas sintaksinių, kartu ir semantinių santykių tinklas (plg. dar 1.1.4.2.2). Kalbėtojas, suvokdamas kalbamųjų dalykų santykius kaip tam tikrą situaciją, įvardija tuos santykius vienijančiu veiksmožodžiu. Dėl tokios prigimties veiksmožodžio reikšmėje

užprogramuota kiekvieno struktūros komponento paskirtis tam veiksmažodžiui būdingų santykių rinkinyje. Kalbėtojas gali net tą pačią situaciją vertinti kiek kitaip parinkdamas skirtingus veiksmažodžius. Tarkime, pirkimo-pardavimo situaciją galima perteikti parenkant veiksmažodį *pirkti* (*Aš pirkau iš ūkininko kilogramą agurkų už vieną eurą*) arba *parduoti* (*Ūkininkas pardavė man kilogramą agurkų už vieną eurą*), arba *užmokėti* (*Aš užmokėjau ūkininkui vieną eurą už kilogramą agurkų*). Tai rodo, kad sakinio semantinė struktūra priklauso ir nuo perteikiamos situacijos, ir nuo kalbėtojo komunikacinio poreikio ją perteikti vienaip ar kitaip.

Sakinio struktūros komponento paskirtis semantinėje struktūroje nuskaidoma santykio esmę perteikiančiomis sąvokomis – *agentas* (aktyvus veiksmo atlikėjas), *patientas* (veikiamas ar bent pasyvus situacijos dalyvis), *beneficietas* (adresatas ar tai, kieno naudai ar nenaudai vyksta veiksmas), *instrumentas* (veiksmo priemonė, įrankis), *percipientas* (pojūčio, emocinės būsenos subjektas) ir pan. Tokias struktūras galima aprašyti kaip veiksmažodžių, kartu ir kaip sakinio predikatų (tarinių) sintaksines semantines ypatybes ir galimus tam tikrų semantinių tipų sakinius (plg. Ambrazas 1986; DLKG 1997: 493–495; Valeckienė 1998 ir kt.). Taip apibūdinamos veiksmažodžių ir tariniais galinčių eiti būdvardžių valentinės ypatybės žodžių junglumą aprašančiuose darbuose (plg. Jakaitienė 1988; Sližienė 1994–2004; Vaičiulytė-Semėnienė 2001).

Esminis **sudėtinio** sakinio semantikos požymis – dėmenų santykio semantika. Jos pagrindas – dėmenų turinio santykis, o rodikliai – jungiamieji žodžiai arba skyrybos ženklai esant bejungtukiams ryšiams.

Sakiniui, kaip komunikacijos vienetui ir teksto elementui, aktualus jame esančios informacijos komunikacinės svarbos pasiskirstymas, arba funkcinė perspektyva (plg. LKE 1999: 21). Sakinio skaidymas tuo atžvilgiu vadinamas **aktualiąja skaida** (plg. dar Sirtautas, Grenda 1988: 191–193; DLKG 1997: 647–651). Ši sakinio ypatybė parodo, kokia informacija sakinyje pašnekovams ar teksto skaitytojui yra žinoma ir kokią naują informaciją nori perteikti sakomos minties autorius. Žinomoji informacija vadinama tema, naujoji – rema. Įprasta intonacija sakomo sakinio tema paprastai sutampa su veiksnio grupe, o rema – su tariniu ir jam priklausančiomis sakinio dalimis. Tokių sakinių remos vieta yra sakinio antroje dalyje, o aktualiausia informacija – sakinio pabaigoje, plg. *Sklandytuvas nusileido ką tik nušienautoje pievoje*. Vienas iš remos žymėjimo būdų yra sakinio dalių kėlimas į sakinio

galą. Remos vietoje gali atsidurti ir veiksnys, jei juo perteikiama nauja, tolesniam tekstui aktuali informacija, plg. *Ką tik nušienautoje pievoje vaikštinėjo būrys gandrų*. Rema gali būti žymima ir loginiu kirčiu – pabrėžiamąja intonacija nekeičiant žodžių tvarkos. Skirtingą loginį kirtį turinčių sakinių kontekstas bus skirtingas, minties rutuliojimo eiga bus vis kita, plg.: *Kaimynė atnešė ekologiškai augintų daržovių* [o ne sesuo, brolis, nors jie taip pat jas augina]; *Kaimynė atnešė ekologiškai augintų daržovių* [nes sugedo automobilis ir atvežti negalėjo]; *Kaimynė atnešė ekologiškai augintų daržovių* [turguje pirkty turėjau, bet kaimynės atneštos skanesnės ir sveikesnės]; *Kaimynė atnešė ekologiškai augintų daržovių* [ekologiškai augintų vaisių turėjau, bet daržovių – ne]. Net ir įprastinėje remos pozicijoje – sakinio pabaigoje esantis, bet loginį kirtį turintis žodis yra papildomai suaktualinamas ir jo reikšmė turi glaudesnę ryšį su tolesniu tekstu ir tam tikru minties rutuliojimo variantu.

Aptartieji aktualiosios skaidos pasireiškimo būdai yra tipiškiausi. O apskritai gali būti kur kas įvairesnių temos ir remos išdėstymo būdų, ypač kalbant apie meninius tekstus. Ne visai tipiškai nauja bei sena informacija pasiskirsto ir sudėtiniam sakinyje. Šiaip aktualioji skaida pirmiausia aktuali vientisiam sakiniui, kaip savarankiškam teksto fragmentui. (Plačiau žr. 4.3.2.)

2.2. Sakinių skirstymas

Sakinys, būdamas tam tikros struktūros, tam tikros komunikacinės paskirties ir apskritai teksto, kartu ir bendravimo vienetas, gali būti apibūdinamas įvairiais aspektais. Ta aspektų įvairovė lemia įvairias ir gana skirtingas pavienio sakinio ypatybes, kartu ir sakinių klasifikacijos įvairovę.

2.2.1. Sakinių skirstymas pagal komunikacinę tikslą, arba funkciniai sakinių tipai

Sakinys tekste ar bendravimo situacijoje turi bendrą užduotį, orientuotą į tai, ko siekiama sakiniu – tik informuoti pašnekovą, informuojant paskatinti jį veikti, ar, priešingai, nesiimti veiklos, vienokią ar kitokią informaciją perteikti neutraliai, neparodant savo nuostatos, arba aiškiai parodyti emocinę nuostatą. Pagal šiuos požymius sakiniai gali būti konstatuojamieji ir skatinamieji, o išreiškus sakiniu emocinę nuostatą ir vieni, ir kiti gali būti šaukiamieji.

Skirtingų funkcinų tipų sakiniai turi skirtingus formaliuosius požymius. Komunikacinį sakinio tikslą gali rodyti intonacija ir sakinio galo ženklai, tarinio morfologinės ypatybės ar sakinio sandaros požymiai.

Funkcinis apibūdinimas pirmiausia taikomas vientisiniams sakiniams arba sudėtinio sakinio atskiriems dėmenims.

2.2.1.1. Konstatuojamieji sakiniai

Konstatuojamieji sakiniai, dar vadinami tiesioginiais, rodo kalbėtojo norą informuoti pašnekovą ar teksto skaitytoją. Konstatuojamuoju sakiniu be emocinio turinio perteikiama informacija pasakoma krintančia intonacija, o rašte žymima tašku sakinio gale. Tokių sakinių tarinys reiškiamas veiksmažodžio tiesioginės ar tariamosios nuosakos formomis, pvz.:

Ateiname į šią žemę pasigėrėti jos gražumu. Šiuo metu pati didžiausia dovana ir šventė man – reti mūsų vakarai, kai mes šnekamės. Gal aš esu per didelis egoistas. Nuo tos minties man nejauku. Atvažiuotum kada, padėtum susitvarkyti namo aplinką. Aš ir dabar galėčiau tiksliai nurodyti paveikslą vietą parodos salėje.

2.2.1.2. Skatinamieji sakiniai

Skatinamieji sakiniai yra gana skirtingi pagal skatinimo pobūdį.

Tipiškiausias skatinimas reiškia pašnekovo fizinės ar psichinės veiklos skatinimą ar jos draudimą, pvz.:

Sustokite ir įsiklausykite į miško tylą. Prisimink visus gyvenime sutiktus įdomius žmones ir pagalvok apie suteiktas tau jų pamokas. Neimk ne savo daikto neatsiklausęs.

Toks skatinimas reiškiamas liepiamosios nuosakos formomis. Griežtas skatinimas, dažniau draudimas, papildytas emociniu turiniu, gali būti reiškiamas bendratimi, pvz.: *Neišdykauti! Niekur neišsivaikščioti! Išeiti visiems lauk!*, arba būdiniu, pvz.: *Bėgte! Žengte marš!*

Silpną skatinimą perteikia vadinamosios geidžiamosios reikšmės formos – esamojo laiko formos su dalelytėmis *tegu(l)*, *te* arba, retai, priešdėlis *te-* ir veiksmažodžio archajinės formos *-ie*, *-ai*, pvz.:

Tegul kiekvienas susiranda tinkamiausią sau veiklos sritį. Kas be nuodėmės, tegu pirmas meta akmenį. Te dangus prapliumpa gėlių lietumi. Te ateinie koki vakarą pasikalbėti. Terašai laiškus, jei negali pasimatyti.

Pageidavimui reikšti tinka ir įvairių formų tariamosios nuosakos tariniai su sakinio pradžioje pavartotu dalelytės paskirtį turinčiu *kad*, neretai dar ir su jaustukais, pvz.: *O kad galėčiau nors dienas pamiršti tas problemas.*

Yra netipiškų raiškos būdų, suteikiančių skatinimui papildomų reikšminių atspalvių ar susilpninančių griežtą skatinimą bei pastiprinančių pageidavimą. Griežtą skatinimą su grasinimo reikšmės atspalviu rodo šalia liepiamosios nuosakos tarinių pavartoti įvardžiai *tu man*, plg.: *Tu man tokių pokštų nekrėsk!* Liepiamosios nuosakos daugiskaitos pirmojo asmens forma skatinimą priartina prie pageidavimo, plg.: *Susiraskime nakvynei kokią nors miško aikštelę*, ypač jei toks skatinimas papildomas abejojimą reiškiančiomis dalelytėmis, plg.: *Gal grįžkime ir iškraukime dalį daiktų*. Griežtas skatinimas gali būti perteiktas ir tiesioginės nuosakos formomis, bet tada šalia jų vartojama grasinimo atspalvį sukuriančių įvardžių pora *tu man*, plg.: *Tu man neatsikalbinėsi!* Panašią reikšmę perteikia ir tariamosios nuosakos antrojo asmens formos tariniai su samplaika *kad man*, plg.: *Kad man netinginiautum!* Kai kada griežtam skatinimui pavartojami nepilnieji sakiniai visai be veiksmazodžio formų, plg.: *Nė žingsnio toliau!* Nesant akivaizdžių skatinimo rodiklių, sakinio skatinamoji paskirtis suprantama iš platesnio konteksto ar skatinimo intonacijos ir sakinio pabaigoje esančio emocinio ženklų.

Imperatyvinė (skatinimo) reikšmė gali būti perteikiama ir valdymo reikšmės ar kalbėjimo veiksmazodžių I a. forma, kai skatinimas (paliepimas) išreiškiamas žodžio reikšme, o ne skatinimą parodančia forma, plg.: *Įsaka u nuotolinį darbą pradėti nuo lapkričio 15 d.*; *Liepiu susitaikyti ir paduoti vienas kitam ranką*; *Prašom paskelbti komisijos narių sąrašą*. Pageidavimą (palinkėjimą) reiškia veiksmazodžiai *linkiu*, *pageidauju*, plg.: *Linkiu naujai Vyriausybei kuo greičiau imtis neatidėliotinų uždavinių sprendimo*; *Linkiu sėkmės naujame darbe!*; *Pageidaučiau tik garnyro su daržovėmis*. Sakinius, neturinčius gramatinių skatinimo požymių, priskirti skatinamiesiems sakiniams galima tokią jų paskirtį suprantant iš platesnio konteksto. Jei tokios informacijos stokojama, interpretacija gali būti ir kaip skatinamųjų, ir kaip konstatuojamųjų (tiesioginių) sakinių.

Neišvardijamaisiais (priežasties, sąlygos ir kt.) santykiais susiję vienaarūšiai tariniai gali skirtis komunikacinės paskirties atžvilgiu, pvz.: *Gali – padėk, negali – nežadėk*; *Įsileidai nuomininką – tikėkis įvairiausių problemų*. Dėl savo bendrinamosios reikšmės jie artimesni konstatuojamiesiems saki-

niams (plg. *Jei gali, tai reikia padėti, jei negali, tai nereikia (neturi) ir žadėti*), o liepiamoji nuosaka pasirenkama dėl įtaigumo – stilistiniais sumetimais.

Skatinimui priskirtini ir **klausiamieji sakiniai**, nors ir sudarantys savarankiškesnę rūšį. Klausimu pašnekovas skatinamas kalbėti ir suteikti tam tikros informacijos, tad tinka bendroji veiklos skatinimo reikšmė, nes kalbėjimas taip pat yra tam tikra veikla.

Klausiamoji sakinio paskirtis visada parodoma klaustuku rašytinėje kalboje ar jį atitinkančia intonacija sakytinėje kalboje. Klausiamąją intonaciją ir klaustuko ženklą gali papildyti šiam sakinių tipui būdinga sandara – klausiamosios dalelytės ar kiti klausiamieji žodžiai sakinio pradžioje, pvz.:

Koks jūsų santykis su valdžia? Ko labiausiai gaila iš tų dienų? Kada tai pajutote? Ar buvo daugiau tokio lygio mokytojų?

Nesant klausiamajam sakiniui būdingų žodžių, pakanka klausiamosios intonacijos ir klaustuko rašytiniame tekste, pvz.:

O premjeros metu jūs stebite salę? Gal tai iš vaikystės? Nostalgija?

Nuo tikrosios klausiamųjų sakinių paskirties – klausimu paskatinti pašnekovą suteikti informacijos – tolsta klausimo formą ar intonaciją turintys, bet tikėtiną atsakymą rodantys sakiniai, pvz.:

Tai dabar į Paryžių? Ar ne laikas tau į darbą?

2.2.1.3. Šaukiamieji sakiniai

Šaukiamųjų sakinių skyrimo pagrindas yra jų emocinis-ekspresinis turinys, todėl jis gali papildyti kitų funkcinių tipų sakinių turinį. Nors tai kito pagrindo požymis nei konstatuojamųjų bei skatinamųjų sakinių – susijęs labiau su kalbėtoju, o ne su adresatu, šaukiamuoju sakiniu jo autorius taip pat nori parodyti pašnekovui savo emocinę nuostatą sakomo dalyko atžvilgiu, tad minėti sakiniai nėra itin nutolę nuo bendrojo komunikacinio tikslo.

Šaukiamieji gali būti ir konstatuojamieji, ir įvairūs skatinamieji (veiklos skatinimo, klausiamieji) sakiniai, pvz.:

Nenuleidžiam nuo tavęs akių, vaike! Nusimetame drabužius ir pirmyn į didįjį tvėninį! Tik duokite mums sceną! Tegul futbolas padiktuoja logiškus filmų apžvalgos pasirinkimo kriterijus! Tegu jus skradžia!.. Kaip galėjau šitaip apsigauti?!

Sintaksinėje sakinio sandaroje emocinis turinys nėra kaip nors žymimas, jis parodomas šauktuku sakinio gale. Bet tam tikros sandaros sakiniai kore-

liuoja su ekspresyvumu. Tarkim, griežto imperatyvumo skatinamieji sakiniai, reiškiami bendratimi ar visai be tarinio, paprastai būna ir šaukiamieji, pvz.: *Neliesi! Dėmesio!*

2.2.1.4. Retoriniai sakiniai

Retorinis kalbos vieneto paskirties pobūdis paprastai siejamas su formos ir jo paskirties konkrečiame tekste neatitiktimi. Aiškiausiai tai pasireiškia retorinių klausimų atveju, bet taip suprantami ir retoriniai kreipiniai – kreipimasis į negyvą daiktą, abstrakčią sąvoką (plg. Župerka 1997: 70; Koženiausienė 1999: 331), t. y. į tai, į ką kreiptis paprastai negalima. Taip suprantant retorinį kalbos vieneto pobūdį, ir retoriniai sušukimai turėtų būti labiau siejami su šaukiamosios formos sakiniais (su šauktukais gale), bet nereiškiančiais sušukimo, pavyzdžiui, ironizuojant pašnekovo kalbą ar nuomonę, plg.: *Neims jis tau pinigų!* (plg. DLKG 1997: 581). Retoriniais skatinamaisiais būtų galima laikyti skatinimo formą turinčius, bet neigiamą turinį perteikiančius sakinius, plg.: *Ir padėk tu tokiam žmogui.*

Šiuo atžvilgiu svarstyтина retorinių klausimų vieta tarp funkcinį sakinio tipų. Pagal retorinio klausimo apibūdinimą (plg. Balkevičius 1963: 62–63; Sirtautas, Grenda 1988: 21; DLKG 1997: 580; Labutis 1998: 115–116; LKE 1999: 528) tokiais sakiniais kas nors teigiama ar neigiama, bet jų tikslas nėra gauti iš pašnekovo informacijos apie sakomą dalyką. Nesant tokio komunikacinio tikslo, netinka jų sieti su klausiamaisiais sakiniais, nors jie ir turi klausimo sandarą, kaip ir neturintieji klausimo sandaros, bet reiškiantys klausimą sakiniai laikomi klausiamaisiais. Retoriniai klausimai, kaip neturintys paklausimo užduoties, neturi būti rašte žymimi klaustuku, nes jie neturi klausiamosios intonacijos.

Kita vertus, tokie sakiniai dėl klausiamiesiems sakiniams būdingos sandaros gali svyruoti tarp paklausimo ir teigimo ar neigimo. Kontekstas gali nulemti, ko daugiau yra konkrečiame sakinyje. Todėl sakinio autorius gali pasirinkti, kas jam aktualiau, ir sakinio gale klaustuką rašyti ar jo nerašyti. Interpretuojant (skaitant) sakinį pasirenkamas atitinkamas sakinio funkcinis apibūdinimas ar perskaitymo intonacija, plg.: *Ar tik nebūsi piniginę pametęs?* ir *Ar tik nebūsi piniginę pametęs; Negi galima taip auklėti vaikus?* ir *Negi galima taip auklėti vaikus.*

Tokią tarpinę sakinio funkciją gali parodyti aplinkinių sakinių kontekstas, taip pat ar yra pašnekovas, ar klausama lyg ir paties savęs, pvz.: *Pirmą kartą*

pamačiau jūrą, kuri tą dieną buvo rami ir mane nuvylė. Niekaip nesupratau, ko čia ji taip aikčiojo dėl tos jūros, juk tai paprasčiausia bala. Kas čia tokio didingo?

2.2.1.5. Sudėtinio sakinio apibūdinimas pagal komunikacinį tikslą

Sudėtinio sakinio dėmenys komunikacinio tikslo atžvilgiu dažniau būna vienodi, tada bendras komunikacinės paskirties apibūdinimas tinka ir jiems, pvz.:

Jauti, kaip švarėja siela, nes paveikslai geba taip tave paveikti. Jei kas suteiktų galimybę gyvenimą nugyventi iš naujo, turbūt nieko nekeisčiau, gyvenčiau taip pat, tik mylėčiau daugiau. Suprantu paprastą dalyką: gyvenimas mus keičia, ir viskas transformuojasi ne visada taip, kaip norėtume. Kad ir kaip tai banaliai skambėtų, aš gyvenimą mylėjau ir myliu.

Visi pateiktieji sakiniai yra konstatuojamieji. Rečiau vienodo tikslo būna vienokio ar kitokio tipo skatinamieji sakiniai, pvz.:

Netikėkite nė vienu jo žodžiu, o tu nuvažiuok ir apklausk visus namiškius. Kiek šitai kainuotų, o ir kas imtųsi tokio darbo?

Prijungiamųjų sudėtinių sakinių komunikacinį apibūdinimą lemia pagrindinis dėmuo: konstatuojamasis pagrindinis dėmuo reiškia ir viso prijungiamojo sakinio konstatuojamąjį pobūdį, nors šalutinis dėmuo turi klausimo sandarą, pvz.:

Nė aš pats nesupratau, kaip pavyko jo iš rankų nepaleisti. Visiems aišku, iš kur jis tuos turtus kraunasi.

Retai, siekiant suteikti šalutinio dėmens turiniui ypatingos svarbos, konstatuojamoji pagrindinio dėmens komunikacinė reikšmė nublanksta ir sakinio gale parašomas klaustukas lyg savarankiškam klausiamajam sakiniui, pvz.: *Vis dėlto lieka problema, kaip atpažinti ir tinkamai įvertinti skirtingus mitinės medžiagos autentiškumo lygmenis?* Taip pažymėtas sakinyje reikalauja ryškios šalutinio dėmens klausimosios intonacijos. Neretai tokie šalutiniai dėmenys atskiriami brūkšniu, tarsi parodant jų savarankiškumą, pvz.: *Besaikis naudojimas priverčia kelti klausimą – ar mes jaučiamės atsakingi už ateitį?* Tačiau klaustukas nepaverčia sakinio klausiamuoju, tik sulygina klausimą ir teigimą komunikacinio tikslo atžvilgiu. Panašiai gali derėti ir pagrindinio dėmens skatinamoji paskirtis su klausimą suaktualinančiu šalutiniu dėmeniu, pvz.: *Sėsk ir papasakok, kodėl žmonės nemoka savo laimės atspėti?*

Jei klausimo sandarą ir klaustuką pabaigoje turintis dėmuo atskiriamas dvitaškiu, sakinytis interpretuotinas kaip sudėtinis bejungtukis, pvz.: *Gal kas ir bandė suskaičiuoti, bet vargu ar gavo tenkinančius rezultatus: kiek yra mylinčiųjų, o kiek – mylimų? Esu ne katrą savęs ir kitų klausęs: kaip čia yra? Nors klausimas iš pirmojo dėmens galėtų būti keliamas, o tai paliudytų prijungimo santykius, autorius, pasirinkdamas dvitaškį, suaktualina klausimo savarankiškumą ir svarbą kontekstui.*

Sujungiamųjų sudėtinių sakinių dėmenys konstatavimo ir klausimo atžvilgiu gali skirtis. Paprastai klausimo sandarą turi antrasis dėmuo, pvz.:

Tam reikėtų nerti į kalbos, jos istorijos gelmę, kilti į kalbos estetikos viršūnes, bet ar šiuolaikiniam žmogui tai rūpi? Emocijų ir aistros diskusijoms taip pat neabejotinai reikia, bet ar to užtenka, ypač kalbant apie valstybei svarbius klausimus?

Klaustukas sakinio gale nereiškia viso klausiamojo sakinio, bet jis pagrįstas dėl antrojo dėmens aktualumo tekste.

Sujungiamųjų ar bejungtukųjų sudėtinių sakinių dėmenys nesunkiai dera reiškiant juos konstatuojamaisiais ir skatinamaisiais (ne klausimo paskirties) dėmenimis, pvz.:

Rašydami mokslo darbą, privalome laikytis tyrėjo etikos: nepersakykite kito autoriaus minčių nenurodydami šaltinio. Vilkams nereikia verstis kaltės – tegul ūkininkai aptvarus susitvarko. Patikėkite mano nuojauta – šie žmonės niekada nebus patikimi verslo partneriai.

Tokių sakinių funkcinis apibūdinimas turėtų būti taikomas kiekvienam dėmeniui atskirai.

2.2.2. Sakinių skirstymas pagal sandarą

Sakinį gali sudaryti vienas ar keli predikatiniai centrai, atitinkamai perteikiantys vieną ar kelis teiginius. Vieną predikatinį centrą turintis sakinytis yra vientisinis, pvz.:

Nuoširdus bendravimas yra labai svarbus. Iš tikrųjų jo paveiksluose briedžiai ir visas gausios Kuršių nerijos faunos pasaulis ne toks jau paprastas ar sentimentaliai naivus.

Daugiau negu vieną predikatinį centrą turintis sakinytis yra sudėtinis, pvz.: *Gana simboliška, kad festivalio pabaigai, jo kulminacijai pasirinkti šio autoriaus kūriniai. Pagrindinis mokslininkų dėmesys iki šiol buvo nukreiptas į indoeuropietiškos kilmės tautų žaidimus, o Skandinavijos*

šalių, daugiausia švedų, medžiaga liesta tik epizodiškai. Kai grįžtu namo, atsisėdu prie stalo virtuvėje, širdis pradeda ramiau plakti.

Sakinio ribos žymimos formaliai – tašku, kartu jis turi ir komunikacinę, teksto konstravimo paskirtį, todėl su teiginių ribomis gali nesutapti. Sakiniai gali būti skaidomi, nesavarankiškos jų atkarpos pateikiamos atskirais sakiniais siekiant stilistinių tikslų, pvz.: *Jaučiuosi gerai. Dabar, šią akimirką, būdama akistatoje su savo širdimi.* Tokie parceliatai (apie parceliaciją ir parceliatus plačiau žr. 4.3.3) yra tam tikri sakiniai, bet ne savarankiški teiginiai – papildo ankstesnio sakinio mintį, teiginio struktūrą.

2.2.2.1. Vientisiniai sakiniai

Vientisinis sakinytis turi vieną predikatinį centrą – veiksnių ir tarinių arba tik tarinių, kai veiksnio negali turėti, pvz.:

Menininkas papuošė vieną gražiausių miestelio skverų simboline skulptūra. Niekada neprieštarauju kritikams. Ginčijantis reikia turėti ginčo objektą.

Keli vienaarūšiai veiksniai su vienu tariniu, keli vienaarūšiai tariniai su vienu veiksmu, taip pat keli vienaarūšiai veiksniai ir keli vienaarūšiai tariniai nesukuria atskirų predikatinio centro, ir tokie sakiniai išlieka vientisiniai, pvz.:

Orkestre grojo aukštąjį muzikinį išsilavinimą turintys mokytojai, konservatorijos dėstytojai, studentai, net gabesni moksleiviai. Maestro yra dirigavęs bene tūkstantį koncertų ir muzikinių spektaklių, pastatęs dešimt operų. Vaikai, mamos, tėčiai visą savaitę piešė, karpė, lipdė ruošdamiesi šiai šventei.

Šiuose pavyzdžiuose bet kuris vienos predikatinio centro grupės narys turi sintaksinį ir semantinį ryšį su bet kuriuo kitos grupės nariu. Skirtingi predikatiniai centrai bus tada, jei kiekvienas veiksnys turės savarankišką ryšį su tariniu, pvz.:

Vaikai piešė, mamos karpė, o tėčiai nešiojo baldus.

Vientisinio sakinio apibūdinimą, o kartu ir rūšis lemia predikatinio centro sandara, viso sakinio struktūra, kai kada ir sąsajos su aplinka tekste.

2.2.2.1.1. Dvinariai ir vienanariai sakiniai

Pagal predikatinio centro sandarą vientisiniai sakiniai gali būti dvinariai ir vienanariai. Sakinio dvinariškumas nėra vienodai suprantamas. **Dvinariais** visada laikomi vientisiniai sakiniai, turintys išreikštą veiksnį ir tarinį, pvz.:

Tuščioje vietoje jokia idėja negimsta. Tuo metu įmonės vengė bendrauti su fizininiais asmenimis. Žmogaus santykis su gamta yra daugiaprasmis. Kuo jums svarbi ekologinė tema?

Sakiniai su neišreikštu, bet iš tarinio formos nesunkiai atkuriamu veiksniu, kai kurių autorių nepriskiriami dvinariams (Balkevičius 1963: 68; Sirtautas, Grenda 1988: 22–23), pvz.:

Daugiau darbų negalėjau atlikti. Grįžome pavargę, bet patenkinti kelione. Galėtum šiek tiek pailsėti. Sugrįžo tik prieš aušrą ir labai išsiganęs.

Taip pat veiksnio neturintys, bet su subjekto naudininku sudaryti sakiniai laikomi dvinariais, plg.: *Jam karšta. Visiems linksma* (Labutis 1998: 125).

Predikatinio centro dvinariškumas yra minties raiškos būdas, kai kalbamasis dalykas pasirenkamas kaip veiksnys ir kas nors apie jį sakoma tariniu. Jei iš sakinio struktūros ar formų galima nesunkiai atkurti veiksnį ir tarinį, minties struktūros sudarymo būdas yra dvinaris, tik dvinariškumas neparodomas raiškos plotmėje. Dvinariškumą lemia veiksnio ir tarinio pozicijos sakinyje: jei abi pozicijos yra, sakinyje dvinaris, nesvarbu, ar jos užpildytos, ar neužpildytos. Todėl dvinariais laikytini sakiniai su numanomais veiksniais, taip pat ir su išleistais (eliptiniais) tariniais, pvz.:

Sugavome vos vieną kitą žuvelę. Estakadą statys dujus metus. Visi mes – už teisybę. Tas šešėlis akimirksniu – per tvorą!

Dvinariai yra ir apibendrintą veiksmą ir kartu subjektą nusakantys sakiniai, pvz.:

Pažadais sotus nebūsi. Peršokai šunį, peršok ir uodegą.

Tokiuose sakiniuose konkrečiu pavartojimo atveju konkretus subjektas yra numanomo veiksnio pozicijoje, bet nėra tarinio komunikacinio reikšmingumo sustiprinimo pažeminant veiksnio reikšmingumą, kai subjektas reiškiamas papildiniu ar nepasakomas kaip nereikšmingas, būdingo vienanariams beasmeniams sakiniams (žr. toliau). Kiekvienu konkrečiu atveju yra dvinariškumui būdingas kalbamasis dalykas ir tariniu perteikiamas sakymas apie jį, o apibendrinamąją prasmę turi visas sakinyje⁷.

Vienanariai sakiniai neturi antrojo predikatinį centrą sudarančio nario – dažniausiai yra tik tarinys, pvz.: *Temsta; Reikia sveikai gyventi; Gera*

⁷ Kai kuriuose aprašuose tokie sakiniai laikomi vienanariais apibendrinamaisiais (plg. Labutis 1998: 126).

būti namie, rečiau – veiksnį atitinkantis daiktavardžio vardininkas, pvz.: *Va-karas. Pilies kiemas*. Pirmieji vadinami *beasmeniais vienanariais sakiniiais*, antrieji – *nominatyviniais* (vardininkiniais). Kai kuriuose sintaksės aprašuose ir vieni, ir kiti laikomi beasmeniais sakiniiais (DLKG 1997: 572; Labutis 1998: 128, 134–136). Bendru jų požymiu laikomas asmenuojamosios veiksmažodžio formos nebuvimas. Šiam sakinių tipui apibūdinti aktualesnė jų komunikacinė paskirtis (ne propozicinė semantika). Sakiniuose *Aš liūdžiu* ir *Man liūdna* propozicinė semantika tokia pati – subjektas ir jo būseną, bet antruoju sakiniu būseną iškeliamą kaip svarbesnę, kartu sumenkinamas subjekto reikšmingumas. Taigi beasmeniais sakiniiais perteikiami arba su subjektu visai nesusiję reiškiniai, arba pažeminant subjekto sintaksinį, kartu ir reikšminį svorį. Subjektas šalinamas iš veiksnio pozicijos ir pasyvinės sandaros sakiniuose, pvz.: *Laivas buvo tempiamas net keliais vilkikais*. Bet juose veiksnio poziciją užima objektas ir sakinyje yra dvinaris. Panašus santykis yra ir tarp sakinių *Visi mėgsta gėles* bei *Visiems patinka gėlės*, tik čia objekto iškėlimas į veiksnio poziciją realizuojamas tam tikru veiksmažodžiu, o ne pasyvine veiksmažodžio forma. Jei objekto veiksnio pozicijoje nėra, sakinyje laikomas vienanariu beasmeniu, pvz.: *Čia stirnos gulėta; Apie namų žmonių vaikščiota*. (Subjekto kilmininku išreikšta sakinio dalis – papildinys.) Nominatyvinių sakinių komunikacinė paskirtis (paskirtis tekste) gero-kai skiriasi, todėl jie laikytini kitu vienanarių sakinių tipu.

Vienanarių beasmenių sakinių centrą sudaro tam tikros raiškos tariniai.

Ne dažniausių, bet būdingiausių beasmenių sakinių tarinys reiškiamas beasmeniais veiksmažodžiais, perteikiančiais gamtos reiškinius, pvz.:

Aušta. Lyja. Jau vakaroja. Temsta. Visą dieną sninga.

Formalūs, tautologiški veiksniai, plg. *Lietus lyja; Aušra aušta*, nepaverčia sakinio dvinariu. Tačiau griežtos ribos tarp tokių vienanarių beasmenių ir dvinarių sakinių nėra. Sakinyje *Smulkus lietutis linoja* junginys *smulkus lietutis* gali būti suprantamas kaip *Smulkūs lašeliai krinta, krapnoja* (sakinyje dvinaris), arba sakinyje *Baltos snaigės sninga* gali būti suprantas kaip *Baltos snaigės krinta*, t. y. su kitokiu, konkretesniu tariniu. Sukonkretintas veiksnys ar tarinys iš dalies šalina tautologiskumą ir veiksnio formalumą, todėl tokie sakiniai laikytini dvinariais.

Kai kurie beasmeniai veiksmažodžiai susiję su subjekto naudininku (dažnai sakinyje nereikšiamu), pvz.:

Šią tvarką reikėtų keisti. Tenka susitaikyti su tokia padėtimi. Šios įstaigos darbuotojams stinga susiklausymo. Jam užteko kantrybės ir tokiems smulkiems darbams atlikti.

Juose asmens forma neturi su veiksmu susijusiai asmens formai reikalingos semantikos.

Tokiems sakiniams artimi sakiniai su būsenos veiksmažodžių tariniais *skaudėti, gelti, mausti, niežtėti* ir pan., pvz.:

Visą vakarą galvą skauda. Kažkur ausyje niežti. Maudžia sąnarius per visą rudenį. Sutinusią koją tiesiog gelia.

Vietoj beasmenio veiksmažodžio *reikia* gali būti pasakytas frazeologizuotas junginys (*yra*) *laikas*, pvz.:

Laikas rugius pjauti. Jau mums laikas. Ne laikas svarstyti.

Toks vardininkas nelaikytinas veiksmu, o sakinys – dvinariu. Bet laiko reikšmės vardininkas jau gali būti laikomas veiksmu, o sakinys – paribio dvinariu sakiniu, pvz.: *Sūnui jau dveji metai* (plg. *Sūnui jau suėjo dveji metai*, kaip ir *Sūnui jau išdygo keturi dantys*).

Vienanariai beasmeniai yra ir sakiniai, kurių pagrindinis dėmuo išreikštas frazeologizuotu junginiu su įvardžio *kas* kuriuo nors linksniu ir egzistenciniu veiksmažodžiu (plg. Labutis 1998: 128), pvz.:

Nėra kas darą su tokiu karalium... Kaziui nebuvo kas daro. Ar yra kas krauna šieną?

Kai kurie iš jų visiškai atitinka tipiškos raiškos beasmenius, plg. *Ar yra kam krauti šieną?* Tačiau tokie sakiniai kaip *Yra kas juo rūpinas* (plg. ten pat: 130) atitinka sakinius *Kažkas juo rūpinas*, t. y. *yra kas* išreiškia neapibrėžtą subjektą ir sudaro dvinario ir vienanario sakinių porą su sakiniu *Yra kam juo rūpintis*.

Subjekto, išreikšto naudininku, būseną lengva nusakyti bevardės giminės būdvardžiais, kai kuriais dalyviais, taip parodant tos būsenos svarbą, pvz.:

Miške taip lengva ir gera! Tuose pelkynuose tikrai klaidu. Visiems buvo labai linksma. Kasmet darėsi vis lengviau ir lengviau. Mokesčių politikoje jau pastebima teigiamų poslinkių. Apie tai daug kartų kalbėta.

Beasmenis veiksmažodis ar jo forma, bevardė būdvardiškojo žodžio giminė sudaro teksto autoriui galimybę sureikšminti tariniu pasakomą dalyką – reiškinį, būseną ar pan. ir kartu prislopinti subjekto lygiavertiškumą komunikacijoje – jei yra, jis reiškiamas ne predikatinio centro sakinio dalimi.

Tokią komunikacinę reikšmingumą gali perteikti ir asmenuojamoji veiksmažodžio forma, pvz.:

Visą vakarą ošia, teška. Kamine stūgauja, į langus barbena. Kvepėjo pavasariu. Po tų žodžių jam šiek tiek palengvėjo. Per audrą prie pat namų žmogų nutrenkė. Susirgus jau kelinta diena kaulus laužo.

Bet tokiuose sakiniuose ji nėra veiksnio poziciją atverianti ir su juo koreliuojanti forma – atkurtas veiksnys panaikintų tariniu pasakomo dalyko kaip reiškinių svarbą. Kai tarinio forma nepaliudija beasmeniškumo, jis kuriamas sintaksine aplinka – paprastai laiko ir vietos aplinkybėmis ar visu platesniu kontekstu. Kontekstui svarbi tokių sakinių paskirtis, o ne formalūs jų požymiai, todėl jie priskirtini vienanariams beasmeniams sakiniams, jų paribio zonai.

Ryškiau būseną perteikia asmeninių veiksmažodžių sangražinė forma, pvz.:

Tame apleistame name tikrai vaidenasi. Jau kuris laikas jam viskas puikiai klojasi. O kam dabar gerai sekasi?

Sangražiniais veiksmažodžiais reiškiamos būsenos paribyje yra tokie taričiai kaip rašosi, dainuojasi ir pan., pvz.:

Po ilgokos ligos man visai puikiai dainuojasi. Kaip produktyviu poetu laikomam, man šių vasarą visai nesirašė.

Šiais beasmeniais sakiniais parodomas tarsi savaime vykstantis veiksmas, suprantamas kaip naudininku reiškiamo subjekto būseną.

Saviti yra beasmeniai sakiniai, kurių tarinys reiškiamas veiksmažodžio bendratimi. Jie dar vadinami *infinityviniais sakiniiais*. Draudimą, įsakymą ar kitokį griežtą valios reiškimą perteikiančios bendratys vartojamos paprastai be subjekto naudininko, pvz.:

Miegot, vaikai! Rikiuot! Nesižvalgyti!

Ne toks žymus valios išreiškimas, pageidavimas dažniausiai turi subjekto naudininką, kai kada tokie sakiniai pradedami dalelyte *kad*, pvz.:

Jam tik pagulėti! O ko man nepasipasakoti? Kad taip paatostogauti savaitę.

Pageidavimą perteikiančiuose sakiniuose vietoje bendraties gali būti pavartojamas padalyvis, pvz.:

O kad susitikus su ja ir viską išsiaiškinus. Kur čia man nuėjus šį vakarą?

Beasmeniai sakiniai gali turėti sudėtingesnę tarinį, sudarytą iš bevardės giminės vardažodžio ir bendraties. Akivaizdesni beasmeniai sakiniai yra su bevardės giminės dalyviais, kilusiais iš modalinių ar fazinių, t. y. ne visai savarankiškos leksinės reikšmės, veiksmažodžių, pvz.:

Įstatymo pataisas ketinama priimti jau kitame posėdyje. Vaikams ten negalima žaisti. Tokiai nuomonei galima pritarti. Dienos darbus buvo pradėta dirbti dar auštant. Ne kiekvienam lemta valdžios koridoriais vaikščioti. Jam nelemta būti geru tėvu.

Tokie dalyviai, ypač esamojo laiko, be bendraties eiti tariniais turi menkas galimybes.

Nuo savarankiškos leksinės reikšmės dalyvių bendratis lengviau atskiriama, tačiau jei ji pavartojama po dalyvio, juo labiau po vardažodinės dalies, esant įprastai sakinio intonacijai, priklauso sudėtiniam tariniui, kartu rodo beasmenio sakinio centrą, pvz.:

Skelbimuose įsakmiai prašoma laikytis atstumo ir dėvėti kaukes. Taip sutvirtinus pilį, nebuvo sunku apsiginti nuo priešų. Man buvo malonu susipažinti su jumis.

Jei bendratis pavartojama sakinio pradžioje, o tariniu gali eiti bevardės giminės būdvardiškieji žodžiai su jungtimi, sakiny s yra dvinaris, pvz.:

*Gera **suderinti** fortepijoną nėra lengva. Šias gėles **užauginti** – labai paprasta.*

Kai kada toks tarinys gali būti pavartotas inversiškai – perkeltas į sakinio pradžią, pvz.: *Sunku **pripažinti** tiesą* (plg. ***Pripažinti** tiesą yra sunku*). Inversiją, kartu ir dvinarį sakinį, padeda atpažinti intonacija ar tokios intonacijos reikalaujantis kontekstas. Esant neryškiems požymiams sakinį galima interpretuoti dvejopai.

Sakinio vienanariškumą gali lemti neiginys. Vardininką ar galininką neiginys paverčia kilmininku, ir tokia, subjekto kilmininku išreikšta sakinio dalis veiksniu nelaikytina, pvz.:

Gatvėje nė vieno žmogaus nematyti (plg. dvinarį *Gatvėje tik vienas kitas **žmogus** matyti*). *Prieš audrą girioje nė garso negirdėti.*

Taip pat vienanariai beasmeniai sakiniai yra ir su neigiamos egzistavimo reikšmės tariniais, pvz.:

Namuose šeimininko nebuvo. Sėlyčio taškų nėra.

Prie tokių sakinų šliejasi sakiniai su egzistavimo, ko nors mažėjimo ar daugėjimo procesą reiškiančiais tariniais (plg. Labutis 1998: 131) ir neapi-

brėžto kiekio kilmininku, pvz.: *Per potvynį ten vandens buvo iki juosmens; Mašinų privažiavo keliomis eilėmis*, taip pat ir vadinamieji pasyviniai sakiniai – su bevardės giminės neveikiamosios rūšies dalyviais ir subjekto kilmininku – papildiniu sakinio dalių sintaksėje, pvz.: *Po sodą galvijų vaikščiota; Jo jau viskas buvo apgalvota ir paruošta*.

Kai tarinio vardinė dalis daiktus ar reiškinius apibūdina kiekio atžvilgiu, jie reiškiami kilmininku, sakiniai priskiriami taip pat prie vienanarių beasmenių. Kiekį gali perteikti prieveiksmai, pvz.: *Paukščių gaudyklėse šį mėnesį buvo mažai; Neapsisprendusiųjų yra gana daug*, skaitvardžiai ar kiekio reikšmę turintys įvardžiai, pvz.: *Tokių kaip aš – šimtai; Pavykusių drožinių – tik keletas*, kiekio reikšmės daiktavardžiai ar bevardės giminės būdvardžiai, pvz.: *To jos rūpesčio – tik trupinėlis; Žiemą šviesios dienos labai trumpa*.

Vienanarių nominatyvinių sakinių paskirtis – įvardyti daiktą, reiškinį, apie kurį toliau rutuliojama teksto mintis ar plėtojamas veiksmas. Todėl paprastai jie pavartojami teksto, pastraipos pradžioje. Juose gali būti tik pagrindinė sakinio dalis, atitinkanti veiksnį, t. y. daiktavardžio vardininkas su pažyminiiais, pvz.:

Liūnai, kemsynai, kalneliai. Ant kalnelių, kažkieno galios supiltų iš balto smėlio, – pušaitės.

Vakaras... Nemuno (marių) pakrantėje kūrenasi laužai ir plačiai skamba ten sėdinčių valdytojų giesmė: „Paimsim arklą, kyšį, lyrą...“

Tyli šilta vasaros naktis.

Tamsi naktis. Tolimas kelias. Prie vairo lietuviška valdžia. Ir Juozapui stauga dingteli: o ko daugiau žmogui reik?

O, Baltija! Tu esi mūsų draugė, mūsų auklė ir mūsų motina!

Kai kuriuose sintaksės aprašuose šiam sakinių tipui priskiriami ir tokie, kaip *Buvo jau vėlus žiemos vakaras* ar net *Klasėje buvo mirtina tyla; Rytoj bus atodrėkis* (plg. DLKG 1997: 616). Tarinio buvimas panaikina pagrindinį nominatyvinių sakinių požymį – įvardyti dabartyje egzistuojantį daiktą, reiškinį, susijusį su tolesniu veiksmo ir minties rutuliojimu. Neretai toks įvardijimas suprantamas kaip tolesnio teksto tema, tolesnio veiksmo vykimo vieta. Tariniu jau yra perteikiamas sprendimas apie dalyką. Todėl veiksmažodis *būti* interpretuotinas kaip egzistavimą reiškiantis tarinys, plg.: *Visi vaikai buvo kieme; Buvo pats žiemos galas*. Prie tarinio jungiamos aplinkybės ar papildiniai patvirtina tokio veiksmažodžio kaip savarankiško tarinio buvimą, plg. dar: *Yra pas mus gražus paprotys*. O aplinkybė ar papildinys, pavartoti

nesant tarinio, signalizuoja apie praleistą (eliptinį) tarinį, plg.: *Čia Lietuva*. Netgi dalelytės, paprastai suteikiančios įvairių prasminių niuansų tariniui, leidžia suprasti praleistą tarinį, taigi ir dvinarį sakinį, pvz.: *Jau ir vakaras... Ir vėl naktis...* Tarinio jungtimi (taip pat ir neišreikšta) šis veiksmažodis juo labiau negalėtų būti (plg. ten pat: 617): esant daiktavardžio vardininku išreikštai tarinio vardinei daliai turi būti ir veiksnys – jungtis parodo dviejų daiktavardžio vardininkais išreikštų dalykų tapatumą, plg. *Varna yra paukštis*.

Sakiniai gali menkai skirtis propozicine semantika, bet priklausyti skirtingiems sakinių tipams: vienanaris beasmenis sakiny *Rytoj atidrėks* pasako apie tikėtiną veiksmažodžiu perteiktą reiškinį, o dvinaris sakiny *Rytoj bus atodrėkis* – apie tokio reiškinio, pasakyto daiktavardžiu, egzistavimą ateityje, taigi ir apie veiksnio bei tarinio buvimą (taip kaip propozicine semantika nesiskiria sakiniai *Man liūdna* ir *Aš liūdžiu*).

2.2.2.1.2. Pilnieji ir nepilnieji sakiniai

Sakinio pilnumas siejamas su būtiniosios sakinio struktūros užpildymu. Būtiniausias įprasto sakinio narys yra tarinys. Vienanariams beasmeniams sakiniams paprastai pakanka tik jo. Kiek būtinųjų dėmenų turi turėti su juo sudarytas sakiny, priklauso nuo tariniu einančio žodžio semantikos, jo valentinių ypatybių. Sakiniams su veiklos veiksmažodžiais pakanka tik veiksmo atlikėjo, taigi būtinoji struktūra – iš dviejų narių, pvz.:

Dabar vaikai piešia. Visi jau dirba.

Poveikio veiksmažodžiai sukuria trijų narių būtinąją struktūrą, pvz.:

Vaikas traukia rogutes. Laivas plukdo krovinius.

Antrininkės sakinio dalys pagal būtinumą sudaro gana platų spektrą nuo gana ryškaus būtinumo iki visai laisvai galinčių įeiti į sakinio struktūrą. Tai gali priklausyti nuo veiksmažodžio tipo. Subjekto slinkties (judėjimo erdvėje) veiksmažodžių sakiniams būtinai veiksnys ir tarinys, bet dažnai sakiny atrodo pakankamai baigtas, jei pasakoma ir slinkties kryptis, pvz.:

Vaikai pasuko prie upės. Mes žvaliai žingsniavome miško keliuku.

Dar labiau krypties komponento prireikia, kai pavartojamas priešdėlinis veiksmažodis, jau sandaroje turintis informacijos apie judėjimo kryptį, pvz.:

Pagaliau įkopėme į pačią kalno viršūnę.

Kita vertus, visiškai nebūtiną krypties komponentą sakinyje *Vaikas traukia rogutes į kalniuką* priešdėlis tarinyje gali priartinti prie būtinųjų, plg.: *Vaikas vos įtraukė sunkias rogutes į kalniuką*.

Skirtingo būtinumo yra ir papildiniai: prie būtinausių pakliūva tiesioginis objektas, kiti – netiesioginiai – papildiniai išsidėsto būtinumo skalėje priklausomai nuo veiksmazodžio semantikos, papildinio tipo, jų raiškos ypatybių. Taigi antrininkų sakinio dalių būtinumas yra sąlygiškas, dažnai grindžiamas susitarimu ir paprastai apribojamas tiesioginiu papildiniu su tranzityviaisiais veiksmazodžiais.

Sakinyje struktūriškai būtina sakinio dalis gali būti neišreikšta dėl informacijos pertekliaus. Dažnai išleidžiamas veiksnys, lengvai numanomas ir atkuriamas įvardžiu iš tarinio formos, o jo konkrečioji reikšmė suvokiama iš konteksto, pvz.: *Viską matau ir girdžiu*. Sakiniai su išleistu tariniu (vadina-mieji *eliptiniai tariniai*) taip pat lengvai atkuriami iš to paties sakinio, todėl informacijos pakanka minčiai suprasti, pvz.:

Aš tik pro duris! Katė tuoj ant stalo. Iš baimės vaikai tik kojas po suolu.

Vientisinių sakinių apibūdinimui reikalingesnė **nepilnojo** sakinio sąvoka. Tekstuose, ypač laisvesnių stilių, sakinių be būtinųjų sakinio dalių pasitaiko nemažai ir jų sintaksinė interpretacija gali kelti neaiškumų. Nepilnajam sakiniui reikia konteksto – kito sakinio ar sakinių, kad būtų galima suprasti ir atkurti jo būtinąją struktūrą.

Ryškiausi nepilnieji sakiniai yra tik iš antrininkų sakinio dalių – aplinkybių, pažymių, papildinių, pvz.:

Visada svarbūs žmonės, kurie ėjo pirma. Arba kartu.

Trumpas bendras gyvenimas, o ilga, gili, vis prasitęsianti, vis kažkuo pasipildanti istorija. Ir bendra, ir kiekvieno atskira.

Ji nieko netrokšta. Jokių turtų.

Nepilnieji su nepasakytu veiksniu paprastai yra tokie sakiniai, kurių tari-nys reiškiamas taip pat daiktavardžiu, pvz.:

Ji buvo ne tik dvasinio, moralinio ugdymo teorijos kūrėja, bet ir įstabi prakti-kė, mokytoja, dėstytoja, skaučių vadė. Taip, vadė.

Kai sakinio vidinė aplinka nepadedą atkurti tikėtino tarinio, sakiny s yra nepilnasis su nepasakytu tariniu, pvz.:

Dar visai jauną Sofiją du žmonės pamatė kaip išskirtinę, ypatingą. Mika-lojus Konstantinas Čiurlionis – kaip vyras ir menininkas. Ir Gabrielė Petkevičaitė-Bitė – kaip moteris, rašytoja, lietuvių moterų judėjimo ideologė.

2.2.2.1.3. Išplėstiniai ir neišplėstiniai sakiniai

Vientisinių sakinių skirstymas į išplėstus ir neišplėstus yra gana formalus, suteikiantis ne itin daug informacijos apie sakinio prigimtį. Išplėstiniais sakiniais laikomi tokie, kurie turi bent vieną antrininkę sakinio dalį, pvz.: *Nuėjau ravėti daržų; Ir pykti vis mažiau norisi; Staiga į mano galvą pradėjo lįsti netikėtos mintys*, o neišplėstiniais – turintys tik pagrindines sakinio dalis, pvz.: *Buvau rami; Jau temsta; Bandau stebėti*. Vienanariai beasmeniai sakiniai su galimu subjekto naudininku laikytini išplėstiniais sakiniais, taip kaip dvinariais laikomi sakiniai su numanomu veiksmu, pvz.: *Sudie, buvo malonu susipažinti*.

Toks skirstymas paremtas sakinio dalių struktūriniais rangais. Veiksny ir tarinys nepriklauso nuo kitų sakinio dalių, jas prisijungia, todėl yra aukščiausio struktūrinės hierarchijos rango, kitos sakinio dalys yra priklausomos, prie pagrindinių ar kitų priklausomųjų sakinio dalių prisijungusios, todėl žemesnio struktūros rango – antrininkės. Šis skirstymas nėra tiesiogiai susijęs su sakinio minimaliąja, būtinają struktūra, nulemta tarinio junglumo savybių ir ryšių semantikos.

2.2.2.2. Sakinio ekvivalentai

Kalbiniai vienetai, neturintys sakinio sandaros, bet atitinkantys iš konteksto suprantamą mintį, paprastai perteikiantys kalbėtojo nusiteikimą, sintaksės aprašuose vadinami skirtingai. Dažniausiai pavadinami *benariais sakiniais* ir klasifikacijose pateikiami greta dvinarių ir vienanarių sakinių (Balkevičius 1963: 69; LKG 1976: 647 ir toliau; Sirtautas, Grenda 1988: 28; Labutis 1998: 137–138). Dar minimas jų kaip sakinių analogų statusas ar kvazisakinių (tariamųjų sakinių) pavadinimas, laikymo benariais sąlygiškumas (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 28; Labutis 1998: 137). Kai kur jie minimi prie teigiamųjų ir neigiamųjų sakinių net neminint jų savitumo (plg. DLKG 1997: 582, 587). Sakinys turi turėti bent vieną sakinio dalį, iš kurios galima atkurti sakinio sandarą, ar tokią sakinio dalį, kuri ir viena reiškia baigtinę mintį. Vadinamieji benariai sakiniai neturi nė vieno sakinio struktūros nario. Sakinys be jokios sakinio dalies negalėtų būti laikomas sakiniu. Sakinio ekvivalento pavadinimas rodo, kad kalbinis vienetas tik pavaduoja sakinį, gali būti paverstas sakiniu žinant situaciją ar kontekstą.

Sakinio ekvivalentais gali būti kas nors tvirtinama, dažniausia atsakant į klausimą, pvz.:

– Nejaugi tai šalia? – nustebo Gabras. – Taip.

Ar tu matei bent vieną meškėną? – Taip.

Šuo? – Taip. – Iš kur jis atsirado?

1944 metais Normandijoje amerikiečiai nuleido savo desantininkus, ir tam jiems prireikė labai daug lėktuvų ir sklandytuvų. Taip.

Noriu, kad išsivalytum dantis. – Taip. Gerai.

Tvirtinimas gali būti emociingas, pvz.:

Pažiūrėjus atidžiau tikriausiai būtų galima pamatyti ir Observatoriją, ir Pradinį dienovidinį... Taip!

Jis gali reikšti ir patvirtinamąjį klausimą, pvz.:

Tikriausiai manei, kad aš pargrįšiu per Kalėdas. Taip?

Tvirtinimui ar tvirtinamajam klausimui vienokį ar kitokį modalumą gali suteikti kartu pavartotos dalelytės, pvz.:

Mama įdėjo rožinius dažus atgal į plastikinį krepšelį, pagalvojo valandėlę ir linktelėjo galvą: – Taip. Gal taip.

Ko verti tavo žodžiai, jei tuoj pat grįši pas savo žmoną ir sergančius vaikus. Juk taip?

Mėgsti greitai važinėti? Ar taip?

O kai kada ir kitais sakinio dalies paskirties neturinčiais žodžiais, pvz.:

O tu ar nori skirtis? – Nežinau. Ko gero, taip. Taip, tikrai taip!

Dalykinėje kalboje, rečiau ir kituose stiliuose *taip*, kai kada *gerai* gali būti vartojami kaip savarankiški, tašku atskirti pertarai ieškant tolesnės minties ar jos raiškos. Tokie žodžiai nelaikomi sakinio ekvivalentais, pvz.:

PIRMININKAS. Taip. Balsuojam už pateiktą projektą, nes iš esmės niekas neprieštaravo.

Aš taip ir norėjau suformuluoti. Šiandien pritarti po antrojo svarstymo. Taip.

Deputatas Eduardas Vilkas, prašau.

Dabar pereisime prie antrojo darbotvarkės klausimo. Gerai. Perskaitau jį.

Sakinio ekvivalentais, be minėtų tvirtinimo žodžių, gali eiti gana įvairūs žodžiai, reiškiantys modalumą: neigimą ar abejonę (*ne, nieko, vargu, gal, galbūt* ir pan.), klausimą su kitais modaliniais atspalviais (*argi, nejaugi, kurgi, kažin* ir pan.), taip pat emocinės dalelytės ir jaustukai ar emocinės samplaikos (*štai, va, štai tau, še tau, tai jau, kur tau, na jau, kurgi ne* ir pan.), pvz.:

O pasiūlius išvažiuoti ji atsisakė. Ne ne ne.

Kėdžių karalienė? Ką reikia atsakyti? Taip? Ne? Jam galima sėdėti, kur nori...

Buvau pirmą dieną naujoje darbovietėje. Nieko.

Politikai atsigręžė į žmogų. Atsigręžė, nes pasidarė gėda? Vargu.
 Gal išlikusieji naktimis sapnuodavosi kankintojui? Gal...
 Gal tuose namuose, kur prie vieškelio? Gal? Bet ten taip neįdomu.
 Todėl, kad tu jos gėdijiesi? – Galbūt.
 Bet juk nieko neįvyko! Argi?..
 Tikriausiai prie romantikų. – Nejaugi?
 Atsiskaitė? Kažin!
 Kurgi, kurgi. – Jis paniekinamai šyptelėjo.
 Paprašė primokėt – molis sušalęs! Kurgi ne!..
 Man nėra ko nerimauti. Ne, ne. Tik ne dėl to. Kurgi tau.
 Štai tau! Pasirodo, aš – mafija!
 Otas Kestneris tik rankomis skėstelėjo: – Na štai! Ir vėl reikalai...
 Namą užmiestyje pasistačiau. Va! Tai jau šis tas!
 Na va! Dar ir pilnatis... Pilnatis man ir betrūko!
 Še! Sekretorius peršoko griovį. – Kur jis eina?
 Ir še tau! Tokia nelaimė!
 Maniau, kad jau visai nebepasirodysi. – Na jau! Taigi sutarėm...
 Iki Kauno, ne toliau!.. Na jau ne! Ir iš viso... Bėgti iš savo Tėvynės?!
 Čia susižinojimo, modernaus susižinojimo vieta! – Tai jau... – išstenu, kai
 jis prityla.
 Ne vieta ir ne laikas dabar pradėti aiškintis. – Tai jau tikrai. Ir kaip aš tave
 pražiopsojau.

2.2.2.3. Sudėtiniai sakiniai

Sudėtiniam sakiniams reikalingi mažiausiai du predikatiniai centrai, parodantys du savarankiškus teiginius. Kiekvienas sudėtinio sakinio dėmuo⁸ sudarytas pagal kokio nors vientisinio sakinio struktūrą. Tačiau dėmenis vieni ir struktūrinės, ir prasmės ypatybės. Neretai skirtinguose dėmenyse yra jungiamųjų ir atliepiamųjų žodžių, pasikartojančių jungtukų ar jungiamųjų žodžių poros, padarančios viso sakinio struktūrą vieningesnę, pvz.:

8 Sakiniu laikomas sintaksinis darinys nuo vieno sakinio pabaigos ženklo iki kito, todėl sakinius vadinti sudėtinio sakinio dėmenis nėra tikslu, tačiau mokomuosiuose aprašuose yra nusistovėję *šalutinio sakinio*, *pagrindinio sakinio* pavadinimai, tad toliau, ypač kalbant apie prijungiamuosius sakinius, dažniausiai bus vartojami pastarieji pavadinimai.

Tik pakyla didesnis vėjas, ir plaukia per dirvas dulkių debesys kaip dykumoje. Čia pasigirsta gervių trimitavimai, čia rytą budina lakštingalos, čia pliaukšteli virš ežero iššokusi žuvis.

Viename dėmenyje pasakyti žodžiai kitame gali būti praleidžiami ar su-traukiami, pvz.:

Aš ieškojau įkvėpimo, o ji – naujų draugų pasilinksinti. Įrašė žodžiai yra, o minčių – ne.

Šalutiniai sakiniai realizuoja pagrindinio sakinio trūkstamus ar galimus sintaksinius pavaldumo ryšius. Jungiamieji žodžiai ar ženklai parodo tam tikrą prasminę sudėtinio sakinio vienumą.

Dėmenų prasminis santykis, perteikiamas jungiamaisiais žodžiais ar tam tikrais ženklais, yra svarbiausias sudėtinių sakinių bruožas. Tuo paremtas jų skirstymas į porūšius. Sintaksės darbuose minimos trys sudėtinių sakinių rūšys – prijungiamieji, sujungiamieji ir bejungtukiai.

Sintaksės aprašuose sudėtiniai sakiniai paprastai pirmiausia skiriami į dvi grupes pagal formalųjį požymį – jungiamojo žodžio buvimą. Taip jungtukiniai atskiriami nuo bejungtukių. Esmingesnis požymis yra dėmenų lygiavertiškumas. Vieni dėmenys lyg ir užpildo kitų dėmenų struktūrą, yra pavaldūs pagal tos struktūros santykius, todėl sinonimiški sakinio dalims. Tuo jie labai skiriasi nuo lygiavėrciais santykiais susijusių dėmenų be jungiamųjų žodžių ar su jais. Tad sakinių tipų atžvilgiu prijungiamieji sakiniai labiau atsiskiria nuo sujungiamųjų ir bejungtukių, nei bejungtukiai – nuo jungtukinių.

Aptarti sudėtinių sakinių rūšis pradedant prijungiamaisiais sakiniais naudinga ir dėl jų rūšių apibūdinimo pagal sakinio dalių funkcijas. Tokios struktūros sudėtiniai sakiniai artimesni vientisiniams nei kiti struktūriniai tipai.

2.2.2.3.1. Sudėtiniai prijungiamieji sakiniai

Sudėtinius prijungiamuosius sakinius apibūdina du pagrindiniai požymiai – šalutinių sakinių funkcija pagrindinio sakinio struktūroje ir struktūriniai pagrindinio ir priklausomojo sakinių santykiai.

Šalutiniai sakiniai gali būti įvairiose vietose pagrindinio sakinio atžvilgiu – po pagrindinio, prieš pagrindinį ar įsiterpę į jį. Dažniau šalutinis vartojamas po to žodžio, su kuriuo funkciškai jis yra susijęs. Prieš pagrindinį dėmenį einantys šalutiniai sakiniai vartojami laisvesniuose stiliuose.

Šalutiniai sakiniai turi panašias funkcijas kaip ir sakinio dalys, tad ir apibūdinami tos sakinio dalies pavadinimu. Jų rūšys nustatomos tokiais pat bū-

dais, kaip ir sakinio dalių. Vientisiniame sakinyje įvairiausi yra papildiniai ir aplinkybės. Jie sudaro didžiąją daugelio sakinių struktūros dalį, tad ir šių rūšių šalutinių sakinių yra daugiausia.

Papildinio šalutiniai sakiniai, pvz.:

Suprantu, kad galbūt daugelis gali į tai žiūrėti skeptiškai. Ką reikėtų pasiimti į kalnus, pavyko susipirkti viename prekybos centre. Režisierius ramiai paklausė, ar man reikės jo pagalbos. Paramą reikia skirti, kam labiausiai ji priklauso. Pirmiausia visi džiaugėsi tuo, kad festivalis vyko be jokių didesnių sutrikimų.

Aplinkybių šalutiniai sakiniai, pvz.:

Vietos: *Kur upės vingis sudarė jaukų pusiasalį, apsistojome nakvynei. Ten, kur baigėsi jo miško ribos, įkasė po stulpelį su ženklu.*

Laiko: *O paskaita baigdavosi, kai baigdavosi prisiminimai. Mums yra gerai, kol jis mums yra nepasiekiamas, kol jo visa reginti akis yra tarp debesų. Bet vos tik jis atsiduria tarp mūsų, mes jį sunaikiname. Vėl grįšime prie tos temos tada, kada tu jausies pasiruošęs apie tai diskutuoti.*

Būdo (kokybės): *Rengsiuosi, kaip man atrodo patogiausia. Elkitės taip, kaip pasakyta Šventajame Rašte. Ne kiekvienas galėjo senovines dainas taip padainuoti, kaip dainuodavo mūsų močiutė.*

Kiekybės: *Mes Dievą mylime tiek, kiek jis yra nutolęs nuo mūsų. Visi griebė, kiek galėjo panešti. Kuo mažesnis gyvūnas, tuo ilgiau jis miega. Per bandomąjį laiką jis tiek išmoko, kad jau leido jam pačiam atlikti nesudėtingus variklio remonto darbus.*

Priežasties: *Niekada nelaukiau iš niekur malonės, nes pati galėjau dirbti ir užsidirbti. Svarstymą teko atidėti, kadangi neatvyko pats pateikėjas. Darželio gėlės, kad gausiai žydėtų, sodinamos per jaunatį. Su tuo negalime sutikti todėl, kad niekas nepateikė galimų finansavimo šaltinių.*

Tikslo: *Gatvę platins iki trijų juostų, kad būtų galima statyti automobilius nakčiai. Iš abiejų palapinės pusių iškasėme griovelius, kad vanduo nutekėtų. Juk tam ir parengėme formą, kad ataskaitos būtų sugretinamos.*

Sąlygos⁹: *Jei būtų sugebėjęs tai paslėpti, jam viskas gyvenime būtų buvę kitaip. Jurginai svarins sunkius žiedus, jeigu bus pasodinti ketvirtą dieną po priešpilnio. Nors naujieji amžiai išoriškai lyg ir atplėšė žmogų nuo pirm pradžių Žemės Motinos galių, kiekvienas tebėra pavaldus amžinai metų laikų kaitai ir kosminiam ritmui. Kad ir kokia užkietėjusi skeptikė būčiau, negali teigti, kad visi tibetiečių gydytojai – šarlatanai.*

Pažyminio šalutiniai sakiniai jungiami prie daiktavardžių, pvz.:

Tada pirmą kartą pamačiau jūrą, kuri tą dieną buvo rami ir mane nuvylė. Būdavo laikomasi taisyklės, kad javus geriausia sėti mėnulio priešpilnyje arba pilnijoje. Bet tai – jau šiokia tokia pradžia, atspirties taškas, nuo kurio mes galime judėti tolyn.

Veiksnių šalutiniai sakiniai nėra dažni ir paprastai jungiami prie beasmenio pagrindinio dėmens tarinio, pvz.:

Tą padarius bus aišku, kokios reikalingos sąnaudos jos priežiūrai. Bet svarbiau, kokia sėjos metų yra mėnulio fazė. Jiems tereikėjo mūsų pritarimo, vėliavos ir tokiai dienai tinkamo žodžio, kad visiems būtų suprantama, ko mes čia susirinkom. Gerai, kad kelias buvo ne toks slidus. Kai kam nepatiko, kad į komisiją pateko tik verslininkų siūlyti kandidatai.

Veiksnių šalutinis sakinytis yra ir tada, kai tarinio vardinė dalis išreiškta daiktavardžiu, pvz.:

Kas į tuos sąrašus pakliūdavo – paslaptis, kiek reikės taip sėdėti – paslaptis. Kas ryžosi pasipriešinti represijoms – didvyriai.

Taip pat tais atvejais, kai yra veiksmu einantis abstraktus įvardis, pvz.:

Kalčiausias tas, kas sukūrė planą ir subūrė grupę. Tai, ką mums pasakė, nebuvo jokia naujiena. Bando išsisukti tas, kuris pridarė daugiausiai bėdų.

Tarinio šalutiniai sakiniai retesni. Vieni jų paaiškina, pratęsia pabrėžiamąjį žodį, pavartotą prie tarinio, pvz.:

Trobas durys buvo tokios žemos, kad vieną kartą skubėdamas smarkiai trenkiausi kakta į staktą. Obuoliai buvo tokie rūgš-

9 Apie sąlygos ir nuolaidos santykį žr. aplinkybių skyrelyje 3.4.2.4.

tūs, kad prakandę sviedėme tolyn. Vagone buvo taip ankšta, kad reikėjo gaudyti pro langą dvelkiantį gaivesnį orą. Ne toks jis geras, kokiū dedasi. Vaikinas nebuvo toks aukštas, koks atrodė nuotraukoje.

Kiti paaiškina abstraktų įvardį, einantį tarinio vardine dalimi, pvz.:
Koks klausimas, toks ir atsakymas. Jo išvaizda nebuvo tokia, kokios tikėjaisi iš balso.

Visą prijungiamojo sakinio struktūrą lengviau suprasti suskirsčius prijungiamuosius sakinius pagal struktūrinės dėmenų santykio ypatybes. Didžioji šalutinių sakinių dalis pavaduoja tam tikrą sakinio dalį, išreiškia ją predikatinę struktūrą ir yra tiesiogiai jungiami prie to žodžio, kuriam priklauso pagal sakinio dalių santykius. Tokie šalutiniai sakiniai laikomi **atstojamaisiais**. Jie gali atstoti visas sakinio dalis, išskyrus tarinį, pvz.:

Negaliu pasakyti, kada grįšiu [papildinio atstojamasis]. *Susitiksime, kai baigsiu darbą* [laiko aplinkybės atstojamasis]. *Žmonės, kurie stovėjo prie gatvės, pasitraukė kiek tolėliau* [pažyminio atstojamasis].
Visada naudinga, kas sveika [veiksno atstojamasis].

Kiti šalutiniai sakiniai paaiškina abstrakčias pagrindinio dėmens sakinio dalis ir, būdami tos pačios rūšies, yra panašūs į aiškinamąsias sakinio dalis arba išplėtoja pabrėžiamuoju žodžiu nurodomą apibūdinimą. Tokie šalutiniai sakiniai vadinami **aiškinamaisiais**. Tie, kurie išaiškina abstrakčią sakinio dalį, yra **aiškinamieji apibūdinamieji**, pvz.:

Apie mokytoją galėčiau kalbėti ilgai ir nepasakyti nė lašo to, kas ji man yra iš tikrųjų [papildinio aiškinamasis apibūdinamasis]. *Jeigu šypsaisi ir iškėlęs galvą džiaugiesi tuo, kas esi ir ką turi, jauskis išskirtinis* [papildinio aiškinamasis apibūdinamasis]. *Būtų gerai, kad dažniau pasvarstytume, jog šioje žemėje liekam nemirtingi tiek, kiek čia būdami išdalijame save kitiems* [kiekybės aplinkybės aiškinamasis apibūdinamasis]. *Todėl ir negali paaiškinti, kad ne pats sprendė uždavinį* [priežasties aplinkybės aiškinamasis apibūdinamasis].

Šalutiniai sakiniai, išplėtojantys pabrėžiamuosius, sakinio dalimis neinančius žodžius, vadinami **aiškinamaisiais nusakomaisiais**. Pabrėžiamieji žodžiai atpažįstami iš intonacijos, parodančios toliau sakomo dalyko ypatingumą, todėl ir šalutinio sakinio rūšis yra tokia, kokia po pabrėžiamojo žodžio einanti sakinio dalis, pvz.:

*Kuprinė buvo **tokia** sunki, kad užsidėjus net kojos linko. Medis buvo **toks** aukštas, kad negalėjau įžiūrėti, koks ten viršūnėje kamuolys.*
[tarinio aiškinamieji nusakomieji]

*Jam išvykus tapo **taip** ilgu, kad nežinojau nė ko griebtis. Atsisveikinti **taip** sunku, kad geriau jau išvis nesimatyti.* [tarinio aiškinamieji nusakomieji]

*Aitvaras iškilo **taip** aukštai, kad vos matomas buvo ant jo esantis užrašas. Aktorė eiles deklamavo **taip** jausmingai, kad ne vieno klausytojo akyse net ašara sužibo.* [būdo aplinkybės aiškinamieji nusakomieji]

*Užėjo **toks** smarkus vėjas, kad medžius lankstė į visas puses. Buvo **toks** geras žmogus, kad galėjo dar gyventi ir kitus džiuginti metų metus.* [pažyminio aiškinamieji nusakomieji]

Aiškinamiesiems priskiriami ir **palyginamieji**, bet jie dalyką nusako kitu – lyginimo pagrindu, todėl gali išaiškinti abstrakčią sakinio dalį, kaip ir apibūdinamieji, tad juos būti galima pavadinti dvigubu pavadinimu, pvz.:

*Su juo kalbėjo **taip**, kaip kalbama su nesubrendusiu ir nepatyrusiu jaunuoliu* [būdo aplinkybės aiškinamasis apibūdinamasis-palyginamasis]. *Galbūt ne **taip** greitai, kaip Jums norėtųsi, tačiau nuosekliai ir užtikrintai* [intensyvumo reikšmės būdo aplinkybės aiškinamasis apibūdinamasis-palyginamasis].

Prijungti prie įprastos sakinio dalies jie laikytini tiesiog palyginamaisiais, pvz.:

Gyvulius suvarė į tvartus, lyg būtų pasibaigusi ganiava. Atsikėliau anksti, lyg būčiau miegojęs visas septynias valandas.

Šalutinių sakinių laipsniai

Jei prijungiamasis sakinytis turi ne vieną šalutinį sakinį, jų tarpusavio santykiai gali būti trejopi. Gali būti vienaarūšiai šalutiniai sakiniai, pvz.:

Iš tikrųjų buvo smalsu sužinoti, kas yra režisierius, teatre kuriantis jau beveik 50 metų, kaip sudėliota ši meniška ir įvairiaplanė dėlionė, iš kokio pasaulio jis atsinešė tokį stiprų grožio pajautimą.

Šiame sakinyje visi trys šalutiniai sakiniai prijungti prie to paties pagrindinio sakinio žodžio *sužinoti*, visiems iš jo kyla tas pats klausimas, kaip ir vienaarūšiams sakinio dalims. Taigi tai vienaarūšiai papildinio šalutiniai sakiniai.

Tokių šalutinių sakinių vienaarūšiškumą liudija tarp jų galimi sujungiamieji jungtukai, pvz.:

Šis parkas yra geras socialiniams eksperimentui, kiek miestiečiai yra bendruomeniški, kaip jie gina savo vertybes ir kaip priima naujoves.

Paprastai paskutinis (antras iš dviejų) vienaarūšis sakiny, esant sujungiamajam jungtukai tarp jų, gali neturėti savo prijungiamojo žodžio – jis išleidžiamas glaustumo sumetimais, tad šį sakinį klaidingai galima palaikyti sujungiamuoju ryšiu. Bet taip manyti neleidžia jam kylantis toks pat klausimas ir prijungimo ryšiai, pvz.:

Nesvarbu, kad dažniausiai kraujas neliejamas ir nereikia nieko laidoti.

Šalutiniai sakiniai gali būti tos pačios rūšies, bet priklausyti skirtingoms pagrindinėms sakinio dalims. Pagrindinės sakinio dalys yra vienaarūšės, bet jų šalutiniai sakiniai nevienarūšiai, kad ir su vienodais pavadinimais, pvz.:

Suvokt suvokė, kad negerai daro, tik nežinojo, kodėl stypso lyg mietą prarijęs, tačiau juto, kad širdį ima daigyti.

Visi šio sakinio šalutiniai dėmenys yra papildinio, bet prijungti prie skirtingų tarinių, todėl nėra vienaarūšiai.

Jei šalutiniai sakiniai jungiami vienas prie kito, sudaro hierarchinius santykius, jie yra skirtingo laipsnio, pvz.:

Vytukui atrodė, kad jis girdi, kaip braška alksnio, kuris augo prie pat lango, šakos.

Prie pagrindinio sakinio prijungtas pirmojo laipsnio veiksnio šalutinis sakiny (kas atrodė? – *kad jis girdi*), prie jo prijungtas antrojo laipsnio papildinio šalutinis sakiny (ką girdi? – *kaip braška alksnio šakos*), o prie papildinio šalutinio sakinio prijungtas trečiojo laipsnio pažyminio šalutinis sakiny (koks alksnio? – *kuris augo prie pat lango*).

Prie šalutinių sakinių gali prisišlieti dalelytės, kiti pabrėžiamieji žodžiai. Jie įeina į sakinių sudėtį kaip nereikšminiai modaliniai žodžiai, pvz.:

Antroji šeštojo principo dalis reiškia, kad minties darbas – labai svarbus, ypač kai jį organizuojame jums reikalingiems įgūdžiams formuoti.

(Apie tokių žodelių savarankiškumą dar žr. LKS 2020: 122–125.)

Vadinamieji pridurtiniai šalutiniai sakiniai

Sudėtinio sakinio dėmenys, pavadinti *pridurtiniais šalutiniais sakiniais*, sintaksės aprašuose interpretuojami nevienodai. Dažniau sakiniai su tokiais dėmenimis įtraukiami į sudėtinių prijungiamųjų sakinių grupę ir nurodomi saviti jų požymiai (plg. Balkevičius 1963: 331–333; LKG 1976: 908–910; DLKG 1997: 696). Dėl funkcinių skirtumų nuo kitų prijungiamųjų sakinių šalutinių dėmenų jie minimi atskiroje sudėtinių sakinių grupėje su priduriamais pasakomais dėmenimis (plg. Labutis 1998: 176), o kai kada iš viso neminimi sudėtinių sakinių klasifikacijoje (plg. Sirtautas, Grenda 1988).

Aptariamųjų sakinių raiška panaši į prijungiamųjų sakinių raišką. Priduriamasis dėmuo dažniausiai pradedamas įvardžiais *kas, ką*, rečiau – *ko, kam, kuo* ar prieveiksniu *kaip*, pvz.:

Pateikti Vyriausybės siūlymai valstybės tarnautojų vertinimo ir mokymų klausimu neužtikrino šių dviejų segmentų dermės, kas yra svarbu siekiant gerų valstybės tarnybos darbo rezultatų. Gruntinio vandens horizontas visame tiriamajame plote išsilaiko apytiksliai tame pačiame gylyje, kas leidžia lengviau interpretuoti gautus duomenis. Rašytojas, literatūros mokslininkas pasidžiaugė, kad jaunųjų kūryba yra „švari“, be keiksmazodžių ir kitokių nedorybių, ką ypač dabar mėgsta kai kurie rašytojai. Ir dabar Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą mes kaitaliodavom, už ką labai dažnai mus bardavo. Aš turėčiau kritikuoti užrašytą teiginį, kritikuoti taip, kaip man patinka, ko aš nenoriu daryti. Jus skatino, net vertė imtis aktyvių veiksmų, kam jie dar nebuvo pasiruošę. Prie judėjimo ėmė plaktis neaiškūs veikėjai, kuo organizatoriai ne itin džiaugėsi.

Iš fizinių asmenų aukos nebuvo priimamos, kaip to pageidavo fondo steigėjai. Alternatyvas tiesiog reikia spręsti balsavimu, kaip būna tokiais atvejais.

Esminis prijungiamųjų sakinių požymis yra hierarchiniai dėmenų santykiai, sakinio dalies funkciją turintis ir atitinkamą vietą pagrindinio dėmens struktūroje užimantis šalutinis dėmuo. Net ir aplinkybinių reiškinių šalutiniai dėmenys, neretai laikomi susijusiais su visu pagrindiniu dėmeniu (plg. Labutis 1998: 160), užima tam tikrą aplinkybių vietą, kaip ir aplinkybės, jie susiję aplinkybiniais ryšiais su pagrindinio dėmens tariniu, atitinka jų funkciją, taigi turi svarbiausią prijungiamąjo sakinio šalutinio dėmens požymį. Pridurtiniai sakiniai šio svarbaus prijungiamiesiems sakiniams būdingo

požymio neturi – jie nepratęsia pagrindinio dėmens struktūros, nepriklauso nuo jo, neatitinka kurios nors sakinio dalies jo struktūroje, o kita vertus, lengvai pakeičiami sujungiamiesiems ryšiams būdingais jungtukais, plg.:

Gruntinio vandens horizontas visame tiriamajame plote išsilaiko apytiksliai tame pačiame gylyje, ir tai leidžia lengviau interpretuoti gautus duomenis. Aš turėčiau kritikuoti užrašytą teiginį, kritikuoti taip, kaip man patinka, o aš to nenoriu daryti. Jus skatino, net vertė imtis aktyvių veiksmų, bet tam jie dar nebuvo pasiruošę.

Savarankiško, hierarchiškai nesusijusio dėmens statusą rodo ir aprašuose minimas jų panašumas į įterptinius sakinius (plg. Balkevičius 1963: 333; LKG 1976: 910; Labutis 1998: 176).

Kalbos vieneto padėtį klasifikacijoje lemia esminiai jo požymiai, raiškos ypatybės yra antraeilės, tad aptariamąsios struktūros sakiniai galėtų būti nebent sudėtinių sakinių klasifikacijos ir apskritai kalbos sistemos paribyje. Tai patvirtintų ir gana siaura jų vartosenos sritis – dalykinė rašomoji kalba (plg. LKG 1976: 908; DLKG 1997: 696).

Tarp minėtų pridurtinių sakinių pavyzdžių nėra pateikiama dėmenų su jungiamuoju žodžiu *kuris*. Kai kuriuose šaltiniuose tokie sakiniai minimi kaip pažymimieji naratyviniai (pasakojamieji) šalutiniai sakiniai (plg. LKG 1976: 827; DLKG 1997: 676). Tačiau jie turi pridurtiniams prijungiamiesiems sakiniams būdingus požymius: reiškia savarankišką teiginį, nerodo pažyminio šalutiniams dėmenims būdingo išskiramojo ar kokybinio apibūdinimo santykio, o požymis priskiriamas dar neįvykusio veiksmo objektui ar subjektui, pvz.:

Tai tvirtina atitinkamas ministras kartu su statybos ir urbanistikos ministru bendru įsakymu, kuris skelbiamas „Valstybės žiniuose“. Muitinės pareigūnai suteikia patikimam eksportuotojui muitinės įgaliojimo numerį, kuris nurodomas sąskaitos deklaracijoje. Lietuvos prabavimo rūmai apie deklaruojamos prabos ar kokybės pažymėjimo neatitikimą formuoja gaminius pateikusį ūkio subjektą ar fizinį asmenį, kuris turi teisę per 10 dienų pareikalausti, kad jo lėšomis būtų atliktas pakartotinis prabavimas. Su protokolo turiniu supažindinamas pažeidėjas, kuris irgi pasirašo protokolą. Šiuo metu jau yra išrinktas naujas rajono valdytojas, kuris formuoja savo naujus darbuotojus.

Pažymimosios reikšmės nebuvimas ir vėlesnio veiksmo šalutiniame dėmenyje nelogiškumas laikomi požymiais, neatitinkančiais pažyminio šalutinių sakinių apibūdinimo (plg. dar Vladarskienė 2012: 65–66, 68). Panašiai

kaip ir kiti pridurtiniai, šie šalutiniai sakiniai gali būti pertvarkomi į savarankiškus sakinius, atitinkančius veiksmy tvarką, plg.:

Tai tvirtina atitinkamas ministras kartu su statybos ir urbanistikos ministru bendru įsakymu, ir šis skelbiamas „Valstybės žiniose“. Muitinės pareigūnai suteikia patikimam eksportuotojui muitinės įgaliojimo numerį, ir jis nurodomas sąskaitos deklaracijoje.

Tačiau įvykių atpasakojimo tekste, ypač pavartojus laiko santykį nurodantis dalelytes, tokie šalutiniai sakiniai gali vėl įgyti požymio, pagal kurį išskiriamas objektas, paskirtį ir pridurtiniais nelaikytini, pvz.: *Bažnyčia, kuri vėliau sudegė dėl netinkamai įrengto perkūnsargio, pastatyta už bendruomenės surinktas lėšas*. Vien vėliau vykęs veiksmas, nurodomas šalutiniame sakinyje, nerodo visais atvejais nesisteminio tokių prijungiamųjų sakinių pobūdžio.

Šalutinio dėmens jungiamąjį žodį turintys, bet atitinkamo santykio neparodantys dėmenys nėra laikomi prijungiamųjų sakinių sistemos dalimi – priskiriami nenorminiams, plg.: *Jeigu vakar lijo, tai šiandien šqla; Du medžiotojai medžioja miškuose, kai vienas iš jų sukniumba* (KP2 S3 2003: 28, 29).

Pridurtinių šalutinių dėmenų jungiamasis žodis taip pat yra formalus, neparodantis prijungiamojo santykio. Kita vertus, šiems dėmenims suteikiama savita – priduriamoji paskirtis ir tuo jie skiriasi nuo aiškių nenorminių šalutinio dėmens raišką turinčių sakinių.

Sudėtiniais sakiniams svarbiausi požymiai yra dėmenų hierarchijos pobūdis ir turinio santykiai. Raiškos plotmės ypatybės neturėtų būti lemiančios. Pagal tuos požymius vadinamieji pridurtiniai prijungiamieji sakiniai artimesni sujungiamiesiems sakiniams su netipišku jungimo būdu, aktualizuojančiu priduriamai pasakomą teiginį. Pavartoti jungiamieji žodžiai yra netekę prijungimo funkcijos – jie realizuoja priduriamąjį santykį.

2.2.2.3.2. Sudėtiniai sujungiamieji sakiniai

Sujungiamieji sakiniai yra su sintaksiškai lygiaverčiais dėmenimis, sujungtais sujungiamaisiais jungtukais ir jungiamaisiais savarankiškais žodžiais. Jungtukai ir jungiamieji žodžiai rodo dėmenų prasminį santykį ir yra tokių sakinių skirstymo į porūšius pagrindas.

Sudedamojo sujungimo sakiniai jungiami pavieniu ir pasikartojančiu jungtuku *ir*, taip pat pasikartojančiais, jungtuko paskirtį turinčiais *nei ... nei, čia ... čia, tai ... tai*, pvz.:

Dabar daug kas iš esmės pasikeitė ir žmonija nebegali toliau gyventi pagal senąjį modelį. Ir bitės medų nešė, ir pievos margai žydėjo, ir liepos gaidžiai kvėpėjo. Nei šunys lojo, nei gaidžiai giedojo. Čia vaikai po virtuvę sukinėjasi, čia šunelis į vidų ir atgal laksto, čia vištos sumano užėiti ir pasidairyti.

Skiriamąjo sujungimo sakiniai parodomi pavieniais ar pasikartojančiais jungtukais *ar, arba, pvz.:*

Čia skaitytojas gauna numeriuką ar administratorė įrašo jį į tos dienos skaitytojų sąrašą. Ar namas bus pastatytas per šiuos metus, ar jis mes viską ir samdysis meistrus. Jam tuos dokumentus galėjo kas nors pavogti arba jis pats juos kur nors paslėpė ir pamiršo. Arba ji įsižiūrėjusi į kažką kitą, arba jai viskas nusibodo.

Priešpriešinio bei gretinamojo sujungimo sakiniai jungiami jungtukais *o, bet, tačiau, vis dėlto, dalelytėmis tik, tiktai, pvz.:*

Štai čia auga senoji pušis, o skruzdėlynas nėra. Norėjau eiti namo, bet šeimininkas manęs nepaleido. Ažuolai, žinoma, traukia akį, tačiau didžiausia sodybos puošmena – liepos. Jo lyrikoje toks moters vertinimas dominuoja, vis dėlto moters paveikslas nėra vienspalvis. Vėl sučiulbo paukščiai, tik mes dar negalėjome atsipeikėti. Radijas būdavo paleistas visą dieną, tik tai išgirdusi sūnaus žingsnius laiptuose motina jį išjungdavo.

Paremiamojo sujungimo sakinių dėmenys jungiami jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais *todėl, tad, dėl to, užtat, tai, taigi, tai ir, pvz.:*

Kaimynų kiemai buvo toli, todėl gyvenome apsupti gamtos garsų. Objektai pagal būklę sureitinguoti nuo geriausio iki blogiausio, tad belieka skirti lėšas ir imtis darbų. Iš šiaurės vis vien niekada nesklinda saulės spinduliai, dėl to vartų ten ir nepastatė. Ta pseudomokslo šaka būtų pareikalavusi didžiulių pastangų, užtat aš būčiau tapęs pirmieviu. Direktorius visus užvertė darbais, tai dabar dirbame be poilsio dienų. Vaikams atrodė baisoka, taigi leidome sulįsti į vieną palapinę. Niekas dokumentų neprašė, tai mes įėjome pro vartus ir pasukome į administracinį pastatą.

2.2.2.3.3. Sudėtiniai bejungtukiai sakiniai

Bejungtukių sakinių porūšiai nustatomi iš prasminio dėmenų ryšio ir intonacijos, o rašytinėje kalboje prasminį dėmenų santykį, kartu ir porūšį iš dalies parodo skyrybos ženklai. Vieni bejungtukiai sakiniai yra artimi sujungiamiesiems jungtukiniams sakiniams, kiti – prijungiamiesiems sakiniams,

bet jungtuko ar jungiamojo žodžio nebuvimas yra skiriamasis jų požymis, leidžiantis juos suvienyti.

Išvardijamąją intonacija pasakomi dėmenys rodo **išskaičiuojamuosius** bejungtukius sakinius, rašytinėje kalboje tokius santykius parodant kableliais ar kabliataškiais, pvz.:

Dega draugystės laužas, skamba smagios dainos, visų nuotaika nuostabi. Vėjas ima kilti, pasišiaušia ežero bangos, vis labiau ima siūbuoti valtis.

Kiekvienas socialinis dėsnių yra imperatyvus ir visuotinis; jis yra primygtinai būtinas. Šachmatų figūrų vertė priklauso nuo jų padėties šachmatų lentoje; taip ir kalboje kiekvienas elementas įgyja savo vertę dėl opozicijos su kitais elementais.

Tokie sakiniai vardija vienu metu egzistuojančias situacijas ar vienas po kito vykstančius dalykus. Šio tipo sakiniai neretai turi bendrą abiem dėmenims sakinio dalį, pvz.: *Vasaromis čia pievos pasidengia geltonu pienių kilimu, rugių laukai mėlynuoja nuo rugiagėlių, pakeles įrėmina svėrių juostos.* Tačiau bendra sakinio dalis tiek nesuvienija dėmenų, kad sakinį būtų galima laikyti kitokios struktūros.

Gretinamieji bejungtukiai sakiniai apibūdinami dėmenų struktūros, kai kada ir leksikos panašumu bei turinio gretinimu. Situacijos egzistuoja tarsi lygiagrečiose plotmėse, pvz.:

Turtuolio dukrelė pataluos miega, varguolio dukrelė kamaroj mala. Aš jam pagalbos ranką tiesiu, jis man kumštį rodo. Dvaro ponas puotą kelia, valsietis žagre lauką aria.

Sąlygojamieji bejungtukiai sakiniai pagal dėmenų prasminių santykių turi panašumo į prijungiamuosius sąlygos ir laiko aplinkybių sakinius, juos nesunku pertvarkyti į prijungiamuosius sakinius su jungtukais *jei, kai*. Nesant jungtukų, intonacija yra savitesnė, su netikėtumo atspalviu, todėl žymima brūkšniu, pvz.:

Neišmokės atlyginimų – nedirbsime nė savaitės. Saulė pakrypsta vakarop – jie jau, žiūrėk, ir ima taisyti namo.

Paremiamieji bejungtukiai sakiniai dėmenų turinio santykio atžvilgiu yra artimi sujungiamiesiems paremiamojo sujungimo sakiniams. Antrasis tokio sakinio dėmuo paaiškina viso pirmojo dėmens ar kurio nors jo žodžio turinį, nurodydamas priežastį ar plačiau išaiškindamas pavienį žodį, pvz.:

Gal amuletai padėjo: įvairiaspalvius įmantriai sumazgytus šilko raištelius mėgau nešioti kaip egzotiškus papuošalus. Esam girdėję: tikėk, laikykis

Dievo ir visko turėsi su kaupu. Psichologiniai tyrimai paliudijo – toks žvilgčiojimas yra itin gundantis. Nuėjęs karvutę atrišti žiūriu – ant asfalto net balutę priverkusi.

Neutralų (aiškinamąjį) santykį geriausiai parodo dvitaškis, todėl tai būdingiausias paremiamųjų sakinių santykio žymėjimo būdas. Netikėta priežastis, taip pat išvada, rezultatas dažniau parodomi brūkšniu.

2.2.2.3.4. Sudėtiniai mišrieji sakiniai

Mišrieji sudėtiniai sakiniai yra sudaryti mažiausiai dviem jungimo būdais iš trijų – prijungimo, sujungimo ir bejungtukio ryšio. Tai nėra savitas dėmenų santykių atžvilgiu sudėtinis sakiny – tik skirtingų jungimo būdų derinys, struktūrinis kitų sudėtinių sakinių variantas.

Jį gali sudaryti sujungimo ir prijungimo (a), bejungtukio ryšio ir prijungimo (b), bejungtukio ryšio ir sujungiamojo (c) santykiu susiję dėmenys ar visų trijų jungimo būdų derinys (d), pvz.:

- a) *Mes tiesiog kalbėdavomės, ir staiga manyje nubusdavo noras kuo greičiau bėgti į sceną, nes suprasdavau, ką reikia daryti. Nuvesk mane į savo butą, parodyk, kur jos lovelė, kur kambarys, koks tavo draugo dėmesys vaikui, – viską noriu matyti ir žinoti. Jei aktoriai vaidina įtaigiai ir paveikiai, aš irgi visada žiūriu emocionaliai, ir visai nesvarbu, kelintą kartą tą spektaklį matau.*
- b) *Kai ji užgiedojo šį kartą, berniukas vos nekrūptelėjo – toks šiurpus buvo laibas, skaidrus balsas, taip žaižaravo akys. Žinome tik viena: visa, ką išgirstame, ateina iš tylos. Atvažiuavęs pamačiau, kad operos teatras egzistavo tik popieriuje: spektakliai nebuvo rodomi, koncertinė veikla – vangiai ir nereguliari.*
- c) *Žinau: visur duona su pluta ir visur grybai kirmija. Retų praeivių žvilgsniai juos varžė, bet žingsnio jie neskubino – toks sunkumas slėgė jiems širdis. Staiga ištrykšta gaivios ir ryškios karnavalo spalvos, skleidžiasi naujos, neįtikinamos formos, o gatvės bei aikštės užplūdę žmonės šypsenomis ir spindinčiomis akimis žada vienas kitam viltį, tikėjimą ir meilę. Dideli pokyčiai vyko paprastų žmonių gyvenime – pinigų tuo metu daug niekas neturėjo, tad ir pramoginiai renginiai mažai kam rūpėjo.*
- d) *Man tada buvo septyneri: filmą žiūrėjau dideliame kino teatro ekrane ir jis man paliko tokį įspūdį, kad panorau tapti baleto šokėja. Man net pasigirdo, kad ir kiti du pianinai atsiliepė pirmajam – toks aidus buvo tas*

Valantiejaus kambarys ir tokia gili visų tų negrojančių instrumentų tyla. Palydovas bando išversti šią ilgesio kupiną dainą į anglų kalbą, jam sekasi sunkiai, bet, matydama visai suminkštėjusį burtininko veidą, suprantu, kad tai turėtų būti vien malonybiniai žodelyčiai, patys lipšniausi būdvardžiai, švelniausi deminutyvai.

Mišriųjų sakinių su šalutiniais sakiniais dėmenys nei struktūriškai, nei turinio atžvilgiu nėra lygiaverčiai – prijungiamojo ryšio šalutinis sakinys pratęsia pagrindinį sakinį, o sujungimas ar bejungtukis ryšys rodo santykį su visa pagrindinio ir šalutinio sakinių dalimi.

3. SAKINIO DALYS

3.1. Bendrosios sakinių sudarančių vienetų ypatybės

Sakinyje vartojami sintaksiniai vienetai yra dviejų plotmių: vieni kuria sakinio struktūrą, yra bendro sintaksinių ryšių tinklo elementai, susiję hierarchiniais ryšiais, kiti priklauso pragmatikos plotmei ir padeda išreikšti kalbėtojo nuostatas, perteikti kalbėtojo komunikacinius poreikius. Pastarieji vienetai neįtraukiami į sintaksinių ryšių sistemą, žymimi jiems būdinga intonacija ir ženklais rašytinėje kalboje arba tokią paskirtį turi kaip nereikšminiai žodžiai.

Vienodus nelygiaverčius (hierarchinius) sintaksinius ryšius turintys vienetai gali būti tarpusavyje susiję tam tikrais lygiaverčiais ryšiais. Tokie ryšiai yra antriniai ir nekeičia vienetų struktūrinės padėties ryšių sistemoje, tik parodo tarpusavio santykį. Dvisluoksnius ryšius turi vienaarūšės sakinio dalys.

3.2. Sintaksiniai vienetai, neturintys sintaksinio ryšio su sakiniu

Sakinio vienetams, sintaksiniais ryšiais nesusijusiems su kitais vienetais, priklauso kreipiniai, įterpiniai bei modaliniai žodžiai ir aiškinamosios sakinio dalys. Jų komunikacinė paskirtis gana skirtinga, skirtingi ir prasminiai ryšiai su sakinio turiniu.

3.2.1. Kreipiniai

Kreipiniai – labiausiai nuo sakinio turinio nutolę kalbos vienetai. Jie padeda užtikrinti kalbėtojų bendravimą, atkreipti pašnekovo dėmesį. Jiems būdinga ryški izoliuojamoji intonacija ir atitinkami skyrybos ženklai, o tokią jų padėtį sustiprina reiškimas šauksmininku, nevartojamu jokiems kitiems sintaksiniams vienetams ir ryšiams reikšti. Dėl to kreipinys gali būti iš viso atskirtas nuo sakinio, pateikiamas lyg ir atskiru teksto vienetu, bet paskirtimi nesiskiriančiu nuo sakinio viduje pavartoto kreipinio, plg.: *Vaikai, ką čia išsigalvojote!* ir *Vaikai! Eikite greičiau nuo ledo – įlūšite!* Atskirtas kreipinys neturi parceliato (žr. 4.3.3) ypatybių, tik rodo didelį savarankiškumą.

Kreipimosi paskirtis nėra tokia akivaizdi, kai kreipiamasi apibendrintai, nesant tiesioginio pašnekovo, tačiau kalbinės vieneto ypatybės dėl to nesikeičia, pvz.: *Jūs, nedėkingieji, nenorite tarnauti savo šaliai!*

Kreipinys reiškiamas daiktavardžio ar jį atstojančio būdvardžio, įvardžio, dalyvio šauksmininku, pvz.:

Praeitą kartą jūs, gerbiama sis pranešėjau, pristatydamas alternatyvas, kritikavote įstatymo projektą. Mano mažute, kokia ir kuo tu būsi užaugusi? Tarkite, mielieji, kokį nors palinkėjimą jubiliatui. Stovintieji priekyje, truputį pajėkite į šalį. Ei jūs, ko čia šlaistotės apie langus?!

Kaip kreipinio raiškos linksnis minimas ir daiktavardžio vardininkas (LKRS 1992: 173; DLKG 1997: 638; su abejonėmis ir Sirtautas, Grenda 1988: 141; Labutis 1998: 354), siejant su tam tikra – atžagarumo, paniekinimo ir panašia reikšme. Veiksmo subjekto vardininkas koreliuoja su trečiojo asmens tari-
nio forma, rodančia nedalyvaujantį komunikacijoje situacijos dalyvį (žr. 2.1). Tačiau stilistiniais sumetimais veiksnio vardininkas ir trečiasis tarinio asmuo gali būti pavartotas ir dalyvaujant pašnekovui bendravimo situacijoje, tarsi siekiant atriboti jį nuo savęs ar kitų, kalbėti kaip apie kažką, su kuo nesinorėtų bendrauti, o kai kada tokios formos siejamos ir su mandagumu, šiltumu, nuoširdumu (Župerka 1997: 46). Tokios prasmės sakinyje, ypač kai tarinys nėra reiškiamas liepiamosios nuosakos formomis, koreliuojančiomis su kreipinio subjektu, kaip periferinė forma vardininkas kreipiniui reikšti galėtų būti, pvz.: *Ponas, gal būtų galima čia padaryti didesnę tarpą, kad tilptų vežimėlis*. Bet tai labiau šnekamosios (buitinės) kalbos vartosena.

Kreipinį gali išplėsti kiti žodžiai, paprastai pažyminiai, prijungti įprastais sintaksiniais ryšiais ir turinčiais tokias pat sintaksines funkcijas, kaip ir sakinyje, pvz.:

Didžiai gerbiama vakaro dalyviai, noriu jums pristatyti mūsų svečių. Šviesiausiasis valdove, turiu jums pranešti džiugią naujieną. Mielas drauge, likimo broli, rašau Tau jau trečią laišką.

Antro asmens įvardžiai (*tu, jūs*) gali priklausyti kreipiniui, gali eiti ir sakinio dalimi – sakinio veiksniu. Kam priskirti įvardį, pasirenka teksto autorius, parodydamas intonacija ar ženklais rašytinėje kalboje, plg.: *Kur tu, netikėle, dabar brauniesi!* ir *Kur, tu netikėle, dabar brauniesi!* Tokio rinkimosi nėra – įvardis visada priskiriamas kreipiniui, jei jis negali eiti sakinio veiksniu, pvz.: *Ak tu šelme, nelaukiau tokio pasiūlymo*. Priskyrimą kreipiniui riboja ir bet

kokios kitos įvardžio sąsajos su sakiniu – įvardžių supriešinimas, pabrėžimas dalelytėmis ar pan., pvz.: *Mes einame skaičiuoti balsus, o **jūs**, gerbiamieji posėdžio dalyviai, galite aptarinėti tolesnį klausimą; Šio proceso negalite sustabdyti **net** **jūs**, ponai politikai.*

3.2.2. Įterpiniai ir modaliniai žodžiai

Įterpiniai, modaliniai žodžiai, kaip ir aptartieji kreipiniai, yra labiausiai su komunikacija susiję vienetai, tad sakinyje priklausantys pragmatinei plotmei. Kaip neįeinantys į propozicinę sakinio struktūrą, jie neturi sintaksinių ryšių su tradicinėmis sakinio dalimis, nei tiesiogiai, nei per kitas sakinio dalis sintaksiškai nėra susiję su sakinio centru.

3.2.2.1. Įterpiniai

Įterpiniai skirti kalbėtojo nuostatai sakomo dalyko atžvilgiu išreikšti. Sakomas dalykas gali būti kalbėtojo vertinamas gana skirtingais atžvilgiais, papildytas emocine nuostata ar be jos, kalbėtojas gali savo nuostatą išsakyti dėl paties kalbamojo dalyko arba gali vertinti kalbinę turinio išsakymo raišką, komentuoti jos tinkamumą.

Įterpiniais einantys kalbos vienetai yra skirtingai nutolę nuo sakinio turinio. Vienais įterpiniais kalbėtojas tik komentuoja sakinio turinį ar jo raišką, pvz.:

Avarija, laimei, nepareikalavo aukų. Aplinkiniai, tiesą sakant, nelabai kreipė į mane dėmesį. Jie neskelbė, tiksliau pasakius, nė neketino skelbti savo rėmėjų.

Kiti įterpiniai gali perteikti gana tolimas turiniui pastabas, pvz.: *Į lėktuvą (kaip nepasisėkė!), žinoma, nespėjau.* Pastarieji dar vadinami įspraudais. Įspraudais pavadinti įterpiniai gali būti ir labai priduriamai pasakomos sakinio dalys, pvz.: *Prekėms pakuoti, žinoma, labiau tinka ne švino (ir kitokių) nuodų pritoinkę laikraščiai, o paprastas popierius.* Įspraudų savitumas susijęs su kalbėtojo siekiu atitolinti tam tikrą informaciją nuo sakinio turinio. Tai padaryti padeda stipri izoliuojamoji intonacija, rašte pasireiškianti išskyrimu skliaustais ar brūkšniais. Tuo, kad įspraudo turinys gali būti ir tolimesnis sakinio turiniui pastaba, ir sakinio struktūros fragmentas, sakinio turinio dalis, įspraudai skiriasi nuo kitų įterpinių, negalinčių tapti sakinio dalimis panaikinus jų izoliaciją, nepakeičiant sakinio prasmės. Tie įspraudai, kurie parodo-

mi skliaustais ir reiškia į sakinio struktūrą negalimas įtraukti pastabas, pagal santykį su sakinio turiniu yra artimi įprastiems įterpiniams, išskyrus jų ryškią izoliaciją. Mažesnės izoliacijos (skiriamos brūkšniais, juo labiau kableliais) šalutinės pastabos neturi kokių nors ryškesnių skirtubių nuo įprastųjų įterpinių, todėl apskritai įspraudus laikyti savarankiška pragmatinių vienetų grupe nėra tikslinga, bet labai izoliuoti ir skliaustais parodomi įterpiniai taip gali būti pavadinti.

Dėl gana skirtingo vertinamojo pobūdžio įterpiniai pagal jų reikšmės ir sakinio turinio santykį yra labai įvairių semantinių tipų.

Jais gali būti parodomas **autorius požiūris į sakomo dalyko turinio ir tikrovės santykį**. Šiuo atžvilgiu gali būti parodomas sakomo dalyko tikrumas įterpiniais – *tiesa, teisybė, aiškus daiktas, be abejo, be abejonės, aišku, akivaizdu, neabejotina, suprantama, žinoma, pasirodo* ir pan., spėjimas, abejojimas, netvirtas įsitikinimas, netikrumas įterpiniais – *girdėti, matyt(i), atrodo, rodos(i), regis, ko gero (ko gera)* ir pan., sakomo dalyko vertinimas kaip teigiamo ar neigiamo, apgailestavimas įterpiniais – *bėda, laimė, nelaimė, laimei, kieno nors laimei (nelaimei), bijau, svarbiausia, deja* ir pan., pvz.:

Buvo suteikta plati tautinė autonomija, kuri, tiesa, gyvavo neilgai. Aišku, visų infrastruktūros problemų iš karto išspręsti nepavyks. Tad, mano giliu įsitikinimu, svarbu, kad šiomis temomis rašoma. Laivas, matyt, gabensiąs ryžius. Vėlyvo rudens prietema jau skverbėsi pro langus, nors, ko gero, buvo ne daugiau kaip keturios. Savaitės dienės nuorodos patarimuose, tikėtina, atsiranda perdėtai pabrėžiant mėnulio fazės įtaką. Tada, laimei, viskas pagaliau ėmė stotis į savo vietas. Man pavyksta įsiprašyti į vieną džipą, bet jis, deja, įstringa beviltiškuose kamščiuose.

Apibrėžtą ar neapibrėžtą žinių šaltinį, sprendimo autorių perteikia įterpiniai iš *ko sprendžiant, kieno žodžiais tariant, kieno nors žodžiais (teigimu, liudijimu), kokiais nors duomenimis, kokiomis nors (kieno nors) žiniomis, kieno galva (nuomone, manymu, supratimu), anot (pasak) ko, pagal ką, girdėti, kaip sakoma (pasakojama, nurodyta, nurodo, pateikia)* ir pan.; *pasakoja, pasakojo, pasakodavo, sako, sakė, sakydavo, rašo, rašė, rašydavo* ir pan., pvz.:

Seniūnai jau atsiuntė gatvių ir šaligatvių, kuriuos, jų manymu, reikėtų tvarkyti, srašus. Apytiksliais duomenimis, didikui vienu metu galėjo tarnauti arti 300 tarnų. Tokias lovatieses, anot pateikėjos, klodavo vasarą ant lovų pasipuošti, o nakčiai jomis nesiklojo. Pagal 10 straipsnį, bauda iki 10 000 eurų. Daugiau dėmesio reikėtų skirti

jauno amžiaus žmonėms, kurie, kaip rodo apklausos duomenys, yra reiklesni teikiamų paslaugų kokybei. Viesulas kilęs per kelias minutes ir, pasakoja, toks smarkus, kad nurovė daržinės stogą iki pat sienų. Juodukė Lėja, pasakoja Zenonas, įsitikinusi, kad automobilių greitis neturi įtakos avarijų skaičiui.

Didelę įterpinių grupę **sudaro teiginių tarpusavio santykį** rodantys įterpiniai. Jie gali reikšti papildymą: *be to, maža to, negana to*; lyginimą: *palyginti su, palyginus su, lyginant su, nelygu, destis* (reikšme *nelygu*); priešpriešą ir gretinimą: *atvirkščiai, priešingai, anaip tol* (reikšme *priešingai*), *skirtingai, antra vertus, kita vertus, viena vertus* ir pan.; sąsają su ankstesniu tekstu arba tarp teiginio ir iliustracijos: *beje, be kita ko* ir pan., *pavyzdžiui, sakykim(e), sakysim(e), tarkim(e), palyginkime*; apibendrinimą: *vadinasi* (reikšme *žodžiu, vienu žodžiu, apibendrinant, bendrais bruožais* ir pan.; sakomo dalyko tikslinimą: *geriau; konkrečiai, paprastai, tiksliai, trumpai kalbant* (*tariant*), *konkrečiau, paprasčiau, teisingiau, tikriaus, tiksliau, trumpiau, kitaip* ir pan. (*kalbant, pasakius, sakant, tariant* ir kt.), *kitais žodžiais* ir pan.; išskaičiavimo eilę: *pirma ... antra ... trečia, viena ... kita* ir pan., pvz.:

Be to, tarnybos Lietuvos valstybei stažas yra reikšmingas valstybės tarnybai. Negana to, visuomenė eliminavo jų teisę būti išklausytiems. Aišku, ta suma, palyginti su poreikiais, yra labai maža. Manau visi – destis žmogaus silpnumas – galiausiai bus nuvesti į Jo karalystę. Civilizacijos, priešingai, gyvuoja ilgai, užima dideles teritorijas, apima daugybę žmonių. Iš karto krito į akis jo tiesumas ir vyriškumas, o antra vertus, jis buvo be galo kuklus, beveik baikštus, tačiau nebuvo bails. Pasitarimo Rygoje dalyviai, beje, pasisakė prieš faktinį savo šalių ginkluotės sumažinimą. Be kita ko, tai ne pirmas režisieriaus darbas pajūryje. Kalbant apie, pavyzdžiui, esė žanrui būdingą laisvumą, dauguma žino, kad net ir vienos esė tekste gali pasitaikyti keleto skirtingų perspektyvų tarpusavio sąveika. Vadinasi, visa procedūros sėkmė priklausė nuo padėjėjų skaičiaus. Tačiau kiti aiškino, kad, priešingai, vargšų ir elgetų gadyne dabar stosianti. Ką tik iškepti politikai, švelniai tariant, nerodo didelės meilės dvasios aristokratams. Po teisybei, tu nieko neprarasi. Pirma, dažnai pykstame šito nesuvokę, antra, gamintojai galbūt patys būtų pagrįstai pasiteisinę.

Daug įterpinių reiškia **pašnekovo dėmesio aktyvinimą, autoriaus ar atpasakojamosios kalbos pabrėžimą ar apibūdinimą reiškiant požiū-**

rį į sakomą dalyką, nusakant kalbėjimo temą: *girdit(e), įsivaizduok(ite), manai, matai, matote, matysi(te), matytum(ei), nebijok(ite), sakai, sakyk(ite), sakyčiau, sakytum, supranti, tikėk, žinai, žinote, žinotum(ei), žiūrėk(ite),* taip pat daugelis tų formų su žodžiais *kaip, kad; atsimenu, atsiprašau, matau, sakau, tikiu, tikiuos(i), tikimės, žinau, žinome, žiūriu,* taip pat daugelis tų formų su žodžiais *kaip, kiek; pasakysiu tiesiai, būdavo, matos(i), matės(i), regėjos, rodės, rodydavos,* taip pat *kaip būdavo, kaip matos(i), kaip matės(i), kiek matos(i), kiek matės(i); atsiprašant; taip (teisybę, tiesą, tiesiai) sakant, (kaip) kalbama, (kaip) manoma, kaip minėta, (kaip) sakoma, (kaip) sakyta, (kaip) šnekama, galima sakyti, kiek man žinoma, svarbiausia, tarp kitko, (ar) šiaip ar taip, kaip matyti ir pan.; o dėl ... tai, dėl ... tai, (o) kalbant apie ką nors, pvz.:*

Tačiau tas romanas vis tiek nedavė man ramybės, net, įsivaizduokit, įsigeidžiau jį perskaityti. Kiek manieringa poza, tamsūs plaukai ir ūsai, sakytum, nelabai pritampa prie šiaurietiško, savimi patenkinto vietinio gyventojo. Kad tu matytum, kaip jos dūmė per lauką, išgirdusios šitą garsą! Tas tekstas, atsiprašau, tiesiog niekam tikęs. Šilto vandens, kiek žinau, negaudavo net karo ligoninės. Ta ilgai klaidžiojusi dukte taip prapliupo ašaromis, jog, rodės, atsiras naujas Nemuno intakas. Aš, tiesą sakant, niekada nemėgau tokios muzikos. Tėvas, kaip minėta, buvo geras ir sumanus ūkininkas. Galėsi ne tik nustatyti nusikaltimų priežastis, bet, svarbiausia, nurodyti būdus, kaip su jais kovoti. O sargybinis, tarp kitko, dingo. Valstybinė įmonė, šiaip ar taip, disponuoja valstybės turtu. O dėl pastarųjų sąjungos, tai ji tėra trapus nendrės stiebelis. Pusbrolis – jis tikrai sugalvos, kaip padėti.

Emocinė reakcija į sakomą dalyką reiškia jaustukais *ačiū, dėkui* be priklausomų žodžių ir su jais: *ačiū Dievui, dėkui Dievui, ačiū Viešpačiui, dėkui dievams* ir pan., jaustukų paskirtį turinčiomis sustabarėjusiomis linksnių formomis (dažniausiai šauksmininku): *Dieve Dieve, o Viešpatie, Dieve mano, šventas Dieve, Dievulėliau, Jėzau Marija, vajėzau, dievaži, amžinatilsį* ir pan., veiksmažodžio formomis (paprastai liepiamosios nuosakos): *eikit(e), eik jau (eik), žiū, dievmylėk, (ne)duok Dieve, gink Dieve* ir pan., sustabarėjusiomis konstrukcijomis: *dėl Dievo meilės, po šimts kelmų, po šimts velnių, po šimts pypkių, šimts pyphučių, kad tave kur peibelis, kad tave kur galas* ir pan., pvz.:

Tuo pat užsirašysiu, labai ačiū! Žiūrovas klausosi pasakojimo ir viską supranta savaip, bet, ačiū Dievui, jis klausosi, ačiū Dievui, jis tyli. Ačiū, ačiū, kitą sykį pasivėžinsiu. Dieve Dieve, ir koks kipšas jį ten

nešė. O Viešpatie, negi iš tikrųjų jis šoks. Dievulėliau, taip ir nesužinojai? Bet, Dievulėliau tu mano, kas gi čia? Balsas, dievaži, girdėtas, bet kur aš tą žmogų mačiau? Mano kaimynas, amžinatilsį, prisimindavo tave, pajuokaudavo. Slėpė tai nuo viso pasaulio, kad, gink Dieve, niekas nesužinotų. Eik jau eik, juk dvidešimt metų gyvenat! Tik, dėl Dievo meilės, nieko manęs neklausinėkite. Kur jis yra ir kaip, po paraliais, čia pakliuvo? Bet – po šimts pypkių! – šios kasyklos duoda tiek anglies, kiek niekad anksčiau neduodavo. Kad jį kur galas, kaip šiandien karšta.

Įterpiniais eina **bereikšmiai šnekamosios (buitinės) kalbos pertarai, dainų refrenai, pamėgdžiojimo žodžiai** *bra, vanas, taigi, kukū, tūtītėla tūto, put put put* ir pan., pvz.:

Dekoracijose, bra, viskas turi būti rupiai, stambiai. Skystablauzdis tu, vanas, tokiam darbui. Aš, taigi, nesitikėjau to, taigi... Sodely augai, tūtītėla tūto, sodely. Eik tiesiai, kukū, ir sek paskui mane. Karaliūne gegele, kukū, kukū, aš tavo brolelis, kukū, kukū! Put put put, gal priviliosiu povą?

Įterpinių skirstymas į semantines grupes yra sąlygiškas, nes kalbėtojo nuostatos gali būti keleriopos vienu metu, ir tai nemažai priklauso nuo konkrečių žodžių reikšmių.

Įspraudai apibūdinami ne tiek jų semantikos santykiu su sakinio turiniu, kiek nutolinimo nuo sakinio laipsniu. Ryškiausias tokių įterpinių formalusis požymis – skyrimas skliaustais, ypač tų, kurie gali eiti sakinio dalimis (įspraudai, rodantys tolimas sakinio turiniui pastabas, gali būti skiriami ir kitais ženklais, dažniausiai brūkšniais), pvz.:

Palapinę pasistatėme (ir kam galėjo kilti tokia mintis!) prie pat vandens. Vis susėdome prie pirmųjų braškių (kas gi jų nemėgsta). Citata iš straipsnio (autorius nenurodytas), aiškiai „apkramtyta“. Ore – sunku buvo patikėti net savo akimis! – vartaliojosi, mirgėjo geltonos peteliškės. Viena šių paukščių rūšis (gulbė giesmininkė) yra įtraukta į Raudonąją knygą. Būna tokių valandėlių, – Krizas jas gerai žino, – kada draugas mėgsta atitolti, pabūti vienas su savo žila galva. Konkurentai neketino (veikiausiai) mums kenkti. Toliau aptarkime kelias taisykles (linking rules), susiejančias leksinės struktūros vienetus su sintaksinėmis funkcijomis. Sutarties pusės (toliau – Šalys) vykdo šiuos savo įsipareigojimus teisės aktų numatyta tvarka.

Kalbinė įterpinių raiška nėra kuo nors savita: jie gali būti reiškiami pavieniais reikšminiais žodžiais – daiktavardžių linksniais (*tiesa, laimei, amžinatilsj, Dieve*), būdvardiškųjų žodžių bevardės giminės formomis (*aišku, svarbiausia, žinoma, sakyta*), įvairiomis veiksmažodžio formomis (*kalba, girdi, bijau, būdavo, klausyk*),rieveiksmiais (*konkrečiai, tiksliau, dar geriau, anaip tol*); įvairiomis konstrukcijomis – prielinksninėmis, neretai apstabarėjusiomis (*be abejo, dėl Dievo meilės, pagal autorių, po paraliais, tarp kitko*), padalyvinėmis (*paprastais kalbant, tiesą sakant, sprendžiant iš visko, teisybę pasakius*), kitais junginiais (*jo teigimu, kitų žodžiais, aiškus daiktas, palyginti su kitomis šalimis, negana to*), sakinio sandarą turinčiais vienetais (*kiek žinau, patikėk manimi, dėkokim Dievui, kad tave kipšas griebtų, kaip kalba žmonės*), savitų požymių neturinčiais sakiniais, einančiais įspraudu, nereikšminiais žodžiais – jautukais, dalelytėmis, ištiktukais (*ačiū, dėkui, deja, beje, kukū*) ar bereikšmiais kalbiniais vienetais (*bra*). Daugelis šių žodžių ar konstrukcijų eina sakinio dalimis, kai yra susiję su tariniu ar kitaip įtraukiami į sakinio struktūrą.

(Apie įterpinius žr. dar LKS 2020: 75–101.)

3.2.2.2. Modaliniai žodžiai

Modaliniai žodžiai panašūs į įterpinius tuo, kad neturi gramatinių ryšių su sakiniu, bet jie nėra taip izoliuoti nuo sakinio intonaciškai kaip įterpiniai, nebūtina jų savarankiškumo žymėti skyrybos ženklais.

Didžiausią modalinių žodžių grupę sudarorieveiksmiai: *anaip tol, apskritai, galiausiai, galų gale, geriau, greičiausiai(i), konkrečiai, pagaliau, paprastai, pirmiausiai(i), šiukštu, tikriausiai, veikiausiai*, pvz.:

Vadinasi, šokis(,) anaip tol(,) nėra poilsis. Nesusitarus buto pirkimo sutartis(,) apskritai(,) nebūtų sudaryta. Prisimenu pasaką apie trečią kvailutį brolį, kuris(,) galiausiai(,) visada aplenkia protinguosius. Tačiau už tai(,) galų gale(,) jis turėjo brangiai sumokėti. Galiausiai nusprendžiau, kad(,) geriau(,) apsieisiu be kokio naujo skuduro. Sprendžiant iš formų, ši sinagoga statyta(,) greičiausiai(,) XIX a. II pusėje. Konkrečiai(,) ši problema liečia ekonomikos klausimus. Pagaliau(,) mums pavyko užsiimti tuo, kuo norėjome. Ėmė graibstyti apie galvą ir(,) pagaliau(,) persigandęs davė kojoms valių. Jis(,) paprastai(,) nesiskųsdavo net ir labai sunegalavęs. Būdamas jaunas dėstytojas, jis(,) pirmiausiai(,) pasižymėjo kaip talentingas dialektikas. Nei piktintis, nei juokauti(,) šiukštu(,) nevalia. Toks nenuoširdumas(,) tikriausiai(,) nepasiteisins.

Mano knyga(,) veikiausiai(,) palaikė ne tik įžeidžiančia, bet ir beveik šventvagiška.

Nedidelę grupę sudaro prielinksnio iš prielinksninės konstrukcijos iš esmės, iš *principo*, iš *tiesų* (išties), iš *tikro*, iš *tikrųjų*, iš *viso* (išvis), pvz.:

11 straipsnis(,) iš esmės(,) kartoja tai, kas jau buvo siūlyta 7 straipsnyje. Man(,) iš principo(,) svarbu žinoti, kas dalyvaus šioje diskusijoje. Manome, kad norime kūrybingumo ir pokyčių, bet(,) iš tiesų(,) nenorime. Mes(,) išties(,) ir privalome groti tokią muziką, kokia mums labiausiai patinka. Kartais parašoma apie(,) iš tikro(,) labai rimtas psichologines problemas. Iš tikrųjų(,) pasijusite geriau. Todėl čia(,) iš viso(,) neišku, nuo kada įsigalioja tas mūsų nutarimas. Išvis(,) nemanau, kad turėtume svarstyti šį klausimą.

Dalelytė, kaip kalbos dalis, visada turi modalumą, suteikiamą žodžiui, prie kurio ji pavartota, tačiau savarankiškesnės dalelytės gali įgyti išskiriamąją intonaciją ir būti žymimos skyrybos ženklais, kaip ir kiti modaliniai žodžiai. Prie tokių dalelyčių priskiriama: *antai, būtent, destis, galbūt, mat, rasi(t), štai, taigi, turbūt, vis dėlto*, tik modaliniu žodžiu žodynuose vadinamas *atseit*, pvz.:

Antai(,) Kijevas bene visą XIV a. mokėjo Ordai duoklę. Tokias sąlygas sukuria(,) būtent(,) nepakeičiami įstaigų vadovai. O jeigu žydai pakels triukšmą – štai(,) destis(,) ligi ko priėjom – kapinėse goję šeiminkauja. Bet(,) galbūt(,) kasdienybė nėra tokia lėkšta, kaip mes įpratę manyti? Ji(,) mat(,) slepiasi prisidengusi įvairiais vardais. Rasi(,) ką šeškas ar baisinga pelėda sudraskė. Pagelbėt nenori ar(,) rasi(t,) negali. Kiti(,) štai(,) dūlina pro šalį nė nemirktelėję. Taigi(,) gaila, kad kultūra suvokiama gana siaurai. Problemų kyla(,) turbūt(,) tik kai kuriais atvejais. Aš(,) vis dėlto(,) nesiryžčiau siūlyti nutraukti veiklą. Senųjų civilizacijų atstovai(,) atseit(,) nesugebėję abstrakčiai mąstyti.

Modalinę paskirtį turi lyginamosios konstrukcijos *kaip tyčia, lyg tyčia*, pvz.: *Kaip tyčia(,) tuomet Telšiuose kūrėsi Žemaičių teatras; Į pagalbą pasiūlė(,) lyg tyčia(,) pro šalį važiuoęs senas pažįstamas; junginiai savo ruožtu, visų pirma*, pvz.: *Ši sąlyga(,) savo ruožtu(,) priklauso nuo reikšmingos kitų faktorių sąveikos; Reikėtų sverti kiekvieną žodį ir(,) visų pirma(,) neleisti, kad apskritai kiltų tokie debatai; bendratis (ne)palyginti*, pvz.: *Neapdraustų darbuotojų yra(,) palyginti(,) nedaug; Šituo principu grindžiama politika yra(,) nepalyginti(,) pranašesnė už autoritarinę politiką; padalyvis palyginus*, pvz.: *Čia mokėsi daugiau neturtingų tėvų vaikų, kur buvo(,) palyginus(,) nebran-*

gus mokestis už mokslą; dalyvis esą, pvz.: Tai(,) esą(,) atspindi naivios pirmųjų žmonių sąmonės pobūdį.

Savitą modalinių žodžių grupę sudaro pirminiai jaustukai. Antriniai jaustukai yra labiau izoliuoti ir patenka prie emocinę kalbėtojo nuostatą rodančių įterpinių (plg. 3.2.2.1). Pirminiai jaustukai yra elementarios struktūros, nesiejami su kokia nors kalbos dalimi, dažniau dviejų balsių junginiai: *ai, oi, ui* (ir pasikartojantys), *na* (ir pasikartojantis), *ak, ech, et, och, va*, bet gali būti paprastai pasikartojantys tie patys balsiai ar priebalsiai: *aaa (a-aaa), ééé (é-é-é-é), ooo (o-oo), mm*, taip pat įvairūs jų deriniai: *ajajai, ojoj, hm, hmm* ir pan., pvz.:

Oi(,) kokiomis oro pilimis save guodžiau! Ak(,) tie žavingi vasaros saulėtekiai, nušviesti valiūkiškų saulės spindulių. Ak(,) taip, jau žinau, kur smeigs savo ietį oponentai. Na(,) visų pirma mes parengėme biudžeto projektą. Na na(,) pažiūrėsim, kaip tau pasiseks. Et(,) ką jau besakysi tokiame nusiminusiam. Va(,) čia ir yra mūsų bičiulio nuopelnas. O(,) kaip apsidžiaugiau! Ojoj(,) kiek paukščių! Ė-ė-ė(,) su tuo aš nesutinku. Hm m(,) nemanau, kad tai būtų tiesa.

Žodžių suvokimas kaip modalinių nemaža dalimi priklauso nuo sintaksinės aplinkos, todėl didesnės koreliacijos tarp jų ir kurių nors kalbos dalių nėra. Daugelis paminėtų reikšminių žodžių gali eiti sakinio dalimis, įgiję gramatinę ryšį su sakiniu, įtraukti į jo sintaksinę struktūrą.

(Apie modalinius žodžius žr. dar LKS 2020: 101–107.)

3.2.3. Aiškinamosios sakinio dalys

Aiškinamosios sakinio dalys perteikia dvejopą informaciją. Atkartodamos kitos vienavardės sakinio dalies turinį ir sintaksinius ryšius, jos savo turiniu dalyvauja propozicinėje sakinio struktūroje, padeda išreikšti minties fragmentą, kurį perteikia kita vienavardė sakinio dalis. Šių dalių atsiradimą sakinyje lemia kalbėtojo noras patikslinti, paaiškinti, jo supratimu, neaiškią adresatui sakinio dalį. Kaip kalbėtojo intencijos perteikimo vienetas, aiškinamoji sakinio dalis patenka į pragmatinių sakinio vienetų grupę. Tokia dvejopa orientacija jos vietą sakinio vienetų visumoje daro ne visai aiškią, todėl dažniau ji laikoma sakinio dalimis gana artimu vienetu, gretinamu (bet ne tapatinamu) su vienaarūšėmis sakinio dalimis, o kituose aprašuose priskiriama įterpiniams, taip tarsi paryškinant jos pragmatinę pusę, ir laikoma gramatiš-

kai su sakiniu susijusiu įterpiniu (Labutis 1998: 344 ir toliau). Gramatinis aiškinamosios sakinio dalies ryšys su sakiniu pasireiškia kitos vienavardės sakinio dalies raiškos būdo parinkimu – parenkamas kuris nors iš tos sakinio dalies raiškos būdų, paprastai aiškesnis, konkretesnis, dažnai išplėstesnis, kad atitiktų aiškinamąją paskirtį, pvz.: *Šį kartą jis paaiškino kitaip, daug pa-prasčiau ir suprantamiau.*

Įprasta aiškinamosios sakinio dalies vieta yra po tos sakinio dalies, kuri aiškinama – tai lemia pasakymo ir jo paaiškinimo loginis nuoseklumas. Ypač tai būdinga aiškinamosioms sakinio dalims be įvardinių žodžių. Rečiau tam tikros struktūros vienavardės sakinio dalys išdėstomos priešinga tvarka. Prieš kitą vienavardę sakinio dalį gali eiti išskirties (įtraukties) aiškinamosios sakinio dalys ir daugianarės aiškinamosios sakinio dalys su apibendrinamuoju žodžiu, einančiu po šių dalių, pvz.:

Be kitų reikalų, susitikime buvo kalbėta ir apie ribojimų taikymą. Išskyrus neatidėliotinus atvejus, vandens telkiniuose atlikti sprogdinimo darbus draudžiama, siekiant išvengti galimų avarių. Niekada neprieštaraujantis, tylus ir paslaugus – toks štai naujasis mūsų draugas. Tie paruošti anglių maišeliai atsidurs turguje, o gal kokioje skalbykloje, siuvykloje, arbatinėje – visur, kur tik anglių reikia.

Po vienavardės einanti aiškinamoji sakinio dalis dažniausiai nebūna atitolusi, bet jei tarp jų įsiterpia kitos sakinio dalys, ji darosi savarankiškesnė, paryškina atribojamąją intonacija ir rašte parodoma ženklais, dažnai brūkšniu, pvz.:

Vidurdienį verda darbas – per patį šalės karštį. Patiekalas gali iške-
liauti **ten**, iš kur atėjęs, – atgal į lėkštę.

Savita aiškinamoji sakinio dalis yra priedėlis. Nuo kitų aiškinamųjų sakinio dalių jis pirmiausia skiriasi tuo, kad turi atskirą pavadinimą, nors atkar-toja kitos daiktavardžiu ar kitu daiktavardiškuoju žodžiu išreikštos sakinio dalies – veiksnio, papildinio, aplinkybių, nederinamojo pažyminio – turinį, o kitos aiškinamosios sakinio dalys vadinamos tos pačios rūšies sakinio dali-mis, kaip ir tos, kurias aiškina, plg.: aiškinamoji laiko aplinkybė, aiškinamoji vietos aplinkybė, aiškinamasis pažyminis ir pan. Sakinio dalis, kurią aiškina priedėlis, negali būti pavadinta vienavarde sakinio dalimi, nors viskuo tokią atitinka. Priedėlis pagal santykį su pagrindiniu žodžiu apibūdinamas panašiai kaip ir pažyminiai, todėl priskiriamas prie pažyminių grupės sakinio dalių, o jo pagrindinis žodis vadinamas *pažymimuoju žodžiu*. Aiškinamąją paskirtį

priedėlis turi tada, kai pavartojamas po pažymimojo žodžio, t. y. po to žodžio, kurį jis paaiškina ar kitaip kalbamąjį dalyką pavadina. Tokį priedėlį tiktų vadinti **aiškinamuoju priedėliu**, nes jis, pavartotas prieš pažymimąjį žodį, aiškinamosios paskirties nei aiškinamosioms sakinio dalims būdingos intonacijos neturi. Priedėlį aiškinamąja sakinio dalimi padaro ne turinio atkartinimas, o jo vieta pažymimojo žodžio atžvilgiu.

Aiškinamosios sakinio dalys gali būti su įvardiniais¹⁰ žodžiais. Jie aiškinimo santykiui suteikia konkretesnę reikšmę – parodo priešinamąjį aiškinimo pobūdį, aiškinimą pateikia kaip papildymą, sugretinimą ar rodo turinio tapatumą. Be įvardinių žodžių aiškinamasis pobūdis nėra toks akivaizdus, apie jį sprendžiama iš vienavardžių sakinio dalių turinio santykio, neįprastesnis turinio santykis parodomas intonacija ir ženklais rašytinėje kalboje.

3.2.3.1. Aiškinamosios sakinio dalys be įvardinių žodžių

Svarbiausias aiškinamosios sakinio dalies be įvardinio žodžio požymis yra atribojamoji, jos savarankiškumą rodanti intonacija. Savarankiškumą rodanti intonacija yra natūralesnė išplėstoms aiškinamosioms sakinio dalims. Aiškinamos gali būti įvairių rūšių sakinio dalys, pvz.:

Bet prieš tai, likus kelioms dienoms iki premjeros, aš einu apsikirti. Aplinkui, tvarkingai sukastose terasose, auga, veši, žaliuoja visa, ką geriausia gali duoti gamta. Tačiau mes einame dar toliau – į pirkį. Tačiau dar labiau – mirtinai, „papjautinai“ – reikia naujų idėjų, kaip ir kuo gaivinti žmogaus dvasią. Šeimininkas įteikia atviroko dydžio vizitinę kortelę, kurioje jis nufotografuotas kaip princas – ant balto žirgo. Vakariečiai viliasi, kad šio priesako nepažeis jokiomis, net nepalankiausiai susiklosčiusiomis, aplinkybėmis. Netgi atsiranda besiguodžiančiųjų, kad nors šioje, vienintelėje, srityje lygiuojamės su japonais. Vėlesnieji, XX a. pirmosios pusės, rankšluosčių langučiai austi į medvilnę nebalintais, kai kada padažytais linais. Tai, kas mus supa, veikiau yra melo ir tiesos mišinys – nei juoda, nei balta, nei

¹⁰ Sintaksės ar skyrybos aprašuose dažniau vartojamas *jungiamojo žodžio* pavadinimas, *įvardiniu žodžiu* vadinama tik naujame skyrybos leidinyje (LKS 2020: 33). *Jungiamojo žodžio* pavadinimas nėra tikslus, nes šis žodis neturi jungimo paskirties, tarp aiškinamosios sakinio dalies ir kitų sakinio dalių yra tik prasminis, bet ne sintaksinis ryšys.

šilta, nei šalta, o drungna. Peržvelgė kaukės, visų tautų kultūroms būdingo atributo, istoriją, pamatysime, kad ilgas tūkstantmečius ji labiausiai buvo susijusi su mirtimi, mirusiųjų bei dvasių pasauliu ir pomirtiniu gyvenimu.

Paprastai neišplėstos vienavardės sakinio dalys gali būti pasakomos vientisa intonacija, nors jų turinio santykis atitiktų aiškinamąsias sakinio dalis, pvz.:

Kažkur netoliese vakaro tylumą ardė žaliojo žiogo čirškesys. Čia miške pajunti tikrą gamtos harmoniją. Kažkur pievoje lizde slėpėsi mažyliai, o jų motina stengėsi mus nuvilioti tolyn. Patogiausia susitikti būtų rytoj po pietų.

Vientisas vietos ar laiko nusakymas tokios vienijančios intonacijos neturi, bet aiškinamosioms sakinio dalims nepriskiriamas, nors turinys ir konkretėja, pvz.:

Sportininkas diską nusviedė šešiasdešimt aštuonis metrus dvidešimt penkis centimetrus. Bėgikė nuotolį įveikė per penkias valandas dvidešimt septynias minutes keturiasdešimt penkias sekundes.

Ne visada aiškinamoji pagal turinį sakinio dalis turi būti suprantama kaip izoliuota informacija su intonacija, atribojančia ją nuo sakinio. Paaiškinimas gali būti pateiktas pabrėžiant sakomų dalykų tapatumą. Savita aiškinamoji intonacija yra tik tarp vienavardžių sakinio dalių, pvz.:

Tvirtapradį – stipresnio spūdžio kirtį visada turi pirmasis dvigarsio ar dvibalsio garsas. Šį kartą solistus žiūrovai pamatė kitokiame – komiškame amplua. Visą parą – ištisas 24 valandas jie naršė paupį ir pelkes.

Tokias sakinio dalis kalbėtojas gali pateikti ir kaip įprastą aiškinimą (išskirti), bet galimybė jas parodyti daugmaž kaip lygiavertes komunikacijos atžvilgiu yra svarbi ypatybė interpretuojant aiškinamųjų sakinio dalių ribas ir santykį su vienaarūšėmis sakinio dalimis.

Sakinio dalis, kuri yra aiškinama, gali turėti bendresnį turinį, o kelios vienaarūšės aiškinamosios sakinio dalys tą turinį išskaido. Toks visumos ir ją skaidančių dalių santykis geriausiai parodomas dvitaškiu, pvz.:

Apačioje vyrauja melsvai pilkos uolienos, o vėlesniais laikotarpiais – ir šviesesnės: rausvos, pilkos. Magija apima pačias įvairiausias sritis: nuo žemdirbystės ir vaisingumo ritualų, alchemijos, filoso-

finio akmens ar gyvybės eliksyro gamybos iki kiekvieno žmogaus vidinio dvasinio virsmo. Dar vėliau pastorius apsi-sprendė: sulaukęs trisdešimties pakeis savo gyvenimo būdą ir užuot pamokslavęs imsis konkretaus darbo. Komisijos posėdyje dalyvavo penki komisijos nariai: trys savivaldybės darbuotojai ir du mero deleguoti nariai, bei pasiūlymo autoriai.

Kai aiškinamąsias vienaarūšes sakinio dalis norima pateikti kaip įterptą informaciją, ne tiek kaip bendros ir išskaidytos informacijos santykį, ypač ne sakinio pabaigoje, jos pasakomos įterpiamąja, labiau atribojančia intonacija, o rašte ribos žymimos brūkšniais, pvz.:

O juk visos religijos skelbia priešingą – altruizmo, pasiaukojimo, atsižadėjimo ir tausojimo – idealą. Angelas sargas kritiniais atvejais prabyla tyliai, bet įsakmiai, aplenkdamas visų kitų – proto, sąžinės, pareigos, aistros, pykčio, nevilties – balsų klegesį. Tuos pačius žodžius ji šiandien rašė visur – ant sienų, tvoros, ant turėklų, sąsiuvinų aplankalų, palangių – ir tikėjosi, kad atsiras bendraminčių.

Kai kada bendrąją sakinio dalį gali paaiškinti ne tik tos pačios rūšies sakinio dalys, bet ir sakinio dėmenys, reiškiantys bendrosios sakinio dalies turinio dalis, pvz.: *Per trisdešimt metų man čia teko išmokti daugelį darbų: sodininkystės, daržininkystės, **pasidariau elektrikas, mudu su Gražina skutome, dažėme sienas.*** Tai rodo, kad aiškinimo santykiams sintaksinių vienetų sandaros tapatumas nėra būtinas.

Vienarūšes sakinio dalis bendrinantis žodis gali eiti po jų, pvz.:

Ženklaai, stuksenimai, prietarai, susiję su pypke ir peiliu – visa tai nukreipia į šitą neramią dvasią, gaivališką ir reikalingą užuojautos. Gėlės, aukštų pareigūnų sveikinimo laiškai, šilti bičiulių žodžiai, eilėraščiai – viskas yra, kaip ir dera garsių poetų jubiliejiniame vakare. Anūkus, tėvus, senelius – kelias kartas suvienijo išmoningas ansamblio vadovas. Palei Nemenčinės plentą, Antavilių kalvelėse, ties Paneriais ar prie Pilaitės ežero – visur miške pajusi gaivinantį ozoną ir nuostabų gyvosios gamtos grožį.

Visada geros nuotaikos, paslaugi, nuovoki – tokia štai buvo naujoji savanorė. Lenkdamas nugarą nuo ryto iki vakaro, niekur nenuėjęs ir neišvažiuavęs, be vilčių užsiimti kažkada mėgta keramika – šitaip jis kūrė savo ir savo šeimos gyvenimą.

Tokių sakinio dalių išsidėstymas nėra būdingas aiškinamosioms sakinio dalims, tačiau bendrojo žodžio aiškinamąja dalimi nebūtų galima laikyti, nes jis nėra atribojamas nuo tolesnio sakinio, priešingai – bendrojo žodžio turinį skaidančios dalys pasakomos aiškinamąja intonacija. Tokia tvarka laikytina inversine, būdinga laisviesiems stiliams.

3.2.3.2. Aiškinamosios sakinio dalys su įvardiniais žodžiais

Aiškinamųjų sakinio dalių su įvardiniais žodžiais aiškinimo santykis yra konkretesnis nei be įvardinių žodžių – įvardinis žodis parodo aiškinimo pobūdį, vienvardžių sakinio dalių turinio santykį, ir tai daro šias aiškinamąsias sakinio dalis savarankiškesnes, labiau atribotas nuo kitos vienvardės sakinio dalies. Nuo įvardinio žodžio semantikos tipo, kartu ir nuo turinio santykio su kita vienvarde sakinio dalimi, priklauso aiškinamosios sakinio dalies intonacinis ir prasminis savarankiškumas, taip pat ir interpretacijos kaip aiškinamosios sakinio dalies skirtybės. Tuo atžvilgiu įvardinius žodžius, taip pat ir aiškinamąsias sakinio dalis galima grupuoti.

Įvardiniai žodžiai *be, išskyrus, įskaitant (ir), kitaip negu / nei, neišskiriant (ir), ne(i)skaitant; atvirkščiai negu / nei, priešingai negu / ne, skirtingai negu / nei, skirtingai nuo* parodo išskirtį (atskirtį) ar įtrauktį to, kas pasakyta aiškinamąja sakinio dalimi, kitos vienvardės sakinio dalies ir viso sakinio prasmės atžvilgiu, pvz.:

Konkurso dalyviai, be kitų dalykų, sugalvojo ekologiškus degtukus. Išlikusiuose imperinių tribunolų paveiksluose, išskyrus vos keletą vėlyvų kopijų, scena pateikiama iš šono. Tęstinio mokymosi kursuose, įskaitant nuotolinį mokymąsi, sutiko dalyvauti didžioji priimtųjų dalis. Tai suprato visi, įskaitant ir susitikimo dalyvius, dar susitikimui nesibaigus. Turkijos imperija perėmė dalį Bizantijos imperijos geopolitinių funkcijų, bet, kitaip negu Bizantija, ji turėjo galimybių plačiai išorinei ekspansijai. Kitaip nei indiškas restoranėlis, kebabinė atsidavė degėsių kvapui. Sugriuvus senai sistemai jos institucijos, neišskiriant valstybinių leidyklų, greitai sunyko. Visi, neišskiriant ir administracijos, nemokamų atostogų einame nuo kito mėnesio pradžios. Tarnybine komandiruote į užsienį laikomas darbuotojo išvykimas už Lietuvos Respublikos ribų ne ilgiau kaip 30 kalendorinių dienų, neįskaitant kelionės laiko tarp uostų, įmonės vadovo siuntimu atlikti tarnybinį pavedimą. Ligi tol niekada gyvenime, neskaitant

kūdikystės metų Rusijoje, nebuvau lankęsis užsienyje. Tiltas – toks statinys, kuris jungia kelią per upę ar daubą ir, atvirkščiai negu tunelis, visada iškilęs virš žemės. Aš, atvirkščiai nei jūs, pamirštu viską, ką man pasakoja. Atvirkščiai nei vyras, ji trokšta bendrauti. Veberis, priešingai negu jo senų mitų apakinti amžininkai, davė mums naują intelektualinę orientaciją, tinkamą besikuriančio naujo socialinio pasaulio tikrovei. Tačiau, priešingai nei kalbininkai, archeologai gali atsekti konkretaus regiono kultūrų raidą. Priešingai nei daugeliui meno žmonių, man jo tapyba niekada nebuvo artima. Iškalboje, skirtingai negu poezijoje, perfrazės turėtų būti glaustesnės, paprastesnės, aiškesnės. Skirtingai nei Didžiojoje Lietuvoje, Klaipėdos krašte nebuvo paplitę puošnūs langų apvadaai. Šį kartą, skirtingai nuo 1999 metų, monetos pasirodymas didelio azijotazo nesukėlė.

Aiškinamųjų sakinio dalių su šiais įvardiniais žodžiais turinys yra priešingas sakinio turiniui ar skirtingas nuo jo, todėl jų savarankiškumas yra ryškus, intonacija aiškiai atibojanti ir tai parodoma rašte skyrybos ženklais.

Vienavardžių sakinio dalių turinio tapatumą rodo įvardiniai žodžiai *arba, būtent, tai yra (t. y.), kaip antai (kaip ta pačia reikšme), kitaip, vadinamasis, taigi, pvz.:*

77 respondentai, arba 51 proc. visų apklaustųjų, sudarė vidutinio amžiaus žmonės. Dvi tam tikros dalys, būtent Dievo Žodžio liturgija ir Eucharistinė liturgija, sudaro šv. Mišių liturgiją. Sūnui, gyvenančiam kartu su savo močiute, tai yra jos mama, paskambino tik vakare. Pagal šios dienos darbotvarkę mes lygiai 70 minučių, tai yra vieną valandą 10 min., vėluojame. Jei pabėgėlį sugaudavo gaudynes surengusi „kariauna“; t. y. šimtinė, ji pasiimdavo pusę priklausančios baudos. Kai kurios žmogaus kūno dalys, kaip antai rankų ir kojų pirštai, susiformavo būtent tokie dėl ilgo natūraliosios atrankos evoliucijos proceso. Su pavyduoliais reikia kovoti visokeriopais gyvybės ir jėgos simboliais, kaip [kaip antai] gėlėmis, žolėmis, qžuolo bei šermukšnio šakomis. Senovinis padargas žemei arti, kitaip – žagrė, jau ne visiems suprantamas žodis. Jį išventiną vyskupas, kitaip – konsekruoja (lotynų k. consecrare „šventinti“), arkivyskupas, asistuojamas dviejų vyskupų. Baudžiava, vadinamasis žemės klaušimas, skatino valstiečių revoliucingumą. Paveiksle pažymėtas kampas,

vadinamasis mentės kylio kampas. Liepos mėnesį, taigi jau įpusėjus vasarai, atėjo tikrieji karščiai.

Turinio pakartojimas daro tokias aplinkybes ne itin savarankiškas, kitoks nurodyto dalyko apibūdinimas gali būti pasakomas kaip papildoma informacija. Jei aiškinamuoju būdu išreikštas kalbamasis dalykas yra aktualus tolesniam tekstui, bent kiek ryškesnės atribojamosios intonacijos gali ir nebūti. Skyrybos aprašuose netgi tvirtinama, kad tokios pažyminius ir tarinius aiškinančios sakinio dalys gali būti suprantamos kaip lygiavertės, plg.: *Stipresnis, vadinamasis pirmakartis alus buvo duodamas garbingiesiems svečiams; Menkesnius, t. y. antro sėjimo rugius reikės pjauti vėliau* (žr. LKRS 1992: 164). Dėl turinio atkartojimo šias aiškinamąsias sakinio dalis laikyti vienuarūšėmis nebūtų pagrįsta, bet vienuarūšėms būdingo lygiavertiškumo ir atitinkamos intonacijos tekste jos gali įgyti. Toks jų santykis koreliuoja su tapatumo santykiniais siejamomis ir brūkšniu atskiriamomis aiškinamosiomis sakinio dalimis be jungiamųjų žodžių.

Didelę įvadinųjų žodžių grupę perteikia aiškinamosios sakinio dalies santykį su kita vienuvardė kaip papildymą, sugretinimą, patikslinimą ar pabrėžimą, o aiškinamosios sakinio dalies turinys iš dalies sutampa su ta sakinio dalimi, kuri aiškinama. Būdingesni šios grupės įvadiniai žodžiai yra pabrėžiamosios dalelytės ar jų samplaikos tarpusavyje arba su apiblukusios reikšmėsrieveiksmiais: *bent (jau), ypač, kaip ir, lygiai kaip (ir), panašiai kaip ir, kartu ir, taip pat ir, net*, įvairūs modaliniais žodžiais tapęrieveiksmiai: *daugiausia(i), dažniausiai, greičiausiai, labiausiai, paprastai, pirmiausia, veikiausiai, visų pirma* ir pan., pvz.:

Tuo metu, bent jau pačioje tyrimų pradžioje(,) daug toliau už juos buvo pažengę du mokslininkai iš Londono Karališkojo koledžo. Vasarą, bent jos pabaigoje(,) tikėjaisi šiek tiek pailsėti gamtoje. Visą kūną, ypač rankas ir nugarą(,) maudė dar kelias dienas. Taip pat pastebėta, kad mokymosi, kaip ir bet kokios kitos veiklos(,) motyvacija yra susijusi su vaizduote. Kinas, kaip ir bet kuris kitas ritualas(,) gali suartinti žmones, bet gali ir sukiršinti. Smegenys, lygiai kaip ir kiti žmogaus organai(,) tuo ilgiau išlieka pajėgūs, kuo daugiau juos naudoji. Daugelis šių mažų šelmiškų šunų, panašiai kaip ir keshondai(,) buvo sarginiai baržų, plaukiojančių tarp Briuselio ir Antverpeno, šunys. Aukštosioms mokykloms, kartu ir dviem – Kauno ir Vilniaus – universitetams(,) būtų skirtas papildomas

finansavimas. Apie 64 metus visi, taip pat ir pastoraciniai laikai(,) jau buvo parašyti. Šventybė gali pasirodyti bet koku, net labiausiai neįtikėtinu(,) pavidalu.

Jautrumas daug kam, daugiausia namų dulkėms ir namų erkutėms(,) yra padidėjęs astma sergantiems žmonėms. Žmonės iš viso pasaulio, daugiausia iš Ispanijos ir Graikijos(,) keliaudavę pas juos patarimų. Vardažodžiams, dažniausiai daiktavardžiams(,) būdingos RTSR tipo priebalsių grupės. Kanklių pirmykštė, greičiausiai maginė(,) paskirtis jau buvo užmiršta. Purkštuvais, įrengtais filtruojamosios medžiagos viršuje, nuplaunamas viršutinis, labiausiai užterštas(,) sluoksnis. Atokiau nuo žmonių gyvenviečių, paprastai kalneliuose(,) buvo įrengiamos kapinės. Vodanas – chtoniškoji, veikiausiai su vyrų karinių sąjungų ritualais susijusi(,) dievybė. Iš miško pasirodo vaidinimo dalyviai, visų pirma „dvasios“ ir „velniai“(,) ir susiburia aplink Šaltąjį akmenį.

Jiems artimos teigimo ar neigimo išskirtį nurodančios aiškinamosios sakinio dalys su įvardiniais žodžiais *jei ne, kaip tik(tai), kaip (tik), (kaip) tik, kaip vien tik, nebent*, pvz.:

Kas, jei ne Lietuvos valstybė(,) turi rūpintis lietuvių kalba, svarbiausiu tapatybės žymeniu? Kur daugiau paragausi tokios puikios turkiškų pupelių pastos ar garsiųjų Šeicho baklažanų, jei ne kieno nors jaukiuose namuose? Nieko daugiau, kaip tik ramiai stovėti ir kęsti pažeminimą(,) man nebeliko. Jų lyderiai atrodė neturį kito tikslo, kaip tik paimiti ir išlaikyti valdžią. Pasidarome nuolankūs muzikos gerbėjai, besigėrintys ja, nieko geresnio, kaip tiktai jos(,) iš pasaulio nebenorintys. Todėl nieko kito, kaip pakilti laipteliais(,) man nelieka. Norėdami stebėti veidrodį jame pačiame, jame nerandame nieko kito, tik daiktus. Būti ir yra ne kas kita, kaip vien tik ši valia ir šis žinojimas. Čia nėra jokio kito tikslo, kaip vien tik tenkinti įgimtą, natūralų dvasios palinkimą dainuoti. Laisvę kam nors „negatyviosios“ sampratos šalininkai kartais pateikia ne kitaip, kaip vien tik išoriškai užmaskuotą brutalią tironiją. Niekam iš pageidaujančiųjų pakartotinai žodžio nesuteiksiu, nebent komisijos pirmininkui.

Kitos vienavardės sakinio dalies turinys gali būti žinomas iš teksto, iš bendrųjų žinių. Aiškinamoji sakinio dalis su šiais įvardiniais žodžiais sakinyje

gali būti viena. Tada jos savarankiškumas, atribojamoji intonacija nėra ryški ir gali nebūti žymima ženklais rašytinėje kalboje, pvz.:

Vadinasi, šventoji ugnis ir aukojimo ugnis(,) bent jau Vilniaus religiniame centre(,) buvo skirtingi dalykai. Tačiau(,) kaip ir neoromantikų kūryboje(,) už šių sąvokų glūdėjo tie patys jausmai.

Jei kita vienavardė sakinio dalis gali būti suprantama tame pačiame sakinyje, o aiškinamoji yra atitraukta nuo jos (taip dažniausiai būna, kai aiškinamasis pažyminy s aiškina prieš pažymimąjį žodį einantį kitą pažyminį), dėl tokios pozicijos ji darosi savarankiškesnė, labiau atribota intonacijos, atitinkamai ir ženklais rašte, pvz.:

Siekiant patraukti dėmesį kultūros turinio straipsniuose, ypač apie tautosaką ir papročius, vartoti lietuviški žodžiai, pvz., „dainos“, „raudos“, „velniai“, „kipšai“, „svirnas“, „Perkūnas“ ir kiti. Daugelio šalių filosofai, bent jau Europos, mitus vertino kritiškai.

Tokį savarankiškumą, taigi ir kitus požymius turi ir prieš kitą vienavardę pavartota aiškinamoji sakinio dalis, pvz.: *Abi suinteresuotos šalys pripažįsta, bent jau kaip pradinę prielaidą, kitos šalies teisę manyti, kad jos požiūris nėra tik ydingas ar kvailas.*

Kaip ir visos sakinio dalys, aiškinamoji gali būti išreikšta lyginamuoju būdu su lyginamosiomis dalelytėmis *kaip, lyg, sakytum, tarsi, tartum*, pvz.:

Kartą sapnavau, kad einu Gedimino prospektu ir viskas vyksta įprastai(,) kaip kiekvieną dieną. Tebekrizendamas Grafas atsargiai(,) lyg tarp kitko(,) paklausė. Jis sukiojo gražiai nužilusių galvą, energingai karpė dviem rankos pirštais(,) lyg žirkklėmis(,) dar ir dar kartą visko klausdamas ir perklausdamas. Siekiama išdėstyti savo gamybą mažesniems(,) lyg ir savarankiškiems(,) padaliniams. Knarkimas ir kitokie garsai(,) lyg kokie aštrūs spygliai(,) badė palatoje tvyrančią anapusinę tylą.

Lyginamuoju būdu išreikštos aiškinamosios sakinio dalys neturi kokių nors kitokių požymių, nei išreikštos kitais būdais. Tačiau nėra aiškių ribų tarp būdingą savarankiškumą turinčių aiškinamųjų, lygiavertiškumo turinčių bei atskiriamų ir net visai ne aiškinamosiomis sakinio dalimis interpretuojamų lyginamųjų konstrukcijų. Tai lemia netiesioginis prasminių santykių nusakymas, lyginimas tarsi užkloja, paslepia juos ir padaro ne tokius aiškius (plačiau žr. 3.4.2.5).

Iš aptartųjų aiškinamųjų sakinio dalių su įvardiniais žodžiais galima apibendrinti įvardinio žodžio semantikos ir gramatinės ypatybės ir aptarti kai kuriuos probleminius atvejus.

Ryškiau matyti įvardinių žodžių sintaksinių ryšių ypatybės. Dalis įvardinių žodžių turi sintaksinius ryšius su toliau einančia aiškinamąja sakinio dalimi: gali prisijungti lyginamąsias konstrukcijas (*atvirkščiai negu / nei, priešingai negu / nei, skirtingai negu / nei*), reikalauti tam tikro linksnio ar prielinksnišės konstrukcijos dėl reikšmės valentingumo (*išskyrus, įskaitant (ir), neišskiriant (ir), ne(i)skaitant, skirtingai nuo*) arba būti kaip prielinksnis (*be*). Tačiau didesnė jų dalis sintaksinio ryšio su aiškinamosios sakinio dalies žodžiais, einančiais po įvardinių žodžių, neturi. Tokie įvardiniai žodžiai savo reikšmės pobūdžiu nustato vienvardžių sakinio dalių turinio santykį, kartu parodydami kalbėtojo nuostatą kaip aiškinimo priežastį. Tuo jie, aišku, nesiskiria nuo ankstesnės grupės įvardinių žodžių, bet, neturėdami gramatinių ryšių, sunkiau identifikuojami kaip įvardiniai.

Įvardiniais žodžiais perteikiamos kalbėtojo nuostatos, arba kitaip – šių žodžių semantikos ypatybės, gana įvairios. Vieni iš jų rodo tik anksčiau pasakytą dalyko papildymą, sugretinimą, pabrėžimą, iliustracinę aiškinimo paskirtį, bet autoriaus pozicijos neišreiškia (*arba, būtent, tai yra (t. y.), kaip antai (kaip ta pačia reikšme), kitaip, vadinamasis, taigi; bent (jau), ypač, kaip ir, lygiai kaip (ir), panašiai kaip ir, kartu ir, taip pat ir, net*; įvairūs modaliniais žodžiais tapęrieveiksmiai: *daugiausia(i), dažniausiai, labiausiai, pirmiausia, visų pirma ir pan., sustabarėjusio linksnio žodis pavyzdžiui*). Turinio santykio nustatymas taip pat yra tam tikra autoriaus pozicija, bet ji nėra ryški. Kai kuriais įvardiniais žodžiais parodoma akivaizdesnė autoriaus nuostata – jo abejonės ar įsitikinimas aiškinamuoju dalyku (*greičiausiai, paprastai, tikriausiai, veikiausiai ir kt.*). Vertinamasis įvardinio žodžio pobūdis aktualus pasirenkant kai kurių įterpiniais laikomų žodžių interpretaciją kalbamųjų santykių atžvilgiu.

Nemažai įterpiniais laikomų žodžių išreiškia pasakymo autoriaus norą tiksliau, aiškiau, konkrečiau perteikti anksčiau pasakytą dalyką, jais kalbėtojas tarsi vertina tolesnę kalbinę raišką, manydamas ją esant tikslesnę, konkretesnę, aiškesnę (*geriau; konkrečiai, paprastai, tiksliai, trumpai kalbant (tariant), konkrečiau, paprasčiau, teisingiau, tikriau, tiksliau, trumpiau, kitaip ir pan. (kalbant, pasakius, sakant, tariant ir kt.), kitais žodžiais*) (žr. atitinkamų įterpinių pavyzdžius). Vienvardžių sakinio dalių, esančių abipus įterpinio,

turinio santykis yra toks pat, kaip ir aiškinamųjų sakinio dalių. Autoriaus vertinimą perteikianti aptariamųjų įterpinių reikšmė neatriboja jų nuo panašios semantikos įvadinį aiškinamosios sakinio dalies žodžių. Šiuo metu jų kaip įterpinių statusas yra apibūdinamas turinio tikslinimo, konkretinimo apibendrinimu, ir pavartoti be padalyvio jie suprantami kaip glaustesni padalyvinių įterpinių variantai. Abipus įterpinio esančios vienavardės sakinio dalys interpretuojamos kaip aiškinamosios sakinio dalys be įvadinio žodžio su aiškinimo ir išvardijimo galimybėmis (žr. toliau), pvz.:

Atsako filmo kūrėjai, tiksliu,¹¹ rašytojas Johnas Fante. Lietuvo, tiksliu kalbant, jos pajūrį ir pietinius regionus, kliudys pati vėjuočiausia šio ciklono dalis. Tiesiogiai jis reiškė sieną, tiksliu, pasienio ženklą. Anksčiauose Hegelio veikaluose apie politiką, konkrečiau – apie Vokietijos politiką, matyti panašus tikslas. Saugios aplinkos užtikrinimas yra valstybės, tikriau – teisėsaugos institucijų, reikalas.

Aptariamųjų žodžių reikšmė, kartu ir vienavardžių sakinio dalių turinio santykis yra artimas papildymo, sugretinimo, patikslinimo aiškinamųjų sakinio dalių grupei (su įvadiniais žodžiais *kaip ir, kartu ir, pirmiausia, labiausiai* ir pan.) ar panašaus santykio vienavardėms sakinio dalims be įvadinio žodžių, o jas kalbėtojas gali pateikti išvardijamąja intonacija ir taip priartinti prie vienerūšių sakinio dalių. Tokia galimybė yra ir su aptariamaisiais įterpiniais. Tai ypač ryšku, kai turinio sukonkretinimo santykiais susijusios sakinio dalys sujungiamos sujungiamuoju jungtuku, pvz.:

Tai vedė prie laisvos prekybos politikos ir, konkrečiau, prie grūdų muitų atšaukimo.

Vienodas reikšmingumas, taigi ir vienerūšiškumas gali būti parodomas ir tik atskiriant (žr. dar LKS 2020: 42–44 (1.2–3), 50 (1.2–8), pvz.:

Kyla klausimas: kokios imperijos, tiksliu – kokios imperinės teritorijos sostinė turėjo tapti šis miestas. Kritimo gesto, tiksliu, laisvo rankos kritimo tikslas yra paruošti dainininkus naujai frazei. Penktas reglamento projekto punktas, tiksliu, antroji jo dalis neatitinka Statuto dešimtojo straipsnio.

11 Skyryba – pagal teksto rašymo metu galiojančias skyrybos taisykles.

3.3. Vienarūšės sakinio dalys

Vienarūšės sakinio dalys yra sakinio sintaksinių ryšių sistemos dalis, jos atlieka tam tikrų sakinio dalių funkcijas sakinio struktūroje, tačiau tarpusavyje neturi hierarchinių ryšių. Būdingasis vienarūšių sakinio dalių požymis yra vienodi sintaksiniai ryšiai su ta sakinio dalimi, prie kurios jos prijungtos, atitinkamai būdinga ir vienoda vienarūšių sakinio dalių sintaksinė funkcija. Dažniausiai tokie santykiai turi išvardijamąją intonaciją, parodomą paprastai kableliu ar sujungiamaisiais jungtukais, pvz.:

Džiaugiuosi brandžiu kolektyvu, gražiais santykiais, pasitikėjimu, žinojimu, kad neapvils. Kiekvienos vietovės, gyvenvietės žmonės jaučia pasididžiavimą, turėdami savo teritorijoje piliakalnių. Patarlių knygoje kalbama apie išmintį ir kvailybę, viltį ir baimę, džiaugsmą ir liūdesį.

Jei vienarūšės sakinio dalis sieja ne išvardijamieji santykiai, bet jos turi vienodą sintaksinį ryšį su bendrąja sakinio dalimi, intonacija ir ženklu (brūkšniu) žymimas kitoks – priežasties, sąlygos ir pan. santykis, pvz.:

Jo žodžiais mutinininkai nepatikėjo – pareikalavo tai įrodančių dokumentų. Ne jis – kas nors kitas sutiks eiti tas pareigas, tuščia vieta ilgai nebūna. Ne šiais – tai kitais metais baigs tiesti, vis tiek greit turėsime gerą kelią.

Dažniausiai vienarūšės sakinio dalys būna ir vienavardės – papildiniai, pažyminiai, tariniai ar kitos vienodos sakinio dalys.

Be vienodų sintaksinių ryšių ir būdingos intonacijos, svarbus ir kitas vienarūšių sakinio dalių požymis – vienodas jų reikšmingumas bendros sakinio dalies ar viso sakinio turinio atžvilgiu, sietinas su kalbėtojo interpretacija, jo intencija. Toks intencinis vienarūšiškumas leidžia susieti nevienodų sintaksinių ryšių sakinio dalis. Kai kurios iš jų gali būti artimos, pavyzdžiui, skirtingo derinimo pažyminiai, pvz.:

Duris atidarė šviesiaplaukis, mėlynų akių vaikiną. Taikaus būdo, bendraujantis, be jokio didžiavimosi pasiekimais, jis iškart pritapo prie mūsų darnaus kolektyvo.

Kalbėtojai vienodo reikšmingumo gali būti ir visai skirtingos sakinio dalys, pvz.:

Tragiškieji senovės graikų mitai tebeveikia šiandieninėje visuomenėje, čia ir dabar. Reikia juos apklausti nedelsiant, toje pat vietoje ir po vieną.

Tokiam vienerūšiškumui reikia konteksto, bent sakinio turinio paramos.

Vienarūšės sakinio dalys gali būti susijusios tik intonacija ir gali būti jungiamos įvairiais jungiamaisiais žodžiais.

Vienarūšių sakinio dalių **be jungiamųjų žodžių** santykiai nėra įvairūs, nes nėra daug būdų tai parodyti intonacija ir ženklais. Išvardijamoji intonacija rodo lygiaverčius tarpusavio santykius, o rašytinėje kalboje tokie santykiai parodomi kableliais ir kabliataškiais, pvz.:

Režisierius sulygina visus kampus, suderina nesuderinamus dalykus, chaosą paverčia harmonija. Aš esu fotografas, fotografijos dėstytojas, senųjų fotografinių procesų tyrinėtojas, analoginių fotografinių veiklų propaguotojas. Visa tai leido man įsigilinti į baleto meną iš naujos, dar nepažintos pusės. Girdžiu, kaip jie vienas su kitu kalbasi vakariniu paukščių čiulbesiu, tolimu šakalo kvatojimu, sausos žolės šnabždesiais, vėjelio atodūsis.

Ne išvardijamieji santykiai perteikiami jų prasminį priklausymą parodančia intonacija ir atitinkamu skyrybos ženklu – brūkšniu. Tokios vienerūšės sakinio dalys gali būti susijusios priežasties ar sąlygos santykiu, pvz.:

Prasimanytų – dangų sugriautų ir iš jo skeveldrų Elenai rūmus pastatyti. Skaitau dar kartą – nebesugaudau prasmės. Ne tuoj – po savaitės padarysit, man greitai nereikia.

Taip gali būti parodomi priešpriešos santykiai, pvz.: *Ne man – žmonėms to reikia.*

Suprasti tokius vienerūšių sakinio dalių santykius padeda jomis einančių žodžių reikšmių santykis, o kai kada ir viso sakinio prasmė.

Kai kada vienerūšių sakinio dalių prasminis santykis neatitinka išvardijimo, bet jam būdingas ženklas yra parinktas, taigi ir intonacija yra išvardijamoji. Kalbėtojo intencija yra pagrindinis kriterijus nustatant santykio žymėjimą, tad prasminis santykis čia nelemia, pvz.: *Kaimynas buvo dailidė, turėjo daugybę įrankių* (plg.: *Kaimynas buvo dailidė, todėl turėjo daugybę įrankių; Kaimynas buvo dailidė – turėjo daugybę įrankių*).

Vienarūšių sakinio dalių **su jungiamaisiais žodžiais** santykį sukonkreтина jungiamųjų žodžių reikšmė. Vienarūšės sakinio dalis gali jungti pavieniai ir poriniai ar pasikartojantys jungtukai, jungimo paskirtį turintysrieveiksmiai, įvardžiai.

Sujungiamieji ir skiriamieji jungtukai (*ir, ar, arba*) vienerūšės suvienija, todėl tokia sąsaja ženklais nežymima, pvz.:

Lovatieses audė iš lininių ir vilninių siūlų. Bet anksčiau ar vėliau Himalajų žolėmis aitrai kvepiantys žirneliai išsprūsta iš maišelių ir susimaišo. Pastato sienos gali būti mūrinės arba karkasinės su termoizoliacija.

Kitais pavieniais jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais (*o, bet, tačiau, tik(tai), todėl, tad, taigi (todėl reikšme)* ir kt.) vienaarūšės sakinio dalys supriešinamos ar parodomi priežasties ir pasekmės santykiai, pvz.:

Tau jau ne vien šeimos, o visos visuomenės problema. Vaikai šioje šeimoje darbštumo ir pareigingumo buvo mokomi ne pamokslavimais, bet gyvu tėvų pavyzdžiu. Tradicinę psichologinę, tačiau tikrai ne buitinę kalbą padiktavo brandžios ir laiko patikrintos pjesės pasirinkimas. Meilė nėra gyvenimas, tik trumpam nušvintančios jo viršūnės. Andriaus nesmerkia ir nekaltina, tiktai apgaili ir užjaučia. Jis vadovams atrodė neryžtingas, todėl nepatikimas. Nelabai to posto norėjo, tad nesisielėjo jo negavęs. Lyrinis kalbėjimas gali būti tikrai savito poeto nuoširdžiausias, taigi paprasčiausias saviraiškos būdas.

Poriniais jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais (*nors (ir) ... bet / tačiau, kad ir ... bet / tačiau, jei(gu) ne ... tai, ne tiek ... kiek, ne tik ... bet ir, kaip ... taip (ir)* ir kt.) perteikiami gana įvairūs vienaarūšių sakinio dalių santykiai, o struktūros atžvilgiu tokie jungtukai ir jungiamieji žodžiai šias sakinio dalis suporuoja, pvz.:

Šis pasirinkimas yra nors ir neigiamas, bet jo laisvės ženklas. Tokios filosofijos prasmė bus nors ir giminė graikiškajai, tačiau kartu visai priešinga. Kad ir pasvirę, bet dar sveiki parko medžiai nebus šalinami. Jis nusipelno jei ne filosofo, tai bent šmaikščiausio metų politiko vardo. Kadangi klausimas akivaizdžiai buvo adresuotas ne tiek man, kiek jo paties mintims, beliko gūžtelėti pečiais. Teismas ne tik baudė panaikino, bet ir teismo išlaidas priteisė. Todėl aš siūlau kaip visur, taip ir čia grąžinti iki 80 ha miško.

Pasikartojantys jungtukai ir jungiamieji žodžiai ryškiau suskaido vienaarūšės sakinio dalis, todėl jų savarankiškumas stipresnis, vardinamoji intonacija ryškesnė ir tai žymima skyrybos ženklais su visais jungtukais, o vardinimas gali būti tęsiamas. Prieš vienaarūšės sakinio dalis gali būti kartojami sudedamojo ar skiriamąjo sujungimo jungtukai (*ir, ar, arba*), taip pat jungtuko paskirtį turinti dalelytė *nei*, pvz.:

Mokslas man ir darbas, ir laisvalaikis. Choralo epizoduose buvo galima išgirsti ir nerimą, ir gilų apmąstymą, ir pergalingą triumfą. Viską, kas pasaulyje vyksta, mes arba atmetame, arba proteguojame. Ar jaunas, ar senas – visi norėjo pasakyti, ką apie tai mano. Nepriklausomieji valdybos nariai negali būti nei savivaldybės, nei įmonės darbuotojai.

Išvardijamojo pobūdžio vienaarūšės sakinio dalis jungia pasikartojantysrieveiksmiai, įvardžiai, pvz.:

Lakstom ir lakstom čia į vieną kambarį, čia į kitą. Mobilusis telefonas tai nuo pietų atitraukia, tai nuo darbo, tai nuo sapno – nuolat trukdo. Darna ir harmonija užpildo tiek fizinius, tiek prasminius kūrinių sluoksnius.

Tiek be jungiamųjų žodžių, tiek su jais išvardijimo santykiais susijusios vienaarūšės sakinio dalys, paprastai paskutinė, gali įgyti papildymo, pridūrimo intonaciją pavartojus pabrėžimą, papildymą, pridūrimą parodančius žodžius *ypač, net, kaip ir, kartu ir, taip pat, labiausiai* ir kt. Tokia vienaarūšė sakinio dalimi pateikiama informacija būna arba ypač svarbi, arba priešingai – nesminė, ne itin svarbi. Ji turi svarbiausią vienaarūšių sakinio dalių požymį – reiškia atskirą, su kitų vienaarūšių sakinio dalių turiniu gretinamą dalyką, tik parodoma kitokia jos svarba. Tuo skiriasi nuo tokių pat ar panašius įvadinis žodžius turinčių aiškinamųjų sakinio dalių – pastarosios reiškia iš dalies pakartojamą kitos vienavardės sakinio dalies turinį (žr. 3.2.3.2).

Vienarūšės sakinio dalys be jungiamųjų žodžių, turinčios papildomą santykį rodančius žodžius, yra savarankiškesnės, intonacija jas labiau atriboja nuo kitų sakinio dalių, todėl rašte gali būti ženklais žymimos kaip ir aiškinamosios sakinio dalys, pvz.:

Demokratijos ir socialinės-ekonominės nelygybės ryšio pobūdis priklauso nuo demokratijos raidos ypatumų, ypač nuo visuomenės politinės lygybės ir socialinės-ekonominės nelygybės suvokimo atskirose šalių grupėse(,) ir nėra universalus. Bet koks šito principo nepaisymas šitai šaliai, net visoms kitoms šalims(,) yra pavojingas. Senas, žilas kunigas, lygiai kaip gydytojas(,) irgi buvo apimtas neivilties. Į santarvę, kartu ir į susitarimą(,) galima žengti padarius tam tikras nuolaidas. Viską paaiškinti, taip pat atsakyti į klausimus(,) turės pats ministras. Tiems žmonėms suteikti kreditą, dar ir realią paramą(,) yra vyriausybės pareiga. Krėvė norėjo pateisinti, jei ne išteisinti(,) tokius veikėjus.

Sujungiamaisiais jungtukais jungiamos vienasrūšės sakinio dalys, turinčios pabrėžiamuosius žodžius, nėra tokios savarankiškos – savarankiškumą slopina jungtukas, todėl nei intonacija, nei ženklais jos nežymimos, išskyrus galimybę bet kokią sakinio dalį pasakyti priduriamai (žr. LKS 2020: 172–174), pvz.:

Kasdienines ir ypač šventadienines paklodes audė iš balintų siūlų. Svarbu ir net įdomu aiškintis šių augalų paplitimo mažėjimo priežastis. (Plg.: Kasdienines, ir ypač šventadienines, paklodes audė iš balintų siūlų. Svarbu, ir net įdomu, aiškintis šių augalų paplitimo mažėjimo priežastis.)

3.4. Sakinio dalys kaip sakinio struktūros vienetai

Sakinio struktūrą sudarančios sakinio dalys apibūdinamos nevienodai. Jas galima apibrėžti gretinant su sakinio sudaromaisiais vienetais – žodžiais ir laikyti žodžių funkcija sakinyje (Balkevičius 1963: 47; Sirtautas, Grenda 1988: 49; iš dalies Ambrazas 1986: 12 ir toliau; Labutis 1998: 197). Atkreipiamas dėmesys ir į sakinio bei sakinio dalių ryšį su kalbėjimo aktu, sakinio dalimi laikomas apibendrintas kurios nors sakinio atkarpos vaidmuo, dalyvavimas formuojant sakinį (Labutis 1998: 193). Paisant pastarojo požiūrio ir laikant sakinį minties reiškimo savarankišku struktūriniu vienetu, sakinio dalis galima apibūdinti kaip minties fragmentų, teiginio dalių realizavimo vienetus. Tokie fragmentai gali būti realizuoti žodžiu, žodžių junginiu ar didesne gramatine ir prasminę vienumą turinčia konstrukcija.

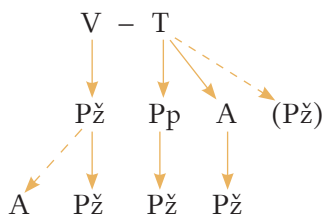
Minties fragmentą gali realizuoti tik reikšminiai žodžiai ir jie turi būti susiję sintaksiniais ryšiais, sudaryti vientisą teiginio hierarchinę struktūrą. Taigi reikšminiai, bet neįeinantys į sakinio sintaksinių ryšių tinklą žodžiai (kreipiniai, įterpiniai, modaliniai žodžiai) sakinio dalimis nelaikytini. Nereikšminiai, modalinę ar struktūrinę paskirtį turintys žodžiai (dalelytės, jungtukai, prielinksniai) taip pat nėra sakinio dalimis.

3.4.1. Bendrosios sakinio dalių ypatybės, struktūra, atpažinimo būdai

Sakinio dalys turi gana įvairius skirtingos svarbos požymius, todėl apibūdinamos požymių rinkiniais su skirtingais vyraujančiais požymiais, būdingais kiekvienai sakinio daliai ar jų grupei (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 49–52; Labutis 1998: 197).

3.4.1.1. Sakinio dalių hierarchija ir tipiški ryšiai

Predikatinius santykius kuria pagrindinės sakinio dalys, o sakiniuose, kur nėra dviejų pagrindinių sakinio dalių, predikatas realizuojamas netipišku būdu. Kartu tokios sakinio dalys yra nepriklausomos struktūriškai ir pavaldumo santykiu prisijungia kitas sakinio dalis. Taip sukuriami hierarchinių santykių visuma, sudaranti pavaldumo rangus. Taip pat sakinio dalims būdinga jungtis tik su tam tikromis kitomis sakinio dalimis. Tai lemia loginiai sakinio dalimis perteikiamo turinio santykiai: veiksmas koreliuoja su veiksmo vykimo aplinkybėmis, daiktų ar daiktiškai suvokiamų abstrakcijų turinys koreliuoja su požymiais ir pan. Jungimosi polinkius ir pirmuosius rangus galima pavaizduoti tokia schema:

Iš schemos matyti, kad veiksnys turi tipišką ryšį su pažyminiu (kai veiksnys reiškiamas daiktavardžiu ar jį atitinkančia kalbos dalimi), tarinys turi ryšį su papildiniu ir aplinkybėmis, o daiktavardžiu išreikšta tarinio vardinė dalis gali prisijungti pažyminį. Pirmojo rango sakinio dalys veiksnys ir tarinys niekam nepriklauso ir nepriklausomoji jų padėtis yra skiriamasis struktūrinis požymis. Tuo požymiu atibojamos pagrindinės (veiksny, tarinys) ir antrininkės, prie pagrindinių tiesiogiai ar netiesiogiai prijungtos sakinio dalys. Tolesnis rangas ar kiti rangai priklauso nuo antro rango sakinio dalių raiškos: pažyminiai, išreikšti dalyviais ar padalyviais, gali prisijungti aplinkybes bei papildinius kaip ir tariniai, o intensyvumo reikšmės būdo aplinkybės – ir būdvardiniai pažyminiai, tik nederinamasis antrojo rango pažyminys gali prisijungti derinamąjį pažyminį tipišku ryšiu, daiktavardžiu (paprastai prielinksnine konstrukcija) išreikštos aplinkybės tipiška prisijungia pažyminius, o išreikštos dalyviu, pusdalyviu ar padalyviu – tokias pačias sakinio dalis kaip tarinys. Nuo trečiojo ir bet kurio tolesnio rango sakinio dalys dažniausiai vis labiau įtraukiamos į vidinę tų sakinio dalių struktūrą ir tiesioginio sintaksinio ryšio su pirmo, kai kada ir antro rango sakinio dalimis neturi. Jos eina sudėtinių ar išplėstų sakinio dalių komponentais.

Praktinė tipiškų ryšių nauda pasireiškia nebūdingos raiškos sakinio dalių atvejais. Sakiniuose *Namelis pamiškėje visiems labai patiko; Noras išsikalbėti skatino dar pabūti, neskubėti namo; Nuotykis keliaujant per kalnus dar ilgai buvo pasakojamas kaip svarbiausias kelionės epizodas* vietininkas, bendratis, padalyvinė žodžių grupė turi būti laikomi pažyminiaisiais, nes yra prijungti prie daiktavardžiu išreikštos sakinio dalies.

3.4.1.2. Morfologiniai sakinio dalių požymiai

Morfologinė sakinio dalių bazė – tai tipiška kalbos dalis ir būdingos formos. Tipiškas veiksnys ir papildinys koreliuoja su daiktavardžiu, tipiškas tarinys – su veiksmazodžio asmenuojamosiomis formomis, aplinkybės – su prieveiksniu, nors reiškiamos ir kitomis kalbos dalimis, derinamasis pažyminys – su būdvardiškosiomis kalbos dalimis (būdvardžiais, būdvardiniais įvardžiais, skaitvardžiais, dalyviais), tik nederinamasis pažyminys stipresnės sąsajos su kalbos dalimi neturi, bet vyrauja sąsaja su daiktavardžiu. Forma (linksniai, linksniai su prielinksniais) gali būti ryškus sakinio dalies požymis: vardininkas, ypač daiktavardžio, paprastai išreiškia veiksnį, netiesioginiai linksniai (kilmininkas, naudininkas, galininkas, įnagininkas) dažniausiai yra papildinių forma, prielinksninės konstrukcijos būdingos aplinkybėms.

3.4.1.3. Semantika kaip sakinio dalių požymis

Semantikos svarba skirtingoms sakinio dalims labai nevienoda. Tradiciškai semantika remiamasi apibūdinant aplinkybes – vietos, laiko, būdo, kiekio, priežasties ir t. t. Papildiniui semantika tampa svarbi, kai jį reikia atriboti nuo aplinkybių. Papildinio pavadinimas rodo labiau struktūrinius – papildymo santykius, būdingus ir aplinkybėms, morfologiniai požymiai nėra tokie skirtingi nuo aplinkybių, kad būtų patikimi atriboti, todėl, norint nustatyti šią ribą, papildinys apibūdinamas kaip įvairaus santykio (tiesioginio, adresatinio, instrumentinio ir pan.) objektus reiškianti sakinio dalis. Semantika menkai padeda atpažinti veiksnį ir tarinį. Nors veiksnys neretai reiškia veikėją, bet tai ryšku, kai tarinys reiškia fizinį veiksmą. Emocinės, mentalinės būsenos, požymiai, reiškiami tariniu, nei tarinio kaip veiksmo, nei veiksmio kaip veikėjo neparodo.

Semantikai priskiriant predikatinčius veiksmio ir tarinio požymius, tokia semantika galima remtis ir atpažinti veiksnį bei tarinį. Sakinyje kalbamasis dalykas kaip veiksnys, o pasakymas (sprendimas) apie kalbamąjį dalyką

kaip tarinys gali būti svarbūs požymiai tas sakinio dalis reiškiant nebūdingomis formomis. Sakinyje *Klausinėti žmones dėl pasirinkimo per rinkimus nėra korektiška* bendratis grupė laikytina veiksniu, nes tai yra dalykas, apie ką kalbama tarinyje, o sakinyje *Ne laikas šunis lakinti, kai reikia į medžioklę joti* daiktavardžio vardininkas nelaikytinas veiksniu, nereiškia dalyko, apie kurį sakoma tarinyje, – jis eina suvestinio tarinio dalimi (*ne tada reikia lakinti*).

Sakinio dalių požymiai sudaro tam tikrus jų rinkinius su kiekvienai sakinio daliai būdingais skirtingais požymiais. Identifikuoti sakinio dalį galima taikant tik jai tinkantį požymių rinkinį.

3.4.1.4. Sakinio dalių nustatymo procedūros

Nors tikėtiną sakinio dalį gali parodyti bendrieji sakinio dalių požymiai, tačiau tam tikros jų nustatymo procedūros padeda tiksliau pasirinkti svarstymo kryptį, greičiau atpažinti.

Kad ir tradicinis, tačiau naudingas yra klausimo kėlimas. Klausimai dažnai koreliuoja su sakinio dalių vidinėmis grupėmis ar raiškos būdais ir leidžia orientuotis vidaus klasifikacijoje. Skirtingi papildinio klausimai – *ką? kam? kuo?* – parodo skirtingos semantikos objektinius santykius ir palengvina skirti jį nuo aplinkybių. Klausimai *koks?* ir *kieno?* atskiria derinamąjį ir nederinamąjį pažyminius. Klausimai *kas? kur? kada? kaip? kodėl?* gana tiesiogiai reiškia atitinkamai veiksnį, vietos, laiko, būdo, priežasties aplinkybes.

Vis dėlto klausimas nėra visai patikimas sakinio dalies nustatymo būdas, nes kai kurie klausimai gali būti iškelti skirtingoms sakinio dalims. Klausimas *ko?* parodo papildinį, jei tą formą valdo tiesiogiai (*ieško, laukia, tikisi – ko?*) ar kilmininko forma pavartojama dėl neiginio (*nemato, nestato, neaugina – ko?*), bet jis gali kilti ir tikslo aplinkybei, išreikštai vienu kilmininku – *nuėjau (ko?) vandens, sugrįžau (ko?) telefono*. Papildiniui būdingas klausimas *kam?* gali būti iškeltas paskirties reikšmei, įeinančiai į tikslo aplinkybę, pvz.: *ieškoti vietos (kam?) nakvynei, reikia aparatūros (kam?) pokyliui*. Tokie naudininkai išreiškia tam tikrą tikslo aplinkybę. Slinkties (judėjimo erdvėje) veiksmazodžiai dažnai prisitraukia krypties reikšmės žodžius – vietos aplinkybes, ir jei su tokiais veiksmazodžiais pavartojama bendratis, neretai keliamas klausimas *kur?* (*išėjo (*kur?) medžioti*), bet bendratimi išreikštas veiksmazodis nerodo vietos, rodo veiksmo (ėjimo) tikslą, taigi yra tikslo aplinkybė. Šiuo atveju klausimas net klaidina.

Kita vertus, ne visos sakinio dalys gali būti susietos su koku nors klausimu. Tikslo, sąlygos aplinkybėms keliamas klausimas, kuriuo jau pavadinama

ta sakinio dalis – *kokiu tikslu? kokiomis sąlygomis?*, tad neatpažįstant sakinio dalies nepavyks iškelti ir klausimo. Į tariniui keliamą klausimą *ką veikia?* pavyktų atsakyti tik nedidele tarinių dalimi, jokio klausimo neįmanoma iškelti sudurtiniam tariniui, tarkim, sakinyje *Atnaujintoje aikštėje viskas buvo gražu*. Ši sakinio dalies atpažinimo procedūra naudinga ją derinant su kitais sakinio dalies požymiais.

Keliamas klausimas naudingas ir pavaldumui nustatyti: žodis, iš kurio kyla klausimas, yra pagrindinis, o kuriam iškeliamas klausimas – priklausomasis. Tinkamai nustatytas pavaldumas padeda matyti hierarchinius ryšius visame sakinio sintaksinių ryšių tinkle.

Sakinio dalies nustatymo sunkumus padeda išspręsti įvairaus pobūdžio pakeitimai.

Klausiamuosiuose sakiniuose nėra lengva nustatyti, kokia klausiamojo įvardžio *kas* sintaksinė funkcija. Toks įvardis keičiamas konkrečiu žodžiu atsakant į klausimą. Konkretaus žodžio sintaksinę funkciją nustatyti lengviau, tad tokią funkciją turės ir neaiškus įvardis, plg. *Kas yra kieme?* ir *Kas yra tulžis?* Atsakius į pirmą klausimą (*Kieme yra automobilis*) įvardis eina veiksmiu, o antrojo klausimo atsakymas (*Tulžis yra organas*) rodo įvardį esant vardine tarinio dalimi. Toks pat būdas palengvina nustatyti prijungiamųjų sakinių šalutinių dėmenų jungiamojo žodžio, kai juo eina įvardžiai arrieveiksmiai, funkciją. Pažyminio šalutinių dėmenų rūšis klaidina, ir jungiamąjį būdvardiškąjį žodį norima laikyti pažyminiu, plg. *Namas, kurį ketino pirkti, pasirodo, jau parduotas*. Tačiau šalutinio dėmens struktūroje jungiamasis žodis eina papildinio pozicijoje – galima pakeisti į *namą ketino pirkti*, tad jungiamasis žodis yra papildinys.

Gali kilti abejonių dėl bendraties ar padalyvio sintaksinių funkcijų sakiniuose *Atnešk valgyti; Buvo girdėti griaudžiant*. Galimybė pakeisti juos į *Atnešk sriubos / duonos; Buvo girdėti griausmas / griaustinis* leidžia juos laikyti atitinkamai papildiniu ir veiksmiu. Pasitaiko dviprasmiškų sakinių, kuriuos galima pertvarkyti dvejopai, tačiau tik vienas atitinka tekstą, plg. *Duok gerti*. (*Netrukdyk / leisk gerti* ir *Duok gėrimo / vandens*). Pirmąją reikšmę *duok gerti* yra suvestinis tarinys, o antrąją – tarinys ir papildinys.

Naudingas pasyvinės transformacijos dėsningumas. Aktyvaus veiksmazodžio veiksnys virsta pasyvinės konstrukcijos papildiniu ir atvirkščiai. Sakinyje *Lapai yra sunėšami vandens ir užkemša groteles* žodžiui *vandens* pirmu įspūdžiu gali būti keliamas klausimas *kieno?* ir bus supastas kaip nederinamasis pažyminys (žinoma, neatsižvelgus į kitus reikalingus pažyminius po-

žymius), tačiau pakeitimas į asmenuojamąją formą ir veiksnio vardininkas (*vanduo sunešė*) rodo kilmininką esant papildiniu.

(Apie sakinio dalių nustatymo būdus dar žr. Sirtautas, Grenda 1988:55–56.)

3.4.1.5. Sakinio dalių struktūra

Struktūros atžvilgiu sakinio dalys nėra vienodos. Struktūros įvairovė iš jų išsiskiria tarinys dėl savo paskirties perteikti bet kokius kalbėtojo sprendimus, vertinimą kalbamojo dalyko atžvilgiu. Todėl tarinio struktūrinių tipų visuma skaidoma kitaip nei visų kitų sakinio dalių.

Visos sakinio dalys, išskyrus tarinį, yra keturių struktūrinių tipų: vientisinės, samplaikinės, išplėstinės ir sudėtinės.

Vientisinės sakinio dalys reiškiamos vienu reikšminiu žodžiu, pvz.: *Didelis elnias šuoliais nubėgo į tankų mišką*. Šiame sakinyje visos sakinio dalys išreikštos atitinkamai vienu reikšminiu žodžiu, įskaitant ir prielinksninę konstrukciją: *elnias* – veiksnys, *didelis* – prie veiksnio prijungtas pažymins, *nubėgo* – tarinys, *į mišką* – vietos aplinkybė, *tankų* – prie aplinkybės prijungtas pažymins. Prie vientisinių sakinio dalių priskiriamos morfologinės samplaikos – samplaikomis reiškiami įvardžiai ir prieveiksmiai (*kas nors, kažin kas, kiek nors, kada ne kada* ir pan.), aukščiausiasis laipsnis (*pats gražiausias*) ir kiti panašūs atvejai.

Samplaikinės sakinio dalys sudarytos iš reikšminių žodžių, nesusijusių gramatiniais ryšiais, bet turinčių prasminę vienumą ir vientisą intonaciją. Dažniausiai tai tos pačios kalbos dalies, artimo turinio žodžių pora, pvz.:

Jai rankos kojos drebėjo pamačius milžiną. Visas ežeras tviskėjo žibėjo ryto spinduliuose. Aš pats tai padarysiu. Niekas kitas to darbo neatliks.

Samplaiką gali sudaryti to paties žodžio pakartojimas, pvz.:

Toli toli dunksojo tamsių eglių miškas. Seniai seniai gyveno vyras su pačiate.

Gali būti kartojami tie patys skirtingos darybos žodžiai, pvz.:

Žmonės įvairių įvairiausių drabužių prinešė. Iš tokių jo šnekų kvatote kvatojau.

Samplaikos paprastai nurodo bendresnį turinį nei atskiri jų žodžiai, o pasikartojantys žodžiai – intensyvesnę veiksmą ar ypatybę. Neretai kiekvienas iš samplaikos žodžių gali ir vienas atlikti tą sintaksinę funkciją, kokią atlieka samplaika.

Samplaikinės sakinio dalys reikšme artimos vientisinėms – turi vieną reikšmę, ypač kai sudarytos iš to paties žodžio kartojimo, bet skiriasi sandara.

Išplėstinės sakinio dalis sudaro sintaksiniais pavaldumo ryšiais susiję žodžiai, kartu su pagrindiniu žodžiu turintys vienos sakinio dalies paskirtį. Priklausomieji tokios sakinio dalies žodžiai nėra būtini pagrindiniam žodžiui – juos išleidžiant sakinio gramatiškumas nesugriaunamas. Aiškiausias išplėstinės sakinio dalis sudaro dalyvinės, pusdalyvinės, padalyvinės ir bendraties žodžių grupės. Dėl išlaikytų veiksmažodžio valentinių ypatybių pagrindiniai žodžiai gali prisitraukti tuos pačius komponentus, išskyrus veiksnį, kaip ir asmenuojamosios veiksmažodžio formos, pvz.:

*Išstumdęs įrankius į šalis, pasitiesė ant stalo brėžinį. Mūsų kaime-
lį šiltesnėmis vasaromis aplanko jauni ir pagyvenę žmonės norėdami
pamatyti grafikos darbų galeriją. Pažymint precedento
neturintį karalienės valdymo 70-metį, nukaldintos proginės
monetos. Statybines medžiagas, atvežtas prieš tris dienas, taip ir
paliko lietui sulyti. Aplankyti per keletą metų kuo įvairesnių
savo kultūra šalių buvo dar neįgyvendinta jo svajonė.*

Į išplėstinės sakinio dalis įeinančios kitos sakinio dalys yra žemesnio rango, išplėstos sakinio dalies sudėtinės dalys ir vadinamos jos komponentais, pavyzdžiui, išplėstinė laiko aplinkybė *išstumdęs įrankius į šalis* yra išplėsta papildininiu komponentu *įrankius* ir vietos reikšmės aplinkybiniu komponentu *į šalis*; išplėstinis veiksnys *aplankyti per keletą metų kuo įvairesnių savo kultūra šalių* yra išplėstas sudėtine laiko aplinkyme *per keletą metų* ir papildininiu komponentu *šalių* (išreikštu neapibrėžto kiekio kilmininku), prie kurio prijungtas išplėstinis derinamasis pažymininis komponentas *kuo įvairesnių savo kultūra*, taip pat turintis papildininį komponentą *kultūra* su prijungtu pažymininio komponentu *savo*. Išplėstinėje sakinio dalyje kiekvienas reikšminis žodis atlieka sakinio dalies kaip komponento funkciją. Kuo sudėtingesnė išplėstinė sakinio dalis, tuo ji turi daugiau skirtingo prijungimo lygio sakinio dalių kaip komponentų. Skirtingo prijungimo lygio komponentai kokio nors struktūrinio pavadinimo neturi, visi jie laikomi išplėstinės sakinio dalies komponentais, o jų hierarchija parodoma prijungimo grandinės analize.

Pažyminiai dėl savo ryšio su daiktavardžiu išreikšta sakinio dalimi gali būti pavartoti įvairiuose struktūros lygiuose ir yra savarankiškos sakinio dalys, jei neprijungti prie komponento. Iš pateiktų pavyzdžių prie papildinio *kaimelių*

prijungtas savarankiškas pažyminy *mūsų*, prie aplinkybės *vasaromis* prijungtas savarankiškas pažyminy *šiltesnėmis*.

Sudėtinės sakinio dalys sudarytos taip pat iš pagrindinio ir nuo jo priklausomų žodžių, bet pašalinti priklausomieji žodžiai griauja sakinio gramatiškumą – pagrindinis žodis be priklausomojo negali būti pavartotas. Sakinyje *Įbėgo vaikas nubalnotu smakru* nederinamasis sudėtinis pažyminy *nubalnotu smakru* sudarytas iš pagrindinio žodžio *smakru* ir prie jo prijungto derinamojo pažymininio komponento *nubalnotu*, išleistas derinamasis pažymininis komponentas padarytų sakinį beprasmį (plg. **Įbėgo vaikas smakru*).

Sudėtinėje sakinio dalyje priklausomasis žodis gali būti interpretuojamas kaip sakinio dalis, sudėtinės sakinio dalies komponentas, jei jis yra ne tik sintaksiškai pavaldus, bet ir semantiškai antraeilis, ne toks svarbus kaip pagrindinis žodis. Todėl galima kalbėti apie derinamąjį pažymininį komponentą nederinamajame sudėtiniame pažyminyje *nubalnotu smakru*. Sakinyje *Pašaro užtekdamo trejetui karvių* sudėtinis papildinys sudarytas iš kiekio žodžio *trejetui* ir kiekio turinio žodžio *karvių*. Tokiuose junginiuose prasmės atžvilgiu svarbesnis kiekio turinio žodis, bet sintaksiškai pagrindinis yra kiekio žodis – į sakinį junginys įtraukiamas kiekio žodžiu, jis reaguoja į tarinio pasikeitimus, plg.: *Su trejetu arklių jau galėjo apdirbti ūkio darbus*. Tokios sudėtinės sakinio dalys neskaidomos ir sakinio dalies funkcijos komponentų neturi.

Sudaromųjų sudėtinės ar išplėstinės sakinio dalies komponentų būtinumas neretai priklauso nuo leksinių reiškinių, frazeologizavimo laipsnio, darybinių žodžio ypatybių, todėl ribos tarp šių dviejų struktūrinių grupių nėra griežtos. Tačiau informacijos trūkumas nereiškia struktūrinio nepakankamumo, darančio sakinio dalį nepavartojamą. Tarkim, išleidus tiesioginį papildininį komponentą iš dalyvinės grupės (*susikrovęs įrankius į dėžę*), dalyvį galima pavartoti, juolab jei sakinyje ar platesniame tekste tuo komponentu pasakomas dalykas buvo paminėtas.

(Apie tarinio struktūros tipus žr. 3.4.2.1.)

3.4.2. Sakinio dalių rūšys ir raiškos būdai

Sakinio dalių rūšis lemia jų funkcijos sakinio struktūroje. Šios dalys nustatomos iš morfologinių, semantinių požymių, kai kada, ypač kalbant apie veiksnį ir tarinį, ir iš pozicijos sakinyje. Sakinio dalys aptariamos jų sandaros

ir būdingesnės raiškos atžvilgiu, komentuojami probleminiai priskyrimo sakinio daliai ar jos rūšiai atvejai.

3.4.2.1. Veiksnyys ir tarinys

Veiksnyys ir tarinys yra pagrindinės, nepriklausomos sakinio dalys, jos prisijungia kitas sakinio dalis. Veiksnyio ir tarinio tarpusavio priklausomybė yra skirtingų lygių: morfologinė – tarinys derinamas su veiksnium, jei turi bendrų kategorijų, sintaksinė–semantinė – veiksnys priklausomas nuo tarinio, jei jis realizuoja tarinio valentingumą, predikatinė (loginė) – kaip kalbamojo dalyko ir pasakymo apie jį sąsaja. Tačiau ir vienas tarinys ar, rečiau, veiksnys gali būti sakinio centras, prisijungti kitas sakinio dalis ir atlikti teiginio kalbinio įforminimo funkciją.

3.4.2.1.1. Veiksnyys

Bendriausia veiksnio paskirtis yra išreikšti vieną iš predikatinio santykio dėmenų – nurodyti kalbamąjį sakinio turinio dalyką. Dažniausiai tokią predikatinio santykio dėmens paskirtį turi daiktavardžio, rečiau kito žodžio vardininkas, todėl formalusis požymis yra akivaizdus. Vardininkas bendrinėje kalboje paprastai yra veiksnys, todėl predikatinis (loginis) požymis nėra aktualus, tačiau, reiškiant veiksnį nebūdingomis formomis, veiksnio funkciją parodo žodžių grupės kaip kalbamojo dalyko vaidmuo, plg.: *Tvarkyti knygų lentynas ne pats maloniausias užsiėmimas*. Kai veiksnio ir tarinio formos sutampa, jų interpretaciją kaip veiksnio ir tarinio parodo ir pradinė veiksnio bei lydimoji tarinio pozicija, plg.: *Tiesą į akis jam pasakyti – vis tiek kas susipykti*.

Veiksnyys gali būti visų struktūrinių tipų – vientisinis, samplaikinis, išplėstinis ir sudėtinis.

Vientisinis veiksnys dažniausiai reiškiamas daiktavardžių, rečiau – kitų vardažodžių vardininku, gali būti reiškiamas bevarde būdvardiškųjų žodžių gimine, bendratimi ar padalyviu be priklausomų žodžių, pvz.:

Vėjas laužė medžius, plėšė pastatų stogus. Atėjo diena, pasibaigė sapnas. Netoliese buvo matyti miškas. Gali kas išgirsti. „Nemunas“ – įdomus žurnalas. Pavėlavusieji į salę nebus įleidžiami. Tai yra aukštasis pilotas. Malonu ne visada yra naudinga. Liežuvauti – ne jos būdui. Jau girdėti griaudžiant.

Su veiksmožodiniais tariniais einantis veiksnys dažniausiai reiškia subjektą, bet su tariniais, išreikštais neveikiamaisiais dalyviais, veiksmu perteikiami objekciniai santykiai, pvz.:

Gatvė buvo nutiesta per rekordiškai trumpą laiką. Įstatymas pateikiamas po svarstymo frakcijoje.

Ne vardininko forma veiksnys gali būti reiškiamas tik tuo atveju, jei kitą linksnį galima pakeisti vardininku. Taip padaryti galima su neapibrėžto kiekio kilmininku, pvz.: *Lietingesnės vasaros pradžioje ant kalvelės drebulyne pasirodydavo grybų* (plg.: <...> *pasirodydavo grybai*).

Samplaikinis veiksnys kalboje yra gana dažnas. Samplaikas gali sudaryti daiktavardžiai, įvairių semantinių grupių įvardžiai tarpusavyje ir su skaitvardžiais, rečiau su kitais vardažodžiais ar prieveiksmais, pvz.:

Po tokio įvykio dar ilgai rankos kojos dreba. Na ir dalia dalužė tau teko. Aš pats moku. Mes abu esame pridarę aibę negražių dalykų. Visi mes idealizuojame savo vaikystę. Visa tai ir buvo padaryta. Tik tu viena ja nepasitiki. Lyg kažkas nematomas barbena į lango stiklą. Jei kas daugiau padėtų skirstyti labdarą, būtų lengviau.

Išplėstinis veiksnys nėra dažnas, nes prie daiktavardžiu reiškiamų veiksmų jungiami pažyminiai, jie būna savarankiškos sakinio dalys, net ir bendratys prie veiksmožodinio daiktavardžio, pvz.: *Pomėgis keliauti gerokai patušindavo mano kišenę*, ar valdomas daiktavardis prie būdvardinio daiktavardžio, pvz.: *Gabumai tiksliesiems mokslams jį pakreipė inžinerinių studijų link*. Veiksnys, reiškiamas bendratimi ar padalyviu su priklausomais žodžiais, yra išplėstinis, pvz.:

Rašyti atsiminimus, telkti juos ir saugoti, pagal poreikį ir galimybę skelbti dabar labai svarbu. Miegoti palapinių miesteliuose, vakarais džiaugtis pokalbiais apie tai, kas buvo, yra ir kas dar bus – tikra dievo dovana. Geriau bus palaukus prie laiptų.

Sudėtinis veiksnys yra kelių semantinių tipų. Būdingiausi sudėtiniais veiksniais einantys junginiai reiškia kiekį ir jo turinį bei išskirties santykius, pvz.:

Dešimtys metų praėjo nuo to susitikimo. Kilogramas uogų į stiklainį netilpo. Minia žmonių jau supo centre stovinčią tribūną. Todėl uždaroma daugelis įstaigų, parduotuvių, netgi muziejai ir bankai. Ketetas gatvių buvo sutvarkytos iki rudens. Gretimame kambaryje girdė-

josi daug balsų. Dauguma atvykusiųjų vietinės kalbos nemokėjo. Kažkas iš žiūrovų šūktelėjo kandžių frazę. Vienas šių tektoninių lūžių yra šiaurės–pietų kryptimi. Keletas nepažįstamųjų pasuko nuo kelio į sodybos pusę.

Kiekiniai skaitvardžiai, pavartoti su daiktavardžiais, yra su jais derinami ir eina savarankiškais pažyminiiais, plg.: *Trys medžiai buvo jau visai supuvę ir šalintini.*

Sudėtinio veiksnio eina atributiniai žodžių junginiai su derinamuoju ar priedėliniu komponentu, reiškiantys sudėtinius pavadinimus, pvz.:

Didysis apuokas yra vienas iš pelėdinių šeimos paukščių. Uokse apsigyveno juodoji meleta. Gulbės giesmininkės yra dažno ežero gyventojos.

Tokie junginiai gali neturėti pripažinto termino statuso – jie sukuriami tam tikrame kontekste, pvz.: *Neganomoji diena buvo sunkesnė ir už ganomąją.* Įvardžiuotinė būdvardiškojo žodžio forma atskleidžia termininį junginio pobūdį.

Frazeologizuotuose junginiuose sudėtinio veiksnio komponentu gali eiti ir nederinamasis pažymins, pvz.: *Darbo rankos visur reikalingos.*

Sudėtinį veiksni sudaro vardininkas ir prielinksnio su konstrukcija, reiškiantys kartu veikiančius veiksmo atlikėjus, pvz.: *Mes su draugu išvykome iš miesto gerokai anksčiau.* Prielinksninė konstrukcija atkartoja dalį pirmuoju žodžiu pasakyto turinio, įeina į jį, todėl papildiniu ar aplinkybe negali būti laikoma. Pavartota įvardžio vienaskaitos forma prasminės vienumos nerodo, bet nuo įvardžio neatsieta prielinksninė konstrukcija ir tarinio daugiskaitos forma leidžia priskirti prie sudėtinių veiksnių, pvz.: *Aš su draugu pasiekėme upę pirmieji.*

Sudėtiniai simboliniai pavadinimai ar frazės, pavartoti veiksnio pozicijoje, taip pat priskiriami prie sudėtinių veiksnių, pvz.:

„Įdomioji istorija“ buvo skaitomas žurnalas. „Nešti kudašių“ ne-reiškia ko nors nešiojimo. „Pagyvensime – pamatysime“ buvo dažniausia jo pasakoma frazė neišsprendus klausimo.

Sintaksės aprašuose minimas **suvestinis** veiksnys, pvz.: *Netoliese girdėti šunys lojant; Kažkur miške matyti dūmai rūkstant.* Neįprasta tai, kad tarinys tiesiogiai paveikia priklausomąjį padalyvio žodį ir paverčia jį lyg lygiaverčiu junginio žodžiu tarinio atžvilgiu – veiksnio galima laikyti ir vardininką šunys, ir lojant, nors tarp jų yra priklausymo santykiai dėl padalyvio

valentingumo. Toks retokai vartojamas veiksnys priskiriamas ir sudėtiniam veiksmui (plg. Labutis 1998: 215), nors yra gana savitas.

Samplaikinis ar sudėtinis veiksnys gali būti be svarbių dalių, o tarinio forma su tomis nepasakytomis dalimis koreliuoja, pvz.: *Dabar gal direktoriai tarsit žodį; Keletas grįžo atgal į stovyklą*. Pirmojo sakinio tarinio antrasis asmuo turėtų koreliuoti su antrojo asmens įvardžiu veiksnio grupėje, bet jo nėra, o esantis veiksnys turėtų būti siejamas su trečiojo asmens tarinio forma. Antrojo sakinio kiekio žodis turėtų turėti kiekio turinio kilmininką, kad būtų aiški veiksnio reikšmė. Tokie veiksniai vadinami **nepilnaisiais** veiksniais (LKG III: 302–305; dar žr. Sirtautas, Grenda 1988: 60). Dėl tarinio ir veiksnio formų nederėjimo nepilnuoju veiksniu labiau tiktų laikyti pirmąjį atvejį, antruoju atveju vientisinis ir nepilnasis veiksnys sunkiau atribojamas ir sunkiau šį skirtumą pagrįsti.

3.4.2.1.2. Tarinys

Tarinys – antroji pagrindinė sakinio dalis dvinariame sakinyje arba vientelė vienanariame sakinyje. Tariniu perteikiamas kalbėtojo sprendimas apie veiksmu pasakomą dalyką arba sprendimas nesiejant su kitu nariu vienanariame sakinyje. Predikatinė tarinio ypatybė sakinyje realizuojama asmenuojamosiomis veiksmažodžio formomis, jos suvokiamos net ir tada, kai tarinys reiškiamas bendratimi ar padalyviu.

Struktūros atžvilgiu tarinys yra daug įvairesnis už kitas sakinio dalis, todėl skaidymas į struktūrines grupes skiriasi nuo kitų sakinio dalių.

Vienu žodžiu ir vieno žodžio reikšmei artimomis žodžių grupėmis reiškiamus tarinius vienija **paprastasis** tarinys. Į šią struktūrinę tarinių grupę įeina vienu visų nuosakų ir laikų veiksmažodžiu, taip pat jo bendratimi, padalyviu, ištiktukais, sudurtinėmis veiksmažodžio formomis, samplaikomis ir frazeologizmais reiškiami tariniai, pvz.:

Visi išvažiavo prie ežero. Ar kada nors sugrįš ta ramybė? Kad tik niekas neateitų! Vaikai, sėskite ratu. Visiems išsiskirstyti! Kad taip nuėjus pas jį ir pasikalbėjus. Jis tik šlept iš medžio. Svečiai jau buvo atvažiavę. Turbūt jis bus parėjęs. Aš buvau mandagiai išprašytas. Čia žmonės dar gerai mena, kaip atidžiai būdavo renkamas tinkamas laikas sėjai. Viskas tviskėjo žibėjo aplinkui. Kukuo gegutė kukuodama. Imsiu ir nueisiu pas juos į namus. Vos tik mama pro duris, jis ir paleidžia dūdas.

Netiesioginės kalbos sakinių tarinys reiškiamas dalyviais, pavaduojančiais asmenuojamąsias veiksmažodžio formas, pvz.:

Jie labai juokėsi išgirdę tą pasakojimą, bet galop patikėję. Padėdavęs ir jis tam suvargėliui, net užmokesčio neprašydavęs. Einąs, sako, per mišką ir girdįs keistą garsą, visai ne miško gyventojų.

Sudėtiniai tariniai skirstomi į **suvestinius** ir **sudurtinius**.

Būdingiausių **suvestinių** tarinių dalys yra pagalbinis veiksmažodis ir bendratis – reikšminė dalis. Pagalbinis veiksmažodis¹², kaip asmenuojamoji forma, turi tariniui reikalingus predikatinius požymius, tarinio prasmė perteikiama bendratimi. Pagalbiniai veiksmažodžiai parodo bendratimi pasakyto veiksmo fazę (*pradėjo dainuoti, ėmė verkti, nustojo bartis, liovėsi kalbėti*) arba modalumą (*privalo nuvykti, turi sugrįžti, reikia parašyti, ketina paprašyti, nori dirbti, tikisi aplankyti*). Jų leksinė reikšmė nėra savarankiška, todėl su bendratimi sudaro prasminę vienumą.

Su veiksmo pabaigos faziniais veiksmažodžiais vietoje bendraties gali būti pavartotas būtojo laiko dalyvis (*liovėsi rašęs, nustojo pykęs, baigė dirbęs*). Jis lengvai pakeičiamas bendratimi, tad tokie tariniai taip pat priskiriami prie suvestinių.

Šalia bendraties gali būti ir savarankiškesni, paprastai kalbėjimo ar jiems artimi asmenuojamieji veiksmažodžiai. Kalbėjimo veiksmažodis siejamas su subjektu, o bendratis nurodo objekto veiksmą, pvz.:

Aš paprašiau meistrą patikrinti automobilio stabdžius. Tėvas liepė sūnums saugoti lauką iki pat ryto.

Tokia bendratis dar vadinama *objektine* (Sirtautas, Grenda 1988: 81). Laikyti objektinę bendratį papildiniu (plg. Balkevičius 1963: 101; Labutis 1998: 235) skatina galimybė bendratį pakeisti papildiniu ar papildinio šalutiniu sakiniu, plg.: *Svečias paprašė dar duonos; Šeimininkas ragina talkininkus, kad šie paskubėtų*. Tačiau papildinį ir papildinio šalutinį sakinį šalia kai kurių veiksmažodžių galima pavartoti ir vietoj subjektinės bendraties, plg.: *Jau seniau norėjau sriubos; Visi norėjo, kad tuoj pat važiuotume iš tos nemalonios vie-*

12 Pagalbiniais tokie veiksmažodžiai vadinami beveik visuose sintaksės aprašuose (Balkevičius 1963: 96; Sirtautas, Grenda 1988: 78; Labutis 1998: 233; LKG III: 332). LKE (1999: 630) pagalbiniais veiksmažodžiais pavadintos sudurtinio tarinio jungtys. Sudurtinio tarinio asmenuojamąją dalį tiksliau vadinti *jungtimi*, nes ji susieja daikto ir jo požymio pavadinimus.

tos. Kita vertus, prie daugelio asmenuojamųjų veiksmažodžių nebūtų galima pavartoti papildinio vietoj objektinės bendraties, plg.: **liepė grįžimą, *įsakė pasitraukimą, *paprašė padavimą* (plg. dar Sirtautas, Grenda, ten pat). Pavartoti papildiniai gali būti suprantami kaip nepasakytos bendraties objektai, plg.: *paprašė (paduoti) duonos*, o šalutiniai sakiniai atrodo dirbtinokai, plg. glaustesnį pasakymą *ragina talkininkus paskubėti*. Taigi junginiai su objektine bendratimi čia laikomi suvestiniu tariniu.

Pagalbinė suvestinio tarinio dalis, kaip ir bet kuris kitas veiksmažodis, gali būti išreikštas sudurtine forma ir tarinys tampa sudėtingesnės struktūros, pvz.:

Buvau ketinęs važiuoti prie jūros, bet persigalvoju. Kaimynui buvau pažadėjęs parvežti baldus. Mergaitė jau buvo bepradedanti verkti, bet guodžiama aprimo.

Pagalbinę dalį gali sudaryti taip pat asmenuojamasis veiksmažodis su bendratimi, pvz.:

Toks veiklus žmogus turėtų galėti susitvarkyti gyvenimą sėkmingai. Nereikia jo leisti susitikinėti su tokiais draugais. Jau nuo rytojaus galėtume pradėti mokytis vairuoti.

Vietoj pagalbinio veiksmažodžio gali būti savarankiško tarinio, paprastai sudurtinio, struktūra, pvz.:

Buvo smagu dalyvauti iškyloje prie ežero. Būtų gera paatostogauti prie jūros.

Tokių tarinių struktūra sintaksės aprašuose interpretuojama nevienodai. Tradiciškai jie vadinami mišriaisiais tariniais, nes turi ir sudurtinio, ir suvestinio tarinio požymių, yra tarsi jų derinys. Tačiau turint galvoje labai įvairius pagalbinės suvestinių tarinių dalies raiškos būdus atrodytų tinkama visa, kas yra iki bendraties, interpretuoti kaip pagalbinės dalies paskirtį turinčią struktūrą ir tarinius laikyti suvestiniais (plg. Labutis 1998: 236). Bendratį perkėlus į sakinio pradžią, keičiasi minties ir teiginio struktūra, kartu ir sakinio dalių interpretacija – bendratimi pasakomas veiksmas tampa kalbamuoju dalyku ir turi veiksnio funkciją, o tarinys lieka sudarytas iš jungties ir vardažodžio, plg.: *Paatostogauti prie jūros būtų gera*.

Sudurtinio tarinio dalis sudaro jungtis ir vardinė dalis – vardažodis arrieveiksmis. Dažniausiai jungtimi eina veiksmažodis *būti*. Tokiame tarinyje *būti* netenka egzistavimo reikšmės, turi gramatinę paskirtį sujungti kalbamąjį dalyką su jo požymiu, tad vadinama **grynąja**. Vardinė dalis gali būti

būdvardis ar kita būdvardiškoji kalbos dalis, daiktavardis, daiktavardinis įvardis, rečiau –rieveiksmis, pvz.:

Lietuvių poezija dabar tikrai yra laisva. Bet svarbiau, kokia sėjos metų yra mėnulio fazė. Vis dėlto svarbiausia teatro ašis yra režisierius. Išsilaipinimas Mėnulyje esanti sena jų svajonė. Ankstesnė barokinė bažnyčia buvo kompaktiškų apimčių. Vietovardžiai yra vieni seniausių kalbos praeitį atspindinčių objektų. Jis buvo kaip gyva žaizda. Negi tas jiems nepažįstamas žmogus buvotė Jūs? Žinoma, svarbu yra ir intuijija. Net ir grafomanijos galimybė eiti į viešumą yra daug geriau negu buvusi cenzūra.

Jungtimi gali eiti ir savarankiškesnės leksinės reikšmės veiksmažodis, išlaikantis, kaip pagrindinę, buvimo reikšmę, lengvai pakeičiamas veiksmažodžiu būti. Tokia jungtis vadinama **negrynoja**, pvz.:

Jis tikrai atrodė atsigavęs, šviesus. Vėl pasijusdavo įkvėptas ir dvasiškai pakylėtas. Mokslas, netekęs dvasinio faktoriaus, darosi pavoingas. Mes dažnai jaučiamės nelaimingi, netgi – kenčiantys.

Toks veiksmažodis laikomas jungtimi, jei jis vienas negali eiti tariniu. Pavyzdžiui, sakinyje *Po metų kitų jis taps tvirtu vyru* veiksmažodžiui *taps* reikia vardažodžio, kad sudarytų tarinį. Tačiau yra ir ribinių atvejų: sakinyje *Iš pėdos sprendžiama, ar vaikas užaugs aukštas* veiksmažodis *užaug*s, eidamas greta būdvardžio, turi gana ryškią tapimo reikšmę ir gali būti suprantamas kaip sudurtinio tarinio jungtis, bet pavartotas atskirai yra įprastas vientisinis tarinys, plg.: *Vaikai jau tuoj užaugs, bus lengviau*. Jungtį nuo savarankiško tarinio šiuo atveju skiria tapimo reikšmės buvimas ar nebuvimas pavartotame veiksmažodyje. Visiškai savarankiški veiksmažodžiai ir po jų einantys būdvardiškieji žodžiai yra skirtingos sakinio dalys, nors požymio egzistavimo reikšmės turi, plg.: *Kitą rytą atsikėliau žvalus; Tą dieną tėvas iš darbo grįžo susikrimtęs*.

Jungtis ne visada pavartojama, ypač esant būdvardiškųjų žodžių vardinei daliai, pvz.:

Kėdės nežymėtos. Tai natūralu. Su vienais lankytojais kalbėti, bendrauti paprasta, su kitais – sunkiau. Pats meistras nebuvo žemas, tik jo Agotėlė – kaip guvi ir darbšti skruzdėlytė.

Tokia jungtis kai kuriuose aprašuose pavadinama **nuline** arba **praleista** jungtimi, nes toje vietoje galėtų būti ir grynoji, ir negrynoji jungtis.

Jungtis gali turėti sudėtingesnę struktūrą, atitikti suvestinio tarinio dėmenį, tačiau, kaip ir suvestinio tarinio atveju, viskas iki vardinės dalies laikytina jungties paskirtį turinčia dalimi, pvz.:

Jis kiekvienam norėjo būti geras. Jie ne kartą bandė pasirodyti drąsūs. Ji jau buvo ketinusi tapti savarankiška ir išeiti gyventi atskirai.

Yra tarinių, kuriuos sudaro jungtis ir bendratis – turi ir sudurtinio, ir suvestinio tarinio ypatybių, pvz.:

Jeigu mes čia rasime trobą, pirmas darbas man bus prikalti tą nukritusią kryžmą. Vienas iš svarbiausių nurodymų šiuos vaistus vartojantiems – mylėti, tausoti ir lepinti save.

Jau ir gimtieji namai matyti. Kažkokie keisti garsai girdėti.

Pirmuosiuose dviejuose pavyzdžiuose skirtingose jungties pusėse yra veiksmo pavadinimai, išreikšti abstrakčiuoju daiktavardžiu ir veiksmo įvardijimo paskirtį turinčia bendratimi. Tuo jie mažai skiriasi nuo dviejų vardžodžių, susietų jungties, todėl aiškiau tokią bendratį galima interpretuoti kaip sudurtinio tarinio vardinę dalį su jungtimi. Kituose dviejuose sakiniuose bendratys artimos savaiminiams sangražiniams veiksmožodžiams *matosi*, *girdisi*, jungties pavartojimas nėra natūralus, nors pakeisti į požymio ypatybių turintį dalyvį su jungtimi galima (plg. *yra matomi*, *yra girdimi*). Vis dėlto pertvarkymo galimybė su aiškesniu suvestiniu tariniu (plg.: *Jau ir gimtuosius namus galima matyti*; *Kažkokius keistus garsus gali girdėti* ir *Jau ir gimtieji namai (galimi) matyti*; *Kažkokie keisti garsai (galimi) girdėti*) artina juos prie suvestinių tarinių.

Be anksčiau paminėtų ir suvestiniams tariniams priskirtų veiksmožodžių su dalyviu (*nustojo verkęs*), yra nemažai veiksmožodžio ir dalyvio porų, priskiriamų sudurtiniams tariniams (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 76–77; Labutis 1998: 242–243). Dalis jų, su kalbėjimo ir jiems artimais veiksmožodžiais, yra panašūs į netiesioginės kalbos dalyvį, plg. *Jie sakosi dirbę ten visus metus* ir *Jie, sako, dirbo ten visus metus*; *Jie, sako, dirbę ten visus metus*. Junginys su dalyviu rodo, kad informacijos šaltinis ir veiksmo atlikėjas yra tas pats asmuo. Tokie tariniai pagal turinį artimi suvestiniams. O ir kiti (*skundžiasi sirguliuojąs, džiaugiasi turinti, gailisi nenuvažiuavęs, nesiduoda pamokomas, kenčia baramas* ir pan.) rodo labiau dviejų veiksmų ryšį nei daikto ir jo požymio santykį, juolab kad pabrėžiama, jog tokie dalyviai nėra subūdvardėję, yra išlaikę veiksmožodžių kategorijų reikšmes (Sirtautas, Grenda, ten

pat). Prie sudurtinių jie priskirti, matyt, dėl formalių požymių – dalyvio kaip būdvardiško žodžio, tiesa, negalimo pakeisti į bendratį.

Taip interpretuojant suvestinį ir sudurtinį tarinį, mišrusis tarinys klasifikacijoje neišskiriamas.

3.4.2.2. Papildinys

Tai sakinio dalis, jungiama prie tarinio arba prie išvestinių veiksmažodžio formų kaip papildininis komponentas. Papildinys užpildo būtinąją sakinio struktūrą, todėl neretai sugretinamas su veiksmiu kaip du daiktavardiniai struktūros komponentai, padedantys realizuoti tariniu einančio veiksmažodžio valentingumą. Tačiau papildinys nedalyvauja predikacijoje, yra žemesnio rango antrininkė sakinio dalis.

Pagal morfologines ypatybes papildinys apibūdinamas kaip daiktavardis, reiškiamas netiesioginiais linksniais (kilmininku, naudininku, galininku, įnagininku), rečiau – prielinksninėmis konstrukcijomis. Apibendrintas semantinis požymis – objektiniai santykiai. Jie gana skirtingi. Pagrindiniai semantiniai tipai – tiesioginio objekto (*kirpti plaukus, valyti stalą, sekti pasaką, matyti saulėlydį, jausti apmaudą; ieškoti pirštinių, laukti vasaros; džiaugtis vaikais, rūpintis tėvais*), adresatiniai (*pasakoti draugams, atiduoti sesei*), instrumentiniai (*važiuoti dviračiu, rašyti pieštuku, žaisti šachmatais*). Tačiau yra įvairesnių dalinių reikšmių ar turinčių aplinkybės atspalvį – draugės (*išeiti su vaikais*), sudėties (*sudaryti iš detalių*), objekto su tikslo ar priežasties atspalviu (*kovoti dėl turto, aukotis dėl artimųjų*), galima susiliejęsi objekto ir vietos reikšmė (*spirti į kamuolį*). Instrumentiniai santykiai artimi veiksmo atlikimo būdo semantikai, todėl įnagininku reiškiamas objektas, papildytas kokiais nors pažymintais, darosi artimas būdo aplinkybei (*Minkė tešlą tvirtai sugniaužtais kumščiais*). Papildinio semantikos ir raiškos įvairovė nemažai priklauso nuo tarinio leksinių tipų, net konkrečių reikšmių.

Papildinio struktūra artima veiksnio struktūrai, nes abi sakinio dalys yra daiktavardiškos, įvardija su tariniu susijusius sakinio struktūros komponentus, tik papildinys turi priklausomąją poziciją, todėl reiškiamas kitomis formomis.

Vientisinis papildinys reiškiamas vienu reikšminiu žodžiu, paprastai daiktavardžiu arba jį atstojančia kita kalbos dalimi, pvz.:

Giesmininkų balsus ėmė stelbti suošę qžuolai ir liepos. Kaimo žmonės var-duvininkams pindavo vainikus. Tačiau daugelis keliautojų patvir-

tins, kad būtent svečioje šalyje pirmą kartą gyvenime pamatė saulėtekį ar saulėlydį, pagaliau išvydo žvaigždes ir mėnulio pilnatį, įsiklausė į vandens čiurlenimą, vėją, paukščių čiulbesį ar pajuto žmonių gerumą bei šilumą... Dzūkijos šilai ir sengirės daug kur jau paverstos kirtimais. Visa aplinkui knibždėjo didžiausių paslapčių, vilčių, saldžių pavojų, neregėtų žvėrių, pasalūniškų dvasių, nuožmių demonų ir spindulingų dievybių. Svečioje šalyje derėtų būti svečiu, jausti dėkingumą ir pagarbą visiems jos šeimininkams. Verkiame dėl savęs, net jei to ir nepripažįstame. „Spragtuką“ žiūrėjome jau trečią kartą.

Elgiamės taip, lyg būtume amžini, ir niekas niekada neišmuš iš po kojų tvirtos žemės, nenukabins dangaus virš galvos, nenusegs nuo jo saulės, mėnulio, nenubrauks žvaigždžių, neištrins spalvų, nenutildys muzikos, paukščių, žmonių balsų.

Šeimininko namuose nebuvo. Čia žvėries vaikščiota. Šalnų pakramtyti lapeliai krinta žemyn. Žmonių stotyje buvo daug.

Nunešiau vaikams gerti. Išgirdau skudučiuojant. Bloga ir nemokomas išmoksta. Šitas žmogus šilta ir šalta matęs. Nebegalėjo dirbto tokio sunkaus darbo, ėjo lengviau ieškoti. Jau vieversys savo čyru vyru užtraukė.

Samplaikinio papildinio sudedamosios dalys ir kiti struktūros požymiai tokie patys, kaip ir veiksnio, pvz.: *Iš baimės ir rankas kojas pakirto. Kiek šiandien turiu tų darbų darbelių – baisu! Kažką kitą reikės pasiprašyti pagalbėti. Tu tikriausiai ir su pačiu nelabuoju derėtumeis. Nustebo lyg būtų kažką nepaprasta pamatęs. Bitės nieko pikta vienos kitoms nedarydavo.*

Samplaikų vienas antro, vienas kitam, vienas kitu ir kt. kaip papildinio paskirtis nustatoma iš antrojo samplaikos linksnio, pvz.: *Jie vienas kitu nepasitikėjo. Atsisveikindami vienas antram palinkėjo sėkmingų darbų. Jie pykdavosi vienas su kitu vos ne kiekvieną dieną.*

Išplėstinis papildinys yra retas, nes objekto pozicijoje gali atsidurti tik bendratis ar padalyvis, turintys priklausomų žodžių. Bendratis dažniausiai yra suvestinio tarinio dalis, o papildiniu eina, kai atstoja daikto pavadinimą, pvz.: *Atneškite ką nors užkąsti.* Su padalyviu gali būti sudarytas tik suvestinis papildinys, susidaręs tokiu pat būdu, kaip ir suvestinis veiksnys, pvz.: *Niekur nesimatė džiuginančio žmogaus akį žiburėlio, nesigirdėjo lojant šunų. Juk tu žinai, jaunas berneli, mane dvare sėdint.*

Sudėtinis papildinys, kaip ir veiksnys, gali būti neskaidomas kiekio ir jo turinio arba išskirties santykių junginys, bet priklausomas nuo tarinio ir reiškiamas netiesioginiais linksniais, pvz.: *Davė melagiui daugybę pinigų ir jis laimingas grįžo namo. Miniai žmonių nebeliko nieko kito, kaip tik skirstytis. Kažką iš artimųjų reikės pasiūsti pasitikti. Kuriuo iš jų galėčiau pasitikėti? Su vienu jų kadaise jau buvo susitikęs.*

Toks pat kaip ir veiksnio atveju sudėtinis papildinys yra junginys su prielinksnine konstrukcija, turinčia bendrą turinį su pirmu žodžiu, pvz.: *Pasodino svečius už stalo, mudviem su broliu davė po gabalą pyrago.* Sudėtiniais papildiniais eina ir sudėtiniai terminai, pvz.: *Pilkąją varną galėjau lesinti vos ne iš rankos*, frazeologizmai, pvz.: *Jos vyras turi auksines rankas*, taip pat sudėtiniai simboliniai pavadinimai, pvz.: *Mokyklinis teatras darželyje suvaidino „Tris paršiukus“*.

3.4.2.3. Pažyminiai

Pažyminių grupė gana įvairi. Pažyminiams priskiriami tradiciniai derinamasis ir nederinamasis pažyminiai, priedėlis ir predikatinis pažyminys. Bendra pažyminių ypatybė – jungimasis prie daiktavardžių, einančių įvairiomis sakinio dalimis, dažniausiai veiksmu ir papildiniu. Pažyminiai parodo daikto (dalyko) požymį kaip jo apibūdinimą įvairiais atžvilgiais – kokybinę ar kiekybinę ypatybę, priskyrimą daiktų rūšiai, laikiną ypatybę, susijusią ir su veiksmu.

Derinamasis pažyminys reiškiamas būdvardiškaisiais žodžiais – būdvardžiais, būdvardiškaisiais įvardžiais, skaitvardžiais, dalyviais, pilnai ar iš dalies suderintais su daiktavardiškosiomis sakinio dalimis (žr. dar 1.1.4.1), pvz.: *Neprisimenu, kada pirmą kartą išgirdau apie Venecijos karnavalą ir kada pirmą sykį išvydau venecijietiškas kaukes – paslaptingas ir skleidžiančias ypatingą nostalgiją. Mano močiutė buvo lietuvė, išstremta į Sibirą. Knygų mugėje nusipirkome penkias knygas. Kitą kartą būkite apdairesni.*

Kaip matyti iš pavyzdžių, derinamieji pažyminiai gali būti vartojami prieš pažymimąjį žodį ir po jo. Po pažymimojo žodžio paprastai eina išplėsti pažyminiai, jie intonaciškai, o rašte ženklais yra nuo pažymimojo žodžio atribojami.

Vientisiniai derinamieji pažyminiai reiškiami vienu žodžiu, pvz.: *Kelių pastojų plati upė. Ant kelio gulėjo nugriuvęs medis. Šitų daiktų neimsime. Pakaks keturių vyrų.*

Yra **samplaikomis** reiškiamų derinamųjų pažyminių, pvz.: *Paleisiu juos į visas keturias pasaulio šalis! Pajūryje vaikai prisirinko įvairių įvairiausių akmenukų.*

Išplėstiniai derinamieji pažyminiai vartojami gana dažnai, nes jais gali eiti veikiamojo ar neveikiamojo dalyvio grupės, taip pat intensyvumo reikšmės būdo aplinkybėmis išplėsti ar valdomų žodžių turintys būdvardžiai, pvz.: *Anksčiau nekėlęs jokio pasitikėjimo asmuo, adekvačiai sureagavęs į dramatiškus filmo įvykius, ūmai tampa artimas. Namas, suręstas iš įmirkytų rąstų, atrodė patikimai. Žaislinėms kolekcijoms idealiai tinkantis kareivėlis prisikabino prie milžiniškų keliauninko batų. Karabinieriai įsakė palikti jų saugomą teritoriją. Iš nuotraukos žvelgė labai nuoširdi individualybė. Gabūs matematikai moksleiviai paprastai pasirenka šį universitetą.*

Sudėtinių derinamųjų pažyminių yra mažai. Neskaidomą junginį sudaro kiekio reikšmę turintys būdvardžiai su valdomu kiekio turinio komponentu, pvz.: *Skausmo kupina širdimi žiūrėjo į tuos karo vaizdus. Ašarų pilnos akys nežadėjo nieko gera. Uogų pilnais krepšeliais vaikai grįžo vos saulei pakrypus vakarop.*

Nederinamieji pažyminiai reiškiami daiktavardžio ar daiktavardinio įvardžio kilmininku, įnagininku, prielinksninėmis konstrukcijomis, rečiau – naudininku, bendratimi, padalyviais.

Šie pažyminiai dažniau yra **vientisiniai**, nes prie daiktavardiškojo pažyminio gali būti prijungti tik kiti derinamieji ir nederinamieji pažyminiai, bet jie yra savarankiški, neina išplečiamaisiais komponentais, pvz.: *Ritualinis maisto gaminimas pačiame Šv. Morkaus aikštės centre sutraukė būrius smalsuolių.* Prie vientisinio nederinamojo pažyminio *aikštės* yra prisijungęs taip pat atskiras vientisinis nederinamasis pažyminys *Šv. Morkaus*. Kai junginys sudaro neskaidomą prasminę vienumą, plg. *vaikinas kailio striuke*, vientisiniu nederinamuoju pažyminiu nelaikomas, tai sudėtinis nederinamasis pažyminys su nederinamuoju pažyminiu komponentu (*kailio*). Bendratimi ir padalyviais reiškiami nederinamieji pažyminiai struktūriškai skiriasi nuo kitų – bendratis, padalyvis, kaip veiksmazodiški žodžiai, lengvai gali prisijungti valdomus komponentus. Be priklausomųjų žodžių jie yra vientisiniai.

Paprastai prieš pažymimąjį žodį vartojamas kilmininkinis pažyminys, pvz.:

Tuo metu atsiskleidė visa poezijos įvairovė. Karnavalas – ne tik elegancijos, bet ir pilvo šventė. Keliauninko pasas puikiai atspindėjo savininko charakterį.

Kitos raiškos nederinamųjų pažyminių vieta yra dažniausiai po pažymimojo žodžio, pvz.:

Diena be lietaus retas dalykas tokiu metų laiku. Miške pamatė prie pušies prigludusį mėlynių krūmą su išsirpusiom uogom. Apžvelkime metų ratą su darbų rūpesčiais ir džiaugsmais. Po to noras ištekėti kuriam laikui dinga. Kalbėjimas valgant gali sukelti didelių nemalonumų.

Nederinamuosius pažyminius gali prisijungti valentingumą išlaikę veiksmažodinės kilmės daiktavardžiai, pvz.:

Pasitikėjimas draugais ne visada turi teigiamas pasekmes. Su pasiruošimu narystei ir narystės pradžia prasidėjo Vidurio ir Rytų Europos šalių valstybės tarnybos sistemų reformos. Skambučiais pažįstamiems bandė užglaistyti bekylantį skandalą. Apgyvendinimas viešbutyje laikinai išsprendė pabėgėlių problemą. Žygis į kalnus žadėjo daug malonių, nepatirtų įspūdžių. Pokalbis apie keliones jį šiek tiek apramino.

Dalis nederinamųjų pažyminių susidaro dėl konstrukcijos sutraukimo išleidus pagrindinį žodį dalyvį (žr. 4.4.), pvz.:

Žolėje palei upę galėjo slėptis nuodingosios gyvatės. Takas papėdėje jau buvo apsemtas vandens. Dvaras ant ežero kranto traukė potencialių pirkėjų dėmesį. Šarvuočiai iš Australijos buvo atiduoti savignyso būriams.

Dėl skirtingos jungimosi pozicijos kilmininkiniai ir kitomis formomis reiškiami nederinamieji pažyminiai gali būti vartojami prie to paties pažymimojo žodžio ir nebūti vienaarūšiai, pvz.: *Grikių košė su prieskoniais galėjo pradžiuginti net didžiausio gurmano skrandį.*

Prieš pažymimąjį žodį prielinksniniai pažyminiai ar po pažymimojo žodžio kilmininkiniai pažyminiai, t. y. nebūdingoje vietoje, pavartojami kaip vienaarūšiai, dažniausiai su derinamaisiais pažyminiais, pvz.:

Vis stiprėjantis gyvenimo tempas įsuka žmogų į bekryptį, be tikslo, be pabaigos judėjimą lyg kokią mirties šokį. Vienas iš jų man įbruka skepetėlę, žalią, plono šilko, margintą baltais žirneliais.

Samplaikiniai nederinamieji pažyminiai gali būti tokie patys, kaip ir kitų daiktavardiškųjų sakinio dalių samplaikos, pvz.:

Nuo įtampos rankų kojų drebulys nepaėjo dar keliolika minučių. Mamos tėčio pagalbos čia nesulauksi. Visa tai padariau savo paties rankomis. Vakarėlis be juokų juokelių neatrodytų ir vakarėlis. Dažnai užeidavo kaimynė taip paritus taip pastačius.

Išplėstiniai nederinamieji pažyminiai galimi, jei reiškiami bendratimi ar padalyviu. Daiktavardžiais reiškiami pažyminiai gali turėti tik savarankiškus pažyminius, pvz.:

Ketinimus pailsėti vasarą Palangoje teko atidėti. Siekis suderinti šalių santykius taikiai pasirodė neįmanomas. Nuotykis grįžtant iš kelionės Afrikoje dar ilgai buvo pasakojamas šeimos susibūrimuose. Veiklos populiarinimas veržiantis į visas galimas formas sukėlė priešingą efektą.

Sudėtiniai nederinamieji pažyminiai dažnai reiškiami įnagininko (ir su prielinksniu su) junginiais su būtinu derinamuoju komponentu, pvz.:

Moterys margomis skarelėmis tarsi pagyvino niūroką dienos pilkumą. Įėjo vyras plačia skrybėle ir galantiškai linktelėjo. Mergytė raudonais batukais negalėjo atsидžiaugti nauju pirkinium. Vyrus ilgais plaukais iškart paskelbdavo už „tvarkingos“ visuomenės ribų. Jos širdis apmirė, kai iš tvarto išlindo gyvulys su didele galva ir ilgais ragais.

Sudėtiniai pažyminiai yra ir kiti junginiai, kurių priklausomasis dėmuo yra būtinas, pvz.:

Naujasis pažįstamas buvo vidutinio ūgio žmogus, visada plačios šypsenos ir paslaugus. Anksčiau žmonėms buvo įprotis statyti vos ne trijų aukštų namą. Senyvo amžiaus žmonėms buvo siūloma skiepytis pirmiausia. Kokių penkerių metų berniukas sėdėjo automobilyje ir žaidė su šuniuku. Praėjusių metų derlius buvo gana geras. Iš kraštotyros ekspedicijos Raudėnų apylinkėse įspūdžių atmintyje kažkaip ryškiau įsirežė vingiuojantis per kalveles vieškelis.

Sudėtiniais nederinamaisiais pažyminiais laikomi ir sudėtiniai simboliniai pavadinimai, pvz.:

Nebuvo šventinio vakaro, kad jis neužtrauktų dainos „Augo sode klevelis“. Į automobilių servisą „Padangos tau“ važiuodavo kiekvieną pavasarį ir rudenį.

Pažyminiais nelaikomi pabrėžiamieji ar morfologinėse bei sintaksinėse samplaikose esantys būdvardiškieji žodžiai, pvz.:

Tai pats aukščiausias komandos narys. Tų ryšulių – net perlipti negali. Kas dieną laukė sugrįžtant tėvo. Praeis metai kiti ir vėl atkursite sodybą bei gražų gyvenimą.

Priedėlis yra daiktavardiška pažyminio grupės sakinio dalis, sutampanti forma su pažymimuoju žodžiu, bet jam nepavaldi. Su pažymimuoju žodžiu priedėlį sieja prasminis požymio plačiąja prasme ir jo turėtojo ryšys. Tokį prasminį ryšį turi ir kiti pažyminiai. Formų santykis vadinamas apoziciniu, lygiagrečiuoju, nes priedėlis, atkartojantis pažymimojo žodžio formą, gali atlikti ir jo funkciją sakinyje, pažymimąjį žodį išleidus. Priedėlį vienija su kitais pažyminiais ir toks pat jų susidarymo būdas – jie kilę iš predikatinų struktūrų, įtraukiant į sakinį, plg.: *Medis yra aukštas* ir *Aukštas medis augo prie pat namo*; *Diena buvo visai be vėjo* ir *Diena be vėjo pradžiugino iškylautojus*; *Onutė yra mano teta* ir *Teta Onutė mane visada pasitikdavo su savo gamintu tortu*.

Taikant predikatinės struktūros testą galima nustatyti priedėlį abejonų keliančiais atvejais. Tarkime, norint nustatyti priedėlį sakinyje *Saulė močiutė kraitelį krovė* sudaromos dvi predikatinės struktūros *Saulė yra močiutė* ir *Močiutė yra saulė*; viena iš šių struktūrų neatitiks teksto prasmės ir bus atmetama, o likusios struktūros tarinys – svarstomo sakinio priedėlis. Pasakos apie saulę ir mėnulį turinį atitinka pirmoji predikatinė struktūra (*Saulė yra močiutė*), tad priedėlis yra *močiutė*, kad ir pavartotas po pažymimojo žodžio, mat įprasta priedėlio vieta yra prieš pažymimąjį žodį.

Priedėliui būdinga tam tikra semantika – jis paprastai pavadina asmenį pagal giminystę, profesiją, užsiėmimą, tautybę, amžių, būdingą ypatybę ar perteikia emocinį vertinimą, pvz.:

Pusbrolis Antanas buvo atvažiuovęs pasisvečiuoti. Antrajai kadencijai buvo pasiūlytas gydytojas Onaitis. Apie tai nejučia ėmiau galvoti skaitydamas rašytojo Fleno Obrajeno romaną. Turkas barmenas jums suplaks neatspėjamo skonio kokteilį. Jaunėlis brolis savo nuomonę sakydavo paskutinis. Svyrųoklio beržo šakelės puokštei nelabai tiko. Bjaurybė šuo apkandžiojo pabėgioti į kiemą išleistą pudelį.

Pateikti priedėlių pavyzdžiai yra **vientisiniai** priedėliai. Prie jų pavartoti pažyminiai struktūros nekeičia, nes laikytini savarankiškais sakinio dalimis. Po pažymimojo žodžio pavartoti ir turintys pažyminių priedėliai atibojami intonaciškai ir ženklais dėl aiškinamosios paskirties, bet jų struktūrinis savarankiškumas nėra didesnis nei priedėlių, pavartotų prieš pažymimąjį žodį, plg.: *Kokių keturiolikos metų berniokas kaimynas Darius vis dar mamos buvo saugomas nuo sunkesnių darbų* ir *Kaimynas Darius, kokių keturio-*

likos metų berniokas, vis dar mamos buvo saugomas nuo sunkesnių darbų. Taip pat struktūros nekeičia ir pabrėžiamieji ar palyginamieji žodžiai, pvz.:

Miškai, ypač beržynai, rudenį nusidažo aukso spalvomis. Balandis, arba karvelis, yra dažnai dainose minimas paukštis. Režisierių, kaip kūrėjų, gerbė visi.

Samplaikos priedėliams nėra būdingos, nes jau pats priedėlis daug kuo pakartoja savo pažymimąjį žodį. Pasitaiko nebent tokios pat darybos suvienytų žodžių samplaikos, pvz.: *Trečias gyventojas, katinėlis rainakėlis, turėjo tokias pat teises, kaip ir šeimos nariai.*

Sudėtiniais priedėliais laikomi tokie, kurių pagrindinis žodis yra pažymimojo žodžio pakartojimas. Pakartojimas be bent vieno priklausomojo žodžio neturėtų prasmės, tad priklausomasis žodis (pažyminys) yra būtinas, pvz.:

Niekam nebūtų ir į galvą atėję, kad Vytukas, tas niekam stengęsis neužkliūti, visuomet mandagus ir paslaugus Vytukas, būtų taip tvirtai stojęs ginti draugo. O koks derlius, aukso derlius, paliko laukuose.

Menkai apibūdinamosios reikšmės gali turėti ir ne tas pats priedėliu einantis daiktavardis, plg.: *Jaunas savanoris, sportiškas, malonios išvaizdos vaikinai, sėkmingai tvarkėsi su visais neįgaliųjų perkėlimo darbais.* Tokio priedėlio interpretacija kaip sudėtinio ar kaip vientisinio yra gana subjektyvi, priklauso nuo to, ar sakinyje atrodo prasmingas tik su vienu daiktavardžiu, be priklausomųjų žodžių.

Priedėliais nelaikytini pabrėžiamieji įvardžiai *tas, ta, jis, ji*, pvz.:

Kaimynas, jis tikrai padės, jei galės. Petras, tas nieko nebijo. Darius, ir tas negalėjo nieko padaryti.

Šie įvardžiai panašūs į priedėlius tik savo forma, bet dėl abstrakčios reikšmės negali atlikti priedėlio kaip apibūdinamosios sakinio dalies funkcijos, neturi ir aiškinamajam priedėliui būdingos intonacijos. Įvardis tiesiog pakeičia suglaudintą temos nusakymą (plg. *O dėl kaimyno, tai jis tikrai padės, jei galės*), kaip įvardžiai pakeičia ankstesniame sakinyje pavartotą daiktavardį, plg.: *Vakar gatvėje sutikau buvusį bendradarbį. Jis ir perdavė tą žinią.*

Predikatinio pažyminio pavadinimas nėra vartojamas visuotinai. Šią sakinio dalį skiriančiuose aprašuose jis apibūdinamas kaip laikiną požymį veiksmo vykimo metu perteikianti sakinio dalis. Predikatinis pažyminys kaip požymis susijęs su daiktavardiškąja sakinio dalimi – veiksmu ar papildiniu ir turi prasminį ryšį su tariniu, pvz.:

Mama iš kelionės grįžo kiek sunerimusi. Brolis pas draugą ėjo supykęs ir pasiryžęs iškloti visą tiesą. Iš pavėsinės vidaus lenteles kalė tik nuobliuotas ir impregnuotas. Kaimo žmonės duris palikdavo nerakintas. Kitą dieną jis į darbą atėjo jau be barzdos, net ūsų. Ne vienas lėktuvas grįždavo su peršautais sparnais ir skylėtais šonais.

Predikatinio pažyminio kaip savarankiškos sakinio dalies neskiriančiuose aprašuose tokie pažyminiai patenka į tarinio ar suvestinio papildinio sudėtį (Labutis 1998: 248–252, 277). Laikyti savarankiška antrininke sakinio dalimi yra nuoseklu, nes ir prie veiksnio, ir prie papildinio, o kartu ir prie tarinio jungiami tokie žodžiai turi tuos pačius požymius – ryšį su daiktavardiškąja sakinio dalimi ir su tariniu. Skaidyti gana vientisą reiškinių ir paskirstyti jį skirtingoms sakinio dalims netikslinga.

Kaip rodo pateikti pavyzdžiai, predikatinis pažyminys gali būti tokio pat derinimo ir tokios pat struktūros kaip ir kiti pažyminiai.

3.4.2.4. Aplinkybės

Aplinkybės parodo tarinio pasakomo veiksmo, būsenos, proceso, o kai kada ir požymio apibūdinimą laiko, vietos, būdo, intensyvumo ir kitais atžvilgiais. Tokio apibūdinimo reikšmių gali būti gana įvairių, todėl aplinkybių skaičius sintaksės aprašuose pateikiamas labai nevienodas – apytikriai nuo 4 iki 26. Taigi skaidymas ir aplinkybių skaičius yra labiau susitarimo ir tradicijos tam tikros kalbos aprašuose dalykas.

Lietuvių kalbos sintaksės tyrimuose ir vadovėliuose aplinkybių skaičius taip pat nevienodas, bet didelio skirtumo, gretinant su kitų skirtingų kalbų aprašais, nėra. Mažiausia nurodomų aplinkybių – 4 (Balkevičius 1963: 197), tačiau kai kurios skaidomos į porūšius, kitur laikomus savarankiškais aplinkybėmis. Daugelyje aprašų nusistovėjęs 6–7 aplinkybių skaičius: vietos, laiko, būdo (arba kokybės), kiekybės, priežasties, tikslo ir sąlygos. Jei nuo sąlygos aplinkybės atibojama nuolaidos reikšmė, ji laikoma nuolaidos aplinkybe. Nuolaidos reikšmė turi savitą raišką, bet jos semantika apibūdinama kaip veiksmo vykimas, nors ir nėra sąlygų jam vykti, t. y. ji apibūdinama sąlygos pagrindu. Taigi ją galima laikyti sąlygos aplinkybės porūšiu.

Vienos aplinkybės glaudžiau susijusios su sakinio centru, pirmiausia tariniu, kitos priklauso labiau visam sakiniui, nors ryšiais siejamos su tariniu. Nuo tarinio leksinės reikšmės tipo labiau priklauso buvimo vietos (lokaty-

vinė) ir judėjimo krypties (direktyvinė) vietos aplinkybės, kitas aplinkybes galima laikyti labiau loginėmis veiksmo fono reikšmėmis.

Aplinkybėms būdingos blankios tarpusavio ribos. Tai lemia gana didelę jų vidinę reikšmių įvairovę, taip pat ir aplinkybių sampyna (sinkretizmas). Pavyzdžiui, aplinkybe einantis žodis *staiga* labiau gali būti suprantamas kaip būdo aplinkybė sakinyje *Jis staiga patraukė ranką lyg nudegęs*, bet kaip laiko aplinkybė sakinyje *Po šūvio jis staiga susverdėjo ir sukniubo*. Daugeliu atvejų nė sintaksinė aplinka neparodo kurios nors reikšmės persvaros arba kuri nors reikšmė yra tik ryškesnė, neatmetant ir kitos. Kai kurių aplinkybių vidinės reikšmės gana skirtingos ir gali kelti abejonių dėl priklausymo pagrindinei ar apibendrintai reikšmei, todėl naudinga aptarti aplinkybės reikšmės skaidymąsi į dalines reikšmes.

Aplinkybių raiška labai įvairi. Morfologinė bazė yra prieveiksmis, tačiau aplinkybės gali būti reiškiamos prielinksninėmis konstrukcijomis, linksniais, išvestinių veiksmažodžio formų – dalyvių, pusdalyvių bei padalyvių žodžių grupėmis ar jais pavieniais. Tai ir lemia aplinkybių apibūdinimą ir skirstymą pagal semantiką, o ne raišką.

Aplinkybių struktūrinės grupės yra tokios pat, kaip ir kitų sakinio dalių, išskyrus tarinį, nustatomos taikant bendruosius struktūrinių tipų požymius (žr. 3.4.1.5).

Vietos aplinkybę sudaro dvi pagrindinės reikšmės – buvimo vieta ir judėjimo kryptis. Buvimo vieta reiškiamą vietos prieveiksmiais *arti*, *toli*, *namie*, *ten*, *priešais* ir pan., vietininku, prielinksninėmis konstrukcijomis, rečiau – įnagininku, pvz.:

Netoli stūksojo apleisti dvaro rūmai. Bet kaip tas qžuolas čia užaugo? Toli vingiavo upės kaspinas. Priešais stovi briedis ir purto ragus. Namie niekas manęs nelaukė. Miške pasiklydo net keli uogautojai. Nuvežė į tą pačią vietą, kurioje pernai grybavom. Palei akmeninę tvorą buvo jų šeimos kapas. Sėdėjau ant skrynios ir kramčiau bičių korio gabaliuką. Automobilyje sėdėjau šalia vairuotojo. Visą laiką tarp mūsų parlamento narių būdavo tikrai nemažai menininkų. Vietomis lukštas buvo rūgštis pragaužtas. Pakeliu driekėsi pasodintų eglaičių juosta.

Buvimo vieta gali būti nusakoma ir sudėtingesniu būdu, pvz.:

Per porą kilometrų nuo plento buvo švaraus vandens ežeras. Ten kažkur turėtų būti upė. Kur nors po medžiu prisėsime pailsėti. Kambaryje ant palangių buvo pristatyta gėlių. Aukštai viršūnėje lingavo šarkos lizdas.

Samplaikas išskaidžius į savarankiškos intonacijos dalis, antroji suprantama kaip aiškinamoji aplinkybė, plg.: *Kambaryje, ant palangių, buvo pristatyta gėlių.*

Krypties reikšmė apima judėjimą iš tam tikros vietos, tam tikru keliu ir į tam tikrą vietą. Dažniau kryptis reiškiamą prielinksninėmis konstrukcijomis, judėjimo kelias – ir įnagininku, pvz.:

Iš namų išvažiavo dar auštant. Skruzdės žiemą paprastai būna sulindusios į urvus ir uždariusios angas. Keleivis pažvelgė pro langą. Per mišką važiuovome labai lėtai. Jie dar šiek tiek pavažiavo apleistu miško keliuku.

Laiko aplinkybė apima momentą bei periodą, laiko tarpą ir dažnį (periodiškumą).

Momentas ir periodas reiškiami prieveiksmiais, suprieveiksmėjusiais ar prieveiksmio ypatybių įgijusiais daiktavardžių linksniais, prielinksninėmis konstrukcijomis, pvz.:

Dabar tau parūpo viską sužinoti. Pernai sušilęs išsimaudžiau, nuo to ir prasidėjo. Anksčiau čia gyveno atsikėlėliai iš Klaipėdos krašto. Man jau greitai sukaks aštuoniasdešimt dveji. Didžiausi mano darbai prasidėjo pavasarį. Žiemą būdavo ir daugiau tokių, einančių į mokomojo ūkio daržus. Penkiasdešimtaisiais metais būdamas trečiame kurse pradėjau dirbti laborantu. Vakare pasimelsim ir pasijusim stipresni. Per rinkimus mūsų bendrapiliečiai būna žavūs demokratai. Prieš mėnesį buvome susitikę Londone. Išvažiuoju už dviejų valandų.

Momentas reiškiamas ir gretinant su kitu veiksmu, ir vartojant dalyvines, pusdalyvines ar padalyvines žodžių grupes, pvz.:

Aptarę kelionės maršrutą, sėdome į automobilius. Žiūrėdamas televizijos laidą „Panorama“, išgirdau premjero žodžius apie poetą. Einant iš kambario, pasigirdo lango girgždesys.

Laiko tarpas reiškiamas galininku, prielinksninėmis konstrukcijomis ar prielinksnių poromis, pvz.:

Ji gyveno su blėstančia viltimi dar pusę metų. Langas buvo praviras tris valandas. Budėti reikėjo po keturias valandas. Parduotuvė sekmadeniais veikia nuo devintos iki šešioliktos valandos.

Pasikartojančio veiksmo dažnis (periodiškumas) reiškiamas prieveiksmiais, prielinksniu *per*, einančiu su papildomais dažnį nurodančiais žodžiais, laiko reikšmės žodžiais su samplaikiškai vartojamu įvardžiu *kas* ir kitomis formomis, pvz.:

Su juo susitikdavo gana dažnai. Pasimatyti tekdavo labai retai. Per naktis ji verkdavo tikėdamasi sulaukti geresnių laikų. Kiekvieną dieną eidavo parsinešti atvežto pieno. Vaistus paskyrė gerti jau tris kartus per dieną. Kas mėnesį reikėdavo važiuoti pasitikrinti. Į mišką jis nubėgdavo kur kas dažniau negu kiti vaikai.

Būdo (kokybės) aplinkybė nurodo, kaip atliekamas veiksmas, pasireiškia būseną ar kokio intensyvumo yra ypatybė ar kuri nors aplinkybinė reikšmė. Ši aplinkybė reiškia būdo prieveiksmais, linksniais, rečiau – prielinksninėmis konstrukcijomis, taip pat pusdalyviais ar dalyviais, lyginamosiomis žodžių grupėmis, pvz.:

Plačiai pasklido žinia apie narsų jaunikaitį. Visi darbai buvo atlikti puikiai. Sunkiai kėlėsi tą rytą Povilas. Tu viską dirbi atbulomis rankomis. Visi to pasiekė per didelius vargus. Gręžiodamasi skubėjo ji iš tos nejaukios vietos. Grįžau džiaugdamasis sėkmingu sandoriu. Abiem kojomis įsirėmęs į slenkstį gaisrininkas stengėsi išlaikyti svyrantį karkasą. Per tokį sniegą eini kaip per patalus. Labai aukštai balionas negalės pakilti. Nepaprastai giedras dangus išbuvo visą savaitę.

Kiekybės aplinkybė rodo, kiek, koku mastu pasireiškia tariniu pasakomas dalykas. Svarbūs matų pavadinimai ar abstraktesni kiekio žodžiai. Kiekio reikšmės turi ir laiko kiekis, atstumas, bet tradiciškai šios reikšmės priskiriamos laiko ir vietos aplinkybėms. Kiekio aplinkybei reikšti vartojami kiekio prieveiksmai, kiekio reikšmės daiktavardžiai, pvz.:

Nekilnojamojo turto tuo laiku pirkto daug. Iš mandagumo truputį atsi-kando meduolio. Kitą kartą jis prižvejojo jau antra tiek. Rugių prikūlė gal kokias tris tonas. Atlyginimo gavo tik šešis šimtus eurų. Džiaugsmo buvo tik krislas lyginant su tuo vargu, kokį teko patirti. Tuo metu už maistą šimtais mokėjo.

Prielinksnio už konstrukcija laikytina papildiniu, nes reiškia įkeitimo objektą, plg.: *Dvarą pirkto už svetimus pinigus; Malkas pirkto už tris šimtus eurų.*

Priežasties aplinkybė reiškia prielinksninėmis konstrukcijomis, vienu kitu prieveiksniu, kai kada linksniais, polinksniu *dėka*, dalyviais, pusdalyviais ar padalyviais su priklausomais žodžiais ar be jų, pvz.:

Dėl susiklosčiusios padėties kultūrininkai neis į talką aukštiems politikams. Dėl ko tau skruzdės pasidarė įdomios? Šito galėčiau imtis tik

iš didelio vargo. Nuo lietaus kelias visai pažliugo. Per tuos kurmius negali gražios pievelės turėti. Be rimto reikalo šie du vyrai čia nebūtų atėję. Jos akys tryško neišpasakytu džiaugsmu. Todėl niekas su juo ir nekalbėjo. Talkininkų dėka bulvės buvo nukastos iki ankstyvo pavakario. Jis apsidžiaugė skruzdėlyno paviršiuje pamatęs kiaušinį. Gyvendamas plačiai ir išlaidžiai greitai visų turtų neteko. Taip jai bežioplinėjant ir pradingo vienas žqsiukas.

Tikslo aplinkybė turi dvi reikšmes: pagrindinę tikslo reikšmę ir paskirties. Paskirties reikšmė prisideda prie pagrindinės reikšmės ir turi atskirą raiškos būdą. Tikslo aplinkybės pagrindinis raiškos būdas – bendratis arba abstrakčiojo daiktavardžio kilmininkas. Šalia konkretaus daiktavardžio kilmininko bendratis paprastai suprantama iš konteksto ir galima pavartoti. Tikslo aplinkybė dažniausiai eina su slinkties reikšmės tariniais, pvz.:

Kartą mūsų mieloji kaimynė vėlyvą rudenį išėjo ūmėdžiauti. Eidavome su savo antromis pusėmis pas ją švęsti švenčių. Anksti rytą išvažiavo į miestelį naujienų pasiteirauti. Pasiimk lazda nuo šunų apsiginti. Direktorius pasikvietė visus neoficialaus pokalbio. Ėjo per žmones ir teiravosi nakvynės. Buvo kaimynas užėjęs skolos. Lauke šalta – grįžau atgal pirštinių.

Tikslas gali būti reiškiamas pusdalyviais ar padalyviais ir jų grupėmis, pvz.:

Pažymint precedento neturintį karalienės valdymo 70-metį, nukaldintos proginės monetos. Gindamasis nuo gaisro, savininkas visuose kambariuose įtaisė garso signalizaciją.

Rečiau tikslo aplinkybė reiškiamą prielinksnine konstrukcija ar senuoju vietininku, pvz.:

Gervė patraukė pas lapę į vaišes. Talkon susirinko nemažas bendruomenės narių būrys.

Paskirties reikšmė reiškiamą abstrakčiųjų daiktavardžių naudininku arba konkrečiųjų daiktavardžių naudininku (paprastai su bendratimi), pvz.:

Nakvynėi ieškoti vietos reikėjo kuo greičiau. Žmonės statybai iš anksto prisipirko kuo daugiau medžiagų. Tai gali versti menininkus išgyvenimui ieškoti duonos. Keletą galvių augindavo mėsai. Antžeminė dalis naudojama žaliajai trąšai, pašarui, kaip biokuras. Šiuos dažus nusi-pirkau kiaušiniams dažyti. Žmonės čia bulvėms sodinti neturėjo tinkamos žemės. Laidojimo apeigos ir ritualai užimdavo daug laiko, kurio

pakakdavo ne tik mirusiajam pagerbti, bet ir gyviesiems susikaupti, savo pačių laikinumui ir mirtingumui apmąstyti.

Sąlygos aplinkybė rodo predikatinio požymio – veiksmo, būsenos, proceso, ypatybės egzistavimo sąlygas, o jei sąlygų veiksmui vykti nėra, bet jis vis tiek vyksta, turime nuolaidos reikšmę. Tikroji sąlyga reiškia dalyviu, pusdalyviu ar padalyviu, pavieniais ar su priklausomais žodžiais, prielinksnio *be* konstrukcijomis, kai kada įnagininku, tam tikrų žodžių vietininku, pvz.:

Pašalus reikia atsargiai važiuoti. Susipažinus su šalies kultūra, kur kas lengviau ten pritapti. Esant ankstyvam ir šiltam pavasariui, ūkininkai į laukus išvažiuoja net kovo mėnesį. Nelankęs paskaitų, egzamino gali neišlaikyti. Miegodamas didelių darbų nepadarysi. Bendraudamas su žmonėmis, įgyji įvairiausių patirčių. Be kruopštaus darbo gerų rezultatų nepasieksime. Be žalių miškų, žydinčių pievų, ežerų blizgesio, upelių čiurlenimo nykus atrodytų mūsų pasaulis. Šaltu ar lietingu oru kelininkams dirbti sunku.

Vietininku sąlyga reiškia pavartoiant abstrakčios reikšmės daiktavardžius, pvz.:

Vienumoje pakelti tokius sukrėtimus neįmanoma. Visuotinės įtampos, visa apimančio nuovargio atmosferoje daugeliui atrodo pavojinga atverti savo vidaus pasaulį.

Nuolaida dažniausiai reiškia jungtukų samplaikomis *kad ir, nors ir* ar vienu pridedamu jungtuku *ir* su pusdalyviais, padalyviais ar dalyviais, rečiau – būdvardžiais, pvz.:

Atėjo į darbą kad ir sirgdamas. Dirbi žmogus ir negalėdamas. Nors ir vėluojant darbai buvo atlikti iki galo ir kokybiškai. Kaimynas padėdavo padaryti sunkius darbus ir neprašytas. Smalsioji draugė atėjo pavakaroti, nors ir nekviesta. Nors ir nemiegojęs likau dar keletą valandų pabudėti dispečerinėje. Ir neskubri ji padarydavo daug darbų gerai juos apgalvodama ir suplanuodama. Jis komandoje nežaidė geriausiai kad ir aukštas.

Žodžių grupės su jungtukų samplaikomis *kad ir, nors ir* kai kada laikomos šalutiniais dėmenimis (Labutis 1998: 198–300). Tokią būdvardžiu reikiamą nuolaidą, plg. *Skruzdė daug pajėgia, kad ir maža*, būtų galima laikyti nepilnos raiškos šalutiniu dėmeniu, tada taip būtų interpretuojamos ir žodžių grupės su dalyviais, bet tokią sandarą turi ir konstrukcijos su pusdalyviais

ir padalyviais, o juose matyti predikato neįmanoma. Taigi būtų nuoseklu nelaikyti šalutiniais sakiniais nė vienos tokios struktūros, taip pat ir su būdvardžiais. Juolab kad ta pati reikšmė perteikiama ir vienu dalelytės paskirtį turinčiu jungtuku, plg. *Ir mažą skruzdę daug pajėgia*, o kita vertus, būdvardžio konstrukciją su *kad ir* galima papildyti pusdalyviu, taip pat eliminuojančiu šalutinio dėmens galimybę, plg. *Skrusdę daug pajėgia kad ir mažą būdama*. Bet apskritai su samplaikomis *kad ir*, *nors ir* einantys būdvardžiai ar dalyviai gali būti interpretuojami dvejopai.

3.4.2.5. Lyginamosios konstrukcijos

Lyginamosios konstrukcijos nėra koks nors atskiras sintaksinių ryšių tipas. Tai savitas sintaksinių ryšių raiškos būdas sakomą dalyką nurodant ne tiesiogiai, o lyginant su kitu dalyku. Netiesioginis ryšių perteikimo būdas šiek tiek paslepia sintaksinį santykį, jis tampa sunkiau atpažįstamas, todėl galimas įvairiau interpretuoti. Tačiau kiekviena lyginamoji konstrukcija gali būti paaiškinama kaip tam tikra sakinio dalis ar jos išplečiamasis komponentas, todėl nusistovėjusi tradicija greta kitų sintaksinių ryšių ir funkcijų aptarinėti lyginamuosius posakius nėra pagrįsta ir nuosekli.

Lyginamosios konstrukcijos gali išreikšti sakinio dalis, pvz.:

būdo aplinkybė: *Suaugęs žmogus, o elgiasi kaip vaikas; Ji tarsi netyčia užsiminė apie pusseserę ir žiūrėjo, kaip jis reaguoja;*

intensyvumo reikšmės būdo aplinkybė: *Žalias kaip kilimas javų laukas rodė, kad žiemkenčiai žiemą atlaikė puikiai* (plg. *Nepaprastai žalias javų laukas...*); *Laisvai kaip vėjas ji skraidytų padangėmis* (plg. *Višiškai, nepaprastai laisvai ji skraidytų padangėmis*);

priežasties aplinkybė: *Šio įstatymo punkto buvo atsisakyta kaip perteklinio;*

predikatinę pažymini: *Iš kelionės grįžo lyg atjaunėjęs;*

priedėlį: *Žvėris, kaip vilkas, visada išlaiko prigimtinius instinktus kad ir prijaukintas;*

tarinio vardinę dalį: *Po tos sėkmės jaunas lenktynininkas pasijuto kaip erelis.*

Lyginamosios konstrukcijos gali eiti sudėtinių ar išplėstinių sakinio dalių šliejamaisiais komponentais, pvz.:

sudėtinės kiekybės aplinkybės: *Po operacijos nebuvo galima nešti daugiau kaip penkis kilogramus;*

sudėtinio pažyminio: *Aukštesnį nei trys metrai medį jau reikia trumpinti.*

Su atliepiamaisiais žodžiais palyginimai gali sudaryti gana vientisas, samplaikos ypatybių turinčias konstrukcijas, plg. *Jis niekada nesugebėjo piešti taip kaip brolis*, einančias viena sakinio dalimi, o būdami atriboti kitų žodžių ar intonaciškai, tampa neišplėtos struktūros šalutiniais dėmenimis, plg. *Niekada taip sunkiai dirbti neteko, kaip mano tėvams.*

Taigi lyginamąsias žodžių grupes reikia interpretuoti sintaksinių ryšių sistemoje ir rasti atitinkamą funkciją bei nustatyti struktūrinę santykį su prasminę vienumą sudarančiais žodžiais.

4. TEKSTO SINTAKSĖ

4.1. Teksto sintaksės sritys

Struktūros ir raiškos ypatumai, pasireiškiantys ne tik sakinyje arba pasireiškiantys sakinyje, bet nulemti platesnio teksto ar paties kalbėtojo, priklausomo teksto sintakse. Nėra vienodos nuostatos, ar visas ypatybes, kurios reikiasi už sakinio ribų arba priklauso nuo platesnio konteksto nei sakinyje, galima laikyti teksto sintaksinėmis ypatybėmis. Tos ypatybės gali lemti bendrą teksto rutuliojimą, sakinių slinktį tekste, bet gali reikštis savitose struktūrose, didesnėse nei sakinyje. Tokios yra autoriaus ir tiesioginės kalbos struktūros. Matyt, jų struktūrinis savitumas lėmė sintaksės aprašų tradiciją greta sakinių ir kitų sintaksės vienetų aptarti ir tiesioginės kalbos perteikimo būdus, o kartu prie jų glausti apskritai teksto autoriaus ir perteikiamo turinio santykiu pagrįstas teksto sintaksines ypatybes – aptarti netiesioginę, menamąją kalbą (plg. Balkevičius 1963; Sirtautas, Grenda 1988; Labutis 1998), nors tokios kalbos požymiai dažnai pasireiškia viename sakinyje. Paprastai tai nelaikoma teksto sintakse, o kai kada, aptariant ir kitas teksto sintaksės ypatybes, pateikiama skirtinguose skyriuose (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 177, 185). Tačiau tai, kokią turinio dėstymo ir teksto rutuliojimo būdą pasirenka autorius, yra susiję su teksto sintaksinėmis ypatybėmis, jo struktūros skirtumais, tad galima priskirti sintaksinio aprašo teksto sintaksės lygmeniui.

Atskirą sritį sudaro sakinių slinkties ypatybių aprašymas. Senos ir naujos informacijos kaita sakiniuose padeda judėti minčiai tam tikromis kryptimis ir yra vienas iš teksto rutuliojimo būdų. Dažnai tai vadinama *komunikaciniu sintaksės aspektu* (Sirtautas, Grenda 1988: 191) arba įtraukiama į platesnį aspektą, pavadintą *diskursiniu*, vientiso teksto, aspektu (Labutis 1998: 19).

Sintaksinėmis priemonėmis, kartu su kitų kalbos lygmenų vienetais, formuojamas bendras teksto struktūrinis vaizdas. Sintaksinės priemonės gali paryškinti savitą teksto fragmento struktūrą, taip pat ir tam tikrą teksto autoriaus komunikacinį, kartu ir stilistinį siekį, gali parodyti didesnės teksto atkarpos ar net viso teksto struktūros ypatumus. Sąlygiškai tai galima pavadinti *bendraja teksto sintakse*.

4.2. Autorinė ir atkuriamoji kalba

Aptariamam teksto sintaksės aspektui apibūdinti vartojami *autorinės* ir *ne-autorinės kalbos* (Labutis 1998: 356), *atkuriamosios kalbos* (Sirtautas, Grenda 1988: 177) pavadinimai. Autorinei kalbai priskiriamas monologinis pirmuoju autoriaus asmeniu ar beasmeniškai rašytine ar sakytine forma perteikiamas tekstas (Labutis, ten pat). Kalbos praktikai aktuali rašytinė aptariamosios srities tekstų forma dėl jos struktūros žymėjimo skyrybos ženklais ir kitomis kalbos priemonėmis, todėl autorinė monologinė kalba neapartinėjama. Dialogo tekstas iš pirmo žvilgsnio panašus į autorinę kalbą, tik jis yra ne vieno autoriaus. Vis dėlto, viena, dialogas yra jau kažkieno užrašytas, atkurtas (plg. Sirtautas, Grenda, ten pat), kita vertus, paprastai bent kartą yra su autoriaus įvagine dalimi, o tokios struktūros tekstas priskiriamas tiesioginei kalbai kaip atkuriamosios, arba neautorinės, kalbos rūšiai.

Atkurti kito autoriaus kalbą galima skirtingais būdais. Nuo to priklauso sintaksinis ir grafinis jos įforminimas.

4.2.1. Tiesioginė kalba¹³

Tiesioginė kalba tiksliai atkartoja kieno nors pasakymą ar ilgesnį tekstą. Ji gali būti pateikta lyg parodant kalbėjimo situaciją, tada žymima brūkšniais, arba parodoma kaip nutolusi nuo kalbėjimo momento, seniau pasakytas ar vidinis tekstas, mintys, tada ji parodoma kabutėmis. Tokia persakoma kalba gali ir neturėti kabutėmis skiriamos struktūros – prie tiesioginės kalbos per einama vientisu tekstu. Lyg ir autentiško teksto atkūrimas leidžia šią kalbą priskirti tiesioginei kalbai, bet, nesant įprastos autoriaus ir tiesioginės kalbos struktūros, ji vadinama *menamąja tiesiogine kalba*.

Įprastą tiesioginės kalbos struktūrą sudaro dvi dalys – autoriaus kalba ir atkartojamas kalbėtojo tekstas. Abi dalys sudaro savitą struktūrą dėl tik šiai kalbai būdingų tų dviejų dalių santykio. Savitumas pirmiausia pasireiškia autoriaus kalbos dalyje.

¹³ Šis pavadinimas sintaksės aprašuose, taip pat skyrybos leidiniuose vartojamas visai autoriaus ir kalbėtojo teksto struktūrai pavadinti. Neretai pavadinimo prireikia ir kalbėtojo tekstui nurodyti (į tai jau buvo atkreiptas dėmesys, žr. Sirtautas, Grenda 1988: 177).

Prieš tiesioginę kalbą ar po jos einanti autoriaus kalba paprastai turi sakinio sandarą, bet su tai struktūrai būdingais tariniais ir žodžių tvarka. Tokio sakinio paskirtis – įvesti autentišką kalbėtojo tekstą, todėl toks sakinytis vadinamas *įvadinio tiesioginės kalbos sakiniu*. Įvadinio sakinio tariniu dažniausiai eina kalbėjimo, mąstymo veiksmažodžiai arba jų kontekstiniai sinonimai, pvz.:

Atsimerkusi, bet nesikeldama iš lovos paprašau:

– Mam... Pasikalbėkim.¹⁴

Važiavom neseniai iš svečių, tai kaimynas sako: „Tau reikia sutvarkyti savo temperamentą.“

Motina nusigąsta:

– Viliukai, tai tu nemoki? Vaikeli!

– O rasi tos žemės pirmiau prancūzams ir priklausė, – paabejoja Anskis.

Prisiminiau mokytoją ir pamaniau: „O ką ji man pasakytų?“

„Labai gaila, kad iš K. Morkūno šios technologijos niekas neperėmė, neatsirado mokinių. Gal baiminosi profesoriaus autoriteto, nors jis buvo labai paprastas“; – pastebėjo vitražų meistras.

Įvadinio sakinio tarinio vieta paprastai yra prieš tiesioginę kalbą, jei ji eina po autoriaus kalbos, ir tuoj po jos, jei autoriaus ir tiesioginė kalba išdėstyta priešingai (žr. ankstesnius pavyzdžius). Tokia žodžių tvarka palaiko tiesioginės ir autoriaus kalbos struktūros vientisumą. Tarinio vieta gali kisti, bet tokio vientisumo nesumenkinti tik dėl inversiškos, jo aktualumą rodančios žodžių tvarkos, pvz.:

Vėl, jau kelintą kartą, klausia tardytojas: „Ar tą vakarą prie ežero tikrai buvai vienas?“

Jei po tiesioginės kalbos einančioje autoriaus kalboje pagrindinės sakinio dalys išdėstomos įprasta sakiniui tvarka, t. y. pirma veiksnytis ir po jo tarinys, struktūros dalių sąsaja susilpnėja ir tai koreliuoja su tašku, rašomu po tiesioginės kalbos, pvz.:

– Man buvo taip gėda. – Ana stengiasi nuslėpti susitvenkusias ašaras.

(Plg. – Man buvo taip gėda, – stengiasi nuslėpti susitvenkusias ašaras Ana.)

14 Tiesioginės ir netiesioginės kalbos pavyzdžiai paimti iš Ievos Simonaitytės, Giedros Radvila-
vičiūtės, Juozo Apučio, Juozo Baltušio meninių ir publicistinių tekstų. Kai kurie sakiniai ar
teksto fragmentai yra sutraukti.

Tokia struktūra gali būti išvis išardoma ir autoriaus sakinyš pateikiamas kaip atskiras tekstas nauja eilute, tačiau pavartotas tiesioginės kalbos struktūroje aiškiau parodo tiesioginės kalbos autorystę.

Autoriaus kalbai nebūdingas tarinio ir veiksnio išsidėstymas gali būti pasirenkamas ir dėl autoriaus kalboje nurodyto kalbėtojo teksto ryšio su skirtingais pašnekovais. Kartu parodomas ir pirmosios tiesioginės kalbos savarankiškumas, pvz.:

– *Dar vieną, ačiū. – Advokatas apkabina mane per pečius. – Su manimi tu nepražūsi.*

Nevartojant autoriaus kalbai būdingų tarinių ar juos išleidžiant iš autoriaus kalbos, siekiama teksto dinamiškumo (plg. su įprastos sandaros autoriaus kalba: – *Dar vieną, ačiū, – padėkoja advokatas padavėjui ir apkabinęs mane per pečius sako: – Su manimi tu nepražūsi*) (dar žr. LKS 2020: 145–151).

Tiesioginiuose ar persakomuose dialoguose įvadinis sakinyš gali būti pavartotas tik prieš pirmojo kalbėtojo tekstą, kitų kalbėtojų tekstų autorystė turi būti suprantama iš bendresnio konteksto. Toks tiesioginės kalbos dėstymas suteikia tekstui intensyvumo, vyksmas, minčių dėstymas tampa skubresnis, todėl dažnai pasirenkamas ne tik meniniame tekste, pvz.:

<...> *jūreivis alsuodamas pasakė:*

– *Velniškai. Bet įveiksiu. Aš dar tvirtai stovėsiu ant denio. Pamatysit!.. Girdėjau esat istorijos mokytojas?*

– *Buvau.*

– *Buvau!.. Nemirėt. Jums vieni juokai. Jei ant vienos nepastovėsit, žemėlapij pakabins vaikai.*

Siekiant teksto dinamiškumo persakomas dialogas – su kabutėmis skiriama tiesiogine kalba ir autoriaus žodžiais – gali būti pateikiamas vientisu tekstu, pvz.:

– *Draugės tėvas, manim besirūpinantis nuo studijų laikų, sako: „Ar turi kokį draugą?“ – „Turiu, – sakau, – Michailą.“ – „O, – nustemba tėvas, – tai jis, kaip ir aš, stačiatikis.“ – Man, – aiškinu, – tikėjimas, kaip ir grožis, netgi išsilavinimas, nesvarbu.“*

Ji sako: „Dėkitės prie mūsų...“ – „Mielai, – atsakau, – labai norėčiau mokėti žaisti kaip jūs.“

Menamoji tiesioginė kalba. Menamoji tiesiogine kalba laikomas nuo autoriaus kalbos tiesioginės kalbos skyrybos ženklais neatskiriamas kalbėtojo tekstas. Lyg nejučia savarankiškais sakiniais pereinama nuo autoriaus į veikė-

jo kalbą, o autoriaus tekstas neturi įvadiniamis sakiniams būdingų kalbėjimo ar mąstymo veiksmažodžių, pvz.:

Kalbėjo Juza iš lėto, žodį po žodžio stūmė, o Adomas ir dūmą užmiršo patraukti. Viskas Juzos pergaltota, pasverta. Per tą vieną naktį? Net ne per visą, o kas buvo likę nuo Vinciūnės vestuvių? Kairabalė?... Kokia, po visų biesų, Kairabalė! Viksvynas šitas?! Marmalynė šita?!

Yra tekstų, tarpinių tarp menamosios ir įprastai įforminamos tiesioginės kalbos: tiesioginė kalba su autoriaus žodžiais, bet be jai būdingos skrybės kabutėmis struktūros atžvilgiu priklausytų įprastai tiesioginei kalbai, tačiau kabučių nerašymas leidžia pašnekovų tekstus įtraukti į bendrą minčių dėstymo srautą ir neparodyti atpasakoto dialogo tikslumo, pvz.:

<...> pasiimu šluotą. Išeinu į laiptinę. Pirmame aukšte kažkas išmetė sofą. Ant jos guli girtas bičas. Batai – juodi, zomšiniai, kampuoti. Užsimoju šluota. Atsibudęs žmogus bando kilstelėti galvą, bet apsisprendžia geriau nejudėti ir užsimerkęs pasisveikina su manimi <...>. Sakau, jūs gulėkit, aš čia pašluosiu. Taip jau rytą suplanavau. Nuo nešvarios laiptinės mane siutas ima. Šluoti imu dalgio stiliumi <...>. Kai pašluosiu, sakau, jums maloniau gulėti bus. Žmogus atsimerkia, bet apstulbintas prieš jį atsiveriančio pasaulio vėl užsimerkia ir sako... Nu, man nuo to maloniau gulėti tikrai nebus, bet gal cigaretę turit? Neturiu, – nemeluoju. Nuo antro kurso nerūkau. Mečiau, kad patikčiau mylimam žmogui. Tam tikra prasme, pasiaukojau. Bet mineralinio atnešti galiu. Atnešk, – šeimyniškai pereina į „tu“. Bet, – aš sakau, – pirma laiptus pašluosiu. Ir išspiriu raudonu „Salamander“ batu voratinklį iš kampo. Žmogus sako, – netepk sienų, kas tau remontą laiptinėj darys, gal Saška? Sašką pažįsti? Ne, – sakau, – Slavką pažįstu. Saškos – ne. Tu, – sakau, – ne chronius. Ne, – jis patvirtina, – aš tik per daug išgėriau.

Tiesioginės kalbos autoriaus tekstas čia pinasi su monologiniu pasakotojo tekstu.

4.2.2. Netiesioginė kalba

Atkuriamoji kalba gali neturėti tiesioginei kalbai būdingos sandaros, bet persakomas kalbėtojo tekstas yra gana tikslus. Tokia kalba turi tiesioginei kalbai būdingas teksto autoriaus ir kalbėtojo teksto dalis, būdingą raišką, tik kalbėtojo tekstas nėra perteikiamas pažodžiui. Sintaksės aprašuose ji vadinama *netiesiogine kalba*.

Ryškiausias ir savitas netiesioginės kalbos požymis – dalyviais reiškiami tariniai, pvz.:

Klėtis durys buvusios praviros. O kai įėjęs, tai pamatęs, kad kažkokios dvi žuvys sušokusios į kažkokį bosą.

Upelis ką tik buvęs tuo metu patvinęs. Arkliai, gal vėl patimptelėjus vadžias ne taip, sustoję vidury upės.

Bijąs, žmona galėtų netikėti jo dievišku pašaukimu ir prie darbo nuvaryti.

Tokiais tariniais kalbėtojas parodo, kad jis nėra tikras dėl sakomo dalyko, iš dalies atsiriboja nuo perteikiamos informacijos. Neretai pasakojamas dalykas yra tolimesnės praeities. Jei persakomos savos mintys, jos pačiam kalbėtojui atrodo svetimos, pvz.:

Jis dar vaikas būdamas kažkur klaidžiojo savo mintim: jis esąs lietuvininkas, jis irgi laisvas žmogus, jam nereikią klausyti vokiečių vyriausybės.

Netiesioginė kalba gali būti parodoma įterpiniais. Kaip ir tiesioginės kalbos autoriaus sakiniuose, dažniausiai pasitelkiami kalbėjimo (*sakyti, pasakoti, šnekėti* ir pan.), rečiau – mąstymo (*manyti, žinoti* ir pan.), pojūčių (*paprastai girdėti*) veiksmažodžiai, vieni ar su priklausomais žodžiais, pvz.:

Sako, tai kaip mes toliau bendrausim, visus žmones skirstau į tuos, kurie turi elektroninį paštą, ir tuos, kurie ne. Aš, sakau, skirstau visus žmones į tuos, kurie taip žmones skirsto, ir tuos, kurie ne.

Sakau, temperamentas ne tavo stalčius, kuris sutvarkomas. Baigęs vidurinę, pasakoja, dirbęs fabrike, įsitaisęs mechaniko specialybę. Sovietiniais laikais, pasakoja pašnekovas, jį gamino tik dvi specializuotos gamyklos. Svarbiausia, šnekėjo jie, kad niekas, net skaudžiausiais kankinimais bauginamas, neprisipažintų sukėlęs gaisrą. Taip tikrai galėjo būti, manė svečias. Nespėjau nė pusmylio nuvažiuot, mane vėl sustabdė kareiviai, girdi, riskis iš tos savo karietpalaikės, mums reikia pasivažinėti.

Šalutiniais sakiniiais perteikiama netiesioginė kalba jau labiau tolsta nuo kalbėtojo autentiškos kalbos, bet turi tokiai kalbai būdingus veiksmažodžius pagrindiniame dėmenyje, tad taip pat priskiriama prie šio tipo tekstų, pvz.:

*Paklausė elektroninio pašto adreso, kuriuo ji visų telefonus gali atsiųsti, o aš **pasakiau**, kad jo neturiu. Kiti **šnekėjo**, kad jam nėra nė dvidešimt – tai buvo neįtikėtina.*

Panašus netiesioginės kalbos perteikimo būdas yra ir su savarankišku sudėtinio bejungtukio sakinio dėmeniu, pvz.:

*Karalienė lyg ir **pyktelėjo**: kaip gali, girdi, toksai paveikslas būti niekai?*

Neretai netiesioginė kalba parodoma keliais būdais, taip netiesioginis pasakojimas sustiprinamas. Netiesioginę kalbą perteikiant šalutiniais prijungiamojo sakinio dėmenimis, juose gali būti vartojami ir dalyviniai tariniai, pvz.:

Su tuo laivininku jis buvo jau susišnekėjęs, kad tą ir tą vakarą į laivą ateisius ir tuojau turėsią iškeliauti. Visus išklausinėjo, ir visi atsakė, kad nė vienas nežinąs. Jis buvo girdėjęs, kad jie einą išpažinties, pasisaką savo nuodėmių daugybę, kartais ir tokias, kurias dar maną padaryti.

Artimos šalutiniams sakiniams su dalyviniais tariniais yra padalyvinės konstrukcijos ar sakinio atkarpos su modaliniu žodžiu *esą*, pvz.:

O tie, kas dar prisimena, pasakoja ją buvus visai miniatiūrinę, šviesią senučiukę, kuri artėdama prie mirties vis labiau mažėjo, lipšnėjo ir švietė. Vieni šnekėjo esą jis atkeliavęs iš tolimų kraštų, kur žuvoys moka skraidyti, kiti – esą jis užaugęs šiose apylinkėse ir visai neseniai ėmęs verstis savo dabartiniu amatu.

Panašūs yra ir tam tikros sandaros tariniai su savarankiškesnėmis sudedamosiomis dalimis – dalyviu ar net su vadinamąja objektine bendratimi, pvz.:

Kaimynas sakėsi nupjausiąs žolę ir be prašymo. Šeimininkas liepė susirinkti daiktus ir eiti iš jo teritorijos.

Tiesioginės ir netiesioginės kalbos kaita leidžia keisti pasakojimo pobūdį, siekti teksto stiliaus įvairovės, pvz.:

– Ar tu jau šiandien nori įsinešti patalynę ir čia miegoti? – susirūpinusi paklausė Ėtmė.

Taip, taip, jis norįs jau šiandien. Jam nusibodę su Martynu gulėti vienoj lovoj. O, be to, jis norįs ir skaityti.

Netiesioginė kalba gali tarsi atstoti įvedamuosius tiesioginės kalbos sakinius ir be įvedamojo sakinio pereiti į paprastai kabutėmis skiriamą tiesioginę kalbą:

Tėvas motinai ėmė pasakoti, kad kiekviena spektaklio scena, sakiny, intonacija ir judesys turi tarnauti galutiniam tekstui. Kitaip spektaklio struktūra suirs. „Tu įsivaizduoji, kaip tai sunku padaryti?“

4.2.3. Citatos

Savitesnė neautorinės kalbos forma yra citatos. Jos vartojamos tiksliai informacijos šaltinio tekstui perteikti. Nors citatų įforminimas yra panašus į kabutėmis skiriamos tiesioginės kalbos įforminimą, tačiau paskirtis lemia didesnę raiškos įvairovę. Tiesioginėje kalboje svarbu parodyti skirtingus au-

torius ar skirtingas plotmes – pasakojimą ir savarankiškas dabartines ar anks-
tesnes to paties autoriaus mintis, todėl ši kalba paprastai sudaroma iš dviejų
dalių. Citatos autorystę galima parodyti išnašomis, nuorodomis, todėl dviejų
dalių struktūra nėra būtina. Kartu tai leidžia įtraukti citatą į autoriaus kalbą
ne kaip savarankišką struktūrą. Šiuo atžvilgiu citatos skirstomos į savarankiš-
kas ir vidines.

Savarankiškų citatų struktūra ir įforminimas labai panašus į kabutėmis
skiriamos tiesioginės kalbos struktūrą ir įforminimą. Savarankišką citatą su-
daro sakinyis ar keli sakiniai su sakinio pabaigos ženklais ir po jų einančiomis
kabutėmis. Apibendrintas cituojamo turinio šaltinis dažniausiai nurodomas
autoriaus tekste:

*1940 m. savo atsiminimuose Renavą mini Z. Toliušis: „Mes radome tik
nemažą biblioteką, susidedančią iš prancūziškų knygų bei senų žurnalų
komplektų.“*

*Perskaitęs visą tekstą redaktorius rašė: „Parašiau savo pastabas į rankraš-
čio paraštes. Kai kur gana ilgi postringavimai. Jų nelaikykite kokių darbo
„triuškinimu“ ar kraštutiniu priekabumu, tik nuoširdžiu noru siekti tobu-
lumo. Dar kartą noriu pasakyti autorių garbei: ir dabartinio rankraščio
pavidalas labai džiuginantis.“*

Savarankiškos citatos, einančios prieš autorius žodžius ar su joje įterptais
autoriaus žodžiais, skyryba sutampa su tiesioginės kalbos, skiriamos kabutė-
mis, skyryba (plačiau žr. LKS 2020: 5–1):

*„O mūzos viską žino: ne tik tai, kas yra, bet ir tai, kas gali būti“, – rašo iškal-
bos profesorius.*

*„Klausytojai mielai klauso dalykų, kurie yra svarbūs, – rašo Aristotelis „Re-
torikos“ 3 knygoje, – kurie liečia jį patį, kurie kelia nuostabą arba yra
malonūs.“*

*„Paskaita, – rašo mokslininkas, – yra gyvo žmonių, mokslinių kartų bend-
ravimo forma, kurios niekada neatstos nei knygos, nei kompiuteriai, nei
kokios kitos techninės priemonės. Žmogaus dvasios raidai daug svarbiau
tai, kas gyva, nors ir netobula, negu tobula, bet negyva.“*

Citata gali tiksliau nusakyti autoriaus teiginyje suformuluotą mintį, o au-
toriaus tekste gali nebūti tokiai struktūrai būdingų įvadinių žodžių:

*Toliau nurodoma, kad vertinant kalbos reiškinius būtina paisyti normos sta-
bilingumo principo: „Nors Vadovo autoriai turi kritiškai peržiūrėti visas iki
šiول egzistuojančias normas, tačiau jų uždavinys – ne pradėti naują normi-
nimo etapą, o tik susumuoti ir apibendrinti esamas normas.“*

Buvo lietuvių kalbos savamokslė, bet mokiusis iš motinos, iš gyvosios žemaičių tarmės, iš Vaižganto, išėjusi „Vilties“ redagavimo, taisymo praktinę mokyklą: „Pradėjau darbą redakcijoje. Taip, tai buvo mano lietuvių kalbos mokykla. Visų kalbą lygino ir taisė Jurgis Šlapelis.“

Autoriaus tekstas ir su juo susijusi citata gali būti pateikiami savarankiškai sakiniiais, nesudaryti dviejų dalių struktūros:

Jis teigė, kad Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Vilniaus miesto skyrius numatantis steigti kalbos sekciją ir reikią visaip remti šią iniciatyvą. „Propaguojame liaudies šokių, dainas, o juk kalba – liaudies kultūros dalis, nacionalinis turtas, kuriuo reikia ne tik didžiuotis, bet ir rūpintis.“

Ilgesnė citata gali būti pateikiama nauja pastraipa su įvadininiu autoriaus tekstu ar be jo:

Kvintilianas duoda garsaus romėnų valstybės veikėjo, oratoriaus Gajaus Grakcho pavyzdį:

„Jis kreipiantis į tautą, už jo stovintis muzikantas fleita, vadinama tonarijumi, duodavo ženklą, kur pakelti ar nuleisti balsą. Šituo jis pasirūpindavo, kai sakydavo maištingiausias kalbas, kada gąsdindavo galinguosius arba pats jų bijojo.“

Tokios citatos neretai pateikiamos kitokiu ar kitokio dydžio šriftu be kabučių:

Atsakydama į „Lietuvos aidą“ anketą 1932 m., ji grįžo prie jau turimos veiklos patirties:

Kiekvienas inteligentas, kuriam rūpi kultūros ir kūrybos darbas, turi imtis iniciatyvos kurti ratelius, kuriuose nevyrautų vakarienių ir fokstrotai, o rimtesnės temos. Sakau iš patyrimo, nes jau septyneri metai matau, kad toks bendravimas daug duoda.

Vidinės citatos įtrauktos į sakinio struktūrą kaip sakinio dalys ar sudėtinio sakinio dėmenys. Taikomos įprastos sakinio skyrybos taisyklės, o citatos turinio autentiškumas parodomas kabutėmis. Sakinio pabaigoje pavartota citata baigiama kabutėmis ir po jų rašomas reikalingas sakinio pabaigos ženklas.

Citata gali eiti kuria nors sakinio dalimi – pažyminiu, papildiniu, aplinkybe:

Atsiminimuose suformuotas pasiryžimas „smulkiai aprašyti savo gyvenimą“, suvokta, kad gyveno ypatingą gyvenimą, kad jis yra vertas aprašyti. Užsimena apie „širdies aferą“ – susižadėjimą su septyneriais metais vyresniu dvarininku nuo Širvintų. Čiurlionienė pabrėžė, kad ir „Gimtojoje kalboje“

tinka kalbėti, kaip reikėtų versti, nes ir pats leidinys esąs išdygęs „iš vertimų darbo“.

Taip pat ir vietoje pagrindinių sakinio dalių – veiksnio ir tarinio:

Autobiografiniam jos pasakojimui būdinga mintis, kad literatūros tyrinėtojas turi rūpėti ne pats rašytojų gyvenimas, bet „jo raštuose kurtas pasaulis“. Todėl ir pats retorikos mokytojas „tebūna ir savo iškalba, ir elgesiu puikiausias vyras, kuris mokytų ir kalbėti, ir gerai elgtis“ (Antikos pedagogai, 1991, 210). Juk dėl tos priežasties antikos filosofų darbai – jų dialogai, laišakai, mokslo veikalai – yra „išmintingo grožio paminklai“.

Dažnai citata pateikiama šalutinio dėmens vietoje, paprastai jungiamojo žodžio nepriskiriant citatai:

Turbūt tokias viešąsias kalbas turėjo galvoje Erasmus Roterdamietis, sakydamas, jog „nėra nieko didingesnio ir nuostabesnio už kalbą, kupiną minčių ir žodžių, kuri kaip aukso upė liejasi per kraštus“. Gal ir turėjo valandų, kai „jausmas protą atima“. Pinigai buvo pervesiti tarpininkui JAV, patys ginklai įsigyti ir, deja, negauti, nes „JAV valstybės departamentas šį sandėrį sustabdė, nors beliko nupirktus ginklus sukrauti į lėktuvą ir išgabenti“³¹⁶.

Neretai citata apima didžiąją sakinio dalį:

Taigi kalbininkas „čia vietomis perša gana liberalių pažiūrą į tokius kalbos reiškinius, kurie mums nebekelia jokių abejonių, tuo darydamas sąmyšį bendrinėje kalboje“. Po kelių mėnesių „buvau jau perėmusi žemaičių tarmę, ypač žemaičių stilių, lyg ten būčiau gimusi“.

Pasakotojo tekstas gali būti tik iš įterpinio:

Priešingai, „čia dažnai turi įsikišti kalbininkas, padėdamas visuomenei atskirti, kurie kalbos reiškiniai yra tikrai savi, lietuviški, o kurie jai primesti, svetimi“.

Vien įterpiniai, nurodantys informacijos šaltinį, yra būdingi mokslo kalbai:

Vreeso teigimu, „žurnalistiniai naujienų rėmai laikytini mediatizacijos ženkais, kur žurnalistikai suteikiama viršenybė ne tik sprendžiant apie tai, ką reikia nušviesti žiniasklaidoje, bet ir tai, kaip tai padaryti“ (2014: 139).

Kaip pastebi mokslininkas, „kiekvieną kartą, kai naujienų gamybos mašina apdoroja politiką, politikai yra praturtinami garsenybės aura: tik tie, kurie priima žiniasklaidos siūlomą komunikacijos stilių, tampa žiniasklaidos numylėtiniais“¹⁷⁴.

Autoriaus tekstą gali sudaryti net vienas teksto rišlumui reikalingas jungtukas sakinio pradžioje. Po jo einanti citata yra vidinė:

O „kas žino, dėl ko, tas gali išgyventi bet ką“. Šią aksiomą atkakliai tvirtino Viktoras Franklis, išgyvenęs Osvencimo pragarą.

Vidinėms citatoms nuorodos ar išnašos reikalingesnės nei savarankiškom, nes nesant autoriaus kalbos yra mažiau galimybių nurodyti apibendrintą citatos turinio šaltinį. Moksliniame tekste bet kokios citatos pateikiamos su jų šaltinio nuoroda arba išnaša. Kito stiliaus tekstuose citatos autorystė gali būti nurodyta tekste savarankišku sakiniu ar sakiniiais.

Citata gali eiti sudėtinio bejungtukio sakinio dėmeniu:

Buvo pasiūlyta pradėti nuo Vilniaus miesto kraštotyrininkų – „tegul jie imasi, jei nori, dar vienos tautinio paveldo srities – gimtosios kalbos“. Sofija labai išgyveno jos reikalus, nesėkmes: „dar dabar tebevaikščioju nutirpus ir galvoj žilų plaukų atsirado...“ (p. 165). 1989 m. politinės komunikacijos tyrėjas Dominique'as Woltonas pasiūlė tokią politinės komunikacijos definiciją: „tai erdvė, kurioje trys aktoriai – politikai, turintys teisę viešai pasireikšti apie politiką, žurnalistai ir apklausos būdu pareikšta viešoji nuomonė – pasikeičia tarpusavyje diskursais“.

Jei dėmenų santykis atitinka bejungtukius paremiamuosius sakinius, paprastai su dvitaškio ženklu tarp dėmenų, tai vidinės ir savarankiškos citatos įforminimas darosi gana panašus. Kai pirmąjį dėmenį galima suprasti kaip įvadinį autoriaus tekstą, juo labiau, jei yra artimų įvadiniams žodžiams frazių, citatą galima laikyti savarankiška ir atitinkamai įforminti:

Buvo akimirka, kai galėjo parašyti: „O, kokia graži buvo mano jaunystė!“ Kvietėsi pas save Čiurlionio motiną, Valeriją ir Jadvygą, bijojo dėl jų šeimos: „Taip bijau, kad kokios ligos neprisikabintų prie jūsų iš bado.“

Nesant ryškesnių požymių tokią citatą tinka įforminti ir kaip vidinę:

Autorius nesutiko su kai kuriais tos santraukos teiginiais, kiek prieštaraujančiais Jono Jablonskio nuomonei: „kartais bandome neigti jo neabejotinas tiesas“.

Su galima dvejopa interpretacija susiduriama ir tuo atveju, kai, be citatos, sakinyje yra tik įterpinys. Tarp žinių šaltinio reikšmės įterpinių yra kalbėjimo veiksmažodžių (*sako, pasakoja, teigia* ir pan.). Tokie veiksmažodžiai yra būdingi įvadiniai tiesioginės kalbos ar citatų autoriaus teksto žodžiai. Laikant juo įterpiniais – sakinio fragmentais, likusi dalis kaip citata yra vidinė. Tokios interpretacijos sunkumų nėra įterpiniui esant citatos pradžioje, plg.: *Kaip jo*

pasakyta, „su reforma pavėlavome dvejus metus“; Kaip tvirtina autorius, „politikoje ir politiniame diskurse svarbiausia yra kolektyvinis svarstymas“, taip pat plg. anksčiau minėtą pavyzdį *Priešingai*, „čia dažnai turi įsikišti kalbininkas, padėdamas visuomenei atskirti, kurie kalbos reiškiniai yra tikrai savi, lietuviški, o kurie jai primesti, svetimi“.

Įterpinį pavartojus citatos viduje jo, kaip ne citatos sakinio fragmento, statusas verstų citatą laikyti vidine ir atitinkamai rašyti ženklus įterpiniui skirti bei citatos pabaigoje, plg.: *„Parlamentarai, kategoriškai tvirtinama, puikiai išmano naujienų kūrimo procesą, skeptiškai vertina žiniasklaidos turinį ir yra užmezgę asmeninį ryšį su žurnalistais bei politikais, kurie kuria naujienas“*. Bet tai gerokai skirtusi nuo citatos (persakomosios kalbos) skyrimo su viduje pavartotais autoriaus žodžiais, plg.: *„Kad kitiems sunkoka išstarti – menka priežastis, – rašo Orintaitė, – nes ir anglai ne visada žino, kaip savas pavar-des tarti.“* Ir autoriaus kalba, ir įterpiniu galimos suprasti frazės turėtų būti įforminamos vienu iš dviejų būdų. Arba kaip įterpiniai sakinio pradžioje su atitinkamais ženklais citatos pabaigoje, plg.: *Kaip kategoriškai tvirtinama, „parlamentarai, puikiai išmano naujienų kūrimo procesą, skeptiškai vertina žiniasklaidos turinį ir yra užmezgę asmeninį ryšį su žurnalistais bei politikais, kurie kuria naujienas“*. Arba kaip autoriaus kalba, įsiterpusi į savarankišką citatą, plg.: *„Parlamentarai, – kategoriškai tvirtinama, – puikiai išmano naujienų kūrimo procesą, skeptiškai vertina žiniasklaidos turinį ir yra užmezgę asmeninį ryšį su žurnalistais bei politikais, kurie kuria naujienas.“*

Dalykinėje (mokslo) kalboje paprastai autoriaus tekste informacijos šaltinis nurodomas konkrečiau (pavyzdžiui, *kategoriškai tvirtina tyrimo autorius* ar pan.), bet laisvesniame moksliniame, o juo labiau publicistiniame tekste, siekiant parodyti vyksmo skubrumą, greitą persakomo pokalbio slinktį, autoriaus žodžiai gali supanašėti su įterpiniais. Tokių dvejopos interpretacijos struktūrų tiesioginėje kabutėmis skiriamoje kalboje pavartojama dažniau, bet pasitaiko ir cituojant, plg.:

Lyderiai taip pat „sutiko, kad svarbu užtikrinti saugumo pagalbos atskaitomybę“; s a k ė j i s. Tai ketvirtadienį pareiškė Ukrainos gynybos ministerijos Vyriausiosios žvalgybos valdybos atstovas, praneša portalas „rbc.ua“.

Brūkšniai suteikia panašumo į tiesioginę kalbą, o autoriaus žodžiai vienisame tekste – į netiesioginę kalbą, plg.:

Tu stabteli, apsidairai ir sakai – nepanašu. Man irgi – sako jis. Ar gali būti, kad jūs neturite degtukų, klausi. Ne, sako jis. Ar čia yra žmogus, kuris

galėtų man padėti? Jis tyli, ir tu grėsmingai pakartoji klausimą. Yra, sako jis – tai aš, bet šįkart negaliu.

Citatų ir autoriaus kalbos dvejopos interpretacijos sunkumo nėra, jei šaltinio turinys persakomas su pavartotu kalbėjimo veiksmažodžio įterpiniu, o ne cituojama, plg. *O grįžti į Lietuvą, sako, jiems visada norisi.*

Bendras teksto stilius, minties rutuliojimo būdas gali lemti neįprastas citatų ir autoriaus kalbos kombinacijas citatų savarankiškumo, jų išdėstymo atžvilgiu, plg. dar:

Atsiminimai rašyti dukrai Danutei prašant, lyg saviesiems, ne spaudai. „Gal jau gyvenimas ir baigiasi“, – atsiduso prieš pradėdama; „vaikų vaikams gal ir įdomu...“, – lyg pasiteisino.

4.3. Sintaksinės teksto ypatybės

Teksto struktūros pajauta padeda suvokti teksto vientisumą, dalių sąsajas, leidžia pasirinkti minties rutuliojimo ir su tuo susijusios raiškos būdus, kartu parodo minties ir raiškos vienybę. Gerai įsisąmoninti teksto rišlumo elementai padeda kurti įdomesnę, gyvesnę tekstą, suteikia jam originalumo.

Sintaksinę teksto struktūrą lemia bendroji sintaksinė teksto organizacija ir sakinių slinkties tekste ypatybės.

4.3.1. Bendroji teksto struktūra

Teksto turinį, iš dalies ir bendrąją struktūrą lemia pavadinime nurodyta teksto tema, pasirinktas minties, kartu ir teksto rutuliojimo būdas, pastraipų konstravimas ir jų tipų pasirinkimas.

4.3.1.1. Teksto pavadinimas ir santykis su teksto turiniu

Informatyvus ir minties bei teksto rutuliojimui padedantis pavadinimas paprastai sudaromas iš dviejų dalių: viena dalis nurodo teksto temą, aptariamą objektą, kita dalimi formuluojama pagrindinė mintis apie kalbamąjį dalyką. Pavadinimuose *Sportavimas – sveikatos šaltinis*, *Sportas – nereikalingas laiko ir jėgų švaistymas*, *Krepšinio varžybos – puikus reginys* būsimo teksto kalbamasis dalykas yra daugmaž vienodas, bet tekste rutuliojama mintis apie sportavimą, sportą ar konkrečiai apie tam tikras varžybas gerokai skirsis. Tekste įrodinėjama, pagrindžiama antroji pavadinimo – kaip teiginio – da-

lis. Pagrindinė teksto mintis gali būti užfiksuota ir pavadinimo paantraštėje, pateikiamoje arba po dvitaškio, arba po taško, plg.: „*Tėvas*“: *atminties labirintuose be išėjimo?*, G. Donizetti opera „*Pulko duktė*“ *Klaipėdoje: pirmojo pastatymo Lietuvoje sėkmė, Lietuvos Respublikos gynybinės galios transformacija 1990–2004 m.: tarp individualios ir kolektyvinės gynybos, Mikrolitizacijos proceso įtaka ūkio raidai Rytų Baltijos regione mezolito laikotarpiu. Technologijų ir funkcijos tyrimai, Emancipacinis politinis solidarumas. Bolivijos atvejo analizė, Klaipėdos vitražų istorijos. Darželio vitražinės meistrai.*

4.3.1.2. Teksto kompozicija

Tipiško ne meninio teksto kompozicija paprastai sudaroma iš bendresnės įvadinės dalies, minties skaidomųjų dalių ir apibendrinamosios dalies (plačiau žr. Nauckūnaitė 2002). Stipraus ryšio tarp teksto atkarpų paskirties ir jas sudarančių sakinių sandaros nėra. Sakinių priklausymą tam tikrai teksto daliai labiau lemia sakinių turinys. Bet, argumentuojant įvadinėje dalyje iškeltą pagrindinę mintį, yra patogūs sudėtiniai priežastį nurodantys paremiamieji sakiniai ar priežasties prijungiamieji sakiniai, pvz.:

Visokių „vertinimų“, feljetonų mes, kultūros žmonės, esame prisiskaitę.

Gal galėtume bent mes, suvokę dabartinės būsenas, susiprasti ir rašyti tik konkrečius faktus? Su viltimi, kad žmonės patys supras, įvertins, padės į savo vietą savo laiku...

Kodėl tu „vertinimų“, „interpretacijų“ reikia vengti?

Dėl to, kad mes jų labai norime.

Dėl to, kad jų pilna.

Dėl to, kad mes per daug dabarties užkrėsti, ir visokios konjunktūros, patirčių, nuoskaudų, ambicijų, interesų, kitų laiko grimasų užkrėsti yra mūsų vertinimai.

Mes dėl to nekalti. Kaltas laikas.

Iš Valentino Sventicko kn. „Guriniai“

Argumentavimo sakiniai gali turėti bendrą turinio priežastingumo santykį su įvadinės atkarpos turiniu, sintaksinėmis priemonėmis priežastinis ryšys neparodomas, pvz.:

Kunigo, daktaro, mokytojo profesija lietuviams visada atrodė ypatinga, reikalaujanti pasišventimo. Gal net labiau menų negu mokslo. Tad kaip čia yra, kokios priežastys dabar Lietuvoj taip begėdiškai ėmė sargdinti mūsų gimtąją kalbą?

Atsidusdami palaidojome unikalią, prasmingą veiksmazodžių dviskaitą: mudu eisiva, judu eisita... O kurgi eina, kur taip beatodairiškai ritasi mūsų tauta? Mes pamažu atsisakom ir tariamosios veiksmazodžio nuosakos. Per sunkūs pasidare sakiniai su kad. Paprasčiau kaip slavams žodelytį kad jungti su bendratimi: ne kad nueičiau, kad padaryčiau, kad išliktume lietuviais, sakome, kad nueiti, kad padaryti, kad išlikti...

Anksčiau mes, paslydę ar pastumti, pargriūdavom, parpuldavom, o dabar nukrentam. Kaip varvekliai nuo stogo, kaip supuvę obuoliai nuo šakos...

Kauno zoologijos sodo specialistai ir šiaip gamtos mylėtojai per televiziją mus tikina, kad krokodilai ir kitokie vandens gyviai valgo, žirafos valgo, žąsys, vištos ir net kirmėlės valgo. O ėda, graužia, lesa vienas kitą turbūt tik žmogus žmogų...

Apie sporto komentatorių kalbą, kaip ir apie mūsų Kalbos inspekciją šį kartą verčiau nebekalbėsiu. Šioj vietoj lituanistikos biurokratai mus pavedė, kažkas nesudirbo arba, tarmiškai tariant, tyli kaip kiaula unt ausų mežama. Galbūt laukia, kol prašneksime angliškai.

Iš Kazio Sajos kn. „Kodėl mūsų tiek maža“

4.3.1.3. Pastraipa ir jos struktūra

Pastraipų tipai ir pastraipos struktūra taip pat yra teksto organizavimo priemonė, pasireiškianti ne konkrečiomis kalbos priemonėmis, jungikliais, o sakinių pagal turinį išdėstymu, grafiniu vaizdu.

Pastraipos struktūra atkartoja viso samprotaujamojo pobūdžio teksto sandarą: joje paprastai būna įvadinis sakiny, įvadinio sakinio mintį plėtojantys sakiniai ir apibendrinamasis pastraipos sakiny. Įvadinį sakinį laikant pirmo lygio sakiniu, jį plėtojantys sakiniai priklauso antrojo lygio sakiniams, pavyzdžiui:

1. *Vasarą aš perskaičiau daug knygų. 2. Su pasimėgavimu skaičiau istorines ir biografines knygas, taip pat poeziją. 2. Įdomu buvo skaityti dramas. 2. Taip pat „praričiau“ ir keletą fantastinės literatūros knygų. Visos šios knygos man suteikė ne tik malonumo, bet ir žinių.*

Išplėtotoje pastraipoje antrojo lygio sakiniai pratęsimi trečiojo lygio sakiniais, pavyzdžiui:

1. Vasarą aš perskaičiau daug knygų. 2. Su pasimėgavimu skaičiau istorines ir biografines knygas, taip pat poeziją. 3. Istorinės ir biografinės knygos man atskleidė nežinotų paslapčių garsių žmonių gyvenime ir negirdėtų istorinių įvykių. 3. Skaitydamas poeziją pajutau tikrą kalbos skambesį ir žavesį. 2. Įdomu buvo skaityti dramas. 3. Dramos įdomios ne tik savo siužetais, bet ir jų rutuliojimo būdu. 3. Banguojančia poetine kalba čia sprendžiamos būties, filosofinės problemos, lyg romanuose gvildenami žmonių ir tautų likimai. 2. Taip pat „prarijau“ ir keletą fantastinės literatūros knygų. 3. Fantastiniai siužetai nulakina tave į tolimiausius laikus, apgyvendina mikropasaulyje, patraukia netikėčiausiais techniniais sprendimais. 3. Su tokiomis knygomis ilsėtis geriausia. Visos šios knygos man suteikė ne tik malonumo, bet ir žinių.

Sakinių išdėstymas pastraipoje priklauso ir nuo pastraipos paskirties tekste. **Įvadinėse** pastraipose nuo bendresnio samprotavimo einama prie konkretesnio pabaigos sakinio kaip teiginio, kurį reikės įrodinėti argumentavimo pastraipomis, pavyzdžiui:

Bendrasis bruožas visi supranta sveikos gyvensenos svarbą ir pritaria tokiai nuostatai. Neretai ir patys bando taikyti tokios gyvensenos elementus savo kasdienybėje. Bet retas suvokia visuotinę tokios gyvensenos naudą – naudą savo sveikatai, kartu ir artimiausių žmonių – šeimos sveikatai ir gerovei, naudą viešųjų paslaugų atžvilgiu, bendrą naudą bendruomenės ir apskritai visuomenės savijautai ir nuotaikai.

Kitokio pobūdžio yra **siejimo** pastraipos. Jos neturi įprastoms pastraipoms būdingos struktūros su įvadinio sakiniu, dėstymo sakiniais ir apibendrinimu. Tokių pastraipų paskirtis – susieti ankstesnį tekstą su tolesniu tekstu, todėl jų struktūrą sudaro dvi dalys – informacija apie pagrindinius ankstesnio teksto teiginius, aktualius tolesniam minties rutuliojimui (tai iš dalies apibendrinamoji pastraipos dalis) ir informacija apie svarbiausias tolesnio teksto ir minties rutuliojimo kryptis. Tokios pastraipos gali būti tam tikro skyriaus ar kito struktūrinio fragmento pabaigoje arba naujo skyriaus pradžioje, pvz.:

Tuo ir baigiamas argumentų raiškos alternacijų semantinės struktūros analizei reikalingų teorinių prielaidų aptarimas. Čia apžvelgti tik tie tyrimai, kuriais vienaip ar kitaip yra remiamasi: jie arba tiesiogiai yra taikomi ana-

lizuojant konkrečius alternacijų atvejus, arba su jais diskutuojama, ieškant papildomų argumentų pasirinktam analizės modeliui pagrįsti. Toliau pateikiama konkrečių argumentų raiškos alternatyvumo atvejų semantinės struktūros analizė.

Ryšį žyminčių sąvokų vartojimo lyginamosios analizės atskleisti sintaksinio ryšio reikšmės skirtumai iš dalies paaiškina ir šiame skyriuje iškeltą apibrėžimo problemą. Žodžių ryšys, lietuvių kalbos sintaksės darbuose imamas išeities tašku aiškinant sintaksinį ryšį, iš tikrųjų laikomas savaime suprantamu dalyku, atskiros apibrėžimo nereikalinga sąvoka. Tačiau su žodžių ryšio sąvoka tapatinamos sintaksinio ryšio sąvokos reikšmės gerokai įvairuoja, ir tuos reikšmės skirtumus lemia konkrečiame kalbos sintaksinės sandaros modelyje brėžiama riba tarp sintaksės lygmenų, skiriamų jos objektų ir aspektų. Vis dėlto, kaip parodė ir kai kurie sintaksinio ryšio sąvokos vartojimo polinkiai, ją pirmiausia linkstama sieti su tam tikrais ryšio tipais ir potipiais. Taigi tam tikrus sintaksinio ryšio sampratos aspektus turėtų atskleisti toliau atliekama sintaksinių ryšių klasifikavimo, jo kriterijų ir problemų analizė.

4.3.2. Aktualioji sakinio skaida

Aktualioji sakinio skaida yra vienas iš teksto siejimo būdų. Ji reiškia sakinio dalijimą į dvi komunikacijai skirtingai aktualias dalis – seną informaciją ir naują, aktualią adresatui. Senoji informacija vadinama **tema** (T), o naujoji – **rema** (R) (DLKG 1997: 646; Sirtautas, Grenda 1988: 13–14, 189; Sirtautas 2001: 47; Kazlauskaitė, Vaskelienė 2015: 3–4). Tema gali būti vadinamas pranešimo išeities taškas, tai, apie ką norima ką nors pasakyti (Valeckienė 1998: 89 ir toliau). Toks jos apibūdinimas labiau tinka pasakojimo pradžios sakiniuose (plg. *Namas jau buvo pastatytas, tik trūko stogo*). Senąją informaciją tinka vadinti gretinant sakinius tekste, kai vieno sakinio nauja informacija virsta tolesnio sakinio tema. Aptariant sakinio dalių išsidėstymą sakinyje tema ir rema gali būti siejama su veiksmu ir tariniu (plg. DLKG 1997: 647 ir toliau; iš dalies ir Valeckienė, ten pat) (apie sakinio dalių išsidėstymą plačiau 3.4).

Sakinių siejimas tekste kaitaliojantis temai ir remai palaiko teksto rišlumą. Siejimo būdų yra įvairių. **Grandininis sakinių siejimas** paremtas nuo-

seklia temos ir remos kaita. Tai, kas vieno sakinio buvo nauja informacija (rema), tolesniame sakinyje virsta senąja (tema) ir prie jos pridedama nauja rema. Tipiška tokio siejimo schema – A–B, B–C, C–D ir t. t., pvz.:

Aplink plyti (T) pievos (R). Jos (T) kvepia šienų (R). Ir, atrodo, vien už tai (T) esu joms dėkingas (R).

Laisvuosiuose stiliuose, siekiant stilistinio efekto, gali nebūti tokio nuoseklaus temos ir remos išdėstymo. Gali būti kartojama ta pati rema keičiantis temai. Tokio, dar grandininio siejimo schema – A–D, B–D, C–D, pvz.:

Pensijų grąžinimas (T₁) – svarbu (R₁). Lito įvedimas (T₂) – svarbu (R₁). Kariuomenės stiprinimas (T₃) – svarbu (R₁). O juk tai kainuoja.

Gali būti tai pačiai temai parenkama vis nauja rema. Tokio grandininio siejimo schema – A–B, A–C, A–D, pavyzdžiui:

Žmogus (T₁), stovintis ant tilto ir žiūrintis į vandenį, regi dangų (R₁), taigi žemiškieji dalykai jo, galima sakyti, nebedomina.

Žmogus (T₁) žiūrėjo į vandenį (R₂), mąstydamas apie tai, jog į tą pačią upę nuo to paties tilto du sykius nenušoksi. Beje, tą žinojo dar senovės graikai.

Žmogus (T₁) vardu buvo Petras (R₃). Šokti nuo tilto jam patarė seniūnas. Valdžia Petras pasitikėjo.

Naujos pastraipos sustiprina stilistinę temos pasikartojimo efektą, nors temos turinys šiek tiek ir skiriasi. Tipiško grandininio siejimo kaita gali eiti su kokiais nors pakitimais per visą tekstą, o netipiškieji tokio siejimo atvejai yra tekste lokalūs – nepraranda stilistinio efekto tik saikingai pritaikyti ir riboto ilgio.

Paraleliniu sakinių siejimu sugretintais panašios sandaros sakiniais perteikiami savarankiški įvykiai. Tokio siejimo schema – A–B, C–D, E–F:

Grakščiai kraipydama uodegą ir elegantiškai dėliodama kojas, kielė (T₁) eina virš gatvės, virš miško, tarp namų ištemptu kabeliu ir šaudo akimis (R₁) į pensininkų išžiūrėtus langus. Balta dėžė (T₂) su grybais keiliauja į parduotuvę, greitai išsituština ir, grįžusi į raudoną furgoną, nubarška (R₂) tolyn. Nugirdyta drungnu vandeniu, stiklinėje žaliuoja (T₃) šaltalankio šakelė (R₃).

Tuštėja (T₁) parduotuvės (R₁). Iš pravažiuojančių furgonų sklinda (T₂) tik ką iškeptos ir išvežiamos duonos kvapas (R₂). Netoli dzingsi (T₃) vaistinės durys (R₃).

Remos perteikimo būdai¹⁵. Žinomos ir naujos informacijos kaita natūraliai lemia, kad tema eina prieš remą. Sakinio pabaigoje einanti vis nauja rema leidžia rutulioti teksto mintį tam tikra kryptimi ir tokią jos vietą galima laikyti intonaciškai neutralia. To paties sakinio aktualiąją skaidą tokiu atveju galima kaitalioti nukeliant tam tikras jo dalis į sakinio pabaigą. Sakinys *Šimtametis qžuolas* (T) *plėtė savo galingas šakas visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio* (R) tekste būtų skirtas nurodyti, kur augo ąžuolas. Vis kita sakinio atkarpa, nukelta į sakinio pabaigą, lemtų vis kitokį aplinkos tekstą ir minties rutuliojimą, plg.: *Visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio* (T) *plėtė savo galingas šakas šimtametis qžuolas* (R); *Visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio šimtametis qžuolas* (T) *plėtė savo galingas šakas* (R). Sakinio atkarpų kėlimas į sakinio pabaigą yra vienas iš remos perteikimo būdų.

Kitas remos parodymo būdas – intonaciškai pabrėžti tą sakinio atkarpą, kuri adresato turi būti suprantama kaip aktuali, nauja informacija, nekeičiant žodžių tvarkos. Intonacinis akcentas leidžia įvairiau perteikti aktualią tekstui informaciją – galima pabrėžti atskirus žodžius, kartu konstruoti tekstą įvairesnėmis kryptimis:

Šimtametis qžuolas plėtė savo galingas šakas visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio (toliau turėtų būti kalbama apie ąžuolą); *Šimtametis qžuolas plėtė savo galingas šakas visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio* (toliau būtų kalbama apie ąžuolo galingumą); *Šimtametis qžuolas plėtė savo galingas šakas visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio* (toliau būtų kalbama apie medžio atstumą nuo namelio ir galbūt iš to kylantį pavojų); *Šimtametis qžuolas plėtė savo galingas šakas visai netoli jau gerokai pakrypusio medinio namelio* (toliau galėtų būti kalbama apie namelio būklę) ir t. t.

Šis remos perteikimo būdas yra ekspresyvesnis nei jos parodymas keliant į sakinio pabaigą ir būdingesnis meniniam bei publicistiniam stiliams. Rema šiek tiek sunkiau pajuntama, ji suvokiama iš platesnio konteksto.

15 Remos perteikimo būdai, santykis su tema yra susiję su sakinio intonacijos ypatumais, todėl šis reiškinyss gali būti aptariamas plėtojant skiemens ir žodžio intonacinę konfigūraciją iki frazės (sakinio, pasakymo) intonacijos savitumų, frazės kirčio kaip informacijos reikšmingumo kodavimo (plg. Kazlauskaitė, Vaskelienė 2015; taip pat šio leidinio I dalies skyreliai *Frazė, Intonacija, Aktualioji skaida*).

Įprastai sakinio pabaigoje esanti rema gali būti papildomai suaktualinta intonaciniu akcentu, besiklojančiu tarsi naujas sluoksnius remai sukonkretinti. Sakinyje *Kaimynas sodo pakraštyje pasodino pušaites*, pasakytame krin-
tančia intonacija, rema yra informacija apie pasodintas pušaites. Intonaciškai pabrėžtas žodis *pušaites* reikš, kad tekstui yra aktualus skirtumas tarp tos medžių rūšies ir kitų, tarkim, soduose daugelis sodina vaismedžius ir vaiskrūm-
nius, o kaimynas kažkodėl pasirinko ne juos.

Remą gali lydėti ir sustiprinti informacijos išskirtinumą paryškinančios dalelytės *net, dar* ir pan., dalelytės paskirtį turintis jungtukas *ir*, pvz.:

Net neužkandęs Darius pasigriebė kuprinę, meškeres ir nuskubėjo prie valtys. Javai buvo vešlūs net kur paprastai viskas išdžiūdavo ir sunykdavo vasaros viduryje. Šis įstatymo pakeitimas buvo pateiktas dar praėjusiais metais. Ir per šventes jis tokių skanumynų nėra matęs.

Įvairūs remos perteikimo būdai gali derėti tame pačiame sakinyje, papildyti vienas kitą ir sustiprinti ar sukonkretinti informacijos aktualumą.

4.3.3. Parceliatai

Įprasta sakinio struktūra gali būti suskaidyta į bazinę dalį ir nuo jos atskirtas vieną ar kelias dalis kaip savarankiškus sakinius. Toks skaidymas vadinamas **parceliacija**, o atskirtos dalys – **parceliatais** (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 189). Tai vienas ir teksto siejimo (koneksijos) būdų. Parceliatai pasakomi priduriamai, jais gali eiti įvairios sakinio atkarpos, bet be bazinės dalies jie nesuprantami kaip teiginiai, kaip savarankiška mintis. Gali būti atskirtos įvairios sakinio dalys:

Pjesės herojė Elzė, gūdžioje Rusijos provincijoje gyvenanti vokiečių, septyniasdešimt šešerius metus pragyveno be džiaugsmo, be meilės, be grožio. Galima sakyti, tuščiai ir beprasmiškai.

Man tai buvo kažkas panašaus, lyg būtų įteikę tokį nedidelį „Oskariuką“. Uždrąsą ir akiplėšiškumą.

Iš manęs jokio režisieriaus nebus. Nei gero, nei blogo.

Apskritai visas mūsų kaimas buvo kažkoks ypatingas. Ne vien vaidinimais, bet ir tradicijomis, šventėmis.

Būnant su jais, mane aplankydavo jausmas, kad su šiais žmonėmis galiu viską. Ir gyventi, ir numirti.

Eiti parceliatais gali šalutiniai prijungiamojo sakinio dėmenys:

Ilgai ranka buvo sustingusi prieš baltą popieriaus lapą, nedrįsdama pradėti rašyti. Nes bijojau.

Mama bandydavo man surišti batraiščius, o aš verkdavau, kad galiu pati.

Nors net neįsivaizduodavau, kaip juos reikia rišti.

Šiame teatre supratau, kas yra teatras. Kad jis prasideda nuo pagarbos, pasitikėjimo ir meilės žmogui.

Šiame teatre svarbiausia buvo žmogus. Tas, kuris yra scenoje, ir tas, kuris žiūri į tą, kuris yra scenoje.

Gali būti keli vieno bazinio sakinio ar kelių pakopų parceliatai:

Senas kadagys metų metus kryžiavo, pynė šakas ir nupynė kėdę. Su atrama. Papuoštą žaliuojančiais kvapniais spygliais.

Mano manymu, dailės mokytis turi jaunas. Kol emocijos yra aukščiausio lygmens. Kai gali stovėti prieš drobę ir žliumbti be priežasties. Verkti ar juoktis net nesuprasdamas, kas gi čia atsitiko. Jausti, kaip švarėja siela, nes paveikslai geba taip paveikti. Ir nukelti į neegzistuojančius pasaulius.

Po dešimties metų įvyko kurso susitikimas, ji mūsų atsiprašė. Kad neįtarė, kokie ateina laikai ir kad ji, to nežinodama, neišmokė mūsų užsiauginti nagų. Nagų, kad galėtume apsiginti. Apsiginti nuo idiotizmo ir chamizmo.

Parceliatais atkreipiamas dėmesys į tam tikrą minties ir sakinio fragmentą, parodoma jo kontekstinė svarba, perteikiama informacija tampa tolesnio minties ir teksto rutuliojimo pagrindu. Nors iš pirmo žvilgsnio sakinio skaidymas į savarankiškus sakinius yra priešingas teksto vienijimo priemonėms, tačiau stipriai susieja artimos sintaksinės aplinkos vienetus ir kartu leidžia konkretinti minties ir teksto rutuliojimo kryptį.

Pridūrimas kaip savitas parceliacijos pasireiškimas

Parceliatai apibūdinami kaip savarankiški nepilnieji sakiniai, pratęsiantys bazinio sakinio turinį, tačiau priduriamai pasakomas sakinio dalis taip pat galima laikyti daliniais parceliatais. Jų savarankiškumas parodomas skyrybos

ženklais, be to, jiems reikia aiškesnės konteksto paramos, kad būtų suprasti kaip parceliatai, ypač kai įprastai tokios sakinio dalys nebūna skiriamos. Dažniausiai pridūrimas parodomas brūkšniu ar brūkšniais (ne sakinio pabaigoje) kaip intonaciškai ryškesniais ženklais, pavyzdžiui:

Taigi žurnalistas paklausė jauną merginą, studentę turbūt, kas atsakys už Lietuvos ateitį. Ji atsakė: „Aš.“ Toks mergaitės atsakymas skamba puikiai greta pokalbio dalyvių nuspėjamų žodžių – apie šeimos vaidmenį, švietimo sistemos, žiniasklaidos, Bažnyčios, politinės kultūros.

Dabar vargu ar kas nors pamatys tuos vingiuotus, šakotus Dzūkijos girių keliukus: dvi smėlio juostos nuo vežimo ratų, trečioji – per vidurį – nuo arklio kanopų. Šios dvi socialinės grupės potencialiai galėtų suprasti viena kitą – kažkiek. Tas šūksnis – atsitiktinai ir ne – išsprūsta ne tik dėl to, ką pats žinau. Iš principo – vienam iš milijonų – gali taip būti, ir visi tai supranta. Deja... į širdį įsimetė aritmija, ir daktarai jam uždraudė kad ir mažiausią alkoholio lašą ir – ypač – kavą. Gyvename aktyvų socialinių kitimų sraute, toji terpė – dėl dalyvavimo, per žiniasklaidą, pokalbius, visokias akcijas – mus tiesiog įsiurbia.

Kableliais pridūrimas gali būti parodomas, kai kablelių nereikėtų, pavyzdžiui:

Lietuvos radijas šioje srityje turi daugiau patirties, ir seniai. Tęsinys, su šypsena. Ar, ir kaip, situacija pasikeis iki dešimtmečio pabaigos, parodys laikas. 2016-aisiais, Lietuvoje, šių partijų dauguma rinkėjų atrado kaip naują, netradicinę.

Brūkšniai pridūrimą gali rodyti ir tais atvejais, kai sakinio dalys ar didesnės sakinio atkarpos paprastai yra ar gali būti skiriamos kableliais, pavyzdžiui:

Rašai sakinį, kuriame – žiūrint skirtingų metodų akimis – kas kelintas žodis gali būti vertinamas kaip nedovanotina klaida. Tad kodėl šio įspūdžio – kad reikšmingų socialinių refleksijų esama, – kodėl jo nėra? Visiškai netikėtai prieš ją atsiveria naujas gyvenimas – kuriame galima ir pasidžiaugti, ir pasigrožėti, ir net įsimylėti. Just. Marcinkevičius lietuviško žodžio meno savigarbą kelia žodžiais ir darbais, priešinasi meno kaip vien pramogos vertinimui ir – svarbiausia – dabartinėmis sąlygomis kovoja, taip, kovoja už gimtąją literatūrą kaip lietuviybės forpostą.

4.3.4. Kitos teksto vienijimo priemonės

Be temos ir remos kaitos, parceliatų, teksto rišlumą galima parodyti ir kitais, gana įvairiais kalbos vienetais (dar žr. Sirtautas, Grenda 1988: 188–191; Sirtautas 2001: 49–54; Kazlauskaitė, Vaskelienė 2015: 5–8). Tam tarnauja ir leksinės, ir gramatinės kalbos priemonės. Teksto siejimas vadinamas **koneksija**, o siejimo priemonės – **jungikliais**, arba **konektoriais**.

Vienais atvejais šios priemonės susieja greta esančius sakinius (**artimoji (kontaktinė) koneksija**), kitais – tolimesnius sakinius, skirtingas pastraipas ar net tolimas vieno teksto vietas (**tolimoji (distancinė) koneksija**). Greitimus sakinius patogų susieti pirmojo sakinio daiktavardį pakeičiant įvardžiu antrame sakinyje:

Tarp mozūrų ir jų kaimynų prūsų buvę vaidų – mozūrai neva pagrobę daug prūsų vaikinių. Šie iš jų pabėgę.

Panašią paskirtį turi įvardžiutinės formos būdvardiškasis žodis, pakeičiantis ankstesnį pavadinimą:

Vyriausiuoju žyniu – kriviu – galėjo tapti tiktai pagyvenęs, didžiai dorybingas žynys, kurį iš savo tarpo rinkdavo visų genčių žyniai – krivaičiai. Išrinktas gaudavo šį garbingą vardą iki gyvos galvos.

Ne asmenų įvardijimo, o laiko, vietos, būdo ir kitų panašių aplinkybinių pavadinimų kaitą perteikia abstraktieji prieveiksmiai – *ten, čia, tada, taip, tiek* ir kt., pvz.:

Jokių stendų ar plakatų, primygtinai peršančių masinio vartojimo prekes, Venecijoje neteko matyti. Nebuvo ten nei mašinų, nei jų kriokimo, nei smarso, nei isteriško apsauginių sistemų klyksmo.

Aukštuomenės atstovų kūnai po mirties keliaudavo į prabangius apartamentus. Čia valdovų mumijos duodavo patarimus, kaip toliau valdyti valstybę.

Venecijos karnavalas metraščiuose pirmą kartą buvo paminėtas 1617 m. Jau tuomet stebėtasi nepaprastu šio renginio puošnumu.

Gyvenime stengiuosi vadovautis principu „mažiau yra daugiau“, o laisvą laiką skirti paprastiems malonumams – knygoms ir rašymui. Taip atsirado šis tinklaraštis, skirtas dalintis įspūdžiams apie perskaitytas knygas.

Retai, bet pavartojamas ir kataforinis (prieš konkretesnę raišką) prieveiksmis, pvz.:

Darbus paskirstė taip. Vienam liepė kasti, kiti du turėjo nešioti, o trečias viską išlyginti.

Priešinamieji jungtukai taip pat lengvai šiuo santykiu sugretina artimus sakinius, pvz.:

Įvairūs metraščiai nurodo, kad gyvatę prūsai laikė šventu padaru. Tačiau tai nėra nieko nepaprasta, nes ji šventa buvo jau ir graikams, taip pat skitams, keltams, germanams.

Čia tiesiog jauti jūros trauką horizonto link, kur ji pasibaigia ir prasideda dangus. O jis – jau paukščių, tankiai siuvančių debesis, stichija.

Didžioji dalis jungiklių nėra akivaizdžiau suorientuoti reikšti artimąjį ar tolimąjį ryšį – gali būti panaudoti ir vienokiai, ir kitokiai sakinių, teksto atkarpų sąsajai. Pavartoti pastraipų pradžioje, jie jungia tolimesnes ir didesnes teksto atkarpas, pvz.:

Pavojingiausi tie, kurie visiškai kurti. Sadistai, maniakai, nusikaltėliai. Jei jie bent truputėlį girdėtų, jie atsilieptų į kankinamos aukos skausmą. Kai kuriuos jų tikriausiai sąmoningai pavertė žudymo mašinomis.

Be to, žmonių pareiga buvo žiūrėti, kad būtų laikomasi genties įstatymų. Šie įstatymai, pirmą kartą visuomenėje vadinti tabu, buvo gyvenimo patirties ir gamtos stebėjimo rezultatas.

Be to, žmonių pareiga buvo žiūrėti, kad būtų laikomasi genties įstatymų. Šie įstatymai, pirmą kartą visuomenėje vadinti tabu, buvo gyvenimo patirties ir gamtos stebėjimo rezultatas.

Vienos dalelės palaiko artimą prasminį sakinių ryšį, pvz.:

Tokių vietų paskelbimas šventomis galėjo būti susijęs su gamtos stebėjimais.

Juk čia galėjo būti žuvų nerštavietės ir vandens paukščių peryklos, o žuvis ir paukščiai – tai svarbūs maisto produktai.

Gretimame sakinyje esanti dalelė padeda suprasti sakinį be dalelės tinkama tekstui prasme, pvz.:

Jeigu jis iš patvorio, man svetimas, tai kodėl taip beatodairiškai vienas kitu pasitikėdami, taip neišskiriamai laikomės už rankų? Ar aš tik kuo neapsimetu? Ar šitas vaikas nėra išnaudojamas?

Paskutinis sakinyje išlaiko tos pačios minties rutuliojimo prasmę tik suprasmas su ankstesniame sakinyje esančia dalelyte *tik*.

Kitos dalelės susieja labai tolimas teksto vietas, pvz.:

Vėl išgirdau varpų skambesį. (Pasakotojas užaugęs sugrįžta į gimtinę ir prisimena anksčiau aprašytą vaikystę.)

Sinonimai, perifrazės, antonimai, modaliniai žodžiai, įterpiniai ir pan. taip pat gali turėti sakinių ar didesnių teksto atkarpų jungiklių paskirtį kaip teksto sintaksinės organizacijos rodikliai ir tą organizaciją padedantys reali-

zuoti kalbos vienetai. Jie tiesiogiai sakinių sintaksinės sandaros nelemia, bet parodo jų prasmių ryšį.

Sinonimai pakreipia tekstą tam tikrų jais nurodomų apibūdinimų kryptimi, pvz.:

Katinukus mes išsaugojome ir užauginome, greitai visi pamėgo mūsų medžiotojus.

Parinktas sinonimas *medžiotojus* pakreipia pasakojimą ne jų išvaizdos ar vaikų ir katinukų santykio aprašymo, ar dar kokia nors linkme, o jų neįprasto gebėjimo gaudyti peles.

Antonimai sudaro galimybę supriešinti ar sugretinti priešingas situacijas, pvz.:

Dieną ausis plėšė nemažų spalvotų paukščių riksmą. Naktį ramumu skambėjo negarsus cikadų balsas.

Pavartotos net trys antonimų poros – *dieną* ir *nakty*, *ausis plėšė* ir *ramumu skambėjo*, *riksmas* ir *negarsus balsas* – supriešinimą daro itin ryškų.

Perifrazė, pavartota vietoje ankstesnio sakinio tam tikro pavadinimo, panašiai kaip sinonimai, sukonkretina jį, nukreipia mintį tolesniam tekstui aktualaus apibūdinimo linkme, pvz.:

Tobis ramiai gulėjo palei slenkstį įspraudęs nosį tarp letenų. Bet aš pasitikėjau namų sargu – žinojau, kad iškart pajus bet ką svetima.

Perifrazė, pavartota ankstesniame sakinyje negu pagrindinis pavadinimas, sukuria netikėtumo ir laukimo efektą, tekstas darosi paveikesnis, pvz.:

Priskrido toks varnėno ūgio kanapėtas, pašuoliavo kiek nuleidęs sparnus, uodegytę pastatęs purpt ir nulėkė vėl prie savųjų. Nebaikštus didžiakis strazdas.

Stilistiškai neutralaus teksto sakinių sąsają rodo konkretesnės ir bendresnės reikšmės to paties dalyko pavadinimų (hiponimų ir hiperonimų) kaita, pvz.:

Per tuos metus klevas gerokai ūgtelėjo. Medis teikė kiemui jaukumo, slėp-davo nuo saulės spindulių kaitrų vidurdienį, maloniai suošdavo padvelkus stipresniam vėjui.

Neretai sakiniai siejami keliais būdais, pavyzdžiui, sinonimais (sisteminiais ar kontekstiniais) ir hiponimais bei hiperonimais, pvz.:

Po mano langu dvidešimt keturias valandas per parą gieda strazdas, bet rytais girdžiu jį geriausiai. Be atvangos plyšauja vargšas. Kartais pagalvoju, kada tas paukštelis suspėja palesti.

To paties žodžio kartojimas gali sieti ir gretimus sakinius, ir gana tolimas teksto vietas, net pasakojimo pradžią ir pabaigą. Kartojamiems žodžiams parenkama naujoji aplinka yra teksto rutuliojimo kryptis, pvz.:

Man nebuvo lengva su juo kalbėtis. Niekam iš mūsų nebuvo lengva dar kartą prisiminti visas tų nemalonių dienų akimirkas.

Sėdžiu žaliame soste ir jaučiu palaimą. Mintys nekankina, ramu širdyje.

Po kadagių šakas narsto paukščiai, saulės atokaitoje tyvuliuoja žibuoklių ežerėliai.

[...]

Ilgai sėdžiu, ilgai žiūriu į kadagių viršūnes – kuorus, žibuoklių potvynį... Ir man atrodo, kad visi pasaulio karaliai, visi valdovai gali pavydėti tokio sosto.

Teksto pradžioje ir pabaigoje pakartoti žodžiai įrėmina ir įprasmina pagrindinę teksto mintį, plg. dar:

„Pažiūrėk į mano susikilusią geldą. Eik pas žuvelę ir paprašyk naujos!“

[...]

Ant slenksčio sėdėjo jo senė, o priešais ją – suskilusi gelda.

Įterpiniai, pavieniai ar poriniai, padeda parodyti teksto dalių, dažniausiai gretimų sakinių santykį – papildymą, sugretinimą, supriešinimą ir pan., pvz.:

Kai kurie Seimo komitetai buvo nepatenkinti tuo, kad pati Vyriausybė patvirtino valstybės tarnybos reformos koncepciją ir ją persiuntė Seimui. Be to, Seimo atstovai tikėjosi, kad Vyriausybė vadovausis nuosaikesnėmis 2009 m. ataskaitomis.

Viena, aš negalėjau priimti jo pasiūlymo. Kita vertus, neatrodė, kad tie samprotavimai ir ketinimai būtų apgalvoti ir nuoširdūs.

Bemaž niekas nesieltgia taip, tarytum tik pats vienas gyventų pasaulyje, o visi kiti būtų tik nemalonūs jo paties gyvenimo laimės kliuviniai. Ši mūsų laimė, priešingai, visiškai priklauso nuo kitų.

Penkiasdešimtmetis gali virsti visu šimtmečiu, jei visuomenėje konservuosis senieji mentaliniai bruožai. Arba priešingai – jis gali virsti trumpais mėnesiais, jei politiniai pokyčiai būtų palydėti socialinės bei intelektualinės revoliucijos.

Taigi aš – ne pesimistas. Atvirkščiai, nepaisant mano žaizdų, jaučiu mirtingą gyvenimo malonumą.

Baigiamosios teksto pastraipos ar apibendrinamojo sakinio santykį su visu ankstesniu tekstu parodo išvadiniai žodžiai – dalelytė *taigi*, įterpinys *vadinas*, pvz.:

Taigi sąmoningai kurdamas bendrinę rašomąją kalbą, Daukša stengėsi atsižvelgti į skirtingų tarmių ypatybes, tačiau, suprantama, pirmiausia vadovavosi savo gimtąja tarme, ypač tada, kai kurio nors dalyko nesuvokė kaip tarminio.

Vadinasi, apskritai būtų galima teigti, kad geresnis vadinamųjų židinio spalvų suvokimas nuo kalbos greičiausiai nepriklauso ir kad jį nulemia žmogaus percepcijos mechanizmai.

Žodžių, vartojamų kaip jungiklių tekstui organizuoti, įvairovė gana didelė. Vieni tokią ypatybę turi dėl tam tikros kalbos dalies ypatybių (dalelytės, jungtukai), kiti ją įgyja atlikdami tam tikrą sintaksinę funkciją, iš dalies ir dėl leksinės reikšmės pasikeitimų (įterpiniai, modaliniai žodžiai), treči tinka dėl tam tikrų sisteminių ryšių (sinonimai, antonimai, hiperonimai). Kadangi teksto rutuliojimo perspektyva priklauso nuo konkretaus teksto ir autoriaus intencijos, jų tikimas tekstui yra gana individualus, be teksto galima kalbėti tik apie pačias bendriausias jų teksto organizavimo ypatybes.

Tekstui organizuoti gali būti panaudojama sakinių funkcinų tipų kaita. Teksto rutuliojimo pradžioje autoriaus pavartotas klausiamasis sakinyss gali būti tarsi tolesnio teksto tema, ją autorius ir plėtoja, pvz.:

Kokia to praregėjimo esmė? Kad žmogaus pasaulio, pasaulio, kuris atsiveria jau praregėjus, dugne – „vienas gilus amžinas nuliūdymas“. Pripažinti tą gilų amžiną nuliūdymą reiškia pasiryžti jame ir su juo gyventi. Ypatingas tas sielos praregėjimas; jau niekas neužstoja šviesos, jau esi perspėta, jog skausmas neaplinkys tave netikėtai.

Toks klausiamasis sakinyss yra praradęs tam tikrą klausiamojo sakinio ypatybių, bet retoriniu klausimu nelaikytinas, nes atsakymo jis reikalauja, tik adresato vaidmenį atlieka pats klausiantysis.

4.4. Sakinio struktūros pakitimai dėl kondensacijos

Sintaksinės kondensacijos reiškinys dažniau siejamas su kelių predikacijų (pranešimų) reiškimu vienu sakiniu, bet tam tikros sintaksinės kondensacijos formos yra susijusios ir su raiškos (sintaksinių ryšių) glaudinimu ar tam tikrų raiškos elementų išleidimu (elipse) (plg. Župerka 1995: 40 ir toliau).

Neretai sakinio elementų išleidimas nekeičia sintaksinių ryšių, tik raiška paprastai nebetenka konkretumo. Apibendrinto turinio sintaksiniai vienetai gali būti atkuriami iš to paties sakinio ar platesnio konteksto. Toks išleidimas

paprastai atsispindi sakinio dalių ar sakinių klasifikacijoje – išleisti sintaksiniai vienetai yra kaip tam tikri pagrindinių raiškos būdų variantai. Dažniausiai išleidžiamas veiksnys, toks jis vadinamas *numanomuoju veiksmiu*. Apie jį informacijos randama tarinio formoje, todėl jį išleidus turinio prarandama nedaug, pvz.:

Susitikome po geros valandos. Gal po pietų užsuksiu. Patark, kaip man elgtis.

Lengvai išleidžiama sudurtinio tarinio ar paprastojo tarinio sudurtinės formos jungtis *būti*, net ne visada praleidimą žymint skyrybos ženklą, pvz.:

Mes stiprūs ir atkaklūs. Ne visada jie tokie paslaugūs. Pasirodo, mes – ne pirmieji. Dzūkija – visų jų gimtasis kraštas. Na, mes jau parėję, ar pietūs neataušo?

Panašiai nereiškiamas suvestinio tarinio pagalbinis veiksmožodis vienanariame predikatiniam centre, ypač kai jis yra prijungiamojo sakinio šalutiniame dėmenyje, pvz.:

Susirinkę ilgai svarstėme, ką daryti. Ji sustojo ties kryžkele, nežinodama, kur pasukti.

Gali būti ir priešingai – šalutiniame dėmenyje pavartotas tik pagalbinis veiksmožodis nekartojant pagrindiniame dėmenyje esančios reikšminės dalies, pvz.:

Jis ir nuveš, kada reikės, mane į Pizą, vėliau organizuos ir pokalbį per Romos televizijos rytinę laidą.

Neretai išleidžiamas tarinys. Sintaksės aprašuose tokie sakiniai vadinami *eliptiniais* (*elipsiniais*). Taip apibūdinamas ir pats tarinys (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 29, iš dalies Labutis 1998: 141–142), pvz.:

Vaikai kieme. Mes iš Žemaitijos. Jis apsisukęs tik pro duris!

Tarinys išleidžiamas ir pasiekiamo glaustumo bei dinamiškumo esant pasikartojančioms struktūroms sudėtiniame sakinyje su tuo pačiu tariniu, pvz.:

Štai avižos sėjamos, kai ievos pražysta, morkos – gluosniams pageltus, bulvės – obelims baltais žiedais apsipylus, agurkai – kai alyvos žydi. Pasaulio kultūrą pamokslininkas vertino pagal tai, kiek joje humanizmo, o humanizmą – kiek jame pagarbos ir meilės bet kokiai gyvybei – nuostabiau siam Kūrėjo stebuklui.

Įprasta glaudinti raišką vienaarūšiškumo atvejais, kai vienaarūšės struktūros yra sudėtingesnės raiškos ir turi pasikartojančių dalių. Išleidžiami suvestinių tarinių pasikartojantys pagalbiniai veiksmožodžiai ar sudurtinių tarinių jungtys, pvz.:

Turime nusistatyti stebėjimo uždavinius ir kryptingai ieškoti tiriamųjų vienetų požymių. Dėžėje paukštelis galėjo šildytis saulėje ar net pasigauti kokį atlėkusį vabzdį. Prieš gerą šimtmetį čia dar žmonės tikėjo, kad ligų ar kitokių rūpesčių prislėgtam bėduliui reikia pabūti įsispraudus toj liepų tarpušakėj, tylomis, be žodžių viską išsakyti ir išėiti tarsi medžio apvalytam, palaimintam, lapų šlamėjimo ar paukštelių čiulbėjimo paguostam. Kiekvienas drabužis kažkada buvo vilkšnas nuo prakaito, įmirkęs nuo lietaus, gal net persunktas ašarų ar kraujo.

Kiek rečiau pasitaiko, kad nekartojama su skirtingomis jungtimis einanti ta pati vardinė sudurtinio tarinio dalis ar reikšminė suvestinio tarinio dalis, pvz.:

Žmogus ne visada žino, ką daro, o gamta visada buvo, yra ir bus teisi. Tačiau istorija galėjo ir turėjo pasisukti kitaip.

Vienarūšiuose šalutiniuose prijungiamųjų sakinių dėmenyse su vienu jungiamuoju žodžiu gali būti išleidžiamos visos sakinio dalys paliekant tik jungiamąjį žodį, pvz.:

Neramūs metai ir dešimtmečiai man taip ir nedavė atsakymo, kam ir kodėl aš gyvenu. Reikia naujų idėjų, kaip ir kuo gaivinti žmogaus dvasią.

Arba praleidžiamas pasikartojantis jungiamasis žodis, ypač antras ar paskutinis iš kelių, pvz.:

Atsižvelgiant į tai, kad marios yra seklus vandens telkinys ir vandens tūris po ledu yra mažas, užšąla greičiau nei gilesniuose vandenyse. Jei būdavo blogai ar nežinodavau, kaip toliau dirbti, eidavau pas ją. Etiškas vadovavimas siejamas su etiškų sprendimų priėmimu, perteikiant suvokimą, kad tokio (etiško) elgesio tikimasi ir jis bus įvertintas.

Sintaksinei interpretacijai aktualesnė sintaksinė kondensacija, kuriai esant pakinta sintaksiniai ryšiai ar jiems reikia specialaus apibūdinimo.

Sintaksės reiškinių aprašuose minimos sakinio dalys, kurių buvimo sakinio struktūroje nelemia tarinio valentinės ypatybės, nors jos tradiciškai siejamos su tariniu. Paprastai minimas vietos reikšmės komponentas, kai kada pavadinamas *išoriniu lokatyvu* (plg. Holvoet, Čižik-Prokaševa 2005: 71, 73). Sakinyje *Klaipėdoje mes nuvykome į Jūrų muziejų* iš pirmo žvilgsnio lokatyvinės reikšmės aplinkybė nederą su tariniu einančiu slinkties veiksmažodžiu, galinčiu turėti ryšį tik su direktyvinių reikšmių priklausiniais. Artimiausia sintaksinė struktūra, į kurią galima įkomponuoti žodį *Klaipėdoje*,

yra pusdalyvinė laiko aplinkybė *būdami Klaipėdoje*, joje aptariamasis žodis turi vietos reikšmės (lokatyvinio) aplinkybinio komponento paskirtį, plg. dar *Stovykloje drabužius jis skalbdavo kasdien* [būdamas stovykloje].

Panašiai gali būti išleidžiamas dalyvis iš derinamojo išplėstinio ar sudėtinio pažyminio, pvz.:

Čia pat galima nusipirkti laivelių iš rožinio ar balto alebastro su romiai tupinčiu Anapilio vairininku Anubiu. Iš kraštotyros ekspedicijos Raudėnų apylinkėse įspūdžių atmintyje kažkaip ryškiau įsirėžė vinguojantis per kalveles vieškelis. Jiems pavymui žvelgia kažkokios egzotškos Rytų šalies delegacija su ištisu Tailando architektūrinio stiliaus šventyklėlių miestu ant gracingai palenktų galvų. (Plg. laivelių, padarytų iš rožinio ar balto alebastro; ekspedicijos, vykusios Raudėnų apylinkėse; šventyklėlių miestu, įtaisytu ant gracingai palenktų galvų).

Pažyminių sintaksinė kondensacija kalboje yra gana dažna, ypač laisvuosiuose stiliuose, plg. dar:

Vieną namo galą užėmė raštinė ir pirmininko butas iš dviejų kambarių. Patiko jai mažos trobelės šiaudiniais stogais ant ežero kranto. Žiūrėk pro tą langelį sienoj.

Pažyminių interpretacija kaip sutrauktų struktūrų kyla iš to, kad papildiniai ar tokios reikšmės aplinkybės nėra jungiamos prie daiktavardžiais išreikštų sakinio dalių, jos turi ryšį su tariniu ar dalyviu, pusdalyviu ir padalyviu, t. y. su išvestinėmis veiksmožodžio formomis. Šiais atvejais sutrauktos sakinio dalies apibūdinimas artimas pilnos struktūros sakinio daliai: abiem atvejais ji jungiama prie daiktavardiškosios sakinio dalies, tad gali būti interpretuojama tik kaip pažyminys, o pilnas derinamasis pažyminys tampa sutrauktu nederinamuoju pažyminiu. Pilname derinamajame pažyminyje komponentai dažniausiai turi vietos aplinkybės reikšmę, rečiau – papildinio (laivelių [padarytų] iš rožinio ar balto alebastro; butas [susidedantis] iš dviejų kambarių).

Panašių sintaksinės kondensacijos atvejų yra ir tarp vadinamųjų antrinę aplinkybės reikšmę turinčių derinamųjų ir nederinamųjų pažyminių, „Lietuvių kalbos skyryboje“ vadinamų *nepilnos raiškos dalyvinėmis, pusdalyvinėmis ir padalyvinėmis aplinkybėmis* (LKS 2020: 61). Jų aplinkybinę reikšmę, paprastai priežasties, rodo savarankiška intonacija ir galimas skyrybos ženklas, atribojantis nuo susijusios daiktavardiškosios sakinio dalies, pvz.:

Aukštas, bet gana lieknas, visada ramus ir mandagus, jis labai išsiskyrė iš visų miestelio vyrų, kažkaip nederėjo prie jų.

Stamboko sudėjimo, trumpai kirptais plaukais, ypač su pareigūno uniforma, ji menkai skyrėsi nuo kolegų vyrų, juolab kad ir jėgos bei ištvermės estafetėje jiems beveik nenusileisdavo. Iš vientisų akmens luitų, dvidešimties metrų aukščio, dviejų metrų ilgio pėdomis, kadaise jie vaizdavo soste sėdinčių faraonų galybę.

Tokie, sutraukti, pažyminiai paprastai vartojami šalia veiksmų ir galimą atkurti išvestinė veiksmažodžio forma yra pusdalyvis – būdamas toks, būdami tokie.

Prie papildinių tokie pažyminiai paprastai reiškiami palyginamosiomis žodžių grupėmis ir sutrauktomis struktūromis nelaikytini, plg.:

Kaip gabų visiems dalykams, vaikiną kaipmat pasigavo apsukriausias šių vietų verslininkas.

Antrinę aplinkybės reikšmę turintys priedėliai taip pat dažniausiai reiškiami lyginamuoju būdu (su įvairiomis daiktavardiškosiomis sakinio dalimis) ir sutrauktais nelaikytini, plg.:

Bažnyčiai, kaip Dangiškajai Motinai, buvo patikimi visi džiaugsmai ir vargai, lūkesčiai, baimės ir slapčiausios fantazijos. Brolis, kaip mokytojas, santūriai reagavo į tokias mano sūnaus išdaigas.

Daugeliu atvejų antrinę aplinkybės reikšmę turi išvestinių veiksmažodžių formų žodžiai ar jų grupės, todėl laikytini pilnosiomis struktūromis, pvz.:

Užkalbinti, vaikai žaibiškai dingdavo. Niekieno nepastebėtas, jis įsmuko į savo kambarį. Visiškai sutrikusiam, jam nebegalėjo padėti ir draugų visaip rodomi ženklai. Būdami pervargę, peralkę, peršlapę, turistai turbūt iki nakties nebūtų suradę šio kelio ir taip sulaukę pagalbos.

Sintaksinė kondensacija pasireiškia jungiant šalutinius dėmenis sudėtinuose prijungiamuosiuose sakiniuose.

Pagrindinis dėmuo gali būti baigiamas tik prielinksniu, o šalutinis jungiamas be jungtuko, pvz.:

Nutarta nepritarti planuojamos ūkinės veiklos galimybėms teritorijoje – vėjo jėgainių plėtojimui iki nebus priimti valstybės institucijų teisės aktai, reglamentuojantys vėjo jėgainių statybą.

Laiko ribai nurodyti prielinksnis turėtų būti pratęstas abstrakčiu laiko prieveiksmiu, plg. <...> iki tol, kol <...>. Sintaksinis santykis tarp dėmenų (šalutinio dėmens rūšis) nustatoma iš atkurtos struktūros.

Mažiau sutraukimo yra sakiniuose, kuriuose pagrindinio dėmens gale esanti prielinksninė konstrukcija sutampa prielinksniu su šalutinio dėmens prielinksnine konstrukcija, pvz.:

Paveikslukus reikia parinkti atsižvelgiant į ką dėmesį sutelkia tokio amžiaus vaikai. Yra įvairios slėptuvės priklausomai nuo kokių pavojingų poveikių jos apsaugo žmones.

Šiuose sakiniuose tokio pat prielinksnio prielinksninės konstrukcijos reikalauja ir pagrindinio dėmens žodžiai *atsižvelgiant, priklausomai*, ir šalutinio dėmens sakinio dalys *sutelkia dėmesį, apsaugo*. Pagrindinio dėmens prielinksninė konstrukcija lieka tarsi nebaigta (plg. <...> *atsižvelgiant į tai, į ką dėmesį sutelkia* <...>), o prielinksnis gali būti priskiriamas ir pagrindiniam, ir šalutiniam dėmeniui.

Tokius sakinius kaip *Vienas iš klausimų, į kurį mokslinėje literatūroje nėra galutinio atsakymo, yra kiek savigarba yra susijusi su bedarbių streso įveikos strategijomis* taip pat galima laikyti sudarytais be abstraktaus žodžio prieš šalutinį, nes nėra įprasta, kad šalutinis dėmuo būtų pavartojamas vietoje vardinės tarinio dalies, tad įprasta raiška būtų <...> *yra tai, kiek* <...>.

Visais minėtais atvejais dėl sutraukimo šalutinio sakinio rūšis nepakinta, bet struktūriniai santykiai keičiasi: be abstrakčios sakinio dalies šalutinis atstoja sakinio dalį, ją pavaduoja, o esant apibendrintos reikšmės įvardžiams šalutiniai sakiniai paaiškina tuos abstrakčiuosius žodžius, sintaksinius santykius dubliuoja.

Mokslo kalboje neretai autoriaus komentuojamas pats teksto rutuliojimo procesas, pavyzdžiui: *Tuo tarpu grįžtant prie užsienyje atliktų tyrimų, galima pasakyti, kad pastebima tarptautiniu mastu plačiai tiriama mokyklų vadovių profesinės tapatybės problematika.*

Siekiant teksto dinamiškumo, glaustumo visas komentaras gali būti sutrauktas iki temos nusakymo įterpinio, pvz.:

Tuo tarpu grįžtant prie užsienyje atliktų tyrimų, pastebima tarptautiniu mastu plačiai tiriama mokyklų vadovių profesinės tapatybės problematika.

Panašiai atskirai nebereiškiamos pasikartojančių žodžių vienaarūšės sakinio dalys – pasikartojanti vienaarūšė suprantama iš pagalbinių žodžių, pvz.:

Profesinė tapatybė – svarbus kognityvinis mechanizmas, darantis įtaką darbuotojų nuostatoms ir elgsenai darbinėje, ir ne tik, aplinkoje.

Vienarūšės sakinio dalys, sujungtos sujungiamuoju jungtuku, būtų be skyrybos ženklų (plg. <...> *darbinėje ir ne tik darbinėje aplinkoje*), o sutrauktą konstrukciją galima interpretuoti tik kaip priduriamąją, ji išskiriama. Priduriamai galima pasakyti ir nesutrauktą konstrukciją, bet tai būtų lygiavertė galimybė.

Savitu sutraukimo atveju galima laikyti bendrinamųjų žodžių ar frazių išleidimą prieš išvardijimą, parodydami tai neįprastai vartojamu dvitaškiu, pvz.:

Į festivalį suvažiavo: lenkai, estai, baltarusiai, gruzinai, lietuviai ir parodė daugiau nei dešimt spektaklių. Atskleista, kad: emocinė pasipriešinimo dimensija lemia elgesio dimensiją, pagrindinės darbuotojų pasipriešinimo priežastys yra asmeninės, nereikšmingiausios – organizacinės, efektyviausia pasipriešinimo valdymo intervencija – informavimas ir komunikavimas, neefektyviausia – darbuotojų įtraukimas.

Sintaksiškai kondensuotos struktūros skiriasi nuo neišplėtotų struktūrų. Pastarosios gali būti papildytos tam tikrais vienetais, paaiškinančiais nustatytą neišplėtotos struktūros statusą, bet jos nesukelia sintaksinių santykių prieštaravimo, jų nederėjimo.

Prie tokių struktūrų priskirtini vadinamieji *nepilnieji palyginamieji sakiniai* (plg. Labutis 1998: 153), dažniausiai su daiktavardžio vardininku, bet ir be jo, pvz.:

Man retai kada teko sutikti tokių žmonių kaip jis. Tikriausiai kai kam atrodo keista, kad, rašydama apie tokį linksmą ir nerūpestingą dalyką kaip karnavalas, tiek daug dėmesio skiriu mirčiai. Laikas čia teka visai kitu ritmu nei beprotiškuose Vakarų miestuose.

Taip galima interpretuoti ir sakinio dalis su dalelytėmis ar jų ir jungtukų samplaikomis *kad ir, nors ir, net ir, dar ir, irgi ir pan.*, pvz.:

Tose akyse dar matyti kažkokie blykstelėjimai, kad ir protarpiais. Pašnekovas, nors ir nelabai noriai, sutiko. Reiktų paminėti naujoviškus, nors ir nedidelės apimties, pačius vėlyviausius jo darbus. O čia – paprasčiausi, dar ir purvini, vaikinukai! Tai paskatintų tam tikrų programų kūrimą, galbūt net ir medicinos apsaugos srityje. Kitą dieną, irgi su skaudančia širdimi, atidavė kitą savo dirbinį.

Jei dalelytės paskirtį turintys jungtukai samplaikos nesudaro, nėra ir neišplėtos struktūros, plg.:

Pabrėžiama, kad ir baisiausiomis sąlygomis žmogus nepalūžo.

Kaip sintaksinės kondensacijos atvejį su žodžių ryšių pakitimais galima interpretuoti įnagininku išreikštą sakinio dalį su veiksmazodžiais *laikyti, vadinti, pripažinti*, pvz.:

*Savivaldybė šių įmonę **laiko** pajėgia įgyvendinti tokį projektą. Antarktidos tyrimų rezultatus mokslininkai **vadina** gąsdinančiais. Vairuotoją **pripažino** kaltu.*

Būdvardžiai ir kiti būdvardiškieji žodžiai, kaip neturintys savarankiškų gramatinių kategorijų, atkartoja daiktavardiškųjų žodžių gramatinės kategorijas, prie jų prisitaiko pagal savo kaitymo sistemą. Veiksmazodžiai (ir jų išvestinės formos) negali paveikti būdvardiškųjų žodžių formų. Semantinis ryšys tarp tokių žodžių gali būti. Pavyzdžiui, sakinyje *Jį rado susirgusį* junginys *rado susirgusį* turi prasmę, yra suprantamas, taigi santykio reikšmė yra, bet dalyvio forma priklauso nuo kito, daiktavardiškojo, žodžio. Kalbos sistemos neatitinkantis įnagininkas gali būti paaiškinamas nereiškiamu, bet iš konteksto ar bendrųjų žinių suprantamu tokio požymio turėtoju, plg. *Savivaldybė šių įmonę **laiko** pajėgia [organizacija] įgyvendinti tokį projektą; Antarktidos tyrimų rezultatus mokslininkai **vadina** gąsdinančiais [rezultatais]*. Daiktavardžio įnagininkai su šiais veiksmazodžiais yra reguliarūs (plg. Sližienė 1994–2004). Papildiniu tokių būdvardiškųjų žodžių negalima laikyti dėl gramatinių ypatybių, visiškai nebūdingų papildiniams, nors kai kada, esant tos pačios šaknies daiktavardžiams, šie būdvardiškieji žodžiai lengvai pakeičiami, plg.: *Vairuotoją **pripažino** kaltu / kaltininku; Kaimynai jį **laikė** darbščiu / darbštuoliu.*

Temos nusakymo įterpiniai *o dėl..., tai...; kalbant apie..., tai* ir pan. gali būti glaudinami iki vieno, svarbiausio kalbėjimo temos žodžio, plg.: *O dėl mano pusbrolio, tai jis tikrai sugalvos, kaip padėti* ir *Pusbrolis – jis tikrai sugalvos, kaip padėti; Kalbant apie šių komponentų gamintojus, tai jie visada stengsis išlaikyti buvusius ryšius* ir *Šių komponentų gamintojai – jie visada stengsis išlaikyti buvusius ryšius; O kalbant apie baltąjį gaidį, tai tas neleisdavo net prisiartinti prie vištų būrio* ir *Baltasis gaidys – tas neleisdavo net prisiartinti prie vištų būrio*. Glaudusis temos nusakymas netenka dalies intonacinio savarankiškumo, būdingo įterpiniams, įgauna tapatumo santykiais susijusioms sakinio dalims būdingų požymių, bet nepraranda temos nusakymo paskirties kaip pagrindinės. Tokią paskirtį palaiko ir abstraktusis įvardis – temos įvardijimo atitikmuo sakinio struktūroje.

4.5. Žodžių tvarka ir intonacija sakinyje

Žodžių tvarkos ir intonacijos ypatumai lietuvių kalboje nemenka dalimi nulemti kalbos tipo. Dėl lietuvių kalbai būdingos galūninės kaitymo sistemos sintaksiniai ryšiai atpažįstami žodžiui esant skirtingose sakinio vietose. Kadangi žodžio, frazės padėtis gali būti tipiškesnė ir ne tokia tipiška, ne tokiai įprastai vietai parodyti pasitarnauja intonacija. Todėl žodžių tvarka ir intonacija yra gana glaudžiai susijusios.

Vertinant kalbą aptariamuoju aspektu tipologiškai, t. y. gretinant su kitomis kalbomis, aprašoma tipiška, tokiam gretinimui aktuali sakinio dalių tvarka, iš dalies ir intonacija. Bet kalbos praktikai aktualesni tipiškos tvarkos ir intonacijos pakitimai ir tų pakitimų įtaka sakinio struktūros, sakinio dalių interpretacijai, jų sąsajoms su pragmatinėmis reikšmėmis, leidžiančiomis suvokti sakinį kaip teksto elementą, kaip komunikacijos vienetą.

4.5.1. Gramatiškai apibrėžta žodžių tvarka

Sintaksės aprašuose dažniausiai kalbama apie žodžių tvarką, neskiriant sakinio dalių išsidėstymo tvarkos nuo bet kokių kitų vienetų tarpusavio padėties (plg. Balkevičius 1963: 25; Sirtautas, Grenda 1988: 194; Labutis 1998: 107; LKE 1999: 743–744). Kituose aprašuose žodžių tvarkai priskiriami bet kokie reikšminių ir nereikšminių žodžių padėties kitų žodžių atžvilgiu atvejai, o atskirai kalbama apie sakinio dalių išsidėstymą sakinio struktūroje (plg. DLKG 1997: 645–647 ir toliau). Būtų tikslinga žodžių tvarkos sąvoką sieti su vadinamąja gramatiškai apibrėžta žodžių tvarka (plg. DLKG 1997: 646; LKE 1999: 743) – prielinksnių ir linksniuojamų žodžių, neiginio ir neigiamąjo žodžio ir pan. padėtimi vienas kito atžvilgiu, o sakinio dalių tvarka būtų siejama su sakinio dalių išsidėstymu sakinio struktūroje.

Gramatiškai apibrėžta žodžių tvarka yra tarsi savaime suprantama, todėl kalbos vartosenos praktikai nėra reikšminga. Ryškiausi tokios žodžių tvarkos atvejai yra prepozicinė prielinksnio padėtis linksniuojamo žodžio atžvilgiu (*į mišką, už namo*), neiginio dalelytės vartojimas prieš neigiamą žodį (*ne kasdien, ne aš*), klausiamosios dalelytės ar kito klausiamojo žodžio vieta klausiamojo sakinio pradžioje (*Ar galėčiau tęsti? Kur visi pradingo?*). Tačiau net ir tokiais atvejais žodžių tvarka nėra visiškai griežta, pavyzdžiui: *Ropę rovė kas?*, iš dalies ir tokiu atveju: *Gal kas ir valgo kasdien tik daržoves, aš kasdien*

ne; Jeigu literatūros kritiku save suvokiantis asmuo išeina iš kelio, belieka pagalvoti, kodėl taip atsitiko, ir eiti kartu arba ne. Net ir griežtos tvarkos atvejais žodžių tvarka darosi negriežta esant bent menkai inversijos galimybei tam tikruose stiliuose.

Prie griežčiau apibrėžtos žodžių tvarkos galima priskirti jungiamųjų ir atliepiamųjų žodžių išsidėstymą: nuolaidos jungimo jungtukų samplaikos ir priešinamojo jungtuko, pvz.: *nors ir aukštas, tačiau netvirtas; kad ir sunku, bet įveikiama*; sąlygos šalutinių sakinių jungtuko ir atliepiamojo žodžio *tai*, pvz.: *Jei niekas neprieštaraus, tai sprendimą priimsime nedelsdami*; taip pat ir panašių santykių vienaarūšių sakinio dalių su poriniais jungtukais *nors (ir) ... bet, kad (ir) ... bet, jei(gu) ne ... tai, ne tiek ... kiek, ne tik ... bet (ir), kaip ... taip (ir)*, pvz.: *Netoliese augo nors ir nedidelis, bet jau paau-gusių pušų jaunuolynas; Manė uždirbsiys kad ir ne tūkstančius, bet tiek, kad nereikėtų sukti galvos, ką visiems pavalgyti; Jeigu ne rytoj, tai po dviejų trijų dienų tikrai jau būsiu sutaisęs; Ne tiek gražus, kiek išmintingas jos veidas suteikė ramumos ir pasitikėjimo; Skulptūroje vaizduo-jami vilkai ir vilkiukai vilioja ne tik vietos žmones, bet ir pravažiuo-jančius turistus; Kaip vargo, taip ir vargs su ta kelio atkarpa, jei neįrengs gero drenazo; lyginamųjų konstrukcijų lyginamojo žodžio ir prieš jį einančio atliepiamojo žodžio (toks ... kaip, taip ... kaip, tiek ... kiek ir pan.) sa-kinio dalių plėtiniuose ir prijungiamuosiuose sakiniuose, pvz.: *Toks gamtos reiškinys kaip Šiaurės pašvaistė mūsų platumoje pasireiškia itin retai; Perau-gęs dekoratyvinis krūmas niekada neatrodys taip kaip jaunas; Tokio amžiaus ereliai sulesą beveik tiek pat kiek suaugę; Man niekada nebuvo taip sunku, kaip pasakoja kiti ten buvę; Jis padarė tiek, kiek darbdavys buvo nurodęs.* Lyginamosios konstrukcijos ir be atliepiamųjų žodžių turi gana griežtą vietą, jei vartojamos su aukštesniojo laipsnio žodžiais, ypač nusakant kiekį, pvz.: *Į šias pareigas asmuo negali būti renkamas daugiau kaip dvi kadencijas; Lynas turi būti ne trumpesnis nei penki metrai; Kartesni negu pa-sakyti žodžiai vargu ar begalėjo būti.**

Iš dalies apibrėžtai žodžių tvarkai galima priskirti kiekio reikšmės žodžių ir jų valdomų kilmininkų tvarką, panašų žodžių išsidėstymą išskirties reikš-mės junginiuose, pavyzdžiui: *daug paukščių, dešimt eurų; vienas jų / iš jų.* Kaip savarankiškų žodžių junginiai, jie lengviau išardomi, bet savo seman-tikos nepraranda, plg.: *Paukščių į ežerą šiais metais priskrido daug; Iš jų vienas prisipažino.* Gana griežta sudėtinio tarinio dėmenų tvarka – jungties sudurtiniuose tariniuose, pagalbinio veiksmazodžio suvestiniuose tariniuose

pirmoji vieta antrosios dalies atžvilgiu: *Medis buvo aukštas; Lapai pradėjo kristi; Aš neketinu grįžti*. Jei prepozicinių dalių komunikacinis reikšmingumas darosi svarbus, jos gali būti perkeltos į sakinio pabaigą, anterinę poziciją, ypač jei inversiją pastiprina kokios nors dalelytės, plg.: *Lapai kristi jau pradėjo; Aš grįžti neketinu*. Tarinio dėmenų tvarka gali kisti ir dėl antrojo žodžio sureikšminimo pabrėžiant jį intonaciškai ir perkeltiant į pirmąją vietą, plg. *Medis aukštas buvo*.

Gramatiškai apibrėžtą padėtį turi jungtukai ir jungiamieji žodžiai sujungiamuosiuose sudėtiniuose sakiniuose – vartojami tarp dėmenų, pvz.:

Kartą piemenėliai miške valgė duoną, ir vienas trupinėlis nukrito ant žemės.

Iš visų pusių buvo galima įeiti, bet niekas nedrįso ir nemėgino eiti kitu keliu, kaip tik pro didžiuosius vartus. Deja, tyrimų šioje srityje dar beveik nėra, todėl tai perspektyvi sritis suaugusiųjų švietimo tyrėjams.

Prijungiamuosiuose sakiniuose šalutinių dėmenų jungiamieji žodžiai paprastai vartojami tų dėmenų pradžioje, pvz.: *Juk tai vieta, kurioje mes nuo amžių liedavome prakaitą, kraują ir ašaras*. Kiek toliau nuo dėmens pradžios jungiamasis žodis gali būti pavartotas meninio ar šnekamojo stiliaus tekste, pvz.: *Prisiminkime, po praėjusių rinkimų **kiek** tąsymosi buvo dėl koalicijos?* Bet šalutiniai dėmenys, paprastai jungiami žodeliu *ar*, toliau turinčiu vienerūšių sakinio dalių jungimo paskirtį, gali būti su šalutinio dėmens pradžioje nepavartotu jungtuku, pvz.:

*Niekas taip ir nesužinojo, pasiekė jis išsvajotą pakrantę **ar** nepasiekė. Nesupratau, galiu **ar** negaliu aš pasiimti laisvą dieną.*

Šalutinio dėmens jungtukas gali būti neįprastoje vietoje dėl kalbėtojo noro pranešti pasakymo temą, nesudarant temos nusakymo reikšmės įterpinio, pvz.: *O žmonės, nesitikėk, kad imtų tavęs gailėtis* (plg. *O kalbant apie žmones / O dėl žmonių, tai nesitikėk, kad jie imtų tavęs gailėtis*). Šalutinio dėmens veiksnys perkeliamas į temos poziciją ir pagrindinis dėmuo atsiduria šalutinio dėmens viduje, kartu ir jungiamasis žodis yra ne šalutinio dėmens pradžioje.

4.5.2. Sakinio dalių ir dėmenų tvarkos polinkiai ir jos pakitimai

Neaktualizuotame, pavieniame sakinyje struktūros branduolį sudarančių sakinio dalių tvarka atitinka daugelio kalbų schemą: S – P, S – P – O (S – subjektas, lietuvių kalbotyroje paprastai atitinkantis veiksnį, P – predikatas

(tarinys) (schemose žymima ir V – veiksmazodis), O – objektas, atitinkantis papildinį, paprastai tiesioginį) (Sirtautas, Grenda 1988: 194–195; DLKG 1997: 647 ir toliau; Labutis 1998: 107–108), pvz.:

Kelias pažliugo. Linas žydi melsvai. Rudenį paukščiai skrenda į pietus. Ugniagesiai pjausto nuvirtusius medžius.

Dalyko egzistavimą reiškiančiuose sakiniuose tipiška tvarka yra P – S, pvz.: *Seniau buvę šventų medžių; Atėjo ruduo* (plg. Sirtautas, Grenda 1988: 194; Labutis 1998: 108). Bendrųjų polinkių būti pavartotoms tam tikroje vietoje kitų sakinio dalių atžvilgiu turi ir aplinkybės. Būtinios sakinio struktūrai, t. y. nulemtos tariniu einančio žodžio valentinių ypatybių (paprastai lokatyvinės ir direktyvinės reikšmių), aplinkybės dažniau vartojamos po tarinio, pvz.:

Vaikai žaidžia kieme. Visi pasuko prie upės.

Ypatybės intensyvumo reikšmės aplinkybės paprastai vartojamos prieš ypatybę nurodančią sakinio dalį, pvz.:

Medis užaugo nepaprastai aukštas. Keleivis atrodė labai pavargęs. Rūbai buvo visai sudėvėti.

Apskritai lietuvių kalbos pagrindinių sakinio dalių linijinė tvarka laikoma laisva, didžiąja dalimi priklausanti nuo stilistinių pasakymo tikslų, teksto rutuliojimo, kalbėtojo intencijos ir kitų pragmatinių priežasčių. Net ir struktūriškai svarbiausių sakinio dalių išsidėstymo pasikeitimai tekste yra įprasti, nulemti aktualiosios skaidos (plačiau žr. 4.3.2), dar plg.: *Obelis ir kriaušės brolis susodino per sklypo vidurį, slyvas – kiek tolėliau į pietų pusę, galiausiai vyšnias – prie pat pietinės tvoros.*

Kai kurie sakinio dalių ir sudėtinio sakinio dėmenų išsidėstymo ar jo pakitimų ypatumai susiję su kalbos praktikos – skyrybos, sakinio dalių ar dėmenų apibūdinimo ir kitais sprendiniais formuluojant taisykles ar pateikiant sakinio analizės aprašus.

Būdingą vietą sakinyje turi įvairios pažyminio rūšys.

Derinamųjų pažyminių įprasta vieta – prieš pažymimąjį žodį, pvz.:

Vidaus erdvė irgi kuria tą patį romantizmui būdingą vaizdą. Nes pėtas nuvalyti sniegas gulėjo gatvėje.

Nukeltas po pažymimojo žodžio, kaip pavartotas neįprastoje vietoje, išplėstinis pažymins parodomas skyrybos ženklais, pvz.: *Nė už ką nenorėčiau pritarti šioms skeptikams, praradusiems bet koki polėkį ir pozityvų požiūrį į gyvenimą*, taip pat skiriami ir keli vienaarūšiai neišplėsti

derinamieji pažyminiai, pvz.: *Šunys ar katės, nei prašomi, nei varomi, taip ir taikysis įsibrukti į jiems skirtą magiškąjį statinį.* Po pažymimojo žodžio pavartotas neišplėstas derinamasis pažyminis taip pat turi požymių, rodančių jo glaudų santykį su pažymimuoju žodžiu ir inversinę jo padėtį pažymimojo žodžio atžvilgiu, pvz.:

*Gogolis **mums** šiandieniniams sako, kad niekingiausia sistema esanti apribojimų, tikrinimų sistema. **Viešnią** neprašytą išvijau garsiai belsdamas pagaliu į tvorą.*

Prieš pažymimąjį žodį įprastai vartojami ir kilmininku išreikšti nederinamieji pažyminiai, pvz.:

*Tokiu būdu primenu laisvės **daigus** režimo laikų kūryboje. **Bažnyčios** architektas gerai žinojo ir panaudojo praeities stilius.*

Po pažymimojo žodžio tokie pažyminiai vartojami juos sakant priduriamai, ypač esant keliems vienuarūšiams pažyminiams, pvz.:

*Šviesesnę akimirką prie simfoninės poemos grįžtama medžiagą tarsi pakreipiant kita **linkme**, rūstaus skausmo. **Švytėjimą, spinduliavimą** – veido, akių – Sofija pastebėdavo, įsidėmėdavo kaip patį svarbiausią ženklą. Skiriamos penkios tyrėjo **pozicijos** – visiško, aktyvaus, nuosaikaus, pasyvaus dalyvavimo ir nedalyvavimo.*

Taip pat vartojama, kai pažyminiai eina kaip vienuarūšiai kartu su derinamaisiais, pvz.: *Ant sienų kabėjo **paveikslai** – neįprastai dideli, šviesių spalvų, su pauksintais rėmais.* Kiek dažniau kilmininkinis nederinamasis pažyminis eina po pažymimojo žodžio, kai yra pratęsiamas šalutiniu dėmeniu, pvz.: *Prie to prisidėjo atskambantys lietuviški **motyvai** – senųjų dainų, kuriose išlaikytos ir mitinės pasaulio radimosi, pasaulio laikymosi, atpildo, atgailos atramos.* Taip pratęsto pažyminio priduriamasis pobūdis yra stipresnis. Aktualizuoti, sakinio pabaigoje kaip rema pavartoti nederinamieji kilmininkiniai pažyminiai neturi priduriamąjo santykio – yra tik pabrėžiami, pvz.: *Žinoma, tų kitokių **sakinių** esu skaitęs ne tik Apučio.*

Įvairiomis kitomis formomis išreikštų nederinamųjų pažyminių būdinga vieta yra po pažymimojo žodžio, pvz.:

*Net popierinės rožės, kurias savo damoms duoda uostyti galantiški **ponai** juodo aksomo drabužiais, dvelkia geriausiais kvėpalais. Ji vežėsi **vėliavą** su raudonu sparnuotu liūtu. Gerbiu poetą ir už jo **užsispyrimą** nepasiduoti po pirmųjų nesėkmių, ir už jo pastangas nuoširdžiai, atkakliai tobulintis. Ištarus **žodžius** „Egipto moteris“ daugelio sąmonėje tikriausiai iškyla grakštus Nefertitės profilis.*

Pavartoti kartu su derinamaisiais pažyminiais, nederinamieji, neturintys jokių išskirtinių požymių, gali eiti prieš pažymimąjį žodį, pvz.: *Aukštas, juodais ūsais ir visada su plačiabryle skrybėle naujasis gyventojas buvo nužvelgiamas kad ir kiek su pašaipa, bet gana pagarbiai.*

Derinamasis ir nederinamasis pažyminiai, einantys prieš jiems bendrą pažymimąjį žodį, neutralaus stiliaus tekste išdėstomi minėta tvarka, pvz.: *Priekrantėje bolavo garbanotos bangų kėterios.* Priešinga tvarka jie gali būti išdėstyti termininiuose junginiuose, kai derinamasis pažyminys yra sudėtinio, rūšinio pavadinimo dalis, pvz.: *Kaimyno auksaspalvis retrieve-ris buvo dar visai jaunas šuo.* Net ir kontekste susidarę platesnės ir siauresnės apimties požymiai gali lemti netipiską pažyminių tvarką, pvz.:

Linkėjimų įgyvendinimo galimybes ir cituotus poeto žodžius apie šeiminingus susieja tos viešos kalbos meninis vaizdas. Suteikiant vardus kilmingiems arkliais, dažniausiai vadovaujamasi motinos vardo pirmosios raidės (plg. klaidinantį pirmosios motinos vardo raidės) taisykle.

Priedėlio padėtis pažymimojo žodžio atžvilgiu priklauso nuo teksto autoriaus intencijos – noro pateikti priedėlį kaip pažymimuoją žodžiu pasakomo dalyko apibūdinimą ar kaip to dalyko paaiškinimą, nusakymą kitaip. Prieš pažymimąjį žodį priedėlis apibūdina sakomą dalyką tam tikru atžvilgiu, panašiai kaip ir pažyminiai, pvz.:

Yra pagrindo manyti, kad lituanistas akademikas Just. Marcinkevičius greičiausiai pritartų šiam keistam pagalvojimui. Kodėl manęs negalėtų pasiimti teta Juzė?

Po pažymimojo žodžio einantys priedėliai paprastai įgauna aiškinamosios sakinio dalies statusą ir jai būdingus požymius, pvz.:

Didžiausią įdomumą visiems sukėlė iki šiol nematytas gyvūnas – Afrikos dramblis. Mes, kaimynai, turėjome galimybę matyti jo kintančias nuotaikas. Jis turėdavo savą dramaturgiją – plėtotes, kulminacijas, atodūsius, pauzes.

Aiškinamosios paskirties neturi po pažymimojo žodžio einantys, paprastai neišplėsti, priedėliai, kurie nurodo siauresnį turinį negu jų pažymimieji žodžiai, tam tikrą pirmuoju žodžiu pasakyto dalyko porūšį, pvz.: *Vabzdys maldininkas yra plėšrūnas, minta už save mažesniais vabzdžiais ir bestuburiais.* Tokią pat paskirtį ir vietą gali turėti ir lyginamąja konstrukcija išreikštas priedėlis, pvz.: *Žodžiai apie poetą kaip apie taikdarį yra verti kuo rimčiausių apmąstymų.* Aiškinamosios paskirties gali neturėti ir neišplėsti priedėliai po

paprastai įvardžiu išreikšto pažymimojo žodžio, pvz.: *Mes bendradarbiai neoficialiai bendraudavome net darbo metu nekreipdami dėmesio į pareigas.*

Gana griežta yra aiškinamosios sakinio dalies vieta kitos vienavardės sakinio dalies atžvilgiu. Jų išsidėstymas paaiškinamas loginiu aiškinimo nuoseklumu: kad būtų ką paaiškinti, turi būti pateiktas aiškinamasis dalykas. Dažniausiai aiškinamoji sakinio dalis pavartojama tuoj po tos, kurią aiškina, pvz.:

Čia, atokiau nuo karnavalo šurmulio, sava vaga tekėjo beveik įprastas gyvenimas. Sakoma, kad žmogų įvertiname – pajuntame jam simpatiją ar priešiškumą, pamilstame ar liekame abejingai – per kelias naujos pažinties minutes.

Stilistiniais sumetimais aiškinamoji sakinio dalis gali būti atitraukta toliau, neretai į patį sakinio galą, pvz.:

Gal jis pats to norėjo – egzistuoti taip, lyg jo nebūtų? Įvairaus ilgio būdavo ragai – nuo pusės metro iki metro.

Postpozicinę aiškinamųjų sakinio dalių vietą neretai lemia įvardiniai žodžiai, nurodantys kitos vienavardės sakinio dalies aiškinimo pobūdį, pvz.:

Jeigu 1 procentas gyventojų, tai yra 100 žmonių iš 10000, suserga gripu, yra skelbiama epidemija. Būties tapsmas, arba „gyvenimas“, gali būti interpretuojamas trejopai. Kam kitam, jei ne patiems ateiviams, galėtų būti naudinga piramidžių matmenyse užkoduota svarbi informacija.

Tačiau su išskirties ir įtraukties įvardiniais žodžiais (priešingai, atvirkščiai, skirtingai, be, kitaip ir kt.) aiškinamųjų sakinio dalių vieta nėra fiksuota, pvz.:

Lietuvos generalinis konsulas Karaliaučiuje ir konsulas Tilžėje, priešingai nei Vokietijos atstovybės Kaune ir Klaipėdoje, dirbo labai sunkiomis, o neretai ir pavojingomis sąlygomis. Priešingai negu Bolonijoje, čia universiteto formavimo maždaug tuo pat metu ėmėsi dėstytojai. Rezultato metonimija, atvirkščiai negu pirmoji, kuriama paminint ne tikrąją priežastį, o tik kokią nors jos rezultatą. Atvirkščiai negu hiperbolė, viešajai kalbai gerokai tinkamesnė litotė, susilaukianti klausytojų palankumo ir simpatijų. Konstitucija, skirtingai nuo paprastų įstatymų, yra palyginti stabilesnis teisės aktas. Vakarų kultūroje, skirtingai nei Rytų ir Pietryčių kultūrose, gamta ilgą laiką buvo traktuojama vien kaip materialinės gerovės pamatas. Skirtingai negu daugelis emigracijos elito atstovų, jis gana kritiškai žvelgė į tai, kas dėjosi Lietuvoje po Vasario 16-osios. Vaikinas, kitaip

nei kiti bendramoksliai, nemanė, kad ryškūs plaukai ir purpuriniai drabužiai yra kliuvinys. Kitaip nei verbaliniai stimulai, objektų piešiniai mažai standartizuoti. Be paminėtų perpasakojimų, Lukas Davidas pirmasis aprašė ir dar niekieno iki tol neskelbtą pasakojimą apie aukojimus.

Aiškinamoji sakinio dalis visada eina prieš apibendrintos reikšmės vienvardę sakinio dalį *toks* (*tokia, tokie, tokios*), *šitiek, šitaip* ir pan., pvz.:

Neiti ten daugiau ir net susitikus nesikalbėti – toks buvo mano sprendimas. Su melsvomis nedidelėmis gėlėmis, pakraščiais apsiūta rausva juostele – tokia buvo padovanotoji suknelė. Susitvarkyti kambarius, palaistyti visas gėles, pavedžioti šunį – šitiek darbų ant mano galvos ir dar iki pietų! Atsargiai, paimdama dviem pirštais, maloniai šypsodamasi – šitaip ji kando kiekvieną uogą ir vis žvilgčiojo į abu pašnekovus.

Pagrindinėms sakinio dalims apibūdinti svarbus sudėtinio tarinio dalių vietos pasikeitimas. Vadinamojo mišraus tarinio su bevardės giminės būdvardžiais (*buvo malonu pasikalbėti, yra gera atostogauti*) bendratis lengvai gali būti pateikiama kaip kalbamasis dalykas veiksnio pozicijoje, pvz.:

Pasikalbėti man buvo be galo malonu. Atostogauti sodyboje yra labai gera.

Panašiai yra ir su sudurtiniais tariniais bei sudėtiniais veiksniais, išreikštais kiekio ir jo turinio junginiu (plg.: *Kieme buvo [tarinys] daug žmonių* [sudėtinis veiksnys]; *Dėžutėje yra visas šimtas eurų*). Sudėtinio veiksnio kilmininką perkėlus į pradžią kaip kalbamąjį dalyką (laikant veiksniu), kiekio žodis tampa sudurtinio tarinio vardine dalimi, pvz.:

Žmonių kieme buvo daug. Eurų dėžutėje buvo visas šimtas.

4.5.3. Sakinio intonacija

Sakinys turi bendrąją viso vieneto intonaciją ir įvairias intonacijos variacijas tarp sakinio dalių ar žodžių sakinio dalyse.

Pavienio, stilistiškai neutralaus konstatuojamojo (tiesioginio) sakinio intonacija yra kylanti nuo sakinio pradžios ir krintanti pabaigoje. Tokia intonacija rodo tipiską senos informacijos (temos) ir naujos informacijos (remos) išsidėstymą (plačiau apie aktualiosios skaidos sąsają su intonacija žr. 4.3.2).

Kitokio komunikacinio tikslo sakiniai – klausiamieji, skatinamieji, net atskiros jų rūšys turi savitą intonaciją.

Klausiamųjų sakinių, neturinčių klausiamojo žodžio, intonacija yra kylanti be krintančiosios dalies ir rašytinėje kalboje žymima klaustuku sakinio gale, pvz.: *Į spektaklį eisim?* Klausiamieji sakiniai su klausiamaisiais žodžiais gali tokio ryškaus kilimo neturėti (plg. LKE 1999: 259). Klausimo intonacija ir klaustukas rašytinėje kalboje kaip klausimą gali aktualizuoti sudėtinio sakinio paskutinį dėmenį, nors kitas ar kiti dėmenys reiškia konstatavimą, pvz.:

Žmona labai nemėgsta pelių, sodyboje turiu jas gaudyti, bet kartais ką jai pasakau? Demokratinė valdžia susiduria su dilema: kokius interesus įgyvendinti, jeigu jie nėra išreiškiami; kokiems interesams atstovauti, jeigu jie nėra perduodami? (Dar žr. 2.2.1.5.)

Įprastos raiškos skatinamieji sakiniai su liepiamosios nuosakos tarinio formomis savitos intonacijos neturi. Bet stipraus imperatyvo, bendratimi išreikšti ir emocinį turinį perteikiantys sakiniai pasižymi aukšto pakilimo intonacija, parodoma šauktuku, pvz.: *Netrankyti durų! Neiti!*

Sakinio viduje galimos intonacijos variacijos turi įtakos sakinio dalių interpretacijai, jų žymėjimui skyrybos ženklais, todėl kalbos praktikai aktualesnės nei bendroji sakinio intonacija.

Būdingą intonaciją turi sakinio žodžiai, neturintys gramatinių ryšių su sakiniu, pirmiausia įterpiniai. Jie vartojami sakinio autoriaus nuostatoms sakomo dalyko atžvilgiu išsakyti, tad pertraukia sintaksinius ryšius, įsiterpia tarp jų su visai kitokio pobūdžio informacija. Įsiterpimo intonacija priklauso nuo įterpinio semantikos. Ne tokią ryškią intonaciją turi autoriaus požiūrį į sakomą dalyką nurodantys, teiginių tarpusavio santykį reiškiantys, ypač neįšplėsti, įterpiniai:

Aš, tiesa, neturėjau didelio noro ten eiti dar kartą. Pasirodo, galima sukurti įtaigų tradicinės formos spektaklį vaikams. Tas duobėtas, pažliugęs kelias, rodė, niekad nesibaigs. Šulinys, laimė, buvo negilus, bet vis tiek išlipti nebūtų pavykę. Todėl būtų neprotinga ir, negana to, nedraugiška palikti bičiulius.

Ryškesnę įterpimo intonaciją dėl supriešinimo su ankstesniu teksto turiniu turi priešpriešos ir gretinimo įterpiniai, pvz.:

Kitus ryšius – priešingai – reikia plėtoti. Tas įstatymas, atvirkščiai, buvo patvirtintas be diskusijų. Tačiau toks elgesys, skirtingai, kažkodėl nebuvo nei pastebėtas, nei komentuotas.

Dar savarankiškesni yra emociniai įterpiniai, pvz.:

Kaip gražiai, Viešpatie, tie vaikučiai dainuoja – kaip angeliukai. Kas jūs, po paraliais, esat, a? O menas, dievaži, turi stebinti.

Intonacija ypač svarbi įspraudams, nes jie dažnai yra turiniu susiję su sakomu dalyku, bet įterpti kaip šalutinės autoriaus pastabos, pvz.:

Iki išpirkimo išlaikęs obligacijas (paprastai 2–3 metus) investuotojas bent jau atgaus įdėtas lėšas. Autoriai (redaktorius nenurodytas) nepakankamai remiasi žodynais.

Todėl dažniau įspraudai tekste parodomi išskiriant skliaustais.

Svarbu, kad visi įterpiniai turi išskiriamąją intonaciją. Tai padeda juos atskirti nuo daugelio tų pačių žodžių, einančių sakinio dalimis, plg.:

Laimėi nusikalsti reikia nemažai valios ir pastangų. Tas netikęs vaikas viską daro atvirkščiai. Iš už vingio pasirodo nedidelis autobusiukas.

Modaliniai žodžiai neturi tokios ryškios įterpimo intonacijos (rašytiniame tekste nebūtina žymėti skyrybos ženklais), nors jų paskirtis artima įterpiams. Gramatinių ryšių su sakiniu jie taip pat neturi, pvz.:

Turto paėmimas prieš savininko valią(,) apskritai(,) yra galimas. Sprendžiant iš formų, ši sinagoga statyta(,) greičiausiai(,) XIX a. II pusėje. Sokratas(,) iš tikrųjų(,) puikiai žino, kur link suka. Daukantas kaip rašytojas(,) pirmiausia(,) yra pasakotojas – istorinio pasakojimo kūrėjas. Kaip matėte, mes rezultaty(,) iš esmės(,) nepasiekėme.

Sakinio dalimis einančių tokių pat žodžių intonacija yra vientisesnė su aplinka. Žinoma, sakinio dalys atpažįstamos pirmiausia iš sintaksinių ryšių su kitomis sakinio dalimis, plg.:

Apskritai nubrėžta linija galėjo tapti ir saule, ir putliu broliuko veideliu – daug kuo. Nubėgti greičiausiai dar nereikšė laimėti varžybas. Pirmiausia sutvarkysime kambarį, o po to imsime virtuvės. Į klausimus turi būti atsakyta iš esmės ir ilgai nedelsiant.

Savitą intonaciją dėl iš dalies ar visiškai pakartojamo kitos vienavardės sakinio dalies turinio turi aiškinamosios sakinio dalys. Jų intonacija turi panašumo į įterpinių išskiriamąją intonaciją, nes jomis realizuojamas iš kalbėtojo intencijos kylantis paaiškinimas. Turinį pakartojančios aiškinamosios sakinio dalys turi ryškesnę išskiriamąją intonaciją. Tokį santykį ir intonaciją gali rodyti tapatumo reikšmės įvardiniai žodžiai *arba, tai yra, būtent* ir kt. (žr. LKS 2020: 14, 39), pvz.:

Jau senokai svarstau, ką reiškia mūsų gyventojų skaičiaus reguliavimo, arba demografinė, politika. Direktyvoms įgyvendinti numatoma panaudoti

Sanglaudos fondo teikiamą paramą bei ES struktūrinių fondų, tai yra ERPF ir EŽŪOGF, lėšas. Jeigu jūs žiūrėtumėt į paties pagrindinio įstatymo, būtent Referendumo įstatymo, reikalavimus, Referendumo įstatymo 8-asis straipsnis nurodo, kaip leidžiamojo organo nariai realizuoja šią teisę.

Tapatumą galima parodyti vien išskiriamąja intonacija ir atitinkamai skyrybos ženklais rašytinėje kalboje, pvz.:

Lauko gale, pamiškėje, pasėliai elnių ir stirnų buvo visiškai nugrauzti ir ištrypti. Mykolą, neseniai atsikėlusį kaimyną, sutikau prie paroduotuvės ir pasiteiravau apie ketinimus tiesti kelią.

Intonacinio savarankiškumo, nepriklausančio nuo kalbėtojo intencijos, turi išskirties ir įtraukties aiškinamosios sakinio dalys, bet ne dėl turinio tapatumo, o dėl turinio supriešinimo, pvz.:

Priešingai nei daugelis kolegų, nemanau, kad pinigų, net ir labai didelių, turėjimas yra yda. Neprisimenu, nes aš, atvirkščiai nei jūs, pamirštu viską, ką man pasakoja. Mykolas Pliateris-Zybergas, skirtin-gai negu vyriausias sūnus, buvo labai išsimokslinęs, turėjo karo inžinieriaus majoro laipsnį.

Jei natūrali minimų sakinio dalių tvarka yra pakitusi – aiškinamoji sakinio dalis pavartojama ne po tos sakinio dalies, kurią aiškina – intonacinis aiškinamosios sakinio dalies savarankiškumas ir išskirtinumas sustiprėja, todėl neretai atitraukta aiškinamoji sakinio dalis ar pavartota prieš tą, kurią aiškina, skiriama tokią intonaciją rodančiais brūkšniais, pvz.:

Paskui, ištiesę rudas suskirdusias tarsi Egipto molžemis rankas, padeda išlipti į kitą krantą – mirusiųjų. Žema, drūta, plačiu klostuotu sijonu, baltu priejuosčiu prisitiesusi ir balta skepetėle ant galvos – štai kaip atrodo Adomienė.

Aiškinamosios sakinio dalys, pavartotos toliau nuo kitos vienavardės sakinio dalies įgauna pridūrimo intonaciją, plg.: *Žmogaus organizmo riebalų sandaupoje yra apstu pajėgių ląstelių, galinčių daug ką gydyti – nuo chroniškų žaizdų iki pažeistos širdies.*

Pridūrimą visiškai lemia autoriaus intencija ir visas kontekstas, jis gali būti labai reikšmingas tekste rutuliojamai minčiai, bet jo raiška yra minimali, todėl ir prireikia ryškios išskyrimo, pabrėžimo intonacijos ir atitinkamų skyrybos ženklų šiai intonacijai žymėti. Priduriamai gali būti pasakytos ir skiriamos, ir neskiriamos sakinio dalys. Priduriamai pasakant kableliu skiriamas

sakinio dalis, pridūrimo intonacija yra ryškesnė, su didesnėmis pauzėmis, nei ją turi kableliais skiriamos sakinio dalys. Šią intonaciją rodo brūkšniai, pvz.: *Čia labiau pasąmonės dalykai, sąmonė nespėjo racionaliai greitai fiksuoti aplinkos, kurioje – atėjęs prieš pusvalandį – atsidūrei*. Ypač tokios intonacijos prireikia, kai norima priduriamai pasakyti neskiriamą sakinio dalį ar net nereikšminį žodį, pvz.:

Atsilošdavo kalvis, viena akim pasižiūrėdavo į kalamą daiktą ir priekalą, iškeldavo kūjį ir dauždavo geležį – vienodai, nuobodžiai. 2014 metais kompozitorius sulaukė dar vieno pasiūlymo – sukurti kūrinį festivaliui „Mocarto savaitė“. Jis žaismingai ir rimtai pakalbėjo ir neužsikirsdamas – iš atminties – paskaitė protingai pasirinktų eilėraščių. Ir nežymi šypsena (vos vos) man įdomesnė nei atviras kvatojimas ar kikenimas. Ji pasiėmė pieštuką ir – vos vos – paryškino antakius. Tos dailiai kryželiu siuvinėtos rožės labai (vėl) sumenkina efektą. Antra vertus, mano nuomone (ir vėl!), vandens muzikos, kurią siūlo Šiuolaikinis meno centras, geriau klausytis namuose.

Stipriai pridūrimo intonacijai pažymėti rašytiniame tekste pasirenkami net skliaustai, paprastai vartojami įspaudams skirti.

Grįžtant prie aiškinamųjų sakinio dalių intonacijos svarbu tai, kad kita aiškinamųjų sakinio dalių grupė turi silpnesnio savarankiškumo intonaciją (su įvardiniais žodžiais) arba iš viso gali neturėti aiškinamųjų sakinio dalių intonacijos ir jomis gali būti nelaikomos (be įvardinių žodžių).

Aiškinamosios sakinio dalys su įvardiniais žodžiais *bent (jau)*, *daugiausia(i)*, *dažniausia(i)*, *greičiausia(i)*, *ypač, kaip ir, lygiai kaip (ir)*, *panašiai kaip ir, kartu ir, labiausiai, net, paprastai, pirmiausia, veikiausiai, visų pirma* ir pan. kitos vienavardės sakinio dalies turinį papildo, patikslina, t. y. kartoja tik iš dalies. Toks santykis silpnina išskiriamąją aiškinimo intonaciją ir atitinkamai keičia jos žymėjimą skyrybos ženklais rašytiniame tekste. Silpnėjanti aiškinimo intonacija artėja prie išvardijimo intonacijos, būdingos vienaarūšėms sakinio dalims.

Tipiškų vienaarūšių sakinio dalių išvardijamoji intonacija kyla iš vienojų sintaksinių ryšių su joms bendra sakinio dalimi. Tuomet intonacija nėra reikšminga, nes yra formalių vienaarūšiškumo požymių. Bet sakinio dalių vienaarūšiškumą gali lemti ir tik kalbėtojo noras sakomus dalykus pateikti kaip lygiaverčius bei parinkti išvardijimo intonaciją žymint tai rašytinėje kalboje skyrybos ženklais – kableliais. Kaip vienaarūšiai gali būti suprantami derinamasis ir nederinamasis pažyminiai prieš pažymimąjį žodį, pvz.:

Vienoje sendaikčių parduotuvėlėje mano palydovas kažką susišnabžda su stambiu, akmeninio veido indėnu. Prie stalelių sėdi treninguoti, tamsaus gymio vyrukai.

Netgi skirtingos, nevienavardės sakinio dalys gali būti vienodai reikšmingos konkrečiame tekste ir pasakomos kaip vienuosė – išvardijimo intonacija ir net sujungtos jungtuku, pvz.: *Atsiduokite savo fantazijoms, kurios Čia ir Dabar gali virsti realybe!*

Toks teksto autoriaus kuriamas ir konkrečiame tekste aktualus vienuosė išskumas pasireiškia ir anksčiau minėtose aiškinamosiose sakinio dalyse su papildymo ir patikslinimo įvardiniais žodžiais. Kai vienvardžių sakinio dalių intonacija svyruoja tarp aiškinimo ir išvardijimo, po aiškinamosios sakinio dalies nebelieka aiškinimui būdingos pauzės, kartu ir kitais atvejais privalomo skyrybos ženklo, pvz.:

Perteikiama mitologinė kosmologinė Perkūno ir velnio opozicija, nesantaika, kova, kurioje velnias nuolat, bent jau dažniausiai(,) pralaimi. Menas, ypač muzika(,) Vydūnui tapo pagrindine ugdymo priemone. Mes visada pradedame kažką sakyti, kartu ir pasakome(,) lygiai tą patį. Šis bankas, panašiai kaip ir kiti ekspertai(,) skeptiškai vertina Vyriausybės pasiūlymus. Pavasarį, labiausiai per beržų žydėjimą(,) liga paūmėja.

Aiškinamosios sakinio dalys be įvardinio žodžio gali netekti aiškinamosios paskirties vienvardės sakinio dalis pasakant vientisą intonaciją, artimą žodžių samplaikoms. Tokiame vientisame sintaksiniam darinyje išlieka turinio papildymo, platesnio ir siauresnio turinio santykis, būdingas aiškinamosioms sakinio dalims, bet nėra joms būdingos intonacijos, pvz.:

Sutarėme susitikti rytoj per pietus. Aukštai padangėje matėsi baltos praskridusių lėktuvų juostos. Pievoje visur pūpsėjo juodi kurmia-rausių kauburėliai.

Intonacijos savitumu pasižymi tapatumo santykius reiškiančios aiškinamosios sakinio dalys be įvardinių žodžių, pvz.:

Vadovavimo išskirtinumas pasireiškia tuo, kad vadovas atsako ne tik už savo, bet ir už jam pavaldžių žmonių – vykdytojų veiklą. Praėjus vos trims mėnesiams buvo atlikta dar viena – tulžies pūslės šalinimo operacija. Todėl atsižvelgdama į disertacijos tyrimo objektą – mokyklų vadovų profesinės tapatybės konstravimą bei jį lydinčias kontekstines aplinkybes – įvairialypes edukacines sąveikas, toliau apžvelgsiu mokslininkės pateikiamus principus.

Tokių aiškinamųjų sakinio dalių pabaiga nėra parodoma aiškinimui būdinga intonacija, nėra pauzės po aiškinamosios sakinio dalies, tad aiškinamoji sakinio dalis tarsi tiesiogiai susijusi su abiem vienavardėmis sakinio dalimis bendru žodžiu. Gana dažnai tokių vienavardžių sakinio dalių vieta yra prieš joms bendrą sakinio dalį.

Lygiavertiškumo parodymo poreikis vartosenoje matyti net ir su tapatumo įvadiniais žodžiais, plg.: *Gera! moku tik tilžiškių, Prūsijos vidurio lietuvių, tarmę ir lietuvių aukštaičių, arba rašto kalbą*. Skyrybos normos šiuo atveju pirmenybę teikia formaliesiems požymiams, todėl skyrybos ženklas po aiškinamosios sakinio dalies privalomas net ir nesant ženklui reikalingos pauzės.

Panašią į tapatumo santykius intonaciją ir žymėjimą skyrybos ženklu turi tam tikros viendarūšės sakinio dalys. Jungtukais nejungiamų viendarūšių sakinio dalių išvardijamoji intonacija yra būdingas, bet ne vienintelis tokių sakinio dalių požymis. Jungtukais sujungtos viendarūšės sakinio dalys taip pat gali būti įvairaus santykio, ne tik sujungiamojo – gali reikšti supriešinimą, priežasties, nuolaidos santykį. Toks santykis gali būti ir tarp jungtukais nesujungtų viendarūšių sakinio dalių. Ne išvardijamąjį santykį parodyti sunkiau, nes vienodi sintaksiniai ryšiai su bendrąja sakinio dalimi negali to parodyti, todėl prireikia ryškios intonacijos, panašios į aiškinimą, pvz.:

Ne šiemet – kitąmet reikės remontuoti, išlaidų tik daugiau. Norėsiu – eisiu, nenorėsiu – neisiu. Papūtė stipresnis rudens vėjas – išnėšiojo visas lapų krūvas.

Intonaciškai žymimi įvairūs praleidimai. Stipria pauze parodoma praleista sakinio dalis, dažniausiai tarinys, pvz.:

Bet tai, kas mirusiųjų – mirusiesiems, kas gyvųjų – gyviesiems. Pakeliu galvą, priešais mane – niša. Turgaus centre – nedidelė bažnytelė. Veiduose pamatau nuostabą, paskui – nusivylimą, o galiausiai – net kažką panašaus į pasipiktinimą. Žvelgiu pro langą ir regiu kalnus, apačioje – skaisčiai žalius, aukščiau – sniego nubalintus.

Praleidimo intonaciją turi praleista sudurtinio tarinio jungtis, labiau tais atvejais, kai vardinė dalis išreikšta daiktavardžiu, pvz.:

„Vienišoji Planeta“ – tai geriausia kelionių knygų serija pasaulyje. Jos akys – kaip laukinio žvėries.

Išleista jungtis su kitomis kalbos dalimis, ypač būdvardžiais išreikštomis vardinėmis dalimis, intonaciškai, kartu ir skyrybos ženklu – brūkšniu žymima retai, plg.:

Sakysite, tai – banalu. Ji – didelė kaip girnapusė ir tokia pat sunki.

Intonacija svarbi sakinio dalims, kartu reiškiančioms požymį ir aplinkybę (dažniausiai priežasties ar sąlygos) atpažinti. Pažyminio raišką turinti ir einanti prieš daiktavardį ar įvardį, ši sakinio dalis gali būti suvokta tik kaip priežastis ar sąlyga, jei pasakoma ne vientisa, kaip būdinga pažyminiams, o atribojamąja intonacija, su pauze prieš daiktavardiškąjį žodį, pvz.:

Alkani ir sušalę, vaikai nebeieškojo kelio ir sutūpę susiglaudę po šakotu medžiu. Be kepurės, lengvu švarku, keleivis atrodė tarsi trumpam išjęs į kiemą pasižvalgyti. Tačiau, lanku ir strėlėmis užimtomis rankomis, jos tapdavo pažeidžiamos.

Išgąsdinti laisvės, mes dar nesuprantame, kad kritimas baigiasi, kai pasieki dugną. Garsieji kinų kregždžių lizdai, net troškinti, atsiduoda kalkėmis ir šiaudais. Manding, šitaip stebimi, mes atrodome truputį juokingi net pačiose dramatiškiausiose situacijose.

Tokią intonaciją turi ir dvejopos paskirties sakino dalis su dalelytėmis ar jungtukų samplaikomis, pvz.:

Nors ir teisingas, šis argumentas neatspindi šalies modelio sėkmės ir jo patrauklumo besivystančioms šalims. Ilgainiui, nors ir skylėtas, padas tapo kietas ir neperduriamas. Kad ir kvailiausias, kiekvienas supras, kad čia kažkas yra.

Brūkšniu žymimos pauzės gali nekeisti sintaksinių ryšių ypatybių, sakinio dalių apibūdinimo, o būti nulemtos autoriaus noro ką nors pabrėžti, suaktualinti parodant tam tikrus sakomo dalyko santykio su kontekstu niuansus. Jų paaiškinti vieno sakinio ypatumais paprastai negalima, pvz.:

Turbūt – dėl viso pikto. Tiesiog – keista istorija ir tiek. Labiausiai pamėgau traškų kepinį iš kukurūzų miltų, kartais išsipūtusį, kartais – apteptą sviestu ir pabarstytą prieskoniais. Aš – taip pat netikiu visiškai laisvu žmogumi, nors visada stengiuosi toks būti. Tikriausiai jų širdies branduolys yra meilė sau, tik šiukštu ne egoizmas ir – ne individualizmas, nūnai tapęs svarbiausiu šiuolaikinės Vakarų kultūros garbinimo tabu.

Ařtima, bet nevienoda intonacija parodomi kableliu ir kabliataškiu žymimi panašūs – išvardijimo santykiai tarp sakinio dalių ar sudėtinio sakinio dėmenų. Jų skirtumas – nevienodas vardijamų atkarpų savarankiškumas, perteikiamas kiek skirtinga intonacija. Kabliataškiu, kartu ir savarankiškumą rodančia krantančiąja intonacija siekiama labiau atskirti vardijamuosius dalykus, kartu pabrėžti kiekvieno jų svarbą, ypač esant vienuarūšėms sakinio dalims, pvz.:

Tai apskritimas, suskirstytas į devynis langelius, kuriuose įrašyti kenkėjų pavadinimai: žemesniųjų sferų dievai; demonai; dvasios – kapinių, namų, laukų, protėvių; nukentėjusiojo palikuonis globojantys nuožmūs padarai; piktavaliai žmonės; galų gale tiriamasis individas, kuris visada yra pats sau priešas. Tie laiškai turiningi, įdomūs, atspindintys istorijos vingius; laiškai apie kūrybą, vertimus, kartais net apie žodžio paieškas ir jo sinonimus.

Tokia intonacija ir kabliataškis neretai pasirenkami tarp vientisu tekstu rašomų ir numeruojamų vienaarūšių sakinio dalių, labiau išplėstų, pvz.:

Atskleista, kad: 1) emocinė pasipriešinimo dimensija lemia elgesio dimensiją; 2) pagrindinės darbuotojų pasipriešinimo priežastys yra asmeninės (labiausiai lemia emocinę dimensiją); 3) efektyviausia pasipriešinimo valdymo intervencija – informavimas ir komunikavimas; 4) mažiausiai efektyvi – darbuotojų įtraukimas (dalyvavimas).

Išvardijimas, pasitelkiant didesnę pauzę ir kabliataškus, sudėtinio sakinio dėmenis padaro savarankiškesnius, pvz.: „Umnachting“, aptemimas – taip išsitariama vokiečių humanistikoje; vartoja šią sąvoką ir Gintaras Beresnevičius, vertęs Friedrich Hölderliną ir bandęs įspėti jo mįslę.

Speciali intonacija lydi bet kokios sakinio dalies inversiją. Kuo sakino dalies vieta griežtesnė, tuo ryškesnė vietos pakeitimo intonacija. Todėl savarankiškumo intonaciją, žymimą skyrybos ženklais, turi derinamieji pažyminiai ir priedėliai po pažymimojo žodžio. Neišplėstus pažyminius ir po pažymimojo žodžio pavartotus priedėlius su pažymimuoju žodžiu inversinė intonacija susieja glaudžiau ir skyrybos ženklų nebelieka, pvz.:

Gogolis mums šia dieni n i a m s s a k o , k a d n i e k i n g i a u s i a s i s t e m a e s a n t i a p r i b o j i m ų , t i k r i n i m ų s i s t e m a . M e s v a i k a i t u r ė d a v o m e p a l a u k t i , k o l s u a u g u s i e j i i š s i s k i r s t y s .

Intonacijos pakeitimais, rašytinėje kalboje parodomais skyrybos ženklais, kalbėtojas gali pasiekti gana įvairių pragmatinių tikslų. Vis dėlto šių tikslų pasiekama intonacijai veikiant kartu su sintaksinio vieneto struktūros pakeitimais ir atitinkamu tų vienetų turiniu.

ŠALTINIAI

- BŽ – Bendrinės lietuvių kalbos žodynas. <https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas>
 DLKT – Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas. <http://tekstynas.vdu.lt>
 DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. [https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zo-](https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zo-dynas)
 dynas
 LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. www.lkz.lt
 TŽŽ – Tarptautinių žodžių žodynas. <https://www.zodziai.lt>

LITERATŪRA

- Ambrasas V. 1986. Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai. *Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai. Lietuvių kalbotyros klausimai*, 25. Vilnius: Mokslo, p. 4–44.
- Balkevičius J. 1963. *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Čižik-Prokaševa V. 2011. *Lietuvių kalbos linksnių hierarchija*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- DLKG 1994 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. V. Ambrasas (red.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DLKG 1997 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. V. Ambrasas (red.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Drukteinis A. 2007. Sakinio semantinių struktūrų ryšiai ir semantinių funkcijų hierarchija. *Res humanitariae II*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 7–33.
- Holvoet A. 2009. *Bendrosios sintaksės pagrindai. Bibliotheca Salensis IV*. Vilnius.
- Holvoet A., Čižik-Prokaševa V. 2005. Papildiniai ir aplinkybės. *Gramatinių funkcijų tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 65–92.
- Holvoet A., Judžentis A. 2003. Sintaksiniai ryšių tipai. *Sintaksinių ryšių tyrimai. Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 11–35.
- Jakaitienė E. 1988. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslo.
- Kazlauskaitė R., Vaskelienė J. 2015. Temos ir remos tekste. *Gimtoji kalba*, 2, p. 3–12.
- Koženiauskienė R. 1999. *Retorika. Iškalbos stilistika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KP1 2002 – *Kalbos patarimai 1. Gramatinės formos ir jų vartojimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KP2 S1 2003 – *Kalbos patarimai 2. Sintaksė: linksnių vartojimas (S 1)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KP2 S3 2003 – *Kalbos patarimai 2. Sintaksė: įvairūs dalykai (S 3)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kvašytė R. 2005. *Mokomasis terminologijos žodynėlis*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Labutis V. 1974. Kai kurios veiksmažodinių daiktavardžių konstrukcijos su kilmininku. *Kalbotyra*, 26(1). Vilnius: Mokslo, p. 25–36.
- Labutis V. 1998. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Labutis V. 2007. Kalbėtojo funkcinės gramatikos įvadas. *Lietuvių kalba 1* [interaktyvus]. www.lietuviukalba.lt
- LKG 1976 – *Lietuvių kalbos gramatika, III. Sintaksė*. K. Ulvydas (vyr. red.). Vilnius: Mokslo.
- LKS 2020 – *Lietuvių kalbos skyryba. Taisyklės, komentarai, patarimai*. Parengė A. Drukteinis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Miliūnaitė R. 2004. Būvio raiškos būdvardiškaisiais žodžiais vartosenos polinkiai. *Kalbos kultūra*, 77. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 26–39.

Miliūnaitė R. 2012. Normų nestabilumo priežastys būvio konstrukcijose su veiksmožodžiu *tapti*. *Kalbos kultūra*, 85. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 46–60.

Nauckūnaitė Z. 2002. *Teksto komponavimas: rašymo procesas ir tekstų tipai*. Vilnius: Gimtasis žodis.

Plungian V. 2010. *Gramatinių kategorijų tipologija. 1. Bibliotheca Salensis V*. Vert. J. Pakerys. Vilniaus universitetas, asociacija „Academia Salensis“.

Sirtautas V. 1978. *Pagrindinių sakinio dalių derinimas. Vientisinio sakinio gramatinės struktūros analizė*. Vilnius: Lietuvos TRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.

Sirtautas V. 2001. Iš teksto teorijos. Vytautas Sirtautas, Regina Petkevičienė, Česys Grenda. *Rinktiniai kalbotyros straipsniai*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, p. 44–47.

Sirtautas V. 2019. *Veiksmažodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje. Bibliotheca actorum humanitariorum Universitatis Saulensis*, 18. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

Sirtautas V., Grenda Č. 1988. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslo.

Šležienė N. 1994–2004. *Lietuvių kalbos veiksmožodžių junglumo žodynas. I, II(1), II(2)*. Vilnius. Mokslo ir enciklopedijų leidykla; Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas; Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Šukys J. 1998. *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: vartosenos ir normos*. Kaunas: Šviesa.

Vaičiulytė-Semėnienė L., 2001. *Lietuvių kalbos būdvardžių valentingumas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Valeckienė A. 1998. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vladarskienė R. 2010. Linksnių vartojimas veiksmožodinių abstraktų junginiuose. *Kalbos kultūra*, 83, p. 173–184.

Vladarskienė R. 2012. Sudėtinių prijungiamųjų sakinių norminimo ypatumai ir pažymimųjų sakinių vartosenos. *Kalbos kultūra*, 85, p. 61–70.

Župerka K. 1995. *Kalbos priemonių konkurencija kaip lietuvių kalbos stilistikos objektas*. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas.

Župerka K. 1997. *Stilistika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

TERMINŲ RODYKLĖ

- adresatas (adresatinis santykis, adresatinė reikšmė) 555, 592, 600, 609, 683
- agentas 609
- aiškinamasis apibūdinamasis šalutinis sakiny 632–633
- aiškinamasis nusakomasis šalutinis sakiny 632
- aiškinamasis palyginamasis šalutinis sakiny 633
- aiškinamoji intonacija 656
- aiškinamoji sakinio dalis 500, 551, 605, 651–662, 693, 739–740, 742–746
- aktualioji skaida 609–610, 715, 717, 736
- aktualizuotos reikšmės 596–598, 602
- antrinė aplinkybės reikšmė 728–729
- antriniai prielinksniai 589, 593–595
- antrinė sakinio dalis 624, 625, 626
- antrinis predikatyvas 512
- apibendrinamasis sakiny 713
- apibendrinamoji vyriškoji giminė 504, 506, 508, 509
- apibūdinamasis ryšys 501
- aplinkybė 623, 630, 668, 669, 672, 691–696, 728, 736
- apoziciniai santykiai 499, 689
- artimoji koneksija 721
- asociatyvusis derinimas 504
- atkuriamoji kalba 700, 703
- atribuojamoji intonacija 652, 653, 654, 655, 657, 658, 660, 689, 747
- atributinis santykis 499, 500, 677
- atstojamas šalutinis sakiny 632
- autorinė kalba 700
- beasmenis sakiny 511, 523, 531, 541, 618–623, 624, 626
- bejungtukis gretinamasis sakiny 639
- bejungtukis išskaičiuojamasis sakiny 639
- bejungtukis paremiamasis sakiny 639–640, 709, 712
- bejungtukis sąlygojamasis sakiny 639
- bejungtukis ryšys 609, 640, 641
- benaris sakiny 626
- beneficientas (benefaktyvas) 592, 597, 609
- būdo aplinkybė 668, 683, 686, 691, 692, 694, 697
- būdvardinis (būdvardiškas) tarinys 505, 507, 508, 509, 511, 514, 525, 606
- būdvardiškas žodis 511–513, 517, 606, 622, 649, 669, 671, 681, 683, 685, 732
- būtinioji struktūra 521, 624, 625, 626, 683
- citata 705–711
- daiktavardinis tarinys 506, 5015–517
- daiktavardiškas žodis 511, 517, 518, 520, 652, 732, 747
- dalinis šliejimas 606
- derinamasis pažyminy 668, 669, 670, 673, 674, 685–686, 728, 736, 737, 738, 748
- derinimas 498, 499, 500, 502, 503–505, 506, 507, 508–512, 513, 515–517
- direktyvas 519, 520, 596, 692, 727, 736
- distancinė koneksija 721
- dvilypis (išskaidytasis) ryšys 497
- dvinaris vientisinis sakiny 617–619, 620, 622, 624, 626, 678
- dvipusė sąsaja 498
- elipsė (išleidimas) 725, 726
- eliptinis sakiny 726
- eliptinis tarinys 618, 624, 625
- fazinis veiksmazodis 622, 679
- funkcinė perspektyva 609
- funkciniai sakinių tipai 610–611, 613, 614, 725
- galininkas 492, 493, 518, 521, 534–537, 571–572, 586–588, 590, 591–592, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601–602, 603, 604, 622, 669, 693
- gramatiškai apibrėžta žodžių tvarka 733–735
- grandininis sakinių siejimas 715–716
- imperatyvinė (skatinimo) reikšmė 612, 614
- infinityvinis sakiny 621
- instrumentas 609
- instrumentinis objektas 669
- instrumentinis santykis 683
- intencija 500, 651, 663, 664, 725, 736, 738, 742, 743
- intencinis vienaarūšiškumas 663
- intonacija 493, 503, 595, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 622, 632, 639, 642, 643, 644, 650, 652, 653, 663, 664, 667, 672, 690, 693, 717, 728, 733, 740–748
- išorinis lokatyvas 727

- išplėstinė sakinio dalis 672, 673, 674, 676, 684, 686, 688, 697
- išplėstinis sakiny 626
- išskaičiuojamasis bejungtukis sakiny 639
- išskaičiuojamoji (išvardijamoji) intonacija 639, 662, 663, 664, 665
- išskiriamoji intonacija 650
- izoliuojamoji intonacija 642, 644
- įnagininkas 492, 512–513, 516, 519, 521, 537–542, 572–573, 592, 598, 599, 601, 604, 669, 683, 686, 688, 692, 693, 696, 732
- įspraudas 644–645, 648, 649, 742, 744
- įterpinys 533, 542, 546, 558, 564, 570, 571, 573, 642, 644–649, 651, 661–662, 667, 704, 708, 709–711, 722, 724, 725, 730, 732, 741–742
- įvadinis sakiny 700, 701, 702, 703, 707, 709, 713, 714
- įvadinis žodis 652, 653, 656–662, 666, 706, 709, 739, 742, 744–746
- jungiamasis žodis 511, 608, 609, 628, 629, 636, 637, 638, 639, 653, 658, 664–667, 671, 708, 727, 734, 735
- jungiklis 713, 721, 722, 725
- junglumas (valentingumas) 497, 498, 501, 520, 609, 626, 661, 673, 675, 678, 683, 687, 727, 736
- jungtukas 628, 637–638, 639, 664, 665, 667, 696, 697, 725, 729, 731, 734, 735, 745, 746, 747
- kiekybės aplinkybė 691, 694, 697
- kiekybės reikšmė 526, 685
- kilmininkas 492, 493, 509, 510, 511, 518, 519, 520, 525–530, 569, 570, 585–586, 593, 595, 597, 598, 600, 603, 604, 605, 619, 622, 623, 669, 670, 672, 673, 676, 678, 683, 686, 687, 685, 687, 695, 734, 737, 740
- klausiamasis sakiny 608, 613, 614, 615, 616, 671, 725, 740–741
- klausiamasis žodis 613, 671, 733, 741
- klausiamoji intonacija 613, 614, 615, 741
- kokybės aplinkybė 630, 691, 694
- kokybės reikšmė 525, 529, 558, 563, 582, 636, 685
- komplementas 501
- komplementavimas 501, 502, 503, 518, 519
- komplementinis ryšys 501, 502, 518
- komponentas 518, 519, 520, 521, 591, 592, 609, 624, 727
- komunikacinė sakinio ypatybė 492, 615
- komunikacinė situacija 607
- komunikacinis (kontekstinis) reikšmingumas 498, 618, 621, 735
- komunikacinis skaidrumas 601
- komunikacinis tikslas 610, 611, 613, 615, 619, 642, 699, 740
- komunikacinis vienetas 492, 493, 598, 607
- koneksija 718, 721
- konektorius 721
- konstatuojamasis sakiny 610–611, 612, 613, 615, 616
- konstatuojamoji intonacija 740
- kontaktinė koneksija 721
- kreipinys 524, 546, 614, 642–644
- krintančioji intonacija 611, 718
- kvantifikacinis ryšys 501
- laiko aplinkybė 521, 621, 652, 670, 673, 691, 692, 693–694, 721, 728
- laiko reikšmė 522, 527, 532, 535–536, 540, 544, 545, 549, 550, 551, 554, 555, 557, 559, 560, 564, 566–567, 569, 570, 574, 575, 576, 578, 581, 583, 584, 586, 587–588, 594, 620, 637, 654, 729
- linksnio gramatiškumas 590–593, 596
- linksninis valdymas 502, 503, 518, 520
- linksnio reikšmė 589, 591, 593, 596, 598, 604
- linksnų hierarchija 591
- lyginamoji konstrukcija 524, 650, 660, 661, 694, 697–698, 729, 734, 738
- lyginamoji reikšmė 532, 562, 563
- lokatyvas 519, 520, 596, 727–728, 736
- menamoji tiesioginė kalba 702–703
- mišrusis tarinys 680
- modalinis veiksmazodis 622
- modalinis žodis 627, 634, 642, 644, 649–651, 658, 661, 667, 705, 722, 725, 742
- modifikavimo ryšys 501, 502, 519
- morfosintaksinis ryšys 496, 500–502, 503
- naudininkas 519, 530–533, 570–571, 592, 597–598, 600–601, 602, 604, 618, 619, 620, 621, 626, 669, 670, 683, 686, 695
- naujybinis prielinksnis 593

- nederinamasis pažymins 524, 652, 668, 669, 674, 677, 685, 686–688, 728, 737–738, 744
- neišplėstinis sakiny 626
- nepilnasis derinimas 504, 505
- nepilnasis palyginamasis sakiny 731
- nepilnasis sakiny 612, 624, 625, 719
- nepilnasis veiksnys 678
- nepilnos raiškos aplinkybė 728
- nepriklausoma sakinio dalis 668, 675
- netiesioginė kalba 679, 682, 699, 701, 703–705, 710
- netiesioginis linksnis 519, 669, 683, 685
- netiesioginis papildinys 625
- nežymėtoji vyriškoji giminė 506, 507, 509, 515
- nominatyvinis (vardininkinis) sakiny 619, 623
- numanomasis veiksnys 726
- nuolaidos aplinkybė 691, 696
- nuolaidos reikšmė 542, 552, 631, 691, 696, 734, 746
- objektas 496, 518, 519, 533
- objektinė bendratis 529, 679–680, 705
- objektinimas 592
- objektinio turinio santykis 521, 525, 528, 530, 533, 548, 600
- objektinis santykis 502, 519, 520, 521, 536, 594, 596, 598, 603, 604, 619, 636, 669, 670, 676
- objekto reikšmė 522, 523, 525, 526, 527, 529, 530, 531, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 547, 548, 552, 554, 555, 558, 560, 561, 563, 575, 576, 577, 579, 580, 582, 584, 586–587, 589, 591, 592, 593, 597, 598, 600, 683, 694
- onomasiologinė kryptis 494
- pabrėžiamoji intonacija 610
- pagrindinė sakinio dalis 626, 668, 708, 736
- pagrindinis sakiny (dėmuo) 615, 620, 628, 629, 631, 632, 634, 635, 636, 641, 704, 726, 729, 730, 735
- pagrindinis žodis 495–499, 501–502, 503–505, 508, 509, 517, 518, 520, 521, 589, 593, 606, 652, 671, 673, 674, 687, 690
- papildinys 499, 510, 512, 513, 516, 594, 600, 618, 623, 625, 630, 652, 663, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 677, 679–680, 683–685, 690–691, 694, 707, 728, 729, 732, 736
- papildymo ryšys 501
- paprastasis tarinys 512, 678–679
- paralelinis sakinių siejimas 716
- parceliacija 617, 718–720
- parceliats 617, 642, 718–720
- paremiamasis sujungimas 638, 639, 712
- pastraipa 623, 707, 711, 713–715, 716, 721, 722, 724
- patientas 609
- pažymins 500, 504, 505, 513, 524, 542, 544, 589, 598, 600, 605, 606, 623, 625, 643, 652, 658, 660, 663, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 677, 683, 685–691, 698, 707, 728–729, 736–738, 744, 747, 748
- percipientas 609
- periferinė linksnio reikšmė 523, 529, 533, 536, 542, 545, 589, 598, 600, 604, 643
- pilnasis derinimas 504
- pilnasis šliejimas 605, 606
- pilnasis sakiny 624–625
- pilnoji struktūra 728, 729
- pirminis jaustukas 651
- pirminis prielinksnis 593–595
- polinksnis 546, 593, 694
- pragmatinė reikšmė 598, 599, 604, 606, 644, 645, 651, 733, 736, 748
- predikats 520, 521, 522, 523, 525, 609, 697, 735
- predikatinė struktūra 499, 632, 689
- predikatinis centras 616, 617, 618, 620, 628, 726
- predikatinis ryšys 498, 591, 668, 675
- predikatinis pažymins 685, 690–691, 696, 697
- predikatinis sakinio požymis 608, 669, 675, 678, 679
- predikatinis žodis 520, 521
- predikatumas 498, 608, 668
- priduriamoji intonacija 666
- pridurtiniai šalutiniai sakiniai (dėmenys) 635–637
- pridūrimas 644, 667, 718, 719, 731, 737, 743, 744
- priedėlis 499–500, 515, 517, 524, 652–653, 677, 685, 689–690, 697, 729, 738, 748
- prielinksninė konstrukcija 511, 514, 519, 520, 593, 594, 595, 596, 597, 601, 603, 604, 649, 650, 669, 672, 677, 683, 686, 692, 693, 694, 695, 730
- prielinksninis valdymas 520, 593, 594, 595, 596, 597, 601, 603, 604

- prielinksnis 503, 514, 521, 522, 602, 603, 604, 650, 661, 667, 677, 688, 693, 694, 696, 729, 730, 733
- prielinksnių reikšmės 546–589, 593–597, 604
- priešinamasis jungtukas 638, 721, 734
- priešpriešinis bei gretinamasis sujungimas 638
- priežasties aplinkybė 521, 630, 669, 670, 691, 694–695, 697, 728, 747
- priežasties reikšmė 541, 551, 552, 553, 557, 568, 595, 596, 604, 612, 663, 664, 665, 683, 746
- prijungimas 495, 496, 502, 606
- priklausomasis sakiny (dėmuo) 629, 688
- priklausomasis žodis 495–497, 499, 500, 501, 502, 517, 518, 520, 521, 605, 606, 671, 674, 675, 676, 677, 684, 686, 690, 694, 696, 704
- priklausomoji sakinio dalis 626
- propozicija 520
- propozicinė sakinio struktūra 644, 651
- propozicinė semantika 619, 624
- rema 609–610, 715–718, 720, 737, 740
- retorinis klausimas 614, 725
- retorinis kreipinys 614
- retorinis sakiny 614
- retorinis sušukimas 614
- rezultatinis objektas 538, 555
- sakiniai pagal komunikacinę tikslą 610–616, 740
- sakiny 492, 607, 610, 699, 740
- sakinio dalies komponentas 668, 673–674, 677, 683, 686, 688, 697, 728
- sakinio dalis 492, 493, 494, 497, 498, 499, 500, 511, 512, 594, 606, 608, 609, 626, 629, 632, 633, 639, 642, 644, 651, 660, 667–675, 697, 698, 707, 708, 718, 719, 725, 727, 728, 730, 733, 736, 742–747
- sakinio dalių hierarchija 497, 608, 626, 638, 642, 663, 667, 668, 671, 673
- sakinio dėmenų hierarchija 634, 635, 636, 637
- sakinio dalių struktūra 626, 667–668, 672–674
- sakinio ekvivalentai 626–628
- sakinio semantika 608–609, 619, 624
- sakinio struktūra 492, 493, 519, 607, 608–609, 617, 618, 624, 625, 626, 628–630, 640, 642, 649, 663, 667, 674, 725–732, 733, 735, 736
- sąlygos aplinkybė 631, 670, 691, 696–697, 747
- sąlygos reikšmė 541, 544, 545, 551, 574, 576, 577, 581, 583, 612, 639, 663, 664
- sampyna (sinkretizmas) 692
- samplaikinė sakinio dalis 672–673, 675, 676, 678, 684, 686, 687, 690, 693, 745
- savarankiška citata 706–707, 709, 710, 711
- sema 492–493, 535, 593, 599
- semantinė priklausomybė 495
- semantinė veiksmazodžių grupė 492, 510, 521, 599
- semasiologinė kryptis 494
- senybinis prielinksnis 593
- sinkretinė reikšmė 521, 547, 553, 604, 692
- silpnasis šliejimas 606
- silpnasis valdymas 518–520, 604
- sintaksinė kondensacija (glaudinimas) 725–732
- sintaksinis ryšys 492, 493, 495–521, 589–606, 608, 617, 629, 642, 643, 644, 651, 653, 661, 663, 667, 668, 671, 697, 698, 725, 726, 733, 741, 742, 744, 746, 747
- skatinamasis sakiny 610, 611–612, 613–614, 615, 616, 740, 741
- skatinamoji intonacija 612
- skiriamasis jungtukas 508, 638, 664
- skiriamasis sujungimas 638
- specifikavimo ryšys 501–502
- stiprusis šliejimas 606
- stiprusis valdymas 502, 512, 518–520
- struktūrinė priklausomybė 498, 675
- struktūrinis linksnis 518, 590
- struktūrinis sakinio požymis 608, 628
- subjektinė bendratis 527, 536, 679
- subjektinis santykis 520, 596, 598, 603
- subjekto reikšmė 522, 526, 527, 531
- sudedamasis sujungimas 637
- sudėtinė sakinio dalis 507, 508, 510, 511, 513, 542, 672, 673, 674, 675, 676–678, 679, 685, 686, 688, 690, 697, 698, 734, 740
- sudėtinis bejungtukis sakiny 616, 629, 638–640, 704, 709
- sudėtinis mišrusis sakiny 640–641
- sudėtinis prijungiamasis sakiny 494, 615, 628, 629–637, 638, 639, 641, 671, 712, 719, 726, 727, 729, 734, 735
- sudėtinis sakiny 615–616, 628–641

- sudėtinis sujungiamasis sakiny 616, 629, 637–638
 sudurtinis tarinys 512, 671, 679, 680–683, 726, 727, 734, 740, 746
 sujungiamasis jungtukas 503, 608, 634, 636, 662, 663, 667, 731
 sujungimas 497, 498, 640, 641
 suvestinis papildinys 691
 suvestinio tarinio reikšminė dalis 679, 726, 727
 suvestinis tarinys 670, 671, 677, 679–680, 684, 726, 727, 734
 šalutiniai aplinkybių sakiniai 630–631, 734
 šalutinis papildinio sakiny 630, 632, 633, 634, 679
 šalutinis pažyminio sakiny 511, 631, 632, 633, 634, 636, 671
 šalutinis sakiny (dėmuo) 615, 628, 629
 šalutinis tarinio sakiny 631–633
 šalutinis veiksnio sakiny 631, 632, 634
 šalutinių dėmenų laipsniai 633–634
 šaukiamasis sakiny 610, 613–614
 šliejimas 500, 502, 503, 605–606
 tarinio jungtis 679, 680–682
 tarinys 496, 498, 499, 503, 504–517, 609, 611, 612, 617–625, 626, 631, 643, 668, 669–670, 671, 672, 675–678, 691, 701–702, 704–705, 726–727, 734, 740, 746
 tarptautinių žodžių valdymas 601–603
 tarpusavio (dviųpusė) sąsaja 498
 teksto kompozicija 712
 teksto pavadinimas 711
 teksto sintaksė 711
 teksto struktūra 493, 711–725
 tema 715–717, 720, 740
 tiesioginė kalba 493, 607, 700–703
 tiesioginis objektas 519, 534, 625, 683
 tikslo aplinkybė 670, 691, 695
 tikslo reikšmė 496, 521, 527, 546, 552, 554, 574, 581, 596
 tolimoji koneksija 721
 uždėjimas 499
 valdymas 498, 499, 500, 502, 503, 517–520, 532, 587, 592, 596, 599, 601–602, 603
 valdomasis žodis (valdiny 518–519
 valentingumas (junglumas) 497, 498, 501, 520, 609, 626, 661, 675, 678, 683, 687
 vardinė tarinio dalis 671, 680–682, 730, 740, 746
 vardininkas 506, 521, 522, 524, 591, 597, 600–601, 603, 619, 620, 622, 623, 624, 643, 669, 670, 672, 675–676, 677, 731
 veiksmažodinis tarinys 503, 513–514, 676
 veiksnys 498, 499, 503, 504, 505, 507, 508, 510, 511, 513–517, 522, 591, 599, 609, 610, 617–628, 631, 643, 668, 669–670, 671, 672, 675, 680, 683, 690, 701, 702, 708, 715, 726, 735, 740
 vidinė citata 706, 707–710
 vidinė aktualizacija 599
 vienanaris vientisinis sakiny 511, 531, 617, 618–624, 626, 678
 vienarūšės sakinio dalys 499, 642, 651, 654, 655, 658, 662, 663–667, 687, 730, 734, 735, 736, 737, 744, 746, 748
 vienavardės sakinio dalys 651, 652, 654, 656, 657, 659, 660, 661, 662, 739, 746
 vientisinės sakinio dalys 672, 673, 675–676, 678, 683–684, 685, 686–687, 689–690
 vientisinis sakiny 493, 608–609, 611, 616, 617–626, 629
 vietininkas 543, 545, 546, 593, 692, 695, 696
 vietos aplinkybė 621, 652, 669, 670, 672, 673, 691, 692–693, 694, 721, 728
 vietos reikšmė 519, 521, 523, 529, 540, 543, 544, 546, 548, 549, 550, 554, 556, 559, 561, 563, 565, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 578, 583, 585, 586, 588, 595, 654, 683, 727
 visumos (holistinė) sema 492
 žodžių atranka (selekcija) 495
 žodžių ryšio rodikliai 500, 502–503
 žodžių tvarka 493, 503, 603, 610, 701, 717, 733–734

Praktinė bendrinės lietuvių kalbos gramatika. Autoriai: Asta Balčiūnienė, Albinas Drukteinis, Rūta Kazlauskaitė, Jolanta Vaskelienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2024. – 756 p.

Terminų rodyklės: p. 112–116, 307–309, 485–487, 751–755.

ISBN 978-609-07-1115-6 (skaitmeninis PDF)

„Praktinėje bendrinės lietuvių kalbos gramatikoje“ aprašomos keturių kalbos lygmenų – fonetikos, morfologijos, žodžių darybos ir sintaksės – vienetų ypatybės, kreipiant dėmesį į pakraštinius sistemos atvejus. Kalbos normos apraše nėra aptariamoms, tačiau nustatomas probleminių atvejų santykis su dabartine norma. Patenkantys į aprašą kalbos vienetai ir reiškiniai rodo jų priklausymą bendrinės kalbos sistemai. Pateikiamas glaustas sisteminis aprašas gali tarnauti įvairių lygių mokymo tikslams, o aprašyti sistemos paribio reiškiniai kalbos normintojams ir redaktoriams padės atpažinti kalbos sistemą pažėdžiančius vartosenos atvejus.

Dizainerė *Jurga Tėvelienė*
Lietuvių kalbos redaktorė *Ona Petrėnienė*
Maketuotoja *Nijolė Bukantienė*

Vilniaus universiteto leidykla, Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Knygos internete *knygynas.vu.lt*
Mokslo periodikos žurnalai *zurnalai.vu.lt*
39 aut. l.

VADOVĖLIAI

Vilniaus
universiteto
leidykla

9 786090 711156

knygynas.vu.lt
zurnalai.vu.lt